

**ΣΙΓΚΜΟΥΝΤ
ΦΡΟΪΝΤ
η ερμηνεία
των ονείρων**

ΣΙΓΚΜΟΥΝΤ ΦΡΟΥΝΤ

Η
ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΤΩΝ
ΟΝΕΙΡΩΝ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Λευτέρης Αναγνώστου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΑΘΗΝΑ

Σίγκμουντ Φρόυντ, *Η ερμηνεία των ονείρων*
Τίτλος πρωτοτύπου:
Sigmund Freud, *Die Traumdeutung*, 1900

© 2013 Εκδόσεις «Επίκουρος»
Μετάφραση: Γιώργος Βαμβαλής
Εξώφυλλο: Μαγιού Τρικεριώτη

Κεντρική διάθεση:
Εκδόσεις «Επίκουρος»
Γραβιάς 3-5, Αθήνα 10678, τηλ. 210-380.7689

ISBN: 978-960-7105-31-8

www.protoporia.gr
ΤΟ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα του εκδότη	9
Πρόλογοι	17
Προοίμιο [στην πρώτη έκδοση]	17
Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση	18
Πρόλογος στην τρίτη έκδοση	19
Πρόλογος στην τέταρτη έκδοση	21
Πρόλογος στην πέμπτη έκδοση	21
Πρόλογος στην έκτη έκδοση	21
Πρόλογος στην όγδοη έκδοση	22
Preface to the third (revised) English edition	23

I

Η επιστημονική βιβλιογραφία

για την προβληματική του ονείρου	25
A. Η σχέση του ονείρου προς την άγρυπνη ζωή	30
B. Το υλικό του ονείρου – Η μνήμη στο όνειρο	34
Γ. Ερεθίσματα και πηγές του ονείρου	44
1) Τα εξωτερικά αισθητήρια ερεθίσματα	44
2) Εσωτερική (υποκειμενική) αισθητήρια διέγερση ..	51
3) Εσωτερικό (οργανικό) σωματικό ερέθισμα	54
4) Ψυχικές πηγές ερεθισμάτων	59
Δ. Γιατί μετά το ξύπνημα ξεχνούμε το όνειρο;	63
E. Οι ψυχολογικές ιδιαιτερότητες του ονείρου	67
ΣΤ. Τα ηθικά συναισθήματα στο όνειρο	81
Z. Οι θεωρίες του ονείρου και η λειτουργία του ονείρου	89
H. Σχέσεις μεταξύ ονείρου και πνευματικών διαταραχών	101
Προσθήκη 1909	105
Προσθήκη 1914	106

II

Η μέθοδος της ερμηνείας των ονείρων –

Η ανάλυση ενός υποδείγματος ονείρου	109

III

Το όνειρο είναι εκπλήρωση μιας επιθυμίας	129

IV

Η παραμόρφωση του ονείρου	137

V

Το υλικό και οι πηγές του ονείρου	159
A. Το πρόσφατο και το αδιάφορο στο όνειρο	160

Β. Η παιδική ηλικία ως πηγή των ονείρων	178
Γ. Οι σωματικές πηγές του ονείρου	203
Δ. Χαρακτηριστικά όνειρα	221
(α) Το όνειρο με την αμηχανία λόγω γύμνιας	221
(β) Τα όνειρα για τον θάνατο αγαπημένων προσώπων	226
[(γ) Άλλα χαρακτηριστικά όνειρα]	245
[δ] Το όνειρο των εξετάσεων	247

VI

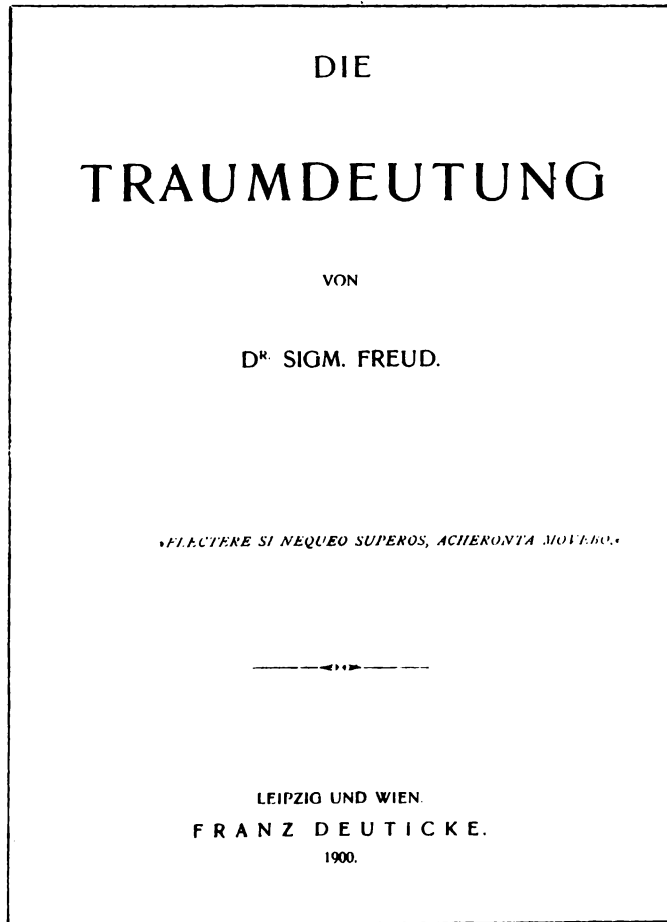
Η εργασία του ονείρου	251
Α. Η εργασία της συμπύκνωσης	253
Β. Η εργασία της μετάθεσης	275
Γ. Τα παραστατικά μέσα του ονείρου	279
Δ. Η μέριμνα για την παραστασιμότητα	303
Ε. Η παράσταση μέσω συμβόλων στο όνειρο – Άλλα χαρακτηριστικά όνειρα	312
ΣΤ. Παραδείγματα – Λογαριασμοί και ομιλία στο όνειρο	357
Ζ. Παράλογα όνειρα – Οι διανοητικές λειτουργίες στο όνειρο	373
Η. Τα συναισθήματα στο όνειρο	402
Θ. Η δευτερογενής επεξεργασία	427

VII

Η ψυχολογία των διεργασιών του ονείρου	445
Α. Το ξέχασμα των ονείρων	448
Β. Η επανάστροφη	464
Γ. Η εκπλήρωση επιθυμιών	478
Δ. Η αφύπνιση εξαιτίας του ονείρου – Η λειτουργία του ονείρου – Το όνειρο άγχους	497
Ε. Η πρωτογενής και η δευτερογενής διεργασία – Η απώθηση	509
ΣΤ. Το ασυνείδητο και η συνείδηση – Η πραγματικότητα	527
Σημειώσεις	537
Βιβλιογραφίες	599
Α. Κατάλογος των αναφερόμενων στο κείμενο έργων	599
Β. Κατάλογος των εκδοθέντων προ του 1900 έργων για το όνειρο	613

ΣΙΓΚΜΟΥΝΤ ΦΡΟΪΝΤ
Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΟΝΕΙΡΩΝ

Αν δεν μπορώ να λυγίσω τις ανώτερες δυνάμεις,
θα κινήσω τον Αχέροντα.

SIGMUND FREUD: DIE TRAUMDEUTUNG

Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.

Σαν να βιαζόταν να πατήσει το πόδι του στον 20ό αιώνα και να τον σφραγίσει με το σημαντικότερο έργο του, ο Φρόντ, στην προκειμένη περίπτωση μέσω του εκδότη του, τυπώνει στο εξώφυλλο της *Ερμηνείας των ονείρων* ως χρόνο έκδοσης το 1900, αν και το έργο κυκλοφόρησε στις 4 Νοεμβρίου 1899.

Προφανώς υποψιαζόταν και ο ίδιος ότι το ογκώδες βιβλίο ήταν και ένα μνημειώδες, ένα Jahrhundertwerk (βιβλίο του αιώνα), όπως αποδείχθηκε στην πορεία του χρόνου και όπως, γι' αυτόν όχι καθυστερημένα, αφού ποτέ του δεν χρειαζόταν την επικύρωση από τους άλλους, δήλωσε το 1931 στον πρόλογο της τρίτης αγγλικής έκδοσης: «Τέτοιες ιδέες έρχονται σε έναν θνητό μόνο μια φορά στη ζωή του». Γιατί, πάλι με τα λόγια του Φρόντ, η *Ερμηνεία των ονείρων* «περιέχει, σύμφωνα και με το σημερινό μου κριτήριο, την πιο πολύτιμη από όλες τις ανακαλύψεις, που η αγαθή τύχη μού επέτρεψε να κάνω».

Αυτές τις ιδέες και αυτή την ανακάλυψη δεν τις έκανε βέβαια με την επιφοίτηση του αγίου πνεύματος. Ήταν καρπός μιας μακρόχρονης επίμονης εργασίας, μιας γνώσης συσσωρευμένης όχι ακριβώς στον χώρο του ονείρου, αλλά στον κύριο τομέα μελέτης του Φρόντ, τον τομέα των ψυχονευρώσεων. Το ενδιαφέρον του στράφηκε προς την ερμηνεία των ονείρων από δύο κυρίως παρατηρήσεις που είχε κάνει επανειλημμένα στους ασθενείς του. Η μία ήταν ότι οι ασθενείς κατά την παραγωγή των ελεύθερων συνειρμών τους στην ανάλυση παρενέβαλλαν συχνά την διήγηση ενός ονείρου, το οποίο γινόταν πάλι αφετηρία νέων συνειρμών τους. Η άλλη παρατήρηση αφορούσε παραισθησιακές καταστάσεις σε ψυχασθενείς, στις οποίες γινόταν ιδιαίτερα εμφανές το στοιχείο της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας. Αυτό το γεγονός, που συνδεόταν με μια ήδη και από άλλους συγγραφείς εμπεδωμένη διαπίστωση, ότι το όνειρο παριστάνει μια εκπλήρωση επιθυμίας, δεν ήταν δύσκολο να οδηγήσει τον Φρόντ στον ορισμό του ονείρου ως συμπτώματος, που περιστρέφεται γύρω από μια εκπλήρωση επιθυμίας, αλλά και παραπέρα στην τολμηρή διατύπωση ότι «το όνειρο είναι η (μεταμφιεσμένη) εκπλήρωση μιας (καταπιεσμένης, απωθημένης) επιθυμίας».

Η στήριξη του Φρόντ σε παλαιότερους και σύγχρονους του συγγραφείς (οι αναφορές του φθάνουν μέχρι τον Αριστοτέλη, τον Ιπποκράτη, τον Αρτεμίδωρο τον Δαλδιανό, πέρα από την παράθεση μιας εντυπωσιακής βιβλιογραφίας) αναδεικνύει πολύ περισσότερο την συμβολή του και την καθιστά ρηξικέλευθη, αφού σε αντίθεση προς αυτούς είναι ο πρώτος που αναγνώρισε τη σημασία του ονείρου γενικά για την ομαλή και ανώμαλη ψυχική ζωή, μπόρεσε να εντάξει το

όνειρο ως *πλήρες νοήματος* συστατικό στοιχείο στην ψυχική ζωή και έφερε το όνειρο σε άμεση σχέση προς τα ψυχονευρωτικά συμπτώματα.

Το 1895 δημοσιεύθηκαν *Οι μελέτες για την υστερία*, η κοινή εργασία του Φρόντ και του Γιόζεφ Μπρόουερ, ένα έργο που υπαινικτικά προαναγγέλλει αν όχι την *Ερμηνεία των ονείρων* στην ολότητά της, τουλάχιστον την σοβαρή ενασχόληση του Φρόντ με τα όνειρα. Υπάρχουν ενδείξεις μάλιστα ότι ο πυρήνας του έργου είχε ήδη σχηματισθεί το 1896· τα επόμενα χρόνια είναι χρόνια μιας δύσκολης κυοφορίας και το καλοκαίρι του 1899, που το έργο γράφεται μονομιάς, η στιγμή μιας λυτρωτικής, αλλά και φοβερής γέννας.

Η καθυστέρηση ήταν δικαιολογημένη. Γεννιόταν ένα τέρας. Και το τέρας δεν ήταν αυτή καθ' εαυτή η ερμηνεία των ονείρων, αλλά η θεωρία της σεξουαλικότητας, που σε δίδυμη εμβρυώδη κατάσταση εμπεριέχεται στην ερμηνεία των ονείρων και απλώς περιμένει την ξεχωριστή γέννησή της. Ήδη τον Οκτώβριο του 1899, λίγες ημέρες δηλαδή πριν από την έκδοση της *Ερμηνείας των ονείρων*, ο Φρόντ σε ένα γράμμα του στον φίλο του Wilhelm Fliess στο Βερολίνο ανακοινώνει: «Μια θεωρία της σεξουαλικότητας θα πρέπει να ακολουθήσει το βιβλίο για τα όνειρα». Και τρεις μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1900, ξαναγράφει: «Για τη σεξουαλική θεωρία συλλέγω υλικό και περιμένω τη σπίθα, που θα δώσει το έναυσμα για τη δημοσίευση του συσσωρευμένου όγκου δουλειάς». Αλλά όπως κάποιος που παίρνει φόρα, για να ρίξει μια πέτρα, κοντοστέκεται όμως και αναβάλλει αναλογιζόμενος τις συνέπειες της ρίψης, ο Φρόντ καθυστερεί τη δημοσίευση του εν πολλοίς έτοιμου ήδη έργου, ενώ ταυτόχρονα δεν παύει να συλλέγει και να τακτοποιεί το υλικό. Τελικά το μικρό σε όγκο, αλλά το πλουσιότερο σε συνέπειες βιβλίο του Φρόντ με τον τίτλο *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας* κυκλοφορεί το 1905, και αυτό από τις εκδόσεις Deuticke (Leipzig-Wien).

Οι δυνατοί άνεμοι, που σαν από ξαφνικά ανοιγμένους ασκούς του Αιόλου εκλύθηκαν από την *Ερμηνεία των ονείρων*, έγιναν τώρα και δηλητηριώδεις αποπάνω. Αν στην *Ερμηνεία των ονείρων* επιφυλάχθηκε από την επιστημονική κοινότητα η περιφρόνηση που αξίζει στο φαντασιοκόπημα ενός μέλους μεν, αλλά ιδιόρρυθμου και ισχυρογνώμονα ερευνητή, οι *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας* ήταν παραχρήμα απόπημα ενός ανενδοίαστου και διεφθαρμένου ανθρώπου. Αυτό που ο Φρόντ λέει στην *Ερμηνεία των ονείρων* για τις καταπιεσμένες και απωθημένες επιθυμίες, που εκπληρώνονται στο όνειρο, είναι εδώ σεξουαλικές επιθυμίες, που παράγονται από τις ενυπάρχουσες στο παιδί ήδη από τη γέννησή του σε-

ξουαλικές ορμές. Αυτές οι σεξουαλικές ορμές στην δύσκολη και πολύπλοκη πορεία τους προς την ωριμότητά τους κατά την ενηλικίωση δεν έχουν (και αυτό είναι το εξοργιστικά σκανδαλώδες) διασφαλισμένη την αίσια έκβασή τους, την ομαλότητα, αφού μπορεί να έχουν καταλήξει και στην ανωμαλία ή να έχουν καθηλωθεί ή και επαναστραφεί στην ανωμαλία, που εντοπίζεται πρωτογενώς στην παιδική ηλικία. Γιατί το παιδί είναι ένα απέραντα ηδονοθηρικό πλάσμα, που και την αθώα λήψη τροφής ακόμη μπορεί να την συνδέσει με την ικανοποίηση κατ' εξοχήν, την σεξουαλική ικανοποίηση, να χρησιμοποιήσει τους γονείς του ως πρώτα του ερωτικά αντικείμενα και πέρα απ' αυτούς ακόμη και τον εαυτό του ή μέρη του εαυτού του. Η αμφισβήτηση της αθωότητας του παιδιού και η απορρέουσα από αυτή την αμφισβήτηση για το κοινό αίσθημα της εποχής ύβρις περί της ανηθικότητας του ανθρώπου γενικά ήταν ασυγχώρητη. Ο Φρόντ έδρεψε τους πικρούς καρπούς της απόρριψης και της περιφρόνησης του ευρύτερου κοινού και της εγκατάλειψης από συνοδοιπόρους και μαθητές.

Ο ίδιος ο Φρόντ έμεινε σε όλη του τη ζωή αμετακίνητα προσηλωμένος στις θεωρίες που διατύπωσε στην *Ερμηνεία των ονείρων* και στις *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, που διαπνέουν όλο το μετέπειτα έργο του. Οι δύο αυτές εργασίες είναι εξάλλου από τις εργασίες εκείνες, στις οποίες ο Φρόντ επανέρχεται πάλι και πάλι και τις οποίες συμπληρώνει με πολυάριθμες προσθήκες μέχρι το 1924. Οι συμπληρώσεις αφορούν σε λεπτομέρειες, είναι εντάξεις νέου αποκτημένου υλικού γνώσης ή διορθώσεις και δεν θίγουν σε καμιά περίπτωση τον πυρήνα της σύλληψης, που ορθώνεται σαν τέλεια δομημένο και τελειωμένο οικοδόμημα. Ακόμη και πάνω από τριάντα χρόνια μετά την *Ερμηνεία των ονείρων*, το 1932, στο έργο του *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, που εκδόθηκε το 1933, δηλώνει αμέσως στην αρχή της 29ης παράδοσης, που επιγράφεται *Αναθεώρηση της θεωρίας των ονείρων* και θα περίμενε κανείς μια πραγματική αναθεώρηση μετά από τόσα χρόνια, την πίστη του στην ορθότητα των απόψεών του, την οποία βέβαια είχαν στο μεταξύ αποδεχθεί και άλλοι πολλοί. Αξίζει για ιστορικούς λόγους να παραθέσουμε ολόκληρο το ενδιαφέρον αυτό χωρίο. «Η θεωρία των ονείρων παίρνει μια ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της ψυχανάλυσης και χαρακτηρίζει μια σημαντική καμπή: μ' αυτήν πέρασε η ψυχανάλυση από την ψυχοθεραπευτική μέθοδο στην ψυχολογία του βήθους. Από τότε παραμένει το πιο χαρακτηριστικό και ιδιόρρυθμο κεφάλαιο της νέας επιστήμης, που παρόμοιό του δεν υπάρχει σε άλλον τομέα της γνώσης μας, μια άγνωστη περιοχή που αποσπάσθηκε από την λαϊκή πίστη και τον μυστικι-

σμό. Οι ιδιότυποι ισχυρισμοί, που έπρεπε να διατυπώσει, της έδωσαν τον ρόλο ενός συμβόλου, που η χρησιμοποίησή του θα έκρινε ποιός μπορούσε να γίνει οπαδός της ψυχανάλυσης και σε ποιόν θα έμενε ακατάληπτη. Για μένα ήταν ένα στήριγμα εκείνη την δύσκολη εποχή, όπου τα άγνωστα στοιχεία των νευρώσεων μπέρδευαν την άπειρη κρίση μου. Όσο συχνά κι αν άρχιζα να αμφιβάλλω για την ορθότητα των αμφίρροπων διαγνώσεών μου, ωστόσο όταν κατόρθωνα να μετατρέψω ένα παράλογο μπερδεμένο όνειρο σε ένα κατανοητό ψυχικό περιστατικό, ανανεωνόταν και η πεποίθησή μου ότι βρίσκομαι στον σωστό δρόμο». (Σ. Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, Αθήνα, 1977, σελ. 9).

Ο Φρόντ λοιπόν συναρτά την αποδοχή της θεωρίας τού ονείρου με την αποδοχή και την κατανόηση της ψυχανάλυσης γενικά. Όποιος δεν αποδέχεται την διατυπωμένη στην *Ερμηνεία των ονείρων* θεωρία, μένει έξω από την ψυχανάλυση. Και έξω έμειναν τότε βέβαια οι πολλοί. Ως βιβλίο η *Ερμηνεία των ονείρων* είχε ένα ελάχιστο ελπιδοφόρο ξεκίνημα. Εννέα χρόνια απαιτήθηκαν για να εξαντληθεί η πρώτη έκδοση των 600 αντιτύπων. Από το 1909 όμως, που έγινε η δεύτερη έκδοση, ακολουθούν σε γοργό ρυθμό συνεχείς επανεκδόσεις: το 1911 η τρίτη, το 1914 η τέταρτη, το 1919 η πέμπτη, το 1921 η έκτη, το 1922 η έβδομη, το 1930 η όγδοη, ενώ το 1925 περιλήφθηκε ως τόμος 2 και ως μέρος του τόμου 3 στα *Άπαντα* (Gesammelte Schriften), Leipzig-Wien-Zürich, και το 1942 ως διπλός τόμος 2/3 στα άλλα *Άπαντα* (Gesammelte Werke), London-Frankfurt a.M.

Τα όνειρα, η θεωρία τους, η ερμηνεία τους, η χρήση τους και η χρησιμότητά τους απασχολούν τον Φρόντ σε όλη του τη ζωή και διατρέχουν το έργο του σαν μια κόκκινη γραμμή. Για τους σκοπούς του κατατοπιστικού μας σημειώματος θα πρέπει όμως να περιοριστούμε στην περίοδο της δημιουργίας της *Ερμηνείας των ονείρων* και να επισημάνουμε ένα γεγονός μεγάλης σημασίας. Η περίοδος αυτή, λίγο πριν και λίγο μετά το 1900, χαρακτηρίζεται από την έντονη ενασχόληση του Φρόντ με τα όνειρα, αφού η *Ερμηνεία των ονείρων* είναι ένα μόνο από τα έργα, ο προπομπός και ο κεντρικός άξονας μιας σειράς άλλων έργων, που γράφονται ή εκδίδονται αυτή την περίοδο και έχουν στενή σχέση με αυτή.

Ο Φρόντ, έντρομος προφανώς από τον όγκο του βιβλίου και από τις δυσκολίες, τις οποίες ο ίδιος υπερέβαλλε, όπως αποδείχθηκε αργότερα, που θα παρουσίαζε η *Ερμηνεία των ονείρων* στην κατανόησή της από τους αναγνώστες, αποδέχθηκε την πρόταση του εκδότη Löwenfeld να γράφει μια περίληψη του βιβλίου. Έτσι αυτό το άμεσο προϊόν και καταστάλαγμα της *Ερμηνείας των ονείρων*, μια συντομευμένη στο 1/10 περίπου μορφή της γράφηκε κιόλας το φθινόπωρο

του 1900 και εκδόθηκε υπό τον τίτλο «Über den Traum» (Το όνειρο) στις αρχές του 1901. Η μικρή αυτή εργασία συνδυάζει τις αρετές μιας επιτυχημένης περίληψης ενός μεγάλου έργου με την φρεσκάδα ενός νέου και αυτόνομου. (Από τις Εκδόσεις Επίκουρος έχει εκδοθεί στα ελληνικά μαζί με μια άλλη μελέτη του Φρόυντ για το όνειρο και την τηλεπάθεια και περιέχεται στο: Σ. Φρόυντ, *Όνειρο και τηλεπάθεια*, Αθήνα, 1983, σελ. 5-67).

Σε αυτήν ακριβώς την εποχή, τον Οκτώβριο του 1900, εμπίπτει και ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα για την ιστορία και την εξέλιξη της ψυχανάλυσης. Είναι η στιγμή κατά την οποία η ερμηνεία του ονείρου επιστρέφει στο σημείο εκκίνησής της, τις ψυχονευρώσεις, σε μια μορφή που από την ερμηνεία του ονείρου παραπέμπει στη θεραπεία των νευρώσεων. Σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, στην περίπτωση που πέρασε στην ιστορία με το όνομα «Ντόρα», από το όνομα της δεκαοχτάχρονης ασθενούς, ο Φρόυντ προσπαθεί, έχοντας μπροστά του δύο όνειρα της Ντόρας, να διεισδύσει αναλυτικά και θεραπευτικά στη ζωή της ασθενούς, επιτελώντας ταυτόχρονα δύο άθλους: να επιτύχει μια θαυμαστή σύνδεση θεωρίας και πράξης και να γράψει ένα γοητευτικό ιστορικό ασθενείας, που δίκαια θεωρείται το αριστούργημα της ιατρικής φιλολογίας. Η ασθενής εγκαταλείπει τον Φρόυντ πριν ολοκληρώσει την ανάλυσή της και ο Φρόυντ μένει με τις σημειώσεις από την ανάλυση, από τις οποίες συνθέτει την ιστορία της περίπτωσης που διαβάζεται σαν να είναι μυθιστόρημα, χωρίς όμως για λόγους αισθητικής να έχουν απαλειφθεί τα ενοχλητικά επιστημονικά δεδομένα, που η τέχνη κατ' ανάγκη αφαιρεί. Ο Φρόυντ τελειώνει την συγγραφή στα τέλη Ιανουαρίου 1901, η «Ντόρα» όμως, ως χειρόγραφο, παραμένει κλειδωμένη στο συρτάρι του μέχρι το φθινόπωρο του 1905. Ξεπερνάει τους δισταγμούς του για το σοκ που θα προξενούσε η δημοσίευση ενός τέτοιου υπερχειλίζοντος από σεξουαλικότητα κειμένου, αφού προηγουμένως έχει διαβεί τον Ρουβίκωνα με τις *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, που δημοσιεύθηκαν μερικούς μήνες νωρίτερα, την άνοιξη του 1905, ένα βιβλίο που με τον τίτλο του ήδη λέει ξεκάθαρα περί τίνος πρόκειται. Η *Ντόρα, η ανάλυση μιας υστερίας*, είναι και με τα λόγια του ίδιου τού Φρόυντ «μια συνέχεια του βιβλίου για τα όνειρα», θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί και κεφάλαιο της *Ερμηνείας των ονείρων* ως τεχνικό υπόδειγμα ερμηνείας. Από νοηματική άποψη αποτελεί την γέφυρα που ενώνει την *Ερμηνεία των ονείρων* με τις *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, αν όμως εκ των υστέρων θα θέλαμε να υποθέσουμε ένα στρατηγικό σχέδιο, θα διακρίναμε πως η «Ντόρα» είναι η αποκάλυψη μέσω της ερμηνείας των ονείρων του σεξουαλικού περιεχο-

μένου τους, βρίσκεται δηλαδή στο τέλος της σειράς: *Ερμηνεία των ονείρων* + *Τρεις μελέτες* = «*Ντόρα*»: απόδειξη των διαλαμβανόμενων εκεί περί ονείρων και σεξουαλικότητας.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούμε, όσο και αν από τη φύση αυτού του σημειώματος τίθενται περιορισμοί χώρου, έστω με λίγα λόγια σε δύο ακόμη βιβλία που ανήκουν στην ίδια περίοδο και διέπονται από την ήδη αναφερθείσα στενή σχέση με την *Ερμηνεία των ονείρων*. Κατά περιέργη σύμπτωση πρόκειται για δύο βιβλία, που το πρώτο, η *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*, είναι το πιο διαδεδομένο βιβλίο του Φρόυντ, ενώ το δεύτερο, *Το ευφυολόγημα και η σχέση του προς το ασυνείδητο*, το πιο παραγνωρισμένο και άγνωστο. Οι αναφορές που κάνει ο Φρόυντ τόσο στην *Ερμηνεία των ονείρων* σε αυτά τα βιβλία όσο και αντίστροφα σε αυτά τα ίδια προς την *Ερμηνεία των ονείρων* καταδεικνύουν από πρώτο χέρι την εσωτερική τους συνάφεια, που εντοπίζεται στη θεματολογία των ασυνείδητων διαδικασιών της σκέψης, του ονείρου, του συμβολισμού και της σεξουαλικότητας. Η *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής* γράφηκε και κυκλοφόρησε το 1901 και έγινε από τότε αμέσως δεκτή και από το ευρύτερο κοινό χάρη στην απλότητά της και στα πάμπολλα ευτράπελα παραδείγματα από τα «παιχνίδια» που παίζει το ασυνείδητο στους ανθρώπους στην καθημερινή ζωή. Το άλλο, *Το ευφυολόγημα και η σχέση του προς το ασυνείδητο*, κυκλοφόρησε το 1905, μαζί σχεδόν με τις *Τρεις μελέτες*. Η σύμπτωση σε αυτά τα δύο βιβλία δεν υπάρχει μόνο στην έκδοσή τους, αλλά και στη συγγραφή τους. Γράφονταν μαζί, από τα τέλη του 1899 μέχρι τα μέσα του 1905, κυριολεκτικά παράλληλα.

Ένα ακόμη βιβλίο, που δεν ανήκει στην αυστηρά χρονική και νοηματική συνάφεια με τα παραπάνω, αλλά ασχολείται αποκλειστικά με το όνειρο είναι *Η φαντασίωση και τα όνειρα στην «Gradiva» του Βίλχελμ Γένσεν*, που εκδόθηκε το 1907. Ο Φρόυντ το έγραψε στις θερινές διακοπές του το 1906 και γι' αυτό ίσως του βγήκε ένα τόσο ευχάριστο και «ηλιόλουστο» βιβλίο, «γοητευτικό» σε υπέρτατο βαθμό το χαρακτηρίζει ο βιογράφος του Ernest Jones. Ο Φρόυντ υποβάλλει σε ψυχαναλυτική ανάλυση φράση προς φράση και πρόταση προς πρόταση την υπόθεση της νουβέλας του Γερμανού συγγραφέα Βίλχελμ Γένσεν, που περιστρέφεται γύρω από την αγάπη ενός νεαρού αρχαιολόγου για το ανάγλυφο μιας χαριτωμένης Ελληνίδας νεάνιδος, της αλαφροπερπατούσας «Gradiva» από την Πομπηία, ώσπου στο τέλος αποδεικνύεται ότι στο πρόσωπό της ξαναβρίσκει την παλιά του αγαπημένη παιδική φίλη, που την έχει ξεχάσει και απωθήσει, αν και ζουν ακόμη στην ίδια πόλη και γειτονιά. Η υπόθεση έχει ευτυχές τέλος, γιατί η παλιά του φίλη, που τον αγαπά, τον

ακολουθεί κρυφά στην Πομπηία και εκεί η πραγματική γυναίκα ξαναπαίρνει τη θέση που της είχε αποσπώσει με απώθηση η φανταστική. Ο Φρόντ αναγνωρίζει στους ποιητές ότι σε πολλά έχουν προλάβει την επιστημονική ψυχανάλυση στην διείσδυση στα βάθη της ανθρώπινης ψυχής και για την εργασία του στην «Gradiva» ομολογεί πως, αν και δεν περιέχει τίποτε το νέο, «μας επιτρέπει να χαιρόμαστε τον πλούτο της γνώσης μας». Έτσι με αυτή την παρέκβαση στα ανθηρά και ηλιόλουστα λιβάδια της λογοτεχνίας κλείνει ο μεγάλος κύκλος της περιήγησης του Φρόντ στα όνειρα, που άρχισε στην καταχνιά της *Ερμηνείας των ονείρων*.

Το βαρύ καθήκον της μετάφρασης της *Ερμηνείας των ονείρων* στα ελληνικά ανέλαβε και έφερε σε θαυμαστό πέρας ο άριστος γνώστης του θέματος Λευτέρης Αναγνώστου, όπως ανεπιφύλακτα ως εκδότης αναγνωρίζω και όπως σίγουρα κυρίως οι προσεκτικοί αναγνώστες θα διαπιστώσουν. Τις πλατειές γνώσεις του δεν τις χρησιμοποίησε μόνο για την επιτέλεση της μετάφρασης, αλλά πέρα απ' αυτό και για να προσθέσει με πολλές και εύστοχες σημειώσεις του πλούσιο επεξηγηματικό υλικό, όπως εξάλλου έπραξε και στην *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής* και στις *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, από το οποίο ο Έλληνας αναγνώστης θα προμηθευθεί πρόσθετα κλειδιά για το άνοιγμα αυτού του μεγάλου βιβλίου. Εμένα ως εκδότη μου εκπληρώνει, και εδώ κυριολεκτικά σε φροϋδική έννοια, την ονειρική επιθυμία μου να προσθέσω στα έργα του Φρόντ που εκδίδω από το 1974 επιτέλους την κορωνίδα τους, την *Ερμηνεία των ονείρων*, στην δε ελληνική βιβλιογραφία χαρίζει τον από μακρού χρόνου αναμενόμενο θησαυρό με την δική του σφραγίδα της ανώτατης γνησιότητας.

Η παρούσα έκδοση είναι μια κριτική έκδοση. Στηρίζεται στην κριτική έκδοση του Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 1982, Studienausgabe, τόμ. II, και παραλαμβάνει σχεδόν στο σύνολό του το υλικό επιμέλειας της γερμανικής έκδοσης, το οποίο με τη σειρά του στηρίζεται στο υλικό της Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Οι παρενθήκες εντός αγκυλών προέρχονται κατ' αυτά από την γερμανική έκδοση. Οι παρενθήκες του μεταφραστή σημειώνονται, όπου αυτό είναι απαραίτητο, με την ένδειξη Σ.τ.μ.

Γιώργος Βαμβαλής

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

[ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ]

Στην προσπάθειά μου να εκθέσω στο παρόν βιβλίο την ερμηνεία των ονείρων πιστεύω πως δεν ξεπερνώ το πλαίσιο των νευροπαθολογικών ενδιαφερόντων. Και αυτό επειδή κατά την ψυχολογική εξέταση αποδεικνύεται πως το όνειρο είναι το πρώτο μέλος μιας σειράς μη κανονικών ψυχικών μορφωμάτων, από άλλα μέλη της οποίας η υστερική φοβία, η ιδεοληψία και η παρανοϊκή φαντασίωση πρέπει για πρακτικούς λόγους να απασχολούν τον γιατρό. Μια παρόμοια πρακτική σημασία δεν μπορεί – όπως θα φανεί αργότερα – να αποδοθεί στο όνειρο· πολύ μεγαλύτερη είναι όμως η θεωρητική του αξία ως προτύπου, και όποιος δεν ξέρει να εξηγήσει τη γένεση των ονειρικών εικόνων μάταια θα προσπαθήσει να κατανοήσει τις φοβίες, τις ιδεοληψίες και τις παρανοϊκές ιδέες και ενδεχομένως να τις επηρεάσει θεραπευτικά.

Αλλά το ίδιο πλέγμα συναρτήσεων, στο οποίο το θέμα μας οφείλει τη σπουδαιότητά του, πρέπει να θεωρηθεί υπεύθυνο και για τις ελλείψεις της προκείμενης εργασίας. Τα πολλά κενά που θα διαπιστώσει κανείς σε αυτή την παρουσίαση αντιστοιχούν σε ισάριθμα σημεία επαφής, όπου το πρόβλημα της διαμόρφωσης του ονείρου εμπλέκεται σε ευρύτερα προβλήματα της ψυχοπαθολογίας, τα οποία δεν ήταν δυνατόν να πραγματευθούμε εδώ, αλλά επιφυλασσόμαστε να τα μελετήσουμε αργότερα, αν βρούμε επαρκή χρόνο και δύναμη και αν συγκεντρωθεί πρόσθετο υλικό.

Οι ιδιορρυθμίες του υλικού, βάσει του οποίου επεξηγώ την ερμηνεία των ονείρων, μου δυσχέραναν και αυτή τη δημοσίευση. Η ίδια η εργασία θα δείξει γιατί όλα τα αναφερόμενα στη βιβλιογραφία ή τα συλλεγόμενα από άγνωστους όνειρα ήταν κατ' ανάγκη άχρηστα για τους σκοπούς μου· μου απέμεινε μόνο η επιλογή ανάμεσα στα δικά μου όνειρα και σε εκείνα των ψυχαναλυόμενων ασθενών μου. Η χρήση του τελευταίου υλικού αποκλειόταν, αφού οι διεργασίες του ονείρου περιπλέκονταν από την ανάμειξη νευρωτικών χαρακτηριστικών. Με την ανακοίνωση όμως των δικών μου ονείρων συνδεόταν, όπως φάνηκε, αναπόσπαστα το γεγονός ότι η προσωπική σφαίρα της ψυχικής μου ζωής έπρεπε να εκτεθεί σε ξένες ματιές περισσότερο απότι θα επιθυμούσα και απότι συνήθως επιβάλλεται σε έναν συγγραφέα που δεν είναι ποιητής, αλλά φυσιολόγος. Αυτό ήταν ενοχλητικό, αλλά αναπόφευκτο· υπέκυψα λοιπόν σε αυτή την αναγκαιότητα, διότι διαφορετικά θα έπρεπε να παραιτηθώ από την αποδεικτική διαδικασία για τα ψυχολογικά μου συμπεράσματα. Δεν

μπόρεσα φυσικά να αντισταθώ στον πειρασμό να μετριάσω μερικές αδιακρισίες κάνοντας παραλείψεις και αντικαταστάσεις· κάθε φορά που γινόταν αυτό, απέβαινε οπωσδήποτε σε βάρος της αξίας των χρησιμοποιούμενων παραδειγμάτων. Μπορώ μόνο να εκφράσω την προσδοκία μου ότι οι αναγνώστες αυτής της εργασίας θα έλθουν στη δύσκολη θέση μου και θα φανούν επιεικείς και επιπλέον ότι, όσοι κατά κάποιον τρόπο αισθάνονται να τους θίγουν τα ανακοινωθέντα όνειρα, δεν θα θελήσουν να απαγορεύσουν τουλάχιστον στη ζωή του ονείρου την ελευθερία της έκφρασης.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το γεγονός ότι πριν από τη λήξη της πρώτης δεκαετίας υπήρξε αναγκαία μια δεύτερη έκδοση αυτού του δυσανάγνωστου βιβλίου δεν το οφείλω στο ενδιαφέρον των ειδικών, προς τους οποίους απευθύνονταν οι προαναφερόμενες φράσεις μου. Οι συνάδελφοί μου της ψυχιατρικής δεν κατέβαλαν, όπως φαίνεται, καμμία προσπάθεια να ξεπεράσουν την αρχική έκπληξη, την οποία μπόρεσε να προκαλέσει η καινοτόμος αντίληψή μου για το όνειρο, και οι επαγγελματίες φιλόσοφοι, οι οποίοι πάντως συνηθίζουν να πραγματεύονται τα προβλήματα της ζωής του ονείρου σαν προσθήκη στις καταστάσεις της συνείδησης με λίγες –συνήθως τις ίδιες– προτάσεις, δεν αντιλήφθηκαν προφανώς ότι σε αυτό το περιθώριο μπορεί κανείς να αντλήσει πολλά στοιχεία που οδηγούν αναγκαία σε μια ριζική αναμόρφωση των ψυχολογικών μας αντιλήψεων. Η συμπεριφορά της κριτικής επιστημονικών βιβλίων δεν δικαιολογούσε παρά μόνο την προσδοκία ότι η τύχη αυτού του έργου μου θα είναι κατ' ανάγκη η αποσιώπησή του· ούτε η μικρή ομάδα των γενναίων οπαδών, οι οποίοι ακολουθούν τις οδηγίες μου στην ιατρική χρήση της ψυχανάλυσης και ερμηνεύουν όνειρα σύμφωνα με το δικό μου παράδειγμα, για να αξιοποιήσουν αυτές τις ερμηνείες στη θεραπεία των νευρωτικών, θα είχε εξαντλήσει την πρώτη έκδοση του βιβλίου. Έτσι λοιπόν αισθάνθηκα την υποχρέωση απέναντι στον ευρύτερο κύκλο των μορφωμένων και φιλομαθών, το ενδιαφέρον των οποίων με παρακίνησε να ξαναπροσφέρω μετά εννέα χρόνια τη δύσκολη και για τόσο πολλά πράγματα βασική εργασία μου.

Με ευχαρίστηση μπορώ να πω ότι δεν χρειάστηκε να κάνω πολλές αλλαγές. Σε ορισμένα σημεία παρενέβαλα νέο υλικό και πρόσθεσα μερικά συμπεράσματα από την αυξημένη εμπειρία μου, ενώ ελάχιστα ήταν τα χωρία που προσπάθησα να τα ξαναδουλέψω· όλες οι ουσιαστικές αντιλήψεις για το όνειρο και την ερμηνεία του καθώς

και τα εξαγόμενα ψυχολογικά θεωρήματα έμειναν βέβαια αμετάβλητα· τουλάχιστον υποκειμενικά άντεξαν στη δοκιμασία του χρόνου. Όποιος γνωρίζει τις άλλες εργασίες μου (για την αιτιολογία και τον μηχανισμό των ψυχονευρώσεων) ξέρει πως ποτέ δεν παρουσίασα κάτι ημιτελές ως αποπερατωμένο και ότι πάντοτε προσπαθούσα να τροποποιώ τις αποφάνσεις μου ανάλογα με την πρόοδο των ανακαλύψεών μου· στο πεδίο της ζωής του ονείρου αξιώθηκα να μείνω αταλάντευτος στις πρώτες ανακοινώσεις μου. Κατά την πολυετή εργασία μου πάνω στα προβλήματα των νευρώσεων ταλαντεύθηκα επανειλημμένα και σε αρκετά ζητήματα με κατέλαβε απελπισία· σε αυτές τις περιπτώσεις ήταν πάντοτε η *Ερμηνεία των ονείρων* που μου έδινε τη βεβαιότητα. Οι πολυάριθμοι αντίπαλοί μου στο πεδίο της επιστήμης έχουν λοιπόν ασφαλές ένστικτο, καθώς δεν θέλουν να με ακολουθήσουν στο θέμα ακριβώς της έρευνας του ονείρου.

Ακόμη και το υλικό αυτού του βιβλίου, αυτά τα προσωπικά όνειρα, τα οποία στο μεγαλύτερο μέρος τους έχουν ακυρωθεί από τα γεγονότα ή ξεπεράσθηκαν και με τη βοήθεια των οποίων εξήγησα τους κανόνες της ερμηνείας των ονείρων, κατά την αναθεώρηση έδειξε μια σταθερότητα που δεν επέτρεπε δραστικές αλλαγές. Για μένα αυτό το βιβλίο έχει βέβαια και μια άλλη υποκειμενική σημασία, την οποία μόνο μετά την αποπεράτωσή του μπόρεσα να κατανοήσω. Αποδείχθηκε ως έναν βαθμό αυτοανάλυσή μου, η αντίδρασή μου στον θάνατο του πατέρα μου, το σημαντικότερο δηλαδή γεγονός, την απώλεια με τις μεγαλύτερες επιπτώσεις στη ζωή ενός άντρα. Όταν το αντιλήφθηκα, αισθανόμουν ανίκανος να σβήσω τα ίχνη αυτής της επιρροής.¹ Για τον αναγνώστη όμως είναι ίσως αδιάφορο βάσει ποιού υλικού μαθαίνει να αξιολογεί και να ερμηνεύει τα όνειρα.

Όπου δεν μπορούσα να ενσωματώσω μια απαραίτητη παρατήρηση στην παλαιά δομή του κειμένου, σημείωσα την προέλευσή της από τη δεύτερη επεξεργασία με αγκύλες.²

Μπερχτεσγκάντεν, καλοκαίρι 1908

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ενώ μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης έκδοσης αυτού του βιβλίου πέρασε διάστημα εννέα ετών, μετά ένα χρόνο και κάτι έγινε ήδη αισθητή η ανάγκη για την τρίτη έκδοση. Μπορώ να χαρώ γι' αυτή τη μεταβολή των πραγμάτων· αφού όμως προηγουμένως δεν είχα δε-

χθεί την αδιαφορία των αναγνωστών για το έργο μου ως απόδειξη της αναξιότητάς του, ούτε τώρα μπορώ να θεωρήσω το επιδεικνυόμενο σήμερα ενδιαφέρον τους απόδειξη της υψηλής του αξίας.

Η πρόοδος της επιστημονικής γνώσης δεν άφησε άθικτη ούτε την *Ερμηνεία των ονείρων*. Το 1899, όταν την είχα γράψει, δεν υπήρχε ακόμη η *Σεξουαλική θεωρία* (δηλ. *Οι Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, 1905a) και η ανάλυση των πολύπλοκων μορφών των ψυχονευρώσεων βρισκόταν τότε στα αρχικά της στάδια. Η ερμηνεία των ονείρων προοριζόταν να γίνει ένα βοήθημα που θα καθιστούσε δυνατή την ψυχολογική ανάλυση των νευρώσεων· από τότε η βαθύτερη κατανόηση των νευρώσεων επανέδρασε στην αντίληψη του ονείρου. Η ίδια η διδασκαλία της ερμηνείας του ονείρου μετεξελίχθηκε προς μία κατεύθυνση που στην πρώτη έκδοση αυτού του βιβλίου δεν είχε τονισθεί αρκετά. Από προσωπικές εμπειρίες καθώς και με τη βοήθεια των εργασιών του W. Stekel και άλλων έμαθα από τότε να εκτιμώ πιο σωστά τη σημασία των συμβόλων στο όνειρο (ή μάλλον στην ασυνείδητη σκέψη). Έτσι λοιπόν στην πορεία αυτών των ετών συγκεντρώθηκαν πολλά στοιχεία που έπρεπε να τα λάβω υπόψη μου. Προσπάθησα να ανταποκριθώ σε αυτές τις καινοτομίες με πολυάριθμες παρεμβολές στο κείμενο και προσθήκη σημειώσεων. Αν αυτές οι προσθήκες απειλούν μερικές φορές να σπάσουν το πλαίσιο της παρουσίασης ή αν παραταύτα δεν στάθηκε δυνατόν σε όλα τα σημεία να ανεβάσω το παλαιότερο κείμενο στο επίπεδο των σημερινών μας γνώσεων, ζητώ επιείκεια, αφού αυτές οι ελλείψεις δεν είναι παρά μόνον επακόλουθα και ενδείξεις της επιταχυνόμενης πλέον ανάπτυξης της γνώσης μας. Μπορώ επίσης να προβλέψω θαρρετά προς ποιές άλλες κατευθύνσεις θα αποκλίνουν οι μεταγενέστερες εκδόσεις της *Ερμηνείας των ονείρων*, αν υπάρξει ανάγκη για επανεκδόσεις. Από τη μια μεριά θα πρέπει να επιδιωχθεί μια στενότερη σύνδεση με το πλούσιο υλικό της ποίησης, του μύθου, της καθημερινής γλώσσας και της λαογραφίας, ενώ από την άλλη πρέπει να αναλυθούν οι σχέσεις του ονείρου προς τη νεύρωση και τις διαταραχές των πνευματικών λειτουργιών βαθύτερα απότι ήταν δυνατόν ως τώρα.

Ο κύριος Otto Rank μου προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στην επιλογή των προσθηκών και φρόντισε μόνος του την αναθεώρηση των τυπογραφικών δοκιμιών. Σε αυτόν και πολλούς άλλους χρωστάω ευγνωμοσύνη για τις συμβολές τους και τις διορθώσεις σφαλμάτων.

Βιέννη, άνοιξη 1911

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τον προηγούμενο χρόνο (1913) ο Dr. A. A. Brill, Νέα Υόρκη, πραγματοποίησε μια μετάφραση αυτού του βιβλίου στα αγγλικά. (The Interpretation of Dreams. G. Allen & Co., Λονδίνο).

Ο Dr. Otto Rank αυτή τη φορά δεν φρόντισε μόνο τις διορθώσεις, αλλά εμπλούτισε και το κείμενο με δύο αυτοτελή άρθρα του. (Παράρτημα στο μέρος VI).

Βιέννη, Ιούνιος 1914

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το ενδιαφέρον για την *Ερμηνεία των ονείρων* δεν αδράνησε ούτε κατά τη διάρκεια του παγκόσμιου πολέμου, και πριν από τη λήξη του έκανε αναγκαία μια επανέκδοση του βιβλίου. Σε αυτή όμως δεν στάθηκε δυνατόν να ληφθεί υπόψη ολόκληρη η νέα βιβλιογραφία μετά το 1914· για την ξενόγλωσση μάλιστα ούτε εγώ ούτε ο Rank μπορούσαμε να ενημερωθούμε.

Μια μετάφραση της *Ερμηνείας των ονείρων* στα ουγγρικά, φροντισμένη από τους Dr. Hollós και Dr. Ferenczi, είναι έτοιμη να εκδοθεί. Στο βιβλίο μου *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση*, που εκδόθηκε στα 1916/17 (H. Heller, Βιέννη), το μεσαίο μέρος με ένδεκα παραδόσεις αφιερώνεται σε μια παρουσίαση του ονείρου, που επιδιώκει να είναι πιο στοιχειώδης και να αποκαταστήσει μια βαθύτερη σύνδεση προς τη θεωρία των νευρώσεων. Έχει γενικά τον χαρακτήρα μιας επιτομής της *Ερμηνείας των ονείρων*, μολονότι σε μερικά σημεία είναι διεξοδικότερη.

Για μια ριζική αναδιαμόρφωση του βιβλίου, η οποία θα το ανέβαζε στο επίπεδο των σημερινών μας ψυχαναλυτικών απόψεων, αλλά αντ' αυτού θα κατέστρεφε την ιστορική του ιδιαιτερότητα, δεν μπορούσα να πάρω την απόφαση. Πιστεύω όμως πως στη σχεδόν εικοσάχρονη ύπαρξή του έχει εκπληρώσει το καθήκον του.

Βουδαπέστη-Στάινμπρουχ, Ιούλιος 1918

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Οι δυσκολίες που παρατηρούνται σήμερα στον κλάδο του βιβλίου είχαν ως επακόλουθο να καθυστερήσει πολύ σε σχέση με τις ανάγ-

κες του αναγνωστικού κοινού αυτή η επανέκδοση του βιβλίου και για πρώτη φορά να περιορισθεί στην αμετάβλητη επανεκτύπωση της προηγούμενης έκδοσης. Μόνον ο κατάλογος της βιβλιογραφίας στο τέλος του βιβλίου συμπληρώθηκε και ενημερώθηκε από τον Dr. O. Rank.

Η υπόθεσή μου, πως αυτό το βιβλίο στη σχεδόν εικοσαετή ύπαρξή του θα είχε εκπληρώσει την αποστολή του, δεν βρήκε λοιπόν καμμία επιβεβαίωση. Μάλλον θα μπορούσα να πω ότι έχει να εκπληρώσει ένα νέο καθήκον. Αν ο παλαιότερος στόχος του ήταν να προσφέρει μερικές εξηγήσεις για τη φύση του ονείρου, τώρα είναι εξίσου σημαντικό να αποτρέψει τις επίμονες παρανοήσεις στις οποίες είναι εκτεθειμένες αυτές οι εξηγήσεις.

Βιέννη, Απρίλιος 1921

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΟΓΔΟΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στο διάστημα μεταξύ της τελευταίας, δηλαδή της έβδομης έκδοσης αυτού του βιβλίου (1922), και της σημερινής επανέκδοσης εμπίπτει η έκδοση των *Απάντων* μου από τις Διεθνείς Ψυχαναλυτικές Εκδόσεις στη Βιέννη. Σε αυτά το αποκατεστημένο κείμενο της πρώτης έκδοσης καταλαμβάνει τον δεύτερο τόμο, ενώ όλες οι μεταγενέστερες προσθήκες έχουν συγκεντρωθεί στον τρίτο τόμο. Οι μεταφράσεις που εκδόθηκαν στο ίδιο ενδιάμεσο διάστημα έγιναν από την αυτοτελή μορφή έκδοσης του βιβλίου, όπως η γαλλική του I. Meyerson το 1926 με τίτλο *La science des rêves* (στη «Bibliothèque de Philosophie contemporaine»), η σουηδική του John Landquist το 1927 (*Drömtydning*) και η ισπανική του Luis López-Ballesteros y de Torres [1922], η οποία καταλαμβάνει τους τόμους VI και VII των *Obras Completas*. Η συγγριμική μετάφραση, την οποία ήδη το 1918 είχα θεωρήσει σχεδόν αποπερατωμένη, δεν είναι ούτε σήμερα έτοιμη για κυκλοφορία.³

Ακόμη και σε τούτη την αναθεώρηση της *Ερμηνείας των ονείρων* μεταχειρίσθηκα το έργο κατά βάση σαν ιστορικό ντοκουμέντο και επέφερα μόνο τις αλλαγές που κρίθηκαν απαραίτητες για την αποσαφήνιση και την εμβάθυνση των απόψεών μου. Σε συνάρτηση με αυτή τη στάση μου έπαψα πια οριστικά να συμπεριλαμβάνω σε αυτό το βιβλίο τη βιβλιογραφία σχετικά με την προβληματική του ονείρου, όπως το είχα κάνει από την πρώτη έκδοση της *Ερμηνείας των ονείρων*, και παρέλειψα τις αντίστοιχες παραγράφους των παλαιότερων εκδόσεων. Έμειναν επίσης έξω τα δύο άρθρα «Όνειρο και

ποίηση» και «Όνειρο και μύθος», τα οποία είχε συνεισφέρει στις προηγούμενες εκδόσεις ο Otto Rank.

Βιέννη, Δεκέμβριος 1929

PREFACE TO THE THIRD (REVISED) ENGLISH EDITION

In 1909 G. Stanley Hall invited me to Clark University, in Worcester, to give the first lectures on psycho-analysis.⁴ In the same year Dr. Brill published the first of his translations of my writings, which were soon followed by further ones. If psycho-analysis now plays a role in American intellectual life, or if it does so in the future, a large part of this result will have to be attributed to this and other activities of Dr. Brill's.

His first translation of *The Interpretation of Dreams* appeared in 1913. Since then much has taken place in the world, and much has been changed in our views about the neuroses. This book, with the new contribution to psychology which surprised the world when it was published (1900), remains essentially unaltered. It contains, even according to my present-day judgement, the most valuable of all the discoveries it has been my good fortune to make. Insight such as this falls to one's lot but once in a lifetime.

Vienna, March 15, 1931

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Στις επόμενες σελίδες θα προσκομίσω την απόδειξη ότι υπάρχει μια ψυχολογική τεχνική που μας επιτρέπει να ερμηνεύουμε τα όνειρα και ότι με την εφαρμογή αυτής της μεθόδου κάθε όνειρο έχει το νόημά του και αποτελεί ένα μόρφωμα, που μπορεί να καταταγεί σε προσδιορίσιμη θέση μέσα στην ψυχική κίνηση της άγρυπνης κατάστασης. Επιπλέον θα αποπειραθώ να αποσαφηνίσω τις διεργασίες που κάνουν το όνειρο αλλόκοτο και αγνώριστο και να βγάλω συμπεράσματα για τη φύση των ψυχικών δυνάμεων που με τη συνέργεια και την αμοιβαία αντενέργειά τους παράγουν το όνειρο. Εκεί θα διακοπεί η παρουσίασή μου, διότι θα έχει φθάσει σε ένα σημείο, όπου το πρόβλημα του ονειρεύεσθαι έρχεται να συναντήσει ευρύτερα προβλήματα, η λύση των οποίων πρέπει να επιχειρηθεί βάσει άλλων υλικών.

Θα προτάξω μια γενική παρουσίαση των προσφορών παλαιότερων συγγραφέων καθώς και της σημερινής στάθμης της προβληματικής του ονείρου στην επιστήμη, αφού στην πορεία της ανάπτυξης των συλλογισμών μου δεν θα έχω συχνά την ευκαιρία να επανέλθω σε προηγούμενες αντιλήψεις. Και αυτό επειδή η επιστημονική κατανόηση του ονείρου παρά τις προσπάθειες πολλών χιλιετιών δεν έχει προχωρήσει αρκετά. Αυτό ομολογείται τόσο γενικά από τους συγγραφείς, ώστε είναι μάλλον περιττό να γίνουν επώνυμες αναφορές. Στα συγγράμματα που παρατίθενται σε κατάλογο στο τέλος της εργασίας μου υπάρχουν πολλές παρατηρήσεις που κεντρίζουν τη σκέψη καθώς και πλούσιο και ενδιαφέρον υλικό για το θέμα, αλλά τίποτε ή ελάχιστα μόνο πράγματα που να μαντεύουν εύστοχα τη φύση του ονείρου ή να λύνουν οριστικά ένα από τα αινίγματά του. Ακόμη λιγότερες είναι φυσικά οι απόψεις που αφομοιώθηκαν από το μορφωμένο στρώμα των μη ειδικών.

Ποιές αντιλήψεις⁵ για το όνειρο πρέπει να έχουν σχηματίσει στους προϊστορικούς χρόνους οι πρωτόγονοι λαοί και ποιά επιρροή είχαν αυτές στη διαμόρφωση των απόψεών τους για τον κόσμο και την ψυχή είναι ένα θέμα τόσο υψηλού ενδιαφέροντος, που μόνο απρόθυμα παραιτούμαι σε αυτό το πλαίσιο από την επεξεργασία του. Παραπέμπω στα γνωστά έργα του Sir J. Lubbock, του H. Spencer, του E.B. Tylor κ.ά. και προσθέτω απλώς ότι η εμβέλεια αυτών των προβληματισμών και θεωρήσεων δεν μπορεί να μας γίνει κατανοητή, αν πρώτα δεν αποπερατώσουμε την «ερμηνεία των ονείρων».

Ένας απόηχος της προϊστορικής αντίληψης του ονείρου υπάρχει προφανώς στη βάση της εκτίμησης του ονείρου από τους λαούς της κλασικής αρχαιότητας.⁶ Αυτοί προϋπέθεταν πως τα όνειρα έχουν σχέση με τον κόσμο των υπεράνθρωπων όντων στα οποία πίστευαν και ότι περιέχουν αποκαλύψεις των θεών και των δαιμόνων. Επίσης ήταν αυτονόητο γι' αυτούς ότι τα όνειρα έχουν μια σημαντική για τον ονειρευόμενο πρόθεση: κατά κανόνα του αναγγέλλουν το μέλλον. Η πολύ μεγάλη ποικιλία στο περιεχόμενο των ονείρων και στις εντυπώσεις που αφήνουν δυσχέραινε πάντως την επικράτηση μιας ενιαίας αντίληψης και επέβαλλε πολλαπλές διακρίσεις και ομαδοποιήσεις των ονείρων, ανάλογα με την αξία και την αξιοπιστία τους. Η εκτίμηση του ονείρου από τους διάφορους φιλοσόφους της αρχαιότητας δεν ήταν φυσικά ανεξάρτητη από τη θέση που απέδιδαν γενικά στη μαντική.

Στα δύο σχετικά με το όνειρο βιβλία του Αριστοτέλη το όνειρο έχει γίνει ήδη αντικείμενο της ψυχολογίας. Ακούμε πως το όνειρο δεν είναι θεόπεμπτο, η φύση του δεν είναι θεία, αλλά ασφαλώς δαιμονική, αφού η φύση είναι δαιμονική και όχι θεϊκή, ότι το όνειρο δηλαδή δεν προέρχεται από καμιά υπερφυσική αποκάλυψη, αλλά είναι επακόλουθο των νόμων του οπωσδήποτε συγγενικού με τη θεία φύση ανθρώπινου πνεύματος. Το όνειρο ορίζεται ως ψυχική δραστηριότητα του κοιμώμενου κατά τη διάρκεια του ύπνου.⁷

Ο Αριστοτέλης γνωρίζει μερικά από τα χαρακτηριστικά της ζωής του ονείρου, π.χ. ότι το όνειρο μεθερμηνεύει τα μικρά ερεθίσματα κατά τη διάρκεια του ύπνου εμφανίζοντάς τα μεγαλύτερα («πιστεύει κανείς πως περνάει μέσα από φωτιά και ζεσταίνεται, όταν συντελείται μια εντελώς ασήμαντη θέρμανση του ενός ή του άλλου μέλους του σώματος»⁸) και από αυτό το γνώρισμα βγάζει το συμπέρασμα ότι τα όνειρα θα μπορούσαν κάλλιστα να αποκαλύψουν στον γιατρό τα πρώτα σημάδια μιας μόλις τώρα εκδηλωνόμενης αλλαγής στο σώμα, τα οποία την ημέρα δεν έγιναν αντιληπτά.⁹

Οι αρχαίοι πριν από τον Αριστοτέλη δεν θεωρούσαν, όπως είναι γνωστό, το όνειρο προϊόν της ονειρευόμενης ψυχής, αλλά έμπνευση θεϊκής προέλευσης, ενώ και τα δύο αντίθετα ρεύματα, που είναι πάντοτε υπαρκτά στην εκτίμηση της ζωής του ονείρου, είχαν επικρατήσει ήδη και σε αυτούς. Οι ίδιοι έκαναν τη διάκριση μεταξύ αληθινών και πολύτιμων ονείρων, τα οποία αποστέλλονταν στον κοιμώμενο, για να τον προειδοποιήσουν για επικείμενους κινδύνους ή για να του αναγγείλουν το μέλλον, και μάταιων, απατηλών και μηδαμινών ονείρων, με σκοπό να τον παραπλανήσουν ή να τον οδηγήσουν στην καταστροφή.

Ο Gruppe (1906, τόμ. 2, 930)¹⁰ παρουσιάζει μια τέτοια διαίρεση

των ονείρων σύμφωνα με τον Μακρόβιο και τον Αρτεμίδωρο [τον Δαλδιανό (βλέπε σημ. 97)]: «Διαιρούσαν τα όνειρα σε δύο κατηγορίες. Για τη μία υπέθεταν πως επηρεάζεται μόνο από το παρόν (ή το παρελθόν), αλλά ότι για το μέλλον είναι χωρίς σημασία· αυτή περιλάμβανε τα *ενίπνια*, *insomnīa*, τα οποία αναπαράγουν άμεσα τη δεδομένη παράσταση ή το αντίθετό της, π.χ. την πείνα ή την ικανοποίησή της, και τα *φαντάσματα*, τα οποία διευρύνουν φανταστικά τη δεδομένη παράσταση, όπως π.χ. ο *εφιάλτης*. Την άλλη κατηγορία όμως τη θεωρούσαν καθοριστική για το μέλλον· σε αυτή ανήκουν: 1) η άμεση προφητεία, που εμφανίζεται στο όνειρο (*χρηματισμός*,¹¹ *oraculum*), 2) η πρόβλεψη ενός επικείμενου γεγονότος (*όραμα*, *visio*) και 3) το συμβολικό όνειρο, που πρέπει να εξηγηθεί (*όνειρος*, *somnium*). Αυτή η θεωρία διατηρήθηκε επί πολλούς αιώνες».

Με αυτή την εναλλασσόμενη εκτίμηση των ονείρων¹² συνδεόταν το ζήτημα της «ερμηνείας του ονείρου». Επειδή οι άνθρωποι περίμεναν γενικώς σημαντικά διδάγματα από τα όνειρα, αλλά δεν τα κατανοούσαν όλα με άμεσο τρόπο και δεν μπορούσαν να ξέρουν αν ένα ορισμένο ακατανόητο όνειρο ανάγγελλε κάτι σημαντικό, αυτό τους έδωσε την αφορμή να επιχειρήσουν μια αντικατάσταση του ακατανόητου περιεχομένου του ονείρου με κάτι καταληπτό και παραταύτα σημαντικό. Μεγαλύτερη αυθεντία στην ερμηνεία των ονείρων θεωρήθηκε στην όψιμη αρχαιότητα ο Αρτεμίδωρος ο Δαλδιανός, το λεπτομερειακό έργο του οποίου [*Όνειροκριτικά*] μας αποζημιώνει για τα χαμένα έργα ανάλογου περιεχομένου.¹³

Η προεπιστημονική αντίληψη του ονείρου στους αρχαίους βρισκόταν αναμφίβολα σε πλήρη συμφωνία με τη συνολική κοσμοθεώρησή τους, η οποία συνήθιζε να προβάλλει στον εξωτερικό κόσμο ως πραγματικότητα κάτι που μόνο μέσα στην ψυχική ζωή είχε πραγματική βάση. Άλλωστε ανταποκρινόταν στην κύρια εντύπωση που το όνειρο άφηνε στην άγρυπνη ζωή με την ανάμνηση που απέμενε το πρωί, καθώς σε αυτή την ανάμνηση το όνειρο αντιδιαστέλλεται προς το υπόλοιπο ψυχικό περιεχόμενο σαν κάτι ξένο, κάτι που τρόπον τινά προέρχεται από άλλον κόσμο. Θα ήταν εξάλλου πλάνη να πιστεύουμε πως το δόγμα της υπερφυσικής προέλευσης των ονείρων δεν έχει και στις μέρες μας τους οπαδούς του· εκτός από τους ευσεβιστές και μυστικιστές συγγραφείς – που σωστά κάνουν και καταλαμβάνουν το υπόλοιπο, άλλοτε ευρύτερο πεδίο του υπερφυσικού, εφόσον δεν έχει κατακτηθεί ακόμη από φυσικοεπιστημονικές εξηγήσεις –, συναντούμε και άντρες με οξύνοια και απροθυμία για οποιαδήποτε περιπέτεια, οι οποίοι προσπαθούν να στηρίξουν τη θρησκευτική τους πεποίθηση για την ύπαρξη και την επέμβαση υπεράνθρωπων πνευματικών δυνάμεων ακριβώς στο ανεξήγητο των

ονειρικών φαινομένων (Haffner, 1887). Η εκτίμηση που έτρεφαν για τη ζωή του ονείρου μερικές φιλοσοφικές σχολές, π.χ. οι οπαδοί του Schelling,¹⁴ είναι ένας σαφής απόηχος της μη αμφισβητούμενης στην αρχαιότητα πεποίθησης για τη θεϊκή φύση του ονείρου· άλλωστε ούτε η συζήτηση για τη μαντική δύναμη του ονείρου, την ιδιότητά του να αναγγέλλει το μέλλον, έχει αποπερατωθεί, διότι δεν επαρκούν οι ψυχολογικές απόπειρες εξήγησης, ώστε να δαμασθεί το συγκεντρωμένο υλικό, όσο και αν οι συμπάθειες καθενός αφοσιωμένου στον επιστημονικό τρόπο σκέψης τείνουν ξεκάθαρα να απορρίψουν έναν τέτοιο ισχυρισμό.

Είναι δύσκολο να γραφεί μια ιστορία της επιστημονικής μας γνώσης γύρω από τα προβλήματα του ονείρου, αφού σε αυτή τη γνώση, όσο πολύτιμη και αν έχει καταστεί σε ορισμένα σημεία, δεν παρατηρείται καμιά πρόοδος στη φορά ορισμένων κατευθύνσεων. Δεν διαμορφώθηκε κανένα θεμέλιο εγγυημένων συμπερασμάτων, πάνω στο οποίο ένας επόμενος ερευνητής θα μπορούσε να συνεχίσει το χτίσιμο, αλλά κάθε νέος συγγραφέας καταπιάνεται και πάλι με τα ίδια προβλήματα σαν να ξεκινάει από την αρχή. Αν τηρούσα τη χρονολογική σειρά των συγγραφέων και ανέφερα περιληπτικά τις απόψεις καθενός για τα προβλήματα του ονείρου, θα έπρεπε να παραιτηθώ από την ιδέα να σκιαγραφήσω μια συνολική εικόνα της σημερινής στάθμης των γνώσεων γύρω από το όνειρο· γιατί προτίμησα μια παρουσίαση κατά θέμα και όχι κατά συγγραφέα· για καθένα από τα προβλήματα του ονείρου θα αναφέρω τα στοιχεία που προτάθηκαν για τη λύση τους και είναι καταγραμμένα στη σχετική βιβλιογραφία.

Επειδή όμως δεν κατάφερα να ανταποκριθώ στη συνολική βιβλιογραφία, που είναι τόσο διάσπαρτη και επεκτείνεται και έξω από τη θεματική του ονείρου, πρέπει να παρακαλέσω τους αναγνώστες μου να αρκестούν στα εκτιθέμενα, φθάνει μόνο να μην έχει χαθεί κανένα βασικό δεδομένο και καμιά σημαντική άποψη.

Μέχρι πρόσφατα οι περισσότεροι συγγραφείς θεωρούσαν πως πρέπει να πραγματεύονται τον ύπνο και το όνειρο σε κοινό πλαίσιο, όπου κατά κανόνα χωρούσε και η αξιολόγηση ανάλογων καταστάσεων, οι οποίες έχουν προεκτάσεις στην ψυχοπαθολογία, και ονειροειδών γεγονότων (όπως οι παραισθήσεις, οι οραματισμοί κλπ.). Στις νεότερες εργασίες εμφανίζεται η τάση να περιορίζεται το θέμα και να λαμβάνεται ως αντικείμενο ίσως ένα και μόνο ζήτημα από το πεδίο της ζωής του ονείρου. Σε αυτή την αλλαγή πορείας θέλω να βλέπω μια έκφραση της πεποίθησης πως σε αυτά τα σκοτεινά πράγματα δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί καμιά διαλεύκανση και καμιά αλληλοσυμφωνία συμπερασμάτων παρά μόνο με μια σειρά επι-

μέρους ερευνών. Τίποτε άλλο δεν μπορώ να προσφέρω εδώ εκτός από μια τέτοια επιμέρους έρευνα, και μάλιστα ειδικά ψυχολογική. Δεν έβλεπα τον λόγο να ασχοληθώ με το πρόβλημα του ύπνου, διότι αυτό είναι ουσιαστικά πρόβλημα της φυσιολογίας, μολονότι στα χαρακτηριστικά της κατάστασης ύπνου πρέπει να εμπεριέχεται και η μεταβολή των όρων λειτουργίας του ψυχικού μηχανισμού. Μένει λοιπόν και η βιβλιογραφία σχετικά με τον ύπνο έξω από το παρόν πλαίσιο θεώρησης.

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για τα φαινόμενα του ονείρου καθ' εαυτά οδηγεί στους ακόλουθους, ενμέρει αλληλοδιαπλεκόμενους προβληματισμούς:

Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΓΡΥΠΝΗ ΖΩΗ

Κατά την αφελή κρίση του αφυπνισμένου το όνειρο – αν βέβαια δεν προέρχεται από άλλον κόσμο – μετέφερε τον κοιμώμενο οπωσδήποτε σε άλλον κόσμο. Ο παλαιός φυσιολόγος Burdach, στον οποίο οφείλουμε μια προσεκτική και ευαίσθητη περιγραφή των φαινομένων του ονείρου, εξέφρασε αυτή την πεποίθηση με μια φράση που βρήκε μεγάλη απήχηση (1838, 499): «... ποτέ δεν επαναλαμβάνεται η ζωή της ημέρας με τους κόπους και τις απολαύσεις της, τις χαρές και τις οδύνες της, αλλά απεναντίας το όνειρο καταλήγει να μας απαλλάξει από αυτά. Ακόμη και όταν ένα πράγμα διακατείχε ολόκληρη την ψυχή μας, όταν μια βαθειά οδύνη σπάραζε τον εσωτερικό μας κόσμο ή ένα πρόβλημα απορροφούσε όλη την πνευματική μας δύναμη, το όνειρο μας προσφέρει κάτι εντελώς αλλόκοτο ή παίρνει από την πραγματικότητα μόνο ορισμένα στοιχεία για τους δικούς του συνδυασμούς ή εναρμονίζεται με την τονική της ψυχικής διάθεσής μας και συμβολίζει την πραγματικότητα». – Ο I.H. Fichte (1864, τόμ. 1, 541) μιλάει υπό την ίδια έννοια κατ' ευθείαν για *αναπληρωματικά όνειρα* και τα αποκαλεί ένα από τα κρυφά ευεργετήματα αυτοθεραπευτικής φύσης του πνεύματος.¹⁵ – Παρόμοια εκφράστηκε και ο L. Strümpell στη μελέτη του για τη φύση και τη γένεση των ονείρων (1887, 16), η οποία δικαιολογημένα εκτιμήθηκε από όλες τις πλευρές: «Όποιος ονειρεύεται είναι απομακρυσμένος από τον κόσμο της άγρυπνης συνείδησης...». (Στο ίδιο, 17): «Στο όνειρο η μνήμη χάνεται κατά βάση εντελώς για το τακτοποιημένο περιεχόμενο της άγρυπνης συνείδησης και την ομαλή λειτουργία του...». (Στο ίδιο, 19): «Η σχεδόν αμνήμων απομόνωση της ψυχής από το κανονικό περιεχόμενο και την πορεία της άγρυπνης ζωής, που παρατηρείται στο όνειρο...».

Η μεγάλη πλειονότητα των συγγραφέων εκπροσώπησε όμως την αντίθετη αντίληψη για τη σχέση του ονείρου προς την άγρυπνη ζωή. Π.χ. ο Haffner (1887, 245): «Το όνειρο συνεχίζει κατ' αρχήν την άγρυπνη ζωή. Τα όνειρά μας συνδέονται πάντοτε με τις παραστάσεις που υπήρχαν μόλις προηγουμένως στη συνείδηση. Όποιος παρατηρεί προσεκτικά θα βρίσκει σχεδόν πάντοτε ένα νήμα όπου το όνειρο αποτελεί προέκταση των βιωμάτων της προηγούμενης ημέρας». Ο Weygandt (1893, 6) αντιτίθεται άμεσα στον προαναφερόμενο ισχυρισμό του Burdach, «διότι παρατηρείται συχνά, πιθανότατα στη μεγάλη πλειονότητα των ονείρων, ότι αυτά μας ξαναφέρνουν ακριβώς στη συνηθισμένη ζωή, αντί να μας απαλλάξουν από αυτή». Ο Maury (1878, 51) λέει επιγραμματικά: «nous rêvons de ce que

nous avons vu, dit, désiré ou fait».¹⁶ Και πιο διεξοδικά ο Jessen στην *Ψυχολογία* του (σελ. 530), που κυκλοφόρησε το 1855: «Το περιεχόμενο των ονείρων καθορίζεται λίγο ή πολύ πάντοτε από την προσωπικότητα του ατόμου, την ηλικία, το φύλο, την κοινωνική θέση, το επίπεδο μόρφωσης, τον συνήθη τρόπο ζωής καθώς και από τα γεγονότα και τις εμπειρίες ολόκληρης της περασμένης ζωής».

Πιο ξεκάθαρα από όλους παίρνει θέση σε αυτό το ερώτημα¹⁷ ο φιλόσοφος J.G.E. Maass (1805 [τομ. 1, 168 και 173]): «Η εμπειρία επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό μας ότι τις πιο πολλές φορές ονειρευόμαστε για πράγματα προς τα οποία είναι στραμμένα τα πιο ένθερμα πάθη μας. Αυτό μας δείχνει ότι τα πάθη μας πρέπει να ασκούν επιρροή στη δημιουργία των ονείρων μας. Ο φιλόδοξος ονειρεύεται για τις δάφνες που έδρεψε (ίσως μόνο στη φαντασία του) ή πρόκειται να δρέψει, ενώ ο ερωτευμένος απασχολείται στα όνειρά του με το αντικείμενο των γλυκών του ελπίδων... Όλοι οι αισθησιακοί πόθοι και οι αποστροφές που κοιμούνται στην καρδιά μπορούν, όταν από κάποια αιτία εξαφθούν, να προκαλέσουν τη δημιουργία ενός ονείρου από τις σχετικές με αυτά τα πάθη παραστάσεις ή με την ανάμειξη αυτών των παραστάσεων σε ένα ήδη προϋπάρχον όνειρο». (Παρατίθεται από τον Winterstein, 1912).

Οι αντιλήψεις των αρχαίων σχετικά με την εξάρτηση του περιεχομένου του ονείρου από τη ζωή δεν είναι διαφορετικές. Κατά τον Radestock (1879, 134): Όταν πριν από την εκστρατεία του Ξέρξη εναντίον της Ελλάδας μια καλή συμβουλή τον απέτρεπε από αυτή την απόφαση, αλλά τα όνειρά του τον παρότρυναν να αποφασίσει την εκστρατεία, ο παλαιός ορθολογικός ερμηνευτής ονείρων των Περσών Αρτάβανος, του είπε εύστοχα ότι οι εικόνες του ονείρου περιέχουν συνήθως αυτό που ο ονειρευόμενος σκέπτεται και στον ξύπνο του.

Στο διδακτικό ποίημα του Λουκρητίου, *De rerum natura*, βρίσκονται οι ακόλουθοι στίχοι (IV, 962):

«Et quo quisque fere studio devinctus adhaeret,
aut quibus in rebus multum sumus ante morati
atque in ea ratione fuit contenta magis mens,
in somnis eadem plerumque videmur obire;
causidici causas agere et componere leges,
induperatores pugnare ac proelia obire,... etc. etc.»¹⁸

Ο Κικέρων (*De divinatione* II, lxxvii, 140) λέει, όπως πολύ αργότερα και ο Maury, κάτι εντελώς όμοιο: «Maximeque reliquiae earum rerum moventur in animis et agitantur, de quibus vigilantes aut cogitavimus aut egimus.»¹⁹

Η αντίφαση μεταξύ αυτών των δύο απόψεων για τη σχέση ανάμεσα στη ζωή του ονείρου και στην άγρυπνη ζωή φαίνεται πράγματι άλυτη. Γιαντό πρέπει τώρα να θυμηθούμε το έργο του F.W. Hildebrandt (1875, 8 κ.ε.), ο οποίος θεωρεί πως τα χαρακτηριστικά του ονείρου δεν μπορούν να περιγραφούν παρά μόνο σαν μια «σειρά [τριών] αντιθέσεων, οι οποίες μοιάζουν να φθάνουν ως τις αντιφάσεις». «Την πρώτη από αυτές τις αντιθέσεις αποτελούν αφενός η *αυστηρή απομόνωση* ή ο *αποκλεισμός* του ονείρου από την πραγματική και αληθινή ζωή και αφετέρου η *συνεχής επέκταση* του ενός μέσα στο άλλο, η *συνεχής εξάρτηση* του ενός από το άλλο. Το όνειρο είναι κάτι εντελώς ξεχωριστό από τη βιωνόμενη στην αγρύπνια πραγματικότητα, θα έλεγε κανείς πως αποτελεί μια ερμητικά κλεισμένη στον εαυτό της ύπαρξη, ξεκομμένη από την πραγματική ζωή με ένα αξεπέραστο χάσμα. Μας αποδεσμεύει από την πραγματικότητα, σβήνει μέσα μας τις κανονικές αναμνήσεις από αυτή και μας τοποθετεί σε άλλον κόσμο και σε μια εντελώς διαφορετική βιογραφική τροχιά, η οποία κατά βάθος δεν έχει καμιά σχέση με την πραγματική...». Ο Hildebrandt αναφέρει στη συνέχεια πώς με το αποκοιμημα όλο μας το είναι με τις μορφές ύπαρξης του εξαφανίζεται «σαν πίσω από μια αόρατη καταπακτή». Στο όνειρο κάνουμε τότε λόγου χάρη ένα ταξίδι με πλοίο προς την Αγία Ελένη, για να προσφέρουμε στον εξόριστο Ναπολέοντα ένα εξαιρετικό κρασί Mosel. Ο πρώην αυτοκράτορας μας υποδέχεται με τον πιο αξιαγάπητο τρόπο και σχεδόν λυπούμαστε, όταν βλέπουμε την ενδιαφέρουσα αυταπάτη να διαλύεται από το ξύπνημα. Τότε όμως συγκρίνουμε την ονειρική κατάσταση με την πραγματικότητα. Ποτέ δεν ήμασταν έμποροι κρασιών και ποτέ δεν θελήσαμε να γίνουμε. Ποτέ δεν κάναμε θαλασσινά ταξίδια, και η Αγία Ελένη θα ήταν ο λιγότερο ελκυστικός τόπος ως προορισμός ενός πιθανού ταξιδιού με πλοίο. Για τον Ναπολέοντα δεν τρέφουμε καμιά συμπάθεια, αλλά μας διακατέχει έντονο πατριωτικό μίσος. Και κοντά σε όλα αυτά ο ονειρευόμενος δεν είχε γεννηθεί, όταν ο Ναπολέων πέθανε στο νησί· η σύναψη μιας προσωπικής σχέσης προς αυτόν βρισκόταν έξω από κάθε δυνατότητα. Έτσι το ονειρικό βίωμα εμφανίζεται σαν κάτι ξένο και παρεμβαλλόμενο ανάμεσα σε δύο περιόδους της ζωής που ταιριάζουν τέλεια μεταξύ τους και η μία αποτελεί τη συνέχεια της άλλης.

«Και όμως», συνεχίζει ο Hildebrandt (στο ίδιο, 10), «εξίσου αληθινό και ορθό είναι και το φαινομενικά *αντίθετο*. Χέρι-χέρι με αυτόν τον αποκλεισμό και αυτή την απομόνωση πηγαίνει, νομίζω, και η πιο βαθειά σχέση και σύνδεση. Μπορούμε μάλιστα να πούμε: Ό,τι και αν παρουσιάζει το όνειρο, το σχετικό υλικό το παίρνει από την πραγματικότητα και την πνευματική ζωή, η οποία ξετυλίγεται βάσει

αυτής της πραγματικότητας... Όσο παράξενα και αν μεταχειρίζεται αυτά τα υλικά, ποτέ δεν μπορεί κατά βάθος να αποδεσμευθεί από τον πραγματικό κόσμο, και τόσο τα υπέροχα όσο και τα ευτράπελα πλάσματά του δανείζονται την πρώτη ύλη από τα στοιχεία του αισθητού κόσμου που εμφανίσθηκαν στα μάτια μας ή κατέλαβαν μια οποιαδήποτε θέση στην άγρυπνη σκέψη μας, με άλλα λόγια, από αυτά που έχουμε ήδη βιώσει, είτε εξωτερικά είτε εσωτερικά».

ΤΟ ΥΛΙΚΟ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ – Η ΜΝΗΜΗ ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ

Το γεγονός ότι όλο το υλικό που συνθέτει το περιεχόμενο του ονείρου κατά έναν τρόπο προέρχεται από τα βιώματα, δηλαδή αναπαράγεται στο όνειρο, *επανέρχεται στη μνήμη*, αυτό τουλάχιστον μπορεί για μας να θεωρηθεί αδιαμφισβήτητη γνώση. Θα ήταν όμως πλάνη να δεχθούμε πως μια τέτοια συνάφεια του περιεχομένου του ονείρου με την άγρυπνη ζωή προκύπτει αναγκαστικά και άκοπα σαν οφθαλμοφανές συμπέρασμα της διενεργούμενης σύγκρισης. Αυτή η σχέση πρέπει μάλλον να αναζητείται με προσοχή και σε πολλές περιπτώσεις είναι δυνατόν να παραμένει για πολύν καιρό κρυμμένη. Ο λόγος βρίσκεται σε μια σειρά ιδιομορφιών, τις οποίες παρουσιάζει η μνημονική ικανότητα στο όνειρο και οι οποίες, αν και έχουν γενικά παρατηρηθεί, δεν στάθηκε ως τώρα δυνατόν να εξηγηθούν. Αξίζει τον κόπο να εξετάσουμε σε βάθος αυτά τα χαρακτηριστικά.

Κατ' αρχάς συμβαίνει να εμφανίζεται στο περιεχόμενο του ονείρου ένα υλικό που σε κατάσταση αγρύπνιας δεν το αναγνωρίζουμε ως στοιχείο των γνώσεων και των βιωμάτων μας. Θυμούμαστε βέβαια πως το ονειρευθήκαμε, αλλά δεν θυμούμαστε αν και πότε το ζήσαμε. Σε αυτές τις περιπτώσεις μάς είναι ασαφές από ποιά πηγή το όνειρο άντλησε το υλικό του και τείνουμε να πιστέψουμε σε μια αυτοτελή παραγωγική δραστηριότητα του ονείρου, ώσπου συχνά ύστερα από μεγάλο διάστημα ένα νέο βίωμα επαναφέρει τη χαμένη, όπως πιστεύουμε, ανάμνηση του παλαιότερου βιώματος και έτσι αποκαλύπτει την πηγή του ονείρου. Τότε πρέπει να ομολογήσουμε ότι στο όνειρο ξέραμε και θυμηθήκαμε κάτι που σε περίοδο αγρύπνιας διέφευγε από τη μνημονική ικανότητα.²⁰

Ένα τέτοιο, ιδιαίτερα εντυπωσιακό παράδειγμα από τη δική του ονειρική εμπειρία αναφέρει ο Delboeuf (1885, 107 κ.ε.). Είδε στο όνειρό του την αυλή του σπιτιού του χιονισμένη και κάτω από το χιόνι βρήκε σχεδόν ξυλιασμένες δύο σαύρες, τις οποίες ως φιλόζωος πήρε στο σπίτι του, τις ζέστανε και τις ξαναπήγε στη μικρή σπηλιά του τοίχου που ήταν προορισμένη γι' αυτές. Τους έβαλε μάλιστα μερικά φύλλα φτέρης, που φυτρώνει πάνω στον τοίχο και που, όπως ήξερε, τους αρέσει πολύ. Στο όνειρο γνώριζε την ονομασία του φυτού: *asplenium ruta muralis*. Το όνειρο συνεχίστηκε και μετά από μια παρεμβολή επέστρεψε στις σαύρες και, προς έκπληξη του Delboeuf, του έδειξε δύο νέα ζωάκια, τα οποία επέδραμαν στα απομεινάκια της φτέρης. Έπειτα έστρεψε το βλέμμα του στο ύπαιθρο, είδε μια πέμπτη και μια έκτη σαύρα να κατευθύνονται προς την τρύπα

του τοίχου, και τελικά ο δρόμος καλύφθηκε από μια πομπή σαυρών που όδευαν προς την ίδια κατεύθυνση.

Σε κατάσταση αγρύπνιας ο Delboeuf δεν ήξερε πολλά λατινικά ονόματα φυτών· το *asprenium* δεν συμπεριλαμβανόταν στα ονόματα που γνώριζε. Προς μεγάλη του έκπληξη επιβεβαίωσε την ύπαρξη ενός είδους φτέρης με αυτή την ονομασία. *Asplenium ruta muraria* ήταν η σωστή ονομασία του, την οποία το όνειρο είχε παραποιήσει ελαφρά. Καμμιά σύμπτωση δεν ήταν νοητή· παρέμεινε λοιπόν αινιγματικό για τον Delboeuf από πού γνώριζε στο όνειρο την ονομασία *asprenium*.

Το όνειρο το είχε δει το 1862· δεκαέξι χρόνια αργότερα ο φιλόσοφος επισκέπτεται έναν φίλο του, όπου βλέπει ένα μικρό λεύκωμα με αποξηραμένα λουλούδια, σαν αυτά που σε μερικές περιοχές της Ελβετίας πωλούνται στους ξένους ως ενθύμιο. Μια ανάμνηση ξυπνάει μέσα του· ανοίγει το βοτανολόγιο, βρίσκει εκεί το *asprenium* του ονείρου του και στο λατινικό όνομα πλάι στο δείγμα αναγνωρίζει τον γραφικό του χαρακτήρα. Τώρα ήταν εύκολο να βρει τη συνάρτηση. Μια αδελφή αυτού του φίλου είχε επισκεφθεί στο γαμήλιο ταξίδι της το 1860 – δύο χρόνια πριν από το όνειρο με τις σαύρες – τον Delboeuf. Είχε μαζί της αυτό το λεύκωμα, που προοριζόταν για τον αδελφό της, και ο Delboeuf μπήκε στον κόπο να σημειώσει τη λατινική ονομασία πλάι σε κάθε δείγμα αποξηραμένων φυτών, την οποία του υπαγόρευε ένας βοτανολόγος.

Η εύνοια της τύχης, χάρη στην οποία αυτό το παράδειγμα αξίζει τόσο πολύ να ανακοινωθεί, επέτρεψε στον Delboeuf να βρει την ξεχασμένη πηγή ενός ακόμη μέρους από το περιεχόμενο αυτού του ονείρου. Μια μέρα του 1877 έπεσε στα χέρια του ένας παλαιός τόμος εικονογραφημένου περιοδικού, όπου είδε απεικονισμένη ολόκληρη την πομπή σαυρών, όπως την είχε ονειρευθεί το 1862. Ο τόμος ήταν του έτους 1861, και ο Delboeuf μπορούσε να θυμηθεί ότι ήταν συνδρομητής αυτού του περιοδικού από το πρώτο τεύχος του.

Το γεγονός ότι το όνειρο μπορεί να περιλαμβάνει αναμνήσεις που στον άγρυπνο φαίνονται απρόσιτες είναι ένα αξιοπερίεργο και θεωρητικά σημαντικό στοιχείο και γιαυτό επιθυμώ να προσελκύσω περισσότερο την προσοχή των ενδιαφερόμενων ανακοινώνοντας και άλλα όνειρα που χαρακτηρίζονται από «υπερμνησία». Ο Maury [1878, 142] αναφέρει ότι επί ένα διάστημα του ερχόταν στον νου την ημέρα η λέξη *Mussidan*. Ήξερε πως ήταν το όνομα μιας γαλλικής πόλης, αλλά τίποτε περισσότερο. Μια νύχτα είχε στο όνειρό του μια συζήτηση με ένα άτομο που του είπε πως είναι από το *Mussidan*· όταν το ρώτησε πού βρίσκεται αυτή η πόλη, το άτομο αυτό απάντησε: το *Mussidan* είναι πρωτεύουσα επαρχίας στο Département de la

Dordogne. Όταν ξύπνησε, ο Maury δεν έδωσε πίστη στην πληροφορία που έλαβε στο όνειρο· το γεωγραφικό λεξικό τού έδειξε όμως ότι ήταν εντελώς σωστή. Σε αυτή την περίπτωση επιβεβαιώνεται η πρόσθετη γνώση του ονείρου, αλλά δεν εξιχνιάστηκε η ξεχασμένη πηγή αυτής της γνώσης.

Ο Jessen (1855, 551) αναφέρει μια παρόμοια περίπτωση ονείρου από παλαιότερους καιρούς: «Τέτοιο είναι π.χ. το όνειρο του Scaliger (Hennings, 1784, 300), ο οποίος, αφού έγραψε ένα ποίημα για να υμνήσει τους διαπρεπείς άντρες της Βερόνας, είδε στο όνειρό του έναν άντρα με το όνομα Brugnotus, που του παραπονέθηκε πως τον είχε ξεχάσει. Μολονότι ο Scaliger δεν θυμόταν να είχε ακούσει ποτέ κάτι γι' αυτόν, του έκανε ένα ποίημα· ο γιός του έμαθε αργότερα στη Βερόνα ότι εκεί έζησε άλλοτε ένας τέτοιος Brugnotus, που ήταν ξακουστός κριτικός».

Ένα όνειρο υπερμνησίας,²¹ που διακρίνεται για το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι σε ένα προσεχές όνειρο γίνεται η αναγνώριση μιας ανάμνησης που αρχικά έμενε αγνώριστη, διηγείται ο μαρκήσιος d'Hervey de St. Denis [1867, 305] (κατά τον Vaschide, 1911, 232 κ.ε.): «Μια φορά είδα στο όνειρό μου μια νέα γυναίκα με χρυσόξανθα μαλλιά να μιλάει με την αδελφή μου, ενώ αυτή της έδειχνε ένα πλεκτό. Στο όνειρο μου φάνηκε πολύ γνωστή, νόμιζα μάλιστα πως την είχα δει επανειλημμένα. Ξυπνώντας είχα μπροστά μου ακόμη ζωντανό το πρόσωπό της, αλλά διόλου δεν μπορώ να την αναγνωρίσω. Ξανακοιμήθηκα και η ονειρική εικόνα επαναλήφθηκε. Σε αυτό το νέο όνειρο απευθύνομαι λοιπόν στην ξανθή κυρία και τη ρωτάω μήπως είχα ποτέ την ευχαρίστηση να τη συναντήσω κάπου. “Βεβαίως”, απαντάει η γυναίκα, “θυμηθείτε μόνο τα παραλιακά λουτρά του Pornic”. Ξύπνησα αμέσως και τώρα μπορώ να θυμηθώ με βεβαιότητα όλες τις λεπτομέρειες γύρω από αυτή τη χαριτωμένη ονειρική οπτασία».

Ο ίδιος συγγραφέας [στο ίδιο, 306] (κατά τον Vaschide, στο ίδιο, 233-4) αναφέρει: Ένας γνωστός του μουσικός άκουσε μια φορά στο όνειρό του μια μελωδία που του φάνηκε εντελώς πρωτότυπη. Μόνο ύστερα από πολλά χρόνια τη βρήκε σημειωμένη σε μια παλαιά συλλογή μουσικών κομματιών, την οποία ακόμη δεν θυμάται να έχει πιάσει ποτέ στα χέρια του.

Σε μία, δυστυχώς απρόσιτη για μένα, έκδοση (Proceedings of the Society for Psychical Research) ο Myers [1892] δημοσίευσε, όπως πληροφορούμαι, μια ολόκληρη συλλογή τέτοιων ονείρων υπερμνησίας. Νομίζω πως κάθε ασχολούμενος με όνειρα πρέπει να αναγνωρίσει ως πολύ κοινό φαινόμενο το γεγονός ότι το όνειρο μαρτυρεί γνώσεις και αναμνήσεις που ο άγρυπνος δεν τις θεωρεί κτήμα του.

Στις ψυχαναλυτικές εργασίες με νευρικούς, στις οποίες θα αναφερθώ αργότερα, έχω πολλές φορές την εβδομάδα την ευκαιρία να αποδείξω στους ασθενείς βάσει των ονείρων τους ότι κατά βάθος γνωρίζουν πολύ καλά τις ρήσεις, τα άσεμνα λόγια και άλλα παρόμοια και ότι τα χρησιμοποιούν στα όνειρά τους, μολονότι στην άγρυπνη ζωή τα έχουν ξεχάσει. Θα ανακοινώσω τώρα μια αθώα περίπτωση υπερμνησίας σε όνειρο, όπου είναι πολύ εύκολο να βρεθεί η πηγή προέλευσης της γνώσης, που μόνο στο όνειρο ήταν προσιτή.

Ένας ασθενής ονειρεύθηκε κοντά σε άλλα πως βρέθηκε σε ένα καφενείο και ζήτησε μια «Kontuszówka». Μετά την αφήγησή του ρώτησε τι να είναι αυτό που παράγγειλε, βεβαιώνοντας ότι ποτέ δεν έχει ακούσει αυτό το όνομα. Ήμουν σε θέση να του απαντήσω πως η Kontuszówka είναι ένα πολωνικό ρακί και δεν μπορεί να το έχει εφεύρει στο όνειρο, αφού αυτό το όνομα μου είναι προ πολλού γνωστό από διαφημιστικές αφίσες. Αρχικά δεν ήθελε να με πιστέψει. Ύστερα από μερικές μέρες, αφού πραγματοποίησε το όνειρό του στο καφενείο, πρόσεξε το όνομα του ποτού σε μια αφίσα, και μάλιστα στη γωνιά του δρόμου όπου εδώ και μήνες περνούσε οπωσδήποτε τουλάχιστον δύο φορές την ημέρα.

Σε μερικές περιπτώσεις δικών μου ονείρων διαπίπτωσα πόσο εξαρτώμαστε από την τύχη, όταν θέλουμε να ανακαλύψουμε την προέλευση ορισμένων στοιχείων των ονείρων. Προτού γράψω αυτό το βιβλίο, με ακολουθούσε πολλά χρόνια η εικόνα ενός απλού καμπαναριού, που δεν θυμόμουν να το είχα ξαναδεί. Αργότερα το είδα ξαφνικά, και μάλιστα με απόλυτη βεβαιότητα, σε έναν σταθμό μεταξύ Σάλτσμπουργκ και Ράιχενχαλ. Ήταν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1890, και είχα πρωτοκάνει αυτή τη διαδρομή το 1886. Αργότερα, όταν με απασχολούσε εντατικά η μελέτη των ονείρων, η συχνά επανερχόμενη στο όνειρο εικόνα ενός αξιοπερίεργου χώρου μου έγινε φορτική. Έβλεπα στην αριστερή μου πλευρά έναν σκοτεινό χώρο, μέσα από τον οποίο πρόβαλλαν φωτεινές πολλές παράδοξες φιγούρες από αμμόπετρα. Ένα ίχνος ανάμνησης, που δεν ήθελα να το πιστέψω πραγματικά, μου έλεγε πως πρόκειται για μια είσοδο υπόγειας μπυραρίας· δεν μπόρεσα όμως να διαλευκάνω ούτε τη σημασία ούτε την προέλευση αυτής της ονειρικής εικόνας. Το 1907 έτυχε να βρεθώ στην Πάδουα, στην οποία προς λύπη μου δεν είχα ξαναπάει μετά το 1895. Η πρώτη μου επίσκεψη στην ωραία πανεπιστημιούπολη με είχε αφήσει ανικανοποίητο, αφού τότε δεν μπόρεσα να δω τις νωπογραφίες του Giotto στη Madonna dell' Arena· στη μέση του δρόμου προς την εκκλησία είχα γυρίσει πίσω, διότι μου είπαν ότι εκείνη την ημέρα ήταν κλειστή. Στη δεύτερη επίσκεψή μου ύστερα από δώδεκα χρόνια θέλησα να αναπληρώσω το κενό και πριν

από όλα ξεκίνησα για τη Madonna dell’Arena. Στην αριστερή μεριά του δρόμου, ίσως στο σημείο όπου το 1895 είχα κάνει μεταβολή, ανακάλυψα τον χώρο με τα γλυπτά από αμμόπετρα, που τόσο συχνά είχα δει στο όνειρό μου. Ήταν πράγματι η είσοδος ενός εξοχικού εστιατορίου.

Μια από τις πηγές από τις οποίες το όνειρο αντλεί υλικό για αναπαραγωγή, το οποίο ενμέρει ο άγρυπνος δεν θυμάται και δεν χρησιμοποιεί στην νοητική δραστηριότητά του, είναι η ζωή κατά την παιδική ηλικία. Θα αναφερθούν μόνο λίγοι από τους συγγραφείς που πρόσεξαν και τόνισαν αυτό το στοιχείο. Ο Hildebrandt (1875, 23): «Έχει ομολογηθεί ρητά ότι το όνειρο, συχνά με θαυμαστή δύναμη αναπαραγωγής, επαναφέρει πιστά στον ψυχικό ορίζοντά μας εντελώς παραμερισμένα ή και ξεχασμένα γεγονότα από τα πιο μακρινά χρόνια».

Ο Strümpell (1877, 40): «Το πράγμα γίνεται ακόμη πιο ενδιαφέρον, αν παρατηρήσουμε πως το όνειρο συχνά ανασύρει τρόπον τινά κάτω από τα πιο βαθιά και πιο συμπαγή στρώματα, που αργότερα έχουν επισωρευθεί στα πιο πρώιμα νεανικά βιώματα, σώες και ολοζώντανες τις εικόνες διάφορων χώρων, πραγμάτων και προσώπων. Αυτό δεν περιορίζεται απλώς σε εκείνες τις εντυπώσεις, που στη γένεσή τους συνειδητοποιήθηκαν ή συνδέθηκαν με σημαντικές ψυχικές αξίες και στο μεταγενέστερο όνειρο επανέρχονται ως κανονικές αναμνήσεις, οι οποίες είναι ευχάριστες στην άγρυπνη συνείδηση. Το βάθος των ονειρικών αναμνήσεων περιλαμβάνει απεναντίας ακόμη και εικόνες προσώπων, πραγμάτων, χώρων και βιωμάτων της πρώιμης περιόδου, που ή διέθεταν χαμηλή συνειδητότητα ή δεν είχαν καμιά ψυχική αξία ή είχαν χάσει ήδη και το ένα και το άλλο και τόσο στο όνειρο όσο και μετά το ξύπνημα εμφανίζονται ως εντελώς ξένες και άγνωστες, ωστόσο αποκαλυφθεί η παλαιά προέλευσή τους».

Ο Volkelt (1875, 119): «Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο πόσο εύκολα οι παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις βρίσκουν θέση στο όνειρο. Αυτό που δεν σκεπτόμαστε πια, που έχει χάσει προ πολλού κάθε σπουδαιότητα, μας το θυμίζει ακατάπαυστα το όνειρο».

Η κυριαρχία του ονείρου πάνω στο υλικό της παιδικής ηλικίας, το οποίο ως γνωστόν στο μεγαλύτερο μέρος του καλύπτει τα κενά της συνειδητής μνημονικής ικανότητας, είναι αφορμή να δημιουργούνται ενδιαφέροντα όνειρα υπερμνησίας· θα παραθέσω επίσης μερικά τέτοια παραδείγματα.

Ο Maury διηγείται (1878, 92) ότι στην παιδική του ηλικία είχε πάει πολλές φορές από την ιδιαίτερη πατρίδα του, την πόλη Meaux, στο

γειτονικό Trilport, όπου ο πατέρας του επέβλεπε την κατασκευή μιας γέφυρας. Μια νύχτα το όνειρο τον μετέφερε στο Trilport, όπου πάλι έπαιζε στους δρόμους της πόλης. Τον πλησίασε ένας άντρας που φορούσε ένα είδος στολής. Ο Maugy τον ρώτησε πώς λέγεται· εκείνος συστήνεται ως C..., φύλακας της γέφυρας. Όταν ο Maugy ξύπνησε, αμφέβαλλε αν το όνειρο ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα και ρώτησε μια παλαιά υπηρέτρια, που εργαζόταν στο σπίτι του από τα παιδικά του χρόνια, αν θυμάται έναν άντρα με αυτό το όνομα. «Ασφαλώς», απάντησε εκείνη, «ήταν ο φύλακας της γέφυρας που έχτισε ο πατέρας σας».

Ένα εξίσου καλά επιβεβαιωμένο παράδειγμα παιδικών αναμνήσεων που εμφανίζονται στο όνειρο ανακοινώνει ο Maugy [στο ίδιο, 143-4] και αναφέρεται στον κύριο F..., που είχε μεγαλώσει στο Montbrison. Είκοσι πέντε χρόνια μετά τη μετοίκησή του ο κύριος F. αποφάσισε να επισκεφθεί την ιδιαίτερη πατρίδα του και τους παλαιούς οικογενειακούς φίλους, που δεν τους είχε ξαναδεί από τότε. Τη νύχτα πριν από την αναχώρησή του ονειρεύθηκε πως έφθασε στον προορισμό του και πως κοντά στο Montbrison συνάντησε έναν κύριο, ο οποίος από την εμφάνισή του του φάνηκε άγνωστος· ο ξένος του είπε πως λέγεται T. και πως ήταν φίλος του πατέρα του. Ξυπνώντας ήξερε ότι είχε γνωρίσει κάποιον με αυτό το όνομα, αλλά δεν θυμόταν πια την εμφάνισή του. Ύστερα από μερικές μέρες, αφού είχε φθάσει πράγματι στο Montbrison, ξαναβρήκε το σημείο της ονειρικής συνάντησης, που το θεωρούσε άγνωστο, συνάντησε τον κύριο T. και τον γνώρισε αμέσως. Ο T. είχε γεράσει στην πραγματικότητα πολύ περισσότερο απότι είχε δείξει το όνειρο.

Μπορώ να διηγηθώ ένα δικό μου όνειρο, όπου η επανερχόμενη στη μνήμη εντύπωση αντικαταστάθηκε με μια σχέση. Ονειρεύθηκα λοιπόν έναν άνθρωπο, για τον οποίο ήξερα στο όνειρο πως πρόκειται για τον γιατρό της ιδιαίτερης πατρίδας μου. Το πρόσωπό του δεν φαινόταν καθαρά, η εικόνα του ήταν αναμειγμένη με αυτή ενός από τους καθηγητές μου στο γυμνάσιο, τον οποίο συναντώ ακόμη και σήμερα. Ξυπνώντας δεν μπόρεσα να βρω τι συνέδεε τα δύο πρόσωπα. Όταν όμως ρώτησα τη μητέρα μου για εκείνον τον γιατρό των πρώτων παιδικών μου χρόνων, έμαθα ότι ήταν μονόφθαλμος· μονόφθαλμος είναι και ο καθηγητής γυμνασίου που επικάλυπτε στο όνειρο τη μορφή του γιατρού. Είχα τριάντα οκτώ χρόνια να δω τον γιατρό και, καθόσον γνωρίζω, δεν τον σκέφθηκα ποτέ,²² αν και μια ουλή στο σαγόني μου θα μπορούσε να μου είχε θυμίσει τη βοήθειά του.

Όταν πολλοί συγγραφείς υποστηρίζουν ότι στα περισσότερα όνειρα διαπιστώνονται στοιχεία από τις πιο πρόσφατες μέρες, έχουμε την

εντύπωση πως θέλουν να δημιουργήσουν ένα αντίβαρο στον πολύ μεγάλο ρόλο που παίζουν στο όνειρο οι εντυπώσεις από την παιδική ηλικία. Ο Robert μάλιστα (1886, 46) ισχυρίζεται: Το κανονικό όνειρο αναφέρεται συνήθως μόνο στις εντυπώσεις των τελευταίων ημερών. Αργότερα βέβαια πληροφορούμαστε πως η θεωρία του ονείρου, όπως τη διατύπωσε ο Robert, απαιτεί επιτακτικά έναν τέτοιο παραγκωνισμό των πιο παλαιών και μια προβολή των πιο πρόσφατων εντυπώσεων. Το στοιχείο όμως που τονίζει ο Robert, όπως μπορώ να βεβαιώσω ύστερα από μερικές έρευνές μου, είναι σωστό. Ένας Αμερικανός συγγραφέας, ο Nelson, υποστηρίζει [1888, 380 κ.ε.] πως οι πιο συχνές εντυπώσεις σε ένα όνειρο προέρχονται από την παραμονή της νύχτας του ονείρου ή από την τρίτη μέρα πριν από αυτή, λες και οι εντυπώσεις της παραμονής δεν είναι αρκετά εξασθενημένες και απομακρυσμένες.

Πολλοί συγγραφείς, που δεν θέλησαν να αμφισβητήσουν τη στενή σχέση του ονειρικού περιεχομένου με την άγρυπνη ζωή, πρόσεξαν ότι οι εντυπώσεις που απασχολούν εντατικά την άγρυπνη σκέψη εμφανίζονται στο όνειρο μόνο αφού έχουν παραμερισθεί κάπως από τη νοητική εργασία της ημέρας. Έτσι δεν ονειρεύεται κανείς κατά κανόνα έναν αγαπημένο νεκρό τον πρώτο καιρό, όσο ακόμη το πένθος γεμίζει εντελώς τους επιζώντες (Delage, 1891 [40]). Και όμως μία από τις τελευταίες παρατηρήτριες, η Miss Hallam, συγκέντρωσε και παραδείγματα με αντίθετη συμπεριφορά και σε αυτό το σημείο υποστηρίζει το δικαίωμα της ψυχολογικής ατομικότητας (Hallam και Weed, 1896 [410-11]).

Το τρίτο χαρακτηριστικό της μνήμης στο όνειρο, το πιο παράξενο και πιο ακατανόητο, εκδηλώνεται στην επιλογή του αναπαραγόμενου υλικού, καθώς αξιωματικώς δεν θεωρείται, όπως στην κατάσταση αγρύπνιας, μόνο το πιο σπουδαίο, αλλά, αντίθετα, και το πιο αδιάφορο, το πιο άσημο. Εδώ θα δώσω τον λόγο σε εκείνους τους συγγραφείς που εξέφρασαν την έκπληξή τους με τον πιο δυνατό τρόπο.

Ο Hildebrandt (1875, 11): «Το παράξενο είναι πως κατά κανόνα το όνειρο δεν παίρνει τα στοιχεία του από τα μεγάλα και τα αποφασιστικής σημασίας γεγονότα ούτε από τα έντονα και ενεργά ενδιαφέροντα της προηγούμενης ημέρας, αλλά από τα δευτερεύοντα συμπληρώματα, τρόπον τινά από τα θρύμματα του πρόσφατου ή του παλαιότερου παρελθόντος. Ο συνταρακτικός θάνατος που έπληξε την οικογένειά μας, υπό την επίδραση του οποίου αργούμε να αποκοιμηθούμε, μένει σβησμένος στη μνήμη μας, ωστόσο η πρώτη άγρυπνη στιγμή τον κάνει να επιστρέψει σε αυτή με καταθλιπτική σφοδρότη-

τα. Απεναντίας, η κρεατοελιά στο μέτωπο ενός ξένου, που βρέθηκε στον δρόμο μας, αλλά που δεν τον ξανασκεφθήκαμε πια, αυτή παίζει έναν ρόλο στο όνειρό μας...».

Ο Strümpell (1877, 39): «... τέτοιες περιπτώσεις, όπου η ανάλυση ενός ονείρου αποκαλύπτει συστατικά που προέρχονται μεν από τα βιώματα της προηγούμενης ή της προτελευταίας μέρας, αλλά είναι τόσο ασήμαντα και χωρίς οποιαδήποτε αξία για την άγρυπνη συνείδηση, ώστε αμέσως μετά τη στιγμή του βιώματος περιέρονται σε λήθη. Τέτοια βιώματα είναι π.χ. λόγια που τυχαία ακούσαμε ή πράξεις ενός άλλου που επιφανειακά παρατηρήσαμε, πράγματα ή πρόσωπα που φευγαλέα έπεσαν στην αντίληψή μας, μεμονωμένα σημεία ενός αναγνώσματος και άλλα παρόμοια».

Ο Havelock Ellis (1899, 727): «The profound emotions of waking life, the questions and problems on which we spread our chief voluntary mental energy, are not those which usually present themselves at once to dream consciousness. It is, so far as the immediate past is concerned, mostly the trifling, the incidental, the “forgotten” impressions of daily life which reappear in our dreams. The psychic activities that are awake most intensely are those that sleep most profoundly.»²³

Ο Binz (1878, 44-45), με αφορμή τις συζητούμενες ιδιομορφίες της μνήμης στο όνειρο, εκφράζει την μη ικανοποίησή του από τις εξηγήσεις του ονείρου, που τις στήριξε και ο ίδιος: «Παρόμοια ζητήματα θέτει και το φυσικό όνειρο. Γιατί δεν ονειρευόμαστε πάντοτε τις απομνημονευμένες εντυπώσεις των τελευταίων ημερών, αλλά χωρίς κανένα διακριτό αίτιο βυθίζομαστε στο απώτερο, σχεδόν σβησμένο παρελθόν; Γιατί η συνείδησή μας δέχεται στο όνειρο τόσο συχνά την εντύπωση *αδιάφορων* απομνημονευμένων εικόνων, ενώ τα κύτταρα του εγκεφάλου μένουν βουβά και αδρανή εκεί που φέρουν μέσα τους τις πιο ευερέθιστες καταγραφές βιωμάτων, εκτός αν μόλις πιο πριν, κατά την αγρύπνια, τα είχε ερεθίσει ένα νέο έντονο βίωμα;»

Είναι εύκολο να δούμε πώς η ιδιαίτερη προτίμηση της ονειρικής μνήμης για τα αδιάφορα και κατά συνέπεια μη προσεχόμενα στοιχεία των καθημερινών βιωμάτων μάς κάνει να παραγνωρίζουμε την εξάρτηση του ονείρου από την καθημερινή ζωή, οπότε δυσχεραίνεται ακόμη και ο εντοπισμός της σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση. Έτσι ήταν δυνατόν η Miss Whiton Calkins (1893 [315]), κατά τη στατιστική επεξεργασία των ονείρων της ίδιας (και του συντρόφου της), να έχει ένα πλεόνασμα σε ποσοστό 11%, όπου η σχέση με την καθημερινή ζωή δεν ήταν εμφανής. Ο Hildebrandt έχει ασφαλώς δίκαιο (1875 [12 κ.ε.]), όταν ισχυρίζεται ότι θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε

τη γένεση όλων των ονειρικών εικόνων, αν διαθέταμε κάθε φορά τον απαραίτητο χρόνο και τη συγκέντρωση για την εξιχνίαση της προέλευσής τους. Μια τέτοια προσπάθεια την αποκαλεί βέβαια «πάρα πολύ επίπονο και άχαρο εγχείρημα, διότι συνήθως θα καταλήγαμε να ανιχνεύουμε στις πιο απόμερες γωνιές της μνήμης κάθε είδους πράγματα χωρίς ψυχική αξία, να ξεχωνιάζουμε κάθε είδους εντελώς αδιάφορα στοιχεία του μακρινού παρελθόντος κάτω από στρώματα που ίσως στοιβάχθηκαν μια ώρα μετά το συμβάν». Λυπούμαι όμως που ο οξύνους συγγραφέας δεν συνέχισε αυτόν τον δρόμο, ο οποίος στην αρχή φαίνεται τόσο ασήμαντος· θα τον οδηγούσε κατ' ευθείαν στο επίκεντρο της εξήγησης των ονείρων.

Η συμπεριφορά της ονειρικής μνήμης είναι αναμφίβολα πολύ σημαντικό στοιχείο για κάθε θεωρία της μνήμης. Διδάσκει ότι «κανένα από τα άλλοτε πνευματικά μας κτήματα δεν μπορεί να χαθεί εντελώς» (Scholz, 1887, 34). Ή, όπως το διατυπώνει ο Delboeuf [1885, 115], «que toute impression même la plus insignifiante, laisse une trace inaltérable, indéfiniment susceptible de reparaitre au jour»,²⁴ ένα συμπέρασμα που επιβάλλουν και τόσα άλλα, παθολογικά φαινόμενα της ψυχικής ζωής. Αν αναλογισθούμε αυτή την εξαιρετική ικανότητα της μνήμης στο όνειρο, θα νοιώσουμε ζωντανά την αντίφαση σε ορισμένες θεωρίες του ονείρου, τις οποίες θα αναφέρουμε αργότερα, όταν θέλουν να εξηγήσουν το παράλογο και την έλλειψη λογικής συνοχής των ονείρων με το μερικό ξέχασμα πραγμάτων που την ημέρα μάς είναι γνωστά.

Θα μπορούσε να μας έλθει η ιδέα να περιστείλουμε το φαινόμενο του ονείρου σε αυτό της ανάμνησης, θεωρώντας το όνειρο εκδήλωση μιας αναπαραγωγικής δραστηριότητας που δεν ησυχάζει ούτε τη νύχτα και είναι αυτοσκοπός. Με αυτή τη θέση θα ταίριαζαν ανακοινώσεις όπως αυτή του Pilcz (1899), σύμφωνα με τις οποίες διαπιστώνονται σταθερές σχέσεις ανάμεσα στον χρόνο και στο περιεχόμενο του ονείρου, καθώς στον βαθύ ύπνο αναπαράγονται από το όνειρο εντυπώσεις παλαιότερων περιόδων, ενώ προς το πρωί οι εντυπώσεις είναι πρόσφατες. Αλλά μια τέτοια αντίληψη είναι εξαιρετικά απίθανη, αν δούμε πώς το όνειρο μεταχειρίζεται το μνημονικό υλικό. Ο Strümpell [1877, 18] παρατηρεί σωστά πως στο όνειρο δεν εμφανίζονται επαναλήψεις βιωμάτων. Το όνειρο κάνει τέτοιες εκκινήσεις, αλλά το επόμενο βήμα δεν συντελείται· ο κρίκος της αλυσίδας εμφανίζεται διαφορετικός ή τη θέση του παίρνει ένας εντελώς ξένος. Το όνειρο αναπαράγει μόνο αποσπασματικά. Αυτό αποτελεί αναμφίβολα έναν κανόνα και σε αυτόν τον βαθμό μπορεί να αξιοποιηθεί θεωρητικά. Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις, όπου το όνειρο αναπαράγει ένα

βίωμα με την ίδια πληρότητα όπως και η άγρυπνη νύχτα. Ο Delboeuf διηγείται [1885, 239 κ.ε.] ότι ένας συνάδελφός του στο πανεπιστήμιο ξανάζησε στο όνειρό του με κάθε λεπτομέρεια μια επικίνδυνη διαδρομή με άμαξα, κατά την οποία γλύτωσε το ατύχημα σαν από θαύμα. Η Miss Calkins αναφέρει (1893) δύο όνειρα με περιεχόμενο την ακριβή αναπαραγωγή ενός βιώματος της προηγούμενης ημέρας, αλλά και εγώ θα έχω αργότερα την ευκαιρία να ανακοινώσω ένα γνωστό μου παράδειγμα απαράλλαχτης επανάληψης ενός παιδικού βιώματος σε όνειρο.²⁵

ΕΡΕΘΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Τι εννοούμε με τους όρους ερεθίσματα και πηγές του ονείρου, μπορεί να διευκρινισθεί με την αναφορά της λαϊκής ρήσης «τα όνειρα προέρχονται από το στομάχι». Πίσω από τη θέση αυτών των εννοιών κρύβεται μια θεωρία, η οποία συλλαμβάνει το όνειρο ως συνέπεια μιας διαταραχής του ύπνου. Δεν θα είχαμε ονειρευθεί, αν στον ύπνο μας δεν είχε παρουσιασθεί μια διαταραχή· το όνειρο είναι μια αντίδραση σε αυτή τη διαταραχή.

Οι συλλογισμοί γύρω από τα διεγερτικά αίτια του ονείρου καταλαμβάνουν τον μεγαλύτερο χώρο στα έργα των συγγραφέων. Είναι αυτονόητο πως το πρόβλημα δεν θα μπορούσε να ανακύψει, αν το όνειρο δεν είχε γίνει ήδη αντικείμενο βιολογικών ερευνών. Οι αρχαίοι, θεωρώντας το όνειρο θεόπεμπτο, δεν έβλεπαν την ανάγκη να αναζητήσουν τις ερεθισματικές πηγές του ονείρου· το όνειρο πήγαζε από τη θέληση της θεϊκής ή δαιμονικής εξουσίας και το περιεχόμενό του από τη γνώση της ή την πρόθεσή της. Για την επιστήμη τέθηκε γρήγορα το ερώτημα αν ο ερεθισμός για το ονειρεύεσθαι είναι πάντοτε ο ίδιος ή αν το όνειρο προκαλείται από πολλαπλά ερεθίσματα και κατά συνέπεια αν η αιτιολογική εξήγηση του ονείρου εμπίπτει στη δικαιοδοσία της ψυχολογίας ή ίσως της φυσιολογίας. Οι περισσότεροι συγγραφείς δέχονται, όπως φαίνεται, ότι τα αίτια της διαταραχής του ύπνου, δηλαδή οι πηγές της ονειρικής διεργασίας, είναι πολύμορφα και ότι στον ρόλο των διεγερτικών παραγόντων του ονείρου μπορούν να βρεθούν τόσο μερικά σωματικά ερεθίσματα όσο και ψυχικές διεγέρσεις. Στην προτίμηση των μεν ή των δε μεταξύ των πηγών του ονείρου, στην κατάρτιση μιας ιεραρχίας ανάμεσα στα ερεθίσματα ανάλογα με τη σημασία τους στη γένεση του ονείρου οι απόψεις είναι αρκετά διχασμένες.

Όπου η καταμέτρηση των πηγών του ονείρου είναι πλήρης, προκύπτουν τελικά τέσσερα είδη πηγών, στα οποία στηρίχθηκε και η διαίρεση των ονείρων: 1) Εξωτερική (αντικειμενική) αισθητήρια διέγερση, 2) εσωτερική (υποκειμενική) αισθητήρια διέγερση, 3) εσωτερικό (οργανικό) σωματικό ερέθισμα, 4) καθαρά ψυχικές πηγές ερεθισμάτων.

1) Τα εξωτερικά αισθητήρια ερεθίσματα

Ο νεότερος Strümpell, ο γιός του φιλοσόφου, του οποίου το έργο για το όνειρο μας χρησίμευσε πολλές φορές ως οδηγός στην προ-

βληματική του ονείρου, έχει ανακοινώσει ως γνωστόν τις παρατηρήσεις σε έναν ασθενή [1883-4, τόμ. 2] που έπασχε από γενική αναισθησία του δέρματος και παράλυση μερικών από τα ανώτερα αισθητήρια όργανα. Αν αποκλείονταν από τον έξω κόσμο οι λίγες ανοιχτές ακόμη αισθητήριες εισοδοί, ο ασθενής βυθιζόταν στον ύπνο. Όταν θέλουμε να αποκοιμηθούμε, επιδιώκουμε μια κατάσταση παρόμοια με εκείνη στο πείραμα του Strümpell. Κλείνουμε τις σπουδαιότερες αισθητήριες πύλες, τα μάτια, και ζητούμε να κρατήσουμε σε απόσταση από τις άλλες αισθήσεις κάθε ερέθισμα ή να παρακωλύσουμε κάθε μεταβολή στα ερεθίσματα που επενεργούν σε αυτές. Αποκοιμούμαστε τότε, αν και το σχέδιό μας δεν έχει ποτέ πλήρη επιτυχία. Δεν μπορούμε ούτε να αποκλείσουμε τα ερεθίσματα από τα αισθητήρια όργανα εντελώς ούτε να μηδενίσουμε τη διεγερσιμότητά τους. Αφού κάθε στιγμή μπορούμε να αφυπνισθούμε από ισχυρότερα ερεθίσματα, αυτό αρκεί για να μας αποδείξει «ότι η ψυχή παραμένει και στον ύπνο σε συνεχή επαφή με τον εξωσωματικό κόσμο». Τα αισθητήρια ερεθίσματα κατά τη διάρκεια του ύπνου μπορούν κάλλιστα να γίνουν πηγές του ονείρου.

Τέτοια ερεθίσματα υπάρχουν πάρα πολλά, από τα αναπόφευκτα που συνεπάγεται η κατάσταση του ύπνου ή που αναγκάζεται καμμιά φορά απλώς να τα ανεχθεί μέχρι τα τυχαία αφυπνιστικά ερεθίσματα, που μπορούν ή προορίζονται να θέσουν τέρμα στον ύπνο. Μπορεί να εισχωρήσει στα μάτια δυνατό φως, να ακουσθεί ένας θόρυβος ή να διεγείρει τον βλεννογόνο υμένα της μύτης μια αρωματική ουσία. Ενδέχεται στον ύπνο να απογυμνώσουμε μερικά μέλη του σώματος κάνοντας αθέλητες κινήσεις και έτσι να τα κάνουμε να αισθανθούν ψύξη ή αλλάζοντας στάση να νοιώσουμε μια πίεση ή ένα άγγιγμα. Μπορεί να μας τσιμπήσει μια μύγα, αλλά και ένα νυχτερινό μικροατύχημα μπορεί να προσβάλει μία ή περισσότερες αισθήσεις ταυτόχρονα. Οι προσεκτικοί παρατηρητές συγκέντρωσαν πολλά όνειρα, όπου το διαπιστωμένο κατά την αφύπνιση ερέθισμα συμφωνούσε τόσο πολύ με ένα μέρος του ονειρικού περιεχομένου, ώστε το ερέθισμα μπορούσε να διαγνωσθεί ως πηγή του ονείρου.

Θα παραθέσω τώρα μια συλλογή τέτοιων ονείρων, που ανάγονται σε αντικειμενικά — λίγο ή πολύ τυχαία — αισθητήρια ερεθίσματα, όπως τα ανακοινώνει ο Jessen (1855, 527 κ.ε.): «Κάθε θόρυβος που γίνεται ασαφώς αντιληπτός προκαλεί ανάλογες ονειρικές εικόνες, η μακρόσυρτη βροντή μας μεταφέρει μέσα σε μια μάχη, η κραξιά ενός πετεινού μπορεί να μεταμορφωθεί σε κραυγή τρόμου ενός ανθρώπου, το τρίξιμο μιας πόρτας να δημιουργήσει όνειρα με ληστρικές διαρρήξεις...

Όταν τη νύχτα χάνουμε το σκέπασμά μας, ονειρευόμαστε ίσως ότι

περιφερόμαστε γυμνοί ή ότι πέσαμε στο νερό. Όταν είμαστε ξαπλωμένοι λοξά στο κρεβάτι και τα πόδια προεξέχουν στο κενό, τότε ονειρευόμαστε ίσως ότι στεκόμαστε στο χείλος ενός φοβερού γκρεμού ή ότι κατρακυλούμε από ένα ύψωμα. Αν το κεφάλι μας κατά σύμπτωση περιέλθει κάτω από το μαξιλάρι, τότε κρέμεται στο όνειρό μας ένας μεγάλος βράχος πάνω από μας και είναι έτοιμος να μας πλακώσει. Η συσσώρευση σπέρματος προκαλεί ηδονικά όνειρα, τοπικοί πόνοι υποβάλλουν την ιδέα προξενούμενων κακοποιήσεων, εχθρικών επιθέσεων ή καταφερόμενων σωματικών τραυμάτων...

Ο Meier (1758, 33) ονειρεύθηκε κάποτε πως του επιτέθηκαν μερικά άτομα, τον ξάπλωσαν κάτω ανάσκελα και ανάμεσα στο μεγάλο δάχτυλο του ποδιού και στο επόμενο έμπηξαν ένα παλούκι στη γη. Καθώς φανταζόταν στο όνειρο αυτή τη σκηνή, ξύπνησε και ανάμεσα στα δάχτυλα του ποδιού ένοιωσε ένα άχυρο. Ο ίδιος, σύμφωνα με τον Hennings (1784, 258), ονειρεύθηκε κάποτε, όταν το πουκάμισό του τον έσφιγγε στον λαιμό, ότι τον κρέμασαν. Ο Hoffbauer [1796, 146] ονειρεύθηκε στα νιάτα του έναν ψηλό τοίχο να πέφτει και, όταν ξύπνησε, είχε πέσει πραγματικά από το κρεβάτι του, το οποίο είχε καταρρεύσει... Ο Gregory διηγείται ότι κάποτε πηγαίνοντας να κοιμηθεί έβαλε στα πόδια του μια θερμοφόρα και στο όνειρό του έκανε ένα ταξίδι στην κορυφή της Αίτνας, όπου η κάψα του εδάφους ήταν σχεδόν αφόρητη. Ένας άλλος, που στο κεφάλι του είχε ένα έμπλαστρο για φουσκάλες, ονειρεύθηκε ότι ένα τσούρμο ινδιάνων του έγδερνε το κεφάλι· ένας τρίτος, που κοιμόταν φορώντας βρεγμένο πουκάμισο, ονειρεύθηκε πως τον παρέσυρε ένα ποτάμι. Ξαφνική κρίση ποδάγρας κατά τη διάρκεια του ύπνου έκανε έναν άρρωστο να ονειρευθεί πως βρίσκεται στα χέρια της Ιεράς Εξέτασης και υφίσταται βασανιστήρια (Macnish [1835, 40])».

Το επιχείρημα που στηρίζεται στην ομοιότητα μεταξύ ερεθίσματος και περιεχομένου του ονείρου μπορεί να ενισχυθεί, αν με συστηματική εφαρμογή αισθητήριων ερεθισμάτων καταστεί δυνατόν να προκληθούν ανάλογα όνειρα. Τέτοια πειράματα έκανε σύμφωνα με τον Macnish [ό.π., στον Jessen (1855, 529)] ήδη ο Girou de Buzareingues [1848, 55]. «Άφησε τα γόνατά του ακάλυπτα και ονειρεύθηκε πως τη νύχτα ταξίδευε με ταχυδρομική άμαξα. Σε αυτό το σημείο παρατηρεί ότι οι ταξιδιώτες ξέρουν καλά πόσο κρυώνουν στα γόνατα, όταν ταξιδεύουν με άμαξα. Άλλη φορά άφησε ακάλυπτο πίσω το κεφάλι του και ονειρεύθηκε πως βρισκόταν σε θρησκευτική τελετή στο ύπαιθρο. Στη χώρα όπου ζούσε ήταν έθιμο να έχουν πάντοτε καλυμμένο το κεφάλι, εκτός από περιπτώσεις όπως η προαναφερόμενη».

Ο Maury (1878 [154-6]) ανακοινώνει νέες περιπτώσεις ονείρων

που προκλήθηκαν στον ίδιο. (Αρκετά άλλα πειράματα δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα).

1. Τον γαργαλίζουν με φτερό στα χείλη και στο άκρο της μύτης. Ονειρεύεται τρομακτικά βασανιστήρια: του βάζουν μια μάσκα από πίσσα στο πρόσωπο, ύστερα την τραβούν και μαζί με αυτή βγαίνει και το δέρμα του.

2. Τροχίζουν ένα ψαλίδι κρατημένο με μία τσιμπίδα. Αυτός ακούει καμπάνες, ύστερα κωδωνοκρουσίες συναγερμού και έχει μεταφερθεί στον Ιούνιο του 1848.²⁶

3. Του δίνουν να μυρίσει κολώνια. Αυτός βρίσκεται στο Κάιρο, μέσα στο μαγαζί του Johann Maria Farina.²⁷ Ακολουθούν τρελές περιπέτειες, που δεν μπορεί να τις ανακαλέσει στη μνήμη.

4. Τον τσιμπούν ελαφρά στον αυχένα. Ονειρεύεται πως του βάζουν ένα έμπλαστρο για φουσκάλες και σκέφτεται έναν γιατρό που τον είχε νοσηλεύσει στα παιδικά του χρόνια.

5. Φέρνουν κοντά στο πρόσωπό του ένα καυτό σίδερο. Ονειρεύεται τους «θερμαστές»,²⁸ που έχουν μπει κρυφά στο σπίτι και αναγκάζουν τους ένοικους να τους παραδώσουν τα χρήματά τους, βάζοντας τα πόδια τους σε μαγκάλι. Τότε εμφανίζεται η δούκισσα d'Abriantès, ενώ ο ίδιος στο όνειρό του είναι γραμματέας της.

8. Ρίχνουν μια σταγόνα νερό στο μέτωπό του. Αυτός είναι στην Ιταλία, ιδρώνει πολύ και πίνει το λευκό κρασί του Orvieto.

9. Αφήνουν το φως ενός κεριού να πέφτει επάνω του διαπερνώντας ένα κόκκινο χαρτί. Αυτός ονειρεύεται για τον καιρό, τον καύσωνα, και βρίσκεται πάλι σε μια θαλασσοταραχή, που την είχε ζήσει κάποτε στη θάλασσα της Μάγχης.

Άλλα πειράματα για την πρόκληση ονείρων οφείλονται στους d'Hervey [1867, 268 κ.ε. και 376 κ.ε.], Weygandt (1893) κ.ά.

Από πολλούς έχει «παρατηρηθεί η εντυπωσιακή ευχέρεια του ονείρου να εμπλέκει ξαφνικές εντυπώσεις από τον αισθητό κόσμο με τέτοιο τρόπο μέσα στα μορφώματά του, ώστε να αποτελούν μέσα σε αυτά μια σταδιακά προετοιμασμένη και εκλυόμενη καταστροφή» (Hildebrandt, 1875 [36]). «Στα νεανικά μου χρόνια», διηγείται ο συγγραφέας, «χρησιμοποιούσα μερικές φορές, για να σηκώνομαι κατά κανόνα μια ορισμένη πρωινή ώρα, το γνωστό ξυπνητήρι, που συνήθως είναι συναρμολογημένο σε ρολόγια. Μου συνέβη οπωσδήποτε εκατοντάδες φορές ο ήχος αυτού του οργάνου να ταιριάζει τόσο πολύ σε ένα δήθεν μακρό και ενιαίο όνειρο, λες και όλο αυτό το όνειρο απέβλεπε μόνο σε αυτόν τον ήχο, στον οποίο βρήκε την κανονική, λογικά αναγκαία κορύφωσή του, το φυσικά προορισμένο τέλος του». [Στο ίδιο, 37]

Θα αναφέρω τρία τέτοια όνειρα με ξυπνητήρι, για να φωτίσω μια άλλη όψη του προβλήματος.

Ο Volkelt (1875, 108 κ.ε.) διηγείται: «Ένας μουσικοσυνθέτης ονειρεύθηκε κάποτε πως δίνει μαθήματα και θέλει να εξηγήσει κάτι στους μαθητές του. Μόλις τελείωσε τις εξηγήσεις, στρέφεται σε ένα από τα αγόρια και το ρωτάει: “Με κατάλαβες;” Το αγόρι φωνάζει σαν δαιμονισμένο: “Ω, ναι”. Εκνευρίζεται τότε και του κάνει παρατηρήσεις για τη φωναχτή απάντηση. Αλλά ήδη ολόκληρη η τάξη κραυγάζει: “Oija”. Και ύστερα: “Eugjo”. Και τελικά: “Feueijo!” Και τότε ξυπνάει από τις πραγματικές κραυγές του δρόμου μετά το ξέσπασμα πυρκαγιάς».²⁹

Ο Garnier (1872 [τόμ. 1, 476]), σύμφωνα με τον Radestock, διηγείται ότι ο Ναπολέον Α΄ ξύπνησε από την έκρηξη μιας βόμβας, όταν κοιμόταν μέσα σε άμαξα και είδε ένα όνειρο, που τον έκανε να ξαναζήσει το πέρασμα από το Tagliamento και τους κανονιοβολισμούς των Αυστριακών, ώσπου πετάχτηκε τρομαγμένος και αναφώνησε: «Πέσαμε σε ναρκοπέδιο».

Μεγάλη φήμη απέκτησε ένα όνειρο του Mauzy (1878, 161). Είχε αρρωστήσει και ήταν κατάκοιτος στο δωμάτιό του· η μητέρα του καθόταν πλάι του. Ονειρεύθηκε τότε για την τρομοκρατική κυριαρχία κατά την περίοδο της επανάστασης, έζησε αποτρόπαιες σκηνές δολοφονιών και στο τέλος σύρθηκε και ο ίδιος στο δικαστήριο. Εκεί είδε τον Ροβεσπιέρο, τον Μαρά και όλους τους θλιβερούς ήρωες εκείνης της φρικτής εποχής, λογοδότησε απέναντί τους, ύστερα από διάφορα επεισόδια, που δεν εμπεδώθηκαν στη μνήμη του, καταδικάστηκε και στη συνέχεια οδηγήθηκε στον τόπο της εκτέλεσης συνοδευόμενος από αμέτρητο πλήθος ανθρώπων. Ανεβαίνει στο ικρίωμα και ο δήμιος τον δένει στο σανίδωμα· νοιώθει το κεφάλι του να αποχωρίζεται από τον κορμό, ξυπνάει τρομακτικά αγχωμένος και τότε διαπιστώνει πως η ράχη του κρεβατιού είχε πέσει και, όντως παρόμοια με το μαχαίρι της λαιμητόμου, είχε πλήξει τους αυχενικούς σπονδύλους.

Αυτό το όνειρο προκάλεσε μια ενδιαφέρουσα συζήτηση, που την εγκαινίασαν ο Le Logain (1894) και ο Egger (1895) στη *Revue philosophique*, αν και πώς είναι δυνατόν, στο βραχύ διάστημα ανάμεσα στην αντίληψη του αφυπνιστικού ερεθίσματος και στο ξύπνημα, ο ονειρευόμενος να συγκεντρώσει ένα προφανώς τόσο πλούσιο ονειρικό περιεχόμενο. Τέτοιου είδους παραδείγματα αναδεικνύουν τα αντικειμενικά αισθητήρια ερεθίσματα ως την πιο ασφαλή ανάμεσα στις πηγές του ονείρου. Είναι και η μόνη που παίζει έναν ρόλο στις σχετικές γνώσεις των μη ειδικών. Αν ρωτήσουμε έναν μορφωμένο, που δεν παρακολουθεί τη βιβλιογραφία γύρω από το φαινόμενο του ονείρου, πώς δημιουργούνται τα όνειρα, χωρίς αμφιβολία θα απαντήσει επικαλούμενος γνωστή του περίπτωση όπου το όνειρο εξηγή-

θηκε με τη βοήθεια ενός αντικειμενικού αισθητηρίου ερεθίσματος, το οποίο διαπιστώθηκε μετά το ξύπνημα. Αλλά η επιστημονική θεώρηση δεν μπορεί να σταματήσει εκεί: η παρατήρηση ότι το ερέθισμα που κατά τη διάρκεια του ύπνου επενεργεί στις αισθήσεις δεν εμφανίζεται μέσα στο όνειρο με την πραγματική του μορφή, αλλά εκπροσωπείται από κάποια άλλη παράσταση, η οποία έχει μια σχέση με αυτό, δίνει στην επιστημονική έρευνα την αφορμή για παραπέρα ερωτήματα. Η σχέση όμως που συνδέει το ερέθισμα του ονείρου με το ονειρικό αποτέλεσμα είναι, σύμφωνα με τα λόγια του Maury, «une affinité quelconque, mais qui n'est pas unique et exclusive»³⁰ (1853, 72). Αν ακούσουμε λόγου χάρη τρία από τα όνειρα με ξυπνητήρι του Hildebrandt (1875, 37 κ.ε.), θα πρέπει να μας απασχολήσει το ερώτημα γιατί το ίδιο ερέθισμα προκάλεσε τόσο διαφορετικά και γιατί αυτά ακριβώς τα όνειρα:

«Ένα ανοιξιάτικο πρωινό πηγαίνω λοιπόν περίπατο και περνώντας μέσα από πρασινισμένα χωράφια φθάνω σε γειτονικό χωριό, όπου βλέπω τους ανθρώπους με τα γιορτινά τους να κρατούν το υμνολόγιο στη μασχάλη και να πηγαίνουν πολλοί μαζί στην εκκλησία. Σωστά! Είναι Κυριακή και σε λίγο αρχίζει η πρωινή λειτουργία. Αποφασίζω να πάω και εγώ, αλλά προηγουμένως, επεδή έχω ξεσταθεί κάπως, θέλω να δροσισθώ λίγο στο νεκροταφείο που περιβάλλει την εκκλησία. Ενώ διαβάζω εκεί διάφορες επιτύμβιες επιγραφές, ακούω τον κωδωνοκρούστη να ανεβαίνει στο καμπαναριό και ψηλά σε αυτό βλέπω τη μικρή καμπάνα του χωριού, που θα δώσει το σήμα ότι αρχίζει η πρωινή προσευχή. Επί αρκετή ώρα κρέμεται ακόμη ακίνητη, ύστερα αρχίζει να δονείται και ξαφνικά ακούγονται οι οξείς και διαπεραστικοί της ήχοι – τόσο οξείς και διαπεραστικοί, που θέτουν τέρμα στον ύπνο μου. Οι κωδωνοκρουσίες όμως έρχονται από το ξυπνητήρι.

Το δεύτερο όνειρο. Είναι μια φωτεινή χειμωνιάτικη μέρα: παχύ στρώμα χιονιού καλύπτει τους δρόμους. Υποσχέθηκα ότι θα συμμετάσχω σε μια βόλτα με το έλκηθρο, πρέπει όμως να περιμένω πολύ, ώσπου να μου πουν ότι το έλκηθρο έφθασε μπροστά στην πόρτα. Τώρα αρχίζουν οι προετοιμασίες για την επιβίβαση – φοράω τη γούνα, παίρνω τον προστατευτικό σάκκο για τα πόδια – και τελικά κάθομαι στη θέση μου. Καθυστερεί όμως η αναχώρηση, ώσπου τα χαλινάρια να δώσουν στα ανυπόμονα άλογα το σήμα. Επιτέλους ξεκίνησαν: τα κουδουνάκια τραντάζονται και αρχίζουν τη γνώριμη μουσική με μια ένταση που ξεσκίζει το αραχνούφαντο πλέγμα του ονείρου. Και πάλι δεν είναι παρά ο διαπεραστικός ήχος του ξυπνητηριού.

Και τώρα το τρίτο παράδειγμα! Βλέπω μια βοηθό κουζίνας με με-

ρικές ντουζίνες συσσωρευμένων πιάτων να διασχίσει τον διάδρομο προς την τραπεζαρία. Η πορσελάνινη στήλη στην αγκαλιά της μου φαίνεται πως διατρέχει τον κίνδυνο να χάσει την ισορροπία της. “Δώσε προσοχή”, προειδοποιώ την υπηρέτρια, “το φορτίο σου θα πέσει κάτω”. Φυσικά δεν άργησαν να ακουστούν οι απαραίτητες αντιρρήσεις: είναι συνηθισμένα σε τέτοια πράγματα κλπ., ενώ το βλέμμα μου συνοδεύει τα βήματα της κοπέλας ανήσυχο. Σωστά, στο κατώφλι γίνεται το παραπάτημα, και τα εύθραυστα πιατικά πέφτουν κροταλιστά και τα αμέτρητα συντρίμια σκορπίζουν κουδουνιστά στο πάτωμα. Αλλά οι ατέλειωτοι κροταλισμοί, όπως αντιλαμβάνομαι σε λίγο, δεν προέρχονται από σπασμένα πιάτα, αλλά εδώ πρόκειται για σωστό κουδούνισμα· ξυπνώντας ακούω το ξυπνητήρι, που έκανε σωστά τη δουλειά του».

Το ερώτημα γιατί η ψυχή στο όνειρο δεν αναγνωρίζει σωστά τη φύση του αντικειμενικού αισθητηρίου ερεθίσματος απαντήθηκε από τον Strümpell (1877 [103]) – και σχεδόν με τον ίδιο τρόπο από τον Wundt (1874 [659 κ.ε.]) – με τον ισχυρισμό ότι απέναντι σε τέτοια ερεθίσματα που επέρχονται κατά τη διάρκεια του ύπνου αυτή βρίσκεται σε συνθήκες διαμόρφωσης μιας αυταπάτης. Μια αισθητήρια εντύπωση *αναγνωρίζεται* από μας, *ερμηνεύεται σωστά*, δηλαδή κατατάσσεται στην κατηγορία αναμνήσεων, στην οποία σύμφωνα με όλες τις προηγούμενες εμπειρίες ανήκει, όταν η εντύπωση είναι αρκετά δυνατή, ευκρινής και διαρκής και διαθέτουμε τον απαραίτητο χρόνο να σκεφθούμε. Αν αυτές οι συνθήκες δεν είναι δεδομένες, τότε παραγνωρίζουμε το αντικείμενο που προκαλεί την εντύπωση και βάσει αυτής της εντύπωσης σχηματίζουμε μια αυταπάτη. «Όταν ένας περιπατητής αντιληφθεί ασαφώς ένα μακρινό αντικείμενο, μπορεί στην αρχή να το εκλάβει ως άλογο». Όταν το κοιτάξει από πιο κοντά, μπορεί εύλογα να το θεωρήσει αγελάδα, ώσπου τελικά η παράσταση διαλύεται με βεβαιότητα στην εικόνα μιας ομάδας καθιστών ανθρώπων. Παρόμοια ακαθόριστη είναι λοιπόν η φύση των εντυπώσεων που δέχεται η ψυχή στον ύπνο από τα εξωτερικά ερεθίσματα. Βάσει αυτών των εντυπώσεων πλάθει αυταπάτες, καθώς η εντύπωση ενεργοποιεί έναν μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό απομνημονευμένων εικόνων, οι οποίες δίνουν στην εντύπωση την ψυχική της αξία. Από ποιο κύκλωμα αναμνήσεων μεταξύ των πολλών πιθανών ενεργοποιούνται οι αντίστοιχες εικόνες και ποιές από τις πιθανές συνειρμικές σχέσεις τίθενται τότε σε ισχύ, αυτό παραμένει και κατά τον Strümpell ακαθόριστο και τρόπον τινά αποφασίζεται από τον ψυχισμό αυθαίρετα.

Εδώ πρέπει να επιλέξουμε. Μπορούμε να ομολογήσουμε πως πράγματι δεν είναι δυνατόν να παρακολουθήσουμε παραπέρα τη νομοτέ-

λεια στη διαμόρφωση του ονείρου και έτσι να πάψουμε να ρωτούμε μήπως η ερμηνεία της προκαλούμενης από την αισθητήρια εντύπωση ανταπάτης υπόκειται και σε άλλες προϋποθέσεις· ή μπορούμε να κάνουμε την εικασία ότι το αντικειμενικό ερέθισμα που προσβάλλει τις αισθήσεις κατά τη διάρκεια του ύπνου παίζει μόνο έναν μικρό ρόλο ως πηγή του ονείρου και ότι άλλοι παράγοντες καθορίζουν την εκλογή των ενεργοποιούμενων εικόνων της μνήμης. Και πράγματι, αν εξετάσουμε τα πειραματικά προκληθέντα όνειρα του Maury, τα οποία σκόπιμα ανακοίνωσα τόσο διεξοδικά, τείνουμε να πούμε ότι το πείραμα δεν καλύπτει όντως παρά μόνο ένα από τα στοιχεία του ονείρου ως προς την προέλευσή του, ενώ το υπόλοιπο περιεχόμενο του ονείρου είναι μάλλον πολύ αυτοτελές, πολύ καθορισμένο στις λεπτομέρειές του για να μπορεί να εξηγηθεί με την απαίτηση της συμμόρφωσής του προς το στοιχείο που δόθηκε πειραματικά. Αρχίζει μάλιστα κανείς να αμφιβάλλει ακόμη και για τη θεωρία της ανταπάτης και για τη δύναμη της αντικειμενικής εντύπωσης να διαμορφώνει το όνειρο, όταν διαπιστώνει ότι αυτή η εντύπωση μερικές φορές δέχεται στο όνειρο την πιο αλλόκοτη και την πιο απροσδόκητη ερμηνεία. Ο Simon (1888) διηγείται π.χ. ένα όνειρο, στο οποίο είδε γιγαντιαίους ανθρώπους να κάθονται στην τραπεζαρία και άκουσε καθαρά τον τρομερό τριγμό των σαγονιών που χτυπιούνται στο μάσημα. Όταν ξύπνησε, άκουσε το ποδοβολητό ενός αλόγου, που περνούσε μπροστά από το παράθυρό του καλπάζοντας. Όταν εδώ ο θόρυβος των οπλών του αλόγου ενεργοποίησε ακριβώς παραστάσεις από τον κύκλο αναμνήσεων των *Ταξιδιών του Γκιούλιβερ*, την παραμονή στους γίγαντες του Brobdingnag και στα ενάρετα «άλογα» — όπως θα ήθελα ίσως να ερμηνεύσω, χωρίς να στηριχθώ καν στον συγγραφέα —, είναι δυνατόν η εκλογή αυτού του τόσο ασυνήθιστου για το ερέθισμα κύκλου αναμνήσεων να μη διευκολύνθηκε και από άλλα κίνητρα;³¹

2) Εσωτερική (υποκειμενική) αισθητήρια διέγερση

Παρ' όλες τις αντιρρήσεις πρέπει να ομολογήσουμε ότι ο ρόλος των αντικειμενικών αισθητηρίων διεγέρσεων κατά τη διάρκεια του ύπνου ως πηγής του ονείρου παραμένει αδιαμφισβήτητος· αν η φύση και η συχνότητα αυτών των ερεθισμάτων δεν επιτρέπουν ίσως να τα θεωρήσουμε επαρκή για την εξήγηση της διαμόρφωσης όλων των ονείρων, κρίνεται απαραίτητο να αναζητηθούν άλλες πηγές του ονείρου, οι οποίες όμως πρέπει να έχουν ανάλογη δράση. Δεν γνωρίζω πού πρωτοεμφανίσθηκε η ιδέα να ληφθούν υπόψη, πλάι στα

εξωτερικά αισθητήρια ερεθίσματα, και οι εσωτερικές (υποκειμενικές) διεγέρσεις των αισθητηρίων οργάνων· γεγονός είναι ότι αυτό συμβαίνει, άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη έμφαση, σε όλες τις νεότερες παρουσιάσεις της αιτιολογίας του ονείρου. «Ουσιαστικό ρόλο παίζουν επίσης, καθώς πιστεύω», λέει ο Wundt (1874, 657), «στις ονειρικές αυταπάτες οι υποκειμενικές αισθήσεις της όρασης και της ακοής που μας είναι γνωστές από την κατάσταση αγρύπνιας ως χάος φωτός του σκοτεινού οπτικού πεδίου, ως βούισμα ή σφύριγμα των αυτιών κλπ., προπάντων οι υποκειμενικές διεγέρσεις του αμφιβληστροειδούς. Έτσι εξηγείται η παράξενη ροπή του ονείρου να ξεγελάει το μάτι προβάλλοντάς του πολλά όμοια ή εντελώς ανάλογα αντικείμενα. Αμέτρητα πουλιά, πεταλούδες, ψάρια, πολύχρωμα μαργαριτάρια, λουλούδια και άλλα παρόμοια παρουσιάζονται μπροστά μας. Εδώ η σκόνη φωτός του σκοτεινού οπτικού πεδίου έχει λάβει φανταστική μορφή και τα πολυάριθμα σημεία φωτός, από τα οποία αποτελείται, ενσαρκώνονται από το όνειρο σε ισάριθμες επιμέρους εικόνες, οι οποίες λόγω της κινητικότητας του χάους του φωτός φαίνονται σαν *κινούμενα* αντικείμενα. Εδώ έχει ασφαλώς τις ρίζες της η ισχυρή τάση του ονείρου να πλάθει τα πιο ποικιλόμορφα ζώα, ο μορφολογικός πλούτος των οποίων προσαρμόζεται εύκολα στην ιδιαίτερη μορφή των υποκειμενικών σχημάτων του φωτός».

Οι υποκειμενικές διεγέρσεις των αισθήσεων ως πηγή των εικόνων του ονείρου έχουν προφανώς το προτέρημα να μην εξαρτώνται όπως οι αντικειμενικές από εξωτερικές συμπτώσεις. Βρίσκονται στη διάθεση της εξήγησης, όπως θα λέγαμε, οποτεδήποτε τις χρειασθεί. Υπολείπονται όμως έναντι των αντικειμενικών αισθητηρίων ερεθισμάτων, καθότι μόνο δύσκολα, αν όχι καθόλου, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στον ρόλο του συντέλεστή του ονείρου, όπως συμβαίνει με τα αντικειμενικά ερεθίσματα, τα οποία υπόκεινται στην παρατήρηση και στο πείραμα. Την κυριότερη απόδειξη της ικανότητας των υποκειμενικών αισθητηρίων ερεθισμάτων να προκαλούν όνειρα την προσφέρουν οι λεγόμενες υπναγωγικές παραισθήσεις, τις οποίες ο Joh. Müller (1826) περιέγραψε ως «φανταστικά οπτικά φαινόμενα». Είναι συχνά πολύ ζωηρές εικόνες με πλούσιες εναλλαγές, που εμφανίζονται τακτικά σε πολλούς ανθρώπους στη φάση αποκοίμησης και μπορούν να διατηρηθούν επί ένα διάστημα και μετά το άνοιγμα των ματιών. Ο Maury, που υπέκειτο σε μεγάλο βαθμό σε αυτές, τις μελέτησε πολύ προσεκτικά και υποστήριξε ότι συναρτώνται ή μάλλον ταυτίζονται με τις ονειρικές εικόνες (όπως άλλωστε και ο Joh. Müller [στο ίδιο, 49 κ.ε.]). Για τη δημιουργία τους, λέει ο Maury, απαιτείται σχετική ψυχική παθητικότητα, πρέπει να μειωθεί

η ένταση της προσοχής (1878, 59 κ.ε.). Αρκεί όμως να περιέλθει κανείς επί ένα δευτερόλεπτο σε τέτοιον λήθαργο, ώστε, όταν έχει και τη σχετική προδιάθεση, να δει μια τέτοια παραισθήση, μετά την οποία ενδέχεται να ξυπνήσει πάλι, ώσπου αυτό το πολλές φορές επαναλαμβανόμενο παιγνίδι να τελειώσει με το αποκοίμημα. Αν δεν αργήσει κανείς να ξυπνήσει, κατά τον Maugy είναι συχνά δυνατόν να εντοπίσει στο όνειρο τις ίδιες εικόνες, δηλαδή τις υπναγωγικές παραισθήσεις που είδε προτού αποκοιμηθεί (στο ίδιο, 134 κ.ε.). Αυτό συνέβη μια φορά στον Maugy με μια σειρά παράδοξων μορφών με παραμορφωμένες εκφράσεις προσώπου και αλλόκοτες κομμώσεις, που στη φάση αποκοίμησης τον πείραζαν με απίστευτη φορτικότητα και που μετά το ξύπνημα θυμόταν πως τις ονειρεύθηκε. Μια άλλη φορά, όταν πεινούσε πολύ λόγω σκληρής δίαιτας, είδε ενείδει υπναγωγού μια πιατέλα και ένα χέρι με πηρούνι να παίρνει φαγητό. Στο όνειρο καθόταν σε πλούσιο τραπέζι και άκουγε τον θόρυβο που έκαναν οι συνδαιτυμόνες με τα πηρούνια. Μια άλλη φορά, όταν αποκοιμήθηκε με πόνους στα ερεθισμένα μάτια του, είχε την παραισθήση μικροσκοπικών σημαδιών, που έπρεπε με μεγάλη προσπάθεια να τα αποκρυπτογραφήσει· όταν ύστερα από μια ώρα ξύπνησε, θυμόταν το όνειρό του, όπου εμφανιζόταν ένα ανοικτό βιβλίο με μικρούς χαρακτήρες, που έπρεπε με κόπο να το διαβάσει.

Όπως ακριβώς αυτές οι εικόνες, έτσι μπορούν να εμφανισθούν ενείδει υπναγωγού και ακουστικές παραισθήσεις λέξεων, ονομάτων κλπ. και στη συνέχεια να επαναληφθούν στο όνειρο, τρόπον τινά όπως η εισαγωγή της όπερας, που προαναγγέλλει τα κύρια μουσικά θέματα του έργου.

Τους ίδιους δρόμους όπως ο Joh. Müller και ο Maugy ακολουθεί και ένας νεότερος παρατηρητής των υπναγωγικών παραισθήσεων, ο G. Trumbull Ladd (1892). Με ασκήσεις απέκτησε την ικανότητα δύο έως πέντε λεπτά μετά το σταδιακό αποκοίμημα να πετιέται από τον ύπνο, χωρίς να ανοίγει τα μάτια, και τότε είχε την ευκαιρία να παραβάλλει τις μόλις εξαφανιζόμενες αισθήσεις του αμφιβληστροειδούς με τις εικόνες του ονείρου, που ήταν ζωντανές στη μνήμη του. Βεβαιώνει ότι κάθε φορά μπορούσε να διακρίνει μια στενή σχέση μεταξύ τους, καθώς τα φωτεινά σημεία και οι γραμμές του φωτός του ίδιου του αμφιβληστροειδούς έδιναν τρόπον τινά το περίγραμμα, το σχήμα για τις ψυχικά αντιληπτές μορφές του ονείρου. Σε ένα όνειρο π.χ., όπου έβλεπε καθαρά μπροστά του τυπωμένες αράδες, που τις διάβαζε και τις μελετούσε, αντιστοιχούσε η διάταξη των φωτεινών σημείων στον αμφιβληστροειδή χιτώνα σε παράλληλες γραμμές. Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του: Η καθαρά τυπωμένη σελίδα, την οποία είχε διαβάσει μέσα στο όνειρο, μετατρέποταν σε

ένα αντικείμενο που στην άγρυπνη αντίληψή του φαινόταν σαν μέρος πραγματικής τυπωμένης σελίδας, που τη βλέπουμε από πολύ μεγάλη απόσταση και μέσα από μια μικρή τρύπα σε χαρτί, ώστε να μην ξεχωρίζουμε τίποτε καθαρά. Ο Ladd πιστεύει, χωρίς άλλωστε να υποτιμά το μερίδιο του κεντρικού νευρικού συστήματος – το εγκεφαλικό – σε αυτό το φαινόμενο, ότι δύσκολα ένα οπτικό όνειρο θα μπορούσε να ακολουθήσει μέσα μας την πορεία του, χωρίς να στηριχθεί στο υλικό των εσωτερικών καταστάσεων διέγερσης του αμφιβληστροειδούς. Αυτό ισχύει κυρίως για τα όνειρα μετά την αποκοίμηση σε σκοτεινά δωμάτια, ενώ την ερεθισματική πηγή για τα πρωινά όνειρα λίγο πριν από το ξύπνημα την προσφέρει το αντικειμενικό φως του φωτιζόμενου δωματίου, που εισέρχεται στο μάτι. Ο γεμάτος εναλλαγές, απείρως ευμετάβολος χαρακτήρας της διέγερσης από το ίδιο φως του αμφιβληστροειδούς ανταποκρίνεται ακριβώς στην άστατη φυγή εικόνων που μας προβάλλουν τα όνειρα. Αν θεωρήσουμε σημαντικές τις παρατηρήσεις του Ladd, δεν θα μπορούσαμε να υποτιμήσουμε τη γονιμότητα αυτής της υποκειμενικής πηγής ερεθισμάτων για το όνειρο, αφού είναι γνωστό πως οι οπτικές εικόνες αποτελούν το κύριο συστατικό των ονείρων μας. Η συμβολή των άλλων αισθήσεων, ακόμη και της ακοής, είναι μικρότερη και όχι σταθερή.

3) Εσωτερικό (οργανικό) σωματικό ερέθισμα

Καθώς αναζητούμε τις πηγές του ονείρου μέσα στον οργανισμό και όχι έξω από αυτόν, πρέπει να θυμηθούμε ότι σχεδόν όλα τα εσωτερικά μας όργανα, που σε υγιή κατάσταση δεν μας δηλώνουν καν την ύπαρξή τους, σε καταστάσεις ερεθισμού – όπως τις αποκαλούμε – ή σε περιπτώσεις αρρώστιας είναι για μας μια πηγή ενοχλημάτων που πρέπει να θεωρηθεί ισότιμη με τις εξωτερικές αφετηρίες αισθητών ερεθισμάτων και τα αίτια πρόκλησης πόνου. Είναι πολύ παλαιές οι εμπειρίες που κάνουν π.χ. τον Strümpell να πει (1877, 107): «Στον ύπνο η ψυχή αποκτά βαθύτερη και ευρύτερη αισθησιακή συνείδηση της σωματικότητάς της παρά στην αγρύπνια και είναι αναγκασμένη να δέχεται μερικές ερεθισματικές εντυπώσεις που προέρχονται από μέρη του σώματος ή από σωματικές μεταβολές και που σε κατάσταση αγρύπνιας δεν ήξερε τίποτε γι' αυτές». Ήδη ο Αριστοτέλης θεωρεί οπωσδήποτε πιθανόν ότι στο όνειρο οι άνθρωποι προειδοποιούνται για αρρώστιες στο αρχικό στάδιο, ενώ σε κατάσταση αγρύπνιας δεν αντιλαμβανόμαστε τίποτε σχετικά με αυτές (και αυτό συμβαίνει λόγω της μεγέθυνσης στην οποία το όνειρο υποβάλλει τις

εντυπώσεις· βλέπε μέρος I, αρχή), αλλά και άλλοι συγγραφείς από το πεδίο της ιατρικής, που λόγω των αντιλήψεών τους κάθε άλλο παρά έτειναν να πιστέψουν στην προφητική δυνατότητα του ονείρου, αναγνώρισαν αυτή τη σημασία του ονείρου τουλάχιστον σχετικά με την αναγγελία ασθενειών. (Βλέπε M. Simon, 1888, 31, καθώς και πολλούς παλαιότερους συγγραφείς.³²)

Τα παραδείγματα που επικυρώνουν τον διαγνωστικό χαρακτήρα του ονείρου δεν λείπουν, καθώς φαίνεται, ούτε στη νεότερη βιβλιογραφία. Ο Tissié (1898 [62 κ.ε.]) π.χ. στηριζόμενος στον Artigues (1884 [43]) αναφέρει την ιστορία μιας σαραντατριάχρονης γυναίκας, η οποία, φαινομενικά εντελώς υγιής, δοκιμάστηκε επί αρκετά χρόνια από εφιαλτικά όνειρα· κατά την ιατρική εξέταση παρουσίασε μια πρωτοεκδηλωνόμενη καρδιοπάθεια, στην οποία και υπέκυψε σύντομα.

Οι διαμορφωμένες διαταραχές των εσωτερικών οργάνων σε πολλά άτομα γίνονται προφανώς πρόξενοι ονείρων. Γενικά επισημαίνεται η συχνότητα των εφιαλτικών ονείρων σε καρδιοπαθείς και πνευμονοπαθείς και μάλιστα αυτή η σχέση μεταξύ πάθησης και ονείρων τίθεται από πολλούς συγγραφείς τόσο επίμονα στην πρώτη γραμμή, ώστε μπορώ εδώ να περιορισθώ στην απλή υπόδειξη της βιβλιογραφίας (Radestock [1879, 70], Spitta [1882, 241 κ.ε.], Maury [1878, 33 κ.ε.], M. Simon 1888, Tissié [1898, 60 κ.ε.]). Ο Tissié πιστεύει μάλιστα πως τα προσβλημένα όργανα προσφέρουν στο περιεχόμενο του ονείρου τα διακριτικά του χαρακτηριστικά. Τα όνειρα των καρδιοπαθών είναι συνήθως πολύ σύντομα και τελειώνουν με έντρομο ξύπνημα· έναν ρόλο στο περιεχόμενό τους παίζει ο θάνατος σε φρικιαστικές συνθήκες. Οι πνευμονοπαθείς ονειρεύονται συνήθως καταστάσεις ασφυξίας, συνωστισμού, φυγής και σε αξιοσημείωτο ποσοστό υπόκεινται στον γνωστό εφιάλτη, τον οποίο εξάλλου ο Böner (1855) κατάφερε να προκαλέσει πειραματικά, εφάπτοντας το πρόσωπο στο μαξιλάρι και καλύπτοντας τις αναπνευστικές οδούς. Στις περιπτώσεις πεπτικών διαταραχών το όνειρο περιέχει εικόνες από τον κύκλο της απόλαυσης και της αηδίας. Τέλος, η επιρροή της σεξουαλικής διέγερσης στο περιεχόμενο των ονείρων είναι αρκετά προσιτή στην εμπειρία κάθε ατόμου και προσφέρει σε όλη τη διδασκαλία για την πρόκληση του ονείρου από οργανικά ερεθίσματα το ισχυρότερο στήριγμά της.

Μελετώντας τη βιβλιογραφία γύρω από το όνειρο διαπιστώνουμε με σαφή τρόπο ότι μερικοί συγγραφείς (Maury [1878, 451 κ.ε.], Weygandt, 1893) παρακινήθηκαν να ασχοληθούν με την προβληματική του ονείρου από την επιρροή των παθήσεών τους στο περιεχόμενο των ονείρων τους.

Εξάλλου οι πηγές του ονείρου δεν αυξήθηκαν όσο θα νόμιζε κανείς από αυτά τα αδιαμφισβήτητα δεδομένα. Το όνειρο είναι ένα φαινόμενο που εμφανίζεται στους υγιείς – ίσως σε όλους, ίσως κάθε νύχτα – και φαίνεται πως η οργανική πάθηση δεν συγκαταλέγεται στις απαραίτητες προϋποθέσεις του. Εμείς όμως δεν ενδιαφερόμαστε να μάθουμε από πού προέρχονται τα ιδιαίτερα όνειρα, αλλά ποιά μπορεί να είναι η ερεθισματική πηγή των συνηθισμένων ονείρων στους κανονικούς ανθρώπους.

Ωστόσο δεν χρειάζεται παρά μόνο ένα βήμα, για να συναντήσουμε μια πηγή του ονείρου πολύ πλουσιότερη από κάθε προηγούμενη, η οποία κατά βάθος φαίνεται πως ποτέ δεν στερεύει. Αν είναι βέβαιο ότι σε κατάσταση ασθένειας τα εσωτερικά όργανα του σώματος αποτελούν πηγή ερεθισμάτων για το όνειρο και αν δεχθούμε ότι στον ύπνο η ψυχή, αποσπασμένη από τον εξωτερικό κόσμο, μπορεί να στρέψει την προσοχή της περισσότερο στο εσωτερικό του σώματος, τότε είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι τα όργανα δεν είναι ανάγκη να αρρωστήσουν, για να διοχετεύσουν στην ψυχή του κοιμώμενου διεγέρσεις που κατά κάποιον τρόπο μετατρέπονται σε ονειρικές εικόνες. Αυτό που σε κατάσταση αγρύπνιας αντιλαμβανόμαστε ακαθόριστα και μόνο ποιοτικά ως κοιναισθησία³³ και στο οποίο σύμφωνα με τη γνώμη των γιατρών συμβάλλουν όλα τα συστήματα οργάνων, κατά τη νύχτα, αφού έχει φθάσει σε έντονη δράση και ενεργεί με καθεμία από τις συνιστώσες του, θα αποτελούσε την πιο δυνατή και ταυτόχρονα την πιο κοινή πηγή πρόκλησης ονειρικών παραστάσεων. Τότε θα ήταν περιττό να ερευνήσουμε σύμφωνα με ποιούς κανόνες τα οργανικά ερεθίσματα μετατρέπονται σε ονειρικές παραστάσεις.

Έχουμε θίξει τη θεωρία της γένεσης του ονείρου που έχει τις περισσότερες προτιμήσεις σε όλους τους γιατρούς συγγραφείς. Το σκοτάδι, που περιβάλλει τον πυρήνα τού είναι μας, το «*moi splanchnique*», όπως το αποκαλεί ο Tissié, και δεν μας επιτρέπει να το γνωρίσουμε, και το σκοτάδι της γένεσης του ονείρου αντιστοιχούν μεταξύ τους πάρα πολύ για να μην αλληλοσυσχετισθούν. Η πορεία των ιδεών, που μετατρέπει την αυτόνομη αίσθηση των οργάνων σε ονειροπλάστη, παρουσιάζει ένα πρόσθετο ενδιαφέρον για τον γιατρό, καθώς του επιτρέπει να ενώσει αιτιολογικά το όνειρο με την πνευματική διαταραχή, που έχουν τόσα κοινά στις εκφάνσεις τους, διότι οι αλλοιώσεις της κοιναισθησίας και τα ερεθίσματα που εκπορεύονται από τα εσωτερικά όργανα θεωρούνται σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνα για τη γένεση των ψυχώσεων. Έτσι λοιπόν δεν είναι διόλου εκπληκτικό που η θεωρία των σωματικών ερεθισμάτων δεν έχει έναν μόνο θεμελιωτή.

Για πολλούς συγγραφείς υπήρξε καθοριστικός ο συλλογισμός που ανέπτυξε ο φιλόσοφος Schopenhauer το 1851. Το κοσμοείδωλο δημιουργείται μέσα μας καθώς ο νους μας μεταχύνει τις προερχόμενες από τον εξωτερικό κόσμο εντυπώσεις στις μορφές του χρόνου, του χώρου και της αιτιότητας. Τα ερεθίσματα από το εσωτερικό του οργανισμού, από το συμπαθητικό νευρικό σύστημα, εκδηλώνουν την ημέρα το πολύ μια ασυνείδητη επιρροή στη διάθεσή μας. Τη νύχτα όμως, όταν η πνιγηρή επιρροή των εντυπώσεων της ημέρας σταματάει, οι αναδυόμενες από το εσωτερικό του σώματος εντυπώσεις μπορούν να προσελκύσουν την προσοχή μας – όπως η βρύση, που τη νύχτα την ακούμε να κελαρύζει, ενώ ο θόρυβος της ημέρας δεν την άφηνε να ακουσθεί. Πώς αλλιώς όμως θα μπορούσε να αντιδράσει ο νους σε αυτά τα ερεθίσματα παρά μόνο επιτελώντας την ιδιάζουσα σε αυτόν λειτουργία του; Θα μεταμορφώσει λοιπόν τα ερεθίσματα σε κάτι που γεμίζει τον χρόνο και τον χώρο και κινείται με γνώμονα την αιτιότητα, και έτσι δημιουργείται το όνειρο [βλέπε Schopenhauer, 1862, τόμ. 1, 249 κ.ε.]. Βαθύτερα σε αυτή τη σχέση μεταξύ σωματικών ερεθισμάτων και ονειρικών εικόνων προσπάθησαν να διεισδύσουν στη συνέχεια ο Scherner (1861) και ύστερα από αυτόν ο Volkelt (1875), τις εργασίες των οποίων θα αξιολογήσουμε στο κεφάλαιο για τις θεωρίες του ονείρου [παρακάτω, κεφ. Ζ].

Σε μία ιδιαίτερα συνεπή έρευνα ο ψυχίατρος Krauss [1859, 255] ανήγαγε τη γένεση του ονείρου, καθώς και των παραληρημάτων³⁴ και των ψευδαισθήσεων, στο ίδιο στοιχείο, στην *οργανικής προέλευσης αίσθηση*. Δύσκολα, λέει, μπορούμε να διανοηθούμε σημείο του οργανισμού που δεν θα μπορούσε να γίνει αφετηρία ενός ονείρου ή μιας ψευδαίσθησης. Η οργανικής προέλευσης αίσθηση «μπορεί να διαιρεθεί σε δύο σειρές: 1) σε αυτή των ολικών διαθέσεων (κοινωνισθησίες) και 2) στις ειδικές αισθήσεις που ενυπάρχουν στα κύρια υποσυστήματα του νευρικού συστήματος, τις οποίες χωρίσαμε σε πέντε ομάδες: α) τις μυϊκές, β) τις αναπνευστικές, γ) τις γαστρικές, δ) τις σεξουαλικές και ε) τις περιφερειακές αισθήσεις».

Η δημιουργία των ονειρικών εικόνων βάσει των σωματικών ερεθισμάτων ακολουθεί, όπως υποθέτει ο Krauss, την ακόλουθη πορεία: Η διεγερμένη αίσθηση προκαλεί σύμφωνα με κάποιον συνειρμικό νόμο μια συγγενική της παράσταση και ενώνεται με αυτή σε ένα οργανικό μόρφωμα, απέναντι στο οποίο όμως η συνείδηση δεν συμπεριφέρεται με κανονικό τρόπο. Διότι αυτή δεν δίνει καμιά προσοχή στην ίδια την αίσθηση, αλλά αφοσιώνεται στις συνοδευτικές παραστάσεις, και αυτός είναι ταυτόχρονα και ο λόγος για τον οποίο αυτό το πράγμα είχε παραγνωρισθεί τόσο καιρό. [Στο ίδιο, 233 κ.ε.]. Γι' αυτή τη διεργασία ο Krauss βρίσκει και την ειδική έκφραση *μετου-*

σίωση των αισθήσεων σε ονειρικές εικόνες. [Στο ίδιο, 246].

Η επιρροή των οργανικών ερεθισμάτων του σώματος στη διάπλαση του ονείρου γίνεται σήμερα σχεδόν καθολικά δεκτή, ενώ το ερώτημα για τον νόμο που διέπει τη σχέση μεταξύ τους αντιμετωπίζεται με πολύ διαφορετικούς τρόπους, συχνά σκοτεινά. Στη βάση της θεωρίας των σωματικών ερεθισμάτων προκύπτει το ειδικό ζήτημα της ερμηνείας των ονείρων, πώς το περιεχόμενο ενός ονείρου μπορεί να αναχθεί στα οργανικά ερεθίσματα που το προκαλούν, και αν δεν αναγνωρίζουμε τους κανόνες ερμηνείας που επεξεργάστηκε ο Scherper (1861), βρισκόμαστε σε δύσκολη θέση, καθώς τότε η οργανική πηγή ερεθισμάτων δεν εκδηλώνεται παρά μόνο πάλι μέσα από το περιεχόμενο του ονείρου.

Αρκετά σύμφωνοι μεταξύ τους είναι όμως οι τρόποι ερμηνείας διάφορων μορφών ονείρου, που αποκλήθηκαν «χαρακτηριστικά όνειρα», επειδή εμφανίζονται σε πολλούς ανθρώπους με παρόμοιο περιεχόμενο. Πρόκειται για τα γνωστά όνειρα της πτώσης από ψηλά, της απώλειας δοντιού, της πτήσης και της αμηχανίας λόγω γυμνότητας ή κακής ένδυσης. Το τελευταίο όνειρο συνήθως ανάγεται απλώς στην αίσθηση του κοιμώμενου ότι έρριξε κάτω το σκέπασμα και τώρα είναι απογυμνωμένος. Το όνειρο της απώλειας δοντιού ανάγεται σε «οδοντικό ερέθισμα», πράγμα που δεν σημαίνει οπωσδήποτε τον νοσηρό ερεθισμό των δοντιών. Το όνειρο της πτήσης είναι σύμφωνα με τον Strümpell [1877, 119] η ανάλογη εικόνα που χρησιμοποιεί η ψυχή για την ποσότητα ερεθισμάτων από το ανεβοκατέβασμα των λοβών των πνευμόνων, όταν ταυτόχρονα η αίσθηση του δέρματος του θώρακα έχει μειωθεί σε βαθμό αναισθησίας. Αυτό το τελευταίο μεταβιβάζει την αίσθηση που συνδέεται με την παράσταση της αιώρησης. Σύμφωνα με τις ίδιες ερμηνείες η πτώση από ψηλά οφείλεται στο γεγονός ότι, όταν έχει επέλθει αναισθησία ως προς την πίεση στο δέρμα, ένα μπράτσο πέφτει ή ένα μαζεμένο πόδι τεντώνεται ξαφνικά και έτσι γίνεται πάλι αισθητή η πίεση στο δέρμα, ενώ το πέραςμα από την αναισθησία στην αίσθηση της πίεσης παριστάνεται ψυχικά ως όνειρο πτώσης (Strümpell, ό.π., 118). Το αδύνατο σημείο αυτών των εύλογων δοκιμών εξήγησης βρίσκεται προφανώς στο γεγονός ότι χωρίς κανένα έρεισμα προβάλλουν ως ψυχικά αντιληπτή ή εξαφανίζουν ως μη αντιληπτή τη μία ή την άλλη ομάδα οργανικών αισθήσεων, ώσπου να κατασκευασθεί ο ευνοϊκός για την εξήγηση συνδυασμός. Αργότερα άλλωστε θα έχω την ευκαιρία να επανέλθω στα όνειρα κανονικού τύπου και στη γένεσή τους.

Ο M. Simon προσπάθησε συγκρίνοντας μια σειρά όμοιων ονείρων να επεξεργασθεί μερικούς κανόνες για την επιρροή των οργανικών ερεθισμάτων στον καθορισμό των ονειρικών αποτελεσμάτων. Λέει

λοιπόν (1888, 34): 'Όταν ένα σύστημα οργάνων που κανονικά συμμετέχει στην έκφραση μιας θυμικής συγκίνησης βρεθεί από οποιαδήποτε αφορμή στην ίδια κατάσταση διέγερσης, στην οποία μεταφέρεται στις περιπτώσεις αυτής της θυμικής συγκίνησης, τότε το προκαλούμενο όνειρο θα περιέχει παραστάσεις προσαρμοσμένες σε αυτή τη θυμική κατάσταση.

Ένας άλλος κανόνας (ό.π., 35): 'Όταν ένα σύστημα οργάνων βρεθεί στον ύπνο σε λειτουργία, διέγερση ή διαταραχή, τότε το όνειρο θα έχει παραστάσεις που αναφέρονται στην άσκηση της λειτουργίας αυτού του συστήματος οργάνων.

Ο Mourly Vold (1896) επιχείρησε να καταδείξει πειραματικά για ένα μεμονωμένο πεδίο την υποτιθέμενη από τη θεωρία των σωματικών ερεθισμάτων επιρροή στη δημιουργία του ονείρου. Δοκίμασε αλλαγές στη θέση των μελών του σώματος ενός κοιμωμένου και τις συνέκρινε με τα ονειρικά αποτελέσματα. Συνοψίζει τα συμπεράσματά του στις ακόλουθες προτάσεις.

1. Η θέση ενός μέλους του σώματος στο όνειρο ανταποκρίνεται σε αυτή της πραγματικότητας, δηλαδή ονειρευόμαστε το μέλος σε μια στατική κατάσταση ανταποκρινόμενη στην πραγματική.

2. Όταν ονειρεύεται κανείς την κίνηση ενός μέλους του σώματος, αυτή είναι πάντα έτσι, ώστε μία από τις θέσεις που εμφανίζονται κατά την εκτέλεσή της ανταποκρίνεται στην πραγματική.

3. Μπορεί κανείς στο όνειρο να μεταβιβάσει και σε ξένο πρόσωπο τη θέση του δικού του μέλους.

4. Μπορεί κανείς να ονειρευθεί ότι η σχετική κίνηση παρεμποδίζεται.

5. Το μέλος στην εν λόγω στάση μπορεί στο όνειρο να εμφανισθεί ως ζώο ή τέρας, οπότε αποκαθίσταται μια ορισμένη αναλογία ανάμεσά τους.

6. Η θέση ενός μέλους μπορεί στο όνειρο να προκαλέσει σκέψεις που έχουν μια οποιαδήποτε σχέση με αυτό το μέλος, π.χ. όταν απασχολούμαστε με τα δάχτυλα, ονειρευόμαστε αριθμούς.

Κρίνοντας αυτά τα συμπεράσματα θα έλεγα ότι και η θεωρία των σωματικών ερεθισμάτων δεν μπορεί να εξαλείψει εντελώς τη φαινομενική ελευθερία στον καθορισμό των προκαλούμενων ονειρικών εικόνων.³⁵

4) Ψυχικές πηγές ερεθισμάτων

Μελετώντας τις σχέσεις του ονείρου προς την άγρυπνη ζωή καθώς και την προέλευση του υλικού των ονείρων, πληροφορηθήκαμε ότι

τόσο οι παλαιότεροι όσο και οι νεότεροι ερευνητές του ονείρου έχουν την άποψη πως οι άνθρωποι ονειρεύονται αυτά που κάνουν την ημέρα και ό,τι τους ενδιαφέρει στην αγρύπνια. Αυτό το ενδιαφέρον που από την αγρύπνια προεκτείνεται μέσα στον ύπνο δεν θα ήταν μόνο ένας ψυχικός δεσμός του ονείρου με τη ζωή, αλλά μας αποκαλύπτει και μια σημαντική πηγή του ονείρου, η οποία, πλάι σε όσα απέκτησαν ενδιαφέρον στον ύπνο – τα ενεργά ερεθίσματα κατά τη διάρκεια του ύπνου –, θα ήταν επαρκής για να διαλευκάνουμε την προέλευση των ονειρικών εικόνων. Ακούσαμε όμως και τις αντιρρήσεις εναντίον αυτού του ισχυρισμού, δηλαδή ότι το όνειρο αποσπά τον κοιμώμενο από τα ενδιαφέροντα της ημέρας και ότι – συνήθως – μόνο τότε βλέπουμε στον ύπνο μας αυτά που μας συγκίνησαν περισσότερο την ημέρα, όταν έχουν χάσει πια την ελκυστικότητά τους για την άγρυπνη ζωή. Έτσι λοιπόν κατά την ανάλυση της ονειρικής ζωής μάς παρέχεται διαρκώς η εντύπωση ότι δεν μπορούμε να διατυπώσουμε γενικούς κανόνες, χωρίς να προβλέψουμε περιορισμούς του τύπου «συχνά», «κατά κανόνα», «συνήθως» και έτσι να προετοιμάσουμε τον αναγνώστη για την ισχύ των εξαιρέσεων.

Αν τα ενδιαφέροντα κατά την αγρύπνια μαζί με τα εσωτερικά και εξωτερικά ερεθίσματα στον ύπνο ήταν επαρκή για την κάλυψη της αιτιολογίας του ονείρου, τότε θα μπορούσαμε να εξηγούμε ικανοποιητικά την προέλευση όλων των στοιχείων ενός ονείρου· το αίνιγμα των πηγών του ονείρου θα είχε λυθεί και θα απέμενε μόνο το ζήτημα του καθορισμού των αναλογιών ανάμεσα στα ψυχικά και τα σωματικά ερεθίσματα κάθε ονείρου. Στην πραγματικότητα αυτή η πλήρης διαλεύκανση ενός ονείρου δεν έχει επιτευχθεί ακόμη σε καμιά περίπτωση και όποιος έκανε αυτή την απόπειρα βρέθηκε με ένα – συνήθως αρκετά μεγάλο – πλεόνασμα ονειρικών συστατικών, για την προέλευση του οποίου δεν μπορούσε να δώσει καμιά εξήγηση. Τα ενδιαφέροντα της ημέρας ως ψυχική πηγή του ονείρου δεν έχουν προφανώς την ισχύ που θα ανέμενε κανείς μετά τους αισιόδοξους ισχυρισμούς, σύμφωνα με τους οποίους οι άνθρωποι συνεχίζουν στο όνειρο τις δουλειές της ημέρας.

Άλλες ψυχικές πηγές του ονείρου δεν είναι γνωστές. Όλες λοιπόν οι εκπροσωπούμενες στη βιβλιογραφία εξηγήσεις του ονείρου – με πιθανή εξαίρεση αυτές του Scherner, στις οποίες θα αναφερθώ πιο κάτω [κεφ. Ζ] – αφήνουν ένα μεγάλο κενό, όταν πρόκειται για την προέλευση του πιο χαρακτηριστικού για το όνειρο υλικού των ονειρικών εικόνων. Σε αυτή την αμηχανία τους οι περισσότεροι συγγραφείς έτειναν να ελαχιστοποιήσουν το ψυχικό μερίδιο στα ερεθίσματα του ονείρου, το οποίο δύσκολα προσεγγίζεται. Κάνουν βέβαια την κύρια διάκριση ανάμεσα στα *όνειρα νευρικών ερεθισμάτων* και

στα *όνειρα συνειρμού*, όπου αυτή η δεύτερη κατηγορία έχει ως αποκλειστική πηγή την αναπαραγωγή [ήδη βιωμένου υλικού] (Wundt, 1874, 657 κ.ε.), αλλά δεν μπορούν να απαλλαγούν από την αμφιβολία «αν μπορούν να παρουσιασθούν χωρίς την πρώτη ώθηση από τη μεριά των σωματικών ερεθισμάτων» (Volkelt, 1875, 127). Ακόμη και ο χαρακτηρισμός του καθαρού ονείρου συνειρμού δεν λειτουργεί: «Στα κυρίως όνειρα συνειρμού δεν μπορεί να γίνει λόγος για έναν τέτοιο σταθερό [από σωματικά ερεθίσματα προερχόμενο] πυρήνα. Εδώ η χαλαρή ομαδοποίηση εισχωρεί και στο επίκεντρο του ονείρου. Η ζωή των ονειρικών παραστάσεων, που έτσι και αλλιώς δεν διέπεται από το λογικό και τη διάνοια, δεν συγκρατείται πια ούτε από τα περισσότερα βαρύνοντα σωματικά και ψυχικά ερεθίσματα και έτσι ελαφιάται στη δική της πολύτροπη κίνηση και ώθηση, στη δική της τύρβη και σύγχυση» (Volkelt, ό.π., 118). Σε μια μείωση του ψυχικού μεριδίου στα ερεθίσματα του ονείρου προσπαθεί να προχωρήσει στη συνέχεια και ο Wundt (1874, 656-7), αναφέροντας ότι «ασφαλώς δεν είναι δικαιολογημένο να θεωρεί κανείς τις οπτασίες του ονείρου καθαρές παραισθήσεις. Πιθανώς οι περισσότερες ονειρικές παραστάσεις είναι στην πραγματικότητα ψευδαισθήσεις, καθώς ξεκινούν από τις αχνές αισθητήριες εντυπώσεις, που ποτέ δεν σβήνουν στον ύπνο». Ο Weygandt ενστερνίστηκε αυτή την άποψη και τη γενίκευσε (1893, 17). Υποστηρίζει για όλες τις ονειρικές παραστάσεις ότι «η πιο κοντινή αιτία τους είναι τα αισθητήρια ερεθίσματα, ενώ οι αναπαραγωγικοί συνειρμοί απλώς έρχονται να συνδεθούν με αυτά». Πολύ περισσότερο στον εκτοπισμό των ψυχικών πηγών των ερεθισμάτων προχωρεί ο Tissié (1898, 183): «Les rêves d'origine absolument psychique n'existent pas», και αλλού (ό.π., 6): «Les pensées de nos rêves nous viennent du dehors...»³⁶

Οι συγγραφείς που όπως ο Wundt, ένας φιλόσοφος με μεγάλη επιρροή, καταλαμβάνουν μια ενδιάμεση θέση, δεν παραλείπουν να σημειώσουν ότι στα περισσότερα όνειρα συνεργούν σωματικά ερεθίσματα και ψυχικοί συντελεστές που παραμένουν άγνωστοι ή ταυτίζονται με τα ενδιαφέροντα της ημέρας.

Αργότερα θα δούμε ότι το αίνιγμα της διαμόρφωσης του ονείρου μπορεί να λυθεί με την ανακάλυψη μιας απροσδόκητης ερεθισματικής πηγής. Προς το παρόν δεν μας προκαλεί έκπληξη η υπερτίμηση των ερεθισμάτων που δεν προέρχονται από την ψυχική ζωή. Δεν γίνεται απλώς επειδή αυτά μόνο είναι εύκολο να βρεθούν και να επιβεβαιωθούν ακόμη και με το πείραμα· η σωματοκεντρική αντίληψη της γένεσης του ονείρου ανταποκρίνεται απολύτως στην κυρίαρχη σήμερα κατεύθυνση της ψυχιατρικής σκέψης. Η ηγεμονία του εγκεφάλου στον οργανισμό υπογραμμίζεται με τη μεγαλύτερη έμ-

φαση, αλλά οτιδήποτε θα μπορούσε να καταδείξει μια ανεξαρτησία της ψυχικής ζωής από διαπιστώσιμες οργανικές αλλαγές ή έναν αυθορμητισμό στις εκδηλώσεις της τρομάζει σήμερα τους ψυχιάτρους, λες και η αναγνώρισή του θα επανέφερε κατ' ανάγκη την εποχή της φιλοσοφίας της φύσης [βλέπε σημ. 14] και της μεταφυσικής της ψυχής. Η δυσπιστία του ψυχιάτρου έθεσε τρόπον τινά την ψυχή υπό κηδεμονία και τώρα απαιτεί να μην αποκαλύπτει καμμιά της παρόρμηση τις δικές της δυνατότητες. Αλλά αυτή η συμπεριφορά μαρτυρεί απλώς και μόνο την μειωμένη εμπιστοσύνη στην αντοχή της αιτιώδους αλύσωσης μεταξύ του ψυχικού και του σωματικού στοιχείου. Ακόμη και όπου η έρευνα αναδεικνύει το ψυχικό στοιχείο ως πρωτογενές αίτιο ενός φαινομένου, μια βαθύτερη διερεύνηση θα μπορέσει κάποτε να βρει τη συνέχεια του δρόμου φθάνοντας ως την οργανική θεμελίωση των ψυχικών φαινομένων. Όπου όμως το ψυχικό στοιχείο για τη σημερινή στάθμη της γνώσης θα έπρεπε να σημαίνει τον τελευταίο σταθμό, δεν υπάρχει λόγος να μην αναγνωρίζεται.³⁷

ΓΙΑΤΙ ΜΕΤΑ ΤΟ ΞΥΠΝΗΜΑ ΞΕΧΝΟΥΜΕ ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ;

Ότι το πρωί το όνειρο διαλύεται, είναι ήδη παροιμιώδες. Μπορεί βέβαια να ανακληθεί στη μνήμη. Διότι το όνειρο το γνωρίζουμε μόνο ως ανάμνηση μετά το ξύπνημα· συχνά όμως πιστεύουμε ότι το θυμούμαστε μόνον αποσπασματικά, ενώ τη νύχτα ήταν μεγαλύτερο. Μπορούμε να δούμε την ανάμνηση ενός ονείρου, ζωντανή ακόμη το πρωί, να εξαφανίζεται στην πορεία της ημέρας αφήνοντας μόνο λίγα ίχνη· πολλές φορές ξέρουμε ότι είδαμε όνειρο, αλλά όχι τι ακριβώς ονειρευθήκαμε, και είμαστε τόσο συνηθισμένοι στην εμπειρία ότι τα όνειρα υπόκεινται στη λήθη, ώστε δεν απορρίπτουμε ως παράλογη τη δυνατότητα να έχει ονειρευθεί τη νύχτα ακόμη και εκείνος που το πρωί δεν γνωρίζει ούτε το περιεχόμενό ούτε το γεγονός του ονείρου. Από την άλλη μεριά υπάρχουν όνειρα που διατηρούνται εξαιρετικά μακροχρόνια στη μνήμη. Έχω αναλύσει όνειρα ασθενών μου που τα είδαν πριν από είκοσι πέντε και περισσότερα χρόνια, αλλά μπορώ να θυμηθώ και δικό μου όνειρο, που με ακολουθεί τουλάχιστον τριάντα επτά χρόνια και όμως δεν έχει χάσει διόλου την ενάργηιά του. Όλα αυτά είναι πολύ αξιοπερίεργα και κατ' αρχάς όχι κατανοητά.

Περισσότερο διεξοδικά πραγματεύεται το ξέχασμα των ονείρων ο Strümpell [1877, 79 κ.ε.]. Αυτό το ξέχασμα είναι προφανώς ένα πολύπλοκο φαινόμενο, καθώς ο Strümpell δεν το ανάγει σε έναν μόνο λόγο, αλλά σε μια σειρά αιτιών.

Οι λόγοι για το ξέχασμα των ονείρων είναι αρχικά οι ίδιοι που και στην άγρυπνη ζωή επιφέρουν το ξέχασμα. Όταν είμαστε ξύπνιοι, ξεχνούμε συνήθως γρήγορα πάρα πολλά από αυτά που αισθανθήκαμε και αντιληφθήκαμε, επειδή ήταν πολύ αδύνατα, επειδή η σχετική ψυχική διέγερση δεν ξεπέρασε έναν ορισμένο βαθμό. Το ίδιο συμβαίνει και με πολλές ονειρικές εικόνες· ξεχνιούνται, επειδή ήταν πολύ αχνές, ενώ οι ζωηρότερες εικόνες διατηρούνται στη μνήμη. Ωστόσο το στοιχείο της έντασης από μόνο του δεν είναι αποφασιστικός παράγοντας για τη διατήρηση των ονειρικών εικόνων στη μνήμη· ο Strümpell [1877, 82], όπως και άλλοι συγγραφείς (Calkins, 1893 [312]), ομολογεί ότι συχνά ξεχνούμε γρήγορα ονειρικές εικόνες, για τις οποίες ξέρουμε πως ήταν πολύ ζωηρές, ενώ ανάμεσα στις διατηρούμενες στη μνήμη υπάρχουν πολλές σκιώδεις, ελάχιστα εντυπωσιακές εικόνες. Επιπλέον ξεχνούμε σε κατάσταση αγρύπνιας ευκολότερα κάτι που συνέβη μόνο μία φορά απότι όσα είχαμε την ευκαιρία να τα αντιληφθούμε επανειλημμένα. Οι περισσότερες όμως ονειρικές εικόνες είναι βιώματα του παρελθόντος³⁸ και αυτή η

ιδιότητά τους θα συμβάλλει ομοιόμορφα στο ξέχασμα όλων των ονείρων. Πολύ πιο σημαντικός είναι ένας τρίτος λόγος ξεχάσματος. Για να αποκτήσουν ένα αναμνηστικό μέγεθος, οι αισθήσεις, οι παραστάσεις και οι σκέψεις είναι αναγκαίο να μη μένουν μεμονωμένες, αλλά να συνάπτουν κατάλληλους δεσμούς και ειρμούς. Αν διαλύσουμε έναν στίχο στις επιμέρους λέξεις του και ανακατέψουμε αυτές τις λέξεις, θα είναι δύσκολο να τον απομνημονεύσουμε. «Καλοτακτοποιημένες και σε ουσιαστική αλληλουχία, οι λέξεις βοηθούν η μία την άλλη, το σύνολο αποκτά νόημα και έτσι απομνημονεύεται εύκολα και διατηρείται σταθερά στη μνήμη. Τα παράλογα συνονθυλεύματα τα διατηρούμε πολύ δύσκολα και σπάνια όπως και τα συγκεχυμένα και άτακτα». [Strümpell, 1877, 83]. Τα όνειρα όμως είναι στις περισσότερες περιπτώσεις ακατανόητα και χωρίς τάξη. Οι ονειρικές συνθέσεις δεν προσφέρουν καθ' εαυτές τη δυνατότητα απομνημόνευσής τους και ξεχνιούνται, διότι συνήθως διαλύονται την επόμενη στιγμή. Με αυτά δεν ταιριάζει πάντως πολύ αυτό που ο Radestock (1879, 168) ισχυρίζεται πως έχει παρατηρήσει, ότι τα πιο παράξενα όνειρα είναι και τα πιο απομνημονεύσιμα.

Ακόμη πιο σημαντικούς για το ξέχασμα του ονείρου θεωρεί ο Strümpell (1877, 82 κ.ε.) άλλους παράγοντες, που ανάγονται στη σχέση μεταξύ ονείρου και αγρύπνιας. Η λησμονησιμότητα των ονείρων είναι για την αγρυπνη συνείδηση οφθαλμοφανώς μόνο το αντίστοιχο του προαναφερθέντος [κεφ. Β, τέλος] γεγονότος ότι το όνειρο δεν παίρνει από την αγρυπνη ζωή (σχεδόν) ποτέ τακτοποιημένες αναμνήσεις, αλλά μόνο μερικές λεπτομέρειες, τις οποίες αποσυνδέει από τους ψυχικούς τους συνειρμούς που στην αγρυπνη ζωή ανακαλούνται στη μνήμη. Αλλιώς οι ονειρικές συνθέσεις δεν έχουν θέση στην κοινότητα των ψυχικών ακολουθιών που γεμίζουν την ψυχή. Τους λείπουν όλα τα μνημονικά στηρίγματα. «Με αυτόν τον τρόπο το ονειρικό μόρφωμα ξεσηκώνεται τρόπον τινά από το έδαφος του ψυχικού μας βίου και αιωρείται στον ψυχικό χώρο όπως τα σύννεφα στον ουρανό, που τα παίρνει η πρώτη πνοή του ανέμου». (1877, 87). Προς την ίδια κατεύθυνση επενεργεί και το γεγονός ότι με το ξύπνημα η προσοχή αιχμαλωτίζεται αμέσως από τον επερχόμενο κόσμο των αισθήσεων· ελάχιστες ονειρικές εικόνες αντέχουν σε αυτή την έφοδο. Ενόψει των νωπών εντυπώσεων της νέας ημέρας υποχωρούν όπως η λάμψη των άστρων μπροστά στο φως του ήλιου.

Το ξέχασμα των ονείρων ευνοείται τέλος και από το γεγονός ότι οι περισσότεροι άνθρωποι δείχνουν πολύ μικρό ενδιαφέρον για τα όνειρά τους. Όποιος π.χ. ενδιαφέρεται επί ένα διάστημα ως ερευνητής για το όνειρο, ονειρεύεται τότε περισσότερο απότι συνήθως,

πράγμα που σημαίνει: θυμάται τα όνειρά του πιο εύκολα και πιο συχνά.

Δύο άλλοι λόγοι ξεχάσματος των ονείρων, τους οποίους ο Bonatelli [1880] (στον Benini [1898, 155-6]) προσθέτει σε εκείνους του Strümpell, περιέχονται ήδη σε αυτούς, δηλαδή: 1) ότι η αλλαγή της κοιναισθησίας μεταξύ ύπνου και αγρύπνιας δεν ευνοεί την αμοιβαία αναπαραγωγή και 2) ότι η διαφορετική διάταξη του υλικού των παραστάσεων στο όνειρο κάνει, θα λέγαμε, το όνειρο αμετάφραστο για την άγρυπνη συνείδηση.

Μετά από όλους αυτούς τους λόγους ξεχάσματος είναι ακόμη πιο αξιοπερίεργο, όπως τονίζει και ο Strümpell [1877, 6], ότι παραταύτα διατηρείται στη μνήμη τόσο ονειρικό υλικό. Οι συνεχείς προσπάθειες των συγγραφέων να διατυπώσουν κανόνες ανάμνησης του ονείρου ισοδυναμούν με την ομολογία ότι και εδώ κάτι έχει μείνει αινιγματικό και άλυτο. Δικαιολογημένα παρατηρήθηκαν τελευταία μερικές ιδιότητες της ανάμνησης του ονείρου, π.χ. ότι ένα όνειρο, που το πρωί το θεωρούσαμε ξεχασμένο, μπορούμε κατά τη διάρκεια της ημέρας να το θυμηθούμε με την ευκαιρία μιας αισθητήριας αντίληψης που τυχαία θίγει το —ξεχασμένο βέβαια— περιεχόμενο του ονείρου (Radestock 1879 [169], Tissié 1898 [148 κ.ε.]). Κάθε ανάμνηση ονείρου μπορεί να υποστεί μια αμφισβήτηση ικανή να μειώσει πολύ την αξία της στα μάτια ενός ανθρώπου που στέκεται κριτικά απέναντί της. Μπορούμε να αμφιβάλουμε αν η ανάμνησή μας, που παραλείπει τόσα πολλά από το όνειρο, δεν νοθεύει αυτό που δέχθηκε.

Τέτοιες αμφιβολίες για την ακρίβεια της μνημονικής αναπαραγωγής του ονείρου εκφράζει και ο Strümpell (1877 [119]): «Τότε λοιπόν είναι εύκολο η άγρυπνη συνείδηση να παρεμβάλει απροαίρετα μερικά στοιχεία στην ανάμνηση του ονείρου: φανταζόμαστε πως ονειρευθήκαμε πολλά πράγματα, τα οποία το πραγματικό όνειρο δεν περιείχε».

Ιδιαίτερα κατηγορηματικά εκφράζεται εδώ ο Jessen (1855, 547): «Εκτός αυτού όμως κατά την εξέταση και την ερμηνεία συνεκτικών και συνεπών ονείρων πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη κάτι που, καθώς φαίνεται, δεν έχει προσεχθεί αρκετά, ότι σχεδόν ποτέ δεν έχουμε να κάνουμε με την πλήρη αλήθεια, διότι, όταν ανακαλούμε στη μνήμη ένα όνειρο που είδαμε, χωρίς να το προσέχουμε ή να το θέλουμε, συμπληρώνουμε τα κενά των ονειρικών εικόνων. Σπάνια, ίσως μάλιστα ουδέποτε, ένα όνειρο είχε τη συνοχή που εμφανίζει στην ανάμνηση. Ακόμη και ένας φιλαλήθης άνθρωπος δεν είναι δυνατόν να διηγηθεί ένα παράξενο όνειρό του χωρίς προσθήκες και χωρίς κανένα στολίδι: Η τάση του ανθρώπινου πνεύματος να βλέπει

τα πάντα σε συνάφεια είναι τόσο ισχυρή, ώστε κατά την ανάμνηση ενός κάπως ασυνάρτητου ονείρου άθελά του αναπληρώνει τις ελλείψεις στη συνοχή».

Σχεδόν σαν μετάφραση αυτών των παραθεμάτων ακούγονται οι παρατηρήσεις του V. Egger [1895, 41], τις οποίες όμως έχει διατυπώσει ασφαλώς ανεξάρτητα από τον Jessen:

«... l'observation des rêves a ses difficultés spéciales et le seul moyen d'éviter toute erreur en pareille matière est de confier au papier sans le moindre retard ce que l'on vient d'éprouver et de remarquer; sinon, l'oubli vient vite ou total ou partiel; l'oubli total est sans gravité; mais l'oubli partiel est perfide; car si l'on se met ensuite à raconter ce que l'on n'a pas oublié, on est exposé à compléter par imagination les fragments incohérents et disjoints fournis par la mémoire...; on devient artiste à son insu, et le récit périodiquement répété s'impose à la créance de son auteur, qui, de bonne foi, le présente comme un fait authentique, dûment établi selon les bonnes méthodes...»³⁹

Παρόμοια εκφράζεται και ο Spitta (1882, 338), ο οποίος φαίνεται να δέχεται ότι την τάξη στα χαλαρά συνδεδεμένα στοιχεία του ονείρου την αποκαθιστούμε γενικά μόνο στην προσπάθεια μνημονικής αναπαραγωγής του ονείρου — ότι «μετατρέπουμε τα *παράλληλα* σε *επάλληλα* και *χωριστά*, δηλαδή προσθέτουμε τη διαδικασία της λογικής σύνδεσης, η οποία δεν υπάρχει στο όνειρο».

Αφού λοιπόν δεν θα μπορούσαμε να ελέγξουμε την γνησιότητα των αναμνήσεών μας παρά μόνον αντικειμενικά, και αφού στην περίπτωση του ονείρου, το οποίο είναι προσωπικό βίωμά μας και για το οποίο δεν γνωρίζουμε άλλη πηγή παρά μόνο την ανάμνηση, ο αντικειμενικός έλεγχος δεν είναι δυνατός, τι αξία έχει αυτή η ανάμνηση του ονείρου;⁴⁰

ΟΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Η επιστημονική θεώρηση του ονείρου ξεκινά από την υπόθεση ότι το όνειρο είναι αποτέλεσμα της ψυχικής μας δραστηριότητας. Αλλά το έτοιμο όνειρο μας φαίνεται σαν κάτι ξένο και δεν αισθανόμαστε την επιτακτική ανάγκη να το αναγνωρίσουμε ως δημιούργημά μας· έτσι λοιπόν μπορούμε να λέμε: «Είδα ένα όνειρο»⁴¹ ή «ονειρεύθηκα». Από πού προέρχεται αυτή η «ψυχική ξενικότητα» του ονείρου; Μετά από όσα αναφέραμε για τις πηγές του ονείρου, θα έπρεπε να πιστεύουμε ότι δεν οφείλεται στο υλικό που τροφοδοτεί το περιεχόμενο του ονείρου, αφού αυτό είναι στο μεγαλύτερο μέρος του κοινό στη ζωή του ονείρου και της αγρύπνιας. Μπορούμε να διερωτηθούμε μήπως αυτή η εντύπωση προκαλείται από τροποποιήσεις που επιφέρουν οι ψυχικές διεργασίες στο όνειρο και έτσι να αποπειραθούμε έναν ψυχολογικό χαρακτηρισμό του ονείρου.

Κανέννας δεν τόνισε την ουσιαστική διαφορετικότητα της ζωής του ονείρου από την αντίστοιχη της αγρύπνιας όσο ο G. Th. Fechner στο *Elemente der Psychophysik* (1889, τόμ. 2, 520-1), στην οποία στήριξε τα εκτεταμένα συμπεράσματά του. Θεωρεί ότι «ούτε η ατλή μείωση της συνειδητής ψυχικής ζωής κάτω από το κύριο κατώφλι» ούτε η απόσυρση της προσοχής από τις επιρροές του εξωτερικού κόσμου αρκούν για να φωτίσουμε τις ιδιαιτερότητες της ζωής του ονείρου σε σύγκριση με την άγρυπνη ζωή. Υποθέτει αντιθέτως ότι και το *θέατρο των ονείρων είναι διαφορετικό από εκείνο της άγρυπνης ζωής των παραστάσεων*. «Αν το θέατρο της ψυχοφυσικής δραστηριότητας κατά τη διάρκεια του ύπνου και της αγρύπνιας ήταν ένα και το αυτό, τότε το όνειρο θα μπορούσε κατά τη γνώμη μου να αποτελεί απλώς μια συνέχεια της άγρυπνης ζωής των παραστάσεων με μειωμένη ένταση και ακόμη θα έπρεπε να μοιράζεται με αυτή το υλικό και τη μορφή της. Όμως τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά».

Δεν έγινε ασφαλώς σαφές τι εννοεί ο Fechner με μια τέτοια μετοίκηση της ψυχικής δραστηριότητας· και κανέννας, όσο γνωρίζω, δεν συνέχισε τον δρόμο που υπέδειξε με αυτή την παρατήρηση ο Fechner. Μια ανατομική ερμηνεία υπό την έννοια του φυσιολογικού εντοπισμού στον εγκέφαλο ή ακόμη και σε σχέση προς την ιστολογική στρωμάτωση του φλοιού του εγκεφάλου πρέπει μάλλον να αποκλεισθεί. Αλλά αυτή η ιδέα μπορεί ίσως να αποδειχθεί σημαντική και γόνιμη, αν συσχετισθεί με έναν ψυχικό μηχανισμό που απαρτίζεται από πολλές αρχές συνδεδεμένες η μια πίσω από την άλλη.⁴²

Άλλοι συγγραφείς αρκέστηκαν να υπογραμμίσουν την μία ή την άλλη απτή ψυχολογική ιδιαιτερότητα της ζωής του ονείρου και ίσως

να την κάνουν αφετηρία για παραπέρα ερμηνευτικές απόπειρες.

Έχει παρατηρηθεί, και είναι σωστό, ότι μία από τις κύριες ιδιομορφίες της ζωής του ονείρου εμφανίζεται ήδη στη φάση αποκοίμησης και πρέπει να θεωρηθεί υπναγωγικό φαινόμενο. Το χαρακτηριστικό της άγρυπνης κατάστασης σύμφωνα με τον Schleiermacher (1862, 351) είναι ότι η νοητική δραστηριότητα εκτυλίσσεται με *έννοιες* και όχι με *εικόνες*. Το όνειρο όμως σκέφτεται κυρίως με *εικόνες*, και μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι στα πρόθυρα του ύπνου, στον βαθμό που οι ηθελημένες δραστηριότητες μοιάζουν να δυσχεραίνονται, εμφανίζονται *αθέλητες παραστάσεις* που ανήκουν όλες στην κατηγορία των *εικόνων*. Η ανικανότητα για μια φαντασιακή εργασία, την οποία αισθανόμαστε ως σκόπιμα ηθελημένη, και η εμφάνιση *εικόνων* που κατά κανόνα συνδέεται με αυτόν τον *περισπασμό* είναι δύο χαρακτηριστικά που απομένουν στο όνειρο και που στην ψυχολογική ανάλυσή του πρέπει να τα αναγνωρίσουμε ως *ουσιώδη χαρακτηριστικά* της ονειρικής ζωής. Για τις *εικόνες* – τις υπναγωγικές παραισθήσεις – μάθαμε ότι ακόμη και στο περιεχόμενό τους είναι ταυτόσημες με τις ονειρικές *εικόνες*.⁴³

Το όνειρο λοιπόν σκέφτεται κυρίως με *οπτικές εικόνες*, αλλά όχι και *αποκλειστικά*. Εργάζεται και με *ακουστικές εικόνες* και σε μικρότερο βαθμό με τις *εντυπώσεις των άλλων αισθήσεων*. Πολλά τα σκέφτεται και τα φαντάζεται *κανείς* και στο όνειρο απλώς (ίσως λοιπόν εκπροσωπούνται από υπολείμματα *λεκτικών παραστάσεων*) όπως ακριβώς και στην *αγρύπνια*. Χαρακτηριστικά όμως για το όνειρο είναι *παραταύτα* μόνο τα στοιχεία περιεχομένου που συμπεριφέρονται σαν *εικόνες*, που μοιάζουν δηλαδή περισσότερο με τις *αισθητήριες αντιλήψεις* παρά με τις *μνημονικές παραστάσεις*. Παραμερίζοντας όλες τις γνώριμες στον ψυχίατρο *συζητήσεις* για τη φύση της *παραίσθησης* μπορούμε μαζί με όλους τους *ειδήμονες συγγραφείς* να αποφανθούμε ότι το όνειρο *έχει παραισθήσεις*, ότι αντικαθιστά τις *σκέψεις* με *παραισθήσεις*. Από αυτή την άποψη δεν υπάρχει *καμμία* διαφορά μεταξύ *οπτικών* και *ακουστικών παραστάσεων*: έχει παρατηρηθεί πως η *ανάμνηση* μιας *μικρής μελωδίας* στη φάση *αποκοίμησης* μεταμορφώνεται, όταν *βυθιζόμαστε* στον ύπνο, σε *παραίσθηση* της ίδιας *μελωδίας*, ενώ κατά την *επάνοδο* στην *εγρήγορση*, η οποία μπορεί να *εναλλάσσεται* πολλές φορές με τον *νυσταγμό*, δίνει *πάλι* τη θέση της στην *πιο αχνή* και *ποιοτικά διαφορετική* *μνημονική παράσταση*.

Η *μεταμόρφωση* της *παραστάσης* σε *παραίσθηση* δεν είναι η *μόνη απόκλιση* του ονείρου από μια *άγρυπνη σκέψη* που θα μπορούσε να *ανταποκρίνεται* σε αυτό. Από αυτές τις *εικόνες* το όνειρο *διαμορφώνει* μια *κατάσταση*, *παριστάνει* κάτι σαν να ήταν *παρόν*, *δραμα-*

τοποιεί μια ιδέα, όπως λέει ο Spitta (1882, 145). Ο χαρακτηρισμός αυτής της πλευράς της ζωής του ονείρου δεν θα ήταν όμως πλήρης, αν δεν προσθέταμε ότι ο ονειρευόμενος –κατά κανόνα, ενώ οι εξαιρέσεις απαιτούν ιδιαίτερη εξήγηση– δεν νομίζει πως σκέφτεται, αλλά πως βιώνει κάτι, δηλαδή ότι δέχεται τις παραισθήσεις πιστεύοντας σε αυτές εντελώς. Ο κριτικός έλεγχος, ότι δεν έζησε τίποτε, αλλά απλώς σκέφθηκε κάτι με ιδιαίτερο τρόπο –το ονειρεύθηκε–, αρχίζει να λειτουργεί μόνο μετά το ξύπνημα. Αυτό το χαρακτηριστικό διακρίνει το γνήσιο όνειρο του ύπνου από τα ονειροπολήματα, που ποτέ δεν τα συγχέουμε με την πραγματικότητα.

Ο Burdach συνόψισε τα ως τώρα χαρακτηριστικά της ζωής του ονείρου στις ακόλουθες φράσεις (1838, 502 κ.ε.): «Στα ουσιώδη χαρακτηριστικά του ονείρου ανήκει α) το γεγονός ότι η υποκειμενική δραστηριότητα της ψυχής μας εμφανίζεται σαν αντικειμενική, καθώς η ικανότητα αντίληψης προσλαμβάνει τα προϊόντα της φαντασίας σαν να ήταν αισθητήρια ερεθίσματα· β) ο ύπνος είναι μια άρση του αυτεξούσιου. Γιαυτό είναι απαραίτητος ένας βαθμός παθητικότητας, αν θέλουμε να αποκοιμηθούμε... Οι οπτασίες του ευρισκόμενου σε κατάσταση υπνηλίας οφείλονται στη χαλάρωση του αυτεξούσιου».

Το ζητούμενο τώρα είναι να αποπειραθούμε να εξηγήσουμε την ευπιστία της ψυχής απέναντι στις ονειρικές παραισθήσεις, οι οποίες δεν μπορούν να εμφανισθούν παρά μόνο μετά τη διακοπή μιας ορισμένης αυτεξούσιας δραστηριότητας. Ο Strümpell (1877) γράφει ότι η ψυχή σε αυτή την περίπτωση συμπεριφέρεται σωστά και σύμφωνα με τον μηχανισμό της. Τα στοιχεία του ονείρου δεν είναι κατά κανέναν τρόπο απλώς παραστάσεις, αλλά *αληθινά και πραγματικά βιώματα της ψυχής*, όπως αυτά που στην αγρύπνια εμφανίζονται μέσω των αισθήσεων (ό.π., 34). Ενώ η αγρυπνη ψυχή φαντάζεται και σκέφτεται με τη βοήθεια λεκτικών εικόνων και της γλώσσας, στο όνειρο φαντάζεται και σκέφτεται βάσει πραγματικών εικόνων αίσθησης (ό.π., 35). Επιπλέον στο όνειρο προστίθεται και μια συνείδηση του χώρου, καθώς, όπως σε κατάσταση αγρύπνιας, οι αισθήσεις και οι εικόνες μετατίθενται στον εξωτερικό χώρο (ό.π., 36). Πρέπει λοιπόν να δεχθούμε ότι η ψυχή στο όνειρο βρίσκεται στην ίδια θέση απέναντι στις εικόνες της και σε ό,τι αντιλαμβάνεται όπως και στην αγρύπνια (ό.π., 43). Αν όμως παραταύτα σφάλει, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στον ύπνο της λείπει το κριτήριο βάσει του οποίου και μόνο μπορεί να διακρίνει τις εσωτερικές από τις εξωτερικές εντυπώσεις. Δεν μπορεί να υποβάλει τις εικόνες στις δοκιμασίες βάσει των οποίων και μόνο αποδεικνύεται ο αντικειμενικά πραγματικός τους χαρακτήρας. Παραμελεί *επιπλέον* τη διαφορά μεταξύ *αυθαίρετα αντικαταστάσιμων εικόνων και τέτοιων όπου δεν υπάρχει το στοι-*

χείο της αυθαιρεσίας. Σφάλλει, επειδή δεν μπορεί να εφαρμόσει στο περιεχόμενο του ονείρου τον νόμο της αιτιότητας (ό.π., 50-1). Με λίγα λόγια, η απομάκρυνσή της από τον εξωτερικό κόσμο περιέχει και τον λόγο για την πίστη της στον υποκειμενικό κόσμο του ονείρου.

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει, ύστερα από συλλογισμούς που ενμέρει αποκλίνουν, και ο Delboeuf (1885, 84). Θεωρούμε τις ονειρικές εικόνες πραγματικές, επειδή είμαστε αποκομμένοι από τον έξω κόσμο. Εκλαμβάνουμε όμως τις παραισθήσεις μας ως αληθινές, όχι επειδή στον ύπνο δεν έχουμε τη δυνατότητα να τις υποβάλουμε σε δοκιμασία. Το όνειρο μπορεί να μας παραστήσει τέτοιες ψευδείς εξετάσεις ως αληθινές, να μας δείξει δηλαδή ότι αγγίζουμε το τριαντάφυλλο που είδαμε, ενώ εμείς παραταύτα ονειρευόμαστε. Σύμφωνα με τον Delboeuf δεν υπάρχει αξιόπιστο κριτήριο για να ελέγξουμε αν κάτι είναι όνειρο ή πραγματικότητα, εκτός από το γεγονός της αφύπνισης και αυτό μόνο από γενική πρακτική άποψη. Θεωρώ πλάνη οτιδήποτε βίωσα μεταξύ αποκοίμησης και ξυπνήματος, μόλις ξυπνήσω και διαπιστώσω ότι είμαι γυμνός στο κρεβάτι. Κατά τη διάρκεια του ύπνου θεωρούσα τις ονειρικές εικόνες αληθινές λόγω της μη αποκοιμίσιμης *συνήθειας της σκέψης* να δέχεται έναν εξωτερικό κόσμο σαν κάτι στο οποίο αντιπαραθέτω το εγώ μου.⁴⁴

Αν έτσι η απομάκρυνση από τον εξωτερικό κόσμο αναγορεύεται σε καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση των πιο χτυπητών χαρακτηριστικών της ζωής του ονείρου, τότε αξίζει να αναφερθούν μερικές λεπτές παρατηρήσεις του Burdach, που ρίχνουν φως στη σχέση της ψυχής κατά τη διάρκεια του ύπνου προς τον εξωτερικό κόσμο και είναι κατάλληλες να αποτρέψουν την υπερτίμηση των προαναφερόμενων συμπερασμάτων. «Ο ύπνος επέρχεται υπό την προϋπόθεση», λέει ο Burdach, «ότι η ψυχή δεν διεγείρεται από αισθητήρια ερεθίσματα, ... αλλά προϋπόθεση του ύπνου δεν είναι τόσο η έλλειψη αισθητηρίων ερεθισμάτων όσο κυρίως η έλλειψη ενδιαφέροντος για τον ύπνο».⁴⁵ μερικές αισθητήριες εντυπώσεις είναι ακόμη και αναγκαίες, εφόσον χρησιμεύουν στον καθησυχασμό της ψυχής, όπως και ο μύλωνάς δεν κοιμάται παρά μόνο ακούγοντας τους κροταλισμούς του μύλου του· από προνοητικότητα θεωρεί αναγκαίο να αφήνει κανείς τη νύχτα ένα φως να καίει, επειδή στο σκοτάδι δεν μπορεί να κοιμηθεί». (1838, 482).

«Στον ύπνο η ψυχή απομονώνεται από τον εξωτερικό κόσμο και αποσύρεται από την περιφέρεια... Και όμως η σχέση δεν έχει διακοπεί· αν δεν ακούγαμε ούτε αισθανόμασταν στον ύπνο, αλλά μόνο μετά το ξύπνημα, τότε δεν θα μπορούσαμε καν να αφυπνισθούμε. Ακόμη περισσότερο αποδεικνύεται το γεγονός ότι εξακολουθούμε

να αισθανόμαστε, αν αναλογισθούμε ότι δεν μας ξυπνάει πάντοτε απλώς η ένταση μιας εντύπωσης, αλλά και η ψυχική μας σχέση προς αυτή: μια αδιάφορη λέξη δεν αφυπνίζει τον κοιμώμενο, αλλά αν τον φωνάξουμε με το όνομά του, τότε θα ξυπνήσει..., δηλαδή η ψυχή κατά τη διάρκεια του ύπνου διακρίνει ανάμεσα στις αισθήσεις... Γιαυτό λοιπόν μπορεί κανείς να ξυπνήσει και από την έλλειψη ενός αισθητηρίου ερεθίσματος, όταν αυτό αναφέρεται σε πράγματα σημαντικά για τη φαντασία: έτσι λοιπόν ξυπνάει κανείς από το σβήσιμο ενός νυκτερινού φωτός και ο μυλωνάς από τη διακοπή λειτουργίας του μύλου του, δηλαδή από την αναστολή της δραστηριότητας των αισθήσεων, και αυτό προϋποθέτει ότι αυτή η δραστηριότητα ήταν αντιληπτή, αλλά, όντας αδιάφορη ή μάλλον ικανοποιητική, δεν ενοχλούσε την ψυχή». (Ο.π., 485-6).

Ακόμη και αν δεν λάβουμε υπόψη μας αυτά τα όχι υποτιμητέα αντεπιχειρήματα, πρέπει παραταύτα να ομολογήσουμε πως τα χαρακτηριστικά της ζωής του ονείρου που αξιολογήσαμε ως τώρα και που ανάγονται στην απομόνωση από τον εξωτερικό κόσμο δεν μπορούν να καλύψουν εντελώς την ξενικότητα του ονείρου. Αλλιώς θα έπρεπε να ήταν δυνατόν να αναμεταμορφώνουμε τις παραισθήσεις του ονείρου σε παραστάσεις, τις καταστάσεις του ονείρου σε σκέψεις και έτσι να λύνουμε το πρόβλημα της ερμηνείας των ονείρων. Αυτή είναι πράγματι και η μέθοδός μας, όταν μετά το ξύπνημα ανακαλούμε το όνειρο στη μνήμη και, είτε αυτή η επαναμετάφραση επιτυγχάνεται εντελώς είτε μόνο ενμέρει, το όνειρο διατηρεί αμείωτη την αινιγματικότητά του.

Όλοι οι συγγραφείς δέχονται επίσης χωρίς ενδοιασμούς ότι στο όνειρο το παραστασιακό υλικό της αγρύπνιας υφίσταται και άλλες, βαθύτερες μεταβολές. Μια από αυτές προσπαθεί στις ακόλουθες παρατηρήσεις να επισημάνει ο Strümpell (1877, 27-8): «Με την κατάπαυση της ενεργού εποπτείας και της κανονικής συνείδησης της ζωής η ψυχή χάνει και το έδαφος όπου ριζώνουν τα συναισθήματά της, οι επιθυμίες, τα ενδιαφέροντα και οι πράξεις της. Αλλά και οι πνευματικές καταστάσεις, τα συναισθήματα, τα ενδιαφέροντα και οι εκτιμήσεις, που συνδέονται στενά με τις εικόνες της ανάμνησης, υφίστανται... μια πίεση που τα συσκοτίζει, με συνέπεια να διαλύεται ο σύνδεσμός τους με τις εικόνες: πολλές από τις προσλαμβανόμενες εικόνες πραγμάτων, προσώπων, τόπων, γεγονότων και πράξεων της αγρύπνιας αναπαράγονται, αλλά καμιά από αυτές δεν φέρει μαζί της την *ψυχική της αξία*. Αυτή έχει αποκοπεί από τις εικόνες, που γιαυτό περιφέρονται μέσα στην ψυχή ανάλογα με τα μέσα τους...».

Σε αυτή την απογύμνωση των εικόνων από την ψυχική τους αξία,

η οποία με τη σειρά της ανάγεται στην απομάκρυνση από τον εξωτερικό κόσμο, οφείλεται σύμφωνα με τον Strümpell κατά κύριο λόγο η εντύπωση της ξενικότητας, που δίνει το όνειρο απέναντι στην υπόλοιπη ζωή, όταν ανακαλείται στη μνήμη.

Είδαμε πως ήδη η αποκοίμηση συνεπάγεται την παραίτηση από μία ψυχική δραστηριότητα, την ηθελημένη διεύθυνση της πορείας των παραστάσεων. Κατ' αυτά πρέπει λοιπόν να κάνουμε την έτσι και αλλιώς ευνόητη υπόθεση ότι η κατάσταση του ύπνου μπορεί να συμπεριλαμβάνει και τις ψυχικές λειτουργίες. Μερικές ίσως αναστέλλονται εντελώς· το ζήτημα είναι τώρα αν οι υπόλοιπες λειτουργούν ανενόχλητες, αν κάτω από αυτές τις συνθήκες μπορούν να επιτελέσουν κανονικά το έργο τους. Ανακύπτει η άποψη πως θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τις ιδιομορφίες του ονείρου από την ελαττωμένη ψυχική απόδοση στην κατάσταση του ύπνου και τώρα αυτή η άποψη εννοείται από την εντύπωση που κάνει το όνειρο στην άγρυπνη κρίση μας. Το όνειρο είναι ασυνάρτητο, συμπεριλαμβάνει αδιαμαρτύρητα τις χειρότερες αντιφάσεις, επιτρέπει πράγματα αδύνατα, αφήνει στην άκρη τις γνώσεις μας, που την ημέρα μας επηρεάζουν σημαντικά, μας παρουσιάζει ηθικά αναίσθητους. Όποιος θα συμπεριφερόταν έτσι στην άγρυπνη ζωή, όπως συμβαίνει στις ονειρικές καταστάσεις, θα τον παίρναμε για τρελό· όποιος θα μιλούσε έτσι και θα έλεγε τέτοια πράγματα στην άγρυπνη ζωή, όπως στο όνειρο, θα μας έδινε την εντύπωση συγκεχυμένου ή και πνευματικά ανάπηρου ανθρώπου. Έτσι λοιπόν πιστεύουμε ότι εκφράζουμε με λόγια τα πραγματικά περιστατικά, όταν υπολογίζουμε ότι η ψυχική δραστηριότητα στο όνειρο κινείται σε πολύ χαμηλά επίπεδα και ιδιαίτερα όταν κρίνουμε ότι οι ανώτερες διανοητικές λειτουργίες αναστέλλονται εντελώς ή τουλάχιστον έχουν πληγεί σοβαρά.

Με ασυνήθιστη ομοθυμία — για τις εξαιρέσεις θα γίνει λόγος λίγο πιο κάτω — οι συγγραφείς εξέφεραν κρίσεις για το όνειρο, που οδηγούν άμεσα σε μια ορισμένη θεωρία ή εξήγηση της ζωής του ονείρου. Είναι η κατάλληλη στιγμή να αντικαταστήσω το παραπάνω συμπέρασμά μου με μια συλλογή ρήσεων διαφόρων συγγραφέων — φιλοσόφων και γιατρών — για τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του ονείρου:

Σύμφωνα με τον Lemoine (1855) η *ασυναρτησία* των ονειρικών εικόνων αποτελεί το μόνο ουσιώδες χαρακτηριστικό του ονείρου.

Ο Maury επιδοκιμάζει, γράφοντας (1878, 163): «Il n'y a pas de rêves absolument raisonnables et qui ne contiennent quelque incohérence, quelque anachronisme, quelque absurdité.»⁴⁶

Σύμφωνα με τον Hegel, όπως αναφέρει ο Spitta, το όνειρο δεν έχει καμιά αντικειμενική λογική συνοχή.

Ο Dugas λέει [1897a, 417]: «Le rêve c'est l'anarchie psychique affective et mentale, c'est le jeu des fonctions livrées à elles-mêmes et s'exerçant sans contrôle et sans but; dans le rêve l'esprit est un automate spirituel.»⁴⁷

«Η χαλάρωση, η διάλυση και το ανακάτωμα της ζωής των παραστάσεων, που στην αγρύπνια συγκρατείται από τη λογική εξουσία του κεντρικού εγώ», είναι κάτι που δέχεται ακόμη και ο Volkelt (1875, 14), σύμφωνα με τη διδασκαλία του οποίου η ψυχική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια του ύπνου κάθε άλλο παρά άσκοπη μπορεί να χαρακτηριστεί.

Τον *παραλογισμό* των παραστασιακών συνδέσεων που εμφανίζονται στο όνειρο τον καταδίκασε ήδη ο Κικέρων με ασυνήθιστη οξύτητα (De divinatione, II [lxxi, 146]): «Nihil tam praepostere, tam incondite, tam monstruose cogitari potest, quod non possimus somniare.»⁴⁸

Ο Fechner λέει (1889, τόμ. 2, 522): «Λες και η ψυχολογική δραστηριότητα μετακόμισε από τον εγκέφαλο ενός λογικού σε εκείνον ενός τρελού».

Ο Radestock (1879, 145): «Φαίνεται πραγματικά αδύνατο να διακρίνουμε σταθερούς νόμους μέσα σε αυτή την ανακατωσούρα. Το όνειρο, αποσπώμενο από την αυστηρή αστυνόμευση της λογικής θέλησης, που διευθύνει την άγρυπνη πορεία των παραστάσεων, και από την προσοχή, στριφογυρίζει τα πάντα σε ένα τρελό παιχνίδι όπως στο καλειδοσκόπιο».

Ο Hildebrandt (1875, 45): «Τι παράξενα άλματα επιτρέπει στον εαυτό του ο ονειρευόμενος, π.χ. όταν βγάζει συμπεράσματα! Με πόση αταραξία βλέπει τα πιο γνωστά εμπειρικά αξιώματα αναποδογυρισμένα! Τι γελοίες αντιφάσεις ανέχεται στα συστήματα της φύσης και της κοινωνίας, ώσπου κάποτε το παρακάνει και η παρατραβηγμένη ανοησία επιφέρει το ξύπνημα! Μερικές φορές πολλαπλασιάζουμε εντελώς ανώδυνα: τρία επί τρία κάνουν είκοσι· διότι δεν παραξενευόμαστε βλέποντας έναν σκύλο να μας απαγγέλλει στίχους, έναν νεκρό να βαδίζει προς τον τάφο του, έναν βράχο να επιπλέει στο νερό· εκτελώντας εντολές ανωτέρων πηγαίνουμε με κάθε σοβαρότητα στο δουκάτο Μπέρνμπουργκ ή στο πριγκιπάτο Λιχτενστάιν, για να επιθεωρήσουμε το πολεμικό ναυτικό της χώρας, ή πηγαίνουμε ως εθελοντές και μας στρατολογεί ο Κάρολος ο δωδέκατος τις παραμονές της μάχης στην Πουλτάβα».

Ο Binz (1878, 33), υποδηλώνοντας τη θεωρία του ονείρου που προκύπτει από αυτές τις εντυπώσεις: «Τουλάχιστον εννέα από τα δέκα όνειρα χαρακτηρίζονται από παράλογο περιεχόμενο. Συμπλέκουμε πρόσωπα και πράγματα που δεν έχουν την παραμικρή σχέση μεταξύ τους. Την επόμενη στιγμή, όπως στο καλειδοσκόπιο, οι συν-

δυσασμοί έχουν αλλάξει, τώρα είναι ίσως ακόμη πιο παράλογοι και πιο τρελοί· και έτσι συνεχίζεται το γεμάτο εναλλαγές παιγνίδι του εγκέφαλου που δεν κοιμάται πλήρως, ώσπου κάποτε ξυπνούμε, πιάνουμε το μέτωπο και αναρωτιόμαστε αν έχουμε ακόμη την ικανότητα να φανταζόμαστε και να σκεπτόμαστε λογικά».

Ο Maury (1878, 50) βρίσκει μια πολύ εντυπωσιακή για τον γιατρό παρομοίωση για τη σχέση των ονειρικών εικόνων προς τις σκέψεις της αγρύπνιας: «La production de ces images que chez l'homme éveillé fait le plus souvent naître la volonté, correspond, pour l'intelligence, à ce que sont pour la motilité certains mouvements que nous offrent la chorée et les affections paralytiques...»⁴⁹ Γι' αυτόν εξάλλου το όνειρο είναι «toute une série de dégratations de la faculté pensante et raisonnante» (ό.π., 27). Μάλλον δεν είναι αναγκαίο να παραθέσω τις παρατηρήσεις των συγγραφέων που επαναλαμβάνουν για κάθε ανώτερη ψυχική λειτουργία την πρόταση του Maury.

Σύμφωνα με τον Strümpell στο όνειρο – βεβαίως ακόμη και όπου ο παραλογισμός δεν είναι απτός – υποχωρούν όλες οι λογικές πράξεις της ψυχής, αυτές που βασίζονται σε σχέσεις και συνθήκες (1877, 26). Σύμφωνα με τον Spitta (1882, 148) στο όνειρο φαίνεται πως οι παραστάσεις δεν υπακούουν στον νόμο της αιτιότητας. Ο Radestock (1879 [153-4]) κ.ά. τονίζουν την εγγενή αδυναμία του ονείρου να εκφέρει κρίσεις και να βγάλει συμπεράσματα. Σύμφωνα με τον Jodl (1896, 123) δεν υπάρχει στο όνειρο καμμία κριτική και καμμία διόρθωση μιας σειράς προσλαμβανόμενων εντυπώσεων βάσει του περιεχομένου της συνολικής συνείδησης. Ο ίδιος συγγραφέας λέει: «Στο όνειρο εμφανίζονται όλες οι μορφές δραστηριοτήτων της συνείδησης, αλλά είναι ατελείς, παρακωλυμένες, απομονωμένες η μία από την άλλη». Τις αντιθέσεις του ονείρου προς τις γνώσεις μας στην κατάσταση αγρύπνιας ο Stricker (όπως και πολλοί άλλοι) τις εξηγεί βάσει της υπόθεσης ότι στο όνειρο έχουν ξεχασθεί δεδομένα ή έχουν χαθεί λογικές σχέσεις μεταξύ παραστάσεων (1879, 98) κλπ.

Οι συγγραφείς, που γενικά δεν κρίνουν ευνοϊκά τις ψυχικές λειτουργίες στο όνειρο, ομολογούν παραταύτα ότι στο όνειρο απομένει ένα υπόλειμμα ψυχικής δραστηριότητας. Ο Wundt, οι διδασκαλίες του οποίου υπήρξαν καθοριστικές για πολλούς μελετητές των προβλημάτων του ονείρου, το ομολογεί ρητά. Θα μπορούσαμε να ρωτήσουμε για το είδος και το ποιόν του υπολείμματος κανονικής ψυχικής δραστηριότητας που εκδηλώνεται στο όνειρο. Οι περισσότεροι συγγραφείς δέχονται γενικά ότι η ικανότητα μνημονικής αναπαγωγής, η μνήμη, φαίνεται να υποφέρει λιγότερο από τις άλλες λειτουργίες και μάλιστα μπορεί να παρουσιάζει και σχετική υπεροχή απέναντι στην ίδια λειτουργία σε κατάσταση αγρύπνιας (βλέπε πιο

πάνω, κεφ. Β), αν και ένα μέρος των παραλογισμών του ονείρου πρέπει να χρεωθεί στην επιληψμοσύνη αυτής της ονειρικής ζωής. Αυτό που σύμφωνα με τον Spitta δεν προσβάλλεται από τον ύπνο και διευθύνει το όνειρο είναι η *θυμική ζωή*. Με αυτόν τον όρο εννοεί «το σταθερό άθροισμα των συναισθημάτων, την εσώτατη υποκειμενική φύση του ανθρώπου» (1882, 84 κ.ε.).

Σύμφωνα με τον Scholz (1887, 37) μία από τις εκδηλωνόμενες μέσα στο όνειρο ψυχικές δραστηριότητες είναι η «*αλληγορίζουσα μεθερμηνεία*», στην οποία υποβάλλεται το υλικό του ονείρου. Ο Siebeck διαπιστώνει και στο όνειρο την «*αναπληρωτική ερμηνευτική ικανότητα*» της ψυχής (1877, 11), την οποία ασκεί σε αντίθεση προς κάθε αισθητήρια αντίληψη και εποπτεία. Ιδιαίτερη δυσκολία παρουσιάζει η εκτίμηση της δήθεν ανώτατης ψυχικής λειτουργίας, της συνείδησης. Αφού μόνο μέσω της συνείδησης γνωρίζουμε κάτι από το όνειρο, δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία για τη διατήρησή της· και όμως ο Spitta (1882 [84-5]) πιστεύει ότι στο όνειρο διατηρείται μόνο η συνείδηση, όχι όμως και η *αυτο-συνείδηση*. Ο Delboeuf ομολογεί (1885-[19]) ότι δεν μπορεί να κατανοήσει αυτή τη διάκριση.

Οι συνειρμικοί νόμοι, σύμφωνα με τους οποίους συνδέονται οι παραστάσεις, ισχύουν και για τις ονειρικές εικόνες, η κυριαρχία τους μάλιστα στο όνειρο εκφράζεται καθαρότερα και εντονότερα. Ο Strümpell (1877, 70) γράφει: «Το όνειρο εκτυλίσσεται, όπως φαίνεται, αποκλειστικά σύμφωνα με τους νόμους ή σκέτων παραστάσεων ή οργανικών ερεθισμάτων με παραστάσεις ανέπαφες από στοχασμούς και λογικές παρεμβάσεις, από αισθητικά γούστα και ηθικές κρίσεις». Οι συγγραφείς που εδώ αναφέρω τις απόψεις τους φαντάζονται τη διαμόρφωση των ονείρων περίπου ως εξής: Το άθροισμα των ερεθισμάτων που επενεργούν κατά τη διάρκεια του ύπνου και προέρχονται από διάφορες πηγές, τις οποίες ανέφερα πιο πάνω [κεφ. Γ], προκαλούν κατ' αρχάς έναν αριθμό παραστάσεων στην ψυχή, οι οποίες εμφανίζονται ως παραισθήσεις (στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον Wundt, πρόκειται για ψευδαισθήσεις, αφού προέρχονται από εξωτερικά και εσωτερικά ερεθίσματα). Αυτές συνδέονται μεταξύ τους σύμφωνα με τους γνωστούς συνειρμικούς νόμους και με τους οποίους προκαλούν με τη σειρά τους μια νέα σειρά παραστάσεων (εικόνων). Όλο αυτό το υλικό υφίσταται τότε μια επεξεργασία από το ακόμη ενεργό υπόλειμμα των οργανωτικών και νοητικών ικανοτήτων, όσο αυτό είναι δυνατόν (βλέπε π.χ. Wundt [1874, 658] και Weygandt [1893]). Απλώς δεν στάθηκε ακόμη δυνατόν να φωτισθούν οι λόγοι για τους οποίους η πρόκληση των εικόνων που προέρχονται από τα έξω ακολουθεί αυτόν ή εκείνον τον νόμο των συνειρμών.

Έχει παρατηρηθεί όμως επανειλημμένα ότι οι συνειρμοί που συνδέουν τις ονειρικές εικόνες μεταξύ τους είναι άλλου είδους και διαφορετικοί από αυτούς που λειτουργούν στην άγρυπνη σκέψη. Ο Volkelt λέει σχετικά (1875, 15): «Στο όνειρο οι παραστάσεις κυνηγιούνται και πιάνονται βάσει τυχαίων ομοιοτήτων και σχεδόν μη αντιληπτών συναρτήσεων. Όλα τα όνειρα είναι διαπλεγμένα από τέτοιους χαλαρούς, αβίαστους συνειρμούς». Ο Maury αποδίδει μεγάλη σημασία σε αυτό το χαρακτηριστικό της σύνδεσης των παραστάσεων, καθώς του επιτρέπει να συσχετίσει στενά τη ζωή του ονείρου με ορισμένες πνευματικές ανωμαλίες. Αναγνωρίζει δύο κύρια χαρακτηριστικά του «*délire*»: 1) *une action spontanée et comme automatique de l'esprit*; 2) *une association vicieuse et irrégulière des idées*⁵⁰ (1878, 126). Από τον ίδιο τον Maury προέρχονται δύο εξαιρετικά παραδείγματα ονείρων, όπου η σύνδεση των ονειρικών παραστάσεων γίνεται απλώς και μόνον από την ηχητική συγγένεια των λέξεων. Κάποτε ονειρεύθηκε πως πήγε για προσκύνημα (*pèlerinage*) στα Ιεροσόλυμα ή στη Μέκκα, στη συνέχεια και μετά από πολλές περιπέτειες βρέθηκε στο σπίτι του χημικού Pelletier, μετά τη συζήτηση αυτός του έδωσε ένα φτυάρι (*pelle*), το οποίο στην επόμενη σκηνή του ονείρου έγινε η μεγάλη του πολεμική σπάθα (ό.π., 137). Σε άλλο όνειρό του βάδιζε σε επαρχιακό δρόμο, όπου διάβαζε τα χιλιόμετρα στα οδόσημα, έπειτα βρέθηκε σε έναν έμπορο καρυκευμάτων, ο οποίος είχε μια μεγάλη ζυγαριά, και ένας άντρας έβαζε στο τάσι σταθμά *χιλιογράμμων*, για να ζυγίσει τον Maury· ύστερα ο έμπορος του είπε: «Δεν είστε στο Παρίσι, αλλά στο νησί Gilolo». Ακολούθησαν πολλές άλλες εικόνες, όπου είδε το λουλούδι *Lobelia*, έπειτα τον στρατηγό Lopez, για τον θάνατο του οποίου είχε διαβάσει πρόσφατα· ξύπνησε τέλος παίζοντας το παιγνίδι *Lotto* (ό.π., [126]).⁵¹

Είμαστε βέβαια καλά προετοιμασμένοι να δούμε ότι αυτή η υποτίμηση των ψυχολογικών λειτουργιών του ονείρου δεν έμεινε χωρίς αντιρρήσεις από την άλλη μεριά. Εδώ πάντως η αντιλογία φαίνεται δύσκολη. Δεν έχει άλλωστε μεγάλη σημασία, όταν ένας από τους υποτιμώντες την ονειρική ζωή διαβεβαιώνει (Spitta, 1882, 118) ότι στο όνειρο κυριαρχούν οι ίδιοι ψυχολογικοί νόμοι όπως στην άγρυπνη ζωή ή όταν ένας άλλος (Dugas [1897a]) αποφαινεται ότι «*le rêve n'est pas déraison ni même irraison pure*»,⁵² εφόσον και οι δύο δεν προσπαθούν να εναρμονίσουν αυτή την εκτίμηση με την ψυχική αναρχία και τη διάλυση όλων των λειτουργιών στο όνειρο, όπως τις περιέγραψαν οι ίδιοι. Άλλοι φαίνεται πως υποπτεύθηκαν τη δυνατότητα η τρέλα του ονείρου να μην είναι ίσως χωρίς μέθοδο, να είναι ίσως απλώς προσποίηση όπως αυτή του πρίγκιπα της Δανίας, στην τρέλα του οποίου αναφέρεται η εδώ παρατιθέμενη κρίση. Αυτοί οι

συγγραφείς πρέπει να έχουν αποφύγει να κρίνουν σύμφωνα με τα φαινόμενα, ή τα φαινόμενα ήταν στα δικά τους μάτια διαφορετικά.

Έτσι π.χ. εκτιμά ο Havelock Ellis [1899, 721] το όνειρο, χωρίς να επιμένει στον φαινομενικό παραλογισμό του, ως «an archaic world of vast emotions and imperfect thoughts»,⁵³ η μελέτη του οποίου θα μπορούσε να μας επιτρέψει να γνωρίσουμε πρωτόγονα στάδια ανάπτυξης της ψυχικής ζωής.

Ο J. Sully εκπροσωπεί την ίδια άποψη για το όνειρο,⁵⁴ αλλά εδώ ο τρόπος θεώρησης είναι ευρύτερος και βαθύτερος. Οι ρήσεις του είναι αξιοπρόσεκτες, αν αναλογισθούμε ότι ήταν όσο ίσως κανένας άλλος ψυχολόγος πεπεισμένος για το συγκαλυμμένο νόημα του ονείρου. «Now our dreams are a means of conserving these successive personalities. When asleep we go back to the old ways of looking at things and of feeling about them, to impulses and activities which long ago dominated us.»⁵⁵

Ένας διανοητής όπως ο Delboeuf ισχυρίζεται – χωρίς βέβαια να ανασκευάζει τα αντιτιθέμενα στοιχεία και γιαυτό λοιπόν αδικαιολόγητα: «Dans le sommeil, hormis la perception, toutes les facultés de l'esprit, intelligence, imagination, mémoire, volonté, moralité, restent intactes dans leur essence; seulement, elles s'appliquent à des objets imaginaires et mobiles. Le songeur est un acteur qui joue à volonté les fous et les sages, les bourreaux et les victimes, les nains et les géants, les démons et les anges.»⁵⁶ (1885, 222). Με τον πιο δραστικό τρόπο, καθώς φαίνεται, αμφισβήτησε την υποτίμηση της ψυχικής λειτουργίας στο όνειρο ο μαρκήσιος d'Hervey (1867), το κείμενο του οποίου παρ' όλες τις προσπάθειες δεν μπόρεσα να βρω εναντίον του στρέφεται η έντονη πολεμική του Maury.⁵⁷ Ο Maury λέει γι' αυτόν (1878, 19): «M. le Marquis d'Hervey prête à l'intelligence durant le sommeil, toute sa liberté d'action et d'attention et il ne semble faire consister le sommeil que dans l'occlusion des sens, dans leur fermeture au monde extérieur; en sorte que l'homme qui dort ne se distingue guère, selon sa manière de voir, de l'homme qui laisse vaguer sa pensée en se bouchant les sens; toute la différence qui sépare alors la pensée ordinaire de celle du dormeur c'est que, chez celui-ci, l'idée prend une forme visible, objective et ressemble, à s'y méprendre, à la sensation déterminée par les objets extérieurs; le souvenir revêt l'apparence du fait présent.»⁵⁸

Και ο Maury προσθέτει: «qu'il y a une différence de plus et capitale à savoir que les facultés intellectuelles de l'homme endormi n'offrent pas l'équilibre qu'elles gardent chez l'homme éveillé.»⁵⁹

Ο Vaschide (1911, 146 κ.ε.),⁶⁰ ο οποίος μας μεταδίδει καλύτερα το περιεχόμενο του βιβλίου του d'Hervey, περιγράφει με τον ακόλουθο

τρόπο τις αντιλήψεις του συγγραφέα [1867, 35] για τη φαινομενική ασυναρτησία των ονείρων: «L'image du rêve est la copie de l'idée. Le principal est l'idée; la vision n'est qu'accessoire. Ceci établi, il faut savoir suivre la marche des idées, il faut savoir analyser le tissu des rêves; l'incohérence devient alors compréhensible, les conceptions les plus phantasques deviennent des faits simples et parfaitement logiques.» Και: «Les rêves les plus bizarres trouvent même une explication des plus logiques quand on sait les analyser.»⁶¹

Ο J. Stärke (1913 [243]) επεσήμανε ότι ένας παλαιός συγγραφέας, ο Wolf Davidson, που μου είναι άγνωστος, είχε υποστηρίξει το 1799 (σελ. 136) μια παρόμοια εξήγηση της ασυναρτησίας του ονείρου: «Όλα τα παράξενα άλματα των παραστάσεών μας στο όνειρο βασίζονται στον νόμο του συνειρμού, μόνο που αυτή η σύνδεση μερικές φορές γίνεται πολύ σκοτεινά μέσα στην ψυχή και έτσι νομίζουμε συχνά ότι έχουμε μπροστά μας ένα άλμα της παράστασης, ενώ στην πραγματικότητα δεν υπάρχει κανένα άλμα».

Η κλίμακα εκτιμήσεων του ονείρου ως ψυχικού προϊόντος είναι ευρύτατη στη σχετική βιβλιογραφία: αρχίζει από την πιο βαθειά υποτίμηση, την έκφραση της οποίας γνωρίσαμε ήδη, περνάει στη διαίσθηση μιας αφανέρωτης ακόμη αξίας και φθάνει ως την υπερτίμηση, που τοποθετεί τις λειτουργίες του ονείρου ψηλότερα από αυτές της άγρυπνης ζωής. Ο Hildebrandt, που, όπως είδαμε, δίνει τον ψυχολογικό χαρακτηρισμό του ονείρου με τρεις αντινομίες, στην τρίτη από αυτές τις αντιθέσεις συνενώνει τα δύο άκρα αυτής της σειράς (1875, 19 κ.ε.): «Είναι η αντίθεση μεταξύ μιας *επίτασης*, μιας *ενδυνάμωσης* που συχνά φθάνει ως τη *δεξιολογία*, και από την άλλη μεριά μιας *κατηγορηματικής μείωσης* και *εξασθένησης* της ψυχικής ζωής, που συχνά πέφτει κάτω από το ανθρώπινο επίπεδο.

Όσον αφορά το πρώτο άκρο, ποιός δεν θα μπορούσε να μην επιβεβαιώσει βάσει των εμπειριών του ότι τα δημιουργήματα του ονειρικού δαιμονίου μερικές φορές παρουσιάζουν ένα συναισθηματικό βάθος, μια λεπτή παρατηρητικότητα, μια ετοιμότητα ευφυολογίας, που από σεμνότητα δεν μπορούσαμε να τα θεωρήσουμε κτήμα μας στην άγρυπνη ζωή! Το όνειρο διαθέτει θαυμάσια ποίηση, εύστοχη αλληγορία, απαράμιλλο χιούμορ, εξάισια ειρωνεία. Ατενίζει τον κόσμο κάτω από ένα φως ιδιαίτερης εξιδανίκευσης και δυναμώνει την εντύπωση των φαινομένων του αποδίδοντας συχνά το βαθύτερο νόημα της ουσίας που κρύβεται πίσω από αυτά. Μας παρουσιάζει τη γήινη ομορφιά σε μια πραγματικά ουράνια λάμψη, το υπέροχο στο ύψιστο μεγαλείο του, το σύμφωνα με την εμπειρία φοβερό στην πιο φρικαλέα μορφή, το γελοίο με μια απερίγραπτα αδρή

κωμικότητα· και καμμιά φορά μετά το ξύπνημα μας διακατέχει ακόμμη τόσο πολύ μια από αυτές τις εντυπώσεις, που νομίζουμε πως ο πραγματικός κόσμος ποτέ δεν μας έχει προσφέρει κάτι παρόμοιο».

Μπορούμε να διερωτηθούμε αν εκείνες οι περιφρονητικές παρατηρήσεις και αυτή η ενθουσιώδης εξύμνηση αφορούν πράγματι το ίδιο αντικείμενο! Μήπως έχουν παραβλέψει οι μεν τα βλακώδη και οι δε τα βαθύνοα και λεπταίσθητα όνειρα; Και αν υπάρχουν και τα δύο είδη, όνειρα που αξίζουν τη μια κρίση και τέτοια που αξίζουν την άλλη, δεν θα ήταν άραγε άσκοπο να αναζητούμε έναν ψυχολογικό χαρακτηρισμό του ονείρου; Δεν θα αρκούσε να πούμε πως στο όνειρο είναι όλα δυνατά, από την πιο βαθειά μείωση της ψυχικής ζωής ως την ασυνήθιστη για την αγρυπνη ζωή εξύψωσή της; Όσο βολική και αν είναι μια τέτοια λύση, είναι ευάλωτη στο αντεπιχείρημα πως οι προσπάθειες όλων των ερευνητών του ονείρου στηρίζονται στην προϋπόθεση ότι υπάρχει ένας χαρακτηρισμός του ονείρου, που στις βασικές γραμμές ισχύει γενικά και που θα έπρεπε να οδηγεί στην υπέρβαση των αντιφάσεων.

Είναι αναμφισβήτητο ότι οι ψυχικές λειτουργίες του ονείρου είχαν βρει πιο πρόθυμη και πιο θερμή αναγνώριση εκείνη την πνευματική περίοδο όπου κυριαρχούσε η φιλοσοφία και όχι οι φυσικές επιστήμες. Ρήσεις όπως εκείνη του Schubert (1814 [20 κ.ε.]), ότι το όνειρο είναι μια απελευθέρωση του πνεύματος από την εξουσία της εξωτερικής φύσης, μια απαλλαγή της ψυχής από τα δεσμά των αισθήσεων, και παρόμοιες κρίσεις του νεότερου Fichte (1864, τόμ. 1 [143 κ.ε.])⁶² κ.ά., που στο σύνολό τους παρουσιάζουν το όνειρο σαν έξαρση της ψυχικής ζωής σε ανώτερη βαθμίδα, σήμερα μας φαίνονται μάλλον ακατανόητες· σήμερα τις αναπαράγουν μόνο μυστικιστές και ψευδευλαβείς.⁶³ Με τη διείσδυση της φυσικοεπιστημονικής σκέψης συμβαδίζει και μια αντίδραση ως προς την αξιολόγηση του ονείρου. Ιδιαίτερα οι γιατροί ανάμεσα στους συγγραφείς τείνουν περισσότερο να θεωρούν πολύ ασήμαντη και χωρίς αξία την ψυχική δραστηριότητα στο όνειρο, ενώ οι φιλόσοφοι και οι παρατηρητές εκτός κλάδου – ερασιτέχνες ψυχολόγοι –, οι συμβολές των οποίων, ειδικά σε αυτό το πεδίο, δεν είναι αμελητέες και οι οποίοι βρίσκονται περισσότερο σε σύμπνοια με τις διαισθήσεις του λαού, συνήθως επιμένουν στην ψυχική αξία των ονείρων. Όποιος τείνει να υποτιμά την ψυχική λειτουργία στο όνειρο είναι ευνόητο να προτιμά στην αιτιολογία του ονείρου τις σωματικές πηγές ερεθισμάτων· όποιος αφήνει στην ονειρευόμενη ψυχή το μεγαλύτερο μέρος των ικανοτήτων της κατά την αγρύπνια δεν έχει λόγο να μη δεχθεί και τα ψυχικά ερεθίσματα στο όνειρο.

Ανάμεσα στις υπερλειτουργίες, τις οποίες θα έτεινε κανείς και

μετά από μια νηφάλια αντιπαραβολή να αποδώσει στη ζωή του ονείρου, η πιο χτυπητή είναι η μνήμη· πραγματευθήκαμε διεξοδικά τις όχι σπάνιες εμπειρίες που αποδεικνύουν αυτό το δεδομένο (βλέπε κεφ. Β). Ένα άλλο χάρισμα της ζωής του ονείρου, που εξυμνήθηκε πολύ από παλαιούς συγγραφείς, ότι αυτεξούσια μπορεί να αγνοεί χρονικά διαστήματα και τοπικές αποστάσεις, είναι εύκολο να αποδειχθεί αυταπάτη. Αυτό το προτέρημα, όπως παρατηρεί ο Hildebrandt (1875 [25]), είναι μια ψευδαίσθηση· το όνειρο περιφρονεί τον χρόνο και τον χώρο όπως ακριβώς και η άγρυπνη σκέψη, επειδή δεν υπάρχει παρά μόνο μία μορφή σκέψης. Το όνειρο υποτίθεται ότι διαθέτει ακόμη ένα χάρισμα σε σχέση με τον χρόνο, ότι είναι υπό μια διαφορετική έννοια ανεξάρτητο από την πορεία του χρόνου. Όνειρα όπως το ανακοινωνόμενο στο κεφ. Γ του Maury, όπου αυτός εκτελείται με λαιμητόμο, αποδεικνύουν, όπως φαίνεται, ότι το όνειρο συμπύσσει σε πολύ σύντομο διάστημα περισσότερο περιεχόμενο αισθητήριας αντίληψης από το περιεχόμενο της σκέψης που είναι σε θέση να δαμάσει η ψυχική μας δραστηριότητα στην αγρύπνια. Αυτό το συμπέρασμα έχει αμφισβητηθεί όμως με διάφορα επιχειρήματα· μετά τα άρθρα του Le Loggain (1894) και του Egger (1895) «για τη φαινομενική διάρκεια των ονείρων» αναπτύχθηκε μια ενδιαφέρουσα συζήτηση γύρω από αυτό το λεπτό και βαθύ ζήτημα, η οποία πιθανώς δεν έχει καταλήξει σε οριστικά συμπεράσματα.⁶⁴

Ότι το όνειρο μπορεί να καταπιασθεί με τις πνευματικές εργασίες της ημέρας και να τις οδηγήσει σε τελικά αποτελέσματα που δεν είχαν επιτευχθεί την ημέρα, ότι μπορεί να λύσει προβλήματα και να διαλύσει αμφιβολίες, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, όπως δείχνουν πολλά πορίσματα και η συλλογή που έκανε ο Chabaneix (1897). Αλλά αν όχι για το ίδιο το γεγονός, τουλάχιστον για τον τρόπο αντίληψής του υπάρχουν αμφιβολίες που θίγουν θέματα αρχής.⁶⁵

Τέλος, η υποστηριζόμενη μαντική δύναμη του ονείρου αποτελεί ένα αντικείμενο έριδας όπου δυσυπέρβατοι ενδοιασμοί συναντώνται με επίμονα επαναλαμβανόμενες διαβεβαιώσεις. Αποφεύγεται – και μάλλον δικαιολογημένα – η διάψευση κάθε πραγματικού στοιχείου σε αυτά τα όνειρα, διότι για πολλές περιπτώσεις επίκειται ίσως η δυνατότητα μιας ψυχολογικής εξήγησής τους.

ΤΑ ΗΘΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ

Για λόγους που δεν μπορούν να γίνουν κατανοητοί πριν από τη γνώση των δικών μου ερευνών πάνω στο όνειρο διαχώρισα από το θέμα της ψυχολογίας του ονείρου το επιμέρους πρόβλημα αν και κατά πόσον οι ηθικές διαθέσεις και τα ηθικά συναισθήματα της άγρυπνης ζωής προεκτείνονται και μέσα στη ζωή του ονείρου. Την ίδια αντίθεση, που με έκπληξη διαπιστώσαμε στους διάφορους συγγραφείς σε σχέση με όλες τις άλλες ψυχικές λειτουργίες, τη συναντούμε και στο θέμα της ηθικής. Οι μεν διαβεβαιώνουν ότι το όνειρο δεν γνωρίζει ηθικά παραγγέλματα, ενώ οι άλλοι δηλώνουν εξίσου κατηγορηματικά ότι η ηθική φύση του ανθρώπου παραμένει και στη ζωή του ονείρου η ίδια.

Η επίκληση των εμπειριών από τα όνειρα κάθε νύχτας φαίνεται πως διαλύει κάθε αμφιβολία για την ορθότητα του πρώτου ισχυρισμού. Ο Jessen λέει (1855, 553): «Ούτε γίνεται κανείς καλύτερος και πιο ενάρετος στον ύπνο· στα όνειρα φαίνεται μάλλον πως η ηθική συνείδηση σιωπά, καθώς δεν αισθάνεται κανείς συμπόνια και μπορεί να διαπράξει τα πιο βαριά εγκλήματα, κλοπές, δολοφονίες και φόνους, με πλήρη αδιαφορία και χωρίς μεταμέλεια».

Ο Radestock (1879, 146): «Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι στο όνειρο οι συνειρμοί εκτυλίσσονται και οι παραστάσεις συνδέονται, χωρίς ο στοχασμός και η λογική σκέψη, το αισθητικό γούστο και η ηθική κρίση να μπορούν να τα επηρεάσουν· η κρίση είναι πολύ εξασθενημένη και επικρατεί *ηθική αδιαφορία*».

Ο Volkelt (1875, 23): «Ιδιαίτερα αχαλίνωτα είναι όμως, όπως ο καθένας γνωρίζει, τα πράγματα στο όνειρο από σεξουαλική άποψη. Όπως ο ίδιος ο ονειρευόμενος είναι εντελώς αδιάντροπος και χωρίς κανένα ηθικό συναίσθημα και ηθική κρίση, έτσι βλέπει και όλους τους άλλους, ακόμη και τους πιο σεβαστούς ανθρώπους, να προχωρούν σε πράξεις που στην άγρυπνη ζωή θα δίσταζε, έστω και νοερά, να τις συσχετίσει με αυτούς».

Την πλήρη αντίθεση προς αυτές τις απόψεις αποτελούν αντιλήψεις όπως αυτή του Schopenhauer [1862, τόμ. 1, 245], ότι στο όνειρο ο καθένας ενεργεί και μιλάει σε πλήρη συμφωνία με τον χαρακτήρα του. Ο K. Ph. Fischer⁶⁶ ισχυρίζεται ότι στην αυθαιρεσία της ζωής του ονείρου φανερώνονται τα υποκειμενικά συναισθήματα και οι επιδιώξεις ή οι αψιθυμίες και τα πάθη και ότι οι ιδιομορφίες των ανθρώπων καθρεφτίζονται στα όνειρά τους.

Ο Haffner (1887, 251): «Εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις, ...ένας ενάρετος άνθρωπος θα είναι και στο όνειρο ενάρετος· θα αντιστα-

θεί στους πειρασμούς, θα αποκλείσει το μίσος, τον φθόνο, την οργή και όλα τα νοσηρά πάθη· ο αμαρτωλός άνθρωπος όμως θα ξαναβρίσκει κατά κανόνα και στα όνειρά του τις ίδιες εικόνες που είχε μπροστά του και στην άγρυπνη ζωή».

Ο Scholz (1887, 36): «Στο όνειρο υπάρχει αλήθεια και παρ' όλες τις μεταμφιέσεις προς το μεγαλειώδες ή το ταπεινό μπορούμε να αναγνωρίσουμε τον εαυτό μας... Ο τίμιος άνθρωπος δεν μπορεί ούτε στο όνειρο να διαπράξει ατιμωτικά εγκλήματα, και αν παραταύτα αυτό συμβεί, θα τρομάξει νοιώθοντάς το σαν κάτι ξένο προς τη φύση του. Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας που διέταξε την παλαιά εκείνη εποχή να εκτελέσουν έναν υποτελή του, επειδή αυτός είχε ονειρευθεί πως είχε βάλει να κόψουν το κεφάλι του αυτοκράτορα, δεν είχε άδικο, καθόσον δικαιολόγησε την πράξη του με το επιχείρημα ότι όποιος ονειρεύεται αυτό το πράγμα πρέπει και στην αγρύπνια του να τρέφει παρόμοιες ιδέες. Γιαυτό λοιπόν για κάτι που δεν έχει θέση μέσα μας λέμε χαρακτηριστικά: Ούτε στο όνειρο δεν το διανοούμαι».

Σε αντίθεση προς αυτό ο Πλάτων λέει ότι οι άριστοι είναι αυτοί που μόνο στο όνειρό τους διανοούνται ό,τι οι άλλοι πράττουν στην αγρύπνια.⁶⁷

Ο Pfaff⁶⁸ λέει μάλιστα παραλλάσσοντας μια γνωστή παροιμία: «πες μου επί ένα διάστημα τα όνειρά σου, και θα σου πω πώς είναι τα πράγματα μέσα σου».

Το μικρό βιβλίο του Hildebrandt, από το οποίο δανείσθηκα ήδη τόσες περικοπές, η τελειότερη στη μορφή και η πιο πλούσια σε σκέψεις συμβολή στη διερεύνηση της προβληματικής του ονείρου που βρήκα στη βιβλιογραφία, θέτει το πρόβλημα της ηθικότητας στο όνειρο στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του. Και για τον Hildebrandt (1875, 54) αποτελεί πάγιο κανόνα: Όσο καθαρότερη η ζωή, τόσο καθαρότερο το όνειρο· όσο λιγότερο καθαρή η πρώτη, τόσο λιγότερο καθαρό το δεύτερο.

Η ηθική φύση του ανθρώπου διατηρείται και στο όνειρο: «Αλλά ενώ κανένα, οσοδήποτε χονδρικό, υπολογιστικό λάθος, καμμιά, οσοδήποτε ρομαντική, αναστροφή της επιστήμης, κανένα, οσοδήποτε αστείος, αναχρονισμός δεν μας προσβάλλουν ούτε μας φαίνονται έστω ύποπτα, η διαφορά μεταξύ καλού και κακού, μεταξύ δικαίου και αδίκου, μεταξύ αρετής και κακίας δεν χάνεται ποτέ για μας. Όσα από αυτά που κάνουμε την ημέρα και αν μας εγκαταλείπουν στις ώρες του ύπνου – η κατηγορική προσταγή του Kant μας ακολουθεί κατά πόδας σαν αχώριστος συνοδός και δεν απαλασσόμαστε από αυτόν ούτε στον ύπνο μας... (Αυτό το γεγονός) δεν εξηγείται όμως παρά μόνον αν θεωρήσουμε ότι το θεμελιώδες της ανθρωπίνης

φύσης, η ηθικότητα, είναι τόσο καλά στερεωμένο, που δεν επηρεάζεται από τα καλειδουσκοπικά τραντάγματα που υφίστανται στο όνειρο η φαντασία, η διάνοια, η μνήμη και οι άλλες ισάξιες ικανότητες και λειτουργίες». (Ο.π., 45 κ.ε.).

Στη συνέχεια της συζήτησης αυτού του αντικειμένου εμφανίσθηκαν αξιοπερίεργες μετατοπίσεις και ασυνέπειες και στις δύο ομάδες συγγραφέων. Υπό μία αυστηρή έννοια όσοι πιστεύουν ότι στο όνειρο διαλύεται η ηθική προσωπικότητα του ανθρώπου θα έπρεπε με αυτή την εξήγηση να χάσουν το ενδιαφέρον τους για τα ανήθικα όνειρα. Την απόπειρα να καταστήσει κανείς τον ονειρευόμενο υπεύθυνο για τα όνειρά του, δηλαδή από τα κακά όνειρά του να συμπεράνει την ύπαρξη μιας κακεντρεχούς παρόρμησης στη φύση του, θα μπορούσαν να την απορρίψουν, όπως άλλωστε και την κατά τα φαινόμενα ισάξια απόπειρα από τον παραλογισμό των ονείρων ενός ανθρώπου να αποδείξει κανείς την έλλειψη αξίας των πνευματικών λειτουργιών του σε κατάσταση αγρύπνιας. Οι άλλοι, σύμφωνα με τους οποίους η «κατηγορική προσταγή» προεκτείνεται και μέσα στο όνειρο, θα έπρεπε να δεχθούν χωρίς περιορισμούς την υπευθυνότητα για τα ανήθικα όνειρα· θα ευχόταν κανείς γι' αυτούς να μη χρειασθεί, παρακινούμενοι από προσωπικά όνειρα τέτοιου απορριπτικού είδους, να αμφιβάλλουν για την κατά τα άλλα σταθερή εκτίμηση που τρέφουν για την προσωπική ηθικότητά τους.

Φαίνεται όμως ότι κανένας δεν γνωρίζει με βεβαιότητα αν ο ίδιος είναι καλός ή κακός και ότι κανένας δεν μπορεί να μη δεχθεί ότι θυμάται δικά του ανήθικα όνειρα. Διότι ανεξάρτητα από την εκτίμηση της ηθικότητας των ονείρων οι συγγραφείς και των δύο ομάδων προσπαθούν να εξηγήσουν την προέλευση των ανήθικων ονείρων, και έτσι ανακύπτει μια νέα αντίθεση, καθώς οι μεν την αναζητούν στις λειτουργίες της ψυχικής ζωής οι δε σε σωματικές παρενοχλήσεις της. Η πειστική δύναμη των αντικειμενικών δεδομένων κάνει διάφορους εκπροσώπους της υπευθυνότητας καθώς και της ανευθυνότητας της ονειρικής ζωής να συναινούν στην αναγνώριση μιας ιδιαίτερης ψυχικής πηγής της ανηθικότητας των ονείρων.

Όλοι όσοι υποστηρίζουν πως η ηθικότητα εξακολουθεί να διέπει και το όνειρο αποφεύγουν να αναλάβουν ολόκληρη την ευθύνη για τα όνειρά τους. Ο Haffner λέει (1887, 250): «Δεν είμαστε υπεύθυνοι για τα όνειρά μας, διότι η σκέψη και η θέλησή μας έχουν χάσει τη μοναδική τους βάση, στην οποία η ζωή μας στηρίζει την αλήθεια της και την πραγματικότητά της... Γιαυτό λοιπόν καμμιά ονειρική θέληση και πράξη δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ενάρετες ή αμαρτωλές». Και όμως ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος για το αμαρτωλό όνειρο, καθόσον είναι ο έμμεσος αυτουργός του. Προκύπτει γι' αυτόν το

καθήκον, όπως και στην αγρύπνια, ιδιαίτερα πριν από την κατάκλιση να καθαρίσει ηθικά την ψυχή του.

Βαθύτερη είναι η ανάλυση αυτού του μείγματος απόρριψης και αναγνώρισης της ευθύνης για το ηθικό περιεχόμενο των ονείρων στον Hildebrandt [1875, 48 κ.ε.]. Αφού αναφέρει ότι η δραματική σύνθεση του ονείρου, η σύμπτυξη των πολυπλοκότατων νοητικών διεργασιών στο ελάχιστο χρονικό διάστημα, και η παραδεκτή και από αυτόν μείωση της αξίας των ανακατωμένων παραστασιακών στοιχείων στο όνειρο πρέπει να συμψηφισθούν έναντι της ανήθικης εικόνας των ονείρων, ομολογεί ότι υπάρχουν σοβαρότατοι ενδοιασμοί αν μπορούμε πράγματι να αρνηθούμε κάθε ευθύνη για τις αμαρτίες και την ενοχή στα όνειρά μας.

(Ό.π., 49): «Όταν θέλουμε να αποκρούσουμε ιδιαίτερα κατηγορηματικά μια άδικη κατηγορία, προπάντων όταν αναφέρεται στις προθέσεις και το ήθος μας, χρησιμοποιούμε συνήθως την πάγια έκφραση: Δεν το διανοήθηκα ούτε στο όνειρό μου. Με αυτό όμως θέλουμε να πούμε ότι το πεδίο του ονείρου είναι το απώτατο και το τελευταίο στο οποίο θα έπρεπε να ευθυνόμαστε για τις σκέψεις μας, διότι εκεί αυτές οι σκέψεις δεν συνδέονται με το πραγματικό μας είναι παρά μόνο πολύ χαλαρά, ότι είναι ζήτημα αν μπορούν ακόμη να θεωρηθούν δικές μας· καθώς όμως αισθανόμαστε την ανάγκη να διαψεύσουμε και σε αυτό το πεδίο ρητά την ύπαρξη τέτοιων σκέψεων, ομολογούμε έμμεσα ότι η δικαιολογία μας δεν θα ήταν πλήρης, αν δεν κάλυπτε και αυτό το πεδίο. Και πιστεύω πως εδώ, έστω ασυνείδητα, μιλούμε τη γλώσσα της αλήθειας».

(Ό.π., 51 κ.ε.): «Διότι δεν μπορούμε να φαντασθούμε καμιά πράξη στο όνειρο, χωρίς να είχε περάσει προηγουμένως από την ψυχή του άγρυπνου ως επιθυμία, πόθος, παρόρμηση». Γι' αυτή την πρώτη παρόρμηση πρέπει να πούμε: Το όνειρο δεν εφεύρε τα πράγματα — απλώς τα μετέπλασε και τα ξετύλιξε, έδωσε δραματική μορφή στο μικρό ιστορικό υλικό που βρήκε σε μας έτοιμο· μετέφερε στη σκηνή τον λόγο του αποστόλου: Πᾶς ὁ μισῶν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἀνθρωποκτόνος ἐστὶ [Ἰωάννου, Α', Γ', 15]. Και ενώ μετά το ξύπνημα, έχοντας συνείδηση της ηθικής δύναμής του, μπορεί κανείς να κοροϊδεύει ὅλο το πλατειάζον μόρφωμα του αμαρτωλού ονείρου, στο πρωτογενές υλικό του μορφώματος δεν μπορεί να βρεθεί τίποτε το γελοίο. Αισθάνεται υπεύθυνος για τα παραστρατήματα στο όνειρο· ὄχι για το σύνολο, αλλά ασφαλώς για ορισμένο ποσοστό. «Με λίγα λόγια, αν κατανοούμε υπό αυτή την δυσαμφισβήτητη έννοια τον λόγο του Χριστού: Ἐκ γὰρ τῆς καρδίας ἐξέρχονται διαλογισμοὶ πονηροὶ [Ματθαίος, ΙΕ', 19] — τότε είναι δύσκολο να αποκρούσουμε την πεποίθηση ότι κάθε αμάρτημα που διαπράττεται στο όνειρο συ-

νεπάγεται τουλάχιστον ένα σκοτεινό κατώπατο όριο ενοχής».

Στα σπέρματα και στις ενδείξεις κακών παρορμήσεων, που την ημέρα περνούν σαν πειρασμοί σκέψεων από τις ψυχές μας, βλέπει λοιπόν ο Hildebrandt την πηγή της ανηθικότητας των ονείρων, και στην ηθική αποτίμηση της προσωπικότητας δεν διστάζει να συνυπολογίσει αυτά τα στοιχεία ανηθικότητας. Είναι οι ίδιες σκέψεις και η ίδια εκτίμησή τους, που, όπως ξέρουμε, έκανε τους ευσεβείς και τους άγιους όλων των εποχών να παραπονιούνται πως είναι πονηροί αμαρτωλοί.⁶⁹

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για τη γενική παρουσία τέτοιων παραστάσεων που έρχονται σε χτυπητή αντίθεση προς τις συνηθισμένες σκέψεις – και αυτό αφορά τους περισσότερους ανθρώπους και όχι μόνο στο πεδίο της ηθικής. Η αποτίμησή τους υπήρξε συχνά λιγότερο σοβαρή. Ο Spitta (1882, 194) παραθέτει την ακόλουθη άποψη του A. Zeller (1818 [120-1]), που αναφέρεται σε αυτό το ζήτημα: «Ένα πνεύμα είναι σπάνια τόσο ευνοϊκά οργανωμένο, ώστε να έχει πάντοτε πλήρη αυτοέλεγχο και να μη διακόπτεται κάθε τόσο η καθαρή και συνεχής πορεία των σκέψεών του όχι μόνο από επουσιώδεις, αλλά και από εντελώς γελοίες και παράλογες παραστάσεις· ακόμη και οι πιο μεγάλοι διανοητές είχαν να παραπονεθούν γι' αυτόν τον ονειροειδή, πειρακτικό και οδυνηρό συρφετό παραστάσεων, αφού τους ενοχλούσε στις πιο βαθιές τους θεωρήσεις, στην πιο ιερή και πιο σοβαρή διανοητική εργασία τους».

Η ψυχολογική σημασία αυτών των χτυπητά αντίθετων σκέψεων φωτίζεται καλύτερα από μια άλλη παρατήρηση του Hildebrandt, ότι το όνειρο κάποτε επιτρέπει στη ματιά μας να εισχωρήσει σε βαθιές πτυχές του είναι μας, που στην κατάσταση της αγρύπνιας συνήθως παραμένουν κλειστές (1875, 55). Την ίδια αντίληψη εκφράζει και ο Kant σε ένα σημείο της *Ανθρωπολογίας* [1798],⁷⁰ όταν λέει ότι το όνειρο υπάρχει, για να μας βοηθήσει να ανακαλύψουμε τις κρυφές διαθέσεις μας και για να μας αποκαλύψει όχι τι είμαστε, αλλά τι θα μπορούσαμε να είχαμε γίνει, αν η ανατροφή μας ήταν διαφορετική. Το ίδιο και ο Radestock (1879, 84), όταν λέει πως το όνειρο συχνά μας φανερώνει μόνον όσα δεν θέλουμε να ομολογήσουμε στον εαυτό μας και ότι γιαυτό έχουμε άδικο να το θεωρούμε ψεύτη και απατεώνα. Ο J. E. Erdmann γράφει [1852, 115]: «Ποτέ ένα όνειρο δεν μου φάνέρωσε τι πρέπει να φρονώ για έναν άνθρωπο, παρά μόνο πώς τον εκτιμώ και ποιά είναι η στάση μου απέναντί του· αυτό το έμαθα αρκετές φορές από τα όνειρα και ήταν μεγάλη έκπληξη για μένα». Παρόμοια είναι και η αντίληψη του I. H. Fichte (1864, τόμ. 1 [539]): «Ο χαρακτήρας των ονείρων μας παραμένει πιο πιστός καθρέφτης της συνολικής διάθεσής μας απότι οι εμπειρίες μας από την αυτοπα-

ρατήρηση σε κατάσταση αγρύπνιας».⁷¹ Παρατηρήσεις όπως η ακόλουθη του Benini (1898, 149) μας κάνουν να προσέξουμε ότι η ανάδυση αυτών των ξένων προς την ηθική μας συναίσθηση κινήτρων αναλογεί απλώς στο γνωστό γεγονός ότι το όνειρο διαθέτει και άλλο υλικό παραστάσεων, που στην αγρύπνια μας λείπει ή παίζει μικρότερο ρόλο: «Certe nostre inclinazioni che si credevano soffocate e spente da un pezzo, si ridestano; passioni vecchie e sepolte rivivono; cose e persone a cui non pensiamo mai, ci vengono dinanzi.»⁷² Το ίδιο και ο Volkelt (1875, 105): «Ακόμη και παραστάσεις, που εισχώρησαν στην άγρυπνη συνείδηση σχεδόν απαρατήρητες και αυτή δεν τις απέσπασε ίσως ποτέ πια από τη λήθη, συνηθίζουν πολύ συχνά να δηλώνουν στο όνειρο την παρουσία τους μέσα στην ψυχή». Τέλος, είναι η στιγμή να θυμίσουμε ότι σύμφωνα με τον Schleiermacher ήδη η φάση αποκοίμησης είχε συνοδευθεί από την εμφάνιση *αθέλητων* παραστάσεων (εικόνων). [Βλέπε παραπάνω κεφ. Ε, αρχή].

Στις *αθέλητες παραστάσεις* πρέπει βέβαια να συμπεριλάβουμε όλο το παραστασιακό υλικό που η παρουσία του στα ανήθικα καθώς και στα παράλογα όνειρα μας προκαλεί έκπληξη. Μια σημαντική διαφορά έγκειται μόνο στο γεγονός ότι οι *αθέλητες παραστάσεις* στο πεδίο της ηθικής αφήνουν να διακρίνεται η αντίθεση προς τα συναισθήματά μας σε κατάσταση αγρύπνιας, ενώ οι άλλες απλώς μας ξενίζουν. Μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει κανένα βήμα που θα μας επέτρεπε να άρουμε αυτή τη διαφορά με τη βοήθεια μιας βαθύτερης γνώσης.

Ποιά σημασία έχει λοιπόν η εμφάνιση *αθέλητων παραστάσεων* στο όνειρο και ποιά συμπεράσματα μπορούν να βγουν από αυτή τη νυχτερινή ανάδυση εμφανώς αντιτιθέμενων ηθικών παρορμήσεων για την ψυχολογία της άγρυπνης και της ονειρευόμενης ψυχής; Εδώ παρατηρείται μια νέα διχογνωμία και μια νέα ανακατάταξη των συγγραφέων. Ο συλλογισμός του Hildebrandt και άλλων εκπροσώπων της βασικής του άποψης δεν μπορεί μάλλον να προεκταθεί προς άλλη κατεύθυνση παρά προς τη θέση ότι οι ανήθικες παρορμήσεις έχουν και στην κατάσταση αγρύπνιας μια ορισμένη δύναμη, η οποία βέβαια κωλύεται να προχωρήσει μέχρι την πράξη, και ότι στον ύπνο απουσιάζει κάτι που, ενεργώντας ανασταλτικά, μας εμπόδιζε να προσέξουμε την ύπαρξη αυτής της παρόρμησης. Το όνειρο έδειξε έτσι το πραγματικό, αν και όχι ολόκληρο το είναι του ανθρώπου, και ήταν ένα από τα μέσα που μας έκανε γνωστικά προσιτό τον κρυμμένο πυρήνα της ψυχής μας. Μόνο ξεκινώντας από τέτοιες προϋποθέσεις μπορεί ο Hildebrandt [1875, 56] να αποδώσει στο όνειρο τον ρόλο του *προειδοποιητή*, ο οποίος μας επιστά την προσοχή

σε κρυμμένα ηθικά ελαττώματα της ψυχής μας, όπως, σύμφωνα με τις ομολογίες των γιατρών, μπορεί και να αναγγέλλει στη συνείδηση σωματικές παθήσεις που είχαν μείνει ως τότε απαρατήρητες. Αλλά και η κατευθυντήρια αντίληψη του Spitta δεν μπορεί να είναι διαφορετική, όταν επισημαίνει τις ερεθισματικές πηγές [1882, 193 κ.ε.] που προσρέουν στην ψυχή π.χ. κατά την περίοδο της εφηβείας, και όταν παρηγορεί τον ονειρευόμενο πως έκανε ό,τι του ήταν δυνατόν ακολουθώντας στην αγρύπνια έναν αυστηρά ενάρετο τρόπο και προσπαθώντας να καταπιέξει τις αμαρτωλές σκέψεις, όποτε του έρχονται, να μην τις αφήνει να ωριμάσουν και να πραγματοποιηθούν. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη τις «αθέλητες» παραστάσεις μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε ως τις «καταπιεσμένες» κατά τη διάρκεια της ημέρας, ενώ η ανάδυσή τους πρέπει να θεωρηθεί γνήσιο ψυχικό φαινόμενο.

Άλλοι συγγραφείς θεωρούν το τελευταίο συμπέρασμα αδικαιολόγητο. Για τον Jessen οι αθέλητες παραστάσεις στο όνειρο και την αγρύπνια καθώς και στα πυρετικά και τα άλλα παραληρήματα παρουσιάζουν «τον χαρακτήρα μιας ανακοπτόμενης για ανάπαυση δραστηριότητας της θέλησης και μιας κάπως μηχανικής διαδικασίας εικόνων και παραστάσεων, που προκαλείται από εσωτερικές κινήσεις». (1855, 360). Ένα ανήθικο όνειρο δεν αποδεικνύει, σύμφωνα με τον Jessen, τίποτε άλλο για την ψυχική ζωή του ονειρευόμενου παρά μόνον ότι κάποτε έλαβε γνώση του εν λόγω περιεχομένου του ονείρου· δεν μπορεί πάντως να θεωρηθεί ψυχική παρόρμηση του ονειρευόμενου. Στην περίπτωση ενός άλλου συγγραφέα, του Maury, θα μπορούσε κανείς να αμφιβάλλει μήπως και αυτός αποδίδει στην ονειρική κατάσταση την ικανότητα να διαλύει την ψυχική δραστηριότητα στα συνθετικά της, αντί να την καταστρέφει χωρίς σχέδιο. Λέει για τα όνειρα στα οποία περιφρονείται η ηθικότητα: «Ce sont nos penchants qui parlent et qui nous font agir, sans que la conscience nous retienne, bien que parfois elles nous avertisse. J'ai mes défauts et mes penchants vicieux; à l'état de veille, je tâche de lutter contre eux, et il m'arrive assez souvent de n'y pas succomber. Mais dans mes songes j'y succombe toujours ou pour mieux dire j'agis par leur impulsion, sans crainte et sans remords. ...Evidemment les visions qui se déroulent devant ma pensée et qui constituent le rêve, me sont suggérées par les incitations que je ressens et que ma volonté absente ne cherche pas à refouler.»⁷³ (1878, 113).

Αν πίστευε κανείς στην ικανότητα του ονείρου να αποκαλύπτει μια πραγματικά υπαρκτή, αλλά καταπιεσμένη ή κρυφή ανήθικη διάθεση του ονειρευόμενου, δεν θα μπορούσε να εκφράσει αυτή τη γνώμη πιο αδρά απότι με τα λόγια του Maury (ό.π., 165): «En rêve

l'homme se révèle donc tout entier à soi-même dans sa nudité et sa misère natives. Dès qu'il suspend l'exercice de sa volonté, il devient le jouet de toutes les passions contre lesquelles, à l'état de veille, la conscience, le sentiment de l'honneur, la crainte nous défendent.»⁷⁴ Σε άλλο σημείο βρίσκει τα εύστοχα λόγια (ό.π., 462): «Dans le songe, c'est surtout l'homme instinctif qui se révèle. ...L'homme revient pour ainsi dire à l'état de nature quand il rêve; mais moins les idées acquises ont pénétré dans son esprit, plus *les penchants en désaccord* avec elles conservent encore sur lui l'influence dans le rêve.»⁷⁵ Ως παράδειγμα αναφέρει το γεγονός ότι τα όνειρά του τον εμφανίζουν αρκετές φορές ως θύμα αυτής ακριβώς της πρόληψης που στα βιβλία του την καταπολεμεί με τον πιο έντονο τρόπο.

Η αξία όλων αυτών των οξύνων παρατηρήσεων για την ψυχολογική γνώση της ζωής του ονείρου μειώνεται όμως καθώς ο Maury θεωρεί αυτά τα φαινόμενα, που τόσο σωστά τα παρατήρησε, ακριβώς αποδείξεις για τον *automatisme psychologique*,⁷⁶ που σύμφωνα με αυτόν διέπει τη ζωή του ονείρου. Αυτόν τον αυτοματισμό τον συλλαμβάνει ως πλήρη αντίθεση προς την ψυχική δραστηριότητα.

Σε ένα σημείο των *Studien über das Bewusstsein* του Stricker διαβάζουμε (1879 [51]): «Το όνειρο δεν αποτελείται αποκλειστικά από πλάνες· όταν π.χ. στο όνειρο φοβούμαστε τους ληστές, αυτοί είναι μεν φανταστικοί, αλλά ο φόβος είναι πραγματικός». Έτσι μας επιστάται η προσοχή στο γεγονός ότι η έξαψη των συναισθημάτων στο όνειρο δεν πρέπει να αξιολογείται όπως το υπόλοιπο περιεχόμενο του ονείρου, οπότε ανακύπτει το ερώτημα ποιές από τις ψυχικές διεργασίες στο όνειρο μπορεί να είναι αντικειμενικά πραγματικές, δηλαδή δικαιούνται να καταταγούν στα ψυχικά γεγονότα της άγρυπνης ζωής.⁷⁷

ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Ένα πλέγμα αποφάσεων για το όνειρο, οι οποίες προσπαθούν να εξηγήσουν από μια σκοπιά όσο γίνεται περισσότερα από τα χαρακτηριστικά του που παρατηρήθηκαν και ταυτόχρονα καθορίζουν την ειδική θέση του ονείρου μέσα σε ένα ευρύτερο πεδίο φαινομένων, μπορούμε να το αποκαλούμε θεωρία του ονείρου. Οι επιμέρους θεωρίες του ονείρου διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τα εκάστοτε χαρακτηριστικά του ονείρου που θεωρούν ουσιώδη και αφετηρία των εξηγήσεων και συσχετίσεων. Μια λειτουργία, δηλαδή μια ωφέλεια ή μια άλλη επιτέλεση του ονείρου, δεν συνάγεται ως αναγκαίο συμπέρασμα από αυτή τη θεωρία, αλλά οι συνήθως τελεολογικά προσανατολισμένες προσδοκίες μας θα ευνοήσουν εντούτοις τις θεωρίες που επιτρέπουν να δούμε μια λειτουργία του ονείρου.

Γνωρίσαμε ήδη πολλές αντιλήψεις για το όνειρο, που λίγο ή πολύ αξίζουν υπό αυτή την έννοια να λέγονται θεωρίες του ονείρου. Η πεποίθηση των αρχαίων ότι το όνειρο το στέλνουν οι θεοί, για να καθοδηγήσουν τις πράξεις των ανθρώπων, ήταν μια πλήρης θεωρία του ονείρου, η οποία έδινε πληροφορίες για όσα ήθελαν να γνωρίζουν οι άνθρωποι γύρω από το όνειρο. Αφότου το όνειρο έγινε αντικείμενο της βιολογικής έρευνας, γνωρίζουμε περισσότερες θεωρίες του ονείρου, μερικές όμως από αυτές είναι ημιτελείς.

Αν παραιτηθούμε από την αξίωση της αριθμητικής πληρότητας, μπορούμε να αποπειραθούμε την ακόλουθη χαλαρή ομαδοποίηση των θεωριών του ονείρου ανάλογα με τη βασική παραδοχή για τον βαθμό και το είδος της ψυχικής δραστηριότητας στο όνειρο:

1) Θεωρίες που βλέπουν την πλήρη ψυχική δραστηριότητα της αγρύπνιας να προεκτείνεται μέσα στο όνειρο, όπως αυτή του Delboeuf [1885, 221 κ.ε.]. Εδώ η ψυχή δεν κοιμάται, ο μηχανισμός της παραμένει άθικτος, αλλά μεταφερόμενη σε συνθήκες ύπνου, που αποκλίνουν από την κατάσταση αγρύπνιας, ενώ λειτουργεί κανονικά αποδίδει κατ' ανάγκη διαφορετικά αποτελέσματα. Σε αυτές τις θεωρίες το ζήτημα είναι αν είναι σε θέση να αναγάγουν όλες τις διαφορές του ονείρου από την άγρυπνη σκέψη στις συνθήκες της κατάστασης ύπνου. Επιπλέον τους λείπει κάθε πιθανή πρόσβαση προς μια λειτουργία του ονείρου· δεν καταλαβαίνει κανείς προς τι ονειρευόμαστε, γιατί εξακολουθεί να λειτουργεί ο πολύπλοκος μηχανισμός του ψυχισμού, μολονότι μεταφέρεται σε συνθήκες για τις οποίες, καθώς φαίνεται, δεν έχει υπολογισθεί. Να κοιμάται κανείς χωρίς να ονει-

ρεύεται ή, όταν δέχεται ενοχλητικά ερεθίσματα, να ξυπνάει, αυτές θα ήταν οι μόνες σκόπιμες αντιδράσεις αντί της τρίτης, να ονειρεύεται.

2) Θεωρίες που σε αντίθεση προς τις πρώτες δέχονται μια μείωση της ψυχικής δραστηριότητας στο όνειρο, μια χαλάρωση των συναρτήσεων, μια πτώχευση του απαιτητικού υλικού. Σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες θα έπρεπε να δοθεί ένας εντελώς διαφορετικός ψυχολογικός χαρακτηρισμός του ύπνου απότι ίσως σύμφωνα με τον Delboeuf. Ο ύπνος απλώνεται ευρύτερα στην ψυχή, δεν συνίσταται μόνο στον αποκλεισμό της από τον έξω κόσμο, αλλά εισχωρεί στον μηχανισμό της και πότε πότε τον θέτει εκτός λειτουργίας. Αν μπορώ να καταφύγω σε μια σύγκριση με ψυχιατρικό υλικό, θα ήθελα να πω ότι οι πρώτες θεωρίες κατασκευάζουν το όνειρο όπως μια παράνοια, οι δεύτερες το κάνουν πρότυπο της αμβλύνοιας ή μιας άνοιας.

Η θεωρία ότι στη ζωή του ονείρου εκφράζεται μόνον ένα μικρό μέρος της παραλυμένης από τον ύπνο ψυχικής δραστηριότητας είναι η περισσότερο προτιμώμενη στους γιατρούς συγγραφείς και στον επιστημονικό κόσμο. Στον βαθμό που υπάρχει γενικότερο ενδιαφέρον για την εξήγηση του ονείρου, μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε ασφαλώς *κυρίαρχη* θεωρία του ονείρου. Πρέπει να υπογραμμισθεί με πόση ευκολία αυτή ακριβώς η θεωρία αποφεύγει τον χειρότερο σκόπελο κάθε εξήγησης του ονείρου, δηλαδή το ναυάγιο σε μια από τις αντινομίες που ενσαρκώνει το όνειρο. Επειδή γι' αυτή το όνειρο είναι το προϊόν μιας μερικής αγρύπνιας («μια σταδιακή, μερική και ταυτόχρονα πολύ ανώμαλη αγρύπνια», λέει ο Herbart στην *Ψυχολογία του για το όνειρο* [1892, 307]), μπορεί με μια σειρά καταστάσεων προοδευτικής αφύπνισης ως την πλήρη αγρύπνια να καλύψει όλη τη σειρά από την ελαττωματική λειτουργία του ονείρου, που εκδηλώνεται με παραλογισμούς, ως την νοητική επίδοση που απαιτεί πλήρη συγκέντρωση.

Όποιος θεωρεί την παρουσίαση από φυσιολογική σκοπιά απαραίτητη ή πιο επιστημονική θα βρει αυτή τη θεωρία του ονείρου εκφρασμένη στην περιγραφή του Binz (1878, 43):

«Αλλά αυτή η κατάσταση (της ακαμψίας) φθάνει στις πρώτες πρωινές ώρες μόνο σταδιακά στο τέλος της. Ολοένα λιγότερες είναι οι ουσίες κόπωσης που συσσωρεύονται στο λεύκωμα του εγκεφάλου και ολοένα περισσότερες από αυτές διαλύονται ή παρασύρονται από το αεικίνητο αίμα. Πού και πού διακρίνονται ήδη μερικές σωρείες κυττάρων που ξύπνησαν, ενώ γύρω τους όλα αδρανούν. Μπροστά στη συσκοτισμένη μας συνείδηση εμφανίζεται τώρα η *μεμονωμένη εργασία των επιμέρους ομάδων*, της λείπει όμως ο έλεγχος άλ-

λων μερών του εγκεφάλου που ρυθμίζουν τον συνειρμό. Γιαυτό οι δημιουργούμενες εικόνες, οι οποίες συνήθως αντιστοιχούν στις υλικές εντυπώσεις του πρόσφατου παρελθόντος, συνδέονται άτακτα μεταξύ τους. Ο αριθμός των απελευθερωνόμενων εγκεφαλικών κυττάρων γίνεται όλο και μεγαλύτερος και το όνειρο όλο και λιγότερο άλογο».

Την αντίληψη της διεργασίας του ονείρου ως ατελούς και μερικής αγρύπνιας – ή ίχνη της επιρροής της – θα τη βρούμε ασφαλώς σε όλους τους σύγχρονους φυσιολόγους και φιλοσόφους. Πιο διεξοδικά εκτίθεται στον Maury [1878, 6 κ.ε.]. Εκεί έχει κανείς συχνά την εντύπωση ότι ο συγγραφέας φαντάζεται τις καταστάσεις της αγρύπνιας και της αποκοίμησης μεταποίσιμες κατά ανατομικές περιοχές, ενώ βλέπει συνδεδεμένες μεταξύ τους μια ανατομική περιοχή και μια ορισμένη ψυχική λειτουργία. Εδώ θέλω απλώς να επισημάνω ότι, αν επιβεβαιωνόταν η θεωρία της μερικής αγρύπνιας, θα απέμεναν για συζήτηση πολλά θέματα γύρω από τις μικροδομές της.

Μια λειτουργία του ονείρου δεν μπορεί φυσικά να προκύψει από αυτή την αντίληψη της ζωής του ονείρου. Η συνεπής κρίση για τη θέση και τη σημασία του ονείρου εκφέρεται μάλλον από την αναφορά του Binz (1878, 35): «Όλα τα στοιχεία, όπως βλέπουμε, μας πείθουν να χαρακτηρίσουμε το όνειρο ως ένα *σωματικό*, σε κάθε περίπτωση ανώφελο και σε πολλές περιπτώσεις πράγματι νοσηρό φαινόμενο...».

Η έκφραση «σωματικό» σε σχέση με το όνειρο, υπογραμμισμένη από τον ίδιο τον συγγραφέα, παραπέμπει μάλλον σε πολλές κατευθύνσεις. Αναφέρεται κατ' αρχάς στην αιτιολογία του ονείρου, η οποία βέβαια ενδιέφερε ιδιαίτερα τον Binz, όταν μελετούσε την πειραματική πρόκληση ονείρων με χορήγηση τοξικών ουσιών. Οι θεωρίες αυτού του είδους τείνουν να αποδώσουν την πρόκληση των ονείρων κατά το δυνατόν σε αποκλειστικά σωματικές διεγέρσεις. Το νόημά τους, ακραία διατυπωμένο, είναι το εξής: Αφού με την απομάκρυνση των ερεθισμάτων περιήλθαμε σε κατάσταση ύπνου, δεν υπάρχει καμιά ανάγκη και κανένας λόγος να ονειρευθούμε, ώσπου η σταδιακή αφύπνιση τις πρωινές ώρες από τα νεοεπερχόμενα ερεθίσματα θα μπορούσε να καθρεφτίζεται στο φαινόμενο του ονείρου. Αλλά δεν είναι εύκολο να μείνει ο ύπνος χωρίς ερεθίσματα: ο κοιμώμενος δέχεται ερεθίσματα από παντού, όπως ο Μεφιστοφελής που παραπονιέται για τα σπέρματα της ζωής,⁷⁸ από έξω, από μέσα, ακόμη και από όλες τις σωματικές περιοχές που ποτέ στην αγρύπνια δεν τον απασχόλησαν. Έτσι ο ύπνος διαταράσσεται, ενώ η ψυχή μισοαφυπνίζεται σε διάφορες περιοχές της και λειτουργεί για λίγο με το άγρυπνο μέρος της, περιμένοντας να μπορέσει πάλι να αποκοιμη-

θεί. Το όνειρο είναι η αντίδραση στη διαταραχή του ύπνου από το ερέθισμα, άλλωστε μια εντελώς περιττή αντίδραση.

Ο χαρακτηρισμός του ονείρου, το οποίο παραμένει πάντως έργο του ψυχικού οργάνου, ως σωματικού φαινομένου έχει όμως και άλλο νόημα. Δεν θέλει να αναγνωρίσει στο όνειρο την αξία ενός ψυχικού φαινομένου. Η ήδη από πολύ καιρό εφαρμοσμένη στο όνειρο αλληγορική έκφραση για τα «δέκα δάχτυλα ενός μουσικά εντελώς απαίδευτου ανθρώπου, που γλιστρούν πάνω στα πλήκτρα του μουσικού οργάνου» (Strümpell, 1877, 84· βλέπε μέρος V, κεφ. Γ) δείχνει ίσως με τον πιο παραστατικό τρόπο πώς εκτιμήθηκε η προσφορά του ονείρου από τους περισσότερους εκπροσώπους των φυσικών επιστημών. Σε αυτή την αντίληψη το όνειρο γίνεται κάτι εντελώς μη ερμηνεύσιμο· πώς δηλαδή θα μπορούσαν τα δέκα δάχτυλα του μουσικά ακαλλιέργητου παίχτη να παραγάγουν ένα μουσικό κομμάτι;

Από νωρίς δεν έλειψαν οι αντιρρήσεις κατά της θεωρίας της μερικής αγρύπνιας. Ο Burdach έγραψε (1838, 508 κ.ε.): «Όταν λέγεται πως το όνειρο είναι μερική αγρύπνια, αφενός δεν εξηγείται με αυτό ούτε η αγρύπνια ούτε ο ύπνος και αφετέρου δεν λέγεται τίποτε άλλο παρά ότι στο όνειρο μερικές δυνάμεις της ψυχής δρουν και άλλες αδρανούν. Αλλά τέτοια ανομοιότητα υπάρχει κατά τη διάρκεια ολόκληρης της ζωής...».

Στην κυρίαρχη θεωρία του ονείρου, που βλέπει το όνειρο ως «σωματικό» συμβάν, στηρίζεται μια πολύ ενδιαφέρουσα αντίληψη, που εκφράσθηκε μόλις το 1886 από τον Robert και που εντυπωσιάζει, επειδή προβλέπει για το όνειρο μια λειτουργία, ένα ωφέλιμο αποτέλεσμα. Ο Robert βασίζει τη θεωρία του σε δύο δεδομένα της παρατήρησης, που μας απασχόλησαν ήδη κατά την εξέταση του ονειρικού υλικού (βλέπε κεφ. Β), δηλαδή ότι συχνά το όνειρο αναπαράγει τις δευτερεύουσες εντυπώσεις της ημέρας και ότι τα μεγάλα ενδιαφέροντα της ημέρας σπάνια εμφανίζονται σε αυτό. Ο Robert υποστηρίζει ως αποκλειστικά ορθή τη θέση: Πράγματα για τα οποία έχουμε ολοκληρώσει τη σκέψη μας δεν γίνονται ποτέ ονειρικά ερεθίσματα· στα όνειρα συντελούν μόνο τα μισομελετημένα ή αυτά που περνούν φευγαλέα από το μυαλό μας (1886, 10). — «Συνήθως δεν μπορεί κανείς να εξηγήσει το όνειρό του, επειδή οι αιτίες του είναι ακριβώς εκείνες οι αισθητήριες εντυπώσεις της περασμένης ημέρας που δεν οδηγήθηκαν σε επαρκή γνώση από τον ονειρευόμενο». [Ο.π., 19-20]. Ο όρος για να φθάσει μια εντύπωση μέσα στο όνειρο είναι λοιπόν: αυτή η εντύπωση ή πρέπει να έχει διαταραχθεί στην επεξεργασία της ή, επειδή ήταν πολύ ασήμαντη, να μη χρειαζόταν τέτοια επεξεργασία.

Στα μάτια του Robert το όνειρο παρουσιάζεται «ως μία σωματική εκκριτική διαδικασία που γίνεται αντιληπτή στην πνευματική μορφή

αντίδρασής της». [Ο.π., 9]. *Τα όνειρα είναι εκκρίματα σκέψεων που πνίγηκαν στη γένεσή τους.* «Αν αφαιρούσαμε από έναν άνθρωπο την ικανότητα να ονειρεύεται, θα έπρεπε σε τακτό διάστημα να γίνει πνευματικά ανάπηρος, διότι στον εγκέφαλό του θα συσσωρεύονταν μεγάλες ποσότητες ατελών, ανολοκλήρωτων σκέψεων και ρηχών εντυπώσεων, κάτω από το βάρος των οποίων κατ' ανάγκη θα πνιγόταν ό,τι θα ήταν να ενσωματωθεί στη μνήμη ως αποπερατωμένο σύνολο». [Ο.π., 10]. Το όνειρο χρησιμεύει στον παραφορτωμένο εγκέφαλο ως δικλίδα ασφαλείας. *Τα όνειρα έχουν θεραπευτική, ανακουφιστική δύναμη.* (Ο.π., 32).

Θα οδηγούσε σε παρανοήσεις, αν ρωτούσε κανείς τον Robert πώς άραγε μπορεί μέσω των ονειρικών παραστάσεων να επιτευχθεί μια αποφόρτιση της ψυχής. Ο συγγραφέας συμπεραίνει προφανώς από εκείνες τις δύο ιδιότητες του ονειρικού υλικού ότι κατά τη διάρκεια του ύπνου μια τέτοια εξώθηση άχρηστων εντυπώσεων εκτελείται *κατά έναν τρόπο* ως σωματική διαδικασία και ότι το ονειρεύεσθαι δεν είναι μια ιδιαίτερη ψυχική διαδικασία, αλλά απλώς η είδηση που λαμβάνουμε από αυτή την έκκριση. Άλλωστε μια έκκριση δεν είναι το μόνο που συμβαίνει στην ψυχή τη νύχτα. Ο ίδιος ο Robert προσθέτει ότι επιπλέον γίνεται η επεξεργασία των ερεθισμάτων της ημέρας και «όσο από το υλικό των σκέψεων παραμένει αχώνευτο στο πνεύμα και δεν μπορεί να αποβληθεί, *συνενώνεται με δανεισμένα από τη φαντασία νήματα σκέψεων σε ένα ολοκληρωμένο σύνολο* και έτσι κατατάσσεται στη μνήμη ως αβλαβής φανταστική ζωγραφιά». (Ο.π., 23).

Στην πιο χτυπητή αντίθεση προς την κυρίαρχη θεωρία βρίσκεται όμως η αντίληψη του Robert για τις πηγές του ονείρου. Ενώ σύμφωνα με εκείνη το όνειρο δεν θα υπήρχε, αν τα εξωτερικά και εσωτερικά ερεθίσματα δεν ξυπνούσαν κάθε τόσο την ψυχή, σύμφωνα με τη θεωρία του Robert η υποκίνηση του ονείρου ξεκινάει από την ίδια την ψυχή, η οποία υπερφορτίζεται και ζητεί την αποφόρτισή της, και ο Robert κρίνει με πλήρη συνέπεια ότι τα αίτια του ονείρου που βρίσκονται στη σωματική διάθεση, καταλαμβάνουν μια υποδεέστερη θέση και δεν θα μπορούσαν με κανέναν τρόπο να οδηγήσουν στο όνειρο ένα πνεύμα, στο οποίο δεν θα υπήρχε κανένα υλικό για τη διάπλαση των ονείρων παρμένο από την άγρυπνη συνείδηση. Απλώς πρέπει να ομολογηθεί ότι οι φανταστικές εικόνες που αναπτύσσονται στο όνειρο μέσα από τα βάθη της ψυχής είναι δυνατόν να επηρεάζονται από τους ερεθισμούς των νεύρων. (Ο.π., 48). Έτσι λοιπόν το όνειρο, σύμφωνα με τον Robert, παύει να εξαρτάται εντελώς από τον σωματικό παράγοντα· δεν είναι βέβαια ψυχικό φαινόμενο, δεν έχει θέση ανάμεσα στις ψυχικές διεργασίες της αγρύ-

πνιας, είναι ένα σωματικό γεγονός στον μηχανισμό της ψυχικής δραστηριότητας, που συμβαίνει κάθε νύχτα και η λειτουργία του είναι να προφυλάσσει αυτόν τον μηχανισμό από την υπερένταση, ή για να αλλάξουμε την εικόνα: να καθαρίζει την ψυχή από την κόπωση.⁷⁹

Στα ίδια χαρακτηριστικά του ονείρου, που εκδηλώνονται στην εκλογή του ονειρικού υλικού, στηρίζει τη δική του θεωρία ένας άλλος συγγραφέας, ο Yves Delage, και είναι ενδιαφέρον να παρατηρεί κανείς πώς με μια μικρή τροπή στην αντίληψη των ίδιων πραγμάτων εξάγεται ένα τελικό συμπέρασμα με εντελώς διαφορετικές συνέπειες.

Ο Delage (1891 [41]), μετά την απώλεια ενός αγαπημένου του προσώπου, παρατήρησε στον εαυτό του ότι δεν ονειρευόμαστε αυτά που την ημέρα μας απασχόλησαν σε μεγάλο βαθμό, παρά μόνον αργότερα, όταν αρχίσουν να υποχωρούν μπροστά σε άλλα ενδιαφέροντα. Οι έρευνές του σε άλλα άτομα επιβεβαίωσαν τη γενικότερη ισχύ αυτής της εμπειρίας. Μια ωραία παρατήρηση αυτού του είδους, που αποδείχθηκε γενικά σωστή, κάνει ο Delage σχετικά με τα όνειρα νεοπαντρεμένων: «S'ils ont été fortement épris, presque jamais ils n'ont rêvé l'un de l'autre avant le mariage ou pendant la lune de miel; et s'ils ont rêvé d'amour c'est pour être infidèles avec quelque personne indifférente ou odieuse.»⁸⁰ [Στο ίδιο]. Τι ονειρευόμαστε λοιπόν; Σύμφωνα με τον Delage το υλικό των ονείρων μας αποτελείται από αποσπάσματα ή υπολείμματα εντυπώσεων των τελευταίων ημερών και παλαιότερων περιόδων. Όλα όσα εμφανίζονται στα όνειρά μας, όσα στην αρχή τείνουμε να τα θεωρήσουμε δημιουργήματα της ζωής του ονείρου, μόλις τα εξετάσουμε ακριβέστερα, αποδεικνύονται αδιάγνωστες αναπαραγωγές, «souvenir inconscient».⁸¹ Αλλά αυτό το υλικό των παραστάσεων παρουσιάζει ένα κοινό χαρακτηριστικό, καθώς προέρχεται από εντυπώσεις οι οποίες αφορούσαν περισσότερο ίσως τις αισθήσεις μας παρά το πνεύμα μας, ή από τις οποίες πολύ γρήγορα μετά την ανάδυσή τους η προσοχή μας αποσπάστηκε. Όσο λιγότερο συνειδητή και ταυτόχρονα όσο εντονότερη υπήρξε μία εντύπωση, τόσο πιο πιθανό είναι να παίξει έναν ρόλο στο επόμενο όνειρο.

Ουσιαστικά τονίζονται οι ίδιες δύο κατηγορίες εντυπώσεων, οι δευτερεύουσες και οι αδιεκπεραιώτες, όπως και στον Robert, αλλά ο Delage αλλάζει τον συσχετισμό, θεωρώντας ότι αυτές οι εντυπώσεις είναι ικανές να περάσουν στο όνειρο, όχι επειδή είναι αδιάφορες, αλλά επειδή είναι αδιεκπεραιώτες. Και οι δευτερεύουσες εντυπώσεις κατά κάποιον τρόπο δεν έχουν διεκπεραιωθεί πλήρως, είναι και αυτές στη φύση τους, ως νέες εντυπώσεις, «autant de ressorts tendus»,⁸² οι οποίες θα χαλαρώσουν κατά τη διάρκεια του ύπνου. Πολύ

περισσότερο απότι η αδύνατη και σχεδόν απαρατήρητη εντύπωση δικαιούται έναν ρόλο στο όνειρο μια ισχυρή εντύπωση που τυχαία παρακωλύθηκε στην επεξεργασία της ή που παραγκωνίστηκε εσκεμμένα. Η ψυχική ενέργεια, που κατά τη διάρκεια της ημέρας λόγω αναστολής και καταπίεσης συσσωρεύθηκε, τη νύχτα γίνεται το ελατήριο του ονείρου. Στο όνειρο βγαίνουν στο φως τα ψυχικά καταπιεσμένα στοιχεία. [Ο.π., 43].⁸³

Δυστυχώς σε αυτό το σημείο διακόπτονται οι συλλογισμοί του Delage· μόνο έναν ελάχιστο ρόλο μπορεί να παραχωρήσει σε μια αυτοτελή ψυχική δραστηριότητα μέσα στο όνειρο και έτσι ακολουθεί με τη θεωρία του για το όνειρο αδιαμεσολάβητα και πάλι την κυρίαρχη διδασκαλία του μερικού ύπνου του εγκεφάλου: «En somme le rêve est la produit de la pensée errante, sans but et sans direction, se fixant successivement sur les souvenirs, qui ont gardé assez d'intensité pour se placer sur la route et l'arrêter au passage, établissant entre eux un lien tantôt faible et indécis, tantôt plus fort et plus serré, selon que l'activité actuelle du cerveau est plus ou moins abolie par le sommeil.» [Ο.π., 46].⁸⁴

3) Μια τρίτη ομάδα μπορούν να αποτελέσουν οι θεωρίες του ονείρου που αποδίδουν στην ονειρευόμενη ψυχή την ικανότητα και την κλίση για ιδιαίτερες ψυχικές λειτουργίες, τις οποίες στην αγρύπνια ή δεν μπορεί να επιτελέσει καθόλου ή μόνον ατελώς. Η άσκηση αυτών των ικανοτήτων συνεπάγεται συνήθως μια χρήσιμη λειτουργία του ονείρου. Οι εκτιμήσεις των παλαιότερων ψυχολόγων συγγραφέων για το όνειρο ανήκουν συνήθως σε αυτή τη σειρά. Εδώ όμως θα αρκεσθώ να αναφέρω αντιπροσωπευτικά την παρατήρηση του Burdach, σύμφωνα με την οποία το όνειρο «είναι η φυσική δραστηριότητα της ψυχής, που δεν περιορίζεται από τη δύναμη της ατομικότητας, δεν διαταράσσεται από την αυτοσυνείδηση, δεν κατευθύνεται από τον αυτοπροσδιορισμό, αλλά αποτελεί τη ζωντανή δύναμη των ευαίσθητων κεντρικών σημείων που ξανοίγεται σε ελεύθερη δράση» (1838, 512).

Αυτή την εντύπωση στην ελεύθερη χρήση των ιδίων δυνάμεων ο Burdach και άλλοι τη φαντάζονται προφανώς ως μια κατάσταση όπου η ψυχή αναζωογονείται συγκεντρώνοντας νέες δυνάμεις για την εργασία της ημέρας, όπως ίσως την αναψυχή των διακοπών. Γιαντό και ο Burdach [ό.π., 514] παραθέτει και αποδέχεται τα αξιόγιστα λόγια με τα οποία ο ποιητής Novalis υμνεί τη δράση του ονείρου: «Το όνειρο είναι ένας προμαχώνας κατά της κανονικότητας και του τετριμμένου χαρακτήρα της ζωής, μια ελεύθερη αναψυχή της δεσμευμένης φαντασίας, καθώς φέρνει άνω κάτω όλες τις ει-

κόνες της ζωής και διακόπτει τη συνεχή σοβαρότητα του ενήλικου ανθρώπου με ένα χαρούμενο παιδικό παιχνίδι· χωρίς τα όνειρα θα γερούσαμε ασφαλώς νωρίτερα και έτσι μπορούμε να θεωρήσουμε το όνειρο, αν όχι άμεσα δοσμένο από ψηλά, οπωσδήποτε μια εξαίσιος άσκηση, έναν φιλικό συνοδό στο προσκύνημα προς τον τάφο».⁸⁵

Με ακόμη μεγαλύτερη έμφαση περιγράφει την αναζωογονητική και θεραπευτική δραστηριότητα του ονείρου ο Purkinje (1846, 456): «Ιδιαίτερα τα παραγωγικά όνειρα θα μπορούσαν να παράσχουν αυτές τις λειτουργίες. Είναι ελαφρά παιχνίδια της φαντασίας χωρίς καμιά σχέση με τα γεγονότα της ημέρας. Η ψυχή δεν θέλει να συνεχίσει τις εντάσεις της άγρυπνης ζωής, αλλά να τις διαλύσει, να αναπαυθεί από αυτές. Παράγει προπάντων καταστάσεις αντίθετες της αγρύπνιας. Θεραπείει τη λύπη με τη χαρά, τις φροντίδες με ελπίδες και εύθυμες διασκεδαστικές εικόνες, το μίσος με την αγάπη και το πρόσχαρο κλίμα, τον φόβο με το θάρρος και την αισιοδοξία· την αμφιβολία την καταπραΰνει με την πεποίθηση και τη σταθερή πίστη, τη μάταιη προσμονή με την εκπλήρωση. Πολλές πληγές του συναισθηματικού κόσμου, τις οποίες η ημέρα θα άφηνε διαρκώς ανοιχτές, ο ύπνος τις γιατρεύει, καθώς τις κλείνει και τις προφυλάσσει από νέους ερεθισμούς. Εδώ στηρίζεται κατά ένα μέρος η παυσίπονη δράση του χρόνου». Όλοι νοιώθουμε ότι ο ύπνος είναι ευεργετικός για την ψυχική ζωή και η σκοτεινή διαίσθηση της λαϊκής συνείδησης επιμένει προφανώς στην προκατάληψη πως το όνειρο είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους ο ύπνος παρέχει τις ευεργεσίες του.

Την πιο πρωτότυπη και πιο εκτεταμένη απόπειρα να εξηγήσει το όνειρο από μια ιδιαίτερη δραστηριότητα της ψυχής, που μόνο στην κατάσταση ύπνου μπορεί να ξετυλιχθεί ελεύθερα, την ανέλαβε ο Scherner το 1861. Το βιβλίο του Scherner, γραμμένο σε βαρύ και πομπώδες ύφος και γεμάτο από έναν σχεδόν εκστατικό ενθουσιασμό για το αντικείμενο, που κατ' ανάγκη απωθεί, όταν δεν είναι συναρπαστικός, δημιουργεί τόσες δυσκολίες στην ανάλυση, που προτιμήσαμε να χρησιμοποιήσουμε τη διαυγέστερη και συντομότερη παρουσίαση των απόψεων του Scherner από τον φιλόσοφο Volkelt. «Μέσα από τις μυστικιστικές συσπειρώσεις, από όλους τους μεγαλοπρεπείς και λαμπερούς κυματισμούς αστράφτει και διακρίνεται ένα θαμπό και ελπιδοφόρο φως νοήματος, μόνο που δεν φωτίζει τα μονοπάτια του φιλοσόφου». Ακόμη και ο οπαδός του δεν μπορεί να κρίνει αυτό το βιβλίο διαφορετικά. [Volkelt, 1875, 29].

Ο Scherner δεν ανήκει στους συγγραφείς που επιτρέπουν στην ψυχή να πάρει μαζί της μέσα στο όνειρο αμείωτες τις ικανότητές

της. Ο ίδιος διευκρινίζει [βλέπε Volkelt, ό.π., 30] πώς στο όνειρο η κεντρικότητα, η αυθόρμητη ενέργεια του εγώ απονευρώνεται, πώς εξαιτίας αυτής της αποκέντρωσης η γνωστική ικανότητα, το αισθάνεσθαι, η βούληση και η παραστασιακή ικανότητα μεταβάλλονται και πώς τα υπολείμματα αυτών των ψυχικών δυνάμεων δεν έχουν πια αληθινά πνευματικό χαρακτήρα, αλλά τα χαρακτηρίζει απλώς η φύση ενός μηχανισμού. Αντ' αυτού αναφερόνεται στο όνειρο η δραστηριότητα της ψυχής που ονομάζεται *φαντασία*, απαλλαγμένη από κάθε νοητική κυριαρχία και επομένως από κάθε αυστηρό μέτρο, και ασκεί απεριόριστη κυριαρχία. Αυτή παίρνει και τα τελευταία δομικά στοιχεία από τη μνήμη της άγρυπνης ζωής, αλλά με αυτά στήνει οικοδομήματα εντελώς διαφορετικά από τα σχήματα της αγρύπνιας· δεν ενεργεί μόνο αναπαραγωγικά, αλλά και *παραγωγικά*. [Ο.π., 31]. Οι ιδιότητές της δίνουν στην ονειρική ζωή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Δείχνει μια προτίμηση για το *άμετρο, το υπερβολικό, το τερατώδες*. Με την απαλλαγή της από τις περιοριστικές κατηγορίες της σκέψης αποκτά μεγαλύτερη ευκαμψία, γρηγοράδα, ευστροφία· έχει λεπτότατη ευαισθησία για τα τρυφερά ερεθίσματα της ψυχικής διάθεσης, για τα συγκινητικά συναισθήματα· δίνει αμέσως στην εσωτερική ζωή εξωτερική πλαστική παραστατικότητα. Η φαντασία του ονείρου *δεν διαθέτει τη γλώσσα των εννοιών*, αυτό που θέλει να πει πρέπει να το ζωγραφίσει παραστατικά, και καθώς εδώ δεν ενεργεί αποδυναμωτικά η έννοια, το ζωγραφίζει πλούσιο, δυνατό και μεγαλόσχημο. Η γλώσσα της γίνεται έτσι παρά την ευκρίνειά της μακρήγορη, αργοκίνητη, αδέξια. Η ευκρίνεια της γλώσσας της μειώνεται από την αποστροφή της να εκφράζει ένα αντικείμενο με μια πραγματική εικόνα και την τάση της να προτιμά μια *ξένη εικόνα*, εφόσον αυτή μπορεί να εκφράζει απλώς το στοιχείο του αντικειμένου που ενδιαφέρεται να παραστήσει. Αυτή είναι η *συμβολιστική δραστηριότητα* της φαντασίας... [Ο.π., 32]. Σημαντικό είναι επίσης ότι η ονειρική φαντασία δεν απεικονίζει τα αντικείμενα εξαντλητικά, αλλά μόνο στο περίγραμμά τους και αυτό πολύ ελεύθερα. Γιαντό οι ζωγραφιές της εμφανίζονται σαν μεγαλοφυώς αποτυπωμένες πνοές. Η ονειρική φαντασία δεν περιορίζεται όμως στο απλό στήσιμο του αντικειμένου, αλλά νοιώθει μέσα της την ανάγκη να εμπλέξει σε αυτό λιγότερο ή περισσότερο το εγώ του ονείρου και έτσι να δημιουργήσει μια πλοκή δράσης. Το όνειρο των οπτικών ερεθισμάτων π.χ. ζωγραφίζει φλουριά πάνω στον δρόμο· ο ονειρευόμενος τα μαζεύει, χαίρεται με αυτά και τα παίρνει μαζί του. [Ο.π., 33].

Το υλικό, στο οποίο η φαντασία του ονείρου ξετυλίγει την καλλιτεχνική της δραστηριότητα, είναι σύμφωνα με τον Scherner κυρίως

τα τόσο σκοτεινά την ημέρα οργανικά-σωματικά ερεθίσματα (βλέπε κεφ. Γ, 3), και έτσι στην παραδοχή των πηγών και των συντελεστών του ονείρου η υπερβολικά φανταχτερή θεωρία του Scherper και η ενδεχομένως υπερνηφάλια αντίληψη του Wundt και άλλων φυσιολόγων, κατά τα άλλα αντίποδες, ταυτίζονται εντελώς. Αλλά ενώ κατά τη φυσιολογική θεωρία η ψυχική αντίδραση στα εσωτερικά σωματικά ερεθίσματα εξαντλείται με την πρόκληση παραστάσεων που έχουν κάποια αντιστοιχία προς αυτά και που στη συνέχεια καλούν σε βοήθεια μέσω συνειρμών μερικές άλλες παραστάσεις, οπότε με αυτό το στάδιο κλείνει και η παρακολούθηση των ψυχικών διεργασιών του ονείρου, τα σωματικά ερεθίσματα, σύμφωνα με τον Scherper, δίνουν στην ψυχή απλώς ένα υλικό, το οποίο αυτή μπορεί να θέσει στην υπηρεσία των φανταστικών της προθέσεων. Για τον Scherper η ονειροπλασία αρχίζει εκεί όπου στα μάτια των άλλων εξαντλείται.

Δεν μπορεί κανείς βέβαια να βρει σκόπιμο αυτό που κάνει η ονειρική φαντασία με τα σωματικά ερεθίσματα. Γίνεται πειραχτήρι με αυτά και παριστάνει σκηνικά την οργανική πηγή, από την οποία προέρχονται τα ερεθίσματα στο σχετικό όνειρο, με διάφορα πλαστικά σύμβολα. Ο Scherper πιστεύει μάλιστα, ενώ εδώ ο Volkelt [1875, 37] και άλλοι δεν τον ακολουθούν, ότι η ονειρική φαντασία έχει μια ορισμένη σκηνική παράσταση για ολόκληρο τον οργανισμό την οποία προτιμά· είναι το *σπίτι*. Ευτυχώς όμως φαίνεται πως για τις σκηνικές της παραστάσεις δεν δεσμεύεται με αυτό το θεματικό υλικό· μπορεί επίσης αντίστροφα να χρησιμοποιεί ολόκληρες σειρές σπιτιών, για να χαρακτηρίσει ένα επιμέρους όργανο, π.χ. πολύ μακριές οδούς με σπίτια για τα ερεθίσματα που προέρχονται από τα εντόσθια. Άλλες φορές μέρη του σπιτιού παριστάνουν πράγματι μέρη του σώματος, π.χ. στο όνειρο με πονοκεφάλους η οροφή ενός δωματίου (την οποία ο ονειρευόμενος βλέπει καλυμμένη με σιχαμερές φρυνοειδείς αράχνες) παριστάνει το κεφάλι. [Ο.π., 33 κ.ε.].

Εκτός από τη συμβολική του σπιτιού χρησιμοποιούνται οποιαδήποτε άλλα αντικείμενα για την παράσταση των μερών του σώματος που εκπέμπουν το ερέθισμα για το όνειρο. «Έτσι λοιπόν οι αναπνέοντες πνεύμονες βρίσκουν το σύμβολό τους στη γεμάτη φλόγες θερμάστρα με τον αέρινο αναβρασμό της, η καρδιά σε άδεια κιβώτια και σε καλάθια, η ουρήθρα σε στρογγυλά, σακκοειδή και γενικά απλώς κούφια αντικείμενα. Το ανδρικό όνειρο που προκαλείται από σεξουαλικά ερεθίσματα βάζει τον ονειρευόμενο να βρίσκει στον δρόμο το πάνω μέρος ενός κλαρίνου και ακόμη το ίδιο μέρος ενός τσιμπουκιού, αλλά και μια γούνα. Το κλαρίνο και το τσιμπουκί παριστάνουν κατά προσέγγιση τη μορφή του ανδρικού μορίου, η γούνα

το ηβικό τρίχωμα. Στο γυναικείο σεξουαλικό όνειρο η στενότητα του βήματος στο ύψος των μηρών που συγκλείουν μπορεί να συμβολίζεται με μια στενή αυλή που περιστοιχίζεται από σπίτια, ο γυναικείος κόλπος με ένα πολύ στενό, μαλακά ολισθηρό μονοπάτι διαμέσου της αυλής, το οποίο η ονειρευόμενη πρέπει να περάσει, για να δώσει ένα γράμμα σε έναν κύριο». (Volkelt, ό.π., 34). Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι ότι στο τέλος ενός τέτοιου ερωτικού ονείρου η ονειρική φαντασία βγάζει τρόπον τινά τη μάσκα της, καθώς δείχνει απροκάλυπτα το ερεθιστικό όργανο ή τη λειτουργία του. Έτσι το «όνειρο του οδοντικού ερεθίσματος» κλείνει συνήθως με τον ονειρευόμενο να βγάζει ένα δόντι από το στόμα του. [Ο.π., 35].

Η ονειρική φαντασία όμως μπορεί να στρέψει την προσοχή της όχι απλώς στη μορφή του διεγερτικού οργάνου, αλλά εξίσου καλά μπορεί να συμβολίσει την περιεχόμενη ουσία του. Έτσι το όνειρο που προκαλείται από ερεθίσματα των εντοσθίων οδηγεί μέσα από βρώμικους δρόμους, το όνειρο ουρηθρικού ερεθίσματος παρουσιάζει νερό με αφρούς. Ή το ερέθισμα σαν τέτοιο, το είδος του ερεθισμού του, το αντικείμενο που ποθεί, παριστάνονται συμβολικά, ή το εγώ του ονείρου έρχεται σε συγκεκριμένη επαφή με τους συμβολισμούς της κατάστασής του, όταν π.χ. στην περίπτωση επώδυνων ερεθισμάτων παλεύουμε απεγνωσμένα με σκύλους που δαγκώνουν ή με μανιασμένους ταύρους, ή η ονειρευόμενη βλέπει στο όνειρό της έναν γυμνό άντρα να την κυνηγάει. [Ο.π., 35 κ.ε.]. Αν παραβλέψουμε όλον τον πιθανό πλούτο κατά την εκτέλεση, παραμένει ως κεντρική δύναμη κάθε ονείρου μια δραστηριότητα της φαντασίας που εργάζεται με συμβολισμούς. [Ο.π., 36]. Την απόπειρα να διεισδύσει βαθύτερα στον χαρακτήρα αυτής της φαντασίας και να τοποθετήσει αυτή την έτσι διαγνωσμένη ψυχική δραστηριότητα σε ένα σύστημα φιλοσοφικών διανοημάτων ανέλαβε ο Volkelt με το ζεστό και καλογραμμένο βιβλίο του, το οποίο όμως παραμένει εξαιρετικά δυσνόητο για όποιον δεν έχει την απαραίτητη προπαίδεια για να συλλαμβάνει φιλοσοφικά εννοιολογικά σχήματα.

Με τη δράση της συμβολίζουσας φαντασίας στα όνειρα ο Scherner δεν συνδέει καμιά χρήσιμη λειτουργία του ονείρου. Η ψυχή ονειρευόμενη παίζει με τα προσφερόμενα ερεθίσματα. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι παίζει άτακτα. Θα μπορούσε όμως να απευθύνει και σε μας το ερώτημα αν η εντατική ενασχόληση με τη θεωρία του ονείρου του Scherner ωφελεί σε κάτι, αφού η αυθαιρεσία και η μη τήρηση των κανόνων της έρευνας είναι οφθαλμοφανείς. Τότε όμως θα έπρεπε να ασκήσει κανείς το δικαίωμα της αρνησιουργίας εναντίον μιας απόρριψης της διδασκαλίας του Scherner χωρίς εξέταση, διότι αυτό θα ήταν υπεροψία. Αυτή η διδασκαλία οικοδο-

μείται πάνω στις εντυπώσεις που είχε από τα όνειρά του κάποιος που έδωσε σε αυτά μεγάλη προσοχή και που προσωπικά φαίνεται να έχει έντονη τη διάθεση να εξιχνιάσει σκοτεινά πράγματα της ψυχικής ζωής. Αντικείμενό της είναι μάλιστα κάτι που επί χιλιετίες υπήρξε αινιγματικό για τους ανθρώπους, αλλά και πλούσιο σε περιεχόμενο και συσχετίσεις, ενώ η αυστηρή επιστήμη, όπως και η ίδια ομολογεί, δεν συνεισέφερε τίποτε στη διαλεύκανσή του, παρά απλώς προσπαθούσε σε πλήρη αντίθεση προς τη λαϊκή αίσθηση να μην αναγνωρίσει το περιεχόμενο και τη σημασία του. Πρέπει τέλος να πούμε ειλικρινά πως στην προσπάθεια να φωτίσουμε το όνειρο φαίνεται ότι δεν θα μπορούσαμε να αποφύγουμε εύκολα το φανταστικό στοιχείο. Το φανταστικό στοιχείο υπάρχει ακόμη και στην περίπτωση των γαγγλιακών κυττάρων. Το αναφερόμενο πιο πάνω (κεφ. Ζ, 2) εδάφιο ενός νηφάλιου και ακριβολόγου ερευνητή, όπως ο Binz, όπου περιγράφεται πώς ανατέλλει η αυγή του ξυπνήματος πάνω στις αποκοιμισμένες συστάδες κυττάρων του φλοιού του εγκεφάλου δεν υστερεί σε φανταστικότητα και σε απιθανότητα απέναντι στις ερμηνευτικές απόπειρες του Scherner. Ελπίζω ότι θα φανεί πως πίσω από τις τελευταίες υπάρχει κάτι το πραγματικό, το οποίο όμως διαγνώσθηκε πολύ συγκεχυμένα και δεν έχει τον χαρακτήρα της γενικής ισχύος που πρέπει να διεκδικεί μια θεωρία του ονείρου. Προς το παρόν η θεωρία του ονείρου του Scherner μπορεί να μας δείξει στην αντίθεσή της προς την ιατρική θεωρία ανάμεσα σε ποιά άκρα ταλαντεύεται ακόμη και σήμερα η αβέβαιη εξήγηση της ζωής του ονείρου.⁸⁶

ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΟΝΕΙΡΟΥ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΡΑΧΩΝ

Όποιος μιλάει για τη σχέση του ονείρου προς τις πνευματικές διαταραχές μπορεί να εννοεί τρία πράγματα: 1) αιτιολογικές και κλινικές σχέσεις, όταν λόγου χάρη ένα όνειρο αντιπροσωπεύει ή εγκαινιάζει μια ψυχωτική κατάσταση ή μετά το πέρασμά της απομένει ως κατάλοιπο, 2) μεταβολές που υφίσταται η ζωή του ονείρου στην περίπτωση της πνευματικής διαταραχής και 3) εσωτερικές σχέσεις μεταξύ ονείρου και ψυχώσεων, αναλογίες που υποδηλώνουν ουσιαστική συγγένεια. Αυτές οι ποικιλόμορφες σχέσεις ανάμεσα στα δύο αυτά είδη φαινομένων υπήρξαν στο παρελθόν – και ξαναγίνονται σήμερα – ένα από τα αγαπητά θέματα των γιατρών συγγραφέων, όπως δείχνει η βιβλιογραφία που συγκέντρωσε ο Spitta [1882, 196 κ.ε. και 319 κ.ε.], ο Radestock [1879, 217], ο Maury [1878, 124 κ.ε.] και ο Tissie [1898, 77 κ.ε.]. Πρόσφατα έστρεψε την προσοχή του σε αυτό το αντικείμενο ο Sante de Sanctis.⁸⁷ Για το ενδιαφέρον της δικής μας παρουσίασης είναι αρκετό να θίξουμε απλώς αυτό το σημαντικό αντικείμενο.

Για τις κλινικές και αιτιολογικές σχέσεις μεταξύ ονείρου και ψυχώσεων θα ανακοινώσω τις ακόλουθες παρατηρήσεις. Ο Hohlbaum αναφέρει [1830, 124] (παρατίθεται στον Krauss [1858, 619] ότι το πρώτο ξέσπασμα της παρανοίας συχνά χρονολογείται από τη στιγμή ενός τρομακτικού εφιαλτικού ονείρου και ότι η κυρίαρχη ιδέα σχετίζεται με αυτό το όνειρο. Ο Sante de Sanctis αναφέρει παρόμοιες παρατηρήσεις από περιπτώσεις παρανοϊκών και σε μερικές από αυτές θεωρεί το όνειρο την «vrai cause déterminante de la folie».⁸⁸ Η ψύχωση μπορεί να εκδηλωθεί ξαφνικά με το δραστικό όνειρο που περιέχει την παρανοϊκή εξήγηση ή να αναπτυχθεί αργά με πρόσθετα όνειρα, που έχουν να υπερπηδήσουν αμφιβολίες. Σε μία περίπτωση του de Sanctis μετά το προσβάλλον όνειρο παρατηρήθηκαν ελαφρές υστερικές κρίσεις, στη συνέχεια επικράτησε μια αγχώδης-μελαγχολική κατάσταση. Ο Féré [1886] (αναφέρεται από τον Tissie [1898, 78]) περιγράφει ένα όνειρο που είχε ως συνέπεια μια υστερική παράλυση. Εδώ το όνειρο μας παρουσιάζεται ως αιτιολογικός παράγων της πνευματικής διαταραχής, μολονότι μπορούμε να δικαιώσουμε τα πραγματικά περιστατικά λέγοντας επίσης ότι η πνευματική διαταραχή πρωτοεκδηλώθηκε μέσα στην ονειρική ζωή, ότι ξέσπασε πρώτα στο όνειρο. Σε άλλα παραδείγματα η ονειρική ζωή περιέχει τα νοσηρά συμπτώματα ή η ψύχωση περιορίζεται στην ονειρική ζωή.

Ο Thomayer [1897] επισημαίνει λόγου χάρη *εφιαλτικά όνειρα*, που πρέπει να θεωρηθούν ισοδύναμα επιληπτικών κρίσεων. Ο Allison περιέγραψε [1868] νυχτερινή πνευματική ασθένεια (nocturnal insanity) (αναφέρεται από τον Radestock [1879, 225]), κατά την οποία τα άτομα κατά τη διάρκεια της ημέρας είναι πιθανότατα εντελώς υγιή, ενώ τη νύχτα εμφανίζονται συχνά παραισθήσεις, μανιακά επεισόδια και άλλα παρόμοια. Ανάλογες περιπτώσεις αναφέρει ο de Sanctis [1899, 226] (ονειρικό ισοδύναμο παράνοιας σε έναν αλκοολικό, φωνές που κατηγορούν τη σύζυγο για απιστία) καθώς και ο Tissié. Ο Tissié αναφέρει πολλές πρόσφατες παρατηρήσεις [1898, 147 κ.ε.] όπου πράξεις με παθολογικό χαρακτήρα (ορμώμενες από παρανοϊκές προϋποθέσεις, ψυχαναγκαστικές παρορμήσεις) παράγονται από όνειρα. Ο Guislain [1833] περιγράφει μια περίπτωση όπου ο ύπνος είχε αντικατασταθεί από διαλείπουσα ψύχωση.

Δεν υπάρχει καμμιά αμφιβολία ότι στο μέλλον εκτός από την ψυχολογία του ονείρου τους γιατρούς θα τους απασχολήσει μια ψυχοπαθολογία του ονείρου.

Ιδιαίτερα σαφές γίνεται συχνά σε περιπτώσεις ανάρρωσης ότι, ενώ την ημέρα το άτομο είναι υγιές, η ονειρική ζωή του μπορεί να παραμένει καθηλωμένη στην ψύχωση. Πρώτος επεσήμανε αυτό το γεγονός, καθώς φαίνεται, ο Gregory (βλέπε Krauss, 1859 [270]). Ο Macario [1847] (βλέπε Tissié [1898, 89] αναφέρει έναν μανιακό που μια βδομάδα μετά την πλήρη αποκατάσταση της υγείας του ξανάζησε σε όνειρα την φυγή ιδεών και τις ένθερμες παρορμήσεις της ασθένειάς του.

Οι μεταβολές που υφίσταται η ονειρική ζωή στους μόνιμα ψυχωτικούς έχουν μελετηθεί πολύ λίγο μέχρι σήμερα.⁸⁹ Απεναντίας, η εσωτερική συγγένεια μεταξύ ονείρου και πνευματικής διαταραχής, η οποία εκδηλώνεται με τόσα πολλά κοινά σημεία ανάμεσα στα δύο φαινόμενα, προσέχθηκε πολύ νωρίς. Σύμφωνα με τον Maury [1853, 124] την επεσήμανε πρώτα ο Cabanis στο *Rapports du physique et du moral* (1802), ύστερα ο Lélut [1852], ο J. Moreau (1855) και εντελώς ιδιαίτερα ο φιλόσοφος Maine de Biran [1834, 111 κ.ε.]. Ο παραλληλισμός είναι ασφαλώς ακόμη παλαιότερος. Ο Radestock (1879 [217] αρχίζει το σχετικό κεφάλαιο με μια συλλογή ρήσεων για την αναλογία μεταξύ ονείρου και τρέλας. Ο Kant λέει σε ένα σημείο [1764]: «Ο τρελός είναι ένας ονειρευόμενος στην αγρύπνια». Ο Krauss (1859 [270]): «Η τρέλα είναι ένα όνειρο μέσα στην αγρύπνια των αισθήσεων». Ο Schopenhauer [1862, τόμ. I, 246] αποκαλεί το όνειρο σύντομη τρέλα και την τρέλα μακρό όνειρο. Ο Hagen [1846, 812] χαρακτηρίζει το παραλήρημα ως ονειρική ζωή που δεν εισάγε-

ται με τον ύπνο, αλλά προκαλείται από ασθένειες. Ο Wundt γράφει στην *Physiologische Psychologie* [1874, 662]: «Στο όνειρο μπορούμε πράγματι να ζήσουμε σχεδόν όλα τα φαινόμενα που συναντούμε στα φρενοκομεία».

Τα επιμέρους κοινά σημεία που δικαιολογούν μια τέτοια ταύτιση απαριθμούνται από τον Spitta (1882 [199]) (άλλωστε πολύ παρόμοια με τον Maury, 1853) με την εξής σειρά: «1) Άρση ή τουλάχιστον καθυστέρηση της αυτοσυνείδησης, κατά συνέπεια άγνοια της κατάστασης σαν τέτοιας, δηλαδή αδυναμία απορίας, έλλειψη ηθικής συνείδησης, 2) Μεταβλημένη αντίληψη των αισθητηρίων οργάνων, και μάλιστα στο όνειρο μειωμένη, στην τρέλα γενικά αυξημένη, 3) Σύνδεση των παραστάσεων απλώς σύμφωνα με τους νόμους του συνειρμού και της αναπαραγωγής, δηλαδή αυτόματος σχηματισμός σειρών, άρα δυσαναλογία μεταξύ των παραστάσεων (υπερβολές, παραισθήσεις) και ως συνέπεια από όλα αυτά: 4) Αλλοίωση ή αντιστροφή της προσωπικότητας και μερικές φορές των ιδιοτήτων του χαρακτήρα (διαστροφές)».

Ο Radestock προσθέτει ακόμη μερικά χαρακτηριστικά, αναλογίες στο υλικό (1879 [219]): «Στα πεδία της όρασης και της ακοής καθώς και της κοιναισθησίας βρίσκουμε τις περισσότερες παραισθήσεις και ψευδαισθήσεις. Τα λιγότερα αποφέρουν όπως και στο όνειρο η όσφρηση και η γεύση. Στα παραληρήματα όσων έχουν υψηλό πυρετό όπως και στον ονειρευόμενο αναδύονται αναμνήσεις από το μακρινό παρελθόν· ό,τι ο άγρυπνος και ο υγιής φαίνεται να έχουν ξεχάσει το θυμούνται ο κοιμώμενος και ο άρρωστος». Η αναλογία μεταξύ ονείρου και ψύχωσης αποκτά την πλήρη αξία της καθώς εκτείνεται ως τη μικρομυμική περιλαμβάνοντας, όπως η ομοιότητα μεταξύ μελών της ίδιας οικογένειας, και χτυπητές λεπτομέρειες στην έκφραση του προσώπου.

«Σε όσους υποφέρουν από σωματικές και πνευματικές παθήσεις το όνειρο παρέχει ό,τι τους αρνήθηκε η πραγματικότητα: ευεξία και ευτυχία· έτσι αναφύονται και στον πνευματικά ασθενή οι φωτεινές εικόνες της ευτυχίας, του μεγαλείου της υπεροχής και του πλούτου. Η δήθεν κατοχή αγαθών και η φανταστική εκπλήρωση επιθυμιών, που η άρνηση ή η καταστροφή τους αποτέλεσε ακριβώς έναν ψυχικό λόγο για την τρέλα, είναι συχνά το κύριο περιεχόμενο του παραληρήματος. Η γυναίκα που έχασε ένα πολυαγαπημένο παιδί παραληρεί σε μητρική χαρά, όποιος είχε απώλειες περιουσίας θεωρεί τον εαυτό του εξαιρετικά πλούσιο, το κορίτσι που απατήθηκε νοιώθει να το αγαπούν τρυφερά».

(Αυτό το απόσπασμα του Radestock είναι περίληψη μιας λεπτότερης περιγραφής του Griesinger (1861, 106), όπου η *εκπλήρωση επιθυμιών* αποκαλύπτεται με όλη τη σαφήνεια ως κοινό χαρακτηριστι-

κό της φαντασίας στο όνειρο και στην ψύχωση. Οι δικές μου μελέτες μου έδειξαν πως εδώ βρίσκεται το κλειδί για μία ψυχολογική θεωρία του ονείρου και των ψυχώσεων).

«Αυτά που κυρίως χαρακτηρίζουν το όνειρο και την τρέλα είναι οι ιδιότροποι ειρμοί σκέψεων και η αδύναμη κρίση». Η *υπερτίμηση* [συνεχίζει ο Radestock] των προσωπικών πνευματικών επιδόσεων, που στη νηφάλια κρίση φαίνονται ανόητες, υπάρχει και στα δύο φαινόμενα· στην *ορμητική πορεία των παραστάσεων* στο όνειρο αντιστοιχεί η *φυγή ιδεών* στην ψύχωση. Λείπει και στις δύο περιπτώσεις κάθε *μέτρο χρόνου*. Η *διάσπαση της προσωπικότητας* στο όνειρο, η οποία π.χ. μοιράζει τις προσωπικές γνώσεις σε δύο πρόσωπα, από τα οποία το ξένο διορθώνει το εγώ του ονειρευόμενου, είναι εντελώς ισοδύναμη της γνωστής διάσπασης της προσωπικότητας στην παραισθησιακή παράνοια· ακούει και ο ονειρευόμενος τις δικές του σκέψεις εκφρασμένες από ξένες φωνές. Ακόμη και για τις μόνιμες παρανοϊκές ιδέες υπάρχει το ανάλογο των στερεότυπα επανερχόμενων παθολογικών ονείρων (*tênne obsédant*). Μετά τη θεραπεία από ένα παραλήρημα οι άρρωστοι λένε συχνά ότι όλη η περίοδος της ασθένειας τους φαίνεται σαν ένα όνειρο, συχνά μάλιστα όχι δυσάρεστο, κάποτε μας διηγούνται ότι μερικές φορές ακόμη και κατά τη διάρκεια της αρρώστιας προαισθάνονταν πως βρίσκονται απλώς μέσα σε ένα όνειρο, όπως ακριβώς συμβαίνει συχνά και στο όνειρο της νύχτας.

Μετά από όλα αυτά δεν αποτελεί έκπληξη, όταν ο Radestock συγκεφαλαιώνει τη γνώμη του, όπως και πολλών άλλων, στην πρόταση ότι «η παράνοια, ένα ανώμαλο νοσηρό φαινόμενο, πρέπει να θεωρείται μια επίταση της περιοδικά επανερχόμενης ομαλής κατάστασης του ονείρου». (Ο.π., 228).

Ακόμη βαθύτερα ίσως απότι αυτό είναι δυνατόν βάσει αυτής της αναλογίας μεταξύ των εκδηλωνόμενων φαινομένων θέλησε να θεμελιώσει τη συγγένεια ονείρου και τρέλας στην αιτιολογία (μάλλον: στις πηγές πρόκλησης) ο Krauss (1859 [270 κ.ε.]). Κοινό βασικό στοιχείο και των δύο φαινομένων είναι σύμφωνα με τον Krauss, όπως είδαμε πιο πάνω [κεφ. Γ, 3], η *οργανικής προέλευσης αίσθηση*, η αίσθηση του σωματικού ερεθίσματος, η συντελούμενη με συνεισφορές όλων των οργάνων κοιναισθησία (βλέπε Peisse [1857, τόμ. 2, 21], σύμφωνα με τον Maury, 1878, 52).

Η αδιαμφισβήτητη συμφωνία ονείρου και πνευματικής διαταραχής, που φθάνει ακόμη και σε χαρακτηριστικές λεπτομέρειες, είναι ένα από τα ισχυρότερα ερείσματα της ιατρικής θεωρίας της ονειρικής ζωής, σύμφωνα με την οποία το όνειρο αποτελεί μια άχρηστη και ενοχλητική διεργασία και μια έκφραση μειωμένης ψυχικής δραστη-

ριότητας. Ωστόσο δεν μπορεί να περιμένει κανείς να του προσφερθεί η οριστική εξήγηση για το όνειρο από τη μεριά των ψυχικών διαταραχών, τη στιγμή που είναι γνωστό πόσο λίγο ικανοποιητική είναι η στάθμη των γνώσεών μας σχετικά με την προέλευση των τελευταίων. Είναι όμως πολύ πιθανόν ότι μια διαφορετική αντίληψη του ονείρου πρέπει να επηρεάσει και τις απόψεις μας για τον εσωτερικό μηχανισμό των πνευματικών διαταραχών, και έτσι μπορούμε να πούμε ότι εργαζόμαστε για τη διαλεύκανση των ψυχώσεων, όταν προσπαθούμε να φωτίσουμε το μυστικό του ονείρου.⁹⁰

ΠΡΟΣΘΗΚΗ 1909

Πρέπει να δώσω μια εξήγηση γιατί δεν συνέχισα την παρουσίαση της βιβλιογραφίας για την προβληματική του ονείρου και για το διάστημα μεταξύ της πρώτης και αυτής της δεύτερης έκδοσης του βιβλίου. Η αιτιολογία μπορεί να μην ικανοποιήσει τον αναγνώστη ιδιαίτερα· και όμως ήταν καθοριστική για μένα. Τα αίτια που με παρακίνησαν να παρουσιάσω την πραγμάτευση του ονείρου στη βιβλιογραφία εξαντλήθηκαν με τις εισαγωγικές παρατηρήσεις σε αυτό το βιβλίο· η συνέχιση αυτής της εργασίας θα ήταν εξαιρετικά κουραστική για μένα, ενώ το όφελος ή το διδακτικό αποτέλεσμα θα ήταν πολύ μικρό. Το εν λόγω χρονικό διάστημα των εννέα ετών δεν απέφερε τίποτε το καινούργιο ή το αξιόλογο σε πραγματικά στοιχεία ή σε απόψεις για την κατανόηση του ονείρου. Οι περισσότερες δημοσιεύσεις από τότε δεν αναφέρουν ούτε λαμβάνουν υπόψη τους τη δική μου εργασία· λιγότερο από όλους την πρόσεξαν φυσικά οι λεγόμενοι «ερευνητές του ονείρου», οι οποίοι πρόσφεραν έτσι ένα λαμπρό παράδειγμα της αποστροφής να μάθουν κάτι καινούργιο, ένα χαρακτηριστικό του ανθρώπου της επιστήμης, «*Les savants ne sont pas curieux*»,⁹¹ λέει ο σκώπτης Anatole France. Αν στην επιστήμη υπάρχει το δικαίωμα της ανταπόδοσης, τότε δικαιολογούμαι μάλλον και εγώ από τη μεριά μου να παραμελήσω τη βιβλιογραφία μετά την έκδοση αυτού του βιβλίου. Οι λίγες παρουσιάσεις του βιβλίου στα επιστημονικά περιοδικά προδίδουν τόση έλλειψη κρίσης και είναι τόσο γεμάτες από παρανοήσεις, ώστε δεν θα μπορούσα παρά να καλέσω τους κριτικούς να ξαναδιαβάσουν αυτό το βιβλίο. Ίσως η έκκληση θα μπορούσε απλώς να σημαίνει: να το διαβάσουν.

Στις εργασίες των γιατρών που αποφάσισαν να εφαρμόσουν την ψυχαναλυτική μέθοδο θεραπείας, καθώς και άλλων, έχουν ανακοινωθεί πολλά όνειρα, τα οποία ερμηνεύονται σύμφωνα με τις οδηγίες μου. Στο πλαίσιο της δικής μου παρουσίασης συμπεριέλαβα τα συμ-

περάσματα όσων εργασιών προχωρούν πέρα από την επιβεβαίωση των θέσεών μου. Ένας δεύτερος πίνακας βιβλιογραφίας στο τέλος του βιβλίου συγκεντρώνει τις σπουδαιότερες δημοσιεύσεις μετά την πρώτη έκδοσή του. Το πλούσιο σε περιεχόμενο βιβλίο του Sante de Sanctis για τα όνειρα (1899), που σύντομα μετά την έκδοσή του μεταφράστηκε στα γερμανικά, συνέπεσε με τη δική μου *Ερμηνεία των ονείρων* και έτσι κανένας μας δεν μπόρεσε να λάβει υπόψη του το έργο του άλλου. Στη συνέχεια αναγκάστηκα να διαπιστώσω ότι η επίπονη εργασία του ήταν πολύ φτωχή σε ιδέες, τόσο φτωχή μάλιστα, ώστε από αυτή δεν θα μπορούσε κανείς να προαισθανθεί ούτε καν δυνητικά τα προβλήματα που πραγματεύομαι στο έργο μου.

Πρέπει να μνημονεύσω δύο δημοσιεύσεις που προσεγγίζουν τον δικό μου τρόπο μελέτης. Ένας νεότερος φιλόσοφος, ο H. Swoboda, ο οποίος επιχείρησε να εφαρμόσει την ανακάλυψη της βιολογικής περιοδικότητας (σε σειρές των 23 και 28 ημερών), που οφείλεται στον Wilh. Fliess [1906],⁹² στα ψυχικά φαινόμενα, θέλησε με αυτό το κλειδί να λύσει μεταξύ άλλων και το αίνιγμα των ονείρων. Σε αυτή την περίπτωση θα ζημιωνόταν η σημασία των ονείρων· το εμπειροχόμενο υλικό τους θα έπρεπε να εξηγηθεί βάσει της χρονικής σύμπτωσης όλων εκείνων των αναμνήσεων που εκείνη ακριβώς τη νύχτα συμπληρώνουν για πρώτη ή νουστή φορά μία βιολογική τους περίοδο. Μια προσωπική ανακοίνωση του συγγραφέα με έκανε κατ' αρχάς να υποθέσω ότι και ο ίδιος δεν θέλει πια να υποστηρίξει στα σοβαρά αυτή τη θεωρία. Φαίνεται πως αυτή η εικασία μου ήταν σφαλερή⁹³ πιο κάτω [βλ. μέρος V, κεφ. Α] θα ανακοινώσω μερικές παρατηρήσεις πάνω στη θέση του Swoboda, οι οποίες όμως δεν με οδήγησαν σε κανένα πειστικό συμπέρασμα. Πολύ πιο ευχάριστο ήταν για μένα το τυχαίο γεγονός ότι σε απροσδόκητο σημείο βρήκα μια αντίληψη του ονείρου που συμφωνεί εντελώς με τον πυρήνα της δικής μου. Οι χρονικές συνθήκες αποκλείουν τη δυνατότητα να έχει επηρεασθεί αυτή η παρατήρηση από την ανάγνωση του βιβλίου μου· πρέπει λοιπόν να τη χαιρετίσω ως τη μόνη διαπιστωμένη στη βιβλιογραφία σύμφωνη άποψη ενός ανεξάρτητου διανοητή με την ουσία της δικής μου ονειρολογίας. Το εν λόγω χωρίο για το όνειρο βρίσκεται στη δεύτερη έκδοση (1900) του βιβλίου του Lynkeus *Phantasien eines Realisten*. [Πρώτη έκδοση το 1899].⁹⁴

ΠΡΟΣΘΗΚΗ 1914

Η πιο πάνω δικαιολογία της στάσης μου είχε γραφεί το 1909. Από τότε πάντως έχουν αλλάξει τα πράγματα· η συνεισφορά μου στην

«ερμηνεία των ονείρων» δεν παραβλέπεται πια στην βιβλιογραφία. Μόνο που η νέα κατάσταση καθιστά ακόμη πιο αδύνατη τη συνέχιση της προηγούμενης έκθεσης πραγμάτων. Η *Ερμηνεία των ονείρων* πρόβαλε μια σειρά νέων ισχυρισμών και προβλημάτων που συζητήθηκαν με ποικίλους τρόπους από τους συγγραφείς. Δεν μπορώ ασφαλώς να παρουσιάσω αυτές τις εργασίες, αν πρώτα δεν έχω αναπτύξει τις δικές μου απόψεις, στις οποίες αναφέρονται οι συγγραφείς. Γιαυτό λοιπόν ό,τι στην πρόσφατη βιβλιογραφία μου φάνηκε πολύτιμο το αξιολογώ στο πλαίσιο των αναφορών που ακολουθούν.

Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΩΝ ΟΝΕΙΡΩΝ Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΝΟΣ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΟΣ ΟΝΕΙΡΟΥ

Η επιγραφή της πραγματείας μου αφήνει να φανεί ποιά παράδοση στην αντίληψη των ονείρων επιθυμώ να συνεχίσω. Προτίθεμαι να δείξω ότι τα όνειρα επιδέχονται μια ερμηνεία, ενώ οι συνεισφορές μου στη διαλεύκανση των προβλημάτων του ονείρου, με τα οποία ασχολήθηκα πιο πάνω, δεν μπορούν παρά να προκύψουν ως πιθανό παρεπόμενο κέρδος κατά την εκπλήρωση του κυρίως καθήκοντός μου. Με τη βασική παραδοχή ότι τα όνειρα είναι ερμηνεύσιμα έρχομαι αμέσως σε αντίθεση προς την κυρίαρχη ονειρολογία, μάλιστα δε προς όλες τις θεωρίες του ονείρου, με εξαίρεση αυτή του Scherner, αφού «ερμηνεύω ένα όνειρο» σημαίνει ότι δείχνω το «νόημά» του, το αντικαθιστώ με κάτι που εντάσσεται ως ισότιμος κρίκος με πλήρες βάρος στην αλυσίδα των ψυχικών μας ενεργειών. Όπως είδαμε όμως, οι επιστημονικές θεωρίες δεν αφήνουν κανένα περιθώριο για την ερμηνεία των ονείρων ως πρόβλημα, διότι γι' αυτές το όνειρο δεν είναι καν ψυχική πράξη, αλλά σωματική διεργασία, που φανερώνεται με σήματα στον ψυχικό μηχανισμό. Διαφορετική ήταν σε όλες τις εποχές η λαϊκή δοξασία. Κάνει χρήση του θεμιτού δικαιώματός της να φέρεται χωρίς συνέπεια και μολονότι ομολογεί πως το όνειρο είναι ακατανόητο και παράλογο, δεν μπορεί να αρνηθεί στο όνειρο οποιαδήποτε σημασία. Ακολουθώντας ένα σκοτεινό προαίσθημα φαίνεται να υποθέτει ότι το όνειρο έχει ένα, κρυμμένο έστω, νόημα, είναι προορισμένο να υποκαθιστά μια άλλη διαδικασία σκέψης και το ζητούμενο είναι απλώς να ανακαλύψουμε σωστά αυτό το υποκατάστατο, ώστε να βρούμε την κρυφή σημασία του ονείρου.

Γιαυτό ο κόσμος των μη ειδικών προσπάθησε ανέκαθεν να «ερμηνεύσει» το όνειρο, δοκιμάζοντας δύο κατ' ουσίαν διαφορετικές μεθόδους. Η πρώτη βάζει μπροστά της το περιεχόμενο του ονείρου στο σύνολό του και προσπαθεί να το αντικαταστήσει με άλλο περιεχόμενο, κατανοητό και από ορισμένες απόψεις ανάλογο. Αυτή είναι η *συμβολική* ερμηνεία ονείρων· αποτυγχάνει φυσικά εξαρχής στα όνειρα που δεν είναι απλώς ακατανόητα, αλλά που παρουσιάζονται και συγκεχυμένα. Ένα παράδειγμα αυτής της μεθόδου είναι ίσως η ερμηνεία που δίνει ο Ιωσήφ της Βίβλου στο όνειρο του Φαραώ. Επτά παχειές αγελάδες, ακολουθούμενες από επτά ισχνές που καταβροχθίζουν τις πρώτες, αυτό είναι ένα συμβολικό υποκατάστατο για την προφητεία των επτά ετών λιμού στην Αίγυπτο, τα οποία καταναλώνουν όλο το πλεόνασμα που δημιούργησαν τα επτά γόνιμα χρόνια. Τα περισσότερα τεχνητά όνειρα, που πλάθουν οι λογοτέ-

χνες, προορίζονται για τέτοια συμβολική ερμηνεία, καθώς αποδίδουν τη σκέψη που συνέλαβε ο συγγραφέας κατάλληλα μεταμφιεσμένη, ώστε να ταιριάζει στα γνωστά από την εμπειρία χαρακτηριστικά των ονείρων μας.⁹⁵ Η γνώμη πως το όνειρο ασχολείται προπάντων με το μέλλον και πως προαισθάνεται τη διαμόρφωσή του – ένα κατάλοιπο της προφητικής σημασίας που άλλοτε αποδιδόταν στα όνειρα – ωθεί τον ερμηνευτή να μεταφέρει στον μέλλοντα το νόημα που βρήκε με τη συμβολική μέθοδο ερμηνείας.

Δεν υπάρχουν φυσικά πρακτικοί κανόνες για να μάθει κανείς αυτή τη συμβολική μέθοδο ερμηνείας. Η επιτυχία εξαρτάται από τις ευφυείς ιδέες και την άμεση διαίσθηση· γιαυτό η ερμηνεία των ονείρων με τη χρήση συμβόλων είχε αναχθεί σε δεξιοτεχνία και φαινόταν να συνδέεται με ιδιαίτερα προικισμένα άτομα.⁹⁶ Τέτοιες αξιώσεις δεν έχει κατά κανέναν τρόπο η άλλη λαϊκή μέθοδος ερμηνείας των ονείρων. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «κρυπτογραφική μέθοδος», καθώς μεταχειρίζεται το όνειρο σαν ένα είδος κρυπτογραφίας, όπου κάθε σημείο μεταφράζεται σύμφωνα με σταθερά προκαθορισμένο κλειδί σε άλλο σημείο με γνωστή σημασία. Λόγου χάρη είδα στον ύπνο μου μία επιστολή, αλλά και μια κηδεία κλπ. Ψάχνω λοιπόν σε έναν «ονειροκριτή» και βρίσκω πως το «γράμμα» σημαίνει «στενοχώριες», ενώ η «κηδεία» πρέπει να μεταφρασθεί «αρραβώνες». Τότε εναπόκειται σε μένα να συσχετίσω μεταξύ τους τα αποκρυπτογραφημένα λήμματα και να προβάλω το όλο πλέγμα επίσης στο μέλλον. Μια ενδιαφέρουσα παραλλαγή αυτής της κρυπτογραφικής μεθόδου, με την οποία διορθώνεται ως έναν βαθμό ο χαρακτήρας της ως καθαρά μηχανικής μεταφοράς, αποτελεί το έργο του Αρτεμίδωρου του Δαλδιανού για την ερμηνεία των ονείρων. [*Ονειροκριτικά*].⁹⁷ Εδώ δεν λαμβάνεται υπόψη μόνο το περιεχόμενο του ονείρου, αλλά και η προσωπικότητα και οι συνθήκες ζωής του ονειρευόμενου, οπότε το ίδιο ονειρικό στοιχείο έχει διαφορετική σημασία για τον πλούσιο, τον παντρεμένο, τον ρήτορα απότι για τον φτωχό, τον άγαμο ή τον έμπορο. Ουσιώδες σε αυτή τη μέθοδο είναι πάντως ότι η ερμηνευτική εργασία δεν στρέφεται προς το όνειρο στο σύνολό του, αλλά αφορά κάθε μέρος του ονειρικού περιεχομένου χωριστά, λες και το όνειρο είναι ένα κροκαλοπαγές πέτρωμα, όπου κάθε συστατικό του πρέπει να προσδιορισθεί ιδιαίτερα. Την ώθηση για τη δημιουργία της κρυπτογραφικής μεθόδου την έδωσαν ασφαλώς τα ασυνάρτητα και συγκεχυμένα όνειρα.⁹⁸

Δεν μπορεί να αμφιβάλει κανείς ούτε μια στιγμή ότι και οι δύο λαϊκές μέθοδοι ερμηνείας του ονείρου είναι άχρηστες για την επιστημονική μελέτη του θέματος. Η συμβολική μέθοδος είναι περιορισμένη ως προς την εφαρμογή της και δεν μπορεί να εξηγηθεί γενι-

κότερα. Στην κρυπτογραφική μέθοδο όλα εξαρτώνται από την αξιολογία του «κλειδιού», δηλαδή του ονειροκρίτη, αλλά δεν υπάρχει καμιά εγγύηση. Θα έτεινε κανείς να δώσει δίκιο στους φιλοσόφους και τους ψυχιάτρους και όπως και αυτοί να διαγράψει το πρόβλημα της ερμηνείας των ονείρων ως φανταστικό.⁹⁹

Αντιλήφθηκα όμως ότι αυτό θα ήταν πλάνη. Αναγκάστηκα να καταλάβω ότι και εδώ έχουμε να κάνουμε με μία από τις όχι σπάνιες περιπτώσεις όπου μια παμπάλαια, επίμονα διατηρούμενη λαϊκή δοξασία φαίνεται να έφθασε πιο κοντά στην αλήθεια των πραγμάτων απότι η ισχύουσα σήμερα επιστήμη. Πρέπει να υποστηρίξω την άποψη ότι το όνειρο έχει πράγματι μια σημασία και ότι είναι δυνατόν να υπάρξει μια επιστημονική μέθοδος ερμηνείας των ονείρων. Στη γνώση αυτής της μεθόδου έφθασα με τον εξής τρόπο:

Εδώ και αρκετά χρόνια ασχολούμαι με τη διαλεύκανση ορισμένων ψυχοπαθολογικών φαινομένων, της υστερικής φοβίας, των έμμονων ιδεών κλπ. με θεραπευτικές προθέσεις: αυτό συμβαίνει αφότου γνωρίζω από μια σημαντική ανακοίνωση του Josef Breuer ότι άναφορικά με αυτά τα φαινόμενα, που είναι αισθητά ως νοσηρά συμπτώματα, η διαλεύκανση και η λύση τους ταυτίζονται.¹⁰⁰ Αν μπορέσει κανείς να αναγάγει μια τέτοια παθολογική ιδέα στα στοιχεία της ψυχικής ζωής του ασθενούς από τα οποία προήλθε, τότε αυτή διαλύεται και ο ασθενής έχει απελευθερωθεί από αυτή. Αναλογιζόμενος την ανισχυρότητα όλων των άλλων θεραπευτικών προσπαθειών μας και ενόψει της αινιγματικότητας αυτών των καταστάσεων μου φάνηκε ελκυστικό να συνεχίσω τον δρόμο που χάραξε ο Breuer, ώστε παρά τις τόσες δυσκολίες να φθάσω στην πλήρη διαλεύκανση. Για την τελική διαμόρφωση της τεχνικής αυτής της μεθόδου και τα αποτελέσματα αυτής της προσπάθειας πρέπει να γράψω άλλη φορά μια διεξοδική έκθεση. Στην πορεία αυτών των ψυχαναλυτικών μελετών οδηγήθηκα στην ερμηνεία των ονείρων. Οι ασθενείς μου, τους οποίους υποχρέωνα να μου ανακοινώνουν όλες τις ιδέες και τις σκέψεις που τους έρχονταν στον νου σχετικά με ένα ορισμένο θέμα, μου διηγούνταν τα όνειρά τους και έτσι με δίδαξαν ότι ένα όνειρο είναι δυνατόν να παρεμβάλλεται στην ψυχική αλυσίδα, την πορεία της οποίας μπορούμε να παρακολουθήσουμε αναδρομικά ξεκινώντας από την παθολογική ιδέα και φθάνοντας στην ανάμνηση. Ήταν πια ευνόητο να μελετήσω και το όνειρο σαν σύμπτωμα και να εφαρμόσω και σε αυτό τη μέθοδο ερμηνείας που επεξεργάστηκα για την παθολογική ιδέα.

Αυτό απαιτεί βέβαια μια ορισμένη ψυχική προετοιμασία του ασθενούς. Δύο πράγματα πρέπει να επιδιωχθούν σε αυτόν: μεγαλύτερη παρατηρητικότητα απέναντι σε ό,τι αντιλαμβάνεται ψυχικά και

παραμερισμός της κριτικής με την οποία συνηθίζει να εξετάζει τις σκέψεις που του περνούν από το μυαλό. Για την αυτοπαρατήρησή του με συγκεντρωμένη την προσοχή είναι ωφέλιμο να έχει βρει μια βολική θέση και να κλείνει τα μάτια.¹⁰¹ την παραίτηση από κάθε κριτική των συνειδητοποιούμενων σκέψεων πρέπει να την επιβάλουμε ρητά. Του λέμε λοιπόν ότι η επιτυχία της ψυχανάλυσης εξαρτάται από τον όρο ότι θα προσέξει και θα ανακοινώσει οτιδήποτε του έλθει στον νου και δεν θα παρασυρθεί στην πλάνη ότι πρέπει να καταπιέσει μια ξαφνική ιδέα, επειδή του φαίνεται ασήμαντη ή εκτός θέματος, και την άλλη, επειδή του φαίνεται ανόητη. Πρέπει να είναι εντελώς αμερόληπτος απέναντι στους συνειρμούς του, διότι ακριβώς εξαιτίας της κριτικής δεν καταφέρνει συνήθως να βρει την αναζητούμενη λύση του ονείρου, της έμμονης ιδέας κλπ.

Κατά την ψυχαναλυτική εργασία πρόσεξα ότι η ψυχική διάθεση του ανθρώπου που σκέφτεται είναι διαφορετική από την αντίστοιχη αυτού που παρατηρεί τα ψυχικά του δρώμενα. Την ώρα του συλλογισμού μπαίνει στο παιγνίδι μια ψυχική λειτουργία παραπάνω απότι στην περίπτωση της προσεκτικής αυτοπαρατήρησης, όπως δείχνει και η τεταμένη έκφραση του προσώπου και το συνοφρυωμένο μέτωπο του στοχαζόμενου σε αντίθεση προς τη μιμική ηρεμία του αυτοπαρατηρούμενου. Και στις δύο περιπτώσεις πρέπει να υπάρχει η συγκέντρωση της προσοχής,¹⁰² αλλά ο συλλογιζόμενος ασκεί και μια κριτική, με συνέπεια να απορρίπτει ένα μέρος των ιδεών που του έρχονται στον νου, αφού πρώτα τις έχει συνειδητοποιήσει, άλλες να τις διακόπτει απότομα και έτσι να μην ακολουθεί την πορεία που θα χάραζαν, ενώ απέναντι σε άλλες συνηθίζει να συμπεριφέρεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να τις καταπιέζει προτού τις αντιληφθεί και έτσι αυτές μένουν ασυνείδητες. Απεναντίας, ο αυτοπαρατηρούμενος έχει μόνο τη δυσκολία να καταπιέσει την κριτική· αν το καταφέρει, τότε θα του έλθουν άπειρες ιδέες στον νου, οι οποίες διαφορετικά θα παρέμεναν ασύλληπτες. Με τη βοήθεια αυτού του νεοαποκτούμενου υλικού αυτοαντίληψης μπορεί να επιτευχθεί η ερμηνεία των παθολογικών ιδεών καθώς και των ονειρικών μορφωμάτων. Όπως βλέπουμε, το ζητούμενο είναι να επιτευχθεί μια ψυχική κατάσταση περίπου ανάλογη με εκείνη πριν από την αποκοίμηση (και ασφαλώς με αυτή του υπνωτισμένου) σε ό,τι αφορά την κατανομή των ψυχικών ενεργειών (της κινούμενης προσοχής). Κατά την αποκοίμηση προβάλλουν οι «αθέλητες παραστάσεις», καθώς υποχωρεί μια ορισμένη ηθελημένη (και ασφαλώς κριτική) δραστηριότητα, την οποία αφήνουμε να επενεργεί στη ροή των παραστάσεών μας· ως λόγο αυτής της υποχώρησης δηλώνουμε συνήθως την «κούραση»· οι αναδυόμενες αθέλητες παραστάσεις μεταβάλλονται σε οπτικές και ακουστι-

κές εικόνες. (Βλέπε τις παρατηρήσεις του Schleiermacher, μεταξύ άλλων στο μέρος I, κεφ. Ε [και ΣΤ]).¹⁰³ Στην κατάσταση που απαιτείται για την ανάλυση των ονείρων και των παθολογικών ιδεών ο αναλυόμενος παραιτείται σκόπιμα και ηθελημένα από την εν λόγω δραστηριότητα και χρησιμοποιεί την εξοικονομούμενη ψυχική ενέργεια (ή ένα μέρος της) για την προσεκτική παρακολούθηση των αναδυόμενων τώρα αθέλητων σκέψεων, οι οποίες διατηρούν τον χαρακτήρα των παραστάσεων (αυτή είναι η διαφορά από την κατάσταση του αποκοιμώμενου). *Έτσι οι «αθέλητες» παραστάσεις γίνονται «ηθελημένες».*

Η απαιτούμενη στάση¹⁰⁴ απέναντι σε φαινομενικά «αυτόματα αναδυόμενες» ιδέες με παραίτηση από τη συνήθως ασκούμενη κριτική σε αυτές φαίνεται ότι δεν είναι σε όλους εύκολη. Οι «αθέλητες σκέψεις» εκλύουν συνήθως σφοδρότατες αντιστάσεις κατά της ανάδυσής τους. Αν όμως πιστέψουμε τον μεγάλο μας ποιητή και φιλόσοφο Fr. Schiller, μια παρόμοια στάση περιέχει και την προϋπόθεση της ποιητικής παραγωγής. Σε ένα σημείο της αλληλογραφίας του με τον Köpner, η ανίχνευση του οποίου οφείλεται στον Otto Rank, ο Schiller απαντά στο παράπονο του φίλου του για έλλειψη παραγωγικότητας: «Η αιτία των παραπόνων σου έγκειται, καθώς μοι φαίνεται, στον καταναγκασμό που επιβάλλει ο νους σου στη φαντασία σου. Εδώ πρέπει να ρίξω μια ιδέα και να την αισθητοποιήσω με μια παρομοίωση. Φαίνεται πως δεν είναι καλό, και για το δημιουργικό έργο της ψυχής είναι επιζήμιο, όταν η διάνοια επιθεωρεί, τρόπον τινά ήδη στις πύλες, πολύ αυστηρά τις ιδέες που εισρέουν. Μια ιδέα, αν θεωρηθεί καθ' εαυτή, μπορεί να είναι ασήμαντη και πολύ περιπετειώδης, αλλά είναι δυνατόν να αποκτήσει σπουδαιότητα με τη βοήθεια μιας άλλης που θα την ακολουθήσει, μπορεί ίσως να αποτελέσει έναν πολύ χρήσιμο κρίκο, αν συνδεθεί αλυσιδωτά με άλλες, οι οποίες μοιάζουν εξίσου άνοστες: — Όλα αυτά δεν μπορεί να τα κρίνει ο νους, αν δεν συγκρατήσει την ιδέα, ώσπου να την εξετάσει σε συνδυασμό με τις άλλες. Σε ένα δημιουργικό μυαλό όμως νομίζω πως ο νους έχει αποσύρει τη φρουρά του από τις πύλες, οι ιδέες κατεβαίνουν ανάκατες και μόνο στη συνέχεια επισκοπεί και επιθεωρεί ο νους τον μεγάλο σωρό. Κύριοι κριτικοί, ή όπως και αν αποκαλείστε, πρέπει να ντρέπεστε ή να φοβάστε τη στιγμιαία, παροδική τρέλα των προσωπικών δημιουργιών, που η μεγαλύτερη ή μικρότερη διάρκειά της διακρίνει τον σκεπτόμενο καλλιτέχνη από τον ονειρευόμενο. Βιάζεστε να απορρίψετε και ξεχωρίζετε με πολλή αυστηρότητα, γιατί παραπονιέστε για έλλειψη γονιμότητας». (Επιστολή της 1ης Δεκεμβρίου 1788).

Και όμως, μια τέτοια απόσυρση της φρουράς από τις πύλες του

νου, όπως αποκαλεί το πράγμα ο Schiller, μια τέτοια μεταφορά στην κατάσταση της άκριτης αυτοπαρατήρησης, δεν είναι πράγματι δύσκολη.

Οι περισσότεροι από τους ασθενείς μου τα καταφέρνουν μετά το πρώτο μάθημα· και εγώ ασκώ αυτή την πρακτική τέλεια, όταν έχω ως στήριγμα την καταγραφή των ιδεών μου. Η ποσότητα ψυχικής ενέργειας που αποσπάται από τη μείωση της κριτικής δραστηριότητας και προστίθεται στην ένταση της αυτοπαρατήρησης κυμαίνεται αρκετά ανάλογα με το θέμα στο οποίο πρέπει να προσηλωθεί η προσοχή μας.

Το πρώτο βήμα κατά την εφαρμογή αυτής της μεθόδου μάς διδάσκει ότι αντικείμενο της προσοχής δεν πρέπει να γίνεται το όνειρο στο σύνολό του, αλλά μόνο κάθε μέρος του περιεχομένου του χωριστά. Αν ρωτήσω τον μη εξασκημένο ακόμη ασθενή: Τι σας έρχεται στον νου σχετικά με αυτό το όνειρο; αυτός δεν μπορεί κατά κανόνα να συλλάβει κάτι μέσα στο πνευματικό οπτικό πεδίο του. Πρέπει να του παρουσιάσω το όνειρο τεμαχισμένο, οπότε για κάθε μέρος κατεβάζει πολλές ιδέες, τις οποίες μπορούμε να χαρακτηρίσουμε «κρυμμένες σκέψεις» αυτού του τμήματος του ονείρου. Σε αυτή την πρώτη και σημαντική προϋπόθεση αποκλίνει λοιπόν η ασκούμενη από μένα μέθοδος ερμηνείας των ονείρων ήδη από τη λαϊκή και θρυλική μέθοδο ερμηνείας μέσω συμβολισμών και πλησιάζει τη δεύτερη, την «κρυπτογραφική μέθοδο». Είναι όπως και αυτή μια ερμηνεία κατά τμήματα, όχι συλλήβδην· συλλαμβάνει όπως και αυτή το όνειρο εξαρχής ως κάτι σύνθετο, μια συνένωση ψυχικών σχηματισμών. [Βλέπε μέρος VI, κεφ ΣΤ και Ζ)].¹⁰⁵

Στην πορεία της ψυχανάλυσης νευρωτικών ερμήνευσα ήδη περισσότερα από χίλια όνειρα, αλλά δεν θα ήθελα να χρησιμοποιήσω αυτό το υλικό για την εισαγωγή στην τεχνική και στη διδασκαλία της ερμηνείας των ονείρων. Εκτός από τον κίνδυνο να μου αντιτείνουν ότι αυτά είναι όνειρα νευροπαθών και δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων για τα όνειρα υγιών ανθρώπων, υπάρχει άλλος λόγος που με αναγκάζει να μην τα συμπεριλάβω. Το θέμα στο οποίο στοχεύουν αυτά τα όνειρα είναι φυσικά πάντοτε το ιστορικό της ασθενείας, το οποίο αποτελεί τη βάση της νέυρωσης. Αυτό θα απαιτούσε για κάθε όνειρο μια πολύ μακροσκελή προέκθεση και μια εισαγωγή στη φύση και στις αιτιολογικές προϋποθέσεις των ψυχονευρώσεων, πράγματα που είναι κατά βάση νέα και πάρα πολύ παράξενα και γιαυτό θα αποσπούσαν την προσοχή από την προβληματική του ονείρου. Η πρόθεσή μου είναι απεναντίας να δημιουργήσω με τη διαλεύκανση του ονείρου μια προεργασία για τη λύση των δυσκο-

λότερων προβλημάτων της ψυχολογίας των νευρώσεων.¹⁰⁶ Παραιτούμενος όμως από τα όνειρα των νευρωτικών, το κύριο υλικό μου, δεν μπορώ να είμαι και πολύ εκλεκτικός αναφορικά με τα υπόλοιπα. Απομένουν μόνο τα όνειρα που κατά καιρούς μου τα διηγήθηκαν υγιή άτομα του περιβάλλοντός μου ή που καταγράφονται ως παραδείγματα στη βιβλιογραφία για τη ζωή του ονείρου. Σε όλα αυτά τα όνειρα μου λείπει δυστυχώς η ανάλυση, χωρίς την οποία δεν μπορώ να βρω το νόημα του ονείρου. Η δική μου τεχνική δεν είναι βέβαια τόσο άνετη όπως αυτή της κρυπτογραφικής μεθόδου, η οποία μεταφράζει το δεδομένο περιεχόμενο του ονείρου σύμφωνα με ένα σταθερά καθορισμένο κλειδί· εγώ όμως αποδέχομαι πια πως το ίδιο ονειρικό περιεχόμενο μπορεί σε διαφορετικά άτομα και σε διαφορετικό πλαίσιο αναφοράς να κρύβει άλλο νόημα. Έτσι πρέπει να καταφύγω στα δικά μου όνειρα, ένα πλούσιο και άνετο υλικό, που προέρχεται από ένα περίπου ομαλό άτομο και αναφέρεται σε διάφορα φαινόμενα της καθημερινής ζωής. Μερικοί θα προβάλουν ασφαλώς αμφιβολίες ως προς την αξιοπιστία τέτοιων «αυτοανάλυσεων», αφού υποτίθεται ότι δεν μπορεί να αποκλεισθεί η αυθαιρεσία. Κατά την κρίση μου τα πράγματα είναι ευνοϊκότερα στην περίπτωση της αυτοπαρατήρησης παρά στην παρατήρηση άλλων· πρέπει πάντως να δοκιμάσουμε πού μπορούμε να φθάσουμε στην ερμηνεία των ονείρων με την αυτοανάλυση. Άλλες δυσκολίες που πρέπει να ξεπεράσω έχουν να κάνουν με τον εσωτερικό μου κόσμο. Είναι ενόητο ότι διστάζει κανείς να φανερώσει τόσα προσωπικά πράγματα από τον ψυχικό του βίο και ότι δεν νοιώθει ασφαλής για τυχόν παρερμηνείες τρίτων. Αυτό όμως οφείλουμε να το αγνοήσουμε. «Tout psychologue», γράφει ο Delboeuf [1885], «est obligé de faire l'aveu même de ses faiblesses s'il croît par là jeter du jour sur quelque problème obscur».¹⁰⁷ Αλλά και στον αναγνώστη, μπορώ να υποθέσω, το αρχικό ενδιαφέρον για τις αδιακρίσιες, που είμαι υποχρεωμένος να διαπράξω, θα δώσει πολύ σύντομα τη θέση του αποκλειστικά στην εμβάθυνση στα προβλήματα που φωτίζονται με αυτόν τον τρόπο.¹⁰⁸

Θα διαλέξω λοιπόν ένα από τα δικά μου όνειρα και πάνω σε αυτό θα διασαφηνίσω τον τρόπο μου ερμηνείας. Καθένα από αυτά τα όνειρα απαιτεί μια εισαγωγική έκθεση. Τώρα όμως πρέπει να παρακαλέσω τον αναγνώστη να συμερισθεί για λίγο τα ενδιαφέροντά μου και να σκύψει μαζί μου στις τελευταίες λεπτομέρειες της ζωής μου, διότι αυτή τη συμμετοχή απαιτεί επιτακτικά το ενδιαφέρον για την κρυφή σημασία των ονείρων.

ΠΡΟΕΚΘΕΣΗ

Το καλοκαίρι του 1895 είχα θεραπεύσει ψυχαναλυτικά μια νέα γυναίκα, με την οποία η οικογένειά μου και εγώ διατηρούσαμε πολύ στενές φιλικές σχέσεις. Είναι ευνόητο πως μια τέτοια εμπλοκή των σχέσεων μπορεί να ταράξει την ηρεμία του γιατρού, ιδιαίτερα του ψυχοθεραπευτή. Το προσωπικό ενδιαφέρον του γιατρού είναι μεγαλύτερο, η ασθεντία μειωμένη. Μια αποτυχία απειλεί να χαλαρώσει τους παλαιούς φιλικούς δεσμούς με τους συγγενείς της ασθενούς. Η θεραπεία τελείωσε με σχετική επιτυχία, η ασθενής έχασε το υστερικό της άγχος, όχι όμως και τα σωματικά της συμπτώματα. Τότε δεν ήμουν ακόμη αρκετά βέβαιος για τα κριτήρια οριστικής αποθεραπείας μιας υστερικής πάθησης και απαιτούσα από την ασθενή μια λύση που της φαινόταν απαράδεκτη. Σε αυτή την ασυμφωνία διακόψαμε τη θεραπεία λόγω της θερινής περιόδου. — Μια μέρα με επισκέφθηκε ένας νεότερος συνάδελφος, από το στενό φιλικό μου περιβάλλον, ο οποίος είχε επισκεφθεί την ασθενή — την Irma — και την οικογένειά της στην εξοχή. Τον ρώτησα πώς τη βρήκε και η απάντησή του ήταν: Είναι καλύτερα, αλλά όχι εντελώς καλά. Θυμύμαι πως τα λόγια του φίλου μου Otto και ο τόνος του με δυσαρέστησαν. Πίστεψα πως περιείχαν την κατηγορία ότι ίσως της είχα υποσχεθεί πολλά και — δικαιολογημένα ή αδικαιολόγητα — ανήγαγα την υποτιθέμενη μεροληψία του Otto εναντίον μου στην επιρροή των συγγενών της ασθενούς, οι οποίοι, όπως νόμιζα, ποτέ δεν είχαν δει με καλό μάτι τη θεραπευτική μου τακτική. Άλλωστε η δυσαρέσκειά μου δεν μου έγινε σαφής ούτε έφθασα να την εκφράσω. Το ίδιο βράδυ κατέγραψα την ιατρική έκθεση για την περίπτωση της Irma, για να την παραδώσω, τρόπον τινά προς δικαιολογία μου, στον κοινό μας φίλο Dr. M., που τότε έδινε τον τόνο στον κύκλο μας. Την ίδια νύχτα (ή μάλλον κατά το πρωί) είδα το ακόλουθο όνειρο, που το κατέγραψα αμέσως μετά το ξύπνημα.¹⁰⁹

δεν
δεν
δεν
δεν

δεν
δεν
δεν
δεν

δεν
δεν
δεν
δεν

δεν
δεν
δεν
δεν

δεν
δεν
δεν
δεν

ONEIRO 23ης-24ης ΙΟΥΛΙΟΥ 1895
 1. ο Μελίτζος
 2. η Irma
 3. ο φίλος μου Dr. M.
 4. ο φίλος μου Otto
 5. ο φίλος μου Dr. M.
 6. ο φίλος μου Otto

Μεγάλη αίθουσα — πολλοί καλεσμένοι, που τους υποδεχόμαστε. — Ανάμεσά τους η Irma που την παίρνω αμέσως παράμερα, σαν να ήθελα να απαντήσω στο γράμμα της, να της διατυπώσω κατηγορίες, επειδή δεν δέχθηκε ακόμη τη «λύση». Της λέω: Αν πονάς ακόμη, το φταίξιμο είναι πράγματι δικό σου. — Εκείνη απαντά: Να ήξερες τι πόνους αισθάνομαι τώρα στον λαιμό, στο στομάχι και στην κοιλιά, δεν μπορώ να ανασάω από το σφίξιμο. — Την κοιτάζω τρομαγμέ-

δεν
δεν
δεν
δεν

116 Irma
 Irma
 Irma
 Irma

ΑΝΑΛΥΣΗ

1211
Γραμμή
1212
1213
1214
1215
1216
1217
1218
1219
1220
1221
1222
1223
1224
1225
1226
1227
1228
1229
1230
1231
1232
1233
1234
1235
1236
1237
1238
1239
1240
1241
1242
1243
1244
1245
1246
1247
1248
1249
1250
1251
1252
1253
1254
1255
1256
1257
1258
1259
1260
1261
1262
1263
1264
1265
1266
1267
1268
1269
1270
1271
1272
1273
1274
1275
1276
1277
1278
1279
1280
1281
1282
1283
1284
1285
1286
1287
1288
1289
1290
1291
1292
1293
1294
1295
1296
1297
1298
1299
1300

Η αίθουσα – πολλοί καλεσμένοι, που τους υποδεχόμαστε. Αυτό το καλοκαίρι μέναμε στο Bellevue, ένα μοναχικό σπίτι πάνω σε έναν λόφο από τους λόφους στην προέκταση του Kahlenberg.¹¹¹ Το σπίτι προοριζόταν άλλοτε για κέντρο διασκέδασης, γιαυτό και διαθέτει ασυνήθιστα ψηλοτάβανες αίθουσες. Στο Bellevue είδα και το όνειρο, και μάλιστα λίγες μέρες πριν από τα γενέθλια της γυναίκας μου. Εκείνη την ημέρα η γυναίκα μου είχε εκφράσει την προσδοκία ότι θα έρχονταν πολλοί φίλοι στη γιορτή, ανάμεσά τους και η Igma. Το όνειρό μου παριστάνει λοιπόν προκαταβολικά την κατάσταση: Είναι τα γενέθλια της γυναίκας μου και πολλούς ανθρώπους, ανάμεσα στους οποίους και την Igma, τους υποδεχόμαστε ως καλεσμένους στη μεγάλη αίθουσα του Bellevue.

Επιρρίπτω στην Igma την κατηγορία ότι δεν δέχθηκε τη λύση λέω: Αν έχεις ακόμη πόνους, το φταίξιμο είναι δικό σου. Αυτό θα μπορούσα να της το είχα πει και σε κατάσταση αγρύπνιας, ή της το έχω πει. Τότε είχα τη (σφαλερή, όπως αντιλήφθηκα αργότερα) γνώμη πως εξαντλώ το καθήκον μου ανακοινώνοντας στους ασθενείς το κενό νόημα των συμπτωμάτων τους: αν δεχθούν ή απορρίψουν αυτή τη λύση, από την οποία εξαρτάται η επιτυχία, αυτό, νόμιζα, δεν ανήκει στη δική μου ευθύνη. Σήμερα είμαι ευγνώμων απέναντι σε αυτή την ευτυχώς ξεπερασμένη πλάνη, διότι μου έκανε τη ζωή ευκολότερη, όταν στην αναπόφευκτη άγνοιά μου έπρεπε να έχω θεραπευτικές επιτυχίες. Η πρόταση που στο όνειρο λέω στην Igma μού δείχνει ότι προπάντων δεν θέλω να είμαι υπεύθυνος για τους πόνους που έχει ακόμη. Όταν φταίει η ίδια, δεν γίνεται να φταίω εγώ. Μήπως η πρόθεση του ονείρου θα έπρεπε να αναζητηθεί προς αυτή την κατεύθυνση;

Τα παράπονα της Igma: πόνος στον λαιμό, στην κοιλιά και στο στομάχι, δεν μπορώ να ανασάνω από το σφίξιμο. Οι στομαχόπονοι ανήκουν στη συμπτωματολογία της ασθενούς μου, αλλά δεν ήταν πολύ ενοχλητικοί: παραπονιόταν μάλλον για αηδία και τάσεις εμετού. Πόννοι στον λαιμό και στην κοιλιά, σφίξιμο στον λάρυγγα, όλα αυτά δεν έπαιζαν σε αυτή κανένα ρόλο. Απορώ γιατί στο όνειρο έφθασα να επιλέξω αυτά τα συμπτώματα και δεν μπορώ αυτή τη στιγμή να το βρω.

Είναι χλωμή και φουσκωμένη. Η ασθενής μου είχε πάντοτε ρόδινο χρώμα. Υποθέτω πως εδώ παρεισφροεί άλλο άτομο, υποκατάστατο.

Τρομάζω στη σκέψη μήπως παρέβλεψα τυχόν οργανική πάθηση. Πρόκειται, όπως είναι εύκολο να πιστέψει κανείς, για έναν αναπό-

118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200

Επιπλέον εν Αύτη
Ον Ντο Ζ Αληθιά με δα
Αβύδα
Αρτι Νη να δει
Αποδεδειγ
Να αλληλεπ
τη μορφή της

φευκτο φόβο του ειδικού, ο οποίος βλέπει σχεδόν αποκλειστικά νευρωτικούς και έχει συνηθίσει να φορτώνει τόσα φαινόμενα στην υστερία, τα οποία άλλοι γιατροί επιδιώκουν να θεραπεύσουν ως οργανικά. Από την άλλη μεριά με πολιορκεί μια κρυφή αμφιβολία — δεν ξέρω γιατί — αν το τρώμαγμά μου είναι εντελώς ειλικρινές. Αν οι πόνοι της Igma έχουν οργανική βάση, τότε δεν είμαι υποχρεωμένος να τους θεραπεύσω. Η μέθοδός μου απομακρύνει μόνο τους υστερικούς πόνους. Μου φαίνεται δηλαδή κατά βάθος σαν να επιθυμούσα μια διαγνωστική πλάνη: τότε θα έβγαινε από τη μέση και η κατηγορία ότι απέτυχα. ~~Στις φετιές...~~

Συμψηφολογία
ΑΥΤΟΥ
Τη συνάδην
συγγένεια
επιλεκτική
(Από τον
αύριο)

Την παίρνω στο παράθυρο, για να δω μέσα στον λαιμό. Αντιστέκεται λίγο, όπως οι γυναίκες που φορούν ψεύτικα δόντια. Σκέφτομαι πως δεν το έχει ανάγκη. Στην Igma ποτέ δεν είχα λόγο να της εξετάσω τη στοματική κοιλότητα. Αυτό το συμβάν στο όνειρο μου θυμίζει μια εξέταση που είχα κάνει πριν από καιρό σε μια γκουβερνάντα, που αρχικά μου είχε δώσει την εντύπωση νεανικής ομορφιάς, αλλά με το άνοιγμα του στόματος έλαβε ορισμένα μέτρα, για να αποκρύψει την τεχνητή οδοντοστοιχία. Με αυτή την περίπτωση συνδέονται και άλλες αναμνήσεις από ιατρικές εξετάσεις και μικρά μυστικά, που αποκαλύπτονται τότε και δεν είναι ευχάριστα για καμμία πλευρά. Δεν το έχει ανάγκη: κατ' αρχήν είναι μάλλον μια φιλοφρόνηση για την Igma: υποπτεύομαι όμως και άλλη σημασία. Στην προσεκτική ανάλυση νοιώθει κανείς αν έχει εξαντλήσει τις αναμενόμενες κρυμμένες σκέψεις ή όχι. Η στάση της Igma πλάι στο παράθυρο μου θυμίζει ξαφνικά μια άλλη εμπειρία. Η Igma έχει μια στενή φίλη, που την εκτιμώ πολύ. Όταν την επισκέφθηκα ένα βράδυ, τη βρήκα, όπως στο όνειρο, κοντά στο παράθυρο και ο γιατρός της, ο ίδιος Dr. M., της εξηγούσε ότι έχει ένα επίχρισμα διφθερίτιδας. Ο Dr. M. και το επίχρισμα επανέρχονται στη συνέχεια του ονείρου. Τώρα μου έρχεται στον νου ότι τους τελευταίους μήνες έχω κάθε λόγο να υποθέτω ότι αυτή η άλλη κυρία είναι επίσης υστερική. Μου το αποκάλυψε μάλιστα η ίδια η Igma. Τι γνωρίζω όμως για τις κρίσεις της; Μόνο ότι πάσχει από υστερικούς πνιγμούς, όπως η Igma μου στο όνειρο. Στο όνειρο δηλαδή αντικατέστησα την ασθενή μου με τη φίλη της. Θυμούμαι τώρα πως έκανα συχνά την υπόθεση ότι αυτή η κυρία θα μπορούσε επίσης να μου ζητήσει να την απαλλάξω από τα συμπτώματά της. Το θεώρησα όμως απίθανο, διότι είναι πολύ συνεσταλμένη. Αντιστέκεται, όπως δείχνει το όνειρο. Μια άλλη εξήγηση θα ήταν πως δεν το έχει ανάγκη έχει φανεί ως τώρα πράγματι αρκετά δυνατή να ελέγχει τις κρίσεις της χωρίς ξένη βοήθεια. Τώρα δεν απομένουν πολλά στοιχεία, που δεν μπορώ να τα βολέψω ούτε στην Igma ούτε στη φίλη της: χλωμή, φουσκωμένη, ψεύτικα δόντια. Τα

Επιπλέον
με έδω
/ Μ
έναν
ενθύν

ψεύτικα δόντια με οδηγούν σε εκείνη την γκουβερνάντα· νοιώθω τώρα την τάση να αρκεσθώ σε *χαλασμένα* δόντια. Σε αυτή την περίπτωση θυμούμαι μια άλλη, την οποία θα μπορούσαν να υπονοούν αυτά τα στοιχεία. Ούτε αυτή είναι ασθενής μου, και δεν θα την ήθελα ως ασθενή μου, διότι παρατήρησα ότι μαζί μου είναι ντροπαλή και τη θεωρώ ~~απροσάρμοστη~~ ασθενή. Συνήθως είναι χλωμή, και όταν μια φορά είχε μια ιδιαίτερα καλή περίοδο, ήταν φουσκωμένη.¹¹² Παρέβαλα λοιπόν την ασθενή μου Irma με δύο άλλα πρόσωπα που επίσης θα αντιστέκονταν στη θεραπεία. Τι νόημα όμως μπορεί να έχει η αντικατάστασή της μέσα στο όνειρο με τη φίλη της; Μήπως ότι θέλω στη θέση της Irma να έχω την άλλη ως ασθενή μου· ή η άλλη μου είναι πιο συμπαθητική ή τη θεωρώ ευφυέστερη. Την Irma δεν την θεωρώ έξυπνη, επειδή δεν αποδέχεται τη λύση μου. Η άλλη θα ήταν πιο έξυπνη και μάλλον θα υποχωρούσε. Τότε ανοίγει πράγματι το στόμα· θα είχε να διηγηθεί περισσότερα απότι η Irma.¹¹³

Τι βλέπω μέσα στον λαιμό: μια λευκή κηλίδα και την εσχάρωση των ρινικών κοιλιοτήτων. Η λευκή κηλίδα θυμίζει διφθερίτιδα και έτσι τη φίλη της Irma, αλλά και τη βαρειά αρρώστια της μεγαλύτερης κόρης μου πριν από σχεδόν δύο χρόνια με όλον τον τρόπο εκείνης της κακής περιόδου. Οι εσχάρες στις ρινικές κόγχες θυμίζουν επιτακτικά μια ανησυχία για τη δική μου υγεία. Χρησιμοποιούσα τότε συχνά *κοκαΐνη*, για να καταπιέσω τα οχληρά ρινικά οιδήματα, ενώ πριν από λίγες μέρες είχα ακούσει ότι μία ασθενής, που έκανε το ίδιο, έπαθε εκτεταμένη νέκρωση του ρινικού βλεννογόνου. Η υπόδειξη της κοκαΐνης, που την έκανα το 1888,¹¹⁴ μου απέφερε βαρείες κατηγορίες. Ένας ακριβός φίλος, που το 1895 (χρονιά του ονείρου) είχε πεθάνει, οφείλει την επιτάχυνση του χαμού του στην κατάχρηση αυτού του *παρασκευάσματος*.

Καλώ γρήγορα τον Dr. M., που επίσης την εξετάζει. Αυτό ανταποκρίνεται στη θέση που κατείχε ανάμεσά μας ο M. Όμως το «*γρήγορα*» είναι αρκετά χτυπητό και απαιτεί ιδιαίτερη εξήγηση. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Α, αρχή]. Μου θυμίζει μια θλιβερή ιατρική εμπειρία. Έχοντας συστήσει σε ασθενή επί μεγάλο διάστημα ένα *παρασκεύασμα*, που τότε το θεωρούσαμε ακίνδυνο (*σουλφονάλη*), της προκάλεσα σοβαρή δηλητηρίαση και έσπευσα να ζητήσω τη συμπαράσταση του εμπειρου και μεγαλύτερου στην ηλικία συναδέλφου. Υπάρχει ένα επουσιώδες στοιχείο που πιστοποιεί το γεγονός ότι είχα πράγματι στον νου μου αυτή την περίπτωση. Η ασθενής, που υπέκυψε στη δηλητηρίαση, είχε το ίδιο όνομα με τη μεγαλύτερη κόρη μου. Ποτέ ως τώρα δεν το είχα σκεφθεί· τώρα μου φαίνεται σχεδόν σαν ανταπόδοση της μοίρας. Σαν να συνεχιζόταν η υποκατάσταση των ανθρώπων υπό άλλη έννοια· αυτή η Mathilde στη θέση εκείνης

ο ερρίκος Νορό

Handwritten notes: *Μητρίδα*, *Μαθητρίδα*, *Μαθητρίδα*

της Mathilde· οφθαλμόν αντί οφθαλμού, οδόντα αντί οδόντος. Είναι σαν να ζητώ κάθε ευκαιρία, για να καταλογίσω στον εαυτό μου έλλειψη ιατρικής ευσυνειδησίας.

Ο Dr. M. είναι χλωμός, χωρίς γένεια στο σαγόνι και κουτσαίνει. Αυτό που εδώ αληθεύει είναι ότι η κακή του εμφάνιση προκαλεί συχνά ανησυχίες στους φίλους του. Τα άλλα δύο χαρακτηριστικά πρέπει να σχετίζονται με άλλο άτομο. Μου έρχεται στον νου ο μεγαλύτερος αδελφός μου, που ζει στο εξωτερικό· ξυρρίζει το μούσι του και γενικά μοιάζει, αν θυμούμαι καλά, με τον M. στο όνειρο. Πριν από μερικές μέρες μας ήλθε η είδηση ότι λόγω μιας αρθρίτιδας κουτσαίνει. Πρέπει να υπάρχει λόγος για τη συγχώνευση αυτών των προσώπων στο όνειρό μου. Θυμούμαι πράγματι ότι για παρόμοιους λόγους ήμουν θυμωμένος και με τους δύο. Είχαν απορρίψει μια πρόταση που τους είχα κάνει τον τελευταίο καιρό.

Handwritten notes: *Dr. M*, *επιπέδω*, *επιπέδω*, *Mathilde*, *αδελφός*, *Γου*

Ο φίλος Otto στέκεται τώρα πλάι στην ασθενή, ενώ ο φίλος Leopold την εξετάζει και κάτω αριστερά βρίσκει μια αμβλύτητα. Ο φίλος Leopold, συγγενής του Otto, είναι επίσης γιατρός. Η μοίρα τους έκανε ανταγωνιστές, αφού ασκούν την ίδια ειδικότητα, και οι άνθρωποι τους συγκρίνουν διαρκώς μεταξύ τους. Ήταν και οι δύο βοηθοί μου επί πολλά χρόνια, όταν διηύθυνα μια δημόσια κλινική για παιδιά με νευρολογικές παθήσεις.¹¹⁵ Σκηνές όπως αυτές στο όνειρο έχουν συμβεί συχνά εκεί. Ενώ συζητούσα μια φορά με τον Otto για τη διάγνωση μιας περίπτωσης, ο Leopold εξέτασε και πάλι το παιδί και βρήκε κάτι που συνέβαλε προσδόκητα στη λήψη της απόφασης. Υπήρχε μεταξύ τους παρόμοια διαφορά στον χαρακτήρα όπως μεταξύ του επιθεωρητή Bräsig και του φίλου του Karl.¹¹⁶ Ο ένας διακρινόταν για τη «σβελτάδα» του, ο άλλος ήταν αργός, φλεγματικός, αλλά εμβριθής. Αν στο όνειρο αντιπαραβάλλω τον Otto με τον προσεκτικό Leopold, αυτό γίνεται προφανώς για να εξάρω τον Leopold. Είναι μια παρόμοια συγκριση όπως πιο πάνω μεταξύ της μη πειθήνιας ασθενούς Irma και της θεωρούμενης ως πιο έξυπνης φίλης της. Διακρίνω τώρα και μία από τις τροχιές που συνδέουν τις σκέψεις στο όνειρο: από το άρρωστο παιδί στο παιδιατρικό ινστιτούτο. Η αμβλύτητα του επικρουστικού ήχου κάτω αριστερά μου δίνει την εντύπωση πως ανταποκρίνεται σε όλες τις λεπτομέρειες μιας ορισμένης περίπτωσης, όπου ο Leopold με εξέπληξε με την εμβριθείά του. Έχω επίσης μπροστά μου την εικόνα ενός είδους μετάστασης, αλλά αυτή θα μπορούσε να σχετίζεται και με την ασθενή που ήθελα να έχω στη θέση της Irma. Αυτή η κυρία μιμείται, καθόσον μπορώ να εκτιμήσω, μια φυματίωση.

Handwritten notes: *αδελφός*, *2091*, *724*, *210*, *Μαθητρίδα*, *καταχραση*

Μια μολυσμένη από διήθημα περιοχή του δέρματος στην αριστερή ωμοπλάτη. Αντιλαμβάνομαι αμέσως ότι πρόκειται για τους ρευματι-

Handwritten notes: *απειθήνας*, *μικροβίος*, *πν λέει*, *απίστευ*, *κάνει*, *κάνει*

Φυρμυκωσισ)

σμούς της ωμοπλάτης μου, που τους αισθάνομαι τακτικά, όταν αγρυπνώ ως αργά τη νύχτα. Η διατύπωση στο όνειρο είναι αρκετά διαφορετική: *κάτι που παρά το φανελάκι το νοιώθω και εγώ*. Που το αισθάνομαι στο δικό μου σώμα, εννοείται. Εξάλλου μου προκαλεί εντύπωση ο ασυνήθιστος χαρακτηρισμός «μολυσμένη από διήθημα περιοχή του δέρματος». Τη «διήθηση πίσω, στο πάνω μέρος αριστερά» την έχουμε συνηθίσει· θα σχετιζόταν με τον πνεύμονα και κατά συνέπεια πάλι με φυματίωση.

Παρά τα ρούχα. Αυτό βέβαια είναι μια παρεμβολή. Τα παιδιά στο παιδιατρικό ινστιτούτο τα εξετάζαμε φυσικά γδυτά· είναι ένα είδος αντίθεσης στον τρόπο με τον οποίο πρέπει να εξετάζονται ασθενείς γυναίκες. Για έναν διαπρεπή κλινικό γιατρό λεγόταν ότι εξέταζε τους ασθενείς του πάντοτε ντυμένους. Τα υπόλοιπα μου είναι σκοτεινά και ομολογώ ότι δεν έχω διάθεση να εμβαθύνω εδώ περισσότερο.

Ο Dr. M. λέει: Πρόκειται για μόλυνση, αλλά δεν πειράζει. Θα επέλθει και δυσεντερία και η τοξίνη θα αποβληθεί. Αυτό μου φαίνεται κατ' αρχάς γελοίο, αλλά πρέπει να το αναλύσω, όπως όλα τα άλλα. Κοιτάζοντάς το προσεκτικότερα, ανακαλύπτω ένα είδος νοήματος. Αυτό που βρήκα στην ασθενή ήταν τοπική διφθερίτιδα. Από την περίοδο ασθενείας της κόρης μου θυμούμαι τη συζήτηση για τη διφθερίτιδα και τη διφθερία. Η τελευταία είναι η γενική μόλυνση, που απορρέει από την τοπική διφθερίτιδα. Μια τέτοια γενική μόλυνση διαπιστώνει ο Leopold με την αμβλύτητα· αυτή είναι που κάνει πιθανές τις μεταστατικές εστίες. Εγώ βέβαια δεν πιστεύω ότι ειδικά στη διφθερία εμφανίζονται τέτοιου είδους μεταστάσεις. Μου θυμίζουν μάλλον την πναιμία.

Δεν πειράζει: είναι παρηγοριά. Νομίζω ότι εναρμονίζεται ως εξής στο σύνολο: Το τελευταίο μέρος του ονείρου περιέχει τη σκέψη πως οι πόνοι της ασθενούς προέρχονται από μια σοβαρή οργανική πάθηση. Έχω την υπόνοια ότι και με αυτό θέλω απλώς να αποσείσω την ενοχή. Για τη συνέχιση της διφθερίτιδας δεν μπορεί να ευθύνεται η ψυχοθεραπεία. Με στενοχωρεί όμως ότι προσάπτω στην Irma μια τόσο σοβαρή πάθηση, μόνο και μόνο για να απαλλάξω τον εαυτό μου. Είναι τόσο απάνθρωπο. Χρειάζομαι λοιπόν μια διαβεβαίωση για την καλή έκβαση και δεν μου φαίνεται κακή η επιλογή να βάλω την παρηγοριά στο στόμα ακριβώς του Dr. M. Εδώ όμως εξυψώνομαι πάνω από το όνειρο, και αυτό χρειάζεται εξηγήσεις. Γιατί όμως αυτή η παρηγοριά είναι ανόητη; *Αυτό είναι το σφάλμα του ονείρου*

Δυσεντερία: Κάποια άσχετη θεωρητική ιδέα, σύμφωνα με την οποία οι νοσηρές ουσίες είναι δυνατόν να αποβληθούν μέσω του εντέρου. Μήπως έτσι θέλω να ειρωνευθώ τον Dr. M. για τον πλούτο

των εξεζητημένων εξηγήσεών του, των παράξενων παθολογικών συνδυασμών του; Η δυσεντερία μου θυμίζει και κάτι άλλο. Πριν από μερικούς μήνες είχα αναλάβει έναν νεαρό με παράξενα ενοχλήματα αφόδευσης, τον οποίο άλλοι συναδέλφοι είχαν νοσηλεύσει σαν περίπτωση «αναιμίας με υποσιτισμό». Διέγνωσα υστερία, αλλά δεν ήθελα να δοκιμάσω την ψυχοθεραπεία σε αυτόν και τον έστειλα για θαλασσινό ταξίδι. Πριν από μερικές μέρες έλαβα ένα απελπισμένο γράμμα του από την Αίγυπτο, όπου μου ανακοινώνει ότι είχε νέα κρίση, την οποία ο γιατρός θεωρεί δυσεντερία. Υποθέτω βέβαια ότι η διάγνωση είναι απλή πλάνη του αδαούς συναδέλφου, που η υστερία τον ξεγελάει: δεν μπορούσα όμως να μην επιρροίψω στον εαυτό μου την κατηγορία ότι έκανα τον ασθενή εκτός από μια υστερική εντεροπάθεια να υποστεί και μια οργανική. Η δυσεντερία ακούγεται και λίγο σαν διφθερία, μια ονομασία που στο όνειρο δεν εμφανίζεται.

Πράγματι έτσι πρέπει να είναι: Ειρωνεύομαι την παρήγορη πρόγνωση του Dr. M. για την επερχόμενη δυσεντερία κλπ., διότι θυμύμαι πως πριν από χρόνια είχε διηγηθεί κάτι παρόμοιο για έναν συνάδελφο γελώντας ειρωνικά. Είχε κληθεί να συσκεφθεί με αυτόν τον συνάδελφο για έναν βαριά άρρωστο και αισθάνθηκε την ανάγκη να παρατηρήσει στον άλλον, που φαινόταν αισιόδοξος, ότι στα ούρα του ασθενούς βρίσκει λεύκωμα. Ο συνάδελφος δεν τα έχασε και του απάντησε ήρεμος: *Δεν πειράζει, κύριε συνάδελφε, η λεύκωμα θα αποβληθεί σίγουρα! Δεν αμφιβάλω πια ότι αυτό το μέρος του ονείρου περιέχει μια ειρωνεία για τους συναδέλφους που δεν γνωρίζουν την υστερία. Ενείδει επιβεβαίωσης μου έρχεται ξαφνικά στον νου: Ξέρει άραγε ο Dr. M. ότι τα φαινόμενα της ασθενούς του, της φίλης της Irma, που κινούν την υποψία για φυματίωση, προέρχονται επίσης από την υστερία; Διέγνωσε αυτή την υστερία ή τον «ξεγέλασε»;*

Ποιόν λόγο όμως είναι δυνατόν να έχω, ώστε να μεταχειρίζομαι τόσο άσχημα αυτόν τον φίλο; Είναι πολύ απλό. Ο Dr. M. δεν συμφωνεί με τη «λύση» μου στην περίπτωση της Irma, όπως και η ίδια. Σε αυτό το όνειρο λοιπόν εκδικήθηκα δύο ανθρώπους, την Irma με τη φράση: *αν έχεις ακόμη πόνους, εσύ φταις γιαυτό, και τον Dr. M. με τη διατύπωση της ανόητης παρηγοριάς που του βάζω στο στόμα.*

Ξέρουμε αμέσως από πού προέρχεται η μόλυνση. Αυτή η κατ' ευθείαν γνώση στο όνειρο είναι παράξενη. Ακριβώς προηγουμένως δεν ξέραμε, αφού η μόλυνση δεν είχε διαπιστωθεί προτού την εξετάσει ο Leopold.

Ο φίλος Otto της είχε κάνει μια ένεση, όταν δεν αισθανόταν καλά. Ο Otto είχε πει πράγματι ότι στο σύντομο διάστημα της παρουσίας του στην οικογένεια της Irma τον φώναζαν στο διπλανό ξενο-

δοχείο, για να κάνει μια ένεση σε κάποιον που ξαφνικά δεν αισθανόταν καλά. Οι ενέσεις μου θυμίζουν πάλι τον άτυχο φίλο που δηλητηριάστηκε με κοκαΐνη. [Βλέπε σημ. 114]. Του είχα συστήσει το παρασκεύασμα για εσωτερική [δηλαδή στοματική] χρήση κατά τη διακοπή λήψης της μορφίνης· αυτός όμως έκανε αμέσως ενέσεις κοκαΐνης.

• *Με ένα παρασκεύασμα προπυλίου, με προπυλένιο... προπιονικό οξύ.* Πού τα βρήκα αυτά; Το ίδιο βράδυ, όταν είχα γράψει την ιατρική έκθεση και στη συνέχεια ονειρεύθηκα, η γυναίκα μου άνοιξε μια φιάλη λικέρ, στην οποία ήταν γραμμένη η λέξη «ανανάς»¹¹⁷ και η οποία ήταν δώρο του φίλου μας Otto. Είχε τη συνήθεια να κάνει δώρα σε κάθε ευκαιρία που του δινόταν· ας ελπίσουμε ότι μια γυναίκα θα τον γιατρέψει κάποτε από αυτό.¹¹⁸ Αυτό το λικέρ ανέδωσε μια τέτοια μυρωδιά μη αποσταγμένου οινοπνεύματος, ώστε αρνήθηκα να το δοκιμάσω. Η γυναίκα μου είπε: Αυτή τη φιάλη να τη χαρίσουμε στους αχθοφόρους, και εγώ, ακόμη πιο προσεκτικός, το απαγόρευσα με τη φιλόδοξη παρατήρηση ότι ούτε αυτοί πρέπει να δηλητηριαστούν. Η κακή μυρωδιά οινοπνεύματος (Amyl...¹¹⁹) μου θύμισε προφανώς όλη τη σειρά: Propyl, Methyl κλπ., η οποία στο όνειρο απέδωσε τα παρασκευάσματα προπυλενίου. Έκανα βέβαια μια αντικατάσταση, ονειρευόμενος το προπύλιο, αφού είχα μυρίσει το αμύλιο, αλλά τέτοιες αντικαταστάσεις, ειδικά στην οργανική χημεία, είναι ίσως επιτρεπτές.

Τριμεθυλαμίνη. Στο όνειρο είδα τον χημικό της τύπο, κάτι που μαρτυρεί πάντως τη μεγάλη προσπάθεια της μνήμης μου, και μάλιστα ο τύπος ήταν με μαύρα γράμματα, σαν να θέλησαν να την εξάρουν ως ιδιαίτερα σημαντική. Πού με οδηγεί λοιπόν η τριμεθυλαμίνη, στην οποία μου επιστήθηκε με αυτόν τον τρόπο η προσοχή; Σε μια συζήτηση με άλλον φίλο μου, ο οποίος εδώ και χρόνια γνωρίζει τις εργασίες μου στα πρώτα τους στάδια, όπως και εγώ τις δικές του.¹²⁰ Μου είχε ανακοινώσει τότε μερικές ιδέες για μια σεξουαλική χημεία και μεταξύ άλλων ανέφερε ότι, όπως πιστεύει, ένα από τα προϊόντα του σεξουαλικού μεταβολισμού είναι η τριμεθυλαμίνη. Αυτή η ουσία με οδηγεί λοιπόν στη σεξουαλικότητα, στο στοιχείο στο οποίο αποδίδω τη μεγαλύτερη σημασία για τη δημιουργία των νευρικών παθήσεων που θέλω να θεραπεύσω. Η ασθενής μου Irma είναι νεαρή χήρα· αν έχω την πρόθεση να δικαιολογήσω την αποτυχία της θεραπείας σε αυτή, το καλύτερο θα είναι να επικαλεσθώ αυτό το γεγονός, που οι φίλοι της θα προτιμούσαν να το αλλάξουν. Πόσο παράξενα εξάλλου είναι δομημένο ένα τέτοιο όνειρο! Η άλλη, που στο όνειρο είναι ασθενής μου στη θέση της Irma, είναι επίσης νέα χήρα.

Νοιώθω γιατί ο τύπος της τριμεθυλαμίνης είναι τόσο υπογραμμι-

σμένος στο όνειρο. Σε αυτή τη μία λέξη συγκεντρώνονται τόσα σπουδαία πράγματα: Η τριμεθυλαμίνη δεν υπονοεί μόνο το πανίσχυρο στοιχείο της σεξουαλικότητας, αλλά και το πρόσωπο του οποίου τη σύμφωνη γνώμη θυμούμαι με ικανοποίηση, όταν αισθάνομαι εγκυβημένος με τις απόψεις που εκπροσωπώ. Τόσο λίγο εμφανίζεται μέσα στο πλέγμα σκέψεων του ονείρου αυτός ο φίλος που έπαιξε τόσο μεγάλο ρόλο στη ζωή μου; Όχι βέβαια· είναι σπάνιος γνώστης των επιδράσεων που έχουν οι παθήσεις της μύτης και των παραρρινικών κοιλοτήτων της και ανακάλυψε για την επιστήμη μερικές πολύ αξιόλογες σχέσεις των ρινικών κοιλοτήτων προς τα γυναικεία σεξουαλικά όργανα. (Τα τρία σγουρά μορφώματα στον λαιμό της Irma). Του ανέθεσα να εξετάσει την Irma, μη τυχόν οι στομαχόπονοί της έχουν ρινική προέλευση. Υποφέρει όμως και ο ίδιος από ρινικές διαπτήσεις, που μου προκαλούν ανησυχία, και αυτό υπονοεί μάλλον η πυραιμία που φαντάζομαι στην περίπτωση των μεταστάσεων στο όνειρο.¹²¹

Δεν κάνουν εύκολα τέτοιες ενέσεις. Εδώ εκτοξεύεται κατ' ευθείαν κατά του φίλου Otto η κατηγορία της απερισκεψίας. Πιστεύω πως κάτι παρόμοιο σκέφθηκα μέσα μου το απόγευμα, όταν τα λόγια και το βλέμμα του φάνηκε να μαρτυρούν ότι παίρνει θέση εναντίον μου. Περίπου έτσι: Πόσο εύκολα επηρεάζεται· πόσο επιπόλαια σχηματίζει την κρίση του. Εκτός αυτού η πρόταση με παραπέμπει και πάλι στον πεθαμένο φίλο που τόσο γρήγορα είχε προχωρήσει σε ενέσεις κοκαΐνης. Εγώ δεν είχα κατά νου, όπως προανέφερα, ενέσεις με αυτό το παρασκευάσμα. Κατηγορώντας τον Otto για επιπόλαιη χρήση εκείνων των χημικών ουσιών, αντιλαμβάνομαι ότι αγγίζω πάλι την ιστορία εκείνης της άτυχης Mathilde, από την οποία προέρχεται η ίδια κατηγορία εναντίον μου. Προφανώς εδώ συγκεντρώνω παραδείγματα για την ευσυνειδησία μου, αλλά και για το αντίθετο.

Ίσως δεν ήταν και η σύριγγα καθαρή. Ακόμη μια μομφή κατά του Otto, η οποία όμως προέρχεται από αλλού. Χθες συνάντησα κατά τύχη τον γιό μιας 82χρονης κυρίας, στην οποία πρέπει να κάνω καθημερινά δύο ενέσεις μορφίνης.¹²² Τώρα είναι στην εξοχή και άκουσα ότι υποφέρει από φλεβίτιδα. Σκέφθηκα αμέσως ότι θα πρόκειται για ένα διήθημα από μολυσμένη σύριγγα. Είμαι υπερήφανος, διότι επί δύο χρόνια δεν της προκάλεσα καμιά μόλυνση από διήθημα· η μόνιμη φροντίδα μου είναι βέβαια να διατηρώ καθαρή τη σύριγγα. Είμαι δηλαδή ευσυνειδητός. Από τη φλεβίτιδα έρχομαι και πάλι στη γυναίκα μου, που σε μια εγκυμοσύνη έπαθε αγγειέμφραξη, και τώρα έρχονται στη μνήμη μου τρεις παρόμοιες περιπτώσεις, με τη γυναίκα μου, με την Irma και με τη Mathilde που πέθανε· η ταυτότητα

αυτών των περιπτώσεων μου έδωσε προφανώς το δικαίωμα της αλληλοϋποκατάστασης των τριών γυναικών στο όνειρο.

Έτσι η ερμηνεία αυτού του ονείρου αποπερατώθηκε.¹²³ Κατά τη διάρκεια αυτής της εργασίας δεν ήταν εύκολο να αποκρούσω όλους τους συνειρμούς που κατ' ανάγκη υποδαύλιζε η αντιπαραβολή του ονειρικού περιεχομένου με τις ιδέες που κρύβονται πίσω του. Εν τω μεταξύ συνειδητοποίησα το «νόημα» του ονείρου. Πρόσεξα μια πρόθεση, που πραγματοποιείται μέσω του ονείρου και πρέπει να ήταν το κίνητρο για να ονειρευθώ. Το όνειρο εκπληρώνει μερικές επιθυμίες που μου δημιουργήθηκαν από τα γεγονότα της τελευταίας βραδιάς (η είδηση του Otto, η καταγραφή της ιατρικής έκθεσης). Το συμπέρασμα από το όνειρο είναι δηλαδή ότι δεν φταίω για όσα υφίσταται ακόμη η Irma και ότι υπεύθυνος γι' αυτό είναι ο Otto. Με δυσαρέστησε με την παρατήρησή του για την ατελή θεραπεία της Irma, και το όνειρο παίρνει εκδίκηση για μένα γυρίζοντας την κατηγορία εναντίον του. Το όνειρο με απαλλάσσει από την ευθύνη για την κατάσταση της Irma, καθώς ανάγει αυτή την κατάσταση σε άλλους παράγοντες (ολόκληρη σειρά αιτιολογιών). Το όνειρο παριστάνει τα πράγματα όπως θα τα επιθυμούσα: περιεχόμενό του είναι λοιπόν η εκπλήρωση μιας επιθυμίας, κίνητρό του μία επιθυμία.

Αυτά είναι ολοφάνερα. Αλλά και αρκετές από τις λεπτομέρειες του ονείρου γίνονται για μένα κατανοητές υπό το πρίσμα της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας. Δεν εκδικούμαι τον Otto μόνο για την εσπευσμένη του μεροληψία εναντίον μου, φορτώνοντάς του μια εσπευσμένη ιατρική πράξη (την ένεση), αλλά τον εκδικούμαι και για το κακό λικέρ που μυρίζει μη αποσταγμένο οινόπνευμα, και στο όνειρο βρίσκω μια έκφραση που συνενώνει τις δύο κατηγορίες: την ένεση με το παρασκεύασμα προπυλενίου. Δεν έχω ικανοποιηθεί ακόμη με αυτά, αλλά συνεχίζω την εκδίκησή μου, καθώς του αντιπαραθέτω τον ανταγωνιστή του ως πιο αξιόπιστον από αυτόν. Φαίνεται πως με αυτό θέλω να πω: Τον προτιμώ από σένα. Όμως ο Otto δεν είναι ο μόνος που χρειάστηκε να νοιώσει το βάρος της οργής μου. Εκδικούμαι και την απειθή ασθενή, καθώς την αντικαθιστώ με μία πιο έξυπνη και πιο πειθήνια. Δεν αφήνω να περάσει έτσι ούτε η αντίρρηση του Dr. M., αλλά του υποδηλώνω σαφώς τη γνώμη μου, δηλαδή ότι δεν στέκεται ως ειδήμων απέναντι στα πράγματα («θα επέλθει δυσεντερία κλπ.»). Μου φαίνεται μάλιστα πως καταφεύγω από αυτόν σε έναν άλλον, έναν καλύτερο γνώστη (τον φίλο μου που μου είπε για την τριμεθυλαμίνη), όπως στράφηκα από την Irma στη φίλη της, από τον Otto στον Leopold. Πάρτε από εδώ αυτούς τους ανθρώπους, αντικαταστήστε τους με τρεις άλλους της επιλογής μου, και έτσι θα

έχω απαλλαγεί από τις κατηγορίες, που δεν εννοώ να τις θεωρήσω δίκαιες! Ακόμη και το αβάσιμο αυτών των κατηγοριών καταφαίνεται στο όνειρό μου με τον πιο διεξοδικό τρόπο. Οι πόνοι της Igma δεν με βαρύνουν, διότι η ίδια φταίει γι' αυτές, καθώς αρνείται να δεχθεί τη λύση που της προτείνω. Οι πόνοι της Igma δεν με αφορούν, αφού είναι οργανικής φύσης και δεν γιατρεύονται με ψυχοθεραπεία. Αιτιολογούνται ικανοποιητικά από τη χηρεία της (Trime-thylamin!), και αυτό δεν μπορώ να το αλλάξω. Έχουν προκληθεί από μια ένεση που της έκανε ο απρόσεκτος Otto, χρησιμοποιώντας μάλιστα μια ακατάλληλη ουσία, κάτι που εγώ ποτέ δεν θα είχα κάνει. Η σύριγγα ήταν ακάθαρτη όπως και στην περίπτωση της γηραιάς μου κυρίας που έπαθε φλεβίτιδα, ενώ εγώ ποτέ δεν σφάλω στις ενέσεις που κάνω. Βλέπω βέβαια ότι αυτές οι εξηγήσεις για τους πόνους της Igma, που τείνουν να με αποενοχοποιήσουν, δεν συμφωνούν μεταξύ τους και η μία αποκλείει την άλλη. Όλη η απολογία – τίποτε άλλο δεν είναι αυτό το όνειρο – θυμίζει πολύ τις υπερασπιστικές δικαιολογίες του ανθρώπου που είχε κατηγορηθεί από τον γείτονά του ότι του έφερε πίσω το καζάνι χαλασμένο. Πρώτον το έφερε χωρίς βλάβες, δεύτερον το καζάνι είχε τρύπες όταν το πήρε και τρίτον ποτέ δεν δανείσθηκε καζάνι από τον γείτονα. Αλλά έτσι είναι ακόμη καλύτερα: έστω και ένας από τους τρεις τρόπους υπεράσπισης να αναγνωρισθεί ως βάσιμος, ο άνθρωπος πρέπει να ~~αθωωθεί~~¹²⁴

Εισέρχονται και άλλα θέματα μέσα στο όνειρο, αλλά η σχέση τους με την απαλλαγή μου από την ευθύνη για την αρρώστια της Igma δεν είναι τόσο διαφανής: Η ασθένεια της κόρης μου καθώς και μιας ασθενούς με το ίδιο όνομα, η βλαβερότητα της κοκαΐνης, η προσβολή του ασθενούς μου που ταξίδευε στην Αίγυπτο, η ανησυχία για την υγεία της γυναίκας μου, του αδελφού μου, του Dr. M., τα δικά μου σωματικά ενοχλήματα, η ανησυχία για τον απόντα φίλο που πάσχει από ρινικές διαπυήσεις. Αν τα λάβω όλα αυτά υπόψη, γίνονται ένας ενιαίος κύκλος σκέψεων με την ακόλουθη επιγραφή: ανησυχία για την υγεία, δική μου και ξένη, και για την ιατρική ευσυνειδησία. Θυμούμαι μια ασαφή ενόχληση, όταν ο Otto μου έφερε την είδηση για την κατάσταση υγείας της Igma. Από τον κύκλο σκέψεων που κινούνται μέσα στο όνειρο μπορώ τώρα να βρω την έκφραση για τούτη την ασαφή ενόχληση. Είναι σαν να μου είχαν πει: Δεν παίρνεις αρκετά σοβαρά τα ιατρικά σου καθήκοντα, δεν είσαι ευσυνείδητος, δεν τηρείς όσα υπόσχεσαι. Στη συνέχεια είχα στη διάθεσή μου αυτόν τον κύκλο σκέψεων, για να μπορέσω να αποδείξω πόσο ευσυνείδητος είμαι, πόσο νοιάζομαι για την υγεία των δικών μου, των φίλων και των ασθενών μου. Κατά περιεργό τρόπο ανάμεσα σε αυτό το

υλικό ιδεών βρίσκονται και οδυνηρές αναμνήσεις που μάλλον στηρίζουν την ενοχοποίηση του φίλου μου Otto παρά απαλλάσσουν εμένα. Το υλικό είναι τρόπον τινά αμερόληπτο, αλλά η συνάρτηση του ευρύτερου υλικού, στο οποίο βασίζεται το όνειρο, με το στενότερο θέμα του ονείρου, από το οποίο προήλθε η επιθυμία να μην ευθύνομαι για την αρρώστια της Irma, δεν μπορεί να παραγνωρισθεί.

Δεν θέλω να ισχυρισθώ πως αποκάλυψα πλήρως το νόημα αυτού του ονείρου, ότι δηλαδή η ερμηνεία του δεν αφήνει κενά.

Θα μπορούσα να επιμείνω περισσότερο, να βρω πρόσθετες εξηγήσεις και να συζητήσω νέα αινίγματα που θα παρουσιάσει. Γνωρίζω μάλιστα και τα σημεία από τα οποία ξετυλίγονται άλλοι ειρμοί σκέψεων, τους οποίους θα μπορούσα να ακολουθήσω· με εμποδίζουν όμως προσωπικοί λόγοι να προχωρήσω περισσότερο στην ερμηνευτική εργασία. Όποιος βιάζεται να με ψέξει γι' αυτή την επιφύλαξη, ας δοκιμάσει ο ίδιος να δείξει μεγαλύτερη ειλικρίνεια από τη δική μου. Προς στιγμήν αρκούμαι στη νεοαποκτημένη γνώση: Αν ακολουθήσει κανείς την παραπάνω παρουσιαζόμενη μέθοδο ερμηνείας του ονείρου, θα βρει ότι το όνειρο έχει πράγματι ένα νόημα και κατά κανένα τρόπο δεν είναι έκφραση μιας θρυμματισμένης δραστηριότητας του εγκεφάλου, όπως το θέλουν οι συγγραφείς. *Μετά την αποπεράτωση της ερμηνευτικής εργασίας το όνειρο αναγνωρίζεται ως εκπλήρωση μιας επιθυμίας.*¹²⁵

ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ ΕΙΝΑΙ ΕΚΠΛΗΡΩΣΗ ΜΙΑΣ ΕΠΙΘΥΜΙΑΣ

Όταν έχει περάσει κανείς μια στενή διάβαση και ξαφνικά βρεθεί σε ένα ύψωμα, όπου οι δρόμοι χωρίζουν και η πλουσιότατη θέα ανοίγει προς διάφορες κατευθύνσεις, μπορεί να σταθεί λίγο και να σκεφθεί ποιόν δρόμο να πάρει.¹²⁶ Στην ίδια θέση βρισκόμαστε και εμείς μετά την υπέρβαση αυτής της πρώτης ερμηνείας ονείρου. Στεκόμαστε στο φως μιας ξαφνικής γνώσης. Το όνειρο δεν μπορεί να συγκριθεί με το άτακτο άκουσμα ενός μουσικού οργάνου που, αντί να παιχθεί από το χέρι ενός μουσικού, δέχεται τα πλήγματα μιας εξωτερικής δύναμης [βλέπε μέρος I, κεφ. Z, 2], δεν είναι χωρίς νόημα, δεν είναι παράλογο και δεν προϋποθέτει πως ένα μέρος του θησαυρού των παραστάσεών μας κοιμάται, ενώ ένα άλλο μέρος αρχίζει να αφυπνίζεται. Είναι ένα ψυχικό φαινόμενο πλήρους αξίας και μάλιστα μια εκπλήρωση επιθυμίας· μπορεί να καταταγεί στο πλαίσιο των κατανοητών σε μας ψυχικών δραστηριοτήτων της αγρύπνιας· το έχει δομήσει μια πολύ περίπλοκη πνευματική δραστηριότητα. Την ίδια στιγμή όμως που χαιρόμαστε γι' αυτή τη γνώση μάς πολιορκεί ένα πλήθος ερωτημάτων. Αν το όνειρο, όπως διδάσκει η ερμηνεία των ονείρων, αντιπροσωπεύει μια εκπληρωμένη επιθυμία, από πού προέρχεται η χτυπητή και παράξενη μορφή στην οποία εκφράζεται αυτή η εκπλήρωση της επιθυμίας; Ποιά μεταβολή έχουν υποστεί οι ιδέες του ονείρου, ώσπου διαμορφώθηκε το έκδηλο όνειρο, όπως το θυμούμαστε μετά την αφύπνιση; Ποιόν δρόμο ακολούθησε αυτή η μεταβολή; Από πού προέρχεται το υλικό που μεταποιήθηκε σε όνειρο; Από πού προέρχονται μερικές από τις ιδιορρυθμίες που παρατηρήσαμε στις ιδέες του ονείρου, όπως π.χ. το γεγονός ότι μπορούν να αντιφάσκουν μεταξύ τους; (Η αναλογία με το καζάνι, βλέπε προηγούμενο κεφάλαιο). Μπορεί το όνειρο να μας διδάξει κάτι καινούργιο για τις εσωτερικές μας ψυχικές διεργασίες, μπορεί το περιεχόμενό του να μας διορθώσει απόψεις, στις οποίες πιστεύαμε την ημέρα; Προτείνω να αφήσουμε προς το παρόν κατά μέρος όλα αυτά τα ερωτήματα και να ακολουθήσουμε μόνο έναν δρόμο ή μάλλον τη συνέχειά του. Είδαμε ότι το όνειρο παρουσιάζει μια επιθυμία ως εκπληρωμένη. Το ενδιαφέρον μας θα στραφεί τώρα στο ερώτημα αν αυτό είναι γενικό γνώρισμα του ονείρου ή απλώς τυχαίο περιεχόμενο εκείνου του ονείρου («για την ένεση της Igma»), με το οποίο άρχισε η ανάλυσή μας, διότι ακόμη και αν έχουμε κατά νου ότι κάθε όνειρο έχει νόημα και ψυχική αξία, πρέπει να αφήσουμε ανοιχτή τη δυνατότητα ότι αυτό το νόημα δεν είναι σε κάθε όνειρο το ίδιο. Το πρώτο μας όνειρο ήταν εκπλήρωση επιθυμίας· ένα άλλο θα αποδει-

χθεί ίσως εκπλήρωση φόβων· ένα τρίτο μπορεί να έχει στοχασμούς σχετικά με το περιεχόμενο, ένα τέταρτο ενδέχεται να αναπαράγει μια ανάμνηση. Υπάρχουν λοιπόν και άλλα όνειρα επιθυμιών ή μήπως δεν υπάρχει τίποτε άλλο εκτός από όνειρα επιθυμιών;

Είναι εύκολο να δείξουμε ότι τα όνειρα συχνά φανερώνουν απροκάλυπτα το χαρακτηριστικό της εκπλήρωσης επιθυμίας, τόσο μάλιστα που είναι να απορεί κανείς γιατί η γλώσσα του ονείρου δεν έχει βρει από καιρό κατανόηση. Ιδού π.χ. ένα όνειρο, που μπορώ να το προκαλώ όποτε θέλω, τρόπον τινά πειραματικά. Όταν το βράδυ τρώω σαρδέλες, ελιές ή άλλα αλμυρά φαγητά, τη νύχτα ξυπνάω από τη δίψα. Προηγείται όμως ένα όνειρο, που έχει πάντοτε το ίδιο περιεχόμενο, δηλαδή ότι πίνω. Ρουφάω άφθονο νερό, είναι εξαίσιο όπως μόνο το δροσερό αναψυκτικό για τον διψασμένο, και ύστερα ξυπνάω και πράγματι νοιώθω την ανάγκη να πιω. Αφορμή αυτού του απλού ονείρου είναι η δίψα, την οποία βέβαια ξυπνώντας αισθάνομαι. Από αυτή την αίσθηση βγαίνει η επιθυμία να πιω, και αυτή την επιθυμία το όνειρό μου την εμφανίζει εκπληρωνόμενη. Έχει αναλάβει μια λειτουργία, που δεν αργώ να τη μαντέψω. Κοιμούμαι βαθιά και δεν είμαι συνηθισμένος να ξυπνώ από οποιαδήποτε ανάγκη. Όταν, ονειρευόμενος ότι πίνω, καταφέρνω να κατευνάσω τη δίψα μου, τότε δεν χρειάζεται να ξυπνήσω για να τη σβήσω. Είναι δηλαδή όνειρο άνεσης. Το όνειρο παίρνει τη θέση της δράσης, όπως και σε άλλες περιπτώσεις στη ζωή. Δυστυχώς η ανάγκη για νερό, όταν πρέπει να ξεδιψάσουμε, δεν μπορεί να ικανοποιηθεί με ένα όνειρο, όπως η δίψα μου για εκδίκηση κατά του φίλου Otto και του Dr. M., αλλά η καλή προαίρεση είναι η ίδια. Αυτό το όνειρο πρόσφατα τροποποιήθηκε κάπως. Είχα διψάσει προτού αποικιομηθώ και ήπια όλο το ποτήρι που είχα στο κομοδίνο. Λίγο αργότερα με κατέλαβε και πάλι δίψα, αυτή τη φορά με ενοχλητικές συνέπειες. Για να έχω νερό, θα έπρεπε να σηκωθώ και να πάρω το ποτήρι από το κομοδίνο της γυναίκας μου. Ονειρεύθηκα λοιπόν κατά τρόπο σκόπιμο ότι η γυναίκα μου μου δίνει από ένα δοχείο να πιω· αυτό το δοχείο ήταν μια ετρουσκική τεφροδόχος, που την είχα φέρει από ένα ταξίδι στην Ιταλία και τη δώρισα. Το νερό από αυτή είχε όμως τόσο αλμυρή γεύση (προφανώς από τη στάχτη), ώστε κατ' ανάγκη ξύπνησα. Βλέπουμε πόσο βολικά μπορεί να τα φέρνει το όνειρο· αφού ο μόνος σκοπός του είναι η εκπλήρωση επιθυμιών, επιτρέπεται να φέρνεται εντελώς εγωιστικά. Όποιος αγαπάει την άνεσή του δεν μπορεί να νοιάζεται για τους άλλους· θα ήταν πράγματι ασυμβίβαστο. Η ανάμειξη της τεφροδόχου είναι πιθανώς και πάλι μια εκπλήρωση επιθυμίας· λυπούμαι που δεν έχω πια αυτό το δοχείο, όπως εξάλλου και που το ποτήρι με το νερό από τη μεριά της γυναίκας

μου δεν μου είναι προσιτό. Η τεφροδόχος ταιριάζει επίσης στην αλμυρή γεύση που εντάθηκε και που ξέρω πως θα με αναγκάσει να ξυπνήσω.¹²⁷

Τέτοια όνειρα άνεσης ήταν πολύ συχνά στα νεανικά μου χρόνια. Ανέκαθεν συνηθισμένος να εργάζομαι μέχρι αργά τη νύχτα, δυσκολευόμουν πάντοτε να ξυπνήσω στην ώρα μου. Ονειρευόμουν τότε πως σηκώθηκα και στέκομαι στον νιπτήρα. Ύστερα από λίγο δεν μπορούσα να μη διαπιστώσω πως ακόμη δεν είχα σηκωθεί, αλλά ενδιάμεσα είχα κοιμηθεί λιγάκι. Το ίδιο όνειρο νωχέλειας, σε ιδιαίτερα εύθυμη μορφή, το γνωρίζω από έναν νεαρό συνάδελφο, ο οποίος φαίνεται να είναι εξίσου υπναλέος. Η σπιτονοικοκυρά του κοντά στο νοσοκομείο είχε την αυστηρή εντολή να τον ξυπνάει κάθε πρωί έγκαιρα, αλλά η εκτέλεση της εντολής δεν ήταν εύκολη. Ένα πρωί ο ύπνος ήταν ιδιαίτερα γλυκός. Η γυναίκα φώναξε μέσα στο δωμάτιο: Κύριε Peri, σηκωθείτε, πρέπει να πάτε στο νοσοκομείο. Τότε αυτός ονειρεύθηκε ένα δωμάτιο στο νοσοκομείο, ένα κρεβάτι όπου ήταν ξαπλωμένος καθώς και μια πινακίδα στη ράχη του κρεβατιού, όπου αναγραφόταν: Peri H... τελειόφ. ιατρ., είκοσι δύο ετών. Είπε μέσα του ονειρευόμενος: Αφού λοιπόν βρίσκομαι ήδη στο νοσοκομείο, δεν χρειάζεται να πάω εκεί, γύρισε την πλάτη του και συνέχισε τον ύπνο. Ομολόγησε τότε απροκάλυπτα το κίνητρο του ονείρου του.

Ένα άλλο όνειρο όπου το ερέθισμα επενέργησε κατά τη διάρκεια του ύπνου: Μία ασθενής μου, η οποία χρειάστηκε να υποβληθεί σε γναθοχειρουργική επέμβαση, που δεν είχε επιτυχία, έπρεπε σύμφωνα με την επιθυμία των γιατρών να έχει μέρα και νύχτα μια ψυκτική συσκευή στο άρρωστο μάγουλό της. Μόλις όμως αποκοιμόταν, εκσφενδόνιζε το μηχάνημα. Μια μέρα με παρακάλεσαν να της κάνω παρατηρήσεις· είχε ξαναρίξει τη συσκευή στο πάτωμα. Η ασθενής απολογήθηκε: «Αυτή τη φορά πραγματικά δεν φταίω· ήταν επακόλουθο ενός ονείρου που είδα τη νύχτα. Ονειρεύθηκα πως ήμουν σε θεωρείο της όπερας και ενδιαφερόμουν ζωηρά για την παράσταση. Στο νοσοκομείο όμως ήταν ο κύριος Karl Meyer και οδυρόταν φοβερά, επειδή τον πονούσε το σαγόνι του. Είπα ότι, αφού δεν πονάω, δεν χρειάζομαι το μηχάνημα· γιαυτό και το πέταξα». Αυτό το όνειρο της καρτερικής γυναίκας μοιάζει σαν παράσταση της γνωστής έκφρασης που ξεστομίζουμε σε δυσάρεστες καταστάσεις: Υπάρχουν και πιο ευχάριστα πράγματα στον κόσμο. Το όνειρο δείχνει αυτά τα πιο ευχάριστα. Ο κύριος Karl Meyer, στον οποίο η ονειρευόμενη φόρτωσε τους πόνους της, ήταν ο πιο αδιάφορος νεαρός ανάμεσα στους γνωστούς της που μπορούσε να θυμηθεί.

Δεν είναι πιο δύσκολο να ανακαλύψει κανείς την εκπλήρωση επιθυμιών σε μερικά άλλα όνειρα που συγκέντρωσα ανάμεσα σε υγιείς.

Ένας φίλος μου, που γνωρίζει τη δική μου θεωρία των ονείρων και την έχει ανακοινώσει στη γυναίκα του, μου είπε μια μέρα: «Πρέπει να σου πω για τη γυναίκα μου, ότι χθες ονειρεύθηκε πως της ήλθε η περίοδος. Θα ξέρεις τι σημαίνει αυτό». Και βέβαια ξέρω· αν η νέα γυναίκα είδε στον ύπνο της ότι έχει περίοδο, τότε η περίοδος δεν της ήλθε. Μπορώ να φαντασθώ πως θα προτιμούσε να απολαύσει ακόμη ένα διάστημα την ελευθερία της, ώσπου να αρχίσουν τα ενοχλήματα της μητρότητας. Ήταν ένας επιδέξιος τρόπος να ανακοινώσει την πρώτη της εγκυμοσύνη. Ένας άλλος φίλος γράφει ότι η γυναίκα του ονειρεύθηκε πρόσφατα πως παρατηρεί κηλίδες γάλακτος στη στηθική περιοχή του υποκαμίσου της. Και αυτό είναι μια αναγγελία εγκυμοσύνης, όχι όμως της πρώτης· η νέα γυναίκα εύχεται για το δεύτερο παιδί της περισσότερη τροφή απότι διέθετε για το πρώτο.

Μια νέα γυναίκα, επί εβδομάδες αποκομμένη από κάθε επικοινωνία, καθώς έπρεπε να περιποιείται το άρρωστο από μόλυνση παιδί της, ονειρεύεται μετά την ευτυχή έκβαση της ασθένειας πως βρίσκεται σε μια συντροφιά με τον A. Daudet, τον Bourget, τον M. Prévost κ.ά., όπου όλοι τους είναι πολύ ευγενικοί μαζί της και τη διασκεδάζουν έξοχα. Οι συγγραφείς αυτοί διατηρούν και στο όνειρο τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδουν οι φωτογραφίες. Ο M. Prévost, του οποίου δεν γνωρίζει καμιά φωτογραφία, μοιάζει με τον απολυμαντή που την προηγούμενη μέρα καθάρισε τα δωμάτια των ασθενών και είναι ο πρώτος επισκέπτης που ύστερα από πολύν καιρό μπήκε σε αυτούς τους χώρους. Έχουμε την εντύπωση ότι μπορούμε να μεταφράσουμε πλήρως αυτό το όνειρο: Τώρα πια είναι καιρός για κάτι πιο ευχάριστο από αυτές τις αιώνιες περιποιήσεις ενός άρρωστου.

Είναι ίσως αρκετή αυτή η επιλογή, για να δείξουμε ότι πολύ συχνά και υπό τις πιο διαφορετικές συνθήκες βρίσκουμε όνειρα που μόνο ως εκπληρώσεις επιθυμιών μπορούν να εννοηθούν και που επιδεικνύουν απροκάλυπτα το περιεχόμενό τους. Συνήθως είναι σύντομα και απλά όνειρα, τα οποία αποτελούν ευχάριστη αντίθεση προς τις συγκεχυμένες και πληθωρικές ονειρικές συνθέσεις που κατ' ουσίαν έχουν τραβήξει την προσοχή των συγγραφέων. Αξίζει όμως να σταθούμε ακόμη σε αυτά τα απλά όνειρα. Τις πιο απλές μορφές ονείρων πρέπει ασφαλώς να τις αναμένουμε στα παιδιά, των οποίων οι ψυχικές λειτουργίες είναι οπωσδήποτε λιγότερο περίπλοκες απότι αυτές των ενήλικων. Η παιδοψυχολογία καλείται κατά τη γνώμη μου να προσφέρει στην ψυχολογία των ενήλικων παρόμοιες υπηρεσίες όπως η διερεύνηση της δομής ή της ανάπτυξης των κατώτερων ζώων στην έρευνα της διάπλασης των ανώτερων ζωικών ειδών. Ως τώρα

έχουν γίνει πολύ λίγα βήματα για τον προσανατολισμό της παιδικής ψυχολογίας προς αυτή την κατεύθυνση.

Τα όνειρα των μικρών παιδιών είναι συχνά¹²⁸ απλοϊκές εκπληρώσεις επιθυμιών και έπειτα,¹²⁹ σε αντίθεση προς τα όνειρα των ενηλίκων, δεν παρουσιάζουν κανένα ενδιαφέρον. Δεν παρουσιάζουν διόλου αινίγματα για λύσιμο, αλλά είναι φυσικά ανεκτίμητα, καθόσον αποδεικνύουν ότι το όνειρο αποτελεί στον πυρήνα του εκπλήρωση επιθυμιών. Στο υλικό μου από τα δικά μου παιδιά υπάρχουν και μερικά παραδείγματα τέτοιων ονείρων.

Σε μια εκδρομή που κάναμε το καλοκαίρι του 1896 από το Aussee στο ωραίο Hallstatt οφείλω δύο όνειρα, το ένα της κόρης μου, οκτώμισι ετών τότε, και το άλλο του γιού μου, πέντε ετών και τριών μηνών. Προεισαγωγικά πρέπει να σημειώσω ότι εκείνο το καλοκαίρι μέναμε πάνω σε έναν λόφο κοντά στο Aussee, από όπου τις ωραίες μέρες απολαμβάναμε την υπέροχη θέα του Dachstein. Με το τηλεσκόπιο διακρινόταν καλά το καταφύγιο Simony. Τα μικρά παιδιά προσπαθούσαν επανειλημμένα να το δουν μέσα από το τηλεσκόπιο· δεν ξέρω με πόση επιτυχία. Πριν από την εκδρομή τούς είχα πει ότι το Hallstatt βρίσκεται στις παρυφές του Dachstein. Με χαρό περιμέναμε αυτή τη μέρα. Ξεκινώντας από το Hallstatt φθάσαμε στο Echterntal, που με τις εναλλαγές απόψεων ενθουσίασε τα παιδιά. Μόνο ένα, το πεντάχρονο αγόρι, άρχισε να χάνει την καλή του διάθεση. Μόλις φαινόταν ένα νέο βουνό, αυτό ρωτούσε: Είναι το Dachstein; και εμείς έπρεπε να του λέμε: Όχι, είναι ένα από τα προηγούμενα. Αφού επανέλαβε αρκετές φορές αυτή την ερώτηση, παραδόθηκε στην πλήρη σιωπή· τον κλιμακωτό δρόμο προς τον καταρράκτη δεν ήθελε καν να τον ανεβεί. Το θεώρησα κουρασμένο. Το πρωί της επομένης όμως ήλθε τρισευτυχισμένο κοντά μου και μου είπε: Τη νύχτα ονειρεύθηκα ότι ήμασταν στο καταφύγιο Simony. Το κατάλαβα αμέσως. Όταν μιλούσα για το Dachstein, το αγόρι περίμενε ότι στην εκδρομή μας προς το Hallstatt θα ανέβαινε στο βουνό και θα έβλεπε το καταφύγιο, για το οποίο είχε γίνει τόσο πολύς λόγος, όταν κοιτάζαμε μέσα από το τηλεσκόπιο. Όταν όμως κατάλαβε ότι έχουμε την απαίτηση να ικανοποιηθεί με δευτερεύοντα προτεταγμένα βουνά και έναν καταρράκτη, αισθάνθηκε ξεγελασμένο και έχασε τη διάθεσή του. Το όνειρό του τον αποζημίωσε γι' αυτό. Προσπάθησα να πληροφορηθώ λεπτομέρειες του ονείρου· ήταν πενιχρές. «Έχει έξι ώρες ανέβασμα σκαλιών», όπως το είχε ακούσει.

Αλλά και στο κορίτσι των οκτώμισι ετών δημιουργήθηκαν σε αυτή την εκδρομή επιθυμίες που έπρεπε να ικανοποιηθούν από το όνειρο. Είχαμε πάρει μαζί μας το δωδεκάχρονο αγόρι των γειτόνων μας,

έναν τέλειο ιππότη, ο οποίος, όπως μου φάνηκε, είχε κερδίσει όλη τη συμπάθεια του μικρού θηλυκού. Η κόρη διηγήθηκε λοιπόν το πρωί της επομένης το ακόλουθο όνειρο: Σκεφθείτε πως ονειρεύθηκα ότι ο Emil είναι ένας από μας, σας λέει μπαμπά και μαμά και κοιμάται στο μεγάλο δωμάτιο μαζί μας όπως και τα αγόρια μας. Ύστερα μπαίνει η μαμά στο δωμάτιο και ρίχνει κάτω από τα κρεβάτια μας μια χούφτα μεγάλες σοκολάτες τυλιγμένες σε μπλε και πράσινο χαρτί. Τα αδέρφια της, που καμμιά κληρονομική μεταβίβαση δεν τα προικίζει με την ικανότητα ερμηνείας ονείρων, διακηρύσσουν ακριβώς όπως οι συγγραφείς μας: Αυτό το όνειρο είναι ανοησία. Το κορίτσι υπερασπίσθηκε τουλάχιστον ένα μέρος των ονείρων, και για τη θεωρία των νευρώσεων είναι σημαντικό να δούμε ποιό ήταν αυτό: Ότι ο Emil είναι οριστικά μαζί μας είναι μια ανοησία, αλλά αυτό με τις σοκολάτες όχι. Σκοτεινό για μένα ήταν ακριβώς αυτό το τελευταίο. Η μαμά τους μου έδωσε τη σχετική εξήγηση. Στον δρόμο από τον σταθμό προς το σπίτι τα παιδιά σταμάτησαν μπροστά στον αυτόματο πωλητή και ζήτησαν τέτοιες σοκολάτες συσκευασμένες σε γυαλιστερό χαρτί, που σύμφωνα με την εμπειρία τους πουλάει ο αυτόματος πωλητής. Η μαμά υποστήριξε δικαιολογημένα ότι εκείνη η μέρα έφερε αρκετές εκπληρώσεις επιθυμιών και άφησε αυτή τη μία επιθυμία για το όνειρο. Εγώ δεν είχα προσέξει τη μικρή σκηνή. Το προγραμμαμένο από την κόρη μου μέρος του ονείρου το κατάλαβα χωρίς άλλο. Είχα ακούσει ο ίδιος τον ευγενικό φιλοξενούμενο να καλεί τα προπορευόμενα παιδιά να περιμένουν τον μπαμπά ή τη μαμά που αργοπορούσαν. Το όνειρο της μικρής μετέτρεψε αυτή την πρόσκαιρη συμμετοχή σε διαρκή υιοθεσία. Άλλες μορφές συνύπαρξης εκτός από τις αναφερόμενες στο όνειρο, που αναπαράγουν τις σχέσεις των αδελφών, δεν γνώριζε ακόμη η τρυφερότητά της. Γιατί οι σοκολάτες ρίχθηκαν κάτω από τα κρεβάτια, αυτό δεν μπορεί φυσικά να διαλευκανθεί, αν δεν υποβάλουμε το παιδί σε ανακρίσεις.

Ένα παρόμοιο όνειρο με αυτό του γιού μου μου ανακοινώθηκε από φιλική πηγή. Αφορά ένα οκτάχρονο κορίτσι. Ο πατέρας έκανε μαζί με πολλά παιδιά έναν περίπατο στο Dognbach¹³⁰ με την πρόθεση να επισκεφθούν το καταφύγιο, αλλά άργησαν πολύ και επέστρεψαν, αφού τους υποσχέθηκε πως θα τα αποζημιώσει άλλη φορά. Στην επιστροφή πέρασαν μπροστά στην πινακίδα που δείχνει τον δρόμο προς το Hameau. Τα παιδιά ζητούσαν τώρα να πάει μαζί τους στο Hameau, αλλά για τον ίδιο λόγο αρκέστηκαν στην υπόσχεση ότι θα τα συνοδεύσει άλλη μέρα. Την άλλη μέρα το οκτάχρονο κορίτσι πλησίασε ικανοποιημένο τον πατέρα του: Μπαμπά, τη νύχτα ονειρεύθηκα ότι πήγαμε μαζί στο καταφύγιο και στο Hameau. Η ανυπομονησία του κοριτσιού είχε προεξοφλήσει λοιπόν την εκπλή-

ρωση της υπόσχεσης που τους είχε δώσει ο μπαμπάς.

Εξίσου ειλικρινές είναι ένα άλλο όνειρο, το οποίο υπέβαλε στην κορούλα μου, τριών ετών και τριών μηνών τότε, η ομορφιά του τοπίου του Aussee. Η μικρή είχε πλεύσει για πρώτη φορά στη λίμνη και η διαδρομή τής φάνηκε πολύ σύντομη. Στο σημείο αποβίβασης δεν ήθελε να εγκαταλείψει το πλοίο και έχυσε πικρά δάκρυα. Την άλλη μέρα διηγήθηκε: Τη νύχτα έκανα βόλτες με το πλοίο στη λίμνη. Ας ελπίσουμε πως η διάρκεια αυτού του ονειρικού πλου την ικανοποίησε περισσότερο.

Ο μεγαλύτερος, οκταετής σήμερα γιός μου ονειρεύεται ήδη την υλοποίηση των φαντασιώσεών του. Έτρεχε μαζί με τον Αχιλλέα στο ίδιο άρμα, και ηνίοχος ήταν ο Διομήδης. Την προηγούμενη είχε ενθουσιασθεί με τους ελληνικούς μύθους, που τους είχε λάβει ως δώρο η μεγαλύτερη αδελφή του.

Αν συμφωνήσει κανείς μαζί μου ότι η υπνολαλία των παιδιών ανήκει επίσης στον κύκλο του ονείρου, μπορώ στη συνέχεια να ανακοινώσω ένα από τα τελευταία όνειρα της συλλογής μου. Η πιο μικρή κόρη μου, δέκα εννέα μηνών τότε, είχε κάνει εμετό ένα πρωί και γιαυτό την κρατήσαμε νηστική όλη την ημέρα. Την ακόλουθη νύχτα ακούσθηκε να φωνάζει ερεθισμένη: *Anna Freud, φάουλες, φάουλες του βουνού, ομελέττα, χυλός*. Τότε χρησιμοποιούσε το όνομά της, για να εκφράσει την απόκτηση ενός πράγματος: αυτός ο κατάλογος φαγητών περιλάμβανε μάλλον όλα όσα ποθούσε να φάει: το γεγονός ότι οι φράουλες εμφανίζονται σε δύο ποικιλίες ήταν εκδήλωση διαμαρτυρίας κατά της υγειονομικής αστυνομίας του σπιτιού και είχε τον λόγο του στο δευτερεύον περιστατικό, που μάλλον το είχε αντιληφθεί, ότι η νταντά είχε αποδώσει την αδιαθεσία της μικρής στην υπερβολική κατανάλωση φράουλας: γι' αυτή τη μη ευνοϊκή γνωμάτευση ανταπέδωσε λοιπόν στο όνειρο τα ίσα.¹³¹

Όταν μακαρίζουμε την παιδική ηλικία, επειδή δεν γνωρίζει ακόμη τη σεξουαλική επιθυμία, ας μην ξεχνούμε πόσο πλούσια πηγή απογοητεύσεων, στερήσεων και συνεπώς ονειρικών ερεθισμάτων μπορεί να είναι για τα παιδιά η άλλη μεγάλη ζωτική ορμή.¹³² Εδώ ένα σχετικό παράδειγμα. Ο ανιψιός μου, είκοσι δύο μηνών, ανέλαβε στα γενέθλιά μου να με συγχαρεί και να μου προσφέρει ως δώρο ένα καλάθι με κεράσια, που αυτή την εποχή συγκαταλέγονται στα πρώιμα. Του φάνηκε μάλλον σκληρό, αφού επαναλαμβάνει ακατάπαυστα: Έχει κεράσια μέσα, και δεν λέει να αφήσει το καλάθι από τα χέρια του. Καταφέρνει όμως να αποζημιωθεί. Μέχρι τότε έλεγε κάθε πρωί στη μητέρα του ότι είδε στον ύπνο του τον «άσπρο φαντάρο», έναν αξιωματικό της φρουράς με παλτό, που τον είχε θαυμάσει κάποτε στο δρόμο. Την επομένη μετά τη θυσία για τα γενέθλιά μου

ξυπνάει χαρούμενος και ανακοινώνει κάτι που μόνο από όνειρο μπορεί να προέρχεται: Ο Hermann έφαγε όλα τα κεράσια.¹³³

Δεν ξέρω τι ονειρεύονται τα ζώα. Μια παροιμία, την οποία οφείλω σε έναν από τους ακροατές μου, ισχυρίζεται πως το ξέρει, καθώς θέτει το ερώτημα: *Τι ονειρεύεται η χήνα;* Και απαντάει: *Καλαμπόκι.*¹³⁴ Εδώ περιέχεται όλη η θεωρία ότι το όνειρο είναι εκπλήρωση επιθυμιών.¹³⁵

Τώρα βλέπουμε ότι θα φθάναμε από τον πιο σύντομο δρόμο στη θεωρία μας για το κρυμμένο νόημα του ονείρου, αν ακολουθούσαμε απλώς τη χρήση της γλώσσας. Η σοφία της γλώσσας μιλάει μερικές φορές με αρκετή περιφρόνηση για το όνειρο – σαν να θέλει να δώσει δίκιο στην επιστήμη λέγοντας: *Träume sind Schäume*¹³⁶ –, αλλά στην κοινή χρήση της γλώσσας το όνειρο είναι προπάντων ο ευμενής εκπληρωτής επιθυμιών. «Δεν το είχα φαντασθεί ούτε στα πιο τολμηρά μου όνειρα», αναφωνεί ενθουσιασμένος όποιος βλέπει την πραγματικότητα να ξεπερνάει τις προσδοκίες του.¹³⁷

Η ΠΑΡΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Όταν ισχυρίζομαι ότι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας είναι το νόημα κάθε ονείρου, δηλαδή ότι δεν υπάρχουν παρά μόνον όνειρα κατ' επιθυμίαν, είμαι εξαρχής βέβαιος για τις κατηγορηματικές αντιρρήσεις που θα προβληθούν. Θα μου αντιτείνουν: Η άποψη ότι υπάρχουν όνειρα που πρέπει να κατανοηθούν ως εκπληρώσεις επιθυμιών δεν είναι καινούργια, αλλά έχει διατυπωθεί ήδη από τους συγγραφείς. (Βλέπε Radestock, 1879, 137-8· Volkelt, 1875, 110-11· Purkinje 1846, 456· Tissié, 1898, 70· M. Simon, 1888, 42 για τα όνειρα πείνας του φυλακισμένου βαρώνου Trenck· επίσης το σχετικό χωρίο του Griesinger, 1845, 89).¹³⁸ Η άποψη όμως ότι δεν υπάρχει τίποτε άλλο εκτός από όνειρα εκπλήρωσης επιθυμιών είναι και πάλι μια αδικαιολόγητη γενίκευση, η οποία ευτυχώς μπορεί να αποκρουσθεί εύκολα. Είναι αρκετά τα όνειρα με οδυνηρό περιεχόμενο και χωρίς ίχνος οποιασδήποτε εκπλήρωσης επιθυμίας. Ο απαισιόδοξος φιλόσοφος Eduard v. Hartmann τηρεί μάλλον τη μεγαλύτερη απόσταση από τη θεωρία της εκπλήρωσης επιθυμιών. Γράφει στη Philosophie des Unbewussten (1890, τόμ. 2, 344): «Όσον αφορά το όνειρο, όλα τα βάσανα της άγρυπνης ζωής μεταφέρονται με αυτό και στην κατάσταση ύπνου, με εξαίρεση αυτό που ως έναν βαθμό μπορεί να συμφιλιώσει τον μορφομένο με τη ζωή: την απόλαυση της επιστήμης και της τέχνης...». Αλλά και άλλοι, λιγότερο δυσαρεστημένοι παρατηρητές υπογράμμισαν ότι στο όνειρο ο πόνος και η δυσαρέσκεια είναι συχνότερα απότι η ευχαρίστηση, π.χ. ο Scholz (1887, 33), ο Volkelt (1875, 80) κ.ά. Οι κυρίες Sarah Weed και Florence Hallam μελετώντας τα όνειρά τους εξέφρασαν σε ποσοστιαίες μονάδες την αριθμητική υπεροχή των δυσάρεστων ονείρων (1896 [499]). Χαρακτηρίζουν 57,2% των ονείρων οδυνηρά και μόνο 28,6% ευχάριστα. Εκτός από αυτά τα όνειρα, που προεκτείνουν στον ύπνο τα διάφορα δυσάρεστα συναισθήματα της ζωής, υπάρχουν και οι εφιάλτες, όπου μας συγκλονίζει αυτό το πιο τρομακτικό από όλα τα οδυνηρά συναισθήματα ως τη στιγμή του ξυπνήματος· αυτά τα εφιαλτικά όνειρα μαστίζουν ιδιαίτερα τα παιδιά (βλέπε Debacker, 1881, για τον *rauer nocturnus*¹³⁹), στα οποία εξάλλου παρατηρήσαμε και τα απροκάλυπτα όνειρα επιθυμίας.

Φαίνεται πράγματι πως ειδικά τα εφιαλτικά όνειρα δεν επιτρέπουν τη γενίκευση της θέσης που συμπεράναμε από τα παραδείγματα του προηγούμενου κεφαλαίου, ότι το όνειρο είναι εκπλήρωση επιθυμιών· την εμφανίζουν μάλιστα ως παράλογη.

Και όμως δεν είναι δύσκολο να ξεφύγει κανείς από αυτά τα φαι-

νομενικά ακαταμάχητα αντεπιχειρήματα. Αρκεί να λάβουμε υπόψη ότι η θέση μας δεν βασίζεται στην εκτίμηση του έκδηλου ονειρικού περιεχομένου, αλλά αναφέρεται στο περιεχόμενο της ιδέας που με την ερμηνευτική δουλειά διακρίνουμε πίσω από το όνειρο. Ας αντιπαραβάλουμε το *έκδηλο* με το *λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου*. Είναι αλήθεια ότι υπάρχουν όνειρα με οδυνηρότατο έκδηλο περιεχόμενο. Αποπειράθηκε όμως κανείς να ερμηνεύσει αυτά τα όνειρα, να αποκαλύψει το λανθάνον περιεχόμενό τους; Αν όχι, τότε αυτές οι δύο αντιρρήσεις δεν μας αφορούν· παραμένει πάντως πιθανό ότι τα δυσάρεστα όσο και τα εφιαλτικά όνειρα μετά την ερμηνεία θα αποκαλύπτονται ως εκπληρώσεις επιθυμιών.¹⁴⁰

Στην επιστημονική εργασία είναι συχνά χρήσιμο, όταν η λύση ενός προβλήματος παρουσιάζει δυσκολίες, να προσθέτουμε ακόμη ένα πρόβλημα, όπως κάνουμε με τα καρύδια, που σπάζουν ευκολότερα ανά δύο παρά μόνα τους. Έτσι λοιπόν δεν έχουμε μπροστά μας μόνο το ερώτημα: Πώς μπορούν τα οδυνηρά και τα εφιαλτικά όνειρα να είναι εκπληρώσεις επιθυμιών, αλλά μπορούμε να θέσουμε και δεύτερο ερώτημα παρμένο από τις ως τώρα παρατηρήσεις μας σχετικά με το όνειρο: Γιατί τα όνειρα ουδέτερου περιεχομένου, που αποδεικνύονται εκπληρώσεις επιθυμιών, δεν δείχνουν αυτό το νόημά τους απροκάλυπτα; Ας πάρουμε το εκτατικά αναλυμένο όνειρο με την ένεση της Irma, που δεν είναι διόλου οδυνηρό και με την ερμηνεία μπορεί να αναγνωρισθεί ως καταφανής εκπλήρωση επιθυμιών. Γιατί όμως υπάρχει η ανάγκη να ερμηνευθεί; Γιατί το όνειρο δεν λέει κατ' ευθείαν τι σημαίνει; Στην πραγματικότητα και το όνειρο με την ένεση της Irma δεν δίνει αρχικά την εντύπωση πως παριστάνει μια επιθυμία του ονειρευόμενου ως εκπληρωμένη. Ο αναγνώστης δεν θα είχε αυτή την εντύπωση, αλλά ούτε εγώ το ήξερα πριν από την ανάλυση. Αν αυτή την ιδιότητα του ονείρου που απαιτεί μια εξήγηση την αποκαλέσουμε: το *γεγονός της παραμόρφωσης του ονείρου*, τότε ανακύπτει κατά συνέπεια το δεύτερο ερώτημα: Από πού προέρχεται αυτή η παραμόρφωση του ονείρου;

Αν εδώ συμβουλευθεί κανείς τις πρώτες αυθόρμητες σκέψεις του, θα μπορέσει να οδηγηθεί σε διάφορες πιθανές λύσεις, π.χ. ότι κατά τη διάρκεια του ύπνου υπάρχει μια ανικανότητα να δοθεί στην ιδέα του ονείρου μια αντίστοιχη έκφραση. Μόνο που η ανάλυση ορισμένων ονείρων μάς αναγκάζει να δεχθούμε άλλη εξήγηση για την παραμόρφωση του ονείρου. Θα το δείξω πάνω σε δεύτερο όνειρό μου, που απαιτεί επίσης πολλές αδιακρίσιες, αλλά η ριζική διαλεύκανση του προβλήματος αποζημιώνει γενναιόδωρα γι' αυτή την προσωπική θυσία.

ΠΡΟΕΚΘΕΣΗ

Την άνοιξη του 1897 πληροφορήθηκα ότι δύο καθηγητές του πανεπιστημίου μας πρότειναν να αναγορευθώ *έκτακτος καθηγητής*. Αυτή η είδηση με εξέπληξε και με χαροποίησε πολύ ως έκφραση μιας, από τη σκοπιά των προσωπικών σχέσεων ανεξήγητης, αναγνώρισης εκ μέρους δύο διαπρεπών αντρών. Αμέσως όμως σκέφθηκα ότι δεν πρέπει να περιμένω τίποτε από αυτό το γεγονός. Το υπουργείο είχε αγνοήσει τα τελευταία χρόνια πολλές τέτοιες προτάσεις, και πολλοί συνάδελφοι μεγαλύτερης ηλικίας από μένα και με τουλάχιστον ισάξια προσφορά περίμεναν μάταια την αναγόρευσή τους. Δεν είχα λόγο να υποθέσω ότι εγώ θα είχα καλύτερη τύχη. Αποφάσισα λοιπόν μέσα μου να παρηγορηθώ. Καθόσον γνωρίζω, δεν είμαι φιλόδοξος, ασκώ την ιατρική μου δραστηριότητα με ικανοποιητικά αποτελέσματα ακόμη και χωρίς την εύνοια ενός τίτλου. Άλλωστε το ερώτημα δεν ήταν αν «λέω τα σταφύλια αγουρίδες» ή γλυκά, αφού πράγματι ήταν πολύ ψηλά για να τα φθάσω.

Ένα βράδυ με επισκέφθηκε ένας φίλος και συνάδελφος [R.], ένας από εκείνους που η τύχη τους αποτέλεσε προειδοποίηση για μένα. Από αρκετόν καιρό υποψήφιος για τον τίτλο του καθηγητή, που στην κοινωνία μας εξυψώνει τον γιατρό σε ημίθεο στα μάτια των ασθενών του, και λιγότερο παραιτημένος απότι εγώ, έκανε κατά διαστήματα τις εμφανίσεις του στα γραφεία του υψηλού υπουργείου, για να προωθήσει την υπόθεσή του. Μετά από μια τέτοια επίσκεψη ήλθε σε μένα. Διηγήθηκε ότι αυτή τη φορά στρίμωξε τον υψηλό κύριο και τον ρώτησε κατ' ευθείαν αν πράγματι η αναβολή της αναγόρευσής του οφείλεται σε θρησκευτικούς λόγους.¹⁴¹ Η απάντηση ήταν ότι τουλάχιστον προς το παρόν — με το ρεύμα που επικρατεί — η εξοχότητά του δεν θα είναι σε θέση κλπ. «Τώρα βέβαια ξέρω πώς έχει το θέμα μου», έκλεισε ο φίλος μου την αναφορά του, η οποία δεν μου απέφερε τίποτε το νέο, αλλά με ενίσχυσε στη στάση του παραιτημένου, αφού οι ίδιοι θρησκευτικοί λόγοι ισχύουν και στη δική μου περίπτωση.

Το επόμενο πρωί ξύπνησα με το ακόλουθο όνειρο, που είναι και στη μορφή του αξιοσημείωτο. Απαρτιζόταν από δύο σκέψεις και δύο εικόνες, έτσι που μία εικόνα διαδεχόταν μια σκέψη. Εδώ όμως θα παραθέσω μόνο το πρώτο ήμισυ του ονείρου, αφού το άλλο ήμισυ δεν έχει καμιά σχέση με τον σκοπό της ανακοίνωσης.

I... *Ο φίλος R. είναι θεός μου. — Τρέφω γι' αυτόν τρυφερά συναισθήματα.*

II. *Βλέπω μπροστά μου το πρόσωπό του κάπως αλλαγμένο. Φαίνε-*

ται κάπως μακρουλό, ιδιαίτερα τονισμένα είναι τα κίτρινα γένεια που το πλαισιώνουν.

Ακολουθούν τα δύο άλλα μέρη, πάλι μια σκέψη και μια εικόνα, που τα παραλείπω.

Η ερμηνεία αυτού του ονείρου έγινε ως εξής:

Όταν πριν από το μεσημέρι ήλθε στον νου μου το όνειρο, ξέσπασα σε γέλια και είπα: Το όνειρο είναι ανοησία. Δεν μπόρεσα όμως να το αποποιηθώ και όλη την ημέρα δεν με εγκατέλειψε καθόλου, ώσπου το βράδυ επέκρινα τον εαυτό μου: «Αν ένας από τους ασθενείς σου δεν συνεισέφερε στην ερμηνεία του ονείρου του παρά μόνο τη φράση: είναι ανοησία, εσύ θα τον επιτιμούσες και θα υπέθετες ότι πίσω από το όνειρο κρύβεται μια δυσάρεστη ιστορία, την οποία αυτός δεν διατίθεται να μάθει. Κάνε το ίδιο και με τον εαυτό σου· η γνώμη σου πως το όνειρο είναι ανοησία σημαίνει απλώς ότι κάτι μέσα σου αντιστέκεται στην ερμηνεία αυτού του ονείρου. Παραμέρισε τις αντιστάσεις σου». Άρχισα λοιπόν την ερμηνεία.

«Ο R. είναι θεός μου». Τι μπορεί να σημαίνει αυτό; Μόνο έναν θείο είχα, τον θείο Josef.¹⁴² Αυτός όμως είχε μια θλιβερή ιστορία. Μια φορά —πέρασαν πάνω από τριάντα χρόνια από τότε— παρασύρθηκε από φιλοκέρδεια σε πράξη που συνεπάγεται μια βαρειά ποινή, στην οποία και καταδικάσθηκε. Ο πατέρας μου, που από τη στενοχώρια του άσπρισαν τα μαλλιά του μέσα σε λίγες μέρες, έλεγε πάντοτε πως ο θεός Josef δεν ήταν ποτέ κακός άνθρωπος, αλλά βλάκας· έτσι εκφραζόταν. Αν λοιπόν ο φίλος R. είναι ο θεός μου Josef, με αυτό θέλω να πω: Ο R. είναι βλάκας. Σχεδόν απίστευτο και πολύ δυσάρεστο! Να όμως εκείνο το πρόσωπο που βλέπω στον ύπνο μου, με τα μακρουλά χαρακτηριστικά και τα κίτρινα γένεια. Τέτοιο πρόσωπο είχε πράγματι ο θεός μου, μακρουλό και πλαισιωμένο από ωραία ξανθά γένεια. Ο φίλος μου R. είχε κατάμαυρα μαλλιά, αλλά όταν οι μαυρομάλληδες αρχίζουν να ασπρίζουν, είναι σαν να τιμωρούνται για το υπέροχο χάρισμα της νεότητάς τους. Τα μαύρα τους γένεια υφίστανται τρίχα την τρίχα μια δυσάρεστη χρωματική μεταβολή· πρώτα γίνονται κοκκινοκάστανα, έπειτα κιτρινοκάστανα και ύστερα οριστικά γκριζα. Σε αυτό το στάδιο βρίσκονται τώρα τα γένεια του φίλου μου R., ήδη όμως και τα δικά μου, όπως προς λύπη μου διαπιστώνω. Το πρόσωπο που βλέπω στο όνειρο είναι του φίλου μου R. και ταυτόχρονα του θείου μου. Είναι σαν μια μεικτή φωτογραφία του Galton, ο οποίος, προκειμένου να εξακριβώσει τις ομοιότητες μεταξύ συγγενών, ανέθετε να φωτογραφούν πολλά πρόσωπα πάνω στην ίδια πλάκα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πράγματι εννοώ πως ο φίλος R. είναι βλάκας, όπως και ο θεός μου.

Δεν έχω ακόμη ιδέα προς τι αποκατέστησα αυτή τη σχέση, που με κάνει να εξανίσταμαι. Δεν είναι όμως βαθείά, αφού ο θεός μου είναι εγκληματίας, ενώ ο φίλος μου R. έχει καθαρό μητρώο, αν εξαιρέσουμε μια τιμωρία του, επειδή παρέσυρε με το ποδήλατο ένα παιδί. Μήπως εννοούσα αυτό το αδίκημα; Έτσι όμως θα γελοιοποιούσα την αντιπαραβολή. Μου έρχεται όμως στη μνήμη μια συζήτηση που είχα πριν από λίγες μέρες με τον άλλο συνάδελφό μου, τον N., πάνω στο ίδιο θέμα. Συνάντησα τον N. στον δρόμο· έχει προταθεί και αυτός για τον τίτλο του καθηγητή· ήξερε για τη δική μου τιμητική διάκριση και με συγχαίρηκε. Εγώ δεν δέχθηκα τα συγχαρητήρια. «Εσείς ειδικά δεν θα έπρεπε να κάνετε τέτοια αστεία, αφού ξέρετε από δική σας εμπειρία την αξία της πρότασης». Η απάντησή του, χωρίς ίσως να την εννοεί σοβαρά: «Ποτέ δεν ξέρει κανείς. Για μένα υπάρχει ένα ιδιαίτερο εμπόδιο. Δεν ξέρετε ότι κάποτε μου έκαναν μια μήνυση; Δεν χρειάζεται να σας βεβαιώσω ότι η ανάκριση δεν συνεχίστηκε, αφού επρόκειτο για χυδαία απόπειρα εκβιασμού· δυσκολεύθηκα πολύ να σώσω την εκβίαστρια από την τιμωρία. Ίσως όμως στο υπουργείο προβάλουν αυτή την υπόθεση, για να μη μου απονεμηθεί ο τίτλος. Εσείς όμως είστε ανεπίληπτος». Βρήκα λοιπόν τον εγκληματία, ταυτόχρονα όμως και την ερμηνεία και την τάση του ονείρου μου. Ο θεός μου Josef μού παρουσιάζει εδώ τους δύο συναδέλφους, που δεν αναγορεύονται καθηγητές, τον έναν ως βλάκα, τον άλλον ως εγκληματία. Τώρα γνωρίζω επίσης σε τι μου χρησιμεύει αυτή η παρουσίαση. Αν για την αναβολή της αναγόρευσης των φίλων μου R. και N. παίζουν αποφασιστικό ρόλο οι «θρησκευτικοί» λόγοι, τότε και η δική μου αναγόρευση είναι προβληματική· αν όμως μπορώ να επικαλεσθώ άλλους λόγους για τη μη αποδοχή τους, άσχετους προς το άτομό μου, τότε η ελπίδα μου παραμένει αμείωτη. Αυτή είναι η τακτική του ονείρου μου· μετατρέπει τον έναν, τον R., σε βλάκα, τον άλλον, τον N., σε εγκληματία. Εγώ όμως δεν είμαι ούτε το ένα ούτε το άλλο· ο κοινός παρονομαστής έχει απαλειφθεί και μπορώ να περιμένω με χαρά την αναγόρευσή μου σε καθηγητή. Έχω γλυτώσει από την οδυνηρή εφαρμογή του κριτηρίου που γνωστοποιήθηκε στον R. από τον υψηλό λειτουργό και που έπρεπε να θεωρήσω ότι θα ισχύσει και για μένα.

Πρέπει να με απασχολήσει ακόμη περισσότερο η ερμηνεία αυτού του ονείρου. Έχω την εντύπωση ότι δεν έφθασα σε ικανοποιητικό αποτέλεσμα και δεν έχω ηρεμήσει ακόμη από την ευκολία με την οποία υποβιβάζω δύο σεβαστούς συναδέλφους, για να κρατήσω ανοικτό τον δρόμο μου προς την καθηγεσία. Η δυσαρέσκειά μου με αυτή τη συμπεριφορά έχει ελαττωθεί πάντως, αφότου έχω μάθει να αποτιμώ το περιεχόμενο των ονείρων. Θα αμφισβητούσα απέναντι

σε οποιονδήποτε ότι θεωρώ τον R. όντως βλάκα και ότι δεν πιστεύω στην εκδοχή του N. ως προς εκείνη την υπόθεση εκβιασμού. Ούτε βέβαια πιστεύω ότι η Igma αρρώστησε επικίνδυνα από την ένεση με παρασκευάσμα προπυλενίου που της έκανε ο Otto. Πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις απλώς για τη δική μου επιθυμία να ήταν έτσι τα πράγματα, η οποία εκφράστηκε στο όνειρο. Ο ισχυρισμός με τον οποίο πραγματοποιείται η επιθυμία μου είναι λιγότερο παράλογος στο δεύτερο όνειρο απότι στο πρώτο· διαμορφώθηκε με επιτήδεια χρήση πραγματικών ερεισμάτων, ίσως όπως μια καλοσκηνοθετημένη συκοφαντία που δεν είναι «αποκύημα φαντασίας», αφού ο φίλος R. καταψηφίστηκε από έναν καθηγητή της Σχολής, ενώ ο φίλος N. μου γνωστοποίησε ο ίδιος άδοξα το υλικό για τη σπίλωσή του. Και όμως, το επαναλαμβάνω, μου φαίνεται πως το όνειρο χρειάζεται πρόσθετες εξηγήσεις.

Θυμούμαι τώρα πως το όνειρο περιείχε ακόμη κάτι, που η ερμηνεία δεν το έλαβε ακόμη υπόψη. Για τον R., που εμφανίζεται ως θεός μου, στο όνειρο έχω θερμά και τρυφερά συναισθήματα. Σε ποιόν ανήκουν αυτά; Για τον θείο μου Josef ποτέ φυσικά δεν είχα τρυφερά συναισθήματα. Ο φίλος R. μου είναι εδώ και χρόνια αγαπητός και ακριβός· αλλά αν πήγαινα σε αυτόν και του εξέφραζα τη συμπάθειά μου με λόγια που θα ανταποκρίνονταν περίπου στον βαθμό τρυφερότητάς μου μέσα στο όνειρο, τότε χωρίς αμφιβολία θα έμενε έκπληκτος. Η τρυφερότητά μου γι' αυτόν μου φαίνεται αναληθής και υπερβολική, παρόμοια με την κρίση μου σχετικά με το πνευματικό του ποιόν, την οποία εκφράζω συγχωνεύοντάς τον με τον θείο μου, αλλά υπερβολική προς την αντίθετη κατεύθυνση. Αρχίζει όμως να διαφαίνεται ένα άλλο πράγμα. Η τρυφερότητα του ονείρου δεν ανήκει στο λανθάνον περιεχόμενο, στις σκέψεις πίσω από το όνειρο· βρίσκεται σε αντίθεση προς αυτό το περιεχόμενο· είναι σε θέση να μου σκιάζει τη γνώση της ερμηνείας. Αυτός είναι ίσως και ο προορισμός της. Θυμούμαι με πόση αντίσταση καταπιάσθηκα με την ερμηνεία, πόση ώρα ήθελα να την αναβάλω και ότι θεωρούσα το όνειρο σκέτη ανοησία. Από την ψυχαναλυτική μου πείρα ξέρω πώς πρέπει να ερμηνευθεί μια τέτοια απόρριψη. Δεν έχει καμιά γνωστική αξία, αλλά είναι απλώς μια συναισθηματική εξωτερίκευση. Όταν η μικρή κόρη μου δεν θέλει το μήλο που της προσφέρθηκε, ισχυρίζεται ότι έχει πικρή γεύση — χωρίς καν να το δοκιμάσει. Όταν οι ασθενείς μου φέρνονται όπως η μικρή, τότε ξέρω πως πρόκειται για μια ιδέα που θέλουν να την *απωθήσουν*. Το ίδιο ισχύει και για το όνειρό μου. Δεν επιθυμώ να το ερμηνεύσω, επειδή η ερμηνεία περιέχει κάτι που με βρίσκει αντίθετο. Μετά την αποπεράτωση της ερμηνείας αντιλαμβάνομαι τι με είχε κάνει να εναντιώνο-

μαι· ήταν ο ισχυρισμός πως ο R. είναι βλάκας. Την τρυφερότητα που αισθάνομαι γι' αυτόν δεν μπορώ να την αναγάγω στις λανθάνουσες σκέψεις του ονείρου, αλλά ασφαλώς σε αυτή μου την εναντίωση. Αν το όνειρό μου σε σύγκριση με το λανθάνον περιεχόμενό του είναι σε αυτό το σημείο παραμορφωμένο, και μάλιστα προς την αντίθετη κατεύθυνση, τότε η έκδηλη στο όνειρο τρυφερότητα χρησιμεύει σε αυτή την παραμόρφωση ή, με άλλα λόγια, η *παραμόρφωση* γίνεται επίτηδες και είναι ένας τρόπος *προσποίησης*. Οι σκέψεις του ονείρου μου περιέχουν μια λαιδορία σε βάρος του R. Για να μην την αντιληφθώ, εμφανίζεται στο όνειρο το αντίθετο, ένα τρυφερό συναίσθημα γι' αυτόν.

Αυτό θα μπορούσε να αποτελεί μια γνώση με γενική ισχύ. Όπως έδειξαν τα παραδείγματα στο μέρος III, υπάρχουν λοιπόν όνειρα που αντιπροσωπεύουν απροκάλυπτες εκπληρώσεις επιθυμιών. Όπου η εκπλήρωση επιθυμίας είναι αγνώριστη, μεταμφιεσμένη, θα έπρεπε να υπάρχει μια αμυντική τάση εναντίον αυτής της επιθυμίας και λόγω αυτής της άμυνας η επιθυμία δεν θα μπορούσε να εκφραστεί παρά μόνο παραμορφωμένη. Θα αναζητήσω προς αυτό το γεγονός της ψυχικής εσωτερικής ζωής το παράλληλό του στην κοινωνική ζωή. Πού υπάρχει στην κοινωνική ζωή μια παρόμοια παραμόρφωση μιας ψυχικής πράξης; Μόνο όπου έχουμε να κάνουμε με δύο πρόσωπα, από τα οποία το ένα έχει ορισμένη εξουσία και το άλλο πρέπει να παίρνει υπόψη του αυτή την εξουσία. Αυτό το δεύτερο πρόσωπο παραποιεί τότε τις ψυχικές του πράξεις ή, όπως θα μπορούσαμε επίσης να πούμε, *προσποιείται*. Η ευγένεια στην καθημερινή μου ζωή είναι κατά ένα μέρος μια τέτοια προσποίηση· όταν ερμηνεύω τα όνειρά μου για τον αναγνώστη, είμαι αναγκασμένος να κάνω τέτοιες παραμορφώσεις. Για την ανάγκη αυτής της παραμόρφωσης παραπονιέται και ο ποιητής:

«Κι όμως τα καλύτερα απ' όσα μπορείς να γνωρίζεις
δεν επιτρέπεται να τα πεις στα παιδιά».¹⁴³

Σε παρόμοια θέση βρίσκεται ο πολιτικός συγγραφέας που έχει να πει δυσάρεστες αλήθειες στους εξουσιαστές. Αν τις πει απροκάλυπτα, ο εξουσιαστής θα καταπιέσει τα λεγόμενά του, και μάλιστα εκ των υστέρων, όταν πρόκειται για προφορικές εξωτερικεύσεις, και προληπτικά, όταν πρόκειται να κυκλοφορήσουν τυπωμένες. Ο συγγραφέας πρέπει να φοβάται τη λογοκρισία, γιαυτό μετριάξει και παραμορφώνει την έκφραση της γνώμης του. Ανάλογα με τη δύναμη και την ευαισθησία αυτής της λογοκρισίας είναι αναγκασμένος ή να τηρήσει μόνο μερικούς τύπους της επίθεσης ή να μιλήσει με υπαινιγ-

μούς αντί με άμεσους χαρακτηρισμούς, ειδάλλως πρέπει να κρύψει την ενοχλητική ανακοίνωση πίσω από μια φαινομενικά αθώα μάσκα, να μιλήσει π.χ. για δρώμενα μεταξύ δύο μανδαρίνων στην Κίνα, ενώ έχει υπόψη του τους διοικούντες στη χώρα του. Όσο αυστηρότερη είναι η λογοκρισία, τόσο πιο εκτεταμένη είναι η μεταμφίεση, τόσο πιο ευφυή συχνά τα μέσα, που τελικά οδηγούν τον αναγνώστη στα ίχνη της κυρίως σημασίας.¹⁴⁴

Η διαπιστωνόμενη ακόμη και στις λεπτομέρειες συμφωνία μεταξύ των φαινομένων της λογοκρισίας και αυτών της παρομόρφωσης μας νομιμοποιεί να προϋποθέσουμε παρόμοιες συνθήκες και στις δύο περιπτώσεις. Μπορούμε λοιπόν να δεχθούμε ως πρωτουργούς της διαμόρφωσης του ονείρου δύο ψυχικές δυνάμεις (ρεύματα, συστήματα) στο άτομο, μία από τις οποίες είναι η εκφραζόμενη μέσω του ονείρου επιθυμία, ενώ η άλλη ασκεί λογοκρισία σε αυτή την ονειρική επιθυμία και έτσι επιβάλλει μια παραμόρφωση της έκφρασής της. Το ερώτημα είναι μόνο σε τι συνίσταται η δικαιοδοσία αυτής της δεύτερης αρχής, δυνάμει της οποίας δικαιούται να ασκεί αυτή τη λογοκρισία. Αν θυμηθούμε ότι οι λανθάνουσες σκέψεις του ονείρου πριν από την ανάλυση δεν είναι συνειδητές, ενώ το εκπορευόμενο από αυτές έκδηλο περιεχόμενό του διατηρείται ως συνειδητό στη μνήμη, είναι εύλογη η υπόθεση ότι το προνόμιο αυτής της δεύτερης αρχής είναι ακριβώς η εισδοχή στη συνείδηση. Τίποτε από το πρώτο σύστημα δεν μπορεί να φθάσει στη συνείδηση, αν δεν έχει περάσει προηγουμένως μέσα από τη δεύτερη αρχή, και η δεύτερη αρχή δεν αφήνει τίποτε να περάσει χωρίς να ασκήσει τα δικαιώματά της και να επιβάλει τις αρεστές σε αυτή τροποποιήσεις του διεκδικητή της συνειδητότητας. Εδώ προδίδουμε μια εντελώς καθορισμένη αντίληψη για την «ουσία» της συνείδησης: η συνειδητοποίηση είναι για μας μια ιδιαίτερη ψυχική πράξη, διαφορετική και ανεξάρτητη από τη διαδικασία με την οποία θέτουμε ή φανταζόμαστε κάτι, και η συνείδηση είναι για μας όπως ένα αισθητήριο όργανο που αντιλαμβάνεται ένα αλλαχού δεδομένο περιεχόμενο. Μπορούμε να δείξουμε ότι η ψυχοπαθολογία κατά κανέναν τρόπο δεν μπορεί να στερηθεί αυτές τις βασικές παραδοχές. Επιφυλασσόμαστε να τις αξιολογήσουμε λεπτομερέστερα αργότερα.¹⁴⁵

Συλλαμβάνοντας την ιδέα των δύο ψυχικών αρχών και των σχέσεών τους με τη συνείδηση, διαπιστώνω πλήρη αναλογία της εμφανούς τρυφερότητας που νοιώθω στο όνειρο για τον φίλο μου R., ο οποίος στην ερμηνεία του ονείρου εμφανίζεται τόσο μειωμένος, με φαινόμενα της πολιτικής ζωής. Μεταφέρομαι στην πολιτική ζωή μιας χώρας, όπου βρίσκονται σε διαμάχη ένας ζηλότυπος φρουρός της εξουσίας, ο άρχων, και η ζωηρή κοινή γνώμη. Ας υποθέσουμε

ότι ο λαός εξανίσταται εναντίον ενός μισητού λειτουργού και ζητεί την απόλυσή του· για να μη φανεί ότι πρέπει να ανταποκριθεί στη λαϊκή θέληση, ο μονάρχης απονέμει στον λειτουργό τότε ακριβώς μια υψηλή διάκριση, κάτι που άλλη φορά δεν θα είχε λόγο να το κάνει. Έτσι και η δεύτερη αρχή σε μένα, που ελέγχει την προσπέλαση στη συνείδηση, τιμά με την εκδήλωση υπερβολικής τρυφερότητας τον φίλο R., επειδή οι τάσεις επιθυμίας του πρώτου συστήματος, από ειδικό και επίκαιρο ενδιαφέρον, θέλουν να τον διασύρουν ως βλάκα.¹⁴⁶

Σε αυτό το σημείο θα έχουμε ίσως το προαίσθημα ότι η ερμηνεία των ονείρων μπορεί να μας φωτίσει για τη δομή του ψυχικού μας μηχανισμού, κάτι που μάταια προσδοκούσαμε από τη φιλοσοφία. Όμως δεν θα συνεχίσουμε αυτή την πορεία, αλλά, αφού εξηγήσαμε την παραμόρφωση του ονείρου, θα επιστρέψουμε στην αφετηρία. Είχε τεθεί το πρόβλημα πώς τα όνειρα με οδυνηρό περιεχόμενο μπορούν να ερμηνευθούν ως εκπληρώσεις επιθυμιών. Τώρα λοιπόν βλέπουμε πως αυτό είναι δυνατόν, όταν έχει λάβει χώρα μια παραμόρφωση του ονείρου, όταν το οδυνηρό περιεχόμενο χρησιμεύει απλώς στη μεταμφίεση του επιθυμητού. Λαμβάνοντας υπόψη τις υποθέσεις μας για τις δύο ψυχικές αρχές μπορούμε τώρα να πούμε ότι τα οδυνηρά όνειρα περιέχουν όντως κάτι που ενοχλεί τη δεύτερη αρχή, αλλά που ταυτόχρονα εκπληρώνει μια επιθυμία της πρώτης αρχής. Είναι όνειρα επιθυμιών, καθόσον κάθε όνειρο ξεκινά από την πρώτη αρχή, ενώ η δεύτερη συμπεριφέρεται μόνο αμυντικά απέναντι στο όνειρο, όχι δημιουργικά.¹⁴⁷ Αν περιορισθούμε στην αξιολόγηση της συμβολής που προσφέρει η δεύτερη αρχή στο όνειρο, ποτέ δεν θα μπορέσουμε να το κατανοήσουμε. Θα παραμείνουν άλυτα όλα τα αινίγματα που παρατήρησαν οι συγγραφείς στο όνειρο.

Η θέση ότι το όνειρο έχει πράγματι ένα κρυφό νόημα, την εκπλήρωση μιας επιθυμίας, πρέπει με τη σειρά της να αποδεικνύεται με την ανάλυση σε κάθε χωριστή περίπτωση. Γιαυτό διαλέγω μερικά όνειρα με ενοχλητικό περιεχόμενο και προσπαθώ να τα αναλύσω. Κατά ένα μέρος είναι όνειρα υστερικών, τα οποία απαιτούν μια εκτενή προέκθεση και σε ορισμένα σημεία μια διείσδυση στα ψυχικά δρώμενα στην περίπτωση της υστερίας. Αυτό θα δυσκολέψει την παρουσίαση του θέματος, αλλά δεν είναι δυνατόν να αποφευχθεί. [Βλέπε σημ. 106].

Όταν αρχίζω με έναν ψυχονευρωτικό την ψυχαναλυτική θεραπεία, τα όνειρά του γίνονται κατά κανόνα αντικείμενο των συζητήσεών

μας, όπως έχω ήδη αναφέρει. Πρέπει τότε να του δώσω όλες τις ψυχολογικές εξηγήσεις, με τη βοήθεια των οποίων έφθασα και εγώ να κατανοήσω τα συμπτώματά του· τότε δέχομαι μια αδυσώπητη κριτική, που δεν υστερεί σε οξύτητα απέναντι σε αυτή που αναμένω από τους εκπροσώπους του κλάδου. Κατά κανόνα οι ασθενείς μου αμφισβητούν τη θέση ότι όλα τα όνειρα είναι εκπληρώσεις επιθυμιών. Παραθέτω μερικά παραδείγματα ονειρικού υλικού, που μου τα προβάλλουν ως αντεπιχειρήματα.

«Λέτε πάντοτε ότι το όνειρο είναι μια εκπληρωμένη επιθυμία», αρχίζει μια πνευματώδης ασθενής. «Θα σας αναφέρω λοιπόν ένα όνειρό μου, το περιεχόμενο του οποίου απεναντίας σημαίνει ότι μια επιθυμία μου δεν εκπληρώνεται. Πώς το συμβιβάζετε με τη θεωρία σας; Το όνειρο έχει ως εξής»:

«Ήθελα να παραθέσω ένα δείπνο, δεν είχα όμως τίποτε διαθέσιμο εκτός από λίγον καπνιστό σολωμό. Σκέφθηκα να πάω για ψώνια, αλλά θυμήθηκα ότι είναι Κυριακή απόγευμα και όλα τα μαγαζιά είναι κλειστά. Αποφάσισα λοιπόν να τηλεφωνήσω σε μερικούς προμηθευτές, το τηλέφωνο όμως είχε βλάβη. Έτσι αναγκάστηκα να παραιτηθώ από την επιθυμία να δώσω αυτό το δείπνο».

Απάντησα φυσικά ότι το νόημα αυτού του ονείρου μπορεί να το κρίνει μόνο η ανάλυση, αν και παραδέχθηκα πως στην πρώτη ματιά το όνειρο φαίνεται λογικό και συνεκτικό και μάλλον το αντίθετο της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας. «Από ποιό υλικό όμως βγήκε αυτό το όνειρο; Ξέρετε ότι το ερέθισμα για ένα όνειρο βρίσκεται πάντοτε στις εμπειρίες της προηγούμενης μέρας».

ΑΝΑΛΥΣΗ

Ο άντρας της ασθενούς, ένας συντηρητικός και ικανός μεγαλέμπορος κρεάτων, της δήλωσε την προηγούμενη ότι, επειδή πάχυνε πολύ, θέλει να αρχίσει μια δίαιτα αδυνατίσματος. Θα σηκώνεται νωρίς, θα κινείται περισσότερο, θα τηρεί αυστηρά τη δίαιτα και προπάντων δεν θα ξαναδεχθεί πια προσκλήσεις σε δείπνα. Συνέχισε, γελώντας, να λέει για τον άντρα της ότι, στη μυυραρία που συχνάζει, γνώρισε έναν ζωγράφο, ο οποίος θέλει οπωσδήποτε να του κάνει μια προσωπογραφία, διότι δεν έχει ξαναβρεί τόσο εκφραστικό κεφάλι. Ο άντρας της όμως του απάντησε με τον αδρό του τρόπο ότι τον ευχαριστεί πολύ και ότι είναι πεπεισμένος πως ένα μέρος από τον πισινό ενός ωραίου κοριτσιού θα είναι για τον ζωγράφο προτιμότερο από ολόκληρο το δικό του πρόσωπο.¹⁴⁸ Η ίδια είναι, λέει, πολύ ερωτευ-

μένη με τον άντρα της και όλο τον πειράζει. Τον παρακάλεσε μάλιστα να μην της αγοράζει χαβιάρι. Τι σημαίνει αυτό;

Από καιρό έχει την επιθυμία να τρώει κάθε πρωί ένα ψωμάκι με χαβιάρι, αλλά δεν επιτρέπει στον εαυτό της αυτή την πολυτέλεια. Ο άντρας της φυσικά θα της ικανοποιούσε αμέσως αυτή την επιθυμία, αν εκείνη του το ζητούσε. Η ίδια όμως τον παρακάλεσε απεναντίας να μην της χαρίζει χαβιάρι, ώστε να έχει τη δυνατότητα να τον πειράζει με αυτό.

(Αυτή η δικαιολογία μου φαίνεται αναξιόπιστη. Πίσω από τέτοιες μη ικανοποιητικές δηλώσεις κρύβονται συνήθως ανομολόγητα κίνητρα. Ας σκεφθούμε τους υπνωτισμένους του Bernheim, οι οποίοι εκτελούν μια μεταϋπνωτιστική εντολή και, όταν τους ρωτούν για τα αίτια, δεν απαντούν: Δεν ξέρω γιατί το έκανα, αλλά νοιώθουν την ανάγκη να εφεύρουν μία προφανώς ανεπαρκή αιτιολογία. Έτσι περίπου θα είναι και με το χαβιάρι της ασθενούς μου. Όπως αντιλαμβάνομαι, είναι αναγκασμένη να δημιουργήσει στη ζωή της μια ανεκπλήρωτη επιθυμία. Το όνειρό της της παρουσιάζει πράγματι τη μη εκπλήρωση της επιθυμίας ως δεδομένη. Προς τι όμως χρειάζεται την ανεκπλήρωτη επιθυμία;)

Οι ως τώρα συνειρμοί της με αφετηρία το όνειρο δεν ήταν αρκετοί για την ερμηνεία του. Ζητώ περισσότερα στοιχεία. Μετά μικρό διάλειμμα, ακριβώς όπως απαιτείται για την υπέρβαση μιας αντίστασης, διηγείται ακόμη ότι χθες επισκέφθηκε μια φίλη της, την οποία κατά βάθος ζηλεύει, επειδή ο άντρας της πάντοτε την επαινεί. Ευτυχώς αυτή η φίλη είναι πολύ αδύνατη και στεγνή, ενώ ο άντρας της προτιμάει τις γεμάτες. Τι έλεγε λοιπόν αυτή η αδύνατη φίλη της; Μιλούσε φυσικά για την επιθυμία της να γίνει λίγο πιο γεμάτη. Τη ρώτησε επίσης: «Πότε θα μας ξανακαλέσετε; Τα φαγητά σας είναι πάντοτε πολύ καλά».

Τώρα λοιπόν το νόημα του ονείρου είναι σαφές. Μπορώ να πω στην ασθενή: «Ακούγοντας το αίτημα της φίλης, είναι σαν να σκεφθήκατε: Φυσικά θα σε καλέσω, για να χορτάσεις με τα φαγητά μου, να παχύνεις και να αρέσεις στον άντρα μου περισσότερο. Προτιμώ να μην ξαναδώσω γεύμα. Έπειτα σας λέει το όνειρο ότι δεν μπορείτε πια να καλέσετε σε γεύμα, δηλαδή σας εκπληρώνει την επιθυμία να μη συμβάλετε στο στρογγύλεμα των γραμμών του σώματος της φίλης σας. Ότι τα φαγητά των προσκλήσεων παχαίνουν, σας το δείχνει η πρόθεση του άντρα σας να μην ξαναδεχθεί προσκλήσεις σε δείπνο, επειδή θέλει να αδυνατίσει». Χρειάζεται ακόμη ένα συμπληρωματικό στοιχείο, που θα μπορέσει να επαληθεύσει την ερμηνεία. Επίσης δεν εξηγήθηκε η εμφάνιση του καπνιστού σολωμού στο όνειρο. «Πώς έγινε και ονειρευθήκατε τον σολωμό που αναφέρατε;»

«Ο καπνιστός σολωμός είναι το αγαπημένο φαγητό αυτής της φίλης», απαντάει. Κατά σύμπτωση γνωρίζω επίσης αυτή την κυρία και μπορώ να επιβεβαιώσω ότι επιτρέπει στον εαυτό της αυτή την πολυτέλεια όσο και η ασθενής μου το χαβιάρι.

Αυτό το όνειρο επιδέχεται και άλλη, πιο λεπτή ερμηνεία, η οποία μάλιστα γίνεται επιτακτική από ένα δευτερεύον περιστατικό. Οι δύο ερμηνείες δεν αντιφάσκουν μεταξύ τους, αλλά αλληλοκαλύπτονται και έτσι αποτελούν ένα ωραίο παράδειγμα του διπλού νοήματος που έχουν συνήθως τα όνειρα όπως και όλα τα ψυχοπαθολογικά μορφώματα. Ακούσαμε ότι η ασθενής ταυτόχρονα με το όνειρο για τη μη εκπλήρωση της επιθυμίας της επεδίωκε να αποκτήσει μια ανικανοποίητη επιθυμία στο επίπεδο της αντικειμενικής πραγματικότητας (τα ψωμάκια με το χαβιάρι). Και η φίλη της είχε εκφράσει μια επιθυμία, να παχύνει λίγο, και δεν θα μας εξέπληττε αν η κυρία μας είχε ονειρευθεί ότι ανικανοποίητη μένει μια επιθυμία της φίλης της, αφού είναι επιθυμία της να μην εκπληρωθεί μια επιθυμία της φίλης, δηλαδή αυτή για την αύξηση του βάρους της. Αντ' αυτού όμως ονειρεύεται ότι είναι η δική της επιθυμία που δεν εκπληρώνεται. Το όνειρο δέχεται μια νέα ερμηνεία, αν η ασθενής στο όνειρό της δεν εννοεί τον εαυτό της, αλλά τη φίλη της, αν έχει πάρει δηλαδή τη θέση της ή, όπως μπορούμε να πούμε, έχει ταυτισθεί με αυτή.

Νομίζω πως όντως αυτό έκανε και σε ένδειξη αυτής της ταύτισης δημιούργησε στην πραγματικότητα την ανικανοποίητη επιθυμία. Τι νόημα έχει όμως η υστερική ταύτιση. Για τη διαλεύκανση αυτού του σημείου απαιτείται μεγαλύτερη εμβάθυνση. Η ταύτιση είναι πολύ σημαντικό στοιχείο για τον μηχανισμό των υστερικών συμπτωμάτων· με αυτόν τον τρόπο οι ασθενείς καταφέρνουν να εκφράσουν με τα συμπτώματά τους τα βιώματα πολλών ανθρώπων, όχι μόνο τα δικά τους, τρόπον τινά να υποφέρουν για ολόκληρη σωρεία ανθρώπων και με τα προσωπικά τους μέσα να παίζουν όλους τους ρόλους ενός δράματος μόνοι τους. Θα μου αντιτείνουν πως αυτό είναι η γνωστή υστερική μίμηση, η ικανότητα των υστερικών να μιμούνται όλα τα συμπτώματα άλλων, όταν αυτά τους προκαλούν εντύπωση, τρόπον τινά μια συμπόνια σε βαθμό αναπαραγωγής. Αυτό όμως χαρακτηρίζει απλώς τον τρόπο με τον οποίο διαδραματίζεται το ψυχικό συμβάν κατά την υστερική μίμηση· η ψυχική πράξη και ο δρόμος που αυτή ακολουθεί είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Η πρώτη είναι κάπως πιο περίπλοκη απότι φαντάζεται κανείς συνήθως τη μίμηση των υστερικών· αντιστοιχεί σε μια ασυνείδητη διαδικασία εξαγωγής συμπερασμάτων, όπως θα δείξει ένα παράδειγμα. Ο γιατρός που έχει μια ασθενή με ένα είδος σπασμών μαζί με άλλες ασθενείς στον ίδιο θάλαμο δεν εκπλήσσεται, όταν ένα πρωί ακούει ότι αυτή η

ιδιαίτερη υστερική κρίση βρήκε μιμήτριες. Λέει μέσα του απλώς: Οι άλλες είδαν την κρίση και τη μιμήθηκαν· είναι ψυχική μόλυνση. Ναι, αλλά η ψυχική μόλυνση γίνεται με τον ακόλουθο τρόπο. Οι ασθενείς γνωρίζουν συνήθως περισσότερα η μία για την άλλη απότι ο γιατρός για καθεμιά τους και αυτές νοιάζονται η μία για την άλλη, όταν έχει περάσει η επίσκεψη του γιατρού. Έστω ότι μία έχει σήμερα την κρίση της· γρήγορα γίνεται στις άλλες γνωστό ότι η αιτία της κρίσης είναι ένα γράμμα από το σπίτι, η αναζωπύρωση μιας ερωτικής απογοήτευσης και άλλα παρόμοια. Η συμπάθειά τους ζωηρεύει και μέσα τους συντελείται ο ακόλουθος συλλογισμός, που δεν φθάνει στη συνείδηση: Αν μπορεί κανείς από τέτοιες αιτίες να έχει τέτοιες κρίσεις, αυτές μπορεί να ξεσπάσουν και σε μένα, αφού έχω τις ίδιες αφορμές. Αν αυτός ο συλλογισμός γινόταν συνειδητά, θα είχε ίσως ως επακόλουθο τον φόβο να έχει κανείς την ίδια κρίση· όμως συντελείται σε άλλη ψυχική βάση και έτσι καταλήγει στην εκδήλωση του επίφοβου συμπτώματος. Η ταύτιση δεν είναι δηλαδή απλή μίμηση, αλλά *ιδιοποίηση* βάσει του ίδιου αιτιολογικού δικαιώματος· εκφράζει ένα «ακριβώς όπως» και σχετίζεται με κάτι κοινό, που παραμένει στο ασυνείδητο.

Η ταύτιση χρησιμοποιείται στην υστερία κυρίως ως έκφραση ενός κοινού σεξουαλικού σημείου. Η υστερική ταυτίζεται στα συμπτώματά της περισσότερο — αν και όχι αποκλειστικά — με άτομα με τα οποία είχε σεξουαλική επαφή ή τα οποία συνδέθηκαν σεξουαλικά με τα ίδια πρόσωπα όπως αυτή. Μια τέτοια αντίληψη έχει την ανάλογη έκφρασή της και στη γλώσσα. Δύο ερωτευμένοι είναι «ένα». Στη φαντασία της υστερικής όπως και στο όνειρο αρκεί για την ταύτιση η σκέψη προς την κατεύθυνση των σεξουαλικών σχέσεων, χωρίς αυτές να είναι και αντικειμενικά πραγματικές. Η ασθενής ακολουθεί λοιπόν απλώς τους κανόνες των υστερικών νοητικών διεργασιών, όταν εκφράζει τη ζήλεια της για τη φίλη (που άλλωστε τη θεωρεί αδικαιολόγητη) παίρνοντας στο όνειρο τη θέση της και ταυτιζόμενη με αυτή μέσα από τη δημιουργία ενός συμπτώματος (της μη ικανοποιούμενης επιθυμίας). Θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στην ακόλουθη διευκρινιστική διατύπωση: Παίρνει τη θέση της φίλης στο όνειρο, επειδή αυτή παίρνει τη θέση της στο πλευρό του άντρα της, επειδή θα ήθελε να πάρει τη θέση της στην εκτίμηση του άντρα της.¹⁴⁹

Με πιο απλό τρόπο και παραταύτα σύμφωνα με αυτό το σχήμα, ότι η μη εκπλήρωση της μιας επιθυμίας σημαίνει την εκπλήρωση μιας άλλης, διαλύθηκαν οι αντιρρήσεις εναντίον της ονειρολογίας μου, τις οποίες πρόβαλε άλλη ασθενής μου, η πιο πνευματώδης από όλες

όσων ανέλυσσα τα όνειρα. Της είχα εξηγήσει μια μέρα ότι το όνειρο είναι μια εκπλήρωση επιθυμίας: την επομένη μου έφερε ένα όνειρο, όπου πήγαινε μαζί με την πεθερά της στην εξοχή. Γνώριζα ήδη ότι είχε προβάλει σφοδρή αντίσταση στην ιδέα να παραθερίσει κοντά στην πεθερά της καθώς και ότι τις τελευταίες μέρες κατάφερε να αποφύγει τον κοινό παραθερισμό που φοβόταν, νοικιάζοντας ένα εξοχικό πολύ μακριά από την έδρα της πεθεράς. Τώρα το όνειρο αναιρούσε αυτή την επιθυμητή λύση: δεν ήταν αυτό η πιο οξεία αντίθεση στη θέση μου για την εκπλήρωση μιας επιθυμίας; Ασφαλώς, αρκεί να βγάλει κανείς το λογικό συμπέρασμα από αυτό το όνειρο, ώστε να έχει την ερμηνεία του. Σύμφωνα με αυτό το όνειρο είχα λοιπόν άδικο: ήταν δηλαδή επιθυμία της να έχω άδικο και αυτή την επιθυμία της την παρουσίασε το όνειρο εκπληρωμένη. Η επιθυμία της όμως να έχω άδικο, που εκπληρώθηκε μέσα στο όνειρο για την εξοχική κατοικία, στην πραγματικότητα αναφερόταν σε άλλο, πιο σοβαρό αντικείμενο. Από το υλικό που απέφερε η ανάλυση είχα συμπεράνει ότι σε μια ορισμένη περίοδο της ζωής της πρέπει να είχε συμβεί κάτι σημαντικό για την αρρώστια της. Είχε αρνηθεί να το δεχθεί, διότι δεν υπήρχε στη μνήμη της. Σύντομα ανακαλύψαμε ότι είχα δίκιο. Η επιθυμία της να έχω άδικο, λαμβάνοντας τη μορφή του ονείρου με το κοινό ταξίδι στην εξοχή, αντιστοιχούσε λοιπόν στη δικαιολογημένη επιθυμία να μην είχαν συμβεί ποτέ εκείνα τα πράγματα, τα οποία τότε ήταν μόνο αντικείμενο υπόθεσης.

Χωρίς ανάλυση, μόνο με τη βοήθεια μιας εικασίας, έλαβα το θάρρος να ερμηνεύσω ένα μικρό περιστατικό που συνέβη σε έναν φίλο μου, ο οποίος ήταν συμμαθητής μου και στις οκτώ τάξεις του γυμνασίου. Είχε ακούσει κάποτε μια ομιλία μου σε μικρό κύκλο ακροατών για την νέα άποψη πως το όνειρο αποτελεί εκπλήρωση μιας επιθυμίας, πήγε στο σπίτι του και ονειρεύθηκε ότι έχασε όλες τις δίκες του – ήταν δικηγόρος – και ύστερα από αυτό μου έκανε παράπονα. Αναζήτησα μια υπεκφυγή: Δεν μπορεί κανείς να κερδίζει όλες τις δίκες, μέσα μου όμως σκέφθηκα: Όταν εγώ επί οκτώ χρόνια ως πρώτος μαθητής της τάξης καθόμουν στο πρώτο θρανίο, ενώ αυτός άλλαζε θέσεις κάπου στη μέση της αίθουσας, να του είναι άραγε ξένη η επιθυμία από τότε να με δει μια φορά να αποτυγχάνω εντελώς;

Ένα άλλο όνειρο, μάλλον θλιβερού περιεχομένου, μου ανακοινώθηκε επίσης από μια ασθενή ως αντεπιχείρημα κατά της θεωρίας για το όνειρο ως εκπλήρωση επιθυμιών. Η ασθενής, ένα νεαρό κορίτσι, άρχισε: Θυμάστε ότι τώρα η αδελφή μου έχει μόνον ένα αγόρι, τον Karl· τον μεγαλύτερο, τον Otto, τον έχασε, όταν ακόμη ζούσα στο

σπίτι της. Ο Otto ήταν ο αγαπημένος μου και στην πραγματικότητα εγώ τον ανέθρεψα. Και τον μικρό τον αγαπώ, φυσικά όμως όχι όσο εκείνον που πέθανε. Ονειρεύθηκα λοιπόν αυτή τη νύχτα τον Karl νεκρό μπροστά μου. Τον έβλεπα να κοιτάται στο μικρό του φέρετρο, με τα χέρια σταυρωμένα, γύρω γύρω κεριά, με λίγα λόγια ήταν ακριβώς όπως ο μικρός Otto την ημέρα του θανάτου του, που με είχε συγκλονίσει. Πείτε μου λοιπόν, τι σημαίνει αυτό; Εσείς βέβαια με γνωρίζετε· είμαι τόσο κακός άνθρωπος, ώστε να επιθυμώ τον χαμό του μοναδικού πλέον παιδιού της αδελφής μου; Ή μήπως σημαίνει ότι θα προτιμούσα να είχε πεθάνει ο Karl αντί του Otto, που τον αγαπούσα πολύ περισσότερο;

Τη διαβεβαιώνω ότι αυτή η τελευταία ερμηνεία αποκλείεται. Αφού σκέφθηκα λίγο, μπόρεσα να της πω τη σωστή ερμηνεία του ονείρου, την οποία εκείνη επιβεβαίωσε. Η επιτυχία μου οφειλόταν στο γεγονός ότι γνώριζα όλη την προϋστορία της ονειρευόμενης.

Είχε μείνει από νωρίς ορφανή, είχε μεγαλώσει στο σπίτι της πολύ μεγαλύτερης αδελφής της, όπου ανάμεσα στους φίλους και τους επισκέπτες της οικογένειας πρωτογνώρισε και τον άντρα που προκάλεσε ανεξίτηλη εντύπωση στην καρδιά της. Επί ένα διάστημα φαινόταν πως αυτή η σχεδόν μη ομολογημένη σχέση θα κατέληγε σε γάμο, αλλά αυτή η ευτυχής έκβαση ματαιώθηκε από την αδελφή, χωρίς να διαλευκανθούν ποτέ τα κίνητρά της. Μετά τη ρήξη ο άντρας που αγαπήθηκε από την ασθενή μας απέφυγε το σπίτι· η ίδια αυτονομήθηκε λίγο μετά τον θάνατο του μικρού Otto, προς τον οποίο είχε στρέψει εν τω μεταξύ την τρυφερότητά της. Δεν κατόρθωσε όμως να απαλλαγεί από την εξάρτηση στην οποία είχε περιέλθει αφοσιωμένη στον φίλο της αδελφής της. Η υπερηφάνεια της της υπαγόρευε να τον αποφεύγει· της ήταν όμως αδύνατο να μεταβιβάσει την αγάπη της σε άλλους υποψήφιους, που παρουσιάστηκαν στην συνέχεια. Κάθε φορά που ο αγαπημένος άντρας, ο οποίος ανήκε στην τάξη των συγγραφέων, επρόκειτο να δώσει μια διάλεξη, αυτή έπρεπε να βρίσκεται ανάμεσα στους ακροατές του και γενικά δεν άφηνε ευκαιρία να τον βλέπει οπουδήποτε από μακριά. Θυμούμαι πως την προηγούμενη μου είχε πει πως ο καθηγητής θα πήγαινε σε μια ορισμένη συναυλία και θέλει να πάει και αυτή, για να χαρεί αντικρίζοντάς τον. Ήταν η μέρα πριν δει το όνειρό μου το διηγήθηκε τη μέρα που θα δινόταν η συναυλία. Έτσι λοιπόν ήταν εύκολο να συνθέσω τη σωστή ερμηνεία και τη ρώτησα αν της έρχεται στη μνήμη οποιοδήποτε γεγονός που συνέβη μετά τον θάνατο του μικρού Otto. Αμέσως απάντησε: Βεβαίως, τότε ήλθε πάλι ο καθηγητής, ύστερα από πολύ καιρό, και έτσι τον είδα ξανά πλάι στο φέρετρο του μικρού Otto. Ήταν έτσι όπως τα περιμένα. Έδωσα στο όνειρο την

ακόλουθη ερμηνεία: «Αν τώρα πέθαινε το άλλο αγόρι, θα επαναλαμβανόταν το ίδιο. Θα περνούσατε την ημέρα κοντά στην αδελφή σας, ο καθηγητής θα ανέβαινε οπωσδήποτε στο σπίτι της για να τη συλλυπηθεί και κάτω από τις ίδιες συνθήκες όπως τότε θα τον ξαναβλέπατε. Το όνειρο δεν σημαίνει παρά μόνο αυτή την επιθυμία σας να τον ξαναδείτε, στην οποία μέσα σας εναντιώνεσθε. Ξέρω ότι στην τσάντα σας έχετε το εισιτήριο για τη σημερινή συναυλία. Το όνειρό σας είναι εκδήλωση ανυπομονησίας και επισπεύδει κατά μερικές ώρες το αποψινό αντάμωμα».

Για να συγκαλύψει την επιθυμία της, επέλεξε προφανώς μια κατάσταση στην οποία τέτοιες επιθυμίες συνήθως καταπιέζονται, όπου το πένθος κυριαρχεί τόσο πολύ, ώστε δεν σκέφτεται κανείς τον έρωτα. Και όμως είναι πολύ πιθανό ότι και στην πραγματικότητα, την οποία το όνειρο αναπαρέστησε πιστά, στο φέρετρο του πρώτου αγοριού, που εκείνη αγάπησε περισσότερο, δεν μπόρεσε να καταπιέσει τα τρυφερά της συναισθήματα για τον επισκέπτη, που τόσον καιρό της έλειψε.¹⁵⁰

Μια διαφορετική ερμηνεία δόθηκε σε παρόμοιο όνειρο άλλης ασθενούς, η οποία παλαιότερα είχε διακριθεί για την ετοιμολογία της και την εύθυμη διάθεσή της, ιδιότητες που απέδειξε και κατά τη θεραπεία της, τουλάχιστον στους συνειρμούς της. Σε ένα μεγάλο όνειρο η κυρία αυτή είδε τη δεκαπεντάχρονη μοναχοκόρη της νεκρή μέσα σε ένα κουτί. Δεν της έλειψε η διάθεση εξαιτίας αυτής της ονειρικής σκηνής να αμφισβητήσει τη θεωρία της εκπλήρωσης επιθυμιών μέσω των ονείρων, αλλά διαισθανόταν και η ίδια ότι η λεπτομέρεια του κουτιού πρέπει να δείχνει τον δρόμο προς μια διαφορετική ερμηνεία του ονείρου.¹⁵¹ Στην ανάλυση θυμήθηκε ότι προηγουμένως στη βραδινή συντροφιά είχε γίνει λόγος για την αγγλική λέξη «box» και τις διάφορες αντιστοιχίες στα γερμανικά όπως: κουτί, θεωρείο, κιβώτιο, σκαμπίλι. Από άλλες σκηνές του ονείρου μπορούσαμε να συμπληρώσουμε ότι μάντεψε τη συγγένεια του αγγλικού «box» με τη γερμανική λέξη Büchse, οπότε θυμήθηκε ότι Büchse (κουτί) είναι ένας χυδαίος χαρακτηρισμός του γεννητικού οργάνου της γυναίκας.

Με σχετική επιείκεια για τις ανατομικές της γνώσεις μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι το παιδί μέσα στο «κουτί» σημαίνει τον καρπό κοιλίας. Έχοντας αυτή την εξήγηση δεν αρνήθηκε πια ότι η ονειρική εικόνα ανταποκρίνεται πράγματι σε μια επιθυμία της. Όπως και τόσες άλλες νέες γυναίκες δεν ήταν κατά κανέναν τρόπο ευτυχισμένη, όταν έμεινε έγκυος, και μερικές φορές ομολόγησε στον εαυτό της την επιθυμία να πέθαινε το παιδί της μέσα στη μήτρα· μάλιστα δε σε μια έκρηξη οργής ύστερα από μια ταραχώδη σκηνή με

τον άντρα της χτύπησε με γροθιές την κοιλιά της, για να πλήξει το αγέννητο παιδί. Το νεκρό παιδί λοιπόν ήταν όντως η εκπλήρωση μιας επιθυμίας, η οποία όμως είναι παραμερισμένη εδώ και δεκαπέντε χρόνια, και δεν πρέπει να απορούμε ότι η τόσο καθυστερημένη εκπλήρωση έγινε αγνώριστη. Σε αυτό το διάστημα άλλαξαν πάρα πολλά.¹⁵²

Η ομάδα στην οποία ανήκουν τα δύο τελευταία όνειρα με περιεχόμενο τον θάνατο αγαπημένων συγγενικών προσώπων θα ξανασυζητηθεί στο κεφάλαιο για τα χαρακτηριστικά όνειρα. Εκεί θα έχω την ευκαιρία πάνω σε νέα παραδείγματα να δείξω ότι παρά το ανεπιθύμητο περιεχόμενο όλα αυτά τα όνειρα πρέπει να ερμηνευθούν ως εκπληρώσεις επιθυμιών. Το ακόλουθο όνειρο δεν μου το διηγήθηκε κανένας ασθενής, αλλά ένας ευφυής νομομαθής από τον κύκλο των γνωστών μου, ο οποίος επεδίωκε να με συγκρατήσει από μια εσπευσμένη γενίκευση στη θεωρία των ονείρων εκπλήρωσης επιθυμιών. *«Ονειρεύθηκα»,* λέει ο πληροφοριοδότης μου *«ότι με μια γυναίκα στο πλευρό μου έφθανα στο σπίτι μου. Εκεί περιμένει μια κλειστή άμαξα, ένας κύριος με πλησιάζει, δείχνει το αστυνομικό του σήμα και με καλεί να τον ακολουθήσω. Του ζητώ μόνο λίγο χρόνο, όσο χρειάζομαι για να τακτοποιήσω μερικές επείγουσες δουλειές. Πιστεύετε ότι έχω ίσως την επιθυμία να με συλλάβουν;»* – Ασφαλώς όχι, πρέπει να ομολογήσω. Μήπως ξέρετε για ποιά κατηγορία σάς συνέλαβαν; – «Ναι, νομίζω λόγω παιδοκτονίας». – Παιδοκτονία; Θα ξέρετε οπωσδήποτε ότι αυτό το έγκλημα μπορεί να το διαπράξει μόνο μια μητέρα κατά του βρέφους της. – «Αυτό είναι σωστό».¹⁵³ – Και υπό ποιές συνθήκες είδατε το όνειρο; Τι συνέβη το προηγούμενο βράδυ; «Αυτό θα προτιμούσα να μη σας το πω, πρόκειται για ένα λεπτό ζήτημα». – Όμως το χρειάζομαι, διότι διαφορετικά πρέπει να παραιτηθούμε από την ερμηνεία. – «Ακούστε λοιπόν. Τη νύχτα δεν την πέρασα στο σπίτι, αλλά σε μια γυναίκα, που σημαίνει πολλά για μένα. Ξυπνώντας το πρωί συμβρεθήκαμε ακόμη μια φορά. Έπειτα ξανακοιμήθηκα και είδα το όνειρο που ξέρετε». – Είναι παντρεμένη η κυρία; – «Ναι». – Και σεις δεν θέλετε να κάνετε παιδί μαζί της; – «Όχι, όχι, αυτό θα μας πρόδιδε». – Δηλαδή δεν κάνετε κανονικά την πράξη; – «Ασκώ την προληπτική μέθοδο του αποτραβήγματος πριν από την εκσπερμάτωση». Μπορώ να υποθέσω ότι τη νύχτα εφαρμόσατε πολλές φορές αυτό το τέχνασμα και ότι επαναλαμβάνοντάς το το πρωί δεν ήσασταν εντελώς βέβαιος για την επιτυχία της εφαρμογής; «Θα μπορούσε να είναι έτσι». – Τότε το όνειρό σας είναι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας. Σας παρέχει την καθησυχαστική διαβεβαίωση ότι δεν αφήσατε τη γυναίκα έγκυο, ή κάτι που είναι

σχεδόν το ίδιο, ότι σκοτώσατε ένα παιδί. Τα ενδιαμέσα μέλη της αλυσίδας μπορώ να σας τα βρω εύκολα. Θυμηθείτε ότι πριν από μερικές μέρες μιλούσαμε για την κρίση της συζυγικής ζωής και για την ασυνέπεια, καθώς επιτρέπεται να ασκείται η συνουσία με τέτοιον τρόπο, ώστε να μην πραγματοποιείται η γονιμοποίηση, ενώ κάθε επέμβαση μετά την συνένωση του ωαρίου και του σπέρματος και την ανάπτυξη του εμβρύου τιμωρείται ως έγκλημα. Στη συνέχεια ήλθαμε και στη μεσαιωνική έριδα πάνω στο ερώτημα σε ποιά χρονική στιγμή εισέρχεται η ψυχή στο έμβryo, διότι η έννοια της δολοφονίας πρωτύτερα δεν είναι επιτρεπτή. Γνωρίζετε ασφαλώς και το φρικτό ποίημα του Lenau [«Das tote Glück»], στο οποίο η πρόληψη και η δολοφονία ενός παιδιού εξισώνονται. — «Τον Lenau κατά περίεργο τρόπο τον σκέφθηκα, σαν τυχαία, σήμερα το πρωί». — Είναι και αυτό ένας απόηχος του ονείρου σας. Τώρα όμως θα σας δείξω και την εκπλήρωση μιας μικρότερης, δευτερεύουσας επιθυμίας μέσω του ονείρου σας. Κρατώντας τη γυναίκα αγκαζέ φθάνετε στο σπίτι σας. Δηλαδή οδηγείτε τη *νύφη* στο σπίτι σας, ενώ στην πραγματικότητα περνάτε τη νύχτα στο δικό της σπίτι. Το γεγονός ότι η εκπλήρωση της επιθυμίας, που αποτελεί τον πυρήνα του ονείρου, κρύβεται μέσα σε μια τόσο δυσάρεστη μορφή έχει ίσως περισσότερους από έναν λόγο. Από την εργασία μου για την αιτιολογία της αγχώδους νεύρωσης [Freud, 1895b] θα μπορούσατε να πληροφορηθείτε ότι θεωρώ τη *διακοπτόμενη συνουσία* ένα από τα γενεσιουργά αίτια του νευρωτικού άγχους. Με αυτό θα εναρμονιζόταν η υπόθεση ότι ύστερα από πολλαπλή συνουσία τέτοιου είδους σας έμεινε μια δυσφορία, η οποία τώρα έρχεται να αποτελέσει ένα στοιχείο στη σύνθεση του ονείρου σας. Αυτή τη δυσθυμία χρησιμοποιείτε επίσης προκειμένου να κουκουλώσετε για τον εαυτό σας την εκπλήρωση της επιθυμίας. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Η, τέλος]. Εξάλλου δεν εξηγήθηκε ακόμη και η αναφορά στην παιδοκτονία. Τι σας οδήγησε σε αυτό το χαρακτηριστικά γυναικείο έγκλημα; — «Θα σας ομολογήσω ότι πριν από χρόνια είχα εμπλακεί σε μια τέτοια υπόθεση. Φέρω την ευθύνη για το γεγονός ότι ένα κορίτσι προσπάθησε με μια έκτρωση να προστατευθεί από τις συνέπειες μιας σχέσης με μένα. Δεν είχα καμιά σχέση με την εκτέλεση του σχεδίου, με διακατείχε όμως επί μεγάλο διάστημα ο ευνόητος φόβος μήπως το πράγμα αποκαλυφθεί». — Καταλαβαίνω, αυτή η ανάμνηση αποτέλεσε τον δεύτερο λόγο γιατί η υποψία για πιθανή αποτυχία του τεχνάσματος ήταν για σας κατ' ανάγκη οδυνηρή.

Ένας νεαρός γιατρός, όταν με άκουσε να διηγούμαι στο μάθημά μου αυτό το όνειρο, πρέπει να ένοιωσε πως τον αγγίζει, διότι έσπευσε να το αναπαραγάγει εφαρμόζοντας τον τύπο της κεντρικής ιδέας σε

άλλο θέμα. Την προηγούμενη είχε παραδώσει τη φορολογική του δήλωση, που την είχε συμπληρώσει με πλήρη ειλικρίνεια, αφού το εισόδημά του δεν ήταν υψηλό. Ονειρεύθηκε λοιπόν πως ένας γνωστός του ήλθε από τη σύσκεψη της εφοριακής επιτροπής σε αυτόν και του ανακοίνωσε ότι όλες οι άλλες φορολογικές δηλώσεις έγιναν δεκτές χωρίς καμιά αμφισβήτηση, ενώ η δική του προκάλεσε γενική δυσπιστία και θα επισύρει ένα γερό πρόστιμο. Το όνειρο είναι μια πενιχρά συγκαλυμμένη εκπλήρωση της επιθυμίας να θεωρηθεί γιατρός με υψηλό εισόδημα. Εξάλλου θυμίζει τη γνωστή ιστορία της νεαρής κοπέλας που τη συμβούλευαν να μην υποσχεθεί το γάμο στον υποψήφιο, διότι είναι οξύθυμος και αργότερα θα τη χτυπάει οπωσδήποτε. Η απάντηση της κοπέλας ήταν: Μακάρι να με χτυπάει! Η επιθυμία της να παντρευθεί είναι τόσο ζωντανή, ώστε δέχεται την πιθανολογούμενη δυσαρέσκεια στο πλαίσιο της συζυγικής ζωής και την αναγορεύει ακόμη και σε επιθυμία.

Αν τα συχνά εμφανιζόμενα όνειρα αυτού του είδους,¹⁵⁴ που φαίνεται πως αντιφάσκουν κατ' ευθείαν στη θεωρία μου, καθώς έχουν ως περιεχόμενό τους τη μη εκπλήρωση μιας επιθυμίας ή την πραγματοποίηση ενός προφανώς μη επιθυμητού γεγονότος, τα συγκεραλιώσω υπό την ονομασία «*όνειρα αντεπιθυμίας*», βλέπω ότι γενικά μπορούν να αναχθούν σε δύο βασικές αρχές, μία από τις οποίες δεν έχει αναφερθεί ακόμη, αν και παίζει μεγάλο ρόλο τόσο στη ζωή όσο και στα όνειρα των ανθρώπων. Το ένα κίνητρο αυτών των ονείρων είναι η επιθυμία των ονειρευόμενων να έχω άδικο. Αυτά τα όνειρα παρουσιάζονται τακτικά στην πορεία των θεραπειών μου, όταν ο ασθενής έχει αντιστάσεις εναντίον μου, και μπορώ να υπολογίζω με σχεδόν πλήρη βεβαιότητα ότι θα προκαλέσω ένα τέτοιο όνειρο, αν πρώτα εξηγήσω στον ασθενή τη θεωρία πως το όνειρο είναι εκπλήρωση μιας επιθυμίας.¹⁵⁵ Μπορώ μάλιστα να υποθέσω το ίδιο και σε πολλές περιπτώσεις αναγνωστών: πρόθυμα θα αρνηθούν στο όνειρό τους την εκπλήρωση μιας επιθυμίας, απλώς και μόνο για να εκπληρώσουν την επιθυμία τους να έχω άδικο. Το τελευταίο όνειρο αυτού του τύπου που θα ανακοινώσω από τον κύκλο των ασθενών δείχνει πάλι το ίδιο. Ένα νεαρό κορίτσι, που με αγώνες επέβαλε τη συνέχιση της θεραπείας της από μένα, παρά την αντίθετη θέληση των δικών της και των αυθεντιών που συμβουλευθήκαν, ονειρεύεται: *Οι δικοί της της απαγορεύουν να έρχεται σε μένα. Τότε επικαλείται σε μένα μια υπόσχεσή μου ότι σε περίπτωση ανάγκης θα συνεχίσω τη θεραπεία και χωρίς αμοιβή, οπότε της απαντώ: Στο ζήτημα των χρημάτων δεν μπορώ να δείξω καμιά επιείκεια.*

Εδώ πράγματι δεν είναι εύκολο να βρεθεί η εκπλήρωση μιας επι-

θυμίας, αλλά σε όλες αυτές τις περιπτώσεις εκτός από το ένα αίνιγμα υπάρχει και δεύτερο, η λύση του οποίου βοηθεί να λυθεί και το πρώτο. Από πού προέρχονται τα λόγια που μου βάζει στο στόμα; Ποτέ δεν της έχω πει φυσικά κάτι παρόμοιο, αλλά ένας από τους αδελφούς της, και μάλιστα εκείνος που ασκεί πάνω της τη μεγαλύτερη επιρροή, είχε την καλωσύνη να μου αποδώσει αυτή τη δήλωση. Το όνειρο λοιπόν θέλει να δώσει δίκιο στον αδελφό της και η ίδια δεν θέλει να τον δικαιώσει μόνο στο όνειρο· αυτό είναι το περιεχόμενο της ζωής της και το αίτιο της ασθένειάς της.

Ένα όνειρο¹⁵⁶ που με την πρώτη ματιά δημιουργεί ιδιαίτερες δυσκολίες στη θεωρία για την εκπλήρωση μιας επιθυμίας προέρχεται από έναν γιατρό (Aug. Stärcke, 1911), ο οποίος και το ερμήνευσε:¹⁵⁷

«Βλέπω ότι στην τελευταία φάλαγγα του αριστερού μου δείκτη έχω μια πρώτη ένδειξη σύφιλης».

Δεν θα θελήσει κανείς ίσως να προχωρήσει στην ανάλυση αυτού του ονείρου, διότι θα σκεφθεί ότι εκτός από το ανεπιθύμητο περιεχόμενό του εμφανίζεται σαφές και συνεκτικό. Μόνο που αν αναλάβει κανείς τον κόπο να το αναλύσει, θα δει ότι το Primäraffekt¹⁵⁸ πρέπει να ερμηνευθεί ως ισοδύναμο του prima affectio (πρώτη αγάπη) και ότι το σιχαμερό έλκος σύμφωνα με τα λόγια του Stärcke αποδεικνύεται «ότι αντιπροσωπεύει εκπληρώσεις επιθυμιών φορτισμένων με ένθερμο πάθος».

Το άλλο κίνητρο των ονείρων αντεπιθυμιών¹⁵⁹ είναι τόσο ευνόητο, που κινδυνεύει κανείς πολύ εύκολα να το παραβλέψει, όμως μου συνέβη και μένα επί αρκετό διάστημα. Στη σεξουαλική ιδιοσυστασία τόσων ανθρώπων υπάρχει μια μαζοχιστική συνιστώσα, η οποία δημιουργήθηκε από την αντιστροφή του επιθετικού, σαδιστικού στοιχείου στο αντίθετό του.¹⁶⁰ Αυτοί οι άνθρωποι αποκαλούνται «ιδεατοί» μαζοχιστές, όταν δεν αναζητούν την ηδονή στον προκαλούμενο σε αυτούς σωματικό πόνο, αλλά στην ταπείνωση και τον ψυχικό βασανισμό. Είναι ευνόητο ότι αυτοί οι άνθρωποι μπορεί να βλέπουν όνειρα αντεπιθυμιών και δυσάρεστων συναισθημάτων, τα οποία γι' αυτούς δεν είναι παρά εκπληρώσεις επιθυμιών, ικανοποίηση των μαζοχιστικών τους τάσεων. Παραθέτω ένα τέτοιο όνειρο: Ένας νεαρός, που παλαιότερα βασάνιζε πολύ τον μεγαλύτερο αδελφό του, στον οποίο ήταν ομοφυλοφιλικά αφοσιωμένος, ύστερα από ριζική αλλαγή του χαρακτήρα του βλέπει ένα όνειρο, απαρτιζόμενο από τρία μέρη: *I. Ο μεγαλύτερος αδελφός του τον «ενοχλεί». II. Δύο ενήλικοι άντρες χαριεντίζονται μεταξύ τους με ομοφυλόφιλες βλέψεις. III. Ο αδελφός πούλησε την επιχείρηση, τη μελλοντική διεύθυνση της οποίας ο ονειρευόμενος επεφύλασσε στον εαυτό του.* Από αυτό το

όνειρο ξύπνησαν μέσα του οδυνηρά συναισθήματα· και όμως πρόκειται για όνειρο μαζοχιστικών επιθυμιών, που θα μπορούσε να μεταφρασθεί ως εξής: Καλά θα πάθαινα, αν ο αδελφός μου μου έκανε το κακό πουλώντας την επιχείρηση, για να με τιμωρήσει για όλα τα βάσανα που υπέστη από μένα.

Ελπίζω πως τα παραπάνω παραδείγματα θα είναι αρκετά, ώστε — μέχρι τις επόμενες αντιρρήσεις — να φανεί πειστικά ότι και όνειρα με οδυνηρό περιεχόμενο πρέπει να ερμηνευθούν ως εκπληρώσεις επιθυμιών.¹⁶¹ Επίσης κανένας δεν θα θεωρήσει τυχαίο το γεγονός ότι κατά την ερμηνεία οδηγούμαστε κάθε φορά σε θέματα για τα οποία δεν μας αρέσει να μιλούμε ή τα οποία δεν θέλουμε να σκεφτόμαστε. Το δυσάρεστο συναίσθημα που προκαλούν αυτά τα όνειρα είναι ασφαλώς ταυτόσημο με την αποστροφή που θέλει να μας εμποδίσει — συνήθως με επιτυχία — να καταγινόμαστε με τέτοια θέματα και που καθέννας μας πρέπει να την ξεπεράσει, όταν βρεθεί στην ανάγκη να καταπιασθεί με αυτά. Αυτό το επανερχόμενο λοιπόν στο όνειρο δυσάρεστο συναίσθημα δεν αποκλείει όμως την ύπαρξη μιας επιθυμίας· κάθε άνθρωπος έχει επιθυμίες που δεν θέλει να ανακοινώσει σε άλλους, αλλά και επιθυμίες που δεν θέλει να τις ομολογήσει στον εαυτό του. Από την άλλη μεριά θεωρούμε ότι δικαιούμαστε να συνδέσουμε τον δυσάρεστο χαρακτήρα όλων αυτών των ονείρων με το γεγονός της ονειρικής παραμόρφωσης και να συμπεράνουμε ότι αυτά τα όνειρα είναι τόσο παραμορφωμένα και η εκπλήρωση της επιθυμίας σε αυτά αγνώριστη από τη μεταμφίεση, επειδή ακριβώς υφίσταται μια αποστροφή, μια πρόθεση απώθησης απέναντι στο θέμα του ονείρου ή απέναντι στην επιθυμία που απορρέει από αυτό το θέμα. Η παραμόρφωση του ονείρου αποδεικνύεται λοιπόν όντως μια πράξη της λογοκρισίας. Για να συνυπολογίσουμε όλα όσα φέρνει στην επιφάνεια η ανάλυση των δυσάρεστων ονείρων, πρέπει να τροποποιήσουμε ως εξής την επιγραμματική διατύπωση που επιδιώκει να εκφράσει την ουσία του ονείρου: *Το όνειρο είναι η (μεταμφιεσμένη) εκπλήρωση μιας (καταπιεσμένης, απωθημένης) επιθυμίας.*¹⁶²

Τώρα απομένουν ακόμη τα όνειρα άγχους ως ιδιαίτερη υποκατηγορία των ονείρων με δυσάρεστο περιεχόμενο, που η ερμηνεία τους ως ονείρων εκπλήρωσης μιας επιθυμίας θα συναντήσει την πιο μικρή προθυμία αποδοχής ανάμεσα στους μη κατατοπισμένους. Και όμως δεν χρειάζεται να σταθώ πολύ σε αυτά τα όνειρα άγχους· δεν παρουσιάζουν καμιά νέα πλευρά του προβλήματος του ονείρου, αλλά πρόκειται για την κατανόηση του νευρωτικού άγχους γενικά. Το άγχος που αισθανόμαστε στο όνειρο μόνο φαινομενικά εξηγείται από

το περιεχόμενο του ονείρου. Όταν υποβάλλουμε αυτό το περιεχόμενο σε ερμηνεία, αντιλαμβανόμαστε ότι από το περιεχόμενο του ονείρου δεν δικαιολογείται το άγχος καλύτερα απότι π.χ. το άγχος στην περίπτωση της φοβίας από μια παράσταση, με την οποία αυτή συναρτάται. Λόγου χάρη είναι αλήθεια ότι μπορεί κανείς να πέσει από το παράθυρο και κατά συνέπεια έχει λόγο να προσέχει, όταν βρίσκεται στο ανοιχτό παράθυρο, δεν είναι όμως κατανοητό γιατί στην περίπτωση της αντίστοιχης φοβίας το άγχος είναι τόσο μεγάλο και ακολουθεί τον άρρωστο και πέρα από τις ανάλογες περιστάσεις. Η ίδια εξήγηση ισχύει όχι μόνο για τη φοβία, αλλά και για τα όνειρα άγχους. Το άγχος είναι και στις δύο περιπτώσεις απλώς *συγκολλημένο* με τη συνοδό παράσταση και προέρχεται από άλλη πηγή.

Αυτή η στενή συνάρτηση του ονειρικού άγχους με το νευρωτικό άγχος με αναγκάζει κατά τη συζήτηση του πρώτου να παραπέμψω στο δεύτερο. Σε μια μικρή εργασία για την «αγχώδη νεύρωση» (1895b) είχα ισχυρισθεί ότι το νευρωτικό άγχος προέρχεται από τη σεξουαλική ζωή και αντιστοιχεί σε μια λίμπιντο αποσπασμένη από τον προορισμό της, που δεν βρήκε χρήση.¹⁶³ Αυτή η διατύπωση έχει αποδειχθεί από τότε περισσότερο από βάσιμη. Από αυτή μπορεί τώρα να συναχθεί συμπερασματικά ότι τα όνειρα είναι όνειρα με σεξουαλικό περιεχόμενο, η αντίστοιχη λίμπιντο των οποίων μετατράπηκε σε άγχος. Αργότερα θα έχω την ευκαιρία να στηρίξω αυτόν τον ισχυρισμό αναλύοντας μερικά όνειρα νευρωτικών.¹⁶⁴ Αλλά και σε άλλες απόπειρες προσέγγισης μιας θεωρίας του ονείρου θα επανέλθω στους όρους των ονείρων άγχους και στη συμβιβασιμότητά τους με τη θεωρία της εκπλήρωσης επιθυμιών.

ΤΟ ΥΛΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Όταν η ανάλυση του ονείρου με την ένεση της Ιγma μάζ έδειξε ότι το όνειρο είναι μια εκπλήρωση επιθυμίας, αφοσιωθήκαμε στο ερώτημα αν με αυτό ανακαλύψαμε ένα γενικό χαρακτηριστικό του ονείρου και έτσι αναστείλαμε προς το παρόν κάθε άλλη επιστημονική περιέργεια που ανέκυπτε κατά τη διάρκεια εκείνης της ερμηνευτικής εργασίας. Αφού λοιπόν ο ένας δρόμος μας οδήγησε στον στόχο μας, μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε και να επιλέξουμε μια νέα αφετηρία για τις περιόδους μας διαμέσου των προβλημάτων του ονείρου, έστω και αν χάσουμε για λίγο από τα μάτια μας το θέμα της εκπλήρωσης επιθυμιών, το οποίο βέβαια δεν έχουμε εξαντλήσει.

Αφότου με την εφαρμογή της δικής μας μεθόδου ερμηνείας των ονείρων μπορούμε να ανακαλύπτουμε ένα *λανθάνον* ονειρικό περιεχόμενο, πολύ σημαντικότερο από το *έκδηλο* περιεχόμενο του ονείρου, νοιώθουμε βέβαια την ανάγκη να ξαναπιάσουμε τα επιμέρους προβλήματα του ονείρου και να δοκιμάσουμε μήπως μπορούν να λυθούν με ικανοποιητικό τρόπο τα αινίγματα και οι αντιφάσεις που, ενόσω οι μελετητές γνώριζαν μόνο το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου, φαίνονταν απροσπέλαστα.

Οι απόψεις των συγγραφέων για τη σχέση του ονείρου με την άγρυπνη ζωή καθώς και για την προέλευση του υλικού των ονείρων αναφέρθηκαν διεξοδικά στο εισαγωγικό μέρος [μέρος I, κεφ. Α και Γ]. Θυμούμαστε επίσης τις τρεις ιδιότητες της ονειρικής μνήμης [βλέπε μέρος I, κεφ. Β], οι οποίες έχουν παρατηρηθεί συχνά, αλλά ποτέ δεν εξηγήθηκαν:

1. Ότι το όνειρο προτιμά σαφώς τις εντυπώσεις των τελευταίων ημερών (Robert [1886, 46], Strümpell [1877, 39], Hildebrandt [1875, 11] και Weed-Hallam [1896, 410 κ.ε.]).

2. Ότι το όνειρο επιλέγει σύμφωνα με διαφορετικές αρχές απότι η άγρυπνη μνήμη μας, καθώς δεν θυμίζει τα ουσιώδη και σημαντικά πράγματα, αλλά τα δευτερεύοντα και μη προσεχόμενα.

3. Ότι το ίδιο έχει στη διάθεσή του τις εντυπώσεις των πρώτων παιδικών χρόνων και ανακαλεί στη μνήμη ακόμη και λεπτομέρειες από αυτή την περίοδο της ζωής μας, οι οποίες πάλι μας φαίνονται τετριμμένες και σε κατάσταση αγρύπνιας θεωρούνται από καιρό ξεχασμένες.¹⁶⁵

Αυτές οι ιδιομορφίες ως προς την επιλογή του υλικού των ονείρων παρατηρήθηκαν από τους συγγραφείς φυσικά στο έκδηλο περιεχόμενο των ονείρων.

ΤΟ ΠΡΟΣΦΑΤΟ ΚΑΙ ΤΟ ΑΔΙΑΦΟΡΟ ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ

Αν για την προέλευση των στοιχείων που εμφανίζονται στο ονειρικό περιεχόμενο συμβουλευθώ τώρα τη δική μου εμπειρία, πρέπει να καταλήξω αρχικά στο συμπέρασμα ότι σε κάθε όνειρο μπορεί να βρεθεί μια σύνδεση προς τα βιώματα της τελευταίας ημέρας πριν από το όνειρο. Όποιο όνειρο και αν πάρω, δικό μου ή ξένο, αυτή η εμπειρία μου επιβεβαιώνεται κάθε φορά. Γνωρίζοντας αυτό το γεγονός μπορώ να αρχίζω την ερμηνεία ενός ονείρου αναζητώντας πρώτα το βίωμα της ημέρας που προκάλεσε το όνειρο· για πολλές περιπτώσεις αυτό είναι μάλιστα και το πρώτο βήμα. Στα δύο όνειρα που ανέλυσα στο προηγούμενο μέρος λεπτομερώς (ένεση της Irma, θεός μου με τα κίτρινα γένεια) η σχέση προς την τελευταία ημέρα είναι τόσο εμφανής, ώστε δεν χρειάζεται να φωτισθεί ιδιαίτερα. Για να δείξω όμως πόσο τακτικά διαπιστώνεται αυτή η σχέση, θα εξετάσω τώρα ως προς αυτό ένα μέρος των δικών μου ονειρικών χρονικών. Ανακοινώνω τα όνειρά μου μόνο ως το σημείο που είναι απαραίτητο για την αποκάλυψη της αναζητούμενης πηγής του ονείρου.

1. *Κάνω επίσκεψη σε ένα σπίτι, όπου με δυσκολία με αφήνουν να μπω κλπ., ενώ στο μεταξύ αφήνω μια γυναίκα να με περιμένει.*

Πηγή: Συζήτηση με μια συγγενή το βράδυ για μια αγορά που ζητεί να κάνει, αλλά πρέπει να περιμένει μέχρι κλπ.

2. *Έγραφα μια μονογραφία για ένα είδος φυτού (ασαφές).*

Πηγή: Τις πρωινές ώρες είχα δει στην προθήκη ενός βιβλιοπωλείου μία μονογραφία για το κυκλάμινο.

3. *Βλέπω στον δρόμο δύο γυναίκες, μητέρα και κόρη, από τις οποίες η δεύτερη ήταν ασθενής μου.*

Πηγή: Μια τωρινή μου ασθενής μου είχε μιλήσει το βράδυ για τις δυσκολίες που της προβάλλει η μητέρα της στη συνέχιση της θεραπείας.

4. *Στο βιβλιοπωλείο των S. και R. γίνομαι συνδρομητής μιας περιοδικής έκδοσης, η οποία κοστίζει είκοσι φιορίνια τον χρόνο.*

Πηγή: Η γυναίκα μου μού είχε θυμίσει εκείνη την ημέρα ότι της χρωστάω ακόμη είκοσι φιορίνια από το βδομαδιατικό ποσό για το νοικοκυριό.

5. *Έλαβα μια επιστολή της σοσιαλδημοκρατικής επιτροπής, όπου με μεταχειρίζονται σαν να ήμουν μέλος του κόμματος.*

Πηγή: Επιστολές έλαβα και από την φιλελεύθερη επιτροπή εκλογών και ταυτόχρονα από το προεδρείο του ανθρωπιστικού συλλόγου όπου είμαι πράγματι μέλος.

6. Ένας άντρας πάνω σε απότομο βράχο μέσα στη θάλασσα σε στυλ [του ζωγράφου] Böcklin.

Πηγή: Ο Ντρέιφους στο *Νησί του διαβόλου*, ταυτόχρονα ειδήσεις από τους συγγενείς μου στην Αγγλία κλπ.

Θα μπορούσε κανείς να θέσει το ερώτημα αν το όνειρο συνδέεται ανεξαιρέτως με τα γεγονότα της τελευταίας ημέρας ή αν είναι δυνατόν να εκτείνεται σε εντυπώσεις ενός μεγαλύτερου διαστήματος του πρόσφατου παρελθόντος. Σε αυτό το αντικείμενο δεν μπορεί ίσως να αποδοθεί η σημασία μιας βασικής αρχής, και όμως επιθυμώ να παραχωρήσω το αποκλειστικό προνόμιο στην τελευταία ημέρα πριν από το όνειρο (ημέρα του ονείρου). Όσες φορές και αν νόμιζα ότι βρήκα πως μια εντύπωση πριν από δύο ή τρεις ημέρες στάθηκε η πηγή του ονείρου, μια ακριβέστερη έρευνα με έπειθε ότι αυτή η εντύπωση είχε έλθει πάλι στη μνήμη μου την ημέρα του ονείρου, δηλαδή ότι ανάμεσα στην ημέρα του περιστατικού και στη χρονική στιγμή του ονείρου είχε παρεμβληθεί η μνημονική αναπαραγωγή κατά την ημέρα του ονείρου· άλλωστε μπορούσα να διαπιστώσω την πρόσφατη αφορμή, από την οποία ήταν δυνατόν να είχε προκληθεί η ανάμνηση της παλαιότερης εντύπωσης.

Απεναντίας¹⁶⁶ δεν μπόρεσα να πεισθώ ότι ανάμεσα στην εντύπωση της ημέρας, που προκάλεσε το όνειρο, και στην επάνοδό της στο όνειρο παρεμβαλλόταν ένα τακτό διάστημα με βιολογική σημασία (πρώτο αυτού του είδους είναι σύμφωνα με τον H. Swoboda οι δέκα οκτώ ώρες).¹⁶⁷

Ο H. Ellis (1911, 227),¹⁶⁸ που πρόσεξε αυτό το ζήτημα, δηλώνει επίσης ότι, «αν και έστρεψε την προσοχή του σε αυτό το θέμα», δεν μπόρεσε να βρει στα όνειρά του καμιά τέτοια περιοδικότητα της αναπαραγωγής. Αναφέρει ένα όνειρο, μέσα στο οποίο βρέθηκε στην Ισπανία και ήθελε να πάει σε ένα μέρος που λεγόταν Daraus, Varaus ή Zaraus. Όταν ξύπνησε, δεν μπορούσε να θυμηθεί τέτοιο τοπωνύμιο και άφησε το όνειρο κατά μέρος. Μερικούς μήνες αργότερα βρήκε όντως ότι Zaraus λέγεται ένας σταθμός μεταξύ San Sebastian και Bilbao, από τον οποίο είχε περάσει με το τραίνο 250 ημέρες πριν από το όνειρο.

Έχω λοιπόν τη γνώμη ότι για κάθε όνειρο υπάρχει ένα γενεσιουργό ερέθισμα από τα βιώματα της ίδιας ημέρας.

Οι εντυπώσεις του πρόσφατου παρελθόντος (με εξαίρεση την ημέρα πριν από τη νύχτα του ονείρου) δεν παρουσιάζουν δηλαδή καμιά διαφορετική σχέση προς το περιεχόμενο του ονείρου απότι άλλες εντυπώσεις οποιασδήποτε παλαιότερης περιόδου. Το όνειρο

μπορεί να επιλέξει το υλικό του από οποιαδήποτε περίοδο της ζωής, αρκεί μόνο ένα νήμα σκέψεων να φθάνει από τα βιώματα της ημέρας του ονείρου (τις «νωπές» εντυπώσεις) ως αυτά τα παλαιότερα.

Από πού προέρχεται όμως η προτίμηση των νωπών εντυπώσεων; Θα μπορούσαμε να κάνουμε υποθέσεις γι' αυτό το σημείο, αν αναλύσουμε ακριβέστερα ένα από τα όνειρα που ανέφερα στις αρχές του κεφαλαίου. Επιλέγω το

ΟΝΕΙΡΟ ΓΙΑ ΤΗ ΒΟΤΑΝΟΛΟΓΙΚΗ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Έγραψα μια μονογραφία για ένα ορισμένο φυτό. Το βιβλίο βρίσκεται μπροστά μου, ξεφυλλίζω τώρα έναν διπλωμένο έγχρωμο πίνακα. Σε κάθε αντίτυπο είναι ενσωματωμένο ένα δείγμα του φυτού όπως στα βοτανολόγια.

ΑΝΑΛΥΣΗ

Τις πρωινές ώρες είδα στην προθήκη ενός βιβλιοπωλείου ένα καινούργιο βιβλίο, που έφερε τον τίτλο: *Το είδος κυκλάμινο* — προφανώς μια *μονογραφία* γι' αυτό το φυτό.

Το κυκλάμινο είναι το *αγαπημένο λουλούδι* της γυναίκας μου. Επικρίνω τον εαυτό μου για το γεγονός ότι σπάνια θυμούμαι να της φέρω λουλούδια, όπως θα το επιθυμούσε. Το θέμα: *φέρνω λουλούδια*, μου θυμίζει μια ιστορία, που τελευταία τη διηγήθηκα σε φιλικό κύκλο και τη χρησιμοποίησα ως απόδειξη της θέσης μου ότι το ξέχασμα πολύ συχνά είναι η εκπλήρωση μιας πρόθεσης του ασυνείδητου και οπωσδήποτε επιτρέπει να συμπεράνουμε τα κρυφά φρονήματα αυτού που ξεχνάει. Μια νέα γυναίκα, συνηθισμένη να βρίσκει στα γενέθλιά της μια ανθοδέσμη από τον άντρα της, διαπιστώνει μια χρονιά την έλλειψη αυτού του δείγματος τρυφερότητας και βάζει τα κλάματα. Έρχεται ο άντρας της και δεν μπορεί να εξηγήσει τα δάκρυά της, ώσπου εκείνη του λέει: *Σήμερα είναι τα γενέθλιά μου*. Πιάνει το μέτωπό του και αναφωνεί: *Συγγνώμη, μου διέφυγε εντελώς, και ξεκινάει να της φέρει λουλούδια*. Εκείνη όμως δεν δέχεται την παρηγοριά, διότι θεωρεί τη λησμοσύνη του άντρα της απόδειξη ότι δεν παίζει στη σκέψη του τον ίδιο ρόλο όπως άλλοτε. — Αυτή η κυρία L. συνάντησε πριν από δύο μέρες τη γυναίκα μου, της είπε ότι αισθάνεται καλά και ρώτησε για μένα. Παλαιότερα αυτή η κυρία ήταν ασθενής μου.

Μια νέα προσέγγιση: Πράγματι είχα γράψει κάποτε ένα είδος μο-

νογραφίας για ένα φυτό, δηλαδή ένα άρθρο για την κόκα [1884ε], το οποίο έστρεψε την προσοχή του K. Koller στην αναισθητοποιητική ιδιότητα της κοκαΐνης. Στο δημοσίευσμά μου είχα επισημάνει και εγώ τη χρήση αυτού του αλκαλοειδούς, αλλά δεν ενδιαφέρθηκα να συνεχίσω την έρευνα.¹⁶⁹ Θυμούμαι ότι τις πρωινές ώρες της ημέρας μετά το όνειρο (για την ερμηνεία του οποίου δεν βρήκα χρόνο παρά μόνο το βράδυ) είχα σκεφθεί την κοκαΐνη σε ένα είδος φαντασίωσης. Αν πάθαινα ποτέ γλαύκωμα, θα πήγαινα στον φίλο μου [Fliess] στο Βερολίνο, για να με εγχειρήσει υπό συνθήκες ανωνυμίας ένας γιατρός που συνιστά ο φίλος μου. Ο χειρουργός, μη ξέροντας ποιόν χειρουργεί, δεν θα παρέλειπε να εξάρει πόσο εύκολα γίνονται αυτές οι εγχειρήσεις, αφότου έχει εισαχθεί η χρήση της κοκαΐνης· η έκφραση του προσώπου μου δεν θα πρόδιδε ότι έχω και εγώ ένα μερίδιο σε αυτή την ανακάλυψη. Ύστερα από αυτή τη φαντασίωση σκεφτόμουν πόσο στενόχωρα νοιώθει ένας γιατρός, όταν καταφεύγει στις υπηρεσίες ενός συναδέλφου. Τον Βερολινέζο οφθαλμίατρο, που δεν με γνωρίζει, θα τον πλήρωνα όπως κάθε ασθενής. Μετά την ανάμνηση αυτού του ονειροπολήματος αντιλαμβάνομαι πλέον ότι πίσω του κρύβεται η ανάμνηση ενός ορισμένου βιώματος: Λίγο μετά την ανακάλυψη του Koller είχε πάθει γλαύκωμα ο πατέρας μου· χειρουργήθηκε από τον φίλο μου, τον οφθαλμίατρο Dr. Königstein, ο Dr. Koller φρόντισε για την αναισθητοποίηση με κοκαΐνη και τότε έκανε την παρατήρηση ότι σε αυτή την περίπτωση βρέθηκαν μαζί και οι τρεις άνθρωποι που συνέβαλαν στην εισαγωγή της κοκαΐνης.

Οι σκέψεις μου τώρα στρέφονται στο ερώτημα πότε ήταν η τελευταία φορά που θυμήθηκα αυτή την ιστορία της κοκαΐνης. Ήταν πριν από μερικές ημέρες, όταν έλαβα στα χέρια μου την τιμητική έκδοση με την οποία ευγνώμονες μαθητές γιόρτασαν το ιωβηλαίο του δασκάλου τους και προϊσταμένου του εργαστηρίου. Ανάμεσα στους τίτλους τιμής του εργαστηρίου βρήκα και την αναφορά ότι εκεί έγινε και η ανακάλυψη της αναισθητοποιητικής ιδιότητας της κοκαΐνης από τον K. Koller. Ξαφνικά αντιλαμβάνομαι ότι το όνειρό μου σχετίζεται με ένα βίωμα της προηγούμενης βραδιάς. Συνόδευα στο σπίτι του τον Dr. Königstein, με τον οποίο έμπλεξα σε μια συζήτηση για ένα ζήτημα που, κάθε φορά που θίγεται, με ερεθίζει πολύ. Όταν στεκόμασταν στον διάδρομο, ήλθε και ο καθηγητής Gärtner με την νεαρή γυναίκα του. Δεν μπόρεσα να μη συγχαρώ και τους δύο για τη *λαμπρή*¹⁷⁰ εμφάνισή τους. Ο καθηγητής Gärtner είναι ένας από τους συντάκτες της τιμητικής έκδοσης που προανέφερα και ασφαλώς με έκανε να τη θυμηθώ. Στη συζήτηση με τον Dr. Königstein έγινε λόγος και για την κυρία L., που, όπως ανέφερα πιο

πριν, είχε δοκιμάσει την απογοήτευση στα γενέθλιά της, εδώ όμως επρόκειτο για άλλο θέμα.

Θα προσπαθήσω να ερμηνεύσω και τα άλλα γνωρίσματα του ονειρικού περιεχομένου. Ένα αποξηραμένο δείγμα του φυτού συνοδεύει τη μονογραφία, σαν να πρόκειται για βοτανολόγιο. Με το βοτανολόγιο συνδέεται μια γυμνασιακή ανάμνηση. Ο γυμνασιάρχης μας κάλεσε μια φορά τους μαθητές των ανώτερων τάξεων και τους παρέδωσε το βοτανολόγιο, για να το κοιτάξουν και να το καθαρίσουν. Είχε μικρά σκουλήκια, βιβλιοσκώληκες. Στη δική μου βοήθεια δεν φάνηκε να στηρίζει ελπίδες, αφού μου έδωσε μόνο λίγα φύλλα. Θυμούμαι ακόμη και σήμερα ότι πάνω τους υπήρχαν σταυρανθή. Ποτέ δεν είχα ιδιαίτερη σχέση με τη βοτανολογία. Στη σχετική προεξέτασή μου μου δόθηκε πάλι ένα σταυρανθές, για να το προσδιορίσω, αλλά δεν το αναγνώρισα. Το αποτέλεσμα θα ήταν άσχημο, αν οι θεωρητικές μου γνώσεις δεν με είχαν βγάλει από τη δεινή θέση. — Από τα σταυρανθή έρχομαι στα σύνθετα. Στην τάξη των συνθέτων ανήκει στην πραγματικότητα και η αγκινάρα, και μάλιστα αυτή που θα μπορούσα να τη χαρακτηρίσω ως το αγαπημένο μου λουλούδι. Η γυναίκα μου, ευγενέστερη από μένα, συνηθίζει να μου φέρνει από την αγορά αυτό το λουλούδι που προτιμώ.

Βλέπω μπροστά μου τη μονογραφία που έγραψα. Ούτε αυτό είναι άσχετο. Ο φίλος μου, οπτικός τύπος, μου έγραψε χθες από το Βερολίνο: «Με το βιβλίο σου για τα όνειρα ασχολούμαι πολύ. Το βλέπω έτοιμο μπροστά μου και το ξεφυλλίζω». Πόσο τον ζήλεψα γι' αυτή τη μαντική του ικανότητα! Να μπορούσα να το έβλεπα και εγώ έτοιμο μπροστά μου!

Ο διπλωμένος έγχρωμος πίνακας: Όταν ήμουν φοιτητής ιατρικής, υπέφερα πολύ από την επιμονή μου να μαθαίνω μόνο διαβάζοντας μονογραφίες. Παρά τα περιορισμένα μου οικονομικά μέσα διατηρούσα τότε διάφορα ιατρικά αρχεία, από τα οποία με γοήτευαν οι έγχρωμοι πίνακες. Ήμουν υπερήφανος γι' αυτή την τάση εμβριθείας. Όταν άρχισα να δημοσιεύω και εγώ, έπρεπε να σχεδιάζω και τους πίνακες για τις μελέτες μου, ένας από τους οποίους είχε γίνει πράγματι τόσο λειψός, που ένας καλοπροαίρετος συνάδελφος με ειρωνεύθηκε. Εδώ έρχεται να προστεθεί, δεν ξέρω πώς, μια παλαιά παιδική ανάμνηση. Ο πατέρας μου επέτρεψε κάποτε στον εαυτό του το αστείο να δώσει στη μεγαλύτερη από τις αδελφές μου και σε μένα ένα βιβλίο με έγχρωμους πίνακες (περιγραφή ενός ταξιδιού στην Περσία), το οποίο θα μπορούσαμε να καταστρέψουμε. Από παιδαγωγική άποψη ήταν κάτι μάλλον αδικαιολόγητο. Τότε ήμουν πέντε ετών, η αδελφή μου κάτω των τριών. Η σκηνή όπου εμείς, δύο πανευτυχισμένα παιδιά, καταμαδούσαμε αυτό το βιβλίο (σαν αγκινά-

ρα, φύλλο το φύλλο, πρέπει να πω) είναι σχεδόν η μοναδική εικόνα αυτής της περιόδου της ζωής μου που διατηρείται ανάγλυφη στη μνήμη μου. Όταν έγινα φοιτητής, ανέπτυξα μια έντονη διάθεση να συλλέγω και να κατέχω βιβλία (ανάλογη με την προτίμηση των μονογραφιών, ένα *μεράκι*, όπως αυτό που προδίδει κιόλας η ιδέα του ονείρου αναφορικά με το κυκλάμινο και την αγκινάρα). Έγινα *βιβλιοσκόληκας* (βλέπε *βοτανολόγιο*). Αυτό το πρώτο πάθος της ζωής μου το απέδιδα πάντοτε, από τότε που σκέφτομαι τον εαυτό μου, σε αυτή την παιδική εντύπωση ή μάλλον διέγνωσα ότι αυτή η παιδική σκηνή είναι μια «καλυπτική ανάμνηση» για τη μεταγενέστερη βιβλιοφιλία μου.¹⁷¹ Δεν άργησα βέβαια να αντιληφθώ ότι τα πάθη εύκολα μας κάνουν να πάσχουμε. Όταν ήμουν δέκα επτά ετών, είχε φουσκώσει το χρέος μου στο βιβλιοπωλείο και δεν είχα χρήματα για να το εξοφλήσω, ενώ ο πατέρας μου δεν δεχόταν τη δικαιολογία ότι οι κλίσεις μου θα μπορούσαν να είχαν στραφεί σε κάτι χειρότερο. Η μνεία αυτού του νεανικού βιώματος όμως μου θυμίζει αμέσως τη συζήτηση με τον φίλο μου Dr. Königstein. Εκείνη τη βραδιά πριν από τη νύχτα του ονείρου μιλούσαμε για τις ίδιες επικρίσεις όπως τότε, ότι υποκύπτω πολύ εύκολα στα *μεράκια* μου.

Για λόγους που δεν είναι του παρόντος δεν θα προχωρήσω περισσότερο στην ερμηνεία αυτού του ονείρου, αλλά θα δείξω μόνο τον δρόμο που οδηγεί σε αυτή. Κατά την ερμηνευτική εργασία θυμήθηκα, και μάλιστα σε πολλά σημεία, τη συζήτηση με τον Dr. Königstein. Αν βάλω μπροστά μου όσα είχαν θιγεί σε αυτή τη συζήτηση, τότε το νόημα του ονείρου μού είναι κατανοητό. Όλες οι σκέψεις που συνέλαβα, οι προτιμήσεις της γυναίκας μου και οι δικές μου, οι σχετικές με την κοκαΐνη, οι δυσκολίες της ιατρικής περίθαλψης μεταξύ συναδέλφων, η τάση μου να μελετώ μονογραφίες και η αμέλειά μου για ορισμένους κλάδους, όπως η βοτανολογία, όλα αυτά στην προέκτασή τους συνδέονται με διάφορα νήματα που ξεκινούν από την πολύκλαδη συζήτηση. Το όνειρο λαμβάνει πάλι τον χαρακτήρα μιας δικαιολογίας, μιας υπεράσπισης του δικαιώματός μου, όπως το όνειρο που ανέλυσα πρώτο, για την ένεση της Irma· συνεχίζει μάλιστα το θέμα που άρχισε εκεί και το πραγματεύεται βάσει νέου υλικού, που προστέθηκε στο διάστημα μεταξύ των δύο ονείρων. Ακόμη και η φαινομενικά αδιάφορη μορφή έκφρασης του ονείρου αποκτά βαρύτητα. Τώρα υπονοείται: Εγώ είμαι ο άνθρωπος που έγραψε την πολύτιμη και επιτυχημένη πραγματεία (για την κοκαΐνη), όπως έλεγα τότε απολογούμενος: Είμαι πράγματι ικανός και μελετηρός φοιτητής· και στις δύο περιπτώσεις δηλαδή: Μπορώ να το επιτρέψω στον εαυτό μου. Δεν θα προχωρήσω όμως στην κυρίως ερμηνεία του ονείρου, αφού η αφορμή για την ανακοίνωση του ονείρου ήταν μόνο

να εξετάσω βάσει ενός παραδείγματος τη σχέση του ονειρικού περιεχομένου προς το βίωμα της προηγούμενης ημέρας που το προκάλεσε. Ενώσω γνωρίζω μόνο το έκδηλο περιεχόμενο αυτού του ονείρου, οφθαλμοφανής είναι μόνο μια σχέση του ονείρου προς μία εντύπωση της ημέρας· όταν έχω κάνει την ανάλυση, ανακλύπτει μια δεύτερη πηγή του ονείρου, την οποία συνιστά άλλο βίωμα της ίδιας ημέρας. Η πρώτη από τις εντυπώσεις, στην οποία αναφέρεται το όνειρο, είναι ένα αδιάφορο, δευτερεύον περιστατικό. Βλέπω στην προθήκη ένα βιβλίο, ο τίτλος του με αγγίζει φευγαλέα, ενώ το περιεχόμενό του δεν θα με ενδιέφερε ίσως καθόλου. Το δεύτερο βίωμα είχε μεγάλη ψυχική αξία· μίλησα με τον φίλο μου τον οφθαλμίατρο ίσως μια ολόκληρη ώρα σε ζωηρό τόνο, του έκανα επισημάνσεις που έπρεπε να μας στενοχωρήσουν και τους δύο και ξύπνησαν μέσα μου αναμνήσεις με ποικίλες εσωτερικές διεγέρσεις. Επιπλέον αυτή η συζήτηση έμεινε στη μέση, επειδή ήλθαν κοντά μας διάφοροι γνωστοί. Πώς σχετίζονται τώρα οι δύο εντυπώσεις της ημέρας μεταξύ τους και με το όνειρο της ακόλουθης νύχτας;

Στο περιεχόμενο του ονείρου βρίσκω μόνο έναν υπαινιγμό για την αδιάφορη εντύπωση και έτσι μπορώ να επιβεβαιώσω ότι το όνειρο προτιμά να λαμβάνει το υλικό του από δευτερεύοντα περιστατικά, ενώ στην ερμηνεία του ονείρου όλα οδηγούν στο σημαντικό βίωμα, που δικαιολογημένα προκαλεί το όνειρο. Αν κρίνω το νόημα του ονείρου από το λανθάνον περιεχόμενο, όπως φανερώθηκε μέσω της ανάλυσης, και αυτό είναι ο μόνος σωστός τρόπος εκτίμησης, τότε φθάνω ξαφνικά σε μια νέα και σπουδαία ανακάλυψη. Βλέπω να διαλύεται το αίνιγμα ότι το όνειρο ασχολείται μόνο με τα ψιλοπράγματα της ημέρας· επίσης πρέπει να αμφισβητήσω τον ισχυρισμό ότι η ψυχική ζωή της αγρύπνιας δεν συνεχίζεται μέσα στο όνειρο και ότι αντ' αυτού το όνειρο σπαταλάει ψυχική ενέργεια σε ασήμαντα υλικά. Το αντίθετο συμβαίνει· αυτό που μας απορρόφησε την ημέρα διέπει και τις σκέψεις μέσα στο όνειρο, και μπαίνουμε στον κόπο να ονειρευθούμε, μόνο όταν πρόκειται για υλικά που την ημέρα στάθηκαν αφορμή να σκεφθούμε.

Η πιο απλή εξήγηση για το γεγονός ότι ονειρεύομαι κάτι που την προηγούμενη ημέρα άφησε μια αδιάφορη εντύπωση, ενώ η εντύπωση που δικαιολογημένα με είχε διεγείρει προκάλεσε το όνειρο, είναι ασφαλώς ότι και πάλι έχουμε να κάνουμε με το φαινόμενο της παραμόρφωσης του ονείρου, την οποία πιο πάνω είχαμε αναγάγει σε μια ψυχική δύναμη που ενεργεί ως λογοκρισία. Η ανάμνηση της μονογραφίας για το κυκλάμινο χρησιμοποιείται σαν να ήταν ένας υπαινιγμός για τη συζήτηση με τον φίλο μου, όπως ακριβώς στο όνειρο για το δείπνο που δεν δόθηκε η μνεία της φίλης αντιπροσω-

πεύεται από τον υπαινιγμό «καπνιστός σολωμός». Το ερώτημα είναι μόνο με ποιούς ενδιαμέσους κρίκους μπορεί η εντύπωση της μονογραφίας να συνδεθεί υπαινικτικά με τη συζήτηση που είχα με τον οφθαλμίατρο, αφού μια τέτοια σχέση δεν είναι κατ' αρχάς προφανής. Στο παράδειγμα του ματαιωμένου δείπνου αυτή η σχέση είναι εξαρχής δεδομένη: «ο καπνιστός σολωμός», ως το αγαπημένο φαγητό της φίλης, ανήκει χωρίς άλλο στον κύκλο παραστάσεων που η φίλη μπορεί να ενεργοποιήσει στη συνείδηση της ονειρευόμενης. Στο νέο μας παράδειγμα πρόκειται για δύο χωριστές εντυπώσεις, που κατ' αρχάς δεν έχουν τίποτε το κοινό μεταξύ τους εκτός από το γεγονός ότι σημειώθηκαν την ίδια ημέρα. Τη μονογραφία την πρόσεξα τις πρωινές ώρες, τη συζήτηση την έκανα το βράδυ. Η απάντηση που προσφέρει η ανάλυση είναι: Τέτοιες, αρχικά μη υπαρκτές σχέσεις μεταξύ των δύο εντυπώσεων συνάπτονται εκ των υστέρων ανάμεσα στα περιεχόμενα των δύο παραστάσεων. Καταγράφοντας την ανάλυση υπογράμμισα ήδη τους σχετικούς ενδιαμέσους κρίκους. Με την παράσταση της μονογραφίας για το κυκλάμινο, αν δεν μεσολαβήσει άλλη επιρροή, συνδέεται ασφαλώς μόνο η ιδέα ότι αυτό είναι το αγαπημένο λουλούδι της γυναίκας μου και ίσως ακόμη η ανάμνηση της ανθοδέσμης που δεν έλαβε η κυρία L. Δεν πιστεύω πως αυτές οι κρυφές σκέψεις θα ήταν αρκετές να προκαλέσουν ένα όνειρο.

«There needs no ghost, my lord, come from the grave
To tell us this»

λέγεται στον *Άμλετ*.¹⁷² Για δείτε όμως, κατά την ανάλυση θυμήθηκα ότι αυτός που μας έκανε να διακόψουμε τη συζήτηση λεγόταν Gärtner και ότι βρήκα τη γυναίκα του *ανθηρή* τώρα μάλιστα θυμούμαι ότι μία από τις ασθενείς μου, που φέρει το ωραίο όνομα Flora, βρέθηκε για λίγο στο επίκεντρο της συζήτησής μας. Η σύνδεση των δύο βιωμάτων της ημέρας, του αδιάφορου και του ερεθιστικού, πρέπει να έγινε μέσω αυτών των κρίκων από τον βοτανολογικό κύκλο παραστάσεων. Ύστερα συνάπτονται και άλλες σχέσεις, αυτή της κοκαΐνης, η οποία δικαιολογημένα μπορεί να μεσολαβήσει ανάμεσα στον Dr. Königstein και τη βοτανολογική μονογραφία που είχα γράψει, και στερεώνουν αυτή τη συγχώνευση των δύο κύκλων παραστάσεων σε έναν, οπότε ένα μέρος από το πρώτο βίωμα μπορούσε να αποτελεί υπαινιγμό για το δεύτερο.

Ξέρω ότι αυτές οι εξηγήσεις θα αμφισβητηθούν ως αυθαίρετες ή επιτηδευμένες. Τι θα συνέβαινε, αν δεν είχε έλθει ο καθηγητής Gärtner με την «ανθηρή» γυναίκα του και αν η προαναφερόμενη ασθενής δεν λεγόταν Flora, αλλά Anna; Και όμως η απάντηση είναι

εύκολη. Αν δεν είχαν προκύψει αυτές οι συσχετίσεις σκέψεων, πιθανώς θα είχαν επιλεγεί άλλες. Είναι εύκολο να αποκατασταθούν τέτοιες σχέσεις, καθώς μάλιστα μπορούν να αποδείξουν τα ερωτήματα και τα αινίγματα χάριν αστεϊσμού, με τα οποία διασκεδάζουμε. Το πεδίο ισχύος του ευφυολογήματος είναι απεριόριστο. Για να κάνω ένα βήμα παραπάνω: αν μεταξύ των δύο εντυπώσεων της ημέρας δεν γινόταν να αποκατασταθούν επαρκώς πρόσφορες σχέσεις, το όνειρο θα είχε λάβει άλλη μορφή: μια άλλη αδιάφορη εντύπωση της ημέρας, από τις τόσες που αποκομίζουμε σωρηδόν και τις ξεχνούμε, θα είχε πάρει στο όνειρο τη θέση της «μονογραφίας», θα είχε βρει επαφή με το περιεχόμενο της συζήτησης και θα την αντιπροσώπευε στο περιεχόμενο του ονείρου. Αφού μόνο η εντύπωση της μονογραφίας είχε αυτή την τύχη, θα πρέπει να ήταν οπωσδήποτε η πιο κατάλληλη για τη σύνδεση. Ποτέ δεν χρειάζεται να απορεί κανείς όπως ο πονηρούλης στον Lessing για το γεγονός «ότι μόνο οι πλούσιοι έχουν τα πιο πολλά λεφτά σε αυτόν τον κόσμο». ¹⁷³

Η ψυχολογική διεργασία, κατά την οποία σύμφωνα με τις εξηγήσεις μας το αδιάφορο βίωμα έρχεται να αντιπροσωπεύσει το ψυχικά σημαντικό, πρέπει να μας φαίνεται αμφίβολη και να μας ξενίζει. Πιο κάτω [μέρος VI, κεφ. Β] θα προσπαθήσουμε να κάνουμε πιο κατανοητές τις ιδιοτυπίες αυτής της φαινομενικά όχι ορθής πράξης. Εδώ έχουμε να κάνουμε μόνο με τα αποτελέσματα αυτής της διεργασίας, την παραδοχή της οποίας μας την επιβάλλουν οι αμέτρητες και τακτικά επανερχόμενες εμπειρίες κατά την ανάλυση των ονείρων. Η διεργασία αυτή δίνει την εντύπωση ότι έγινε μια *μετάθεση* –ας πούμε: του ψυχικού τόνου– μέσω των ενδιάμεσων κρίκων, ώσπου οι αρχικά *αδύνατα* φορτισμένες παραστάσεις, δεχόμενες το φορτίο των αρχικά *εντονότερα* φορτισμένων, αποκτούν μια ισχύ που τις κάνει ικανές να επιβάλλουν την είσοδό τους στη συνείδηση. Τέτοιες μεταθέσεις δεν μας εκπλήσσουν καθόλου, όταν πρόκειται για την τοποθέτηση συγκινησιακών μεγεθών ή γενικά για κινητικές ενέργειες. Ότι η μοναχική γεροντοκόρη μεταφέρει την τρυφερότητά της στα ζώα και το γεροντοπαλικάρο γίνεται μανιώδης συλλέκτης, ότι ο στρατιώτης υπερασπίζεται με το αίμα του μια χρωματιστή λωρίδα υφάσματος, τη σημαία, ότι στη σχέση αγάπης μια χειραψία παρατεταμένη κατά δευτερόλεπτα δημιουργεί ευτυχία ή στον *Οθέλλο* ένα χαμένο μαντήλι προκαλεί έκρηξη οργής, όλα αυτά είναι παραδείγματα ψυχικών μεταθέσεων, που μας φαίνονται αδιαμφισβήτητα. Το γεγονός όμως ότι με τον ίδιο τρόπο και σύμφωνα με τις ίδιες βασικές αρχές αποφασίζεται τι θα φθάνει στη συνείδησή μας και τι θα μένει έξω από αυτή, δηλαδή τι θα σκεφτόμαστε, μας δίνει την εντύ-

πωση της νοσηρότητας και, όταν συμβαίνει στην άγρυπνη ζωή, το αποκαλούμε νοητικό σφάλμα. Εδώ αποκαλύπτουμε το συμπέρασμα μεταγενέστερων θεωρήσεων, ότι η ψυχική διεργασία που ανακαλύψαμε στην ονειρική μετάθεση δεν θα αποδειχθεί μεν νοσηρή, αλλά οπωσδήποτε διαφορετική από την ομαλή: μια διαδικασία περισσότερο πρωτογενούς φύσης. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Ε].

Έτσι λοιπόν το γεγονός ότι στο ονειρικό περιεχόμενο έχουν περιληφθεί υπολείμματα δευτερευόντων βιωμάτων το ερμηνεύουμε ως έκφραση της *ονειρικής παραμόρφωσης* (μέσω μετάθεσης) και θυμίζουμε ότι την ονειρική μετάθεση την αναγνωρίσαμε ως συνέπεια της λογοκρισίας που υφίσταται μεταξύ των δύο ψυχικών αρχών. Εδώ περιμένουμε ότι η ανάλυση του ονείρου θα μας φανερώσει κάθε φορά την πραγματική και ψυχικά σημαντική πηγή του ονείρου μέσα από τα βιώματα της ημέρας, η ανάμνηση της οποίας μετέφερε τον τόνο της στην αδιάφορη ανάμνηση. Με αυτή την αντίληψη ερχόμαστε σε πλήρη αντίθεση προς τη θεωρία του Robert [μέρος I, κεφ. Ζ], η οποία έγινε για μας άχρηστη. Το γεγονός λοιπόν που ήθελε να εξηγήσει ο Robert δεν υφίσταται: η παραδοχή αυτού του γεγονότος οφείλεται σε μια παρεξήγηση, στην παράλειψη να βάλει το πραγματικό νόημα του ονείρου στη θέση του φαινομενικού περιεχομένου του ονείρου. Επιπλέον μπορεί να αντιτείνει κανείς στη θεωρία του Robert: Αν η πραγματική αποστολή του ονείρου ήταν να απαλλάξει, με ιδιαίτερη ψυχική εργασία, τη μνήμη μας από τη «σαβούρα» του μνημονικού υλικού της ημέρας, τότε ο ύπνος μας θα έπρεπε να είναι πιο βασανιστικός και να χρησιμοποιείται για πιο κοπιαστική εργασία απότι μπορούμε να ισχυρισθούμε για την άγρυπνη πνευματική μας ζωή. Διότι ο αριθμός των αδιάφορων εντυπώσεων της ημέρας, από τις οποίες θα είχαμε να προστατεύσουμε τη μνήμη μας, είναι προφανώς απροσμέτρητος: η νύχτα δεν θα αρκούσε, για να δαμάσει κανείς όλη την ποσότητα. Είναι πολύ πιο πιθανό ότι το ξέχασμα των αδιάφορων εντυπώσεων γίνεται χωρίς ενεργό παρέμβαση των ψυχικών μας δυνάμεων.

Και όμως αντιλαμβανόμαστε μια προειδοποίηση, ότι δεν πρέπει να παραμερίσουμε τις σκέψεις του Robert χωρίς να τις ξανακοιτάξουμε. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Δ]. Αφήσαμε ανεξήγητο το γεγονός ότι μία από τις χωρίς ενδιαφέρον εντυπώσεις της ημέρας – και μάλιστα της τελευταίας ημέρας – προσφέρει κατά κανόνα μια συμβολή στο περιεχόμενο του ονείρου. Οι σχέσεις ανάμεσα σε αυτή την εντύπωση και την πραγματική πηγή του ονείρου στο ασυνείδητο δεν υπάρχουν πάντοτε από την αρχή: όπως είδαμε, αποκαθίστανται μόνον εκ των υστέρων, τρόπον τινά στην υπηρεσία της αποσκοπούμενης παραμόρφωσης, κατά τη διάρκεια της εργασίας του ονείρου.¹⁷⁴

Πρέπει να υπάρχει λοιπόν εξαναγκασμός για τη σύναψη σχέσεων ειδικά προς την κατεύθυνση της νωπής, μολονότι αδιάφορης εντύπωσης: η τελευταία πρέπει να διαθέτει ένα χαρακτηριστικό που την κάνει κατάλληλη γι' αυτή τη σύνδεση. Αλλιώς βέβαια θα ήταν εξίσου εύκολο για τις ονειρικές σκέψεις να μεταθέσουν τον τόνο τους σε ένα μη ουσιώδες συστατικό του δικού τους κύκλου παραστάσεων.

Οι ακόλουθες εμπειρίες μπορούν να μας δείξουν τον δρόμο της εξήγησης. Αν μία ημέρα μας έχει προσφέρει δύο ή τρία βιώματα άξια να προκαλέσουν όνειρα, τότε το όνειρο συνενώνει την αναφορά και των δύο σε ένα και μόνο όλον· υπακούει σε μια *αναγκαιότητα να διαμορφώσει από αυτά μια ενότητα*. Π.χ.: Ένα καλοκαιρινό απόγευμα επιβιβάσθηκα σε ένα τραίνο και στο ίδιο κουπέ συνάντησα δύο γνωστούς μου, που μεταξύ τους όμως ήταν ξένοι. Ο ένας ήταν συνάδελφος με μεγάλο κύρος, ενώ ο άλλος ανήκε σε μια αρχοντική οικογένεια, στην οποία είχα προσφέρει ιατρικές υπηρεσίες. Έφερα τους δύο κυρίους σε επαφή· η επικοινωνία τους όμως σε όλη τη μεγάλη διαδρομή γινόταν μέσω εμού, και έτσι μιλούσα για ένα θέμα πότε με τον έναν, πότε με τον άλλον. Τον συνάδελφο τον παρακάλεσα να προωθήσει έναν κοινό γνωστό, που μόλις άρχισε να ασκεί το ιατρικό επάγγελμα. Ο συνάδελφος απάντησε ότι είναι πεπεισμένος για τις ικανότητες του νεαρού, αλλά το άσημο παρουσιαστικό του δεν θα διευκολύνει την πρόσβασή του σε επιφανείς οικογένειες. Ανταπάντησα: Γιαυτό ακριβώς απαιτούνται οι συστάσεις. Από τον άλλον συνταξιδιώτη δεν άργησα να ζητήσω πληροφορίες για την υγεία της θείας του – της μητέρας μιας ασθενούς μου –, που τότε ήταν κατάκοιτη λόγω σοβαρής ασθένειας. Τη νύχτα μετά το ταξίδι ονειρεύθηκα πως ο νεαρός φίλος μου, για τον οποίο είχα ζητήσει ευνοϊκή μεταχείριση, βρίσκεται σε ένα κομψό σαλόνι και μπροστά σε ένα επίλεκτο κοινό, στο οποίο είχα τοποθετήσει όλους τους γνωστούς μου επιφανείς και πλούσιους ανθρώπους, εκφωνεί με την άνεση ενός κοσμοπολίτη τον επικήδειο λόγο για μια ηλικιωμένη κυρία (που για το όνειρο είχε ήδη πεθάνει), τη θεία του δεύτερου συνταξιδιώτη. (Ομολογώ ανοικτά ότι οι σχέσεις μου με αυτή την κυρία δεν ήταν καλές). Το όνειρό μου δηλαδή είχε βρει και πάλι σημεία σύνδεσης μεταξύ των δύο εντυπώσεων της ημέρας και με αυτά συνέθεσε μια ενιαία κατάσταση.

Βάσει πολλών παρόμοιων εμπειριών πρέπει να υποστηρίξω τη θέση ότι για την εργασία του ονείρου υπάρχει ένα είδος καταναγκασμού, ώστε να ενοποιούνται στο όνειρο όλες οι υπάρχουσες πηγές ονειρικών ερεθισμάτων.¹⁷⁵

Θα στραφώ τώρα στο ερώτημα αν η πηγή που προκαλεί το όνειρο, στην οποία οδηγεί η ανάλυση, πρέπει κάθε φορά να είναι ένα

πρόσφατο (και σημαντικό) γεγονός ή αν ένα εσωτερικό βίωμα, δηλαδή η ανάμνηση ενός ψυχικά αξιόλογου γεγονότος, ένας ειρμός σκέψεων, μπορεί να αναλάβει τον ρόλο του υποκινητή του ονείρου. Η απάντηση που προκύπτει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο από πολλές αναλύσεις είναι υπέρ της δεύτερης εκδοχής. Ο υποκινητής του ονείρου μπορεί να είναι μια εσωτερική διεργασία, η οποία τρόπον τινά έγινε πρόσφατη με τη νοητική εργασία κατά την ημέρα του ονείρου. Τώρα είναι η κατάλληλη στιγμή να παρουσιάσω συνοπτικά τους διάφορους όρους που χαρακτηρίζουν τις ονειρικές πηγές. Ονειρική πηγή μπορεί να είναι:

α) Ένα πρόσφατο και ψυχικά σημαντικό βίωμα, το οποίο αντιπροσωπεύεται στο όνειρο άμεσα.¹⁷⁶

β) Διάφορα πρόσφατα, σημαντικά βιώματα, που το όνειρο τα συνενώνει σε μία ενότητα.¹⁷⁷

γ) Ένα ή περισσότερα πρόσφατα και σημαντικά βιώματα, που στο περιεχόμενο του ονείρου αντιπροσωπεύονται με την αναφορά ενός ταυτόχρονου, αλλά αδιάφορου βιώματος.¹⁷⁸

δ) Ένα σημαντικό εσωτερικό βίωμα (ανάμνηση, ειρμός σκέψεων), το οποίο αντιπροσωπεύεται στο όνειρο *κατά κανόνα* με την αναφορά μιας πρόσφατης, αλλά ενδιαφέρουσας εντύπωσης.¹⁷⁹

Όπως βλέπουμε, για την ερμηνεία των ονείρων διατηρείται σε όλη την κλίμακα ο όρος ότι ένα μέρος του ονειρικού περιεχομένου αναπαράγει μια πρόσφατη εντύπωση της τελευταίας ημέρας. Αυτό το μέρος, που προορίζεται ως αντιπροσωπεία στο όνειρο, μπορεί να ανήκει ή στον κύκλο παραστάσεων του ίδιου του υποκινητή του ονείρου – είτε ως ουσιώδες είτε ως επουσιώδες συστατικό του – ή στο πλαίσιο μιας αδιάφορης εντύπωσης, η οποία έχει έλθει σε σχετικά πλούσια επαφή με τον κύκλο του υποκινητή του ονείρου. Η φαινομενική πλειονότητα των όρων επιτυγχάνεται εδώ μόνο με την *εναλλακτική δυνατότητα να έχει συμβεί ή να μην έχει συμβεί μια μετάθεση*, και εδώ παρατηρούμε ότι αυτή η εναλλακτική δυνατότητα μας προσφέρει την ίδια άνεση να εξηγήσουμε τις αντιθέσεις μέσα στο όνειρο όπως και στην ιατρική θεωρία του ονείρου η σειρά της μερικής έως πλήρους εγρήγορσης των εγκεφαλικών κυττάρων (βλέπε μέρος I, κεφ. Ζ).

Επιπλέον παρατηρούμε σε αυτή τη σειρά ότι το ψυχικά αξιόλογο, αλλά όχι πρόσφατο στοιχείο (ο ειρμός σκέψεων, η ανάμνηση) μπορεί για τους σκοπούς της διαμόρφωσης του ονείρου να αντικατασταθεί με ένα πρόσφατο, αλλά ψυχικά αδιάφορο στοιχείο, αρκεί απλώς να τηρηθούν οι δύο όροι: 1) ότι το περιεχόμενο του ονείρου βρίσκει μια σύνδεση με το νωπό βίωμα και 2) ότι ο υποκινητής του ονείρου παραμένει ένα ψυχικά αξιόλογο γεγονός. Σε μία και μόνο

περίπτωση (α) εκπληρώνονται και οι δύο όροι από την ίδια εντύπωση. Αν λάβουμε υπόψη ότι οι ίδιες αδιάφορες εντυπώσεις, οι οποίες αξιοποιούνται για το όνειρο, ενόσω είναι ακόμη νωπές, παύουν να είναι κατάλληλες, μόλις παλαιώσουν κατά μία ημέρα (το πολύ κατά μερικές ημέρες), τότε πρέπει να δεχθούμε ότι η νωπότητα από μόνη της παρέχει σε μια εντύπωση μια ορισμένη ψυχική αξία για τη διαμόρφωση του ονείρου, η οποία ισοδυναμεί κάπως με την ψυχική σημασία των συναισθηματικά φορτισμένων αναμνήσεων ή σκέψεων. Στην πορεία των ψυχολογικών συλλογισμών θα μπορούσαμε να μαντέψουμε σε τι είναι δυνατόν να στηρίζεται αυτή η αξία των πρόσφατων εντυπώσεων για τη διαμόρφωση των ονείρων.¹⁸⁰

Παράλληλα η προσοχή μας στρέφεται στο γεγονός ότι τη νύχτα είναι δυνατόν να συμβαίνουν σημαντικές ανακατατάξεις στο υλικό των αναμνήσεων και παραστάσεων μας χωρίς να παρατηρούνται από τη συνείδησή μας. Το παράγγελμα να αποκοιμηθούμε τη νύχτα και ύστερα να αποφασίσουμε οριστικά για μια υπόθεση είναι προφανώς απόλυτα δικαιολογημένο. Παρατηρούμε όμως ότι σε αυτό το σημείο έχουμε περάσει από την ψυχολογία του ονείρου σε αυτή του ύπνου, ένα βήμα για το οποίο συχνά θα μας δοθεί η αφορμή.¹⁸¹

Υπάρχει όμως μια αντίρρηση, η οποία απειλεί να καταρρίψει τα τελευταία συμπεράσματα. Αν οι αδιάφορες εντυπώσεις μπορούν να εισχωρήσουν στο περιεχόμενο του ονείρου μόνον ενόσω είναι πρόσφατες, πώς συμβαίνει να βρίσκουμε σε αυτό και στοιχεία παλαιότερων περιόδων της ζωής, τα οποία, όταν ήταν νωπά, δεν είχαν καμιά ψυχική αξία — σύμφωνα με τα λόγια του Strümpell [1877, 40 κ.ε.]—, δηλαδή έπρεπε να είχαν ήδη ξεχασθεί, στοιχεία λοιπόν που ούτε πρόσφατα είναι ούτε ψυχική σημασία έχουν;

Αυτό το αντεπιχείρημα μπορεί να ανασκευασθεί εντελώς, αν στηριχθούμε στα συμπεράσματα της ψυχαναλυτικής εμπειρίας με νευρωτικούς. Η λύση είναι ότι η μετάθεση, με την οποία το ψυχικά σημαντικό υλικό αντικαθίσταται με αδιάφορο (για το όνειρο όπως και για τη σκέψη), έχει συντελεσθεί ήδη σε εκείνες τις παλαιότερες περιόδους της ζωής και από τότε έχει εμπεδωθεί στη μνήμη. Εκείνα λοιπόν τα αρχικώς αδιάφορα στοιχεία δεν είναι πια αδιάφορα, αφότου με τη μετάθεση έχουν αναδεχθεί την αξία του ψυχικά σημαντικού υλικού. Ό,τι έχει μείνει πράγματι αδιάφορο δεν μπορεί πια να αναπαραχθεί στο όνειρο.

Από τους παραπάνω συλλογισμούς μπορεί να συναχθεί δικαίως το συμπέρασμα ότι διατυπώνω τον ισχυρισμό πως δεν υπάρχουν αδιάφοροι υποκινητές ονείρων και κατά συνέπεια ούτε αθώα όνειρα. Αυτή είναι αυστηρά και αποκλειστικά η άποψή μου, αν εξαιρέσουμε

τα όνειρα των παιδιών και ίσως τις σύντομες ονειρικές αντιδράσεις στις νυκτερινές εντυπώσεις. Ό,τι άλλο ονειρευόμαστε μπορεί να διακρίνεται κατά έκδηλο τρόπο ως ψυχικά σημαντικό ή είναι παραμορφωμένο, οπότε πρέπει να εκτιμάται μετά το πέρας της ερμηνείας του ονείρου, και τότε αποδεικνύεται πάλι σημαντικό.

Το όνειρο δεν καταπιάνεται με μικροπράγματα· δεν αφήνουμε τα ασήμαντα να μας διαταράξουν τον ύπνο.¹⁸² Τα φαινομενικά αθώα όνειρα αποδεικνύονται δεινά, αν προσπαθήσουμε να τα ερμηνεύσουμε· αν μου επιτρέπεται η έκφραση, το όνειρο «είναι πονηρή αλεπού». Επειδή και σε αυτό το σημείο αναμένω αντιρρήσεις και επειδή θέλω να εκμεταλλευθώ την ευκαιρία να παρουσιάσω τον τρόπο λειτουργίας της ονειρικής παραμόρφωσης, θα αναλύσω τώρα μερικά «αθώα όνειρα» από τη συλλογή μου.

I

Μια νεαρή κυρία, έξυπνη και λεπτεπίλεπτη, η οποία όμως στη ζωή της ανήκει στους συγκρατημένους ανθρώπους, στα «σιγανά ποτάμια», διηγείται: *Ονειρεύθηκα πως έφθασα καθυστερημένη στην αγορά και δεν βρήκα τίποτε να αγοράσω, ούτε στον κρεοπώλη ούτε στη γυναίκα με τα λαχανικά. Αθώο όνειρο ασφαλώς, αλλά τα όνειρα δεν είναι ποτέ έτσι· την παρακαλώ να μου το διηγηθεί με τις λεπτομέρειες. Τότε εκθέτει τα ακόλουθα: Πηγαίνει στην αγορά με τη μαγείρισσά της, η οποία κουβαλάει το καλάθι. Ο κρεοπώλης, όταν του ζήτησε κάτι, της λέει: Αυτό δεν μπορούμε να το έχουμε πια, και θέλει να της δώσει αντ' αυτού κάτι άλλο παρατηρώντας: Και αυτό καλό είναι. Εκείνη αρνείται και πηγαίνει στην πωλήτρια λαχανικών, η οποία θέλει να της πουλήσει ένα παράξενο λαχανικό, δεμένο σε μάτσα, αλλά μαύρο στο χρώμα. Εκείνη λέει: Αυτό δεν το γνωρίζω και δεν θα το πάρω.*

Η σύνδεση του ονείρου με την τελευταία μέρα είναι αρκετά απλή. Πραγματικά είχε αργήσει να πάει στην αγορά και δεν βρήκε τίποτε. *Ο πάγκος του χασάπη ήταν κλειστός,*¹⁸³ έτσι θα ήθελε κανείς να περιγράψει την εμπειρία της. Αλλά αυτό είναι μια κοινή έκφραση, η οποία – ή μάλλον το αντίθετό της – αναφέρεται σε μια αμέλεια του ανδρικού ντυσίματος. Η ονειρευόμενη δεν χρησιμοποίησε βέβαια αυτά τα λόγια, ίσως μάλιστα θέλησε να τα αποφύγει. Ας προσπαθήσουμε τώρα να ερμηνεύσουμε τις λεπτομέρειες του ονείρου.

Όταν κάτι στο όνειρο έχει τον χαρακτήρα της ομιλίας, δηλαδή λέγεται ή ακούγεται, και δεν το σκέπτεται κανείς απλώς – πράγμα που συνήθως διακρίνεται με βεβαιότητα – , προέρχεται από την ομι-

λία της άγρουπνης ζωής, η οποία βέβαια χρησιμοποιήθηκε ως πρώτη ύλη, κομματιάστηκε, μετατράπηκε ελαφρά, προπάντων όμως είναι αποσπασμένη από το οικείο πλαίσιο της.¹⁸⁴ Μπορούμε να αρχίσουμε την εργασία της ερμηνείας από τέτοιες φράσεις. Από πού προέρχονται λοιπόν τα λόγια του κρεοπώλη: *Αυτό δεν μπορούμε να το έχουμε πια*; Από μένα: πριν από μερικές μέρες της είχα εξηγήσει «ότι τα πιο παλαιά βιώματα της παιδικής ηλικίας *δεν μπορούμε πια να τα έχουμε* όπως ήταν, αλλά στην ανάλυση υποκαθίστανται από “μεταβιβάσεις” και όνειρα». Εγώ λοιπόν είμαι ο κρεοπώλης, και εκείνη απορρίπτει αυτές τις μεταβιβάσεις παλαιών τρόπων του σκέπτεσθαι και του αισθάνεσθαι στο παρόν. Από πού προέρχεται η φράση της στο όνειρο: *Αυτό δεν το γνωρίζω και δεν θα το πάρω*; Για τους σκοπούς της ανάλυσης πρέπει να χωρισθεί. «*Αυτό δεν το γνωρίζω*», είχε πει η ίδια την προηγούμενη στη μαγείρισσά της, με την οποία είχε τσακωθεί, αλλά τότε είχε προσθέσει: *Συμπεριφερθείτε ευπρεπώς*. Εδώ έχουμε μια απτή μετάθεση: από αυτές τις δύο προτάσεις, που είχε χρησιμοποιήσει απέναντι στη μαγείρισσα, στο όνειρο περιέλαβε τη λιγότερο σημαντική: αλλά μόνον η καταπιεσμένη πρόταση «*συμπεριφερθείτε ευπρεπώς!*» ταιριάζει στο υπόλοιπο περιεχόμενο του ονείρου. Έτσι θα μπορούσε κανείς να φωνάξει σε κάποιον που προχωρεί σε απρέπειες και ξεχνάει «να κλείσει το μαγαζί». Ότι πράγματι έχουμε βρει τα ίχνη της σωστής ερμηνείας φαίνεται από το γεγονός ότι αυτή συμφωνεί με τους υπαινιγμούς που περιλαμβάνονται στο περιστατικό με την πωλήτρια λαχανικών. Ένα λαχανικό που πουλιέται δεμένο σε μάτσα (είναι μακρουλό, όπως προσθέτει εκ των υστέρων) και έχει μαύρο χρώμα, τι άλλο μπορεί να είναι παρά η ονειρική συνένωση σπαραγγιού και μαύρου ραπανιού; Το σπαραγγί δεν χρειάζεται να το εξηγήσω σε κανέναν και σε καμμία ενήμερη, αλλά και το άλλο λαχανικό – που φωνάζεται: *Schwarzer, rett'dich!*¹⁸⁵ – μου φαίνεται πως παραπέμπει στο ίδιο σεξουαλικό θέμα, το οποίο είχαμε μαντέψει εξαρχής, όταν συνοψίζαμε την αφήγηση του ονείρου στη φράση: ο πάγκος του χασάπη ήταν κλειστός. Το ζήτημα δεν είναι να γνωρίσουμε το πλήρες νόημα αυτού του ονείρου: βέβαιο είναι πάντως ότι υπονοεί πολλά και δεν είναι διόλου αθώο.¹⁸⁶

II

Ακόμη ένα αθώο όνειρο της ίδιας ασθενούς, κατά κάποιον τρόπο ο αντίποδας του προηγούμενου: *Ο άντρας της τη ρωτάει: Μήπως το πιάνο πρέπει να κουρδισθεί; Εκείνη: Δεν αξίζει τον κόπο, πρέπει μάλιστα να ξαναεπενδυθεί με δέρμα*. Πρόκειται και πάλι για την

επανάληψη ενός πραγματικού γεγονότος της προηγούμενης ημέρας. Αυτό τη ρώτησε ο άντρας και παρόμοια απάντησε εκείνη. Τι σημαίνει όμως αυτό και το ονειρεύεται; Για το πιάνο λέει ότι είναι ένα *σιχαμερό κουτί* που βγάζει *άσχημους ήχους*, ένα πράγμα που ο άντρας της το είχε πριν από τον γάμο¹⁸⁷ κλπ., αλλά το κλειδί της λύσης υπάρχει μόνο στη φράση: *Δεν αξίζει τον κόπο*. Αυτή προέρχεται από τη χθεσινή επίσκεψή της σε μια φίλη. Η οικοδέσποινα της είπε να βγάλει τη ζακέτα της και εκείνη αρνήθηκε λέγοντας: Ευχαριστώ, *δεν αξίζει τον κόπο*, σε λίγο θα φύγω. Καθώς μου διηγείται αυτή τη λεπτομέρεια, μου έρχεται άθελά μου στον νου ότι χθες, κατά τη διάρκεια της ανάλυσης, έπιασε ξαφνικά τη ζακέτα της, στην οποία είχε ξεκουμπωθεί ένα κουμπί. Είναι λοιπόν σαν να ήθελε να πει: Παρακαλώ, μην κοιτάτε, *δεν αξίζει τον κόπο*. Έτσι το *κουτί* συμπληρώνεται σε *θωρακικό κύτος*¹⁸⁸ και η ερμηνεία του ονείρου οδηγεί κατ' ευθείαν στην περίοδο της σωματικής της ανάπτυξης, όταν άρχισε να μην είναι ευχαριστημένη με τις γραμμές του σώματός της. Ασφαλώς οδηγεί και σε παλαιότερες περιόδους, αν λάβουμε υπόψη μας το «*σιχαμερό*» και τους «*άσχημους ήχους*» και αν θυμηθούμε πόσο συχνά τα μικρά ημισφαίρια του γυναικείου σώματος – ως αντίθεση και υποκατάστατο – αντιπροσωπεύουν τα μεγάλα, τόσο στον υπαινιγμό όσο και στο όνειρο.

III

Διακόπτω αυτή τη σειρά ονείρων παρεμβάλλοντας ένα σύντομο αθώο όνειρο ενός νέου άντρα. Ονειρεύθηκε *ότι φοράει πάλι το χειμωνιάτικο πανωφόρι του, και αυτό είναι φοβερό*. Αφορμή αυτού του ονείρου είναι δήθεν το κρύο που ξαφνικά επανήλθε. Κρίνοντας όμως οξύτερα παρατηρούμε ότι τα δύο μικρά μέρη του ονείρου δεν ταιριάζουν μεταξύ τους, διότι τι το «φοβερό» υπάρχει, όταν με την ψύχρα φοράει κανείς ένα χοντρό ή βαρύ πανωφόρι. Κατά της αθωότητας αυτού του ονείρου στρέφεται και η πρώτη ιδέα που έρχεται στον νου του ονειρευόμενου κατά την ανάλυση, η ανάμνηση ότι μια γυναίκα τού εκμυστηρεύθηκε χθες πως το τελευταίο παιδί της οφείλει την ύπαρξή του σε ένα τρυπημένο προφυλακτικό. Με αυτή την αφορμή ανασυγκροτεί τώρα τις σκέψεις του: Ένα λεπτό προφυλακτικό είναι επικίνδυνο, ένα χοντρό δεν είναι καλό. Το προφυλακτικό είναι δικαιολογημένα το «πανωφόρι», αφού το φοράμε επάνω· έτσι αποκαλείται και ένα ελαφρό παλτό.¹⁸⁹ Ένα τέτοιο γεγονός, όπως αυτό που του είπε η κυρία, θα ήταν πράγματι «φοβερό» για τον άγαμο νεαρό.

Ας επιστρέψουμε όμως στην αθώα μας ονειρευόμενη.

IV

Τοποθετεί ένα κερύ στο κηροπήγιο· είναι όμως σπασμένο και δεν στέκεται καλά. Οι συμμαθήτριες στο σχολείο λένε ότι είναι αδέξια· η δεσποινίδα όμως λέει ότι δεν φταίει αυτή. Αφορμή στάθηκε και εδώ ένα πραγματικό περιστατικό· χθες έβαλε όντως ένα κερύ στο κηροπήγιο· αυτό όμως δεν ήταν σπασμένο. Εδώ χρησιμοποιήθηκε ένα διαφανές σύμβολο. Το κερύ είναι ένα αντικείμενο που ερεθίζει τα γεννητικά όργανα της γυναίκας· αν είναι σπασμένο και δεν στέκεται όπως πρέπει, σημαίνει την ανικανότητα του άντρα («δεν φταίει αυτή»). Να γνωρίζει άραγε τούτη τη χρήση του κεριού αυτή η επιμελώς αναθρεμμένη νέα γυναίκα, που κρατήθηκε μακριά από οτιδήποτε άσχημο; Κατά σύμπτωση είναι σε θέση να πει από ποιά εμπειρία της προέρχεται αυτή η γνώση. Σε μια βαρκάδα με τον άντρα της στον Ρήνο πέρασε πλάι τους μια βάρκα με φοιτητές, οι οποίοι με πολύ κέφι τραγουδούσαν φωναχτά:

«Όταν η βασίλισσα της Σουηδίας
κλείνει τα παραθυρόφυλλά της
και με κεριά του Απόλλωνα...»¹⁹⁰

Την τελευταία λέξη δεν την ακούει ή δεν την καταλαβαίνει. Ο άντρας της έπρεπε να της δώσει την εξήγηση που του ζήτησε. Αυτοί οι στίχοι αντικαταστήθηκαν στο περιεχόμενο του ονείρου από μια αθώα ανάμνηση, όταν στο οικοτροφείο είχε εκτελέσει αδέξια μια δουλειά που της είχε ανατεθεί· αιτία ήταν και εδώ τα κλειστά παραθυρόφυλλα. Η σύνδεση του θέματος του αυνανισμού με την ανδρική ανικανότητα είναι αρκετά σαφής. Ο «Απόλλων» στο λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου συνδέει αυτό το όνειρο με ένα παλαιότερο, όπου γινόταν λόγος για την παρθένα Παλλάδα. Όλα πράγματι διόλου αθώα.

V

Για να μη φαντασθεί κανείς πολύ εύκολη την εξαγωγή συμπερασμάτων από τα όνειρα για τις πραγματικές συνθήκες ζωής των ονειρευόμενων, θα προσθέσω ακόμη ένα όνειρο, που μοιάζει επίσης αθώο και προέρχεται από την ίδια γυναίκα. *Ονειρεύθηκα κάτι, λέει, που πραγματικά το είχα κάνει την ημέρα, δηλαδή γέμισα μια μικρή βαλίτσα με τόσα βιβλία, που δυσκολεύθηκα να την κλείσω, και το ονειρεύθηκα ακριβώς όπως είχε συμβεί.* Εδώ η αφηγήτρια υπογραμ-

μίξει προπάντων τη συμφωνία του ονείρου με την πραγματικότητα. [Βλέπε σημ. 25 και μέρος VI, κεφ. Ε, όνειρο 9]. Όλες οι κρίσεις και οι παρατηρήσεις αυτού του είδους για το όνειρο, μολονότι έχουν κατακτήσει μια θέση στην άγρυπνη σκέψη, ανήκουν κατά κανόνα στο λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου, όπως θα μας επιβεβαιώσουν κατοπινότερα παραδείγματα. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Ζ, όνειρο I της δεύτερης σειράς]. Μας λένε λοιπόν πως ό,τι διηγείται το όνειρο έχει συμβεί πράγματι την προηγούμενη ημέρα. Θα μακρηγορούσαμε πολύ, αν θέλαμε να ανακοινώσουμε πώς κατά την ερμηνεία μάς έρχεται η ιδέα να καταφύγουμε στην αγγλική γλώσσα. Με λίγα λόγια, πρόκειται και πάλι για μια μικρή box (βλέπε μέρος IV, όνειρο με το νεκρό παιδί μέσα στο κουτί), που έχει παραγεμισθεί και δεν χωράει τίποτε άλλο πια. Τουλάχιστον τίποτε το δεινό αυτή τη φορά.

Σε όλα αυτά τα «αθώα» όνειρα προβάλλει πολύ χτυπητά το σεξουαλικό στοιχείο ως κίνητρο της λογοκρισίας. Αλλά αυτό είναι θέμα βασικής σημασίας και πρέπει να το αφήσουμε στην άκρη.

Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΩΣ ΠΗΓΗ ΤΩΝ ΟΝΕΙΡΩΝ

Η τρίτη από τις ιδιορρυθμίες του ονειρικού περιεχομένου, που όλοι οι συγγραφείς (εκτός από τον Robert) αναφέραμε, είναι το γεγονός ότι στο όνειρο είναι δυνατόν να εμφανισθούν εντυπώσεις από τα πρώιμα παιδικά χρόνια, οι οποίες σε κατάσταση αγρύπνιας φαίνονται σβησμένες από τη μνήμη. Όπως είναι κατανοητό, δύσκολα μπορεί να εκτιμηθεί πόσο σπάνια ή πόσο συχνά συμβαίνει αυτή η ανάδυση των πρώιμων παιδικών εντυπώσεων, διότι μετά το ξύπνημα η προέλευση αυτών των στοιχείων του ονείρου δεν είναι διακριτή. Η απόδειξη ότι εδώ πρόκειται για εντυπώσεις της παιδικής ηλικίας πρέπει λοιπόν να επιτευχθεί με αντικειμενικό τρόπο, αλλά οι προϋποθέσεις γι' αυτό μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις μπορούν να συνυπάρξουν. Ιδιαίτερη αποδεικτική αξία αποδίδει ο A. Maury στην ιστορία ενός ανθρώπου [1878, 143 κ.ε., παρατίθεται πιο πάνω, μέρος I, κεφ. B], ο οποίος ύστερα από εικοσάχρονη απουσία αποφάσισε να επισκεφθεί την ιδιαίτερη πατρίδα του. Τη νύχτα πριν από την αναχώρησή του ονειρεύθηκε πως βρίσκεται σε ένα εντελώς άγνωστο μέρος και εκεί συναντά στον δρόμο έναν άγνωστο κύριο, με τον οποίο κουβεντιάζει. Όταν επέστρεψε στην πατρίδα του, μπόρεσε να διαπιστώσει ότι αυτό το άγνωστο μέρος υπάρχει πράγματι, και μάλιστα πολύ κοντά στην πόλη από την οποία καταγόταν, αλλά και ο άγνωστος κύριος στο όνειρο αποδείχθηκε ότι ήταν φίλος του πεθαμένου πατέρα του και ζούσε εκεί. Αυτό αποτελεί ασφαλώς μια πειστική απόδειξη ότι ο ονειρευόμενος είχε δει στην παιδική του ηλικία τόσο αυτόν τον άντρα όσο και αυτόν τον τόπο. Το όνειρο πρέπει εξάλλου να ερμηνευθεί ως όνειρο ανυπομονησίας, όπως εκείνο της νέας γυναίκας που έχει στην τσάντα της το εισιτήριο για τη συναυλία (μέρος IV), του παιδιού που ο πατέρας του του υποσχέθηκε την εκδρομή στο Hameau (μέρος III) κλπ. Τα αίτια για την αναπαραγωγή αυτής ακριβώς της εντύπωσης από την παιδική ηλικία δεν μπορούν φυσικά να ανακαλυφθούν χωρίς ανάλυση.

Ένας από τους ακροατές των μαθημάτων μου, που υπερηφανευόταν ότι τα όνειρά του πολύ σπάνια παρουσιάζονταν παραμορφωμένα, μου ανέφερε πως πριν από λίγον καιρό είδε στον ύπνο του ότι ο *άλλοτε οικοδιδάσκαλός του βρίσκεται στο κρεβάτι της νταντάς*, η οποία ζούσε στο σπίτι του ως τον ενδέκατο χρόνο της ζωής του. Ονειρεύθηκε και τον τόπο της σκηνης. Από ζωηρό ενδιαφέρον ανακοίνωσε το όνειρο στον μεγαλύτερο αδελφό του, ο οποίος του επιβεβαίωσε ότι όσα ονειρεύθηκε ήταν πραγματικά. Ο αδελφός θυμάται, όπως λέει, τα καθέκαστα αρκετά καλά, διότι τότε ήταν έξι ετών. Το

ερωτικό ζευγάρι συνήθιζε να του δίνει μπύρα για να μεθύσει, όταν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές για μια νυχτερινή συνεύρεση. Το μικρότερο, τριάχρονο τότε παιδί – ο ονειρευόμενος –, που κοιμόταν στο δωμάτιο της νταντάς, δεν φαίνεται να τους ενοχλούσε.

Και σε μια άλλη περίπτωση είναι δυνατόν χωρίς τη συμβολή της ερμηνείας να διαπιστωθεί με βεβαιότητα πως το όνειρο περιέχει στοιχεία της παιδικής ηλικίας, όταν δηλαδή πρόκειται για το λεγόμενο *πολυτές* όνειρο, αυτό που βλέπει κανείς πρώτα στην παιδική ηλικία, αλλά εξακολουθεί να εμφανίζεται κάθε τόσο και στον ύπνο του ενήλικου.¹⁹¹ Στα γνωστά παραδείγματα αυτού του είδους μπορώ να προσθέσω και μερικά από την εμπειρία μου, μολονότι δεν γνώρισα κανένα δικό μου *πολυτές* όνειρο. Ένας τριαντάρης γιατρός μου διηγήθηκε ότι στα όνειρά του, από την πρώτη περίοδο της παιδικής ηλικίας του μέχρι σήμερα, εμφανίζεται συχνά ένα κίτρινο λιοντάρι, για το οποίο μπορεί να δώσει ακριβέστατες πληροφορίες, καθώς μάλιστα μια μέρα το είδε και με τα μάτια του: ήταν ένα πορσελάνινο λιοντάρι, που, ενώ παρέμενε επί πολύν καιρό άφαντο, ξαφνικά ξαναβρέθηκε. Τότε άκουσε από τη μητέρα του ότι αυτό το αντικείμενο ήταν το πιο αγαπημένο του παιγνίδι στα πρώτα παιδικά του χρόνια, κάτι που αυτός δεν μπορούσε να θυμηθεί.

Αν τώρα από το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου στραφούμε στις ιδέες του ονείρου, τις οποίες ανακαλύπτει μόνο η ανάλυση, μπορούμε να διαπιστώσουμε με έκπληξη τη συμμετοχή παιδικών βιωμάτων ακόμη και σε όνειρα που το περιεχόμενό τους δεν γεννούσε αυτή την υποψία. Στον αξιότιμο συνάδελφο με το «κίτρινο λιοντάρι» οφείλω ένα συμπαθητικό και διδακτικό παράδειγμα ενός τέτοιου ονείρου. Μετά το διάβασμα των ταξιδιωτικών εντυπώσεων του Nansen από μια αποστολή στον Βόρειο Πόλο ονειρεύθηκε ότι σε μια πολική έρημο υπέβαλλε τον τολμηρό εξερευνητή σε ηλεκτροθεραπεία, αφού υπέφερε από ισχιαλγία! Για την ανάλυση αυτού του ονείρου θυμήθηκε μια ιστορία από την παιδική του ηλικία, χωρίς την οποία το όνειρο θα έμενε βέβαια ακατανόητο. Όταν ήταν τριών ή τεσσάρων ετών, άκουσε μια φορά με περιέργεια τους μεγάλους να μιλούν για ταξίδια εξερευνητών και ύστερα ρώτησε τον πατέρα του αν αυτό είναι σοβαρή αρρώστια. Προφανώς είχε μπερδέψει το *Reisen* με το «*Reissen*»,¹⁹² και η κοροϊδία των αδελφών του τον έκανε να μην ξεχάσει ποτέ αυτή τη ντροπή.

Παρόμοια είναι και η δική μου περίπτωση, όταν στην ανάλυση του ονείρου με τη μονογραφία για το κυκλάμινο μου έρχεται στον νου μια ζωντανή παιδική ανάμνηση, ότι ο πατέρας παραδίδει στο πεντάχρονο αγόρι ένα βιβλίο με έγχρωμους πίνακες, για να το κα-

ταστρέφει. Εδώ μπορεί να γεννηθεί η απορία μήπως αυτή η ανάμνηση δεν συμμετείχε πράγματι στη διαμόρφωση του ονειρικού περιεχομένου, αλλά η αναλυτική εργασία αποκατέστησε μια σχέση απλώς εκ των υστέρων. Αλλά οι πλούσιες και πολυσχιδείς συνειρμικές συνδέσεις εγγυώνται υπέρ της πραγματικής συμμετοχής: Κυκλάμινο – αγαπημένο λουλούδι – αγαπημένο φαγητό – αγκινάρα· καταμαδιάται όπως μια αγκινάρα, φύλλο το φύλλο (μια έκφραση που καθημερινά φθάνει στα αυτιά μας με αφορμή τη διαίρεση της Κίνας)· – βοτανολόγιο – βιβλιοσκώληκας και τα βιβλία, που είναι το αγαπημένο τους φαγητό. Εκτός από αυτά μπορώ να παράσχω τη διαβεβαίωση ότι το τελικό νόημα του ονείρου, που δεν το εξέθεσα, σχετίζεται πολύ στενά με το περιεχόμενο της παιδικής σκηνής.

Σε μια άλλη σειρά ονείρων η ανάλυση μας διδάσκει ότι η ίδια η επιθυμία, η οποία προκάλεσε το όνειρο που εμφανίζεται ως η εκπλήρωσή της, προέρχεται από την παιδική ηλικία, οπότε *έκπληκτος ξαναβρίσκει κανείς στο όνειρο το παιδί, που εξακολουθεί να ζει με τις δικές του παρορμήσεις.*

Σε αυτό το σημείο συνεχίζω την ερμηνεία ενός ονείρου, από το οποίο έχουμε αντλήσει ήδη νέα διδάγματα, εννοώ το όνειρο όπου ο φίλος μου R. είναι θεός μου. [Μέρος IV, πρώτο όνειρο]. Είχαμε προχωρήσει την ερμηνεία ως το σημείο όπου η επιθυμία να λάβω τον τίτλο του καθηγητή πρόβαλε απτή ως κίνητρο και εξηγήσαμε την τρυφερότητα απέναντι στον φίλο R. ως προϊόν αντίθεσης και πείσματος κατά της μείωσης των δύο συναδέλφων, η οποία περιεχόταν στις ιδέες του ονείρου. Το όνειρο ήταν δικό μου· μπορώ λοιπόν να συνεχίσω την ανάλυση με την παρατήρηση ότι δεν αισθάνθηκα ακόμη ικανοποιημένος από τη λύση που είχα δώσει. Ήξερα πως σε κατάσταση αγρύπνιας εκτιμούσα πολύ διαφορετικά τους συναδέλφους, που στο όνειρο τους είχα κακομεταχειρισθεί. Η δύναμη της επιθυμίας να μην έχω την ίδια μοίρα με αυτούς στην υπόθεση της αναγόρευσης μου φάνηκε πολύ λίγη για να εξηγήσει πλήρως την αντίθεση μεταξύ της αγρυπνίας και της ονειρικής κρίσης. Αν η ανάγκη μου να προσφωνούμαι με άλλον τίτλο ήταν τόσο ισχυρή, αυτό θα απεδείκνυε μια νοσηρή φιλοδοξία, την οποία δεν γνωρίζω στον εαυτό μου και τη θεωρώ ξένη προς εμένα. Δεν ξέρω πώς θα με έκριναν σε αυτό το σημείο άλλοι που πιστεύουν ότι με γνωρίζουν. Ίσως να ήμουν πράγματι φιλόδοξος, αλλά αν αυτό αληθεύει, τότε η φιλοδοξία μου έχει στραφεί ήδη σε αντικείμενα διαφορετικά από τον τίτλο και το αξίωμα ενός *έκτακτου καθηγητή.*

Από πού προέρχεται τότε η φιλοδοξία που μου υπέβαλε το όνειρο; Εδώ θυμούμαι κάτι που στην παιδική μου ηλικία άκουσα συχνά

να το λένε: Όταν γεννήθηκα, μια γριά αγρότισσα προφήτευσε στην ευτυχισμένη μητέρα μου ότι με αυτόν τον πρώτο της τοκετό χάρισε στον κόσμο έναν μεγάλο άντρα. Τέτοιες προφητείες πρέπει να γίνονται πολύ συχνά: υπάρχουν τόσες ευελπιστούσες μητέρες και τόσες γριές αγρότισσες ή άλλες ηλικιωμένες γυναίκες, που έχασαν τη δύναμή τους σε αυτόν τον κόσμο και γιαυτό έχουν στραφεί προς το μέλλον. Η μάντισσα βέβαια δεν πρέπει να το έκανε με το αζημίωτο. Μήπως η λαχτάρα μου για μεγαλεία προέρχεται από αυτή την πηγή; Τώρα όμως θυμούμαι μια άλλη εμπειρία των όψιμων παιδικών χρόνων, πιο κατάλληλη για την εξήγηση του φαινομένου: Ήταν ένα βράδυ σε ένα από τα εστιατόρια στο Prater, όπου οι γονείς συνήθως με έπαιρναν μαζί τους: ήμουν ένδεκα ή δώδεκα ετών. Εκεί τράβηξε την προσοχή μας ένας άντρας που πήγαινε από τραπέζι σε τραπέζι και έναντι μικρής αμοιβής αυτοσχεδίαζε στίχους πάνω σε θέμα της αρεσκείας του εκάστοτε πελάτη. Με έστειλαν να καλέσω τον ποιητή στο τραπέζι μας, και αυτός φάνηκε ευγνώμων στον αγγελιαφόρο. Προτού ζητήσει να μάθει το θέμα που επιθυμούσαμε, πέταξε μερικούς ομοιοκατάληκτους στίχους για μένα και στην έμπνευσή του παρουσίασε ως πιθανή τη δυνατότητα να γίνω κάποτε «υπουργός». Θυμούμαι πολύ καλά την εντύπωση αυτής της δεύτερης προφητείας. Ήταν η εποχή του αστικού κυβερνητικού συμβουλίου.¹⁹³ Ο πατέρας μου είχε φέρει λίγο πριν από αυτό το περιστατικό τις φωτογραφίες των αστών δοκτόρων Herbst, Giskra, Unger, Berger κ.ά. στο σπίτι και προς τιμήν αυτών των κυρίων είχαμε γενική φωταψία. Ανάμεσά τους υπήρχαν μάλιστα και Εβραίοι: κάθε επιμελές εβραϊόπουλο είχε λοιπόν στη σχολική του τσάντα το υπουργικό χαρτοφυλάκιο. Πρέπει να σχετίζεται με τις εντυπώσεις εκείνης της εποχής ακόμη και το γεγονός ότι σχεδόν μέχρι τη στιγμή της εγγραφής μου στο πανεπιστήμιο ήμουν αποφασισμένος να σπουδάσω νομικά και μόλις την τελευταία στιγμή άλλαξα γνώμη. Οι γιατροί αποκλείεται βέβαια να σταδιοδρομήσουν ως υπουργοί. Και τώρα το όνειρό μου! Τώρα μόλις αντιλαμβάνομαι ότι από το σκοτεινό παρόν με μεταφέρει πίσω στη γεμάτη ελπίδες εποχή της αστικής κυβέρνησης και εκπληρώνει όσο γίνεται καλύτερα την τότε επιθυμία μου. Κακομεταχειριζόμενος τους δύο πολυμαθείς και αξιοσέβαστους συναδέλφους μου, επειδή είναι Εβραίοι, εμφανίζοντας τον έναν ως βλάκα και τον άλλον ως εγκληματία, συμπεριφέρομαι σαν να ήμουν εγώ ο υπουργός, πήρα δηλαδή τη θέση του υπουργού. Πόσο εκδικήθηκα την εξοχότητά του! Αρνήθηκε να με ανακηρύξει *έκτακτο καθηγητή* και εγώ του παίρνω στο όνειρο τη θέση.

Σε μια άλλη περίπτωση αντιλήφθηκα ότι η επιθυμία που προκάλεσε το όνειρο, μολονότι είναι σημερινή, ενισχύεται πολύ από αναμνήσεις

της παιδικής ηλικίας. Πρόκειται για σειρά ονείρων, στη βάση των οποίων βρίσκεται η λαχτάρα να πάω στη Ρώμη. Επί μεγάλο διάστημα θα είμαι μάλλον αναγκασμένος να ικανοποιώ αυτή τη λαχτάρα μου μέσω των ονείρων, διότι την εποχή του έτους που μπορώ να ταξιδέψω πρέπει για λόγους υγείας να αποφεύγω μια τέτοια παραμονή.¹⁹⁴ Έτσι λοιπόν ονειρεύθηκα κάποτε ότι από το παράθυρο του τραίνου βλέπω τον Τίβερη και τη γέφυρα του S. Angelo· τότε το τρένο ξεκινάει και εγώ σκέφτομαι ότι δεν μπήκα καν στην πόλη. Η θέα που είδα στο όνειρο ήταν παρμένη από μια χαλκογραφία που είχα παρατηρήσει φευγαλέα την προηγούμενη ημέρα στο σαλόνι ενός ασθενούς. Μια άλλη φορά με οδηγεί κάποιος πάνω σε έναν λόφο και μου δείχνει τη Ρώμη μισοσυγκαλυμμένη από το πέπλο της ομίχλης και επιπλέον τόσο μακριά, που απορώ για την καθαρότητα της θέας. Το όνειρο αυτό περιέχει περισσότερα απότι θα ήθελα να εκθέσω εδώ. Διακρίνεται εύκολα το θέμα «να δω τη Γη της Επαγγελίας από μακριά». Η πόλη που πρωτοείδα έτσι μέσα στην ομίχλη είναι το Lübeck· ο λόφος έχει το πρότυπό του στο Gleichenberg.¹⁹⁵ Σε ένα τρίτο όνειρο βρίσκομαι επιτέλους στη Ρώμη, όπως μου λέει το όνειρο. Προς απογοήτευσή μου όμως το σκηνικό δεν θυμίζει πόλη. Βλέπω ένα μικρό ποτάμι με θολό νερό, στη μία του πλευρά μαύρους βράχους, στην άλλη λιβάδια με μεγάλα λευκά λουλούδια. Αντιλαμβάνομαι έναν κύριο ονόματι Zucker (που τον γνωρίζω επιφανειακά) και αποφασίζω να τον ρωτήσω για τον δρόμο που οδηγεί στην πόλη. Είναι φανερό ότι μάταια προσπαθώ να δω στο όνειρο μια πόλη που άγρυπνος δεν την έχω δει. Αν αναλύσω το τοπίο του ονείρου στα συστατικά του, τα λευκά λουλούδια δηλώνουν τη γνωστή μου Ραβέννα, η οποία, τουλάχιστον επί ένα διάστημα, ως πρωτεύουσα της Ιταλίας πήρε τα πρωτεία από τη Ρώμη. Στα έλη γύρω από τη Ραβέννα βρήκαμε τα ωραιότερα νούφαρα μέσα στα μαύρα νερά· το όνειρο τα βάζει να ανθούν σε λιβάδια, όπως οι νάρκισσοι στη δική μας Aussee, επειδή τότε ήταν κοπιαστικό να τα βγάλει κανείς από το νερό. Ο σκοτεινός βράχος, τόσο κοντά στο νερό, θυμίζει έντονα την κοιλάδα του Terl κοντά στο Karlsbad. Το Karlsbad μου επιτρέπει τώρα να εξηγήσω το παράξενο στοιχείο, ότι ρωτάω τον κύριο Zucker για τον δρόμο. Σε αυτό το υλικό, από το οποίο πλέχθηκε το όνειρο, μπορούμε να διακρίνουμε δύο από τα εύθυμα εβραϊκά ανέκδοτα που κρύβουν πολλή βαθειά και συχνά πικρή σοφία ζωής και που με ευχαρίστηση τα αναφέρουμε σε συζητήσεις και σε επιστολές.¹⁹⁶ Το ένα είναι η ιστορία με την «κράση», όπου ένας φτωχός Εβραίος χωρίς εισιτήριο μπαίνει κρυφά στην ταχεία αμαξοστοιχία με προορισμό το Karlsbad, αλλά σε κάθε έλεγχο ανακαλύπτεται και πρέπει να εγκαταλείπει το τρένο, ενώ η μεταχείριση γίνεται όλο και πιο σκλη-

ρή: σε έναν από τους σταθμούς των παθών του συναντά έναν γνωστό του, ο οποίος τον ρωτάει για πού ταξιδεύει. Ο Εβραίος απαντά: «Για το Karlsbad, αν αντέξει η κρίση μου». Πολύ κοντά μέσα στη μνήμη μου βρίσκεται μια άλλη ιστορία, για έναν Εβραίο που δεν ξέρει γαλλικά και που του συνιστούν επιτακτικά, όταν φθάσει στο Παρίσι, να ρωτήσει για τον δρόμο που οδηγεί στη rue Richelieu. Επί πολλά χρόνια ήταν και το Παρίσι στόχος της λαχτάρας μου, και όταν ευτυχισμένος πάτησα το πόδι μου σε αυτή την πόλη, εξέλαβα τη μακαριότητά μου ως εγγύηση ότι εκεί θα φθάσω στην εκπλήρωση και άλλων επιθυμιών. Το ερώτημα για τον δρόμο αποτελεί επιπλέον άμεσο υπαινιγμό για τη Ρώμη, διότι στη Ρώμη οδηγούν, όπως είναι γνωστό, όλοι οι δρόμοι. Εξάλλου το όνομα Zucker παραπέμπει πάλι στο Karlsbad, όπου στέλνουμε όσους πάσχουν από διαβήτη,¹⁹⁷ μια «ιδιοσυστασιακή» ασθένεια. Αφορμή αυτού του ονείρου στάθηκε η πρόταση του φίλου μου από το Βερολίνο να συναντηθούμε το Πάσχα στην Πράγα. Από τα πράγματα που θα συζητούσα μαζί του θα προέκυπτε μια πρόσθετη σχέση προς τη «ζάχαρη» και τον «διαβήτη».

Ένα τέταρτο όνειρο, λίγο μετά το τελευταίο, με φέρνει πάλι στη Ρώμη. Βλέπω μια γωνία δύο δρόμων μπροστά μου και απορώ με τις τόσες γερμανικές αφίσες. Την προηγούμενη μέρα είχα γράψει στον φίλο μου, προβλέποντας προφητικά, ότι η Πράγα δεν θα είναι ίσως άνετος τόπος διαμονής για Γερμανούς περιπατητές. Το όνειρο εξέφραζε λοιπόν ταυτόχρονα την επιθυμία να τον συναντήσω στη Ρώμη και όχι στη βοημική πόλη, και αυτό ίσως από τον ενδιαφέρον μου, που προέρχεται από τα φοιτητικά μου χρόνια, να γίνει πιο ανεκτή στην Πράγα η γερμανική γλώσσα. Τα τσέχικα εξάλλου πρέπει να τα καταλάβαινα στα πρώτα παιδικά μου χρόνια, αφού γεννήθηκα σε μια μικρή πόλη της Μοραβίας με σλαβικό πληθυσμό. Μια στροφή ενός τσέχικου παιδικού τραγουδιού, που την άκουσα στο δέκατο έβδομο έτος της ηλικίας μου, εντυπώθηκε τόσο άκοπα στη μνήμη μου, ώστε και σήμερα ακόμη μπορώ να την πω, μολονότι δεν έχω ιδέα τι σημαίνει. Ούτε σε αυτά τα όνειρα λείπουν, όπως βλέπουμε, οι ποικιλόμορφες σχέσεις προς τις εντυπώσεις της πρώιμης παιδικής μου ηλικίας.

Στο τελευταίο μου ταξίδι στην Ιταλία, όπου κοντά στα άλλα πέρασα από τη λίμνη Τρασιμένη, βρήκα επιτέλους, αφού πρώτα είδα τον Τίβερη και με ψυχική οδύνη πήρα τον δρόμο της επιστροφής, ογδόντα χιλιόμετρα πριν από τη Ρώμη, την ενίσχυση που η λαχτάρα μου για την αιώνια πόλη δέχεται από νεανικές εντυπώσεις. Εξέταζα το σχέδιο σε ένα από τα επόμενα χρόνια να ταξιδέψω στη Ρώμη και από εκεί στη Νεάπολη, όταν θυμήθηκα μια φράση που πρέπει να

την έχω διαβάσει σε έναν από τους κλασικούς μας συγγραφείς:¹⁹⁸ Είναι ζήτημα ποιός πηγαινοερχόταν πιο ζωηρά μέσα στο σπίτι του, όταν συνέλαβε το σχέδιο να πάει στη Ρώμη, ο αντιπρότανης Winckelmann ή ο στρατηγός Αννίβας. Εγώ είχα ακολουθήσει τα ίχνη του Αννίβα· όπως αυτός, έτσι και εγώ δεν αξιώθηκα να δω τη Ρώμη, τράβηξε δε και αυτός στην *Καμπανία*, ενώ όλος ο κόσμος τον ανέμενε στη Ρώμη. Ο Αννίβας, με τον οποίο εξομοιώθηκα σε αυτό το σημείο, ήταν όμως ο αγαπημένος μου ήρωας των γυμνασιακών χρόνων· όπως τόσοι άλλοι σε εκείνη την ηλικία, κατά τους καρχηδονιακούς πολέμους δεν συμπαθούσα τους Ρωμαίους, αλλά τον Καρχηδόνιο. Στο λύκειο αργότερα, όταν άρχισα να κατανοώ τις συνέπειες της καταγωγής από φυλή ξένη προς τη χώρα και καθώς τα αντισημιτικά συναισθήματα μεταξύ των συμμαθητών με παρωθούσαν να λάβω θέση, η μορφή του σημίτη στρατηγού ανέβηκε πιο ψηλά στα μάτια μου. Ο *Αννίβας* και η *Ρώμη* συμβόλιζαν για μένα τότε την αντίθεση ανάμεσα στην ανθεκτικότητα του εβραϊσμού και στην οργάνωση της καθολικής εκκλησίας. Η σημασία που εν τω μεταξύ απέκτησε το αντισημιτικό κίνημα για τη συναισθηματική μας ζωή συνέβαλε στην καθήλωση των σκέψεων και συναισθημάτων εκείνης της πρώιμης περιόδου. Έτσι λοιπόν η επιθυμία μου να πάω στη Ρώμη έγινε για τη ζωή του ονείρου μανδύας και σύμβολο πολλών άλλων ένθερμων πόθων, για την πραγματοποίηση των οποίων θα ήθελε κανείς να εργασθεί με την αντοχή και την αποκλειστικότητα του Καρχηδόνιου, ενώ η εκπλήρωσή τους προς το παρόν δεν φαίνεται να ευνοείται από την τύχη περισσότερο απότι η φλογερή επιθυμία του Αννίβα να μπει στη Ρώμη.

Και τώρα μόλις αναδύεται μπροστά μου το νεανικό βίωμα που διατηρεί ακόμη τη δύναμή του σε όλα αυτά τα συναισθήματα και τα όνειρα. Πρέπει να ήμουν δέκα ή δώδεκα ετών, όταν ο πατέρας μου άρχισε να με παίρνει μαζί του στους περιπάτους του και σε συζητήσεις να μου αναπτύσσει τις απόψεις του για τα πράγματα αυτού του κόσμου. Μια φορά, θέλοντας να μου δείξει ότι μεγαλώνω σε μια εποχή πολύ καλύτερη από τη δική του, μου διηγήθηκε: Όταν ήμουν νέος, φόρεσα ένα Σάββατο τα καλά μου καθώς και ένα καινούργιο σκουφί από γούνα και περπατούσα στους δρόμους της γενέτειράς σου. Περνάει τότε ένας χριστιανός, μου δίνει ένα χτύπημα και ο σκούφος βρέθηκε στη λάσπη, ενώ ο ίδιος μου φωνάζει: Κατέβα από το πεζοδρόμιο, Εβραΐε! «Και τι έκανες εσύ;» Πήγα στο οδόστρωμα και σήκωσα τον σκούφο, ήταν η ήρεμη απάντησή του. Αυτό δεν μου φάνηκε ηρωικό εκ μέρους του μεγαλόσωμου και δυνατού άντρα, που εμένα τον μικρό με οδηγούσε κρατώντας με από το χέρι. Σε αυτή την κατάσταση, που δεν με ικανοποιούσε, αντιπαρέθετα μια άλλη,

που ανταποκρινόταν καλύτερα στα συναισθήματά μου, τη σκηνή όπου ο πατέρας του Αννίβα, ο Αμίλκας Βάρκας,¹⁹⁹ βάζει τον γιό του να ορκισθεί μπροστά στον οικιακό βωμό ότι θα εκδικηθεί τους Ρωμαίους. Από τότε ο Αννίβας είχε τη θέση του στις φαντασιώσεις μου.

Πιστεύω ότι αυτόν τον ενθουσιασμό μου για τον Καρχηδόνο στρατηγό μπορώ να τον αναγάγω σε μια πιο πρώιμη φάση της παιδικής μου ηλικίας, έτσι που και εδώ πρόκειται απλώς για τη μεταβίβαση μιας ήδη διαμορφωμένης συναισθηματικής σχέσης σε νέο φορέα. Ένα από τα πρώτα βιβλία που έπεσαν στα χέρια μου, όταν είχα αποκτήσει την ικανότητα να διαβάζω, ήταν το *Konsulat und Kaiserreich* του Thiers.²⁰⁰ Θυμούμαι ότι είχα κολλήσει στις πλάτες των ξύλινων στρατιωτών μου τα ονόματα των αυτοκρατορικών αρχιστρατήγων και ότι ήδη από τότε συμπαθούσα φανερά τον Masséna (ως Εβραίος: Menasse).²⁰¹ (Αυτή η προτίμηση εξηγείται μάλλον και από το τυχαίο γεγονός ότι γεννήθηκα την ίδια ημερομηνία, ακριβώς εκατό χρόνια αργότερα.²⁰² Ο ίδιος ο Ναπολέων, με το πέραςμα των Άλπεων, γίνεται συνεχιστής του Αννίβα. Ίσως μάλιστα η ανάπτυξη αυτού του ιδεώδους του πολεμιστή να φθάνει ακόμη πιο πίσω, σε επιθυμίες που κατ' ανάγκη μου προκάλεσε η άλλοτε φιλική και άλλοτε πολεμική συναναστροφή κατά τα τρία πρώτα χρόνια της ζωής μου με ένα αγόρι, που ήταν ένα χρόνο μεγαλύτερος, αφού ήμουν πιο αδύνατος από τον συμπαίκτη μου.²⁰³

Όσο πιο πολύ εμβαθύνει κανείς στην ανάλυση των ονείρων, τόσο συχνότερα οδηγείται στα ίχνη παιδικών βιωμάτων, που στο λανθάνον περιεχόμενο των ονείρων παίζουν έναν ρόλο ως ονειρικές πηγές.

Είδαμε πιο πάνω (μέρος I, κεφ. Β, τέλος) ότι πολύ σπάνια το όνειρο αναπαράγει τις αναμνήσεις έτσι, ώστε ασυντόμευτες και αμετάβλητες να αποτελούν το μόνο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου. Πάντως έχουν εξασφαλισθεί μερικά παραδείγματα αυτού του φαινομένου, στα οποία μπορώ να προσθέσω μερικά ακόμη, που αναφέρονται επίσης σε σκηνές από την παιδική ηλικία. Στην περίπτωση ενός ασθενούς μου ένα όνειρο απέδωσε σχεδόν χωρίς παραμόρφωση ένα σεξουαλικό περιστατικό και αυτή η αναπαραγωγή αναγνωρίστηκε αμέσως ως πιστή ανάμνηση. Η ανάμνηση του γεγονότος στην αγρύπνια δεν είχε σβήσει εντελώς, ήταν όμως πολύ θολή και η αναζωογόνησή της ήταν αποτέλεσμα της αναλυτικής εργασίας που προηγήθηκε. Ο ονειρευόμενος είχε επισκεφθεί σε ηλικία δώδεκα ετών έναν κατάκοιτο συμμαθητή του, ο οποίος με μια πιθανώς τυχαία κίνηση στο κρεβάτι απογυμνώθηκε. Στη θέα των γεννητικών οργάνων κατα-

λήφθηκε από ένα είδος ψυχαναγκασμού, γδύθηκε και αυτός και έπιασε το πέος του άλλου, ο οποίος όμως τον κοίταξε με δυσαρέσκεια και έκπληξη, οπότε έμεινε αμήχανος και παραιτήθηκε. Αυτή η σκηνή επαναλήφθηκε σε άλλο όνειρο είκοσι τρία χρόνια αργότερα, πάλι με όλες τις συναισθηματικές λεπτομέρειες της σκηνής, αλλά τώρα ο ονειρευόμενος αντάλλαξε τον ενεργητικό με τον παθητικό ρόλο, ενώ ο συμμαθητής του αντικαταστάθηκε με άτομο σημερινό.

Κατά κανόνα βέβαια οι παιδικές σκηνές αντιπροσωπεύονται στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου απλώς με έναν υπαινιγμό και πρέπει να αναπτυχθούν μέσα από το όνειρο με ερμηνευτική δουλειά. Η ανακοίνωση τέτοιων παραδειγμάτων δεν μπορεί να έχει μεγάλη αποδεικτική δύναμη, αφού συνήθως δεν υπάρχει καμμία άλλη εγγύηση γι' αυτά τα παιδικά βιώματα· όταν εμπíπτουν σε μια πρόωμη φάση της παιδικής ηλικίας, δεν αναγνωρίζονται πια από την ανάμνηση. Το δικαίωμα να βγάξει κανείς γενικά από τα όνειρα συμπεράσματα για τέτοια παιδικά βιώματα προκύπτει στην ψυχαναλυτική εργασία από μια σειρά παραγόντων, που στη συνέργειά τους φαίνονται αρκετά αξιόπιστοι. Όταν για τους σκοπούς της ερμηνείας ονείρων αποσπώνται από το οικείο τους πλαίσιο αναφοράς, αυτές οι αναγωγές σε παιδικά βιώματα δεν προκαλούν ίσως ιδιαίτερη εντύπωση, αφού μάλιστα δεν ανακοινώνω όλο το υλικό που στηρίζει αυτή την ερμηνεία. Και όμως αυτό δεν με εμποδίζει να κάνω τέτοιες ανακοινώσεις.

I

Τα όνειρα μιας ασθενούς μου έχουν πάντοτε τον χαρακτήρα του «κυνηγητού»· αναστατώνεται για να είναι στην ώρα της, να μη χάσει το τραίνο κλπ. Σε ένα από τα όνειρά της έπρεπε να επισκεφθεί τη φίλη της· η μητέρα της της είπε να μην πάει με τα πόδια· αυτή όμως φεύγει τρεχάτη και συνεχώς πέφτει. Το υλικό που έρχεται στην επιφάνεια επιτρέπει να διακρίνουμε την ανάμνηση παιδικών σκηνών υπερβολικής βιασύνης (είναι γνωστό τι εννοεί ο Βιεννέζος λέγοντας «eine Hetz»²⁰⁴) και ειδικά αυτό το ένα όνειρο να το αναγάγουμε στο προσφιλές στα παιδιά αστείο: να προφέρεις την πρόταση «*Η αγελάδα έτρεξε ώσπου έπεσε*» τόσο γρήγορα, σαν να ήταν μία και μόνο λέξη, πράγμα που είναι επίσης «κυνηγητό». Όλες αυτές οι αθώες περιπτώσεις «κυνηγητού» ανάμεσα στις μικρές φιλενάδες μένουν ζωντανές στη μνήμη, διότι υποκαθιστούν άλλες, λιγότερο ακίνδυνες.

II

Το όνειρο μιας άλλης: Βρίσκεται σε ένα μεγάλο δωμάτιο, γεμάτο με κάθε είδους μηχανές, περίπου όπως φαντάζεται ένα ορθοπεδικό κέντρο. Ακούει ότι δεν έχω καιρό και ότι πρέπει να κάνει τη θεραπεία μαζί με πέντε άλλους ασθενείς. Αμύνεται όμως και δεν θέλει να ξαπλώσει στο κρεβάτι (ή ό,τι είναι αυτό) που προορίζεται γι' αυτή. Στέκεται σε μια γωνιά και περιμένει να πω ότι δεν είναι αλήθεια. Οι άλλοι γελούν ήδη με τα καμώματά της, που τα θεωρούν ανόητα νάζια. — Επιπλέον, σαν να κάνει πολλά μικρά τετράγωνα.

Το πρώτο μέρος του περιεχομένου αυτού του ονείρου συνδέεται με τη θεραπεία και τη μεταβίβαση σε μένα. Το δεύτερο περιέχει τον υπαινιγμό της παιδικής σκηνης: με την αναφορά του κρεβατιού τα δύο μέρη συγκολλούνται. Το ορθοπεδικό κέντρο ανάγεται σε δική μου φράση, όπου είχα συγκρίνει την ψυχοθεραπεία με την ορθοπεδική θεραπεία, τόσο ως προς τη διάρκεια όσο και ως προς τη φύση των δύο θεραπειών. Στην αρχή έπρεπε να της πω ότι προς το παρόν δεν έχω πολύ χρόνο γι' αυτή, αλλά ότι αργότερα θα της αφιέρωνα μια ολόκληρη ώρα την ημέρα. Αυτό ερέθισε την παλαιά της ευαισθησία, που είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των παιδιών που τείνουν προς την υστερία. Είναι αχώρταγα για αγάπη. Η ασθενής μου ήταν η νεότερη από έξι αδέρφια (γιαυτό: με πέντε άλλους) και σαν τέτοια το αγαπημένο παιδί του πατέρα, αλλά, όπως φαίνεται, έβρισκε πως ο αγαπημένος πατέρας δεν της αφιερώνει πολύ χρόνο και την απαραίτητη προσοχή. Το περιμένει να πω ότι δεν είναι αλήθεια έχει την εξής προέλευση: Ο μαθητευόμενος ενός ραφείου της είχε φέρει ένα ρούχο και εκείνη του έδωσε τα χρήματα. Ύστερα ρώτησε τον άντρα της μήπως πρέπει να ξαναπληρώσει το ποσό, αν ο μικρός τα χάσει. Ο άντρας της, που ήθελε να την πειράξει, τη διαβεβαίωσε: ναι (το πείραγμα στο περιεχόμενο του ονείρου), και αυτή ξαναρώτησε πολλές φορές και περίμενε να της πει επιτέλους ότι δεν είναι αλήθεια. Για το λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου μπορούμε τώρα να συνθέσουμε τη σκέψη μήπως πρέπει να πληρώνει διπλά, όταν της αφιερώνω διπλό χρόνο, μια σκέψη φιλάργυρη ή βρώμικη. (Η ακαθαροσία της παιδικής ηλικίας αντιπροσωπεύεται στο όνειρο πολύ συχνά από τη χρηματική τσιγγουνιά: η λέξη «βρώμικος» αποτελεί τη σχετική γέφυρα).²⁰⁵ Αν όλα αυτά: περιμένει να πω κλπ., παραφράζουν στο όνειρο τη λέξη «βρωμερός», τότε το στέκεται σε μια γωνιά και το δεν θέλει να ξαπλώσει στο κρεβάτι εναρμονίζονται με αυτό ως συστατικά στοιχεία μιας παιδικής σκηνης, όπου θα είχε λερώσει το κρεβάτι της και για τιμωρία θα έπρεπε να στέκεται σε μια γωνιά, με την απειλή ότι ο μπαμπάς δεν θα την

αγαπάει πια, τα αδέρφια της θα την κοροϊδεύουν κλπ. Τα μικρά τετράγωνα στοχεύουν προς τη μικρή της ανιψιά, η οποία της έδειξε την αριθμητική τέχνη να εγγράφει αριθμούς σε εννέα, νομίζω, τετράγωνα έτσι, ώστε προστιθέμενοι προς κάθε κατεύθυνση να αποδίδουν άθροισμα δέκα πέντε.

III

Το όνειρο ενός άντρα: *Βλέπει δύο αγόρια να έρχονται στα χέρια, και μάλιστα δύο μαθητευόμενους βαρελάδες, όπως συμπεραίνει από τα γύρω εργαλεία: ένας έρριξε τον άλλον κάτω· ο πεσμένος έχει σκουλαρίκια με γαλάζιες πέτρες. Ο ονειρευόμενος τρέχει με ένα σηκωμένο ραβδί να πιάσει τον κακοποιό, για να τον σωφρονίσει. Αυτός καταφεύγει σε μια γυναίκα που στέκεται κοντά σε έναν φράκτη από σανίδωμα, σαν να είναι η μητέρα του. Είναι η γυναίκα ενός μεροκαματιάρη. Γυρίζει στον ονειρευόμενο την πλάτη, ύστερα ξαναγυρίζει και τον αγριοκοιτάζει, ενώ αυτός τρομάζει και το βάζει στα πόδια. Στα μάτια της φαίνεται να προεξέχει η κόκκινη σάρκα από το κάτω βλέφαρο.*

Το όνειρο χρησιμοποίησε άφθονο υλικό από συνηθισμένο συμβάν της προηγούμενης ημέρας. Χθες είχε δει πράγματι δύο αγόρια στον δρόμο, το ένα από τα οποία έρριξε το άλλο κάτω. Όταν έτρεξε να λύσει τη διαφορά, τα αγόρια τράπηκαν σε φυγή. — *Μαθητευόμενοι βαρελάδες*: Για την εξήγηση απαιτείται ένα επόμενο όνειρο, στην ανάλυση του οποίου αυτός χρησιμοποιεί την έκφραση: Dem Fass den Boden ausschlagen.²⁰⁶ — *Σκουλαρίκια με γαλάζιες πέτρες* φορούν, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του, κυρίως οι πόρνες. Εδώ ταιριάζει ένα γνωστό Klapphornvers²⁰⁷ για δύο αγόρια: Το άλλο αγόρι το λέγαν Μαρία (δηλαδή ήταν κορίτσι). — *Η όρθια γυναίκα*: Μετά τη σκηνή με τα δύο αγόρια περπάτησε στην όχθη του Δούναβη και εκμεταλλεύθηκε την ερημιά, για να ουρήσει σε έναν φράκτη από σανίδωμα. Στη συνέχεια του δρόμου του του χαμογέλασε πολύ ευγενικά μια ευπρεπώς ντυμένη, ηλικιωμένη κυρία και ήθελε να του δώσει το επισκεπτήριο της.

Αφού η γυναίκα στο όνειρο στέκεται όπως αυτός κατά την ούρηση, πρόκειται για μια γυναίκα που ουρεί: εδώ ταιριάζει το «αγριοκοίταγμα», η προεξέχουσα κόκκινη σάρκα, κάτι που μόνο στα χασκοντα γεννητικά όργανα της διπλοκαθισμένης γυναίκας μπορεί να αναφέρεται, τα οποία είχε δει στην παιδική ηλικία και στην κατοπινότερη ανάμνησή του επανεμφανίζονται ως «άγρια σάρκα», ως «πληγή». Το όνειρο συνενώνει δύο περιπτώσεις όπου το μικρό αγό-

ρι μπορούσε να δει τα γεννητικά όργανα μικρών κοριτσιών, το ρίζιμο στο έδαφος και την ούρηση, και όπως προκύπτει από τα συμφοραζόμενα, διατηρεί την ανάμνηση του σωφρονισμού ή της απειλής του πατέρα λόγω της σεξουαλικής περιέργειας που δείχνουν τα αγόρια σε τέτοιες περιπτώσεις.

IV

Ένα σύνολο παιδικών αναμνήσεων, πρόχειρα συρραμμένων σε μια φαντασίωση, βρίσκουμε πίσω από το ακόλουθο όνειρο μιας ηλικιωμένης κυρίας.

Βγαίνει πολύ βιαστική για ψώνια. Φθάνοντας στο Graben πέφτει στα γόνατα: ένα είδος κατάρρευσης. Γύρω της συγκεντρώνεται πολύς κόσμος, ιδιαίτερα οι αμαξάδες· όμως κανένας δεν τη βοηθάει να σηκωθεί. Κάνει πολλές μάταιες προσπάθειες· στο τέλος φαίνεται πως τα κατάφερε, διότι τη βάζουν σε μια άμαξα, που αναλαμβάνει να τη μεταφέρει στο σπίτι της· από το παράθυρο της ρίχνουν μέσα ένα μεγάλο, κατάφορτο καλάθι (σαν αυτά που χρησιμοποιούνται για τα ψώνια).

Είναι η ίδια γυναίκα που στα όνειρά της μοιάζει πάντα σαν κυνηγημένη, αυτή που στην παιδική της ζωή υποκινούσε τους άλλους σε εσπευσμένες ενέργειες. Η πρώτη σκηνή του ονείρου είναι προφανώς παρμένη από τη θέα ενός πεσμένου αλόγου, όπως και η «κατάρρευση», που θυμίζει ιπποδρομίες. Στα νιάτα της ήταν *ιππεύτρια*, ακόμη παλαιότερα ίσως και *άλογο*. Το *πέσιμο* παραπέμπει στην πρώτη παιδική της ανάμνηση, όταν ο δεκαεπτάχρονος γιός του θυρωρού είχε πάθει επιληπτική κρίση στον δρόμο και μεταφέρθηκε με άμαξα στο σπίτι. Αυτό φυσικά το είχε ακούσει μόνο, αλλά η ιδέα των επιληπτικών σπασμών, του ανθρώπου που «πέφτει κάτω», άρχισε να κυριαρχεί στη φαντασία της και αργότερα επηρέασε τις δικές της υστερικές κρίσεις στη μορφή που έπαιρναν. — Όταν μια γυναίκα ονειρεύεται ότι πέφτει, αυτό έχει κατά κανόνα σεξουαλικό νόημα, σημαίνει ότι «*παραστρατεί*».²⁰⁸ Στο παρόν όνειρο αυτή η ερμηνεία δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί, διότι η γυναίκα πέφτει στο Graben, μια πλατεία της Βιέννης που είναι γνωστή ως τόπος όπου περιφέρονται πόρνες. Το *καλάθι για τα ψώνια* είναι πολυσήμαντο· ως καλάθι θυμίζει τις πολλές *χυλόπιττες*²⁰⁹ που έδωσε παλαιότερα στους θαυμαστές της και που αργότερα, όπως λέει, αναγκάστηκε να φάει και η ίδια. Εδώ ταιριάζει και το γεγονός ότι *κανένας δεν τη βοηθάει να σηκωθεί*, το οποίο η ίδια ερμηνεύει ως αποποίηση. Επιπλέον το *καλάθι για ψώνια* θυμίζει φαντασιώσεις, με τις οποίες η

ανάλυση έχει ήδη ασχοληθεί και όπου εκείνη εμφανίζεται να έχει παντρευθεί άντρα χαμηλότερης κοινωνικής θέσης και γιατί να πηγαίνει μόνη της στην αγορά. Τέλος όμως το καλάθι για ψώνια θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως σύμβολο μιας *υπηρέτριας*. Οι σχετικές παιδικές αναμνήσεις αναφέρονται σε μια μαγείρισσα που διώχθηκε, επειδή έκλεβε· έτσι είχε *γονατίσει* και εκείνη και ικέτευε. Η ονειρευόμενη ήταν τότε δώδεκα ετών. Θυμάται επίσης μια καμαριέρα, που επίσης διώχθηκε, επειδή τα έφτιαξε με τον *αμαξά* της οικογένειας, ο οποίος όμως αργότερα την παντρεύθηκε. Αυτή η ανάμνηση αποτελεί λοιπόν μια πηγή για τους *αμαξάδες* του ονείρου (οι οποίοι, σε αντίθεση προς την πραγματικότητα, δεν βοηθούν την πεσμένη γυναίκα). Απομένει ακόμη να εξηγηθεί το *ρίζιμο* του καλάθιού μέσα στο σπίτι της, και μάλιστα *από το παράθυρο*. Αυτό θυμίζει την *αποστολή* των αποσκευών με το τραίνο, το «FensterIn»²¹⁰ στην ύπαιθρο, μικρές εντυπώσεις από την εξοχή, όταν ένας κύριος έρριξε από το παράθυρο μπλε δαμάσκηνα στο δωμάτιο μιας κυρίας, όταν η μικρή αδελφή της φοβήθηκε, επειδή ένας περαστικός ηλίθιος κοίταξε *από το παράθυρο* μέσα στο δωμάτιο. Και τώρα αναδύεται πίσω από αυτά μια θολή ανάμνηση από το δέκατο έτος της ηλικίας της, για μια νταντά στην εξοχή, που είχε προσφέρει ερωτικές σκηνές με έναν υπηρέτη της οικογένειας, από τις οποίες το παιδί κάτι μπορούσε να έχει αντιληφθεί, και την οποία, μαζί με τον ερωμένο, την «ξαπόστειλαν», την «πέταξαν έξω» (στο όνειρο το αντίθετο: «έρριξαν μέσα»), μια ιστορία που μας απασχόλησε αρκετές φορές από άλλες σκοπιές. Οι αποσκευές όμως, η βαλίτσα ενός από το υπηρετικό προσωπικό, είναι κάτι που οι Βιεννέζοι το αποκαλούν περιφρονητικά τα «εφτά δαμάσκηνα»,²¹¹ όπως στη φράση: «Μάζεψε τα εφτά δαμάσκηνά σου και πήγαινε».

Τέτοια όνειρα ασθενών, η ανάλυση των οποίων οδηγεί σε θολές ή και σβησμένες από τη μνήμη παιδικές εντυπώσεις, που συχνά ανάγονται στα τρία πρώτα χρόνια της ζωής, διαθέτει πάμπολλα η συλλογή μου. Δεν είναι όμως σκόπιμο να βγάλουμε συμπεράσματα από αυτά με γενική ισχύ για το όνειρο· κατά κανόνα πρόκειται για νευρωτικά, ιδίως υστερικά άτομα, και ο ρόλος που έχουν σε αυτά τα όνειρα οι παιδικές σκηνές θα μπορούσε να καθορίζεται από τη φύση της νεύρωσης και όχι του ονείρου. Και όμως στην ερμηνεία των δικών μου ονείρων, που δεν την επιχειρώ λόγω σοβαρών συμπτωμάτων μιας πάθησης, συναντώ εξίσου συχνά στο λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου απρόοπτες παιδικές σκηνές· μια ολόκληρη σειρά ονείρων οδηγεί ξαφνικά σε μια τροχιά που έχει ως αφετηρία ένα παιδικό βίωμα. Πιο πάνω [σε αυτό το κεφάλαιο] ανέφερα σχετικά

παραδείγματα, αλλά θα ακολουθήσουν και άλλα, με διάφορες αφορμές. Ίσως δεν θα μπορούσα να κλείσω αυτό το κεφάλαιο παρά ανακοινώνοντας μερικά όνειρα όπου νωπές εμπειρίες και από καιρό ξεχασμένα παιδικά βιώματα εμφανίζονται από κοινού ως ονειρικές πηγές.

I

Στο τέλος του ταξιδιού, κουρασμένος και πεινασμένος, αναζητώ το κρεβάτι και στον ύπνο μου παρουσιάζονται οι μεγάλες ανάγκες της ζωής. Τότε ονειρεύομαι: *Πηγαίνω σε μια κουζίνα, για να ζητήσω γλυκά. Εκεί βρίσκονται τρεις γυναίκες, μία από τις οποίες είναι η ξενοδόχος· αυτή γυρίζει κάτι στο χέρι της, σαν να φτιάχνει πατατοκεφτέδες. Απαντάει ότι πρέπει να περιμένω ώσπου να τελειώσει (τα λόγια της είναι ασαφή). Είμαι ανυπόμονος και φεύγω με την αίσθηση του προσβλημένου. Φοράω ένα παλτό· μου είναι όμως πολύ μακρύ. Το ξαναβγάζω· μένω κάπως έκπληκτος με τη γούνινη γαρνιτούρα του. Δοκιμάζω άλλο παλτό, που έχει μια ένθετη μακριά λωρίδα με τουρκικό σχέδιο. Ένας ξένος με μακρουλό πρόσωπο και κοντό σφηνωτό μούσι με εμποδίζει να το φορέσω λέγοντας πως είναι δικό του. Του δείχνω ότι το παλτό είναι ολόκληρο πλεκτό με τουρκική βελονιά. Αυτός ρωτάει: Τι σας νοιάζουν τα τουρκικά (σχέδια, οι λωρίδες); Ύστερα όμως χωρίσαμε φιλικά.*

Καθώς αναλύω αυτό το όνειρο, εντελώς απρόοπτα μου έρχεται στον νου το πρώτο μυθιστόρημα, που ίσως το είχα διαβάσει στα δεκατρία μου χρόνια, αρχίζοντας μάλιστα με το τέλος του πρώτου τόμου. Ποτέ δεν ήξερα τον τίτλο του βιβλίου ούτε το όνομα του συγγραφέα, διατηρώ όμως ζωντανό στη μνήμη το τέλος. Ο ήρωας τρελαίνεται και φωνάζει διαρκώς τα ονόματα των τριών γυναικών που γι' αυτόν σήμαιναν τη μεγαλύτερη ευτυχία της ζωής του, αλλά και την καταστροφή. Pélagie είναι ένα από αυτά τα ονόματα. Δεν ξέρω ακόμη πώς να χρησιμοποιήσω στην ανάλυση αυτή την ξαφνική αναπόληση. Εδώ ανακύπτουν οι τρεις Μοίρες, που κλώθουν την τύχη του ανθρώπου, και γνωρίζω ότι μία από τις τρεις γυναίκες, η ξενοδόχος του ονείρου, είναι η μητέρα, που δίνει τη ζωή, αλλά, όπως στην περίπτωση μου, δίνει και στους ζώντες την πρώτη τροφή. Στο στήθος της γυναίκας συναντώνται η αγάπη και η πείνα. Ένας νέος άντρας, όπως μας λέει το ανέκδοτο, που έγινε μεγάλος θαυμαστής της γυναικείας ομορφιάς, είπε μια φορά που ήλθε ο λόγος στην ωραία τροφό της βρεφικής του ηλικίας: λυπούμαι που τότε δεν εκμεταλλεύθηκα καλύτερα την ευνοϊκή ευκαιρία. Χρησιμοποιώ συχνά

αυτό το ανέκδοτο, όταν θέλω να διευκρινίσω το στοιχείο της υστερογένειας στον μηχανισμό των ψυχονευρώσεων.²¹² — Μία λοιπόν από τις Μοίρες τρίβει τις παλάμες της, σαν να έκανε πατατοκεφτέδες. Παράξενη απασχόληση για μια Μοίρα, που χρειάζεται επειγόντως εξήγηση! Τη φέρνει τώρα μια άλλη, προηγούμενη παιδική ανάμνηση. Όταν ήμουν έξι ετών και η μητέρα μου μου έδινε τα πρώτα μαθήματα, έπρεπε να πιστέψω ότι είμαστε πλασμένοι από χώμα και γιαυτό πρέπει να επιστρέψουμε στο χώμα. Δεν μου άρεσε όμως αυτό το δίδαγμα και το αμφισβήτησα. Τότε η μητέρα μου έτριψε τις παλάμες της μεταξύ τους — ακριβώς όπως φτιάχνουν πατατοκεφτέδες, χωρίς να υπάρχει ανάμεσά τους ζύμη— και μου έδειξε τα μαυριδερά λέπια της επιδερμίδας, που τότε αποτρίβονται, σαν δείγμα του χώματος από το οποίο είμαστε πλασμένοι. Η έκπληξή μου από αυτή την επίδειξη μπροστά στα μάτια μου δεν είχε όρια, και παραδόθηκα σε αυτό που αργότερα άκουσα εκφρασμένο με τα λόγια: «Χρωστάς στη φύση έναν θάνατο».²¹³ Έτσι λοιπόν αυτές που επισκέφθηκα στην κουζίνα είναι όντως οι Μοίρες, όπως συνέβαινε συχνά στα παιδικά μου χρόνια, όταν πεινούσα και η μητέρα μου που μαγείρευε με προέτρεπε να περιμένω ώσπου να γίνει το μεσημεριάτικο φαγητό. Και τώρα οι πατατοκεφτέδες! Τουλάχιστον ένας από τους πανεπιστημιακούς μου δασκάλους, ακριβώς όμως εκείνος στον οποίο χρωστάω τις ιστολογικές μου γνώσεις (επιδερμίδα), ακούγοντας το όνομα Knödl²¹⁴ θα θυμηθεί ένα άτομο που αναγκάστηκε να το εγκαλέσει, διότι είχε διαπράξει λογοκλοπία στα έργα του. Η λογοκλοπία, η οικειοποίηση διαθέσιμων πραγμάτων, ακόμη και αν αυτά ανήκουν σε άλλον, οδηγεί προφανώς στο δεύτερο μέρος του ονείρου, όπου κάποιος με μεταχειρίζεται σαν εκείνον τον κλέπτη παλτών, που επί ένα διάστημα είχε αναπτύξει τη δράση του στις αίθουσες διδασκαλίας. Κατέγραψα την έκφραση «λογοκλοπία» χωρίς καμιά πρόθεση, επειδή τη βρήκα πρόχειρη, και τώρα αντιλαμβάνομαι ότι μπορεί να χρησιμεύσει ως γέφυρα μεταξύ διάφορων μερών του έκδηλου περιεχομένου του ονείρου. Η συνειρμική αλυσίδα Pélagie-Plagiat-πλαγιόστομοι²¹⁵ (καρχαρίες)-Fischblase συνδέει το παλαιό μυθιστόρημα με την υπόθεση Knödl και με τους επενδυτές, οι οποίοι προφανώς σημαίνουν ένα εφόδιο της σεξουαλικής τεχνικής.²¹⁶ (Βλέπε όνειρο του Maury με χιλιόγραμμα-λόττο, μέρος I, κεφ. E). Πρόκειται βέβαια για έναν βεβιασμένο και ανόητο συνδυασμό, τον οποίο όμως δεν θα μπορούσα να αποκαταστήσω σε κατάσταση αγρύπνιας, αν δεν είχε δημιουργηθεί ήδη από την εργασία του ονείρου. Λες και η τάση επιβολής συνδυασμών δεν έχει ιερό και όσιο, οπότε και το ακριβό όνομα Brücke²¹⁷ (λεκτική γέφυρα, βλέπε πιο πάνω) καλείται να μου θυμίσει το ίδιο ινστιτούτο, όπου πέρασα

τις πιο ευτυχισμένες ώρες των μαθητικών μου χρόνων, χωρίς οποιεσδήποτε ανικανοποίητες ανάγκες,

(Έτσι λοιπόν στους *μαστούς* της σοφίας
η όρεξή σας κάθε μέρα θα μεγαλώνει»²¹⁸),

σε πλήρη αντίθεση προς τις επιθυμίες που με *βασανίζουν* κατά τη διάρκεια του ονείρου. Θυμούνται τέλος έναν άλλο ακριβό δάσκαλο, που το όνομά του παραπέμπει σε κάτι φαγώσιμο (Fleischl, όπως Knödl), καθώς και μια θλιβερή σκηνή, όπου παίζουν έναν ρόλο τα *λέπια της επιδερμίδας* (η μητέρα – η ξενοδόχος), η *πνευματική διαταραχή* (το μυθιστόρημα) και ένα παρασκευάσμα της λατινικής *κουζίνας*, το οποίο καταπαύει την *πείνα*, η *κοκαΐνη*.²¹⁹

Έτσι θα μπορούσα να ακολουθήσω τη συνέχεια της περίπλοκης πορείας των σκέψεων και να φωτίσω πλήρως και το μέρος του ονείρου που λείπει στην ανάλυση, πρέπει όμως να μην το πράξω, διότι οι προσωπικές θυσίες που θα απαιτούσε είναι πολύ μεγάλες. Διαλέγω μόνο ένα νήμα, το οποίο μπορεί να οδηγήσει σε μια ιδέα του ονείρου, που βρίσκεται στη βάση του κυκεώνα. Ο ξένος με το μακρύ πρόσωπο και το μυτερό μούσι, που θέλει να με εμποδίσει στο ντύσιμο, έχει τα χαρακτηριστικά ενός εμπόρου στο Spalato, από τον οποίο η γυναίκα μου αγόρασε πολλά *τουρκικά* υφάσματα. Λεγόταν Ρορονιό, ένα ύποπτο όνομα, που έδωσε και στον ευφυολόγο Stettenheim την αφορμή να κάνει μια υπαινικτική παρατήρηση. («Μου είπε το όνομά του και κοκκινίζοντας μου έσφιξε το χέρι»). Πρόκειται εξάλλου για την ίδια κατάχρηση των ονομάτων όπως γίνεται και πιο πάνω με τα ονόματα Pélagie, Knödl, Brücke, Fleischl. Ότι τέτοια παιγνίδια με τα ονόματα είναι μια παιδική αγένεια δεν χωράει αμφιβολία· όταν όμως επιδίδομαι εγώ σε αυτά, πρόκειται για μια πράξη ανταπόδοσης, αφού το δικό μου όνομα έχει πέσει αμέτρητες φορές θύμα τέτοιων ηλίθιων και άνοστων αστείων. Ο Goethe παρατήρησε κάποτε πόσο ευαίσθητος είναι κανείς απέναντι στο όνομά του, με το οποίο αισθάνεται ένα και το αυτό όπως με το *δέρμα* του, όταν ο Herder έπλασε για το όνομά του τον στίχο:

«Der du von *Göttern* abstammst, von Gothen oder vom Kote».
«So seid ihr *Götterbilder* auch zu Staub».²²⁰

Παρατηρώ ότι η παρέκκλιση για την κατάχρηση ονομάτων ήταν απλώς μια εισαγωγή σε αυτό το παράπονο. Εδώ λοιπόν θα σταματήσω. Τα ψώνια στο Spalato μου θυμίζουν άλλη περίπτωση αγοράς στο Cattaro,²²¹ όπου ήμουν υπερβολικά επιφυλακτικός και έχασα την

ευκαιρία να αποκτήσω ωραία πράγματα. (Το χάσιμο της ευκαιρίας στην περίπτωση της τροφού, βλέπε πιο πάνω). Μια από τις ονειρικές ιδέες που εμπνέει στον ονειρευόμενο η πείνα είναι η ακόλουθη: *Δεν πρέπει να αφήνουμε τίποτε να μας ξεφεύγει, να παίρνουμε ό,τι μας προσφέρεται, έστω και αν αυτό συνδέεται με μια μικρή αδικία· δεν πρέπει να χάνουμε ευκαιρίες, η ζωή είναι σύντομη, ο θάνατος αναπόφευκτος.* Επειδή αυτό έχει και σεξουαλική σημασία και επειδή ο πόθος δεν σταματάει μπροστά στην αδικία, αυτό το *carpe diem*²²² έχει να φοβηθεί τη λογοκρισία και γιαυτό πρέπει να κρυφθεί πίσω από ένα όνειρο. Εδώ παρουσιάζονται βέβαια και οι αντίστροφες ιδέες, η ανάμνηση μιας εποχής όπου στον ονειρευόμενο αρκούσε απλώς η *πνευματική τροφή*, όλες οι παρακωλύσεις ή και οι απειλές με τις σιχαμερές σεξουαλικές τιμωρίες.

II

Το δεύτερο όνειρο απαιτεί μια εκτενέστερη *προέκθεση*:

Πήγα στον δυτικό σιδηροδρομικό σταθμό, για να πάρω το τραίνο για το Aussee, τον τόπο των διακοπών μου, κατευθύνομαι όμως στη γραμμή από όπου φεύγει νωρίτερα το τραίνο για το Ischl. Στην αποβάθρα βλέπω τον κόμητα Thun, ο οποίος περιμένει να φύγει για το Ischl, όπου θα επισκεφθεί τον αυτοκράτορα.²²³ Παρά τη βροχή ήλθε με ανοικτή άμαξα, πέρασε κατ' ευθείαν την είσοδο προς τα τοπικά τραίνα και με μια σύντομη χειρονομία, χωρίς εξήγηση, απέπεμψε τον θυρωρό, που δεν τον γνώρισε και του ζήτησε το εισιτήριο. Όταν αναχώρησε με το τραίνο για το Ischl, έπρεπε να εγκαταλείψω την αποβάθρα και να επιστρέψω στην αίθουσα αναμονής, αλλά ύστερα από μεγάλες προσπάθειες μου επέτρεψαν να παραμείνω. Περνώ την ώρα μου προσέχοντας ποιός θα έλθει και ευνοιοκρατικά θα εξασφαλίσει κουπέ· σε μια τέτοια περίπτωση σκέφτομαι να κάνω φασαρία, δηλαδή να απαιτήσω την ισότητα των δικαιωμάτων. Εν τω μεταξύ ψιθύριζα μια μελωδία, την οποία έπειτα αναγνώρισα ως άρια από τους *Γάμους του Φιγκαρό*:

«Αν ο κύριος κόμης έχει το θάρρος
να σηκωθεί για έναν μικρό χορό,
για έναν μικρό χορό,
αρκεί να το πει, και θα του παίξω τον σκοπό».

(Ένας άλλος ίσως δεν θα είχε αναγνωρίσει αυτό το τραγούδι).

Όλο το βράδυ είχα μια υπεροπτική, εριστική διάθεση και είχα

πειράξει τον σερβιτόρο και τον αμαξά, ελπίζω όμως ότι δεν τους προσέβαλα· τώρα μου περνούν από το μυαλό κάθε είδους αυθάδεις και επαναστατικές σκέψεις, που ταιριάζουν στα λόγια του Φιγκαρό και στην ανάμνηση από την κωμωδία του Beaumarchais, που την είχα δει στην Comédie française. Η ρήση για τους μεγάλους κυρίους που έλαβαν τον κόπο να γεννηθούν· το δίκαιο του κυρίου, που ο κόμης Almaniva θέλει να επιβάλει στη Susanne· τα αστεία που κάνουν οι κακεντρεχείς μας αντιπολιτευόμενοι δημοσιογράφοι με το όνομα του κόμητα Thun, αποκαλώντας τον κόμητα Nichtstun.²²⁴ Δεν τον ζηλεύω πραγματικά καθόλου· έχει μπροστά του μια δύσκολη επίσκεψη στον αυτοκράτορα, και εγώ είμαι ο πραγματικός κόμης Nichtstun· εγώ πηγαίνω να παραθερίσω. Έχω κάθε είδους εύθυμα σχέδια για τις διακοπές μου. Έρχεται τώρα ένας κύριος, που μου είναι γνωστός ως εκπρόσωπος της κυβέρνησης στις εξετάσεις της ιατρικής και που λόγω των επιδόσεών του σε αυτόν τον ρόλο απέκτησε το κολακευτικό παρατσούκλι «του σύννευου της κυβέρνησης». Επικαλούμενος την υπηρεσιακή του ιδιότητα ζητεί ένα ημιδιαμέρισμα πρώτης θέσης, και ακούω έναν υπάλληλο να λέει σε έναν άλλον: Πού θα βάλουμε τον κύριο με τη μισή πρώτη;²²⁵ Ωραία προτίμηση· εγώ πληρώνω την πρώτη θέση κανονικά. Έτσι μου παρέχεται ένα κουπέ για τον εαυτό μου, όχι όμως σε διαμπερές βαγόνι, και έτσι ολόκληρη τη νύχτα δεν θα έχω τουαλέτα. Διαμαρτύρομαι στον υπεύθυνο, αλλά χωρίς αποτέλεσμα· εκδικούμαι διατυπώνοντας την πρόταση να ανοίξουν τουλάχιστον μια τρύπα στο δάπεδο για τυχόν ανάγκες των ταξιδιωτών. Και πράγματι στις τρεις παρά τέταρτο το πρωί ξυπνάω με την ανάγκη ούρησης από το ακόλουθο όνειρο:

Ανθρώπινο πλήθος, συγκέντρωση φοιτητών. Ένας κόμης (Thun ή Taaffe²²⁶) μιλάει. Όταν του ζήτησαν να πει κάτι για τους Γερμανούς, κάνει μια ειρωνική χειρονομία και λέει ότι το αγαπημένο τους λουλούδι είναι το χαμολεύκι, ενώ στη συνέχεια βάζει στη μπουτονιέρα του ένα κουρελιασμένο φύλλο ή μάλλον έναν τσαλακωμένο σκελετό φύλλου. Εξοργίζομαι, εξοργίζομαι λοιπόν,²²⁷ αλλά απορώ με αυτό το φρόνημά μου. Έπειτα λιγότερο καθαρά: Σαν να ήταν η αίθουσα τελετών (Aula) με κατειλημμένες τις προσβάσεις, και σαν να έπρεπε να φύγω γρήγορα. Ανοίγω δρόμο μέσα από μια σειρά όμορφα επιπλωμένων δωματίων, προφανώς κυβερνητικών γραφείων, με έπιπλα μεταξύ καστανού και μωβ και φθάνω τελικά σε έναν διάδρομο, όπου κάθεται μια οικονόμος, μια χοντρή γυναίκα ορισμένης ηλικίας. Αποφεύγω να μιλήσω μαζί της· αλλά αυτή θεωρεί προφανώς ότι δικαιούμαι να περάσω, διότι ρωτάει αν πρέπει να έλθει μαζί μου με τη λάμπα. Της νεύω ή της λέω να σταθεί στη σκάλα και έχω την

εντύπωση πως είμαι εξαιρετικά πονηρός που τελικά αποφεύγω τον έλεγχο. Έτσι φθάνω κάτω και βρίσκω έναν στενό, πολύ ανηφορικό δρόμο και τον παίρνω.

Πάλι ασαφώς... Σαν να έρχεται τώρα το δεύτερο πρόβλημα: να φύγω από την πόλη, όπως προηγουμένως από το κτίριο. Είμαι σε ένα μόνιππο και δίνω εντολή στον αμαξά να με πάει σε έναν σταθμό. «Την ίδια τη διαδρομή του τραίνου δεν μπορώ να την κάνω με σας», του λέω, αφού είχε προβάλει μια αντίρρηση, σαν να τον είχα παρακουράσει. Και ήταν σαν να είχα κάνει μαζί του ήδη μια διαδρομή την οποία κάνει κανείς συνήθως με το τρένο. Οι σταθμοί είναι κατελιημμένοι· σκέφτομαι αν πρέπει να πάω στο Kremts ή στο Zpaim, αλλά υποθέτω ότι εκεί θα είναι η Αυλή, και έτσι επιλέγω το Γκρατς ή κάτι τέτοιο.²²⁸ Κάθομαι μέσα στο βαγόνι, που μοιάζει με τραμ, και στη μπουτονιέρα μου έχω ένα παράξενο μακρύ πράγμα με μενεξέδες μεταξύ καστανού και μωβ από άκαμπτο ύφασμα, που χτυπάει πολύ στο μάτι των ανθρώπων. Εδώ η σκηνή διακόπτεται.

Είμαι πάλι μπροστά στον σταθμό, αλλά μαζί με έναν κύριο μεγαλύτερης ηλικίας, επινοώ ένα σχέδιο για να μείνω ανώνυμος, ταντόχρονα όμως βλέπω αυτό το σχέδιο υλοποιημένο. Σκέψη και βίωμα είναι τρόπον τινά ένα. Ο άλλος παρουσιάζεται τυφλός, τουλάχιστον κατά το ένα μάτι, και εγώ του κρατώ ένα ανδρικό ουροδοχείο (που χρειάστηκε να το αγοράσουμε ή που το αγοράσαμε στην πόλη). Είμαι λοιπόν νοσοκόμος και πρέπει να του δώσω το ουροδοχείο, επειδή είναι τυφλός. Αν μας δει έτσι ο εισπράκτορας, πρέπει να μας αφήσει να διαφύγουμε ως ανύποπτοι. Η στάση του άλλου και το πέος που ουρεί φαίνονται ολοκάθαρα. Τότε ξύπνησα με την ανάγκη για ούρηση.

Όλο το όνειρο δίνει περίπου την εντύπωση μιας φαντασίωσης που μεταφέρει τον ονειρευόμενο στο επαναστατικό έτος 1848, η μνήμη του οποίου είχε ανανεωθεί με το ιωβηλαίο [του αυτοκράτορα Φραγκίσκου Ιωσήφ Α'] του έτους 1898, όπως άλλωστε και με μια μικρή εκδρομή στο Wachau, κατά την οποία γνώρισα το Emmersdorf,²²⁹ τον τόπο ανάπαυσης του ηγέτη των φοιτητών Fischhof, στον οποίο μπορεί να παραπέμπουν μερικά χαρακτηριστικά του έκδηλου περιεχομένου του ονείρου. Ο ειρμός των σκέψεων με οδηγεί έπειτα στην Αγγλία, στο σπίτι του αδελφού μου, ο οποίος συνήθιζε να κοπανάει στη γυναίκα του αστειευόμενος τον τίτλο ενός ποιήματος του λόρδου Tennyson²³⁰ «Fifty years ago», ενώ τα παιδιά συνήθιζαν να διορθώνουν: Fifteen years ago. Αυτή η φαντασίωση όμως, η οποία συνδέεται με τις σκέψεις που προκάλεσε η εμφάνιση του κόμητα Thun, είναι προτεταγμένη όπως η πρόσοψη των ιταλικών εκκλησιών, που

δεν σιναρτάται οργανικά με το πίσω κτίριο· σε αντίθεση άλλωστε προς αυτές τις προσόψεις παρουσιάζει κενά, είναι συγκεχυμένη και σε πολλά σημεία προβάλλουν στοιχεία από το εσωτερικό. Το πρώτο μέρος του ονείρου είναι συγκερασμός διάφορων σκηνών, στις οποίες μπορώ να το αναλύσω. Η υπεροπτική στάση του κόμητα στο όνειρο είναι αντιγραφή μιας γυμνασιακής σκηνής από το *δέκατο πέμπτο έτος* της ηλικίας μου. Είχαμε στήσει μια συνωμοσία εναντίον ενός μισητού και αδαούς καθηγητή, ψυχή της οποίας ήταν ένας συμμαθητής που από τότε φαίνεται πως διάλεξε για πρότυπό του τον *Ερρίκο Η΄ της Αγγλίας*. Το κύριο χτύπημα έπεσε στον δικό μου ρόλο, και μια συζήτηση για τη σημασία του Δούναβη στην Αυστρία (Wachau!) στάθηκε η αφορμή για την ανοικτή διαμαρτυρία. Στη συνωμοσία συμμετείχε ο μόνος γόνος αριστοκρατικής οικογένειας που είχαμε, τον οποίο λόγω του χτυπητά υψηλού αναστήματος αποκαλούσαμε «*λεοπάρδαλη*». Όταν ο τύραννος του σχολείου, ο καθηγητής των *γερμανικών*, τον κάλεσε να λογοδοτήσει, αυτός στεκόταν όπως ο κόμης στο όνειρο. Η δήλωση του *αγαπημένου λουλουδιού* και η *τοποθέτηση στη μπουτονιέρα* ενός πράγματος, που πρέπει να είναι και αυτό λουλούδι (το οποίο θυμίζει τις ορχιδέες που την ίδια ημέρα είχα προσφέρει σε μια φίλη, αλλά και ένα ρόδο της *Ιεριχούς*²³¹) μοιάζει πολύ με τη σκηνή από τα βασιλικά δράματα του Shakespeare²³² που ανοίγει τον εμφύλιο πόλεμο του *κόκκινου* και του *άσπρου* τριαντάφυλλου· τη θυμήθηκα αναφέροντας τον Ερρίκο Η΄. Τα ρόδα δεν απέχουν πολύ από τα κόκκινα και τα άσπρα γαρύφαλα. (Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται στην ανάλυση δύο δίστιχα, ένα *γερμανικό* και ένα *ισπανικό*:

Rosen, Tulpen, Nelken,
alle Blumen welken.²³³

Isabelita, no llores
que se marchitan las flores.²³⁴

Το *ισπανικό* είναι από τον «*Φιγκαρό*»). Εδώ στη Βιέννη τα λευκά γαρύφαλα έγιναν σήμα των *αντισημιτών*, τα κόκκινα των *σοσιαλδημοκρατών*. Πίσω από αυτά βρίσκεται η ανάμνηση μιας αντισημιτικής πρόκλησης κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού με το τραίνο στην ωραία Σαξονία (Αγγλοσάξονες). Η τρίτη σκηνή που απέδωσε συστατικά στοιχεία για τη διαμόρφωση του πρώτου μέρους του ονείρου εμπνέει στην πρώτη φοιτητική μου περίοδο. Σε έναν *γερμανικό* σύλλογο φοιτητών γινόταν μια συζήτηση για τη σχέση της φιλοσοφίας προς τις φυσικές επιστήμες. Άγουρος νέος ακόμη, γεμάτος υλιστικά δι-

δάγματα, προωθήθηκα μπροστά και εξέφρασα μια πολύ μονόπλευρη άποψη. Σηκώθηκε τότε ένας παλαιότερος συνάδελφος με υπεροπτική έκφραση, ο οποίος από τότε έχει αποδειχθεί ικανός να καθοδηγεί ανθρώπους και να οργανώνει μάζες και του οποίου το όνομα άλλωστε προέρχεται επίσης από το ζωικό βασίλειο,²³⁵ και μας επέκρινε δριμύτατα· παλαιότερα είχε φυλάξει και αυτός γουρούνια, είπε, αλλά μετάνιωσε και επέστρεψε στο πατρικό του. *Εξοργίσθηκα* (όπως στο όνειρο), έγινα απρεπής και απάντησα ότι τώρα που ξέρω πως φύλαξε *γουρούνια*, δεν απορώ πια για τον τόνο της ομιλίας του. (Στο όνειρο *απορώ* για τον φιλογερμανισμό μου). Στην αίθουσα επικρατεί αναστάτωση· πολλοί μου ζήτησαν να ανακαλέσω, αλλά εγώ δεν υπέκυψα. Ο προσβεβλημένος στάθηκε πολύ συνετός για να δεχθεί την *πρόκληση* που του απευθυνόταν και δεν επανήλθε στο θέμα.

Τα υπόλοιπα στοιχεία της ονειρικής σκηνής προέρχονται από βαθύτερα στρώματα. Τι σημαίνει η δήλωση του κόμητα για το «χαμολεύκι»; Εδώ πρέπει να συμβουλευθώ τους συνειρμούς μου. *Huflattich-lattice-Salat-Salathund*²³⁶ (ο σκύλος που ζηλεύει τους άλλους για κάτι, το οποίο όμως ο ίδιος δεν τρώει). Εδώ διαφαίνεται ένα απόθεμα υβριστικών χαρακτηρισμών: *λεοπάρδαλη*, *γουρούνι*, *σκύλος*· μέσω ενός ονόματος μπορώ επίσης να φθάσω στον γάιδαρο, άρα πάλι σε μια κοροϊδία για έναν ακαδημαϊκό δάσκαλο. Επίσης αποδίδω πρόχειρα — χωρίς να ξέρω αν είναι έτσι — το *Huflattich* ως «*pissen-lit*».²³⁷ Η πληροφορία μου προέρχεται από το *Germinal* του Zola, όπου τα παιδιά καλούνται να φάνε τέτοια σαλάτα. Ο σκύλος — *chien* — θυμίζει ηχητικά την απόδευση (*chier*, ενώ το *pisser* σημαίνει ουρώ). Σύντομα θα έχουμε τις άσεμνες λειτουργίες και στις τρεις καταστάσεις των σωμάτων· διότι στο ίδιο βιβλίο του Zola, που σχετίζεται αρκετά με τη μελλοντική επανάσταση, περιγράφεται η διεξαγωγή ενός παράξενου αγωνίσματος, που αναφέρεται στην παραγωγή περιττωματικών αερίων, τα οποία αποκαλούνται *flatus*.²³⁸ Και τώρα πρέπει να σημειώσω πώς έχει προετοιμασθεί από καιρό ο δρόμος που οδηγεί σε αυτό το *flatus*, με αφετηρία τα *λουλούδια* και μέσω του *ισπανικού* δίστιχου, της Ισαβελίτας, που παραπέμπει στην Ισαβέλα και τον Φερδινάνδο, μέσω του Ερρίκου Η΄, της *αγγλικής* ιστορίας στον αγώνα της Αρμάδας κατά της *Αγγλίας*, μετά τη νικηφόρο έκβαση του οποίου οι Άγγλοι έκοψαν ένα μετάλλιο με την επιγραφή: *Flavit et dissipati sunt*, αφού η ανεμοθύελλα είχε κατασκορπίσει τον ισπανικό στόλο.²³⁹ Αυτό το ρητό σκέφθηκα όμως, ενμέρει αστειευόμενος, να το θέσω ως επιγραφή στο κεφάλαιο «*Θεραπεία*», αν ποτέ καταγράψω διεξοδικά την αντίληψη και τη θεραπευτική μέθοδό μου στην περίπτωση της υστερίας.

Για τη δεύτερη σκηνή του ονείρου δεν μπορώ να δώσω μια τόσο λεπτομερή εξήγηση, και μάλιστα εξαιτίας της λογοκρισίας. Συμβαίνει δηλαδή να παίρνω τη θέση ενός υψηλά ιστάμενου κυρίου εκείνης της επαναστατικής περιόδου, ο οποίος είχε μια περιπέτεια με κάποιον Adler, έπασχε μάλλον από *ακράτεια* κλπ., και νομίζω πως *εδώ δεν θα είχα το δικαίωμα να περάσω* τη λογοκρισία, αν και το μεγαλύτερο μέρος εκείνων των ιστοριών μου το διηγήθηκε ένας *σύμβουλος της Αυλής* (Aula, consiliarius aulicus). Η σειρά δωματίων στο όνειρο προκλήθηκε από το σαλόνι του τραίνου της εξοχότητάς του, στο οποίο μπόρεσα να ρίξω μια σύντομη ματιά· σημαίνει όμως, όπως συχνά στο όνειρο, *γυναίκες*²⁴⁰ (γυναίκες του Δημοσίου). Στην περίπτωση της οικονόμου δεν αποδίδω τις πρόπουσες ευχαριστίες σε μια πνευματώδη κυρία ορισμένης ηλικίας για τη φιλοξενία και τις πολλές καλές ιστορίες που έχω απολαύσει στο σπίτι της. Το μοτίβο με τη λάμπα ανάγεται στον Grillparzer,²⁴¹ ο οποίος σημείωσε ένα γοητευτικό βίωμα παρεμφερούς περιεχομένου και το χρησιμοποίησε στο «*Ηρώ και Λέανδρος*» (τα *κύματα της θάλασσας* και του έρωτα – η *Αρμάδα* και η *ανεμοθύελλα*).²⁴² Δεν θα ανακοινώσω τη λεπτομερή ανάλυση ούτε των υπόλοιπων δύο μερών του ονείρου.²⁴³ Θα επιλέξω μόνο τα στοιχεία που οδηγούν στις δύο παιδικές σκηνές, εξαιτίας των οποίων περιέλαβα εδώ αυτό το όνειρο. Δικαιολογημένα θα υποθέσει κανείς ότι το υλικό που με αναγκάζει να μη' προχωρήσω στην ανακοίνωση είναι σεξουαλικό· δεν είναι όμως ανάγκη να αρκεσθεί κανείς σε αυτή την εξήγηση. Συχνά δεν είναι για μας μυστικό κάτι που ενώπιον τρίτων πρέπει να το μεταχειριζόμαστε ως μυστικό, και εδώ δεν είναι αυτοί οι λόγοι που με κάνουν να αποκρύψω τη λύση, αλλά πρόκειται για τα αίτια της εσωτερικής λογοκρισίας, τα οποία μου κρύβουν το πραγματικό περιεχόμενο του ονείρου. Γιαυτό λοιπόν πρέπει να πω ότι η ανάλυση εμφανίζει αυτά τα [τελευταία] τρία μέρη του ονείρου ως αυθάδεις κομπασμούς, ως απόρροια μιας γελοίας μεγαλομανίας, η οποία στην άγρυπνη ζωή μου είναι ήδη καταπιεσμένη, ενώ εδώ παρουσιάζεται με ορισμένες απολήξεις της ακόμη και στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου (*έχω την εντύπωση πως είμαι εξαιρετικά πονηρός*): πάντως αφήνει να κατανοηθεί θαυμάσια η υπεροπτική διάθεση της βραδιάς πριν από το όνειρο. Η κομπορημοσύνη εμφανίζεται σε όλα τα επίπεδα· η αναφορά του Γκρατς ανάγεται λόγου χάρη στην κοινή έκφραση «*Και τι κοστίζει το Γκρατς;*» στην οποία αρέσκειται κανείς, όταν νομίζει πως διαθέτει υπεραρκετά χρήματα. Αν θελήσει κανείς να σκεφθεί την ανυπέρβλητη περιγραφή του Rabelais για τον βίο και την πολιτεία του Gargantua και του γιού του Pantagruel, θα μπορέσει να κατατάξει στους κομπασμούς και το δηλωνόμενο περιεχόμενο του

πρώτου μέρους του ονείρου. Σχετικά με τις δύο παιδικές σκηνές, στις οποίες υποσχέθηκα να αναφερθώ, πρέπει να σημειώσω τα εξής: Είχα αγοράσει γι' αυτό το ταξίδι μια *καινούργια* βαλίτσα, το χρώμα της οποίας, καφέ-μωβ, εμφανίζεται πολλές φορές στο όνειρο (*κα-στανοί-μωβ μενεξέδες από άκαμπτο ύφασμα πλάι σε ένα πράγμα που λέγεται «αγρευτής κοριτσιών»* – τα έπιπλα στα κυβερνητικά γραφεία). Όπως είναι γνωστό, τα παιδιά πιστεύουν ότι κάνουν εντύπωση στους ανθρώπους, όταν έχουν κάτι *καινούργιο*. Μου έχουν διηγηθεί την ακόλουθη σκηνή από την παιδική μου ζωή, η ανάμνηση της οποίας έχει υποκατασταθεί από την ανάμνηση της διήγησης. Σε ηλικία δύο ετών πρέπει να *ύγραινα* ακόμη πού και πού το *κρεβάτι*, και όταν με μάλωναν γιαντό, *παρηγορούσα* τον πατέρα μου με την υπόσχεση ότι θα του αγοράσω στο Ν. (στην πιο κοντινή κάπως μεγαλύτερη πόλη) ένα *καινούργιο*, ωραίο *κόκκινο κρεβάτι*. (Εδώ οφείλεται η παρεμβολή στο όνειρο ότι *αγοράσαμε* το ουροδοχείο ή ότι *χρειάστηκε να το αγοράσουμε στην πόλη*). (Να προσεχθεί πάντως η συμπαράθεση του ανδρικού ουροδοχείου και της θηλυκής βαλίτσας, box). [Βλέπε μέρος IV]. Αυτή η υπόσχεση περιέχει όλη τη μεγαλομανία του παιδιού. Η σημασία που έχουν για το όνειρο οι δυσκολίες των παιδιών με την ούρηση παρατηρήθηκε και στην ερμηνεία ενός προηγούμενου ονείρου (όνειρο III, σειρά πρώτη, μέρος V, κεφ. Β). Από την ψυχανάλυση νευρωτικών έχουμε συμπεράνει και τη στενή συνάρτηση της νυχτερινής ενούρησης με το χαρακτηρισολογικό στοιχείο της φιλοδοξίας.²⁴⁴

Αργότερα όμως, όταν ήμουν επτά ή οκτώ ετών, σημειώθηκε μια άλλη αταξία, που τη θυμούμαι πολύ καλά. Προτού πάω για ύπνο το βράδυ, αγνόησα την εντολή της διακριτικότητας, σύμφωνα με την οποία δεν ήταν επιτρεπτό να κάνω το νερό μου παρουσία των γονέων και μάλιστα στο υπνοδωμάτιό τους: στον εξάψαλμο του πατέρα, που ακολούθησε την πράξη, περιεχόταν η παρατήρηση: Αυτό το παιδί δεν θα καταφέρει τίποτε στη ζωή του. Αυτό πρέπει να ήταν μια φοβερή προσβολή για τη φιλοδοξία μου, διότι στα όνειρά μου επανέρχονται κάθε τόσο υπονοούμενα γι' αυτή τη σκηνή, που κατά κανόνα συνδυάζονται με απαρίθμηση επιδόσεων και επιτυχιών μου, σαν να ήθελα να πω: Βλέπεις, παραταύτα έγινα κάτι. Αυτή η παιδική σκηνή προσφέρει λοιπόν το υλικό για την τελευταία εικόνα του ονείρου, όπου οι ρόλοι είναι φυσικά αντεστραμμένοι. Ο μεγαλύτερος άντρας, προφανώς ο πατέρας, αφού η τυφλότητα από το ένα μάτι υποδηλώνει το μονόπλευρο γλαύκωμά του,²⁴⁵ ουρεί τώρα μπροστά μου, όπως εγώ τότε μπροστά του. Με το γλαύκωμα του υπενθυμίζω την κοκαΐνη, από την οποία είχε επωφεληθεί στην εγχείρησή του [βλέπε μέρος V, κεφ. Α], σαν να εκπλήρωνα τώρα την υπόσχεσή

μου. Μάλιστα δεν τον περιπαίζω· επειδή είναι τυφλός, πρέπει να του κρατώ το ουροδοχείο και εντρυφώ σε υπαινιγμούς για τις γνώσεις μου στη θεωρία της υστερίας, για την οποία είμαι περήφανος.²⁴⁶

Όταν οι δύο παιδικές σκηνές σε μένα συνδέονται έτσι και αλλιώς στενά με το ζήτημα της μεγαλομανούς φιλοδοξίας, το ζωντάνεμά τους στο ταξίδι προς το Aussee ευνοήθηκε και από το γεγονός ότι το δικό μου κουπέ δεν διέθετε τουαλέτα και έπρεπε να αναμένω ότι στη διαδρομή θα περιερχόμουν σε αμηχανία, κάτι που το πρωί πράγματι συνέβη. Ξύπνησα τότε αισθανόμενος τη σωματική ανάγκη. Θα μπορούσε κανείς, νομίζω, να αποδώσει σε αυτή την αίσθηση της ανάγκης τον ρόλο του πραγματικού υποκινητή του ονείρου, αλλά θα προτιμούσα μια άλλη αντίληψη, δηλαδή ότι πρώτα υπήρξαν οι ονειρικές σκέψεις, από τις οποίες στη συνέχεια προκλήθηκε η ανάγκη ούρησης. Είναι εντελώς ασυνήθιστο σε μένα να διαταράσσεται ο ύπνος μου από οποιαδήποτε ανάγκη, πόσο μάλλον να ξυπνώ τέτοια ώρα, στις τρεις παρά τέταρτο το πρωί. Ένα άλλο αντεπιχείρημα προσφέρει η παρατήρηση ότι σε άλλα ταξίδια, υπό συνθήκες μεγαλύτερης άνεσης, δεν αισθάνθηκα σχεδόν ποτέ την ανάγκη να ξυπνήσω πρόωρα για ούρηση. Άλλωστε μπορώ να αφήσω αυτό το σημείο εκκρεμές, χωρίς να προκύπτουν μειονεκτήματα.²⁴⁷

Από τότε που οι εμπειρίες κατά την ανάλυση των ονείρων μού έδειξαν ότι και από τα όνειρα που η ερμηνεία τους φαίνεται προς το παρόν πλήρης, αφού εύκολα διαπιστώνονται οι πηγές του ονείρου και η υποκινούσα επιθυμία, ότι και από αυτά τα όνειρα εκπορεύονται σημαντικές σκέψεις που φθάνουν ως τα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας, διερωτήθηκα μήπως και αυτό το χαρακτηριστικό αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση της διαδικασίας του ονείρου. Αν μπορούσα να γενικεύσω αυτή τη σκέψη, θα υποστήριζα ότι κάθε όνειρο συνδέεται ως προς το έκδηλο περιεχόμενό του με τα νωπά βιώματα, αλλά ως προς το λανθάνον περιεχόμενο με τα πιο παλαιά βιώματα, για τα οποία η ανάλυση της υστερίας μπορεί πράγματι να δείξει ότι έχουν μείνει με την καλή έννοια νωπά μέχρι το παρόν. Αυτή η υπόθεση όμως δεν είναι πολύ εύκολο να επαληθευθεί· στο ζήτημα του πιθανού ρόλου των πρώιμων παιδικών βιωμάτων για τη διαμόρφωση του ονείρου θα επανέλθω αργότερα. [Μέρος VII, κεφ. Γ].

Από τις τρεις ιδιομορφίες της ονειρικής μνήμης, που αποτέλεσαν την αφετηρία μας, η μία — η προτίμηση του δευτερεύοντος υλικού στο περιεχόμενο του ονείρου — εξηγήθηκε ικανοποιητικά με την αναγωγή της στην *παραμόρφωση του ονείρου*. Τις δύο άλλες, τη διάκριση του νωπού ή πρόσφατου καθώς και του παιδικού στοιχείου

μπορέσαμε να τις επιβεβαιώσουμε, όχι όμως και να τις συμπεράνουμε από τα κίνητρα του ονείρου. Ας κρατήσουμε στη μνήμη μας αυτά τα δύο χαρακτηριστικά, τα οποία απομένουν ακόμη να εξηγηθούν και να αξιολογηθούν· θα πρέπει να βρουν αλλού τη θέση τους, ίσως στην ψυχολογία της κατάστασης του ύπνου ή στους συλλογισμούς για τη δομή του ψυχικού μηχανισμού, που θα τους κάνουμε αργότερα, όταν θα έχουμε αντιληφθεί ότι η ερμηνεία των ονείρων μάς επέτρεψε να ρίξουμε μια ματιά, όπως μέσα από έναν φεγγίτη, στο εσωτερικό αυτού του μηχανισμού. [Βλέπε μέρος VII].

Ένα άλλο συμπέρασμα από τις τελευταίες αναλύσεις ονείρων θα το υπογραμμίσω όμως αμέσως τώρα. Το όνειρο εμφανίζεται συχνά *πολυσήμαντο*. Όπως δείχνουν τα παραδείγματα, είναι δυνατόν όχι μόνο να συνυπάρχουν σε αυτό πολλές εκπληρώσεις επιθυμιών, αλλά και ένα νόημα, μια εκπλήρωση επιθυμίας να καλύπτει την άλλη, ώσπου στο πιο χαμηλό στρώμα συναντούμε την εκπλήρωση μιας επιθυμίας των πρώτων παιδικών χρόνων· έτσι λοιπόν αναλογιζόμαστε και εδώ μήπως θα ήταν πιο σωστό να αντικαταστήσουμε τη λέξη «συχνά» με την έκφραση «κατά κανόνα».²⁴⁸

ΟΙ ΣΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Όταν αποπειράται κανείς να προκαλέσει το ενδιαφέρον ενός μορφωμένου μη ειδικού για την προβληματική του ονείρου και με αυτή την πρόθεση τον ρωτήσει από ποιές πηγές κατά τη γνώμη του προέρχονται τα όνειρα, αντιλαμβάνεται συνήθως ότι ο ερωτηθείς νομίζει πως είναι βέβαιος κάτοχος αυτού του μέρους της λύσης. Αναλογίζεται αμέσως την επιρροή που ασκούν στη διαμόρφωση του ονείρου οι διαταραχές ή οι δυσκολίες της πέψης («Τα όνειρα προέρχονται από το στομάχι») [βλέπε μέρος I, κεφ. Γ], οι τυχαίες στάσεις του σώματος και μικρά βιώματα κατά τη διάρκεια του ύπνου και δεν υποψιάζεται ίσως ότι και μετά τον συνυπολογισμό όλων αυτών των παραγόντων απομένει κάτι που πρέπει να εξηγηθεί.

Στο εισαγωγικό μέρος (I, κεφ. Γ) εξετάσαμε διεξοδικά ποιόν ρόλο ως προς τη διαμόρφωση του ονείρου αποδίδει στις σωματικές πηγές ερεθισμάτων η επιστημονική βιβλιογραφία, οπότε αρκεί τώρα να θυμηθούμε τα συμπεράσματα αυτής της εξέτασης. Είδαμε ότι διακρίνονται τριών ειδών σωματικές πηγές ερεθισμάτων: τα αντικειμενικά αισθητήρια ερεθίσματα, που προέρχονται από εξωτερικά αντικείμενα, οι απλώς υποκειμενικά θεμελιωμένες καταστάσεις εσωτερικής διέγερσης των αισθητηρίων οργάνων και τα σωματικά ερεθίσματα που έχουν την πηγή τους στο εσωτερικό του σώματος. Παρατηρήσαμε και την τάση των συγγραφέων τις τυχόν *ψυχικές* πηγές του ονείρου πλάι σε αυτές τις σωματικές πηγές ερεθισμάτων να τις παραγκωνίζουν ή να τις παραβλέπουν τελείως (μέρος I, κεφ. Γ, 4). Κατά την εξέταση των επιχειρημάτων υπέρ των σωματικών ερεθισματικών πηγών είδαμε ότι η σημασία των *αντικειμενικών* διεγέρσεων των αισθητηρίων οργάνων – ενμέρει τυχαία ερεθίσματα κατά τη διάρκεια του ύπνου και ενμέρει τέτοια που δεν μπορούν να κρατηθούν μακριά ούτε από την ψυχική ζωή κατά τη διάρκεια του ύπνου – είναι διακριβωμένη από πολλές παρατηρήσεις, ενώ επιβεβαιώνεται πειραματικά (μέρος I, κεφ. Γ, 1) ότι ο ρόλος των *υποκειμενικών* αισθητηρίων διεγέρσεων φαίνεται αποδειγμένος από την αναπαραγωγή των υπναγωγικών αισθητηρίων εικόνων μέσα στα όνειρα (μέρος I, κεφ. Γ, 2) και ότι η ευρύτητα παραδεκτή αναγωγή των ονειρικών μας εικόνων και παραστάσεων σε *εσωτερικά* σωματικά ερεθίσματα δεν αποδεικνύεται μεν σε όλο της το εύρος, αλλά μπορεί να στηριχθεί στην πασίγνωστη επιρροή που η κατάσταση διέγερσης των πεπτικών, ουρητικών και σεξουαλικών οργάνων ασκεί στο περιεχόμενο των ονείρων μας.

«Νευρικά ερεθίσματα» και «σωματικά ερεθίσματα» είναι λοιπόν

κατ' αυτά οι σωματικές πηγές του ονείρου, δηλαδή σύμφωνα με πολλούς συγγραφείς οι μόνες πηγές του.

Ακούσαμε όμως και αρκετές αμφιβολίες, οι οποίες δεν αφορούσαν τόσο την ορθότητα όσο κυρίως την επάρκεια της θεωρίας των σωματικών ερεθισμάτων.

Όσο βέβαιοι και αν μπορούσαν να αισθάνονται όλοι οι εκπρόσωποι αυτής της θεωρίας ως προς τις πραγματικές τους βάσεις – αφού μάλιστα τα τυχαία και εξωτερικά νευρικά ερεθίσματα, όσο λαμβάνονται υπόψη, δεν είναι δύσκολο να επανευρεθούν μέσα στο περιεχόμενο του ονείρου –, κανένας από αυτούς δεν απέκλεισε τη διαπίστωση ότι το πλούσιο παραστασιακό περιεχόμενο των ονείρων δεν μπορεί να παραχθεί μόνο από τα εξωτερικά νευρικά ερεθίσματα. Η δεσποινίς Mary Whiton Calkins (1893 [312]) εξέτασε από αυτή την άποψη τα όνειρα που είχε η ίδια καθώς και ένα δεύτερο πρόσωπο σε διάστημα έξι εβδομάδων και μόνο σε 13,2% και 6,7% αντίστοιχα διαπίστωσε το στοιχείο της αισθητήριας αντίληψης εξωτερικών ερεθισμάτων· μόνο δύο περιπτώσεις αυτού του δείγματος μπορούσαν να αναχθούν σε οργανικές αισθήσεις. Η στατιστική μάς επιβεβαιώνει τώρα αυτό που μια φευγαλέα επισκόπηση των δικών μας εμπειριών μας επέτρεψε ήδη να υποθέσουμε.

Πολλοί συγγραφείς είχαν αρκестθεί να υπογραμμίσουν το «όνειρο των νευρικών ερεθισμάτων» ως μία καλά ερευνημένη παραλλαγή, σε αντίθεση προς άλλες μορφές ονείρων. Ο Spitta [1882, 233] διαιρεί τα όνειρα σε *όνειρα νευρικών ερεθισμάτων* και σε *όνειρα συνειρμών*. Ήταν όμως σαφές ότι αυτή η λύση δεν ήταν ικανοποιητική, εφόσον δεν μπορούσε να βρεθεί ο σύνδεσμος μεταξύ των σωματικών πηγών του ονείρου και του παραστασιακού υλικού του.

Στην πρώτη μομφή, την ανεπαρκή συχνότητα των εξωτερικών ερεθισματικών πηγών, έρχεται έτσι να προστεθεί το δεύτερο σημείο επίκρισης, η ανεπάρκεια στην εξήγηση του ονείρου που μπορεί να επιτευχθεί με την εισαγωγή των ονειρικών πηγών αυτού του είδους. Οι εκπρόσωποι της θεωρίας μάς οφείλουν δύο τέτοιες εξηγήσεις: πρώτον, γιατί στο όνειρο δεν αναγνωρίζεται η πραγματική φύση του εξωτερικού ερεθίσματος, αλλά κατά κανόνα παραγνωρίζεται (βλέπε τα όνειρα με το ξυπνητήρι, μέρος I, κεφ. Γ, 1), και δεύτερον, γιατί το αποτέλεσμα της αντίδρασης της αντιλαμβανόμενης ψυχής σε αυτό το παραγνωριζόμενο ερέθισμα μπορεί να είναι τόσο απροσδιόριστα μεταβαλλόμενο. Η απάντηση του Strümpell σε αυτό το ερώτημα είναι, όπως είδαμε, ότι η ψυχή κατά τη διάρκεια του ύπνου, έχοντας στρέψει τα νώτα προς τον εξωτερικό κόσμο δεν μπορεί να ερμηνεύσει σωστά το αντικειμενικό αισθητήριο ερέθισμα, αλλά είναι αναγκασμένη, επειδή αυτό είναι προς διάφορες κατευθύνσεις απροσδιό-

ριστο, να πλάθει αυταπάτες. Ο ίδιος γράφει σχετικά (1877, 108 κ.ε.):

«Μόλις εξαιτίας ενός εξωτερικού ή εσωτερικού ερεθίσματος των νεύρων κατά τη διάρκεια του ύπνου δημιουργηθεί μια αίσθηση ή ένα σύμπλεγμα αισθήσεων, ένα αίσθημα, και γενικά κινηθεί μια ψυχική διαδικασία και γίνει αντιληπτή από την ψυχή, αυτή η διαδικασία προκαλεί μέσα από τον κύκλο εμπειριών, που απέμειναν στην ψυχή από την κατάσταση αγρύπνιας, εικόνες αισθήσεων, δηλαδή προηγούμενες αισθητήριες αντιλήψεις, οι οποίες άλλοτε είναι γυμνές και άλλοτε φέρουν τις οικείες ψυχικές αξίες. Είναι σαν να συγκεντρώνει γύρω της έναν μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό τέτοιων εικόνων, από τις οποίες η προκαλούμενη από το νευρικό ερέθισμα εντύπωση λαμβάνει την ψυχική της αξία. Συνήθως λέγεται και σε αυτή την περίπτωση, όπως το πράττει η κοινή χρήση της γλώσσας στην περίπτωση της αγρυπνιας συμπεριφοράς, ότι η ψυχή κατά τη διάρκεια του ύπνου ερμηνεύει τις εντυπώσεις των νευρικών ερεθισμάτων. Αποτέλεσμα αυτής της ερμηνείας είναι το λεγόμενο *όνειρο νευρικών ερεθισμάτων*, δηλαδή ένα όνειρο που τα συστατικά του οφείλονται στο γεγονός ότι ένα νευρικό ερέθισμα επιτελεί στην ψυχική ζωή την ψυχική του λειτουργία σύμφωνα με τους νόμους της αναπαραγωγής». [Βλέπε μέρος I, κεφ. Γ, 1 και κεφ. Ε].

Σε όλα τα ουσιαστικά σημεία ταυτόσημη με αυτή τη θεωρία είναι η θέση του Wundt [1874, 656 κ.ε.], σύμφωνα με την οποία οι παραστάσεις του ονείρου έχουν, τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, την αφετηρία τους σε αισθητήρια ερεθίσματα, ιδιαίτερα μάλιστα στην κοιναισθησία, και έτσι είναι συνήθως φανταστικές ψευδαισθήσεις, πιθανώς μόνο κατά ένα μικρό μέρος καθαρές μνημονικές παραστάσεις, που φθάνουν στον βαθμό παραισθήσεων. [Βλέπε μέρος I, κεφ. Γ, 4]. Για τη σχέση του ονειρικού περιεχομένου προς τα ερεθίσματα του ονείρου, όπως αυτή προκύπτει σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, ο Strümpell βρίσκει την εύστοχη παρομοίωση (1877, 84), ότι είναι σαν τα «δέκα δάχτυλα ενός μουσικά εντελώς απαίδευτου ανθρώπου να γλιστρούν πάνω στα πλήκτρα του μουσικού οργάνου». Έτσι το όνειρο δεν θα αποτελούσε ψυχικό φαινόμενο, που έχει προέλθει από ψυχικά αίτια, αλλά θα ήταν αποτέλεσμα ενός φυσιολογικού ερεθίσματος, που εκδηλώνεται με ψυχικά συμπτώματα, διότι ο μηχανισμός που δέχθηκε το ερέθισμα δεν έχει τη δυνατότητα να εκδηλωθεί διαφορετικά. Σε μια παρόμοια προϋπόθεση στηρίζεται π.χ. η εξήγηση των έμμονων ιδεών, την οποία προσπάθησε να δώσει ο Meynert με την περίφημη παρομοίωση με την πλάκα του ρολογιού, πάνω στην οποία μερικοί αριθμοί προεξέχουν λόγω μεγαλύτερης κυρτότητας.

Όσο δημοφιλής και αν έγινε η θεωρία των σωματικών ονειρικών

ερεθισμάτων και όσο πειστική και αν φαίνεται, είναι εντούτοις εύκολο να κατονομασθεί το αδύνατο σημείο της. Κάθε σωματικό ονειρικό ερέθισμα, που στον ύπνο ζητεί από τον ψυχικό μηχανισμό να ερμηνευθεί με τη διαμόρφωση της ψευδαισθήσης, μπορεί να υποκινήσει αμέτρητες τέτοιες ερμηνευτικές απόπειρες, δηλαδή να επιτύχει την αντιπροσώπευσή του μέσα στο περιεχόμενο του ονείρου με τις πιο διαφορετικές παραστάσεις.²⁴⁹ Η θεωρία όμως του Strümpell και του Wundt δεν είναι σε θέση να κατονομάσει οποιοδήποτε κίνητρο, που ρυθμίζει τη σχέση ανάμεσα στο εξωτερικό ερέθισμα και την ονειρική παράσταση που επιλέγει για την ερμηνεία του, δηλαδή να εξηγήσει την «παράξενη επιλογή», την οποία τα ερεθίσματα «κάνουν αρκετά συχνά στην παραγωγική τους δραστηριότητα» (Lipps, 1883, 170). Άλλες αντιρρήσεις αφορούν τη βασική προϋπόθεση ολόκληρης της θεωρίας των ψευδαισθήσεων, ότι η ψυχή δεν είναι σε θέση κατά τη διάρκεια του ύπνου να διακρίνει την πραγματική φύση των αντικειμενικών αισθητηρίων ερεθισμάτων. Ο παλαιός φυσιολόγος Burdach μας αποδεικνύει ότι η ψυχή μπορεί κάλλιστα και στον ύπνο να ερμηνεύσει τις αισθητήριες εντυπώσεις που δέχεται και να αντιδράσει σύμφωνα με την ορθή ερμηνεία, εξηγώντας ότι μπορεί κανείς να εξαιρέσει από την παραμέληση κατά τη διάρκεια του ύπνου μερικές αισθητήριες εντυπώσεις, που είναι σημαντικές για τον κοιμώμενο (τροφός και παιδί) και ότι ξυπνάει κανείς ευκολότερα ακούγοντας το δικό του όνομα παρά δεχόμενος μια αδιάφορη ακουστική εντύπωση, πράγμα που προϋποθέτει ότι η ψυχή κάνει και στον ύπνο διακρίσεις ανάμεσα στις εντυπώσεις (μέρος I, κεφ. E). Ο Burdach συμπεραίνει από αυτές τις παρατηρήσεις ότι κατά τη διάρκεια της κατάστασης ύπνου δεν πρέπει να αποδώσουμε στην ψυχή *ανικανότητα να ερμηνεύσει τα αισθητήρια ερεθίσματα, αλλά έλλειψη ενδιαφέροντος* γι' αυτά. Τα ίδια επιχειρήματα, που χρησιμοποιεί ο Burdach το 1830, επανεμφανίζονται απaráλλακτα το 1883 στον Lipps προκειμένου να καταπολεμηθεί η θεωρία των σωματικών ερεθισμάτων. Η ψυχή εμφανίζεται λοιπόν όπως ο κοιμώμενος του ανεκδότη, ο οποίος στο ερώτημα «κοιμάσαι;» απαντά «όχι», αλλά μετά τη δεύτερη παρέμβαση: «τότε λοιπόν δάνεισέ μου δέκα φιορίνια», οχυρώνεται πίσω από τη δικαιολογία: «Κοιμούμαι».

Η ανεπάρκεια της θεωρίας των σωματικών ονειρικών ερεθισμάτων μπορεί να καταδειχθεί και με άλλον τρόπο. Η παρατήρηση δείχνει ότι τα εξωτερικά ερεθίσματα δεν με αναγκάζουν να ονειρευθώ, έστω και αν αυτά τα ερεθίσματα εμφανίζονται στο περιεχόμενο του ονείρου μόλις ονειρευθώ και στην περίπτωση που ονειρευθώ. Λόγου χάρη εναντίον ενός δερματικού ή πειστικού ερεθίσματος, που με προσβάλλει κατά τη διάρκεια του ύπνου, διαθέτω διάφορους τρό-

πους αντίδρασης. Μπορώ να το αγνοήσω και κατά την αφύπνιση να βρω ότι π.χ. ένα πόδι ήταν ακάλυπτο ή ένα χέρι ήταν πλακωμένο· η παθολογία μου δείχνει, όπως είναι γνωστό, πάρα πολλά παραδείγματα όπου τα πιο διαφορετικά και πολύ διεγερτικά ερεθίσματα αίσθησης και κίνησης κατά τη διάρκεια του ύπνου μένουν χωρίς αποτέλεσμα. Μπορώ να νοιώσω στον ύπνο την επίδραση ενός ερεθίσματος, το οποίο τρόπον τινά διαπερνά τον ύπνο χωρίς να τον διαταράσσει, όπως συμβαίνει κατά κανόνα με επώδυνα ερεθίσματα, χωρίς όμως να ενυφάνω τον πόνο μέσα σε ένα όνειρο· και μπορώ ακόμη να ξυπνήσω, για να απομακρύνω αυτό το ερέθισμα.²⁵⁰ Η τέταρτη μόλις από τις πιθανές αντιδράσεις είναι να δω ένα όνειρο με αφορμή το νευρικό ερέθισμα· οι άλλες δυνατότητες όμως πραγματοποιούνται τουλάχιστον τόσο συχνά όσο και αυτή της πρόκλησης ενός ονείρου. Αυτή η δυνατότητα δεν θα μπορούσε να ενεργοποιηθεί, αν το *κίνητρο του ονείρου δεν βρισκόταν έξω από τις σωματικές πηγές ερεθισμάτων*.

Αξιολογώντας δίκαια αυτό το κενό στην εξήγηση του ονείρου από τα σωματικά ερεθίσματα, που το αποκαλύψαμε πιο πάνω, άλλοι συγγραφείς – ο Scherner [1861], με τον οποίο συντάχθηκε ο φιλόσοφος Volkelt [1875] – προσπάθησαν να προσδιορίσουν ακριβέστερα τις ψυχικές λειτουργίες, που από τα σωματικά ερεθίσματα δημιουργούν τις πολύχρωμες ονειρικές εικόνες, και έτσι τοποθέτησαν τη φύση του ονείρου πάλι στο ψυχικό πεδίο, στην ψυχική δραστηριότητα. [Βλέπε μέρος I, κεφ. Z]. Ο Scherner δεν προσέφερε μόνο μια ποιητική, ολόθερμα ζωντανή περιγραφή των ψυχικών ιδιοτήτων που ξεδιπλώνονται κατά τη διαμόρφωση των ονείρων, αλλά πίστευε πως είχε βρει τη βασική αρχή σύμφωνα με την οποία η ψυχή μεταχειρίζεται τα ερεθίσματα που δέχεται. Καθώς η φαντασία, απαλλαγμένη από τα δεσμά της ημέρας, ενεργεί ελεύθερα, η εργασία του ονείρου επιδιώκει σύμφωνα με τον Scherner να παραστήσει *συμβολικά* τη φύση του οργάνου, από το οποίο εκπορεύεται το ερέθισμα, και το είδος αυτού του ερεθίσματος. Έτσι προκύπτει ένα είδος ονειροκρίτη με οδηγίες για την ερμηνεία των ονείρων, με τη βοήθεια του οποίου από τις ονειρικές εικόνες μπορούν να εξάγονται συμπεράσματα για το σωματικό αίσθημα, την κατάσταση των οργάνων και την επίδραση ερεθισμάτων. «Έτσι η εικόνα της γάτας εκφράζει τη δυσάρεστη βαρυθυμία, η εικόνα του ανοικτόχρωμου και λείου κέικ τη γυμνότητα του σώματος». [Volkelt, 1875, 32]. Το ανθρώπινο σώμα συνολικά παριστάνεται από την ονειρική φαντασία σαν σπίτι, ενώ τα επιμέρους όργανα του σώματος αντιπροσωπεύονται από ανάλογα μέρη του σπιτιού. Στα «όνειρα οδοντικών ερεθισμάτων» ένας αφιδωτός διάδρομος ή προθάλαμος αντιστοιχεί στο στόμα, ενώ το κλιμακο-

στάσιο αναλογεί στην κάθοδο προς τον φάρυγγα. «Στα “όνειρα με πονοκέφαλο” για τον χαρακτηρισμό της καθ’ ύψος θέσης του κεφαλιού επιλέγεται η οροφή ενός δωματίου, που είναι γεμάτη αηδιαστικές, φρυνοειδείς αράχνες». [Ο.π., 33 κ.ε.]. «Αυτά τα σύμβολα χρησιμοποιούνται από το όνειρο σε μεγάλη ποικιλία και παριστάνουν πάντοτε το ίδιο όργανο· έτσι οι πνεύμονες βρίσκουν το σύμβολό τους στη γεμάτη φλόγες θερμάστρα που βουίζει, η καρδιά σε άδεια κουτιά και καλάθια, η ουροδόχος κύστη σε στρογγυλά, σακκοειδή ή απλώς κουφωτά αντικείμενα». [Ο.π., 34]. «Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι στο τέλος του ονείρου συχνά εμφανίζεται ακάλυπτο το ερεθίζον όργανο ή η λειτουργία του, και μάλιστα στο σώμα του ίδιου του ονειρευόμενου. Το “όνειρο οδοντικού ερεθίσματος” τελειώνει συνήθως με τον ονειρευόμενο να βγάζει ένα δόντι από το στόμα του». (Ο.π., 35). Δεν μπορεί κανείς να πει ότι αυτή η θεωρία της ερμηνείας των ονείρων είχε πολύ ευνοϊκή υποδοχή από τη μεριά των συγγραφέων. Θεωρήθηκε προπάντων παρατραβηγμένη· οι ονειρολόγοι δίστασαν ακόμη και να διαπιστώσουν τα στοιχεία που κατά τη γνώμη μου δικαιολογούν την ύπαρξή της. Όπως βλέπουμε, οδηγεί στην αναζωογόνηση της ερμηνείας των ονείρων μέσω *συμβόλων*, τα οποία χρησιμοποιούσαν και οι αρχαίοι, μόνο που η ερμηνεία περιορίζεται στο πεδίο του ανθρώπινου σώματος. Η έλλειψη μιας επιστημονικά συλλαμβανόμενης τεχνικής κατά την ερμηνεία μειώνει κατ’ ανάγκη σοβαρά την εφαρμοσιμότητα της θεωρίας του Scherner. Δεν αποκλείεται μάλιστα ούτε η αυθαιρεσία στην ερμηνεία των ονείρων, αφού και εδώ ένα ερέθισμα μπορεί να εκδηλωθεί στο περιεχόμενο του ονείρου με διαφορετικές αντιπροσωπεύσεις· έτσι ακόμη και ο οπαδός του Scherner, ο Volkelt, δεν μπορούσε να επιβεβαιώσει την παράσταση του σώματος ως σπιτιού. Ενοχλητικό είναι κατ’ ανάγκη το γεγονός ότι και εδώ η εργασία του ονείρου επιβάλλεται στην ψυχή ως ανώφελη και άσκοπη λειτουργία, αφού σύμφωνα με αυτή τη θεωρία η ψυχή αρκείται να πλάθει φαντασιώσεις για το ερέθισμα που την απασχολεί, χωρίς να διαφαίνεται έστω αμυδρά ένα είδος εξουδετέρωσης του ερεθίσματος.

Ένα αντεπιχείρημα όμως πλήττει σοβαρά τη θεωρία του Scherner για τον συμβολισμό των σωματικών ερεθισμάτων από το όνειρο. Αυτά τα ερεθίσματα του οργανισμού υπάρχουν κάθε στιγμή, η ψυχή είναι γι’ αυτά, κατά γενική παραδοχή, πιο προσπελάσιμη κατά τη διάρκεια του ύπνου παρά στην αγρύπνια. Δεν καταλαβαίνουμε τότε γιατί η ψυχή δεν ονειρεύεται διαρκώς, όλη τη νύχτα, και μάλιστα κάθε νύχτα για όλα τα όργανα. Αν θελήσει κανείς να αποφύγει αυτή την επίκριση επικαλούμενος τον όρο ότι, για να υποκινηθεί η ονειρική δραστηριότητα, πρέπει να δοθούν ιδιαίτερα ερεθίσματα

από το μάτι, το αυτί, τα δόντια, τα έντερα κλπ., τότε θα βρεθεί μπροστά στη δυσκολία να αποδείξει ως αντικειμενικές αυτές τις εντάσεις των ερεθισμάτων, πράγμα που μόνο σε λίγες περιπτώσεις είναι δυνατόν. Αν η πτήση στο όνειρο συμβολίζει το ανεβοκατέβασμα των λοβών του πνεύμονα κατά την αναπνοή [μέρος I, κεφ. Γ, 3 τέλος], τότε θα έπρεπε, όπως παρατηρεί ήδη ο Strümpell [1877, 119], ή να ονειρευόμαστε πολύ πιο συχνά για πτήσεις ή κατά τη διάρκεια τέτοιων ονείρων να αποδεικνύεται εντεταμένη αναπνευστική δραστηριότητα. Δυνατή είναι και μια τρίτη περίπτωση, η πιο πιθανή από όλες, ότι δηλαδή κατά καιρούς δρουν ιδιαίτερα κίνητρα, για να στραφεί η προσοχή στα ομοιόμορφα υπάρχοντα σπλαγγχνικά ερεθίσματα, αλλά αυτή η περίπτωση υπερβαίνει τα όρια της θεωρίας του Scherner.

Η αξία των αναλύσεων του Scherner και του Volkelt έγκειται στο γεγονός ότι επιστούν την προσοχή σε πολλά χαρακτηριστικά του ονειρικού περιεχομένου, τα οποία πρέπει να εξηγηθούν και, όπως φαίνεται, κρύβουν νέες ανακαλύψεις. Είναι εντελώς ορθό ότι στα όνειρα περιέχονται συμβολισμοί σωματικών οργάνων και λειτουργιών, ότι το νερό στο όνειρο παραπέμπει συχνά σε ουρητικό ερέθισμα, ότι το ανδρικό γεννητικό όργανο μπορεί να παρασταθεί με μια όρθια ράβδο ή έναν στύλο κλπ. Τα όνειρα με ζωηρό οπτικό πεδίο και λαμπερά χρώματα, σε αντίθεση προς την ατονία άλλων, είναι δύσκολο να μην τα ερμηνεύσουμε ως «όνειρα οπτικών ερεθισμάτων» ούτε μπορούμε να αμφισβητήσουμε τη συμβολή της ψευδαίσθησης σε όνειρα με πολύ θόρυβο και ανακατεμένες φωνές. Ένα όνειρο όπως αυτό του Scherner [1861, 167], όπου δύο σειρές ωραίων ξανθών αγοριών αντιπαρατάσσονται πάνω σε μια γέφυρα, η μία επιτίθεται εναντίον της άλλης και ύστερα ξαναπαίρνουν τις θέσεις τους, ώσπου τελικά ο ονειρευόμενος κάθεται πάνω σε μια γέφυρα και βγάζει από το σαγόι του ένα μακρύ δόντι· ή ένα παρόμοιο του Volkelt [1875, 52], όπου δύο σειρές συρταριών παίζουν έναν ρόλο και το οποίο τελιώνει επίσης με την εξαγωγή ενός δοντιού: τέτοιες ονειροπλασίες, πολυάριθμες στις ανακοινώσεις των δύο συγγραφέων, δεν επιτρέπουν να παραγκωνισθεί η θεωρία του Scherner ως άσκοπη εφεύρεση, χωρίς να ανιχνευθεί ο καλός της πυρήνας. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Δ]. Τότε τίθεται το ζήτημα να βρεθεί άλλη εξήγηση για τον νομιζόμενο συμβολισμό του δήθεν οδοντικού ερεθίσματος.²⁵¹

Σε όλο αυτό το διάστημα, κατά το οποίο μας απασχόλησε η θεωρία των σωματικών πηγών του ονείρου, παρέλειψα να προβάλλω το επιχείρημα που εξάγεται από τις δικές μας αναλύσεις ονείρων. Αν, με μια μέθοδο που οι άλλοι συγγραφείς δεν εφάρμοσαν στο ονειρι-

κό υλικό τους, μπορέσουμε να αποδείξουμε ότι το όνειρο έχει αυταξία ως ψυχική δραστηριότητα, ότι το κίνητρο της ονειροπλασίας είναι μια επιθυμία και ότι τα βιώματα της προηγούμενης ημέρας προσφέρουν το πιο πρόχειρο υλικό για το περιεχόμενό του, τότε κάθε άλλη θεωρία του ονείρου, που παραμελεί μια τόσο σπουδαία ερευνητική μέθοδο και κατά συνέπεια εμφανίζει το όνειρο ως ανώφελη και αινιγματική ψυχική αντίδραση σε σωματικά ερεθίσματα, είναι καταδικασμένη ακόμη και χωρίς την άσκηση ιδιαίτερης κριτικής. Εκτός και αν υπάρχουν δύο εντελώς διαφορετικά είδη ονείρων, πράγμα πολύ απίθανο, από τα οποία το ένα το συναντήσαμε μόνο εμείς και το άλλο μόνο οι προηγούμενοι μελετητές του ονείρου. Τώρα απομένει μόνο να βρούμε μια θέση μέσα στη δική μας θεωρία του ονείρου για τα πραγματικά στοιχεία στα οποία στηρίζεται η συνήθης θεωρία των σωματικών ερεθισμάτων του ονείρου.

Το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση το κάναμε ήδη, όταν διατυλώσαμε τη θέση ότι η εργασία του ονείρου είναι αναγκασμένη να ενοποιεί όλα τα ταυτόχρονα ονειρικά ερεθίσματα, (μέρος V, κεφ. Α). Είδαμε ότι, όταν έχουν απομείνει δύο ή περισσότερα εντυπώσιμα βιώματα από την προηγούμενη ημέρα, οι επιθυμίες που προκύπτουν από αυτά ενοποιούνται σε κοινό όνειρο, επίσης ότι στο ονειρικό υλικό η ψυχικά αξιόλογη εντύπωση και τα αδιάφορα βιώματα εμφανίζονται μαζί, αν προϋποτεθεί ότι ανάμεσά τους μπορούν να δημιουργηθούν συγκοινωνούσες παραστάσεις. Έτσι το όνειρο παρουσιάζεται ως αντίδραση σε ό,τι επίκαιρο υπάρχει ταυτόχρονα στην ψυχή του κοιμώμενου. Καθόσον λοιπόν αναλύσαμε ήδη το ονειρικό υλικό, το αναγνωρίσαμε ως συλλογή ψυχικών υπολειμμάτων, μνημονικών κατάλοιπων, στα οποία (λόγω της προτίμησης του πρόσφατου και του νηπιακού υλικού) έπρεπε να αποδώσουμε έναν ψυχολογικά ακόμη απροσδιόριστο χαρακτήρα επικαιρότητας. Τώρα λοιπόν δεν δυσκολευόμαστε πολύ να προαναφέρουμε τι θα συμβεί, αν σε αυτές τις επίκαιρες αναμνήσεις προστεθεί νέο υλικό εντυπώσεων κατά τη διάρκεια της κατάστασης του ύπνου. Αυτά τα ερεθίσματα αποκτούν με τη σειρά τους σημασία για το όνειρο μέσω της επικαιρότητάς τους· ενώνονται με τα άλλα επίκαιρα ψυχικά στοιχεία για να αποτελέσουν το υλικό για την ονειροπλασία. Τα ερεθίσματα κατά τη διάρκεια του ύπνου μετατρέπονται, για να το πούμε διαφορετικά, σε μια εκπλήρωση επιθυμίας, τα άλλα συστατικά της οποίας είναι τα γνωστά μας υπολείμματα της ημέρας. Αυτή η σύνεση δεν είναι ανάγκη να πραγματοποιηθεί· είδαμε πιο πάνω ότι απέναντι στα σωματικά ερεθίσματα κατά τη διάρκεια του ύπνου μπορεί κανείς να αντιδράσει με περισσότερους από έναν τρόπους. Αν πραγματοποιηθεί, αυτό σημαίνει ακριβώς πως στάθηκε δυνατόν

να βρεθεί ένα υλικό παραστάσεων για το περιεχόμενο του ονείρου, το οποίο αντιπροσωπεύει και τις δύο πηγές του ονείρου, τις σωματικές και τις ψυχικές.

Η ουσία του ονείρου δεν μεταβάλλεται, αν στις ψυχικές πηγές του ονείρου προστεθεί υλικό από σωματικές πηγές· παραμένει μια εκπλήρωση επιθυμίας, αδιάφορο πώς καθορίζεται η έκφρασή της από το επίκαιρο υλικό.

Εδώ επιθυμώ να διαθέσω χώρο για μερικές ιδιοτυπίες, οι οποίες μπορούν να μεταβάλλουν τη σημασία των εξωτερικών ερεθισμάτων για το όνειρο. Φαντάζομαι πως η συνέργεια ατομικών, φυσιολογικών και τυχαίων, κατά περίπτωση εμφανιζόμενων, παραγόντων κρίνει πώς θα συμπεριφερθεί κανείς σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση διέγερσης από εξωτερικά ερεθίσματα κατά τη διάρκεια του ύπνου· η συνήθης περιστασιακή βαθύτητα ύπνου σε συνδυασμό με την ένταση του ερεθίσματος τη μία φορά θα επιτρέψει να καταπιέσουμε το ερέθισμα, έτσι ώστε να μη μας ενοχλεί στον ύπνο, ενώ την άλλη φορά θα μας αναγκάσει να ξυπνήσουμε ή θα υποστηρίξει την απόπειρα να υπερνικήσουμε το ερέθισμα ενυφαίνοντάς το σε ένα όνειρο. Ανάλογα με την ποικιλία αυτών των συνδυασμών τα εξωτερικά αντικειμενικά ερεθίσματα θα εκφράζονται στο όνειρο συχνότερα ή σπανιότερα στον έναν απότι στον άλλον. Σε μένα, που διακρίνομαι για τον πολύ καλόν ύπνο και επιμένω πεισματικά να μην επιτρέπω σε τίποτε να με ενοχλήσει στον ύπνο, η ανάμειξη εξωτερικών αιτιών διέγερσης στα όνειρα είναι πολύ σπάνια, ενώ τα ψυχικά αίτια με κάνουν πολύ εύκολα να ονειρευθώ. Νομίζω πως έχω σημειώσει μόνο ένα όνειρο, στο οποίο μπορεί να διαπιστωθεί μια αντικειμενική πηγή επώδυνου ερεθίσματος, και σε αυτό ακριβώς το όνειρο είναι χρήσιμο να εξετάσουμε ποιο είναι το ονειρικό αποτέλεσμα του εξωτερικού ερεθίσματος.

Ιππεύω πάνω σε γκρίζο άλογο, στην αρχή διστακτικά και αδέξια, σαν να είμαι απλώς ακουμπισμένος. Εκεί συναντώ τον συνάδελφο P., που με την αδρή μάλλινη στολή του είναι καβάλα στο άλογο και κάτι μου υπενθυμίζει (ίσως ότι δεν κάθομαι σωστά). Τώρα τα καταφέρνω όλο και καλύτερα πάνω στο πολύ έξυπνο άλογο, κάθομαι βολικά και παρατηρώ ότι εδώ πάνω είμαι ήδη αρκετά εξοικειωμένος. Για σέλα έχω κάτι σαν μαξιλάρι, που καλύπτει ολότελα τον χώρο από τον λαιμό ως τα καπούλια του αλόγου. Περνάω ξυστά ανάμεσα σε δύο φορτηγά οχήματα. Έχω αφήσει πίσω μου ένα τμήμα του δρόμου, αλλά τώρα επιστρέφω και θέλω να κατεβώ, πρώτα μπροστά από μια μικρή ανοικτή εκκλησία, που είναι χτισμένη στην άκρη του δρόμου, αλλά τελικά κατεβαίνω μπροστά σε μια άλλη κοντά στην

πρώτη· το ξενοδοχείο βρίσκεται στον ίδιο δρόμο· θα μπορούσα να αφήσω το άλογο να πάει μόνο του πίσω, προτιμώ όμως να το συνοδεύσω. Είναι σαν να ντρέπομαι να φθάσω εκεί καβαλάρης. Μπροστά στο ξενοδοχείο στέκεται ένας νεαρός από το προσωπικό του ξενοδοχείου και μου δείχνει ένα σημείωμα δικό μου, που βρέθηκε εκεί και για το οποίο με κοροϊδεύει. Στο σημείωμα είναι γραμμένο και διπλά υπογραμμισμένο: καθόλου φαγητό, αλλά και μια δεύτερη πρόθεση (ασαφής), μάλλον: καθόλου δουλειά· επιπλέον μια αόριστη ιδέα, πως είμαι σε μια ξένη πόλη, όπου δεν εργάζομαι.

Το όνειρο δεν αφήνει να διαφανεί ότι πλάσθηκε υπό την επιρροή ή μάλλον υπό την πίεση ενός επώδυνου ερεθίσματος. Την προηγούμενη ημέρα όμως υπέφερα από καλόγερους και κάθε κίνησή μου ήταν βασανιστική, ενώ τελευταία ένας καλόγερος στη βάση του οσχέου είχε φθάσει στο μέγεθος μήλου· σε κάθε μου βήμα οι πόνοι ήταν αφόρητοι, με είχε καταλάβει κόπωση με πυρετό και ανορεξία, ενώ παραταύτα συνέχισα να εργάζομαι βαριά. Η διάθεσή μου ήταν διαταραγμένη. Δεν ήμουν πράγματι ικανός να ανταποκριθώ στα ιατρικά μου καθήκοντα, αλλά το είδος και η θέση του κακού υπέβαλαν την ιδέα μιας άλλης ενασχόλησης, για την οποία ήμουν ασφαλώς ακόμη πιο ανίκανος, και αυτή είναι η *ιππασία*. Σε αυτή ακριβώς τη δραστηριότητα με μεταφέρει το όνειρο· είναι η πιο δραστική άρνηση της πάθησης που μπορεί κανείς να φαντασθεί. Δεν ξέρω καθόλου ιππασία ούτε την ονειρεύομαι ποτέ· μόνο μια φορά έχω καθήσει πάνω σε άλογο, και μάλιστα χωρίς σέλα, αλλά δεν αισθάνθηκα άνετα. Όμως σε αυτό το όνειρο ιππεύω, σαν μην είχα καλόγερους στο περίνεο, *όχι, ακριβώς επειδή δεν θέλω να έχω*. Η σέλα μου, σύμφωνα με την περιγραφή, αποτελείται από το πολτώδες κατάπλασμα που μου επέτρεψε να αποκοιμηθώ. Ίσως τις πρώτες ώρες του ύπνου — έτσι προφυλαγμένος — δεν ένοιωσα καθόλου την πάθησή μου. Στη συνέχεια ήλθαν οι πόνοι και ήθελαν να με ξυπνήσουν, οπότε εμφανίστηκε το όνειρο και είπε κατευναστικά: «Συνέχισε τον ύπνο σου, δεν πρόκειται να ξυπνήσεις! Δεν έχεις καλόγερους, αφού κάνεις ιππασία, κάτι που δεν γίνεται με καλόγερο σε αυτό το σημείο!» Και έτσι τα κατάφερε καλά· ο πόνος πνίγηκε και εγώ συνέχισα τον ύπνο μου.

Το όνειρο όμως δεν αρκέστηκε να μου «αποδιώξει με υποβολή» τον καλόγερο, καθώς επέμεινε πεισματικά σε μια ιδέα που δεν συμβιβάζεται με την πάθηση και έτσι φέρθηκε όπως η παραισθησιακή παράνοια της μητέρας που έχασε το παιδί της,²⁵² ή του εμπόρου που οι ζημίες τού εξαφάνισαν όλη την περιουσία, αλλά χρησιμοποίησε και τις λεπτομέρειες της μη αναγνωριζόμενης επώδυνης αίσθησης και της εικόνας, που χρειάστηκε για την απώθησή της, ως υλικό, για

να συνδυάσει ό,τι επίκαιρο υπάρχει κατά τα άλλα στην ψυχή με την κατάσταση του ονείρου και να το εκφράσει. Ιππεύω πάνω σε γκρίζο άλογο: το χρώμα του αλόγου αντιστοιχεί ακριβώς στην *αλατοπιπερόχρωμη* ενδυμασία που φορούσε τελευταία ο συνάδελφός μου Ρ., όταν τον συνάντησα στην εξοχή. *Πικάντικα* φαγητά θεωρήθηκαν η αιτία της δοθιήνωσης, μια αιτιολογία προτιμότερη από τη *ζάχαρη*, που μπορεί κανείς να σκεφθεί στην περίπτωση της δοθιήνωσης. Ο φίλος Ρ. αρέσκεται να παίρνει υπεροπτική στάση²⁵³ απέναντί μου, αφότου με αντικατέστησε ως θεράποντα γιατρό μιας ασθενούς μου, με την οποία είχα δοκιμάσει τολμηρά *τεχνάσματα* (στο όνειρο κάθομαι αρχικά επαπτόμενος σαν *ακροβάτης* ιππέας) και η οποία πράγματι με οδηγούσε όπου εκείνη ήθελε, όπως το άλογο του ανέκδοτου τον κυριακάτικο καβαλάρη.²⁵⁴ Έτσι το άλογο φθάνει να έχει τη συμβολική σημασία μιας ασθενούς (στο όνειρο είναι *πολύ έξυπνο*). Το «*εδώ πάνω είμαι ήδη αρκετά εξοικειωμένος*» αναφέρεται στη θέση που είχα στο σπίτι της ασθενούς, προτού αντικατασταθώ από τον Ρ. — «*Νόμιζα πως έχεις εξασφαλισμένη τη θέση σου*»,²⁵⁵ μου είχε πει πρόσφατα ένας από τους λίγους μεγαλογιατρούς της πόλης που διάκεινται ευνοϊκά απέναντί μου, εννοώντας το ίδιο σπίτι. Επίσης ήταν *δύσκολη τέχνη* με τέτοιους πόνους να ασκώ ψυχοθεραπεία επί οκτώ και δέκα ώρες την ημέρα, ξέρω όμως ότι χωρίς πλήρη σωματική ευεξία δεν θα μπορέσω να συνεχίσω πολύ καιρό την ιδιαίτερα δύσκολη εργασία μου, και το όνειρο είναι γεμάτο από δυσοίωνους υπαινιγμούς για την κατάσταση στην οποία τότε κατ' ανάγκη θα περιέλθω (το *σημείωμα*, σαν αυτό που έχουν οι νευρασθενείς και το δείχνουν στον γιατρό): *Καθόλου εργασία και καθόλου φαγητό*. Συνεχίζοντας την ερμηνεία βλέπω ότι η εργασία του ονείρου κατόρθωσε από την επιθυμητή κατάσταση της ιππασίας να βρει τον δρόμο προς ορισμένες σκηνές της πρώιμης παιδικής ηλικίας, που πρέπει να έχουν διαδραματισθεί ανάμεσα σε μένα και έναν ανιψιό μου, ο οποίος τώρα ζει στην Αγγλία και είναι ένα χρόνο μεγαλύτερός μου. Επίσης έχουν περιληφθεί στο όνειρο στοιχεία από ταξίδια μου στην Ιταλία: ο δρόμος στο όνειρο συνδυάζει εντυπώσεις μου από τη Βερόνα και τη Σιένα. Μια ακόμη βαθύτερη ερμηνεία οδηγεί σε σεξουαλικές ονειρικές σκέψεις, και θυμούμαι τώρα τι θα σήμαιναν για μια ασθενή, που ποτέ δεν είχε πάει στην Ιταλία, οι υπαινιγμοί του ονείρου για την όμορφη χώρα (*gen Italien — Genitalien*),²⁵⁶ συνδυασμένοι ταυτόχρονα με το σπίτι όπου ήμουν γιατρός πριν από το φίλο μου καθώς και με το σημείο του σώματός μου όπου βρίσκεται ο καλόγερος.

Σε ένα άλλο όνειρο²⁵⁷ κατόρθωσα με τον ίδιο τρόπο να αποσοβήσω μια επικείμενη διαταραχή του ύπνου, που *αυτή τη φορά* είχε την αρ-

χή της σε ένα αισθητήριο ερέθισμα, και όμως μόνο μια σύμπτωση μου επέτρεψε να ανακαλύψω τη σχέση του ονείρου με το τυχαίο ονειρικό ερέθισμα και έτσι να κατανοήσω το όνειρο. Ένα πρωί ξύπνησα – ήταν στην καρδιά του καλοκαιριού, σε ένα ορεινό χωριό του Τυρόλου – ξέροντας πως είχα ονειρευθεί ότι ο πάπας πέθανε. Αυτό το σύντομο, μη οπτικό όνειρο δεν μπόρεσα να το ερμηνεύσω. Θυμήθηκα μόνο ένα έρεισμα για το όνειρο, ότι τελευταία είχε ανακοινωθεί στις εφημερίδες μια ελαφρά αδιαθεσία της Αγιότητάς του. Τις πρωινές ώρες όμως με ρώτησε η γυναίκα μου: «Ακουσες το πρωί τις φοβερές κωδωνοκρουσίες;» Δεν ήξερα ότι τις είχα ακούσει, αλλά τώρα κατάλαβα το όνειρο. Ήταν η αντίδραση της ανάγκης μου για ύπνο στον θόρυβο με τον οποίο οι ευσεβείς Τυρολέζοι ήθελαν να με ξυπνήσουν. Τους εκδικήθηκα βγάζοντας το συμπέρασμα που αποτελεί το περιεχόμενο του ονείρου και συνέχισα τον ύπνο μου, χωρίς να ενδιαφέρομαι για τις κωδωνοκρουσίες.

Ανάμεσα στα όνειρα που αναφέρθηκαν ως τώρα υπάρχουν μερικά που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως παραδείγματα για την επεξεργασία των λεγόμενων νευρικών ερεθισμάτων. Το όνειρο της άφθονης κατάποσης [μέρος III] είναι ένα από αυτά· εδώ το σωματικό ερέθισμα φαίνεται πως είναι η μόνη πηγή του ονείρου και η επιθυμία που πηγάζει από τη σωματική αίσθηση – η δίψα – το μόνο ονειρικό κίνητρο. Το ίδιο συμβαίνει και με άλλα απλά όνειρα, όταν το σωματικό ερέθισμα μπορεί από μόνο του να παραγάγει μια επιθυμία. Το όνειρο της άρρωστης που τη νύχτα αποβάλλει την ψυκτική συσκευή από το μάγουλό της [μέρος III] δείχνει έναν ασυνήθιστο τρόπο να αντιδρά κανείς σε ερεθίσματα πόνου με την εκπλήρωση μιας επιθυμίας· φαίνεται πως η ασθενής κατάφερε προς το παρόν να απαλλάσσεται από τους πόνους, φορτώνοντάς τους σε έναν ξένο.

Το όνειρό μου με τις τρεις Μοίρες [μέρος V, κεφ. Β] είναι ολοφάνερα ένα όνειρο πείνας, αλλά ξέρει να ωθεί την ανάγκη της τροφής πίσω ως τη λαχτάρα του παιδιού για το στήθος της μητέρας και να χρησιμοποιεί την αθώα επιθυμία ως προκάλυμμα για μια σοβαρότερη, η οποία δεν επιτρέπεται να εκφράζεται τόσο απροκάλυπτα. Στο όνειρο με τον κόμητα Thun [μέρος V, κεφ. Β] μπορούσαμε να δούμε με ποιόν τρόπο μια περιστασιακή σωματική ανάγκη μπορεί να συνδεθεί με τις πιο δυνατές, αλλά και πιο καταπιεσμένες παρορμήσεις της ψυχικής ζωής. Και όταν, όπως στην περίπτωση που ανακοίνωσε ο Garnier [1872, τόμ. 1, 476], ο Βοναπάρτης ενυφαίνει τον θόρυβο της εκρηγνυόμενης βόμβας σε ένα όνειρο γύρω από μια μάχη, προτού ξυπνήσει από αυτόν [μέρος I, κεφ. Γ, 1], αυτό δείχνει ολοφάνερα τις επιδιώξεις του, στην υπηρεσία των οποίων η ψυχική δραστη-

ριότητα κατά τη διάρκεια του ύπνου θέτει γενικά το ενδιαφέρον της για τα ερεθίσματα που δέχεται. Ένας νεαρός δικηγόρος, ο οποίος, απορροφημένος από την πρώτη του περίπτωση μεγάλης πτώχευσης, κοιμάται το απόγευμα, συμπεριφέρεται με παρόμοιο τρόπο όπως ο Ναπολέων. Βλέπει στον ύπνο του κάποιον G. Reich στο Hussiatyn [πόλη στη Γαλικία], που τον γνωρίζει από μια πτώχευση, αλλά το Hussiatyn επιβάλλεται όλο και πιο επιτακτικά· έτσι ξυπνάει και ακούει τη γυναίκα του, η οποία πάσχει από βρογχικό κατάρρευση, να βήχει δυνατά.²⁵⁸

Ας δούμε τώρα μαζί το όνειρο του πρώτου Ναπολέοντα, ο οποίος άλλωστε κοιμόταν πολύ καλά, και το άλλο του υπναρά φοιτητή, που τον ξύπνησε η σπιτονοικοκυρά του, επειδή έπρεπε να πάει στο νοσοκομείο, και που ονειρεύθηκε πως είναι ξαπλωμένος σε ένα κρεβάτι του νοσοκομείου, οπότε συνέχισε τον ύπνο του, με την αιτιολογία: αφού είμαι ήδη στο νοσοκομείο, δεν χρειάζεται να σηκωθώ και να πάω [μέρος III, αρχή]. Το δεύτερο όνειρο υπαγορεύεται προφανώς από το κίνητρο της άνεσης, ο κοιμώμενος ομολογεί στον εαυτό του ανοικτά το κίνητρο του ονείρου του, αλλά έτσι αποκαλύπτει και ένα από τα μυστικά του ονείρου γενικά. Υπό ορισμένη έννοια όλα τα όνειρα είναι *όνειρα άνεσης*: εξυπηρετούν την πρόθεση του κοιμώμενου να μην ξυπνήσει, αλλά να συνεχίσει τον ύπνο του. *Το όνειρο είναι ο φρουρός του ύπνου, όχι ο διαταράκτης του*. Αντίστοιχα ψυχικώς διεγερτικά στοιχεία θα αιτιολογήσουμε αυτή την αντίληψή μας σε άλλο σημείο [μέρος VII, κεφ. Δ]: την εφαρμόσιμότητά της στον ρόλο που παίζουν τα αντικειμενικά εξωτερικά ερεθίσματα μπορούμε ήδη να τη θεμελιώσουμε. Η ψυχή ή δεν νοιάζεται διόλου για τα αίτια των προκαλούμενων αισθήσεων κατά τη διάρκεια του ύπνου, αν της το επιτρέπουν η ένταση και η καλώς εννοούμενη σημασία αυτών των ερεθισμάτων, ή χρησιμοποιεί το όνειρο για να αρνηθεί αυτά τα ερεθίσματα ή, τρίτον, όταν αναγκάζεται να τα αναγνωρίσει, αναζητεί εκείνη την ερμηνεία τους που εμφανίζει την προκαλούμενη αίσθηση ως συστατικό στοιχείο μιας επιθυμητής και συμβιβασόμενης με τον ύπνο κατάστασης. Η επίκαιρη αίσθηση εμπλέκεται σε ένα όνειρο, για να της αφαιρεθεί ο χαρακτήρας της ως πραγματικότητας. Ο Ναπολέων μπορεί να συνεχίσει τον ύπνο του· αυτό που πάει να τον ενοχλήσει δεν είναι παρά μια ονειρική ανάμνηση των κανονιοβολισμών του Arcole.²⁵⁹

Η επιθυμία για ύπνο, προς την οποία είναι προσαρμοσμένο το συνειδητό εγώ και η οποία μαζί με την ονειρική λογοκρισία και τη «δευτερογενή επεξεργασία», που θα αναφερθεί αργότερα [μέρος VI, κεφ. Θ], εκφράζει τη συμβολή του εγώ στο όνειρο, πρέπει να συνυπολογίζεται κάθε φορά ως κίνητρο της ονειροπλασίας, ενώ κά-

θε επιτυχημένο όνειρο είναι μια εκπλήρωση αυτής της επιθυμίας. Η σχέση αυτής της γενικής, κατά κανόνα υπαρκτής και πάντοτε σταθερής επιθυμίας για ύπνο προς τις άλλες επιθυμίες, από τις οποίες ικανοποιείται από το περιεχόμενο του ονείρου τότε η μία και τότε η άλλη, θα είναι αντικείμενο μιας άλλης ανάλυσης [μέρος VII, κεφ. Γ, τέλος]. Στην επιθυμία για ύπνο βρήκαμε τώρα εκείνο το στοιχείο που είναι ικανό να καλύψει το κενό στη θεωρία του Strümpell και του Wundt και να εξηγήσει το στραβό και παράξενο στην ερμηνεία του εξωτερικού ερεθίσματος. Η ορθή ερμηνεία, για την οποία η ψυχή του κοιμώμενου είναι όντως ικανή, θα αξίωνε ένα ενεργό ενδιαφέρον, θα απαιτούσε να θέσει τέρμα στον ύπνο· γιατί από όλες τις πιθανές ερμηνείες γίνονται δεκτές μόνον όσες συμβιβάζονται με την απολυταρχική λογοκρισία της επιθυμίας για ύπνο. Του τύπου: Το αηδόνι είναι και όχι ο κορυδαλός.²⁶⁰ Διότι, αν είναι ο κορυδαλός, η ερωτική νύχτα έχει φθάσει στο τέλος της. Από τις δεκτές λοιπόν ερμηνείες του ερεθίσματος επιλέγεται εκείνη που μπορεί να βρει την καλύτερη σύνδεση με τις επιθυμίες που καρδοκοούν μέσα στην ψυχή. Έτσι καθορίζονται τα πάντα μονοσήμαντα και τίποτε δεν επαφίεται στην αυθαιρεσία. Η παρερμηνεία δεν είναι ανταπάτη, αλλά – αν έτσι το θέλουμε – δικαιολογία. Εδώ όμως πρέπει να δεχθούμε ότι, όπως και στην αντικατάσταση μέσω μετάθεσης στην υπηρεσία της ονειρικής λογοκρισίας, σημειώνεται μια πράξη εκτροπής της ομαλής ψυχικής διαδικασίας.

Όταν τα εξωτερικά νευρικά και τα εσωτερικά σωματικά ερεθίσματα είναι αρκετά έντονα, ώστε να επιβάλουν την ψυχική προσοχή, τότε – αν ο κοιμώμενος δεν ξυπνήσει από αυτά, αλλά ονειρευθεί – αυτά αποτελούν ένα σταθερό σημείο για τη διαμόρφωση του ονείρου, έναν πυρήνα στο ονειρικό υλικό, για τον οποίο αναζητείται μια ανάλογη εκπλήρωση επιθυμίας με παρόμοιον τρόπο όπως (βλέπε πιο πάνω) οι διαμεσολαβητικές παραστάσεις ανάμεσα σε δύο ψυχικά ονειρικά ερεθίσματα. Κατ' αυτά είναι σωστό ότι σε μερικά όνειρα το σωματικό στοιχείο υπαγορεύει το περιεχόμενο του ονείρου. Σε αυτή την ακραία περίπτωση αφυπνίζεται ακόμη και για τον σκοπό της ονειροπλασίας μια επιθυμία που δεν είναι ακριβώς επίκαιρη. Το όνειρο όμως δεν μπορεί παρά να εμφανίσει μια επιθυμία μέσα σε μια κατάσταση ως εκπληρωμένη· το πρόβλημά του είναι τρόπον τινά να αναζητήσει ποιά επιθυμία μπορεί να παρασταθεί ως εκπληρωμένη από αυτή την επίκαιρη πλέον κατάσταση. Αν αυτό το επίκαιρο υλικό έχει επώδυνο ή ενοχλητικό περιεχόμενο, αυτό δεν σημαίνει ότι είναι ακατάλληλο για τη διαμόρφωση του ονείρου. Η ψυχική ζωή διαθέτει και επιθυμίες που η εκπλήρωσή τους προκαλεί δυσαρέ-

σκεια, κάτι που φαίνεται αντιφατικό, αλλά μπορεί να εξηγηθεί από την ύπαρξη δύο ψυχικών αρχών και της λογοκρισίας ανάμεσά τους.

Όπως είδαμε, στην ψυχική ζωή υπάρχουν *απωθημένες* επιθυμίες, που ανήκουν στο πρώτο σύστημα, ενώ το δεύτερο σύστημα εναντιώνεται στην εκπλήρωσή τους. Η ύπαρξή τους δεν νοείται ιστορικά, ότι δηλαδή έχουν υπάρξει τέτοιες επιθυμίες και αργότερα εκμηδενίσθηκαν· αντίθετα, η θεωρία της απώθησης, απαραίτητη στη μελέτη των ψυχονευρώσεων, υποστηρίζει ότι τέτοιες απωθημένες επιθυμίες υπάρχουν ακόμη, τις βραβαίνει όμως μια ταυτόχρονα υφιστάμενη αναστολή. Η γλώσσα ευστοχεί εδώ, καθώς μιλάει για την «*καταπίεση*» τέτοιων παρορμήσεων. Ο ψυχικός μηχανισμός για το πέρασμα τέτοιων καταπιεσμένων επιθυμιών προς την εκπλήρωση διατηρείται και λειτουργεί. Αν συμβεί να ικανοποιηθεί μια τέτοια καταπιεσμένη επιθυμία, η υπερνικημένη αναστολή του δεύτερου (συνειδητοποιήσιμου) συστήματος εκφράζεται ως δυσσαρέσκεια. Για να κλείσουμε αυτούς τους συλλογισμούς: όταν κατά τη διάρκεια του ύπνου προκληθούν αισθήσεις δυσάρεστου χαρακτήρα από σωματικές πηγές, η εργασία του ονείρου χρησιμοποιεί αυτές τις συνθήκες για να παρουσιάσει την εκπλήρωση μιας συνήθως καταπιεζόμενης επιθυμίας, ενώ η λογοκρισία εξακολουθεί ως ένα βαθμό να λειτουργεί.

Αυτή η κατάσταση πραγμάτων καθιστά δυνατή μια σειρά ονείρων άγχους, ενώ μια άλλη σειρά αυτών των μη ευνοϊκών για τη θεωρία των επιθυμιών ονειροπλασιών δείχνει έναν άλλον μηχανισμό. Το άγχος στα όνειρα μπορεί να είναι ψυχονευρωτικό, να προέρχεται από ψυχοσεξουαλικές διεγέρσεις, οπότε αντιστοιχεί στην απωθημένη λίμπιντο. Τότε αυτό το άγχος, όπως και όλο το όνειρο άγχους, έχει τη σημασία ενός νευρωτικού συμπτώματος, και βρισκόμαστε στο όριο όπου η τάση του ονείρου προς εκπλήρωση της επιθυμίας σκοντάφτει και αποτυγχάνει. Σε άλλα αγχώδη όνειρα όμως η αίσθηση άγχους είναι σωματικά δοσμένη (όπως λόγου χάρη στους πνευμονοπαθείς και τους καρδιοπαθείς, αν τυχαία παρεμποδισθεί η αναπνοή τους), οπότε αυτή η αίσθηση χρησιμοποιείται για να καταστεί δυνατή υπό μορφή ονείρου η εκπλήρωση τέτοιων δραστικά καταπιεσμένων επιθυμιών, ενώ ένα σχετικό με αυτές όνειρο, προκαλούμενο από ψυχικά αίτια, θα είχε ως συνέπεια την ίδια αποδέσμευση άγχους. Δεν είναι δύσκολο να ενοποιήσουμε αυτές τις δύο, φαινομενικά χωριστές, περιπτώσεις. Από δύο ψυχικά μορφώματα, μια τάση προς ένα συναίσθημα και το περιεχόμενο μιας παράστασης, που συνδέονται στενά μεταξύ τους, το ένα, το επίκαιρο, επιτρέπει το άλλο, ακόμη και στο όνειρο: τότε το σωματικά αισθητό άγχος το καταπιεσμένο περιεχόμενο της παράστασης και τότε το απελευθερωμένο από την απώθηση και συνοδευόμενο από σεξουαλική διέγερση πε-

ριεχόμενο της παράστασης την αποδέσμευση του άγχους. Για τη μία περίπτωση μπορούμε να πούμε ότι ένα σωματικά αισθητό συναίσθημα ερμηνεύεται ψυχικά· στην άλλη περίπτωση όλα είναι δεδομένα ψυχικά, αλλά το ως τώρα καταπιεσμένο περιεχόμενο αντικαθίσταται εύκολα από μια σωματική ερμηνεία που ταιριάζει στο άγχος. Οι δυσκολίες κατανόησης αυτού του σημείου δεν σχετίζονται πολύ με το όνειρο· προέρχονται από το γεγονός ότι με αυτούς τους συλλογισμούς θίγουμε τα προβλήματα της ανάπτυξης του άγχους και της απώθησης.

Στα κυρίαρχα ονειρικά ερεθίσματα που προέρχονται από την εσώτερη σωματικότητα ανήκει χωρίς αμφιβολία και η γενική σωματική διάθεση [μέρος I, κεφ. Γ, 3]. Αυτή δεν θα μπορούσε να προσφέρει το περιεχόμενο του ονείρου, αλλά επιβάλλει στις ιδέες του ονείρου μια επιλογή από το υλικό που προορίζεται να εμφανισθεί στο περιεχόμενο του ονείρου, καθώς ένα μέρος του το ευνοεί, επειδή ταιριάζει στην ίδια, ενώ ένα άλλο μέρος του το κρατάει σε απόσταση. Αλλά αυτή η γενική διάθεση συνδέεται ήδη από την προηγούμενη ημέρα με τα ψυχικά υπολείμματα, που έχουν σημασία για το όνειρο. Αυτή η διάθεση μπορεί να διατηρηθεί ακόμη και μέσα στο όνειρο ή να ξεπερασθεί, οπότε, όταν είναι δυσάρεστη, μετατρέπεται στο αντίθετό της.²⁶¹

Όταν οι σωματικές πηγές ερεθισμάτων κατά τη διάρκεια του ύπνου — δηλαδή ό,τι γίνεται αισθητό στον ύπνο — δεν παρουσιάζουν ασυνήθιστη ένταση, τότε εκτιμώ ότι παίζουν έναν παρόμοιο ρόλο για την ονειροπλασία όπως οι εντυπώσεις της ημέρας που παραμένουν νωπές, αλλά είναι αδιάφορες. Έχω δηλαδή τη γνώμη ότι χρησιμοποιούνται για τη διαμόρφωση του ονείρου, όταν είναι κατάλληλες να ενωθούν με το παραστασιακό υλικό των ψυχικών ερεθισματικών πηγών, διαφορετικά όμως όχι. Υφίστανται τη μεταχείριση ενός φθινοπού, πάντοτε έτοιμου υλικού, το οποίο χρησιμοποιείται όποτε χρειασθεί, αντί για ένα πολύτιμο υλικό, το οποίο επιβάλλει μόνο του και τον τρόπο χρησιμοποίησής του. Η περίπτωση είναι περίπου παρόμοια με αυτή που ένας φιλότεχνος φέρνει στον καλλιτέχνη μια σπάνια πέτρα, έναν όνυχα, για να κάνει από αυτό ένα έργο τέχνης. Το μέγεθος της πέτρας, το χρώμα της και τα νερά της συγκαθορίζουν ποιο κεφάλι ή ποιά σκηνή θα παρασταθούν σε αυτή, ενώ στις περιπτώσεις ομοιόμορφου και άφθονου υλικού — μαρμάρου ή αμμόλιθου — ο καλλιτέχνης ακολουθεί μόνο την ιδέα που διαμορφώνεται στο πνεύμα του. Μόνον έτσι μου φαίνεται κατανοητό το γεγονός ότι το ονειρικό περιεχόμενο που μας προσφέρουν τα όχι ασυνήθιστα έντονα ερεθίσματα από τη σωματική σφαίρα δεν εμφανίζεται

σε όλα τα όνειρα ούτε κάθε νύχτα στο όνειρο.²⁶²

Ίσως ένα παράδειγμα, που θα μας επαναφέρει στην ερμηνεία των ονείρων, θα κάνει πιο σαφή την άποψή μου. Μια μέρα βασανίζομαι να κατανοήσω τι μπορεί να σημαίνει η αίσθηση της αναστολής, η αδυναμία μετακίνησης ή τελεσφόρησης και άλλα παρόμοια, μια αίσθηση που την ονειρευόμαστε συχνά και που συγγενεύει πολύ με το άγχος: την ακόλουθη νύχτα είδα το εξής όνειρο: *Με ελλιπή αμφίεση βγαίνω από ένα διαμέρισμα του ισόγειου και ανεβαίνω τη σκάλα που οδηγεί σε έναν υψηλότερο όροφο. Με κάθε βήμα υποσκελίζω τρία σκαλιά και χαίρομαι που μπορώ να ανεβαίνω τόσο γρήγορα τις σκάλες. Βλέπω ξαφνικά μια υπηρέτρια να κατεβαίνει τη σκάλα και να με πλησιάζει. Ντρέπομαι, πάω να επισπεύσω, και τότε εμφανίζεται εκείνη η αναστολή, κολλάω στα σκαλοπάτια και δεν μπορώ να μετακινηθώ.*

ΑΝΑΛΥΣΗ: Το σκηνικό του ονείρου είναι παρμένο από την καθημερινή πραγματικότητα. Στη Βιέννη έχω δύο διαμερίσματα, που συνδέονται μόνο με την εξωτερική σκάλα. Στο υπερυψωμένο ισόγειο είναι το ιατρείο και το γραφείο μου, έναν όροφο ψηλότερα η κατοικία. Αργά το βράδυ, όταν τελειώνω την εργασία μου κάτω, ανεβαίνω από τη σκάλα στο υπνοδωμάτιο. Εκείνο το βράδυ πριν από το όνειρο έκανα αυτή τη μικρή διαδρομή όντας ατελώς ντυμένος, είχα βγάλει δηλαδή το κολλάρο, τη γραβάτα και τα μανίκια: στο όνειρο αυτό μεταφράσθηκε σε μεγαλύτερη, αλλά, ως συνήθως, αόριστη έλλειψη ενδυμάτων. [Βλέπε παρακάτω, κεφ. Δ(α)]. Η υπερπήδηση σκαλοπατιών είναι ο συνηθισμένος μου τρόπος βαδίσματος στις σκάλες, κάτι άλλωστε που και στο όνειρο αποτελεί μια αναγνωρισμένη εκπλήρωση επιθυμίας, αφού με την ευκολία αυτής της επίδοσης παρηγορούσα τον εαυτό μου για την καλή λειτουργία της καρδιάς μου. Επιπλέον ο τρόπος ανάβασης της σκάλας είναι μια χτυπητή αντίθεση στην αναστολή του δεύτερου μισού του ονείρου. Μου δείχνει – πράγμα που δεν χρειαζόταν να αποδειχθεί – ότι το όνειρο δεν δυσκολεύεται να φαντασθεί με κάθε λεπτομέρεια κινητικές ενέργειες: αρκεί να θυμηθούμε την εικόνα της πτήσης στο όνειρο!

Η σκάλα του ονείρου όμως δεν είναι αυτή του σπιτιού μου: δεν την αναγνωρίζω αμέσως, αλλά μόνο αν τη συνδυάσω με την υπηρέτρια που κατέβαινε. Εργάζεται στην ηλικιωμένη κυρία που την επισκέπτομαι δύο φορές την ημέρα, για να τις κάνω ενέσεις: η σκάλα μοιάζει πράγματι πολύ με εκείνη που την ανεβοκατεβαίνω δύο φορές την ημέρα.

Πώς όμως έρχεται στο όνειρό μου αυτή η σκάλα και αυτή η γηραιά κυρία; Η ντροπή για την ελλιπή περιβολή έχει αναμφίβολα σε-

ξουαλικό χαρακτήρα· η υπηρέτρια που ονειρεύθηκα είναι μεγαλύτερη από μένα, μεμψίμοιρη και διόλου γοητευτική. Σχετικά με αυτά τα ερωτήματα μου έρχονται στον νου μόνο τα ακόλουθα: Όταν κάνω την πρωινή επίσκεψη σε αυτό το σπίτι, συνήθως αρχίζω στη σκάλα να ξεροβήχω· το προϊόν της απόχρεμψης πέφτει στο δάπεδο. Δεν υπάρχει πτυελοδοχείο σε αυτούς τους δύο ορόφους, και εγώ έχω την άποψη ότι η διατήρηση της καθαριότητας στο κλιμακοστάσιο δεν επιτρέπεται να γίνεται σε βάρος μου, αλλά μπορεί να επιτευχθεί με την τοποθέτηση ενός πτυελοδοχείου. Η διαχειρίστρια, επίσης όχι πια νέα και αρκετά γκρινιάρρα, αλλά με έντονο το ένστικτο της καθαριότητας, όπως πρέπει να ομολογήσω, δεν συμεριζείται σε αυτό το ζήτημα την άποψή μου. Καραδοκεί να δει αν λάβω πάλι το θάρρος να φερθώ όπως πιο πάνω, και όταν το διαπιστώνει, την ακούω να γογγύζει. Επίσης δεν μου επιδεικνύει τις επόμενες ημέρες τον συνήθη σεβασμό, όταν τυχαίνει να συναντιούμαστε. Την παραμονή του ονείρου η διαχειρίστρια έλαβε ενίσχυση από αυτή την υπηρέτρια, που πήρε το μέρος της. Είχα τελειώσει όπως πάντα βιαστικά την επίσκεψή μου στην ασθενή, όταν η υπηρέτρια με σταμάτησε στον προθάλαμο και μου έκανε την παρατήρηση: «Κύριε δόκτωρ, θα μπορούσατε σήμερα να είχατε καθαρίσει τις μπότες σας, προτού μπείτε μέσα. Το κόκκινο χαλί είναι πάλι βρώμικο από τις σόλες σας». Σε αυτά στηρίζεται όλο το δικαίωμα που μπορούν να προβάλλουν η σκάλα και η υπηρέτρια, για να εμφανισθούν στο όνειρό μου.

Ανάμεσα στο γρήγορο ανέβασμά μου στη σκάλα και στο φτύσιμο πάνω στην ίδια υπάρχει μια βαθύτερη συνάρτηση. Η φαρυγγίτιδα και τα καρδιακά ενοχλήματα αντιπροσωπεύουν τις τιμωρίες για το πάθος του καπνίσματος, λόγω του οποίου φυσικά ούτε στη δική μου διαχειρίστρια έχω την καλύτερη φήμη· αυτό αφορά και τα δύο σπίτια, που το όνειρο τα συγχωνεύει σε ένα μόρφωμα.

Την παραπέρα ερμηνεία αυτού του ονείρου πρέπει να την αναβάλω, ωστόσο μπορέσω να πω από πού προέρχεται το χαρακτηριστικό όνειρο του ατελούς ντυσίματος. Έχω μόνο να παρατηρήσω, ως προσωρινό συμπέρασμα σχετικά με το όνειρο που ανακοίνωσα, ότι η αίσθηση της αναστελλόμενης κίνησης στο όνειρο προκαλείται οπουδήποτε, αν σε ένα ορισμένο πλαίσιο υπάρξει η ανάγκη. Η αιτία αυτού του ονειρικού περιεχομένου δεν μπορεί να αναζητηθεί σε μια ιδιαίτερη κατάσταση της ψυχοκινητικότητάς μου κατά τη διάρκεια του ύπνου, διότι μια στιγμή ενωρίτερα έβλεπα τον εαυτό του – σαν να επρόκειτο για τη διασφάλιση αυτής της γνώσης – να πετάει με σβελτάδα πάνω από τα σκαλοπάτια.²⁶³

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΝΕΙΡΑ

Κατά κανόνα δεν είμαστε σε θέση να ερμηνεύσουμε το όνειρο ενός άλλου, αν αυτός δεν θέλει να μας ανακοινώσει τις ασυνείδητες σκέψεις που βρίσκονται πίσω από το περιεχόμενο του ονείρου, και αυτό μειώνει σοβαρά τη δυνατότητα αξιοποίησης της μεθόδου μας στην ερμηνεία των ονείρων.²⁶⁴ Όμως υπάρχουν – παρά τη συνήθη ελευθερία του ατόμου να διαμορφώνει τον κόσμο των ονείρων του σύμφωνα με την ατομική ιδιαιτερότητά του και έτσι να κάνει τα όνειρά του απροσπέλαστα στις ερμηνευτικές προσπάθειες των άλλων – ορισμένα όνειρα που σχεδόν κάθε άνθρωπος τα ονειρεύθηκε με τον ίδιο τρόπο και που συνηθίσαμε να υποθέτουμε ότι έχουν *εξ* όλους την ίδια σημασία. Αυτά τα χαρακτηριστικά όνειρα αξίζει επίσης να προσεχθούν ιδιαίτερα, διότι πιθανώς προέρχονται από τις ίδιες πηγές σε όλους τους ανθρώπους, είναι δηλαδή ιδιαίτερα κατάλληλα να μας φωτίσουν σχετικά με τις πηγές των ονείρων.

Με ιδιαίτερες προσδοκίες λοιπόν θα δοκιμάσουμε την ερμηνευτική μας τεχνική σε αυτά τα χαρακτηριστικά όνειρα και με λύπη μας θα δεχόμασταν να ομολογήσουμε ότι η τέχνη μας, ειδικά σε αυτό το υλικό, δεν αποδεικνύεται δόκιμη. Κατά την ερμηνεία των χαρακτηριστικών ονείρων αποτυγχάνουν κατά κανόνα οι συνειρμοί του ονειρευόμενου, οι οποίοι συνήθως μας οδηγούν στην κατανόηση του ονείρου, ή είναι ασαφείς και ανεπαρκείς, ώστε να μη μπορούμε να λύσουμε το πρόβλημά μας με τη βοήθειά τους.

Οι σχετικοί λόγοι, αλλά και οι τρόποι απαλλαγής της τεχνικής μας από αυτό το ελάττωμα θα εκτεθούν αργότερα. [Μέρος VI, κεφ. E, αρχή]. Τότε θα κατανοήσει επίσης ο αναγνώστης γιατί σε αυτό το σημείο δεν μπορώ να πραγματευθώ παρά μόνο μερικά από τα συγκαταλεγόμενα στα χαρακτηριστικά όνειρα, αναβάλλοντας τη συζήτηση των άλλων για το μεταγενέστερο κεφάλαιο.²⁶⁵

(α) Το όνειρο με την αμηχανία λόγω γύμνιας

Όταν ονειρεύεται κανείς ότι είναι γυμνός ή μισοντυμένος μπροστά σε ξένους, υπάρχει και το συμπλήρωμα ότι δεν αισθάνθηκε ντροπή γιαυτό κλπ. Το όνειρο της γύμνιας όμως αξίζει το ενδιαφέρον μας, μόνο αν ο ονειρευόμενος αισθάνεται ντροπή και αμηχανία, θέλει να τραπέι σε φυγή ή να κρυφθεί, ενώ υπόκειται σε μια ιδιαίζουσα αναστολή, ότι δεν μπορεί να ξεκολλήσει και ότι νοιώθει ανίκανος να αλλάξει την οδυνηρή κατάσταση. Μόνο σε αυτόν τον συνδυασμό

ανήκει το όνειρο στον τύπο του χαρακτηριστικού ονείρου· ο πυρήνας του περιεχομένου του μπορεί κατά τα άλλα να σχετίζεται με οτιδήποτε άλλο ή να περιέχει ατομικά συμπληρώματα. Ουσιαστικά [δηλαδή στη χαρακτηριστική δομή του] πρόκειται για την οδυνηρή αίσθηση της αιδούς, ότι θα ήθελε κανείς, συνήθως μέσω μιας μετακίνησης, να κρύψει τη γύμνια του, αλλά δεν το καταφέρνει. Πιστεύω ότι οι περισσότεροι από τους αναγνώστες μου θα έχουν ήδη βρεθεί σε ανάλογη κατάσταση στο όνειρό τους.

Συνήθως το είδος της γύμνιας δεν είναι πολύ σαφές. Ακούει κανείς λόγου χάρη να διηγούνται πως φορούσα μια φανέλα, αλλά αυτό σπάνια αποτελεί σαφή εικόνα· τις πιο πολλές φορές η ελλειμματική αμφίεση είναι τόσο αόριστη, ώστε αποδίδεται εναλλακτικά στη διήγηση: «Φορούσα φανέλα ή μεσοφόρι». Κατά κανόνα το λειψό ντύσιμο δεν είναι τέτοιο, ώστε να δικαιολογείται η ντροπή που αισθάνθηκε ο ονειρευόμενος. Στα μάτια όσων φόρεσαν στρατιωτική στολή η γύμνια σημαίνει συχνά μια περιβολή που αντιβαίνει στις προδιαγραφές. «Βγήκα χωρίς το σπαθί μου και είδα αξιωματικούς να πλησιάζουν, ή δεν φοράω γραβάτα, ή φοράω πολιτικό παντελόνι καρρό» και άλλα παρόμοια.

Οι άνθρωποι μπροστά στους οποίους ο ονειρευόμενος ντρέπεται είναι σχεδόν πάντοτε ξένοι με πρόσωπα που μένουν ακαθόριστα. Στο χαρακτηριστικό όνειρο δεν τον προσβάλλουν ποτέ για την ενδυμασία του, που φέρνει και τον ίδιο σε αμηχανία, ούτε του κάνουν έστω παρατηρήσεις. Αντίθετα, οι άνθρωποι παίρνουν μια έκφραση αδιαφορίας ή, όπως είχα την ευκαιρία να δω σε ένα ιδιαίτερα ευκρινές όνειρο, άκαμπτης τυπικότητας. Αυτό πρέπει να μας βάλει σε σκέψεις.

Η αιδώς και η αμηχανία του ονειρευόμενου μαζί με την αδιαφορία των ανθρώπων αποτελούν αντίφαση, κάτι που συμβαίνει συχνά στο όνειρο. Στο συναίσθημα του ονειρευόμενου θα ταίριαζε μόνο το απορημένο βλέμμα των ξένων, η κοροϊδία ή η αγανάκτησή τους. Νομίζω όμως πως αυτό το σκανδαλιστικό χαρακτηριστικό έχει παραμερισθεί από την εκπλήρωση μιας επιθυμίας, ενώ το άλλο στοιχείο, αναχαιτισμένο από κάποια δύναμη, έμεινε ακίνητο και έτσι τα δύο μέρη δεν ταιριάζουν μεταξύ τους. Έχουμε μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία ότι το όνειρο, στην ενμέρει παραποιημένη του μορφή λόγω της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας, δεν έχει κατανοηθεί σωστά. Αποτέλεσε τη βάση ενός παραμυθιού, που είναι σε όλους μας γνωστό στην εκδοχή του Andersen («Τα καινούργια ρούχα του αυτοκράτορα»), ενώ πρόσφατα έγινε θεατρικό έργο από τον L. Fulda με τον τίτλο «Talisman». Στο παραμύθι του Andersen είναι δύο απατεώνες που υφαίνουν μια πολύτιμη ενδυμασία για τον αυτοκράτορα, η οποία όμως

θα είναι ορατή μόνο στους καλούς και πιστούς. Ο αυτοκράτορας φοράει αυτό το ένδυμα και βγαίνει. Όλοι οι άνθρωποι, τρομαγμένοι από τη συγγενική με τη λυδία λίθο δύναμη του υφάσματος, κάνουν πως δεν προσέχουν τη γύμνια του αυτοκράτορα.

Αυτή όμως είναι η περίπτωση του ονείρου μας. Δεν είναι και πολύ τολμηρό να υποθέσουμε ότι το ακατανόητο περιεχόμενο του ονείρου έδωσε ένα έναυσμα για να εφευρεθεί μια διατύπωση, στην οποία η αμνημόνευτη κατάσταση αποκτά νόημα. Η ίδια έχει χάσει την αρχική της σημασία και τέθηκε στην υπηρεσία αλλότριων σκοπών. Θα δούμε όμως ότι μια τέτοια παρανόηση του ονειρικού περιεχομένου από τη συνειδητή νοητική δραστηριότητα ενός δεύτερου ψυχικού συστήματος είναι συχνό φαινόμενο και πρέπει να αναγνωρισθεί ως ένας παράγων της οριστικής διαμόρφωσης του ονείρου,²⁶⁶ επιπλέον ότι κατά τη διαμόρφωση έμμονων ιδεών και φοβιών παίζουν κύριο ρόλο παρόμοιες παρανοήσεις – αυτό συμβαίνει και μέσα στην ίδια ψυχική προσωπικότητα. Μπορούμε και για το δικό μας όνειρο να πούμε από πού λαμβάνεται το υλικό για τη διαφορετική ερμηνεία. Απατεώνας είναι το όνειρο, αυτοκράτορας ό ίδιος ο ονειρευόμενος, και η τάση ηθικολογίας προδίδει μια θολή γνώση του γεγονότος ότι το λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου είναι ανεπίτρεπτες επιθυμίες που έχουν θυσιασθεί στην απώθηση. Το πλαίσιο, στο οποίο τέτοια όνειρα εμφανίζονται σε νευρωτικούς κατά τη διάρκεια της ανάλυσής τους, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι το όνειρο έχει στη βάση του μια ανάμνηση από την πρώιμη παιδική ηλικία. Μόνο στα παιδικά μας χρόνια συνέβαινε να μας βλέπουν μισόγυμνους οι δικοί μας, αλλά και διάφοροι ξένοι, παιδαγωγοί, υπηρέτριες, επισκέπτες, και εμείς δεν ντρεπόμασταν τότε για τη γυμνότητά μας.²⁶⁷ Σε πολλά παιδιά, ακόμη και σε προχωρημένη ηλικία, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι το ξεγύμνωμα τα ενθουσιάζει, αντί να τα κάνει να αισθάνονται ντροπή. Γελούν, χοροπηδούν, χτυπιούνται, ενώ η μητέρα, ή όποιος άλλος τα βλέπει, τους κάνει παρατηρήσεις: Ντροπή, αυτά τα πράγματα δεν επιτρέπονται. Συχνά τα παιδιά έχουν μια τάση επίδειξης των γεννητικών οργάνων· δύσκολα περνάει κανείς από ένα χωριό σε μέρη μας, χωρίς να συναντήσει ένα παιδάκι δύο ή τριών ετών που σηκώνει το φανελάκι του μπροστά στον ξένο, ίσως για να τον τιμήσει. Ένας ασθενής μου διατήρησε στη συνειδητή μνήμη του μια σκηνή από το όγδοο έτος της ηλικίας του, όπου, προτού πέσει να κοιμηθεί και φορώντας μόνο ένα εσώρουχο, τρέχει χορευτά προς τη μικρή αδελφή του στο διπλανό δωμάτιο, ενώ η υπηρέτρια τον εμποδίζει. Στην παιδική φάση της βιογραφίας των νευρωτικών το ξεγύμνωμα μπροστά σε παιδιά του άλλου φύλου παίζει μεγάλο ρόλο· η αυταπάτη του παρανοϊκού ότι κατά το γδύσιμο και το ντύσιμο τον

παρατηρούν ανάγεται σε αυτά τα βιώματα· ανάμεσα στους πάγια διεστραμμένους υπάρχει μία κατηγορία, όπου αυτή η παιδική παρόρμηση έχει λάβει τον χαρακτήρα συμπτώματος· πρόκειται για τους *επιδειξιμανείς*.²⁶⁸

Αυτή η χωρίς αιδώ παιδική ηλικία μάς φαίνεται αναδρομικά σαν παράδεισος, και ο ίδιος ο παράδεισος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η μαζική φαντασίωση του ατόμου για την παιδική ηλικία. Γιαυτό και στον παράδεισο οι άνθρωποι είναι γυμνοί και δεν ντρέπονται ο ένας τον άλλον, ώσπου έρχεται μια στιγμή όπου αφυπνίζονται η αιδώς και το άγχος, γίνεται η έξωση και αρχίζει η σεξουαλική ζωή και η πολιτιστική εργασία. Σε αυτόν τον παράδεισο μπορεί λοιπόν να μας μεταφέρει κάθε βράδυ το όνειρο· εκφράσαμε ήδη την υπόθεση [μέρος V, κεφ. Β, τέλος] ότι οι εντυπώσεις των πρώτων παιδικών χρόνων (της προϊστορικής περιόδου ως την ολοκλήρωση του τρίτου έτους περίπου) αυτές καθαυτές, άσχετα ίσως από το περιεχόμενό τους, αποζητούν την αναπαραγωγή τους, ότι η επανάληψή τους είναι μια εκπλήρωση επιθυμίας. Τα όνειρα της γυμνότητας είναι δηλαδή *όνειρα επιδειξιμανίας*.²⁶⁹

Τον πυρήνα του ονείρου επιδειξιμανίας αποτελούν η μορφή του ίδιου του ονειρευόμενου, που δεν αντιστοιχεί στην παιδική, αλλά στην επίκαιρη διάπλάσή της, και η ελλειμματική αμφίεση, η οποία, επικαλυπτόμενη από τόσες μεταγενέστερες αναμνήσεις ατημέλειας ή εξαιτίας της λογοκρισίας, αποβαίνει ασαφής· εδώ πρέπει να προστεθούν και τα άτομα μπροστά στα οποία ο ονειρευόμενος ντρέπεται. Δεν γνωρίζω κανένα παράδειγμα όπου οι πραγματικοί θεατές των παιδικών επιδείξεων εμφανίζονται πάλι στο όνειρο. Το όνειρο δηλαδή δεν είναι ποτέ απλή ανάμνηση. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα άτομα με τα οποία σχετιζόταν το σεξουαλικό μας ενδιαφέρον στην παιδική ηλικία ποτέ δεν επανεμφανίζονται στις αναπαραγωγές του ονείρου, της υστερίας και της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης· μόνον η παράνοια ξανατοποθετεί τους παλαιούς θεατές και, μολονότι αυτοί παραμένουν αόρατοι, συμπεραίνει την παρουσία τους με φανατική πεποίθηση. Αυτοί που στο όνειρο παίρνουν τη θέση τους, οι «πολλοί ξένοι άνθρωποι» που δεν νοιάζονται για το προσφερόμενο θέαμα, αποτελούν ακριβώς την *επιθυμητή αντίθεση* προς εκείνο το μεμονωμένο, γνώριμο άτομο, στο οποίο είχε προσφερθεί το θέαμα της γύμνωσης. Στα όνειρα άλλωστε οι «πολλοί ξένοι άνθρωποι» παρουσιάζονται σε οποιοδήποτε άλλο πλαίσιο αναφοράς· ως επιθυμητή αντίθεση σημαίνουν πάντοτε το «μυστικό». ²⁷⁰ Βλέπουμε ότι και η αποκατάσταση της παλαιάς τάξης πραγμάτων, που γίνεται στην παράνοια, ανταποκρίνεται σε αυτή την αντίθεση. Δεν είναι κανείς μόνος, είναι βέβαιο ότι τον παρακολουθούν, αλλά οι παρατηρητές είναι

«πολλοί, ξένοι, κατά περίεργο τρόπο ακαθόριστοι άνθρωποι».

Στο όνειρο της γυμνότητας τίθεται επίσης το ζήτημα της απόθησης. Η αίσθηση της ντροπής είναι, όπως ξέρουμε, η αντίδραση του δεύτερου ψυχικού συστήματος στο γεγονός ότι το περιεχόμενο της σκηνης της επίδειξης, που είχε υποβληθεί σε απόθεση, εντούτοις έρχεται στο προσκήνιο. Προς αποφυγή αυτής της οδυνηρής αίσθησης δεν θα έπρεπε να είχε αναζωογονηθεί αυτή η σκηνή.

Στην αίσθηση της αναστολής θα επανέλθουμε αργότερα [μέρος VI, κεφ. Γ, τέλος]. Στο όνειρο χρησιμεύει έξοχα στην παρουσίαση της βουλευτικής σύγκρουσης, του *όχι*. Σύμφωνα με την ασυνείδητη πρόθεση η επίδειξη πρέπει να συνεχισθεί, ενώ σύμφωνα με το παράγγελμα της λογοκρισίας να διακοπεί.

Οι σχέσεις των χαρακτηριστικών ονείρων μας προς τα παραμύθια και άλλα ποιητικά θέματα δεν είναι ασφαλώς ούτε μεμονωμένες ούτε τυχαίες. Μερικές φορές το οξυδερκές μάτι ενός ποιητή διέγνωσε αναλυτικά τη μεταμορφωτική διαδικασία, όργανο της οποίας συνήθως είναι ο ποιητής, και την ακολούθησε προς αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή οδήγησε την ποίηση πίσω στο όνειρο. Ένας φίλος μου επιστά την προσοχή στο εξής χωρίο από το *Grüner Heinrich* του Gottfried Keller:²⁷¹ «Δεν σας εύχομαι, αγαπητέ Lee, να νοιώσετε ποτέ την εκλεκτή ερεθιστική αλήθεια ακριβώς στο πετσί σας, όπως ο Οδυσσέας, που εμφανίζεται γυμνός και πασαλειμμένος με λάσπη μπροστά στη Ναυσικά και τις βάγιες της! Θέλετε να μάθετε πώς μπορείτε να δοκιμάσετε αυτή την εμπειρία; Ας κρατήσουμε αυτό το παράδειγμα. Αν κάποτε έχετε αποχωρισθεί την πατρίδα σας και ό,τι άλλο αγαπάτε, περιπλανιέστε στην ξενητεία, είδατε και μάθατε πολλά, ζείτε στενόχωρα και γεμάτος σκοτούρες, ή ακόμη και στην αθλιότητα και την εγκατάλειψη, τότε δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τις νύχτες θα ονειρεύεστε πως πλησιάζετε την πατρίδα σας: τη βλέπετε ν' αστράφτει και να λάμπει στα ωραιότερα χρώματα, χαριτωμένες, ευγενικές και αξιαγάπητες μορφές προβάλλουν μπροστά σας: τότε ανακαλύπτετε ξαφνικά ότι γυρνάτε κουρελιασμένος, γυμνός και γεμάτος σκόνη. Σας καταλαμβάνει μια ακατονόμαστη ντροπή και ένας φόβος, προσπαθείτε να καλυφθείτε και να κρυφθείτε, ώσπου ξυπνάτε κολυμπώντας στον ιδρώτα. Αυτό είναι, όσο υπάρχουν άνθρωποι, το όνειρο του ανήσυχου και ταλαιπωρημένου ανθρώπου, και ο Όμηρος άντλησε εκείνη τη σκηνή από το πιο βαθύ και αιώνιο είναι της ανθρωπότητας».

Το πιο βαθύ και αιώνιο είναι της ανθρωπότητας, που ο ποιητής κατά κανόνα ζωντανεύει και αναπτύσσει στους ακροατές του, είναι εκείνες οι παρορμήσεις της ψυχικής ζωής που έχουν τις ρίζες τους στα παιδικά χρόνια, τα οποία αργότερα θα έχουν γίνει προϊστορικά.

Πίσω από τις συνειδητοποιήσιμες και άψογες επιθυμίες των απάτριδων ξεπροβάλλουν στο όνειρο οι καταπιεσμένες και ανεπίτρεπτες παιδικές επιθυμίες, γι' αυτό και το όνειρο που παριστάνει αντικειμενικά ο μύθος της Ναυσικάς μετατρέπεται κατά κανόνα σε όνειρο άγχους.

Το δικό μου όνειρο, που ανέφερα προς το τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου, όπου ανέβαινα γρήγορα τη σκάλα, αλλά σε λίγο κόλλησα εκεί, είναι επίσης όνειρο επίδειξης, αφού έχει τα ουσιαστικά συστατικά ενός τέτοιου ονείρου. Θα μπορούσε λοιπόν να αναχθεί σε παιδικά βιώματα και η γνώση αυτών των παιδικών εμπειριών θα έπρεπε να μας δείξει κατά πόσον η συμπεριφορά της υπηρέτριας απέναντί μου, η κατηγορία της ότι λέρωσα το χαλί, της αποδίδει τη θέση που παίρνει στο όνειρο. Μπορώ πράγματι να προσκομίσω τις επιθυμητές πληροφορίες. Στην ψυχανάλυση μαθαίνει κανείς να μεθερμηνεύει τη χρονική εγγύτητα σε πραγματολογική σχέση. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Γ, αρχή]. Δύο σκέψεις, κατά τα φαινόμενα άσχετες μεταξύ τους, που η μία διαδέχεται αμέσως την άλλη, ανήκουν σε μία ενότητα, την οποία πρέπει να μαντέψουμε, όπως ακριβώς ένα *a* και ένα *b*, όταν τα γράφω το ένα πλάι στο άλλο, πρέπει να προφερθούν ως μία συλλαβή: *ab*. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει με την αλληλοσυσχέτιση των ονείρων. Το προαναφερόμενο όνειρο με τη σκάλα είναι παρμένο από μια σειρά ονείρων, τα άλλα μέλη της οποίας μου είναι γνωστά στην ερμηνεία τους. Το όνειρο που αυτά περικλείουν πρέπει να ανήκει στο ίδιο νοηματικό πλαίσιο. Τα άλλα λοιπόν που το πλαισιώνουν έχουν στη βάση τους την ανάμνηση από μια νταντά, η οποία με φρόντισε από ένα σημείο της βρεφικής περιόδου ως την ηλικία των δύομισι ετών και από την οποία μου έμεινε στη συνείδηση μια θολή ανάμνηση. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που ζήτησα και έλαβα από τη μητέρα μου, ήταν περασμένης ηλικίας και άσχημη, αλλά πολύ έξυπνη και άξια: όπως μπορώ να συμπεράνω από τα όνειρά μου, δεν με μεταχειριζόταν πάντοτε με στοργή και μου απηύθυνε σκληρά λόγια, όταν δεν έδειχνα αρκετή κατανόηση για την αγωγή της καθαριότητας. Καθώς τώρα η υπηρέτρια προσπαθεί να συνεχίσει αυτό το παιδαγωγικό έργο, δικαιούται να τη μεταχειριστώ στο όνειρό μου ως ενσάρκωση της προϊστορικής γριάς. Μπορούμε ασφαλώς να υποθέσουμε ότι το παιδί, παρά την κακή μεταχείριση, χάρισε σε αυτή την παιδαγωγό την αγάπη του.²⁷²

(β) Τα όνειρα για τον θάνατο αγαπημένων προσώπων

Το περιεχόμενο μιας άλλης σειράς ονείρων, που μπορούν να αποκληθούν χαρακτηριστικά, είναι ότι ένας αγαπημένος συγγενής, οι γονείς

ή τα αδέρφια, παιδιά κλπ. έχουν πεθάνει. Αυτά τα όνειρα πρέπει να τα χωρίσουμε αμέσως σε δύο κατηγορίες: εκείνα που μας εμφανίζουν χωρίς ίχνος πένθους, έτσι που ξυπνώντας απορούμε με την αναισθησία μας, και τα άλλα, όπου αισθανόμαστε βαθειά οδύνη για τον θάνατο και την εκφράζουμε ακόμη και με καυτά δάκρυα στον ύπνο.

Τα όνειρα της πρώτης κατηγορίας μπορούμε να τα παραμερίσουμε· δεν μπορούν να θεωρηθούν χαρακτηριστικά. Όταν τα αναλύουμε, βρίσκουμε πως σημαίνουν κάτι διαφορετικό από αυτό που περιέχουν, ότι προορίζονται να συγκαλύψουν άλλη επιθυμία. Τέτοιο είναι το όνειρο της θείας που είδε τον μοναχογιό της αδελφής της στο φέρετρο (μέρος IV). Δεν σημαίνει ότι επιθυμεί τον θάνατο του μικρού ανιψιού, αλλά κρύβει, όπως είδαμε, απλώς την επιθυμία να ξαναδεί ένα αγαπημένο της πρόσωπο, που της έλειψε πολύν καιρό, το ίδιο που και παλαιότερα, ύστερα από παρόμοια μακρά διακοπή, είχε ξαναδεί κοντά στη σορό άλλου ανιψιού. Αυτή η επιθυμία, το πραγματικό περιεχόμενο του ονείρου, δεν αποτελεί αφορμή για πένθος, γιαυτό και στο όνειρο η ονειρευόμενη δεν πενθεί διόλου. Αντιλαμβανόμαστε ότι τα συναισθήματά της δεν αναφέρονται στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου, αλλά στο λανθάνον, ότι το συναισθηματικό περιεχόμενο του ονείρου δεν παραμορφώθηκε όπως το περιεχόμενο των παραστάσεων.²⁷³

Διαφορετικά έχουν τα πράγματα στα όνειρα όπου παρουσιάζεται ο θάνατος αγαπημένου συγγενούς και ο ονειρευόμενος αισθάνεται οδύνη. Αυτά τα όνειρα σημαίνουν ό,τι δηλώνει το περιεχόμενό τους, την επιθυμία να πεθάνει το αναφερόμενο πρόσωπο· επειδή όμως υπολογίζω ότι τα συναισθήματα όλων των αναγνωστών και όσων έχουν δει παρόμοια όνειρα δεν θα δεχθούν αυτή την ερμηνεία, θα προσπαθήσω να στηρίξω την απόδειξή μου σε ευρύτερη βάση.

Αναλύσαμε ήδη ένα όνειρο, από το οποίο διδαχθήκαμε ότι οι επιθυμίες, που στο όνειρο παρουσιάζονται εκπληρωμένες, δεν είναι πάντοτε επίκαιρες επιθυμίες. Μπορεί να είναι επίσης περασμένες, παρατημένες, παραχωμένες και απωθημένες επιθυμίες, τις οποίες πρέπει να θεωρήσουμε τρόπον τινά υφιστάμενες, για τον λόγο και μόνο ότι επανεμφανίστηκαν στο όνειρο. Δεν είναι νεκρές όπως εννοούμε τους πεθαμένους, αλλά όπως οι σκιές στην Οδύσεια, οι οποίες, μόλις πιούν αίμα, τρόπον τινά ξαναζωντανεύουν. Σε εκείνο το όνειρο με το παιδί στο κουτί (μέρος V) επρόκειτο για μια επιθυμία, η οποία ήταν επίκαιρη πριν από δεκαπέντε χρόνια και από τότε η ονειρευόμενη την ομολογούσε. Δεν είναι ίσως χωρίς ενδιαφέρον για τη θεωρία του ονείρου να προσθέσω ότι ακόμη και αυτή η επιθυμία στηρίζεται σε μια ανάμνηση από την πρώιμη παιδική ηλικία.

Όταν η ονειρευόμενη ήταν μικρή – δεν μπορεί να προσδιορισθεί τότε ακριβώς – είχε ακούσει ότι η μητέρα της κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, καρπός της οποίας ήταν η ονειρευόμενη, είχε περιπέσει σε βαρυθυμία και επιθυμούσε διακαώς τον θάνατο του παιδιού στην κοιλιά της. Όταν μεγάλωσε και αυτή και έμεινε έγκυος, ακολούθησε απλώς το παράδειγμα της μητέρας της.

Αν κάποιος ονειρευθεί επώδυνα ότι πέθανε ο πατέρας του ή η μητέρα του, ο αδελφός του ή η αδελφή του, αυτό το όνειρο δεν θα το χρησιμοποιήσω ποτέ ως απόδειξη ότι επιθυμεί τώρα τον θάνατό τους. Η θεωρία του ονείρου δεν απαιτεί τόσο πολλά: αρκείται στο συμπέρασμα ότι – κάποτε στην παιδική ηλικία – έχει επιθυμήσει τον θάνατό τους. Φοβούμαι όμως πως και αυτός ο περιορισμός δεν θα συμβάλει πολύ στην καθυσύχαση των παραπονούμενων: θα αμφισβητήσουν έντονα και τη δυνατότητα να έχουν σκεφθεί ποτέ έτσι, όπως και τώρα αισθάνονται βέβαιοι πως δεν τρέφουν τέτοιες επιθυμίες. Γιαντό πρέπει να ξανασυνθέσω ένα μέρος από την καταποντισμένη ψυχική ζωή του παιδιού στηριζόμενος στις μαρτυρίες που επιζούν ακόμη στο παρόν.²⁷⁴

Ας εξετάσουμε πρώτα τη σχέση των παιδιών προς τα αδέρφια τους. Δεν ξέρω γιατί προϋποθέτουμε ότι πρέπει να είναι σχέση αγάπης, αφού όλοι μας γνωρίζουμε από τις εμπειρίες μας τόσα παραδείγματα έχθρας μεταξύ ενήλικων αδελφών και συχνά μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι αυτή η διχόνοια ανάγεται στην παιδική ηλικία ή υπήρχε πάντοτε. Αλλά και πολλοί μεταξύ των ενηλίκων, που σήμερα έχουν τρυφερά αισθήματα για τα αδέρφια τους και τους συμπαραστέκονται, έζησαν τα παιδικά τους χρόνια σε αδιάκοπη εχθρότητα. Το πιο μεγάλο παιδί κακομεταχειριζόταν το μικρότερο, το συκοφαντούσε, του άρπαζε τα παιγνίδια: το μικρότερο αναλωνόταν μέσα σε ανίσχυρο θυμό εναντίον του μεγαλύτερου, το φθονούσε και το φοβόταν, ή οι πρώτες του φιλελεύθερες τάσεις και το πρώτο ξύπνημα μιας συνείδησης του δικαίου στράφηκαν εναντίον του καταπιεστή. Οι γονείς λένε ότι τα παιδιά δεν ζουν ειρηνικά, αλλά δεν μπορούν να βρουν τους λόγους. Δεν είναι δύσκολο να δούμε ότι και ο χαρακτήρας του φρόνιμου παιδιού είναι διαφορετικός από αυτόν που επιθυμούμε να βρούμε στον ενήλικο. Η βασική στάση του παιδιού είναι απόλυτα εγωιστική, αισθάνεται τις ανάγκες του έντονα και επιδιώκει αδυσώπητα την ικανοποίησή τους, ιδιαίτερα σε βάρος των ανταγωνιστών του, άλλων παιδιών, και κατά κύριο λόγο σε βάρος των αδελφών του. Τότε το παιδί δεν είναι για μας «κακό», αλλά «δύσκολο»: κατά την κρίση μας, όπως και απέναντι στον ποινικό νόμο, το παιδί δεν είναι υπεύθυνο για τις κακές του πράξεις. Και

δικαιολογημένα, αφού μπορούμε να ελπίζουμε ότι, ακόμη και στην περίοδο που συγκαταλέγεται στην παιδική ηλικία, ο μικρός εγωιστής θα αναπτύξει αλτρουϊστικά συναισθήματα και ηθική, ότι, όπως λέει ο Meypert [π.χ. 1892, 169 κ.ε.], ένα δευτερογενές εγώ θα επικαλύψει το πρωτογενές και θα το τροχοπεδήσει. Η ηθικότητα βέβαια δεν γεννιέται ταυτόχρονα σε όλη την έκταση και η διάρκεια της χωρίς ηθική παιδικής περιόδου δεν είναι εξίσου μακρά σε όλα τα άτομα. Όταν η ανάπτυξη αυτής της ηθικότητας δεν συντελείται, προτιμούμε να μιλούμε για «εκφυλισμό»: είναι φανερό ότι πρόκειται για αναστολή της ανάπτυξης. Όπου ο πρωτογενής χαρακτήρας έχει επικαλυφθεί ήδη από την μετεξέλιξη, μπορεί να ξεσκεπασθεί πάλι, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, αν το άτομο αρρωστήσει από υστερία. Τα κοινά σημεία μεταξύ του λεγόμενου υστερικού χαρακτήρα και του χαρακτήρα ενός δύσκολου παιδιού είναι όντως ολοφάνερα. Η ψυχαναγκαστική νεύρωση από την άλλη μεριά αντιστοιχεί σε μια υπερηθικότητα, επιβαλλόμενη ως ενισχυτική επιβάρυνση στον πρωτογενή χαρακτήρα που πάλι ενεργοποιείται.

Πολλά άτομα λοιπόν, που σήμερα αγαπούν τα αδέρφια τους και που τον θάνατό τους θα τον αισθάνονταν σαν απώλεια, φέρουν στο ασυνείδητό τους παλαιές κακόβουλες επιθυμίες εναντίον τους, οι οποίες μπορούν να εκπληρωθούν στα όνειρα. Είναι όμως πάρα πολύ ενδιαφέρον να παρατηρεί κανείς μικρά παιδιά μέχρι τριών ετών ή λίγο παραπάνω στη συμπεριφορά τους απέναντι σε μικρότερα αδέρφια. Το μεγαλύτερο ήταν μοναχόπαιδο· τώρα του ανακοινώνεται πως ο πελαργός έφερε και άλλο παιδί. Επιθεωρεί το νεόφερτο και ύστερα αποφαινεται κατηγορηματικά. «Ο πελαργός να το πάρει πάλι μαζί του».²⁷⁵

Υποστηρίζω εντελώς σοβαρά την άποψη πως το παιδί μπορεί να εκτιμήσει σε τι θα ζημιωθεί από το νεογέννητο. Από μια προσκείμενη σε μένα κυρία, η οποία σήμερα έχει πολύ καλές σχέσεις με την κατά τέσσερα χρόνια νεότερη αδελφή της, ξέρω πως ακούγοντας την είδηση για τη γέννησή της είχε απαντήσει: «Αλλά τον κόκκινο σκούφο μου δεν θα της τον δώσω». Αν το παιδί κάνει αυτή την ανακάλυψη αργότερα, θα ξυπνήσει τότε μέσα του η έχθρα του. Γνωρίζω μια περίπτωση όπου ένα κορίτσι, που δεν ήταν ακόμη τριών ετών, αποπειράθηκε να πνίξει το βρέφος στην κούνια, καθώς δεν περίμενε τίποτε καλό από την παραπέρα παρουσία του. Παιδιά αυτής της ηλικίας μπορεί να καταληφθούν από την πιο έντονη και έκδηλη ζήλεια. Μερικές φορές όμως το μικρό αδελφάκι εξαφανίζεται πράγματι γρήγορα και το παιδί συγκεντρώνει πάλι όλη την τρυφερότητα της οικογένειας, ώσπου ο πελαργός στέλνει νέο μωρό· δεν είναι αναμενόμενο ότι ο κανακάρης μας θα δημιουργήσει μέσα του την

επιθυμία ο νέος ανταγωνιστής να έχει την ίδια τύχη όπως ο προηγούμενος, ώστε να τον περιποιούνται όπως παλαιότερα και στο μεσοδιάστημα.²⁷⁶ Φυσικά αυτή η συμπεριφορά του παιδιού απέναντι στα νεότερα αδέρφια, σε κανονικές συνθήκες είναι απλή συνάρτηση της διαφοράς στην ηλικία. Στην περίπτωση ορισμένης απόστασης στο μεγαλύτερο κορίτσι ενεργοποιούνται ήδη τα μητρικά ένστικτα απέναντι στο αβοήθητο νεογέννητο. Εχθρικά συναισθήματα απέναντι στα αδέρφια πρέπει να είναι στην παιδική ηλικία πολύ συνηθέστερα απότι καταγράφει η νωθρή παρατήρηση των ενήλικων.²⁷⁷

Στα δικά μου παιδιά, που γρήγορα διαδέχθηκαν το ένα το άλλο, έχασα την ευκαιρία να κάνω τέτοιες παρατηρήσεις: αναπληρώνω την απώλεια παρατηρώντας τώρα τον μικρό μου ανιψιό, η μονοκρατορία του οποίου διαταράχθηκε ύστερα από δεκαπέντε μήνες με την εμφάνιση μιας ανταγωνίστριας. Ακούω βέβαια πως ο νεαρός συμπεριφέρεται πολύ ιπποτικά απέναντι στην αδελφούλα του, της ασπάζεται το χέρι και τη χαϊδεύει. Διαπιστώνω όμως ότι, προτού γίνει δύο ετών, χρησιμοποιεί τη γλωσσική του ικανότητα για να ασκήσει κριτική στη μικρή, η οποία οπωσδήποτε του φαίνεται περιττή. Κάθε φορά που γίνεται λόγος γι' αυτή, επεμβαίνει στη συζήτηση και φωνάζει δυσαρεστημένος: Πολύ μικλή, πολύ μικλή. Τους τελευταίους μήνες, καθώς το παιδί αναπτύσσεται πολύ καλά και έτσι απαλλάσσεται από αυτή την περιφρόνηση, ξέρει να αιτιολογεί διαφορετικά την υπενθύμισή του ότι η μικρή δεν αξίζει να την προσέχουν τόσο πολύ. Σε κάθε κατάλληλη ευκαιρία θυμίζει: Αυτή δεν έχει δόντια.²⁷⁸ Από την πιο μεγάλη κόρη άλλης αδελφής μου διατηρούμε όλοι μια σκηνή στη μνήμη, όπου η εξάχρονη τότε μικρή ζητούσε επί μισή ώρα από όλες τις θείες να της επιβεβαιώσουν: «Έτσι δεν είναι; Η Λούσυ δεν μπορεί να το καταλάβει ακόμη!» Η Λούσυ ήταν η κατά δυόμισι χρόνια μικρότερη ανταγωνίστριά της.

Το όνειρο για τον θάνατο των αδελφών, το οποίο αντιστοιχεί σε εντονότερη έχθρα, δεν έλειψε π.χ. από καμμία ασθενή μου. Βρήκα μόνο μία εξαίρεση, η οποία εύκολα μπορεί να ερμηνευθεί ως επιβεβαίωση του κανόνα. Όταν σε μια συνεδρία εξήγησα σε μια κυρία αυτή την κατάσταση πραγμάτων, θεωρώντας πως κατά κανόνα εμφανίζεται με αυτό το σύμπτωμα, προς έκπληξή μου απάντησε πως ποτέ δεν είχε δει τέτοια όνειρα. Θυμήθηκε όμως άλλο όνειρο, δήθεν άσχετο με αυτά, που το είδε πρώτη φορά σε ηλικία τεσσάρων ετών, όταν ακόμη ήταν η νεότερη, και το ξαναείδε επανειλημμένα. «Πολύ παιδιά, όλοι οι αδελφοί της, οι αδελφές της, τα ξαδέλφια της, έπαιζαν στην πρασινάδα. Ξαφνικά απόκτησαν φτερούγες, πέταξαν ψηλά και χάθηκαν». Δεν είχε ιδέα τι σημαίνει αυτό το όνειρο. Δεν θα είναι δύσκολο για μας να διακρίνουμε μέσα του ένα όνειρο για

τον θάνατο όλων των αδελφών της, σε μια μορφή ελάχιστα επηρεασμένη από τη λογοκρισία. Παίρνω το θάρρος να προτείνω την ακόλουθη ανάλυση. Όταν είχε πεθάνει ένα από αυτά τα παιδιά – τα παιδιά δύο αδελφών μεγάλωσαν σαν αδέρφια –, η ονειρευόμενη μας, που τότε δεν είχε συμπληρώσει το τέταρτο έτος της ηλικίας της, θα ρώτησε ένα γνωστικό ηλικιωμένο άτομο: πού πάνε τα παιδιά όταν πεθαίνουν; Η απάντηση θα πρέπει να ήταν: Βγάζουν φτερούγες και γίνονται αγγελούδια. Στο όνειρό της μετά από αυτή την εξήγηση όλα τα αδέρφια έχουν φτερούγες όπως οι άγγελοι και – το κυριότερο – χάνονται πετώντας στα ύψη. Η μικρή μας παιδοκτόνος²⁷⁹ μένει μόνη, δηλαδή η μόνη από έναν τέτοιο όμιλο παιδιών! Το γεγονός ότι τα παιδιά παίζουν σε ένα πράσινο λιβάδι, από όπου χάνονται στα ύψη, παραπέμπει σαφέστατα σε πεταλούδες, λες και το παιδί οδηγήθηκε από τον ίδιο ειρμό σκέψεων που είχε παρακινήσει τους αρχαίους να παραστήσουν την ψυχή με φτερούγες από πεταλούδες.

Θα αντιπαρατηρήσει ίσως κανείς πως οι εχθρικές παρορμήσεις των παιδιών εναντίον των αδελφών τους είναι μεν αναμφισβήτητες, αλλά πώς μπορεί η ψυχική διάθεση του παιδιού να φθάσει σε τόση κακία, ώστε να επιθυμεί τον θάνατο των ανταγωνιστών και των πιο δυνατών συμπαικτών του, λες και όλα τα αδικήματα δεν μιορούν να τιμωρηθούν παρά μόνο με την ποινή του θανάτου; Όποιος μιλάει έτσι δεν υπολογίζει ότι οι παραστάσεις του παιδιού για τον θάνατο εκτός από τη λέξη δεν έχουν πολλά κοινά σημεία με τις δικές μας. Το παιδί δεν ξέρει τίποτε για τη φρίκη της αποσύνθεσης, για το πάγωμα στον κρύο τάφο, για τον τρόμο του ατέλειωτου τίποτε, που τόσο δύσκολα ανέχεται στη φαντασία του ο ενήλικος άνθρωπος, όπως μαρτυρούν όλοι οι μύθοι για το υπερπέραν. Ο φόβος του θανάτου είναι ξένος στο παιδί, γιατί παίζει με τη φρικιαστική λέξη και απειλεί με αυτή άλλα παιδιά: «Αν το ξανακάνεις, θα πεθάνεις, όπως πέθανε ο Φράντς», ενώ η μητέρα ανατριχιάζει, μη μπορώντας να ξεχάσει ότι η ζωή περισσότερων από τους μισούς θνητούς δεν ξεπερνά τα όρια της παιδικής ηλικίας. Ακόμη και σε ηλικία οκτώ ετών μπορεί το παιδί, επιστρέφοντας από μια επίσκεψη στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας, να πει στη μητέρα του: «Μαμά, σ' αγαπώ τόσο πολύ· αν κάποτε πεθάνεις, θα βάλω να σε ταριχεύσουν και θα σε στήσω εδώ στο δωμάτιο, για να σε βλέπω πάντα!» Τόσο λίγο μοιάζει η παιδική ιδέα για τους νεκρούς με τη δική μας.²⁸⁰

Για το παιδί, που επιπλέον κρατιέται μακριά από τις σκηνές πόνου πριν από τον θάνατο, το γεγονός ότι κάποιος πέθανε σημαίνει απλώς ότι αυτός «έφυγε» και δεν ενοχλεί πια τους επιζώντες. Δεν ξεχωρίζει με ποιόν τρόπο πραγματοποιείται αυτή η απουσία, με τα-

ξίδι, απόλυση, αποξένωση ή θάνατο.²⁸¹ Όταν στα προϊστορικά χρόνια ενός παιδιού έχουν διώξει τη νταντά και ύστερα από ένα διάστημα έχει πεθάνει η μητέρα του, στη μνήμη του τα δύο γεγονότα δεν διατηρούνται ως διαδοχικά, όπως αποκαλύπτει η ανάλυση, αλλά το ένα επικαλύπτει το άλλο. Ότι το παιδί δεν αισθάνεται πολύ έντονα την έλλειψη των απόντων, αυτό το ένοιωσαν επώδυνα αρκετές μητέρες, όταν ύστερα από θερινές διακοπές πολλών εβδομάδων επέστρεψαν στο σπίτι τους και ρωτώντας για τα καθέκαστα άκουσαν: Τα παιδιά δεν ρώτησαν ούτε μία φορά για τη μαμά. Αν όμως έχει αποδημήσει σε εκείνη την «άγνωστη χώρα», «απ' όπου κανένας οδοιπόρος δεν ξαναγυρνάει», τα παιδιά φαίνεται πως αρχικά την έχουν ξεχάσει και μόνον αργότερα αρχίζουν να θυμούνται τη νεκρή.

Αν λοιπόν το παιδί αισθάνεται την ανάγκη να επιθυμήσει την απουσία ενός άλλου παιδιού, τίποτε δεν το εμποδίζει να δώσει σε αυτή την επιθυμία τη μορφή του θανάτου, και η ψυχική αντίδραση στο όνειρο με την ευχή του θανάτου αποδεικνύει ότι παρ' όλες τις διαφορές στο περιεχόμενο η ευχή του παιδιού είναι κατά κάποιον τρόπο η ίδια όπως και η ομώνυμη επιθυμία του ενήλικου.²⁸²

Αν λοιπόν η επιθυμία του παιδιού να πεθάνουν τα αδέρφια του εξηγείται από τον εγωισμό του παιδιού, που το κάνει να αντιλαμβάνεται τα αδέρφια του ως ανταγωνιστές, πώς πρέπει τώρα να εξηγηθεί η επιθυμία του να πεθάνουν οι γονείς, οι οποίοι για το παιδί είναι αυτοί που του χαρίζουν την αγάπη τους και ικανοποιούν τις ανάγκες του και που, για εγωιστικούς μάλιστα λόγους, θα έπρεπε να εύχεται τη διατήρησή τους στη ζωή;

Στην επίλυση αυτού του ζητήματος μας οδηγεί η εμπειρία ότι τα όνειρα για τον θάνατο των γονέων αφορούν κατά κύριο λόγο τον γονέα με το ίδιο φύλο, δηλαδή ότι ο άντρας συνήθως ονειρεύεται τον θάνατο του πατέρα, η γυναίκα τον θάνατο της μητέρας. Δεν μπορώ να το παρουσιάσω ως κανόνα, αλλά η υπερίσχυση αυτού του συνδυασμού είναι τόσο φανερή, ώστε πρέπει να εξηγείται από έναν παράγοντα γενικής σημασίας.²⁸³ Τα πράγματα έχουν σε γενικές γραμμές ως εξής: είναι σαν να επιβάλλεται ενωρίς μια σεξουαλική προτίμηση, λες και το αγόρι βλέπει τον πατέρα και το κορίτσι τη μητέρα ως ερωτικούς ανταγωνιστές, από τον παραμερισμό των οποίων μόνο όφελος μπορεί να προκύψει.

Προτού απορρίψει κανείς αυτή την ιδέα ως τερατώδη, ας εξετάσει και εδώ τις πραγματικές σχέσεις μεταξύ γονιών και παιδιών. Πρέπει να ξεχωρίσει τι απαιτεί το πολιτιστικό παράγγελμα της ευλάβειας από αυτή τη σχέση και αυτό που προκύπτει ως πραγματικό από την καθημερινή παρατήρηση. Στη σχέση μεταξύ γονιών και παι-

διών υπάρχουν αρκετοί λόγοι για εχθρότητα: οι όροι για την ανάδυσση επιθυμιών που δεν αντέχουν στη λογοκρισία προσφέρονται σε υπεραρκετό βαθμό. Ας μείνουμε λίγο στη σχέση μεταξύ πατέρα και γιού. Νομίζω πως η ιερότητα που αποδώσαμε στις Δέκα Εντολές αμβλύνει την αίσθησή μας προκειμένου να αντιληφθούμε την πραγματικότητα. Ίσως δεν έχουμε το θάρρος να προσέξουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας δεν τηρεί την τέταρτη εντολή. Τόσο στα χαμηλά όσο και στα υψηλά στρώματα της ανθρώπινης κοινωνίας υποχωρεί η ευλάβεια απέναντι στους γονείς μπροστά σε άλλα ενδιαφέροντα. Οι θολές ειδήσεις που έφθασαν σε μας μέσα από τους μύθους και τους θρύλους των προϊστορικών χρόνων της ανθρώπινης κοινωνίας μας δίνουν μια δυσάρεστη ιδέα για την έκταση της εξουσίας του πατέρα και για τον αδυσώπητο τρόπο με τον οποίο τη χρησιμοποιούσε. Ο Κρόνος καταπίνει τα παιδιά του, όπως περίπου και ο χοίρος τα νεογνά της γουρούνας, και ο Ζεύς ευνουχίζει τον πατέρα του²⁸⁴ και ανεβαίνει στον θρόνο του. Όσο πιο απεριόριστα κυριαρχούσε ο πατέρας στην αρχαία οικογένεια, τόσο περισσότερο ο γιός ως εξουσιοδοτημένος διάδοχος πρέπει να περιερχόταν στην κατάσταση του εχθρού και τόσο μεγαλύτερη πρέπει να γινόταν η ανυπομονησία του να φθάσει ο ίδιος στην εξουσία με τον θάνατο του πατέρα του. Ακόμη και στην αστική μας οικογένεια ο πατέρας, καθώς αρνείται στον γιό την αυτοδιάθεση και τα ανάλογα μέσα που αυτή απαιτεί, υποβοηθεί την ανάπτυξη του φυσικού σπέρματος της εχθρότητας που βρίσκεται μέσα στη σχέση. Ο γιατρός έχει συχνά την ευκαιρία να διαπιστώσει ότι η οδύνη του γιού για τον χαμό του πατέρα δεν μπορεί να καταπνίξει την ικανοποίησή του για την ελευθερία που επιτέλους απέκτησε. Τα υπολείμματα της δεινά απαρχαιωμένης στη σημερινή κοινωνία *potestas patris familias*²⁸⁵ κάθε πατέρα προσπαθεί σπασμωδικά να τα συγκρατήσει, και οι συγγραφείς που, όπως ο Ibsen, θέτουν στην πρώτη γραμμή των μύθων τους την πανάρχαια πάλη μεταξύ πατέρα και γιού είναι βέβαιοι για την καλή απήχηση των έργων τους. Οι αφορμές για συγκρούσεις μεταξύ κόρης και μητέρας προκύπτουν από το διπλό γεγονός ότι η ενηλικιωνόμενη κόρη περιφρουρείται από τη μητέρα, ενώ λαχταράει για σεξουαλική ελευθερία, και ότι η μητέρα ειδοποιείται από την άνθηση της κόρης πως ήλθε η ώρα να παραιτηθεί από δικές της σεξουαλικές απαιτήσεις.

Όλα αυτά τα πράγματα μπορεί κανείς να τα δει με τα μάτια του. Δεν μας βοηθούν όμως στην πρόθεσή μας να εξηγήσουμε τα όνειρα για τον θάνατο των γονέων, όταν τα βλέπουν άτομα για τα οποία το αξιοσέβαστο των γονέων είναι ήδη κάτι απρόσβλητο. Από τους προαναφερόμενους συλλογισμούς είμαστε επιπλέον προετοιμασμέ-

νοι να δεχθούμε ότι η ευχή για τον θάνατο των γονέων έχει τις ρίζες της στην πρώιμη παιδική ηλικία.

Με μια εντελώς αδιαμφισβήτητη βεβαιότητα πιστοποιείται αυτή η υπόθεση στην ανάλυση ψυχονευρωτικών. Εκεί μαθαίνουμε ότι οι σεξουαλικές επιθυμίες του παιδιού ξυπνούν πολύ ενωρίς – εφόσον η εμβρυακή κατάστασή τους επιτρέπει αυτόν τον προσδιορισμό – και ότι η πρώτη προτίμηση του κοριτσιού στρέφεται προς τον πατέρα,²⁸⁶ ο πρώτος παιδικός πόθος του αγοριού προς τη μητέρα. Έτσι ο πατέρας γίνεται για το αγόρι ενοχλητικός αντεραστής, ανάλογα δε και η μητέρα για την κόρη, και η απόσταση από αυτή την αίσθηση μέχρι την ευχή του θανάτου δεν είναι πολύ μεγάλη, όπως δείξαμε ήδη στην περίπτωση των αδελφών. Η σεξουαλική εκλογή γίνεται κατά κανόνα ήδη από την πλευρά των γονέων· μια φυσική έλξη κάνει τον πατέρα να παραχαϊδεύει τις μικρές κόρες και τη μητέρα να παίρνει το μέρος των γιών, ενώ και οι δύο, όταν η γοητεία του φύλου δεν θολώνει την κρίση τους, ενεργούν με αυστηρότητα για την ανατροφή των μικρών. Το παιδί αντιλαμβάνεται κάλλιστα την προτίμηση και εξεγείρεται εναντίον του γονιού που εναντιώνεται σε αυτή. Αποκτή την αγάπη των μεγάλων σημαίνει για το παιδί όχι μόνο την ικανοποίηση μιας ιδιαίτερης ανάγκης, αλλά και την υποχώρηση των μεγάλων σε κάθε άλλη απαίτηση. Έτσι ακολουθεί τη σεξουαλική του ορμή και ταυτόχρονα ανανεώνει την παρότρυνση που ξεκινά από τους γονείς, όταν επιλέγει μεταξύ των γονέων εκείνον που το προτιμά.

Τις περισσότερες από τις ενδείξεις αυτών των παιδικών τάσεων συνήθως δεν τις προσέχουν οι μεγάλοι, ενώ μερικές είναι ορατές ήδη μετά τα πρώτα παιδικά χρόνια. Ένα οκτάχρονο κορίτσι από τον κύκλο των γνωστών μου εκμεταλλεύεται την ευκαιρία, όταν η μητέρα σηκώνεται από το τραπέζι, και ανακηρύσσει τον εαυτό της διάδοχο της μητέρας. «Τώρα θα είμαι εγώ η μητέρα. Καρλ, θέλεις ακόμη σαλάτα; Πάρε λίγη, σε παρακαλώ» κλπ. Ένα ιδιαίτερα προικισμένο και ζωηρό κορίτσι τεσσάρων ετών, στο οποίο αυτές οι παρατηρήσεις της ψυχολογίας του παιδιού επιβεβαιώνονται με ιδιαίτερα διαφανή τρόπο, λέει κατ' ευθείαν: «Τώρα η μαμά μπορεί μια φορά να φύγει, ο μπαμπάς πρέπει τότε να παντρευθεί εμένα και εγώ θέλω να είμαι η γυναίκα του». Στη ζωή των παιδιών αυτή η επιθυμία δεν αποκλείει εντελώς την τρυφερή αγάπη του παιδιού για τη μητέρα. Όταν στο μικρό αγόρι επιτρέπεται να κοιμάται πλάι στη μητέρα του, μόλις ο πατέρας απουσιάζει σε ταξίδι, ενώ μετά την επιστροφή του πρέπει να ξαναπάει στο παιδικό δωμάτιο κοντά σε κάποιον που του αρέσει πολύ λιγότερο, τότε είναι εύκολο να του δημιουργηθεί η επιθυμία για μόνιμη απουσία του πατέρα, ώστε να διατηρήσει τη θέση του κοντά στην αγαπημένη και ωραία μαμά. Ένα μέσον για την επί-

τευξη αυτού του επιθυμητού στόχου είναι ο θάνατος του πατέρα, αφού ένα συμπέρασμα έβγαλε από την εμπειρία του: Οι «νεκροί», όπως π.χ. ο παππούς, απουσιάζουν πάντα και δεν ξανάρχονται πια.

Οι παρατηρήσεις αυτού του είδους σε μικρά παιδιά εναρμονίζονται μεν αβίαστα με την προταθείσα ερμηνεία, αλλά οπωσδήποτε δεν διαθέτουν την πειστικότητα που προσφέρουν στον γιατρό οι ψυχαναλύσεις ενήλικων νευρωτικών. Η ανακοίνωση των ονείρων από τη μεριά των ασθενών γίνεται με τέτοιες προκαταρκτικές παρατηρήσεις, που αναπόφευκτα ερμηνεύονται ως *όνειρα επιθυμιών*. Μια κυρία είναι λυπημένη και κλαμένη. Μου λέει: Δεν θέλω να ξαναδώ τους συγγενείς μου. Πρέπει να ανατριχιάζουν μπροστά μου. Στη συνέχεια διηγείται, σχεδόν χωρίς ενδιάμεσες παρατηρήσεις, ότι θυμήθηκε ένα όνειρο, χωρίς φυσικά να ξέρει τη σημασία του. Το είχε δει σε ηλικία τεσσάρων ετών και είναι το ακόλουθο: *Στη σκεπή του σπιτιού τριγυρνάει ένα ζώο, λυγξ ή αλεπού, ύστερα πέφτει κάτι ή πέφτει η ίδια κάτω και στη συνέχεια βγάζουν από το σπίτι τη μητέρα της νεκρή*, ενώ η ίδια κλαίει με οδύνη. Της είχα πει απλώς ότι αυτό το όνειρο πρέπει να δηλώνει την επιθυμία που είχε στην παιδική ηλικία να δει τη μητέρα της νεκρή και ότι εξαιτίας αυτού του ονείρου πρέπει να νομίζει ότι οι συγγενείς φρικιούν μπροστά της, οπότε εκείνη προσφέρει το υλικό για την εξήγηση του ονείρου. «Μάτι λυγρός»²⁸⁷ είναι μια βρισιά, την οποία της είχε απευθύνει ένα παιδί του δρόμου, όταν ήταν πολύ μικρή· όταν ήταν τριών ετών, είχε πέσει στο κεφάλι της μητέρας της ένα κεραμίδι και της προκάλεσε έντονη αιμορραγία.

Κάποτε είχα την ευκαιρία να μελετήσω διεξοδικά ένα νεαρό κορίτσι που πέρασε διάφορες ψυχικές καταστάσεις. Σε μια κατάσταση φρενιτώδους σύγχυσης, με την οποία άρχισε η ασθένεια, η άρρωστη κοπέλα αποστρεφόταν έντονα τη μητέρα της, τη χτυπούσε και την έβριζε, μόλις αυτή πλησίαζε στο κρεβάτι της, ενώ απέναντι σε μία πολύ μεγαλύτερή της αδελφή παρέμενε, την ίδια περίοδο, αξιαγάπητη και πειθήνια. Ακολούθησε μια κατάσταση διαύγειας, αλλά και σχετικής απάθειας, με πολύ διαταραγμένον ύπνο· σε αυτή τη φάση άρχισα να τη θεραπεύω και να αναλύω τα όνειρά της. Θέμα ενός μεγάλου αριθμού από αυτά ήταν, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο συγκαλυμμένα, ο θάνατος της μητέρας· τότε παρευρισκόταν στην κηδεία μιας ηλικιωμένης γυναίκας και τότε έβλεπε τον εαυτό της και την αδελφή της να κάθονται στο τραπέζι ντυμένες πένθιμα. Δεν υπήρχε καμιά αμφιβολία ως προς το νόημα αυτών των ονείρων. Όταν σημειώθηκε ακόμη μεγαλύτερη πρόοδος, εμφανίσθηκαν υστερικές φοβίες· η πιο βασανιστική από αυτές ήταν ότι συνέβη κάτι

στη μητέρα. Όπου και αν βρισκόταν, ένοιωθε την ανάγκη να τρέξει στο σπίτι, για να πεισθεί πως η μητέρα της ζούσε ακόμη. Η περίπτωση ήταν πολύ διαφωτιστική σε σύγκριση με τις άλλες μου εμπειρίες: παρουσίαζε διάφορους τρόπους αντίδρασης του ψυχικού μηχανισμού στην ίδια διεγερτική ιδέα, τρόπον τινά μεταφράσεις του ίδιου κειμένου σε πολλές γλώσσες. Μέσα στη σύγχυση, την οποία αντιλαμβάνομαι ως *υπερνίκηση* της δεύτερης ψυχικής αρχής από την κατά τα άλλα καταπιεσμένη πρώτη, η ασυνείδητη εχθρότητα κατά της μητέρας απέκτησε κινητική δύναμη. Όταν στη συνέχεια επήλθε η πρώτη καθησύχηση, όταν καταπιεσθήκε η αναταραχή και αποκαταστάθηκε η κυριαρχία της λογοκρισίας, τότε μόνο το πεδίο του ονείρου απέμεινε ελεύθερο για την εχθρότητα, μόνο σε αυτό μπορούσε να εκφρασθεί η ευχή για τον θάνατο της μητέρας. Όταν η ομαλότητα ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο, δημιούργησε την υπερβολική ανησυχία για τη μητέρα, ως υστερική εναντιωματική αντίδραση και ως εκδήλωση άμυνας. Σε αυτό το πλαίσιο δεν είναι ανεξήγητο γιατί τα υστερικά κορίτσια τόσο συχνά είναι αφοσιωμένα με υπέρμετρη τρυφερότητα στις μητέρες τους.

Μια άλλη φορά είχα την ευκαιρία να κάνω μια βαθιά αυτοψία στην ασυνείδητη ψυχική ζωή ενός νεαρού άντρα, ο οποίος, λόγω μιας ψυχαναγκαστικής νεύρωσης σχεδόν ανίκανος να ζήσει, δεν μπορούσε να βγει στον δρόμο, διότι βασανιζόταν από την ανησυχία μήπως σκοτώσει όσους θα διάβαιναν πλάι του. Περνούσε τις μέρες του τακτοποιώντας τα αποδεικτικά στοιχεία για το άλλοθι του σε περίπτωση αγωγής εναντίον του για μία από τις δολοφονίες που είχαν διαπραχθεί στην πόλη. Περιπτώ να παρατηρήσω ότι επρόκειτο για ηθικό άνθρωπο με εξαιρετική παιδεία. Η ανάλυση — που άλλωστε οδήγησε στην αποθεράπευσή του — αποκάλυψε ως αιτιολογικό αυτής της έμμονης ιδέας δολοφονικές παρορμήσεις εναντίον του μάλλον υπεραυστηρού πατέρα, οι οποίες προς έκπληξή του εκδηλώθηκαν συνειδητά σε ηλικία επτά ετών, φυσικά όμως προέρχονταν από πολύ προγενέστερη περίοδο της παιδικής ηλικίας. Μετά την βασανιστική αρρώστια και τον θάνατο του πατέρα του εμφανίσθηκε στο τριακοστό πρώτο έτος της ηλικίας του η ψυχαναγκαστική αυτομομφή, που με τη μορφή της φοβίας μεταβιβάσθηκε στους ξένους. Όποιος ήταν σε θέση να θέλει μέσα του να σπρώξει τον πατέρα του από την κορυφή ενός βουνού στον γκρεμό πρέπει βέβαια να θεωρηθεί ικανός να μη λυπάται ούτε τη ζωή αμέτοχων τρίτων· καλά θα κάνει λοιπόν να κλεισθεί στο δωμάτιό του.²⁸⁸

Σύμφωνα με τις ήδη πλούσιες εμπειρίες μου οι γονείς παίζουν τον κύριο ρόλο στην ψυχική ζωή όλων των παιδιών που αργότερα γίνον-

ται ψυχονευρωτικοί, και ο έρωτας για τον έναν γονέα και το μίσος για τον άλλον ανήκουν στη σιδηρά παρακαταθήκη του υλικού των ψυχικών παρορμήσεων, το οποίο σχηματίζεται εκείνη την περίοδο και είναι τόσο σημαντικό για τη συμπτωματολογία των μετέπειτα νευρώσεων. Δεν πιστεύω όμως ότι οι ψυχονευρωτικοί διαφέρουν σε αυτό το σημείο από άλλους ανθρώπους που παρέμειναν ομαλοί, δηλαδή ότι είναι σε θέση να δημιουργήσουν κάτι εντελώς καινούργιο που προσιδιάζει σε αυτούς. Είναι πολύ πιο πιθανό και επιβεβαιώνεται από sporadικές παρατηρήσεις σε ομαλά παιδιά ότι και με αυτές τις ερωτικές και εχθρικές επιθυμίες με στόχο τους γονείς τους είναι ευδιάκριτοι για μας απλώς λόγω της μεγέθυνσης των τάσεων που υπάρχουν και στην ψυχή των περισσότερων παιδιών, όπου όμως δεν είναι τόσο φανερές και τόσο έντονες. Η αρχαιότητα μας κληροδότησε ένα μυθολογικό θέμα που ενισχύει αυτή τη διαπίστωση· η βαθεία και καθολική απήχησή του γίνεται κατανοητή μόνον από την παρόμοια καθολικότητα ισχύος της παιδοψυχολογικής προϋπόθεσης που συζητούμε.

Εννοώ τον μύθο του βασιλιά Οιδίποδα και το δράμα του Σοφοκλή *Οιδίπους τύραννος*. Ο Οιδίπους, γιός του βασιλιά των Θηβών Λαΐου και της Ιοκάστης, εκτίθεται στη βρεφική ηλικία, επειδή ένα μαντείο είχε χρησιμοδοτήσει στον πατέρα ότι ο αγέννητος ακόμη γιός θα γίνει φονιάς του. Το βρέφος σώζεται και μεγαλώνει σαν βασιλόπουλο, ώσπου, αβέβαιο για την καταγωγή του, απευθύνεται και αυτό στο μαντείο, το οποίο του δίνει τη συμβουλή να αποφεύγει την πατρίδα, διότι κινδυνεύει να δολοφονήσει τον πατέρα του και να παντρευθεί τη μητέρα του. Φεύγοντας από τη νομιζόμενη πατρίδα του συναντά στον δρόμο του τον βασιλιά Λάιο και τον σκοτώνει σε μια διαμάχη που άναψε γρήγορα. Φθάνει στην άκρη της πόλης των Θηβών, όπου λύνει το αίνιγμα της Σφίγγας που κλείνει τον δρόμο· οι ευγνώμονες Θηβαίοι τον κάνουν βασιλιά τους και η Ιοκάστη τον παντρεύεται. Βασίλεψε πολλά χρόνια σε συνθήκες ειρήνης και αξιοπρέπειας και η Ιοκάστη, που δεν την ήξερε για μητέρα του, του χάρισε δυο γιούς και δυο κόρες. Ξέσπασε όμως λοιμός και οι Θηβαίοι έπρεπε να συμβουλευθούν και πάλι το μαντείο. Σε αυτό το σημείο αρχίζει η τραγωδία του Σοφοκλή. Οι αγγελιαφόροι φέρουν την απάντηση: για να σταματήσει ο λοιμός, πρέπει να εκδιωχθεί από τη χώρα ο δολοφόνος του Λαΐου. Πού είναι όμως αυτός;

«Πού θα βρεθεί
το κρυφό ίχνος του παλαιού εγκλήματος;»

Η υπόθεση του δράματος συνίσταται πια μόνο στη βαθμιαία κλιμακωόμενη και έντεχνα επιβραδυνόμενη αποκάλυψη — συγκρίσιμη με

την εργασία μιας ψυχανάλυσης —, ότι ο ίδιος ο Οιδίπους είναι ο φονιάς του Λαΐου, αλλά και ο γιός του φονευθέντος και της Ιοκάστης. Συγκλονισμένος από τις φρικαλεότητες που διέπραξε χωρίς επίγνωση, ο Οιδίπους τυφλώνεται και εγκαταλείπει την πατρίδα. Ο χρησμός έχει εκπληρωθεί.

Ο *Οιδίπους τύραννος* είναι μία από τις λεγόμενες μοιραίες τραγωδίες· το τραγικό της αποτέλεσμα αποδίδεται στην αντίθεση μεταξύ της πανίσχυρης θέλησης των θεών και της μάταιης εναντίωσης των ανθρώπων που απειλούνται με συμφορά. Το δίδαγμα που οφείλει να βγάλει από αυτό το δράμα ο βαθιά συγκινημένος θεατής είναι υποταγή στη θεία θέληση και κατανόηση της ανισχυρότητάς του. Γιαυτό και αρκετοί δραματικοί ποιητές αποπειράθηκαν να επιτύχουν παρόμοιο τραγικό αποτέλεσμα πλέκοντας αυτή την αντίθεση σε έναν μύθο που επινόησαν οι ίδιοι. Μόνο που οι θεατές κοίταζαν ασυγκίνητοι πώς εκπληρωνόταν σε βάρος αθώων ανθρώπων μια κατάρα ή ένας χρησμός παρ' όλη την εναντίωσή τους· οι μεταγενέστερες μοιραίες τραγωδίες δεν προκαλούσαν δραματικά αποτελέσματα.

Αν ο *Οιδίπους τύραννος* καταφέρνει να συγκλονίζει τον σύγχρονο άνθρωπο όσο και τον Έλληνα εκείνης της εποχής, η λύση του προβλήματος δεν μπορεί παρά να βρίσκεται στη σκέψη ότι η εντύπωση που αφήνει η ελληνική τραγωδία δεν βασίζεται στην αντίθεση ανάμεσα στη μοίρα και την ανθρώπινη θέληση, αλλά πρέπει να αναζητηθεί στην ιδιαιτερότητα του θεματικού υλικού, στο οποίο φανερώνεται αυτή η αντίθεση. Πρέπει να υπάρχει μια φωνή μέσα μας έτοιμη να αναγνωρίσει την αναγκαστική εξουσία της μοίρας στον *Οιδίποδα*, ενώ τις διατάξεις όπως στην *Προμήτορα* [του Grillparzer] ή σε άλλες μοιραίες τραγωδίες μπορούμε να τις απορρίπτουμε ως αυθαίρετες. Και ένα τέτοιο στοιχείο περιέχει πράγματι η ιστορία του βασιλιά Οιδίποδα. Αν η μοίρα του μας συγκινεί, είναι επειδή θα μπορούσε να ήταν και δική μας μοίρα, επειδή το μαντείο έχει επιτάξει πριν από τη γέννησή μας την ίδια κατάρα για μας όπως γι' αυτόν. Για όλους μας ίσως η μοίρα έχει ορίσει να στρέψουμε την πρώτη σεξουαλική μας παρόρμηση προς τη μητέρα· μας πείθουν γι' αυτό τα όνειρά μας. Ο βασιλιάς Οιδίπους, που σκότωσε τον πατέρα του Λαίο και παντρεύθηκε τη μητέρα του Ιοκάστη, είναι απλώς η εκπλήρωση μιας επιθυμίας της παιδικής μας ηλικίας. Αλλά, τυχερότεροι από αυτόν, καταφέραμε αργότερα, αν δεν γίναμε ψυχονευρωτικοί, να αποσπάσουμε τις σεξουαλικές μας παρορμήσεις από τις μητέρες μας, να ξεχάσουμε τη ζήλεια μας για τους πατέρες μας. Μπροστά στο πρόσωπο με το οποίο εκπληρώθηκε εκείνη η αρχέγονη επιθυμία της παιδικής μας ηλικίας υποχωρούμε με δέος ασκώντας όλη την απώθηση που από τότε έχουν υποστεί μέσα μας αυτές οι επιθυμίες.

Ενώ ο ποιητής με εκείνη την εξέταση φέρνει στο φως την ενοχή του Οιδίποδα, μας αναγκάζει να γνωρίσουμε τον εσωτερικό μας κόσμο, όπου εκείνες οι παρορμήσεις, μολονότι καταπιεσμένες, υφίστανται ακόμη. Η αντιπαραβολή με την οποία μας αποχωρίζεται ο χορός,

«... δείτε, αυτός είναι ο Οιδίπους,
που γνώριζε τη λύση των μεγάλων αινιγμάτων
και ήταν ο άντρας ο πιο ισχυρός,
που οι πολίτες όλοι τον ζηλεύαν για την τύχη του,
σε ποιά περιέπεσε τρικυμία δεινής συμφοράς!»

αυτή η υπενθύμιση αφορά εμάς τους ίδιους και την υπερηφάνεια μας, εμάς που από τα παιδικά μας χρόνια και ύστερα γίναμε τόσο σοφοί και δυνατοί στην εκτίμησή μας. Ζούμε όπως ο Οιδίπους χωρίς επίγνωση των προσβλητικών για την ηθική επιθυμιών που μας επέβαλε η φύση· μετά την αποκάλυψή τους όλοι θα θέλαμε μάλλον να αποστρέψουμε το βλέμμα μας από τις σκηνές της παιδικής μας ηλικίας.²⁸⁹

Στη σκέψη ότι ο μύθος του Οιδίποδα εκπορεύθηκε από παμπάλαιο ονειρικό θέμα με περιεχόμενο την οδυνηρή διαταραχή της σχέσης προς τους γονείς εξαιτίας των πρώτων σεξουαλικών διεγέρσεων παραπέμπει με απαραιτήτως τρόπο το ίδιο το κείμενο της σοφοκλείας τραγωδίας. Η Ιοκάστη παρηγορεί τον Οιδίποδα, ο οποίος δεν έχει διαλευκάνει ακόμη την υπόθεση, αλλά ανησυχεί από την ανάμνηση των χρησμών, αναφέροντάς του ένα όνειρο που βλέπουν τόσοι άνθρωποι, αλλά, όπως η ίδια νομίζει, δεν σημαίνει τίποτα:

«Διότι πολλοί θνητοί και στο όνειρό τους είδαν
πως πλάγιασαν μαζί με τη μητέρα. Αλλά όποιος αυτά
αλόγιστα τα προσπερνά, δεν νοιώθει βάρος τη ζωή του».

Όπως τότε, έτσι και σήμερα ονειρεύονται πολλοί άνθρωποι πως είχαν σεξουαλική επαφή με τη μητέρα τους και διηγούνται το όνειρό τους εξοργισμένοι και κατάπληκτοι. Είναι κατανοητό ότι αυτό αποτελεί το κλειδί της τραγωδίας και το συμπλήρωμα στο όνειρο για τον θάνατο του πατέρα. Ο μύθος του Οιδίποδα είναι η αντίδραση της φαντασίας σε αυτά τα δύο χαρακτηριστικά όνειρα, και όπως τα όνειρα των ενήλικων βιώνονται με συναισθήματα απόρριψης, έτσι και ο μύθος πρέπει να συμπεριλάβει στο περιεχόμενό του τον τρόπο και την αυτοτιμωρία. Η παραπέρα διαμόρφωσή του προέρχεται άλλωστε από μια παρανοήσιμη δευτερογενή επεξεργασία του θέματος, η οποία προσπαθεί να το θέσει στην υπηρεσία μιας θεολογίζουσας

πρόθεσης. (Βλέπε πιο πάνω σε αυτό το κεφάλαιο [Δ(α)] το ονειρικό υλικό της επιδειξιμανίας). Η απόπειρα συνένωσης της θεϊκής παντοδυναμίας με την ανθρώπινη ευθύνη ναυαγεί υποχρεωτικά, τόσο σε αυτό το υλικό όσο και σε οποιοδήποτε άλλο.

Στο ίδιο έδαφος όπως ο *Οιδίπους τύραννος* έχει τις ρίζες του και ένα άλλο μεγάλο δημιούργημα της τραγικής ποίησης, ο *Άμλετ* του Shakespeare. Στη διαφορετική όμως μεταχείριση του ίδιου θέματος φανερώνεται ολόκληρη η διαφορά στην ψυχική ζωή των δύο περιόδων του πολιτισμού, που απέχουν πολύ μεταξύ τους, η ασυνήθιστη πρόοδος της απώθησης στη συναισθηματική ζωή της ανθρωπότητας. Στον *Οιδίποδα* η θεμελιωτική ευκτική φαντασίωση του παιδιού βγαίνει όπως στο όνειρο στην επιφάνεια και πραγματοποιείται· στον *Άμλετ* αυτή παραμένει απωθημένη και η ύπαρξή της μας γίνεται γνωστή – παρόμοια όπως η κατάσταση πραγμάτων σε μια νεύρωση – μόνο από τα ανασταλτικά της αποτελέσματα. Κατά περίεργο τρόπο αποδείχθηκε ότι δεν είναι ασυμβίβαστο με την επιβλητική εντύπωση, που μπορεί να προκαλεί το σύγχρονο δράμα, το ενδεχόμενο να υπάρχει πλήρης ασάφεια ως προς τον χαρακτήρα του ήρωα. Το θεατρικό έργο είναι δομημένο πάνω στη διστακτικότητα του *Άμλετ* να εκπληρώσει το καθήκον της εκδίκησης που του ανατέθηκε· το κείμενο δεν ομολογεί τους λόγους ή τα κίνητρα αυτού του δισταγμού· οι ποικίλες απόπειρες ερμηνείας δεν κατόρθωσαν να φωτίσουν το ζήτημα. Σύμφωνα με την επικρατούσα ακόμη και σήμερα αντίληψη, που τη θεμελίωσε ο Goethe, ο *Άμλετ* αντιπροσωπεύει τον τύπο ανθρώπου του οποίου η ορμή για δράση είναι παραλυμένη από την υπερτροφική ανάπτυξη των σκέψεών του: «Εξασθενημένος από την ωχρότητα της σκέψης». Κατ' άλλους ο ποιητής θέλησε να περιγράψει έναν νοσηρό, αναποφάσιστο χαρακτήρα που εμπίπτει στην περιοχή της νευρασθένειας. Μόνο που ο μύθος του έργου διδάσκει ότι ο *Άμλετ* δεν πρέπει να εκληφθεί σαν άτομο γενικά ανίκανο να δράσει. Τον βλέπουμε δύο φορές να εμφανίζεται δρώντας, τη μια φορά, με ευέξαπτο πάθος, να ρίχνει κάτω τον ωτακουστή πίσω από την κουρτίνα, την άλλη φορά να στέλνει στον θάνατο, με τον τρόπο που προοριζόταν για τον ίδιον, τους δύο αυλικούς, και μάλιστα προγραμματισμένα και δόλια, εντελώς αδίστακτα όπως ταιριάζει σε έναν πρίγκιπα της Αναγέννησης. Τι λοιπόν τον εμποδίζει να εκπληρώσει το έργο που του ανέθεσε το πνεύμα του πατέρα του; Εδώ προσφέρεται πάλι η απάντηση ότι είναι η ιδιαίτερη φύση αυτού του έργου. Ο *Άμλετ* είναι ικανός για όλα, μόνο που δεν μπορεί να εκδικηθεί αυτόν που έβγαλε από τη μέση τον πατέρα του και πήρε τη θέση του κοντά στη μητέρα του, τον άντρα που του δείχνει την υλο-

ποίηση των δικών του απωθημένων επιθυμιών της παιδικής ηλικίας. Τη θέση του αποτροπιασμού του, που θα έπρεπε να τον εξωθήσει στην εκδίκηση, παίρνουν οι αυτομομφές, οι αναστολές της ηθικής συνείδησης, οι οποίες του καταμαρτυρούν ότι ο ίδιος δεν είναι κατά κυριολεξία καλύτερος από τον αμαρτωλό που έχει να τιμωρήσει. Εδώ μεταφράζω στο συνειδητό αυτό που στην ψυχή του ήρωα πρέπει να μένει ασυνείδητο: αν θέλει κανείς να αποκαλέσει τον Άμλετ υστερικό, αυτό μπορώ να το αναγνωρίσω μόνον ως συμπέρασμα από την ερμηνεία μου. Με αυτό ταιριάζει η σεξουαλική αποστροφή, που ο Άμλετ την εκφράζει ύστερα σε συνομιλία του με την Οφηλία, η ίδια δηλαδή αποστροφή που τα επόμενα χρόνια έμελλε να καταλάβει σιγά σιγά την ψυχή του ποιητή, ως τις κορυφαίες εξωτερικεύσεις στο *Τίμων ο Αθηναίος*. Αυτό που βλέπουμε στον Άμλετ δεν μπορεί να είναι φυσικά παρά μόνον η ίδια η ψυχική ζωή του ποιητή: από το έργο του Georg Brandes για τον Shakespeare (1896) δανείζομαι τη σημείωση ότι ο ποιητής συνέθεσε το δράμα αμέσως μετά τον θάνατο του πατέρα του (1601), δηλαδή όταν το πένθος του γι' αυτόν ήταν νωπό, όταν ξαναζωντάνεψαν, μπορούμε εμείς να υποθέσουμε, τα παιδικά συναισθήματα που αναφέρονταν στον πατέρα του. Γνωστό είναι επίσης ότι ο πρόωρα χαμένος γιός του Shakespeare έφερε το όνομα Hamnet (ταυτόσημο με αυτό του Άμλετ). Όπως ο Άμλετ πραγματεύεται τη σχέση του γιού προς τους γονείς, έτσι ο μεταγενέστερος Μάκβεθ έχει ως θέμα του την ατεκνία. Όπως άλλωστε κάθε νευρωτικό σύμπτωμα, όπως ακόμη και το όνειρο επιδέχεται την υπερερμηνεία και την απαιτεί προκειμένου να κατανοηθεί πλήρως, έτσι και κάθε γνήσιο ποιητικό δημιούργημα θα έχει προέλθει από πολλά κίνητρα και κεντρίσματα στην ψυχή του ποιητή και θα επιδέχεται περισσότερες από μία ερμηνείες. Εδώ προσπάθησα να δώσω μόνο την ερμηνεία του πιο βαθιού στρώματος των παρορμησεων στην ψυχή του δημιουργού ποιητή.²⁹⁰

Δεν μπορώ να αφήσω τα χαρακτηριστικά όνειρα για τον θάνατο αγαπημένων συγγενών, χωρίς να φωτίσω με λίγα λόγια τη σημασία τους για τη θεωρία του ονείρου γενικά. Αυτά τα όνειρα μας δείχνουν πραγματοποιημένη την αρκετά ασυνήθιστη περίπτωση όπου η ονειρική σκέψη που σχηματίστηκε από την απωθημένη επιθυμία διαφεύγει από κάθε λογοκρισία και περνάει αμετάβλητη μέσα στο όνειρο. Πρέπει να είναι ιδιαίτερες οι συνθήκες που κάνουν δυνατή αυτή την τύχη. Νομίζω πως οι ακόλουθοι δύο παράγοντες ευνοούν αυτά τα όνειρα: Πρώτον, δεν υπάρχει επιθυμία που να τη θεωρούμε πιο ξένη προς εμάς από αυτή· νομίζουμε πως τέτοια επιθυμία δεν θα μπορούσαμε να τη δούμε «ούτε στο όνειρό μας». Γιαυτό και η ονει-

ρική λογοκρισία δεν είναι προπαρασκευασμένη για τούτο το τερατώδες, όπως ακριβώς και η νομοθεσία του Σόλωνα που δεν είχε προβλέψει ποινή για την πατροκτονία. Δεύτερον, η απωθημένη και απροσδόκητη επιθυμία ευνοείται ειδικά εδώ ιδιαίτερα συχνά από ένα υπόλειμμα της ημέρας με τη μορφή μιας *ανησυχίας* για τη ζωή του αγαπημένου προσώπου. Αυτή η ανησυχία δεν μπορεί να καταχωρισθεί στο όνειρο παρά μόνο χρησιμοποιώντας την ταυτόσημη επιθυμία· και η επιθυμία μπορεί να φορέσει τη μάσκα της ανησυχίας που είχε διεγερθεί την ημέρα. Αν νομίζει κανείς ότι όλα αυτά είναι πιο απλά, ότι τη νύχτα και στο όνειρο απλώς συνεχίζουμε ό,τι αρχίσαμε να πλέκουμε την ημέρα, τότε αφήνει κανείς τα όνειρα για τον θάνατο αγαπημένων προσώπων έξω από κάθε συνάρτηση με την εξήγηση του ονείρου και κατά περιπτώ τρόπο διατηρεί ένα αίνιγμα, που κάλλιστα μπορεί να αρθεί.

Χρήσιμο είναι επίσης να παρακολουθήσουμε τη σχέση αυτών των ονείρων προς τα όνειρα άγχους. Στα όνειρα για τον θάνατο ακριβών μας προσώπων η απωθημένη επιθυμία βρήκε έναν τρόπο να αποφεύγει τη λογοκρισία — και την παραμόρφωση, που οφείλεται σε αυτή. Το όνειρο συνοδεύεται τότε πάντοτε από μια επώδυνη αίσθηση. Το όνειρο άγχους πραγματοποιείται επίσης μόνο τότε, όταν η λογοκρισία έχει υπερνικηθεί εντελώς ή ενμέρει, αλλά από την άλλη πλευρά διευκολύνεται η υπερνίκηση της λογοκρισίας, όταν υπάρχει άγχος ως ενεργός αίσθηση προερχόμενη από σωματικές πηγές. Έτσι γίνεται φανερή η τάση που υπηρετείται από τη λογοκρισία, η οποία ασκεί την παραμόρφωση του ονείρου· γίνεται για να αποφευχθεί η *ανάπτυξη του άγχους ή άλλων μορφών οδυνηρού συναισθήματος*.

Πιο πάνω είχα μιλήσει για τον εγωισμό της παιδικής ψυχής και τώρα επανέρχομαι, με την πρόθεση να δείξω ότι τα όνειρα έχουν διατηρήσει και αυτό το χαρακτηριστικό. Είναι όλα απολύτως εγωιστικά, σε κάθε όνειρο εμφανίζεται το προσφιλές εγώ, έστω μεταμφιεσμένο. Οι επιθυμίες που εκπληρώνονται μέσα σε αυτά είναι κατά κανόνα επιθυμίες αυτού του εγώ· είναι απατηλή η εντύπωση, όταν νομίζουμε ότι το ενδιαφέρον για άλλους έχει προκαλέσει ποτέ ένα όνειρο. Θα αναλύσω μερικά παραδείγματα που αντιφάσκουν σε αυτόν τον ισχυρισμό.

I

Ένα αγοράκι, κάτω των τεσσάρων ετών, διηγείται: *Είδε μια μεγάλη γαβάθα με ένα μεγάλο κομμάτι ψητού κρέατος γαρνιρισμένου, και*

μεμιάς το ψητό είχε φαγωθεί ολόκληρο, χωρίς να κοπεί. Τον άνθρωπο που το έφαγε δεν τον είδε.²⁹¹

Ποιός μπορεί να είναι ο ξένος που στο όνειρο του μικρού μας έφαγε τόσο πολύ ψητό κρέας; Τα βιώματα της ημέρας πριν από το όνειρο πρέπει να μας επιτρέψουν να δώσουμε την απάντηση. Τις τελευταίες ημέρες το παιδί τηρεί μια δίαιτα γάλακτος, όπως συνέστησε ο γιατρός· το βράδυ πριν από το όνειρο όμως ήταν πολύ άτακτο και το τιμώρησαν στερώντας του το βραδινό φαγητό. Είχε ξανακάνει μια τέτοια θεραπεία νηστείας και είχε φερθεί γενναιότατα. Ήξερε πως δεν θα του δώσουν τίποτε, αλλά δεν αποτόλμησε να υπαινιχθεί ούτε με μια λέξη ότι πεινούσε. Η αγωγή αρχίζει να έχει αποτελέσματα· εκδηλώνεται ήδη στο όνειρο, όπου έχουμε την αρχή μιας ονειρικής παραμόρφωσης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ίδιο το παιδί είναι αυτό που οι επιθυμίες του στοχεύουν σε τόσο πλούσιο γεύμα, και μάλιστα σε ψητό κρέας. Ξέροντας όμως πως αυτό απαγορεύεται, δεν τολμά, όπως κάνουν τα πεινασμένα παιδιά στο όνειρο (βλέπε το όνειρο με τις φράουλες που είδε η μικρή μου Άννα, μέρος III, τέλος), να καθήσει το ίδιο στο τραπέζι. Το άτομο που τρώει μένει ανώνυμο.

II

Ονειρεύθηκα μια φορά ότι είδα στην προθήκη ενός βιβλιοπωλείου ένα τεύχος της συλλογής με δέσιμο για βιβλιόφιλους που γενικά συνηθίζω να αγοράζω (μονογραφίες καλλιτεχνών, μονογραφίες με θέματα της παγκόσμιας ιστορίας, φημισμένοι αρχαιολογικοί χώροι κλπ.). *Η νέα σειρά ονομάζεται: Διάσημοι ρήτορες (ή λόγοι), και το τεύχος 1 φέρει το όνομα Dr. Lecher.*

Στην ανάλυση μου φαίνεται απίθανο να με απασχόλησε στα όνειρά μου η φήμη του Dr. Lecher, του ακατάπαυστου αγορευτή της γερμανόφωνης κωλυσιεργίας στο κοινοβούλιο. Η κατάσταση πραγμάτων είναι διαφορετική: Πριν από μερικές μέρες δέχθηκα νέους ασθενείς για ψυχοθεραπεία και τώρα είμαι αναγκασμένος να μιλάω δέκα έως ένδεκα ώρες την ημέρα. Είμαι λοιπόν και εγώ τέτοιος ακατάπαυστος αγορευτής.

III

Μια άλλη φορά ονειρεύθηκα ότι ένας γνωστός μου πανεπιστημιακός δάσκαλος είπε: *Ο γιός μου ο μύωπας.* Ακολούθησε στιχομυθία και

ύστερα ένα τρίτο μέρος, όπου εμφανίζονται οι γιοί μου και εγώ, και για το λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου πατέρας και γιός, ο καθηγητής M., είναι αχυράνθρωποι, πίσω από τους οποίους κρυβόμαστε ο γιός μου και εγώ. Θα επανέλθω σε αυτό το όνειρο πιο κάτω [μέρος VI, κεφ. Z, VI], επειδή παρουσιάζει μια άλλη ιδιομορφία.

IV

Ένα παράδειγμα πραγματικά ποταπών εγωιστικών συναισθημάτων, που κρύβονται πίσω από τρυφερή φροντίδα, αποτελεί το επόμενο όνειρο.

Ο φίλος μου Otto φαίνεται άρρωστος, στο πρόσωπο είναι μελανός και τα μάτια του προεξέχουν.

Ο Otto είναι ο οικογενειακός γιατρός μου, στον οποίο χρωστάω πάρα πολλά, αφού εδώ και χρόνια παρακολουθεί την υγεία των παιδιών μου, τα θεραπεύει με επιτυχία, όταν αρρωσταίνουν, και ακόμη τους κάνει δώρα σε κάθε ευκαιρία που του προσφέρεται. Την ημέρα πριν από το όνειρο μας είχε επισκεφθεί, και η γυναίκα μου παρατήρησε ότι δείχνει κουρασμένος και εξαντλημένος. Τη νύχτα έρχεται το όνειρό μου και του προσδίδει μερικές από τις ενδείξεις της βρογχοκήλης. Όποιος δεν τηρεί τους κανόνες μου στην ερμηνεία των ονείρων θα δει το όνειρο αυτό σαν έκφραση ανησυχίας για την υγεία του φίλου μου. Αυτό όμως θα ήταν μια αντίφαση όχι μόνο στον ισχυρισμό ότι το όνειρο είναι εκπλήρωση μιας επιθυμίας, αλλά και στη θέση ότι είναι προσιτό μόνο σε εγωιστικές παρορμήσεις. Αλλά όποιος ερμηνεύει έτσι, ας μου εξηγήσει γιατί φοβούμαι μήπως ο Otto πάσχει από τη νόσο του Basedow, ενώ η εμφάνισή του δεν μου προσφέρει κανένα έρεισμα για μια τέτοια διάγνωση. Η ανάλυσή μου όμως προσκομίζει το εξής υλικό από ένα περιστατικό που συνέβη πριν από έξι χρόνια. Ήμασταν μια μικρή παρέα, στην οποία συμμετείχε και ο καθηγητής R., και κάναμε μια βόλτα με άμαξα μέσα στο δάσος του N., μερικές ώρες μακριά από τον τόπο παραθερισμού μας. Ο αμαξάς, όχι εντελώς νηφάλιος, μας έρριξε με την άμαξα σε έναν γκρεμό· ήμασταν τυχεροί που βρεθήκαμε όλοι σώοι. Αναγκασθήκαμε όμως να διανυκτερεύσουμε στο πιο κοντινό πανδοχείο, όπου η είδηση για το ατύχημά μας προκάλεσε μεγάλη συμπάθεια για μας. Ένας κύριος, ο οποίος έφερε σαφέστατα συμπτώματα της νόσου του Basedow —άλλωστε μόνο μελάνιασμα στο δέρμα του προσώπου και εξοφθαλμία, ακριβώς όπως στο όνειρο, όχι κήλη—, τέθηκε εντελώς στη διάθεσή μας και ρώτησε τι μπορεί να κάνει για μας. Ο καθηγητής R. απάντησε όπως πάντα κατη-

γορηματικά: Μόνο να μου δανείσετε μια πυτζάμα, τίποτε άλλο. Ο ευγενικός κύριος ανταπάντησε: Λυπούμαι πολύ, δεν μπορώ να το κάνω, και απομακρύνθηκε.

Στη συνέχεια της ανάλυσης θυμούμαι πως Basedow δεν είναι μόνο το όνομα ενός γιατρού, αλλά και ενός ξακουστού παιδαγωγού. (Άγρυπνος τώρα, δεν αισθάνομαι τόσο βέβαιος γι' αυτό²⁹²). Ο φίλος Otto είναι όμως αυτός που παρακάλεσα, σε περίπτωση που μου συμβεί κάτι, να παρακολουθεί τη σωματική ανάπτυξη των παιδιών μου, ιδιαίτερα στην εφηβεία (γιαυτό και η πυτζάμα). Βλέποντας λοιπόν στο όνειρο τον φίλο μου Otto με τα νοσηρά συμπτώματα εκείνου του ευγενικού αρωγού θέλω προφανώς να πω: Αν μου συμβεί κάτι, δεν θα πρέπει ούτε από αυτόν να αναμένεται κάτι για τα παιδιά, όπως και τότε από τον βαρόνο L., παρά το γεγονός ότι είχε προσφερθεί με ευγενικό τρόπο. Ο εγωιστικός χαρακτήρας αυτού του ονείρου ελπίζω ότι τώρα πια έχει αποκαλυφθεί.²⁹³

Πού κρύβεται όμως εδώ η εκπλήρωση μιας επιθυμίας; Όχι στην εκδίκηση σε βάρος του φίλου μου Otto, μοίρα του οποίου είναι πια να τον μεταχειρίζομαι άσχημα στα όνειρά μου,²⁹⁴ αλλά στην ακόλουθη σχέση. Παρουσιάζοντας στο όνειρο τον Otto ως βαρόνο L. ταύτισα τον εαυτό μου με έναν άλλον, δηλαδή με τον καθηγητή R., διότι από τον Otto ζητώ κάτι, όπως σε εκείνο το περιστατικό ο R. από τον βαρόνο L. Και εδώ έγκειται το ζήτημα. Ο καθηγητής R., με τον οποίο διαφορετικά δεν τολμώ πράγματι να συγκρίνω τον εαυτό μου, ακολούθησε αυτοτελώς όπως και εγώ τον δρόμο του έξω από το εκπαιδευτικό σύστημα και πολύ αργότερα απέκτησε τον τίτλο, που του άξιζε από καιρό. Πάλι λοιπόν θέλω να γίνω καθηγητής! Ακόμη και το «αργότερα» είναι εκπλήρωση επιθυμίας, αφού βέβαια σημαίνει πως θα ζήσω αρκετά, ώστε να οδηγήσω τα αγόρια μου διαμέσου της εφηβείας.²⁹⁵

[(γ) Άλλα χαρακτηριστικά όνειρα]

Για άλλα χαρακτηριστικά όνειρα, όπου ο ονειρευόμενος πετάει με ευχαρίστηση ή πέφτει με αγχώδη συναισθήματα, δεν γνωρίζω τίποτε από προσωπική εμπειρία και ό,τι έχω να πω γι' αυτά το οφείλω στις ψυχαναλύσεις.²⁹⁶ Από τις πληροφορίες που προσφέρονται εκεί πρέπει να συμπεράνει κανείς ότι και αυτά τα όνειρα αναπαράγουν εντυπώσεις της παιδικής ηλικίας, αναφέρονται δηλαδή στα παιγνίδια κίνησης, που για τα παιδιά είναι πάρα πολύ ελκυστικά. Ποιός θεός δεν έκανε ένα παιδί να πετάξει, τεντώνοντας τα μπράτσα και τρέχοντας μαζί του στο δωμάτιο, ή δεν έπαιξε μαζί του το πέσιμο,

κάνοντας κούνια με το παιδί πάνω στα γόνατα, και ξαφνικά τεντώνοντας το πόδι ή σηκώνοντάς το να προσποιείται πως του αφαιρεί το στήριγμα. Τα παιδιά αλαλάζουν τότε και ακούραστα ζητούν την επανάληψη, ιδίως όταν το παιγνίδι περιέχει και λίγο τρόμο και ζάλη· ύστερα από χρόνια δημιουργούν την επανάληψη στο όνειρο, αλλά παραλείπουν τα χέρια που τα κρατούσαν και έτσι αιωρούνται ελεύθερα και πέφτουν. Είναι γνωστό ότι όλα τα μικρά παιδιά προτιμούν παιγνίδια όπως η κούνια και η τραμπάλα· όταν δουν ύστερα ακροβατικά τεχνάσματα στο τσίρκο, αυτές οι αναμνήσεις ανανεώνονται.²⁹⁷ Σε μερικά αγόρια η μεταγενέστερη υστερική κρίση αποτελείται μόνον από αναπαραγωγές τέτοιων τεχνασμάτων, που τα εκτελούν με μεγάλη επιδεξιότητα. Δεν είναι σπάνιο σε αυτά τα κατά βάση αθώα παιγνίδια κίνησης να προκαλούνται και σεξουαλικές διεγέρσεις.²⁹⁸ Για να το πω με μία λέξη, που συνηθίζεται σε μας και καλύπτει όλες αυτές τις εκδηλώσεις: το «κυνηγητό» στην παιδική ηλικία είναι αυτό που επαναλαμβάνουν τα όνειρα της πτήσης, της πτώσης, της ζάλης κλπ., ενώ τώρα η ηδονική αίσθηση έχει αντιστραφεί σε άγχος. Όπως όμως κάθε μητέρα γνωρίζει, αρκετά συχνά το κυνήγι των παιδιών στην πραγματικότητα καταλήγει σε τσακωμό και κλάματα.

Έχω λοιπόν βάσιμους λόγους να απορρίπτω την εξήγηση ότι η κατάσταση των αισθήσεων του δέρματός μας κατά τη διάρκεια του ύπνου, οι αισθήσεις που προκαλεί η κίνηση των πνευμόνων μας κλπ. έχουν ως συνέπεια τα όνειρα της πτήσης και της πτώσης. [Βλέπε μέρος I, κεφ. Γ, 3]. Βλέπω ότι αυτές οι αισθήσεις είναι επίσης αναπαραγόμενες από την ανάμνηση στην οποία αναφέρεται το όνειρο, δηλαδή ότι είναι περιεχόμενο του ονείρου και όχι πηγές του.

Δεν κρύβω όμως ότι γι' αυτή τη σειρά των χαρακτηριστικών ονείρων δεν μπορώ να προσκομίσω μια πλήρη εξήγηση. Σε αυτό ακριβώς το σημείο το υλικό μου με εγκαταλείπει, Στη γενική άποψη, σύμφωνα με την οποία όλες οι αισθήσεις του δέρματος και των κινήσεων αυτών των χαρακτηριστικών ονείρων ξυπνούν, όταν κάποιο ψυχικό κίνητρο τις χρειασθεί, και ότι είναι δυνατόν να παραμεληθούν, αν δεν υπάρχει τέτοια ανάγκη, πρέπει όμως να επιμείνω. [Βλέπε μέρος V, κεφ. Γ, τέλος]. Αλλά και η σχέση προς τα παιδικά βιώματα μου φαίνεται πως προκύπτει με βεβαιότητα από τις ενδείξεις που μου προσφέρονται στην ανάλυση ψυχονευρωτικών. Δεν μπορώ όμως να πω ποιές άλλες σημασίες μπορεί να συνδέθηκαν στην πορεία της ζωής με την ανάμνηση εκείνων των αισθήσεων – ίσως να διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο, παρά τη χαρακτηριστική εμφάνιση αυτών των ονείρων – και θα ήθελα με προσεκτική ανάλυση καλών παραδειγμάτων να καλύψω αυτό το κενό. Όποιος

απορεί γιατί, παρά τη συχνότητα ειδικά των ονείρων πτήσης, πτώσης, εξαγωγής δοντιών κλπ., παραπονούμαι για έλλειψη υλικού, του χρωστάω την εξήγηση ότι εγώ ο ίδιος δεν έχω δει τέτοια όνειρα, αφότου άρχισα να συγκεντρώνω την προσοχή μου στο θέμα της ερμηνείας των ονείρων. Τα όνειρα των νευρωτικών, τα μόνα που έχω στη διάθεσή μου, δεν είναι όμως πάντοτε ερμηνεύσιμα, τουλάχιστον όχι ως το βάθος των κρυφών προθέσεών τους· μια ορισμένη ψυχική δύναμη, που συμμετείχε στη δόμηση της νεύρωσης και κατά τη διάλυση αυτής της νεύρωσης ενεργοποιείται και πάλι, εναντιώνεται στην ερμηνεία και δεν της επιτρέπει να λύσει και το τελευταίο αίγυμα.

[δ] Το όνειρο των εξετάσεων

Όποιος αποπεράτωσε τις γυμνασιακές του σπουδές με τις απολυτήριες εξετάσεις παραπονείται για την επιμονή με την οποία τον καταδιώκει ένα όνειρο άγχους, ότι απέτυχε, πρέπει να επαναλάβει την τάξη κλπ. Στον κάτοχο ενός ακαδημαϊκού τίτλου αυτό το χαρακτηριστικό όνειρο έχει αντικατασταθεί από ένα άλλο, το οποίο του καταμαρτυρεί ότι στις προφορικές εξετάσεις για τον τίτλο του διδάκτορα απέτυχε, ενώ αυτός μάταια αντιτείνει, στο ίδιο το όνειρό του, ότι ήδη εδώ και χρόνια ασκεί το ακαδημαϊκό του επάγγελμα, ότι είναι υψηλότερος ή κοσμητόρας. Είναι οι ανεξάλειπτες αναμνήσεις των τιμωριών στην παιδική ηλικία για απρέπειες που διαπράξαμε, οι οποίες ενεργοποιήθηκαν πάλι μέσα μας στα δύο κομβικά σημεία των σπουδών μας, στην «*dies irae, dies illa*»²⁹⁹ των αυστηρών εξετάσεων. Αλλά και το «άγχος των εξετάσεων» των νευρωτικών ενισχύεται από αυτό το παιδικό άγχος. Από τότε που πάψαμε να είμαστε μαθητές, δεν μας τιμωρούν πια όπως άλλοτε, πρώτα οι γονείς και οι παιδαγωγοί, αργότερα οι δάσκαλοι· η αδυσώπητη αιτιώδης αλυσίδα της ζωής έχει αναλάβει την παραπέρα διαπαιδαγώγησή μας και τώρα ονειρευόμαστε τις απολυτήριες εξετάσεις ή τις εξετάσεις για τον τίτλο του διδάκτορα — και ποιος δεν δείλιασε τότε, ακόμη και αν ήταν δίκαιος! — κάθε φορά που περιμένουμε την τιμωρία της αποτυχίας, επειδή κάτι δεν το κάναμε σωστά, κάθε φορά που νοιώθουμε την πίεση μιας ευθύνης.

Μια πρόσθετη εξήγηση των ονείρων με θέμα τις εξετάσεις³⁰⁰ την οφείλω σε μια παρατήρηση από την πλευρά ενός ειδήμονα συναδέλφου [Stekel], ο οποίος τόνισε σε μια συζήτηση επιστημονικού περιεχομένου ότι, καθόσον γνωρίζει, μόνον οι επιτυγχόντες ονειρεύονται τις απολυτήριες εξετάσεις του γυμνασίου και ποτέ οι αποτυγχόντες.

Το αγχώδες όνειρο των εξετάσεων, το οποίο, όπως όλο και συχνότερα επιβεβαιώνεται, μόνο τότε εμφανίζεται, όταν την επόμενη ημέρα έχουμε να κάνουμε μια υπεύθυνη εργασία και υπάρχει η δυνατότητα να μην τα καταφέρουμε, διαλέγει λοιπόν μια περίπτωση από το παρελθόν, κατά την οποία ο μεγάλος φόβος αποδείχθηκε αδικαιολόγητος και αναιρέθηκε από την έκβαση των πραγμάτων. Αυτό θα ήταν ένα πολύ χτυπητό παράδειγμα παρανόησης του ονειρικού περιεχομένου από την άγρυπνη αρχή. [Βλέπε πιο πάνω, κεφ. Δ(α)]. Η εκλαμβανόμενη ως διαμαρτυρία κατά του ονείρου αντιλογία: Αλλά εγώ είμαι ήδη διδάκτωρ κλπ., θα ήταν στην πραγματικότητα η παρηγοριά που προσφέρει το όνειρο, η οποία θα σήμαινε: Μη φοβάσαι για αύριο· σκέψου πόσο φοβήθηκες τότε τις απολυτήριες εξετάσεις και όμως δεν έπαθες τίποτε. Σήμερα βέβαια είσαι διδάκτωρ κλπ. Όμως το άγχος που καταλογίζουμε στο όνειρο προερχόταν από τα υπολείμματα της ημέρας.

Οι δοκιμές που έκανα στον εαυτό μου και σε άλλους συμφωνούσαν με αυτή την εξήγηση, αν και δεν ήταν πολλές. Π.χ. είχα αποτύχει στο μάθημα της ιατροδικαστικής, όταν έδινα εξετάσεις για τον διδακτορικό τίτλο· ποτέ δεν με αποσχόλησε στα όνειρά μου αυτό το αντικείμενο, ενώ αρκετά συχνά εξετάστηκα στη βοτανική, τη ζωολογία ή τη χημεία, σε μαθήματα δηλαδή που είχα λόγο να τα φοβούμαι, αλλά από εύνοια της τύχης ή του εξεταστή γλύτωσα την τιμωρία. Στο όνειρο που αναφέρεται στις εξετάσεις του γυμνασίου εξετάζομαι κατά κανόνα στην ιστορία, όπου το αποτέλεσμα ήταν λαμπρό, αυτό όμως οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι ο αξιαγάπητος καθηγητής μου — ο μονόφθαλμος βοηθός σε άλλο όνειρό μου, βλέπε μέρος I, κεφ. Β — παρέβλεψε ότι στο φύλλο με τις ερωτήσεις, που του το επέστρεψα, είχε σβησθεί με το νύχι η μεσαία από τις τρεις ερωτήσεις· με αυτόν τον τρόπο τον ειδοποιούσα ότι δεν πρέπει να επιμείνει σε αυτή την ερώτηση. Ένας ασθενής μου, ο οποίος δεν είχε προσέλθει στις απολυτήριες εξετάσεις του γυμνασίου και τις πέρασε αργότερα, απέτυχε όμως στις εξετάσεις της στρατιωτικής σχολής και δεν έγινε αξιωματικός, μου αναφέρει ότι ονειρεύθηκε αρκετές φορές την πρώτη εξέταση, αλλά ποτέ την τελευταία.

Τα όνειρα των εξετάσεων παρουσιάζουν ήδη τις ερμηνευτικές δυσκολίες που ανέφερα πιο πάνω ως προσιδιάζουσες στα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά όνειρα.³⁰¹ Το συνειρμικό υλικό που μας προσφέρει ο ονειρευόμενος σπάνια μόνον επαρκεί για την ερμηνεία. Για την καλύτερη κατανόηση τέτοιων ονείρων πρέπει να λάβουμε υπόψη μας μια μεγαλύτερη σειρά παραδειγμάτων. Πρόσφατα είχα την ασφαλή εντύπωση ότι η αντιλογία: είσαι ήδη διδάκτωρ κλπ., δεν κρύβει μόνο την παρηγοριά, αλλά υποδηλώνει και μια μομ-

φή. Αυτή θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: Είσαι πια μεγάλος, έχεις διανύσει τόση ζωή και ακόμη κάνεις τέτοιες κουταμάρες, τόσο παιδαριώδη πράγματα. Αυτό το μείγμα αυτοκριτικής και παρηγορίας θα αναλογούσε στο λανθάνον περιεχόμενο των ονείρων με θέμα τις εξετάσεις. Δεν αποτελεί πια καμμία έκπληξη το γεγονός ότι οι μομφές για τις «κουταμάρες» και τα «παιδαριώδη πράγματα», στα παραδείγματα που αναλύσαμε τελευταία, αναφέρονταν στην επανάληψη απαράδεκτων σεξουαλικών πράξεων.

Ο W. Stekel,³⁰² στον οποίο ανήκει η πρώτη ερμηνεία του «ονείρου για τις απολυτήριες εξετάσεις», έχει την άποψη ότι κατά κανόνα σχετίζεται με τη σεξουαλική δοκιμή και τη σεξουαλική ωριμότητα. Οι εμπειρίες μου το επιβεβαίωσαν συχνά.³⁰³

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Όλες οι ως τώρα απόπειρες των άλλων συγγραφέων να λύσουν τα προβλήματα του ονείρου συνδέονταν άμεσα με το έκδηλο ονειρικό περιεχόμενο που διατηρείται στη μνήμη και αποτελούσαν προσπάθειες για μια ερμηνεία των ονείρων στη βάση αυτού του περιεχομένου ή, όταν δεν επεδίωκαν μια ερμηνεία, για τη θεμελίωση των κρίσεών τους σχετικά με το όνειρο πάνω στο περιεχόμενο του ονείρου. Μόνον εμείς αντικρύζουμε μια άλλη κατάσταση πραγμάτων· κατά την άποψή μας, ανάμεσα στο περιεχόμενο του ονείρου και τα αποτελέσματα της θεώρησής μας παρεμβάλλεται νέο ψυχικό υλικό: το εξαγόμενο με τη μέθοδό μας λανθάνον ονειρικό περιεχόμενο, ήτοι οι ιδέες του ονείρου. Από αυτό το τελευταίο, όχι από το έκδηλο περιεχόμενο, αναπτύξαμε την εξήγηση του ονείρου. Σε μας λοιπόν τίθεται και το νέο πρόβλημα, ανύπαρκτο μέχρι τώρα, να εξετάσουμε τις σχέσεις του έκδηλου περιεχομένου προς τις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου και να ανιχνεύσουμε με ποιές διεργασίες αυτές οι σκέψεις του ονείρου έγιναν έκδηλο ονειρικό περιεχόμενο.

Οι ιδέες του ονείρου και το ονειρικό περιεχόμενο φαντάζουν σαν δύο περιγραφές ενός και του αυτού περιεχομένου σε δύο διαφορετικές γλώσσες ή, καλύτερα, το ονειρικό περιεχόμενο εμφανίζεται σαν μεταφορά των ονειρικών ιδεών σε άλλον τρόπο έκφρασης, τα σημεία και τους νόμους σύνταξης του οποίου θα γνωρίσουμε συγκρίνοντας τό πρωτότυπο με τη μετάφραση. Οι ιδέες του ονείρου μάς είναι κατ' ευθείαν κατανοητές, όταν μας γίνουν γνωστές. Το ονειρικό περιεχόμενο διατίθεται τρόπον τινά σε ιερογλυφική εκδοχή, τα σημεία της οποίας πρέπει να μεταφερθούν ένα προς ένα στη γλώσσα των ονειρικών ιδεών. Προφανώς θα ήταν πλάνη να διαβάζαμε αυτά τα σημεία σύμφωνα με την εικονιστική τους αξία και όχι σύμφωνα με τη σημειακή τους σχέση. Ας πούμε πως έχω μπροστά μου έναν εικονόγραφο: ένα σπίτι με μια βάρκα στη στέγη του, ύστερα ένα μεμονωμένο γράμμα της αλφαβήτου, μια τρέχουσα εικόνα με κεφάλι που έχει υποστεί έκθλιψη κλπ. Θα μπορούσα να λάβω επικριτική στάση και να θεωρήσω αυτό το σύνολο και τα συνθετικά του ανόητα. Μια βάρκα δεν έχει θέση στη στέγη ενός σπιτιού και ένας αποκεφαλισμένος δεν μπορεί να τρέξει· επίσης ο άνθρωπος είναι μεγαλύτερος από το σπίτι, και αν υποθεθεί πως όλα αυτά συγκροτούν ένα τοπίο, τα μεμονωμένα γράμματα δεν εναρμονίζονται, καθώς δεν υπάρχουν καν στο ύπαιθρο. Η σωστή εκτίμηση του εικονόγραφου απαιτεί κατ' αρχάς να παρατήσω αυτές τις ενστάσεις κατά του όλου συμπλέγματος και των λεπτομερειών του και να δοκιμάσω αντ' αυτού να αντι-

καταστήσω κάθε εικόνα με μια συλλαβή ή λέξη, την οποία σύμφωνα με ένα πλέγμα σχέσεων φαίνεται να παριστάνει η εικόνα. Οι λέξεις που θα συνευρεθούν με αυτόν τον τρόπο δεν είναι πια χωρίς νόημα, αλλά είναι δυνατόν να αποδώσουν την πιο όμορφη και πιο ευφυή ποιητική ρήση. Τέτοιος εικονόγραφος είναι λοιπόν το όνειρο, και οι προηγούμενοι ονειρολόγοι διέπραξαν το σφάλμα να κρίνουν τον εικονόγραφο ως σχεδιαστική σύνθεση. Και σαν τέτοια τους φάνηκε χωρίς νόημα και αξία.

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΥΜΠΥΚΝΩΣΗΣ

Το πρώτο που συνειδητοποιεί ο ερευνητής κατά τη σύγκριση ονειρικού περιεχομένου και ονειρικών ιδεών είναι ότι εδώ έχει επιτελεσθεί μια υπέροχη *εργασία συμπύκνωσης*. Το όνειρο είναι σύντομο, πενιχρό, λακωνικό σε σύγκριση προς τον πλούτο των ονειρικών σκέψεων. Αν το όνειρο καταγραφεί, θα καταλάβει μισή σελίδα· η ανάλυση, στην οποία περιλαμβάνονται οι ιδέες του ονείρου, απαιτεί ένα κείμενο εξαπλάσιας, οκταπλάσιας ή δωδεκαπλάσιας έκτασης. Η αναλογία είναι διαφορετική για κάθε όνειρο· καθόσον μπόρεσα να ελέγξω, δεν αλλάζει ποτέ το νόημά της. Κατά κανόνα υποτιμά κανείς τον βαθμό συμπύκνωσης, καθώς θεωρεί ότι το υλικό εξαντλείται στις ονειρικές ιδέες που βγήκαν στο φως, ενώ η παραπέρα ερμηνευτική εργασία μπορεί να αποκαλύψει νέες ιδέες που κρύβονται πίσω από το όνειρο. Αναφέραμε ήδη [βλέπε μέρος V, κεφ. Β, τέλος] ότι ποτέ δεν είναι κανείς βέβαιος πως αποπεράτωσε την ερμηνεία ενός ονείρου· ακόμη και αν η εξήγηση φαίνεται ικανοποιητική και χωρίς κενά, παραμένει ακόμη πιθανό να εκφράζεται και άλλο νόημα μέσω του ίδιου ονείρου. Το *ποσοστό συμπύκνωσης* είναι λοιπόν – για την ακρίβεια – απροσδιόριστο. Στον ισχυρισμό ότι από τη δυσαναλογία μεταξύ ονειρικού περιεχομένου και ονειρικών σκέψεων πρέπει να συμπεράνουμε πως κατά την ονειροπλασία συντελείται έντονη συμπύκνωση θα μπορούσε κανείς να προβάλει ένα αντεπιχείρημα, το οποίο αρχικά φαίνεται αρκετά πειστικό. Συχνά έχουμε την εντύπωση ότι όλη τη νύχτα ονειρευόμασταν, αλλά ότι ξεχάσαμε τα περισσότερα. Το όνειρο που θυμόμαστε όταν ξυπνούμε θα ήταν τότε απλώς ένα υπόλειμμα της συνολικής εργασίας του ονείρου, η οποία θα ισοδυναμούσε μάλλον σε έκταση με τις ιδέες του ονείρου, αν πράγματι μπορούσαμε να τις θυμηθούμε όλες. Αυτό είναι ασφαλώς ενμέρει σωστό· δεν μπορούμε να ξεγελασθούμε με την παρατήρηση ότι ένα όνειρο αναπαράγεται πιστά, αν προσπαθήσουμε να το θυμηθούμε αμέσως μετά την αφύπνιση, και ότι προς το βράδυ η ανάμνησή του παρουσιάζει όλο και περισσότερα κενά. Από την άλλη μεριά όμως μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η εντύπωση, πως ονειρευθήκαμε πολύ περισσότερα πράγματα απότι μπορούμε να αναπαραγάγουμε μνημονικά, στηρίζεται πολύ συχνά σε μια αυταπάτη, τη δημιουργία της οποίας θα εξηγήσουμε αργότερα. [Βλέπε κεφ. Θ και μέρος VII, κεφ. Α, αρχή]. Η παραδοχή μιας συμπύκνωσης στην εργασία του ονείρου δεν θίγεται εξάλλου από τη δυνατότητα ξεχάσματος του ονείρου, αφού αποδεικνύεται από τις παραστάσεις που αντιστοιχούν στα διάφορα μέρη του ονείρου που διατηρούνται

στη μνήμη. Αν ένα μεγάλο μέρος του ονείρου έχει όντως ξεχασθεί, η πρόσβαση σε μια νέα σειρά ονειρικών σκέψεων έχει κλείσει. Τίποτε δεν δικαιολογεί την προσδοκία ότι και τα καταποντισμένα μέρη του ονείρου σχετίζονταν μόνο με τις σκέψεις που γνωρίζουμε ήδη από την ανάλυση όσων διατηρήθηκαν στη μνήμη.³⁰⁴

Ενόψει των υπεράφθονων συνειρμών, που η ανάλυση υποβάλλει σχετικά με καθένα από τα επιμέρους στοιχεία του ονειρικού περιεχομένου, σε μερικούς αναγνώστες θα γεννηθεί η βασική αμφιβολία αν όλα αυτά, που εκ των υστέρων έρχονται στον νου μας κατά την ανάλυση, επιτρέπεται να τα καταλογίσουμε στις ιδέες του ονείρου, δηλαδή να υποθέσουμε πως όλες αυτές οι σκέψεις ήταν ενεργοποιημένες ήδη κατά τη διάρκεια του ύπνου και είχαν συνεργήσει στη διαμόρφωση του ονείρου. Θα διερωτηθεί μάλλον κανείς μήπως κατά τη διάρκεια της ανάλυσης γεννιούνται νέοι συνειρμοί, οι οποίοι δεν συμμετείχαν στην ονειροπλασία. Μόνον υπό όρους συμμερίζομαι αυτή την αμφιβολία. Είναι βέβαια σωστό ότι μερικοί ειρμοί σκέψεων δεν ανακύπτουν πριν από την ανάλυση· όμως μπορεί κανείς κάθε φορά να πεισθεί ότι τέτοιοι νέοι συνειρμοί δημιουργούνται μόνο μεταξύ σκέψεων που υπήρχαν ήδη μέσα στις ονειρικές, αλλά συνδέονταν με διαφορετικό τρόπο.³⁰⁵ Οι νέες συνδέσεις είναι τρόπων τινά διακλαδώσεις; βραχυκυκλώσεις, και καθίστανται δυνατές λόγω της ύπαρξης άλλων συνδετικών αγωγών που βρίσκονται βαθύτερα. Για την πλειονότητα των σκέψεων που αποκαλύπτονται κατά την ανάλυση πρέπει να παραδεχθούμε ότι ήταν σε ενέργεια ήδη κατά τη διαμόρφωση του ονείρου, διότι ακολουθώντας μια αλυσίδα τέτοιων σκέψεων, που φαντάζουν ασύνδετες με το ονειρικό μόρφωμα, συναντούμε ξαφνικά μια σκέψη που αντιπροσωπεύεται στο ονειρικό περιεχόμενο και είναι απαραίτητη για την ερμηνεία του ονείρου, ενώ δεν είναι προσιτή παρά μόνο μέσω εκείνης της αλυσίδας σκέψεων. Εδώ μπορούμε να προσκομίσουμε ως παράδειγμα ίσως το όνειρο για τη βοτανολογική μονογραφία [βλέπε μέρος V, κεφ. Α, αρχή], το οποίο φαίνεται ως αποτέλεσμα μιας εκπληκτικής συμπυκνωτικής εργασίας, αν και δεν παρέθεσα ολόκληρη την ανάλυσή του.

Τότε όμως πώς μπορούμε να φαντασθούμε την ψυχική κατάσταση κατά τη διάρκεια του ύπνου πριν από το όνειρο; Υπάρχουν όλες οι ονειρικές σκέψεις η μία πλάι στην άλλη; Έρχεται η μία μετά την άλλη ή σχηματίζονται πολλοί ταυτόχρονοι ειρμοί σκέψεων από διαφορετικά κέντρα και στη συνέχεια συνενώνονται; Νομίζω πως τίποτε δεν μας αναγκάζει να πλάσουμε μια εναργή εικόνα της ψυχικής κατάστασης κατά τη διαμόρφωση του ονείρου. Ας μην ξεχνούμε ότι έχουμε να κάνουμε με *ασυνείδητη* σκέψη και ότι η διεργασία μπορεί

κάλλιστα να είναι διαφορετική από αυτή που αντιλαμβανόμαστε μέσα μας κατά τους σκόπιμους συλλογισμούς, που συνοδεύονται από τη συνείδηση.

Το γεγονός ότι η ονειροπλασία στηρίζεται σε μια συμπύκνωση είναι ακράδαντα βέβαιο. Πώς επιτυγχάνεται λοιπόν αυτή η συμπύκνωση;

Αν αναλογισθούμε ότι από τις ανευρισκόμενες ονειρικές σκέψεις μόνον ελάχιστες αντιπροσωπεύονται στο όνειρο μέσω ενός από τα παραστασιακά τους στοιχεία, θα πρέπει να συμπεράνουμε πως η συμπύκνωση γίνεται με τη βοήθεια της *παράλειψης*, δηλαδή ότι το όνειρο δεν αποτελεί πιστή μετάφραση ή προβολή, σημείο προς σημείο, των ονειρικών ιδεών, αλλά μια πολύ ατελή απόδοσή τους με άφθονα κενά. Αυτή η αντίληψη είναι όμως πολύ ελλιπής, όπως θα δούμε σύντομα. Στηριζόμαστε όμως προς το παρόν σε αυτή και θέτουμε το παραπέρα ερώτημα: Αν λίγα μόνο στοιχεία από τις σκέψεις του ονείρου καταλήγουν στο ονειρικό περιεχόμενο, ποιές προϋποθέσεις καθορίζουν την επιλογή τους;

Για να έχουμε απάντηση σε αυτό το ζήτημα, θα στρέψουμε τώρα την προσοχή μας στα στοιχεία του ονειρικού περιεχομένου, τα οποία βέβαια πρέπει να έχουν εκπληρώσει τις ζητούμενες προϋποθέσεις. Ένα όνειρο, στη διαμόρφωση του οποίου συνέβαλε μια ιδιαίτερα μεγάλη συμπύκνωση, θα είναι το πιο κατάλληλο υλικό γι' αυτή τη διερεύνηση. Επιλέγω

I

το αναφερόμενο στο μέρος V, κεφ. Α

ΟΝΕΙΡΟ ΓΙΑ ΤΗ ΒΟΤΑΝΟΛΟΓΙΚΗ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ: Έγραψα μια μονογραφία για ένα (μη προσδιοριζόμενο) είδος φυτού. Το βιβλίο βρίσκεται μπροστά μου, ξεφυλλίζω τώρα έναν διπλωμένο έγχρωμο πίνακα. Στο αντίτυπο είναι ενσωματωμένο ένα δείγμα του φυτού.

Το πιο οφθαλμοφανές στοιχείο αυτού του ονείρου είναι η *βοτανολογική μονογραφία*. Προέρχεται από τις εντυπώσεις της ημέρας του ονείρου· στην προθήκη ενός βιβλιοπωλείου είχα δει όντως μια *μονογραφία για το είδος «κυκλάμινο»*. Η αναφορά αυτού του είδους λείπει από το ονειρικό περιεχόμενο, στο οποίο έχουν απομείνει μόνο η *μονογραφία* και η σχέση της προς τη βοτανολογία. Η «βοτανολογική μονογραφία» φανερώνει αμέσως τη σχέση της με την *εργασία για την κοκαΐνη*, που είχα γράψει κάποτε· από την κοκαΐνη ο ειρμός των

σκέψεων πηγαίνει αφενός στην τιμητική έκδοση και σε ορισμένα περιστατικά σε ένα πανεπιστημιακό εργαστήριο και αφετέρου στον φίλο μου, τον οφθαλμίατρο Dr. Königstein, ο οποίος είχε συμμετοχή στην αξιοποίηση της κοκαΐνης. Με τον Dr. K. συνδέονται επίσης η ανάμνηση της διακοπείσας συζήτησης που είχα μαζί του το προηγούμενο βράδυ καθώς και οι διάφορες σκέψεις γύρω από την αμοιβή προς συναδέλφους για ιατρικές υπηρεσίες. Αυτή η συζήτηση είναι λοιπόν ο πραγματικός επίκαιρος υποκινητής του ονείρου. Η μονογραφία για το κυκλάμινο είναι επίσης μια επικαιρότητα, αλλά αδιάφορης φύσης. Όπως βλέπω, η «βοτανολογική μονογραφία» του ονείρου αποδεικνύεται ένα *ενδιάμεσο κοινό σημείο* μεταξύ δύο βιωμάτων της ημέρας, που έχει παραληφθεί αμετάβλητο από την αδιάφορη εντύπωση και συνδέεται με το ψυχικά σημαντικό βίωμα μέσω πλουσιότατων συνειρμικών επαφών.

Αλλά δεν είναι μόνο η σύνθετη παράσταση «βοτανολογική μονογραφία», παρά και καθένα από τα στοιχεία της, «βοτανολογική» και «μονογραφία», εισέρχεται χωριστά με πολλαπλούς συνδέσμους όλο και βαθύτερα στον κυκλώνα των ονειρικών σκέψεων. Με το στοιχείο «βοτανολογική» συνδέονται οι αναμνήσεις από τον καθηγητή Gärtner, την *ανθηρή* γυναίκα του, μια ασθενή μου που ονομάζεται Flora, και τη γυναίκα [κυρία L.] για την οποία διηγήθηκα την ιστορία με τα ξεχασμένα *λουλούδια*. Το όνομα Gärtner οδηγεί τώρα στο εργαστήριο και στη συζήτηση με τον Königstein· στην ίδια συνομιλία ανήκει η αναφορά των δύο ασθενών [Flora και κυρία L.]. Από τη γυναίκα με τα λουλούδια αποσχίζεται ένα παρακλάδι σκέψεων προς τα *αγαπημένα λουλούδια* της γυναίκας μου, ενώ η άλλη του απόληξη βρίσκεται στον τίτλο της μονογραφίας που είδα φευγαλέα την ημέρα. Επιπλέον ο όρος «βοτανολογική» θυμίζει ένα γυμνασιακό επεισόδιο και μια εξέταση της πανεπιστημιακής περιόδου, και ένα νέο θέμα, που είχε θιγεί σε εκείνη τη συζήτηση, το θέμα των *προτιμήσεών* μου, συνδέεται μέσω της αγκινάρας, που χάριν αστεϊσμού την αποκάλεσα το *αγαπημένο μου λουλούδι*, με τον ειρμό των σκέψεων που ξεκινάει από τα ξεχασμένα λουλούδια· πίσω από την «αγκινάρα» κρύβεται η ανάμνηση της Ιταλίας αφενός³⁰⁶ και, αφετέρου, μια παιδική σκηνή, με την οποία εγκαινίασα τις σχέσεις μου προς τα βιβλία, που από τότε έγιναν στενές. Το «βοτανολογική» είναι λοιπόν ένα αληθινό κομβικό σημείο, στο οποίο συνενώνονται πολλοί ειρμοί σκέψεων για το όνειρο, που, όπως μπορώ να διαβεβαιώσω, σε εκείνη τη συζήτηση δικαιολογημένα είχαν συσχετισθεί μεταξύ τους. Εδώ βρισκόμαστε μέσα σε ένα εργοστάσιο σκέψεων, στο οποίο όπως στο αριστούργημα του υφαντή

«Ένα πάτημα κινεί χίλια νήματα,
Οι σαΐτες εκτοξεύονται πέρα-δώθε,
Τα νήματα αδιόρατα κυλούν,
Ένα χτύπημα κάνει χίλιες συνδέσεις».³⁰⁷

Η «μονογραφία» στο όνειρο θίγει με τη σειρά της δύο θέματα, τον μονόπλευρο χαρακτήρα των σπουδών μου και το πολυδάπανο των προτιμήσεών μου.

Από αυτή την πρώτη εξέταση αποκτά κανείς την εντύπωση ότι τα στοιχεία «βοτανολογική» και «μονογραφία» έγιναν δεκτά στο περιεχόμενο του ονείρου, επειδή ακριβώς μπορούν να παρουσιάσουν τις πιο πρόσφορες επαφές με τις περισσότερες ονειρικές ιδέες, δηλαδή αποτελούν *κομβικά σημεία*, στα οποία συναντώνται πάρα πολλές ονειρικές ιδέες, και επειδή αναφορικά με την ερμηνεία του ονείρου είναι *πολυσήμαντα*. Αυτό το γεγονός, στο οποίο βασίζεται η παρούσα εξήγηση, μπορούμε να το εκφράσουμε και διαφορετικά: Καθένα από τα στοιχεία του ονειρικού περιεχομένου αποδεικνύεται *υπερκαθορισμένο*, δηλαδή αντιπροσωπεύεται πολλαπλά στις ονειρικές ιδέες.

Μαθαίνουμε περισσότερα γι' αυτό, αν εξετάσουμε τα υπόλοιπα συστατικά του ονείρου ως προς την παρουσία τους στις ονειρικές ιδέες. Ο *έγχρωμος πίνακας* που ανοίγω (βλέπε την ανάλυση στο μέρος V, κεφ. Α) στοχεύει σε ένα νέο θέμα, την κριτική των συναδέλφων στις εργασίες μου, και σε κάτι που αντιπροσωπεύεται ήδη στο όνειρο, τις προτιμήσεις μου, αλλά και στην παιδική ανάμνηση όπου διαλύω ένα βιβλίο με *έγχρωμους πίνακες*: το *αποξηραμένο δείγμα του φυτού* θίγει το γυμνασιακό βίωμα με το βοτανολόγιο και υπογραμμίζει ιδιαίτερα αυτή την ανάμνηση. Βλέπω λοιπόν τι είδους σχέση υπάρχει μεταξύ ονειρικού περιεχομένου και ονειρικών σκέψεων: Δεν καθορίζονται πολλαπλά μόνο τα στοιχεία του ονείρου από τις ονειρικές ιδέες, αλλά και οι επιμέρους ονειρικές ιδέες αντιπροσωπεύονται μέσα στο όνειρο από περισσότερα στοιχεία. Από ένα στοιχείο του ονείρου ξεκινούν συνειρμοί προς περισσότερες από μία ονειρικές σκέψεις και από μία ονειρική σκέψη προς περισσότερα ονειρικά στοιχεία. Η ονειροπλασία δεν συντελείται λοιπόν έτσι, ώστε η επιμέρους ονειρική ιδέα ή μια ομάδα ιδεών να προσφέρει μια συντόμευση για το ονειρικό περιεχόμενο και ύστερα η επόμενη ονειρική ιδέα μια επόμενη συντόμευση ως αντιπροσωπεία, όπως περίπου όταν ένας πληθυσμός εκλέγει λαϊκούς αντιπροσώπους, αλλά το σύνολο των ονειρικών ιδεών υφίσταται ορισμένη επεξεργασία, από την οποία τα πιο πολύ και πιο καλά υποστηριζόμενα στοιχεία προκρίνονται για την είσοδο στο ονειρικό περιεχόμενο, κά-

τι ανάλογο με την επιλογή υποψηφίων για εκκλησιαστικά αξιώματα βάσει ενός καταλόγου. Όποιο όνειρο και αν υποβάλλω σε τέτοια ανάλυση, επιβεβαιώνω πάντοτε τις ίδιες βασικές αρχές, σύμφωνα με τις οποίες τα στοιχεία του ονείρου πλάθονται από το σύνολο των ονειρικών ιδεών και καθένα από αυτά καθορίζεται πολλαπλά σε σχέση με τις ονειρικές ιδέες.

Δεν θα είναι ασφαλώς περιττό να δείξουμε αυτή τη σχέση μεταξύ ονειρικού περιεχομένου και ονειρικών ιδεών πάνω σε ένα νέο παράδειγμα, το οποίο διακρίνεται για την ιδιαίτερα περίτεχνη διαπλοκή των αμοιβαίων σχέσεων. Το όνειρο προέρχεται από έναν ασθενή, τον οποίο θεραπεύω λόγω άγχους σε κλειστούς χώρους. Θα φανεί σύντομα γιατί αισθάνομαι την ανάγκη να τιτλοφορήσω αυτή την εξαιρετικά πνευματώδη ονειρική επίδοση ως εξής:

II

«ΕΝΑ ΩΡΑΙΟ ΟΝΕΙΡΟ»

Με μεγάλη παρέα πηγαίνει στην οδό X, όπου βρίσκεται ένα απλό πανδοχείο για περαστικούς (πράγμα που δεν είναι σωστό). Στους χώρους του παίζεται θέατρο· ο ίδιος είναι τότε κοινό και πότε ηθοποιός. Στο τέλος τους είπαν ότι πρέπει να αλλάξουν ενδυμασία, για να ξαναπάμε στην πόλη. Ένα μέρος του προσωπικού στέλνεται στους χώρους του ισογείου, ένα άλλο μέρος στον πρώτο όροφο. Έπειτα δημιουργείται καυγάς. Οι επάνω δυσαρεστούνται, επειδή οι κάτω δεν είναι ακόμη έτοιμοι και έτσι αυτοί δεν μπορούν να κατεβούν. Ο αδελφός του είναι επάνω, αυτός κάτω, και θυμώνει με τον αδελφό του για την πίεση που τους ασκείται. (Αυτό το μέρος είναι ασαφές). Άλλωστε είχε καθορισθεί ήδη κατά την άφιξη ποιοί θα είναι πάνω και ποιοί κάτω. Ύστερα βαδίζει μόνος στον ανήφορο που έχει η οδός X προς την κατεύθυνση της πόλης, περπατάει όμως τόσο αργά και με τόση δυσκολία, που δεν προχωράει σχεδόν καθόλου. Έρχεται κοντά του ένας κύριος κάποιας ηλικίας, που βρίζει τον βασιλιά της Ιταλίας. Μετά την κορυφή του ανήφορου περπατάει ευκολότερα.

Οι δυσκολίες στον ανήφορο ήταν τόσο φανερές, ώστε μετά το ξύπνημα αμφέβαλλε αν επρόκειτο για όνειρο ή για την πραγματικότητα.

Κρίνοντας από το έκδηλο περιεχόμενο δεν μπορούμε να εγκωμιάσουμε αυτό το όνειρο. Παραβιάζοντας τον κανόνα θα αρχίσω την ερμηνεία με το μέρος που κατά τον ονειρευόμενο ήταν το πιο σαφές.

Το ενόχλημα που ονειρεύθηκε και ίσως ένοιωσε στο όνειρο, το επίπονο ανέβασμα με δύσπνοια, είναι ένα από τα συμπτώματα που πραγματικά είχε παρουσιάσει ο ασθενής πριν από χρόνια: σε συνδυασμό με άλλα φαινόμενα είχε συσχετισθεί τότε με μια φυματίωση (μάλλον εικονική, ως επακόλουθο υστερίας). Γνωρίζουμε ήδη αυτή την εμφανιζόμενη στα όνειρα αίσθηση της αναστολής του βαδίσματος από τα όνειρα επιδειξιμανίας [βλέπε μέρος V, κεφ. Δ (α)] και τώρα διαπιστώνουμε πάλι ότι χρησιμοποιείται ως πάντοτε διαθέσιμο υλικό προκειμένου να παραστήσει κάτι άλλο. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Γ, τέλος]. Όταν άκουσα το μέρος του ονειρικού περιεχομένου με το δύσκολο βάδισμα στον ανήφορο, που μετά την κορυφή έγινε πιο άνετο, θυμήθηκα τη γνωστή δεξιοτεχνική εισαγωγή της *Σαπφούς* του Alphonse Daudet. Εκεί παρουσιάζεται ένας νέος άντρας που σηκώνει στα μπράτσα του την ερωμένη και την ανεβάζει στις σκάλες: στην αρχή του φαίνεται σαν πούπουλο, αλλά όσο ανεβαίνει, τόσο περισσότερο τον βαραίνει. Αυτή η σκηνή συμβολίζει την πορεία της σχέσης, που ο Daudet την περιγράφει για να προτρέψει τους νέους να μην αναλώνουν τα σοβαρά αισθήματά τους σε κορίτσια ταπεινής καταγωγής και αμφίβολου παρελθόντος.³⁰⁸ Αν και ήξερα πως ο ασθενής μου τελευταία είχε μια σύντομη ερωτική σχέση με μία κυρία του θεάτρου, δεν περίμενα να δικαιωθεί η ερμηνευτική μου ιδέα, αφού μάλιστα στη *Σαπφώ* η άνοδος παρουσίαζε την *αντίστροφη* δυσκολία: αρχικά άνετη και ύστερα κοπιαστική. Στο μυθιστόρημα συμβόλιζε μόνο κάτι που αναλαμβάνεται εύκολα, αλλά τελικά αποδεικνύεται βαρύ. Έμεινα έκπληκτος, όταν ο ασθενής παρατήρησε πως η ερμηνεία συμφωνεί με το περιεχόμενο του έργου που είχε δει το προηγούμενο βράδυ στο θέατρο. Το έργο είχε τον τίτλο *Γύρω από τη Βιέννη* και πραγματευόταν τη βιογραφία ενός κοριτσιού, που στην αρχή ήταν ευπρεπές, ύστερα πέρασε στον ημίκοσμο, συνδέθηκε με υψηλά ιστάμενους κυρίους, έτσι «*ανέβηκε ψηλά*», αλλά τελικά άρχισε να «*κατεβαίνει*» όλο και χαμηλότερα. Το έργο τού είχε θυμίσει άλλο έργο, που είχε παιχθεί πριν από χρόνια και έφερε τον τίτλο *Από σκαλί σε σκαλί* και στις αφίσες που το ανάγγελλαν εικονιζόταν μια *σκάλα* με πολλά *σκαλοπάτια*.

Και τώρα η συνέχεια της ερμηνείας. Στην οδό X έμενε η ηθοποιός με την οποία τελευταία είχε μια στενή σχέση. Σε αυτόν τον δρόμο δεν υπάρχει πανδοχείο. Μόνο που, όταν για χάρη της κυρίας είχε περάσει ένα μέρος του καλοκαιριού στη Βιέννη, είχε *καταλύσει* σε ένα μικρό ξενοδοχείο κοντά σε αυτόν τον δρόμο. Εγκαταλείποντας το ξενοδοχείο είπε στον αμαξά: Είμαι ευχαριστημένος που τουλάχιστον δεν κόλλησα ζωύφια! (Ήταν μια από τις φοβίες του). Ο αμαξάς του απάντησε: Πώς μπορεί κανείς να μένει εδώ! Αυτό δεν είναι

ξενοδοχείο, είναι απλώς ένα πανδοχείο για περαστικούς. Με το πανδοχείο για περαστικούς συνδέει αμέσως την ανάμνηση ενός διστιχού:

«Από έναν θαυμάσιο και πρᾶο πανδοχέα
φιλοξενήθηκα τώρα τελευταία». ³⁰⁹

Αλλά ο πανδοχέας στο ποίημα του Uhland είναι μια *μηλιά*. Ο ειρμός των σκέψεων συνεχίζεται τώρα με μια δεύτερη αναφορά σε ποίημα:

ΦΑΟΥΣΤ (*χορεύοντας με τη νεαρή*)
Ένα ωραίο όνειρο είδα μια φορά:
Αντίκρισα μία *μηλιά*
Με δυο ωραία μήλα λαμπερά,
Που μ' άρεσαν και *ανέβηκα ψηλά*.

Η ΩΡΑΙΑ

Τα μηλαράκια τα ποθείτε πολύ,
Και από του παραδείσου την εποχή.
Νοιώθω από χαρά να σκιρτώ,
Που και ο κήπος μου έχει τέτοιον καρπό. ³¹⁰

Δεν χρειάζεται να ρωτήσουμε τι υπονοούν η *μηλιά* και τα *μηλαράκια*. Ένα ωραίο στήθος ήταν και το υψηλότερο από τα ερεθίσματα με τα οποία η ηθοποιός είχε αιχμαλωτίσει τον ονειρευόμενο μου.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της ανάλυσης είχαμε κάθε λόγο να υποθέσουμε ότι το όνειρο ανάγεται σε μια εντύπωση της παιδικής ηλικίας. Αν αυτό ήταν σωστό, πρέπει να αναφερόταν στην τροφό αυτού του άντρα, που τώρα πλησίαζε το τριακοστό έτος της ηλικίας του. Για το παιδί το στήθος της τροφού είναι πράγματι το πανδοχείο. Τόσο η τροφός όσο και η Σαπφώ του Daudet υποδηλώνουν την ερωμένη που εγκατέλειψε πρόσφατα.

Στο ονειρικό περιεχόμενο εμφανίζεται και ο (μεγαλύτερος) αδελφός του ασθενούς, ο οποίος μάλιστα είναι *επάνω*, ενώ ο ίδιος είναι *κάτω*. Πρόκειται πάλι για μια αντιστροφή των πραγματικών δεδομένων, αφού ο αδελφός, καθώς γνωρίζω, έχασε την κοινωνική του θέση, ενώ ο ασθενής μου τη διατήρησε. Ο ονειρευόμενος απέφυγε κατά την αναπαραγωγή του ονειρικού περιεχομένου να πει: Ο αδελφός ήταν *επάνω*, ο ίδιος «*parterre*». ³¹¹ Αυτό θα ήταν μια υπερβολικά σαφής έκφραση· «είναι *parterre*» λέμε για κάποιον που έχασε την περιουσία και την κοινωνική του θέση, εξίσου μεταφορικά όπως

«έχει ξεπέσει». Πρέπει να έχει ιδιαίτερο νόημα το γεγονός ότι σε αυτό το σημείο κάτι παρουσιάζεται *αντεστραμμένο*. Η αντιστροφή πρέπει να ισχύει και για μια άλλη σχέση μεταξύ ονειρικών ιδεών και ονειρικού περιεχομένου. Υπάρχει και η επισήμανση πώς πρέπει να γίνει αυτή η αντιστροφή, και μάλιστα στο τέλος του ονείρου, όπου τα πράγματα *αντιστρέφονται* και πάλι σε σχέση με τη *Σαπφώ*. Εκεί φαίνεται ποιά αντιστροφή υποδηλώνεται: Στη *Σαπφώ* έχει ο άντρας στην αγκαλιά του τη γυναίκα με την οποία σχετίζεται σεξουαλικά· στις ονειρικές ιδέες, *αντίστροφα*, είναι μια γυναίκα που κρατάει τον άντρα, και επειδή αυτή η περίπτωση μόνο στην παιδική ηλικία μπορεί να συμβεί, αναφέρεται και πάλι στην τροφό, στην οποία έλαχε το βάρος του βρέφους. Το τέλος του ονείρου καταφέρνει λοιπόν να παρουσιάσει με τον ίδιο υπαινιγμό τη *Σαπφώ* και την τροφό.

Όπως ο συγγραφέας δεν διάλεξε το όνομα *Σαπφώ* χωρίς να το συσχετίσει με μια λεσβιακή συνήθεια, έτσι και τα μέρη του ονείρου, όπου άλλοι απασχολούνται *επάνω* και άλλοι *κάτω*, παραπέμπουν σε φαντασιώσεις σεξουαλικού περιεχομένου, που απασχολούν τον ονειρευόμενο και ως καταπιεσμένοι πόθοι δεν είναι άσχετοι με τη νεύρωσή του. Ότι αυτά που παρουσιάζονται έτσι στο όνειρο είναι φαντασιώσεις και όχι αναμνήσεις των πραγματικών περιστατικών δεν το δείχνει η ίδια η ερμηνεία του ονείρου· μας προσφέρει μόνο ένα περιεχόμενο των σκέψεων και είναι δική μας δουλειά να εκτιμήσουμε την πραγματική τους υπόσταση. Πραγματικά περιστατικά και φαντασιώσεις εμφανίζονται εδώ – και όχι μόνον εδώ, αλλά και κατά τη δημιουργία ψυχικών μορφωμάτων σημαντικότερων από τα όνειρα – κατ' αρχάς ισάξια.³¹² Μεγάλη παρέα σημαίνει, όπως ήδη γνωρίζουμε, ένα μυστικό. [Βλέπε μέρος V, κεφ. Δ (α)]. Ο αδελφός δεν είναι παρά ο εκπρόσωπος όλων των κατοπινότερων αντεραστών, που η «αναδρομική φαντασίωση» τον τοποθετεί στην παιδική σκηνή. Το επεισόδιο με τον κύριο που βρίζει τον βασιλιά της Ιταλίας αναφέρεται, μέσω ενός πρόσφατου αλλά αδιάφορου περιστατικού, με τη σειρά του στη διείδυση ανθρώπων από τα χαμηλά στρώματα στην υψηλότερη κοινωνία. Είναι σαν να έπρεπε στην προειδοποίηση που κάνει ο Daudet στον νεαρό να προστεθεί μια παρόμοια για το παιδί που θηλάζει.³¹³

Για να έχουμε και τρίτο παράδειγμα για τη μελέτη της συμπύκνωσης κατά την ονειροπλασία, ανακοινώνω ένα μέρος από την ανάλυση ενός άλλου ονείρου, που το οφείλω σε μια ηλικιωμένη κυρία, η οποία βρίσκεται σε ψυχαναλυτική θεραπεία. Όπως αναμένεται στις καταστάσεις άγχους, που πέρασε η κυρία, τα όνειρά της περιείχαν

υπεράφθονο υλικό σεξουαλικών σκέψεων, που, όταν της έγινε γνωστό, της προκάλεσε έκπληξη και τρόμο. Επειδή δεν μπορώ να αποπερατώσω την ερμηνεία του ονείρου, το ονειρικό υλικό φαίνεται κατακερματισμένο σε πολλές ομάδες χωρίς ορατή συνάρτηση.

III

«ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ ΜΕ ΤΟΥΣ ΚΑΝΘΑΡΟΥΣ»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ: *Θυμάται ότι μέσα σε ένα κουτί έχει δύο χρυσοκανθάρους, στους οποίους πρέπει να χαρίσει την ελευθερία τους, διότι διαφορετικά θα πάθουν ασφυξία. Ανοίγει το κουτί, οι κάνθαροι είναι εξαντλημένοι· ο ένας πετάει στο ανοιχτό παράθυρο και βγαίνει έξω, ο άλλος όμως συνθλίβεται από το παραθυρόφυλλο, όταν εκείνη κλείνει το παράθυρο, όπως της το ζήτησε κάποιος (εκφράσεις αηδίας).*

ΑΝΑΛΥΣΗ: Ο άντρας της απουσιάζει σε ταξίδι, η δεκατετράχρονη κόρη κοιμάται στο διπλανό κρεβάτι. Η μικρή τής είχε επιστήσει εκείνο το βράδυ την προσοχή σε έναν σκόρο, που είχε πέσει στο ποτήρι της με το νερό· αμέλησε όμως να τον βγάλει και το πρωί λυπόταν το κακόμοιρο ζώο. Το βράδυ είχε διαβάσει μια ιστορία με αγόρια που είχαν πετάξει μια γάτα σε καυτό νερό, όπου περιγράφονταν οι σπασμοί του ζώου. Αυτά είναι τα δύο αδιάφορα ερεθίσματα που στάθηκαν αφορμή για το όνειρο. Το θέμα του *βασανισμού των ζώων* εξακολουθεί να την απασχολεί. Πριν από μερικά χρόνια, όταν παραθέριζαν κάπου, η κόρη της είχε φερθεί πολύ σκληρά απέναντι στα ζώα. Έκανε μια συλλογή από πεταλούδες και ζήτησε από τη μητέρα της *αρσενικό*, για να τις θανατώσει. Ένα λεπιδόπτερο βρέθηκε μια φορά να πετάει κάμποση ώρα στο δωμάτιο με μια βελόνα καρφίτσωμένη στο σώμα του· μια άλλη φορά βρέθηκαν πεινασμένες μερικές κάμπιες, που φυλάσσονταν για να μεταμορφωθούν σε χρυσαλλίδες. Το ίδιο παιδί συνήθιζε σε ακόμη πιο τρυφερή ηλικία να τραβάει φτερούγες από *κανθάρους* και πεταλούδες· σήμερα θα τρόμαζε προστά σε τέτοιες φρικαλεότητες· έχει γίνει πολύ πονόψυχη.

Την απασχολεί αυτή η αντίφαση. Θυμίζει μια άλλη αντίφαση, αυτή μεταξύ *εμφάνισης* και φρονήματος, όπως την περιγράφει η Eliot στο Adam Bede. Ένα ωραίο, αλλά ματαιόδοξο και πολύ κουτό κορίτσι, παράλληλα ένα άσχημο, αλλά ευγενές. Ο *αριστοκράτης* που ξελογιάζει το χαζοκόριτσο· ο εργάτης που έχει ευγενή αισθήματα και συμπεριφέρεται ανάλογα. Δεν το μαντεύουμε από το παρουσιαστικό των ανθρώπων. Ποιός θα διέβλεπε σε *αυτή* ότι βασανίζεται από αισθησιακές επιθυμίες;

Εκείνη τη χρονιά, όταν η μικρή είχε συλλέξει τις πεταλούδες, οι χρυσοκάνθαροι είχαν γίνει η μάστιγα της περιοχής. Τα παιδιά μαινόταναν εναντίον των κανθάρων και τους *συνέθλιβαν* με μανία. Είχε δει τότε έναν άνθρωπο να βγάζει τις φτερούγες των χρυσοκάνθαρων και να τρώει το κυρίως σώμα τους. Η ίδια γεννήθηκε και παντρεύθηκε τον *Μάιο*.³¹⁴ Τρεις ημέρες μετά την τελετή του γάμου έγραψε στους γονείς της πόσο ευτυχισμένη είναι. Στην πραγματικότητα όμως δεν ήταν.

Το βράδυ πριν από το όνειρο είχε ανασκαλέψει παλαιά γράμματα και μερικά από αυτά, σοβαρά και κωμικά, τα διάβασε στους δικούς της· ανάμεσα σε αυτά ήταν το πολύ γελοίο γράμμα ενός δασκάλου του πιάνου, ο οποίος ερωτοτροπούσε με τη μικρή, καθώς και το γράμμα ενός *αριστοκράτη* θαυμαστή.³¹⁵

Κατηγορεί τον εαυτό της για το γεγονός ότι έπεσε στα χέρια μιας από τις κόρες της ένα κακό βιβλίο του Maupassant.³¹⁶ Το *αρσενικό*, που ζήτησε η μικρή της κόρη, της θυμίζει τις *ταμπλέτες αρσενικού* που ξαναχαρίζουν τη νεανική δύναμη στον δούκα του Μορά στον *Βαθύπλουτο* [του Daudet].

Το «να χαρίσει την ελευθερία» τής θυμίζει το ακόλουθο δίστιχο από τον *Μαγικό αυλό*:

«Να μ' αγαπήσεις δεν μπορώ να σ' αναγκάσω,
Μα την *ελευθερία* σου δεν σου τη χαρίζω».³¹⁷

Οι «χρυσοκάνθαροι» της θυμίζουν τα λόγια της Käthchen.³¹⁸

«Ερωτευμένος μού είσαι, ναι, σαν *κάνθαρος*».

Και ανάμεσα τον Tannhäuser: «Επειδή σε εμπνυχώνει η *κακή επιθυμία*».³¹⁹

Ζει με άγχος και ανησυχία για τον άντρα που απουσιάζει. Η αγωνία μήπως του *συμβεί* κάτι στο ταξίδι του εξωτερικεύεται σε πολλές φαντασιώσεις της ημέρας. Λίγο πιο πριν είχε ανακαλύψει στις ασυνείδητες σκέψεις της κατά τη διάρκεια της ανάλυσης ένα παράπονο για τη «γεροντικότητα» του. Την επιθυμία που κρύβει αυτό το όνειρο μπορούμε να τη μαντέψουμε ίσως καλύτερα, αν αναφέρω ότι αρκετές ημέρες πριν από το όνειρο είχε τρομάξει μέσα στις ασχολίες της από την ακόλουθη προστακτική, που κατευθυνόταν εναντίον του άντρα της: *Κρεμάσου*. Από την ανάλυση προέκυψε ότι λίγες ώρες ενωρίτερα είχε διαβάσει ότι με το κρέμασμα έρχεται μια δυνατή στύση. Ήταν η επιθυμία για τη στύση που επανερχόταν με αυτή την τρομακτική μεταμφίεση από την απώθηση. «Κρεμάσου» σήμαινε

«εξασφάλιζε στον εαυτό σου μια στύση με κάθε τμήμα». Εδώ έχουν τη θέση τους οι ταμπλέτες αρσενικού του Dr. Jenkins στον *Βαθύπλουτο*. Γνωστό ήταν στην ασθενή όμως και το γεγονός ότι το πιο ισχυρό αφροδισιακό, η *κανθαριδίνη* παρασκευάζεται από *συνθλιβόμενους κανθάρους* (τις λεγόμενες ισπανικές μύγες). Σε αυτό το νόημα στοχεύει το κύριο μέρος του ονειρικού περιεχομένου.

Το άνοιγμα και το κλείσιμο του *παραθύρου* είναι μια από τις μόνιμες διενέξεις με τον άντρα της. Η ίδια είναι αερόφιλη στον ύπνο της, ο άντρας αερόφοβος. Η *εξάντληση* είναι το κυριότερο σύμπτωμα που την ενοχλεί αυτές τις ημέρες.

Και στα τρία όνειρα που ανακοίνωσα πιο πάνω υπογράμμισα με πλάγιους χαρακτήρες τα ονειρικά στοιχεία που επανέρχονται στις ονειρικές ιδέες, για να κάνω έτσι οφθαλμοφανείς τις πολλαπλές σχέσεις αυτών των στοιχείων. Επειδή όμως δεν αποπεράτωσα την ανάλυση κανενός από αυτά τα όνειρα, αξίζει πράγματι να ασχοληθούμε με ένα όνειρο που αναλύθηκε διεξοδικά, για να δείξουμε τον υπερκαθορισμό του ονειρικού περιεχομένου. Διαλέγω το όνειρο με την ένεση της Irma [βλέπε μέρος II]. Σε αυτό το παράδειγμα θα διακρίνουμε εύκολα ότι η συμπυκνωτική εργασία κατά την ονειροπλασία δεν χρησιμοποιεί μόνο ένα μέσον.

Κεντρικό πρόσωπο του ονειρικού περιεχομένου είναι η ασθενής Irma, η οποία εμφανίζεται με τα πραγματικά της χαρακτηριστικά και έτσι παριστάνει αρχικά τον εαυτό της. Η στάση της όμως στο παράθυρο όπου την εξετάζω είναι παρμένη από μια ανάμνηση από άλλο πρόσωπο, την κυρία με την οποία επιθυμώ να υποκαταστήσω την ασθενή μου, όπως δείχνουν οι σκέψεις του ονείρου. Καθόσον η Irma παρουσιάζει ένα επίχρισμα διφθερίτιδας, όπου αναβιώνει η ανησυχία μου για τη μεγαλύτερη κόρη μου, παριστάνει αυτή την κόρη μου, πίσω από την οποία, συνδεδεμένη με το ίδιο όνομα, κρύβεται μια ασθενής που χάθηκε από δηλητηρίαση. Στην παραπέρα πορεία του ονείρου μεταβάλλεται η σημασία της προσωπικότητας της Irma (χωρίς να αλλάζει η εικόνα της στο όνειρο): μετατρέπεται σε ένα από τα παιδιά που εξετάζουμε στο παιδιατρικό ινστιτούτο, όπου οι φίλοι μου εμφανίζονται με τις διαφορετικές πνευματικές ιδιοσυγκρασίες τους. Η μετάβαση επιτεύχθηκε με την παράσταση της κόρης μου στην παιδική της ηλικία. Με την αντίστασή της στο άνοιγμα του στόματος η ίδια Irma υποδηλώνει μια άλλη κυρία που κάποτε εξέτασα, αλλά στο ίδιο πλαίσιο και τη γυναίκα μου. Στις νοσηρές αλλοιώσεις που ανακάλυψα στον λαιμό της συγκέντρωσα επίσης ενδείξεις που υπαινίσσονται και μια σειρά άλλων ανθρώπων.

Όλα αυτά τα άτομα στα οποία καταλήγω παρακολουθώντας την

«Ιγμα» δεν εμφανίζονται αυτοπροσώπως στο όνειρο· κρύβονται πίσω από το ονειρικό πρόσωπο «Ιγμα», η οποία έτσι παίρνει τη μορφή μιας συλλογικής εικόνας με οπωσδήποτε αντιφατικά χαρακτηριστικά. Η Ιγμα γίνεται αντιπρόσωπος αυτών των άλλων ατόμων, που έπεσαν θύματα της συμπύκνωσης, καθώς βάζω να συμβαίνουν πάνω της όσα μου θυμίζουν διαδοχικά αυτά τα άτομα.

Μπορώ και με άλλον τρόπο να συνθέσω για την ονειρική συμπύκνωση ένα *συλλογικό πρόσωπο*, αν συνενώσω επίκαιρα χαρακτηριστικά δύο ή περισσότερων ατόμων σε μία ονειρική εικόνα. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε ο Dr. M. του ονείρου μου, που φέρει το όνομα του Dr. M., μιλάει και ενεργεί όπως αυτός· τα σωματικά του χαρακτηριστικά και η πάθησή του είναι παρμένα από άλλο πρόσωπο, τον μεγαλύτερο αδελφό μου· ένα μόνο χαρακτηριστικό, η χλωμή εμφάνιση, είναι διπλά καθορισμένο, αφού στην πραγματικότητα είναι κοινό τους γνώρισμα.

Παρόμοιο μείγμα προσώπων είναι ο Dr. R. του ονείρου μου για τον θείο μου [βλέπε μέρος IV, αρχή]. Εδώ όμως η ονειρική εικόνα είναι πλασμένη με ακόμη πιο διαφορετικό τρόπο. Δεν ενοποίησα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στον ένα με τα χαρακτηριστικά του άλλου, συντέμνοντάς έτσι τη μνημονική εικόνα καθενός τους κατά μερικά χαρακτηριστικά, αλλά ακολούθησα τη διαδικασία με την οποία ο Galton παράγει τις οικογενειακές προσωπογραφίες του, δηλαδή πρόβαλα τις δύο εικόνες τη μια πάνω στην άλλη και έτσι τα κοινά γνωρίσματα εμφανίζονται ενισχυμένα, ενώ τα ασύμφωνα αλληλοεξαλείφονται και γίνονται ασαφή στην εικόνα. Στο όνειρο για τον θείο τονίζεται έτσι ως ενισχυμένο χαρακτηριστικό της κοινής και γιαυτό ασαφούς φυσιογνωμίας το *ξανθό μούσι*, το οποίο υποδηλώνει επιπλέον τον πατέρα μου και μένα, μέσα από τη σχέση του προς το γκρίζο.

Η παραγωγή συλλογικών και μεικτών προσώπων είναι ένα από τα κύρια μέσα με τα οποία εργάζεται η ονειρική συμπύκνωση. Πιο κάτω θα έχω την ευκαιρία να την πραγματευθώ και σε άλλο πλαίσιο αναφοράς. [Κεφ. Γ].

Η ιδέα της «δυσεντερίας» στο όνειρο με την ένεση είναι επίσης πολλαπλά καθοριζόμενη, αφενός από την παραφασιακή ηχητική συγγένεια με τη διφθερία και αφετέρου μέσω της συσχέτισης με τον ασθενή μου που τον έστειλα στην Ανατολή, ενώ παραγνωρίστηκε η υστερία του.

Ενδιαφέρουσα περίπτωση συμπύκνωσης είναι και η αναφορά του «*προπτυλενίου*» στο όνειρο. Στις ονειρικές ιδέες δεν υπήρχε το «*προπτυλένιο*», αλλά το «*αμυλένιο*». Θα μπορούσε να πιστέψει κανείς ότι στην ονειροπλασία σημειώθηκε απλή μετάθεση. Αυτό συνέ-

βη πράγματι, μόνο που αυτή η μετάθεση τίθεται στην υπηρεσία της συμπύκνωσης, όπως δείχνει το ακόλουθο συμπλήρωμα στην ανάλυση του ονείρου. Καθώς η προσοχή μου σταματάει ακόμη λίγο στη λέξη «προπυλένιο», αντιλαμβάνομαι την ηχητική συγγένεια με τη λέξη «Προπύλαια». Προπύλαια δεν υπάρχουν μόνο στην Αθήνα, αλλά και στο Μόναχο. Σε αυτή την πόλη είχα επισκεφθεί έναν χρόνο πριν από το όνειρο τον, βαριά άρρωστο τότε, φίλο μου, στον οποίο παραπέμπει σαφέστατα η τριμεθυλαμίνη, που ακολούθησε αμέσως το προπυλένιο στο όνειρο.

Αφήνω κατά μέρος το χαρακτηριστικό γεγονός ότι, τόσο εδώ όσο και αλλού, κατά την ανάλυση ενός ονείρου χρησιμοποιούνται συνειρμοί διαφορετικής αξίας σαν ισάξιοι για τη σύνδεση των σκέψεων, και μπαίνω στον πειρασμό να φαντασθώ τρόπον τινά πλαστικά τη διαδικασία αντικατάστασης του αμυλενίου στις ονειρικές σκέψεις με το προπυλένιο στο ονειρικό περιεχόμενο.

Εδώ βρίσκεται η ομάδα παραστάσεων του φίλου μου Otto, ο οποίος δεν με καταλαβαίνει, μου δίνει άδικο και μου προσφέρει ένα λικέρ που έχει τη μυρωδιά του αμυλενίου· εδώ επίσης, συνδεδεμένη μέσω αντίθεσης, η ομάδα παραστάσεων του φίλου μου στο Βερολίνο [Wilhelm Fliess], ο οποίος με κατανοεί και θα μου έδινε δίκιο, και στον οποίο οφείλω τόσες πολύτιμες ανακοινώσεις, ακόμη και σχετικά με τη χημεία των σεξουαλικών διεργασιών.

Ότι από την ομάδα του Otto μέλλει να διεγείρει ιδιαίτερα την προσοχή μου, καθορίζεται από τις νωπές αφορμές του ονείρου· το αμυλένιο ανήκει σε αυτά τα διακεκριμένα στοιχεία που προορίστηκαν για το όνειρο. Η πλούσια ομάδα παραστάσεων «Wilhelm» ενεργοποιείται ακριβώς από την αντίθεση προς την ομάδα Otto και εξαίρονται τα στοιχεία της που θυμίζουν τα ήδη διεγερθέντα μέσα στην ομάδα Otto. Σε όλο αυτό το όνειρο ανατρέχω όντως από ένα πρόσωπο, που μου προκαλεί δυσαρέσκεια, προς ένα άλλο, που μπορώ κατ' επιθυμίαν να το αντιτάξω σε αυτό, κάθε φορά κινητοποιώ τον φίλο κατά του αντιπάλου. Έτσι το αμυλένιο στην ομάδα Otto κινητοποιεί και στην άλλη ομάδα αναμνήσεις από τον κύκλο της χημείας· η τριμεθυλαμίνη, υποστηριζόμενη από πολλές πλευρές, εισέρχεται στο ονειρικό περιεχόμενο. Μπορούσε και το «αμυλένιο» να μπει αναλλοίωτο στο περιεχόμενο του ονείρου, υφίσταται όμως την επιρροή της ομάδας «Wilhelm», καθώς από τη συνολική περιοχή αναμνήσεων που καλύπτει αυτό το όνομα προκρίνεται ένα στοιχείο, που μπορεί να αποτελέσει διπλό καθορισμό για το αμυλένιο. Κοντά στο αμυλένιο βρίσκεται για τον συνειρμό το «προπυλένιο»· από τον κύκλο «Wilhelm» έρχεται να το προϋπαντήσει το Μόναχο με τα Προπύλαιά του. Στον συνδυασμό προπυλένιο-Προπύλαια συναντών-

ται οι δύο κύκλοι παραστάσεων. Σαν επακόλουθο συμβιβασμού επιτυγχάνεται τότε η είσοδος αυτού του ενδιάμεσου στοιχείου στο περιεχόμενο του ονείρου. Εδώ έχει δημιουργηθεί ένα ενδιάμεσο κοινό σημείο, το οποίο επιτρέπει τον πολλαπλό καθορισμό. Έτσι βλέπουμε απτά ότι ο πολλαπλός καθορισμός πρέπει να διευκολύνει την είσοδο στο ονειρικό περιεχόμενο. Για τον σκοπό του σχηματισμού αυτού του ενδιάμεσου πραγματοποιήθηκε χωρίς άλλο μια μετάθεση της προσοχής από το κυρίως εννοούμενο προς κάτι συνειρμικά προσκείμενο.

Η μελέτη του ονείρου με την ένεση μας επιτρέπει ήδη να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα για τις συμπυκνωτικές διαδικασίες στη διαμόρφωση του ονείρου. Ως επιμέρους στοιχεία της συμπυκνωτικής εργασίας διακρίνουμε την επιλογή των στοιχείων που εμφανίζονται πολλαπλά στις ονειρικές ιδέες, τη διαμόρφωση νέων εννοτήτων (συλλογικών προσώπων, μεικτών μορφωμάτων) και την κατασκευή ενδιάμεσων κοινών στοιχείων. Το ερώτημα σε τι χρησιμεύει η συμπύκνωση και τι την απαιτεί θα το θέσουμε αργότερα, όταν θα επιχειρήσουμε να συλλάβουμε το πλέγμα αλληλοσυναρτήσεων των ψυχικών διαδικασιών κατά τη διαμόρφωση του ονείρου.³²⁰ Εδώ μπορούμε να αρκεσθούμε στη διαπίστωση ότι η ονειρική συμπύκνωση αποτελεί μια αξιοσημείωτη σχέση μεταξύ ιδεών και περιεχομένου του ονείρου.

Πιο απτή γίνεται η συμπυκνωτική εργασία του ονείρου, όταν ως αντικείμενά της έχει επιλέξει ονόματα και λέξεις. Το όνειρο μεταχειρίζεται τις λέξεις γενικά πολλές φορές σαν πράγματα· οι λέξεις υφίστανται τότε τις ίδιες συνθέσεις όπως οι παραστάσεις των υλικών πραγμάτων.³²¹ Αποτέλεσμα τέτοιων ονείρων είναι οι παράξενοι νεολογισμοί.

I

Ένας συνάδελφος μου έστειλε κάποτε ένα άρθρο του, στο οποίο κατά την κρίση μου υπερτιμούσε τη σημασία μιας ανακάλυψης των νεότερων χρόνων στο πεδίο της φυσιολογίας και προπάντων την παρουσίαζε με εκφράσεις ενθουσιασμού. Την επόμενη νύχτα ονειρεύθηκα μια πρόταση, η οποία προφανώς σχετιζόταν με αυτό το κείμενο: «*Είναι ένα ύφος αληθινά porekdal*». Αρχικά δυσκολεύθηκα να λύσω το αίνιγμα αυτού του λεκτικού μορφώματος· δεν αμφέβαλλα ότι είχε πλασθεί κατ' απομίμηση των μεγεθυντικών «*kolossal, pyga-*

midal», δεν μπορούσα όμως να βρω την προέλευσή του. Τελικά το τέρας διασπάσθηκε στα δύο ονόματα Noga και Ekdal από δύο γνωστά δράματα του Ibsen.³²² Προηγουμένως είχα διαβάσει σε εφημερίδα ένα άρθρο του ίδιου συγγραφέα, αυτού δηλαδή που στο όνειρό μου επέκρινα το τελευταίο του πόνημα, για τον Ibsen.

II

Μια ασθενής μου μου ανακοίνωσε ένα σύντομο όνειρο, που καταλήγει σε έναν ανόητο λεκτικό συνδυασμό. Βρισκόταν με τον άντρα της σε μια αγροτική γιορτή, όπου είπε την πρόταση: «*Θα καταλήξει σε γενικό "Maistollmütz"*». Το όνειρο περιείχε και τη σκοτεινή σκέψη ότι πρόκειται για χυλό από αλεύρι καλαμποκιού, ένα είδος μπαζίνας. Η ανάλυση χωρίζει τη λέξη στα συνθετικά Mais-toll-mannstoll-Olmütz.³²³ Όλα αυτά αναγνωρίζονται ως υπολείμματα μιας συζήτησης που είχε με συγγενείς της την ώρα του φαγητού. Πίσω από το Mais κρύβονται, εκτός από τον υπαινιγμό στην έκθεση με αφορμή ένα ιωβηλαίο, που μόλις είχε ανοίξει, οι λέξεις: Meissen (ένα αγαματίδιο από πορσελάνη του Meissen, που παρίστανε ένα πουλί), Miss (μια Αγγλίδα συγγενής είχε πάει στο Olmütz), mies = σιχαμερός, κακός, στην αστεία χρήση του εβραϊκού ιδιώματος, ενώ από κάθε συλλαβή του λεκτικού συνονθυλεύματος ξεκινούσε μια αλυσίδα σκέψεων και ειρμών.

III

Ένας νέος άντρας, στο σπίτι του οποίου αργά το βράδυ είχε χτυπήσει το κουδούνι ένας γνωστός, για να παραδώσει ένα επισκεπτήριο, ονειρεύθηκε εκείνη τη νύχτα: *Ένας τεχνίτης περιμένει αργά το βράδυ, για να ρυθμίσει το τηλέφωνο του δωματίου. Όταν έφυγε, το κουδούνι συνεχίζει να χτυπάει, όχι συνεχώς, αλλά με διακεκομμένα χτυπήματα. Ο υπηρέτης ξαναφέρει τον άντρα και αυτός λέει: Είναι πράγματι αξιοσημείωτο πώς άνθρωποι που κατά τα άλλα είναι tutelgeip δεν καταφέρνουν να χειρισθούν τέτοιες υποθέσεις.*

Όπως βλέπουμε, η αδιάφορη αφορμή του ονείρου καλύπτει μόνον ένα από τα στοιχεία του ονείρου. Σημασία απέκτησε μόνον από το γεγονός ότι ήλθε να προστεθεί σε ένα παλαιότερο βίωμα του ονειρευόμενου, στο οποίο, αν και καθαυτό επίσης αδιάφορο, η φαντασία του έχει προσδώσει υποκατάστατη σημασία. Στην προεφηβική του ηλικία, όταν ζούσε με τον πατέρα του, έχυσε μια φορά στον

ύπνο του ένα ποτήρι νερό στο πάτωμα· έτσι διαποτίσθηκε το καλώδιο του τηλεφώνου του δωματίου και το *συνεχές κουδούνισμα* διατάραξε τον ύπνο του πατέρα του. Αφού το *συνεχές κουδούνισμα* αντιστοιχεί στην ύγραση, τα «*διακεκομμένα χτυπήματα*» χρησιμοποιούνται για την παράσταση της *πτώσης των σταγόνων*. Η λέξη «*tuteln*» όμως αναλύεται από τρεις διαφορετικές μεριές και έτσι στοχεύει σε τρία στοιχεία που αντιπροσωπεύονται στις ιδέες του ονείρου: «*Tutel*» = *Kuratel* σημαίνει κηδεμονία· *Tutel* (ίσως «*Tuteln*») είναι ένας χυδαίος χαρακτηρισμός του γυναικείου στήθους, ενώ το δεύτερο συνθετικό «*eln*» ενώνεται με το *Zimmer* του *Zimmer-telegraph*³²⁴ και έτσι σχηματίζει τη λέξη «*zimmereln*», πράγμα που σχετίζεται στενά με το μούσκεμα του πατώματος και επιπλέον θυμίζει ένα από τα ονόματα που εκπροσωπούνται στην οικογένεια του ονειρευόμενου.³²⁵

IV

Το φαινομενικό επίκεντρο ενός εκτενέστερου συγκεκριμένου ονείρου μου είναι ένα ταξίδι με πλοίο, όπου ο επόμενος σταθμός λέγεται *Hearsing* και ο μεθεπόμενος *Fliess*. Ο δεύτερος είναι το όνομα του φίλου μου στο Βερολίνο, που ήταν ο προορισμός πολλών ταξιδιών μου. Το *Hearsing* συνδυάζει βιεννέζικα τοπωνύμια της τοπικής μας γραμμής, που πολύ συχνά λήγουν σε *ing*: *Hietzing*, *Liesing*, *Mödling* (*Medelitz* ήταν η παλαιότερη ονομασία, *meae deliciae*, δηλαδή «*οι χαρές μου*»³²⁶), με το αγγλικό *hearsay* = διάδοση, φήμη, κάτι που παραπέμπει στη συκοφαντία και αποκαθιστά τη σχέση προς το αδιάφορο ονειρικό ερέθισμα της ημέρας, ένα ποίημα στο περιοδικό *Fliegende Blätter*, γραμμένο από έναν συκοφάντη νάνο, τον «*Sagter Hatergesagt*». Με την κατάληξη *ing* προστιθέμενη στο όνομα *Fliess* φθάνουμε στο *Vlissingen*, τον πραγματικό σταθμό του ταξιδιού, όπου αράζει ο αδελφός μου, όταν μας επισκέπτεται από την Αγγλία. Η αγγλική ονομασία του *Vlissingen* είναι *Flushing*, που στην αγγλική σημαίνει κοκκίνισμα και θυμίζει τους ασθενείς με «*ερυθηματοφοβία*», τους οποίους θεραπεύω, καθώς και μια πρόσφατη δημοσίευση του *Bechterew* γι' αυτή τη νεύρωση, που μου προκάλεσε αρκετή δυσαρέσκεια.

V

Μια άλλη φορά είδα ένα όνειρο αποτελούμενο από δύο χωριστά μέρη. Το πρώτο είναι η λέξη «*Autodidasker*», που διατηρήθηκε ζωηρά

στη μνήμη, ενώ το άλλο αποδίδει πιστά τη σύντομη και αθώα φαντασίωσή μου των τελευταίων ημερών ότι, όταν προσεχώς δω τον καθηγητή N., πρέπει να του πω: «Ο ασθενής, που για την κατάστασή του σας είχα συμβουλευθεί τελευταία, πάσχει πράγματι μόνον από μια νεύρωση, όπως ακριβώς είχατε υποθέσει». Ο νεολογισμός «Autodidasker» δεν ανταποκρίνεται μόνο στην απαίτηση να περιέχει ή να εκπροσωπεί συμπυκνωμένο νόημα, αλλά αυτό το νόημά του σχετίζεται καλά και με την αναπαραγόμενη πρόθεσή μου, που είχα σε κατάσταση αγρύπνιας, να δώσω στον καθηγητή N. εκείνη την ικανοποίηση.

Το Autodidasker αναλύεται εύκολα στα εξής: Autor, Autodidakt και Lasker, με τον οποίο συνδέεται το όνομα Lassalle.³²⁷ Οι δύο πρώτες λέξεις οδηγούν στην αφορμή του ονείρου, που αυτή τη φορά είναι σημαντική: Είχα φέρει στη γυναίκα μου μερικούς τόμους ενός γνωστού συγγραφέα, που είναι φίλος του αδελφού μου και, όπως πληροφορήθηκα, κατάγεται από την ιδιαίτερη πατρίδα μου (J.J. David). Ένα βράδυ μου μιλούσε για τη βαθειά εντύπωση που της άφησε η συγκινητικά θλιβερή ιστορία μιας ξεπεσμένης ιδιοφυΐας σε ένα από τα διηγήματα του David. Η συζήτησή μας στράφηκε στη συνέχεια στα ίχνη ειδικών ικανοτήτων που διαπιστώνουμε στα δικά μας παιδιά. Υπό την επήρεια όσων είχε διαβάσει εξέφρασε μία ανησυχία σχετική με τα παιδιά και εγώ την παρηγόρησα παρατηρώντας ότι τέτοιοι κίνδυνοι ακριβώς μπορούν να αποφευχθούν μέσω της αγωγής. Τη νύχτα οι σκέψεις μου προχώρησαν περισσότερο και με τις ανησυχίες της γυναίκας μου συνύφαναν διάφορα άλλα πράγματα. Μια παρατήρηση που είχε κάνει ο συγγραφέας κατά του αδελφού μου σχετικά με την παντρεία τράβηξε τη σκέψη μου σε μια πάροδο, η οποία οδήγησε τελικά στο περιεχόμενο του ονείρου. Αυτός ο δρόμος με έφερε στο Breslau, όπου ζούσε μετά από τον γάμο της εκεί μια στενή φίλη μας. Για την ανησυχία μήπως καταστραφεί κανείς από μια γυναίκα, που αποτέλεσε τον πυρήνα των ονειρικών μου σκέψεων, βρήκα στο Breslau τα παραδείγματα του Lasker και του Lassalle, τα οποία μου επέτρεψαν να πλάσω και τους δύο τρόπους αυτής της καταστρεπτικής επιρροής.³²⁸ Το «cherchez la femme», στο οποίο συνοψίζονται αυτές οι σκέψεις, με φέρνει υπό άλλη έννοια στον αδελφό μου Alexander, που είναι ακόμη ανύπαντρος. Τώρα παρατηρώ ότι το Alex, όπως τον φωνάζουμε, ακούγεται σαν αναγραμματισμός του Lasker και ότι αυτό το στοιχείο πρέπει να συνέβαλε στην παρακαμπτήρια τροπή των σκέψεών μου μέσω του Breslau.

Αυτό το παιγνίδι με τα ονόματα και τις συλλαβές έχει όμως και άλλο νόημα. Αντιπροσωπεύει την ευχή για τον αδελφό μου να έχει

μια ευτυχισμένη οικογενειακή ζωή, και μάλιστα μέσα από την ακόλουθη πορεία: Στο μυθιστόρημα γύρω από καλλιτέχνες, Λ'οευντε, που πρέπει να πρόσκειται κατά το περιεχόμενο στις ονειρικές μου ιδέες, ο συγγραφέας περιέγραψε, όπως είναι γνωστό, κοντά στα άλλα τον εαυτό του και την οικογενειακή του ευτυχία και εμφανίζεται μέσα σε αυτό με το όνομα Sandoz. Για τη μετατροπή του ονόματός του ακολούθησε ίσως την ακόλουθη πορεία: Από την αντιστροφή του Zola (κάτι στο οποίο αρέσκονται τα παιδιά) προκύπτει το Aloz. Αυτό θα του φάνηκε ακόμη πολύ απροκάλυπτο, γιαυτό αντικατέστησε τη συλλαβή Al, με την οποία αρχίζει και το όνομα Alexander, με την τρίτη συλλαβή του ίδιου ονόματος sand και έτσι συντέθηκε το όνομα Sandoz. Κάπως έτσι λοιπόν προέκυψε και το δικό μου Autodidasker.

Η φαντασίωσή μου, ότι πρέπει να πω στον καθηγητή Ν. πως ο ασθενής που είδαμε και οι δύο πάσχει μόνον από μια νεύρωση, μπήκε στο όνειρο με τον ακόλουθο τρόπο. Λίγο πριν από τις ετήσιες διακοπές δέχθηκα έναν ασθενή, με τον οποίο είχα διαγνωστικά προβλήματα. Υπέθεσα μια σοβαρή οργανική πάθηση, ίσως μια αλλοίωση του νωτιαίου μυελού, αλλά δεν μπορούσα να την αποδείξω. Θα ήταν πολύ ελκυστικό να διαγνώσω μια νεύρωση και έτσι να θέσω τέρμα σε όλες τις δυσκολίες, αν ο ασθενής δεν είχε αρνηθεί το σεξουαλικό ιστορικό τόσο κατηγορηματικά, χωρίς το οποίο δεν αναγνωρίζω καμιά νεύρωση. Στην αμηχανία μου ζήτησα τη βοήθεια του γιατρού που εκτιμώ σαν άνθρωπο περισσότερο από όλους (όπως κάνουν και άλλοι) και που ευκολότερα υποκύπτω στην αυθεντία που αντιπροσωπεύει. Άκουσε τις αμφιβολίες μου, τις έκρινε δικαιολογημένες και ύστερα αποφάνθηκε: «Συνεχίστε να παρακολουθείτε τον άνθρωπο, θα πρόκειται για νεύρωση». Ξέροντας ότι δεν συμεριζείται τις αντιλήψεις μου για την αιτιολογία των νευρώσεων, δεν εξέφρασα την αντίρρησή μου, αλλά δεν έκρυψα και τη δυσπιστία μου. Μετά από μερικές ημέρες ανακοίνωσα στον ασθενή μου ότι δεν μπορώ να κάνω τίποτε γι' αυτόν και τον συμβούλεψα να αποταθεί σε άλλον. Προς μεγάλη μου έκπληξη άρχισε να μου ζητεί συγγνώμη για το ψέμα που μου είπε· αισθανόταν μεγάλη ντροπή, είπε, και στη συνέχεια μου αποκάλυψε ακριβώς το στοιχείο της σεξουαλικής αιτιολογίας που περίμενα και που το χρειαζόμουν για να διαγνώσω μια νεύρωση. Ήταν μια ανακούφιση για μένα, αλλά και ντροπή· έπρεπε να παραδεχθώ ότι ο σύμβουλός μου, μη παρασυρόμενος από την εξέταση του ιστορικού, είδε πιο σωστά. Αποφάσισα να του το πω στην πρώτη μας συνάντηση, ότι αυτός είχε δίκαιο και όχι εγώ.

Αυτό ακριβώς κάνω λοιπόν στο όνειρο. Αλλά πώς μπορεί να σημαίνει την εκπλήρωση μιας επιθυμίας, όταν ομολογώ πως έχω άδικο; Αυτό ακριβώς είναι η επιθυμία μου: Θα ήθελα να είναι αδικαιο-

λόγητοι οι φόβοι μου, με άλλα λόγια θα ήθελα να μην έχει δίκαιο η γυναίκα μου, τους φόβους της οποίας οικειοποιήθηκα στις ονειρικές μου σκέψεις. Το θέμα, με το οποίο σχετίζεται το ερώτημα αν έχω δίκαιο ή άδικο, δεν απέχει πολύ από αυτό που είναι πράγματι ενδιαφέρον για τις ονειρικές σκέψεις. Είναι η ίδια εναλλακτική δυνατότητα της οργανικής ή της λειτουργικής βλάβης που προξενεί η γυναίκα, δηλαδή η σεξουαλική ζωή: παράλυση λόγω μαλάκυνσης του εγκεφάλου ή νεύρωση· με την τελευταία συνδέεται χαλαρά ο τρόπος καταστροφής του Lassalle.

Σε αυτό το στερεά δομημένο (και, αν ερμηνευθεί προσεκτικά, εντελώς διαφανές) όνειρο ο καθηγητής Ν. παίζει έναν ρόλο, όχι μόνο λόγω αυτής της αναλογίας και της επιθυμίας μου να έχω άδικο — ούτε λόγω των παράλληλων σχέσεών του προς το Breslau και την οικογένεια της φίλης μας που με τον γάμο της πήγε εκεί —, αλλά και λόγω του ακόλουθου γεγονότος μετά τις διαβουλεύσεις μας. Αφού με εκείνη την εικασία εκπλήρωσε το ιατρικό του καθήκον, το ενδιαφέρον του στράφηκε σε προσωπικά θέματα. «Πόσα παιδιά έχετε τώρα;» — «Έξι». — Μια χειρονομία σεβασμού και προβληματικότητας. «Κορίτσια, αγόρια;» — «Τρία και τρία, είναι η περηφάνεια μου και ο πλούτος μου». «Προσοχή τώρα, με τα κορίτσια τα πράγματα πηγαίνουν καλά, τα αγόρια όμως παρουσιάζουν αργότερα δυσκολίες στην ανατροφή». Αντέτεινα ότι είναι ακόμη αρκετά ημέρα· αυτή η δεύτερη διάγνωση, που αναφερόταν στο μέλλον των γιών μου, δεν μου άρεσε προφανώς περισσότερο από την πρώτη, ότι ο ασθενής μου έχει μόνο μια νεύρωση. Αυτές οι δύο εντυπώσεις συνδέονται λοιπόν λόγω γειννίας, καθώς βιώθηκαν με μία κίνηση, και βάζοντας στο όνειρο την ιστορία για τη νεύρωση υποκαθιστώ με αυτή τα λόγια για την ανατροφή, που συναρτώνται πιο στενά με τις ονειρικές σκέψεις, αφού προσεγγίζουν τόσο πολύ τις ανησυχίες που εξέφρασε αργότερα η γυναίκα μου. Έτσι ακόμη και ο φόβος μου, μήπως ο Ν. αποδειχθεί ότι είχε δίκαιο με τις παρατηρήσεις του για τις δυσκολίες στην ανατροφή των αγοριών, έγινε δεκτός στο περιεχόμενο του ονείρου, καθώς κρύφθηκε πίσω από την παράσταση της επιθυμίας μου να μη δικαιωθούν αυτές οι ανησυχίες μου. Η ίδια φαντασίωση χρησιμεύει αμετάβλητη στην παρουσίαση των δύο αντίθετων σκελών της εναλλακτικής δυνατότητας.

VI

Ανακοίνωση του Marciniowski [1911]:³²⁹ «Σήμερα το πρωί, μεταξύ ύπνου και ξύπνου, είχα την εμπειρία μιας πολύ ωραίας λεκτικής

συμπύκνωσης. Στην πορεία ενός πλήθους ονειρικών αποσπασμάτων, που δύσκολα θα μπορούσα να τα θυμηθώ, με παραξένεψε κάπως μια λέξη, την οποία είδα μπροστά μου μισογραμμένη, μισοτυπωμένη. Η λέξη είναι: «erzefilisch» και ανήκει σε μια πρόταση που πέρασε στη συνειδητή ανάμνησή μου εντελώς ξεμοναχιασμένη, έξω από οποιαδήποτε συνάρτηση· η πρόταση είναι: «*Αυτό επιδρά erzefilisch στην αίσθηση της σεξουαλικότητας*». Μου ήταν αμέσως σαφές ότι το σωστό είναι «erzieherisch»³³⁰ και μάλιστα ταλαντεύθηκα λίγο μήπως το ορθότερο είναι «erzifilisch». Τότε μου ήλθε στον νου η λέξη σύφιλις και, αρχίζοντας μισοκοιμισμένος την ανάλυση, έσπασα το κεφάλι μου για να βρω πώς πέρασε στο όνειρό μου, αφού ούτε προσωπικά ούτε επαγγελματικά έχω οποιαδήποτε σχέση με αυτή την αρρώστια. Στη συνέχεια σκέφθηκα το «erzehlerisch», εξηγώντας το e και ταυτόχρονα αναλογιζόμενος ότι χθες το βράδυ η «παιδαγωγός» μας με παρότρυνε να μιλήσω για το πρόβλημα της πορνείας, όπου, θέλοντας να επιδράσω «παιδαγωγικά» στην όχι ομαλά αναπτυγμένη συναισθηματική της ζωή, της έδωσα πράγματι το βιβλίο του Hesse *Για την πορνεία*, αφού πρώτα της διηγήθηκα αρκετά γύρω από αυτό το πρόβλημα. Τώρα λοιπόν μου είναι πλέον σαφές ότι η λέξη «σύφιλις» δεν πρέπει να εκληφθεί κυριολεκτικά, αλλά ως δηλητήριο, σε σχέση βέβαια με τη σεξουαλική ζωή. Η πρόταση λοιπόν πρέπει λογικά να αποδοθεί ως εξής: «*Με την αφήγησή μου θέλησα να επιδράσω παιδαγωγικά στη συναισθηματική ζωή της παιδαγωγού μου, ταυτόχρονα όμως φοβήθηκα μήπως αυτό έχει δηλητηριώδη επίδραση*».

Οι λεκτικές παραμορφώσεις στα όνειρα μοιάζουν πολύ με τις γνωστές από την παράνοια, δεν λείπουν όμως ούτε στην υστερία ούτε στις ψυχαναγκαστικές παραστάσεις. Τα γλωσσικά τεχνάσματα των παιδιών,³³¹ που κατά περιόδους μεταχειρίζονται τις λέξεις όντως σαν αντικείμενα και ακόμη εφευρίσκουν νέες γλώσσες και τεχνητούς τρόπους σύνταξης, είναι η κοινή πηγή τόσο για το όνειρο όσο και για τις ψυχονευρώσεις.

Η ανάλυση νεολογισμών χωρίς νόημα στο όνειρο³³² μας δείχνει με ιδιαίτερα κατάλληλο τρόπο την συμπυκνωτική επίδοση της εργασίας του ονείρου. Από τον μικρό αριθμό παραδειγμάτων που χρησιμοποίησα πιο πάνω δεν πρέπει να συμπεράνει κανείς ότι το υλικό αυτού του είδους είναι σπάνιο ή μάλιστα ότι μόνο κατ' εξαίρεση παρατηρείται. Είναι απεναντίας πολύ συχνό, μόνο που η εξάρτηση της ερμηνείας των ονείρων από την ψυχαναλυτική θεραπεία έχει ως επακόλουθο ότι ελάχιστα μόνο παραδείγματα καταγράφονται και ανακοινώνονται και ότι οι ανακοινωνόμενες αναλύσεις συνήθως δεν

είναι κατανοητές παρά μόνο στον γνώστη της παθολογίας των νευρώσεων. Τέτοια είναι και η περίπτωση ενός ονείρου της Dr. von Karpinska (1914), το οποίο περιέχει τους χωρίς νόημα νεολογισμούς «Svingnum elni». Αξιοσημείωτη είναι και η περίπτωση όπου στο όνειρο εμφανίζεται μια λέξη που δεν στερείται σημασίας, αλλά που, αποξενωμένη από την πραγματική της σημασία, περιλαμβάνει διάφορες άλλες σημασίες, απέναντι στις οποίες φέρεται σαν λέξη «χωρίς νόημα». Τέτοιο είναι το όνειρο για την «κατηγορία», που το είδε ένα δεκάχρονο αγόρι και το ανακοινώνει ο V. Tausk (1913). «Κατηγορία» σε αυτή την περίπτωση σημαίνει το γεννητικό μόριο της γυναίκας και το αντίστοιχο ρήμα έχει την έννοια ουρώ.

Όταν σε ένα όνειρο υπάρχουν λόγια που διακρίνονται ρητά ως έκφραση σκέψεων, ισχύει ανεξαιρέτα ο κανόνας ότι τα λόγια στο όνειρο προέρχονται από αναπαραγόμενα λόγια που υπήρχαν στο ονειρικό υλικό. Η ακριβής διατύπωση ή έχει διατηρηθεί ανέπαφη ή παρουσιάζει ελαφρές εκφραστικές μεταβολές· τα λόγια στα όνειρα απορτίζονται συχνά από διάφορες λεκτικές αναμνήσεις· οι επιμέρους λέξεις τότε είναι अपαράλλακτες, αλλά η σημασία τους είναι ίσως διαφορούμενη ή διαφορετική. Συχνά τα λόγια στο όνειρο υποδηλώνουν απλώς το γεγονός στο οποίο αντιστοιχούσαν τα μνημονευόμενα λόγια.³³³

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΘΕΣΗΣ

Μια άλλη, ίσως όχι λιγότερο σημαντική σχέση δεν μπορούσε παρά να υποπέσει ήδη στην αντίληψή μας, όταν συγκεντρώνουμε τα παραδείγματα για την ονειρική συμπύκνωση. Παρατηρήσαμε ότι τα στοιχεία που στο ονειρικό περιεχόμενο πρόβαλλαν ως σημαντικά δεν έπαιζαν κατά κανέναν τρόπο τον ίδιο ρόλο στις ονειρικές ιδέες. Κατ' αναλογία ισχύει βέβαια και το αντίστροφο. Αυτό που στις ονειρικές ιδέες είναι προφανώς το ουσιαστικό περιεχόμενο δεν χρειάζεται καν να παρουσιάζεται στο όνειρο. Το όνειρο είναι τρόπον τινά *διαφορετικά επικεντρωμένο*, το περιεχόμενό του έχει ως επίκεντρο διαφορετικά στοιχεία απότι οι ονειρικές ιδέες. Π.χ. στο όνειρο με τη βοτανολογική μονογραφία [βλέπε μέρος V, κεφ. Α] πυρήνας του ονειρικού περιεχομένου είναι προφανώς το στοιχείο «βοτανολογική»: στις ονειρικές σκέψεις πρόκειται για περιπλοκές και συγκρούσεις που προκύπτουν από υπηρεσίες συναδέλφων, οι οποίες δημιουργούν υποχρεώσεις, ακολούθως για την κατηγορία ότι κάνω υπερβολικές θυσίες για τις προτιμήσεις μου: σε αυτόν τον πυρήνα των ονειρικών ιδεών το στοιχείο «βοτανολογική» δεν έχει καμιά παρουσία, αν δεν συνδεθεί με αυτόν χαλαρά μέσω μιας αντίθεσης, διότι η βοτανολογία δεν είχε ποτέ θέση ανάμεσα στα αγαπημένα αντικείμενα των σπουδών μου. Στο όνειρο του ασθενούς μου με τη *Σαφώ*, που ανέφερα στο προηγούμενο κεφάλαιο, επίκεντρο είναι η *άνοδος* και η *κάθοδος*, το *επάνω* και το *κάτω*: το όνειρο όμως ασχολείται με τους κινδύνους που κρύβουν οι σεξουαλικές σχέσεις με άτομα από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και έτσι φαίνεται πως μόνον ένα από τα στοιχεία των ονειρικών ιδεών εισχώρησε στο περιεχόμενο του ονείρου, όπου βέβαια κατέλαβε υπερβολικό χώρο. Παρόμοια είναι και η περίπτωση του ονείρου με τους χρυσοκάνθαρους, θέμα του οποίου είναι οι σχέσεις μεταξύ σεξουαλικότητας και σκληρότητας, όπου το στοιχείο της σκληρότητας εμφανίζεται μεν στο ονειρικό περιεχόμενο, αλλά σε διαφορετικό πλαίσιο και χωρίς να γίνεται αναφορά στη σεξουαλικότητα, δηλαδή αποκόπτεται από τη συνάφειά του και μετατρέπεται σε κάτι ξένο. Στο όνειρο για τον θείο μου [μέρος IV] φαίνεται ότι το ξανθό μούσι, το επίκεντρο του ονείρου, δεν έχει καμιά νοηματική σχέση προς τις επιθυμίες μεγαλείου, τις οποίες αναγνωρίσαμε ως πυρήνα των ονειρικών ιδεών. Δικαιολογημένα τότε έχει κανείς την εντύπωση ότι τέτοια όνειρα έχουν υποστεί *μετάθεση*. Σε πλήρη αντίθεση προς αυτά τα παραδείγματα το όνειρο με την ένεση της Irma [μέρος II] δείχνει ότι τα επιμέρους στοιχεία μπορούν κατά την ονειροπλασία να διατηρήσουν

πράγματι τη θέση που έχουν στις ονειρικές ιδέες. Αυτή η νέα και οπωσδήποτε ασταθής σχέση μεταξύ ονειρικών ιδεών και ονειρικού περιεχομένου προκαλεί απορίες. Όταν σε μια ψυχική διεργασία της κανονικής ζωής διαπιστώνουμε ότι μια παράσταση διαλέχθηκε ανάμεσα από πολλές άλλες και απέκτησε ιδιαίτερη ενάργεια για τη συνείδηση, το θεωρούμε απόδειξη ότι η υπερισχύουσα παράσταση χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα υψηλή ψυχική ισχύ (έναν ορισμένο βαθμό ενδιαφέροντος). Τώρα βλέπουμε ότι αυτή η ισχύς των επιμέρους στοιχείων στις ονειρικές ιδέες δεν διατηρείται στην ονειροπλασία ή δεν υπολογίζεται. Δεν διερωτώμεθα καθόλου ποιά στοιχεία των ονειρικών ιδεών έχουν το υψηλότερο σθένος: η κρίση μας μάς το λέει κατ' ευθείαν. Κατά την ονειροπλασία αυτά τα ουσιώδη στοιχεία που προκαλούν έντονο ενδιαφέρον μπορούν λοιπόν να έχουν τη μεταχείριση δευτερευόντων στοιχείων, οπότε στη θέση τους έρχονται άλλα στοιχεία, που στις ονειρικές ιδέες είχαν ασφαλώς μικρότερη αξία. Αρχικά δημιουργείται η εντύπωση πως η ψυχική ένταση³³⁴ των επιμέρους παραστάσεων δεν αποτελεί κριτήριο για την ονειρική επιλογή. Θα μπορούσε κανείς να πιστέψει ότι στο όνειρο δεν εισχωρεί ό,τι είναι σημαντικό στις ονειρικές ιδέες, αλλά αυτό που σε αυτές περιλαμβάνεται πολλαπλά: όμως με αυτή την παραδοχή δεν προωθείται πολύ η κατανόηση της διαμόρφωσης του ονείρου, αφού εξαρχής δεν θα μπορούσε κανείς να πιστέψει ότι αυτά τα δύο στοιχεία, του πολλαπλού καθορισμού και του ιδίου σθένους, μπορούν κατά την ονειρική επιλογή να μην ενεργήσουν προς την ίδια κατεύθυνση. Οι παραστάσεις που στις ονειρικές ιδέες είναι οι πιο σημαντικές θα παρουσιάζονται ασφαλώς και με τη μεγαλύτερη συχνότητα μέσα σε αυτές, διότι αποτελούν εστίες από τις οποίες ορμώνται οι επιμέρους ονειρικές ιδέες. Και όμως το όνειρο μπορεί να απορρίψει αυτά τα έντονα και πολλαπλά στηριζόμενα στοιχεία και να περιλάβει στο περιεχόμενό του άλλα, τα οποία χαρακτηρίζονται μόνον από τη δεύτερη ιδιότητα.

Για να άρει κανείς αυτή τη δυσκολία, θα στηριχθεί σε μια άλλη εντύπωση, που την απεκόμισε κατά την εξέταση του υπερκαθορισμού του ονειρικού περιεχομένου [στο προηγούμενο κεφάλαιο]. Πιθανώς μερικοί αναγνώστες έκριναν τότε μέσα τους πως ο υπερκαθορισμός των στοιχείων του ονείρου δεν αποτελεί σημαντικό εύρημα, διότι είναι αυτονόητος. Είναι γεγονός ότι στην ανάλυση ξεκινούμε από τα ονειρικά στοιχεία και σημειώνουμε όλους τους συνειρμούς που ορμώνται από αυτά: δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι στο υλικό των σκέψεων που αποκτούμε με αυτόν τον τρόπο ξαναβρίσκουμε αυτά ακριβώς τα στοιχεία με ιδιαίτερη συχνότητα. Δεν θα μπορούσα να δεχθώ αυτό το αντεπιχείρημα, αλλά θα παρουσιάσω

και εγώ ένα ζήτημα, που μοιάζει να συγγενεύει με αυτό: Ανάμεσα στις σκέψεις που φέρει στο φως η ανάλυση υπάρχουν πολλές που βρίσκονται μακριά από τον πυρήνα του ονείρου και φαίνονται σαν τεχνητές παρεμβολές προς εξυπηρέτηση ενός ορισμένου σκοπού. Αυτός ο σκοπός βρίσκεται εύκολα: είναι αυτές που αποκαθιστούν μια σύνδεση, συχνά μια αναγκαστική και επιζητούμενη σύνδεση ανάμεσα στο ονειρικό περιεχόμενο και στις ονειρικές ιδέες, και αν αυτά τα στοιχεία διαγράφονταν από την ανάλυση, θα εξέπιπτε συχνά όχι μόνο ο υπερκαθορισμός των συστατικών του ονειρικού περιεχομένου, αλλά και γενικά ο επαρκής καθορισμός τους από τις ιδέες του ονείρου. Οδηγούμαστε έτσι στο συμπέρασμα ότι ο πολλαπλός καθορισμός, που κρίνει την ονειρική επιλογή, μάλλον δεν είναι πάντοτε πρωτεύων παράγων της ονειροπλασίας, αλλά συχνά δευτερεύον προϊόν μιας ψυχικής δύναμης, η οποία μας είναι ακόμη άγνωστη. Παραταύτα όμως πρέπει να είναι σημαντικός για την είσοδο των επιμέρους στοιχείων στο όνειρο, διότι μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι, όπου δεν προκύπτει χωρίς βοήθεια από το ονειρικό υλικό, απαιτούνται πολλά μέσα για την πραγματοποίησή του.

Είναι ευνόητο να σκεφθούμε ότι στην εργασία του ονείρου εκδηλώνεται μια ψυχική δύναμη, η οποία αφενός απογυμνώνει τα στοιχεία με υψηλή ψυχική ισχύ από την έντασή τους και αφετέρου, μέσω του υπερκαθορισμού, προσδίδει στα κατώτερα στοιχεία ένα σθένος που τους εξασφαλίζει την είσοδο στο περιεχόμενο του ονείρου. Αν αυτή η διαδικασία είναι αληθινή, τότε κατά την ονειροπλασία συντελείται μια *μεταβίβαση και μετάθεση των ψυχικών εντάσεων* των επιμέρους στοιχείων, συνέπεια της οποίας είναι η διαφορά υψής μεταξύ περιεχομένου και ιδεών του ονείρου. Αυτή η εικαζόμενη διαδικασία είναι ακριβώς το ουσιώδες μέρος της εργασίας του ονείρου: αξίζει να της δοθεί η ονομασία *ονειρική μετάθεση*. Η ονειρική μετάθεση και η ονειρική συμπύκνωση είναι οι δύο αρχιτεχνίτες που στη δραστηριότητά τους μπορούμε κυρίως να αποδώσουμε τη διαμόρφωση του ονείρου.

Νομίζω ότι δεν είναι δύσκολο να γνωρίσουμε την ψυχική δύναμη που εκδηλώνεται στα δεδομένα της ονειρικής μετάθεσης. Το αποτέλεσμα αυτής της μετάθεσης είναι ότι το περιεχόμενο του ονείρου δεν ταυτίζεται πια με τον πυρήνα των ονειρικών ιδεών, ότι το όνειρο αποδίδει μόνο μια παραποιημένη μορφή της ονειρικής επιθυμίας που βρίσκεται στο ασυνείδητο. Η ονειρική παραμόρφωση όμως μας είναι ήδη γνωστή: την έχουμε αναγάγει στη λογοκρισία που ασκεί μέσα στη ζωή των σκέψεων η μία ψυχική αρχή κατά μιας άλλης. [Βλέπε κεφ. IV]. Η ονειρική μετάθεση είναι ένα από τα κύρια μέσα επίτευξης αυτής της παραμόρφωσης. *Is fecit cui profuit.*³³⁵ Μπορού-

με να υποθέτουμε ότι η ονειρική μετάθεση πραγματοποιείται βάσει της επιρροής αυτής της λογοκρισίας, της ενδοψυχικής άμυνας.³³⁶

Το ερώτημα με ποιόν τρόπο τα φαινόμενα της μετάθεσης, της συμπύκνωσης και του υπερκαθορισμού αλληλοεμπλέκονται κατά τη διαμόρφωση του ονείρου, ποιός παράγων γίνεται πρωτεύων και ποιός δευτερεύων, πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο μιας κατοπινότερης εξέτασης. Προς το παρόν μπορούμε να κατονομάσουμε έναν δεύτερο όρο, τον οποίο πρέπει να εκπληρώνουν τα στοιχεία που καταλήγουν στο όνειρο, *ότι δεν υπόκεινται στη λογοκρισία της αντίστασης*.³³⁷ Στο εξής όμως στην ερμηνεία των ονείρων θα πρέπει να θεωρούμε την ονειρική μετάθεση γεγονός αναμφισβήτητο.

ΤΑ ΠΑΡΑΣΤΑΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Εκτός από τα δύο στοιχεία, την ονειρική *συμπύκνωση* και την ονειρική *μετάθεση*, που τα είδαμε να δρουν κατά τη μετατροπή του λανθάνοντος υλικού ιδεών σε έκδηλο ονειρικό περιεχόμενο, στη συνέχεια της εξέτασής μας θα συναντήσουμε ακόμη δύο προϋποθέσεις, οι οποίες αναμφισβήτητα ασκούν επιρροή στην επιλογή του υλικού που εισέρχεται στο όνειρο. Προηγουμένως θα ήθελα να ρίξω μια ματιά στα δρώμενα κατά την εκτέλεση της ερμηνείας ενός ονείρου, έστω και αν φανεί ότι δεν συνεχίζουμε τον δρόμο που χαράξαμε. Δεν κρύβω ότι ο καλύτερος τρόπος να αποσαφηνισθούν αυτές οι διεργασίες και να διασφαλισθεί η βασιμότητά τους έναντι τυχόν αντιχειρισμάτων είναι να πάρω ως δείγμα ένα ορισμένο όνειρο, να αναπτύξω την ερμηνεία του, όπως έδειξα στο μέρος II το όνειρο με την ένεση της Igma, ύστερα να συμπαραθέσω τις ονειρικές ιδέες που αποκάλυψα και με αυτές να ανασυνθέσω τη μορφή του ονείρου, δηλαδή να συμπληρώσω την ανάλυση των ονείρων με μια σύνθεσή τους. Έχω εκτελέσει αυτή την εργασία πάνω σε πολλά παραδείγματα για λόγους αυτοδιδασκαλίας· δεν μπορώ όμως να την αναλάβω εδώ, διότι κωλύομαι από ποικίλους λόγους σεβασμού απέναντι σε πρόσωπα και πράγματα του ψυχικού υλικού που πρέπει να χρησιμοποιήσω, τους οποίους κάθε λογικά σκεπτόμενος θα αναγνώριζε. Κατά την ανάλυση των ονείρων αυτοί οι λόγοι δεν ενοχλούσαν πολύ, καθώς η ανάλυση μπορούσε να μένει ημιτελής και διατηρούσε παραταύτα την αξία της, μολονότι δεν εισχωρούσε πολύ βαθιά στην υφή του ονείρου. Στην περίπτωση της σύνθεσης όμως δεν θα μπορούσα να είμαι πειστικός, αν αυτή δεν ολοκληρωνόταν. Πλήρη σύνθεση θα μπορούσα να δώσω μόνο σε όνειρα ανθρώπων μη γνωστών στο αναγνωστικό κοινό. Επειδή όμως μόνο ασθενείς, νευρωτικοί, μου δίνουν αυτά τα μέσα, πρέπει να αναβάλω αυτή την πτυχή της παρουσίας του ονείρου, ώσπου να μπορέσω – αλλού – να προχωρήσω στην ψυχολογική εξήγηση των νευρώσεων σε βαθμό που να επιτρέπει τη σύνδεση με το θέμα μας.³³⁸

Από τις απόπειρές μου να παραγάγω με συνθετικό τρόπο όνειρα από τις ιδέες του ονείρου γνωρίζω ότι η αξία του υλικού που προκύπτει κατά την ερμηνεία ποικίλλει. Ένα μέρος αυτού του υλικού αποτελείται από τις ουσιώδεις ονειρικές ιδέες, αυτές δηλαδή που θα αναπλήρωναν εντελώς το όνειρο και οπωσδήποτε θα ήταν από μόνες τους επαρκές υποκατάστατό του, αν δεν υπήρχε γι' αυτό η λογοκρισία. Στο άλλο μέρος δεν αποδίδεται συνήθως μεγάλη σημασία. Ούτε έχει ιδιαίτερη αξία ο ισχυρισμός ότι όλες αυτές οι ιδέες συμ-

μετείχαν στην ονειροπλασία [βλέπε κεφ. Α, αρχή, και μέρος VII, κεφ. Α, τέλος], αφού μάλλον ανάμεσα σε αυτές ενδέχεται να βρίσκονται και ιδέες συνδεόμενες με βιώματα που ο ονειρευόμενος είχε μετά το όνειρο, δηλαδή ανάμεσα στις χρονικές στιγμές του ονείρου και της ερμηνείας. Αυτό το μερίδιο ιδεών περιλαμβάνει όλους τους δρόμους σύνδεσης που οδήγησαν από το έκδηλο ονειρικό περιεχόμενο ως τις ιδέες του ονείρου, αλλά και τους ενδιάμεσους και προσεγγίζοντες συνειρμούς μέσω των οποίων κατά τη διάρκεια της ερμηνευτικής εργασίας φθάσαμε να γνωρίσουμε αυτούς τους δρόμους σύνδεσης.³³⁹

Σε αυτό το σημείο μας ενδιαφέρουν αποκλειστικά οι ουσιώδεις ονειρικές ιδέες. Αυτές αποτελούν συνήθως ένα σύμπλεγμα σκέψεων και αναμνήσεων της πιο πολύπλοκης δομής, με όλες τις ιδιότητες των γνωστών μας από την κατάσταση αγρύπνιας λογισμών. Συχνά είναι ειρμοί σκέψεων που ορμώνται από πολλά κέντρα, αλλά εμφανίζουν και σημεία επαφής· σχεδόν κατά κανόνα μια τέτοια σκέψη συνοδεύεται από τον αντίποδά της που διαφωνεί, ενώ συνδέεται με αυτή μέσω ενός συνειρμού αντιθέτων.

Τα επιμέρους συστατικά αυτού του περίπλοκου μορφώματος, όπως είναι φυσικό, έχουν μεταξύ τους τις πιο ποικιλόμορφες λογικές σχέσεις. Αποτελούν προσκήνιο και παρασκήνιο, παρεκβάσεις και διευκρινίσεις, προϋποθέσεις, αποδεικτικές διαδικασίες και ενστάσεις. Όταν έπειτα όλο το πλήθος αυτών των σκέψεων του ονείρου υφίσταται τη συμπίεση από την εργασία του ονείρου, όπου τα μέρη τους συστρέφονται, κερματίζονται και συνωθούνται, όπως λόγου χάρη ο επιπλέον πάγος, τότε τίθεται το ερώτημα τι γίνεται με τους λογικούς δεσμούς που ως τότε συνάρμοζαν τη δομή τους. Ποιά μορφή παίρνουν στο όνειρο τα «αν, διότι, καθώς, μολονότι, ή-ή» και όλες οι άλλες προθέσεις,³⁴⁰ χωρίς τις οποίες δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τον λόγο;

Πρέπει κατ' αρχάς να απαντήσουμε ότι το όνειρο δεν διαθέτει παραστατικά μέσα για τέτοιες λογικές συναρτήσεις μεταξύ των ονειρικών ιδεών. Αρχικά δεν λαμβάνει υπόψη του όλες αυτές τις προθέσεις και δέχεται για επεξεργασία μόνο το ουσιαστικό περιεχόμενο των ονειρικών σκέψεων.³⁴¹ Η αποκατάσταση της συνάρτησης που διαλύθηκε από την εργασία του ονείρου είναι δουλειά της ερμηνείας του ονείρου.

Ο λόγος γι' αυτή την αδυναμία έκφρασης πρέπει να αναζητηθεί στο ψυχικό υλικό που το όνειρο επεξεργάζεται. Σε παρόμοιο περιορισμό βρίσκονται βέβαια και οι εικαστικές τέχνες, η ζωγραφική και η γλυπτική σε σύγκριση με την ποίηση, η οποία μπορεί να χρησιμοποιεί τον λόγο· και εδώ η αιτία της αδυναμίας βρίσκεται στο υλικό

που επεξεργάζονται αυτές οι δύο τέχνες, για να εκφράσουν κάτι. Προτού η ζωγραφική αποκτήσει γνώση των νόμων έκφρασης που ισχύουν γι' αυτή, προσπαθούσε να αναπληρώσει αυτό το μειονέκτημα. Από το στόμα των ζωγραφισμένων προσώπων κρεμούσαν στους παλαιούς πίνακες σημειώματα, όπου αναγράφονταν τα λόγια που ο ζωγράφος μάταια πάσχιζε να παραστήσει στην εικόνα.

Εδώ ίσως θα προβληθεί μια αντίρρηση: θα αμφισβητηθεί πιθανώς η ανικανότητα του ονείρου να παραστήσει λογικές σχέσεις, αφού μάλιστα υπάρχουν όνειρα στα οποία γίνονται οι πιο περίπλοκες διανοητικές πράξεις, η αιτιολόγηση και η αντιλογία, αστεϊσμοί και παρομοιώσεις, όπως ακριβώς στην άγρυπνη σκέψη. Μόνο που και εδώ τα φαινόμενα απατούν· αν ασχοληθεί κανείς με την ερμηνεία τέτοιων ονείρων, διαπιστώνει ότι όλα αυτά είναι *ονειρικό υλικό, όχι παράσταση διανοητικής εργασίας μέσα στο όνειρο*. Το περιεχόμενο των ονειρικών ιδεών έχει αποδοθεί με τη φαινομενική σκέψη του ονείρου, *όχι η σχέση μεταξύ των ονειρικών ιδεών*, στη διαπίστωση της οποίας συνίσταται το σκέπτεσθαι. Θα παρουσιάσω σχετικά παραδείγματα. [Βλέπε σε αυτό το μέρος, κεφ. Ζ, όνειρο VI της πρώτης σειράς]. Πιο εύκολο είναι όμως να διαπιστώσουμε ότι όλα τα λόγια που εμφανίζονται στα όνειρα και χαρακτηρίζονται ρητά σαν τέτοια είναι μόνον αμετάβλητες αναφορές ή ελάχιστα τροποποιημένες απομιμήσεις λόγων που υπάρχουν και στις αναμνήσεις του ονειρικού υλικού. Τα λόγια υποδηλώνουν συχνά απλώς ένα γεγονός που περιλαμβάνεται στις ονειρικές ιδέες· το νόημα του ονείρου είναι εντελώς διαφορετικό.

Δεν πρόκειται πάντως να αμφισβητήσω ότι η κριτική διανοητική εργασία, που δεν αναπαράγει απλώς υλικό από τις ονειρικές ιδέες, έχει το μερίδιό της στη διαμόρφωση του ονείρου. Την επιρροή αυτού του παράγοντα θα χρειασθεί να τη φωτίσω στο τέλος αυτής της εξέτασης. Θα φανεί τότε ότι αυτή η διανοητική εργασία δεν προκαλείται από τις ονειρικές ιδέες, αλλά από το κατά έναν τρόπο ήδη έτοιμο όνειρο. [Βλέπε το τελευταίο κεφάλαιο (Θ) αυτού του μέρους].

Προς το παρόν ισχύει η θέση ότι για τις λογικές σχέσεις ανάμεσα στις ονειρικές ιδέες το όνειρο δεν διαθέτει ιδιαίτερα παραστατικά μέσα. Όταν μέσα στο όνειρο εκφράζονται π.χ. αντιθέσεις, τότε αυτές ή στρέφονται κατά του ονείρου ή προέρχονται από το περιεχόμενο μιας από τις ονειρικές ιδέες· μόνο με εντελώς έμμεσο τρόπο μπορεί μια αντίφαση μέσα στο όνειρο να αφορά μια αντίφαση *μεταξύ των ονειρικών ιδεών*.

Όπως όμως η ζωγραφική τελικά κατάφερε να εκφράσει τουλάχιστον την πρόθεση ομιλίας των παριστανόμενων ανθρώπων, την τρυ-

φερότητα, την απειλή, την προειδοποίηση κλπ. με διαφορετικό τρόπο απότι η παλαιότερη ζωγραφική με τα ανεμιστά σημειώματα, έτσι και για το όνειρο προέκυψε η δυνατότητα να ληφθούν υπόψη μερικές από τις λογικές σχέσεις ανάμεσα στις ονειρικές ιδέες με ανάλογη τροποποίηση της ιδιάζουσας παρουσίας της. Οι εμπειρίες δείχνουν ότι αυτό δεν γίνεται στον ίδιο βαθμό σε όλα τα όνειρα· ενώ ένα όνειρο αγνοεί εντελώς τη λογική διάρθρωση του υλικού του, άλλο όνειρο τη δείχνει με κάθε δυνατή πληρότητα. Εδώ το όνειρο απομακρύνεται τότε λιγότερο και τότε περισσότερο από το κείμενο που ανέλαβε να επεξεργασθεί. Εξίσου άστατη είναι άλλωστε και η συμπεριφορά του απέναντι στη χρονική διάρθρωση των ονειρικών σκέψεων, όταν έχει σχηματισθεί στο ασυνείδητο μια τέτοια διάρθρωση (όπως π.χ. στο όνειρο με την ένεση της Ιγμα [μέρος II]).

Ποιά μέσα όμως διαθέτει η εργασία του ονείρου για να δείξει τις σχέσεις μέσα στο ονειρικό υλικό, που δύσκολα μπορούν να παρασταθούν; Θα προσπαθήσω να τα απαριθμήσω ένα προς ένα.

Κατ' αρχάς το όνειρο ανταποκρίνεται γενικά στην αδιαμφισβήτητη υπαρκτή συνάφεια μεταξύ όλων των μερών των ονειρικών ιδεών συνθέτοντας με αυτό το υλικό μια ενιαία κατάσταση ή πορεία πραγμάτων. Αποδίδει τη *λογική συνάρτηση* ως *ταυτοχρονία*: εδώ ενεργεί όπως ο ζωγράφος που συγκεντρώνει κάθε φορά σε μία εικόνα, στη «Σχολή των Αθηνών» όλους τους φιλοσόφους ή στον «Παρνασσό» όλους τους ποιητές, που ποτέ δεν έχουν συνευρεθεί σε μία αίθουσα ή αντίστοιχα σε μία βουνοκορφή, αλλά για τη στοχαστική θεώρηση αποτελούν μια κοινότητα.³⁴²

Το όνειρο προεκτείνει αυτόν τον τρόπο παράστασης μέσα στις λεπτομέρειες. Όταν δείχνει δύο στοιχεία το ένα κοντά στο άλλο, εγγυάται για μια ιδιαίτερα στενή σχέση μεταξύ των αναλόγων τους στις ονειρικές ιδέες. Είναι όπως στο σύστημα της γραφής μας: *ab* σημαίνει ότι τα δύο γράμματα πρέπει να προφερθούν ως μία συλλαβή: το *a* και το *b* με ενδιάμεσο κενό σημαίνουν ότι το *a* είναι το τελευταίο γράμμα μιας λέξης και το *b* το πρώτο μιας άλλης.³⁴³ Κατ' αυτά οι ονειρικοί συνδυασμοί δεν σχηματίζονται από οποιαδήποτε εντελώς παράταιρα συστατικά του ονειρικού υλικού, αλλά από όσα συναρτώνται στενότερα και στις ονειρικές ιδέες.

Για την παράσταση των *σχέσεων αιτιότητας* το όνειρο έχει δύο μεθόδους, οι οποίες ουσιαστικά καταλήγουν στο ίδιο πράγμα. Ο πιο συχνός τρόπος παράστασης, όταν λόγου χάρη οι ονειρικές ιδέες σημαίνουν: επειδή αυτό ήταν έτσι και έτσι, έπρεπε να συμβεί αυτό και εκείνο, είναι να παρουσιάζει τη δευτερεύουσα πρόταση ως προόνει-

ρο και στη συνέχεια να προσθέτει την κύρια πρόταση ως κύριο όνειρο. Αν ερμηνεύσα σωστά, η χρονική σειρά μπορεί να είναι και η αντίστροφη. Στην κύρια πρόταση αντιστοιχεί πάντοτε το ευρύτερα αναπτυγμένο μέρος του ονείρου.

Ένα ωραίο παράδειγμα τέτοιας παράστασης της αιτιότητας μου πρόσφερε κάποτε μια ασθενής μου, το όνειρο της οποίας θα ανακοινώσω αργότερα ολόκληρο. Απαρτιζόταν από ένα μικρό προοίμιο και ένα πολύ εκτεταμένο μέρος ονείρου, το οποίο ήταν πολύ χαρακτηριστικά κεντρωμένο και θα μπορούσε να επιγραφεται: «Μέσω του λουλουδιού».³⁴⁴ Το προόνειρο είχε ως εξής: *Εκείνη πηγαίνει στην κουζίνα και επιπλήττει τις δύο υπηρέτριες, διότι δεν καταφέρνουν να ετοιμάσουν «το λίγο φαγητό». Βλέπει εκεί πολλά χοντροκομμένα πιατικά, αναποδογυρισμένα και στοιβαγμένα σωρηδόν, για να στεγνώσουν. Οι δύο υπηρέτριες πηγαίνουν να φέρουν νερό, αναγκαζόμενες να κατεβούν σε ένα ποτάμι, που φθάνει ως το σπίτι ή μέσα στην αυλή.*

Ακολουθεί το κύριο όνειρο, που αρχίζει ως εξής: *Εκείνη κατεβαίνει από ψηλά, διαπερνώντας ιδιόρρυθμα κιγκλιδώματα, και είναι ευχαριστημένη που το φουστάνι της δεν πιάνεται πουθενά κλπ.* Το προόνειρο αναφέρεται στο πατρικό της σπίτι. Τα λόγια στην κουζίνα πρέπει να τα έχει ακούσει σε αυτή τη μορφή συχνά από τη μητέρα της. Οι σωροί των χοντροκομμένων πιατικών είναι από το απλό κατάστημα ειδών κουζίνας που βρισκόταν στο ίδιο κτίριο. Το άλλο μέρος του ονείρου περιέχει έναν υπαινιγμό για τον πατέρα της, που ασχολιόταν πολύ με τις υπηρέτριες, ενώ σε μια πλημμύρα – το σπίτι βρισκόταν πολύ κοντά στην όχθη του ποταμού – αρρώστησε θανάσιμα. Η σκέψη που κρύβεται πίσω από αυτό το προόνειρο είναι λοιπόν: Επειδή προέρχομαι από αυτό το σπίτι, από τόσο στενόχωρες και δυσάρεστες συνθήκες. Το κύριο όνειρο ξαναπιάνει την ίδια ιδέα και την παρουσιάζει μεταμορφωμένη από την εκπλήρωση μιας επιθυμίας: Είμαι υψηλής καταγωγής. Κατά βάθος δηλαδή: Επειδή η καταγωγή μου είναι τόσο ταπεινή, η ζωή μου ακολούθησε αυτή και αυτή την πορεία.

Κρίνοντας από όσα μπορώ να δω, νομίζω ότι η διαίρεση του ονείρου σε δύο άνισα μέρη δεν σημαίνει κάθε φορά μια σχέση αιτιότητας μεταξύ των ιδεών των δύο μερών. Μερικές φορές φαίνεται πως και στα δύο μέρη παρουσιάζεται το ίδιο υλικό από διαφορετικές σκοπιές· αυτό³⁴⁵ ισχύει ασφαλώς στην περίπτωση της σειράς ονείρων μιας νύχτας που καταλήγει σε ονείρωξη, όπου η σωματική ανάγκη επιβάλλει μια όλο και σαφέστερη έκφρασή της. Ενδέχεται όμως τα δύο όνειρα να προέρχονται από χωριστά κέντρα μέσα στο ονειρικό υλικό και να τέμνονται στο περιεχόμενο έτσι, ώστε στο επί-

κέντρο του ενός ονείρου να βρίσκεται κάτι που στο άλλο απλώς θίγεται και αντίστροφα. Σε ορισμένο αριθμό ονείρων όμως ο διαχωρισμός σε ένα προόνειρο και ένα κύριο όνειρο σημαίνει πράγματι μια σχέση αιτιότητας μεταξύ των δύο μερών. Ο άλλος τρόπος παράστασης της αιτιώδους σχέσης εφαρμόζεται σε υλικά μικρότερης έκτασης· κατ' αυτόν μια εικόνα μέσα στο όνειρο, είτε προσώπου είτε πράγματος, μεταμορφώνεται σε άλλη εικόνα. Υποστηρίζουμε την ύπαρξη της αιτιώδους συνάρτησης σοβαρά, μόνον όπου βλέπουμε να συντελείται αυτή η μεταμόρφωση και όχι όπου απλώς αντιλαμβανόμαστε ότι τη θέση του ενός πήρε τώρα το άλλο. Είπα ότι οι δύο μέθοδοι παράστασης της αιτιώδους σχέσης καταλήγουν στο ίδιο πράγμα· και στις δύο περιπτώσεις η *πρόκληση* του ενός από το άλλο παριστάνεται ως *επαλληλία*, τη μια φορά με τη διαδοχική εμφάνιση των ονείρων, την άλλη με την άμεση μεταμόρφωση μιας εικόνας σε άλλη. Στις πιο πολλές περιπτώσεις βέβαια η σχέση αιτιότητας δεν παριστάνεται καν, αλλά υπάγεται στην επαλληλία των στοιχείων, που και στην ονειρική διαδικασία είναι αναπόφευκτη.

Την επιλογή μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων «ή... ή...» το όνειρο δεν μπορεί να την εκφράσει· συνήθως περιλαμβάνει τα μέλη της διάζευξης σε ένα πλαίσιο αναφοράς σαν ισότιμα. Κλασικό παράδειγμα τέτοιας περίπτωσης περιέχεται στο όνειρο με την ένεση της Irma. Στις λανθάνουσες ιδέες του υπάρχει προφανώς η σκέψη: Δεν φταίω για τους συνεχιζόμενους πόνους της Irma· το φταίξιμο έγκειται ή στην αντίστασή της να δεχθεί την προτεινόμενη λύση ή στις δυσμενείς σεξουαλικές συνθήκες της ζωής της, που δεν μπορώ να τις αλλάξω, ή οι πόνοι της δεν είναι καν υστερικής, αλλά οργανικής φύσης. Το όνειρο όμως υλοποιεί όλες αυτές τις σχεδόν αλληλοαποκλειόμενες δυνατότητες και δεν δέχεται το κέντρισμα να προσθέσει μια τέταρτη λύση μέσα από την ονειρική επιθυμία. Έτσι μετά την ερμηνεία του ονείρου το ή-ή το τοποθέτησα στο πλαίσιο των ονειρικών ιδεών.

Όπου όμως ο αφηγητής του ονείρου θα ήθελε να μεταχειρισθεί το διαζευκτικό ή-ή: Ήταν ή κήπος ή σαλόνι κατοικίας κλπ., στις ονειρικές ιδέες δεν υπάρχει επιλογή δυνατοτήτων, αλλά το «και», μια απλή παράταξη στη σειρά. Με το ή-ή περιγράφουμε συνήθως την οπωσδήποτε διαλύσιμη ασάφεια ενός στοιχείου του ονείρου. Ο ερμηνευτικός κανόνας σε αυτές τις περιπτώσεις είναι: Τα μέλη της φαινομενικής διάζευξης πρέπει να μπουν στην ίδια μοίρα και να συνδεθούν με το «και». Κάποτε, αφού περίμενα επί ένα διάστημα μάταια να μάθω τη διεύθυνση του φίλου μου [Fließ] που βρισκόταν στην Ιταλία, ονειρεύθηκα ότι έλαβα ένα τηλεγράφημα με τη διεύθυνσή του. Τη βλέπω μπροστά μου τυπωμένη με μπλε γράμματα πά-

νω στη χάρτινη ταινία του τηλεγραφήματος: η πρώτη λέξη είναι ασαφής,

ίσως via ή Villa ή ακόμη και (Casa),	}	η δεύτερη ευκρινής: Sezerno.

Η δεύτερη λέξη, που ηχεί σαν ιταλικό όνομα και μου θυμίζει τις ετυμολογικές μας συζητήσεις, εκφράζει και τη δυσαρέσκειά μου για το γεγονός ότι επί τόσο διάστημα μου κράτησε *μυστική* την παραμονή του: αλλά το καθένα από τα μέλη της τριμελούς πρότασης για την πρώτη λέξη αναγνωρίζεται στην ανάλυση ως αυτοτελής και ισότιμη αφετηρία του ειρμού των σκέψεων.

Τη νύχτα πριν από την κηδεία του πατέρα μου είδα στο όνειρό μου έναν τυπωμένο πίνακα, μια αφίσα ή ένα τοιχοκολλημένο σημείωμα — όπως οι πινακίδες με την απαγόρευση του καπνίσματος στις αίθουσες αναμονής των σιδηροδρομικών σταθμών —, όπου μπορούσε κανείς να διαβάσει:

*Παρακαλούμε να κλείσετε τα μάτια
ή Παρακαλούμε να κλείσετε ένα μάτι,*

κάτι που συνήθισα να το γράφω ως εξής:

Παρακαλούμε να κλείσετε τα/ένα μάτι(α).³⁴⁶

Ο καθένας από αυτούς τους δύο τύπους έχει το δικό του νόημα και στην ερμηνεία ενός ονείρου οδηγεί σε ιδιαίτερους δρόμους. Είχα επιλέξει ένα όσο γινόταν πιο απλό τελετουργικό, διότι ήξερα τι φρονούσε ο μακαρίτης για τέτοιες εκδηλώσεις. Άλλα όμως μέλη της οικογένειας δεν συμφωνούσαν με τέτοια πουριτανική απλότητα: σκέφτονταν ότι θα ντροπιασθούμε απέναντι στους συμπενθούντες. Γιαυτό στη μία εκδοχή της ονειρικής φράσης γίνεται η παράκληση «να κλείσετε ένα μάτι», δηλαδή να είστε επιεικείς. Η σημασία της ασάφειας, που την περιγράψαμε με το ή-ή, σε αυτή την περίπτωση είναι πολύ εύκολο να συλληφθεί. Η εργασία του ονείρου δεν κατόρθωσε να φτιάξει μια ενιαία, αλλά τότε και διαφορούμενη διατύπωση για τις ονειρικές ιδέες. Έτσι οι δύο κύριες γραμμές των σκέψεων διακλαδίζονται στο ονειρικό περιεχόμενο.³⁴⁷

Πολύ χαρακτηριστική είναι η συμπεριφορά του ονείρου απέναντι στην κατηγορία της *αντίθεσης* και της *αντίρρησης*. Την παραμελεί

εντελώς, για το όνειρο φαίνεται πως το «όχι» δεν υπάρχει.³⁴⁸ Οι αντιθέσεις συναιρούνται με ιδιαίτερη προτίμηση σε μια ενότητα ή παριστάνονται ενωμένες. Το όνειρο επιτρέπει μάλιστα στον εαυτό του να παραστήσει οποιοδήποτε ονειρικό στοιχείο με το κατ' επιθυμίαν αντίθετό του και κατά συνέπεια δεν γνωρίζουμε κατ' αρχάς για κανένα από τα στοιχεία, που επιδέχονται αντίθετα, αν περιλαμβάνεται στις ονειρικές ιδέες θετικά ή αρνητικά.³⁴⁹ Σε ένα από τα τελευταία αναφερθέντα όνειρα, την προκείμενη πρόταση του οποίου ερμηνεύσαμε ήδη («επειδή η καταγωγή μου είναι τόσο ταπεινή»), η ονειρευόμενη κατεβαίνει περνώντας ένα κιγκλίδωμα, ενώ κρατάει στα χέρια της ένα ανθισμένο κλαδί. Αφού αυτή η εικόνα της θυμίζει τον άγγελο, που στις εικόνες του ευαγγελισμού της θεοτόκου Μαρίας (το όνομά της είναι Μαρία) κρατάει στο χέρι του έναν κρίνο, καθώς και τα λευκοφορεμένα κορίτσια που βαδίζουν στη λιτανεία της Αγίας Δωρεάς, ενώ οι δρόμοι είναι στολισμένοι με πράσινα κλαδιά, το ανθισμένο κλαδί στο όνειρο είναι εντελώς βέβαιο ότι δηλώνει τη σεξουαλική αγνότητα. Όμως το κλαδί είναι γεμάτο κόκκινους ανθούς που μοιάζουν με καμέλιες. Στο τέλος της πορείας της, λέει το όνειρο στη συνέχεια, τα περισσότερα άνθη είχαν πέσει κιόλας: ύστερα ακολούθησαν σαφείς υπαινιγμοί της περιόδου. Έτσι το ίδιο κλαδί, που το κρατούσε σαν κρίνο και όπως ένα αθώο κορίτσι, υπαινίσσεται ταυτόχρονα την *Κυρία με τις καμέλιες*, η οποία, όπως είναι γνωστό, είχε πάντοτε μια λευκή καμέλια, αλλά τις ημέρες της περιόδου μια κόκκινη. Το ίδιο ανθισμένο κλαδί («τα άνθη του κοριτσιού» στα τραγούδια για τη μυλωνού του Goethe [στο *Der Müllerin Vergat*] παριστάνει τη σεξουαλική αθωότητα, αλλά και το αντίθετό της. Επίσης το ίδιο όνειρο, ενώ εκφράζει τη χαρά της που κατάφερε να πορευθεί ακηλίδωτη στη ζωή, αφήνει σε μερικά σημεία (όπως σε αυτό με το πέσιμο των ανθέων) να διαφανεί η αντίθετη ιδέα, ότι έχει υποπέσει σε διάφορες αμαρτίες κατά της σεξουαλικής καθαρότητας (στην παιδική ηλικία). Στην ανάλυση του ονείρου μπορούμε να διακρίνουμε καθαρά τις δύο ιδέες, μια παρήγορη στην επιφάνεια και μια επικριτική βαθύτερα, οι οποίες είναι κατ' ευθείαν αντίδρομες και των οποίων τα ίδια, αλλά αντίθετα στοιχεία έχουν παρασταθεί από τα ίδια ονειρικά στοιχεία.³⁵⁰

Σε μία μόνο από τις λογικές σχέσεις ανταποκρίνεται σε υψηλότερο βαθμό ο μηχανισμός της ονειροπλασίας. Πρόκειται για τη σχέση ομοιότητας, τη συμφωνία, την επαφή, το «ακριβώς όπως», που μπορεί να παρασταθεί στο όνειρο καλύτερα και με περισσότερα μέσα από οποιαδήποτε άλλη.³⁵¹ Οι επικαλύψεις στο ονειρικό υλικό, οι περιπτώσεις «ακριβώς όπως», είναι και τα πρώτα στηρίγματα της

ονειροπλασίας, και ένα σημαντικό μέρος της εργασίας του ονείρου αποβλέπει στη δημιουργία τέτοιων νέων επικαλύψεων, όταν οι υπάρχουσες δεν μπορούν λόγω της αντιστεκόμενης λογοκρισίας να φθάσουν στο όνειρο. Η συμπυκνωτική τάση της εργασίας του ονείρου υποβοηθεί την παράσταση της σχέσης ομοιότητας.

Η *ομοιότητα*, η *συμφωνία*, η *ύπαρξη κοινών σημείων*, παριστάνεται γενικά με τη συναίρεση σε μία *ενότητα*, η οποία προϋπάρχει ήδη στο ονειρικό υλικό ή πλάθεται τότε. Την πρώτη περίπτωση μπορούμε να την αποκαλέσουμε *ταύτιση*, τη δεύτερη *μιγαδική διαμόρφωση*. Η ταύτιση εφαρμόζεται στις περιπτώσεις προσώπων· η μιγαδική διαμόρφωση επί πραγμάτων, παρατηρούνται όμως και μιγαδικά μορφώματα προσώπων. Οι τόποι έχουν συχνά τη μεταχείριση προσώπων.

Η ταύτιση συνίσταται στο γεγονός ότι στο περιεχόμενο του ονείρου παρουσιάζεται μόνον ένα από τα πρόσωπα που συνδέονται με κοινά χαρακτηριστικά, ενώ το δεύτερο ή τα άλλα πρόσωπα φαίνονται παραγκωνισμένα. Αυτό το ένα πρόσωπο που καλύπτει τα άλλα εισχωρεί όμως σε όλες τις σχέσεις και τις καταστάσεις που παράγονται από το ίδιο ή από τα καλυπτόμενα πρόσωπα. Στις περιπτώσεις μιγαδικής διαμόρφωσης, που αφορούν πρόσωπα, υπάρχουν ήδη στην ονειρική εικόνα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στα πρόσωπα, αλλά δεν είναι κοινά, και έτσι εμφανίζεται με βεβαιότητα μια νέα ενότητα, ένα μείγμα προσώπων. Η ίδια η ανάμειξη μπορεί να γίνει με διαφορετικούς τρόπους. Ή το ονειρικό πρόσωπο φέρει το όνομα ενός από τα πρόσωπα αναφοράς — γνωρίζουμε τότε με έναν τρόπο που αναλογεί στη γνώση κατά την αγρύπνια ότι το εννοούμενο πρόσωπο είναι αυτό ή εκείνο —, ενώ τα οπτικά χαρακτηριστικά ανήκουν στο άλλο πρόσωπο, ή η ίδια η ονειρική εικόνα έχει συντεθεί από οπτικά χαρακτηριστικά που στην πραγματικότητα κατανέμονται και στα δύο πρόσωπα. Το μερίδιο του δεύτερου προσώπου μπορεί να εκπροσωπείται ίσως όχι από οπτικά χαρακτηριστικά, αλλά από χειρονομίες που αποδίδονται σε αυτό, από λόγια που εκφέρει ή από την κατάσταση στην οποία τοποθετείται. Κατά τον τελευταίο τρόπο χαρακτηρισμού η σαφής διάκριση μεταξύ ταύτισης και μιγαδικής διαμόρφωσης αρχίζει να εξανεμίζεται.³⁵² Ο σχηματισμός ενός τέτοιου μεικτού προσώπου μπορεί όμως και να αποτύχει. Τότε η σκηνή του ονείρου αποδίδεται στο ένα πρόσωπο, ενώ το άλλο — κατά κανόνα το σημαντικότερο — εμφανίζεται μεν, αλλά είναι αμέτοχο. Λόγου χάρη ο ονειρευόμενος διηγείται: Ήταν και η μητέρα μου παρούσα (Stekel). Ένα τέτοιο στοιχείο του ονειρικού περιεχομένου μπορεί τότε να παραβληθεί με ένα προσδιοριστικό σημείο της ιερογλυφικής γραφής, το οποίο δεν προορίζεται για να προφερθεί, αλλά προς διευκρίνιση ενός άλλου σημείου.

Το κοινό σημείο που δικαιολογεί, δηλαδή προκαλεί την ενοποίηση των δύο προσώπων, μπορεί να εκτίθεται μέσα στο όνειρο ή και να λείπει. Κατά κανόνα η ταύτιση ή η διαμόρφωση μεικτών προσώπων χρησιμεύουν ακριβώς στην υποκατάσταση της παρουσίας αυτού του κοινού σημείου. Αντί να επαναλαμβάνω: Ο Α διάκειται εχθρικά απέναντί μου, το ίδιο όμως και ο Β, σχηματίζω στο όνειρο ένα μεικτό πρόσωπο από τον Α και τον Β ή φαντάζομαι τον Α να ενεργεί με έναν τρόπο ασυνήθιστον γι' αυτόν και χαρακτηριστικόν για τον Β. Αυτό το μιγαδικό ονειρικό πρόσωπο προβάλλει τότε στα μάτια μου σε νέους συσχετισμούς, και από το γεγονός ότι σημαίνει τόσο τον Α όσο και τον Β αντλώ τότε το δικαίωμα στο ορισμένο σημείο της ερμηνείας του ονείρου να εικάσω αυτό που είναι κοινό στα δύο πρόσωπα, δηλαδή την εχθρική τους στάση απέναντί μου. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνω συχνά μια εξαιρετική συμπύκνωση αναφορικά με το ονειρικό περιεχόμενο· δεν είναι απαραίτητο να παραστήσω με άμεσο τρόπο πολύ περίπλοκες συνθήκες σχετικά με ένα πρόσωπο, αν για το πρόσωπο αυτό έχω βρει έναν άλλο τρόπο παράστασης, που έχει την ίδια αξίωση επί ενός άλλου μέρους αυτών των συναρτήσεων. Είναι εύκολο να κατανοήσουμε κατά πόσον αυτή η παράσταση μέσω ταύτισης μπορεί επίσης να χρησιμεύσει στην παράκαμψη της ανθιστάμενης λογοκρισίας, η οποία επιβάλλει τόσο σκληρούς όρους στην εργασία του ονείρου. Το κέντρισμα για τη λογοκρισία μπορεί να βρίσκεται ακριβώς στις εικόνες που στο υλικό συνδέονται με ένα πρόσωπο· βρίσκω λοιπόν ένα δεύτερο πρόσωπο, που έχει επίσης σχέσεις προς το επικρινόμενο υλικό, αλλά μόνο προς ένα μέρος του. Η επαφή σε εκείνο το σημείο, το μη απαλλαγμένο από τη λογοκρισία, μου δίνει το δικαίωμα να πλάσω ένα μεικτό πρόσωπο, που χαρακτηρίζεται από γνωρίσματα αδιάφορα και προς τις δύο πλευρές. Αυτό το πρόσωπο, προϊόν μείξης ή ταύτισης, είναι τώρα απαλλαγμένο από τη λογοκρισία και κατά συνέπεια κατάλληλο να συμπεριληφθεί στο ονειρικό περιεχόμενο· με την εφαρμογή της συμπύκνωσης λοιπόν ανταποκρίθηκα στις απαιτήσεις της ονειρικής λογοκρισίας.

Όπου στο όνειρο παρουσιάζεται ένα κοινό σημείο δύο προσώπων, εκεί έχουμε συνήθως την υπόδειξη ότι πρέπει να αναζητήσουμε άλλο, συγκαλυπτόμενο κοινό σημείο, το οποίο δεν είναι δυνατόν να παρουσιασθεί στο όνειρο εξαιτίας της λογοκρισίας. Εδώ επήλθε, τρόπον τινά προς χάρη της παραστασιμότητας, μια μετάθεση ως προς το κοινό σημείο. Από το γεγονός ότι στο όνειρο μου παρουσιάζεται το μεικτό πρόσωπο με ένα αδιάφορο κοινό σημείο οφείλω να ανακαλύψω μέσα στις ονειρικές ιδέες άλλο κοινό σημείο, που κατά κανέναν τρόπο δεν είναι αδιάφορο.

Σύμφωνα με αυτά η ταύτιση ή μιγαδική διαμόρφωση εξυπηρετεί διάφορους σκοπούς στο όνειρο: χρησιμεύει στην παράσταση, πρώτον, ενός κοινού σημείου μεταξύ των δύο προσώπων, δεύτερον, ενός μετατεθειμένου κοινού χαρακτηριστικού και, τρίτον, στην έκφραση ενός απλώς επιθυμητού κοινού σημείου. Επειδή η επιθυμία για κάτι κοινό μεταξύ δύο προσώπων συχνά συμπίπτει με μια αντιμετάθεση τους, στο όνειρο εκφράζεται και αυτή η σχέση μέσω ταύτισης. Στο όνειρο με την ένεση της Igma επιθυμώ να ανταλλάξω αυτή την ασθενή με μια άλλη, δηλαδή επιθυμώ αυτή η άλλη να γίνει ασθενής μου όπως είναι η μία· το όνειρο ανταποκρίνεται σε αυτή την επιθυμία, δείχνοντάς μου ένα πρόσωπο που λέγεται Igma, αλλά που εξετάζεται σε μία στάση την οποία μόνο στην άλλη είχα την ευκαιρία να δω. Στο όνειρο για τον θείο μου αυτή η αντιμετάθεση αποτελεί το επίκεντρο του ονείρου· ταυτίζομαι με τον υπουργό, καθώς μεταχειρίζομαι και κρίνω τους συναδέλφους μου όχι καλύτερα απότι εκείνος. [Βλέπε μέρος V, κεφ. Β, αρχή].

Είναι μια εμπειρία από την οποία δεν βρήκα καμμιά εξαίρεση, ότι κάθε όνειρο πραγματεύεται το πρόσωπο του ίδιου του ονειρευόμενου. Τα όνειρα είναι απολύτως εγωιστικά.³⁵³ Όπου στο ονειρικό περιεχόμενο δεν εμφανίζεται το εγώ μου, αλλά ένα ξένο πρόσωπο, εκεί μπορώ θαρρετά να υποθέσω ότι πίσω από αυτό το πρόσωπο κρύβεται μέσω ταύτισης το εγώ μου. Μπορώ να συμπληρώσω το εγώ μου. Άλλες φορές, όταν το εγώ μου εμφανίζεται μέσα στο όνειρο, οι συνθήκες μέσα στις οποίες παρουσιάζεται με διδάσκουν ότι πίσω από το εγώ κρύβεται μέσω ταύτισης άλλο πρόσωπο. Το όνειρο με ειδοποιεί τότε ότι στην ερμηνεία του κάτι που συνάπτεται με αυτό το πρόσωπο, το συγκαλυπτόμενο κοινό σημείο, πρέπει να το μεταφέρω στον εαυτό μου. Υπάρχουν επίσης όνειρα όπου το εγώ μου παρουσιάζεται μαζί με άλλα πρόσωπα, που με τη λύση της ταύτισης αποκαλύπτονται και πάλι ως το εγώ μου. Σε αυτή την περίπτωση πρέπει μέσω αυτής της ταύτισης να συνδέσω με το εγώ μου μερικές ιδέες που η λογοκρισία δεν επέτρεψε να περιληφθούν στο περιεχόμενο του ονείρου. Μπορώ δηλαδή σε ένα όνειρο να παραστήσω το εγώ μου με πολλαπλούς τρόπους, τη μια φορά κατ' ευθείαν, την άλλη μέσω ταύτισης με ξένα πρόσωπα. Με πολλές τέτοιες ταυτίσεις μπορεί ένα πάρα πολύ πλούσιο υλικό ιδεών να συμπυκνωθεί.³⁵⁴ Η πολλαπλή και ποικιλόμορφη εμφάνιση του εγώ μου στο όνειρο δεν εκπλήσσει κατά βάθος περισσότερο από το γεγονός ότι και σε μια συνειδητή σκέψη περιλαμβάνεται πολλές φορές και σε διαφορετικά σημεία ή σε πολλαπλές σχέσεις, π.χ. στην πρόταση: Αν σκεφθώ πόσο υγιές παιδί ήμουν.³⁵⁵

Ακόμη πιο διαφανής απότι στην περίπτωση των προσώπων είναι η

λύση των ταυτίσεων στις περιπτώσεις επώνυμων τόπων, επειδή εδώ εκλείπει η διαταραχή από την πλευρά του εγώ, το οποίο είναι πανίσχυρο στο όνειρο. Σε ένα από τα όνειρά μου που αναφέρονται στη Ρώμη (βλέπε μέρος V, κεφ. Β) ο τόπος όπου βρίσκομαι λέγεται Ρώμη· απορώ όμως για το πλήθος γερμανόφωνων αφισών σε μια γωνιά του δρόμου. Αυτό το τελευταίο είναι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας και μου θυμίζει αμέσως την Πράγα· η ίδια η επιθυμία μπορεί να προέρχεται από μια φάση γερμανικού εθνικισμού της νεότητάς μου, που αργότερα την ξεπέρασα.³⁵⁶ Εκείνη την περίοδο του ονείρου προγραμματιζόταν μια συνάντηση με τον φίλο μου (Fliess) στην Πράγα· η ταύτιση της Ρώμης με την Πράγα εξηγείται λοιπόν από ένα επιθυμητό κοινό σημείο· θα προτιμούσα να συναντήσω τον φίλο μου στη Ρώμη παρά στην Πράγα, να ανταλλάξω την Πράγα με τη Ρώμη.

Η δυνατότητα δημιουργίας μεικτών μορφωμάτων είναι το κυριότερο από τα γνωρίσματα που δίνουν στο όνειρο συχνά έναν φανταστικό χαρακτήρα, καθώς έτσι εισάγονται στο ονειρικό περιεχόμενο στοιχεία που ποτέ δεν μπορούσαν να είναι αντικείμενο της αισθητήριας αντίληψης. Η ψυχική διαδικασία της μιγαδικής διαμόρφωσης είναι προφανώς η ίδια όπως όταν στην αγρύπνια φανταζόμαστε ή αναπαράγουμε έναν κένταυρο ή έναν δράκο. Η διαφορά βρίσκεται μόνο στο γεγονός ότι κατά τη φανταστική δημιουργία σε κατάσταση αγρύπνιας η ίδια η εντύπωση στην οποία στοχεύει το νέο μόρφωμα παίζει τον προσδιοριστικό ρόλο, ενώ η μιγαδική διαμόρφωση του ονείρου καθορίζεται από έναν παράγοντα που βρίσκεται έξω από αυτή, το κοινό σημείο στις ονειρικές ιδέες. Το μεικτό μόρφωμα του ονείρου μπορεί να πλασθεί με τους πιο διαφορετικούς τρόπους. Στην πιο άτεχνη διάπλασή του παριστάνονται μόνον οι ιδιότητες του ενός πράγματος και αυτή η παράσταση συνοδεύεται από τη γνώση ότι ισχύει και για άλλο αντικείμενο. Μια πιο προσεγμένη τεχνική συγκεντρώνει χαρακτηριστικά και των δύο αντικειμένων σε μια νέα εικόνα, χρησιμοποιώντας με επιδέξιο τρόπο τυχόν υπάρχουσες ομοιότητες μεταξύ των δύο αντικειμένων. Το νέο μόρφωμα μπορεί να είναι τελικά εντελώς παράλογο ή φανταστικά επιτυχημένο, ανάλογα με τις δυνατότητες του υλικού και της ευφυΐας κατά τη σύνθεση. Αν τα αντικείμενα που πρόκειται να συμπυκνωθούν σε μια ενότητα είναι πολύ αταίριαστα, η εργασία του ονείρου αρκείται στη δημιουργία ενός μεικτού μορφώματος με έναν πιο σαφή πυρήνα, στον οποίο προστίθενται ασαφή γνωρίσματα. Σε αυτή την περίπτωση είναι σαν να απέτυχε η συνένωση σε μια εικόνα· οι δύο παραστάσεις αλληλοεπικαλύπτονται και προσφέρουν ένα είδος άμιλλας των οπτικών εικόνων. Εάν ήθελε κανείς να προβάλει τη διαμόρφωση μιας

έννοιας από εικόνες ατομικής αντίληψης, θα μπορούσε να καταλήξει σε παρόμοιες παραστάσεις σε ένα σχεδιογράφημα.

Τα όνειρα βρίθουν φυσικά από τέτοια μιγαδικά μορφώματα και μερικά παραδείγματα ανακοίνωσα ήδη στα όνειρα που ανέλυσα ως τώρα: στη συνέχεια θα προσθέσω και άλλα. Στο πρώτο όνειρο αυτού του κεφαλαίου [αλλά και στο επόμενο παράδειγμα με το κλείσιμο των ματιών, και ακόμη διεξοδικότερα πιο κάτω, κεφ. Δ, τέλος], όπου περιγράφεται η βιογραφία της ασθενούς «μέσω του λουλουδιού»³⁵⁷ ή αλληγορικά, το εγώ του ονείρου κρατάει στο χέρι ένα ανθισμένο κλαδί, το οποίο, όπως είδαμε, σημαίνει αγνότητα και ταυτόχρονα το σεξουαλικά αμαρτωλό. Το κλαδί θυμίζει επίσης, με τη διάταξη των ανθέων, τα άνθη της *κερασιάς*: τα ίδια τα άνθη, αν θεωρηθούν μεμονωμένα, είναι *καμέλιες*, ενώ συνολικά δίνουν την εντύπωση *εξωτικού* φυτού. Το κοινό χαρακτηριστικό των στοιχείων αυτού του μιγαδικού μορφώματος προκύπτει από τις ονειρικές ιδέες. Το ανθισμένο κλαδί συντίθεται από υπαινιγμούς για δώρα, οι οποίοι την παρότρυναν ή έμελλαν να την παροτρύνουν να φανεί αρεστή. Αυτό συνέβαινε στην παιδική ηλικία με τα *κεράσια*, αργότερα με ένα κλαδί *καμέλιας*: το *εξωτικό* στοιχείο υποδηλώνει έναν πολυταξιδεμένο φυσιοδίφη, ο οποίος διεκδικούσε την εύνοιά της με ένα σχεδιασμένο λουλούδι. Μια άλλη ασθενής πλάθει στο όνειρό της ένα ενδιαμέσο πράγμα από *αποδυτήρια* σε λουτρά λίμνης, αγροτικές *τουαλέτες* και *σοφίτες* των αστικών μας κατοικιών. Κοινό σημείο των δύο πρώτων στοιχείων είναι η σχέση προς την ανθρώπινη γυμνότητα και το γδύσιμο: από τον συνδυασμό με το τρίτο στοιχείο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι (στην παιδική ηλικία) ήταν και η σοφίτα τόπος γδυσίματος. Ένας ονειρευόμενος³⁵⁸ δημιούργησε ένα μείγμα από δύο χώρους, όπου γίνεται «θεραπεία», το ιατρείο μου και το δημόσιο κατάστημα, όπου πρωτογνώρισε τη γυναίκα του. Ένα κορίτσι, ύστερα από την υπόσχεση του μεγαλύτερου αδελφού της να της χαρίσει χαβιάρι, ονειρεύθηκε ότι τα πόδια του αδελφού της ήταν *καλυμμένα με αυγά μαύρου χαβιαριού*. Τα στοιχεία «*νοσηρή μετάδοση*» υπό την ηθική έννοια και η ανάμνηση από ένα *εξάνθημα* στην παιδική ηλικία, το οποίο είχε καλύψει τα πόδια με *κόκκινα* αντί για μαύρα στίγματα, ενώθηκαν εδώ με τα *αυγά του χαβιαριού* σε μια νέα έννοια, για να εκφράσουν «*αυτό που της έδωσε ο αδελφός της*». Μέλη του ανθρώπινου σώματος εμφανίζονται σε αυτό το όνειρο σαν αντικείμενα, όπως και σε άλλα όνειρα. Σε ένα όνειρο που ανακοίνωσε ο Ferenczi [1910]³⁵⁹ εμφανιζόταν ένα μεικτό μόρφωμα αποτελούμενο από έναν *γιατρό* και ένα *άλογο*, ενώ φορούσε *νυχτικό*. Το κοινό σημείο αυτών των τριών συστατικών προέκυψε από την ανάλυση, αφού το νυχτικό αναγνωρίστηκε ως υπαινιγ-

μός για τον πατέρα της ονειρευόμενης σε μια σκηνή της παιδικής ηλικίας. Και στις τρεις περιπτώσεις επρόκειτο για αντικείμενα της σεξουαλικής της περιέργειας. Η νταντά της την είχε πάρει πολλές φορές μαζί της στο στρατιωτικό ιπποφορβείο, όπου είχε την ευκαιρία να ικανοποιήσει την – ασύστολη ακόμη – περιέργειά της χωρίς περιορισμούς.

Λίγο πιο πάνω ισχυρίστηκα ότι το όνειρο δεν έχει τα μέσα για να εκφράσει τη σχέση της αντίρρησης και της αντίθεσης, το «όχι». Έρχομαι τώρα να φέρω την πρώτη αντίρρηση σε αυτόν τον ισχυρισμό.³⁶⁰ Ένα μέρος των περιπτώσεων που μπορούμε να συνοψίσουμε υπό την έννοια της «αντίθεσης» παριστάνεται απλώς με την ταύτιση, όπως είδαμε πιο πάνω, όταν με την αντιπαραβολή μπορεί να συνδεθεί η ανταλλαγή ενός στοιχείου με ένα άλλο. Τέτοια παραδείγματα αναφέραμε αρκετά. Ένα άλλο μέρος των αντιθέσεων στις ονειρικές ιδέες, που θα μπορούσε να καταταγεί στην κατηγορία «αντίστροφα, αντίθετα», παριστάνεται στο όνειρο με τον εξής αξιοσημείωτο, σχεδόν πνευματώδη τρόπο. Το «αντίστροφα» δεν φθάνει αυτοτελώς στο ονειρικό περιεχόμενο, αλλά εκφράζει την παρουσία του στο υλικό με την – τρόπον τινά εκ των υστέρων – *αντιστροφή* ενός για διάφορους λόγους προσκείμενου μέρους τού ήδη πλασμένου περιεχομένου του ονείρου. Αυτή η διαδικασία είναι ευκολότερο να διευκρινισθεί με ένα παράδειγμα παρά να περιγραφεί. Στο ωραίο όνειρο για το «πάνω και κάτω» η ονειρική παράσταση του ανεβάσματος είναι αντίστροφη από το πρότυπο στις ονειρικές ιδέες, δηλαδή την εισαγωγική σκηνή στη *Σαμφώ* του Daudet: στο όνειρο η άνοδος είναι αρχικά δύσκολη, αργότερα εύκολη, ενώ στη σκηνή το ανέβασμα είναι στην αρχή εύκολο και αργότερα γίνεται όλο και πιο δύσκολο. Στο όνειρο παριστάνεται αντεστραμμένο και το «πάνω» και «κάτω» σε σχέση προς τον αδελφό. Αυτό υποδηλώνει μια σχέση αντιστροφής ή αντίθεσης, που υφίσταται μεταξύ δύο μερών του υλικού στις ονειρικές ιδέες και που τη βρήκαμε στο γεγονός ότι στην παιδική φαντασία του ονειρευόμενου ο ίδιος βαστάζεται από την τροφό του, κατ' αντιστροφή προς το μυθιστόρημα, όπου ο ήρωας σηκώνει στην αγκαλιά του την ερωμένη. Και το δικό μου όνειρο με την επίθεση του Goethe κατά του κυρίου Μ. (βλέπε πιο κάτω κεφ. Ζ, όνειρο V της πρώτης σειράς) περιέχει ένα τέτοιο «αντίστροφα», το οποίο πρέπει πρώτα να επανέλθει στη θέση του, για να μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε το όνειρο. Στο όνειρο ο Goethe επιτέθηκε εναντίον ενός νέου άντρα, του κυρίου Μ. Στην πραγματικότητα, όπως εκφράζεται στις ονειρικές ιδέες, ένας σημαντικός άντρας, ο φίλος μου [Fliess], δέχθηκε την επίθεση ενός άγνωστου νεαρού συγγραφέα. Στο όνειρο υπολογίζω

από την ημερομηνία θανάτου του Goethe, ενώ στην πραγματικότητα ο υπολογισμός γίνεται με βάση την ημερομηνία γέννησης του παράλυτου. Η ιδέα που παίζει πρωτεύοντα ρόλο στο ονειρικό υλικό συνίσταται στην αντίρρηση κατά της μεταχείρισης του Goethe ως τρελού. Αντίθετα, λέει το όνειρο, αν δεν καταλαβαίνεις το βιβλίο, εσύ είσαι βλάκας, όχι ο συγγραφέας. Σε όλα αυτά τα όνειρα της αντιστροφής περιλαμβάνεται κατά τη γνώμη μου και μια σχέση προς την έκφραση περιφρόνησης: «δείχνω σε κάποιον την *ανάποδη πλευρά*»,³⁶¹ (η αντιστροφή σε σχέση προς τον αδελφό στο όνειρο με τη *Σαπφώ*). Αξιοσημείωτο είναι επίσης³⁶² πόσο συχνά χρησιμοποιείται η αντιστροφή σε όνειρα υποβαλλόμενα από απωθημένες παρορμήσεις ομοφυλοφιλίας.

Η αντιστροφή,³⁶³ η μετατροπή στο αντίθετο, είναι άλλωστε ένα από τα προσφιλέστερα παραστατικά μέσα της εργασίας του ονείρου, τα οποία επιδέχονται την πιο πολύπλευρη χρήση. Κατ' αρχάς μπορεί να στηρίξει την εκπλήρωση μιας επιθυμίας έναντι ενός ορισμένου στοιχείου των ονειρικών ιδεών. Να ήταν αντίστροφα! Αυτή είναι συχνά η καλύτερη έκφραση για την αντίδραση του εγώ εναντίον μιας οδυνηρής ανάμνησης. Ιδιαίτερα πολύτιμη είναι όμως η αντιστροφή στην υπηρεσία της λογοκρισίας, καθώς επιφέρει τόση παραμόρφωση σε αυτό που πρόκειται να παρασταθεί, ώστε 'κατ' αρχάς να δυσχεραίνεται πολύ η κατανόηση του ονείρου. Γιαυτό λοιπόν, όταν ένα όνειρο αρνείται επίμονα να προδώσει το νόημά του, μπορούμε κάθε φορά να αποπειρώμαστε την αντιστροφή ορισμένων μερών του έκδηλου περιεχομένου του, και τότε συχνά τα πράγματα είναι αμέσως ξεκάθαρα.

Πλάι στην αντιστροφή του περιεχομένου χτυπητή είναι και η χρονική αντιστροφή. Σύμφωνα με μια συχνά χρησιμοποιούμενη τεχνική της ονειρικής παραμόρφωσης η έκβαση ενός γεγονότος ή το τέλος ενός ειρμού σκέψεων παρουσιάζονται στην αρχή του ονείρου, ενώ οι προϋποθέσεις και οι αιτίες εμφανίζονται τελευταίες. Όποιος δεν έχει λάβει υπόψη του αυτό το τεχνικό μέσον της ονειρικής παραμόρφωσης μπορεί να βρεθεί σε αμηχανία απέναντι στο πρόβλημα της ερμηνείας ενός ονείρου.³⁶⁴

Σε μερικές περιπτώσεις³⁶⁵ μάλιστα το νόημα του ονείρου δεν βρίσκεται, αν πρώτα δεν αντιστρέψουμε πολλές φορές το περιεχόμενο του ονείρου, κάθε φορά από άλλη σκοπιά. Έτσι π.χ. στο όνειρο ενός νεαρού που έπασχε από ψυχαναγκαστική νεύρωση η ανάμνηση της παιδικής ευχής θανάτου για τον πατέρα του, τον οποίο φοβόταν, κρύβεται πίσω από τη διατύπωση: *Ο πατέρας του τον βρίζει, επειδή έρχεται στο σπίτι πολύ αργά*. Μόνο που τα δεδομένα της ψυχαναλυτικής θεραπείας και οι σχετικοί συνειρμοί του ονειρευόμενου αποδει-

κνύουν ότι έπρεπε κατ' αρχάς να πει: *Είναι θυμωμένος με τον πατέρα του*, και ύστερα ότι γι' αυτόν ο πατέρας έρχεται οπωσδήποτε *υπερβολικά ενωρίς* (δηλαδή σχεδόν αμέσως) στο σπίτι. Θα προτιμούσε να μην ερχόταν καθόλου στο σπίτι, πράγμα που ταυτίζεται με την ευχή θανάτου για τον πατέρα του. Στην προεφηβική του ηλικία, όταν ο πατέρας του απουσίαζε επί ένα διάστημα, είχε διαπράξει μια σεξουαλική επίθεση εναντίον ενός άλλου προσώπου και τον είχαν τιμωρήσει με την απειλή: *Περίμενε να γυρίσει ο πατέρας σου, και τότε θα δεις!*

Αν θέλει κανείς να παρακολουθήσει παραπέρα τη σχέση μεταξύ ονειρικού περιεχομένου και ονειρικών ιδεών, το καλύτερο είναι να λάβει τώρα το ίδιο το όνειρο ως αφετηρία και να θέσει το ερώτημα τι σημαίνουν μερικά τυπικά χαρακτηριστικά της ονειρικής παράστασης ως προς τις ονειρικές ιδέες. Σε αυτά τα τυπικά χαρακτηριστικά, που πρέπει να μας κινήσουν την προσοχή, ανήκουν προπάντων οι διαφορές ενάργειας των επιμέρους ονειρικών μορφωμάτων και ευκρινείας μεμονωμένων μερών του ονείρου ή ολόκληρων ονείρων, αν αυτά συγκριθούν με άλλα αντίστοιχα. Οι διαφορές ενάργειας μεταξύ μεμονωμένων ονειρικών μορφωμάτων συνθέτουν ολόκληρη κλίμακα καθαρότητας των περιμέτρων, από μια σαφήνεια που – αν και χωρίς εγγύηση – θα τείναμε να την θέσουμε πάνω από την πραγματικότητα μέχρι μια ενοχλητική ασάφεια που θεωρείται χαρακτηριστική για το όνειρο, διότι μάλλον δεν μπορεί να παραβληθεί εντελώς με κανένα βαθμό ασάφειας που μερικές φορές παρατηρείται σε αντικείμενα της πραγματικότητας. Συνήθως μάλιστα την εντύπωση που μας δίνει ένα ασαφές ονειρικό αντικείμενο τη χαρακτηρίζουμε «φευγαλέα», ενώ για τις ευκρινέστερες ονειρικές εικόνες έχουμε τη γνώμη ότι διατηρήθηκαν στην αντίληψη ανεξάρτητα από τον χρόνο έκθεσής τους στις αισθήσεις μας. Το ερώτημα λοιπόν είναι ποιές προϋποθέσεις μέσα στο ονειρικό υλικό προκαλούν αυτές τις διαφορές στη ζωηρότητα των μεμονωμένων μερών του ονειρικού περιεχομένου.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να αντιταχθούμε σε ορισμένες προσδοκίες, που ανακύπτουν τρόπον τινά αναπόφευκτα. Επειδή στο υλικό του ονείρου ενδέχεται να ανήκουν και πραγματικές αισθητήριες εντυπώσεις που ο κοιμώμενος δέχεται στον ύπνο του, θα προϋποθέσει κανείς πιθανώς ότι αυτές ή τα παράγωγά τους στοιχεία του ονειρικού περιεχομένου θα διακρίνονται από ιδιαίτερη ένταση, ή αντίθετα, ότι όλα τα ιδιαίτερα ζωηρά συστατικά του ονείρου θα πρέπει να ανάγονται σε τέτοιες πραγματικές εντυπώσεις κατά τη διάρκεια του ύπνου. Αυτό όμως η εμπειρία μου δεν το επιβεβαίωσε ποτέ. Δεν εί-

ναι σωστό ότι τα στοιχεία του ονείρου που προέρχονται από πραγματικές εντυπώσεις κατά τη διάρκεια του ύπνου (νευρικά ερεθίσματα) είναι ζωηρότερα από τα άλλα, τα προερχόμενα από αναμνήσεις. Ο παράγων της πραγματικότητας δεν είναι διόλου καθοριστικός για την ενάργεια των ονειρικών εικόνων.

Ακόμη είναι δυνατόν να διατηρεί κανείς την προσδοκία ότι η αισθητήρια ένταση (ζωηρότητα) των επιμέρους ονειρικών εικόνων σχετίζεται με την ψυχική ένταση των αντίστοιχων στοιχείων στις ονειρικές ιδέες. Σε αυτά συμπίπτει η ένταση με το ψυχικό σθένος: τα πιο έντονα στοιχεία δεν είναι παρά τα πιο σημαντικά, αυτά που βρίσκονται στο επίκεντρο των ονειρικών ιδεών. Γνωρίζουμε όμως ότι αυτά ακριβώς τα στοιχεία εξαιτίας της λογοκρισίας δεν περιλαμβάνονται στο περιεχόμενο του ονείρου. Όμως τα παράγωγά τους που τα εκπροσωπούν στο όνειρο ενδέχεται να παρουσιάσουν υψηλότερο βαθμό έντασης, χωρίς γι' αυτό να αποτελούν το επίκεντρο της ονειρικής παράστασης. Αλλά και αυτή η προσδοκία καταστρέφεται από τη συγκριτική θεώρηση του ονείρου και του ονειρικού υλικού. Η ένταση των στοιχείων εδώ δεν έχει καμιά σχέση με την ένταση των στοιχείων εκεί: μεταξύ του ονειρικού υλικού και του ονείρου γίνεται πράγματι μια πλήρης «μεταξίωση όλων των ψυχικών αξιών».³⁶⁶ Ακριβώς στη φευγαλέα πινελιά ενός ονειρικού στοιχείου που καλύπτεται από ζωηρότερες εικόνες μπορούμε, συχνά μάλιστα μόνο εκεί, να ανακαλύψουμε το άμεσο παράγωγο του στοιχείου που δέσποζε υπέρμετρα στις ονειρικές σκέψεις.

Η ένταση των στοιχείων του ονείρου καθορίζεται από άλλα αίτια, τα οποία μάλιστα είναι μεταξύ τους ανεξάρτητα. Κατ' αρχάς είναι εύκολο να δούμε ότι ιδιαίτερα έντονα παρουσιάζονται τα στοιχεία με τα οποία εκφράζεται η εκπλήρωση της επιθυμίας. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Γ]. Η ανάλυση όμως διδάσκει ακόμη ότι από τα πιο ζωηρά στοιχεία του ονείρου ξεκινούν και οι περισσότεροι ειρμοί σκέψεων, ότι τα πιο ζωηρά είναι και τα πιο καλά καθορισμένα. Δεν αλλάζει το νόημα, αν διατυπώσουμε ως εξής την τελευταία πρόταση, στην οποία καταλήξαμε με εμπειρικό τρόπο: Τη μεγαλύτερη ένταση παρουσιάζουν τα στοιχεία του ονείρου που για τη διαμόρφωσή τους απαιτήθηκε η περισσότερη *εργασία συμπύκνωσης*. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Ε, 1]. Μπορούμε πια να περιμένουμε ότι αυτός ο όρος και ο άλλος, η προϋπόθεση της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας, είναι δυνατόν να εκφραστούν σε έναν ενιαίο τύπο.

Το πρόβλημα που πραγματεύθηκα τώρα, σχετικά με τα αίτια της μεγαλύτερης ή μικρότερης έντασης ή σαφήνειας των επιμέρους ονειρικών στοιχείων, δεν πρέπει να συγχέεται με ένα άλλο πρόβλημα, το

οποίο σχετίζεται με τη διαφορετική ευκρίνεια ολόκληρων ονείρων ή τμημάτων του ονείρου. Το αντίθετο της σαφήνειας εκεί είναι η ασάφεια των εικόνων, εδώ όμως η σύγχυση. Είναι βέβαια ξεκάθαρο ότι στις δύο κλίμακες οι αυξανόμενες και μειωνόμενες ποιότητες συνοδεύουν στην εμφάνισή τους η μία την άλλη. Ένα μέρος του ονείρου που μας φαίνεται σαφές περιέχει συνήθως έντονα στοιχεία· ένα ασαφές όνειρο, αντίθετα, συντίθεται από στοιχεία χαμηλής έντασης. Αλλά το πρόβλημα που θέτει η κλίμακα από το φαινομενικά διαυγές μέχρι το ασαφές-συγκεχυμένο είναι πολύ πιο περίπλοκο από το ζήτημα των διακυμάνσεων στη ζωηρότητα των ονειρικών στοιχείων· το πρώτο μάλιστα, για λόγους που θα αναφερθούν αργότερα, δεν μπορούμε ακόμη να το συζητήσουμε. Σε μερικές περιπτώσεις παρατηρεί κανείς με έκπληξη ότι η εντύπωση της σαφήνειας ή της ασάφειας που έχουμε από ένα όνειρο δεν σημαίνει τίποτε για τη δομή του ονείρου, αλλά προέρχεται από το ονειρικό υλικό και είναι συστατικό του. Έτσι θυμούμαι ένα όνειρο που μετά το ξύπνημα μου φάνηκε τόσο καλοδομημένο, χωρίς κενά και σαφές, ώστε μισοκοιμώμενος ακόμη συνέλαβα το σχέδιο να δεχθώ μια νέα κατηγορία ονείρων, που δεν υπόκεινται στον μηχανισμό της συμπύκνωσης και της μετάθεσης, αλλά μπορούν να χαρακτηρισθούν «φαντασιώσεις κατά τη διάρκεια του ύπνου». Η ακριβέστερη εξέταση έδειξε ότι αυτό το σπάνιο όνειρο παρουσίαζε τα ίδια ρήγματα και χάσματα στη διάρθρωσή του όπως και κάθε άλλο όνειρο· έτσι εγκατέλειψα την κατηγορία των ονειρικών φαντασιώσεων.³⁶⁷ Το περισταλμένο περιεχόμενο του ονείρου ήταν ότι παρουσίαζα στον φίλο μου [Fließ] μια δύσκολη και από καιρό αναζητούμενη θεωρία της αμφισεξουαλικότητας, όπου η ονειρική δύναμη εκπλήρωσης επιθυμιών ευθύνεται για το γεγονός ότι αυτή η θεωρία (η οποία άλλωστε δεν ανακοινώθηκε στο όνειρο) μας φάνηκε σαφής και χωρίς κενά. Αυτό λοιπόν που το θεωρούσα κρίση για το αποπερατωμένο όνειρο ήταν ένα μέρος, και μάλιστα το σημαντικό μέρος του ονειρικού περιεχομένου. Η εργασία του ονείρου είχε επεκταθεί τρόπον τινά στην πρώτη σκέψη μετά την αφύπνιση και μου μετέδιδε ως κρίση για το όνειρο το μέρος του ονειρικού υλικού που δεν κατάφερε να παραστήσει ακριβώς στο όνειρο.³⁶⁸ Στον αντίθετο πόλο ακριβώς βρίσκεται το παράδειγμα μιας ασθενούς, η οποία αρχικά δεν ήθελε καν να διηγηθεί ένα όνειρο κατά τη διάρκεια της ψυχανάλυσής της, «επειδή ήταν τόσο ασαφές και συγκεχυμένο» και τελικά, κάτω από επανειλημμένες διαμαρτυρίες για τη φερεγγυότητα των αναφορών της, ανακοίνωσε ότι στο όνειρο παρουσιάστηκαν πολλά πρόσωπα, αυτή, ο άντρας της και ο πατέρας της και ότι ήταν σαν να μην ήξερε αν ο άντρας της είναι πατέρας της ή ποιός είναι όντως ο πατέρας της ή κάτι παρεμ-

φερές. Η συμπαράθεση αυτού του ονείρου με τους σχετικούς ειρμούς της επέτρεψε το αδιαμφισβήτητο συμπέρασμα ότι πρόκειται για την αρκετά κοινή ιστορία μιας υπηρέτριας, που έπρεπε να ομολογήσει ότι περιμένει παιδί και τώρα ακούει τους άλλους να αμφιβάλλουν «για τον πραγματικό πατέρα (του παιδιού)». ³⁶⁹ Η ασάφεια που παρουσίαζε το όνειρο ήταν λοιπόν και εδώ μέρος του υλικού που είχε προκαλέσει το όνειρο. Ένα μέρος αυτού του περιεχομένου παριστανόταν στη μορφή του ονείρου. *Η μορφή του ονείρου ή του ονειρευέσθαι χρησιμοποιείται με εκπληκτική συχνότητα για την παράσταση του συγκαλυμμένου περιεχομένου.* ³⁷⁰

Σχόλια για το όνειρο, φαινομενικά ανώδυνες παρατηρήσεις, χρησιμοποιούν συχνά στην πιο εκλεπτυσμένη συγκάλυψη ενός μέρους του ονείρου, ενώ στην πραγματικότητα το αποκαλύπτουν. Έτσι συμβαίνει, όταν π.χ. ο ονειρευόμενος παρατηρεί: Εδώ το όνειρο έχει εξαλειφθεί, και η ανάλυση συμπεραίνει μια παιδική ανάμνηση του αναλυόμενου να κρυφακούει κάποιον που καθαρίζεται μετά την απόδευση. Το ίδιο σε άλλη περίπτωση, που αξίζει να αναφερθεί διεξοδικά: Ένας νέος άντρας είδε ένα πολύ ευκρινές όνειρο, που του θυμίζει φαντασιώσεις της παιδικής του ηλικίας, οι οποίες διατηρούνται συνειδητές: Βρίσκεται σε θερινό ξενοδοχείο και το βράδυ κάνει λάθος στον αριθμό του δωματίου και μπαίνει σε έναν χώρο όπου μια κυρία ορισμένης ηλικίας και οι δύο κόρες της γδύνονται και ετοιμάζονται να κοιμηθούν. Συνεχίζει την αφήγηση: *Εδώ υπάρχουν μερικά κενά στο όνειρο, εδώ λείπει κάτι*, και στο τέλος ήταν ένας άντρας στο δωμάτιο, που ήθελε να με βγάλει έξω, και χρειάστηκε να παλέψουμε. Μάταια προσπαθεί να θυμηθεί το περιεχόμενο και τον στόχο της προεφηβικής φαντασίωσης, την οποία προφανώς υπαινίσσεται το όνειρο. Τελικά όμως αντιλαμβανόμαστε ότι το αναζητούμενο περιεχόμενο έχει ήδη γνωστοποιηθεί με την παρατήρηση για το ασάφές σημείο του ονείρου. Τα «κενά» είναι τα στόμια των γεννητικών οργάνων των γυναικών που πήγαιναν για ύπνο: «εδώ λείπει κάτι» περιγράφει το κύριο χαρακτηριστικό του γεννητικού μορίου της γυναίκας. Στη νεότητά του τον έκαψε η περιέργεια να δει ένα γεννητικό όργανο της γυναίκας και συνέχιζε ακόμη να μένει πιστός στην παιδική θεωρία της σεξουαλικότητας, η οποία αποδίδει στη γυναίκα ένα ανδρικό γεννητικό μόριο.

Παρόμοια μορφή έλαβε μια ανάλογη ανάμνηση άλλου ονειρευόμενου. ³⁷¹ Το όνειρό του: *Πηγαίνω με τη δεσποινίδα Κ. στο εστιατόριο του Λαϊκού Κήπου..., ακολουθεί ένα σκοτεινό σημείο, μια διακοπή..., ύστερα βρίσκομαι στο σαλόνι ενός μπουρδέλου, όπου βλέπω δύο ή τρεις γυναίκες, μία με πουνκάμισο και κιλότα.*

ΑΝΑΛΥΣΗ: Η δεσποινίς Κ. είναι η κόρη του προηγούμενου προϊ-

σταμένου του· όπως παραδέχεται ο ίδιος, ένα υποκατάστατο αδελφής. Σπάνια είχε την ευκαιρία να μιλήσει μαζί της, μια φορά όμως είχαν μια συζήτηση, όπου «τρόπον τινά αναγνωρίσαμε ο καθένας το φύλο του, σαν να λέγαμε: Εγώ είμαι άντρας και εσύ γυναίκα». Στο προαναφερόμενο εστιατόριο είχε πάει μόνο μία φορά συνοδεύοντας την αδελφή του γαμπρού του, ένα κορίτσι που του ήταν εντελώς αδιάφορο. Μια άλλη φορά συνόδευσε μια παρέα τριών γυναικών ως την είσοδο αυτού του εστιατορίου. Οι τρεις κυρίες ήταν η αδελφή του, η νύφη του και η προαναφερόμενη αδελφή του γαμπρού του· και οι τρεις του ήταν απόλυτα αδιάφορες, ενώ ανήκουν όλες στη σειρά της αδελφής του. Πολύ σπάνια έχει επισκεφθεί μπουρδέλο, ίσως δύο ή τρεις φορές στη ζωή του.

Η ερμηνεία στηρίχθηκε στο «σκοτεινό σημείο» και τη «διακοπή» στο όνειρο και κατέληξε στον ισχυρισμό ότι ο ονειρευόμενος, παρωθούμενος από την περιέργεια του αγοριού, είχε επιθεωρήσει μερικές φορές, αλλά μάλλον σπάνια, το γεννητικό μόριο της αδελφής του, που ήταν μερικά χρόνια μικρότερη. Μερικές ημέρες μετά την ερμηνεία κατάφερε να θυμηθεί την ανεπίτρεπτη πράξη που υποδηλώνει το όνειρο.

Όλα τα όνειρα της ίδιας νύχτας ανήκουν κατά το περιεχόμενό τους στο ίδιο όλον· ο χωρισμός τους σε πολλά μέρη, η ομαδοποίηση και ο αριθμός των μερών, όλα αυτά έχουν το νόημά τους και μπορούμε να τα αντιληφθούμε σαν ανακοίνωση στοιχείων από τις λανθάνουσες ονειρικές ιδέες.³⁷² Κατά την ερμηνεία ονείρων που αποτελούνται από πολλά κύρια μέρη ή γενικά ονείρων της ίδιας νύχτας δεν πρέπει να ξεχνούμε και το ενδεχόμενο τα διάφορα και επάλληλα όνειρα να σημαίνουν το ίδιο, να εκφράζουν τις ίδιες παρορμήσεις χρησιμοποιώντας διαφορετικά υλικά. Το χρονικά προηγούμενο από αυτά τα ομόλογα όνειρα είναι συνήθως το πιο παραμορφωμένο, το δειλό, ενώ το επόμενο χαρακτηρίζεται από περισσότερη αυθάδεια και μεγαλύτερη σαφήνεια.

Ήδη το βιβλικό όνειρο του Φαραώ για τα στάχυα και τις αγελάδες, που το εξήγησε ο Ιωσήφ, ήταν αυτού του είδους. Στον Ιώσηπο (Άρχαιολογία Ίουδαϊκή, βιβλίο II, κεφ. 5) γίνεται εκτενέστερη αναφορά απότι στη Βίβλο. Ο βασιλιάς, αφού διηγήθηκε το όνειρο, είπε: «Μετά από αυτή την πρώτη ονειρική οπτασία ξύπνησα ανήσυχος και συλλογίσθηκα τι μπορεί να σημαίνει, αλλά με ξαναπήρε ο ύπνος και είδα ένα ακόμη πιο παράξενο όνειρο, που μου προξένησε ακόμη πιο πολύ φόβο και μεγαλύτερη σύγχυση». Ο Ιωσήφ, αφού άκουσε την ονειρική αφήγηση, είπε: «Το όνειρό σου, βασιλιά μου, μοιάζει διπλό, αλλά και τα δύο οράματα έχουν μία μόνο σημασία».

Ο Jung, ο οποίος στο άρθρο του *Beitrag zur Psychologie des Ge-
rüchtes* (1910b) διηγείται πώς το κρυπτοερωτικό όνειρο μιας μαθή-
τριας γίνεται κατανοητό χωρίς ερμηνεία από τις φίλες της και διαδί-
δεται σε παραλλαγές, παρατηρεί σχετικά με μία από τις διαδιδόμε-
νες εκδοχές «ότι η τελική ιδέα μιας μεγάλης σειράς ονειρικών εικό-
νων περιέχει ακριβώς ό,τι δοκιμάσθηκε να παρασταθεί ήδη στην
πρώτη εικόνα της σειράς. Η λογοκρισία αποκρούει όσο μπορεί το
σύμπλεγμα με ολοένα ανανεωνόμενες συμβολικές συγκαλύψεις, με-
ταθέσεις, αθωοποιήσεις κλπ.» (σελ. 87). Ο Scherner γνώριζε καλά
αυτή την ιδιομορφία της ονειρικής παράστασης και την περιγράφει
στη συνέχεια της θεωρίας του για τα οργανικά ερεθίσματα ως ειδι-
κό νόμο (1861, 166): «Τελικά όμως η φαντασία ακολουθεί σε όλα τα
συμβολικά ονειρικά μορφώματα, που έχουν την αφετηρία τους σε
ορισμένα νευρικά ερεθίσματα, τον γενικής ισχύος νόμο ότι στην αρ-
χή του ονείρου ζωγραφίζει μόνο με τους πιο απόμακρους και πιο
ελεύθερους υπαινιγμούς του ερεθιστικού αντικειμένου, ενώ στο τέ-
λος, όταν το ζωγραφικό ξέσπασμα έχει εξαντληθεί, παρουσιάζει το
ίδιο το ερέθισμα ή το αντίστοιχο όργανο ή τη λειτουργία του χωρίς
μεταμφιέσεις, οπότε το όνειρο, αφού έχει κατονομάσει την οργανική
του αφορμή, φθάνει στο τέλος του...».

Μια ωραία επιβεβαίωση αυτού του νόμου του Scherner προσέφε-
ρε ο Otto Rank στην εργασία του «*Ein Traum, der sich selbst deu-
tet*» [1910]. Εκεί ανακοινώνει το όνειρο ενός κοριτσιού, που αποτε-
λείται από δύο όνειρα μιας νύχτας, τα οποία ξεχωρίζουν ακόμη και
χρονικά και από τα οποία το δεύτερο κλείνει με μια ονειρώξη. Αυτό
το όνειρο με την ονειρώξη επέτρεψε μια ερμηνεία που έφθασε ως
τις τελευταίες λεπτομέρειες, σχεδόν χωρίς τη συμβολή της ονειρευό-
μενης, και το πλήθος σχέσεων μεταξύ των δύο ονειρικών περιεχομέ-
νων κατέστησε δυνατή τη διάγνωση ότι το πρώτο όνειρο με τη συνε-
σταλμένη του μορφή εξέφραζε ό,τι και το δεύτερο, έτσι ώστε το
όνειρο με την ονειρώξη συνέβαλε στην εξήγηση του πρώτου. Βάσει
αυτού του παραδείγματος ο Rank δικαιολογημένα συζητεί τη σημα-
σία των ονειρωκτικών ονείρων για τη θεωρία του ονειρεύεσθαι γε-
νικότερα. [Βλέπε πιο κάτω κεφ. Ε, τέλος].

Σε πολύ λίγες περιπτώσεις θα μπορούσαμε σύμφωνα με τις εμπει-
ρίες μου να ερμηνεύσουμε τη σαφήνεια ή το συγκεχυμένο του ονεί-
ρου ως βεβαιότητα ή αβεβαιότητα του ονειρικού υλικού. Αργότερα
θα έχω την ευκαιρία να αποκαλύψω έναν παράγοντα ονειροπλα-
σίας, τον οποίο δεν έχω αναφέρει ως τώρα: από την επίδρασή του
εξαρτάται ουσιαστικά αυτή η κλίμακα ποιότητων του ονείρου.

Σε μερικά όνειρα, που ως ένα σημείο περιστάνουν μια ορισμένη κατάσταση και ένα σκηνικό, παρουσιάζονται διακοπές, οι οποίες περιγράφονται με τα ακόλουθα λόγια: «Τότε όμως ήταν σαν να επρόκειτο ταυτόχρονα για άλλον τόπο, και εκεί συνέβη αυτό ή εκείνο». Αυτό που με τέτοιον τρόπο διακόπτει την κεντρική υπόθεση του ονείρου, η οποία σε λίγο μπορεί να συνεχισθεί και πάλι, μέσα στο ονειρικό υλικό αποδεικνύεται ότι είναι μια δευτερεύουσα πρόταση, μια παρεμβαλλόμενη σκέψη. Ο υποθετικός λόγος στις ονειρικές ιδέες εκφράζεται στο όνειρο ως ταυτοχρονία (αν-όταν).

Τι σημαίνει η τόσο συχνά εμφανιζόμενη εντύπωση της ανεσταλμένης κίνησης, που προσεγγίζει τόσο πολύ το άγχος; Θέλουμε να βαδίσουμε και δεν μπορούμε να ξεκολλήσουμε από τη θέση μας, θέλουμε να κάνουμε μια δουλειά και σκοντάφτουμε διαρκώς σε εμπόδια. Το τραίνο είναι έτοιμο να ξεκινήσει και δεν μπορούμε να το προλάβουμε· σηκώνουμε το χέρι, για να εκδηκηθούμε για μια προσβολή, και αυτό δεν υπακούει κλπ. Αυτή την εντύπωση στο όνειρο τη γνωρίσαμε ήδη στα όνειρα επιδειξιμανίας [μέρος V, κεφ. Δ(α)· βλέπε επίσης μέρος VI, κεφ. Α, όνειρο II της πρώτης σειράς], αλλά δεν αποπειραθήκαμε ακόμη σοβαρά να την ερμηνεύσουμε. Θα ήταν άνετο πλην ανεπαρκές να απαντήσουμε ότι στον ύπνο υπάρχει κινητική παράλυση, η οποία γίνεται αισθητή μέσω της προαναφερόμενης εντύπωσης. Μπορούμε να ρωτήσουμε: Γιατί λοιπόν δεν ονειρευόμαστε συνεχώς για τέτοιες ανεσταλμένες κινήσεις; Μπορούμε να αναμένουμε ότι αυτή η αίσθηση, που προκαλείται κάθε φορά στον ύπνο, υπηρετεί κάποιους σκοπούς της παράστασης και εγείρεται μόνον από την ανάγκη που υπάρχει στο ονειρικό υλικό γι' αυτή την παράσταση.

Η αδυναμία πραγματοποίησης δεν εμφανίζεται στο όνειρο πάντοτε ως εντύπωση, αλλά και απλώς ως μέρος του ονειρικού περιεχομένου. Νομίζω ότι μια τέτοια περίπτωση είναι ιδιαίτερα κατάλληλη προκειμένου να εξηγήσουμε τη σημασία αυτού του ονειρικού εξαρτήματος. Θα ανακοινώσω συντομευμένο ένα όνειρο, όπου μου καταλογίζεται ανεντιμότητα. *Ο τόπος είναι ένα μείγμα ιδιωτικής κλινικής και πολλών άλλων καταστημάτων. Εμφανίζεται ένας υπηρέτης και με φωνάζει για μια εξέταση. Στο όνειρο ξέρω ότι κάτι λείπει και ότι η εξέταση γίνεται λόγω υποψίας ότι το έχω οικειοποιηθεί εγώ. Η ανάλυση δείχνει ότι η εξέταση πρέπει να ληφθεί ως διφορούμενη έννοια, στην οποία περιλαμβάνεται και η ιατρική εξέταση. Έχοντας συνείδηση της αθωότητάς μου και της συμβουλευτικής μου λειτουργίας σε αυτό το ίδρυμα, ακολουθώ τον υπηρέτη ήρεμος. Σε μια πόρτα μας δέχεται ένας άλλος υπηρέτης, ο οποίος λέει δείχνοντάς με: Αυτόν φέρατε; Αυτός είναι έντιμος άνθρωπος. Ύστερα πηγαίνω χωρίς υπηρέτη σε*

μια μεγάλη αίθουσα με μηχανές, η οποία μου θυμίζει μια κόλαση με τις σατανικές της ασκήσεις τιμωρίας. Βλέπω δεμένον σε μια μηχανή έναν συνάδελφο, ο οποίος θα είχε κάθε λόγο να ενδιαφερθεί για μένα· αλλά αυτός δεν με προσέχει. Τότε μου λένε ότι μπορώ να πηγαίνω. Δεν βρίσκω όμως το καπέλο μου και πράγματι δεν μπορώ να φύγω.

Η εκπληρωνόμενη επιθυμία σε αυτό το όνειρο είναι προφανώς το γεγονός ότι με αναγνωρίζουν ως έντιμο άνθρωπο και μου επιτρέπουν να φύγω· στις ονειρικές σκέψεις πρέπει λοιπόν να υπάρχει κάθε είδους υλικό που περιέχει αντίθετους ισχυρισμούς. Η έγκριση της αποχώρησής μου είναι ένδειξη άφεσης αμαρτιών· όταν λοιπόν το όνειρο στην κατακλείδα φέρνει ένα γεγονός που με εμποδίζει να φύγω, τότε είναι ευνόητο να συμπεράνω ότι με αυτή την κίνηση επιβάλλεται το καταπιεσμένο υλικό με τους αντίθετους ισχυρισμούς. Η αδυναμία να βρω το καπέλο σημαίνει δηλαδή: Και όμως δεν είσαι έντιμος άνθρωπος. Η ανικανότητα πραγματοποίησης στο όνειρο είναι μια έκφραση αντίρρησης, ένα «όχι», οπότε πρέπει να διορθωθεί ο προηγούμενος ισχυρισμός [βλέπε σημείωση 348 και το αντίστοιχο κείμενο] ότι το όνειρο δεν μπορεί να εκφράσει το όχι.³⁷³

Σε άλλα όνειρα, όπου η μη πραγματοποίηση της κίνησης δεν περιέχεται απλώς ως κατάσταση, αλλά ως αίσθηση, η ίδια αντίρρηση εκφράζεται με την αίσθηση της αναστολής στην κίνηση δυνατώτερα, ως μία θέληση στην οποία εναντιώνεται μια αντίρροπη θέληση. Η αίσθηση της αναστολής στην κίνηση παριστάνει λοιπόν μια σύγκρουση θελήσεων. [Βλέπε μέρος V, κεφ. Δ (α)]. Αργότερα [μέρος VII, κεφ. Γ, τέλος] θα δούμε ότι ακριβώς η κινητική παράλυση στον ύπνο ανήκει στις θεμελιακές προϋποθέσεις της ψυχικής διεργασίας κατά τη διάρκεια του ονειρεύεσθαι. Η ώθηση που μεταβιβάζεται στα κινητήρια νεύρα δεν είναι παρά η θέληση, και η βεβαιότητα ότι στον ύπνο νοιώθουμε αυτή την ώθηση ανασταλμένη κάνει όλη αυτή τη διαδικασία κατάλληλη για την παράσταση της βούλησης και του «όχι» που της αντιτίθεται. Σύμφωνα με τις εξηγήσεις μου για το φαινόμενο του άγχους είναι ευνόητο ότι η εντύπωση της αναστολής της θέλησης βρίσκεται τόσο κοντά στο άγχος και ότι στο όνειρο συνδέεται πολύ συχνά με αυτό. Το άγχος είναι μια λιμπιντική ώθηση, η οποία ορμάται από το ασυνείδητο και αναστέλλεται από το προσυνειδητό.³⁷⁴ Όπου λοιπόν στο όνειρο η αίσθηση της αναστολής συνδέεται με το άγχος, πρόκειται κατ' ανάγκη για μια θέληση, που άλλοτε ήταν ικανή να αναπτύσσει τη λίμπιντο, πρόκειται δηλαδή για μια σεξουαλική παρόρμηση.

Το ερώτημα τι σημαίνει³⁷⁵ η συχνά κατά τη διάρκεια του ονείρου εκφερόμενη κρίση: «αυτό βέβαια είναι απλώς όνειρο» καθώς και σε

ποιά ψυχική δύναμη πρέπει να αποδοθεί θα το συζητήσω σε άλλο σημείο (βλέπε πιο κάτω [κεφ. Θ, αρχή]). Εδώ προεξοφλώ ότι στοχεύει στην υποτίμηση του περιεχομένου του ονείρου. Το παραπλήσιο ενδιαφέρον πρόβλημα, τι εκφράζεται όταν στο ίδιο το όνειρο ένα ορισμένο περιεχόμενο χαρακτηρίζεται ως κάτι που το «ονειρευθήκαμε», το αίνιγμα δηλαδή του «ονείρου μέσα στο όνειρο», το έλυσε ο W. Stekel [1909, 459 κ.ε.] στο ίδιο πνεύμα, αναλύοντας μερικά πειστικά παραδείγματα. Αυτό που «ονειρευθήκαμε», ως μέρος του ονείρου, μέλλει και εδώ να υποτιμηθεί, να χάσει τον χαρακτήρα του ως κάτι πραγματικό· αυτό που μετά το ξύπνημα από το «όνειρο μέσα στο όνειρο» αποτελεί τη συνέχεια του ονείρου είναι αυτό που η ονειρική επιθυμία θέλει να το βάλει στη θέση της εξαλειμμένης πραγματικότητας. Μπορούμε λοιπόν να δεχθούμε ότι αυτό που στο όνειρο χαρακτηρίζεται ως «όνειρο» παριστάνει την πραγματικότητα, την πραγματική ανάμνηση, ενώ η συνέχεια του ονείρου περιέχει την παράσταση αυτού που ο ονειρευόμενος απλώς επιθυμεί. Η παρενθήκη ενός ορισμένου περιεχομένου σε ένα «όνειρο στο όνειρο» πρέπει δηλαδή να ταυτισθεί με την ευχή να μην είχε γίνει αυτό που χαρακτηρίστηκε ως όνειρο. Με άλλα λόγια:³⁷⁶ όταν ένα ορισμένο γεγονός παρεμβάλλεται μέσα σε ένα όνειρο από την ίδια την εργασία του ονείρου, αυτό σημαίνει την πιο κατηγορηματική επιβεβαίωση ότι αυτό το γεγονός είναι πραγματικό, την ισχυρότερη *κατάφασή* του. Η εργασία του ονείρου χρησιμοποιεί το ίδιο το ονειρεύεσθαι ως μορφή απόρριψης και έτσι πιστοποιεί την αντίληψη ότι το όνειρο είναι μια εκπλήρωση επιθυμίας.³⁷⁷

Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΜΟΤΗΤΑ

Μέχρι τώρα ασχοληθήκαμε σχεδόν αποκλειστικά με την εξέταση του ερωτήματος πώς το όνειρο παριστάνει τις σχέσεις μεταξύ των ονειρικών ιδεών, ανατρέξαμε όμως πολλές φορές στο παραπέρα θέμα σχετικά με τις μεταβολές που υφίσταται γενικά το ονειρικό υλικό για τους σκοπούς της διαμόρφωσης του ονείρου. Γνωρίζουμε τώρα ότι το ονειρικό υλικό, απογυμνωμένο κατά ένα μέρος από τις σχέσεις του, υφίσταται μια συμπίεση, ενώ ταυτόχρονα μεταθέσεις της έντασης ανάμεσα στα στοιχεία τού επιβάλλουν μια ψυχική μεταξίωση αυτού του υλικού. Οι μεταθέσεις που λάβαμε υπόψη μας αποδείχθηκαν υποκαταστάσεις μιας ορισμένης ιδέας από μια άλλη, στον συνειρμό τρόπον τινά προσκείμενη, και υπηρέτησαν τη συμπύκνωση, καθώς με αυτόν τον τρόπο στη θέση δύο στοιχείων περιλήφθηκε στο όνειρο ένα ενδιάμεσο με κοινά σημεία και από τα δύο. Ένα άλλο είδος συμπύκνωσης δεν αναφέρθηκε ακόμη. Οι αναλύσεις όμως μας διδάσκουν ότι ένα τέτοιο είδος υπάρχει και ότι εκδηλώνεται με μια *αντικατάσταση της γλωσσικής έκφρασης* για την αντίστοιχη σκέψη. Πρόκειται και τις δύο φορές για μετάθεση κατά μήκος μιας συνειρμικής αλυσίδας, αλλά η ίδια διαδικασία λαμβάνει χώρα σε διάφορες ψυχικές σφαίρες, και το αποτέλεσμα αυτής της μετάθεσης; είναι ότι τη μία φορά ένα στοιχείο υποκαθίσταται από ένα άλλο, ενώ στην άλλη περίπτωση ένα στοιχείο ανταλλάσσει τη *διατύπωσή* του με μια άλλη.

Αυτό το δεύτερο είδος των μεταθέσεων, που εμφανίζονται κατά την ονειροπλασία, δεν παρουσιάζει μόνο μεγάλο θεωρητικό ενδιαφέρον, αλλά είναι και ιδιαίτερα κατάλληλο να φωτίσει την εικόνα του φανταστικού παραλογισμού, με την οποία περιβάλλεται το όνειρο. Η μετάθεση γίνεται κατά κανόνα έτσι, ώστε μια άχρωμη και αφηρημένη έκφραση της ονειρικής σκέψης ανταλλάσσεται με μια εικονική και συγκεκριμένη. Το πλεονέκτημα, κατά συνέπεια και η πρόθεση αυτής της ανταλλαγής, είναι προφανές. Η μεταφορική έκφραση είναι για το όνειρο *παραστάσιμη*, μπορεί να ενσωματωθεί σε μια κατάσταση, ενώ η αφηρημένη έκφραση της ονειρικής ιδέας θα παρουσίαζε παρόμοιες δυσκολίες όπως ίσως ένα πολιτικό κύριο άρθρο εφημερίδας στην εικονογράφηση. Αυτή η αντικατάσταση δεν ευνοεί μόνο την παραστασιμότητα, αλλά και τη μεριά της συμπύκνωσης και της λογοκρισίας. Αν η αφηρημένα εκφραζόμενη και κατά συνέπεια άχρηστη ονειρική ιδέα έχει μετασηματισθεί σε μια μεταφορική γλώσσα, τότε προκύπτουν ανάμεσα σε αυτή την έκφραση και το υπόλοιπο

υλικό ευκολότερα απότι προηγουμένως οι επαφές και οι ταυτότητες που χρειάζεται η εργασία του ονείρου και που, όταν δεν υπάρχουν, τις δημιουργεί, διότι οι συγκεκριμένοι όροι είναι σε κάθε γλώσσα πιο αναπτυγμένοι και επιτρέπουν πλουσιότερες συνδέσεις απότι οι αφηρημένοι. Μπορούμε να φαντασθούμε ότι ένα μεγάλο μέρος της ενδιάμεσης εργασίας κατά την ονειροπλασία, που επιζητεί να περιορίσει τις χωριστές ονειρικές ιδέες σε μια κατά το δυνατόν σύντομη και ενιαία έκφραση μέσα στο όνειρο, γίνεται με αυτόν τον τρόπο, δηλαδή με τον κατάλληλο γλωσσικό μετασχηματισμό των επιμέρους σκέψεων. Η μία ιδέα, της οποίας η έκφραση είναι ίσως για άλλους λόγους δεδομένη, θα επιδρά, κατανέμοντας και επιλέγοντας, στις δυνατότητες έκφρασης της άλλης, και αυτό ίσως εξαρχής, με παρόμοιο τρόπο όπως στην εργασία του ποιητή. Για να δημιουργηθεί ένα ποίημα με ομοιοκαταληξία, ο δεύτερος ομοιοκαταληκτών στίχος υπόκειται σε δύο όρους· πρέπει να εκφράζει το αρμόζον νόημα και η έκφρασή του πρέπει να καταλήγει σε ομοηχία με τον πρώτο. Τα καλύτερα ποιήματα είναι βέβαια εκείνα στα οποία δεν φαίνεται η πρόθεση εύρεσης της ομοιοκαταληξίας, αλλά οι δύο σκέψεις επέλεξαν τη γλωσσική έκφραση εξαρχής μέσω αμοιβαίας επαγωγής, έτσι ώστε η ομοηχία να επιτυγχάνεται με ελαφρές μετατροπές.

Σε μερικές περιπτώσεις η ανταλλαγή της έκφρασης εξυπηρετεί τη συμπύκνωση του ονείρου με συντομότερο τρόπο, καθώς επιτρέπει να βρεθεί μια σύνταξη που ως διαφορούμενη καθιστά δυνατή την έκφραση περισσότερων ονειρικών ιδεών. Ολόκληρο το πεδίο των λεκτικών ευφυολογημάτων βρίσκεται έτσι στη διάθεση της εργασίας του ονείρου. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει ο ρόλος που αναλαμβάνουν οι λέξεις κατά τη διαμόρφωση του ονείρου. Η λέξη, κομβικό σημείο πολλαπλών παραστάσεων, είναι τρόπον τινά μια ταγμένη πολυσημαντότητα, και οι νευρώσεις (έμμονες ιδέες, φοβίες) εκμεταλλεύονται τα πλεονεκτήματα, που προσφέρει η λέξη με αυτόν τον τρόπο στη συμπύκνωση και τη μεταμφίεση, όχι λιγότερο ανενδοίαστα απότι το όνειρο.³⁷⁸ Είναι εύκολο να δείξουμε ότι κατά τη μετάθεση της έκφρασης επωφελείται και η ονειρική παραμόρφωση. Είναι παραπλανητικό να χρησιμοποιείται μια λέξη με διαφορούμενη σημασία αντί δύο μονοσήμαντων, και η αντικατάσταση των καθημερινών νηφάλιων εκφράσεων με εκφραστικές εικόνες δυσχεραίνει την κατανόηση, αφού μάλιστα το όνειρο δεν μας λείπει ποτέ αν τα στοιχεία που παρουσιάζει πρέπει να ληφθούν κυριολεκτικά ή μεταφορικά, αν πρέπει να συσχετισθούν με το ονειρικό υλικό άμεσα ή μέσω παρεμβαλλόμενων τρόπων έκφρασης.³⁷⁹ Κατά την ερμηνεία κάθε ονειρικού στοιχείου είναι γενικά αμφίβολο αν αυτό:

α) πρέπει να ληφθεί υπό την θετική ή την αρνητική έννοια (σχέση αντίθεσης),

β) πρέπει να ερμηνευθεί ιστορικά (ως ανάμνηση),

γ) συμβολικά, ή αν

δ) η αξιολόγησή του πρέπει να στηριχθεί στη λεκτική διατύπωσή του.

Παρ' όλη αυτή την πολύπλευρη φύση της, μπορούμε να πούμε ότι η παράσταση της εργασίας του ονείρου, η οποία βέβαια δεν έχει την πρόθεση να γίνει κατανοητή, δεν δημιουργεί στον μεταφραστή μεγαλύτερες δυσκολίες απότι, ας πούμε, οι παλαιοί γραφείς ιερογλύφων στους αναγνώστες τους.

Παραδείγματα παραστάσεων στο όνειρο, που συγκρατούνται μόνο από τον διαφορούμενο χαρακτήρα της έκφρασης, ανέφερα ήδη αρκετά («Το στόμα δεν ανοίγει καλά», στο όνειρο με την ένεση [μέρος II]. «Και πράγματι δεν μπορώ να φύγω», στο τελευταίο όνειρο, τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου κλπ.). Θα ανακοινώσω τώρα ένα όνειρο, στην ανάλυση του οποίου η εικονοποίηση της αφηρημένης ιδέας παίζει μεγαλύτερο ρόλο. Η διαφορά μιας τέτοιας ερμηνείας ονείρων από την ερμηνεία με τη βοήθεια συμβόλων μπορεί ακόμη να καθορισθεί με σαφήνεια· κατά τη συμβολική ερμηνεία των ονείρων το κλειδί του συμβολισμού επιλέγεται από τον ερμηνευτή αυθαίρετα· στις δικές μας περιπτώσεις γλωσσικής επένδυσης αυτά τα κλειδιά είναι γενικώς γνωστά και από την πάγια χρήση της γλώσσας δεδομένα. Αν κανείς έχει τη σωστή ιδέα σε σχέση με το σωστό γεγονός, μπορεί να εξηγήσει, ενμέρει ή εντελώς, όνειρα αυτού του είδους και ανεξάρτητα από τις πληροφορίες του ονειρευόμενου.

Μια κυρία από το φιλικό μου περιβάλλον ονειρεύεται: *Βρίσκεται στην όπερα. Είναι μια παράσταση Wagner, που κράτησε ως τις 7.15 το πρωί. Στις πρώτες σειρές και στην πλατεία βρίσκονται τραπέζια όπου το κοινό τρώει και πίνει. Ο εξάδελφός της, που μόλις επέστρεψε από το γαμήλιο ταξίδι, κάθεται με τη νεαρή γυναίκα του σε ένα τέτοιο τραπέζι· πλάι τους ένας αριστοκράτης. Γι' αυτόν λέγεται ότι τον έφερε μαζί της από το γαμήλιο ταξίδι η νεαρή γυναίκα, εντελώς ανοικτά, όπως φέρνει κανείς από το γαμήλιο ταξίδι ένα καπέλο. Καταμεσής στις πρώτες σειρές καθισμάτων βρίσκεται ένας ψηλός πύργος με μια εξέδρα στην κορυφή, που περικλείεται από ένα σιδερένιο κιγκλίδωμα. Εκεί ψηλά στέκεται ο διευθυντής της ορχήστρας με τα χαρακτηριστικά του Hans Richter· γυροφέρει διαρκώς πίσω από το κιγκλίδωμά του, ιδρώνει φοβερά, ενώ από αυτή τη θέση διευθύνει την ορχήστρα, που είναι διαταγμένη γύρω από τη βάση του πύργου. Η ονειρευόμενη κάθεται με μια (γνωστή μου) φίλη της*

σε ένα θεωρείο. Η μικρότερη αδελφή της θέλει να της δώσει, από τις πρώτες σειρές ψηλά στο θεωρείο, ένα μεγάλο κομμάτι κάρβουνο, με την αιτιολογία ότι όντως η ίδια δεν ήξερε ότι θα κρατήσει τόσο πολύ και τώρα μάλλον θα κρυώνει αξιολύπητα. (Λες και τα θεωρεία θα έπρεπε κατά τη διάρκεια της μεγάλης παράστασης να θερμανθούν).

Το όνειρο είναι ασφαλώς αρκετά ανόητο, αν και είναι προσανατολισμένο σε μια κατάσταση. Ο πύργος ανάμεσα στα πρώτα καθίσματα, από όπου ο μαέστρος διευθύνει την ορχήστρα· προπάντων όμως το κάρβουνο που της δίνει ψηλά στο θεωρείο η αδελφή της! Επίτηδες δεν ζήτησα να αναλυθεί αυτό το όνειρο· γνωρίζοντας κάπως τις προσωπικές σχέσεις της ονειρευόμενης κατάφερα να ερμηνεύσω ορισμένα μέρη του μόνος μου. Ήξερα ότι έτρεφε μεγάλη συμπάθεια για έναν μουσικό, η σταδιοδρομία του οποίου διακόπηκε πρόωρα εξαιτίας μιας ψύχωσης. Αποφάσισα λοιπόν να πάρω κατά λέξη τον πύργο των πρώτων καθισμάτων. Από αυτό προέκυψε ότι ο άντρας που επιθυμούσε να δει στη θέση του Hans Richter δέσποζε σαν πύργος πάνω από τα άλλα μέλη της ορχήστρας. Αυτός ο πύργος πρέπει να αποκληθεί *μεικτό μόρφωμα κατά παράθεση*· με τη βάση του παριστάνει το μεγαλείο του άντρα, με το κιγκλίδωμα ψηλά, πίσω από το οποίο γυροφέρνει σαν ζώο στο κλουβί (υπαινιγμός για το όνομα του άτυχου μουσικού³⁸⁰), την κατοπινότερη μοίρα του. Ο «πύργος των τρελών» θα ήταν μάλλον η λέξη όπου θα μπορούσαν να συμπέσουν οι δύο ιδέες.

Αφού αποκαλύφθηκε έτσι ο τρόπος παράστασης αυτού του ονείρου, μπορούμε να επιχειρίσουμε με το ίδιο κλειδί την εξήγηση του δεύτερου φαινομενικού παραλογισμού, αυτού με το κάρβουνο που της προσφέρει η αδελφή της. «Κάρβουνο» έπρεπε να σημαίνει «κρυφός έρωτας».

«Καμμιά φωτιά ή κάρβουνο
δεν μπορεί τόση κάψα να φέρει
σαν τον κρυφό τον έρωτα,
που κανείς δεν τον ξέρει».³⁸¹

Η ίδια και η φίλη της είχαν μείνει καθιστές· η νεότερη αδελφή, που έχει ελπίδες να παντρευθεί, της προσφέρει το κάρβουνο, «επειδή η ίδια όντως δεν ήξερε ότι θα κρατήσει τόσο πολύ». Στο όνειρο δεν λέγεται τι είναι αυτό που θα κρατήσει τόσο πολύ· στην αφήγηση θα συμπληρώναμε: η παράσταση. Στο όνειρο μπορούμε να εξετάσουμε την πρόταση χωριστά, να τη θεωρήσουμε διαφορούμενη και να προσθέσουμε: «ώσου να παντρευθεί». Η ερμηνεία «κρυφός

έρωτας» υποστηρίζεται τότε από την αναφορά του εξαδέλφου, που κάθεται στα πρώτα καθίσματα με τη γυναίκα του, και από την ανοικτή ερωτική σχέση που αποδίδεται στην τελευταία. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στον κρυφό και τον ανοικτό έρωτα, ανάμεσα στη φωτιά της και στην ψυχρότητα της νεαρής γυναίκας κυριαρχούν μέσα στο όνειρο. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει άλλωστε ένας «υψηλά ισταμένος» ως μετοχή ανάμεσα στον αριστοκράτη και στον μουσικό που έδινε λαβή για μεγάλες ελπίδες.³⁸²

Με αυτές τις αναλύσεις αποκαλύψαμε τέλος έναν τρίτο παράγοντα,³⁸³ η συμμετοχή του οποίου κατά τη μεταμόρφωση των ονειρικών ιδεών σε περιεχόμενο του ονείρου πρέπει να θεωρηθεί σημαντική: *Η μέριμνα για την παραστασιμότητα στο ιδιότυπο ψυχικό υλικό που χρησιμοποιεί το όνειρο*, δηλαδή συνήθως σε οπτικές εικόνες. Ανάμεσα στις διάφορες παράλληλες συνδέσεις με τις ουσιώδεις ονειρικές ιδέες προτιμάται εκείνη που επιτρέπει μια οπτική παράσταση, και η εργασία του ονείρου δεν αποφεύγει τον κόπο να μεταγγίσει ίσως την άκαμπτη ιδέα πρώτα σε άλλον γλωσσικό τύπο, έστω και αν αυτός είναι λιγότερο συνηθισμένος, αρκεί μόνο να επιτρέπει την παράστασή του και έτσι να τερματίζει την ψυχολογική αμηχανία της στενοχωρούμενης σκέψης. Αυτή η μετακένωση του περιεχομένου μιας ονειρικής ιδέας σε άλλο καλούπι μπορεί όμως να εξυτηρηθεί και την εργασία της συμπύκνωσης και να δημιουργήσει σχέσεις προς μια άλλη ιδέα, οι οποίες διαφορετικά δεν θα υπήρχαν. Αυτή η άλλη ιδέα μπορεί ίσως, ακόμη και για λόγους διευκόλυνσης, να έχει μεταβάλει προηγουμένως την αρχική της έκφραση.

Ο Herbert Silberer (1909)³⁸⁴ έδειξε έναν καλό τρόπο πώς νά παρατηρήσουμε άμεσα τη διαδραματιζόμενη στήν ονειροπλασία μετατροπή των σκέψεων σε εικόνες· έτσι μπορούμε να μελετήσουμε απομονωμένον αυτόν τον ένα παράγοντα της εργασίας του ονείρου. Όταν σε κατάσταση κόπωσης και υπνηλίας ανάγκαζε τον εαυτό του να καταβάλει μια διανοητική προσπάθεια, συχνά συνέβαινε να διολισθαίνει η σκέψη του και στη θέση της να εμφανίζεται μια εικόνα, στην οποία τότε μπορούσε να αναγνωρίσει το υποκατάστατο της σκέψης. Ο Silberer αποκαλεί αυτό το υποκατάστατο με τον μάλλον απρόσφορο όρο «αυτοσυμβολικό». Θα παραθέσω τώρα μερικά παραδείγματα από την εργασία του Silberer [ό.π. 519-22], στα οποία λόγω μερικών ιδιοτήτων των παρατηρούμενων φαινομένων θα επανέλθω και αργότερα. [Βλέπε πιο κάτω κεφ. Θ, τέλος].

«*Παράδειγμα 1. Σκέφτομαι ότι προτίθεμαι να βελτιώσω ένα ανώμαλο χωρίο ενός άρθρου μου.*

Σύμβολο: Βλέπω τον εαυτό μου να πλανίζει ένα ξύλο».

«*Παράδειγμα 5.* Προσπαθώ να αναλογισθώ τον σκοπό μερικών μεταφυσικών μελετών που προτίθεμαι να επιχειρήσω αμέσως. Αυτός ο σκοπός συνίσταται, καθώς νομίζω, στο γεγονός ότι αναζητώντας τη βάση της ύπαρξης προωθούμαστε σε όλο και υψηλότερες μορφές συνείδησης ή σε ολοένα ανώτερα στρώματα ύπαρξης.

Σύμβολο: Περνάω ένα μακρύ μαχαίρι κάτω από μια τούρτα, σάν να θέλω να πάρω ένα κομμάτι.

Ερμηνεία: Η κίνησή μου με το μαχαίρι σημαίνει την «προώθηση» για την οποία γίνεται λόγος... Η επιλογή αυτού του συμβόλου εξηγείται ως εξής: Στο τραπέζι αναλαμβάνω μερικές φορές τό κόψιμο και το σερβίρισμα της τούρτας, μια δουλειά για την οποία χρησιμοποιώ ένα μακρύ και ευλύγιστο μαχαίρι και απαιτείται αρκετή προσοχή. Ιδιαίτερα δύσκολο είναι να αποχωρισθούν και να βγουν καθαρά οι κομμένες μερίδες της τούρτας· το μαχαίρι πρέπει να συρθεί προσεκτικά κάτω από τα εκάστοτε κομμάτια (η αργή «προώθηση» για να φθάσουμε στη βάση). Υπάρχουν όμως και άλλα σύμβολα στην εικόνα. Η τούρτα του συμβόλου είχε πολλά στρώματα, από τα οποία έπρεπε να περάσει το μαχαίρι (τα στρώματα της συνείδησης και της σκέψης)».

«*Παράδειγμα 9.* Χάνω τον ειρμό μιας σκέψης. Καταβάλλω προσπάθειες να ξαναβρώ το νήμα, αλλά πρέπει να αναγνωρίσω ότι μου διέφυγε εντελώς το σημείο σύνδεσης.

Σύμβολο: Μια τυπογραφική πλάκα, από την οποία βγήκαν οι τελευταίες αράδες».

Αναλογιζόμενοι τον ρόλο που παίζουν στη διανοητική ζωή του μορφωμένου τα ευφυολογήματα, οι ρήσεις, τα τραγούδια και οι παροιμίες, θα ήταν εύλογο να περιμένουμε ότι για την παράσταση των ονειρικών ιδεών θα χρησιμοποιούνταν πολύ συχνά τέτοιου είδους μεταμφιέσεις. Τι σημαίνουν π.χ. στο όνειρο αμάξια γεμισμένα το καθένα και με άλλο λαχανικό; Είναι η επιθυμητή αντίθεση προς τα «χόρτα και γογγύλια», δηλαδή το «φύρδην-μίγδην» και συνεπώς σημαίνει «αταξία». Απορώ που ένα τέτοιο όνειρο μου αναφέρθηκε μία και μοναδική φορά.³⁸⁵ Μόνο για λίγα πράγματα αποκρυσταλλώθηκαν ονειρικά σύμβολα γενικής ισχύος βάσει γενικότερα γνωστών υπαινιγμών και λεκτικών υποκατάστατων. Ένα μέρος αυτών των συμβόλων είναι άλλωστε κοινό στα όνειρα, στις ψυχονευρώσεις, στους μύθους και στα λαϊκά ήθη και έθιμα.³⁸⁶

Αν μάλιστα προσέξουμε καλύτερα, θα διαπιστώσουμε ότι η εργασία του ονείρου με αυτό το είδος της υποκατάστασης δεν πρωτοτυπεί. Για την επίτευξη των σκοπών της, σε αυτή την περίπτωση της

απαλλαγμένης από τη λογοκρισία παραστασιμότητας, ακολουθεί απλώς τους δρόμους που βρίσκει μπροστά της χαραγμένους στην ασυνείδητη σκέψη και προτιμά ακριβώς τις μεταμορφώσεις του απωθημένου υλικού, οι οποίες υπό το σχήμα του ευφυολογήματος και του υπαινιγμού μπορούν και να συνειδητοποιηθούν και από τις οποίες βρίθουν όλες οι φαντασιώσεις των νευρωτικών. Εδώ ανοίγεται ξαφνικά μια προοπτική για την κατανόηση των ονειρικών ερμηνειών του Scherner, τον ορθό πυρήνα των οποίων υπερασπίστηκα σε άλλα σημεία. [Βλέπε μέρος I, κεφ. Z και μέρος V, κεφ. Γ]. Η απασχόληση της φαντασίας ενός ανθρώπου με το σώμα του δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο του ονείρου. Οι αναλύσεις μού έδειξαν ότι στην ασυνείδητη σκέψη των νευρωτικών αποτελεί τον κανόνα και ανάγεται στη σεξουαλική περιέργεια, αντικείμενο της οποίας γίνονται για τον νεαρό ή τη νεαρή τα γεννητικά όργανα του άλλου, αλλά και του ιδίου φύλου. Όπως όμως πολύ εύστοχα υπογραμμίζουν ο Scherner [1861] και ο Volkelt [1875], το σπίτι δεν είναι ο μόνος κύκλος παραστάσεων που χρησιμοποιείται για συμβολισμούς της σωματικής σφαίρας, τόσο στο όνειρο όσο και στις ασυνείδητες φαντασιώσεις της νεύρωσης. Γνωρίζω ασθενείς που διατήρησαν πάντως τον αρχιτεκτονικό συμβολισμό του σώματος και των γεννητικών οργάνων (αφού το σεξουαλικό ενδιαφέρον ξεπερνάει το πεδίο των εξωτερικών γεννητικών οργάνων), όπου οι παραστάτες και οι κίνες σημαίνουν τα πόδια (όπως στο *Άσμα ασμάτων*), κάθε πύλη μας θυμίζει ένα από τα στόμα του σώματος («τρύπα»), κάθε αγωγός νερού το ουρητικό σύστημα κλπ. Προτιμάται όμως εξίσου και ο κύκλος παραστάσεων της ζωής των φυτών ή της κουζίνας ως κρησφύγετο σεξουαλικών εικόνων.³⁸⁷ Στην πρώτη περίπτωση έχει προπαρασκευάσει πολύ καλά το έδαφος η κοινή χρήση της γλώσσας, το καταστάλαγμα των φανταστικών παρομοιώσεων πολύ παλαιών εποχών (ο «αμπελώνας» του κυρίου, ο «σπόρος», ο «κήπος» του κοριτσιού στο *Άσμα ασμάτων*). Με φαινομενικά αθώους υπαινιγμούς για εργασίες στην κουζίνα μπορούμε να σκεφθούμε ή να ονειρευθούμε τις πιο άσχημες καθώς και τις πιο ενδόμυχες λεπτομέρειες της σεξουαλικής ζωής, και τα συμπτώματα της υστερίας γίνονται πράγματι ανερμήνευτα, αν ξεχάσουμε ότι τα καθημερινά και απαρατήρητα πράγματα είναι το καλύτερο κρησφύγετο για σεξουαλικούς συμβολισμούς. Έχει το σεξουαλικό του νόημα το γεγονός ότι νευρωτικά παιδιά δεν θέλουν να βλέπουν αίμα και ωμό κρέας, ότι τα αυγά τους προκαλούν εμετό, ότι ο φυσικός για τον άνθρωπο φόβος μπροστά στο φίδι στον νευρωτικό είναι υπέρμετρα αυξημένος, και παντού όπου η νεύρωση χρησιμοποιεί τέτοια προκαλύμματα ακολουθεί δρόμους που πορεύθηκε ολόκληρη η ανθρωπότητα σε παλαιότερες πε-

ριόδους του πολιτισμού, την ελαφρά καταχωνιασμένη ύπαρξη των οποίων μαρτυρούν ακόμη και σήμερα η κοινή χρήση της γλώσσας, οι προλήψεις και τα έθιμα.

Θα παραθέσω τώρα το όνειρο με τα λουλούδια μιας ασθενούς, που το είχα προαναγγείλει πιο πάνω [κεφ. Γ]. Σε αυτό υπογραμμίζω καθετί που πρέπει να ερμηνευθεί σεξουαλικά. Το ωραίο όνειρο μετά την ερμηνεία έπαψε να αρέσει στην ονειρευόμενη.

α) ΠΡΟΟΝΕΙΡΟ: *Εκείνη πηγαίνει στην κουζίνα και επιπλήττει τις δύο υπηρέτριες, διότι δεν καταφέρνουν να ετοιμάσουν «το λίγο φαγητό» και βλέπει πολλά αναποδογυρισμένα πιατικά για στέγνωμα, χοντροκομμένα και στοιβαγμένα σε σωρούς. Μεταγενέστερη προσθήκη: Οι δύο υπηρέτριες πηγαίνουν να φέρουν νερό, αναγκαζόμενες να κατεβούν σε ένα ποτάμι που φθάνει ως το σπίτι ή μέσα στην αυλή.³⁸⁸*

β) ΚΥΡΙΟ ΟΝΕΙΡΟ:³⁸⁹ *Κατεβαίνει από ψηλά,³⁹⁰ διαπερνώντας ιδιόρρυθμα κιγκλιδώματα ή φράχτες, που σχηματίζουν μεγάλα τετράγωνα από πλέγματα μικρών τετραγώνων.³⁹¹ Το μέρος δεν είναι φτιαγμένο για πέρασμα· πρέπει να προσέχει διαρκώς πού θα πατήσει και χαίρεται που το φουστάνι της δεν πιάνεται πουθενά και που περνάει χωρίς να χάσει την ευπρέπειά της.³⁹² Στο χέρι της κρατάει ένα μεγάλο κλαδί,³⁹³ στην πραγματικότητα κάτι σαν δέντρο σκεπασμένο με παχύ στρώμα κόκκινων λουλουδιών, διακλαδισμένο και απλωτό.³⁹⁴ Εδώ υπάρχει η ιδέα των ανθέων της κερασιάς, μοιάζουν όμως και με γεμάτες καμέλιες, οι οποίες βέβαια δεν βγαίνουν πάνω σε δέντρα. Κατεβαίνοντας κρατάει πρώτα ένα κλαδί, έπειτα ξαφνικά δύο, αργότερα πάλι ένα.³⁹⁵ Όταν φθάνει κάτω, αρκετά από τα πιο κάτω λουλούδια έχουν ήδη πέσει. Εκεί βλέπει έναν υπηρέτη να χτενίζει – όπως θα ήθελε να πει – ένα τέτοιο δέντρο, δηλαδή να μαδάει με ένα ξύλο χοντρά τσουλούφια μαλλιών, που κρέμονται από αυτό σαν βρύα. Άλλοι εργάτες έχουν κόψει τέτοια κλαδιά από έναν κήπο και τα έρριξαν στον δρόμο, όπου κοίτονται εδώ και εκεί, έτσι που πολλοί άνθρωποι παίρνουν μερικά μαζί τους. Εκείνη όμως ρωτάει αν αυτό είναι σωστό, αν μπορεί κανείς να πάρει ένα.³⁹⁶ Στον κήπο στέκεται ένας νέος άντρας (γνωστή της προσωπικότητα, ξένος), που τον πλησιάζει, για να τον ρωτήσει πώς μπορεί να μεταφυτεύσει κανείς τέτοια κλαδιά στον δικό της κήπο.³⁹⁷ Αυτός την αγκαλιάζει, αυτή εναντιώνεται και τον ρωτάει τι του πέρασε από τον νου, αν νομίζει πως μπορεί να την αγκαλιάσει. Αυτός λέει ότι δεν είναι αδίκημα, αλλά κάτι επιτρεπτό.³⁹⁸ Στη συνέχεια είναι πρόθυμος να πάει μαζί της στον άλλο κήπο, για να της δείξει το φύτευμα, και της λέει κάτι που εκείνη δεν το καταλαβαίνει εντελώς: Εκτός αυτού μου λείπουν*

τρία μέτρα (έπειτα λέει: τετραγωνικά μέτρα) ή τρεις οργιές έδαφος. Είναι σαν να της ζητάει κάτι ως αντάλλαγμα για την προθυμία του, σαν να είχε την πρόθεση να αποζημιωθεί στον δικό της κήπο ή σαν να ήθελε να απατήσει κάποιον νόμο, να έχει ένα πλεονέκτημα από αυτό, χωρίς να ζημιωθεί εκείνη. Αν ύστερα της δείχνει κάτι, αυτό δεν το ξέρει.

Το παραπάνω όνειρο, που εξαιρείται λόγω των συμβολικών του στοιχείων, πρέπει να αποκληθεί «βιογραφικό». Τέτοια όνειρα παρουσιάζονται συχνά στις ψυχαναλύσεις, ίσως όμως μόνο σπάνια έξω από αυτές.³⁹⁹

Τέτοιου είδους υλικό διαθέτω φυσικά υπεράφθονο, αλλά η ανακοίνωσή του θα μας οδηγούσε σε εκτεταμένες συζητήσεις νευρωτικών καταστάσεων. Από όλο το υλικό προκύπτει το ίδιο συμπέρασμα, ότι δεν χρειάζεται να δεχθούμε μια ιδιαίτερη συμβολιστική δραστηριότητα της ψυχής κατά την εργασία του ονείρου, αλλά ότι το όνειρο χρησιμοποιεί τέτοιους συμβολισμούς, οι οποίοι βρίσκονται ήδη έτοιμοι στην ασυνείδητη σκέψη, διότι λόγω της παραστασιμότητάς τους, συχνότατα και λόγω της απαλλαγής τους από τη λογοκρισία, ανταποκρίνονται καλύτερα στις απαιτήσεις της ονειροπλασίας.

Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΜΕΣΩ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ ΑΛΛΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΝΕΙΡΑ⁴⁰⁰

Η ανάλυση του τελευταίου βιογραφικού ονείρου αποδεικνύει ότι είχα αναγνωρίσει εξαρχής τη συμβολική του ονείρου. Στην πλήρη αξιολόγηση του εύρους της και της σημασίας της οδηγήθηκα όμως σταδιακά, με την μεγαλύτερη εμπειρία και υπό την επιρροή των εργασιών του W. Stekel (1911), για τις οποίες είναι σωστό εδώ να κάνω μερικές παρατηρήσεις. [1925].

Αυτός ο συγγραφέας, ο οποίος έβλαψε και ωφέλησε ίσως στον ίδιο βαθμό την ψυχανάλυση, παρουσίασε πολυάριθμες αναπάντεχες μεταφράσεις συμβόλων, οι οποίες αρχικά δεν έγιναν πιστευτές, αλλά αργότερα επιβεβαιώθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους και έπρεπε να γίνουν δεκτές. Η αξία του Stekel δεν μειώνεται από την παρατήρηση ότι οι επιφυλάξεις των άλλων δεν ήταν αδικαιολόγητες. Διότι τα παραδείγματά του, στα οποία στήριζε τις ερμηνείες του, συχνά δεν ήταν πειστικά και ο ίδιος είχε χρησιμοποιήσει μια μέθοδο που πρέπει να απορριφθεί ως επιστημονικά αναξιόπιστη. Ο Stekel ερμήνευε τα σύμβολα με τη βοήθεια της διαίσθησης, δυνάμει μιας προσωπικής ικανότητας να κατανοεί τα σύμβολα με άμεσο τρόπο. Μια τέτοια τέχνη όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί γενική προϋπόθεση, η αποδοτικότητα της ξεφεύγει από κάθε κριτική και τα συμπεράσματά της δεν μπορούν κατά συνέπεια να θεωρηθούν αξιόπιστα. Είναι σαν να ήθελε κανείς να στηρίξει τη διάγνωση των μολυσματικών νόσων στις οσφρητικές εντυπώσεις στο κρεβάτι του ασθενούς, μολονότι υπήρχαν αναμφισβήτητα κλινικοί γιατροί των οποίων η όσφρηση, που στους περισσότερους έχει ατροφήσει, επιτύγχανε περισσότερα απότι άλλων και οι οποίοι ήταν πράγματι σε θέση να διαγνώσουν έναν κοιλιακό τύφο βασιζόμενοι στη μυρωδιά. [1925].

Η προοδευτική εμπειρία στην ψυχανάλυση μας επέτρεψε να βρούμε ασθενείς που διέθεταν την εκπληκτική ικανότητα να κατανοούν άμεσα τα ονειρικά σύμβολα. Συχνά ήταν πάσχοντες από πρόωρη άνοια και έτσι υπήρχε επί ένα διάστημα η τάση να υποπτευόμαστε ότι όλοι οι ονειρευόμενοι που επιδείκνυαν μια τέτοια κατανόηση των συμβόλων έχουν αυτή την πάθηση. Αυτό όμως δεν ευσταθεί· πρόκειται για ένα προσωπικό χάρισμα ή για ιδιάζουσα ικανότητα χωρίς φανερή παθολογική σημασία. [1925]

Όταν έχει εξοικειωθεί κανείς με την πλούσια χρήση συμβόλων στην παράσταση σεξουαλικού υλικού στο όνειρο, πρέπει να στραφεί προς το ερώτημα μήπως πολλά από αυτά τα σύμβολα εμφανίζονται όπως οι «συντομογραφίες» της στενογραφίας, με σημασία προκαθο-

ρισμένη μια για πάντα, και νοιώθει τον πειρασμό να σχεδιάσει έναν νέο ονειροκρίτη σύμφωνα με την κρυπτογραφική μέθοδο [βλέπε μέρος II, αρχή]. Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε το εξής: Αυτή η συμβολική δεν είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του ονείρου, αλλά της ασυνείδητης φαντασίας, ιδιαίτερα του λαού, και στις λαϊκές παραδόσεις, στους μύθους και στους θρύλους, στις ιδιωματικές εκφράσεις, στα θυμοσοφήματα και στα περιφερόμενα ευφυολογήματα ενός λαού είναι πληρέστερη απότι στο όνειρο. [1909].

Θα έπρεπε λοιπόν να ξεπεράσουμε πολύ τα όρια του θέματος της ερμηνείας των ονείρων, αν θέλαμε να ανταποκριθούμε στη σημασία του συμβόλου και να συζητήσουμε τα πολυάριθμα και κατά ένα μεγάλο μέρος άλυτα ακόμη προβλήματα που συνδέονται με την έννοια του συμβόλου.⁴⁰¹ Σε αυτό το σημείο περιοριζόμαστε να πούμε ότι η παράσταση μέσω ενός συμβόλου ανήκει στις έμμεσες παραστάσεις, αλλά ότι πολλές ενδείξεις μας προειδοποιούν ότι δεν πρέπει να ανακατεύουμε αδιάκριτα τη συμβολική παράσταση με τα άλλα είδη έμμεσης παράστασης, αν και μπορούμε ακόμη να συλλάβουμε με εννοιολογική σαφήνεια αυτές τις ειδοποιούς διαφορές. Σε πολλές περιπτώσεις το κοινό σημείο μεταξύ συμβόλου και του πράγματος που αντιπροσωπεύει είναι ολοφάνερο, σε άλλες είναι κρυμμένο· τότε η επιλογή του συμβόλου φαίνεται αινιγματική. Αυτές ακριβώς οι περιπτώσεις πρέπει να μπορέσουν κάποτε να ρίξουν φως στο τελικό νόημα της συμβολικής σχέσης· μας επισημαίνουν ότι αυτή η σχέση είναι γενετικής φύσης. Αυτά που σήμερα συνδέονται συμβολικά ήταν πιθανώς ενωμένα στα πανάρχαια χρόνια με εννοιολογική και γλωσσική ταυτότητα.⁴⁰² Η συμβολική σχέση εμφανίζεται ως υπόλειμμα και σημάδι αλλοτινής ταυτότητας. Και μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η συμβολική κοινότητα σε μερικές περιπτώσεις ξεπερνάει τα όρια της γλωσσικής κοινότητας, όπως ισχυρίστηκε ήδη ο Schubert (1814).⁴⁰³ Πολλά σύμβολα είναι τόσο παλαιά όσο και η διαμόρφωση της γλώσσας, ενώ και σήμερα παράγονται καινούργια (π.χ. το αερόπλοιο, το ζέπελιν). [1914].

Το όνειρο χρησιμοποιεί λοιπόν αυτούς τους συμβολισμούς, για να παραστήσει μεταμφιεσμένες τις λανθάνουσες ιδέες του. Ανάμεσα στα χρησιμοποιούμενα κατ' αυτόν τον τρόπο σύμβολα υπάρχουν πάντως πολλά που κατά κανόνα ή σχεδόν κατά κανόνα φαίνεται πως σημαίνουν το ίδιο. Δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε την ιδιάζουσα πλαστικότητα του ψυχικού υλικού. Ένα σύμβολο στο περιεχόμενο του ονείρου μερικές φορές δεν πρέπει να ερμηνεύεται συμβολικά, αλλά με την κυριολεκτική του σημασία· άλλες φορές ένας ονειρευόμενος έχει αποκτήσει το δικαίωμα μέσα από ιδιαίτερο μνημονικό υλικό να χρησιμοποιεί πολλά και διάφορα πράγματα ως σεξουαλικά

σύμβολα, που δεν χρησιμοποιούνται γενικά έτσι. Όταν για την παράσταση ενός περιεχομένου έχει να επιλέξει ανάμεσα σε πολλά σύμβολα, θα αποφανθεί υπέρ εκείνου του συμβόλου που εκτός από αυτό παραπέμπει και σε πραγματικές σχέσεις προς άλλα υλικά ιδεών, δηλαδή επιτρέπει την ενεργοποίηση ατομικών κινήτρων πλάι στα κοινώς ισχύοντα. [1909· η τελευταία πρόταση είναι του 1914].

Οι νεότερες έρευνες πάνω στο όνειρο από την εποχή του Scherper αναγνωρίζουν αναντίρρητα τη συμβολική του ονείρου – ακόμη και ο H. Ellis [1911, 109] ομολογεί ότι δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι τα όνειρά μας βρίθουν από σύμβολα –, αλλά τώρα πρέπει να παραδεχθούμε ότι η ύπαρξη των συμβόλων δεν διευκολύνει μόνο το έργο της ερμηνείας ενός ονείρου, αλλά ότι ταυτόχρονα το δυσχεραίνει. Η τεχνική της ερμηνείας βάσει των ελεύθερων συνειρμών του ονειρευόμενου μας αφήνει συνήθως αβοήθητους στην περίπτωση των συμβολικών στοιχείων του ονειρικού περιεχομένου· μια επιστροφή στην αυθαιρεσία του ερμηνευτή ονείρων, όπως είχε ασκηθεί στην αρχαιότητα και όπως φαίνεται να αναβιώνει με τις άναρχες ερμηνείες του Stekel, αποκλείεται σήμερα για λόγους επιστημονικής κριτικής. Κατά συνέπεια τα στοιχεία του ονειρικού περιεχομένου, που πρέπει να θεωρηθούν συμβολικά, μας επιβάλλουν μια συνδυασμένη τεχνική, η οποία αφενός στηρίζεται στους συνειρμούς του ονειρευόμενου, αφετέρου επιτρέπει τη συμπλήρωση των κενών βάσει της αντίληψης του ερμηνευτή για τα εκάστοτε σύμβολα. Η κριτική επιφυλακτικότητα στην εξήγηση των συμβόλων και η προσεκτική μελέτη τους πάνω σε ιδιαίτερα διαφανή παραδείγματα ονείρων πρέπει να συμβληθούν, προκειμένου να αποδυναμωθεί η κατηγορία της αυθαιρεσίας στην ερμηνεία των ονείρων. Η αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει ακόμη τη δραστηριότητά μας ως ερμηνευτών των ονείρων προέρχεται ενμέρει από την ατελή μας γνώση, η οποία με την παραπέρα εμβάθυνση μπορεί προοδευτικά να βελτιωθεί, και ενμέρει εξαρτάται ακριβώς από ορισμένες ιδιοτυπίες των ονειρικών συμβόλων. Αυτά είναι συχνά ασαφή και πολυσήμαντα, οπότε μόνο τα συμφραζόμενα επιτρέπουν κάθε φορά την ορθή κατανόηση, όπως συμβαίνει στην κινεζική γραφή. Με αυτή την πολυσημαντικότητα των συμβόλων συνδέεται και η δυνατότητα υπερερμηνείας ενός ονείρου, αφού το όνειρο μπορεί σε ένα περιεχόμενο να παριστάνει διάφορους συνδυασμούς ιδεών και επιθυμιών, που στη φύση τους συχνά αποκλίνουν πολύ ο ένας από τον άλλον. [1914].

Ύστερα από αυτούς τους περιορισμούς και τις διασφαλίσεις παραθέτω τα ακόλουθα παραδείγματα: Ο αυτοκράτορας και η αυτοκράτειρα (βασιλιάς και βασίλισσα) συνήθως παριστάνουν πράγματι

τους γονείς του ονειρευόμενου, ο πρίγκιπας ή η πριγκίπισσα τον ίδιο. [1909]. Το ίδιο υψηλό κύρος όπως στον αυτοκράτορα αποδίδεται όμως και σε μεγάλους άντρες, γιατί σε αρκετά όνειρα ως σύμβολο του πατέρα εμφανίζεται π.χ. ο Goethe. (Hitschmann [1913]). [1919]. Όλα τα εκτεινόμενα κατά μήκος αντικείμενα, ράβδοι, κορμοί δέντρων, ομπρέλες (λόγω του ανοίγματος-τεντώματος, που μπορεί να παραβληθεί με τη στύση!) [1909], όλα τα μακρουλά και κοφτερά όπλα: μαχαίρια, ξίφη, δόρατα [1911] φαίνεται πως αντιπροσωπεύουν το ανδρικό γεννητικό όργανο. [1909]. Ένα συχνό, όχι εντελώς κατανοητό σύμβολο του ίδιου οργάνου είναι η λίμα των νυχιών (λόγω τριβής και απόξεσης;) Κουτιά κάθε σχήματος και χρήσης, κιβώτια, ερμάρια, θερμάστρες αντιστοιχούν στο γυναικείο σώμα [1909], όπως επίσης σπηλιές, πλοία και όλα τα είδη δοχείων. [1919]. Τα δωμάτια στο όνειρο είναι συνήθως γυναίκες· η παρουσίαση των διαφόρων εισόδων και εξόδων τους κάθε άλλο παρά σε αμηχανία μας βάζει σχετικά με αυτή την ερμηνεία. [1909].⁴⁰⁴ Ευνόητο είναι σε αυτό το πλαίσιο το ενδιαφέρον αν το δωμάτιο είναι «ανοικτό» ή «κλειστό». (Βλέπε το όνειρο της Ντόρας στο «Bruchstück einer Hysterie-Analyse»⁴⁰⁵). Με ποίο κλειδί ανοίγεται το δωμάτιο, αυτό δεν χρειάζεται πια να λεχθεί ρητά· τα σύμβολα κλειδαριά και κλειδί τα χρησιμοποίησε ο Uhland στο τραγούδι για τον «Κόμητα Εμπερστάιν», για να κάνει μια πολύ χαριτωμένη ασεμνολογία. [1911]. Το όνειρο όπου περνάει κανείς από μια σειρά σπιτιών είναι όνειρο για μπουρδέλα ή χαρέμια. [1909]. Χρησιμοποιείται όμως, όπως έδειξε ο H. Sachs με ωραία παραδείγματα [1914], για τον συμβολισμό της έγγαμης ζωής (αντίθεση). [1914]. Μια ενδιαφέρουσα σχέση προς την παιδική σεξουαλική αναζήτηση παρατηρείται στα όνειρα όπου ο ονειρευόμενος βλέπει δύο δωμάτια που προηγουμένως ήταν ένα, ή ένα γνωστό του δωμάτιο ενός διαμερίσματος το βλέπει χωρισμένο στα δύο ή το αντίστροφο. Στην παιδική ηλικία το γυναικείο γεννητικό όργανο (ο πισινός) θεωρείται ένας και μοναδικός χώρος (η παιδική θεωρία του οχετού),⁴⁰⁶ και μόνον αργότερα μαθαίνει το παιδί ότι αυτή η περιοχή του σώματος περιλαμβάνει δύο ξεχωριστά κοιλώματα και στόμια. [1919]. Σκαλοπάτια, κλιμακοστάσια, ανεμόσκαλες, ή το ανεβοκατέβασμά τους, παριστάνουν συμβολικά τη σεξουαλική πράξη.⁴⁰⁷ Λεία τοιχώματα που τα ανεβαίνει κανείς, προσόψεις σπιτιών στις οποίες αφήνεται κανείς να γλιστρήσει κάτω — συχνά με πολύ φόβο —, αντιστοιχούν σε όρθια ανθρώπινα σώματα και στο όνειρο αναπαράγουν πιθανώς την ανάμνηση από το σκαρφάλωμα του μικρού παιδιού στους γονείς και τους ανατροφείς τους. Οι «λείοι» τοίχοι είναι άντρες· από τις «προεξοχές» των σπιτιών πιάνεται κανείς συχνά στο ονειρικό του άγχος. [1911]. Τραπέζια, στρωμέ-

να τραπέζια και σανίδες είναι επίσης γυναίκες, μάλλον λόγω της αντίθεσης, η οποία εδώ αναιρεί τις καμπύλες του σώματος. [1909]. Το «ξύλο» γενικά φαίνεται πως είναι ένας αντιπρόσωπος του θηλυκού υλικού (Materie), όπως δείχνουν οι γλωσσικές του συσχετίσεις. Το όνομα του νησιού Madeira σημαίνει στα πορτογαλικά ξύλο.⁴⁰⁸ [1911]. Αφού «η τράπεζα και η κλίνη» σημαίνουν τη συζυγική ζωή, στο όνειρο το τραπέζι υποκαθιστά το κρεβάτι, όπου αυτό είναι δυνατόν, και το σύμπλεγμα σεξουαλικών παραστάσεων μεταφέρεται στο σύμπλεγμα του φαγητού. [1909]. Από τα είδη ενδυμασίας το καπέλο μιας γυναίκας είναι πολύ συχνά με βεβαιότητα σύμβολο γεννητικού οργάνου, και μάλιστα του ανδρικού. Παρόμοια και το παλτό, ενώ δεν είναι βέβαιο κατά πόσο συμμετέχει σε αυτή τη συμβολική χρήση η λεκτική ομοιότητα.⁴⁰⁹ Στα όνειρα των αντρών βρίσκουμε συχνά τη γραβάτα ως σύμβολο του πέους, ασφαλώς όχι μόνο επειδή κρέμεται κατά μήκος και είναι χαρακτηριστική για τον άντρα, αλλά και επειδή μπορούμε να την επιλέγουμε σύμφωνα με τις προτιμήσεις μας, μια ελευθερία που δεν μας παρέχεται από τη φύση στο επίπεδο του πραγματικού.⁴¹⁰ Άτομα που στο όνειρο χρησιμοποιούν αυτό το σύμβολο σπαταλούν στη ζωή τους συχνά μεγάλα ποσά για γραβάτες και διατηρούν πολυτελείς συλλογές. [1911]. Όλα τα πολύπλοκα μηχανήματα και οι συσκευές στα όνειρα παριστάνουν με μεγάλη πιθανότητα γεννητικά όργανα – κατά κανόνα ανδρικά [1919] –, στην περιγραφή των οποίων οι ονειρικοί συμβολισμοί είναι τόσο ανεξάντλητοι όσο και η εργασία του ευφυολογήματος.⁴¹¹ [1909]. Ολοφάνερο είναι επίσης ότι όλα τα όπλα και τα εργαλεία χρησιμοποιούνται ως σύμβολα του ανδρικού μορίου: αλέτρι, σφυρί, τουφέκι, πιστόλι, ξίφος, σπαθί κλπ. [1919]. Επίσης πολλά τοπία στα όνειρα, ιδιαίτερα με γέφυρες και δασώδη βουνά, μπορούν εύκολα να αναγνωρισθούν ως περιγραφές γεννητικών οργάνων. [1911]. Ο Marciniowski [1912a] συνέλεξε πολλά παραδείγματα όπου οι ονειρευόμενοι εικονογράφησαν τα όνειρά τους με σχέδια τοπίων και χώρων. Αυτά τα σκίτσα κάνουν πολύ εναργή τη διαφορά μεταξύ της έκδηλης και της λανθάνουσας σημασίας μέσα στο όνειρο. Ενώ, αν τα θεωρήσουμε χωρίς υποψία, μοιάζουν με τεχνικά σχέδια, χάρτες κλπ., αν τα εξετάσουμε βαθύτερα, αποκαλύπτονται ως παραστάσεις του ανθρώπινου σώματος, των γεννητικών οργάνων κλπ. και μόνο αφού τα αντιληφθούμε έτσι, μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε το όνειρο. (Βλέπε σχετικά τις εργασίες του Pfister [1911-12 και 1913] για την κρυπτογραφία και τους εικονόγραφους). [1914]. Ακόμη και στους ακατανόητους νεολογισμούς μπορούμε να σκεφθούμε ότι τα συνθετικά τους έχουν ίσως σεξουαλική σημασία. [1911]. Και τα παιδιά στο όνειρο σημαίνουν συχνά απλώς γεννητικά όργανα, καθώς μάλιστα άντρες και γυ-

ναίκες αποκαλούν το γεννητικό τους όργανο χαϊδευτικά το «μικρό» τους. [1909]. Τον «μικρό αδελφό» ο Stekel τον αναγνώρισε ορθά [1909, 473] ως πέος. [1925]. Όταν ονειρεύεται κανείς ότι παίζει με ένα μικρό παιδί, ότι χτυπάει τον μικρό κλπ., αυτά παριστάνουν τον αυνανισμό. [1911]. Για τη συμβολική παράσταση του ευνουχισμού η εργασία του ονείρου χρησιμοποιεί: τη φαλάκρα, το κόψιμο των μαλλιών, το πέσιμο δοντιών και τον αποκεφαλισμό. Ως εναντίωση κατά του ευνουχισμού πρέπει να γίνει αντιληπτή η εμφάνιση ενός συνηθισμένου συμβόλου του πέους σε δύο ή περισσότερα αντίτυπα.⁴¹² Την ίδια σημασία έχει και η εμφάνιση της σαύρας στο όνειρο, ενός ζώου που η αποκομμένη ουρά του ξαναμεγαλώνει. (Βλέπε το όνειρο με τις σαύρες, μέρος I, κεφ. Β, αρχή). Από τα ζώα που χρησιμοποιούνται στη μυθολογία και στις λαϊκές παραδόσεις ως σύμβολα των γεννητικών οργάνων αρκετά παίζουν αυτόν τον ρόλο και στο όνειρο: το ψάρι, το σαλιγκάρι, η γάτα, το ποντίκι (λόγω του τριχώματος της ηβικής χώρας), προπάντων όμως το σημαντικό σύμβολο του ανδρικού γεννητικού μορίου, το φίδι. Μικρά ζώα και ενοχλητικά ζώφια είναι εκπρόσωποι των μικρών παιδιών, π.χ. των ανεπιθύμητων αδελφών και των δύο φύλων· όταν μια γυναίκα έχει προσβληθεί από ζώφια, αυτό σημαίνει συχνά την εγκυμοσύνη. [1919]. Ένα εντελώς πρόσφατο ονειρικό σύμβολο του ανδρικού μορίου είναι το αερόπλοιο, το οποίο λόγω της σχέσης του με το πέταγμα όπως καμιά φορά και λόγω του σχήματός του δικαιολογεί αυτή τη χρήση. [1911].

Μια σειρά άλλων, ενμέρει ακόμη όχι επαρκώς επαληθευμένων συμβόλων κατονόμασε ο Stekel προσφέροντας και αντίστοιχα παραδείγματα. [1911]. Τα συγγράμματα του Stekel, ιδιαίτερα το βιβλίο του: *Η γλώσσα του ονείρου* (1911), περιέχουν την πιο πλούσια συλλογή ερμηνειών των συμβόλων, που ενμέρει έχουν μαντευθεί με οξύνοια και ελέγχθηκαν ως ορθές, π.χ. στο κεφάλαιο για τη συμβολική του θανάτου. Αλλά η ελλιπής κριτική του συγγραφέα και η τάση του να γενικεύει με κάθε τίμημα κάνουν άλλες ερμηνείες του επισφαλείς και ακατάλληλες· γιαυτό συνιστούμε ιδιαίτερη προσοχή σε όποιον προσφεύγει σε αυτές τις εργασίες και έτσι θα περιορισθώ στην υπογράμμιση λίγων παραδειγμάτων. [1914].

Δεξιά και αριστερά κατά τον Stekel, όταν εμφανίζονται στο όνειρο, έχουν ηθική σημασία. «Ο δεξιός δρόμος είναι πάντοτε ο δρόμος του δικαίου, ο αριστερός του εγκλήματος. Έτσι ο αριστερός δρόμος μπορεί να παριστάνει την ομοφυλοφιλία, την αιμομειξία, τη διαστροφή, ενώ ο δεξιός τον γάμο, τη συνουσία με μια πόρνη κλπ. Η αξιολόγηση γίνεται πάντοτε από την ατομική ηθική σκοπιά του ονειρευόμενου» (Stekel, 1909, 466 κ.ε.). Οι *συγγενείς* γενικά παίζουν στο όνειρο τον ρόλο των γεννητικών μορίων (ό.π. 473). Εδώ μπορώ

να επιβεβαιώσω αυτή τη σημασία μόνο για τον γιό, την κόρη και τη μικρότερη αδελφή,⁴¹³ όσο δηλαδή εκτείνεται το πεδίο εφαρμογής του «μικρού». Αντίθετα, οι αδελφές αναγνωρίζονται σε ασφαλή παραδείγματα ως σύμβολα του γυναικείου στήθους και οι αδελφοί συμβολίζουν τα μεγάλα ημισφαίρια. Ο Stekel εξηγεί την αδυναμία να φθάσουμε μια άμαξα ως λύπη για μια καλυπτόμενη διαφορά ηλικίας (ό.π., 479). Οι ταξιδιωτικές αποσκευές θεωρούνται το βάρος μιας αμαρτίας που μας πιέζει (ό.π.). [1911]. Ειδικά όμως οι ταξιδιωτικές αποσκευές αποκαλύπτονται συχνά ως απαραγνώριστο σύμβολο των ιδίων γεννητικών οργάνων. [1914]. Ο Stekel απέδωσε και στους συχνά εμφανιζόμενους στο όνειρο αριθμούς σταθερές συμβολικές σημασίες [ό.π., 497 κ.ε.], αλλά αυτές οι εξηγήσεις ούτε είναι αρκετά διασφαλισμένες ούτε έχουν γενική ισχύ, αν και οι μεμονωμένες ερμηνείες μπορούν στις περισσότερες περιπτώσεις να αναγνωρισθούν ως πιθανές. [1911]. Η τριάδα άλλωστε είναι ένα πολύπλευρα επιβεβαιωμένο σύμβολο του ανδρικού γεννητικού μορίου.⁴¹⁴ Μία από τις γενικεύσεις που κάνει ο Stekel σχετίζεται με τη διαφορούμενη σημασία των συμβόλων των γεννητικών οργάνων. [1914]. «Πού θα μπορούσε να υπάρξει ένα σύμβολο που – αρκεί να το επιτρέψει κάπως η φαντασία – να μην είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί τόσο ως αρσενικό όσο και ως θηλυκό!» [Stekel, 1911, 73]. Πάντως η παρένθητη πρόταση αφαιρεί κατά ένα μεγάλο μέρος τη βεβαιότητα αυτού του ισχυρισμού, διότι η φαντασία πράγματι δεν το επιτρέπει πάντοτε. Και όμως δεν θεωρώ περιττό να παρατηρήσω ότι σύμφωνα με τις εμπειρίες μου η γενικευμένη θέση του Stekel δεν πρέπει να επεκταθεί σε τόσο μεγάλη ποικιλομορφία. Εκτός από σύμβολα, που εξίσου συχνά αντιπροσωπεύουν τα γεννητικά όργανα και των δύο φύλων, υπάρχουν μερικά που χαρακτηρίζουν κυρίως ή αποκλειστικά ένα από τα δύο φύλα, καθώς και άλλα με γνωστή μόνο την αρσενική ή μόνο τη θηλυκή σημασία. Η χρήση μακρών, στερεών αντικειμένων και όπλων ως συμβόλων του γεννητικού μορίου της γυναίκας ή κοίλων (κιβωτίων, κουτιών κλπ.) ως συμβόλων του πέους δεν είναι ακριβώς επιτρεπτή από τη φαντασία. [1911].

Είναι σωστό ότι η τάση του ονείρου και των ασυνείδητων φαντασιώσεων να χρησιμοποιεί τα σεξουαλικά σύμβολα αμφισεξουαλικά προδίδει ένα αρχαϊκό χαρακτηριστικό, αφού στην παιδική ηλικία είναι άγνωστη η διαφορά μεταξύ των γεννητικών οργάνων και αποδίδεται το ίδιο γεννητικό μόριο και στα δύο φύλα. [1911]. Ενδέχεται όμως να παρασυρθεί κανείς στη σφαλερή παραδοχή ενός αμφισεξουαλικού συμβόλου, αν ξεχάσει ότι σε μερικά όνειρα συντελείται μια γενική αντιστροφή των φύλων, οπότε το αρσενικό παριστάνεται μέσω του θηλυκού και αντίστροφα. Τέτοια όνειρα εκφράζουν π.χ.

την επιθυμία μιας γυναίκας να είναι κατά προτίμηση άντρας. [1925].

Τα γεννητικά όργανα είναι δυνατόν στο όνειρο να εκπροσωπούνται από άλλα μέλη του σώματος, το πέος από το χέρι ή το πόδι, ο γυναικείος κόλπος από το στόμα, το αυτί, ακόμη και από το μάτι. Τα εκκρίματα του ανθρώπινου σώματος – βλέννα, δάκρυα, ούρα, σπέρμα κλπ. – είναι δυνατόν στο όνειρο να παίρνουν το ένα τη θέση του άλλου. Αυτή η γενικά ορθή θέση του W. Stekel [1911, 49] υπέστη έναν δικαιολογημένο περιορισμό από τις κριτικές παρατηρήσεις του R. Reitler (1913b). Πρόκειται ουσιαστικά για την υποκατάσταση των σημαντικών εκκρινμάτων, όπως του σπέρματος, από ένα αδιάφορο. [1919].

Αυτές οι πολύ ατελείς επισημάνσεις ας θεωρηθούν επαρκείς, ώστε άλλοι μελετητές να παροτρυνθούν σε πιο προσεκτική συλλεκτική εργασία. [1909].⁴¹⁵ Πολύ διεξοδικότερα πραγματεύομαι τη συμβολική των ονείρων στις *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση* (1916/17 [10η παράδοση]). [1919].

Θα προσθέσω τώρα μερικά παραδείγματα χρησιμοποίησης τέτοιων συμβόλων σε όνειρα, που αποσκοπούν να δείξουν πόσο αδύνατο είναι να επιτευχθεί η ερμηνεία ενός ονείρου, αν αποφεύγεται η συμβολική των ονείρων, αλλά και πόσο επιτακτικά επιβάλλεται σε πολλές περιπτώσεις η προσφυγή σε αυτή. [1911]. Ταυτόχρονα όμως θα ήθελα να προειδοποιήσω κατηγορηματικά να μην υπερτιμάται η σημασία των συμβόλων στην ερμηνεία των ονείρων, να μην περιορίζεται λόγου χάρη η εργασία της μεταγλώττισης του ονείρου στη μετάφραση συμβόλων και έτσι να εγκαταλείπεται η τεχνική της αξιοποίησης των συνειρμών του ονειρευόμενου. Οι δύο τεχνικές της ερμηνείας των ονείρων πρέπει να αλληλοσυμπληρώνονται· τόσο πρακτικά όσο και θεωρητικά διατηρεί όμως την πρωτοκαθεδρία η μέθοδος που περιγράφηκε πρώτη, η οποία αποδίδει την αποφασιστική σημασία στις εξωτερικές του ονειρευόμενου, ενώ η μετάφραση των συμβόλων, όπως την έχουμε εκτελέσει, είναι ένα πρόσθετο βοηθητικό μέσον. [1909].

1

ΤΟ ΚΑΠΕΛΟ ΩΣ ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΟΥ ΑΝΤΡΑ (ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΚΟΥ ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΥ ΟΡΓΑΝΟΥ) [1911]⁴¹⁶

(Μέρος από το όνειρο μιας νέας γυναίκας,
η οποία υπό το άγχος του πειρασμού περιέπεσε σε αγοραφοβία)

«Είναι καλοκαίρι και κάνω περίπατο στους δρόμους· φορώ ένα ψάθινο καπέλο με ιδιόμορφο σχήμα, που το μεσαίο μέρος του είναι

αναδιπλωμένο προς τα πάνω, ενώ τα πλάγια μέρη κρέμονται προς τα κάτω (εδώ κομπιάζει στην περιγραφή), και μάλιστα το ένα χαμηλότερα από το άλλο. Είμαι χαρούμενη, με σίγουρη διάθεση, και περνώντας μπροστά από μια ομάδα νεαρών αξιωματικών σκέφτομαι μέσα μου: *Όλοι σας δεν μπορείτε να μου κάνετε τίποτε*».

Αφού η ίδια δεν έχει συνειρμούς με αφετηρία το καπέλο του ονείρου, της λέω: Το καπέλο συμβολίζει ασφαλώς το γεννητικό μόριο των αντρών, με το ανορθωμένο μεσαίο μέρος και τα δύο κρεμαστά μέρη στα πλάγια. Η ιδέα ότι το καπέλο αντιπροσωπεύει τον άντρα είναι ίσως παράξενη, παραταύτα όμως λέμε: «Unter die Haube kommen!»⁴¹⁷ Επίτηδες δεν προχωρώ στην ερμηνεία της λεπτομέρειας με το άνισο κρέμασμα των δύο πλάγιων μερών, μολονότι τέτοιες λεπτομέρειες, αν προσδιορισθεί η πηγή τους, δείχνουν οπωσδήποτε τον δρόμο της ερμηνείας. Συνεχίζω: Όταν έχει λοιπόν έναν άντρα με τόσο υπέροχο γεννητικό μόριο, δεν χρειάζεται να φοβάται τους αξιωματικούς, δηλαδή να επιθυμεί κάτι από αυτούς, διότι συνήθως είναι κυρίως ο πειρασμός στις φαντασιώσεις της, που την εμποδίζει να βγει χωρίς προστασία και συνοδεία. Αυτή την τελευταία εξήγηση για το άγχος της είχα ήδη επανειλημμένα την ευκαιρία να της τη δώσω στηριζόμενος σε άλλο υλικό.

Αξίζει όμως να προσέξουμε τη συμπεριφορά της ονειρευόμενης μετά από αυτή την ερμηνεία. Ανακαλεί την περιγραφή του καπέλου και δεν δέχεται ότι είτε πως τα δύο πλάγια μέρη κρέμονταν προς τα κάτω. Είμαι όμως πολύ βέβαιος για ό,τι άκουσα και έτσι δεν παρασύρομαι από την παλινωδία, αλλά εμμένω. Εκείνη σιωπά μια στιγμή και ύστερα βρίσκει το θάρρος να ρωτήσει τι σημαίνει το γεγονός ότι ένας όρχις του άντρα κρέμεται χαμηλότερα από τον άλλον και αν αυτό συμβαίνει σε όλους τους άντρες. Έτσι είχε εξηγηθεί πια η παράξενη λεπτομέρεια του καπέλου και εκείνη δέχθηκε όλη την ερμηνεία.

Το καπέλο ως σύμβολο μου ήταν ήδη γνωστό, όταν η ασθενής μου ανακοίνωσε αυτό το όνειρο. Από άλλες, λιγότερο διαφανείς περιπτώσεις πιστεύω πως μπορώ να συμπεράνω ότι το καπέλο μπορεί να συμβολίζει και το γεννητικό όργανο της γυναίκας.⁴¹⁸

2

ΤΟ ΜΙΚΡΟ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΓΕΝΝΗΤΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ –
Η ΠΑΡΑΣΥΡΣΗ ΑΠΟ ΟΧΗΜΑ ΕΙΝΑΙ ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΗΣ ΣΥΝΟΥΣΙΑΣ

(Άλλο όνειρο της ασθενούς που πάσχει από αγοραφοβία)

Η μητέρα της διώχνει τη μικρή της κόρη, για να πάει μόνη της. Η ονειρευόμενη ταξιδεύει στη συνέχεια με τη μητέρα της σιδηροδρομι-

κώς και τότε βλέπει τη μικρή της να πηγαίνει κατ' ευθείαν στις γραμμές, έτσι που το τραίνο αναγκαστικά την παρασύρει. Ακούγονται τα κόκκαλα να σπίνε (αίσθημα δυσφορίας, όχι όμως πραγματικό τραύμα). Τότε κοιτάζει από το παράθυρο αν φαίνονται τα μέρη πίσω, ενώ επιρρίπτει ευθύνες στη μητέρα της, επειδή άφησε τη μικρή να πάει μόνη της.

ΑΝΑΛΥΣΗ: Δεν είναι εύκολο να δώσουμε εδώ ολόκληρη την ανάλυση του ονείρου. Ανήκει σε έναν κύκλο ονείρων και δεν μπορεί να γίνει εντελώς κατανοητό παρά μόνο σε συνάρτηση με τα άλλα. Δεν είναι λοιπόν εύκολο να απομονωθεί αρκετά το υλικό που απαιτείται για την απόδειξη των συμβολισμών. Η ασθενής βρίσκει κατ' αρχάς ότι το ταξίδι με τον σιδηρόδρομο πρέπει να ερμηνευθεί ιστορικά, ως υπαινιγμός για μια διαδρομή κατά την αποχώρησή της από μια νευρολογική κλινική, όπου είχε ερωτευθεί φυσικά τον διευθυντή της. Η μητέρα της είχε πάει να την πάρει από την κλινική, ο γιατρός εμφανίστηκε στον σταθμό και της πρόσφερε ένα μπουκέτο λουλούδια για τον αποχαιρετισμό· της ήταν δυσάρεστο ότι η μητέρα της στάθηκε μάρτυρας αυτής της έκφρασης συμπάθειας. Εδώ λοιπόν η μητέρα παρουσιάζεται να ενοχλεί τις ερωτικές της επιδιώξεις, σε έναν ρόλο δηλαδή που η αυστηρή γυναίκα είχε πράγματι, όταν η ονειρευόμενη ήταν νεαρό κορίτσι. Η επόμενη ιδέα αναφέρεται στην πρόταση: κοιτάζει αν φαίνονται τα μέρη πίσω. Η περιγραφή του ονείρου δίνει φυσικά την εντύπωση ότι πρόκειται για τα μέρη του διαμελισμένου σώματος της παρασυρμένης κορούλας. Ο συνειρμός όμως οδηγεί σε εντελώς διαφορετική κατεύθυνση. Θυμάται ότι μια φορά στο μπάνιο είχε δει από πίσω τον πατέρα της γυμνό· τότε κάνει λόγο για τις διαφορές μεταξύ των δύο φύλων και τονίζει ότι τα γεννητικά όργανα του άντρα μπορεί να τα δει κανείς και από πίσω, ενώ της γυναίκας δεν φαίνονται. Σε αυτό το πλαίσιο ερμηνεύει η ίδια το «μικρό» ως γεννητικό όργανο και τη μικρή της (έχει μια τετράχρονη κόρη) ως το δικό της γεννητικό όργανο. Κατηγορεί τη μητέρα της ότι της είχε ζητήσει να ζήσει σαν να μην είχε γεννητικά όργανα και ξαναβρίσκει αυτή την κατηγορία στην πρώτη πρόταση του ονείρου: Η μητέρα έδωσε τη μικρή, για να πάει μόνη της. Στη φαντασία της το «πηγαίνω μόνη μου στον δρόμο» σημαίνει ότι δεν έχω άντρα, δεν έχω σεξουαλικές σχέσεις (coire = πηγαίνω μαζί), (και από το coire το coitus = συνουσία, σ.τ.μ.) και αυτό δεν το θέλει. Σύμφωνα με όλες τις δηλώσεις της υπέφερε πράγματι στα νεανικά της χρόνια από τη ζήλεια της μητέρας της λόγω της προτίμησής της από τον πατέρα.

Την βαθύτερη ερμηνεία αυτού του ονείρου επιτρέπει ένα άλλο όνειρο της ίδιας νύχτας, όπου ταυτίζεται με τον αδελφό της. Ήταν

πράγματι αγοροκόριτσο και συχνά είχε ακούσει να της λένε ότι θα της ταίριαζε να είναι αγόρι. Σχετικά με αυτή την ταύτιση με τον αδελφό της γίνεται ιδιαίτερα σαφές ότι το «μικρό» σημαίνει το γεννητικό όργανο. Η μητέρα τον (την) απειλεί με ευνουχισμό, που δεν μπορεί παρά να είναι μια τιμωρία για το παίξιμο με το γεννητικό όργανο, οπότε η ταύτιση δείχνει ότι στην παιδική της ηλικία αυνανιζόταν, κάτι που η μνήμη της ως τώρα το διατήρησε μόνο στην περίπτωση του αδελφού της. Μια γνώση του πέους πρέπει να είχε αποκτήσει νωρίς, όπως φαίνεται από αυτό το δεύτερο όνειρο, αλλά αργότερα την έχασε. Το δεύτερο όνειρο παραπέμπει επίσης στην παιδική θεωρία της σεξουαλικότητας, σύμφωνα με την οποία τα κορίτσια προκύπτουν με τον ευνουχισμό των αγοριών. [Βλέπε Freud, 1908c]. Μόλις της ανέφερα αυτή την παιδική άποψη, αμέσως βρήκε μια επιβεβαίωσή της, καθώς γνώριζε το ανέκδοτο όπου το αγόρι ρωτάει το κορίτσι: Κομμένο; Και το κορίτσι απαντά: Όχι, έτσι ήταν πάντα.

Το διώξιμο της μικρής, του γεννητικού οργάνου, στο πρώτο όνειρο αναφέρεται λοιπόν και στην απειλή του ευνουχισμού. Τέλος διατηρεί μνησικακία απέναντι στη μητέρα της, επειδή δεν τη γέννησε αγόρι.

Το γεγονός ότι η «παράσυρση από όχημα» συμβολίζει τη συνουσία δεν θα γινόταν προφανές από αυτό το όνειρο, αν δεν το ξέραμε με βεβαιότητα από πολλές άλλες πηγές.

3

ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΥ ΟΡΓΑΝΟΥ
ΑΠΟ ΚΤΙΡΙΑ, ΣΚΑΛΕΣ, ΦΡΕΑΤΙΑ [1911]⁴¹⁹

(Όνειρο ενός λόγου πατρικού συμπλέγματος
συνεσταλμένου νέου άντρα)

«Πηγαίνει περίπατο με τον πατέρα του σε ένα μέρος που πρέπει να είναι το πάρκο Prater, διότι φαίνεται η ροτόντα και πριν από αυτή ένα μικρότερο προτεταγμένο κτίσμα, στο οποίο είναι δεμένο ένα αιωρούμενο αερόστατο, που όμως είναι αρκετά ξεφούσκωτο. Ο πατέρας του τον ρωτάει σε τι χρησιμεύουν όλα αυτά· ο νέος απορεί, αλλά του τα εξηγεί. Ύστερα φθάνουν σε μια αυλή, στην οποία είναι απλωμένο ένα μεγάλο έλασμα λαμαρίνας. Ο πατέρας του θέλει να αποσπάσει ένα μεγάλο κομμάτι από αυτό, κοιτάζει όμως γύρω του μήπως τον δουν. Ο γιός τού λέει ότι δεν έχει παρά να το πει στον επόπτη, ο οποίος χωρίς άλλο θα του επιτρέψει να πάρει λίγο. Από

αυτή την αυλή μια σκάλα οδηγεί κάτω σε ένα φρεάτιο, του οποίου τα τοιχώματα είναι καλυμμένα με μαλακή ταπετσαρία, περίπου όπως μια δερμάτινη πολυθρόνα. Στην άκρη αυτού του φρεατίου είναι μια μακριά εξέδρα, μετά την οποία αρχίζει άλλο φρεάτιο...».

ΑΝΑΛΥΣΗ: Αυτός ο ονειρευόμενος ανήκε σε μία θεραπευτικά όχι ευνοϊκή κατηγορία ασθενών, οι οποίοι ως ένα σημείο της ανάλυσης δεν παρουσιάζουν διόλου αντιστάσεις, αλλά από εκεί και πέρα αποδεικνύονται σχεδόν απροσπέλαστοι. Αυτό το όνειρο το ερμήνευσε σχεδόν μόνος του. Η ρωτόντα, είπε, είναι το γεννητικό μου όργανο, το δεμένο αερόστατο μπροστά της είναι το πέος μου, για την ατονία του οποίου έχω παράπονα. Μπορούμε λοιπόν να μεταφράσουμε εκτενέστερα τη ρωτόντα ως έδρα – που το παιδί την καταλογίζει κατά κανόνα στο γεννητικό όργανο – και το προτεταγμένο κίσμα ως όσχεο. Στο όνειρο τον ρωτάει ο πατέρας του τι είναι όλα αυτά, δηλαδή ποιός είναι ο σκοπός και η λειτουργία των γεννητικών οργάνων. Είναι ευνόητο να αντιστρέψουμε αυτή την τάξη πραγμάτων, οπότε αυτός που ρωτάει είναι ο γιός. Επειδή στην πραγματικότητα τέτοια ερωτήματα δεν τέθηκαν ποτέ στον πατέρα, πρέπει να αντιληφθούμε αυτή την ονειρική ιδέα ως επιθυμία ή να την εκλάβουμε υποθετικά: «Αν είχα ζητήσει από τον πατέρα μου σεξουαλική διαφώτιση». Την προέκταση αυτής της σκέψης θα τη συναντήσουμε αμέσως πιο κάτω.

Η αυλή με το απλωμένο έλασμα δεν πρέπει κυρίως να νοηθεί συμβολικά, αλλά προέρχεται από το κατάστημα του πατέρα. Για λόγους διακριτικότητας έβαλα το «έλασμα» στη θέση του άλλου υλικού που εμπορεύεται ο πατέρας του, χωρίς να αλλάξω τίποτε άλλο από τη διατύπωση του ονείρου. Ο ονειρευόμενος μπήκε στο μαγαζί του πατέρα του και ενοχλήθηκε πολύ από τις μάλλον όχι άψογες πρακτικές στις οποίες στηρίζεται κατά ένα μέρος το κέρδος. Γιαυτό η προέκταση της πιο πάνω ονειρικής ιδέας θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: «(Εάν τον είχα ρωτήσει), θα με είχε απατήσει, όπως απατά και τους πελάτες του». Για την «απόσπαση» ενός κομματιού, που παριστάνει την εμπορική ανεντιμότητα, την εξήγηση τη δίνει πάλι ο ίδιος ο ονειρευόμενος: σημαίνει τον αυνανισμό. Αυτό δεν μας είναι μόνον ήδη γνωστό (βλέπε σημείωση 396), αλλά ταιριάζει πολύ και στη σκέψη ότι το μυστικό του αυνανισμού εκφράζεται μέσω του αντιθέτου του (αφού μπορεί κανείς να το κάνει ανοικτά). Τότε είναι οπωσδήποτε αναμενόμενο το γεγονός ότι η αυνανιστική δραστηριότητα φορτώνεται πάλι στον πατέρα όπως και η διατύπωση της ερώτησης στην πρώτη σκηνή του ονείρου. Το φρεάτιο το ερμηνεύει αμέσως ως κόλπο, επικαλούμενος τη μαλακή ταπετσαρία. Ότι το ανεβοκατέβασμα σημαίνει τη συνουσία στον κόλπο, αυτό το συμ-

πληρώνω λαμβάνοντας τη γνώση από άλλες περιπτώσεις (βλέπε την παρατήρησή μου στο Freud 1910d· βλέπε επίσης σημείωση 407).

Τις λεπτομέρειες για τη μακριά εξέδρα μετά το πρώτο φρεάτιο και για το ακόλουθο φρεάτιο τις εξηγεί ο ίδιος βιογραφικά. Άσκησε τη συνουσία επί ένα διάστημα, ύστερα την εγκατέλειψε λόγω αναστολών και τώρα ελπίζει πως με τη βοήθεια της θεραπείας θα την ξαναρχίσει. Το όνειρο όμως γίνεται ασαφέστερο προς το τέλος, και στον γνώστη πρέπει να φανεί εύλογο ότι στη δεύτερη σκηνή διαφαίνεται η επιρροή ενός άλλου θέματος, που το υποδηλώνουν το μαγαζί του πατέρα, οι απατεωνίστικες πρακτικές του και ο κόλπος που παριστάνεται ως φρεάτιο, ώστε να μπορούμε επίσης να δεχθούμε μια συσχέτιση προς τη μητέρα.⁴²⁰

4

ΤΟ ΑΝΔΡΙΚΟ ΓΕΝΝΗΤΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΣΥΜΒΟΛΙΖΟΜΕΝΟ
ΑΠΟ ΠΡΟΣΩΠΑ, ΤΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΑΠΟ ΕΝΑ ΤΟΠΙΟ [1911]

(Όνειρο μιας γυναίκας του λαού, που ο άντρας της είναι αστυφύλακας, σύμφωνα με ανακοίνωση του B. Dattner).

«Τότε εισέβαλε κάποιος στο διαμέρισμα και αυτή φοβισμένη ζήτησε τη βοήθεια ενός αστυφύλακα. Αυτός όμως, παρέα με δύο «αλήτες», μπήκε σε μια εκκλησία⁴²¹ ανεβαίνοντας μερικά σκαλοπάτια.⁴²² Πίσω από την εκκλησία ήταν ένα βουνό⁴²³ και πάνω ένα πυκνό δάσος.⁴²⁴ Ο αστυφύλακας είχε κράνος, στρογγυλό γιακά και παλτό.⁴²⁵ Επίσης είχε καστανή γενειάδα. Οι δύο αλήτες που πήγαιναν ειρηνικά με τον αστυφύλακα φορούσαν ποδιές δεμένες σαν σάκκους στη μέση τους.⁴²⁶ Μπροστά στην εκκλησία περνούσε ένας δρόμος που οδηγούσε στο βουνό. Και οι δύο μεριές του ήταν καλυμμένες με χόρτο και χαμόκλαδα, που γίνονταν όλο και πιο πυκνά και πάνω στο βουνό κατέληγαν σε κανονικό δάσος».

5

ΟΝΕΙΡΑ ΕΥΝΟΥΧΙΣΜΟΥ ΣΕ ΠΑΙΔΙΑ [1919]

α) «Ένα αγόρι τριών ετών και πέντε μηνών, που προφανώς το δυσαρρεστεί η επιστροφή του πατέρα του από τον πόλεμο, ξυπνάει ένα πρωί με ταραχή και επαναλαμβάνει διαρκώς το ερώτημα: *Γιατί ο μπαμπάς μετέφερε το κεφάλι του σε ένα πιάτο; Τη νύχτα ο μπαμπάς μετέφερε το κεφάλι του σε ένα πιάτο*».

β) «Ένας φοιτητής, που σήμερα πάσχει από βαρεία ψυχαναγκαστική νεύρωση, θυμάται ότι σε ηλικία έξι ετών είχε δει επανειλημμένα το εξής όνειρο: *Πηγαίνει στον κουρέα για να κουρευθεί. Εκεί τον πλησιάζει μια ψηλή γυναίκα με αυστηρά χαρακτηριστικά και του κόβει το κεφάλι. Στο πρόσωπο της γυναίκας αναγνωρίζει τη μητέρα του*».

6

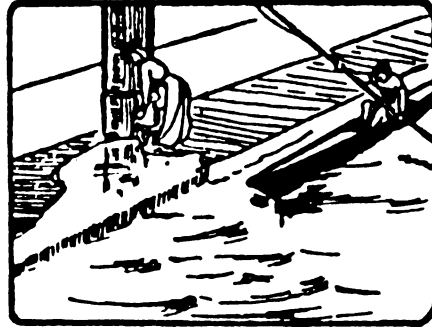
Ο ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΥΡΗΣΗΣ [1914]

Τα παρατιθέμενα σκίτσα προέρχονται από μια σειρά εικόνων που ο Ferenczi ανακάλυψε σε ουγγρικό χιουμοριστικό περιοδικό (Fidibusz) και αντιλήφθηκε τη χρησιμότητά τους για την εικονογράφηση της θεωρίας του ονείρου. Ο O. Rank αξιοποίησε αυτά τα σκίτσα με τον τίτλο «*Όνειρο της Γαλλίδας νταντάς*» στην εργασία του για τη στρωμάτωση των συμβόλων στο όνειρο αφύπνισης κλπ. (1912a, 99).

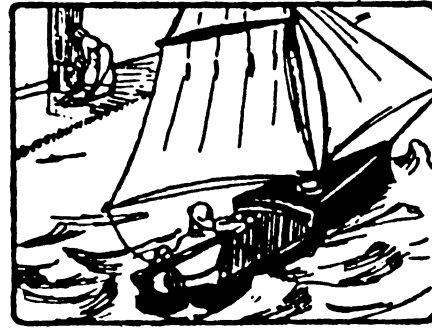
Πρέπει να φθάσουμε στην τελευταία εικόνα, η οποία δείχνει τη νταντά να ξυπνάει από τις φωνές του παιδιού, για να καταλάβουμε ότι οι προηγούμενες επτά εικόνες παριστάνουν τις φάσεις του ονείρου. Η πρώτη εικόνα αναγνωρίζει το ερέθισμα που έμελλε να οδηγήσει στην αφύπνιση. Το αγόρι εξωτερίκησε μια ανάγκη και ζητεί την ανάλογη βοήθεια. Το όνειρο όμως αντικαθιστά τις συνθήκες του υπνοδωματίου με αυτές ενός περιπάτου. Στη δεύτερη εικόνα η νταντά τοποθέτησε κιόλας το αγόρι σε μια γωνιά του δρόμου· το παιδί ουρεί και εκείνη μπορεί να συνεχίσει τον ύπνο της. Όμως το αφυπνιστικό ερέθισμα δεν πέρασε, και μάλιστα ενισχύθηκε· το αγόρι, καθώς κανένας δεν το προσέχει, ουρλιάζει όλο και δυνατότερα. Όσο επιτακτικότερα απαιτεί την αφύπνιση και τη βοήθεια της νταντάς του, τόσο εντονότερη είναι η διαβεβαίωση του ονείρου της πως όλα είναι εντάξει και πως η ίδια δεν χρειάζεται να ξυπνήσει. Το όνειρο μεταφράζει τότε το ερέθισμα αφύπνισης στις διαστάσεις του συμβόλου. Το ρεύμα του νερού που παρέχει κατά την ούρησή του το παιδί γίνεται ολοένα δυνατότερο. Στην τέταρτη εικόνα επιπλέει σε αυτό ήδη ένα κανό, ύστερα μια γόνδολα, ένα ιστιοπλοϊκό και τελικά ένα μεγάλο ατμόπλοιο! Ένας ξεθαρρεμένος καλλιτέχνης εικονογράφησε εδώ με πνευματώδη τρόπο τον αγώνα μεταξύ της πεισματικής υπνηλίας και του ασίγαστου αφυπνιστικού ερεθίσματος.

2

4

6

8

της Γαλλίδας νταντάς

(Ανακοινώθηκε και ερμηνεύθηκε από τον Otto Rank)⁴²⁷

Στον ίδιο συνάδελφο, από τον οποίο προέρχεται το (παρατιθέμενο πιο κάτω,⁴²⁸ στο παρόν κεφάλαιο) όνειρο οδοντικού ερεθίσματος, οφείλω το ακόλουθο, επίσης διαφανές όνειρο ονειρώξης:

«Κατεβαίνω τα σκαλοπάτια του κλιμακοστασίου κνηγώντας ένα μικρό κορίτσι, που κάτι μου έκανε, για να το τιμωρήσω. Κάτω, στο τέλος της σκάλας κάποιος (μια ενήλικη γυναίκα;) μου κρατάει το παιδί· το πιάνω, δεν ξέρω όμως αν το χτύπησα, διότι ξαφνικά βρέθηκα στη μέση του κλιμακοστασίου, όπου (τρόπον τινά στον αέρα) το υποβάλλω στη σεξουαλική πράξη. Δεν επρόκειτο για πλήρη συνουσία, αλλά μόνον έτριψα το γεννητικό μου όργανο στα εξωτερικά μέρη του δικού της, ενώ έβλεπα πολύ καθαρά τόσο το αιδοίο της όσο και το πλάγια γερμένο κεφάλι της. Κατά τη διάρκεια της σεξουαλικής πράξης έβλεπα πάνω αριστερά (επίσης σαν στον αέρα) δύο μικρούς πίνακες ζωγραφικής κρεμασμένους, τοπιογραφίες με ένα σπίτι στο πράσινο. Στο κάτω μέρος του μικρότερου, στη θέση της υπογραφής του ζωγράφου βρισκόταν το δικό μου μικρό όνομα, σαν να προοριζόταν για μένα, ως δώρο στα γενέθλιά μου. Μπροστά από τους δύο πίνακες ήταν κρεμασμένο επίσης ένα σημείωμα, που έγραφε ότι διατίθενται και φθηνότεροι πίνακες· (ύστερα βλέπω τον εαυτό μου, εντελώς αμυδρά, ξαπλωμένον στο κρεβάτι πιο πάνω στο πλατύ-σκαλο) και ξυπνάω νοιώθοντας την υγρασία από την ονειρώξη.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ: Ο ονειρευόμενος είχε πάει το προηγούμενο βράδυ σε ένα βιβλιοπωλείο, όπου στον χρόνο αναμονής παρατήρησε μερικές από τις εκτεθειμένες ζωγραφιές με θέματα παραπλήσια αυτών που είδε στο όνειρό του. Σε μια μικρή εικόνα, που του άρεσε ιδιαίτερα, πήγε πιο κοντά και είδε το όνομα του ζωγράφου, το οποίο όμως του ήταν εντελώς άγνωστο.

Αργά το βράδυ άκουσε σε μια συντροφιά να διηγούνται για μια υπηρέτρια από τη Βοημία, που υπερηφανευόταν ότι το εξώγαμο παιδί της «ήταν καμωμένο στη σκάλα». Ο ονειρευόμενος ενδιαφέρθηκε για τις λεπτομέρειες αυτού του όχι καθημερινού συμβάντος και πληροφορήθηκε ότι η υπηρέτρια είχε πάει με τον θαυμαστή της στο διαμέρισμα των γονιών της, όπου δεν δόθηκε η ευκαιρία για σεξουαλική επαφή, και ότι ο ερεθισμένος άντρας εκτέλεσε τη σεξουαλική πράξη στη σκάλα. Ο ονειρευόμενος αστειεύθηκε χρησιμοποιώντας υπαινικτικά την κακεντρεχή έκφραση για τη νόθευση του κρασιού: πράγματι το παιδί «έγινε στη σκάλα του κελαριού».

Αυτές είναι οι συναρτήσεις με περιστατικά της ημέρας πριν από το όνειρο, που εκπροσωπούνται αρκετά πειστικά στο περιεχόμενο του ονείρου και που αναπαράγονται χωρίς άλλο από τον ονειρευόμενο. Επίσης εύκολα αναπαράγει όμως και μια παλαιά παιδική ανάμνηση, που και αυτή χρησιμοποιήθηκε στο όνειρο. Το κλιμακοστάσιο είναι του σπιτιού όπου πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της παιδικής του ηλικίας και όπου ιδιαίτερα έκανε την πρώτη του συνειδητή γνωριμία με τα σεξουαλικά προβλήματα. Σε αυτό το κλιμακοστάσιο είχε παίξει συχνά και είχε τσουλήσει καβαλλικεύοντας την κουρσινή, πράγμα που τον ερέθιζε σεξουαλικά. Στο όνειρο κατέβηκε τη σκάλα πάλι με ασυνήθιστη ταχύτητα, τόσο γρήγορα μάλιστα, όπως δηλώνει ξεκάθαρα ο ίδιος, ώστε δεν άγγιξε καν τα σκαλοπάτια, αλλά, όπως συνήθως λέγεται, έκανε βουτιά στο κενό σαν *ιπτάμενος*. Συσχετισμένη με το παιδικό βίωμα αυτή η αρχική σκηνή του ονείρου φαίνεται πως παριστάνει τη στιγμή της σεξουαλικής διέγερσης. Σε αυτό το κλιμακοστάσιο και στο συναφές διαμέρισμα ο ονειρευόμενος είχε όμως και συχνά σεξουαλικά παιχνίδια με τα παιδιά της γειτονιάς, όπου αισθανόταν την ίδια ικανοποίηση όπως στο όνειρο.

Αν από τις έρευνες του Freud πάνω στα σεξουαλικά σύμβολα (1910d [βλέπε σημ. 407]) γνωρίζει κανείς ότι η σκάλα και το ανέβασμά της στο όνειρο σχεδόν κατά κανόνα συμβολίζουν τη συνουσία, τότε το όνειρο γίνεται εντελώς διαφανές. Η κινητήρια δύναμή του, όπως δείχνει βέβαια και το αποτέλεσμά του, η ονειρώξη, είναι λιμπιντικής φύσης. Στην κατάσταση ύπνου αφυπνίζεται η σεξουαλική διέγερση (που στο όνειρο παριστάνεται ως κατρακύλισμα στη σκάλα), η σαδιστική απόχρωση της οποίας λόγω των παιγνιδιών με τα παιδιά υποδηλώνεται στο κυνήγι και στο πιάσιμο του μικρού κοριτσιού. Η λιμπιντική διέγερση επιτείνεται και ωθεί στη σεξουαλική δράση (που στο όνειρο παριστάνεται με το πιάσιμο του κοριτσιού και τη μεταφορά του στο πλατύσκαλο). Ός αυτό το σημείο το όνειρο περιέχει μόνο σεξουαλικά σύμβολα και για τον λιγότερο εξασκημένο ερμηνευτή ονείρων είναι εντελώς αδιαφανές. Αλλά αυτή η συμβολική ικανοποίηση, που θα είχε εξασφαλίσει την ηρεμία του ύπνου, δεν είναι επαρκής για την υπερισχυρή λιμπιντική διέγερση. Η τελευταία οδηγεί στον οργασμό και έτσι όλη η συμβολική του κλιμακοστασίου αποκαλύπτεται ως υποκατάσταση της συνουσίας. Εάν ο Freud ως έναν από τους λόγους για την σεξουαλική αξιοποίηση του συμβόλου της σκάλας υπογραμμίζει τον ρυθμικό χαρακτήρα του ανεβοκατεβάσματος και της συνουσίας, αυτό το όνειρο είναι ιδιαίτερα ενδεικτικό, αφού σύμφωνα με τη ρητή δήλωση του ονειρευόμενου η ρυθμική της σεξουαλικής του πράξης, η ανοδική και καθοδική κίνηση της τριβής, υπήρξε το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο του ονείρου.

Μια παρατήρηση ακόμη για τις δύο εικόνες, οι οποίες, εκτός από την πραγματική τους σημασία, είναι και υπό την συμβολική έννοια «εικόνες γυναικών», κάτι που προκύπτει ήδη από το γεγονός ότι έχουμε μια μικρότερη και μια μεγαλύτερη εικόνα, όπως και στο περιεχόμενο του ονείρου εμφανίζεται ένα μεγάλο (ενήλικο) και ένα μικρό κορίτσι. Η δήλωση ότι διατίθενται και πιο φθηνοί πίνακες οδηγεί στο σύμπλεγμα της πορνείας, όπως άλλωστε το μικρό όνομα του ονειρευόμενου στη μικρή εικόνα και η σκέψη ότι προορίζεται για τα γενέθλιά του παραπέμπουν στο σύμπλεγμα των γονέων (γεννήθηκε στη σκάλα = είναι προϊόν συνουσίας). Η ασαφής τελική σκηνή, όπου ο ονειρευόμενος βλέπει τον εαυτό του ξαπλωμένον στο κρεβάτι πιο πάνω στο πλατύσκαλο και αισθάνεται την υγρασία, φαίνεται πως παραπέμπει πέρα από τον παιδικό αυνανισμό, στην πρώιμη παιδική ηλικία, και ίσως έχει ως πρότυπό της απολαυστικές σκηνές ενούρησης».

8

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΕΝΟΣ ΟΝΕΙΡΟΥ ΜΕ ΣΚΑΛΑ [1911]

Σε έναν ασθενή μου, έναν βαριά άρρωστον εγκρατή άνθρωπο, οι [ασυνείδητες] φαντασιώσεις του οποίου είναι καθηλωμένες στη μητέρα του και ο οποίος επανειλημμένα ονειρεύεται πως ανεβαίνει ή κατεβαίνει σκάλες συνοδευόμενος από τη μητέρα του, έκανα την παρατήρηση ότι ο μέτριος αυνανισμός θα ήταν γι' αυτόν ίσως λιγότερο βλαβερός απότι η αναγκαστική του εγκράτεια. Αυτός ο επηρεασμός προκάλεσε το ακόλουθο όνειρο:

«Ο δάσκαλός του στο πιάνο τον κατηγορεί ότι παραμελεί το παίξιμο πιάνου, ότι δεν ασκείται στα “Γυμνάσματα” του *Moscheles* καθώς και στο “*Gradus ad Parnassum*” του *Clementi*».

Ο ονειρευόμενος παρατηρεί σχετικά ότι και το *Gradus* είναι σκάλα, όπως και το πληκτρολόγιο, αφού περιέχει μια κλίμακα.

Μπορούμε να πούμε ότι δεν υπάρχει κύκλος παραστάσεων που δεν θα προσφερόταν για τον συμβολισμό σεξουαλικών πραγμάτων και επιθυμιών.

9

ΑΙΣΘΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΛΗΨΗΣ [1919]

Ένας τριανταπεντάχρονος σήμερα άντρας διηγείται ένα όνειρο που το θυμάται πολύ καλά, μολοντί, όπως υποστηρίζει, το είδε σε ηλι-

κία τεσσάρων ετών: *Ο συμβολαιογράφος στον οποίο είχε κατατεθεί η διαθήκη του πατέρα του – είχε χάσει τον πατέρα του σε ηλικία τριών ετών – έφερε δύο μεγάλα αχλάδια Κάιζερ, από τα οποία του έδωσαν να φάει το ένα. Το άλλο βρισκόταν στο περβάζι ενός παραθύρου του σαλονιού. Ξύπνησε με την πεποίθηση ότι όσα ονειρεύθηκε είναι πραγματικά και ζητούσε επίμονα από τη μητέρα του το δεύτερο αχλάδι, που, όπως της έλεγε, βρίσκεται στο περβάζι του παραθύρου. Η μητέρα του γελούσε.*

ΑΝΑΛΥΣΗ: Ο συμβολαιογράφος ήταν ένας διαχυτικός ηλικιωμένος κύριος, ο οποίος, όπως λέει πως θυμάται ο ονειρευόμενος, μια φορά είχε φέρει πράγματι αχλάδια. Το περβάζι του παραθύρου ήταν όντως όπως το είχε δει στο όνειρό του. Δεν έχει άλλους σχετικούς συνειρμούς, εκτός ίσως από ένα όνειρο που του διηγήθηκε πρόσφατα η μητέρα του. Είχαν καθήσει πάνω στο κεφάλι της δύο πουλιά και εκείνη διερωτάται πότε θα πετάξουν, αλλά αυτά δεν φεύγουν· το ένα πετάει στο στόμα της και ρουφάει.

Αφού ο ονειρευόμενος δεν έχει σχετικούς συνειρμούς, δικαιούμαστε να αποπειραθούμε μια ερμηνεία στηριζόμενη σε σύμβολα. Τα δύο αχλάδια – *rommes ou roires* – είναι οι μαστοί της μητέρας, η οποία τον είχε θρέψει· το περβάζι του παραθύρου παριστάνει την προεξοχή του στήθους, κατ' αναλογία προς τα μπαλκόνια στα όνειρα όπου παρουσιάζονται σπίτια. Στην αίσθησή του μετά το ξύπνημα, ότι όσα ονειρεύθηκε είναι πραγματικά, είχε δίκιο, αφού η μητέρα του τον είχε θηλάσει πράγματι, και μάλιστα πολύ πέρα από τη συνήθη διάρκεια, και το στήθος της βρισκόταν ακόμη στη διάθεσή του.⁴²⁹ Το όνειρο πρέπει να ερμηνευθεί ως εξής: Μητέρα, δώσε (δείξε) μου το στήθος πάλι, από το οποίο παλαιότερα έπινα. Το «παλαιότερα» σημαίνεται από το ένα αχλάδι που έφαγε, το «πάλι» από την επιθυμία του για το άλλο. Η *χρονική επανάληψη* μιας πράξης γίνεται στο όνειρο *αριθμητική αύξηση* ενός αντικειμένου.

Είναι φυσικά εντυπωσιακό ότι η συμβολική παίζει ρόλο ακόμη και στο όνειρο ενός τετράχρονου, αυτό όμως δεν είναι εξαίρεση, αλλά αποτελεί τον κανόνα. Μπορούμε να πούμε ότι ο ονειρευόμενος έχει στη διάθεσή του τα σύμβολα *ευθύς εξαρχής*.

Πόσο ενωρίς ο άνθρωπος, ακόμη και έξω από την ονειρική ζωή, χρησιμοποιεί σύμβολα για να παραστήσει κάτι, μπορεί να μας το δείξει η ακόλουθη ανεπηρέαστη ανάμνηση μιας κυρίας, που σήμερα είναι 27 ετών: *Είναι σε ηλικία μεταξύ τριών και τεσσάρων ετών. Η νταντά οδηγεί τα τρία παιδιά, την ίδια, τον κατά ένδεκα μήνες μικρότερον αδελφό της και μια εξαδέλφη ενδιάμεσης ηλικίας, στην τουαλέτα, για να ικανοποιήσουν τις σχετικές τους ανάγκες πριν από τον περίπατο που πρόκειται να κάνουν. Σαν πιο μεγάλη η ίδια κάθε-*

ται στη λεκάνη, τα δύο άλλα παιδιά στα ουροδοχεία. Ρωτάει την εξαδέλφη της: Έχεις και συ πορτοφόλι; Ο Βάλτερ έχει λουκανικάκι, εγώ πορτοφόλι. Η εξαδέλφη απαντάει: Ναι, και εγώ έχω πορτοφόλι. Η νταντά ακούει γελαστή και διηγείται τη συνομιλία στη μαμά, η οποία αντιδρά με αυστηρή επίπληξη.

Παρεμβάλλω τώρα ένα όνειρο, που ο ωραίος συμβολισμός του στάθηκε δυνατόν να ερμηνευθεί με τη μικρή βοήθεια της ονειρευόμενης:

10

«ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΣΕ ΟΝΕΙΡΑ ΥΓΙΩΝ» [1914]⁴³⁰

«Μια αντίρρηση που προβάλλεται συχνά από τους αντιπάλους της ψυχανάλυσης – τελευταία και από τον Havelock Ellis (1911, 168) – είναι ότι η συμβολική των ονείρων είναι ίσως ένα προϊόν της νευρωτικής ψυχής, αλλά ότι κατά κανέναν τρόπο δεν ισχύει στην περίπτωση του ομαλού ψυχικού βίου. Ενώ βέβαια η ψυχαναλυτική έρευνα δεν γνωρίζει βασικές, αλλά μόνο ποσοτικές διαφορές ανάμεσα στην ομαλή και τη νευρωτική ψυχική ζωή, η ανάλυση των ονείρων, στα οποία τα απωθημένα συμπλέγματα των υγιών και των ασθενών ενεργοποιούνται με τον ίδιο τρόπο, επιβεβαιώνει την πλήρη ταυτότητα τόσο των μηχανισμών όσο και της συμβολικής. Μάλιστα δε τα αδέσμευτα όνειρα των υγιών περιέχουν συχνά πολύ απλούστερα, διαφανέστερα και πιο χαρακτηριστικά σύμβολα απότι τα όνειρα των νευρωτικών, όπου λόγω της δραστικότερης λογοκρισίας και της συνακόλουθης μεγαλύτερης παραμόρφωσης είναι πολλές φορές ταλαιπωρημένα, σκοτεινά και δυσερμήνευτα. Το ακόλουθο όνειρο τεκμηριώνει αυτό το γεγονός. Προέρχεται από ένα μη νευρωτικό κορίτσι με μάλλον σεμνότυφο και συνεσταλμένο χαρακτήρα. Μιλώντας μαζί της πληροφορούμαι ότι είναι αρραβωνιασένη, αλλά ότι παρεμβάλλονται εμπόδια στον γάμο, που ενδέχεται να τον καθυστερήσουν. Μου διηγείται αυθόρμητα το εξής όνειρο:

“I arrange the centre of a table with flowers for a birthday”. (Τοποθετώ στο κέντρο του τραπέζιού λουλούδια για μια γιορτή γενεθλίων). Μετά από σχετικές ερωτήσεις δηλώνει ότι στο όνειρο βρισκόταν στο δικό της σπίτι (που προς το παρόν δεν το έχει και αισθανόταν *ευτυχισμένη*).

Ο “δημοφιλής” συμβολισμός μου επιτρέπει να ερμηνεύσω μόνος μου το όνειρο. Είναι η έκφραση των νυφικών της επιθυμιών: το τραπέζι με το διακοσμημένο με λουλούδια κέντρο του συμβολίζει την ίδια και το γεννητικό όργανο· παρουσιάζει τις επιθυμίες της για το

μέλλον εκπληρωμένες, καθώς ο νους της βρίσκεται ήδη στη γέννηση ενός παιδιού· η τελετή του γάμου ανήκει δηλαδή στο παρελθόν.

Της εφιστώ την προσοχή στο γεγονός ότι “the centre of a table” είναι ασυνήθιστη έκφραση, κάτι που και η ίδια ομολογεί, φυσικά όμως δεν μπορώ σε αυτό το σημείο να θέσω άλλες άμεσες ερωτήσεις. Με προσοχή απέφυγα να της υποβάλω τη σημασία των συμβόλων και της ζήτησα μόνο να μου πει τι της θυμίζουν τα διάφορα μέρη του ονείρου. Καθώς προχωρούσε η ανάλυση, η επιφυλακτικότητά της έδινε τη θέση της στο φανερό ενδιαφέρον για την ερμηνεία, ενώ η σοβαρότητα της συζήτησης την έκανε πιο ανοικτή. Όταν τη ρώτησα τι λουλούδια είχε βάλει στο τραπέζι, στην αρχή απάντησε: “expensive flowers· one has to pay for them” (ακριβά λουλούδια, για τα οποία πρέπει κανείς να πληρώσει), ύστερα ότι ήταν “lilies of the valley, violets and pinks or carnations” (κρίνα, κατά λέξη: κρίνα της κοιλάδας, βιολέτες και γαρύφαλα). Υπέθεσα ότι η λέξη *κρίνο* σε αυτό το όνειρο εμφανίζεται με τη λαϊκή του σημασία ως σύμβολο αγνότητας· Η ονειρευόμενη επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση, καθώς με το “*κρίνο*” συνέδεσε το “purity” (καθαρότητα). “Valley”, η κοιλάδα, είναι συχνά στο όνειρο ένα θηλυκό σύμβολο· έτσι η τυχαία συνύπαρξη των δύο συμβόλων στην αγγλική ονομασία του κρίνου γίνεται ονειρικός συμβολισμός, όπου υπογραμμίζεται η πολύτιμη παρθενιά της – *ακριβά λουλούδια, για τα οποία πρέπει κανείς να πληρώσει* – και η έκφραση της προσμονής ότι ο άντρας θα είναι σε θέση να εκτιμήσει την αξία της. Η παρατήρηση “*ακριβά λουλούδια κλπ.*” έχει όπως θα δούμε για το καθένα από τα τρία συμβολικά λουλούδια άλλη σημασία.

Το κρυφό νόημα των φαινομενικά μάλλον ασεξουαλικών *βιολετών* ζητώ να το εξηγήσω – αρκετά τολμηρά, νομίζω – με μια ασυνείδητη σχέση προς το γαλλικό “viol”. Η τυχαία μεγάλη ομοιότητα των λέξεων violet και violate – στην αγγλική προφορά διαφέρουν μόνο στον τονισμό της τελευταίας συλλαβής – χρησιμοποιείται από το όνειρο, για να εκφρασθεί “μέσω του λουλουδιού”⁴³¹ η ιδέα της βιαιότητας κατά τη διακόρευση (και σε αυτή τη λέξη υπάρχει το λουλούδι ως σύμβολο), πιθανώς μάλιστα και μια μαζοχιστική τάση του κοριτσιού. Ένα ωραίο παράδειγμα λεκτικών γεφυρών [βλέπε σημ. 378], από τις οποίες περνούν οι δρόμοι προς το ασυνείδητο. Το “για τα οποία πρέπει κανείς να πληρώσει” σημαίνει εδώ τη ζωή, με την οποία πρέπει να πληρώσει, για να γίνει με αυτόν τον τρόπο γυναίκα και μητέρα.

Στην περίπτωση των “pinks”, που έπειτα τα αποκαλεί “carnations», προσέχω τη σχέση αυτής της λέξης προς τη “σάρκα”. Ο σχετικός συνειρμός της εδώ όμως ήταν “colour” (χρώμα). Η ίδια πρό-

σθεσε ότι τα carnations είναι τα λουλούδια που της χαρίζει ο μνηστήρας της *συχνά και σε μεγάλες ποσότητες*. Στο τέλος της συνομιλίας ξαφνικά και αυθόρμητα ομολογεί πως δεν του είχε πει την αλήθεια, πως δεν είχε σκεφθεί το “colour”, αλλά τη λέξη “incarnation” (ενσάρκωση), δηλαδή αυτή που περιμένα· άλλωστε και το “colour” ως αυθόρμητη ιδέα δεν είναι απόμακρο, αλλά, στη σημασία του carnation: *ροδοκόκκινος*, στο χρώμα της σάρκας, καθορίζεται από το σύμπλεγμα. Αυτή η ανειλικρίνεια δείχνει ότι η αντίσταση σε αυτό το σημείο ήταν η πιο μεγάλη, κατ’ αναλογία προς το γεγονός ότι ο συμβολισμός εδώ είναι ο πιο διαφανής, ότι ο αγώνας μεταξύ της λίμπιντο και της απώθησης σε αυτό το φαλλικό θέμα ήταν η ισχυρότερη. Η παρατήρηση ότι αυτά τα λουλούδια είναι συχνά δώρα του αρραβωνιαστικού της αποτελεί, εκτός από τη διπλή σημασία του carnation, μια πρόσθετη επισημάνση του φαλλικού τους νοήματος στο όνειρο. Το χάρισμα των λουλουδιών ως αφορμή της ημέρας χρησιμοποιείται για να εκφραστεί η ιδέα του σεξουαλικού δώρου και αντίδωρου: εκείνη χαρίζει την παρθενιά της και αντ’ αυτού αναμένει μια πλούσια ερωτική ζωή. Το “*ακριβά λουλούδια, για τα οποία πρέπει κανείς να πληρώσει*”, πρέπει να έχει και εδώ μια – μάλλον πραγματική, οικονομική – σημασία. Ο συμβολισμός των λουλουδιών περιέχει λοιπόν την παρθενική θηλυκότητα, το ανδρικό σύμβολο και τη συσχέτιση προς τη βίαιη διακόρευση. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η σεξουαλική συμβολική των λουλουδιών, που είναι και γενικότερα πολύ διαδεδομένη, παριστάνει τα ανθρώπινα σεξουαλικά όργανα με τα άνθη, τα σεξουαλικά όργανα των φυτών· το χάρισμα λουλουδιών μεταξύ ερωτευμένων έχει ίσως γενικά αυτή την ασυνείδητη σημασία.

Ο εορτασμός των γενεθλίων, τον οποίο προετοιμάζει στο όνειρο, σημαίνει μάλλον τη γέννηση ενός παιδιού. Εκείνη ταυτίζεται με τον μνηστήρα, τον παριστάνει να την ετοιμάζει για μια γέννα, δηλαδή συνουσιαζόμενο με αυτή. Η λανθάνουσα ιδέα θα μπορούσε να είναι: Αν ήμουν στη θέση του, δεν θα περιμένα, αλλά θα διακόρευα τη μνηστή χωρίς να τη ρωτήσω, θα χρησιμοποιούσα βία· αυτό υποδηλώνει και το violate. Έτσι εκφράζεται και το σαδιστικό συστατικό της λίμπιντο.

Σε ένα βαθύτερο στρώμα του ονείρου το “I arrange κλπ.” πρέπει να έχει μια αυτοερωτική, δηλαδή μια παιδική σημασία.

Υπάρχει επίσης και μια αναγνώριση της σωματικής της ένδειας, που μόνο στο όνειρο είναι δυνατή· βλέπει το σώμα της επίπεδο όπως ένα τραπέζι· αντ’ αυτού τονίζεται περισσότερο το πολύτιμο “centre” (μια άλλη φορά το αποκαλεί “a centre piece of flowers”), η παρθενιά της. Στοιχείο συμβολισμού πρέπει να είναι και το οριζόν-

τιο του τραπεζιού. Αξιοπρόσεκτη είναι η πυκνότητα του ονείρου· τίποτε δεν είναι περιττό, κάθε λέξη είναι συμβολική.

Αργότερα έφερε ένα συμπλήρωμα στο όνειρό της: “I decorate the flowers with green crinkled paper”. (Διακοσμώ τα λουλούδια με πράσινο κατσαρό χαρτί). Προσθέτει ότι πρόκειται για “fancy paper” (φανταχτερό χαρτί), με το οποίο συνήθως ντύνουν τις γλάστρες. Και συνεχίζει: “to hide untidy things, whatever was to be seen, which was not pretty to the eye; there is a gap, a little space in the flowers”. Δηλαδή: “για να κρύψω πράγματα ακατάστατα, οτιδήποτε μπορούσε κανείς να δει, που δεν ήταν όμορφο στο μάτι· ήταν ένα χάσμα, ένα μικρό κενό στα λουλούδια”. “The paper looks like velvet or moss” (“το χαρτί φαίνεται σαν βελούδο ή μούσκλα”). Με το “decorate” συνδέει το “decorum”, αυτό που περιμένα. Κυριαρχούσε, όπως λέει, το πράσινο χρώμα· αυτό την οδηγεί στο “hope” (ελπίδα), πάλι μια σχέση προς την εγκυμοσύνη. Σε αυτό το μέρος του ονείρου δεν κυριαρχεί η ταύτιση με τον άντρα, αλλά προβάλλουν ιδέες της ντροπής και της ανοικτότητας. Καλλωπίζεται γι’ αυτόν, δέχεται ότι έχει σωματικά ελαττώματα, για τα οποία ντρέπεται και τα οποία ζητεί να διορθώσει. Η σύνδεση με το βελούδο και τα μούσκλα δείχνει ότι πρόκειται για το *ηβικό τρίχωμα*.

Το όνειρο είναι μια έκφραση σκέψεων, τις οποίες η άγρυπνη σκέψη του κοριτσιού ίσως δεν γνωρίζει καθόλου· “προετοιμάζεται για γενέθλια”, δηλαδή υποβάλλεται σε συνουσία· βρίσκει την έκφρασή του ο φόβος της διακόρευσης, ίσως ακόμη και ένας πόνος ανάμεικτος με ηδονή· παραδέχεται τα σωματικά της ελαττώματα και τα υπεραναπληρώνει υπερτιμώντας την αξία της παρθενιάς της. Η ντροπή της δικαιολογεί την εμφανιζόμενη αισθησιακότητα προβάλλοντας το παιδί ως στόχο της σεξουαλικής πράξης. Εκφράζονται επίσης υλικοί υπολογισμοί ξένοι προς τη γυναίκα που αγαπάει. Το συναίσθημα του απλού ονείρου — η ευτυχία — δηλώνει ότι εδώ έχουν βρει την ικανοποίησή τους έντονα συναισθηματικά συμπλέγματα».

Ο Ferenczi (1917) παρατήρησε πολύ σωστά πόσο εύκολα προπάντων τα «όνειρα των ανύποπτων» μας επιτρέπουν να μαντεύουμε το νόημα των συμβόλων και τη σημασία των ονείρων. [1919].

Η ακόλουθη ανάλυση του ονείρου μιας ιστορικής προσωπικότητας των ημερών μας παρεμβάλλεται εδώ, διότι ένα αντικείμενο, που εμφανίζεται σε αυτό και που γενικά είναι κατάλληλο να αντιπροσωπεύει το ανδρικό γεννητικό όργανο, με την προσθήκη ενός γνωρίσματος χαρακτηρίζεται σαφέστατα ως φαλλικό σύμβολο. Η «ατέλειωτη επιμήκυνση» μιας βέργας ιππασίας δεν μπορεί εύκολα να

σημαίνει κάτι διαφορετικό από τη στύση. Εκτός αυτού το όνειρο τούτο αποτελεί ωραίο παράδειγμα πώς σκέψεις σοβαρές και απομακρυσμένες από τη σεξουαλική ζωή έρχονται να εκφρασθούν με υλικό της παιδικής σεξουαλικότητας. [1919]

11

ΕΝΑ ΟΝΕΙΡΟ ΤΟΥ ΜΠΙΣΜΑΡΚ [1919]

(Από τον Dr. Hanns Sachs [1913])

«Στα *Απομνημονεύματά* του (τόμ. 2^η της λαϊκής έκδοσης, σελ. 222 [1898, δεύτερος τόμος, 194]) ο Μπίσμαρκ παραθέτει μια επιστολή που έστειλε στις 18 Δεκεμβρίου 1881 στον αυτοκράτορα Γουλιέλμο. Αυτό το γράμμα περιέχει το ακόλουθο χωρίο: “Η αγγελία της Αυτού Μεγαλειότητος μου δίνει το θάρρος να διηγηθώ ένα όνειρο που είχα δει την άνοιξη του 1863, τις ημέρες των σοβαρότατων συγκρούσεων, από τις οποίες το ανθρώπινο μάτι δεν έβλεπε καμιά βατή διέξοδο. Ονειρεύθηκα, και το πρωί διηγήθηκα αμέσως στη γυναίκα μου και σε άλλους μάρτυρες, ότι βρισκόμουν με το άλογο σε ένα μονοπάτι στις Άλπεις. Δεξιά γκρεμός, αριστερά βράχος· ο δρόμος όλο και στένευε, και το άλογο αρνιόταν να συνεχίσει, ενώ ήταν αδύνατο λόγω της στενότητας του χώρου να κάνω μεταβολή ή να ξεπεζέψω. Με τη βέργα στο αριστερό μου χέρι χτύπησα τον λείο βράχο και κάλεσα τον θεό· η βέργα μάκρυνε ατέλειωτα, το τοίχωμα του βράχου γκρεμίσθηκε σαν σκηνικό προπέτασμα και άνοιξε έναν πλατύ δρόμο με θέα προς λόφους και δάση όπως στη Βοημία, πρωσικά στρατεύματα με σημαίες και μέσα μου, στο όνειρο ακόμη, η σκέψη πως θα μπορούσα να το αναγγείλω ταχύτατα στην Αυτού Μεγαλειότητα. Αυτό το όνειρο εκπληρώθηκε και ξύπνησα χαρούμενος και δυναμωμένος...”

Η δράση του ονείρου χωρίζεται σε δύο μέρη: στο πρώτο ο ονειρευόμενος περιέρχεται σε δύσκολη θέση, από την οποία στο δεύτερο λυτρώνεται με θαυμαστό τρόπο. Η αμηχανία στην οποία βρίσκονται ο ιππέας και το άλογο είναι μια ευδιάκριτη ονειρική παράσταση της κρίσιμης κατάστασης του πολιτικού, όπως θα την ένοιωσε ιδιαίτερα πικρά το βράδυ πριν από το όνειρο, όταν συλλογιζόταν τα προβλήματα της πολιτικής του. Με την παριστανόμενη παραβολική τροπή ο ίδιος ο Μπίσμαρκ περιγράφει στο προαναφερόμενο εδάφιο της επιστολής τη θλιβερή του θέση εκείνης της περιόδου· του ήταν απολύτως γνώριμη και επίκαιρη. Παράλληλα έχουμε εδώ και ένα ωραίο παράδειγμα του “λειτουργικού φαινομένου” του Silberer

[βλέπε πιο κάτω στο τέλος του κεφ. Θ]. Οι διεργασίες στον νου του ονειρευόμενου, ο οποίος σε κάθε λύση που διανοείται συναντά αξεπέραστα εμπόδια, αλλά παραταύτα δεν μπορεί και δεν επιτρέπεται να αποσπάσει το πνεύμα του από την ενασχόληση με τα προβλήματα, αποδίδονται πολύ εύστοχα με τον ιππέα που δεν μπορεί να πάει ούτε μπροστά ούτε πίσω. Η υπερηφάνεια, που του απαγορεύει να σκεφθεί την υποχώρηση ή την παραίτηση, εκφράζεται στο όνειρο με τα λόγια “αδύνατο... να κάνω μεταβολή ή να ξεπεζέψω”. Ως άνθρωπος της συνεχούς προσπάθειας, που ταλανίζεται για το καλό των άλλων, ήταν ευνόητο για τον Μπίσμαρκ να παρομοιάζει τον εαυτό του με ένα άλογο, π.χ. στη γνωστή ρήση του: “Ένα γενναίο άλογο πεθαίνει φορώντας το περιστήθιό του”. Έτσι ερμηνευόμενα τα λόγια ότι “το άλογο αρνιόταν να συνεχίσει” δεν σημαίνουν τίποτε άλλο παρά ότι ο ίδιος στην υπερκόπωσή του αισθάνθηκε την ανάγκη να αφήσει κατά μέρος τις σκοτούρες του παρόντος, ή με άλλα λόγια, ότι είναι έτοιμος να απαλλαγεί από τα δεσμά της αρχής της πραγματικότητας καταφεύγοντας στον ύπνο και στο όνειρο. Η εκπλήρωση της επιθυμίας, που τόσο έντονα εκφράζεται στο δεύτερο μέρος, προανακρούεται και εδώ με την έκφραση “μονοπάτι στις Άλπεις”. Ο Μπίσμαρκ ήξερε από τότε καλά ότι θα περνούσε τις επόμενες διακοπές του στις Άλπεις – δηλαδή στο Gastein. Το όνειρο που τον μετέφερε εκεί τον απάλλαξε λοιπόν μεμιάς από όλα τα φορτικά καθήκοντα της πολιτικής.

Στο δεύτερο μέρος οι επιθυμίες του ονειρευόμενου παρουσιάζονται με διπλό τρόπο εκπληρωμένες: ανοικτά και απτά, αλλά και συμβολικά. Συμβολικά με την εξαφάνιση του βράχου που εμπόδιζε, στη θέση του οποίου εμφανίζεται ένας πλατύς δρόμος – δηλαδή η ζητούμενη διέξοδος σε πολύ άνετη μορφή –, ανοικτά με τη θέα των πρωσικών στρατευμάτων που προήλαυναν. Για την εξήγηση αυτού του προφητικού οράματος δεν είναι απαραίτητο να κατασκευασθούν μυστικιστικές συναρτήσεις: αρκεί πλήρως η φροϋδική θεωρία της εκπλήρωσης επιθυμιών. Ο Μπίσμαρκ επιθυμούσε από τότε ως καλύτερη έξοδο από τις εσωτερικές συγκρούσεις της Πρωσίας έναν νικηφόρο πόλεμο κατά της Αυστρίας. Βλέποντας τα πρωσικά στρατεύματα στη Βοημία, δηλαδή σε χώρα εχθρική, με τις σημαίες τους, είναι σαν το όνειρό του να του παρουσιάζει αυτή την επιθυμία εκπληρωμένη, όπως το αξιώνει ο Freud. Από ατομική άποψη είναι σημαντικό μόνο το γεγονός ότι ο ονειρευόμενος, με τον οποίο ασχολούμαστε σε αυτό το σημείο, δεν αρκέσθηκε στην ονειρική εκπλήρωση, αλλά κατάφερε να επιβάλει και την πραγματική. Ένα στοιχείο που πρέπει να προκαλέσει το ενδιαφέρον κάθε γνώστη της ψυχαναλυτικής ερμηνευτικής είναι η βέργα ιππασίας που “επιμηκύνε-

ται ατέλειωτα". Βέργα, ραβδί, κοντάρι και τα παρεμφερή μάς είναι γνώριμα ως φαλλικά σύμβολα· όταν μάλιστα αυτή η βέργα έχει την πιο χαρακτηριστική ιδιότητα του φαλλού, την εκτατικότητα του, τότε δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία. Η υπερβολή του φαινομένου με την "ατέλειωτη" επιμήκυνση παραπέμπει μάλλον στη νηπιακή υπερ-επένδυση.⁴³² Το πιάσιμο της βέργας με το χέρι υποδηλώνει σαφώς τον αυνανισμό, που φυσικά δεν αφορά τις συνθήκες του παρόντος, αλλά μια πολύ παλαιότερη, παιδική επιθυμία. Ιδιαίτερα πολύτιμη είναι εδώ η ερμηνεία που έδωσε ο Dr. Stekel [1909, 466 κ.ε.], σύμφωνα με την οποία το *αριστερά* στο όνειρο σημαίνει το άδικο, το απαγορευμένο, την αμαρτία, πράγμα που θα μπορούσε να έχει πολύ καλή εφαρμογή στον παιδικό αυνανισμό, που αντιβαίνει σε μια απαγόρευση. Μεταξύ αυτού του βαθύτατου στρώματος της παιδικής ηλικίας και του ανώτατου, που ασχολείται με τα ημερήσια σχέδια του πολιτικού, μπορούμε να διαπιστώσουμε ένα ενδιάμεσο στρώμα, που σχετίζεται με τα δύο άλλα. Όλη η διαδικασία της θαυμαστής απαλλαγής από την κατάσταση ανάγκης με το χτύπημα στον βράχο και τη βοήθεια του θεού θυμίζει έντονα μια βιβλική σκηνή, όπου ο Μωυσής χτυπάει τον βράχο και βγαίνει νερό για τα διψασμένα τέκνα του Ισραήλ. Μπορούμε χωρίς άλλο να υποθέσουμε ότι ο Μπίσμαρκ, γόνος προτεσταντικής οικογένειας πιστής στη Βίβλο, γνώριζε ακριβώς αυτό το χωρίο. Με τον ηγήτορα Μωϋσή, τον οποίο ο λαός, που αυτός ήθελε να απελευθερώσει, ανταμείβει με ανταρσία, μίσος και αχαριστία, εύκολα μπορούσε ο Μπίσμαρκ να παρομοιάσει τον εαυτό του στην περίοδο των συγκρούσεων. Έτσι λοιπόν θα ήταν δεδομένη η στήριξη στις επιθυμίες του παρόντος. Το βιβλικό χωρίο περιέχει εξάλλου μερικές λεπτομέρειες που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν πολύ καλά υπέρ της αυνανιστικής φαντασίωσης. Παρά την εντολή του θεού ο Μωυσής αδράχνει τη ράβδο, και γι' αυτή την παράβαση ο Κύριος τον τιμωρεί αναγγέλλοντάς του ότι θα πεθάνει χωρίς να πατήσει στη Γη της επαγγελίας. Το απαγορευμένο πιάσιμο της ράβδου – που στο όνειρο είναι σαφέστατα φαλλική –, η εξαγωγή υγρού μετά το χτύπημα με αυτή και η θανάσιμη απειλή, αυτά είναι όλα τα κύρια χαρακτηριστικά του παιδικού αυνανισμού. Ενδιαφέρουσα είναι η επεξεργασία, που με τη μεσολάβηση του βιβλικού χωρίου συγκόλλησε αυτές τις δύο εικόνες, τη μία από την ψυχική ζωή του μεγαλοφυούς πολιτικού και την άλλη από τις παρορμήσεις της πρωτογενούς παιδικής ψυχής, καταφέροντας μάλιστα να απαλείψει κάθε ενοχλητικό στοιχείο. Το γεγονός ότι το άρπαγμα της ράβδου είναι πράξη απαγορευμένη και στασιαστική συμβολίζεται στο όνειρο μόνο με το "αριστερό" χέρι που την αδράχνει. Στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου όμως γίνεται επίκληση του θεού, σαν να πρέπει

να αποκρουσθεί επιδεικτικά κάθε ιδέα ότι πρόκειται για κάτι απαγορευμένο ή κρυφό. Από τις δύο επαγγελίες του θεού στον Μωυσή, ότι θα δει μεν τη Γη της επαγγελίας, αλλά δεν θα μπει σε αυτήν, η μία παρουσιάζεται πολύ καθαρά ως εκπληρωμένη (“θέα προς λόφους και δάση”), ενώ η άλλη, η πολύ οδυνηρή, δεν αναφέρεται καν. Το νερό θυσιάσθηκε πιθανώς στη δευτερογενή επεξεργασία, η οποία επεδίωξε με επιτυχία την ενοποίηση αυτής της σκηνης με την προηγούμενη, και αντ’ αυτού γκρεμίζεται ο ίδιος ο βράχος.

Από το τέλος μιας παιδικής αυνανιστικής φαντασίωσης, στην οποία εκπροσωπείται το θέμα της απαγόρευσης, θα έπρεπε να περιμένουμε ότι θα μας δείξει την επιθυμία του παιδιού να μη μάθουν τίποτε για τα συμβάντα οι αυθεντίες του περιβάλλοντός του. Στο όνειρο αυτή η επιθυμία αντικαταστάθηκε από το αντίθετο, την επιθυμία του ονειρευόμενου να ανακοινώσει αμέσως στον βασιλιά αυτό που συνέβη. Αυτή η αντιστροφή συνδέεται όμως άριστα και ομαλότατα με τη νικητήρια φαντασίωση που περιλαμβάνεται στο ανώτερο στρώμα των ονειρικών ιδεών και σε ένα μέρος του έκδηλου ονειρικού περιεχομένου. Τέτοια όνειρα με νίκες και κατακτήσεις αποτελούν συχνά τον μανδύα μιας επιθυμίας για ερωτικές κατακτήσεις: μερικά χαρακτηριστικά του ονείρου, π.χ. ότι στον εισδύοντα προβάλλεται μια αντίσταση, αλλά ότι μετά τη χρήση της επιμηκνόμενης βέργας παρουσιάζεται ένας φαρδύς δρόμος, οδηγούν προς αυτή την κατεύθυνση, δεν επαρκούν όμως για να εξιχνιασθεί μια τέτοια κατεύθυνση ιδεών και επιθυμιών για ολόκληρο το όνειρο. Έχουμε μπροστά μας ένα υπόδειγμα μιας εντελώς επιτυχούς ονειρικής παραμόρφωσης. Το ενοχλητικό έχει λειανθεί, ώστε να μην προεξέχει πουθενά από τον ιστό που καλύπτει τα πάντα προστατευτικά. Η συνέπεια είναι ότι έτσι στάθηκε δυνατό να εμποδισθεί κάθε έκλυση άγχους. Είναι μια ιδανική περίπτωση επιτυχούς εκπλήρωσης επιθυμιών χωρίς παραβίαση της λογοκρισίας και έτσι είναι κατανοητό ότι ο ονειρευόμενος ξύπνησε από αυτό το όνειρο “χαρούμενος και δυναμωμένος”».

Θα κλείσω με το

12

ΟΝΕΙΡΟ ΕΝΟΣ ΧΗΜΙΚΟΥ [1909]

ενός νέου που προσπαθούσε να εγκαταλείψει τις αυνανιστικές του συνήθειες υπέρ της σεξουαλικής επικοινωνίας με μια γυναίκα.

ΠΡΟΕΚΘΕΣΗ: Την ημέρα πριν από το όνειρο είχε εξηγήσει σε έναν

φοιτητή τις οργανομαγνησιακές ενώσεις Grignard, όπου το μαγνήσιο υπό καταλυτική επίδραση ιωδίου διαλύεται σε απολύτως καθαρόν αιθέρα. Δύο ημέρες ενωρίτερα μια τέτοια ένωση είχε καταλήξει σε έκρηξη, όπου κάηκε το χέρι ενός εργάτη.

ΟΝΕΙΡΟ: I) Πρέπει να κάνει βρωμιούχο μαγνήσιο φαινυλίου, βλέπει ιδιαίτερα καθαρά τον εργαστηριακό εξοπλισμό, αλλά βλέπει και τον εαυτό του να υποκαθιστά το μαγνήσιο. Βρίσκεται όμως σε μια ταλαντευόμενη διάθεση και λέει μέσα του συνεχώς: Είναι σωστά, θα γίνει, τα πόδια μου αρχίζουν να διαλύονται, τα γόνατά μου λύνονται. Τείνει το χέρι του, τα ψηλαφεί, βγάζει τα πόδια του από τη φιάλη (χωρίς να ξέρει πώς) και λέει μέσα του: Δεν είναι δυνατόν. Και όμως τα έκανε σωστά. Τότε ξυπνάει ενμέρει, επαναλαμβάνει μέσα του το όνειρο, επειδή θέλει να του το διηγηθεί. Φοβάται άμεσα την εξήγηση του ονείρου, είναι πολύ εκνευρισμένος την ώρα που μισοκοιμάται και συνεχώς επαναλαμβάνει: φαινύλιο, φαινύλιο.

II) Βρίσκεται με όλη την οικογένειά του στο ****ing*, στις 11.30 πρέπει να είναι στο ραντεβού του με μια γυναίκα στην Πύλη των Σκωτσέζων, ξυπνάει όμως μόλις στις 12.30. Λέει μέσα του: Τώρα είναι πολύ αργά· ώσπου να φθάσω θα είναι κιόλας 13.30. Την επόμενη στιγμή βλέπει ολόκληρη την οικογένεια συγκεντρωμένη γύρω από το τραπέζι, πιο καθαρά φαίνεται η μητέρα του και η υπηρέτρια με τη σουπιέρα. Λέει τότε μέσα του: Τώρα που θα φάμε, δεν μπορώ να φύγω.

ΑΝΑΛΥΣΗ: Είναι βέβαιο πως και το πρώτο όνειρο έχει μια σχέση προς την κυρία του ραντεβού του (το είδε τη νύχτα πριν από την αναμενόμενη συνάντηση). Ο φοιτητής τον οποίο είχε βοηθήσει είναι ιδιαίτερα αντιπαθητικός τύπος· του είχε πει: Δεν είναι σωστό, επειδή το μαγνήσιο ήταν ακόμη εντελώς άθικτο, και εκείνος απάντησε σαν να μην τον ένοιαζε καθόλου: Τότε λοιπόν δεν είναι σωστό. Αυτός ο φοιτητής πρέπει να είναι αυτός ο ίδιος – είναι τόσο αδιάφορος για την *ανάλυσή* του όσο και εκείνος για τη *σύνθεσή* του –, το «αυτός» στο όνειρο, που κάνει την πράξη, είμαι εγώ. Πόσο αντιπαθητικός πρέπει να μου φαίνεται με αυτή την αδιαφορία του για το αποτέλεσμα!

Από την άλλη μεριά ο ίδιος είναι εκείνος με το οποίο γίνεται η ανάλυση (σύνθεση). Πρόκειται για την επιτυχία της θεραπείας. Τα πόδια στο όνειρο θυμίζουν μια χθεσινοβραδινή εντύπωση. Στο μάθημα του χορού συναντήθηκε με μια γυναίκα που θέλει να την κατακτήσει· την έσφιξε τόσο δυνατά πάνω του, που εκείνη έμπηξε μια φωνή. Όταν έπαψε να την πιέζει στα πόδια, ένοιωσε τη δική της δυνατή πίεση στις κνήμες του μέχρι πάνω από τα γόνατα, στα σημεία που αναφέρονται μέσα στο όνειρο. Σε αυτή την κατάσταση λοιπόν η

γυναίκα είναι το μαγνήσιο στον αποστακτήρα, με το οποίο το πράγμα τελικά προχωρεί. Είναι θηλυκός απέναντί μου, όπως είναι αρσενικός απέναντι στη γυναίκα. Αν τα πράγματα με τη γυναίκα προχωρούν, προχωρεί και η θεραπεία του. Η ψηλάφηση και ό,τι ένοιωθε στα γόνατά του υποδηλώνουν τον αυνανισμό και ανταποκρίνονται στην κούρασή του την προηγούμενη ημέρα. Το ραντεβού είχε συμφωνηθεί πράγματι για τις 11.30. Η επιθυμία του να το χάσει κοιμώμενος και να μείνει στα οικεία του σεξουαλικά αντικείμενα (δηλαδή στον αυνανισμό) ανταποκρίνεται στην αντίστασή του.

Για την επανάληψη της ονομασίας φαινύλιο λέει: Όλα αυτά τα ριζικά με κατάληξη – ύλιο του άρεσαν πάντοτε· είναι πολύ εύχρηστα: βενζύλιο, ακετύλιο κλπ. Αυτό βέβαια δεν εξηγεί τίποτε, αλλά όταν του πρότεινα το ριζικό: Schlemihl,⁴³³ γέλασε πολύ και είπε ότι το καλοκαίρι διάβασε ένα βιβλίο του Prévost, όπου στο κεφάλαιο «Les exclus de l'amour» γίνεται λόγος για τους «Schlemiliés». Περιγράφοντας τους είπε: Είναι η περίπτωση μου. Συμπεριφορά τύπου Schlemihl θα είχαμε ακόμη και αν δεν είχε προφθάσει να πάει στο ραντεβού.

Φαίνεται πως η σεξουαλική συμβολική των ονείρων έχει πιστοποιηθεί ήδη και με άμεσο πειραματικό τρόπο. Ο Dr. phil. K. Schrötter προκάλεσε το 1912, ύστερα από προτροπή του H. Swoboda, σε βαθιά υπνωτισμένα άτομα όνειρα με μια υποβλητική εντολή, η οποία καθόριζε ένα μεγάλο μέρος του ονειρικού περιεχομένου τους. Όταν η υποβολή έδινε την εντολή να ονειρευθούν σκηνές ομαλής ή ανώμαλης συνουσίας, το όνειρο εκτελούσε αυτές τις εντολές, βάζοντας στη θέση του σεξουαλικού υλικού τα γνωστά από την ψυχαναλυτική ερμηνεία των ονείρων σύμβολα. Όταν π.χ. σε μια γυναίκα υποβαλλόταν η ιδέα να ονειρευθεί μια ομοφυλόφιλη συνουσία με μια φίλη, αυτή η φίλη εμφανιζόταν στο όνειρο με μια φθαρμένη ταξιδιωτική τσάντα στο χέρι, όπου ήταν κολλημένο ένα σημείωμα με τις λέξεις: «Μόνο για κυρίες». Όπως δηλώνεται, η ονειρευόμενη δεν είχε ακούσει ποτέ κάτι για ονειρικούς συμβολισμούς ή για ερμηνεία ονείρων. Δυστυχώς η αποτίμηση αυτής της σημαντικής έρευνας εμποδίζεται από το άτυχο γεγονός ότι ο Dr. Schrötter ύστερα από λίγο αυτοκτόνησε. Σχετικά με τα ονειρικά του πειράματα υπάρχει μόνο μια προσωρινή ανακοίνωση στο Zentralblatt für Psychoanalyse (Schrötter, 1912). [1914].

Παρόμοια συμπεράσματα δημοσίευσε το 1923 ο G. Roffenstein. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα φαίνονται όμως τα πειράματα που έκαναν ο Bettheim και ο Hartmann, επειδή αυτοί απέκλεισαν τον υπνωτισμό. Οι δύο συγγραφείς (Über Fehlreaktionen bei der Korsakoff-schen Psychose, 1924) διηγήθηκαν σε ασθενείς με ψυχωτική σύγχυ-

ση ιστορίες αδρού σεξουαλικού περιεχομένου και παρατήρησαν την παραμόρφωση που είχαν υποστεί κατά την αναπαγωγή των διηγήσεων. Προέκυψαν τότε τα γνωστά από την ψυχαναλυτική ερμηνεία των ονείρων σύμβολα (ανεβοκατέβασμα σκαλοπατιών, σούβλισμα και πυροβολισμοί ως σύμβολα της συνουσίας, μαχαίρι και τσιγάρο ως σύμβολα του πέους). Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην εμφάνιση της σκάλας ως συμβόλου, διότι, όπως σωστά παρατηρούν οι συγγραφείς, «ένας τέτοιος συμβολισμός θα ήταν απρόσιτος σε μια συνειδητή επιθυμία παραμόρφωσης». [1925].

Έπρεπε να αξιολογηθούν πρώτα τα ονειρικά σύμβολα, για να μπορέσουμε να συνεχίσουμε την παρουσίαση των *χαρακτηριστικών ονείρων*, που διακόψαμε στο τέλος του σχετικού κεφαλαίου (μέρος V, κεφ. Δ). [1914]. Θεωρώ δικαιολογημένο να διαιρέσουμε αυτά τα όνειρα σε δύο κατηγορίες, σε αυτά που έχουν κάθε φορά πράγματι το ίδιο νόημα και σε άλλα που παρά το ίδιο ή παρόμοιο περιεχόμενο πρέπει να ερμηνεύονται κάθε φορά διαφορετικά. Από τα χαρακτηριστικά όνειρα του πρώτου είδους πραγματεύθηκα ήδη λεπτομερέστερα το όνειρο των εξετάσεων. [Μέρος V, κεφ. Δ(δ)]. [1909].

Λόγω της παρόμοιας συναισθηματικής εντύπωσης τα όνειρα με το τραίνο που ο ονειρευόμενος δεν προλαβαίνει πρέπει να καταταγούν στα όνειρα των εξετάσεων. Η εξήγησή τους δικαιολογεί αυτή την προσέγγιση. Είναι παρηγορητικά όνειρα για μια άλλη παρόρμηση, το άγχος του θανάτου που ο ονειρευόμενος ένοιωσε στον ύπνο του. Η «αναχώρηση» είναι ένα από τα πιο συχνά και πιο καλά θεμελιωμένα σύμβολα του θανάτου. Το όνειρο λέει τότε παρηγορώντας: Μείνε ήσυχος, δεν θα πεθάνεις (αναχωρήσεις), όπως και το όνειρο της εξέτασης καθυσύχαζε: Μη φοβάσαι τίποτε· ούτε αυτή τη φορά θα πάθεις τίποτε. Η δυσκολία στην κατανόηση και των δύο τύπων ονείρων προέρχεται από το γεγονός ότι η αίσθηση του άγχους συνδέεται ακριβώς με την έκφραση της παρηγοριάς. [1911].

Το νόημα των «*ονείρων οδοντικών ερεθισμάτων*» [βλέπε μέρος V, κεφ. Γ],⁴³⁴ τα οποία αρκετά συχνά έπρεπε να αναλύσω στους ασθενείς μου, μου διέφευγε επί μεγάλο διάστημα, επειδή προς έκπληξή μου η ερμηνεία τους συναντούσε κατά κανόνα πολύ μεγάλες αντιστάσεις.

Τελικά ήταν τόσο προφανές, ώστε δεν χωρούσε αμφιβολία ότι η κινητήρια δύναμη αυτών των ονείρων στους άντρες δεν είναι άλλη από την αυνανιστική επιθυμία της εφηβείας. Θα αναλύσω δύο τέτοια όνειρα, ένα από τα οποία είναι ταυτόχρονα «όνειρο πτήσης».

Ανήκουν και τα δύο στο ίδιο άτομο, έναν νέο άντρα με έντονη, αλλά στην πραγματική ζωή ανασταλμένη ομοφυλοφιλία:

Παρακολουθεί μια παράσταση του «Fidelio» στην πλατεία της όπερας, πλάι στον L., μια προσωπικότητα που αυτός συμπαθούσε και θα ήθελε να κερδίσει τη φιλία του. Ξαφνικά πετάει λοξά πάνω από την πλατεία ως την άκρη της, βάζει το χέρι του στο στόμα και βγάζει δύο δόντια.

Όπως περιγράφει ο ίδιος την πτήση, είναι σαν να τον «έρριξαν» στον αέρα. Καθώς πρόκειται για μια παράσταση του Fidelio, ευνόητο είναι να σκεφθούμε τον στίχο του ποιητή:

«Όποιος κατέκτησε μια χαριτωμένη γυναίκα...»

Όμως η κατάκτηση ακόμη και της πιο χαριτόβρυτης γυναίκας δεν ανήκει στις επιθυμίες του ονειρευόμενου. Με αυτές ταιριάζουν καλύτερα δυο άλλοι στίχοι:

«Όποιος είχε τη μεγάλη τύχη
να είναι φίλος ενός φίλου...»⁴³⁵

Το όνειρο περιέχει λοιπόν αυτή τη «μεγάλη τύχη», που όμως δεν αποτελεί εκπλήρωση επιθυμίας. Πίσω της κρύβεται και η οδυνηρή σκέψη ότι οι προσπάθειές του να κατακτήσει τη φιλία άλλων ήταν τόσο συχνά άτυχες, «απορρίφθηκαν», κατά συνέπεια και ο φόβος του ότι μπορεί να έχει την ίδια τύχη και στην περίπτωση του νεαρού πλάι στον οποίο απολαμβάνει την παράσταση του Fidelio. Και τώρα ακολουθεί η ντροπιαστική ομολογία του ευαίσθητου ονειρευόμενου ότι κάποτε, μετά την απόρριψη από τη μεριά ενός φίλου, από λαχτάρα ερεθίσθηκε αισθησιακά και αυνανίσθηκε δυο φορές διαδοχικά.

Το άλλο όνειρο: *Δύο γνωστοί του καθηγητές πανεπιστημίου τον θεραπεύουν, υποκαθιστώντας εμένα. Ο ένας κάνει κάτι στο πέος του· ο ονειρευόμενος φοβάται μήπως του γίνει χειρουργική επέμβαση. Ο άλλος μπήχνει μια σιδερένια ράβδο στο στόμα του, έτσι που χάνει δύο δόντια. Είναι δεμένος με τέσσερα μεταξωτά πανιά.*

Για το σεξουαλικό νόημα αυτού του ονείρου δεν υπάρχει βέβαια καμιά αμφιβολία. Τα μεταξωτά πανιά αντιστοιχούν σε μια ταύτιση με γνωστό του ομοφυλόφιλο. Ο ονειρευόμενος, που ποτέ δεν έχει εκτελέσει τη σεξουαλική πράξη, αλλά στην πραγματικότητα δεν επεδίωξε ούτε σεξουαλικές επαφές με άντρες, φαντάζεται τη συνουσία με πρότυπο τον εφηβικό αυνανισμό, που άλλοτε του ήταν γνώριμος.

Πιστεύω ότι και οι συχνές παραλλαγές του χαρακτηριστικού ονείρου οδοντικών ερεθισμάτων, π.χ. ότι ένας άλλος βγάζει το δόντι του

ονειρευόμενου ή άλλα παρόμοια, μπορούν να εξηγηθούν με τον ίδιο τρόπο.⁴³⁶ Αινιγματικό μπορεί όμως να φαίνεται γιατί το «οδοντικό ερέθισμα» είναι δυνατόν να αποκτά αυτή τη σημασία. Εδώ εφιστά την προσοχή στην πολύ συχνή μετατόπιση από κάτω προς τα πάνω, η οποία υπηρετεί την σεξουαλική απώθηση⁴³⁷ και δυνάμει της οποίας στην περίπτωση της υστερίας διάφορες αισθήσεις και προθέσεις, που θα έπρεπε να εκδηλώνονται στα γεννητικά όργανα, μπορούν να πραγματοποιηθούν τουλάχιστον σε άλλα, ευυπόληπτα μέρη του σώματος. Μια περίπτωση τέτοιας μετατόπισης είναι επίσης όταν στη συμβολική της ασυνείδητης σκέψης τα γεννητικά όργανα αντικαθίστανται από το πρόσωπο. Η χρήση της γλώσσας συντελεί σε αυτό, καθώς αναγνωρίζει τους γλουτούς ως ομόλογους των παρειών,⁴³⁸ τα «χείλη του αιδοίου» ως χείλη που πλαισιώνουν τη στοματική σχισμή. Η μύτη σε πολλούς υπαινιγμούς ταυτίζεται με το πέος, καθώς μάλιστα το τρίχωμα εδώ και εκεί ολοκληρώνει την ομοιότητα. Μόνο τα δόντια δεν έχουν καμιά δυνατότητα να παρομοιαστούν με κάτι, και ακριβώς αυτή η συνύπαρξη συμφωνίας και απόκλισης κάνει τα δόντια κατάλληλα για τους σκοπούς της παράστασης υπό την πίεση της σεξουαλικής απώθησης.

Δεν θέλω να ισχυρισθώ πως η ερμηνεία του ονείρου με το οδοντικό ερέθισμα ως αντανυστικού ονείρου, για την ορθότητα της οποίας δεν μπορώ να αμφιβάλλω, έγινε εντελώς διαφανής.⁴³⁹ Προσφέρω όσα γνωρίζω για την εξήγησή τους και πρέπει να αφήσω τα υπόλοιπα ως μη διαφωτισμένα. Πρέπει όμως να επισημάνω και μια άλλη συνάφεια προς τις ακόλουθες εκφράσεις. Στη γλώσσα μας υπάρχουν οι αγενείς χαρακτηρισμοί της πράξης του αντανυσμού: βγάζω μία/έναν ή τραβώ μία/έναν.⁴⁴⁰ Δεν ξέρω από πού προέρχονται αυτές οι εκφράσεις και τι εικονίζουν, αλλά στην πρώτη από αυτές θα ταίριαζε πολύ καλά το «δόντι».

Αφού τα όνειρα με την εξαγωγή ή την πτώση δοντιών⁴⁴¹ σύμφωνα με τις λαϊκές δοξασίες σημαίνουν τον θάνατο οικείου προσώπου, ενώ η ψυχανάλυση δεν μπορεί να αναγνωρίσει τέτοια σημασία σε αυτά παρά μόνο υπό την πιο πάνω υπονοούμενη έννοια της παρωδίας, παρεμβάλλω τώρα ένα «όνειρο οδοντικού ερεθίσματος», που μου το διέθεσε ο Otto Rank:

«Σχετικά με το θέμα των ονείρων με οδοντικά ερεθίσματα ένας συνάδελφος, ο οποίος εδώ και αρκετόν καιρό ενδιαφέρεται ζωηρότερα για τα προβλήματα της ερμηνείας των ονείρων, μου έστειλε την ακόλουθη αναφορά:

“Τελευταία ονειρεύθηκα πως βρίσκομαι στον οδοντίατρο, ο οποίος μου επεξεργάζεται με το τρυπάνι ένα από τα πίσω δόντια του κάτω σαγονιού. Το τριβελίζει τόσο πολύ, ώσπου το δόντι γίνεται

άχρηστο. Τότε το πιάνει με την οδοντάγρα και το βγάζει με παιγνιδίστικη ευκολία, που μου προκαλεί έκπληξη. Μου λέει πως δεν πρέπει να πολυσκοιτίζομαι, διότι αυτό δεν είναι το κυρίως δόντι που θεραπεύει, και το αποθέτει στο τραπέζι, όπου το δόντι (ένας από του επάνω κοπτήρες, όπως μου φαίνεται τώρα) διαλύεται σε πολλά κομμάτια. Σηκώνομαι από τη χειρουργική καρέκλα, πλησιάζω και θέτω με ενδιαφέρον μια ιατρική ερώτηση. Ο γιατρός μου εξηγεί, ενώ παράλληλα ξεχωρίζει τα κομμάτια του έντονα λευκού δοντιού και με ένα όργανο τα συνθλίβει (κονιοποιεί), ότι αυτό σχετίζεται με την εφηβεία και ότι πριν από την εφηβεία τα δόντια βγαίνουν εύκολα στις γυναίκες η κρίσιμη στιγμή γι' αυτό είναι ο τοκετός.

Καταλαβαίνω τότε (μισοκοιμώμενος, νομίζω) ότι αυτό το όνειρο συνοδεύθηκε από μια ονειρώξη, την οποία όμως δεν μπορώ να εντοπίσω με βεβαιότητα σε ορισμένο σημείο του ονείρου· το πιθανότερο είναι να συνέβη κατά την εξαγωγή του δοντιού.

Στη συνέχεια ονειρεύθηκα ένα άλλο περιστατικό, που δεν το θυμούμαι πια, και που κατέληγε ως εξής: Αφήνοντας πίσω (ίσως στη γκαρνταρόμπα του οδοντίατρου) το καπέλο και το σακκάκι, με την ελπίδα ότι θα μου το φέρουν ύστερα, και φορώντας μόνο το παλτό έτρεξα να προλάβω το τραίνο που ήταν έτοιμο να αναχωρήσει. Την τελευταία στιγμή κατάφερα πράγματι να πηδήσω στο πίσω βαγόνι, όπου στεκόταν ήδη ένας άλλος. Δεν μπόρεσα όμως να μπω μέσα στο βαγόνι, αλλά έπρεπε να ταξιδέψω σε μια άβολη στάση, από την οποία με πολύ κόπο κατάφερα να απελευθερωθώ. Περνούμε μέσα από μια μεγάλη σήραγγα, ενώ από την αντίθετη κατεύθυνση έρχονται δύο τραίνα που φαίνονται να περνούν μέσα από το δικό μας, σαν αυτό να ήταν η σήραγγα. Σαν από έξω κοιτάζω από το παράθυρο στο εσωτερικό ενός βαγονιού.

Ως υλικό για την ερμηνεία αυτού του ονείρου προκύπτουν οι ακόλουθες εμπειρίες και σκέψεις της παραμονής του ονείρου:

I. Τελευταία πηγαίνω πράγματι στον οδοντίατρο και με πονάει το δόντι του κάτω σαγονιού που στο όνειρο υφίσταται τη μεταχείριση με το τρυπάνι· η θεραπεία του δοντιού κρατάει πραγματικά περισσότερο απότι θα προτιμούσα. Το πρωί της παραμονής του ονείρου οι πόνοι με οδήγησαν πάλι στον οδοντίατρο, ο οποίος πρότεινε να μου βγάλει ένα άλλο δόντι του ίδιου σαγονιού, πιστεύοντας ότι από εκεί προέρχονται οι πόνοι. Επρόκειτο για έναν φρονιμίτη που μόλις αναδυόταν. Τότε είχα θέσει και εκείνη την ερώτηση, που αφορούσε την ιατρική του συνείδηση.

II. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας αναγκάσθηκα να δικαιολογήσω απέναντι σε μια κυρία την κακή μου διάθεση προβάλλοντας τον οδοντόπονο, οπότε εκείνη μου είπε ότι φοβάται να πάει για την εξα-

γωγή της ρίζας ενός δοντιού που η μύλη του είχε σχεδόν καταστραφεί. Η εξαγωγή των επάνω δοντιών, είπε, είναι ιδιαίτερα επώδυνη και επικίνδυνη, αν και μια γνωστή της τη διαβεβαίωσε ότι τα δόντια του επάνω σαγονιού (τέτοιο ήταν το δικό της) βγαίνουν ευκολότερα. Αυτή η γνωστή της ανέφερε ακόμη ότι μια φορά υπό νάρκωση της είχαν βγάλει κατά λάθος ένα υγιές δόντι, μια πληροφορία που την έκανε να φοβάται ακόμη περισσότερο την αναγκαία επέμβαση. Ύστερα με ρώτησε αν με τα επάνω δόντια εννοούμε τους κυνόδοντες ή τους προγόμφιους και αν ξέρω τίποτε γι' αυτά. Της επέστησα την προσοχή στις προλήψεις που έχουν παρεισφρήσει σε όλες αυτές τις απόψεις, αλλά δεν παρέλειψα να τονίσω και τον πυρήνα αλήθειας που περικλείουν μερικές λαϊκές δοξασίες. Στη συνέχεια αναφέρθηκε σε μια τέτοια δοξασία, που κατά την κρίση της είναι πολύ παλαιά και γενικά γνωστή: σύμφωνα με αυτή, *όταν μια έγκυος γυναίκα έχει πονόδοντους, θα γεννήσει αγόρι*.

III. Αυτή η παροιμία προκάλεσε το ενδιαφέρον μου σε σχέση με την άποψη του Freud, που την ανακοίνωσε στην *Ερμηνεία των ονείρων*, ότι στη χαρακτηριστική τους σημασία τα όνειρα οδοντικών ερεθισμάτων είναι υποκατάστατα αυνανισμού, καθώς μάλιστα και σύμφωνα με τη λαϊκή δοξασία το γεννητικό όργανο των αντρών (αγόρι) και το δόντι έχουν μια σχέση μεταξύ τους. Ξαναδιάβασα λοιπόν το βράδι της ίδιας ημέρας το σχετικό χωρίο στην *Ερμηνεία των ονείρων* και βρήκα εκεί τις σκέψεις που αναπαράγω ακολούθως: η επιρροή τους στο όνειρό μου είναι τόσο ευδιάκριτη όσο και αυτή των προαναφερόμενων εμπειριών. Ο Freud γράφει για τα όνειρα οδοντικών ερεθισμάτων "ότι η κινητήρια δύναμη αυτών των ονείρων στους άντρες δεν είναι άλλη από την αυνανιστική επιθυμία της εφηβείας". Επίσης: "Πιστεύω ότι και οι συχνές παραλλαγές του χαρακτηριστικού ονείρου οδοντικών ερεθισμάτων, π.χ. ότι ένας άλλος βγάζει το δόντι του ονειρευόμενου ή άλλα παρόμοια, μπορούν να εξηγηθούν με τον ίδιο τρόπο. Αινιγματικό μπορεί όμως να φαίνεται γιατί το οδοντικό ερέθισμα είναι δυνατόν να αποκτά αυτή τη σημασία. Εδώ επιστώ την προσοχή στην πολύ συχνή μετατόπιση από κάτω προς τα πάνω (στο παρόν όνειρο από το κάτω σαγόρι προς το επάνω), η οποία υπηρετεί την σεξουαλική απώθηση και δυνάμει της οποίας στην περίπτωση της υστερίας διάφορες αισθήσεις και προθέσεις, που θα έπρεπε να εκδηλώνονται στα γεννητικά όργανα, μπορούν να πραγματοποιηθούν τουλάχιστον σε άλλα, ευυπόληπτα μέρη του σώματος. Πρέπει όμως να επισημάνω και μια άλλη συνάφεια προς τις ακόλουθες εκφράσεις. Στη γλώσσα μας υπάρχουν οι αγενείς χαρακτηρισμοί της πράξης του αυνανισμού: βγάζω μία/έναν ή τραβώ μία/έναν". Αυτή η έκφραση μου είναι γνωστή ήδη από τα

πρώιμα νεανικά μου χρόνια ως χαρακτηρισμός του αυνανισμού, και ξεκινώντας από αυτή ο εξασκημένος ερμηνευτής ονείρων δεν θα δυσκολευθεί να βρει πρόσβαση στο υλικό της παιδικής ηλικίας, το οποίο βρίσκεται ίσως στη βάση αυτού του ονείρου. Θα αναφέρω ακόμη μόνον ότι η ευκολία με την οποία στο όνειρο βγαίνει το δόντι, που μετά την εξαγωγή μετατρέπεται σε επάνω κοπτήρα, μου θυμίζει ένα περιστατικό της παιδικής μου ηλικίας, όταν ένα κλονισμένο πρόσθιο δόντι του επάνω σαγονιού το τράβηξα μόνος μου εύκολα και χωρίς πόνους. Αυτό το γεγονός, που το θυμούμαι ακόμη και σήμερα καθαρά και με κάθε λεπτομέρεια, εμπίπτει στην ίδια εκείνη περίοδο, στην οποία ανάγονται και οι πρώτες μου συνειδητές δοκιμές αυνανισμού (καλυπτική ανάμνηση).

Η παραπομπή του Freud σε μια ανακοίνωση του C. G. Jung, σύμφωνα με την οποία τα όνειρα οδοντικών ερεθισμάτων στις γυναίκες έχουν τη σημασία *ονείρων τοκετού*, καθώς και η λαϊκή δοξασία για τη σημασία του πονόδοντου στις έγκυες γυναίκες στάθηκαν αφορμή στο όνειρο για την αντιπαράβολή της θηλυκής σημασίας προς την αρσενική (εφηβεία). Θυμούμαι σχετικά ένα παλαιότερο όνειρο, όπου, μετά την αποπεράτωση των επισκέψεών μου σε έναν οδοντίατρο, είδα να μου πέφτουν οι χρυσές γέφυρες που μόλις μου τις είχε τοποθετήσει, πράγμα που στο όνειρο με εξόργισε πολύ λόγω του σημαντικού κόστους, που ακόμη με απασχολούσε. Αυτό το όνειρο μου γίνεται τώρα κατανοητό σε σχέση με μια ορισμένη εμπειρία ως εξύμνηση των υλικών πλεονεκτημάτων του αυνανισμού έναντι της αγάπης ενός αντικειμένου (χρυσές γέφυρες), που σε όλες τις μορφές της είναι οικονομικά πιο επιζήμια, και πιστεύω ότι η ανακοίνωση εκείνης της κυρίας για τη σημασία του οδοντόπονου στις έγκυες γυναίκες μου ξαναθύμισαν αυτές τις σκέψεις”.

Αυτή ήταν η χωρίς άλλο πειστική και κατά τη γνώμη μου άψογη ερμηνεία του συνάδελφου, στην οποία δεν έχω να προσθέσω παρά μόνο την παρατήρηση για το πιθανό νόημα του δεύτερου μέρους του ονείρου, που μέσω των λεκτικών γεφυρών: Zahn-(ziehen-Zug-reisen-sen-reisen)⁴⁴² παριστάνει το καθ’ όλα τα φαινόμενα δύσκολο πέρασμα του ονειρευόμενου από τον αυνανισμό στη συνουσία (σήραγα όπου τα τραίνα μπαίνουν και βγαίνουν σε διαφορετικές κατευθύνσεις) και τους κινδύνους που αυτό περικλείει (εγκυμοσύνη· επενδύτης [βλέπε μέρος IV, κεφ. Α, τέλος]).

Από θεωρητική άποψη η περίπτωση παρουσιάζει ενδιαφέρον προς δύο κατευθύνσεις. Πρώτον, είναι αποδεικτική της ανακάλυψης του Freud ότι η ονειρώξη συμπίπτει χρονικά με την εξαγωγή του δοντιού, αφού πρέπει να θεωρούμε την εκσπερμάτιση στο όνειρο, σε όποια μορφή και αν εμφανίζεται, ως αυνανιστική ικανοποίηση που

συντελείται χωρίς τη βοήθεια μηχανικών ερεθισμών. Σε αυτό πρέπει να προστεθεί ότι σε αυτή την περίπτωση η ονειρωκτική ικανοποίηση δεν σχετίζεται, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις, με ένα έστω φανταστικό αντικείμενο, αλλά είναι ανεξάρτητη από αντικείμενα και, αν μπορούμε να πούμε, καθαρά αυτοερωτική και παρουσιάζει το πολύ μια ελαφρά ομοφυλόφιλη χροιά (οδοντίατρος).

Το δεύτερο σημείο που αξίζει να υπογραμμισθεί είναι το ακόλουθο: Είναι εύκολο να κατηγορήσει κανείς τη φροϋδική αντίληψη ότι επιζητεί να επιβληθεί κατά εντελώς περιττόν τρόπο, αφού πράγματι αρκούν πλήρως τα βιώματα της προηγούμενης ημέρας και μόνο, για να μας κάνουν κατανοητό το περιεχόμενο του ονείρου. Η επίσκεψη στον οδοντίατρο, η συνομιλία με τη γυναίκα και η ανάγνωση της *Ερμηνείας των ονείρων* εξηγούσαν επαρκώς ότι ο ονειρευόμενος, ανήσυχος ακόμη και τη νύχτα λόγω των οδοντόπωνων, παρήγαγε αυτό το όνειρο, ακόμη και για να άρει τους πόνους που του διατάρασσαν τον ύπνο (με τη βοήθεια της ιδέας ότι απομακρύνθηκε το δόντι που πονούσε, ενώ ταυτόχρονα η λίμπιντο υπερκαλύπτει τους συναφείς πόνους που ο ονειρευόμενος φοβόταν). Όμως, ακόμη και αν έκανε κανείς τις πιο μεγάλες υποχωρήσεις προς αυτή την κατεύθυνση, δεν θα μπορούσε να ισχυρισθεί ότι το διάβασμα των φροϋδικών θέσεων θα μπορούσε να εμπεδώσει στον ονειρευόμενο τη συνάρτηση μεταξύ της εξαγωγής ενός δοντιού και της πράξης του αυνανισμού ή έστω να την ενεργοποιήσει, αν αυτή δεν ήταν ήδη προδιαμορφωμένη, όπως ομολόγησε και ο ίδιος (“βγάζω μία/έναν”). Ίσα-ίσα αυτό που, πλάι στη συνομιλία με την κυρία, πρέπει να αναζωπύρωσε αυτή τη συνάρτηση, συμπεραίνεται από τη μεταγενέστερη ανακοίνωση του ονειρευόμενου ότι κατά την ανάγνωση της *Ερμηνείας των ονείρων* για ευνόητους λόγους δεν μπορούσε να πιστέψει εύκολα στη χαρακτηριστική σημασία των ονείρων με οδοντικά ερεθίσματα και ότι είχε την επιθυμία να μάθει αν αυτό αληθεύει σε όλες τις περιπτώσεις τέτοιων ονείρων. Το όνειρο του επιβεβαιώνει αυτή τη θέση τουλάχιστον όσον αφορά το πρόσωπό του και έτσι του δείχνει γιατί έπρεπε να αμφιβάλλει για την ορθότητα της θέσης. Το όνειρο είναι λοιπόν και από αυτή την άποψη η εκπλήρωση μιας επιθυμίας: να πεισθεί για την έκταση και τη βασιμότητα αυτής της φροϋδικής αντίληψης».

Στη δεύτερη κατηγορία των χαρακτηριστικών ονείρων ανήκουν εκείνα στα οποία ο ονειρευόμενος πετάει ή αιωρείται, πέφτει, κολυμπάει κλπ. Τι σημαίνουν αυτά τα όνειρα; Δεν μπορεί να λεχθεί γενικά. Όπως θα δούμε, σε κάθε περίπτωση σημαίνουν κάτι άλλο, μόνο το υλικό των αισθήσεων που περιέχουν προέρχεται πάντοτε από τις ίδιες πηγές. [1909].

Από τα στοιχεία που μας προσφέρουν οι ψυχαναλύσεις, πρέπει να συμπεράνουμε ότι και αυτά τα όνειρα αναπαράγουν εντυπώσεις της παιδικής ηλικίας, σχετίζονται δηλαδή με τα παιγνίδια κίνησης, που είναι ιδιαίτερα αγαπητά στα παιδιά. Ποιός θεός δεν έκανε ένα παιδί να πετάξει, τεντώνοντας τα μπράτσα και τρέχοντας μαζί του μέσα στο δωμάτιο, ή δεν έπαιξε μαζί του το πέσιμο, κάνοντας κούνια με το παιδί πάνω στα γόνατα και ξαφνικά τεντώνοντας το πόδι ή σηκώνοντάς το να προσποιείται ξαφνικά πως του αφαιρεί το στήριγμα. Τα παιδιά αλαλάζουν τότε και ακούραστα ζητούν την επανάληψη, ιδίως όταν το παιγνίδι περιέχει και λίγο τρόμο και ζάλη· ύστερα από χρόνια δημιουργούν την επανάληψη στο όνειρο, αλλά παραλείπουν τα χέρια που τα κρατούσαν και έτσι αιωρούνται ελεύθερα και πέφτουν. Είναι γνωστό ότι όλα τα μικρά παιδιά προτιμούν παιγνίδια όπως η κούνια και η τραμπάλα· όταν δουν ύστερα ακροβατικά τεχνάσματα στο τσίρκο, αυτές οι αναμνήσεις ανανεώνονται. Σε μερικά αγόρια η μεταγενέστερη υστερική κρίση αποτελείται μόνον από αναπαραγωγές τέτοιων τεχνασμάτων, που τα εκτελούν με μεγάλη επιδεξιότητα. Δεν είναι σπάνιο σε αυτά τα κατά βάση αθώα παιγνίδια κίνησης να προκαλούνται και σεξουαλικές διεγέρσεις. Για να το πω με μια λέξη που συνηθίζεται σε μας και καλύπτει όλες αυτές τις εκδηλώσεις: το «κυνηγητό» στην παιδική ηλικία είναι αυτό που επαναλαμβάνουν τα όνειρα της πτήσης, της πτώσης, της ζάλης κλπ., ενώ τώρα η ηδονική αίσθηση έχει αντιστραφεί σε άγχος. Όπως όμως κάθε μητέρα γνωρίζει, αρκετά συχνά το κυνηγητό των παιδιών στην πραγματικότητα καταλήγει σε τσακωμό και κλάματα.

Έχω λοιπόν βάσιμους λόγους να απορρίπτω την εξήγηση ότι η κατάσταση των αισθήσεων του δέρματός μας κατά τη διάρκεια του ύπνου, οι αισθήσεις που προκαλεί η κίνηση των πνευμόνων μας κλπ. έχουν ως συνέπεια τα όνειρα της πτήσης και της πτώσης. Βλέπω ότι αυτές οι αισθήσεις είναι επίσης αναπαραγμένες από την ανάμνηση στην οποία αναφέρεται το όνειρο, δηλαδή ότι είναι περιεχόμενο του ονείρου και όχι πηγές του.⁴⁴³ [1900].

Αυτό το ομοειδές υλικό αισθήσεων κίνησης, που προέρχεται από τις ίδιες πηγές, χρησιμοποιείται λοιπόν για την παράσταση των πιο ποικιλόμορφων ονειρικών ιδεών. Τα συνήθως ευχάριστα όνειρα πτήσης ή αιώρησης απαιτούν τις πιο διαφορετικές ερμηνείες, εντελώς ειδικές σε μερικά άτομα, ερμηνείες ακόμη και κανονικού τύπου σε άλλα. Μία ασθενής μου ονειρευόταν συχνά ότι αιωρείται σε ορισμένο ύψος πάνω από τον δρόμο χωρίς να εγγίζει το έδαφος. Ήταν μάλλον μικρού αναστήματος και απεχθανόταν κάθε βρωμιά που συνεπάγεται η επικοινωνία με τους ανθρώπους. Το όνειρο αιώρησης της εκπλήρωνε και τις δύο αυτές επιθυμίες, σηκώνοντας τα πόδια

της από το έδαφος και υψώνοντας το κεφάλι της σε ανώτερα στρώματα. Σε άλλες ασθενείς το όνειρο πτήσης σήμαινε μια λαχτάρα: να μπορούσα να γίνω πουλάκι· άλλες μεταμορφώνονταν τη νύχτα σε αγγέλους, από την ανάγκη που ένοιωθαν να αποκαλούνται την ημέρα άγγελοι. Ο στενός δεσμός της πτήσης με την ιδέα του πουλιού κάνει κατανοητό ότι το όνειρο πτήσης στους άντρες έχει συνήθως αδρή αισθησιακή σημασία. Δεν θα μας παραξενέψει να ακούσουμε ότι ο ένας ή ο άλλος ονειρευόμενος είναι κάθε φορά υπερήφανος για την ικανότητά του να πετάει. [1909].

Ο Dr. Paul Federn (Βιέννη) διατύπωσε⁴⁴⁴ την ελκυστική εικασία ότι ένα μέρος αυτών των ονείρων πτήσης είναι όνειρα στύσης, καθώς το αξιοσημείωτο φαινόμενο της στύσης, που απασχολεί ακατάπαυστα την ανθρώπινη φαντασία, προκαλεί επιβλητική εντύπωση ως άρση της βαρύτητας. (Παράβαλε σχετικά τους φτερωτούς φαλλούς της αρχαιότητας). [1911].

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο νηφάλιος και κατά βάθος κάθε ερμηνεία αποστρεφόμενος πειραματιστής ονείρων Mourly Vold εκπροσωπεί επίσης την ερωτική ερμηνεία των ονείρων πτήσης και αιώρησης (1910-12, τόμ. 2, 791). Θεωρεί τον ερωτισμό το «σπουδαιότερο κίνητρο του ονείρου αιώρησης» και επικαλείται την αίσθηση του ισχυρού κραδασμού στο σώμα, που συνοδεύει αυτά τα όνειρα, καθώς και τη συχνή σύνδεση αυτών των ονείρων με τη στύση ή την ονειρώξη. [1914].

Τα όνειρα πτώσης έχουν πιο συχνά τον χαρακτήρα άγχους. Η ερμηνεία τους στην περίπτωση των γυναικών δεν παρουσιάζει καμμία δυσκολία, αφού σχεδόν κατά κανόνα παραδέχονται τη συμβολική χρήση της πτώσης, η οποία σημαίνει την ενδοτικότητα απέναντι σε έναν ερωτικό πειρασμό. Τις παιδικές πηγές του ονείρου πτώσης δεν τις εξαντλήσαμε ακόμη· σχεδόν όλα τα παιδιά έχουν πέσει μερικές φορές, οπότε οι ενήλικοι τα σήκωναν και τα χάιδευαν· όταν έπεφταν από το κρεβατάκι τους τη νύχτα, το πρόσωπο που τα φρόντιζε τα ξανάβαζε στη θέση τους. [1909].

Οι άνθρωποι που ονειρεύονται συχνά ότι *κολυμπούν*, ότι με άνεση διασχίζουν τα κύματα κλπ., είχαν συνήθως το σύμπτωμα της ενούρησης και τώρα αναπαράγουν στο όνειρο μια ευχαρίστηση από την οποία έχουν μάθει από καιρό να παραιτούνται. Για ποιά παράσταση προσφέρονται συνήθως τα όνειρα κολύμβησης, θα το πληροφορηθούμε σύντομα πάνω σε ορισμένα παραδείγματα. [1909].

Η ερμηνεία των ονείρων με θέμα τη *φωτιά* δικαιώνει μια απαγόρευση στην παιδική ηλικία, που δεν αφήνει τα παιδιά να παίζουν με τη φωτιά, για να μην υγραίνουν τη νύχτα το κρεβάτι. Βασίζονται και αυτά στην ανάμνηση της νυχτερινής ενούρησης κατά την παιδική

ηλικία. Στην περίπτωση της «Ντόρας» (1905e)⁴⁴⁵ προσέφερα την πλήρη ανάλυση και σύνθεση ενός τέτοιου ονείρου με θέμα τη φωτιά σε συνάρτηση με το ιστορικό της ονειρευόμενης και έδειξα για την παράσταση ποιών παρορμήσεων των ώριμων χρόνων μπορεί να χρησιμοποιηθεί αυτό το υλικό της παιδικής ηλικίας. [1911]

Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει πολλά «χαρακτηριστικά» όνειρα, αν με αυτά εννοούμε το γεγονός της συχνής επανόδου του ίδιου έκδηλου ονειρικού περιεχομένου σε διάφορους ονειρευόμενους, π.χ. τα όνειρα για το πέρασμα από στενούς δρόμους ή μέσα από μια σειρά δωματίων [βλέπε μέρος V, κεφ. Β], τα όνειρα για έναν νυχτερινό ληστή, με τον οποίο σχετίζονται και τα μέτρα προφύλαξης των νευρικών πριν από την κατάκλιση [βλέπε στο τέλος αυτού του κεφαλαίου], τα όνειρα με την καταδίωξη από αγριεμένα ζώα (ταύρους, άλογα) [βλέπε πιο κάτω, κεφ. Ζ, 10] ή την απειλή με μαχαίρια, ξίφη και κοντάρια κλπ. Οι δύο τελευταίοι τύποι ονείρων είναι χαρακτηριστικοί για το έκδηλο περιεχόμενο σε αγχώδεις ανθρώπους. Μια έρευνα με θέμα αυτό το ειδικό υλικό θα ήταν πολύ αποδοτική. Στη θέση της έχω να προσφέρω δύο⁴⁴⁶ παρατηρήσεις, οι οποίες όμως δεν αναφέρονται αποκλειστικά σε χαρακτηριστικά όνειρα. [1909].

Όσο περισσότερο ασχολείται κανείς με την εξήγηση των ονείρων, με τόσο μεγαλύτερη προθυμία αναγνωρίζει ότι τα πιο πολλά όνειρα των ενήλικων πραγματεύονται σεξουαλικό υλικό και εκφράζουν ερωτικές επιθυμίες. Μόνον όποιος πράγματι αναλύει όνειρα, δηλαδή από το έκδηλο περιεχόμενό τους εισχωρεί στις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου, μπορεί να σχηματίσει κρίσεις γι' αυτά, και όχι όποιος αρκείται να καταγράφει το έκδηλο περιεχόμενο (όπως π.χ. ο Näcke στις εργασίες του για τα σεξουαλικά όνειρα). Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε αμέσως ότι αυτό το γεγονός δεν αποτελεί έκπληξη για μας, αλλά συμφωνεί απόλυτα με τις βασικές μας αρχές της εξήγησης ονείρων. Καμιά άλλη ορμή δεν έχει υποστεί από την παιδική ηλικία και ύστερα τόση καταπίεση όπως η σεξουαλική ορμή στις πολλές της συνιστώσες,⁴⁴⁷ από καμιά άλλη δεν περισσεύουν τόσο πολλές και τόσο ισχυρές ασυνείδητες επιθυμίες, οι οποίες στον ύπνο προκαλούν τα όνειρα. Κατά την ερμηνεία των ονείρων δεν πρέπει να ξεχνά κανείς αυτή τη σημασία των σεξουαλικών συμπλεγμάτων, όπως φυσικά και δεν επιτρέπεται να υπερβάλλουμε θεωρώντας την αποκλειστική. [1909].

Σε πολλά όνειρα, αν τα αναλύσουμε προσεκτικά, θα διαπιστώσουμε ότι μπορούν να κατανοηθούν και ως αμφισεξουαλικά, καθώς επιτρέπουν μια αναπότερη υπερερμηνεία, όπου υλοποιούνται ομοφυ-

λόφιλες παρορμήσεις, αντίθετες δηλαδή προς την κανονική σεξουαλική λειτουργία του ονειρευόμενου προσώπου. Αλλά ότι όλα τα όνειρα πρέπει να ερμηνεύονται ως αμφισεξουαλικά, όπως ισχυρίζονται ο W. Stekel⁴⁴⁸ και ο A. Adler,⁴⁴⁹ αποτελεί κατά τη γνώμη μου αναπόδεικτη και απίθανη γενίκευση, την οποία δεν θα ήθελα να υποστηρίξω. Προπάντων δεν θα μπορούσα να παραμερίσω το προφανές γεγονός ότι υπάρχουν πολλά όνειρα στα οποία ικανοποιούνται άλλες επιθυμίες από τις – υπό την ευρύτετη έννοια – ερωτικές, τα όνειρα πείνας, δίψας ή άνεσης κλπ. Αλλά και οι παρεμφερείς θέσεις, «ότι πίσω από κάθε όνειρο ενεδρεύει ο θάνατος» (Steckel [1911, 34]) ή ότι κάθε όνειρο μας κάνει να δούμε μια «προώθηση από τη θηλυκή προς την ανδρική γραμμή» (Adler [1910]), μου φαίνεται πως ξεπερνούν το όριο του επιτρεπτού στην ερμηνεία των ονείρων. [1911]. Ο ισχυρισμός ότι *όλα τα όνειρα απαιτούν μια σεξουαλική ερμηνεία*, εναντίον του οποίου στρέφονται ακαταπόνητες οι πολεμικές της βιβλιογραφίας, είναι ξένος προς τη δική μου *Ερμηνεία των ονείρων*. Δεν βρίσκεται σε καμμία από τις επτά εκδόσεις αυτού του βιβλίου και αντιφάσκει απτά προς το υπόλοιπο περιεχόμενό του. [1919].⁴⁵⁰

Ότι τα εμφανώς *αθώα* όνειρα αντιπροσωπεύουν πάντοτε χονδροειδείς ερωτικές επιθυμίες, το υποστηρίξαμε και σε άλλο σημείο [μέρος V, κεφ. Α] και θα μπορούσαμε να το τεκμηριώσουμε με πολλά νέα παραδείγματα. Αλλά και πολλά όνειρα που μοιάζουν αδιάφορα, στα οποία δεν θα αντιλαμβανόμαστε τίποτε ιδιαίτερο προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, ανάγονται, όπως δείχνει η ανάλυση, με απροσδόκητο τρόπο σε αδιαμφισβήτητα σεξουαλικές επιθυμίες. Ποιός θα υποπτευόταν π.χ. στο ακόλουθο όνειρο μια σεξουαλική επιθυμία, προτού προχωρήσει στην ανάλυσή του; Ο ονειρευόμενος διηγείται: *Ανάμεσα σε δύο μεγαλοπρεπή ανάκτορα βρίσκεται, λίγο πιο πίσω, ένα μικρό σπιτάκι, οι πύλες του οποίου είναι κλειστές. Η γυναίκα μου με συνοδεύει στον μικρό δρόμο προς το σπιτάκι, ανοίγει με πίεση την πόρτα και εγώ γλιστρώ, εύκολα και γρήγορα, στο εσωτερικό μιας ανηφορικής αυλής.* [1909].

Όποιος βέβαια έχει εξασκηθεί στη μετάφραση ονείρων θα θυμηθεί αμέσως ότι η είσοδος σε στενούς χώρους, το άνοιγμα κλειστών θυρών, είναι μέρος του πιο συνηθισμένου σεξουαλικού συμβολισμού και σε αυτό το όνειρο θα δει να παριστάνεται η προσπάθεια για μια σεξουαλική πρακτική από πίσω (ανάμεσα στους δύο μεγαλοπρεπείς γλυτούς του γυναικείου σώματος). Ο στενός, ανηφορικός διάδρομος είναι φυσικά ο κόλπος· η βοήθεια που αποδίδεται στη γυναίκα του ονειρευόμενου επιβάλλει την ερμηνεία ότι στην πραγματικότητα μόνον η αβρότητα απέναντι στη σύζυγο στέκεται εμπόδιο για μια τέ-

τοια δοκιμή, και μια εξέταση δείχνει ότι την παραμονή του ονείρου είχε προσληφθεί στο νοικοκυριό του ονειρευόμενου ένα κορίτσι, που του άρεσε και του έδωσε την εντύπωση πως δεν θα εναντιωνόταν πολύ σε μια προσέγγιση τέτοιου είδους. Το μικρό σπίτι ανάμεσα στα δύο ανάκτορα προέρχεται από μια ανάμνηση από το ανάκτορο Χρατζίν στην Πράγα και έτσι παραπέμπει στην ίδια υπηρέτρια, που κατάγεται από αυτή την πόλη. [1909].

Όταν τονίζω σε ασθενείς μου τη συχνότητα του οιδιπόδειου ονείρου, τη συνουσία του ονειρευόμενου με τη μητέρα του, η απάντησή τους είναι: Δεν μπορώ να θυμηθώ κανένα τέτοιο όνειρο. Δεν αργεί να αναδυθεί η ανάμνηση ενός άλλου, αγνώριστου και αδιάφορου ονείρου, που ο ονειρευόμενος το είδε συχνά, και η ανάλυση δείχνει ότι πρόκειται για όνειρο με το ίδιο περιεχόμενο, ότι είναι δηλαδή οιδιπόδειο όνειρο. Μπορώ να παράσχω τη διαβεβαίωση ότι τα συγκαλυμμένα όνειρα με θέμα τη συνουσία με τη μητέρα είναι πολύ πιο συχνά από τα ειλικρινή.⁴⁵¹ [1909].

Υπάρχουν όνειρα για τοπία ή χώρους, όπου και στο όνειρο τονίζεται η βεβαιότητα: Εκεί έχω ξαναπάει. [1909]. Αυτό το déjà vu στο όνειρο έχει όμως μια ειδική σημασία.⁴⁵² [1914]. Αυτός ο τόπος είναι όμως πάντοτε το γεννητικό όργανο της μητέρας: στην πραγματικότητα δεν μπορεί κανείς για κανέναν άλλον τρόπο να ισχυρισθεί με βεβαιότητα ότι «εκεί έχει ξαναβρεθεί κάποτε». [1909]. Μόνο μια φορά με έφερε σε αμηχανία ένας ψυχαναγκαστικός νευρωτικός ανακρινώνοντάς μου ένα όνειρο, όπου αυτός επισκέφθηκε ένα διαμέρισμα στο οποίο έχει ξαναβρεθεί ήδη δύο φορές. Ο ίδιος όμως ασθενής μου είχε διηγηθεί πριν από αρκετόν καιρό ένα περιστατικό που ανάγεται στο έκτο έτος της ηλικίας του: τότε μοιράσθηκε μια φορά με τη μητέρα του το κρεβάτι της και κάνοντας κατάχρηση αυτής της ευκαιρίας έβαλε το δάχτυλό του μέσα στο γεννητικό μόριο της μητέρας του που κοιμόταν. [1914].

Στη βάση πολλών, συχνά αγχωδών ονείρων, θέμα των οποίων πολλές φορές είναι το πέρασμα μέσα από στενούς χώρους ή η παραμονή μέσα σε νερό, βρίσκονται φαντασιώσεις για την ενδομήτρια ζωή, την παραμονή στη μήτρα και τον τοκετό. Παραθέτω τώρα το όνειρο ενός νέου άντρα, ο οποίος στη φαντασία του εκμεταλλεύεται ήδη την ευκαιρία της παρουσίας του στη μήτρα, για να κρυφακούσει τα καθέκαστα της συνουσίας των γονέων του. [1909].

«Βρίσκεται μέσα σε βαθύ φρεάτιο, όπου υπάρχει παράθυρο όπως στη σήραγγα του Semmering. Μέσα από αυτό βλέπει πρώτα ένα κενό τοπίο και στη συνέχεια συνθέτει μέσα σε αυτό μια εικόνα που αμέσως γεμίζει το κενό. Η εικόνα παριστάνει έναν αγρό που ανα-

σκάπτεται βαθιά από το εργαλείο, και ο θαυμάσιος αέρας, η ιδέα της εκ βάθρων εργασίας και οι γκριζόμαυροι βώλοι προκαλούν ωραία εντύπωση. Έπειτα προχωρεί, βλέπει ένα ανοικτό βιβλίο παιδαγωγικής... και απορεί που μέσα σε αυτό δίδεται τόση προσοχή στα σεξουαλικά αισθήματα (του παιδιού), ενώ η σκέψη του τον παραλέμπει σε εμένα. [1909]

Ωραίο όνειρο με θέμα το νερό, που το είδε μια ασθενής και που στη θεραπεία της βρήκε ιδιαίτερη χρήση, είναι το ακόλουθο:

*Κατά τη θερινή παραμονή της κοντά στη λίμνη ** πέφτει στο σκοτεινό νερό, εκεί όπου καθρεφτίζεται το χλωμό φεγγάρι.* [1909].

Όνειρα αυτού του είδους είναι όνειρα γέννησης· για να τα ερμηνεύσουμε, πρέπει να αντιστρέψουμε το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου, να εκλάβουμε δηλαδή ότι δεν έπεσε στο νερό, αλλά αναδύθηκε από αυτό, δηλαδή γεννήθηκε.⁴⁵³ Τον τόπο από τον οποίο έρχεται κανείς στη ζωή τον αναγνωρίζουμε, αν σκεφθούμε την παράτολμη σημασία της «la lune» στα γαλλικά.⁴⁵⁴ Το χλωμό φεγγάρι παριστάνει τότε τον λευκό πισινό, από τον οποίο βγήκε το παιδί, όπως πιστεύει αργότερα. Τι σημαίνει όμως η επιθυμία της ασθενούς «να γεννηθεί» κατά τη διάρκεια του παραθερισμού της; Ρωτάω την ονειρευόμενη, η οποία χωρίς δισταγμό απαντά: Δεν ξαναγεννήθηκα με τη βοήθεια της θεραπείας; Έτσι αυτό το όνειρο καλεί για τη συνέχιση της θεραπείας στον τόπο παραθερισμού, δηλαδή με καλεί να την επισκεφθώ· ίσως περιέχει και έναν δειλό υπαινιγμό της επιθυμίας της να γίνει και αυτή μητέρα.⁴⁵⁵ [1909].

Ένα άλλο όνειρο γέννησης μαζί με την ερμηνεία του το δανείζομαι από μια εργασία του E. Jones [1910b]:⁴⁵⁶ «Στεκόταν στην ακρογιαλιά και επόπτευε ένα μικρό αγόρι, που φαινόταν να είναι το δικό της, καθώς αυτό υδροβατούσε. Προχώρησε τόσο, ώσπου καλύφθηκε από το νερό, ενώ εκείνη μπορούσε να βλέπει μόνο το κεφάλι του, που ανεβοκατέβαινε στην επιφάνεια. Η σκηνή μεταμορφώθηκε τότε σε μια γεμάτη αίθουσα ξενοδοχείου. Ο σύζυγός της την εγκατέλειψε, και αυτή έπιασε κουβέντα με έναν ξένο.

Το δεύτερο μισό του ονείρου αποκαλύφθηκε στην ανάλυση σαφέστατα ως παράσταση μιας φυγής από τον σύζυγό της και σύναψης ερωτικών σχέσεων με άλλον. Το πρώτο μέρος του ονείρου ήταν ολοφάνερη φαντασίωση τοκετού. Τόσο στα όνειρα όσο και στη μυθολογία η απελευθέρωση ενός παιδιού από το αμνιακό υγρό παριστάνεται συνήθως μέσω αντιστροφής ως είσοδος του παιδιού στο νερό· μερικά από τα γνωστά παραδείγματα αυτού του είδους γέννησης είναι ο Άδωνις, ο Όσιρις, ο Μωσής και ο Βάκχος. Το ανεβοκατέβασμα του κεφαλιού στο νερό θυμίζει στην ασθενή αμέσως την αίσθηση των κινήσεων του παιδιού, που γνώρισε κατά τη διάρκεια της μο-

ναδικής της εγκυμοσύνης. Η ιδέα για αγόρι που υδροβατεί θυμίζει ένα ονειροπόλημα, όπου είδε τον εαυτό της να βγάζει το αγόρι από το νερό, να το οδηγεί στο παιδικό δωμάτιο, να το πλένει και να το ντύνει και τελικά να το οδηγεί στο σπίτι της.

Το δεύτερο μέρος του ονείρου παριστάνει λοιπόν ιδέες που αφορούν τη φυγή, η οποία σχετίζεται με το πρώτο μισό των ιδεών του λανθάνοντος περιεχομένου· το πρώτο μισό του ονείρου αντιστοιχεί στο λανθάνον περιεχόμενο του δεύτερου μέρους, της φαντασίωσης του τοκετού. Εκτός από την προαναφερόμενη αντιστροφή γίνονται σε κάθε μισό του ονείρου και άλλες αντιστροφές. Στο πρώτο μισό το παιδί μπαίνει μέσα στο νερό, όπου στη συνέχεια το κεφάλι αναδύεται και καταδύεται· στις ονειρικές ιδέες πίσω από αυτά εμφανίζονται πρώτα οι κινήσεις του παιδιού και ύστερα το παιδί εγκαταλείπει το νερό (διπλή αντιστροφή). Στο δεύτερο μισό την εγκαταλείπει ο σύζυγός της· στις ονειρικές ιδέες εγκαταλείπει εκείνη τον σύζυγο».

Ο Abraham [1909, 22 κ.ε.] διηγείται ένα άλλο όνειρο τοκετού, που το είδε μια γυναίκα πριν από την πρώτη γέννα της. Από ένα σημείο στο πάτωμα του δωματίου αρχίζει ένας υπόγειος αγωγός που οδηγεί κατ' ευθείαν στο νερό (γεννητικός σωλήνας-αμνιακό υγρό). Εκείνη ανασηκώνει μια καταπακτή στο πάτωμα, και αμέσως εμφανίζεται ένα πλάσμα που περιβάλλεται από μια καφετιά γούνα και μοιάζει σχεδόν σαν φώκια. Αυτό το ον αποκαλύπτεται ως ο νεότερος αδελφός της ονειρευόμενης, με τον οποίο είχε πάντοτε μητρική σχέση. [1911].

Ο Rank [1912a] έδειξε βάσει πολλών ονείρων ότι τα όνειρα τοκετού χρησιμοποιούν τα ίδια σύμβολα όπως και τα προκαλούμενα από ουρητικά ερεθίσματα. Το ερωτικό ερέθισμα παριστάνεται σε αυτά ως ουρητικό ερέθισμα· η στρωμάτωση της σημασίας σε αυτά τα όνειρα αντιστοιχεί στη σημασιολογική μεταβολή που υπέστη το σύμβολο από την παιδική ηλικία και ύστερα. [1914].

Εδώ μπορούμε να επανέλθουμε στο θέμα που εγκαταλείψαμε πιο πάνω (μέρος V, κεφ. Γ, τέλος), στον ρόλο των οργανικών, ενοχλητικών για τον ύπνο ερεθισμάτων σε σχέση προς την ονειροπλασία. Όνειρα που προκλήθηκαν από τέτοιες επιρροές μάς δείχνουν όχι μόνο την τάση εκπλήρωσης επιθυμιών και το χαρακτηριστικό της βολικότητας εντελώς ανοικτά, αλλά πολύ συχνά και εντελώς διαφανή σύμβολα, αφού αρκετές φορές ένα ερέθισμα οδηγεί στην αφύπνιση, όταν η ικανοποίησή του σε συμβολική μορφή μέσα στο όνειρο επιχειρήθηκε ήδη μάταια. Αυτό ισχύει για τα όνειρα με ονειρώξη όπως και γι' αυτά που προκλήθηκαν από ουρητικές ή αφοδευτικές πιέσεις. «Ο ιδιάζων χαρακτήρας των ονείρων ονειρώξης δεν μας επιτρέπει μόνο να αποκαλύψουμε άμεσα μερικά σεξουαλικά σύμβολα,

που τα αναγνωρίσαμε ήδη ως χαρακτηριστικά, αλλά που αμφισβητούνται έντονα, παρά μπορεί και να μας πείσει ότι μερικές φαινομενικά αθώες ονειρικές καταστάσεις είναι απλώς το συμβολικό προανάκρουσμα μιας χονδροειδούς σεξουαλικής σκηνής, η οποία όμως συνήθως παριστάνεται άμεσα μόνο σε σχετικά σπάνια όνειρα ονείρωξης, ενώ αρκετά συχνά μεταστρέφεται σε όνειρο άγχους, το οποίο οδηγεί επίσης στην αφύπνιση». [Rank, ό.π., 55]. [1919].

Η συμβολική εκείνων των ονείρων, που προκαλούνται από *ουρητικά ερεθίσματα*, είναι ιδιαίτερα διαφανής και ανέκαθεν ερμηνεύθηκε σωστά. Ήδη ο Ιπποκράτης [1962, 259] πίστευε ότι υπάρχει διαταραχή της ουροδόχου κύστης, όταν ονειρεύεται κανείς πίδακες και βρύσες (H. Ellis [1911, 164]). Ο Scherner [1861, 189] μελέτησε τα πολύμορφα σύμβολα των ουρητικών ερεθισμάτων και εξέφρασε ήδη την άποψη ότι «το ισχυρότερο ουρητικό ερέθισμα μεταστρέφεται πάντοτε σε διέγερση της γεννητικής σφαίρας και των συμβολικών της μορφωμάτων... Το όνειρο ουρητικού ερεθίσματος είναι συχνά και ο εκπρόσωπος του σεξουαλικού ονείρου». [Ο.π., 192]. [1919].

Ο Ο. Rank, του οποίου τα γραφόμενα στην εργασία για τη «στρωμάτωση των συμβόλων στο όνειρο αφύπνισης» [1912a] ακολούθησα εδώ, θεωρεί πολύ πιθανό ότι πολλά «όνειρα ουρητικών ερεθισμάτων» κατά βάθος προκαλούνται από σεξουαλικά ερεθίσματα, τα οποία κατ' αρχάς επιδιώκουν την ικανοποίησή τους μέσω επαναστροφής στην παιδική μορφή του ουρηθρικού ερωτισμού. [Ο.π., 78]. Ιδιαίτερα διδακτικές είναι τότε οι περιπτώσεις όπου το έτσι παραγόμενο ουρητικό ερέθισμα οδηγεί στην αφύπνιση και στην εκκένωση της κύστης, το όνειρο όμως συνεχίζει παραταύτα την πορεία του και εξωτερικεύει πια την ανάγκη του με απροκάλυπτες ερωτικές εικόνες.⁴⁵⁷ [1919].

Με ανάλογο τρόπο ξεσκεπάζουν και τα *όνειρα εντερικών ερεθισμάτων* τα αντίστοιχα σύμβολα, επιβεβαιώνοντας έτσι τη συνάρτηση *χρυσού και περιττωμάτων*, η οποία τεκμηριώνεται πλούσια στην ψυχολογία των λαών.⁴⁵⁸ «Έτσι π.χ. κατά τη διάρκεια μιας θεραπευτικής αγωγής λόγω *εντερικών διαταραχών* μια γυναίκα ονειρεύθηκε για έναν θησαυροθήρα, ο οποίος παράχωνε έναν *θησαυρό κοντά σε μια μικρή ξύλινη καλύβα*, που έμοιαζε με υπαίθριο *αποχωρητήριο*. Στο δεύτερο μέρος του ονείρου η ίδια *καθάριζε τον πισινό του παιδιού της*, ενός μικρού κοριτσιού που *λερώθηκε*». [Rank, 1912a, 55]. [1919].

Με τα *όνειρα γέννησης* συνδέονται τα όνειρα «*σωτηρίας*». Η σωτηρία, ιδιαίτερα μέσα από το νερό, ισοδυναμεί με την γέννηση, όταν την ονειρεύεται μιá γυναίκα, το νόημα όμως μεταβάλλεται, όταν ο

ονειρευόμενος είναι άντρας. (Βλέπε ένα τέτοιο όνειρο στον Pfister, 1909). Σχετικά με το σύμβολο της «σωτηρίας» βλέπε την ομιλία μου: «Οι μελλοντικές πιθανότητες επιτυχίας της ψυχαναλυτικής θεραπείας» (1910d), καθώς και: «Συμβολές στην ψυχολογία της ερωτικής ζωής, I. Για έναν ιδιαίτερο τύπο της εκλογής του ερωτικού αντικειμένου από τον άνδρα» (1910h). [1911].⁴⁵⁹

Οι ληστές, οι νυχτερινοί διαρρήκτες και τα φαντάσματα, που φοβάται κανείς πριν από την κατάκλισή του και που καμμιά φορά τον επισκέπτονται στον ύπνο του, προέρχονται από την ίδια πάντοτε παιδική ανάμνηση. Είναι οι νυχτερινοί επισκέπτες, που σήκωναν το παιδί από τον ύπνο, για να το καθίσουν στο ουροδοχείο, ώστε να αποφευχθεί η ενούρηση, ή που ανασήκωναν το σκέπασμα, για να δουν προσεκτικά πού έχει τα χέρια του κατά τη διάρκεια του ύπνου. Από τις αναλύσεις μερικών ονείρων άγχους κατάφερα να κάνω τον ονειρευόμενο να αναγνωρίσει ακόμη και τον νυχτερινό επισκέπτη. Ο ληστής ήταν κάθε φορά ο πατέρας, ενώ τα φαντάσματα αντιστοιχούν μάλλον σε γυναικεία πρόσωπα με λευκό νυχτικό. [1909].

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ – ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑ
ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ⁴⁶⁰

Προτού δώσω στον τέταρτο από τους καθοριστικούς παράγοντες ονειροπλασίας τη θέση που του αξίζει [βλέπε πιο κάτω, κεφ. Θ], θα προσφέρω μερικά παραδείγματα ονείρων από τη συλλογή μου, τα οποία μπορούν ενμέρει να διευκρινίσουν τη συνέργεια των τριών γνωστών μας παραγόντων, ενμέρει να προσαγάγουν αποδείξεις για θέσεις που διατύπωσα ελεύθερα, ή να αναπτύξουν αναπότρεπτα συμπεράσματα από αυτές. Στην παρουσίαση της εργασίας του ονείρου στάθηκε δύσκολο να δείξω τα αποτελέσματα των ερευνών μου βάσει παραδειγμάτων. Τα παραδείγματα για τις επιμέρους αποφάνσεις έχουν αποδεικτική δύναμη μόνο στο πλαίσιο μιας ερμηνείας ονείρου· έξω από αυτό το πλαίσιο χάνουν την ομορφιά τους, και μια έστω λιγότερο βαθιά ερμηνεία δεν αργεί να λάβει τέτοια έκταση, ώστε να χάνεται το νήμα της συλλογιστικής που αποσκοπεί στην ερμηνεία. Αυτός ο τεχνικός λόγος μπορεί να δικαιολογήσει την ακόλουθη παράταξη κάθε λογής παραδειγμάτων και σκέψεων, που μόνο σε συσχέτιση με το κείμενο του προηγούμενου κεφαλαίου μπορούν να βρουν τη συνοχή τους. [1900].

Κατ' αρχάς μερικά παραδείγματα εξαιρετικά ιδιαίτερων ή ασυνήθιστων τρόπων παράστασης στο όνειρο. Από το όνειρο μιας γυναίκας: *Μια καμαριέρα στέκεται πάνω στην ανεμόσκαλα σαν να επρόκειτο να καθαρίσει τα παράθυρα και έχει μαζί της έναν χιμπατζή και μια γοριλλόγατα (αργότερα διορθώνει: γάτα Αγκύρας). Ρίχνει τα ζώα στην ονειρευόμενη· ο χιμπατζής προσκολλάται πάνω της, και αυτό είναι αηδιαστικό.* Αυτό το όνειρο πέτυχε τον σκοπό του με ένα πολύ απλό μέσο, καθώς πήρε κατά λέξη μια ορισμένη έκφραση και την παράστησε κυριολεκτικά. «Πίθηκος», όπως και άλλα ονόματα ζώων, είναι υβριστικός χαρακτηρισμός, και η κατάσταση στο όνειρο δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά μόνο «εξαπολύω βρισιές». Η ίδια αυτή συλλογή θα μας προσφέρει γρήγορα και άλλα παραδείγματα χρήσης αυτού του απλού τεχνάσματος κατά την εργασία του ονείρου. [1900].

Παρόμοια ενεργεί και αυτό το όνειρο: *Μια γυναίκα με ένα παιδί που έχει εξαιρετικά παραμορφωμένο κρανίο· γι' αυτό το παιδί άκουσε ότι η παραμόρφωσή του οφείλεται στη θέση του μέσα στην κοιλιά της μητέρας. Ο γιατρός λέει ότι με συμπίεση το κρανίο θα μπορούσε να αποκτήσει καλύτερο σχήμα, μόνο που αυτό θα έβλαπτε τον εγκέφαλο. Αυτή σκέπτεται ότι, επειδή είναι αγόρι, η βλάβη είναι μικρότερη.* Αυτό το όνειρο περιέχει την πλαστική παράσταση της

αφηρημένης έννοιας: «*παιδικές εντυπώσεις*» («*Kindereindrücke*», που μπορεί να σημαίνει και «*παιδικές κακώσεις*», σ.τ.μ.), την οποία η ονειρευόμενη είχε ακούσει στις εξηγήσεις της θεραπείας. [1900].

Έναν κάπως διαφορετικό δρόμο ακολουθεί η εργασία του ονείρου στο επόμενο παράδειγμα. Το όνειρο περιέχει την ανάμνηση από μια εκδρομή στο Hilmteich κοντά στο Γκρατς: *Ο καιρός έξω είναι φοβερός· ένα πενιχρό ξενοδοχείο, οι τοίχοι στάζουν νερό, στα κρεβάτια έχει υγρασία.* (Το τελευταίο μέρος του περιεχομένου δεν έχει στο όνειρο την ευθύτητα της διατύπωσής μου). Το όνειρο σημαίνει το «*περιπτώ*». ⁴⁶¹ Η αφηρημένη έννοια μέσα στις ονειρικές ιδέες έγινε πρώτα με κάπως βίαιο τρόπο διαφορούμενη, περίπου υποκαταστάθηκε από το «*υπερχειλίζον*» ή το «*ρευστό και κατακλύζον*» και ύστερα παραστάθηκε με τη συσσώρευση ομοειδών εντυπώσεων. Νερό έξω· νερό μέσα, στους τοίχους· νερό υπό την έννοια της υγρασίας στα κρεβάτια, όλα ρευστά και «*υπέρ*»-ρευστά. [1900]. Για τους σκοπούς της παράστασης στο όνειρο η ορθογραφία υποχωρεί υπέρ του ήχου των λέξεων, και αυτό δεν μας παραξενεύει, αν αναλογισθούμε την αντίστοιχη ελευθερία π.χ. στην περίπτωση της ομοιοκαταληξίας. Σε ένα εκτενέστερο όνειρο, που αναλύθηκε σε βάθος και ανακοινώθηκε από τον Rank, η νεαρή ονειρευόμενη περπατάει ανάμεσα σε αγρούς, όπου κόβει ωραία *στάχνα* κριθαριού και σιταριού. Ένας παιδικός της φίλος έρχεται από την αντίθετη κατεύθυνση, και αυτή θέλει να αποφύγει τη συνάντηση. Η ανάλυση δείχνει ότι πρόκειται για *τίμιο φιλί* ⁴⁶² (1910, 482). Τα *στάχνα*, που εδώ δεν τραβιούνται, αλλά κόβονται, χρησιμεύουν στο όνειρο σαν τέτοια και στη συμπύκνωσή τους με την *τιμή* και την *απονομή τιμών* για την παράσταση μιας ολόκληρης σειράς άλλων ιδεών (του λανθάνοντος περιεχομένου). [1911].

Και όμως η γλώσσα σε άλλες περιπτώσεις διευκολύνει πολύ το όνειρο στην παράσταση των ιδεών του, καθώς διαθέτει πολλές λέξεις που αρχικά είχαν καθαρό και συγκεκριμένο νόημα, ενώ σήμερα έχουν ξεθωριάσει και χρησιμοποιούνται αφηρημένα. Το όνειρο δεν χρειάζεται παρά να δώσει σε αυτές τις λέξεις την πλήρη προηγούμενη σημασία τους ή να αναιρέσει ένα μέρος από την αλλαγή που έχουν υποστεί. Π.χ. ονειρεύεται κάποιος ότι ο αδελφός του είναι μέσα σε ένα *κιβώτιο*. Κατά την ερμηνεία το *κιβώτιο* αντικαθίσταται από ένα «*ερμάριο*», ⁴⁶³ και έτσι η ιδέα του ονείρου είναι ότι αυτός ο αδελφός πρέπει να «*περιορισθεί*», και μάλιστα αντί του ίδιου. ⁴⁶⁴ [1909]. Ένας άλλος ονειρευόμενος ανεβαίνει σε ένα βουνό, από όπου έχει μια εξαιρετικά εκτενή *θέα*. Έτσι ταυτίζεται με έναν αδελφό του, ο οποίος εκδίδει μια «*Επιθεώρηση*», που ασχολείται με τις σχέσεις προς την *απώτατη* Ανατολή. [1911].

Σε ένα όνειρο στο Grüner Heinrich⁴⁶⁵ ένα υπερβολικά ζωηρό άλογο κυλιέται στην ωραιότατη βρώμη, κάθε σπυρί της οποίας είναι όμως «μια γλυκεία αμυγδαλόψιχα, μια σταφίδα και ένα καινούργιο πφέννιχ, τυλιγμένα μαζί σε κόκκινο μετάξι και δεμένα με μια άκρη γουρουνότριχας». Ο συγγραφέας (ή ο ονειρευόμενος) μας δίνει αμέσως την ερμηνεία αυτής της ονειρικής παράστασης, αφού το άλογο νοιώθει ένα ευχάριστο γαργάλισμα και γιαυτό φωνάζει: *Η βρώμη με κεντάει.*⁴⁶⁶ [1914].

Ιδιαίτερα άφθονη χρήση ονείρων με πάγιες φράσεις και λεκτικά ευφυολογήματα γίνεται (σύμφωνα με τον Henzen [1890]) στην παλαιά βορειοευρωπαϊκή μυθολογία, όπου δεν βρίσκεται σχεδόν κανένα παράδειγμα ονείρου χωρίς διαφορούμενα ή λογοπαίγνια. [1914].

Θα ήταν εξαιρετική δουλειά να συγκεντρώσει κανείς τέτοιους τρόπους παράστασης και να τους κατατάξει σύμφωνα με τις βασικές αρχές τους. [1909]. Μερικές από αυτές τις παραστάσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν πνευματώδεις. Έχει κανείς την εντύπωση ότι ποτέ δεν θα μάντευε το νόημά τους, αν ο ίδιος ο ονειρευόμενος δεν ήταν σε θέση να το ανακοινώσει: [1911].

1) Ένας άντρας ονειρεύεται *πως τον ρωτούν για ένα όνομα, το οποίο όμως δεν μπορεί να θυμηθεί.* Ο ίδιος εξηγεί πως αυτό σημαίνει: *Δεν μου έρχεται στον νου ούτε στο όνειρό μου.* [1911].

2) Μια ασθενής διηγείται ένα όνειρο,⁴⁶⁷ όπου *όλα τα πρόσωπα της δράσης είναι ιδιαίτερα υψηλού αναστήματος.* Αυτό σημαίνει, προσθέτει η ίδια, ότι πρόκειται μάλλον για περιστατικό της πρώιμης παιδικής μου ηλικίας, διότι τότε φυσικά όλοι οι ενήλικοι μου φαινονταν πάρα πολύ ψηλοί. [Βλέπε σημ. 31]. Η ίδια δεν εμφανιζόταν καθόλου στο περιεχόμενο του ονείρου.

Η μεταφορά στην παιδική ηλικία εκφράζεται και διαφορετικά σε άλλα όνειρα, με τη μετάφραση του χρόνου σε χώρο. Τα πρόσωπα και οι αντίστοιχες σκηνές φαίνονται σαν να βρίσκονται μακριά, στο τέλος ενός δρόμου, ή σαν να τα έβλεπε κανείς μέσα από αντεστραμμένο τηλεσκόπιο. [1911].

3) Ένας άντρας, που στην άγρυπνη ζωή του συνήθως εκφράζεται με αφηρημένο και αόριστο τρόπο και διαθέτει αρκετό χιούμορ, ονειρεύεται ότι *πηγαίνει σε έναν σταθμό την ώρα που φθάνει ένα τραίνο.* Τότε όμως η αποβάθρα πλησιάζει το σταματημένο τραίνο, μια παράλογη αντιστροφή των πραγματικών περιστατικών. Αυτή η λεπτομέρεια δεν είναι βέβαια παρά μια ένδειξη που θυμίζει ότι κάτι άλλο από το ονειρικό περιεχόμενο πρέπει να αντιστραφεί. Η ανάλυ-

ση αυτού του ονείρου οδηγεί σε αναμνήσεις από εικονογραφημένα βιβλία, όπου παριστάνονταν άντρες αναποδογυρισμένοι που προχωρούσαν με τα χέρια. [1911].

4) Ο ίδιος ονειρευόμενος αναφέρει μια άλλη φορά ένα σύντομο όνειρο, το οποίο σχεδόν θυμίζει την τεχνική του εικονόγραφου. *Ο θεός του του δίνει ένα φιλί μέσα στο αυτοκίνητο.* Προσθέτει αμέσως την ερμηνεία, που ποτέ δεν θα είχα βρει: πρόκειται για *αυτοερωτισμό*. Τέτοιο θα μπορούσε να είναι και ένα αστείο σε κατάσταση αγρύπνιας.⁴⁶⁸ [1911].

5) Ο ονειρευόμενος *ανασύρει μια γυναίκα που βρίσκεται πίσω από το κρεβάτι.* Αυτό σημαίνει: την *προτιμά*.⁴⁶⁹ [1914].

6) Ο ονειρευόμενος *κάθεται, ως αξιωματικός, σε ένα τραπέζι απέναντι από τον αυτοκράτορα.* Έρχεται σε *αντιπαράθεση* προς τον πατέρα του. [1914].

7) Ο ονειρευόμενος *γιατρεύει ένα άλλο άτομο που έχει κάταγμα.* Η ανάλυση καταδεικνύει αυτό το κάταγμα ως παράσταση μιας μοιχείας.⁴⁷⁰ [1914].

8) Οι ώρες της ημέρας αντιπροσωπεύουν στο όνειρο πολύ συχνά περιόδους της παιδικής ζωής. Έτσι π.χ. πέντε και τέταρτο το πρωί σημαίνει την ηλικία 5 ετών και 3 μηνών του ονειρευόμενου, τη σημαντική χρονική στιγμή της γέννησης του μικρότερου αδελφού. [1914].

9) Ένας άλλος τρόπος παρουσίασης *περιόδων ζωής* στο όνειρο: *Μια γυναίκα βαδίζει με δύο μικρά κορίτσια, οι ηλικίες τους διαφέρουν κατά έναν χρόνο και τρεις μήνες.* Η ονειρευόμενη δεν βρίσκει καμιά οικογένεια στον κύκλο των γνωστών της που να συμφωνεί με αυτά τα δεδομένα. Όπως ερμηνεύει η ίδια, και τα δύο παιδιά παριστάνουν τον εαυτό της: το όνειρο της θυμίζει πώς τα δύο τραυματικά περιστατικά της παιδικής της ηλικίας απέχουν μεταξύ τους όσο και οι ηλικίες των δύο κοριτσιών του ονείρου (3 1/2 και 4 3/4 ετών). [1914].

10) Δεν πρέπει να απορεί κανείς που οι ψυχαναλυόμενοι ονειρεύονται συχνά για την ψυχανάλυσή τους και στο όνειρο εκφράζουν όλες τις σκέψεις και προσδοκίες τους, που τους διεγείρουν. Η εικόνα που επιλέγεται για τη θεραπεία είναι κατά κανόνα μια βόλτα, συνήθως με *αυτοκίνητο*, που αποτελεί ένα σύγχρονο και περιπλοκο όχημα·

στην ιδέα της ταχύτητας του αυτοκινήτου βρίσκει την ικανοποίησή της η φιλοσοφική διάθεση του θεραπευόμενου. Όταν το «*ασυνείδητο*» ως στοιχείο των άγρυπνων σκέψεων είναι να παρασταθεί στο όνειρο, τότε αντικαθίσταται κατά εντελώς σκόπιμο τρόπο από «*υπόγειους*» χώρους, που άλλοτε, χωρίς καμιά σχέση προς την αναλυτική θεραπεία, σήμαιναν την κοιλιά της γυναίκας ή τη μήτρα. Το «*κάτω*» στο όνειρο αφορά πολύ συχνά τα γεννητικά όργανα, το αντίθετό του «*επάνω*» αναφέρεται στο πρόσωπο, στο στόμα ή στο στήθος. Με *άγρια ζώα* η εργασία του ονείρου συμβολίζει κατά κανόνα παθιασμένες ορμές, τόσο του ίδιου του ονειρευόμενου όσο και άλλων ατόμων που αυτός φοβάται, δηλαδή με ανεπαίσθητη μετατόπιση τους ίδιους τους φορείς αυτών των παθών. Από εδώ δεν είναι πολύ μακριά ως την παράσταση του φοβερού *πατέρα* μέσω κακών ζώων, σκύλων ή άγριων αλόγων, η οποία θυμίζει τον τοτεμισμό.⁴⁷¹ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα άγρια ζώα χρησιμεύουν στην παράσταση της λίμπιντο, που το Εγώ τη φοβάται και την καταπολεμά με απώθηση. Αλλά και η ίδια η νεύρωση, το «*άρρωστο πρόσωπο*», αποσχίζεται συχνά από τον ονειρευόμενο στο όνειρο και παρουσιάζεται ως αυτοτελές πρόσωπο. [1919].

11) (H. Sachs, 1911). «Από την *Ερμηνεία των ονείρων* γνωρίζουμε ότι η εργασία του ονείρου έχει πολλούς τρόπους για να παραστήσει μια λέξη ή μια πάγια έκφραση. Μπορεί π.χ. να εκμεταλλευθεί το γεγονός ότι η έκφραση που πρέπει να παρασταθεί είναι διαφορούμενη και, χρησιμοποιώντας τη διπλή σημασία ως «*κλειδί σιδηροτροχιάς*», να περιλάβει στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου τη δεύτερη σημασία, αντί της πρώτης που υπάρχει στις ονειρικές ιδέες.

Αυτό συνέβη στο μικρό όνειρο που θα ανακοινώσω, και μάλιστα με επιδέξια χρήση των κατάλληλων εντυπώσεων της ημέρας ως υλικού παράστασης.

Την ημέρα πριν από το όνειρο ήμουν κρουολογημένος και έτσι αποφάσισα να μην εγκαταλείψω το κρεβάτι εκείνη τη νύχτα, αν αυτό ήταν δυνατόν. Το όνειρο με άφησε κατά τα φαινόμενα να συνεχίσω απλώς την εργασία της ημέρας: η ασχολία μου ήταν να κολλάω σε ένα βιβλίο αποκόμματα εφημερίδων, προσπαθώντας να βρίσκω για κάθε απόκομμα την κατάλληλη θέση. Το όνειρο είχε ως εξής:

Προσπαθώ να κολλήσω ένα απόκομμα μέσα στο βιβλίο· δεν ταιριάζει όμως στη σελίδα, πράγμα που μου προκαλεί έντονο πόνο.

Εύπνησα και διαπίστωσα ότι ο πόνος του ονείρου εξακολούθησε να υπάρχει ως πραγματικός πόνος στην κοιλιακή χώρα, ο οποίος και με ανάγκασε να μην τηρήσω το σχέδιό μου. Το όνειρο, ως «*φύλακας του ύπνου*» μου παρουσίασε με απατηλό τρόπο ως εκπληρωμένη την

επιθυμία μου να μείνω στο κρεβάτι, προβάλλοντας τη φράση «δεν ταιριάζει όμως στη σελίδα». ⁴⁷² [1914].

Πραγματικά μπορούμε να πούμε ότι η εργασία του ονείρου, για να παραστήσει οπτικά τις ονειρικές ιδέες, μεταχειρίζεται κάθε προσιτό μέσον, αδιάφορο αν η κριτική κατά την αγρύπνια το θεωρεί επιτρεπτό ή ανεπίτρεπτο, και έτσι εκτίθεται στην αμφιβολία και τη χλεύη όλων εκείνων που απλώς έχουν ακούσει για την ερμηνεία των ονείρων, αλλά δεν την έχουν ασκήσει οι ίδιοι. Πλούσιο σε τέτοια παραδείγματα είναι κυρίως το βιβλίο του Stekel *Η γλώσσα του ονείρου* (1911), αποφεύγω όμως να δανεισθώ υλικό από αυτό, διότι η άκριτη στάση και η τεχνική αυθαιρεσία του συγγραφέα δημιουργούν ανασφάλεια ακόμη και στον μη προκατειλημμένο αναγνώστη. [Βλέπε πιο πάνω, κεφ. Ε, αρχή]. [1919].

12) Από μια εργασία του V. Tausk (1914):

α) Ο Α. ονειρεύεται ότι βλέπει την παλαιότερη γκουβερνάντα του με ένα στιλπνό μαύρο φόρεμα, στενά εφαρμοστό στους γλουτούς. Αυτό σημαίνει ότι θεωρεί αυτή τη γυναίκα φιλήδονη. ⁴⁷³

β) Στο όνειρό του ο Γ. βλέπει στον αγροτικό δρόμο Χ ένα κορίτσι, που περιβαλλόταν από λευκό φως και φορούσε λευκή μπλούζα.

Σε αυτόν τον αγροτικό δρόμο ο ονειρευόμενος είχε ανταλλάξει τις πρώτες του ερωτικές τρυφερότητες με μια δεσποινίδα που λεγόταν Weiss. ⁴⁷⁴

γ) Η κυρία Δ. ονειρεύεται πως βλέπει τον Blasel (έναν Βιεννέζο ηθοποιό 80 ετών) με πλήρη πανοπλία ξαπλωμένον στο ντιβάνι. Ύστερα πηδάει πάνω από καρέκλες και τραπέζια, τραβάει ένα σπαθί, κοιτάζεται στον καθρέφτη και κραδαίνει το σπαθί στον αέρα, σαν να αγωνίζεται εναντίον ενός υποτιθέμενου εχθρού.

Ερμηνεία: Η ονειρευόμενη είχε μια παλαιά πάθηση της ουροδόχου κύστης. ⁴⁷⁵ Κατά τη διάρκεια της ανάλυσης είναι ξαπλωμένη στο ντιβάνι, και όταν βλέπει τον εαυτό της στον καθρέφτη, έχει την εντύπωση ότι παρά τα χρόνια της και την αρρώστια είναι ακόμη πολύ ακμαία. [1914].

13) ΤΟ «ΜΕΓΑΛΟ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑ» ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ

Ο (αρσενικός) ονειρευόμενος βλέπει τον εαυτό του ως έγκυο γυναίκα ξαπλωμένη στο κρεβάτι. Η κατάσταση του τον δυσκολεύει πολύ. Αναφωνεί: Θα προτιμούσα... (στην ανάλυση συμπληρώνει σύμφωνα με ανάμνησή του από μια νταντά: να σπάω πέτρες). Πίσω από το κρεβάτι του κρέμεται ένας χάρτης με μια πήχη στην κάτω άκρη, που τον κρατούσε τεντωμένον. Τραβάει κάτω με δύναμη την πήχη,

πιάνοντάς την από τις δύο άκρες της, αυτή όμως δεν έσπασε στα δύο, αλλά σχίσθηκε κατά μήκος. Έτσι ανακουφίσθηκε και υποβοηθήθηκε και τον τοκετό.

Ο ίδιος ερμηνεύει χωρίς βοήθεια το τράβηγμα της πήχης ως μεγάλο «επίτευγμα»,⁴⁷⁶ με το οποίο απελευθερώνεται από την άβολη κατάσταση του (στη θεραπεία), αποσπώμενος από τη θηλυκή του στάση... Η παράλογη λεπτομέρεια της ξύλινης πήχης που δεν σπάει, αλλά σχίζεται κατά μήκος, βρίσκει την εξήγησή της, όταν ο ονειρευόμενος θυμάται ότι ο διπλασιασμός σε συνάρτηση με την καταστροφή υπαινίσσεται τον ευχουρισμό. Πολύ συχνά το όνειρο παριστάνει τον ευνουχισμό με την πεισματώδη επιθυμητή αντίθεση δύο συμβόλων του πέους. [Βλέπε σημ. 412 καθώς και το αντίστοιχο κείμενο]. Leiste ονομάζεται και μια περιοχή του σώματος πολύ κοντά στα γεννητικά όργανα. Έστερα συνθέτει την ερμηνεία: ξεπερνά την απειλή του ευνουχισμού, η οποία τον έφερε στη θηλυκή στάση. [1919].⁴⁷⁷

14) Σε μια ανάλυση με γαλλόφωνο αναλυόμενο έχω να ερμηνεύσω ένα όνειρο, στο οποίο εμφανίζομαι ως ελέφαντας. Ρωτάω φυσικά γιατί παριστάνομαι έτσι. «Vous me trompez»,⁴⁷⁸ απαντά ο ονειρευόμενος (trompe = προβοσκίδα). [1919].

Η εργασία του ονείρου καταφέρει συχνά να παραστήσει ακόμη και πολύ απρόσφορα υλικά, όπως π.χ. τα κύρια ονόματα, με τη ν εξεζητημένη χρήση πολύ απόκεντρων σχέσεων. Έτσι σε ένα όνειρό μου ο Brücke⁴⁷⁹ μου έθεσε ένα πρόβλημα. Φτιάχνω ένα παρασκεύασμα και ξεδιαλέγω κάτι που μοιάζει σαν τσαλακωμένο ασημόχαρτο. (Το όνειρο θα μας απασχολήσει πιο κάτω περισσότερο). Με δυσκολία μου έρχεται στον νου το «Stanniol»,⁴⁸⁰ και τώρα ξέρω ότι εννοώ το όνομα του συγγραφέα Stannius, που φέρει μια πραγματεία για το νευρικό σύστημα των ψαριών, την οποία παλαιότερα αντίκριζα με σεβασμό. Το πρώτο επιστημονικό πρόβλημα που μου είχε θέσει ο δάσκαλός μου [Brücke] αναφερόταν πράγματι στο νευρικό σύστημα ενός ψαριού, του Ammocetes [Freud, 1877a]. Αυτό το τελευταίο όνομα δεν μπορούσε προφανώς να χρησιμοποιηθεί στον εικονόγραφο. [1900].

Δεν θέλω να χάσω την ευκαιρία να παρεμβάλω εδώ ένα όνειρο με παράξενο περιεχόμενο, που και σαν όνειρο παιδιού είναι αξιοσημείωτο και εξηγείται πολύ εύκολα με την ανάλυση. Μια γυναίκα διηγείται: Θυμούμαι ακόμη ότι στην παιδική μου ηλικία είχα ονειρευθεί επανειλημμένα πως ο θεούλης έχει στο κεφάλι του ένα μυτερό χάρτινο καπέλο. Πρέπει να σημειώσω ότι πολύ συχνά στο τραπέζι μου έβαζαν ένα τέτοιο καπέλο, για να μη μπορώ να δω στα πιάτα

των άλλων παιδιών πόσο φαγητό τους είχαν βάλει. Αφού είχα ακούσει ότι ο θεός είναι παντογνώστης, το όνειρο σημαίνει πλέον ότι τα ξέρω όλα παρά το καπέλο που φορούσα.⁴⁸¹ [1910].

Σε τι συνίσταται η εργασία του ονείρου⁴⁸² και πώς μεταχειρίζεται το υλικό της, τις ονειρικές ιδέες, μπορούμε να το δείξουμε εύκολα με τους αριθμούς και τους λογαριασμούς που εμφανίζονται στα όνειρα. Εξάλλου οι προληπτικοί αποδίδουν σε αυτούς τους αριθμούς προφητική σημασία. Θα διαλέξω λοιπόν μερικά παραδείγματα αυτού του είδους από τη συλλογή μου.

I

Από το όνειρο μιας κυρίας, λίγο πριν από το τέλος της θεραπείας της: *Θέλει να πληρώσει κάτι· η κόρη της της παίρνει από το πορτοφόλι 3 φιορίνια και 65 ημιώβολα· αυτή όμως λέει: Τι κάνεις; Κοστίζει μόνο 21 ημιώβολα.* Αυτό το μέρος του ονείρου μού ήταν κατανοητό χωρίς καμμιά δική της εξήγηση, καθώς γνώριζα τις συνθήκες ζωής της ονειρευόμενης. Η κυρία ήταν μια ξένη, που είχε δώσει την κόρη της σε ένα βιεννέζικο παιδαγωγικό ίδρυμα και που μπορούσε να συνεχίσει τη θεραπεία της, όσο η κόρη έμενε στη Βιέννη. Σε τρεις εβδομάδες τελείωνε το σχολικό έτος, άρα και η θεραπεία της κυρίας. Την παραμονή του ονείρου η διευθύντρια του ιδρύματος της είχε συστήσει να αφήσει το παιδί κοντά της ακόμη ένα χρόνο. Προφανώς είχε συνδυάσει μέσα της αυτή την προτροπή με τη δυνατότητα να παρατείνει σε αυτή την περίπτωση και τη θεραπεία της επί ένα χρόνο. Με αυτό σχετίζεται λοιπόν το όνειρο, αφού ένα έτος είναι 365 μέρες, ενώ οι τρεις εβδομάδες ως το τέλος της σχολικής χρονιάς και της θεραπείας της μπορούν να αντικατασταθούν με τις 21 μέρες (αν και όχι με ίσες ώρες θεραπείας). Οι αριθμοί, που στις σκέψεις του ονείρου αναφέρονταν σε χρόνους, αποδίδονται μέσα στο όνειρο σε χρηματικές αξίες και έτσι εκφράζεται και ένα βαθύτερο νόημα, αφού «ο χρόνος είναι χρήμα», έχει χρηματική αξία. Τότε λοιπόν τα 365 ημιώβολα είναι 3 φιορίνια και 65 ημιώβολα. Η μικρότητα των ποσών που εμφανίζονται στο όνειρο είναι ολοφάνερη εκπλήρωση επιθυμίας· η επιθυμία μίκρυνε τα έξοδα τόσο της θεραπείας όσο και του διδακτικού έτους στο ίδρυμα.

II

Σε πιο περίπλοκες σχέσεις οδηγούν οι αριθμοί στην περίπτωση ενός άλλου ονείρου. Μια νεαρή, αλλά εδώ και αρκετά χρόνια παντρεμέ-

νη γυναίκα μαθαίνει ότι μια σχεδόν συνομήλικη γνωστή της, η Elise L., μόλις αρραβωνιάστηκε. Τότε λοιπόν ονειρεύθηκε: *Είναι με τον άντρα της στο θέατρο, όπου μια πλευρά της πλατείας είναι εντελώς άδεια. Ο άντρας της της λέει ότι ήθελε να έλθει και η Elise L. με τον αρραβωνιαστικό της, αλλά δεν βρήκαν εισιτήρια παρά μόνο για κακές θέσεις, 3 του 1 φιορ. και 50 ημ., και βέβαια δεν τα πήραν. Αυτή λέει ότι δεν είναι και τραγικό.*

Πού ανάγεται το 1 φιορ. και 50 ημ.; Σε ένα μάλλον αδιάφορο περιστατικό της προηγούμενης μέρας. Η κουνιάδα της έλαβε από τον άντρα της δώρο 150 φιορ. και έσπευσε να τα ξοδέψει, αγοράζοντας ένα κόσμημα. Ας σημειώσουμε πως το 150 φιορ. είναι το εκατοντάπλάσιο του 1 φιορ. και 50 ημ. Από πού προέρχεται το 3 που αφορά τα εισιτήρια του θεάτρου; Εδώ υπάρχει μόνο μία σύνδεση, ότι η μνηστή είναι τρεις μήνες νεότερη από αυτή. Στην εξήγηση του ονείρου φθάνουμε τώρα ρωτώντας τι μπορεί να σημαίνει η κενή πλευρά στην πλατεία του θεάτρου. Είναι πιστός υπαινιγμός για ένα μικρό περιστατικό, που έδωσε στον άντρα της αφορμή να την πειράξει. Είχε αποφασίσει να πάει σε μία από τις θεατρικές παραστάσεις της εβδομάδας και είχε μεριμνήσει να αγοράσει εισιτήρια πολλές ημέρες ενωρίτερα, πληρώνοντας τέλος προαγοράς. Όταν έφθασαν στο θέατρο, βρήκαν τη μια πλευρά της πλατείας σχεδόν άδεια: *τόση βιασύνη δεν ήταν λοιπόν αναγκαία.*

Θα αντικαταστήσω τώρα το όνειρο με τις ονειρικές ιδέες: «Ήταν ανοησία να παντρευθώ τόσο νωρίς, *τόση βιασύνη δεν ήταν αναγκαία.* Το παράδειγμα της Elise L. μου δείχνει ότι και τώρα ακόμη θα έβρισκα άντρα. Και μάλιστα *εκατό φορές καλύτερον* (άντρα, θησαυρό⁴⁸³), αρκεί μόνο να *περίμενα* (αντίθεση στη *σπουδή* της κουνιάδας). *Τρεις* τέτοιους άντρες θα μπορούσα να είχα αγοράσει (προίκα) με τόσα χρήματα!» Όπως βλέπουμε, σε αυτό το όνειρο οι αριθμοί έχουν πολύ μεγαλύτερη σημασία και συνάφεια απότι στο προηγούμενο. Εδώ η εργασία μετατροπής και παραμόρφωσης του ονείρου ήταν πλουσιότερη, και αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι αυτές οι ονειρικές ιδέες είχαν να ξεπεράσουν μια ιδιαίτερα μεγάλη ενδοψυχική αντίσταση, ώσπου να μπορέσουν να παρασταθούν. Δεν πρέπει επίσης να μας διαφεύγει ότι σε αυτό το όνειρο εμφανίζεται ένα παράλογο στοιχείο, ότι δηλαδή δύο άτομα προορίζονται για *τρεις* θέσεις στο θέατρο. Περνούμε στην ερμηνεία του παράλογου στο όνειρο [βλέπε επόμενο κεφάλαιο], σημειώνοντας ότι αυτή η παράλογη λεπτομέρεια του ονειρικού περιεχομένου παριστάνει συνήθως την πιο τονισμένη ονειρική ιδέα: Ήταν *ανοησία* να παντρευθώ τόσο νωρίς. Ο αριθμός 3, που αναφέρεται σε μια εντελώς δευτερεύουσα σχέση μεταξύ των συγκρινόμενων γυναικών (3 μήνες δια-

φορά ηλικίας), χρησιμοποιήθηκε επιτήδεια για την παραγωγή της απαιτούμενης ανοησίας. Η μείωση των πραγματικών 150 φιορ. σε 1 φιορ. και 50 ημ. αντιστοιχεί στη *χαμηλή εκτίμηση* του άντρα (ή του θησαυρού) στις καταπιεσμένες σκέψεις της ονειρευόμενης.⁴⁸⁴

III

Ένα άλλο παράδειγμα μας παρουσιάζει την αριθμητική του ονείρου, η οποία του απέφερε τόση περιφρόνηση. Ένας άντρας ονειρεύεται: *Βρίσκεται στο σπίτι του Β.. (μιας οικογένειας από τον παλαιότερο κύκλο γνωστών του) και λέει: Ήταν ανοησία να μη μου δώσετε την Μάλι. Ύστερα ρωτάει το κορίτσι: Πόσων ετών είστε; Απάντηση: Γεννήθηκα το 1882. Είστε λοιπόν 28 ετών.*

Είχε δει το όνειρο το 1898, άρα έγινε κακός υπολογισμός της ηλικίας, και η μαθηματική αδυναμία του ονειρευόμενου μπορεί να παραβληθεί με αυτή του πάσχοντος από μαλάκυνση εγκεφάλου, αν δεν μπορεί ίσως να εξηγηθεί διαφορετικά. Ο ασθενής μου ήταν από εκείνους που δεν εννοούν να αφήσουν ήσυχη όποια γυναίκα δουν μπροστά τους. Η επόμενη απ' αυτόν στην ώρα της επίσκεψης στο ιατρείο μου ήταν μια νέα γυναίκα, την οποία βγαίνοντας έβλεπε και για την οποία ρωτούσε πολύ συχνά: της φερνόταν οπωσδήποτε με αβρότητα. Αυτή ήταν η γυναίκα που την υπολόγισε 28 ετών. Αρχούν αυτά για την εξήγηση του λανθασμένου υπολογισμού. Το 1882 ήταν η χρονιά που ο ίδιος παντρεύθηκε. Δεν παρέλειπε επίσης να πιάνει κουβέντα και με τις δύο άλλες γυναίκες που συναντούσε κατά την επίσκεψή του σε μένα, τα δύο όχι νεαρά κορίτσια που του άνοιγαν εναλλάξ την πόρτα, και όταν τα κορίτσια δεν έδειχναν οικειότητα, βρήκε την εξήγηση ότι μάλλον τον θεωρούσαν «ώριμο» κύριο προχωρημένης ηλικίας.

IV⁴⁸⁵

Ένα άλλο όνειρο με αριθμούς, χαρακτηριστικό για τους διαφανείς παράγοντες που το καθορίζουν ή, μάλλον, το υπερκαθορίζουν, το οφείλω στον κύριο B. Dattner, ο οποίος και το ερμηνεύει:

«Ο σπιτονοικοκύρης μου, αστυφύλακας ασφαλείας στην υπηρεσία του Δήμου, ονειρεύεται ότι υπηρετεί ως σκοπός στον δρόμο, πράγμα που αποτελεί εκπλήρωση επιθυμίας. Τον πλησιάζει ένας επιθεωρητής, ο οποίος έχει στον γιακά του τον αριθμό 22 και 62 ή 26. Πάντως υπήρχε πολλές φορές το δύο.

Ήδη ο διαχωρισμός του αριθμού 2262 στην αφήγηση του ονείρου επιτρέπει το συμπέρασμα ότι τα συστατικά έχουν ιδιαίτερη σημασία. Του έρχεται στον νου ότι χθες μίλησαν στην υπηρεσία για τη διάρκεια της θητείας. Την αφορμή έδωσε ένας επιθεωρητής που πήρε σύνταξη σε ηλικία 62 ετών. Ο ονειρευόμενος υπηρετεί επί 22 χρόνια και χρειάζεται ακόμη 2 χρόνια και 2 μήνες για να δικαιούται μια σύνταξη κατά 90%. Το όνειρο του προβάλλει απατηλά ως εκπληρωμένη τη μακρόχρονη επιθυμία του, τον βαθμό του επιθεωρητή. Ο προϊστάμενος με το 2262 στον γιακά είναι αυτός ο ίδιος, που υπηρετεί στον δρόμο – επίσης μια επιθυμία του –, έχει υπηρετήσει ήδη τα δύο χρόνια και τους 2 μήνες και τώρα μπορεί να εγκαταλείψει την υπηρεσία του με πλήρη σύνταξη, όπως ο 62χρονος επιθεωρητής». ⁴⁸⁶

Αν παραβάλουμε αυτά καθώς και παρόμοια παραδείγματα (που θα ακολουθήσουν αργότερα), μπορούμε να πούμε: Η ονειρική εργασία δεν λογαριάζει διόλου, ούτε σωστά ούτε λανθασμένα· συνταιριάζει απλώς αριθμούς, που υπάρχουν στις ονειρικές ιδέες και μπορούν να υποδηλώσουν ένα μη παραστάσιμο υλικό, στην μορφή ενός λογαριασμού. Εκεί μεταχειρίζεται τους αριθμούς με τον ίδιο τρόπο ακριβώς ως υλικό για την έκφραση των προθέσεων της όπως και όλες τις άλλες ιδέες ή τα ονόματα και τις ομιλίες που διακρίνονται ως λεκτικές.

Αυτό συμβαίνει, επειδή η εργασία του ονείρου δεν μπορεί να δημιουργήσει νέες ομιλίες. Όσοι λόγοι και αν παρουσιάζονται στα όνειρα, οι οποίοι μπορεί να είναι έλλογοι ή άλογοι, η ανάλυση μας δείχνει κάθε φορά ότι το όνειρο έχει αντλήσει από τις ονειρικές ιδέες απλώς αποσπάσματα από πραγματικές ομιλίες που εξέφερε ή άκουσε ο ονειρευόμενος και τις μεταχειρίζεται με πολύ αυθαίρετο τρόπο. Δεν τις αποσυνέδεσε μόνον από τα συμφραζόμενα και τις κατακερμάτισε, δεχόμενη ένα μέρος και απορρίπτοντας το άλλο, αλλά συχνά τις ανασυγκόλλησε με τέτοιο τρόπο, ώστε ο φαινομενικά συνεκτικός λόγος στο όνειρο διασπάται στην ανάλυση σε τρία ή τέσσερα τεμάχια. Κατ' αυτή την αναχρησιμοποίηση χάνεται συχνά το νόημα που είχαν οι λέξεις στις ονειρικές σκέψεις και από τις ανασυνταγμένες φράσεις βγαίνει εντελώς διαφορετικό νόημα. ⁴⁸⁷ Παρατηρώντας ακριβέστερα τον ονειρικό λόγο διακρίνουμε μερικά σαφέστερα και συμπαγή συστατικά από άλλα, που χρησιμεύουν ως συνδετικοί κρίκοι και ίσως είναι συμπληρώματα, όπως τα παραλειπόμενα γράμματα ή οι συλλαβές που κατά την ανάγνωση αναπληρώνονται. Έτσι ο ονειρικός λόγος παρουσιάζει τη δομή του μαρμάρου Θηβών, στο οποίο μεγάλα θραύσματα διάφορων υλικών συγκρατούνται από μια ενδιάμεση μάζα που έχει σκληρυνθεί.

Ορθή υπό την εντελώς αυστηρή έννοια είναι αυτή η περιγραφή

μόνον όσον αφορά εκείνα τα λόγια στο όνειρο, που έχουν κάτι από τον αισθητό χαρακτήρα του λόγου και περιγράφονται ως «ομιλία». Τα άλλα, που τρόπον τινά ο ονειρευόμενος δεν αισθάνεται ότι τα άκουσε ή τα είπε (που στο όνειρο δεν εμφανίζονται ταυτόχρονα ως ακουστικά ή κινητικά τονισμένα), είναι απλώς σκέψεις, σαν αυτές που υπάρχουν στην άγρυπνη διανοητική μας δραστηριότητα και περνούν αμετάβλητες σε πολλά όνειρα. Πλούσια, αλλά δυσερευνήτη πηγή του λεκτικού υλικού, που εμφανίζεται ουδέτερο, φαίνεται πως είναι και το διάβασμα. Ό,τι όμως στο όνειρο παρουσιάζεται με οποιονδήποτε εμφανή τρόπο ως ομιλία, ανάγεται σε πραγματικές ομιλίες που ο ονειρευόμενος έχει ακούσει ή εκφέρει.

Παραδείγματα αναγωγής τέτοιων ονειρικών λόγων σε πραγματικές ομιλίες βρήκαμε ήδη κατά την ανάλυση ονείρων που ανακοινώθηκαν από άλλη σκοπιά. Τέτοιο ήταν το «αθώο όνειρο της αγοράς» στο μέρος V, κεφ. Α, Ι, όπου τα λόγια: *Αυτό δεν μπορούμε να το έχουμε πια*, σκοπεύουν στην ταύτισή μου με τον κρεοπώλη, ενώ η άλλη φράση: *Αυτό δεν το γνωρίζω και δεν θα το πάρω*, σκοπό έχει να παρουσιάσει το όνειρο ως αθώο. Ξέρουμε ότι την παραμονή του ονείρου η ονειρευόμενη είχε επιπλήξει τη μαγείρισσα για μια απρέπεια, λέγοντάς της: *Αυτό δεν το γνωρίζω, συμπεριφερθείτε ευπρεπώς*. από αυτά τα λόγια συμπεριέλαβε στο όνειρο το πρώτο μέρος, που ακούγεται ουδέτερο, και με αυτό υπαινίχθηκε το δεύτερο κομμάτι, το οποίο θα ταίριαζε πολύ στη φαντασίωση που βρίσκεται στη βάση του ονείρου, αλλά θα την είχε προδώσει.

Ένα παρεμφερές παράδειγμα αντί πολλών άλλων, που έχουν την ίδια σημασία: *Μια μεγάλη αυλή, όπου καίνε πτώματα. Αυτός λέει: Θα φύγω από δω, αυτό δεν μπορώ να το βλέπω.* (Όχι σαφή λόγια). *Ύστερα συναντά δύο βοηθούς κρεοπωλείου και τους ρωτάει: Λοιπόν, ήταν νόστιμο; Ο ένας απαντά: Όχι, δεν ήταν καλό. Σαν να πρόκειται για ανθρώπινο κρέας.*

Η αθώα αφορμή αυτού του ονείρου είναι η εξής: Μετά το βραδινό φαγητό επισκέπτεται μαζί με τη γυναίκα του τους γείτονές τους, που είναι καλοί άνθρωποι, αλλά που η ελλιπής καθαριότητά τους δεν προάγει την όρεξη. Η φιλόξενη γηραιά κυρία, που είναι ακόμη στο τραπέζι και τρώει, τον πιέζει (μεταξύ αντρών συνηθίζεται χάριν αστεϊσμού μια λέξη με σεξουαλική σημασία) να δοκιμάσει. Εκείνος απορρίπτει την πρόταση, λέγοντας ότι δεν έχει πια όρεξη. «*Αφήστε τα αυτά,*⁴⁸⁸ τόσο δά χωράει ακόμη» ή κάπως έτσι. Κατ' ανάγκη λοιπόν δοκιμάζει και ύστερα εγκωμιάζει το φαγητό. «*Είναι πολύ καλό*». Όταν ξαναβρέθηκε μόνος με τη γυναίκα του, βρίζει για τη φορτική συμπεριφορά της γειτόνισσας, αλλά και για την ποιότητα

του φαγητού που δοκίμασε. Η φράση «αυτό δεν μπορώ να το βλέπω», που ούτε στο όνειρο εμφανίζεται ως λόγος που εκφέρθηκε πραγματικά, είναι μια σκέψη, η οποία αναφέρεται στα σωματικά θέλγητρα της κυρίας που τον καλούσε και θα έπρεπε να μεταφρασθεί ως εξής: δεν ποθώ να τη βλέπω.

Διδακτικότερη θα είναι η ανάλυση ενός άλλου ονείρου, το οποίο λόγω της πολύ σαφούς ομιλίας, που βρίσκεται στο επίκεντρό του, ανακοινώνω ήδη σε αυτό το σημείο, αλλά θα το εξηγήσω αργότερα, κατά την αξιολόγηση των συναισθημάτων στο όνειρο [βλέπε πιο κάτω, κεφάλαιο Η]. Ονειρεύομαι ξεκάθαρα: Πηγαίνω τη νύχτα στο εργαστήριο του *Brücke* και, αφού άκουσα ένα ελαφρό χτύπημα της πόρτας, ανοίγω στον καθηγητή *Fleischl*⁴⁸⁹ (που έχει πεθάνει)· μπαίνει μέσα μαζί με πολλούς φίλους και μετά από λίγα λόγια κάθεται στο τραπέζι του. Ακολουθεί δεύτερο όνειρο: Ο φίλος μου *Fl.* [*Fliess*] ήλθε τον Ιούλιο διακριτικά στη Βιέννη· τον συναντώ στον δρόμο να συζητεί με τον φίλο μου *P.* (που έχει πεθάνει) και πηγαίνω μαζί τους κάπου, όπου αυτοί κάθονται σαν σε μικρό τραπέζι ο ένας απέναντι από τον άλλον και εγώ στη στενή πλευρά του μικρού τραπέζιού μπροστά. Ο *Fl.* μιλώντας για την αδελφή του λέει: Σε τρία τέταρτα της ώρας είχε πεθάνει, και ύστερα λέει κάτι τέτοιο: Αυτό είναι το κατώφλι. Επειδή ο *P.* δεν τον καταλαβαίνει,⁴⁹⁰ ο *Fl.* στρέφεται προς εμένα και με ρωτάει πόσα από τα πράγματά του έχω ανακοινώσει στον *P.* Με έχουν καταλάβει παράξενα συναισθήματα και θέλω να πω στον *Fl.* ότι ο *P.* (δεν μπορεί καν να ξέρει οτιδήποτε, διότι) δεν βρίσκεται πια στη ζωή. Λέω όμως, ενώ αντιλαμβάνομαι το λάθος μου: *Non vixit.* Κοιτάζω τότε με διαπεραστικό βλέμμα τον *P.*, ο οποίος γίνεται ωχρός, με ασαφή χαρακτηριστικά, και τα μάτια του παίρνουν ένα νοσηρό γαλανό χρώμα, ώσπου τελικά διαλύεται. Χάρηκα πολύ με αυτό και τώρα καταλαβαίνω ότι και ο *Ernst Fleischl* δεν ήταν παρά μόνο μια οπτασία, ένα φάντασμα, και βρίσκω αρκετά πιθανό ότι τέτοια πρόσωπα υπάρχουν μόνον όσο το θέλουν οι άλλοι και ότι μπορούν να εξαφανισθούν, αρκεί να το επιθυμήσουν οι άλλοι.

Αυτό το ωραίο όνειρο έχει τόσα από τα αινιγματικά χαρακτηριστικά του ονειρικού περιεχομένου – την άσκηση κριτικής κατά τη διάρκεια του ίδιου του ονείρου, αφού αντιλαμβάνομαι το δικό μου λάθος λέγοντας *non vixit* αντί *non vivit* [δηλαδή «δεν έχει ζήσει» αντί «δεν βρίσκεται στη ζωή»], την άφοβη συναναστροφή με πεθαμένους, το παράλογο του συμπερασμού και τη μεγάλη ικανοποίηση που μου προσφέρει –, ώστε με μεγάλη ευχαρίστηση θα ήθελα να ανακοινώσω όλη την εξήγηση αυτών των αινιγμάτων. Αλλά στην

πραγματικότητα δεν είμαι σε θέση να το πράξω — αυτό δηλαδή που κάνω στο όνειρο —, να θυσιάσω τη διακριτικότητα απέναντι σε ακριβά και αγαπημένα πρόσωπα χάριν της φιλοδοξίας μου. Με κάθε συγκάλυψη της αλήθειας όμως θα έβλαπτε το γνωστότατο σε μένα νόημα του ονείρου. Έτσι λοιπόν περιορίζομαι, πρώτα εδώ και αργότερα σε άλλο σημείο, να επιλέξω για την ερμηνεία μερικά από τα στοιχεία του ονείρου.

Κεντρικό σημείο του ονείρου είναι η σκηνή στην οποία εξοντώνω τον P. με ένα βλέμμα. Εκεί τα μάτια του παίρνουν ένα αξιοπερίεργο και τρομακτικό γαλανό χρώμα, και ύστερα ο ίδιος διαλύεται. Αυτή η σκηνή είναι απαραγνώριστη απομίμηση μιας άλλης που την έζησα πραγματικά. Ήμουν υπεύθυνος επιδείξεων στο ινστιτούτο φυσιολογίας, είχα πρωινή υπηρεσία, και ο Brücke είχε μάθει ότι μερικές φορές είχα έλθει αργά στο εργαστήριο των φοιτητών. Μια φορά ήλθε ακριβώς την ώρα του ανοίγματος και με περίμενε. Αυτά που μου είπε ήταν λιγοστά και κατηγορηματικά· το σημαντικότερο όμως δεν ήταν τα λόγια του. Το συντριπτικό ήταν τα φοβερά γαλανά μάτια με τα οποία με κοίταξε, κάνοντάς με να αφανισθώ — όπως στο όνειρο, το οποίο προς ανακούφισή μου αντιμετέθεσε τους ρόλους. Όποιος μπορεί να θυμηθεί τα μάτια του μεγάλου δασκάλου, που διατήρησαν ως τα βαθιά γερατεία τη θαυμαστή ομορφιά τους, και τον είδε ποτέ εξοργισμένον, εύκολα θα μπορέσει να συμμαρισθεί τα συναισθήματά του νεαρού τότε παραπτωματία.

Όμως άργησα πολύ να διαλευκάνω την προέλευση του *non vixit*, με το οποίο στο όνειρο απονέμω δικαιοσύνη, ώσπου αναλογίσθηκα ότι αυτές οι δύο λέξεις ήταν τόσο ευκρινείς, επειδή δεν τις είδα ούτε τις άκουσα στο όνειρο, αλλά τις είδα αλλού. Τότε κατάλαβα αμέσως από πού προέρχονταν. Πάνω στο υπόβαθρο του αγάλματος του αυτοκράτορα Ιωσήφ στα ανάκτορα της Βιέννης μπορεί κανείς να διαβάσει τα ωραία λόγια:

«*Saluti patriae vixit
non diu sed totus.*»⁴⁹¹

Από αυτή την επιγραφή ξεδιάλεξα αυτό που ταίριαζε στον ένα και εχθρικό ειρμό σκέψεων μέσα στις ονειρικές μου ιδέες και που σήμαινε: Αυτός δεν πρέπει να ανακατεύεται, αφού δεν έζησε ποτέ. Τώρα λοιπόν δεν μπορούσα παρά να θυμηθώ ότι είχα δει το όνειρο λίγες ημέρες μετά την αποκάλυψη του αγάλματος του Fleischl στις απίδες του πανεπιστημίου, όπου ξαναείδα το άγαλμα του Brücke και (ασυνείδητα) πρέπει να σκέφθηκα με λύπη μου πως ο φίλος μου P., που ήταν πολύ ταλαντούχος και είχε αφιερωθεί εντελώς στην

επιστήμη, με τον πρόωρο θάνατό του δεν πρόλαβε να κατοχυρώσει το δικαίωμά του για ένα άγαλμα σε αυτούς τους χώρους. Έτσι λοιπόν του στήνω τρόπον τινά αυτό το άγαλμα στο όνειρο· το μικρό όνομα του φίλου μου P. ήταν Ιωσήφ.⁴⁹²

Σύμφωνα με τους κανόνες της ερμηνείας των ονείρων δεν θα είχα ακόμη λόγο να αντικαταστήσω το *non vivit* που χρειάζομαι με το *non vivit* που μου υποβάλλει η ανάμνηση από το άγαλμα του αυτοκράτορα Ιωσήφ. Αυτό πρέπει να έγινε με τη συμβολή ενός άλλου στοιχείου των ονειρικών ιδεών. Αυτό με κάνει να προσέξω τώρα ότι στην ονειρική σκηνή συναντώνται δύο ρεύματα ονειρικών ιδεών σχετικά με τον φίλο μου P., ένα εχθρικό και ένα τρυφερό· το πρώτο είναι επιφανειακό, το δεύτερο συγκαλυμμένο και παριστάνονται με τα ίδια λόγια: *non vivit*. Για την προσφορά του στην επιστήμη τού στήνω τρόπον τινά ένα άγαλμα· τον εξοντώνω όμως, επειδή ενέχεται για μια κακή ευχή⁴⁹³ (η οποία εκφράζεται στο τέλος του ονείρου). Εδώ σχημάτισα μια πρόταση με ιδιάζοντα τόνο, και σε αυτό πρέπει να με επηρέασε ένα πρότυπο. Πού να βρίσκεται μια παρόμοια αντίθεση, μια τέτοια συμπαράταξη δύο αντίθετων αντιδράσεων απέναντι στο ίδιο πρόσωπο, που καθεμιά τους προβάλλεται ως πλήρως δικαιολογημένη, χωρίς να ενοχλεί η μία την άλλη; Μόνο σε ένα σημείο, το οποίο όμως εντυπώνεται βαθιά στη μνήμη του αναγνώστη· στην απολογία του Βρούτου, όπως είναι διατυπωμένη στον *Ιούλιο Καίσαρα* [τρίτη πράξη, δεύτερη σκηνή] του Shakespeare: «Επειδή ο Καίσαρ με αγαπούσε, θρηνώ γι' αυτόν· επειδή ήταν ευτυχισμένος, χαίρομαι· επειδή ήταν γενναίος, τον τιμώ, επειδή όμως ήταν αρχομανής, τον σκότωσα». Δεν έχουμε εδώ την ίδια σύνταξη και αντίθεση σκέψεων όμως στην ονειρική ιδέα που έφερα στο φως; Στο όνειρο λοιπόν παίζω τον Βρούτο. Να μπορούσα μόνο να βρω στο περιεχόμενο του ονείρου ακόμη ένα ίχνος αυτής της εκπληκτικής παράπλευρης σύνδεσης, προς επιβεβαίωση αυτής της υπόθεσης! Νομίζω πως αυτό θα μπορούσε να είναι το ακόλουθο: Ο φίλος μου Fl. έρχεται στη Βιέννη τον *Ιούλιο*. Αυτή η λεπτομέρεια δεν έχει κανένα στήριγμα στην πραγματικότητα. Καθόσον γνωρίζω, ο φίλος μου δεν ήταν ποτέ στη Βιέννη τον *Ιούλιο*. Ο *Ιούλιος* πήρε το όνομά του από τον *Ιούλιο Καίσαρα*, και έτσι θα μπορούσε κάλλιστα να εκπροσωπεί τον αναζητούμενο υπαινιγμό της ενδιάμεσης ιδέας, δηλαδή ότι παίζω τον Βρούτο.⁴⁹⁴

Είναι αξιοσημείωτο ότι κάποτε είχα παίξει πράγματι τον ρόλο του Βρούτου. Έπαιξα τη σκηνή με τον Βρούτο και τον Καίσαρα από ποιήματα του Schiller⁴⁹⁵ μπροστά σε παιδιά, και μάλιστα όταν ήμουν δεκατεσσάρων ετών, μαζί με τον κατά έναν χρόνο μεγαλύτερο ανιψιό μου, που μας είχε επισκεφθεί από την Αγγλία – και αυτός κάτι

σαν φάντασμα—, αφού με αυτόν επανεμφανιζόταν ο συμπαίκτης μου των πρώτων παιδικών χρόνων. Ός το τέλος του τρίτου χρόνου μου ήμασταν αχώριστοι, αγαπούσαμε ο ένας τον άλλον, και αυτή η παιδική μου σχέση, όπως παρατήρησα και πιο πάνω [μέρος V, κεφάλαια Β και Γ] χάραξε αποφασιστικά τα μεταγενέστερα συναισθήματά μου στην επικοινωνία με συνομήλικους. Ο ανιψιός μου Τζων βρήκε από τότε πάρα πολλές ενσαρκώσεις, οι οποίες αναζωογονούσαν τότε τη μία και τότε την άλλη πλευρά της ύπαρξής του, που είναι εντυπωμένη ανεξάλειπτα στην ασυνείδητη μνήμη μου. Μερικές φορές πρέπει να με μεταχειρίσθηκε πολύ άσχημα και εγώ πρέπει να επέδειξα θάρρος έναντι του τυράννου μου, διότι αργότερα μου διηγήθηκαν συχνά μια σύντομη απολογία, με την οποία υπερασπίσθηκα τον εαυτό μου, όταν ο πατέρας — δικός του παλπούς— μου ζήτησε εξηγήσεις: Γιατί βάρας τον Τζων; Η δικαιολόγηση της πράξης στη γλώσσα ενός παιδιού που δεν είχε συμπληρώσει τα δύο χρόνια: *Τον βάρε(σ)α, γιατί με βάρε(σ)ε*. Αυτή η παιδική σκηνή πρέπει να είναι που μεταστρέφει το *non vivit* σε *non vixit*, διότι στη γλώσσα των μεταγενέστερων παιδικών χρόνων το *βαράω* λέγεται *wachsen*: η εργασία του ονείρου δεν απαξιώνει να χρησιμοποιήσει τέτοιες συνδέσεις. Η πράγματι ελάχιστη δικαιολογημένη εχθρότητα προς τον φίλο μου P., ο οποίος υπερείχε σε πολλά σημεία απέναντί μου, γιαυτό και μπορούσε να προσφέρει μια επανέκδοση του παιδικού μου συμπαίκτη, ανάγεται ασφαλώς στην περίπλοκη παιδική σχέση μου προς τον Τζων. Σε αυτό το όνειρο θα επανέλθω λοιπόν αργότερα.

ΠΑΡΑΛΟΓΑ ΟΝΕΙΡΑ
ΟΙ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ⁴⁹⁶

Στις ως τώρα ερμηνείες ονείρων συναντήσαμε πολλές φορές το στοιχείο του *παράλογου* στο περιεχόμενο του ονείρου, γιατί πρέπει τώρα να εξετάσουμε από πού προέρχεται και τι περίπου σημαίνει. Θυμούμαστε βέβαια ότι το παράλογο των ονείρων προσέφερε στους υποτιμητές του ονείρου ένα βασικό επιχείρημα, ώστε να μη βλέπουν στο όνειρο παρά μόνον ένα ανόητο προϊόν μιας μειωμένης και θρυμματισμένης δραστηριότητας του πνεύματος [βλέπε μέρος I, κεφ. E].

Αρχίζω με μερικά παραδείγματα, στα οποία το παράλογο του ονειρικού περιεχομένου είναι απλώς μια πρώτη εντύπωση, που, αν εμφαθύνουμε στο νόημα του ονείρου, εξαφανίζεται αμέσως. Πρόκειται για μερικά όνειρα που —όπως νομίζει κανείς αρχικά, τυχαία— έχουν ως θέμα τους τον πεθαμένο πατέρα.

[I]

Το όνειρο ενός ασθενούς, που πριν από έξι χρόνια έχασε τον πατέρα του: *Στον πατέρα του συνέβη ένα μεγάλο δυστύχημα. Ταξίδευε με το νυχτερινό τραίνο, έγινε ένας εκτροχιασμός, τα καθίσματα έπεσαν το ένα πάνω στο άλλο, και το κεφάλι του συνθλίφθηκε πλάγια. Ύστερα τον βλέπει κατάκοιτο, με μια πληγή πάνω από την αριστερή άκρη του φρυδιού, που κατεβαίνει κάθετα. Απορεί πώς ο πατέρας του έπαθε το δυστύχημα (αφού είναι ήδη πεθαμένος, όπως συμπληρώνει κατά την αφήγηση). Τα μάτια του είναι τόσο καθαρά.*

Σύμφωνα με την επικρατούσα εκτίμηση των ονείρων θα έπρεπε να ερμηνεύσουμε το όνειρο ως εξής: Ο ονειρευόμενος ξέχασε αρχικά, όταν φαντάζεται το ατύχημα του πατέρα του, ότι αυτός κείται στο μνήμα εδώ και πολλά χρόνια: στην πορεία του ονείρου αποκαθίσταται αυτή η ανάμνηση, με αποτέλεσμα να απορεί για το ίδιο του το όνειρο, ενόσω ακόμη ονειρεύεται. Η ανάλυση όμως μας διδάσκει ότι είναι εντελώς περιττό να καταφύγουμε σε τέτοιες εξηγήσεις. Ο ονειρευόμενος είχε παραγγείλει σε έναν καλλιτέχνη μια *προτομή* του πατέρα του, την οποία είχε δει δύο ημέρες πριν από το όνειρο. Αυτή είναι που του φαίνεται πως *ατύχησε*. Ο γλύπτης δεν είχε δει ποτέ τον πατέρα: εργάζεται σύμφωνα με φωτογραφίες που τίθενται στη διάθεσή του. Την παραμονή του ονείρου ο λεπτολόγος γιός έστειλε στο εργαστήριο του γλύπτη έναν παλαιό υπηρέτη της οικογέν-

νειας, για να δει αν και αυτός εκφέρει την ίδια κρίση για το μαρμάρινο κεφάλι, δηλαδή ότι έγινε πολύ στενό στην πλάγια κατεύθυνση από κρόταφο σε κρόταφο. Τώρα ακολουθεί το μνημονικό υλικό που συνέβαλε στη δόμηση αυτού του ονείρου. Ο πατέρας είχε τη συνήθεια, όταν τον βασάνιζαν σκοτούρες στις δουλειές του ή δυσκολίες στην οικογένεια, να φέρνει τις παλάμες του στους κροτάφους, σαν να ήθελε να συμπίεσει το κεφάλι του, που πήγαινε να διευρυνθεί επικίνδυνα. Σε ηλικία τεσσάρων ετών ο ονειρευόμενός μας ήταν παρών, όταν η εκπυρσοκρότηση ενός τυχαία γεμισμένου πιστολιού μαύρισε τα μάτια του πατέρα (*τα μάτια του είναι τόσο καθαρά*). Στο σημείο όπου το όνειρο εμφανίζει την πληγή του πατέρα παρουσιαζόταν, όταν ήταν σκεπτικός ή λυπημένος, μια μακρουλή χαρακιά. Το γεγονός ότι αυτή η βαθειά ρυτίδα αντικαταστάθηκε στο όνειρο από μια πληγή υποδηλώνει τη δεύτερη αφορμή του ονείρου. Ο ονειρευόμενος είχε φωτογραφίσει την μικρή του κόρη· η πλάκα έπεσε από τα χέρια του και σηκώνοντάς την είδε μια ρωγμή, που διέσχιζε σαν κάθετη αυλακιά το μέτωπο της μικρής και έφθανε ως το τόξο του φρυδιού. Δεν μπορούσε πια να αντισταθεί σε προληπτικά προαισθήματα, καθώς μια ημέρα πριν από τον θάνατο της μητέρας του του είχε σπάσει η φωτογραφική πλάκα με το πρόσωπό της.

Το παράλογο αυτού του ονείρου είναι απλώς το αποτέλεσμα της αμέλειας στη γλωσσική έκφραση, που δεν θέλει να ξεχωρίσει την προτομή και τη φωτογραφία από το πραγματικό πρόσωπο. Όλοι μας έχουμε συνηθίσει να μιλούμε έτσι: Δεν βρίσκεις ότι τον πατέρα τον πέτυχε; Βέβαια η επίφαση του παράλογου σε αυτό το όνειρο θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί. Αν μπορούσε κανείς να κρίνει σύμφωνα με μία και μοναδική εμπειρία, θα έλεγε ότι αυτή η επίφαση του παράλογου είναι επιτρεπτή ή ηθελημένη.

II

Ένα δεύτερο, παρόμοιο παράδειγμα από τα προσωπικά μου όνειρα: (Έχασα τον πατέρα μου το 1896).

Ο πατέρας μου μετά τον θάνατό του έπαιξε έναν πολιτικό ρόλο στους Μαγνάρους: τους συμβίβασε πολιτικά. Βλέπω σχετικά μια μικρή ασαφή εικόνα: ένα πλήθος ανθρώπων όπως στη Βουλή, ένας άνθρωπος που στέκεται πάνω σε μία ή δύο καρέκλες και γύρω του άλλοι. Θυμούνται ότι στο νεκροκρέβατο έμοιαζε τόσο πολύ στον Garibaldi και χαίρομαι που αυτή η επαγγελία πράγματι επαληθεύθηκε.

Είναι όντως αρκετά παράλογο. Όταν το ονειρεύθηκα, οι Ούγγροι είχαν περιέλθει σε κατάσταση ανομίας λόγω κοινοβουλευτικής κω-

λυσιτεργίας και περνούσαν μια κρίση, από την οποία τους έβγαλε ο Koloman Széll. Το ανεπαίσθητο γεγονός ότι η σκηνή που είδα στο όνειρο συντίθεται από τόσο μικρές εικόνες δεν είναι χωρίς σημασία για την εξήγηση αυτού του στοιχείου. Η συνήθης οπτική ονειρική παράσταση των σκέψεών μας προσφέρει εικόνες που μας δίνουν περίπου την εντύπωση του φυσικού μεγέθους: η ονειρική μου εικόνα όμως είναι η αναπαραγωγή μιας ξυλογραφίας, που περιλαμβάνεται σε μια εικονογραφημένη ιστορία της Αυστρίας και που παριστάνει τη Μαρία Θηρεσία στη Βουλή του Pressburg. Πρόκειται για την περίφημη σκηνή του «Moriatur pro rege nostro».⁴⁹⁷ Στο όνειρο ο πατέρας μου περιστοιχίζεται από το πλήθος όπως τότε η Μαρία Θηρεσία: στέκεται όμως πάνω σε μία ή δύο καρέκλες, δηλαδή ως δικαστής έδρας. (Τους συμβίβασε: εδώ μεσολαβεί η συνήθης φράση: δεν χρειαζόμαστε δικαστή). Ότι στο νεκροκρέβατο έμοιαζε τόσο πολύ με τον Garibaldi, το παρατηρήσαμε όντως όλοι γύρω του. Παρουσίασε μια μεταθανάτια αύξηση της θερμοκρασίας, τα μάγουλά του άναψαν και κοκκίνιζαν όλο και περισσότερο... άθελά μας συνεχίζουμε:

«Und hinter ihm, in wesenlosem Scheine lag, was uns alle bändigt, das Gemeine.»⁴⁹⁸

Αυτή η έξαρση των σκέψεών μας μας προετοιμάζει [στήν ανάλυση] να ασχοληθούμε ακριβώς με το «χυδαίο». Το «μεταθανάτια» της αύξησης της θερμοκρασίας αντιστοιχεί στις λέξεις «μετά τον θάνατό του» στο περιεχόμενο του ονείρου. Το πιο βασανιστικό από όσα υπέφερε ήταν ο ακραίος παραλυτικός ειλεός (έμφραξη⁴⁹⁹) των τελευταίων εβδομάδων. Με αυτόν συνδέονται πολλές και διάφορες ανευλαβείς σκέψεις. Ένας συνομήλικός μου που, γυμνασιόπαιδο ακόμη, έχασε τον πατέρα του, οπότε βαθιά συγκλονισμένος του πρόσφερα τη φιλία μου, μου μίλησε μια φορά χλευαστικά για την οδύνη μιας συγγενούς, ο πατέρας της οποίας πέθανε στον δρόμο: όταν τον μετέφεραν στο σπίτι, διαπιστώθηκε κατά την αφαίρεση των ενδυμάτων από τον νεκρό ότι τη στιγμή του θανάτου ή μεταθανάτια είχε σημειωθεί μια *αφόδευση*. Η κόρη ήταν τόσο δυστυχισμένη που αυτή η άσχημη λεπτομέρεια ενοχλούσε κατ' ανάγκη την ανάμνηση από τον πατέρα της. Φθάσαμε λοιπόν στην επιθυμία που ενσαρκώνεται σε αυτό το όνειρο. Και ποιός δεν θα επιθυμούσε να βρεθεί καθαρός και μεγάλος μπροστά στα παιδιά του μετά τον θάνατο; Πού πήγε το παράλογο αυτού του ονείρου; Η εντύπωση του παράλογου δημιουργήθηκε μόνον από το γεγονός ότι το όνειρο παράστησε πιστά μια εντελώς επιτρεπτή κοινή φράση, κατά την οποία έχουμε συνηθίσει να αγνοούμε το παράλογο που μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στα μέ-

ρη που την απαρτίζουν. Ούτε εδώ μπορούμε να αποκρούσουμε την εντύπωση ότι η επίφαση του παράλογου είναι ηθελημένη, δηλαδή δημιουργήθηκε σκόπιμα.⁵⁰⁰

Η συχνότητα⁵⁰¹ με την οποία στο όνειρο εμφανίζονται πεθαμένοι ως ζωντανοί, ενεργούν και επικοινωνούν με μας, προκάλεσε αδικαιολόγητη έκπληξη και παρώθησε σε παράξενες εξηγήσεις, οι οποίες δείχνουν πολύ αδρά την έλλειψη κατανόησης για το όνειρο. Και όμως η εξήγηση αυτών των ονείρων είναι πολύ ευνόητη. Πόσες φορές δεν σκεπτόμαστε: αν ζούσε ακόμη ο πατέρας, τι θα έλεγε γι' αυτό; Αυτό το αν δεν μπορεί να παρασταθεί στο όνειρο παρά μόνο με την παρουσία σε μια ορισμένη σκηνή. Έτσι π.χ. ένας νέος άντρας, που ο παππούς του του άφησε μεγάλη κληρονομιά, ονειρεύεται, σε μια περίπτωση επίκρισης λόγω μιας σημαντικής δαπάνης, ότι ο παππούς του βρίσκεται πάλι στη ζωή και του ζητεί να δώσει λόγο. Αυτό που εμείς θεωρούμε εναντίωση κατά του ονείρου, η ένσταση με βάση την αλήθεια, ότι ο άνθρωπος είναι οπωσδήποτε πεθαμένος, στην πραγματικότητα είναι η παρήγορη σκέψη ότι ο μακαρίτης γλύτωσε από μια αρνητική εμπειρία ή η ικανοποίησή μας για το γεγονός ότι τώρα δεν του πέφτει λόγος.

Ένα άλλο είδος παράλογης ασυναρτησίας σε όνειρα με νεκρούς συγγενείς δεν εκφράζει ειρωνεία ή χλεύη,⁵⁰² αλλά εξυπηρετεί την ακραία απόρριψη, την παράσταση μιας απωθημένης σκέψης, την οποία επιθυμεί κανείς να εμφανίσει ως κάτι εντελώς αδιανόητο. Τα όνειρα αυτού του είδους μπορούν να θεωρηθούν εξηγήσιμα, μόνον αν θυμηθούμε ότι το όνειρο δεν κάνει διάκριση μεταξύ του επιθυμητού και του πραγματικού. Έτσι π.χ. ένας άντρας, αφού περιποιήθηκε τον άρρωστο πατέρα του και ύστερα υπέφερε πολύ εξαιτίας του θανάτου του, είδε ύστερα από ένα διάστημα το εξής ανόητο όνειρο: *Ο πατέρας του ήταν και πάλι στη ζωή και μιλούσε μαζί του όπως πάντα, αλλά (το περίεργο ήταν ότι) εντούτοις είχε πεθάνει και απλώς δεν το γνώριζε.* Για να γίνει κατανοητό, πρέπει μετά το «εντούτοις είχε πεθάνει» να προσθέσουμε: *λόγω της επιθυμίας του ονειρευόμενου,* και μετά το «δεν το γνώριζε» να ολοκληρώσουμε: *ότι ο ονειρευόμενος είχε αυτή την επιθυμία.* Κατά τη διάρκεια της περιθάλψης του ασθενούς ο γιός είχε ευχηθεί τον θάνατο του πατέρα του, δηλαδή κατά βάθος είχε τη φιλεύσπλαχνη σκέψη ότι θα ήταν καλύτερα να ερχόταν ο θάνατος και να απάλλαζε επιτέλους τον πατέρα του από αυτά τα βάσανα. Στο πένθος του μετά τον θάνατο ακόμη και αυτή η επιθυμία της συμπόνιας μετατράπηκε σε αυτομομφή, λες και με αυτή συνέβαλε πράγματι στη συντόμευση της ζωής του ασθενούς. Με την αφύπνιση των πρώιμων παιδικών συναισθημάτων για

τον πατέρα στάθηκε δυνατόν αυτή η μοιφή να εκφρασθεί ως όνειρο, αλλά ακριβώς λόγω της τεράστιας αντίθεσης μεταξύ του εναύσματος του ονείρου και της ονειρικής ιδέας αυτό το όνειρο δεν μπορούσε παρά να αποβεί παράλογο.⁵⁰³

Τα όνειρα για αγαπημένους που πέθαναν παρουσιάζουν γενικά μεγάλες δυσκολίες στην ερμηνεία και οι λύσεις που δίδονται δεν είναι πάντα ικανοποιητικές. Ο λόγος πρέπει να αναζητηθεί στην ιδιαίτερα ισχυρή συναισθηματική αμφιθυμία, που δεσπόζει στη σχέση του ονειρευόμενου προς τον νεκρό. Είναι πολύ συνηθισμένο σε τέτοια όνειρα ο πεθαμένος να εμφανίζεται αρχικά ως ζωντανός, ενώ ξαφνικά φέρεται ως νεκρός και στη συνέχεια του ονείρου παραταύτα ξαναζεί. Αυτό προκαλεί σύγχυση. Τελικά έχω αποφανθεί ότι αυτή η εναλλαγή θανάτου και ζωής σκοπό έχει να παραστήσει την *αδιαφορία* του ονειρευόμενου. («Για μένα το ίδιο κάνει, είτε ζει είτε έχει πεθάνει»). Φυσικά αυτή η αδιαφορία δεν είναι πραγματική, αλλά επιθυμητή: μέλλει να βοηθήσει τον ονειρευόμενο να απαρνηθεί τις συχνά αντίθετες συναισθηματικές στάσεις του και έτσι γίνεται ονειρική παράσταση της *αμφιθυμίας* του. Για άλλα όνειρα επικοινωνίας με νεκρούς προσανατολιστικός υπήρξε συχνά ο ακόλουθος κανόνας: Όταν στο όνειρο δεν γίνεται μνεία ότι ο νεκρός είναι πράγματι νεκρός, τότε ο ονειρευόμενος εξομοιώνεται προς τον νεκρό, δηλαδή ονειρεύεται τον θάνατό του. Η ξαφνική φρόνηση στο όνειρο ή η απορία: αυτός όμως έχει πεθάνει πριν από καιρό, είναι ένα μέτρο αυτοδιασφάλισης έναντι της εξομοίωσης και απορρίπτει τη θανατική σημασία για τον ονειρευόμενο. Ομολογώ όμως ότι έχω την εντύπωση πως η ερμηνεία των ονείρων δεν έχει αποσπάσει ακόμη όλα τα μυστικά από τα όνειρα αυτού του περιεχομένου.

III

Στο παράδειγμα, που αναφέρω τώρα, μπορώ να συλλάβω την εργασία του ονείρου να κατασκευάζει σκόπιμα μια παράλογη ασυναρτησία, για την οποία δεν υπάρχει κανένας λόγος στο υλικό. Προέρχεται από το όνειρο που μου υπέβαλε η συνάντησή μου με τον κόμητα Thun πριν από το ταξίδι των διακοπών μου. [Βλέπε μέρος V, κεφ. Β, II, δεύτερη σειρά]. «Είμαι σε ένα μόνιππο και δίνω εντολή στον αμαξά να με πάει σε έναν σταθμό. “Την ίδια τη διαδρομή του τραίνου δεν μπορώ να την κάνω με σας”, του λέω, αφού είχε προβάλει μια αντίρρηση, σαν να τον είχα παρακουράσει. Και ήταν σαν να είχα κάνει μαζί του ήδη μια διαδρομή την οποία κάνει κανείς συνήθως με το τραίνο». Σχετικά με αυτή τη συγκεχυμένη και ανόητη

ιστορία η ανάλυση παρέχει τις ακόλουθες εξηγήσεις: Την παραμονή του ονείρου είχα πάρει ένα μόνιππο, για να πάω σε μια απόκεντρη οδό στο Dornbach. Ο αμαξάς όμως δεν γνώριζε τον δρόμο και, όπως συνηθίζουν αυτοί οι καλοί άνθρωποι, προχωρούσε συνεχώς, ώσπου το αντιλήφθηκα και του έδειξα τον δρόμο, χωρίς να τον απαλλάξω από μερικές ειρωνικές παρατηρήσεις. Από αυτόν τον αμαξά ένας ειρμός σκέψεων, τον οποίο θα συναντήσω αργότερα, οδηγεί στους αριστοκράτες. Εδώ ας αρκесθούμε στην παρατήρηση ότι εμείς οι πληβείοι αντιλαμβανόμαστε τους αριστοκράτες από το γεγονός ότι προτιμούν να κάθονται στη θέση του αμαξά. Ο κόμης Thun οδηγεί μάλιστα και την κρατική άμαξα της Αυστρίας. Η επόμενη πρόταση στο όνειρο σχετίζεται με τον αδελφό μου, τον οποίο λοιπόν ταυτίζω με τον αμαξά του μόνιππου. Φέτος του είχα αρνηθεί το κοινό ταξίδι στην Ιταλία (*«Την ίδια τη διαδρομή του τραίνου δεν μπορώ να την κάνω με σας»*), και αυτή η άρνηση ήταν ένα είδος τιμωρίας για το άλλο του παράπονο, ότι σε αυτά τα ταξίδια τον παρακουράζω (κάτι που εισχωρεί αμετάβλητο στο όνειρο), διότι απαιτώ πολύ συχνές μετατοπίσεις και παραφορτώνω το πρόγραμμα της ημέρας. Ο αδελφός μου με είχε συνοδεύσει εκείνο το βράδυ με το τραμ στον σταθμό, αλλά στη στάση Δυτικός Σταθμός κατέβηκε, για να πάει με το τραμ στο Purkersdorf. Του είχα πει ότι θα μπορούσε να μείνει λίγο παραπάνω κοντά μου και αντί με το τραμ να πάει στο Purkersdorf με το δυτικό τρένο. Από αυτό εισχώρησε στο όνειρο η πληροφορία ότι έκανα με την άμαξα μια διαδρομή *την οποία κάνει κανείς συνήθως με το τρένο*. Στην πραγματικότητα ήταν αντίστροφα (και *«αντίστροφη ήταν και η πορεία»*): είχα πει στον αδελφό μου: Τη διαδρομή που θα κάνεις με το τραμ μπορείς να την κάνεις και με το δυτικό τρένο συνοδεύοντάς με. Όλη αυτή τη σύγχυση στο όνειρο την προκαλώ βάζοντας στο όνειρο την «άμαξα» στη θέση του «τραμ», κάτι που προάγει βέβαια τη συναίρεση του αμαξά με τον αδελφό μου. Το αποτέλεσμα στο όνειρο είναι κάτι ανόητο, το οποίο ούτε και στην εξήγηση φαίνεται ότι μπορεί να ξεδιαλυθεί και δημιουργεί σχεδόν μια αντίφαση με τα προηγούμενα λόγια μου (*«Την ίδια τη διαδρομή του τραίνου δεν μπορώ να την κάνω με σας»*). Καθώς όμως δεν χρειάζεται να μπερδέψω το τραμ με την άμαξα, πρέπει στο όνειρο να έδωσα σκόπιμα αυτή τη μορφή σε όλη αυτή την αινιγματική ιστορία.

Αλλά σε τι αποσκοπούσα; Πρέπει τώρα να μάθουμε τι σημαίνει το παράλογο στο όνειρο και για ποιούς λόγους δημιουργείται ή γίνεται δεκτό. Η λύση του μυστικού στην προκείμενη περίπτωση είναι η ακόλουθη: Χρειάζομαι στο όνειρο μια παράλογη ασυναρτησία και κάτι ακατανόητο σχετικά με την *«όχηση»*, διότι στις ονειρικές ιδέες

έχω μια ορισμένη κρίση που απαιτεί να παρασταθεί. Ένα βράδυ στο σπίτι εκείνης της φιλόξενης και πνευματώδους κυρίας, που σε άλλη σκηνή του ίδιου ονείρου εμφανίζεται ως «οικονόμος», είχα ακούσει δύο αινίγματα, τα οποία δεν μπορούσα να λύσω. Καθώς αυτά ήταν γνωστά στην υπόλοιπη συντροφιά, προκάλεσα μια κάπως γελοία εντύπωση προσπαθώντας ανεπιτυχώς να βρω τη λύση. Ήταν δύο διαφορεούμενα: «Nachkommen» και «Vorfahren». Τα αινίγματα ήταν, νομίζω, τα εξής:

«Ο κύριος το διατάζει,
Ο αμαξάς το κάνει.
Ο καθένας το έχει,
Στον τάφο κείται». (Vorfahren).

Σύγχυση προκαλούσε το γεγονός ότι το μισό από το δεύτερο αίνιγμα ήταν ταυτόσημο με το μισό του πρώτου:

«Ο κύριος το διατάζει,
Ο αμαξάς το κάνει.
Δεν το έχει ο καθένας,
Στην κούνια κείται». (Nachkommen).⁵⁰⁴

Όταν λοιπόν είδα τον κόμητα Thun να *εποχείται* κρατῆς *μπροστά* στην είσοδο του σταθμού, με κατέλαβε η διάθεση του Φιγκάρό, που την αξιέπαινη πράξη των υψηλών κυρίων τη βρίσκει στο γεγονός ότι αυτοί έλαβαν τον κόπο να γεννηθούν (να είναι *απόγονοι*) και έτσι τα δύο αινίγματα έγιναν ενδιαμέσες ιδέες για την εργασία του ονείρου. Επειδή εύκολα μπορεί κανείς να μπερδέψει τους αριστοκράτες με τους αμαξάδες και καθώς στον τόπο μας παλαιότερα προσφωνούσαν τον αμαξά «*σύντεκνε*» η εργασία της συμπύκνωσης μπορούσε να συμπεριλάβει τον αδελφό μου στην ίδια παράσταση. Η ονειρική ιδέα όμως πίσω από αυτά ήταν η εξής: *Είναι ανοησία να είναι κανείς υπερήφανος για τους προγόνους του. Προτιμώ να είμαι εγώ πρόγονος, προπάτορας*. Λόγω αυτής της κρίσης: *Είναι ανοησία, δηλαδή η ανοησία στο όνειρο*. Τώρα λύνεται ασφαλώς και το τελευταίο αίνιγμα αυτού του σκοτεινού σημείου του ονείρου, ότι ο αμαξάς με *είχε φέρει πρωτύτερα, με είχε φέρει μπροστά*.

Το όνειρο γίνεται λοιπόν παράλογο, όταν στις ονειρικές ιδέες υπάρχει, ως ένα από τα στοιχεία του περιεχομένου, η κρίση: Αυτό *είναι ανοησία*, όταν γενικά η κριτική και η χλεύη είναι τα κίνητρα μιας ασυνείδητης σκέψης του ονειρευόμενου. Το παράλογο γίνεται λοι-

πόν ένα μέσον με το οποίο η εργασία του ονείρου παριστάνει την αντίφαση, όπως η αντιστροφή μιας σχέσης του υλικού μεταξύ των ονειρικών ιδεών και του ονειρικού περιεχομένου, όπως η αξιοποίηση της αίσθησης μιας κινητικής αναστολής. [Βλ. πιο πάνω, κεφ. Γ]. Το παράλογο του ονείρου δεν μπορεί όμως να μεταφρασθεί με ένα απλό «όχι», αλλά οφείλει να αποδώσει τη διάθεση των ονειρικών ιδεών μαζί με την αντίφαση να χλευάσουν και να γελάσουν. Μόνο με αυτή την πρόθεση προσφέρει η εργασία του ονείρου κάτι γελοίο. Εδώ μετατρέπει και πάλι ένα μέρος του λανθάνοντος περιεχομένου σε έκδηλη μορφή.⁵⁰⁵

Στην πραγματικότητα συναντήσαμε ήδη ένα εξίσου σημαντικό, πειστικό παράδειγμα παράλογου ονείρου. Το είχαμε ερμηνεύσει χωρίς ανάλυση. Είναι το όνειρο με την παράσταση Wagner, που διαρκεί ως τις 7.15 το πρωί, όπου η ορχήστρα διευθύνεται από έναν πύργο κλπ. (βλέπε πιο πάνω, κεφ. Δ, αρχή). Θέλει προφανώς να πει: Είναι ένας διαστρεβλωμένος κόσμος και μια τρελή κοινωνία. Εκείνος που θα το άξιζε, δεν ευνοείται από τη μοίρα, και όποιος δεν νοιάζεται, αυτός είναι που το αποκτά, εννοώντας με αυτά την τύχη της σε σύγκριση με την τύχη της εξαδέλφης της. Ότι ως παραδείγματα για το παράλογο του ονείρου μάς προσφέρθηκαν αρχικά τα όνειρα με θέμα τον νεκρό πατέρα, αυτό δεν είναι τυχαίο. Σε αυτά συγκεντρώνονται οι όροι δημιουργίας ασυνάρτητων ονείρων με χαρακτηριστικό τρόπο. Η αυθεντία του πατέρα προκαλεί ενωρίς την κριτική του παιδιού· οι απαιτήσεις που με αυστηρότητα θέτει ο πατέρας κάνουν το παιδί, που θέλει να ανακουφισθεί, να προσέχει άγρυπνα κάθε αδυναμία του πατέρα· αλλά η ευλάβεια που περιβάλλει το πρόσωπο του πατέρα, ιδιαίτερα μετά τον θάνατό του, οξύνει τη λογοκρισία, η οποία απωθεί από τη συνείδηση την εκδήλωση αυτής της κριτικής.

IV

Ένα νέο παράλογο όνειρο με θέμα τον νεκρό πατέρα:

Λαμβάνω μια επιστολή του κοινοτικού συμβουλίου της γενέτειράς μου, που αναφέρεται στα νοσήλεια του έτους 1851, όταν λόγω μιας κρίσης παρουσιάστηκε η ανάγκη να εισαχθώ σε νοσοκομείο. Το βρίσκω ευτράπελο, αφού, πρώτον, το 1851 δεν είχα γεννηθεί ακόμη και, δεύτερον, ο πατέρας μου, τον οποίο θα μπορούσε να αφορά, είναι ήδη νεκρός. Πηγαίνω στο διπλανό δωμάτιο, όπου είναι ξαπλωμένος στο κρεβάτι, και του τα αναφέρω. Προς έκπληξή μου θυμάται ότι το 1851 είχε μεθύσει μια φορά και χρειάστηκε να τον κλείσουν

στο κρατητήριο ή να τον κρατήσουν για παρακολούθηση. Ήταν τότε που εργαζόταν για τον οίκο T... Έπινες και συ λοιπόν, τον ρωτάω. Λίγο αργότερα παντρεύθηκες; Υπολογίζω βέβαια ότι γεννήθηκε το 1856, πράγμα που το θεωρώ λογικό επακόλουθο.

Τη φορτικότητα με την οποία αυτό το όνειρο επιδεικνύει τις ασυναρτησίες του δεν μπορούμε ύστερα από τις τελευταίες παρατηρήσεις μας παρά να την εξηγήσουμε ως δείγμα μιας ιδιαίτερα ανένδοτης και ένθερμης πολεμικής μέσα στις ονειρικές ιδέες. Με μεγάλη απορία όμως διαπιστώνουμε ότι σε αυτό το όνειρο η πολεμική διεξάγεται ανοικτά και ο πατέρας γίνεται στόχος της ειρωνείας. Αυτή η παρρησία φαίνεται πως αντιφάσκει στις προϋποθέσεις μας για τη λογοκρισία κατά την εργασία του ονείρου. Στην εξήγηση συμβάλλει όμως η σκέψη ότι εδώ ο πατέρας είναι απλώς το προβαλλόμενο πρόσωπο, ενώ η έριδα διεξάγεται με άλλο πρόσωπο, το οποίο στο όνειρο εμφανίζεται μόνο με έναν υπαινιγμό. Ενώ συνήθως το όνειρο παριστάνει την εξέγερση εναντίον άλλων ανθρώπων, πίσω από τους οποίους κρύβεται ο πατέρας, εδώ τα πράγματα είναι αντίστροφα: ο πατέρας γίνεται αχυράνθρωπος προς συγκάλυψη άλλων και το όνειρο μπορεί απροκάλυπτα να ασχολείται με το συνήθως καθαγιασμένο πρόσωπο, επειδή εδώ συνεργεί η ασφαλής γνώση ότι στην πραγματικότητα δεν πρόκειται γι' αυτόν. Αυτή η τάξη πραγμάτων προκύπτει από την αφορμή του ονείρου. Είδα αυτό το όνειρο, αφού είχα ακούσει πως ένας πιο μεγάλος συνάδελφος, η γνώμη του οποίου θεωρείται αδιαμφισβήτητη, εκφράζεται υποτιμητικά και απορεί για το γεγονός ότι ένας από τους ασθενείς μου συνεχίζει την ψυχαναλυτική εργασία κοντά μου για *πέμπτη χρονιά*. Οι πρώτες προτάσεις του ονείρου υποδηλώνουν μέσα από το διαφανές περιβάλλοντά τους ότι αυτός ο συνάδελφος είχε αναλάβει επί ένα διάστημα τα καθήκοντα που ο πατέρας του ασθενούς δεν μπορούσε πια να εκπληρώσει (*έξοδα αμοιβής, εισαγωγή στο νοσοκομείο*). Και όταν οι φιλικές μας σχέσεις άρχισαν να διαλύονται, περιήλθα στην ίδια συναισθηματική σύγκρουση που επιβάλλεται στην περίπτωση μιας διαφωνίας μεταξύ πατέρα και γιού από τον ρόλο και τις παλαιότερες προσφορές του πατέρα. Οι ονειρικές ιδέες αποκρούουν λοιπόν με πείσμα την κατηγορία ότι *δεν προχωρώ πιο γρήγορα*, η οποία από τη θεραπεία αυτού του ασθενούς προεκτείνεται ύστερα και σε άλλα ζητήματα. Γνωρίζει λοιπόν άλλον θεραπευτή, που θα μπορούσε να είναι πιο γρήγορος; Δεν ξέρει ότι τέτοιου είδους καταστάσεις διαφορετικά είναι ανίατες και διαρκούν ισόβια; *Τι είναι τέσσερα ή πέντε χρόνια* σε σύγκριση με τη διάρκεια μιας ολόκληρης ζωής, όταν μάλιστα κατά την περίοδο της θεραπείας έχει παρασχεθεί στον ασθενή τόση ανακούφιση;

Ο παράλογος χαρακτήρας έχει δημιουργηθεί σε αυτό το όνειρο ενμέρει από το γεγονός ότι προτάσεις από διάφορες περιοχές των ονειρικών ιδεών έχουν παραταχθεί χωρίς διαμεσολαβητική μετάβαση. Έτσι η πρόταση: *Πηγαίνω στο διπλανό δωμάτιο κλπ.*, εγκαταλείπει το θέμα από το οποίο είναι παρμένες οι προηγούμενες προτάσεις και αναπαράγει πιστά τις συνθήκες υπό τις οποίες ανακοίνωσα στον πατέρα μου τους αρραβώνες μου, που τους αποφάσισα μόνος μου. Θέλει λοιπόν να μου θυμίσει την αρχοντική ανιδιοτέλεια που επέδειξε τότε ο γηραιός πατέρας και να την αντιπαρατάξει προς τη συμπεριφορά ενός άλλου, νέου προσώπου. Εδώ αντιλαμβάνομαι ότι το όνειρο μπορεί να κοροϊδεύει τον πατέρα, επειδή στις ονειρικές ιδέες, πλήρως αναγνωρισμένος, επιδεικνύεται στους άλλους ως πρότυπο. Είναι χαρακτηριστικό για κάθε λογοκρισία ότι από τα ανεπίτρεπτα πράγματα μπορεί κανείς να λείει μάλλον τα αναληθή παρά την αλήθεια. Η επόμενη πρόταση, ότι θυμάται πως *μια φορά είχε μεθύσει και χρειάστηκε να τον κλείσουν στο κρατητήριο*, δεν περιέχει τίποτε πια που στην πραγματικότητα να αναφέρεται στον πατέρα. Το πρόσωπο που κρύβεται πίσω από αυτόν δεν είναι παρά ο ίδιος ο μεγάλος Meynert,⁵⁰⁶ τα ίχνη του οποίου ακολούθησα με μεγάλο σεβασμό, ενώ η συμπεριφορά του απέναντί μου ύστερα από μια σύντομη περίοδο ευμένειας μεταστράφηκε σε απροκάλυπτη εχθρότητα. Το όνειρο μου θυμίζει τη δική του ανακοίνωση ότι στη νεότητά του παραδόθηκε μια φορά στη *μέθη με χλωροφόρμιο* και γιαυτό χρειάστηκε να *πάει στο νοσοκομείο*, αλλά και μια άλλη εμπειρία με αυτόν λίγο πριν από τον θάνατό του. Είχα φιλονικήσει μαζί του εντονότατα γύρω από το θέμα της ανδρικής υστερίας, την οποία αυτός είχε αρνηθεί, και όταν τον επισκέφθηκα, βαριά άρρωστον, και τον ρώτησα για την υγεία του, έδωσε μια περιγραφή της κατάστασής του και έκλεισε με τα ακόλουθα λόγια: «Ξέρετε πως ήμουν πάντα μια από τις πιο ωραίες περιπτώσεις ανδρικής υστερίας». Έτσι λοιπόν, προς ικανοποίηση και προς έκπληξή μου παραδέχθηκε κάτι στο οποίο τόσο καιρό είχε εναντιωθεί πεισματικά. Το γεγονός όμως ότι σε αυτή τη σκηνή του ονείρου μπορώ να καλύπτω τον Meynert πίσω από τον πατέρα μου δεν οφείλεται σε οποιαδήποτε αναλογία που βρήκα μεταξύ των δύο αυτών προσώπων, αλλά είναι η σύντομη πλην εντελώς επαρκής παράσταση μιας υποθετικής πρότασης στις ονειρικές ιδέες, που στην κανονική διατύπωσή της έχει ως εξής: Πραγματικά, αν ήμουν δεύτερη γενιά, ο γιός ενός καθηγητή πανεπιστημίου ή αυλικού συμβούλου, τότε βέβαια θα προχωρούσα γρηγορότερα. Στο όνειρο κάνω λοιπόν τον πατέρα μου αυλικό σύμβουλο ή καθηγητή. Η πιο χονδροειδής και πιο ενοχλητική ασυναρτησία αυτού του ονείρου βρίσκεται στη χρησιμοποίηση της

χρονολογίας 1851, που δεν μου φαίνεται διόλου διαφορετική από το έτος 1856, *λες και η διαφορά πέντε ετών δεν σημαίνει τίποτε*. Αυτό ακριβώς όμως είναι το στοιχείο των ονειρικών ιδεών που πρέπει να εκφρασθεί. *Τέσσερα ως πέντε χρόνια* είναι το διάστημα κατά το οποίο είχα την υποστήριξη του προαναφερόμενου συναδέλφου, αλλά επί τόσο διάστημα έκανα και τη μνηστή μου να περιμένει ώσπου να την παντρευθώ· από μια σύμπτωση, που οι ονειρικές ιδέες την εκμεταλλεύθηκαν πρόθυμα, είναι και το χρονικό διάστημα αναμονής του πιο οικείου μου ασθενούς ως την αποθεραπεία του. «*Τι είναι πέντε χρόνια;*» ρωτούν οι ονειρικές ιδέες. «*Για μένα δεν είναι μεγάλο διάστημα, δεν το υπολογίζω διόλου*. Έχω αρκετό χρόνο μπροστά μου, και όπως έγινε τελικά εκείνο που δεν θέλατε να το πιστέψετε, έτσι θα καταφέρω και αυτό». Εκτός από αυτά όμως ο αριθμός 51, αποσπασμένος από τον αιώνα, καθορίζεται και αλλιώς, μάλιστα δε με αντίθετη σημασία· γιατί και δεν παρουσιάζεται μόνο μία φορά στο όνειρο. Το 51 αντιστοιχεί σε μια ηλικία ιδιαίτερα επικίνδυνη για τον άντρα, στην οποία είδα συναδέλφους να πεθαίνουν ξαφνικά, μεταξύ τους μάλιστα και έναν που μερικές ημέρες ενωρίτερα, ύστερα από μακρόχρονη αναμονή, είχε ανακηρυχθεί καθηγητής πανεπιστημίου.⁵⁰⁷

V

Ακόμη ένα παράλογο όνειρο, που παίζει με αριθμούς.

Ένας γνωστός μου, ο κύριος Μ., δέχθηκε την επίθεση – ούτε λίγο ούτε πολύ – του ίδιου του Goethe, η οποία, όπως όλοι νομίζουμε, χαρακτηρίζεται από αδικαιολόγητη σφοδρότητα. Ο κύριος Μ. είναι φυσικά εξουθενωμένος από αυτό το επιθετικό άρθρο. Σε μια συνενστίαση εκφράζει το πικρό του παράπονο· ο σεβασμός του για τον Goethe μένει όμως ανεπηρέαστος από αυτή την προσωπική εμπειρία. Ζητώ να ξεκαθαρίσω κάπως τα χρονικά δεδομένα, που μου φαίνονται απίθανα. Ο Goethe πέθανε το 1832· επειδή η επίθεσή του κατά του Μ. πρέπει φυσικά να έγινε ενωρίτερα, ο κύριος ήταν τότε πολύ νέος. Μου φαίνεται εύλογο να ήταν δεκαοκτώ χρονών. Δεν γνωρίζω όμως με βεβαιότητα ποιόν χρόνο διανύουμε και έτσι όλοι οι υπολογισμοί βυθίζονται στο σκοτάδι. Η επίθεση εξάλλου περιλαμβάνεται στο γνωστό άρθρο του Goethe «Φύση».

Σύντομα θα έχουμε στη διάθεσή μας τα μέσα για να αιτιολογήσουμε το ανόητο αυτού του ονείρου. Ο κύριος Μ., τον οποίο γνωρίζω από μια *συνενστίαση*, μου είχε ζητήσει πρόσφατα να εξετάσω τον αδελφό του, που παρουσίαζε συμπτώματα πνευματικής διαταραχής

λόγω *μαλάκυνσης εγκεφάλου*. Η υπόθεση επαληθεύθηκε. Σε αυτή την επίσκεψη συνέβη κάτι οδυνηρό, όταν ο ασθενής χωρίς κανέναν λόγο εξέθεσε τον αδελφό του στη συζήτηση υπαινισσόμενος *νεανικές του τρέλες*. Ρώτησα τον ασθενή να μου πει το έτος γέννησής του και του ζήτησα επανειλημμένα να κάνει μικρούς υπολογισμούς, για να αποσαφηνίσω την εξασθένηση της μνήμης του· σε αυτές τις δοκιμασίες ανταποκρίθηκε με αρκετή επιτυχία. Αντιλαμβάνομαι ήδη ότι στο όνειρο συμπεριφέρομαι όπως οι πάσχοντες από *μαλάκυνση εγκεφάλου*. (*Δεν γνωρίζω με βεβαιότητα ποιόν χρόνο διανύουμε*). Άλλο υλικό του ονείρου προέρχεται από άλλη, πρόσφατη πηγή. Ένας συντάκτης ιατρικού περιοδικού και φίλος μου είχε δεχθεί να δημοσιεύσει στο φύλλο του μια αυστηρότατη, «*εξουθενωτική*» κριτική για το τελευταίο βιβλίο του φίλου μου Fl. [Fliess] από το Βερολίνο, που την είχε γράψει ένας αρκετά *νεαρός* εισηγητής με περιορισμένη ικανότητα κρίσης. Πίστεψα πως δικαιούμαι να επέμβω και ζήτησα εξηγήσεις από τον συντάκτη, ο οποίος εξέφρασε έντονα τη λύπη του για τη δημοσίευση της κριτικής, αλλά δεν θέλησε να υποσχεθεί τη θεραπεία του κακού. Αμέσως διέκοψα τις σχέσεις μου με το περιοδικό και στην επιστολή αποκήρυξης υπογράμμισα την προσδοκία μου *ότι οι προσωπικές μας σχέσεις δεν θα υποφέρουν από αυτό το περιστατικό*. Η τρίτη πηγή αυτού του ονείρου είναι η νωπή τότε αφήγηση μιας ασθενούς για την ψυχική νόσηση του αδελφού της, που φωνάζοντας «*φύση, φύση*» περιέπεσε σε μανιακή κρίση. Οι γιατροί είχαν υποθέσει ότι το ξεφώνισμα οφείλεται στην ανάγνωση εκείνου του ωραίου *άρθρου του Goethe* και υποδηλώνει την υπερκόπωση του ασθενούς κατά τη μελέτη της φιλοσοφίας της φύσης. Εγώ προτίμησα να υποθέσω ένα σεξουαλικό νόημα, υπό το οποίο και οι λιγότερο μορφωμένοι μας μιλούν για τη «*φύση*», και το γεγονός ότι ο δυστυχής αργότερα προχώρησε σε ακρωτηριασμό των γεννητικών οργάνων του μου φάνηκε πως τουλάχιστον δεν με διέψευσε. 18 ετών ήταν ο ασθενής, όταν ξέσπασε η μανιακή κρίση.

Αν προσθέσω ακόμη ότι το βιβλίο του φίλου μου που επικρίθηκε σκληρά («*Διερωτώμαστε ποιός είναι τρελός, ο συγγραφέας ή εμείς*», είχε παρατηρήσει ένας άλλος κριτικός) ασχολείται με τα *χρονικά δεδομένα* της ζωής και επίσης ανάγει τη διάρκεια ζωής του Goethe σε ένα πολλαπλάσιο ενός σημαντικού για τη βιολογία αριθμού, τότε είναι εύκολο να κατανοηθεί ότι στο όνειρο παίρνω τη θέση του φίλου μου. (*Ζητώ να ξεκαθαρίσω κάπως τα χρονικά δεδομένα*). Συμπεριφέρομαι όμως όπως οι πάσχοντες από *μαλάκυνση εγκεφάλου* και το όνειρο εντρυφεί στην ασυναρτησία. Αυτό σημαίνει λοιπόν, ότι οι ονειρικές ιδέες λένε ειρωνικά: «*Φυσικά, αυτός (ο φίλος μου Fl.) είναι ο τρελός, και σεις [οι κριτικοί] είστε οι μεγαλοφυείς που γνω-*

ρίζετε τα πράγματα καλύτερα. Μήπως όμως είναι αντίστροφα;» Και αυτή η *αντιστροφή* εκπροσωπείται στο όνειρο πλουσιοπάροχα, αφού ο Goethe επιτίθεται κατά του νεαρού, κάτι παράλογο, ενώ εύκολα θα μπορούσε ακόμη και σήμερα να επιτεθεί ένας νέος άνθρωπος κατά του αθάνατου Goethe, και αφού στηρίζω τους υπολογισμούς μου στο *έτος θανάτου* του Goethe, ενώ στην περίπτωση του πάσχοντος από μαλάκυνση εγκεφάλου βάση υπολογισμού είναι το *έτος γέννησής του*.⁵⁰⁸

Υποσχέθηκα όμως να δείξω ότι κανένα όνειρο δεν υποβάλλεται από άλλη παρόρμηση εκτός από τον εγωισμό. Έτσι λοιπόν πρέπει να αιτιολογήσω γιατί σε αυτό το όνειρο κάνω δική μου την υπόθεση του φίλου μου και παίρνω τη θέση του. Η κριτική μου πεποίθηση σε κατάσταση αγρύπνιας δεν αρκεί. Η ιστορία του δεκαοκτάχρονου ασθενούς και η διαφορετική ερμηνεία της αναφώνησής του «*φύση*» υποδηλώνουν όμως την αντίθεσή μου προς τους περισσότερους γιατρούς, στην οποία ήλθα με τη σεξουαλική αιτιολόγηση των ψυχονευρώσεων. Μπορώ να σκεφθώ: Η κριτική σου επιφυλάσσει την ίδια μοίρα με τον φίλο σου, που ενμέρει την έχεις γευθεί, οπότε μπορώ να αντικαταστήσω το «αυτός» στις ονειρικές ιδέες με το «εμείς». «Ναι, έχετε δίκαιο, εμείς οι δύο είμαστε οι τρελοί». «*Mea res agitur*»,⁵⁰⁹ αυτό μου θυμίζει επιτακτικά η αναφορά του μικρού, ασύγκριτα ωραίου άρθρου του Goethe, διότι η ανάγνωση αυτού του άρθρου σε μια παράδοση για ευρύ κοινό ήταν που με ώθησε να σπουδάσω φυσικές επιστήμες, όταν ως υποψήφιος ταλαντευόμουν.⁵¹⁰

VI

Οφείλω ακόμη να δείξω βάσει ενός άλλου ονείρου, στο οποίο δεν εμφανίζεται ο εαυτός μου, ότι είναι εγωιστικό. Στο μέρος V, κεφ. Δ(β), III, ανέφερα ένα σύντομο όνειρο, όπου ο καθηγητής Μ. λέει: «Ο γιός μου ο μύωπας...», και δήλωσα ότι αυτό είναι μόνο προόνειρο ενός άλλου ονείρου, στο οποίο παίζω κάποιον ρόλο. Παραθέτω τώρα αυτό το κύριο όνειρο, το οποίο μας καλεί να εξηγήσουμε έναν παράλογο και ακατανόητο νεολογισμό:

Λόγω κάποιων γεγονότων στην πόλη της Ρώμης είναι ανάγκη να φυγαδευθούν τα παιδιά, πράγμα που γίνεται. Η σκηνή μεταφέρεται τώρα μπροστά σε μια πύλη, διπλή πύλη αρχαίου τύπου (η Πύλη της Ρώμης στη Σιένα, όπως αντιλαμβάνομαι ήδη μέσα στο όνειρο). Κάθομαι στο πεζούλι μιας βρύσης και είμαι λυπημένος, σχεδόν κλαίω. Μια γυναίκα – επόπτρια, καλόγρια – φέρνει έξω τα δύο αγόρια και τα παραδίδει στον πατέρα, που δεν είμαι εγώ. Το μεγαλύτερο από

τα δύο είναι σαφώς ο μεγαλύτερος γιός μου, το πρόσωπο του άλλου δεν το βλέπω· η γυναίκα που το φέρνει του ζητάει ένα φιλί αποχωρισμού. Το χαρακτηριστικό της είναι η κόκκινη μύτη της. Το αγόρι αρνείται να τη φιλήσει, αλλά την αποχαιρετάει με χειραψία λέγοντας: *Auf Geseres*, και σε μας τους δύο (ή σε έναν από μας): *Auf Ungeseres*. Έχω την εντύπωση ότι το δεύτερο σημαίνει μια προτίμηση.

Αυτό το όνειρο αποτελεί ένα κουβάρι σκέψεων, που τις προκάλεσε ένα δράμα που είδα στο θέατρο, *Το νέο γκέττο*. Το εβραϊκό ζήτημα, η φροντίδα για το μέλλον των παιδιών, που δεν μπορεί κανείς να τους προσφέρει μια πατρίδα, η φροντίδα να τα αναθρέψουμε έτσι, ώστε να μπορούν να διακινούνται ελεύθερα, όλα αυτά αναγνωρίζονται εύκολα στις αντίστοιχες ονειρικές ιδέες.

«*Καθόμασταν πλάι στα νερά της Βαβυλώνας και κλαίγαμε*». Η Σιένα είναι όπως και η Ρώμη ξακουστή για τις ωραίες της βρύσες: για τη Ρώμη πρέπει να αναζητήσω στο όνειρο ένα υποκατάστατο από γνωστούς τόπους (βλέπε μέρος V, κεφ. Β, αρχή). Κοντά στην Πύλη της Ρώμης στη Σιένα είδαμε ένα μεγάλο, φωτισμένο σπίτι. Μάθαμε ότι είναι το *Manicomio*, το τρελοκομείο. Λίγο πριν από το όνειρο είχα ακούσει ότι ένας ομόθρησκος αναγκάστηκε να παραιτηθεί από τη θέση του σε ένα δημόσιο τρελοκομείο, την οποία είχε αποκτήσει με πολύ κόπο.

Το ενδιαφέρον μας στρέφεται στα λόγια: *Auf Geseres*, εκεί που σύμφωνα με την ονειρική σκηνή θα έπρεπε να περιμένει κανείς: *Auf Wiedersehen*,⁵¹¹ και στο εντελώς ανόητο αντίθετο: *Auf Ungeseres*.

Το *Geseres* είναι γνήσια εβραϊκή λέξη, σύμφωνα με τις πληροφορίες μου από τους γνώστες της Γραφής, παράγωγο ενός ρήματος *goiser*, και μπορεί να αποδοθεί ως «επιβαλλόμενα παθήματα, μοιραία καταστροφή». Σύμφωνα με την ιδιωματική χρήση της λέξης θα νόμιζε κανείς ότι σημαίνει «παράπονο και θρήνος». Το *Ungeseres* είναι δικός μου νεολογισμός και τραβάει πρώτο την προσοχή μου, αλλά με αφήνει κατ' αρχάς αμήχανο. Η μικρή παρατήρηση στο τέλος του ονείρου, ότι το *Ungeseres* σημαίνει μια προτίμηση έναντι του *Geseres*, ανοίγει τις πύλες στους συνειρμούς και έτσι προωθεί την κατανόηση. Τέτοια σχέση παρατηρείται στο χαβιάρι· το ανάλατο εκτιμάται περισσότερο από το αλατισμένο. Χαβιάρι για τον λαό, «ευγενή πάθη»: εδώ βρίσκεται ένας εύθυμος υπαινιγμός για ένα από τα πρόσωπα του νοικοκυριού μου, το οποίο, όπως ελπίζω, νεότερο από μένα, θα προσέξει το μέλλον των παιδιών μου. Με αυτό ταιριάζει στη συνέχεια το γεγονός ότι ένα άλλο πρόσωπο του νοικοκυριού μου, η καλή μας νταντά, αναγνωρίζεται καλά στο πρόσωπο της επόπτριας (ή καλόγριας) του ονείρου. Ανάμεσα στο ζευγάρι

αλατισμένο-ανάλατο και Geseres-Ungeseres λείπει όμως ακόμη το διαμεσολαβητικό πέρασμα. Αυτό μπορεί να βρεθεί στο ζεύγος αντιθέτων «ένζυμος» και «άζυμος»: στην εσπευσμένη τους έξοδο από την Αίγυπτο τα παιδιά του Ισραήλ δεν είχαν καιρό να αφήσουν το ζυμάρι για το ψωμί να ζυμώσει και προς ανάμνηση του γεγονότος τρώνε ακόμη και σήμερα την περίοδο του Πάσχα άζυμο ψωμί. Εδώ μπορώ να εντάξω και την ξαφνική ιδέα που μου ήλθε σε αυτό το σημείο της ανάλυσης. Θυμούμαι το τελευταίο Πάσχα, όταν με τον φίλο μου από το Βερολίνο περπατούσαμε στους δρόμους της ξένης για μας πόλης Μπρεσλάου. Ένα μικρό κορίτσι με ρώτησε ποιά κατεύθυνση να ακολουθήσει για να πάει σε μια ορισμένη οδό· έπρεπε να ζητήσω συγγνώμη που δεν ήξερα, ενώ στον φίλο μου είπα: «Ας ελπίσουμε ότι η μικρή στη ζωή της αργότερα θα επιδείξει μεγαλύτερη διορατικότητα κατά την επιλογή των ανθρώπων που θα την καθοδηγήσουν». Λίγο αργότερα πρόσεξα μια πινακίδα: Dr. Herodes, ώρες ιατρείου... Είπα τότε: «Ας ελπίσουμε ότι ο συνάδελφος δεν είναι παιδίατρος». Ο φίλος μου στο μεταξύ μου ανέπτυξε τις απόψεις του για τη βιολογική σημασία της *αμφοτερόπλευρης συμμετρίας* και είχε αρχίσει μια πρόταση ως εξής: «Αν είχαμε το ένα μάτι καταμεσής στο μέτωπο όπως ο *κύκλωπας*...». Αυτό λοιπόν οδηγεί στα λόγια του καθηγητή στο προόνειρο: *Ο γιός μου ο μύωπας*. Και τώρα έφθασα στην κύρια πηγή του Geseres. Πριν από πολλά χρόνια, όταν αυτός ο γιός του καθηγητή Μ., που σήμερα είναι αυτόνομος διανοητής, καθόταν ακόμη στο *σχολικό θρανίο*, προσβλήθηκε από μια ασθένεια των ματιών, την οποία ο γιατρός χαρακτήρισε ανησυχητική. Είπε ότι, όσο παραμένει *μονόπλευρη*, δεν σημαίνει τίποτε, αν όμως προσβάλλει και το *άλλο μάτι*, τότε τα πράγματα θα είναι σοβαρά. Η πάθηση υποχώρησε στο ένα μάτι, χωρίς να αφήσει καμιά βλάβη· σε λίγο όμως αρρώστησε πράγματι το δεύτερο μάτι με τα ίδια συμπτώματα. Η μητέρα του τρομαγμένη κάλεσε αμέσως τον γιατρό στη μοναξιά της εξοχής, όπου βρισκόταν με τον γιό της. Ο γιατρός όμως τώρα πέρασε *στην άλλη πλευρά*. «Τι Geseres είναι αυτά που κάνετε;» παρατήρησε τη μητέρα με αυστηρότητα. «Αφού έγινε καλά από τη *μία πλευρά*, θα γίνει και από την *άλλη*». Έτσι και έγινε.

Και τώρα η σχέση με μένα και τους δικούς μου. Το *θρανίο*, στο οποίο ο γιός του καθηγητή Μ. πήρε τα πρώτα φώτα, έγινε χάρη στη δωρεά της μητέρας του ιδιοκτησία του μεγαλύτερου γιού μου, στο στόμα του οποίου βάζω τα λόγια του αποχαιρετισμού στο όνειρο. Η μία από τις επιθυμίες που μπορούν να συνδεθούν με αυτή τη μεταβίβαση μπορεί τώρα να μαντευθεί εύκολα. Αυτό το θρανίο μέλλει όμως, χάρη στην κατασκευή του, να προστατεύσει το παιδί από τον κίνδυνο να γίνει *μυωπικό και μονόπλευρο*. Από εδώ προέρχεται το

μύωπας (και πίσω από αυτό *κύκλωπας*), όπως και οι συζητήσεις για την *αμφοτεροπλευρία*. Η φροντίδα για το μονόπλευρο είναι πολυσήμαντη· μπορεί να αναφέρεται τόσο στη σωματική μονομέρεια όσο και σε αυτή της πνευματικής ανάπτυξης. Δεν φαίνεται μάλιστα πώς η ονειρική σκηνή στην τρέλα της αντιφάσκει ακριβώς σε αυτή τη φροντίδα; Αφού το παιδί λέει *προς τη μια πλευρά* τα λόγια του αποχαιρετισμού, απευθύνει *προς την άλλη πλευρά* τα αντίθετα λόγια, σαν να θέλει να αποκαταστήσει την ισορροπία. *Ενεργεί τρόπον τινά τηρώντας την αμφοτερόπλευρη συμμετρία!*

Έτσι το όνειρο παρουσιάζει συχνά τη μεγαλύτερη βαθύνοια στο πιο τρελό του σημείο. Σε όλες τις εποχές εκείνοι που είχαν να πουν κάτι και δεν μπορούσαν να το πουν χωρίς κίνδυνο συνήθιζαν να φορούν ευχαρίστως τον ζουρλομανδύα. Οι ακροατές, για τους οποίους προοριζόταν ο απαγορευμένος λόγος, τους ανέχονταν με περισσότερη προθυμία, όταν μπορούσαν να γελάσουν και να αυτοκολακευθούν θεωρώντας τον δυσάρεστο λόγο ως κάτι ολοφάνερα τρελό. Ακριβώς όπως στην πραγματικότητα το όνειρο, έτσι συμπεριφέρεται στο δράμα ο *πρίγκιπας* που πρέπει να υποδυθεί τον τρελό· γιατί μπορεί κανείς να πει για το όνειρο ότι ο Άμλετ για τον εαυτό του, ο οποίος αντικαθιστά τους πραγματικούς όρους με άλλους, αστείους και ακατανόητους: «Τρελός είμαι μόνον όταν φυσάει βορειοβορειοδυτικός άνεμος· όταν φυσάει νοτιάς, μπορώ να ξεχωρίσω έναν ερωδιό από ένα γεράκι».⁵¹²

Εξηγώ λοιπόν το πρόβλημα του παράλογου χαρακτήρα του ονείρου στηριζόμενος στη βασική παραδοχή ότι οι ονειρικές ιδέες δεν είναι ποτέ παράλογες — τουλάχιστον όχι στα όνειρα πνευματικά υγιών ανθρώπων — και ότι η εργασία του ονείρου παράγει παράλογα όνειρα και όνειρα με μερικά παράλογα στοιχεία, όταν στις ονειρικές ιδέες υπάρχει κριτική, ειρωνεία και χλεύη, που πρέπει να παρασταθούν στη μορφή έκφρασής τους.⁵¹³ Μέλημά μου είναι μόνο να δείξω ότι η εργασία του ονείρου γενικά εξαντλείται με τη συνέργεια των τριών παραγόντων που έχω προαναφέρει⁵¹⁴ — και ενός τέταρτου που θα τον αναφέρω πιο κάτω [βλέπε κεφ. Θ] —, ότι δεν προσφέρει τίποτε άλλο εκτός από τη μετάφραση των ονειρικών ιδεών, λαμβάνοντας υπόψη τους τέσσερις δεσμευτικούς γι' αυτή όρους, και ότι το ερώτημα αν η ψυχή εργάζεται στο όνειρο με όλες τις πνευματικές της ικανότητες ή μόνο με ένα μέρος από αυτές τίθεται με εσφαλμένον τρόπο και δεν προσεγγίζει τις πραγματικές συνθήκες. Αφού όμως υπάρχουν άφθονα όνειρα, όπου στο περιεχόμενό τους εκφέρονται κρίσεις, ασκείται κριτική και απονέμεται αναγνώριση, όπου εκδηλώνεται απορία για μεμονωμένα στοιχεία του ονείρου, όπου γίνονται

απόπειρες να εξηγηθεί κάτι και εμφανίζονται επιχειρηματολογίες, πρέπει να εκκαθαρίσω τις αντιρρήσεις που απορρέουν από την εμφάνιση αυτών των λειτουργιών βάσει επιλεγμένων παραδειγμάτων.

Η απάντησή μου είναι η εξής: *Ό,τι στα όνειρα δίνει την εντύπωση λειτουργίας της κριτικής ικανότητας δεν πρέπει να θεωρείται νοητική επίδοση της εργασίας του ονείρου, αλλά είναι μέρος του υλικού των ονειρικών ιδεών και από εκεί έρχεται ως έτοιμο μόρφωμα στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου.* Μπορώ μάλιστα να οξύνω αυτή την απόφασή μου. Ακόμη και ένα μέρος των κρίσεων, που εκφέρει ο ονειρευόμενος μετά την αφύπνιση για το όνειρο που θυμάται, και των συναισθημάτων που προκαλεί μέσα μας η αναπαραγωγή αυτού του ονείρου, ανήκει στο λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου και πρέπει να ενταχθεί στην ερμηνεία του ονείρου.

I

Έχω αναφέρει ήδη ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Μια ασθενής δεν θέλει να διηγηθεί το όνειρό της, επειδή το θεωρεί πολύ ασαφές. Είδε κάποιον στο όνειρό της και δεν ξέρει αν πρόκειται για τον άντρα της ή τον πατέρα της. Ακολουθεί ένα δεύτερο αποσπασματικό όνειρο, όπου εμφανιζόταν ένας κάδος κοπριάς, με τον οποίο συνδέεται η ακόλουθη ανάμνηση. Όταν ήταν νέα νοικοκυρά, αστειευόμενη είπε μια φορά σε έναν νεαρό συγγενή, που ερχόταν συχνά στο σπίτι, ότι η επόμενη φροντίδα της πρέπει να είναι η αγορά ενός καινούργιου κάδου για την κοπριά. Την άλλη μέρα έφθασε ένας τέτοιος κάδος, ο οποίος όμως ήταν γεμισμένος με πολυγόνατα του Μαΐου. Αυτό το ονειρικό απόσπασμα αποτελεί παράσταση της έκφρασης: «δεν ξεφύτρωσε από τη δική μου κοπριά».⁵¹⁵ Ολοκληρώνοντας την ανάλυση διαπιστώνει κανείς ότι οι ονειρικές ιδέες περιέχουν τον απόηχο μιας ιστορίας που η ονειρευόμενη είχε ακούσει στη νεότητά της, ότι ένα κορίτσι έφερε στον κόσμο ένα παιδί, ενώ ήταν ασαφές ποιός είναι ο πραγματικός πατέρας. Η ονειρική παράσταση προεκτείνεται λοιπόν εδώ στην άγρυπνη σκέψη και κάνει ένα από τα στοιχεία των ονειρικών ιδεών να αντιπροσωπεύεται από μια κρίση για το όνειρο, η οποία εκφέρθηκε σε κατάσταση αγρύπνιας.

II

Μια παρόμοια περίπτωση: Ένας ασθενής μου είδε ένα όνειρο, που του φαίνεται ενδιαφέρον, διότι μόλις ξύπνησε είπε μέσα του: *Πρέ-*

πει να το πω στον γιατρό. Το όνειρο αναλύθηκε και, όπως φάνηκε, περιείχε ολοφάνερους υπαινιγμούς για μια ερωτική σχέση, την οποία άρχισε κατά τη διάρκεια της θεραπείας, αλλά αποφάσισε να μην μου πει τίποτε.⁵¹⁶

III

Ένα τρίτο παράδειγμα από την προσωπική μου εμπειρία:

Με τον P. πηγαίνω στο νοσοκομείο, περνώντας από μια περιοχή με σπίτια και κήπους. Έχω την εντύπωση ότι έχω ξαναδεί σε πολλά όνειρα αυτή την περιοχή. Δεν την γνωρίζω αρκετά καλά· ο P. μου δείχνει έναν δρόμο που περνάει από μια γωνία και βγάζει σε ένα εστιατόριο (αίθουσα, όχι κήπος)· εκεί ρωτάω για την κυρία Doni και ακούω ότι μένει στο βάθος, σε ένα μικρό δωμάτιο, με τρία παιδιά. Πηγαίνω εκεί, αλλά πιο πριν συναντώ ένα ασαφές άτομο με τις δύο μικρές μου κόρες, που τις παίρνω μαζί μου, αφού στάθηκα λίγο κοντά τους. Κάτι σαν μομφή κατά της γυναίκας μου, επειδή τις είχε αφήσει εκεί.

Ξυπνώντας αισθάνομαι μεγάλη ικανοποίηση, που πρέπει να οφείλεται στην προσδοκία ότι η ανάλυση θα μου δείξει τι σημαίνει το όνειρο: Έχω ξαναδεί σε πολλά όνειρα αυτή την περιοχή.⁵¹⁷ Η ανάλυση όμως δεν με φωτίζει διόλου σχετικά με αυτό· μου δείχνει μόνον ότι η ικανοποίηση είναι μέρος του λανθάνοντος ονειρικού περιεχομένου και δεν σχετίζεται με καμιά κρίση για το όνειρο. Είναι η ικανοποίηση για το γεγονός ότι στον γάμο μου απέκτησα παιδιά. Ο P. είναι ένας άνθρωπος, με τον οποίο ως ένα σημείο της ζωής ακολούθησα κοινό δρόμο, ο οποίος όμως αργότερα με ξεπέρασε πολύ τόσο από κοινωνική όσο και από υλική άποψη, αλλά στον γάμο του έμεινε άτεκνος. Οι δύο αφορμές του ονείρου μπορούν να αντικαταστήσουν την απόδειξη από μια πλήρη ανάλυση. Την παραμονή είχα διαβάσει στην εφημερίδα την αγγελία θανάτου μιας κυρίας Dona A...y (στο όνειρό μου την κάνω Doni), που πέθανε στη λοχεία· ακούω από τη γυναίκα μου ότι στη νεκρή είχε παρασταθεί η ίδια μαμμή όπως στην ίδια κατά τη γέννηση των δύο μικρότερων παιδιών μας. Είχα προσέξει το όνομα Dona, καθώς λίγο πιο πριν το είχα συναντήσει πρώτη φορά σε ένα αγγλικό μυθιστόρημα. Η άλλη αφορμή προκύπτει από την ημερομηνία του ονείρου· ήταν η νύχτα πριν από τα γενέθλια του μεγαλύτερου γιού μου, του ποιητικά προικισμένου, όπως φαίνεται.

IV

Η ίδια ικανοποίηση μένει μετά το ξύπνημα από το παράλογο όνειρο όπου ο πατέρας μου έπαιξε έναν πολιτικό ρόλο στους Μαγυάρους· οφείλεται στη συνεχιζόμενη αίσθηση που συνόδευε την τελευταία πρόταση του ονείρου [βλέπε αρχή του κεφαλαίου]: «*Θυμούμαι ότι στο νεκροκρέβατο έμοιαζε τόσο πολύ στον Garibaldi και χαίρομαι που αυτό επαληθεύθηκε...*» (Μια συνέχεια που ξεχάστηκε). Η ανάλυση με βοηθάει τώρα να συμπληρώσω αυτό το κενό του ονείρου. Είναι η αναφορά του δεύτερου αγοριού μου, στο οποίο έδωσα το μικρό όνομα μιας μεγάλης ιστορικής προσωπικότητας [Cromwell], η οποία στα νεανικά μου χρόνια, ιδιαίτερα μετά την παραμονή μου στην Αγγλία, ασκούσε μεγάλη γοητεία πάνω μου. Κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης δέσποζε μέσα μου η πρόθεση να του δώσω αυτό το όνομα, αν θα γεννιόταν αγόρι, και πολύ *ικανοποιημένος* χαιρέτισα το νεογέννητο αποκαλώντας το ήδη έτσι. Είναι εύκολο να παρατηρήσουμε πώς η καταπιεσμένη μεγαλομανία του πατέρα μεταβιβάζεται μέσα στις σκέψεις του στα παιδιά· μπορούμε μάλιστα να πιστέψουμε ότι αυτός είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους συντελείται η αναγκαία στη ζωή καταπίεση της μεγαλομανίας. Το δικαίωμά του να γίνει δεκτός στο πλαίσιο αυτού του ονείρου ο μικρός το απέκτησε με την ίδια ατυχία, το βρώμισμα των ρούχων, που εύκολα συγχωρείται στο μικρό παιδί και σε αυτόν που πεθαίνει. Παράβαλε σχετικά τον υπαινιγμό «*δικαστής έδρας*» και την επιθυμία του ονείρου: Να είναι κανείς *μεγάλος και καθαρός* μπροστά στα παιδιά του.

V

Αναζητώντας κρίσεις που εκφράζονται μέσα στο ίδιο το όνειρο, χωρίς να προεκτείνονται ή να μετατοπίζονται στην άγρυπνη ζωή, νιώθω μεγάλη ανακούφιση, καθώς μπορώ να χρησιμοποιήσω όνειρα που ήδη ανακοίνωσα από άλλη σκοπιά. Το όνειρο με τον Goethe καταφερόμενον κατά του κυρίου M. [βλέπε πιο πάνω V] περιλαμβάνει πολλές τέτοιες κρίσεις. *Ζητώ να ξεκαθαρίσω κάπως τα χρονικά δεδομένα, που μου φαίνονται απίθανα*. Δεν μοιάζει αυτό με μια κριτική παρόρμηση κατά της ανοησίας, σύμφωνα με την οποία ο Goethe εμφανίζεται να επιτίθεται λογοτεχνικά εναντίον ενός νεαρού από τον κύκλο των γνωστών μου; «*Μου φαίνεται εύλογο να ήταν 18 χρονών*». Αυτό ακούγεται πράγματι σαν αποτέλεσμα ενός υπολογισμού, που είναι βέβαια βλακώδης· και το «*Δεν γνωρίζω με βεβαιό-*

τητα ποιόν χρόνο διανύουμε» θα ήταν ένα παράδειγμα αβεβαιότητας ή αμφιβολίας μέσα στο όνειρο.

Αλλά από την ανάλυση αυτού του ονείρου ξέρω ότι αυτές οι κρίσεις, που μοιάζουν να διαμορφώνονται πρώτη φορά μέσα στο όνειρο, επιτρέπουν στη διατύπωσή τους μια άλλη αντίληψη, που τις κάνει απαραίτητες για την ερμηνεία του ονείρου, ενώ ταυτόχρονα αποφεύγεται κάθε παραλογισμός. Με την πρόταση: «Ζητώ να ξεκαθαρίσω κάπως τα χρονικά δεδομένα», παίρνω τη θέση του φίλου μου [Fliess], ο οποίος πράγματι ζητεί να φωτίσει τα χρονικά δεδομένα της ζωής. Έτσι η πρόταση χάνει τη σημασία μιας κρίσης εναντιωνόμενης κατά της ανοησίας των προηγούμενων προτάσεων. Το συμπλήρωμα: «που μου φαίνονται απίθανα», πηγαίνει μαζί με το μεταγενέστερο: «Μου φαίνεται εύλογο». Περίπου με τις ίδιες λέξεις απάντησα στην κυρία που μου διηγήθηκε το ιστορικό της ασθένειας του αδελφού της: «Μου φαίνεται απίθανο, ότι η αναφώνηση “φύση, φύση” είχε οποιαδήποτε σχέση με τον Goethe, μου φαίνεται πολύ πιο εύλογο να είχε τη γνωστή σε σας σεξουαλική σημασία». Εδώ έχει διατυπωθεί βέβαια μια κρίση, όχι όμως στο όνειρο, αλλά στην πραγματικότητα, με μια αφορμή την οποία οι ονειρικές ιδέες θυμίζουν και αξιοποιούν. Το ονειρικό περιεχόμενο ιδιοποιείται αυτή την κρίση όπως οποιοδήποτε άλλο μέρος των ονειρικών ιδεών.

Ο αριθμός 18, με τον οποίο κατά ανόητο τρόπο συνδέεται η κρίση στο όνειρο, διατηρεί ακόμη το ίχνος του πλαισίου από το οποίο αποσπάστηκε η πραγματική κρίση. Τέλος, το «δεν είμαι βέβαιος ποιόν χρόνο διανύουμε» δεν έχει άλλον σκοπό παρά να επιβάλει την ταύτισή μου με τον πάσχοντα από μαλάκυνση εγκεφάλου, στην εξέταση του οποίου προέκυψε αυτό το ένα έρεισμα.

Για την εξήγηση των δήθεν κρίσεων του ονείρου καλό είναι να θυμάται κανείς τον κανόνα που έδωσα αρχικά [βλέπε μέρος II] για την εκτέλεση της ερμηνευτικής εργασίας, ότι η συνάρτηση σχέσεων των συστατικών μερών του ονείρου που κατασκευάζεται στο όνειρο πρέπει να παραμερίζεται ως μη ουσιώδης φαινομενικότητα και κάθε στοιχείο του ονείρου πρέπει να ανάγεται χωριστά. Το όνειρο είναι ένα κροκαλοπαγές πέτρωμα, το οποίο για τους σκοπούς της εξέτασής του πρέπει πάλι να θρυμματισθεί. Από την άλλη μεριά όμως παρατηρούμε ότι στα όνειρα εκδηλώνεται μια ψυχική δύναμη, η οποία αποκαθιστά αυτό το φαινομενικό πλαίσιο σχέσεων, δηλαδή υποβάλλει το υλικό που απέκτησε η εργασία του ονείρου σε μια δευτερογενή επεξεργασία. Εδώ έχουμε μπροστά μας εκδηλώσεις εκείνης της δύναμης που αργότερα θα την αξιολογήσουμε ως τέταρτον παράγοντα συμμετοχής στη διαμόρφωση του ονείρου [βλέπε πιο κάτω, κεφ. Θ].

VI

Αναζητώ άλλα παραδείγματα κριτικής εργασίας στα όνειρα που έχω προαναφέρει. Στο παράλογο όνειρο με την επιστολή του κοινοτικού συμβουλίου (βλέπε πιο πάνω IV) ρωτάω: *Λίγο αργότερα παντρεύθηκες; Υπολογίζω βέβαια ότι γεννήθηκα το 1856, πράγμα που το θεωρώ λογικό επακόλουθο.* Αυτό έχει περιβληθεί εντελώς το σχήμα ενός *λογικού συμπερασμού*. Ο πατέρας παντρεύθηκε λίγο μετά την κρίση, το 1851· εγώ είμαι ο πρωτότοκος, γεννημένος το 1856· είναι λοιπόν σωστό. Ξέρουμε ότι αυτό το συμπέρασμα είναι παραποιημένο από την εκπλήρωση της επιθυμίας, ότι η πρόταση που δεσπόζει στις ονειρικές ιδέες είναι: *τέσσερα ή πέντε χρόνια δεν είναι σημαντικό διάστημα, δεν πρέπει να υπολογίζεται.* Όμως κάθε μέρος αυτού του συμπερασμού πρέπει, τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη μορφή του, να αιτιολογηθεί διαφορετικά βάσει των ονειρικών ιδεών: Ο συνάδελφος διαμαρτύρεται για την καρτερικότητα του ασθενούς που αμέσως μετά τη θεραπεία σκοπεύει να παντρευθεί. Ο τρόπος με τον οποίο στο όνειρο συμπεριφέρομαι στον πατέρα μου θυμίζει *ανάκριση* ή *εξετάσεις*, επομένως έναν καθηγητή πανεπιστημίου που κατά τη δήλωση συμμετοχής σε ένα μάθημα συνήθιζε να καταγράφει τα πλήρη προσωπικά στοιχεία των φοιτητών. Έτος γεννήσεως; 1856. – *Patre*; Εδώ δηλωνόταν το μικρό όνομα του πατέρα με λατινική κατάληξη, και εμείς οι φοιτητές υποθέταμε ότι ο αυλικός σύμβουλος από το πατρώνυμο βγάζει *συμπεράσματα*, που δεν μπορούσε να βγάζει κάθε φορά από το μικρό όνομα του δηλωνόμενου. Κατ' αυτά η *εξαγωγή συμπερασμάτων* στο όνειρο θα αποτελούσε απλώς αναπαραγωγή της *εξαγωγής συμπερασμάτων* που παρουσιάζεται ως μέρος του υλικού στις ονειρικές ιδέες. Εδώ μαθαίνουμε κάτι το νέο. Όταν στο περιεχόμενο του ονείρου εμφανίζεται ένα συμπέρασμα, αυτό προέρχεται ασφαλώς από τις ονειρικές ιδέες· σε αυτές βέβαια μπορεί να περιλαμβάνεται ως μέρος του μνημονικού υλικού ή να συνδέει μεταξύ τους ως λογικός δεσμός μια σειρά ονειρικών σκέψεων. Σε κάθε περίπτωση το συμπέρασμα στο όνειρο παρουσιάζει ένα συμπέρασμα που περιέχεται στις ονειρικές ιδέες.⁵¹⁸

Η ανάλυση αυτού του ονείρου μπορεί να συνεχισθεί. Με την ανάκριση του καθηγητή συνδέεται η ανάμνηση του ειδικού φακέλλου του φοιτητή (που τότε τον τηρούσαν στα λατινικά). Θυμίζει επίσης την πορεία των σπουδών μου. Τα *πέντε χρόνια* που προβλέπονταν για τις ιατρικές σπουδές ήταν για μένα πολύ λίγα. Αμέριμος συνέχισα να εργάζομαι και άλλα χρόνια, ενώ στον κύκλο των γνωστών μου με θεωρούσαν αμελή φοιτητή και αμφέβαλλαν αν ποτέ θα «*τελείωνα*». Κάποτε αποφάσισα *γρήγορα* να κάνω τις εξετάσεις μου

και έτσι τελειώσα: *παρά την αναβολή*. Μια νέα ενίσχυση των ονειρικών ιδεών, την οποία αντιτάσσω πεισματικά στους επικριτές μου. «Και αν ακόμη εσείς δεν θέλετε να το πιστέψετε, επειδή δεν βιάζομαι, εγώ εντούτοις θα τελειώσω, θα φθάσω στο τέλος.⁵¹⁹ Αυτό συνέβη και άλλες φορές».

Το ίδιο όνειρο περιέχει στο αρχικό μέρος του μερικές προτάσεις, στις οποίες δεν θα μπορούσαμε να αρνηθούμε τον χαρακτήρα της επιχειρηματολογίας. Και αυτή η επιχειρηματολογία δεν είναι καν παράλογη· θα μπορούσε να είναι και προϊόν της άγρυπνης σκέψης. Στο όνειρο βρίσκω την επιστολή του κοινοτικού συμβουλίου εντράπελη, αφού, πρώτον, το 1851 δεν είχα γεννηθεί ακόμη και, δεύτερον, ο πατέρας μου, τον οποίο θα μπορούσε να αφορά, δεν ζει πια. Και τα δύο δεν είναι μόνο καθ' εαυτά σωστά, αλλά συμπίπτουν εντελώς και με τα πραγματικά επιχειρήματα που θα προέβαλλα στην περίπτωση μιας τέτοιας επιστολής. Από την προηγούμενη ανάλυση (αμέσως μετά την ανακοίνωση του ονείρου) γνωρίζουμε ότι αυτό το όνειρο αναδύθηκε μέσα από πολύ πικρές και χλευασμένες ονειρικές ιδέες· αν μάλιστα μπορούμε να θεωρήσουμε τους λόγους λογοκρισίας πολύ ισχυρούς, θα κατανοήσουμε ότι η εργασία του ονείρου έχει κάθε λόγο να πλάσει μια άψογη απόκρουση μιας ανόητης απαίτησης σύμφωνα με το πρότυπο που περιλαμβάνεται στις ονειρικές σκέψεις. Η ανάλυση μας δείχνει όμως ότι εδώ δεν έχει επιβληθεί στην εργασία του ονείρου καμιά ελεύθερη ανάπλαση, αλλά ότι έπρεπε να χρησιμοποιηθεί υλικό από τις ονειρικές ιδέες. Είναι σαν να υπήρχαν σε μια αλγεβρική εξίσωση, εκτός από τους αριθμούς, ένα + και ένα -, τα σύμβολα μιας δύναμης και μιας ρίζας, και κάποιος που αντιγράφει αυτή την εξίσωση, χωρίς να την καταλαβαίνει, να αντέγραφε τα σύμβολα και τους αριθμούς, αλλά να τα μπέρδευε μεταξύ τους. Τα δύο επιχειρήματα [στο περιεχόμενο του ονείρου] μπορούν να αναχθούν στο εξής υλικό. Με ενοχλεί να σκεφθώ ότι μερικές από τις προϋποθέσεις, στις οποίες στηρίζω την ψυχολογική μου εξήγηση των ψυχονευρώσεων, όταν γνωστοποιηθούν, δεν θα γίνουν πιστευτές και θα προκαλέσουν γέλια. Κατ' αυτά πρέπει να ισχυρισθώ ότι ήδη εντυπώσεις από το δεύτερο έτος της ηλικίας, μερικές φορές και από το πρώτο, μπορούν να αφήσουν παραμόνιμα ίχνη στον ψυχισμό του μετέπειτα ασθενούς και — μολονότι συχνά παραμορφώνονται και μεγαλοποιούνται από τη μνήμη — να αποτελέσουν την πρώτη και κατώτατη θεμελίωση ενός συμπτώματος υστερίας. Ασθενείς, στους οποίους την κατάλληλη στιγμή εξηγώ αυτή τη σκέψη, παρωδούν συνήθως αυτή την άποψη δηλώνοντας την προθυμία τους να αναζητήσουν αναμνήσεις από την περίοδο προτού γεννηθούν. Παρόμοια υποδοχή αναμένεται κατά τους υπολογισμούς

μου να έχει η αποκάλυψη του απροσδόκητου ρόλου που παίζει στις πρώιμες σεξουαλικές διεγέρσεις των ασθενών γυναικών ο πατέρας. (Βλέπε μέρος V, κεφ. Δ (β)). Και όμως σύμφωνα με την καλοθεμελιωμένη πεποίθησή μου είναι και οι δύο αντιλήψεις ορθές. Για την επικύρωση έχω υπόψη μου μερικά παραδείγματα, όπου ο θάνατος του πατέρα επήλθε σε πολύ πρώιμη ηλικία του παιδιού και όπου μεταγενέστερα, αλλιώς ανεξήγητα γεγονότα απέδειξαν ότι παραταύτα το παιδί είχε διατηρήσει ασυνείδητα αναμνήσεις από το πρόσωπο που έχασε τόσο νωρίς. Γνωρίζω ότι και οι δύο ισχυρισμοί μου στηρίζονται σε *συμπεράσματα* που η εγκυρότητά τους θα αμφισβητηθεί. Πρόκειται λοιπόν για ένα έργο της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας, όταν ακριβώς το υλικό *αυτών των συμπερασμάτων*, η *ισχύς των οποίων φοβούμαι ότι θα προσβληθεί*, χρησιμοποιείται από την εργασία του ονείρου για τη σύσταση άψογων συμπερασμάτων.

VII

Σε ένα όνειρο, στο οποίο ως τώρα έκανα μόνο μια νύξη, εκφράζεται στην αρχή σαφώς η έκπληξη για το αναδυόμενο θέμα.

«Ο Brücke πρέπει να μου έχει θέσει ένα πρόβλημα· κατά αρκετά παράξενο τρόπο έχει σχέση με την ανατομή των κάτω άκρων και της λεκάνης του ίδιου μου του σώματος, που τα βλέπα· μπροστά μου όπως στο ανατομείο, χωρίς όμως να αισθάνομαι στο σώμα μου την έλλειψή τους καθώς και χωρίς ίχνος φρίκης. Η Louise N. στέκει πλάι μου και συμμετέχει στην εργασία. Η λεκάνη έχει αποχωρισθεί από τα εντόσθια και βλέπουμε τότε την επάνω και τότε την κάτω άποψή της, οι οποίες συγχέονται. Φαίνονται χοντροί, κόκκινοι σαν σάρκα βολβοί (όπου και στο όνειρο ο νους μου πηγαίνει στις αιμορροΐδες). Επίσης έπρεπε να ξεδιαλεχθεί προσεκτικά κάτι, που βρισκόταν αποπάνω και φαινόταν σαν τσαλακωμένο ασημόχαρτο.⁵²⁰ Στη συνέχεια ήμουν πάλι κάτοχος των ποδιών μου και έκανα έναν περίπατο στην πόλη, πήρα όμως (λόγω κόπωσης) μια άμαξα. Προς έκπληξή μου η άμαξα μπήκε σε μια πύλη σπιτιού, που άνοιξε και την άφησε να περάσει σε έναν διάδρομο, ο οποίος στο τέλος έκανε μια γωνία και τελικά οδηγούσε πάλι στο ύπαιθρο.⁵²¹ Τελικά οδοιπορούσα μαζί με έναν οδηγό ορειβατών, που κουβαλούσε τα πράγματά μου, μέσα από εναλλασσόμενα τοπία. Σε ένα μέρος της διαδρομής με πήρε στη ράχη του, επειδή ήμουν κουρασμένος. Το έδαφος ήταν ελώδες· βαδίζαμε στην άκρη· μερικοί άνθρωποι ήταν καθισμένοι κάτω σαν ινδιάνοι ή τσιγγάνοι και ανάμεσά τους υπήρχε ένα κορίτσι. Προηγουμένως είχα προχωρήσει μόνος μου στο ολισθηρό έδα-

φος. απορώντας για τούτη την ικανότητά μου μετά την ανατομή. Τελικά φθάσαμε σε ένα μικρό ξύλινο σπίτι, που στην πίσω του πλευρά είχε ένα ανοικτό παράθυρο. Εκεί ο οδηγός με απέθεσε και ύστερα στηρίξε δύο έτοιμες σανίδες πάνω στο περβάζι του παραθύρου, για να γεφυρώσει έτσι τον γκρεμό που έπρεπε να περάσουμε. Άρχισα να φοβούμαι για τα πόδια μου. Όμως αντί του αναμενόμενου γκρεμού είδα δύο ενήλικους άντρες ξαπλωμένους σε ξύλινα παγκάκια, που βρίσκονταν στα τοιχώματα της καλύβας, και πλάι τους σαν δύο παιδιά να κοιμούνται. Λες και δεν ήταν οι σανίδες, αλλά τα παιδιά που έμελλαν να διευκολύνουν το πέρασμα. Ξύπνησα με τρομαγμένη τη σκέψη μου.

Όποιος έχει αποκτήσει επαρκή γνώση για την ένταση της ονειρικής συμπίκνωσης θα μπορέσει εύκολα να φαντασθεί πόσες σελίδες απαιτεί η διεξοδική ανάλυση αυτού του ονείρου. Ευτυχώς όμως για πλαίσιό μας θα πάρω από το όνειρο μόνο ένα παράδειγμα, που αναφέρεται στην έκπληξη μέσα στο όνειρο, η οποία εκδηλώνεται στην παρεμβολή του «κατά αρκετά παράξενο τρόπο». Θα αναφερθώ στην αφορμή του ονείρου. Είναι μια επίσκεψη της κυρίας Louise N., που και στο όνειρο με βοηθάει στην εργασία. «Δάνεισέ μου κάτι για διάβασμα». Της προσφέρω το She του Rider Haggard. «Παράξενο βιβλίο, αλλά γεμάτο κρυφά νοήματα», πηγαίνω να της εξηγήσω: «το αιώνια θηλυκό, η αθανασία των συναισθημάτων μας ...». Εδώ με διακόπτει: «Το ξέρω ήδη. Δεν έχεις τίποτε δικό σου;» – «Όχι, τα δικά μου αθάνατα έργα δεν έχουν γραφεί ακόμη». «Πότε λοιπόν θα εκδοθούν οι λεγόμενες τελευταίες εξηγήσεις σου, οι οποίες, όπως υπόσχασαι, θα μπορούν να διαβασθούν και από μας;» ρωτάει κάπως σκωπτικά. Αντιλαμβάνομαι τώρα ότι μέσα από τα λόγια της με προτρέπει κάποιος άλλος και σιωπώ. Αναλογίζομαι τις προσπάθειες που πρέπει να καταβάλω, για να δώσω στη δημοσιότητα έστω την εργασία μου για το όνειρο, όπου είμαι υποχρωμένος να αποκαλύψω τόσα πράγματα από την προσωπική μου σφαίρα.

«Και όμως τα καλύτερα απ' όσα μπορείς να γνωρίζεις, δεν επιτρέπεται να τα πεις στα παιδιά».⁵²²

Η ανατομή στο ίδιο μου το σώμα, που μου ανατίθεται στο όνειρο, είναι λοιπόν η αυτοανάλυση,⁵²³ που συνδέεται με την κοινοποίηση των ονείρων. Η παρουσία του Brücke είναι δικαιολογημένη: ήδη σε αυτά τα πρώτα χρόνια επιστημονικής εργασίας είχα αφήσει ανεκμετάλλευτο ένα εύρημα, ώσπου η ενεργός παρέμβασή του με μια ανάθεση έργου με ανάγκασε να προχωρήσω στη δημοσίευση. Οι άλλες ιδέες όμως, που ξετυλίγονται από τη συνομιλία με τη Louise N.,

προέρχονται από πολύ βαθιά στρώματα για να γίνουν συνειδητές· εκτρέπονται με τη βοήθεια του υλικού που αφυπνίσθηκε μέσα μου παρεμπιπτόντως από την αναφορά του She του Rider Haggard. Σε αυτό το βιβλίο καθώς και σε ένα άλλο του ίδιου συγγραφέα, Heart of the world, ανάγεται ο χαρακτηρισμός «κατά αρκετά παράξενο τρόπο»· πολλά άλλα στοιχεία του ονείρου είναι παρμένα από τα δύο φανταστικά μυθιστορήματα. Το ελώδες έδαφος, που το διαβαίνω στη ράχη του οδηγού, ο γκρεμός, που πρέπει να περασθεί με τη βοήθεια των φερμένων σανίδων, προέρχονται από το She, ενώ οι ινδιάνοι, το κορίτσι και η ξύλινη καλύβα είναι από το Heart of the world. Και στα δύο μυθιστορήματα οδηγός είναι μία γυναίκα, και στα δύο επίσης πρόκειται για επικίνδυνες οδοιπορίες· στο She γίνεται λόγος για μια περιπετειώδη πορεία σε παρθένα, ίσως εντελώς απάτητα εδάφη. Τα κουρασμένα πόδια, σύμφωνα με μια σημείωση που είχα επισυνάψει στην καταγραφή του ονείρου, ήταν πραγματική αίσθηση εκείνων των ημερών. Ίσως αντιστοιχούσε σε αυτά μια πεσμένη διάθεση και το ερώτημα της αμφιβολίας: Πόσο θα αντέξουν ακόμη τα πόδια μου στη μακρά πορεία; Στο She η περιπέτεια τελειώνει με την οδηγό να βρίσκει τον θάνατο στη γεμάτη μυστήριο κεντρική φωτιά, αντί να φέρνει στον εαυτό της και στους άλλους την αθανασία. Ένας τέτοιος φόβος ξύπνησε σαφώς μέσα στις ονειρικές ιδέες. Το «ξύλινο σπίτι» είναι ασφαλώς το *φέρετρο*, δηλαδή ο τάφος. Αλλά στην παράσταση αυτής της πιο ανεπιθύμητης από όλες τις σκέψεις μέσω της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας η εργασία του ονείρου έφερε σε πέρας το αριστούργημά της. Έχω δει από μέσα έναν τάφο, επρόκειτο όμως για έναν εκκενωμένο τάφο των Ετρούσκων κοντά στο Orvieto, έναν στενό θάλαμο με δύο πέτρινα καθίσματα στους τοίχους, πάνω στα οποία ήταν τοποθετημένοι οι σκελετοί δύο ενήλικων ανθρώπων. Έτσι ακριβώς είναι το εσωτερικό της καλύβας στο όνειρο, μόνον η πέτρα έχει αντικατασταθεί από το ξύλο. Το όνειρο φαίνεται να λέει: «Αν ήταν να μείνεις στον τάφο, τότε ας είναι ένας τάφος των Ετρούσκων», και με αυτή την υποκατάσταση μετατρέπει την πιο θλιβερή προσδοκία σε μία αρκετά επιθυμητή.⁵²⁴ Δυστυχώς, όπως θα δούμε πιο κάτω [κεφ. Η, αρχή], το όνειρο μπορεί να μετατρέψει στο αντίθετό της μόνο την ιδέα που συνοδεύει το συναίσθημα, όχι όμως πάντοτε και το ίδιο το συναίσθημα. Έτσι λοιπόν ξυπνώ με «*τρομαγμένη τη σκέψη*», αφού πρώτα επέβαλε την παράστασή της η ιδέα ότι τα παιδιά θα καταφέρουν ίσως ό,τι δεν αξιώθηκε ο πατέρας, ένας ακόμη υπαινιγμός στο παράξενο μυθιστόρημα, όπου η ταυτότητα ενός προσώπου διατηρείται μέσα από μια σειρά γενεών επί δύο χιλιάδες χρόνια.⁵²⁵

VIII

Στο πλαίσιο ενός άλλου ονείρου υπάρχει επίσης η έκφραση της έκπληξης για ό,τι βιώθηκε στο όνειρο, συνδέεται όμως με μια τόσο χαρακτηριστική, εξεζητημένη και σχεδόν πνευματώδη προσπάθεια εξήγησης, που για χάρη της και μόνο θα έπρεπε να υποβάλω σε ανάλυση ολόκληρο το όνειρο, ακόμη και αν δεν περιείχε δύο ακόμη σημεία που προσελκύουν το ενδιαφέρον μας. Τη νύχτα μεταξύ 18 και 19 Ιουλίου ταξιδεύω με τον σιδηρόδρομο της Νότιας γραμμής και ακούω στον ύπνο μου: *την εκφώνηση «Hollthurn, δέκα λεπτά»*. *Αμέσως σκέφτομαι το Holothurien – ένα μουσείο φυσικής ιστορίας –, ότι είναι ένας τόπος όπου γενναίοι άντρες προέβαλαν ανεπιτυχή άμυνα εναντίον της υπέρτερης δύναμης του ηγεμόνα τους. Μάλιστα, η Αντιμεταρρύθμιση στην Αυστρία! – Σαν να επρόκειτο για έναν τόπο στη Στυρία ή στο Τυρόλο. Βλέπω τώρα αμυδρά ένα μικρό μουσείο, στο οποίο φυλάσσονται τα κατάλοιπα ή τα αποκτήματα αυτών των αντρών. Θα ήθελα να αποβιβασθώ, αλλά δεν αποφασίζω. Στην αποβάθρα βρίσκονται γυναίκες με φρούτα· κάθονται οκλαδόν στο έδαφος και τείνουν τα καλάθια προσκαλώντας. Δίσταξα να αποβιβασθώ, επειδή αμφέβαλλα αν θα είχαμε χρόνο, και τώρα είμαστε ακόμη στον σταθμό. Ξαφνικά βρίσκομαι σε άλλο κουπέ, όπου δέρμα και καθίσματα είναι τόσο στενά, που προσκρούει κανείς με τη ράχη στο ερεισίνωτο.⁵²⁶ Απορώ γι' αυτό, αλλά είναι δυνατόν σε κατάσταση ύπνου να έχω αλλάξει κουπέ. Πολλοί άνθρωποι, ανάμεσά τους ένα ζευγάρι αδελφών από την Αγγλία· διακρίνεται καθαρά μια σειρά βιβλίων πάνω σε ράφια στο τοίχωμα. Βλέπω το «Wealth of nations» και το «Matter and Motion» (του [Clerk-] Maxwell), χοντρά και δεμένα σε καφετί πανί. Ο άντρας ρωτάει την αδελφή του για ένα βιβλίο του Schiller, μήπως το ξέχασε. Τα βιβλία είναι άλλοτε σαν δικά μου και άλλοτε δικά τους. Θα ήθελα να ανακατευθώ στη συζήτηση επιβεβαιώνοντας ή στηρίζοντας... Ξυπνώ ιδρωμένος σε όλο μου το σώμα, επειδή όλα τα παράθυρα είναι κλειστά. Το τραίνο κάνει στάση στο Marburg.*

Ενώ κατέγραφα το όνειρο, μου έρχεται στον νου ένα μέρος του ονείρου, που η μνήμη θέλησε να το αγνοήσει. Λέω στο ζευγάρι των αδελφών για ένα ορισμένο έργο: *It is from...*, αλλά διορθώνω τη διατύπωση: *It is by...* Ο άντρας παρατηρεί στην αδελφή: *Σωστά το είπε.*⁵²⁷

Το όνειρο αρχίζει με το όνομα του σταθμού, που μάλλον πρέπει να με έκανε να μισοξυπνήσω. Αντικαθιστώ αυτό το όνομα, Marburg, με το όνομα Hollthurn. Το γεγονός ότι άκουσα το όνομα Marburg κατά την πρώτη ή ίσως σε μια κατοπινότερη εκφώνηση αποδεικνύε-

ται από την αναφορά του Schiller στο όνειρο, ο οποίος βέβαια γεννήθηκε στο Marburg, μολονότι όχι σε αυτό της Στυρίας.⁵²⁸ Αυτή τη φορά, μολονότι στην πρώτη θέση, οι συνθήκες ταξιδιού ήταν πολύ δυσάρεστες. Στο τραίνο επικρατούσε συνωστισμός, στο κουπέ κάθονταν ήδη ένας κύριος και μια κυρία με πολύ αρχοντική εμφάνιση, που δεν είχαν τους καλούς τρόπους ή δεν θεώρησαν ότι αξίζει τον κόπο να κρύψουν κάπως τη δυσαρέσκειά τους για τον εισβολέα. Ο ευγενικός μου χαιρετισμός δεν ανταποδόθηκε· μολονότι κάθονταν ο ένας πλάι στον άλλον (αντίθετα προς τη φορά της πορείας), η γυναίκα έσπευσε μπροστά στα μάτια μου να καλύψει με μια ομπρέλα τη θέση πλάι στο παράθυρο απέναντί της· έκλεισαν αμέσως την πόρτα και αντάλλαξαν με επιδεικτικό τρόπο λόγια για το άνοιγμα των παραθύρων. Σύντομα θα είδαν ίσως την ανάγκη μου να αναπνεύσω λίγο αέρα. Ήταν μια πολύ ζεστή νύχτα και στο κλειστό από παντού κουπέ ο αέρας ήταν πνιγηρός. Σύμφωνα με τις ταξιδιωτικές εμπειρίες μου μια τόσο αδυσώπητα επεμβατική συμπεριφορά χαρακτηρίζει ανθρώπους που δεν πλήρωσαν το εισιτήριό τους ή το πλήρωσαν μόνο στη μισή τιμή. Όταν ήλθε ο ελεγκτής εισιτηρίων και έδειξα το ακριβοπληρωμένο εισιτήριό μου, από το στόμα της κυρίας ακούστηκε αποστασιοποιημένα και σαν απειλητικά: Ο άντρας μου έχει τη νομιμοποίηση. Είχε επιβλητική εμφάνιση, τα χαρακτηριστικά του προσώπου της εξέφραζαν δυσαρέσκεια και η ηλικία της δεν απέιχε πολύ από την περίοδο παρακμής της γυναικείας ομορφιάς· ο άντρας δεν μπόρεσε να μιλήσει καθόλου, παρά καθόταν ακίνητος. Προσπάθησα να κοιμηθώ. Στο όνειρό μου εκδικούμαι τρομερά τους αναξιγάπητους συνταξιδιώτες μου· δεν θα μπορούσε να μαντέψει κανείς τι βρισιές και ταπεινώσεις κρύβονται πίσω από τα ασύνδετα θρύψαλα του πρώτου μισού του ονείρου. Αφού ικανοποιήθηκε αυτή η ανάγκη μου, πρόβαλε η δεύτερη επιθυμία μου, να αλλάξω κουπέ. Στο όνειρο αλλάζει τόσο συχνά η σκηνή, χωρίς να νοιώθει κανείς την παραμικρή ενόχληση από αυτές τις αλλαγές, ώστε δεν θα ήταν διόλου εντυπωσιακό, αν είχα αντικαταστήσει σύντομα τους συνταξιδιώτες μου με πιο ευχάριστους, που θα μου τους πρόσφερε η μνήμη μου. Εδώ όμως έρχεται κάτι που εναντιώνεται στην αλλαγή της σκηνής και θεωρεί αναγκαίο να την εξηγήσει. Πώς έφθασα ξαφνικά σε άλλο κουπέ; Δεν μπορούσα να θυμηθώ ότι μετακόμισα σε άλλο κουπέ. Μόνο μία εξήγηση μπορούσε να υπάρξει: *πρέπει να εγκατέλειψα το βαγόνι όντας σε κατάσταση ύπνου*, ένα σπάνιο φαινόμενο, για το οποίο όμως η εμπειρία του νευροπαθολόγου προσφέρει παραδείγματα. Γνωρίζουμε ότι υπάρχουν άτομα που σε συνειδησιακή συσκότιση επιχειρούν ταξίδια με το τραίνο, χωρίς να προδίδουν την ανώμαλη κατάσταση τους με οποιεσδήποτε ενδείξεις, ώσπου σε κά-

ποιον σταθμό του ταξιδιού συνέρχονται εντελώς, οπότε απορούν για τα κενά στη μνήμη τους. Τέτοια περίπτωση ενός «*automatisme ambulatoire*» φρονώ στο όνειρό μου ότι ήταν η δική μου.

Η ανάλυση μας επιτρέπει να δώσουμε άλλη εξήγηση. Η προσπάθεια εξήγησης, που τόσο με εκπλήσσει, εάν θα έπρεπε να την αποδώσω στην εργασία του ονείρου, δεν είναι πρωτότυπη, αλλά έχει αντιγραφεί από τη νευρώση ενός ασθενούς μου. Μίλησα ήδη σε προηγούμενο σημείο [μέρος V, κεφ. Δ (β)] για έναν άντρα με μεγάλη μόρφωση και ευαίσθητη καρδιά, ο οποίος λίγο μετά τον θάνατο των γονιών του άρχισε να καταλογίζει στον εαυτό του δολοφονικές τάσεις και στο εξής υπέφερε από τα προληπτικά μέτρα που έπρεπε να λαμβάνει για την εξουδετέρωσή τους. Ήταν μια περίπτωση σοβαρών έμμονων ιδεών παρά την πλήρη επίγνωση που διατηρούσε για την κατάστασή του. Αρχικά τον πείραξε ότι αναγκαζόταν να περνάει στο απέναντι πεζοδρόμιο θέλοντας να ξέρει για όλους τους περαστικούς πού πηγαίνουν· αν ξαφνικά έχανε κάποιον από τα άγρυπνα μάτια του, του απέμενε η οδυνηρή αίσθηση και η νοερή δυνατότητα ότι μπορεί να τον έχει εξοντώσει. Πίσω από αυτά υπήρχε κοντά στα άλλα μια φαντασιωτική ταύτιση με τον Κάιν, διότι «όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια». Επειδή ήταν αδύνατο να ανταποκριθεί σε αυτά τα μέτρα, εγκατέλειψε τους περιπάτους και περνούσε τη ζωή του εγκλειστος στους τέσσερις τοίχους του. Στο δωμάτιό του έφθαναν όμως συνεχώς ειδήσεις των εφημερίδων για δολοφονικές πράξεις, που είχαν συμβεί έξω, και η ηθική συνείδησή του έτεινε να του υποβάλει, με τη μορφή της αμφιβολίας, την ιδέα ότι είναι ο αναζητούμενος δολοφόνος. Η βεβαιότητα ότι εδώ και εβδομάδες δεν έχει εγκαταλείψει το σπίτι του τον προστάτευε επί ένα διάστημα από αυτές τις κατηγορίες, ώσπου μια μέρα συνέλαβε τη δυνατότητα να έχει εγκαταλείψει σε ασυνείδητη κατάσταση το σπίτι του και έτσι να διέπραξε τον φόνο χωρίς να ξέρει τίποτε σχετικά με αυτόν. Τότε κλείδωσε πια την πόρτα του σπιτιού του, παρέδωσε το κλειδί στην γριά υπηρέτρια και της απαγόρευσε ρητά να το ξαναδώσει στα χέρια του, έστω και αν της το ζητήσει.

Εδώ λοιπόν έχει την αρχή της η προσπάθεια εξήγησης, ότι άλλα-ξα κουπέ όντας σε ασυνείδητη κατάσταση· από το υλικό των ονειρικών σκέψεων καταχωρήθηκε έτοιμη στο όνειρο, όπου προφανώς σκοπό έχει να με ταυτίσει με το πρόσωπο εκείνου του ασθενούς. Μου τον έφερε στη μνήμη ένας ευνόητος συνειρμός. Με αυτόν τον άνθρωπο είχα κάνει πριν από μερικές εβδομάδες το τελευταίο νυχτερινό ταξίδι. Είχε αποθεραπευθεί και με συνόδευσε στην επαρχία, όπου με είχαν καλέσει οι συγγενείς του· είχαμε δικό μας κουπέ, όπου τη νύχτα αφήσαμε όλα τα παράθυρα ανοικτά, και όσο έμεινα

άγριπνος, κουβεντιάσαμε έξοχα. Ήξερα ότι εχθρικές παρορμήσεις κατά του πατέρα του, που προέρχονταν από την παιδική ηλικία και είχαν σεξουαλικό χαρακτήρα, ήταν η ρίζα της ασθένειάς του. Ταυτιζόμενος λοιπόν με αυτόν ήθελα να ομολογήσω στον εαυτό μου κάτι ανάλογο. Η δεύτερη σκηνή του ονείρου ανάγεται πράγματι ολόκληρη σε μια τολμηρή φαντασίωση, ότι οι δύο ώριμης ηλικίας συνταξιδιώτες μου ήταν τόσο απορριπτικοί απέναντί μου, επειδή με τον ερχομό μου τους εμπόδισα να ανταλλάξουν νυχτερινές τρυφερότητες, όπως είχαν σχεδιάσει. Αυτή η φαντασίωση ανάγεται όμως σε μια σκηνή από την πρώιμη παιδική μου ηλικία, όπου, κινούμενος ίσως από σεξουαλική περιέργεια, μπήκα στο υπνοδωμάτιο των γονιών μου, αλλά εκδιώχθηκα πάραυτα από τον πατέρα.

Θεωρώ περιττό να προσθέσω και άλλα παραδείγματα. Όλα τους θα επιβεβαίωναν μόνον αυτό που αντλήσαμε από τα ήδη παρατεθέντα, δηλαδή ότι μια κρίση που εκφέρεται στο όνειρο δεν είναι παρά η αναπαραγωγή μιας κρίσης προπλασμένης μέσα στις ονειρικές ιδέες. Συνήθως είναι μια κακοεφαρμοσμένη, σε αταίριαστο πλαίσιο παρεμβαλλόμενη επανάληψη, μερικές φορές όμως, όπως στα τελευταία μας παραδείγματα, χρησιμοποιείται τόσο επιδέξια, που αρχικά μπορεί να μας δώσει την εντύπωση μιας αυτοτελούς δραστηριότητας της σκέψης μέσα στο όνειρο. Από εδώ μπορούμε να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας προς εκείνη την ψυχική δραστηριότητα, η οποία δεν φαίνεται μεν να συνεργεί πάντοτε στην ονειροπλασία, αλλά, όπου συμμετέχει, προσπαθεί να συγχωνεύσει τα δυσανάλογα στην προέλευσή τους ονειρικά στοιχεία, αίροντας τις αντιφάσεις και δίνοντας κοινό νόημα. Προηγουμένως όμως θεωρούμε επιτακτικό να ασχοληθούμε με τις συναισθηματικές εκδηλώσεις που εμφανίζονται στο όνειρο και να τις συγκρίνουμε με τα συναισθήματα που η ανάλυση αποκαλύπτει στις ονειρικές ιδέες.

ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ

Μια οξυδερκής παρατήρηση του Striker [1879, 51] μας επέστησε την προσοχή στο γεγονός ότι οι συναισθηματικές εκδηλώσεις του ονείρου δεν επιτρέπουν τον υποτιμητικό τρόπο αντιμετώπισης, με τον οποίο, όταν ξυπνούμε, συνηθίζουμε να αποτινάσσουμε το περιεχόμενο του ονείρου: «Όταν στο όνειρό μου φοβούμαι τους ληστές, αυτοί βέβαια είναι φανταστικοί, ο φόβος όμως είναι πραγματικός». [Βλέπε μέρος I, κεφ. Ε, τέλος]. Το ίδιο ισχύει στην περίπτωση αυτή και για τη χαρά στο όνειρο. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της αίσθησής μας το συναίσθημα που βιώνεται στο όνειρο δεν είναι διόλου κατώτερο από εκείνο της αγρύπνιας που έχει ίση ένταση, και το όνειρο αξιώνει ζωηρότερα με το συναισθηματικό του παρά με το παραστασιακό του περιεχόμενο να συγκαταλεγεί ανάμεσα στα πραγματικά βιώματα της ψυχής μας. Στην αγρύπνια δεν επιτελούμε βέβαια αυτή την κατάταξη, διότι δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε ψυχικά ένα συναίσθημα παρά μόνο σε συνδυασμό με ένα παραστασιακό περιεχόμενο. Αν το συναίσθημα και η παράσταση δεν ταιριάζουν μεταξύ τους ως προς το είδος και την ένταση, η άγρυπνη κρίση μας σα-στίζει.

Ἐκπληξη προκάλεσε το γεγονός ότι στα όνειρα τα παραστασιακά περιεχόμενα δεν συνεπάγονται τη συναισθηματική διέγερση που η άγρυπνη σκέψη θα ανέμενε ως αναγκαία. Ο Strümpell εξέφρασε την άποψη [1877, 27 κ.ε.] ότι στο όνειρο οι παραστάσεις απογυμνώνονται από τις ψυχικές τους αξίες. [Βλέπε μέρος I, κεφ. Ε]. Στο όνειρο όμως δεν λείπει ούτε το αντίθετο φαινόμενο, να εμφανίζονται έντονα συναισθήματα στην περίπτωση ενός περιεχομένου που δεν δείχνει ότι έχει λόγο να προκαλεί την εκδήλωση συναισθημάτων. Στο όνειρο βρίσκομαι σε φρικτή, επικίνδυνη και αποκρουστική κατάσταση, αλλά δεν αισθάνομαι διόλου φόβο ή αποτροπιασμό· απεναντίας, άλλες φορές φρίττω για αθώα πράγματα και χαίρομαι για παιδαριώδη. Αυτό το αίνιγμα του ονείρου διαλύεται τόσο ξαφνικά και ολότελα όσο κανένα άλλο ονειρικό αίνιγμα, αν από το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου περάσουμε στο λανθάνον. Θα πάψουμε να αναζητούμε την εξήγηση, διότι το αίνιγμα δεν θα υφίσταται πια. Η ανάλυση μας διδάσκει ότι τα περιεχόμενα των παραστάσεων έχουν υποστεί μεταθέσεις και υποκαταστάσεις, ενώ τα συναισθήματα έμειναν αμετακίνητα. Παύει πια να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι το περιεχόμενο των παραστάσεων, αλλαγμένο από την ονειρική παραμόρφωση, δεν ταιριάζει πια στο συναίσθημα που διατηρήθηκε·

δεν πρέπει όμως και να απορούμε, όταν η ανάλυση έχει βάλει το σωστό περιεχόμενο στην προηγούμενη θέση του.⁵²⁹

Σε ένα ψυχικό σύμπλεγμα που έχει υποστεί την επιρροή της λογοκρισίας τα συναισθήματα είναι το ανθεκτικό μέρος, το μόνο που μπορεί να μας υποδείξει τον σωστό δρόμο για την αναπλήρωση των κενών. Ακόμη σαφέστερα αποτί στο όνειρο αποκαλύπτεται αυτή η τάξη πραγμάτων στις ψυχονευρώσεις. Εδώ το συναίσθημα έχει πάντοτε δίκαιο, τουλάχιστον ως προς το ποιόν του· η έντασή του μπορεί βέβαια να αυξηθεί λόγω μετατοπίσεων της νευρωτικής προσοχής. Όταν ο υστερικός απορεί που φοβάται τόσο πολύ κάτι ασήμαντο ή ο ψυχαναγκαστικός εκπλήσσεται από το γεγονός ότι από κάτι μηδαμινό αναφύεται μια τόσο οδυνηρή αυτομομφή, σφάλλουν και οι δύο, καθώς εκλαμβάνουν το παραστασιακό περιεχόμενο — το ασήμαντο ή το μηδαμινό — ως το ουσιώδες και αμύνονται αναποτελεσματικά, καθώς κάνουν αυτό το παραστασιακό περιεχόμενο αφετηρία των σκέψεών τους. Η ψυχανάλυση τους δείχνει ύστερα τον ορθό δρόμο, καθώς, αντίθετα, αναγνωρίζει το συναίσθημα ως δικαιολογημένο και αναζητεί τη σύστοιχη παράσταση, η οποία έχει απωθηθεί από ένα υποκατάστατο. Προϋπόθεση είναι ότι η διέγερση του συναισθήματος και το παραστασιακό περιεχόμενο δεν αποτελούν την αδιάλυτη οργανική ενότητα που συνηθίσαμε να έχουμε μπροστά μας, αλλά ότι τα δύο μέρη μπορούν να είναι συγκολλημένα το ένα με το άλλο, ώστε να μπορούν με την ανάλυση να διαχωρισθούν. Η ερμηνεία των ονείρων δείχνει ότι πράγματι αυτό συμβαίνει.

Θα παραθέσω πρώτο ένα παράδειγμα, όπου η ανάλυση εξηγεί τη φαινομενική απουσία του συναισθήματος, ενώ το περιεχόμενο των παραστάσεων θα έπρεπε να συνεπάγεται την εκδήλωση συναισθημάτων.

I

Εκείνη βλέπει σε μια έρημο τρία λιοντάρια, ένα από τα οποία γελάει· νοιώθει φόβο, αλλά όχι εξαιτίας των λιονταριών. Ύστερα όμως πρέπει εξαιτίας τους να έχει τραπεί σε φυγή, αφού θέλει να σκαρφαλώσει σε ένα δέντρο· εκεί πάνω όμως βρίσκει την εξαδέλφη της, που είναι δασκάλα γαλλικών κλπ.

Η ανάλυση προσφέρει το ακόλουθο σχετικό υλικό: Την ουδέτερη αφορμή για το όνειρο αποτέλεσε μια πρόταση άσκησης στα αγγλικά: Η χαίτη είναι το κόσμημα του λιονταριού. Ο πατέρας της είχε γένεια που πλαισίωναν το πρόσωπό του σαν χαίτη. Η δασκάλα της

στα αγγλικά λέγεται *Miss Lyons* (lions = λιοντάρια). Ένας γνωστός της της έστειλε τις μπαλλάντες του *Loewe*. Αυτά είναι λοιπόν τα τρία λιοντάρια· γιατί να τα φοβηθεί; — Είχε διαβάσει ένα διήγημα, όπου ένας νέγρος, που είχε υποκινήσει τους άλλους σε εξέγερση, κυνηγήθηκε με αγγλικά κυνηγόσκυλα και για να σωθεί σκαρφάλωσε σε ένα δέντρο. Ύστερα ακολουθούν σε εύθυμη διάθεση αποσπασματικές αναμνήσεις όπως οι οδηγίες πώς να πιάνει κανείς λιοντάρια, από το περιοδικό *Fliegende Blätter*: Παίρνουμε μια έρημο, την κοσκινίζουμε και αυτά που απομένουν είναι τα λιοντάρια. Επίσης το πολύ εύθυμο, αλλά όχι και πολύ κόσμιο ανέκδοτο για έναν δημόσιο υπάλληλο, που τον ρωτούν γιατί δεν προσπάθησε περισσότερο να αποκτήσει την εύνοια του προϊσταμένου του και που απαντά ότι πράγματι προσπάθησε να χωθεί εκεί μέσα, αλλά ο προηγούμενος ήταν ήδη επάνω. Όλο το υλικό γίνεται κατανοητό, όταν πληροφορηθούμε ότι η κυρία την παραμονή του ονείρου είχε δεχθεί την επίσκεψη του προϊσταμένου του άντρα της. Εκείνος ήταν πολύ αβρός μαζί της, της φίλησε το χέρι, και αυτή δεν τον φοβήθηκε διόλου, μολονότι είναι άνθρωπος με πολύ μεγάλη επιρροή⁵³⁰ και στην πρωτεύουσα της χώρας της παίζει ρόλο *λεοντιδέα*. Αυτό το λιοντάρι μπορεί λοιπόν να συγκριθεί με το λιοντάρι στο *Όνειρο θερινής νύχτας*, πίσω από το οποίο κρύβεται ο μαραγκός, και τέτοια είναι όλα τα λιοντάρια του ονείρου, που δεν προκαλούν φόβο.

II

Ως δεύτερο παράδειγμα παραθέτω το όνειρο του κοριτσιού που είδε τον μικρό γιό της αδελφής της νεκρό μέσα στο φέρετρο [μέρος IV και μέρος V, κεφ. Δ(β)], αλλά που, όπως συμπληρώνω τώρα, δεν ένοιωσε οδύνη ή πένθος. Από την ανάλυση ξέρουμε γιατί αυτό δεν συνέβη. Το όνειρο συγκάλυπτε απλώς την επιθυμία της να ξαναδεί τον αγαπημένο της· το συναίσθημα έπρεπε να είναι συντονισμένο με την επιθυμία και όχι με τη συγκάλυψή της. Δεν υπήρχε λοιπόν λόγος για να πενθήσει.

Σε πολλά όνειρα το συναίσθημα είναι ακόμη τουλάχιστον συνδεδεμένο με το παραστασιακό περιεχόμενο που έχει αντικαταστήσει το περιεχόμενο που του ταίριαζε. Σε άλλα η χαλάρωση του συμπλέγματος προχωρεί περισσότερο. Το συναίσθημα εμφανίζεται εντελώς αποσπασμένο από τη σύστοιχη παράσταση και έχει βρει άλλη θέση μέσα στο όνειρο, όπου εναρμονίζεται στην αναδιάταξη των ονειρικών στοιχείων. Συμβαίνει τότε κάτι παρόμοιο με αυτό που είδαμε

στην περίπτωση των εκφερόμενων κρίσεων. Αν στις ονειρικές ιδέες υπάρχει ένα σημαντικό συμπέρασμα, αυτό περιλαμβάνεται και στο όνειρο· αλλά το συμπέρασμα στο όνειρο μπορεί να έχει μεταταγεί σε εντελώς διαφορετικό υλικό. Αυτή η μετάθεση γίνεται συχνά σύμφωνα με την αρχή της αντίθεσης.

Αυτή την τελευταία δυνατότητα τη διευκρινίζω με το ακόλουθο παράδειγμα ενός ονείρου που ανέλυσα εξαντλητικά.

III

Ένα ανάκτορο στην ακρογιαλιά, ενώ αργότερα δεν βρίσκεται ακριβώς πλάι στη θάλασσα, αλλά σε μια στενή διώρυγα που οδηγεί στη θάλασσα. Ο κύριος P. είναι ο κυβερνήτης. Είμαι μαζί του σε ένα μεγάλο σαλόνι με τρία παράθυρα, μπροστά στο οποίο ορθώνονται προεξοχές και οδοντωτές επάλξεις. Έχω καταταγεί στη φρουρά περίπου ως εθελοντής αξιωματικός του ναυτικού. Φοβούμαστε ότι θα φθάσουν πολεμικά πλοία του εχθρού, διότι βρισκόμαστε σε κατάσταση πολέμου. Ο κύριος P. προτίθεται να φύγει· μου δίνει οδηγίες για ό,τι πρέπει να γίνει σε περίπτωση απειλής. Η άρρωστη γυναίκα του μαζί με τα παιδιά βρίσκεται στο ανάκτορο που κινδυνεύει. Όταν αρχίσουν οι βομβαρδισμοί, πρέπει να εκκενωθεί η μεγάλη αίθουσα. Αναπνέει βαριά και θέλει να απομακρυνθεί τον συγκρατώ και τον ρωτάω με ποιόν τρόπο μπορώ να τον ειδοποιήσω σε περίπτωση ανάγκης. Κάτι μου απαντά, αμέσως όμως πέφτει κάτω νεκρός. Τον κούρασα μάλλον με τις περιττές ερωτήσεις. Μετά τον θάνατό του, που δεν μου κάνει πια καμιά εντύπωση, ακολουθούν σκέψεις, αν η χήρα θα παραμείνει στο ανάκτορο, αν πρέπει να ανακοινώσω στην ανώτερη διοίκηση τον θάνατό του και ως υποδιοικητής να αναλάβω τη διοίκηση του ανακτόρου. Στέκομαι λοιπόν στο παράθυρο και εξετάζω τα πλοία που περνούν· είναι εμπορικά πλοία και πλέουν με μεγάλη ταχύτητα στο σκοτεινό νερό· μερικά έχουν πολλές καμινάδες, άλλα φουσκωτή οροφή (που μοιάζει πολύ με τα κτίρια του σιδηροδρομικού σταθμού στο —μη αναφερόμενο— προόνειρο). Έπειτα στέκει πλάι μου ο αδελφός μου και κοιτάζουμε μαζί από το παράθυρο τη διώρυγα. Ένα πλοίο μάς κάνει να τρομάξουμε και φωνάζουμε: Έρχεται ένα πολεμικό πλοίο. Αποδεικνύεται όμως ότι απλώς επιστρέφουν τα ίδια πλοία που ήδη γνωρίζω. Τώρα έρχεται ένα μικρό πλοίο, κωμικά κουτσουρεμένο, έτσι που τελειώνει στην πλατειά του μέση· στο κατάστρωμα βλέπουμε ιδιότυπα πράγματα, που μοιάζουν με κύπελα ή κουτιά. Φωνάζουμε και οι δύο μαζί: Αυτό είναι το πλοίο του πρωινού φαγητού.

Η γρήγορη κίνηση των πλοίων, το βαθύ γαλάζιο του νερού, ο καφετής καπνός των καμινάδων, όλα αυτά μαζί δίνουν μια ζοφερή εντύπωση μεγάλης έντασης. Οι τοποθεσίες σε αυτό το όνειρο είναι συγκομιδή πολλών ταξιδιών στην *Αδριατική*. (Miramare, Duino, Venezia, Aquileja⁵³¹). Ένα μικρό, αλλά απολαυστικό ταξίδι στην Aquileja, που είχα κάνει με τον αδελφό μου το Πάσχα, λίγες εβδομάδες πριν από το όνειρο, ήταν ακόμη νωπό στη μνήμη μου. Έναν ρόλο παίζει και ο *ναυτικός πόλεμος* μεταξύ Αμερικής και Ισπανίας μαζί με τη σχετική ανησυχία για την τύχη των συγγενών μου που ζουν στην Αμερική. Σε δύο σημεία αυτού του ονείρου αποκτούν σημασία τα συναισθήματα. Στο ένα σημείο δεν εκδηλώνεται το αναμενόμενο συναίσθημα, αλλά τονίζεται ρητά ότι ο θάνατος του κυβερνήτη δεν μου προκαλεί εντύπωση· σε άλλο σημείο, όταν πιστεύω ότι βλέπω το πολεμικό πλοίο, *τρομάζω* και στον ύπνο έχω την πλήρη αίσθηση του τρόμου. Η ένταξη των συναισθημάτων σε αυτό το καλά δομημένο όνειρο έχει γίνει έτσι, που έχει αποφευχθεί κάθε χτυπητή αντίφαση. Δεν υπάρχει βέβαια λόγος να τρομάξω με τον θάνατο του κυβερνήτη. Είναι επίσης λογικό να τρομάξω στη θέα του πολεμικού πλοίου, αφού ήμουν διοικητής του ανάκτορου. Η ανάλυση δείχνει όμως ότι ο κύριος P. είναι απλώς ένα υποκατάστατο του εγώ μου (στο όνειρο είμαι ο αντικαταστάτης του). Εγώ είμαι ο κυβερνήτης που ξαφνικά πεθαίνει. Οι ονειρικές ιδέες αφορούν το μέλλον των δικών μου μετά τον πρόωρο θάνατό μου. Άλλη οδυνηρή ιδέα δεν υπάρχει στις ονειρικές σκέψεις. Ο τρόμος, που στο όνειρο έχει συνδεθεί με τη θέα του πολεμικού πλοίου, πρέπει να αποσπασθεί από εκεί και να μετατεθεί εδώ. Από την άλλη μεριά η ανάλυση δείχνει ότι η περιοχή των ονειρικών ιδεών, από την οποία έχει ληφθεί το πολεμικό πλοίο, είναι γεμάτη με τις πιο χαρούμενες αναμνήσεις. Τον προηγούμενο χρόνο ήμασταν στη Βενετία, όπου μια μαγευτικά ωραία ημέρα στεκόμασταν στα παράθυρα του δωματίου μας στη Riva Schiavoni και κοιτάζαμε τη γαλάζια λιμνοθάλασσα, που εκείνη την ημέρα είχε μεγαλύτερη κίνηση από άλλοτε. Αναμένονταν αγγλικά πλοία, στα οποία ετοιμαζόταν πανηγυρική υποδοχή, και ξαφνικά η γυναίκα μου φώναξε χαρούμενη σαν παιδί: «*Να, έρχεται το αγγλικό πολεμικό πλοίο!*» Στο όνειρο τρομάζω με τα ίδια αυτά τα λόγια· βλέπουμε πάλι ότι τα λόγια στο όνειρο προέρχονται από ομιλίες στη ζωή. Θα δείξω σε λίγο ότι για την εργασία του ονείρου δεν χάθηκε ούτε το στοιχείο «*αγγλικό*» αυτής της αναφώνησης. Εδώ λοιπόν αντιστρέφω μεταξύ ονειρικών ιδεών και περιεχομένου του ονείρου τη χαρούμενη διάθεση σε τρόπο και δεν χρειάζεται παρά απλώς να υποδηλώσω ότι με αυτή τη μετατροπή εκφράζω επίσης ένα μέρος του λανθάνοντος περιεχομένου του ονείρου. Το παράδειγμα αποδει-

κνύει όμως ότι είναι στη διάθεση της εργασίας του ονείρου να αποσπά τις αφορμές για συναισθήματα από τις συνάφειές τους μέσα στις ονειρικές ιδέες και να τις εντάσει οπουδήποτε αλλού μέσα στο περιεχόμενο του ονείρου.

Εκμεταλλεύομαι την ευκαιρία που μου προσφέρεται παρεμπιπτόντως και υποβάλλω σε ακριβή ανάλυση το «πλοίο του πρωινού φαγητού», του οποίου η εμφάνιση μέσα στο όνειρο κλείνει τόσο ανόητα μια κατάσταση που καταγράφηκε τόσο έλλογα. Εξετάζοντας καλύτερα το αντικείμενο του ονείρου, προσέχω εκ των υστέρων ότι ήταν μαύρο και με την αποκοπή του στο πιο πλατύ σημείο κατάφερε σε αυτή την άκρη να μοιάζει πολύ με ένα αντικείμενο που μας είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον στα μουσεία ετρουσκικών πόλεων. Ήταν ένας τετράγωνος δίσκος από μαύρο πηλό, με δύο χερούλια, πάνω στον οποίο ήταν τοποθετημένα πράγματα σαν φλιτζάνια του καφέ ή του τσαγιού, που δεν διέφεραν πολύ από ένα δικό μας σύγχρονο σερβίτσιο *πρωινού*. Ρωτώντας μάθαμε ότι είναι η τουαλέτα μιας Ετρούσκας κυρίας και πάνω σε αυτή τα κουτάκια με τα φτιασίδα και τις πούδρες. Αστευούμενοι είπαμε ότι δεν θα ήταν άσχημο να πάρουμε μαζί μας κάτι τέτοιο για την οικοδέσποινα. Το αντικείμενο του ονείρου σημαίνει λοιπόν: *μαύρη τουαλέτα*, πένθος, και υπαινίσσεται κατ' ευθείαν μια περίπτωση θανάτου. Με την άλλη άκρη το αντικείμενο του ονείρου θυμίζει το «Nachen»⁵³² από τη ρίζα *νέκυς* [«σορός»], όπως μου ανακοινώνει ο γλωσσολόγος φίλος μου· σε μια λέμβο τοποθετούσαν στους πανάρχαιους χρόνους το νεκρό σώμα και το παρέδιδαν στη θάλασσα αντί της ταφής. Εδώ ταιριάζει το γεγονός ότι στο όνειρο τα πλοία επέστρεφαν.

«Ήσυχος, πάνω στη γλυτωμένη βάρκα,
μπαίνει στο λιμάνι ο γέρος».⁵³³

Είναι το ταξίδι της επιστροφής μετά το ναυάγιο, το πλοίο του πρωινού έχει σπάσει κατά πλάτος. Από πού όμως προέρχεται η ονομασία πλοίο του «πρωινού»; Εδώ βρίσκει πια τη χρήση του το επίθετο «αγγλικός», που μας περίσσεψε στα πολεμικά πλοία. Πρωινό = breakfast, Fastenbrecher.⁵³⁴ Το σπάσιμο ταιριάζει πάλι στο *ναυάγιο*, η *νηστεία* συνδέεται με τη μαύρη τουαλέτα.

Από αυτό το πλοίο του πρωινού φαγητού πρωτότυπη είναι όμως μόνον η ονομασία που έπλασε το όνειρο. Το πράγμα υπήρξε και μου θυμίζει μια από τις πιο ευχάριστες ώρες του τελευταίου ταξιδιού. Μη έχοντας εμπιστοσύνη στα φαγητά που προσφέρονταν στην Aquileja, είχαμε πάρει μαζί μας τρόφιμα από το Görz και στην Aquileja αγοράσαμε μια φιάλη από το έξοχο κρασί της Istria· ενώ το μικρό

βαπόρι του ταχυδρομείου περνούσε αργά μέσα από το κανάλι delle Mee στην ανιαρή λιμνοθάλασσα προς το Grado, εμείς, οι μόνοι επιβάτες, παίρναμε στο κατάστρωμα χαρούμενοι το πρωινό μας, που σπάνια είχε τέτοια γεύση. Αυτό ήταν λοιπόν το «πλοίο του πρωινού», και ακριβώς πίσω από αυτή την ανάμνηση της πιο απολαυστικής ζωής κρύβει το όνειρο τις πιο θλιβερές σκέψεις για ένα άγνωστο και ανησυχητικά μυστηριώδες μέλλον.⁵³⁵

Η αποκοπή των συναισθημάτων από τις παραστάσεις που προκάλεσαν την έκλυσή τους είναι το πιο εντυπωσιακό που υφίστανται κατά την ονειροπλασία, δεν είναι όμως ούτε η μοναδική ούτε η πιο ουσιαστική μεταβολή που παθαίνουν στον δρόμο από τις ονειρικές ιδέες προς το έκδηλο όνειρο. Αν παραβάλουμε τα συναισθήματα στις ονειρικές ιδέες με αυτά που εκδηλώνονται στο όνειρο, γίνεται αμέσως σαφές ότι όπου στο όνειρο υπάρχει ένα συναίσθημα, εκεί υπάρχει και στις ονειρικές ιδέες, όχι όμως αντίστροφα. Το όνειρο είναι γενικά φτωχότερο σε συναισθήματα απότι το ψυχικό υλικό, από την επεξεργασία του οποίου προέκυψε. Όταν έχω ανασυνθέσει τις ονειρικές ιδέες, βλέπω με μια ματιά πως μέσα σε αυτές κατά κανόνα οι πιο έντονες ψυχικές παρορμήσεις αγωνίζονται για να επικρατήσουν, σε μια αναμέτρηση με άλλες που συνήθως βρίσκονται σε οξεία αντίθεση. Ξαναγυρίζοντας τη ματιά μου στο όνειρο, συχνά το βρίσκω άχρωμο, χωρίς ζωηρό συναισθηματικό τόνο. Η εργασία του ονείρου δεν υποβιβάζει μόνο το περιεχόμενο στο επίπεδο του αδιάφορου, αλλά πολλές φορές και τον συναισθηματικό τόνο της σκέψης μου. Θα μπορούσα να πω ότι η εργασία του ονείρου επιφέρει μια *καταπίεση των συναισθημάτων*. Ας πάρουμε π.χ. το όνειρο με τη βοτανολογική μονογραφία [μέρος V, κεφ. Α, αρχή]. Σε αυτό αντιστοιχεί από τη μεριά της σκέψης μια γεμάτη πάθος συνηγορία υπέρ της ελευθερίας μου να ενεργώ όπως ενεργώ, να ρυθμίζω τη ζωή μου όπως εγώ μόνο το θεωρώ σωστό. Το όνειρο που προέκυψε ακούγεται αδιάφορο: Έγραψα μια μονογραφία, την έχω μπροστά μου, τη συνοδεύουν έγχρωμοι πίνακες και κάθε αντίτυπο είναι εφοδιασμένο με αποξηραμένα φυτά. Είναι όπως η ηρεμία σε ένα πεδίο με πτώματα: δεν νοιώθει κανείς τίποτε από τη λύσσα της μάχης.

Συμβαίνει βέβαια να εισχωρούν στο όνειρο και ζωηρές εκδηλώσεις συναισθημάτων: ας μείνουμε όμως τώρα στο αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι πολλά όνειρα εμφανίζονται ουδέτερα, ενώ δεν μπορεί να εγκύψει κανείς στις ονειρικές σκέψεις, χωρίς να νοιώσει βαθειά συγκίνηση.

Εδώ δεν μπορεί να προσφερθεί η πλήρης θεωρητική εξήγηση αυτής της καταπίεσης των συναισθημάτων κατά την εργασία του ονεί-

ρου· θα προϋπέθετε την πιο επιμελημένη εμβάθυνση στη θεωρία των συναισθημάτων και στον μηχανισμό της απώθησης. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Ε]. Εδώ θα αναφέρω μόνο δύο σκέψεις. Την έκλυση των συναισθημάτων είμαι αναγκασμένος – για άλλους λόγους – να τη φανταστώ σαν φυγοκεντρική διαδικασία κατευθυνόμενη προς το εσωτερικό του σώματος, ανάλογη προς τις κινητικές και τις εκκριτικές διαδικασίες εννεύρωσης.⁵³⁶ Όπως λοιπόν σε κατάσταση ύπνου η εκπομπή κινητικών παρορμήσεων προς τον εξωτερικό κόσμο φαίνεται ανασταλμένη, έτσι και η φυγοκεντρική αφύπνιση συναισθημάτων από την ασυνείδητη σκέψη θα μπορούσε κατά τη διάρκεια του ύπνου να είναι παρεμποδισμένη. Τα συναισθήματα που εκδηλώνονται κατά τη ροή των ονειρικών ιδεών θα ήταν λοιπόν κατά βάση αδύναμες παρορμήσεις, γιατί και όποιες φθάνουν στο όνειρο δεν είναι ισχυρότερες. Σύμφωνα με αυτόν τον συλλογισμό η «καταπίεση των συναισθημάτων» δεν θα ήταν καν προϊόν της εργασίας του ονείρου, αλλά συνέπεια της κατάστασης ύπνου. Μπορεί να είναι έτσι, αλλά αυτό δεν είναι δυνατόν να αποτελεί το παν. Πρέπει να αναλογιστούμε επίσης ότι κάθε συνθετότερο όνειρο αποκαλύφθηκε ότι είναι προϊόν συμβιβασμού μεταξύ αντιμαχόμενων ψυχικών δυνάμεων. Από τη μία πλευρά οι επιθυμιογόνες ιδέες έχουν να αγωνισθούν κατά των αντιρρήσεων μιας λογοκριτικής αρχής, από την άλλη έχουμε δει συχνά ότι στην ίδια την ασυνείδητη σκέψη κάθε λογισμός ήταν συζευγμένος με το αντιφάσκον αντίθετό του. Επειδή όλοι αυτοί οι λογισμοί επιδέχονται συναισθήματα, σε γενικές γραμμές δεν μπορεί να αποτελεί πλάνη, αν αντιληφθούμε την καταπίεση των συναισθημάτων ως συνέπεια της αναστολής που προκύπτει από τη σύγκρουση των αντιθέσεων και από την άσκηση λογοκρισίας κατά ορισμένων τάσεων. *Η καταπίεση των συναισθημάτων θα ήταν τότε το δεύτερο προϊόν της ονειρικής λογοκρισίας μετά την ονειρική παραμόρφωση που ήταν το πρώτο.*

Θα παραθέσω το παράδειγμα ενός ονείρου, όπου ο ουδέτερος συναισθηματικός τόνος του ονειρικού περιεχομένου μπορεί να εξηγηθεί από τις αντιθέσεις στις ονειρικές ιδέες. Αναφέρω λοιπόν το ακόλουθο σύντομο όνειρο, που θα προκαλέσει αηδία σε κάθε αναγνώστη:

IV

Ένα ύψωμα και πάνω σε αυτό ένα υπαίθριο αποχωρητήριο, ένας πολύ μακρὺς πάγκος με τη μεγάλη τρύπα του αποχωρητηρίου στην άκρη του. Η πίσω γωνιά του πάγκου γεμάτη από σωρούς κοπράνων

κάθε μεγέθους και παλαιότητας. Πίσω από τον πάγκο θάμνοι. Κατουρώ πάνω στον πάγκο· μια μακριά δέσμη ούρων ξεπλένει τα πάντα, τα κόπρανα αποσπώνται εύκολα και πέφτουν στο άνοιγμα. Στο τέλος φαίνεται να απομένει κάτι.

Γιατί αυτό το όνειρο δεν μου προκάλεσε αηδία;

Επειδή, όπως δείχνει η ανάλυση, στη διαμόρφωση αυτού του ονείρου συμμετείχαν οι πιο ευχάριστες και πιο ικανοποιητικές σκέψεις. Στην ανάλυση θυμούμαι αμέσως τον στάβλο του Αυγεία, που τον καθάρισε ο Ηρακλής. Ο Ηρακλής σε αυτή την περίπτωση είμαι εγώ. Το ύψωμα και οι θάμνοι παραπέμπουν στο Aussee, όπου βρίσκονται τώρα για διακοπές τα παιδιά μου. Ανακάλυψα την αιτιολογία των νευρώσεων, που τοποθετείται στην παιδική ηλικία, και έτσι προφύλαξα τα παιδιά μου από την αρρώστια. Ο πάγκος (εκτός βέβαια από την τρύπα του αποχωρητηρίου) είναι πιστή απομίμηση ενός επίπλου που μου χάρισε μια αφοσιωμένη ασθενής. Μου θυμίζει πόσο με τιμούν οι ασθενείς μου. Ακόμη και το μουσείο ανθρώπινων περιττωμάτων επιδέχεται μια ερμηνεία που ευφραίνει την καρδιά. Όσο και αν εκεί το σιχαίνομαι, στο όνειρο είναι μια ανάμνηση από την ωραία Ιταλία, όπου, όπως είναι γνωστό, στις μικρές πόλεις οι τουαλέτες δεν είναι διαφορετικές. Η δέσμη ούρων που ξεπλένει τα πάντα υπαινίσσεται σαφώς κάτι μεγάλο. Έτσι σβήνει ο Γκιούλιβερ στους λιλιπούτειους τη μεγάλη πυρκαγιά· αυτό πάντως προκαλεί τη δυσαρέσκεια της πιο μικρής βασίλισσας. Αλλά και ο Γαργαντούας, ο υπεράνθρωπος του διδάσκαλου Rabelais, έτσι εκδικείται τους Παριζιάνους, καθώς ιππεύοντας προς την Notre-Dame στρέφει τη δέσμη των ούρων του προς την πόλη. Χθες ακριβώς, πριν από την κατάκλιση, ξεφύλλισα τις εικονογραφήσεις του Garnier στο έργο του Rabelais. Και κατά περιεργό τρόπο άλλη μια απόδειξη ότι είμαι υπεράνθρωπος! Η Notre-Dame ήταν το πιο αγαπημένο μου σημείο επίσκεψης στο Παρίσι· κάθε ελεύθερο απόγευμα συνήθιζα να ανεβοκατεβαίνω στους πύργους της εκκλησίας ανάμεσα στα τέρατα και τους δύσμορφους διαβόλους. Το γεγονός ότι όλα τα κόπρανα εξαφανίστηκαν από τη δέσμη ούρων τόσο γρήγορα αντιστοιχεί στο ρητό: *Afflavit et dissipati sunt*,⁵³⁷ που θα προτάξω κάποτε ως μότο στο κεφάλαιο για τη θεραπεία της υστερίας.

Και τώρα η ενεργός αφορμή του ονείρου. Ήταν ένα πολύ ζεστό απόγευμα του καλοκαιριού, τις βραδινές ώρες είχα δώσει την παράδοσή μου για τις σχέσεις της υστερίας προς τις διαστροφές και τίποτε από όσα ήξερα να πω δεν μου άρεσε· τα βρήκα όλα χωρίς καμιά αξία. Ήμουν κουρασμένος, χωρίς ίχνος ευχαρίστησης από τη βαρεία δουλειά μου, λαχταρούσα να απαλλαγώ από αυτό το σκάλισμα της ανθρώπινης βρωμιάς, να είμαι κοντά στα παιδιά μου καθώς και να

χαρώ τις ομορφιές της Ιταλίας. Με αυτή τη διάθεση άφησα την αίθουσα των παραδόσεων και πήγα σε ένα καφενείο, για να τσιμπήσω κάτι απλό στο ύπαιθρο, αφού η όρεξή μου είχε πέσει. Όμως ένας από τους ακροατές μου ήλθε μαζί μου· μου ζήτησε την άδεια να καθήσει μαζί μου, την ώρα που έπινα τον καφέ μου και προσπαθούσα να καταπιώ το κουλούρι μου, και άρχισε να μου αραδιάζει κολακείες: πόσα πράγματα έμαθε κοντά μου, ότι τώρα τα βλέπει όλα με διαφορετικό μάτι, ότι στη θεωρία των νευρώσεων καθάρισα τον *στάβλο του Αυγεία*, δηλαδή τις πλάνες και τις προκαταλήψεις, με λίγα λόγια, ότι είμαι πολύ μεγάλος άντρας. Η διάθεσή μου δεν ταίριαζε στα εγκώμιά του· αγωνιζόμενοι να ξεπεράσω την αηδία, έφυγα ενωρίτερα για το σπίτι για να αποδεσμευθώ, και προτού κοιμηθώ ξεφύλλισα τον Rabelais και διάβασα τη νουβέλα του C. F. Meyer *Die Leiden eines Knaben*. (Τα παθήματα ενός αγοριού).

Από αυτό το υλικό παράχθηκε το όνειρο. Η νουβέλα του Meyer πρόσθεσε την ανάμνηση σκηνών από την παιδική ηλικία (βλέπε το όνειρο με τον κόμητα Thun, τελευταία εικόνα [μέρος V, κεφ. Γ]). Η διάθεση της ημέρας, που χαρακτηριζόταν από αηδία και κορεσμό επικράτησε και στο όνειρο, καθόσον μπόρεσε να προσφέρει σχεδόν ολόκληρο το υλικό για το περιεχόμενο του ονείρου. Αλλά τη νύχτα ενεργοποιήθηκε η αντίθετη διάθεση της έντονης ή και υπέρμετρης αυτοπροβολής και αναίρεσε την πρώτη. Το περιεχόμενο του ονείρου έπρεπε να διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε στο ίδιο υλικό να εκφράζεται τόσο η μικρομανία όσο και η αυτοϋπερτίμηση. Από αυτόν τον συμβιβασμό προέκυψε ένα διαφορούμενο ονειρικό περιεχόμενο, αλλά με την αμοιβαία αναστολή των αντιθέσεων και ένας ουδέτερος τόνος των συναισθημάτων.

Σύμφωνα με τη θεωρία της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας αυτό το όνειρο θα ήταν αδύνατον να πλασθεί, αν ο αντίθετος και καταπιεσμένος μεν, αλλά ηδονικός λογισμός της μεγαλομανίας δεν είχε προστεθεί σε αυτόν της αηδίας. Διότι στο όνειρο δεν παριστάνονται οδυνηρά πράγματα· τα δυσάρεστα στοιχεία των σκέψεων της ημέρας δεν μπορούν να διεισδύσουν στο όνειρο παρά μόνο με μια μορφή που υπηρετεί και την εκπλήρωση μιας επιθυμίας. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Γ, πρώτη και δεύτερη παράγραφος της προσθήκης του 1919].

Η εργασία του ονείρου μπορεί να επιχειρήσει και κάτι άλλο με τα συναισθήματα των ονειρικών ιδεών απότι να τα κάνει δεκτά ή να τα εκμηδενίσει. Μπορεί να τα *μετατρέψει στο αντίθετό τους*. Γνωρίσαμε ήδη τον κανόνα ερμηνείας, σύμφωνα με τον οποίο κάθε στοιχείο του ονείρου μπορεί για την ερμηνεία να παριστάνει τόσο τον εαυτό του όσο και το αντίθετό του. Ποτέ δεν ξέρουμε προκαταβολικά ποιά

από τις δύο εκδοχές πρέπει να ακολουθήσουμε· μόνο βάσει του πλαισίου συναρτήσεων μπορεί να γίνει η σωστή επιλογή. Η λαϊκή συνείδηση διαισθάνεται προφανώς αυτό το δεδομένο· οι ονειροκρίτες ακολουθούν πολύ συχνά κατά την ερμηνεία των ονείρων την αρχή των αντιθέσεων. Αυτή η μετατροπή στο αντίθετο είναι δυνατή λόγω της στενής συνειρμικής σύνδεσης που αλυσιδώνει στη σκέψη μας την ιδέα ενός πράγματος με εκείνη του αντιθέτου της. Όπως και κάθε άλλη μετάθεση υπηρετεί τους σκοπούς της λογοκρισίας, συχνά όμως είναι το έργο της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας, αφού η εκπλήρωση μιας επιθυμίας συνίσταται απλώς στην αντικατάσταση ενός μη προσφιλούς πράγματος με το αντίθετό του. Όπως λοιπόν οι παραστάσεις των πραγμάτων έτσι και τα συναισθήματα των ονειρικών ιδεών μπορούν στο όνειρο να εμφανίζονται διαμετρικά αντεστραμμένα, και είναι πιθανόν ότι αυτή η αντιστροφή των συναισθημάτων γίνεται προπάντων από την ονειρική λογοκρισία. Η *καταπίεση των συναισθημάτων* όπως και η *αντιστροφή των συναισθημάτων* υπηρετούν, όπως είναι γνωστό, και στην κοινωνική ζωή, η οποία μας έδειξε τη γνώριμη αναλογία προς την ονειρική λογοκρισία, προπάντων την *προσποίηση*. Όταν επικοινωνώ προφορικά με ένα άτομο απέναντι στο οποίο πρέπει να επιβάλω στον εαυτό μου διακριτικότητα, ενώ θα επιθυμούσα να του πω λόγια που θα εξέφραζαν εχθρικές διαθέσεις, τότε είναι ίσως σημαντικότερο να αποκρύψω τα συναισθήματά μου παρά να μειδιάσω τη διατύπωση των σκέψεών μου. Αν του μιλήσω με όχι αγενή λόγια, αλλά τα συνοδεύσω με μια ματιά ή χειρονομία μίσους και περιφρόνησης, τότε η εντύπωση που θα προκαλέσω σε αυτό το άτομο δεν θα είναι πολύ διαφορετική απότι αν εκδηλώσω κατά πρόσωπο και χωρίς επιείκεια την περιφρόνησή μου. Η λογοκρισία μου επιβάλλει προπάντων να καταπιέζω τα συναισθήματά μου και, αν είμαι δεξιότεχνης στην προσποίηση, θα εξωτερικεύσω υποκριτικά τα αντίθετα συναισθήματα, θα χαμογελάσω εκεί που θα ήθελα να θυμώσω και θα φανώ τρυφερός εκεί που θα ήθελα να είμαι εξοντωτικός.

Γνωρίζουμε ήδη ένα θαυμάσιο παράδειγμα τέτοιας διαμετρικής αντιστροφής των συναισθημάτων στην υπηρεσία της ονειρικής λογοκρισίας. Στο όνειρο «με τα γένηια του θείου» [μέρος IV, αρχή] διακατέχομαι από πολύ τρυφερά συναισθήματα για τον φίλο μου R., ενώ και επειδή οι ονειρικές ιδέες τον θεωρούν βλάκα. Από αυτό το παράδειγμα αντιστροφής των συναισθημάτων λάβαμε την πρώτη ένδειξη για την ύπαρξη μιας ονειρικής λογοκρισίας.

Δεν υπάρχει ούτε εδώ ανάγκη για την εργασία του ονείρου να δημιουργήσει εντελώς από το μηδέν ένα τέτοιο αντισυναίσθημα· το βρίσκει συνήθως στο υλικό των ονειρικών ιδεών έτοιμο και απλώς

το ενισχύει με την ψυχική δύναμη των κινήτρων άμυνας, ώσπου τελικά μπορεί να υπερισχύσει για την είσοδό του στο όνειρο. Στο προαναφερόμενο όνειρο με τον θείο το τρυφερό αντισυναίσθημα προέρχεται πιθανώς από παιδική πηγή (όπως μας κάνει να υποθέσουμε η συνέχεια του ονείρου), διότι η σχέση θείου και ανιψιού, λόγω της ιδιαίτερης φύσης των πιο πρώιμων παιδικών μου βιωμάτων (βλέπε την ανάλυση πιο πάνω, στο τέλος του κεφ. ΣΤ [και πιο κάτω στο παρόν κεφάλαιο]), έγινε για μένα η πηγή όλων των σχέσεων φιλίας και κάθε μίσους.

Έξοχο παράδειγμα μιας τέτοιας αντιστροφής συναισθημάτων⁵³⁸ είναι ένα όνειρο που παραθέτει ο Ferenczi (1916): «Έναν κύριο προχωρημένης ηλικίας τον ξύπνησε τη νύχτα η γυναίκα του, που είχε φοβηθεί, επειδή εκείνος γελούσε στον ύπνο του δυνατά και ακατάσχετα. Ο άντρας είπε αργότερα ότι είδε το ακόλουθο όνειρο: *Ήμουν ξαπλωμένος στο κρεβάτι μου, μπήκε μέσα ένας γνωστός κύριος, θέλησα να ανάψω το φως, αλλά δεν τα κατάφερα, ξαναδοκίμασα πολλές φορές — μάταια. Τότε σηκώθηκε από το κρεβάτι η γυναίκα μου για να με βοηθήσει, αλλά ούτε και αυτή είχε επιτυχία· επειδή όμως ντρεπόταν τον κύριο λόγω του νυχτικού της, παράτησε τελικά την προσπάθειά της και ξάπλωσε πάλι στο κρεβάτι. Όλα αυτά ήταν τόσο κωμικά, που με έκαναν να γελάσω ασυγκράτητα. Η γυναίκα μου είπε: “Τι γελάς, τι γελάς;” Εγώ όμως συνέχισα να γελάω, ώσπου τελικά ξύπνησα. Την επόμενη ημέρα ο κύριος ήταν πολύ καταβεβλημένος και τον πονούσε το κεφάλι — από το πολύ γέλιο, που με συγκλόνησε, όπως είπε.*

Από ψυχαναλυτική σκοπιά το όνειρο είναι λιγότερο εύθυμο. Στις λανθάνουσες ονειρικές ιδέες ο “γνωστός κύριος” που μπαίνει είναι η εικόνα του θανάτου, του “μεγάλου αγνώστου”, που ζωντάνεψε την παραμονή του ονείρου. Ο γηραιός κύριος, που πάσχει από αρτηριοσκλήρωση, είχε λόγο την παραμονή να σκεφθεί τον θάνατο. Το ακατάσχετο γέλιο παίρνει τη θέση του κλάματος και του λυγμού, καθώς τον είχε καταλάβει η ιδέα ότι ήλθε η ώρα να πεθάνει. Είναι το φως της ζωής, που δεν μπορεί να το ανάψει. Αυτή η θλιβερή σκέψη μπορεί να έχει την αφετηρία της στις προσπάθειες για συνουσία που κατέβαλε πρόσφατα, αλλά που παρέμειναν μάταιες παρά τη βοήθεια της γυναίκας με το νυχτικό· αντιλήφθηκε ότι η πορεία του είναι πια καθοδική. Η εργασία του ονείρου κατόρθωσε να μετατρέψει τη θλιβερή ιδέα της σεξουαλικής ανικανότητας και του θανάτου σε κωμική σκηνή και τους λυγμούς σε γέλιο».

Υπάρχει μια κατηγορία ονείρων,⁵³⁹ που έχουν κάθε λόγο να αποκαλούνται «υποκριτικά» και θέτουν σε σκληρή δοκιμασία τη θεωρία της εκπλήρωσης επιθυμιών. Η προσοχή μου στράφηκε σε αυτά τα

όνειρα, όταν η Dr. M. Hilferding έφερε για συζήτηση στην «Ψυχαναλυτική Ένωση της Βιέννης» την ακόλουθη ονειρική έκθεση του Rosegger, την οποία αναδημοσιεύουμε.

Στην ιστορία «Fremd gemacht» (*Waldheimat*, τόμ. 2) ο Rosegger διηγείται (σελ. 303): «Συνήθως κοιμούμαι ήρεμα, αλλά αρκετές νύχτες έχω χάσει την ηρεμία μου· πλάι στην ολιγαρκή μου ζωή ως σπουδαστής και λογοτέχνης κουβάλησα επί πολλά χρόνια τη σκιά μιας ζωής ως κανονικός ράφτης, σαν φάντασμα, και δεν μπορούσα να απαλλαγώ από αυτό.

Δεν είναι αλήθεια ότι κατά τη διάρκεια της ημέρας η σκέψη μου ήταν συχνά και έντονα απασχολημένη με το παρελθόν μου. Ένας αιθεροβάμων, που δεν χωράει πια στο πετσί του φιλισταίου, έχει τόσα άλλα πράγματα να κάνει. Ελαφρόμυαλος τότε, δεν σκεφτόμουν ούτε καν τα όνειρα που έβλεπα τη νύχτα· πολύ αργότερα, όταν είχα συνηθίσει να σκέφτομαι τα πάντα ή και όταν άρχισε να ξανασαλεύει μέσα μου κάπως ο φιλισταίος, απορούσα γιατί — όταν καμιά φορά ονειρευόμουν — ήμουν πάντοτε στον ρόλο του κάλφα ενός ράφτη και εργαζόμουν τόσα χρόνια χωρίς αμοιβή στο ραφείο του αφεντικού μου. Όταν καθόμουν πλάι του και έρραβα ή σιδέρωνα, ήξερα πολύ καλά ότι στην πραγματικότητα η θέση μου δεν ήταν εκεί και ότι σαν άνθρωπος της πόλης έπρεπε να ασχολούμαι με άλλα πράγματα· είχα όμως πάντοτε διακοπές, συνεχώς παραθέριζα και το αφεντικό με χρησιμοποιούσε βοηθητικά. Συχνά δεν αισθανόμουν άνετα, λυπόμουν για το χάσιμο του χρόνου, που θα ήμουν σε θέση να τον εκμεταλλευτώ καλύτερα και ωφελιμότερα. Πότε-πότε δεχόμουν τις επιπλήξεις του αφεντικού, όταν κάτι δεν πήγαινε καλά με τα μέτρα και τη ραφή. Ποτέ βέβαια δεν είχε γίνει λόγος για εβδομαδιαία αμοιβή. Συχνά, καθώς καθόμουν με σκυμμένη τη ράχη στη γωνιά του σκοτεινού εργαστηρίου, σχεδίαζα να εγκαταλείψω τη δουλειά και να γίνω ανεξάρτητος. Μια φορά μάλιστα έφυγα, αλλά το αφεντικό δεν το έλαβε υπόψη του και έτσι δεν άργησα να ξαναβρεθώ κοντά του και να ράβω πάλι.

Πόσο ευτυχισμένος ένοιωθα, όταν ύστερα από τόσο ανιαρές ώρες ξυπνούσα! Και τότε αποφάσιζα, αν ξαναδώ αυτό το φορτικό όνειρο, να το αποτινάξω με δύναμη από πάνω μου και να φωνάξω: είναι απατηλό τέχνασμα, έχω ξαπλώσει και θέλω να κοιμηθώ... Και την επόμενη νύχτα βρισκόμουν και πάλι στο ραφείο.

Αυτό γινόταν επί χρόνια με τρομακτική συχνότητα. Και μια φορά, όταν το αφεντικό και εγώ δουλεύαμε στον Alpelhofen, σε εκείνον τον αγρότη όπου μπήκα να κάνω τη μαθητεία μου, το αφεντικό μου ήταν ιδιαίτερα δυσαρεστημένο με τη δουλειά μου. “Θα ήθελα μόνο να ξέρω πού έχεις το νου σου!” είπε και με κοίταξε σκυθρωπός.

Σκέφθηκα πως το πιο λογικό θα ήταν να σηκωθώ αμέσως και να εξηγήσω στο αφεντικό ότι χάρη του κάνω, που είμαι κοντά του, και ύστερα να φύγω. Όμως δεν το έκανα. Όταν μάλιστα το αφεντικό πήρε έναν μαθητευόμενο και με διέταξε να του κάνω τόπο στον πάγκο, δέχθηκα χωρίς διαμαρτυρίες να πάω σε μια γωνιά και να ράβω. Την ίδια μέρα προσέλαβε και έναν κάλφα, τον θρησκευόμενο Μπαίμ, που πριν από δεκαεννέα χρόνια είχε εργασθεί κοντά μας: τότε μάλιστα, φεύγοντας από μια ταβέρνα, είχε πέσει σε ένα ρέμα. Όταν αυτός θέλησε να καθήσει, δεν υπήρχε θέση στο ραφείο. Κοίταξα το αφεντικό απορημένος και τότε τον άκουσα να μου λέει: “Εσύ πράγματι δεν έχεις την επιδεξιότητα που απαιτεί η ραπτική, *μπορείς να φύγεις, κηρύσσεσαι ανεξάρτητος*”. Τρόμαξα τόσο πολύ, που αμέσως ξύπνησα.

Η αυγή ρόδισε μέσα από τα διαυγή παράθυρα του μονάκριβου σπιτιού μου. Έργα τέχνης με περιέβαλλαν: στην ωραία βιβλιοθήκη μου με περίμεναν ο αιώνιος Όμηρος, ο μεγαλειώδης Δάντης, ο αποράμιλλος Σαίξπηρ, ο ένδοξος Γκαίτε – όλοι οι υπέροχοι και αθάνατοι. Από το διπλανό δωμάτιο ακούγονταν οι καθαρές φωνούλες των παιδιών που τώρα είχαν ξυπνήσει και αντάλλασσαν πειράγματα και αστεία με τη μητέρα τους. Ένοιωθα να έχω ξαναβρεί αυτή την ειδυλλιακά γλυκιά, αυτή την ειρηνική, ποιητική και διαποτισμένη από το φωτεινό πνεύμα ζωή, όπου τόσες φορές αισθάνθηκα βαθιά τη ρεμβώδη ανθρώπινη ευτυχία. Και όμως με ενοχλούσε που δεν πρόλαβα να δώσω στο αφεντικό μου την παραίτηση, αλλά με απέλυσε εκείνος.

Και πόσο παράξενα ήλθαν τα πράγματα: Ύστερα από εκείνη τη νύχτα, που το αφεντικό μου με “κήρυξε ανεξάρτητο”, απολαμβάνω την ηρεμία, δεν ονειρεύομαι πια την εποχή του ραφείου, που ανήκει στο μακρινό παρελθόν και που στην απλότητά της ήταν τόσο χαρούμενη και πράγματι σημάδεψε για πολύν καιρό τη μετέπειτα ζωή μου».

Σε αυτή τη σειρά ονείρων του συγγραφέα, που στα νιάτα του ήταν βοηθός σε ραφείο, δυσκολεύεται κανείς να βρει την εκπλήρωση επιθυμιών. Όλα τα ευχάριστα πράγματα ανήκουν στη ζωή της ημέρας, ενώ το όνειρο μοιάζει να σέρνει σαν φάντασμα τη σκιά μιας δυσάρεστης και τελικά ξεπερασμένης ζωής. Μερικά όνειρα παρόμοιου τύπου μου επέτρεψαν να ρίξω λίγο φως στα όνειρα αυτού του είδους. Νεαρός διδάκτωρ, εργάστηκα επί μεγάλο διάστημα σε χημικό ινστιτούτο, όπου όμως δεν είχα ιδιαίτερες επιδόσεις, γιαυτό ποτέ σε κατάσταση αγρύπνιας δεν μου αρέσει να θυμούμαι αυτό το άγονο επεισόδιο της εκπαίδευσής μου, που μάλλον με κάνει να ντρέπομαι. Αντ’ αυτού όμως ονειρεύομαι κάθε τόσο ότι εργάζομαι στο εργα-

στήριο, κάνω αναλύσεις, έχω διάφορες εμπειρίες κλπ. Αυτά τα όνειρα είναι εξίσου στενόχωρα όπως τα όνειρα των εξετάσεων και ποτέ πολύ ευκρινή. Ερμηνεύοντας ένα από αυτά τα όνειρα πρόσεξα τελικά τη λέξη «ανάλυση», η οποία μου έδωσε το κλειδί για την κατανόησή τους. Στο μεταξύ έχω γίνει «αναλυτής», κάνω αναλύσεις που αποσπούν πολλούς επαίνους, μολονότι βέβαια πρόκειται για ψυχαναλύσεις. Τώρα κατάλαβα: αν στη ζωή της ημέρας είμαι πια υπερήφανος γι' αυτό το είδος αναλύσεων και θα ήθελα να πλέξω εγκώμια στον εαυτό μου για τις προόδους μου, τη νύχτα έρχεται το όνειρο και μου πετάει στα μούτρα εκείνες τις άλλες αναλύσεις, τις αποτυχημένες, για τις οποίες δεν είχα λόγο να είμαι υπερήφανος· είναι όνειρα τιμωρίας του κοινωνικά και επαγγελματικά αναδειχθέντος, όπως αυτά του βοηθού ενός ραφείου, ο οποίος έγινε καταξιωμένος συγγραφέας. Πώς κατορθώνει όμως το όνειρο να υπηρετεί την αυτοκριτική, όταν αυτή αντιμάχεται την υπερηφάνεια του ανθρώπου με την επιτυχή σταδιοδρομία, και το περιεχόμενό του να είναι μια λογική προειδοποίηση αντί μια ανεπίτρεπτη εκπλήρωση επιθυμιών; Όπως προανέφερα, η απάντηση σε αυτό το ερώτημα παρουσιάζει δυσκολίες. Μπορούμε να συμπεράνουμε λογικά ότι μια φιλόδοξη φαντασιοκοπία αποτέλεσε την αρχική βάση αυτού του ονείρου· τη θέση της όμως μέσα στο όνειρο έλαβε η περιστολή και η ταπείνωσή της. Ας θυμίσουμε ότι στην ψυχική ζωή υπάρχουν μαζοχιστικές τάσεις, στις οποίες μπορούμε να αποδώσουμε μια τέτοια αντιστροφή. Δεν θα είχα καμμιά αντίρρηση να διαχωρίσουμε αυτό το είδος των ονείρων, ονομάζοντάς τα *όνειρα τιμωρίας*, από τα *όνειρα εκπλήρωσης επιθυμιών*. Αυτό δεν θα περιόριζε κατά την κρίση μου την ισχύ της θεωρίας των ονείρων, όπως την έχω υποστηρίξει ως τώρα, αλλά θα αποτελούσε απλώς μια γλωσσική παραχώρηση στην αντίληψη που την ξενίζει η σύμπτωση των αντιθέτων.⁵⁴⁰ Μια βαθύτερη εξέταση μερικών από αυτά τα όνειρα μας επιτρέπει όμως να διακρίνουμε και άλλα πράγματα. Στο ασαφές παράρτημα ενός από τα όνειρά μου γύρω από το εργαστήριο είχα ακριβώς εκείνη την ηλικία που με μετέφερε στον πιο ζοφερό και πιο ανεπιτυχή χρόνο της ιατρικής μου σταδιοδρομίας· ήμουν άνεργος και δεν ήξερα πώς να συντηρηθώ, αλλά τότε βρέθηκα ξαφνικά να έχω την επιλογή μεταξύ πολλών γυναικών που θα έπρεπε να παντρευθώ! Ήμουν λοιπόν πάλι νέος και προπάντων ήταν πάλι νέα η γυναίκα, που όλα αυτά τα δύσκολα χρόνια μοίρασε τη ζωή της μαζί μου. Έτσι λοιπόν μία από τις διαρκείς και βασανιστικές επιθυμίες του ώριμου άντρα αποκαλύφθηκε ως η ασυνείδητη αφορμή του ονείρου. Ο αγώνας ανάμεσα στη ματαιοδοξία και την αυτοκριτική, που μαινόταν σε άλλα ψυχικά στρώματα, καθόρισε μεν το περιεχόμενο του ονείρου, αλλά μόνον η νεανική

επιθυμία, που ήταν ριζωμένη βαθύτερα, το κατέστησε δυνατό ως όνειρο. Μερικές φορές, σε κατάσταση αγρύπνιας, λέμε μέσα μας: Πολύ καλά είναι τα πράγματα σήμερα, έχω περάσει και δύσκολα χρόνια. Και όμως ήταν ωραία τότε· ήμουν ακόμη τόσο νέος.⁵⁴¹

Μια άλλη κατηγορία ονείρων,⁵⁴² που τη διαπίστωνα συχνά στον εαυτό μου και τη διέγνωσα ως υποκριτική, έχει ως περιεχόμενό της τη συμφιλίωση με πρόσωπα προς τα οποία από καιρό έχω πάψει να διατηρώ φιλικές σχέσεις. Η ανάλυση αποκαλύπτει κάθε φορά μια αφορμή του ονείρου που με προτρέπει να παραμερίσω και το τελευταίο υπόλειμμα σεβασμού προς αυτούς τους άλλοτε φίλους και να τους βλέπω σαν ξένους ή σαν εχθρούς. Το όνειρο όμως αρέσκεται να παριστάνει την αντίθετη σχέση. [Βλέπε σημ. 146].

Όταν έχουμε να κρίνουμε όνειρα που ανακοινώνει ένας συγγραφέας, μπορούμε συνήθως να υποθέτουμε ότι έχει παραλείψει μερικές λεπτομέρειες, επειδή θεωρεί ότι θα ενοχλούσαν ή ότι είναι επουσιώδεις. Τα όνειρά τους παρουσιάζουν τότε για μας μερικά αινίγματα, τα οποία σε περίπτωση ακριβούς απόδοσης του ονειρικού περιεχομένου θα μπορούσαν να λυθούν εύκολα.

Ο Ο. Rank μου επέστησε επίσης την προσοχή στο παραμύθι των αδελφών Grimm για τον γενναίο μικρό ράφτη ή «Με ένα χτύπημα εφτά», όπου αναφέρεται ένα παρόμοιο όνειρο ενός ανθρώπου που αναρριχήθηκε στον θρόνο. Ο ράφτης, που έγινε ήρωας και γαμπρός του βασιλιά, ονειρεύεται μια νύχτα πλάι στην πριγκίπισσα, τη σύζυγό του, το επάγγελμά του· αυτή, δύσπιστη τώρα, παραγγέλλει οπλισμένους φρουρούς για την επόμενη νύχτα, οι οποίοι, αφού ακούσουν το παραμιλητό του ονειρευόμενου, πρέπει να μπουν και να τον συλλάβουν. Όμως ο μικρός ράφτης έχει προειδοποιηθεί και ξέρει τώρα πώς να διορθώσει το όνειρο.

Για να έχουμε μια γενική εικόνα των περίπλοκων διαδικασιών άρσης, αφαίρεσης και αντιστροφής, με τις οποίες τελικά τα συναισθήματα των ονειρικών ιδεών γίνονται συναισθήματα του ονείρου, πρέπει να κάνουμε κατάλληλες συνθέσεις ονείρων που έχουν αναλυθεί πλήρως. Θα πραγματευθώ ακόμη μερικά παραδείγματα ενεργών συναισθημάτων στο όνειρο, τα οποία δείχνουν ότι μερικές από τις περιπτώσεις που συζητήσαμε είναι πραγματοποιήσιμες.

V

Στο όνειρο με το αλλόκοτο πρόβλημα που μου θέτει ο Brücke, να ανατάμω την ίδια τη λεκάνη μου [βλέπε πιο πάνω, κεφ. Z, VII] απουσιάζει η ανάλογη φρίκη. Αυτό λοιπόν είναι εκπλήρωση επιθυ-

μίας υπό δύο έννοιες. Η ανατομή σημαίνει την αυτοανάλυση, που είναι σαν να την πραγματοποιώ με την έκδοση του βιβλίου μου για τα όνειρα, η οποία στην πραγματικότητα ήταν τόσο οδυνηρή για μένα, που ανέβαλα περισσότερο από ένα χρόνο την εκτύπωση του έτοιμου χειρόγραφου. Γεννάται λοιπόν η επιθυμία να ξεπεράσω αυτή την ευαισθησία που με εμποδίζει, γιατί και στο όνειρο δεν νοιώθω *φρίκη*. «Grauen»⁵⁴³ υπό την άλλη έννοια είναι κάτι που επίσης θα επιθυμούσα να λείπει: τα μαλλιά μου είναι ήδη αρκετά γκρίζα και αυτό το *γκρίζο* με προτρέπει να πάψω να είμαι επιφυλακτικός. Όπως ξέρουμε, στο τέλος του ονείρου προβάλλει η σκέψη ότι θα έπρεπε να αφήσω τα παιδιά, στη δύσκολη οδοιπορία, να φθάσουν μόνα τους στον στόχο.

Στα δύο όνειρα που επιφυλάσσουν την έκφραση της ικανοποίησης για τις επόμενες στιγμές μετά την αφύπνιση αυτή η ικανοποίηση τη μια φορά έχει ως κίνητρο την προσδοκία, ότι τώρα θα μάθω τι σημαίνει «το είδα κιόλας στο όνειρό μου», και στην πραγματικότητα σχετίζεται με τη γέννηση των πρώτων παιδιών [πιο πάνω κεφ. Z, III της δεύτερης σειράς], ενώ τη δεύτερη φορά κίνητρό της είναι η πεποίθηση ότι τώρα θα συμβεί «αυτό που είχε προαναγγείλει ένας οωνός», και αυτή η ικανοποίηση είναι η ίδια με την οποία είχα χαιρετίσει άλλοτε τη γέννηση του δεύτερου γιού [κεφ. Z, IV της δεύτερης σειράς]. Εδώ έμειναν στο όνειρο τα συναισθήματα που δεσπόζουν στις ονειρικές ιδέες, αλλά τα πράγματα δεν είναι ίσως σε κανένα όνειρο τόσο απλά. Αν εμβαθύνουμε λίγο στις δύο αναλύσεις, θα δούμε ότι αυτή η μη υποκειμένη στη λογοκρισία ικανοποίηση δέχεται ενίσχυση από μια πηγή που έχει να φοβηθεί τη λογοκρισία και που το συναίσθημά της θα προκαλούσε αντιρρήσεις, αν δεν καλυπτόταν από το ομοειδές και επιτρεπτό συναίσθημα της ικανοποίησης που προέρχεται από την αποδεκτή πηγή, αν τρόπον τινά δεν παρεισέφρεε με την κάλυψή του. Δυστυχώς δεν μπορώ να το διευκρινίσω πάνω στο ίδιο όνειρο, αλλά ένα παράδειγμα από άλλη σφαίρα θα κάνει την άποψή μου κατανοητή. Ας δεχθούμε την ακόλουθη περίπτωση: Έστω ότι στο περιβάλλον μου υπάρχει ένα άτομο που το μισώ, και έτσι αναπτύσσεται μέσα μου μια ζωνηρή διάθεση να χαιρόμαι, όταν αυτό παθαίνει κάτι. Η ηθική μου όμως δεν υποχωρεί σε αυτή την παρόρμηση: δεν τολμώ να εκδηλώσω την επιθυμία μου για το κακό αυτού του ατόμου και, όταν αναίτια υπέστη κάτι, καταπιέζω την ικανοποίησή μου και αναγκάζω τον εαυτό μου να νοιώσει και να εκφράσει λύπη. Κάθε άνθρωπος θα έχει βρεθεί κάποτε σε αυτή τη θέση. Έστω όμως ότι το μισητό πρόσωπο υφίσταται λόγω μιας υπέρβασης κάτι δυσάρεστο ως δικαιολογημένο επακόλουθο: τότε επιτρέ-

πεται να εκδηλώσω ελεύθερα την ικανοποίησή μου για τη δίκαιη τιμωρία του και σε αυτό συμφωνώ ανοικτά με πολλούς άλλους, που είναι αμερόληπτοι. Μπορώ όμως να παρατηρήσω ότι η ικανοποίησή μου είναι εντονότερη από αυτή των άλλων· έλαβε μια ενίσχυση από την πηγή του μίσους μου, το οποίο ως τώρα εμποδιζόταν από την εσωτερική λογοκρισία να προμηθεύσει συναίσθημα, υπό τις διαφορετικές όμως συνθήκες παύει πια να εμποδίζεται. Αυτή η περίπτωση παρουσιάζεται γενικά στην κοινωνία, όταν αντιπαθητικά άτομα ή μέλη μιας μειονότητας χαμηλού γοήτρου καθίστανται ένοχοι. Η τιμωρία τους δεν αντιστοιχεί συνήθως στο παράπτωμά τους, αλλά είναι επαυξημένη με την ως τώρα ανενεργό δυσμένεια σε βάρος τους. Οι τιμωροί διαπράττουν τότε αναμφίβολα μια αδικία· δεν την αντιλαμβάνονται όμως, διότι εμποδίζονται σε αυτό από την ικανοποίηση που τους προκαλεί η άρση μιας επί πολύν καιρό διατηρημένης μέσα τους καταπίεσης. Σε αυτές τις περιπτώσεις το συναίσθημα είναι δικαιολογημένο στο ποιόν του, όχι όμως και στην έντασή του· και η αυτοκριτική, που μένει ήσυχη στο ένα σημείο, πολύ εύκολα παραμελεί την εξέταση του δεύτερου σημείου. Όταν ανοίξει κάποτε η πόρτα, είναι εύκολο να περάσουν περισσότεροι από όσους σκόπευε κανείς αρχικά να αφήσει.

Το εμφανές χαρακτηριστικό του νευρωτικού χαρακτήρα, ότι οι αφορμές που μπορούν να προκαλέσουν συναισθήματα επιτυγχάνουν σε αυτόν μια επίδραση που ποιοτικά είναι δικαιολογημένη, ενώ ποσοτικά ξεπερνά το λογικό μέτρο, εξηγείται βάσει αυτού του μηχανισμού, αν είναι γενικά επιτρεπτή οποιαδήποτε ψυχολογική εξήγηση. Αυτό το περίσσειμα προέρχεται από πηγές συναισθημάτων που μένουν ασυνείδητες και ως τώρα ήταν καταπιεσμένες και που μπορούν να συνδεθούν συνειρμικά με την αντικειμενικά πραγματική αφορμή· στην αποδέσμευση των συναισθημάτων ανοίγει τον επιθυμητό δρόμο η επιτρεπτή πηγή συναισθημάτων, εναντίον της οποίας δεν υπάρχουν αντιρρήσεις. Έτσι λοιπόν παρατηρούμε ότι ανάμεσα στην καταπιεζόμενη και στην καταπιέζουσα ψυχική αρχή δεν πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη αποκλειστικά τις σχέσεις αμοιβαίας αναστολής. Εξίσου πρέπει να προσέξουμε τις περιπτώσεις όπου οι δύο αρχές οδηγούν σε παθολογικά αποτελέσματα μέσω σύμπραξης ή αμοιβαίας ενίσχυσης. Αυτές τις απλές παρατηρήσεις σχετικά με την ψυχική μηχανική μπορούμε τώρα να τις χρησιμοποιήσουμε για την κατανόηση των συναισθηματικών εκδηλώσεων στο όνειρο. Μια ικανοποίηση που εκδηλώνεται στο όνειρο και που φυσικά μπορεί αμέσως να ανευρεθεί στην αντίστοιχη θέση της μέσα στις ονειρικές ιδέες δεν εξηγείται πάντοτε πλήρως με αυτή τη διαπίστωση. Κατά κανόνα πρέπει να αναζητηθεί και δεύτερη πηγή μέσα στις ονειρικές ιδέες, η

οποία υφίσταται την πίεση της λογοκρισίας και κάτω από αυτή την πίεση δεν θα απέδιδε ικανοποίηση, αλλά το αντίθετο συναίσθημα, ενώ με την παρουσία της πρώτης πηγής του ονείρου είναι πια σε θέση να αποσπάσει το συναίσθημα της ικανοποίησης από την απώθηση και να το στείλει ως ενίσχυση στην ικανοποίηση που προέρχεται από άλλη πηγή. Έτσι τα συναισθήματα στο όνειρο παρουσιάζονται ως αθροίσματα πολλών παροχών και ως υπερκαθορισμένα ως προς το υλικό των ονειρικών ιδεών: *πηγές συναισθημάτων που μπορούν να προμηθεύσουν το ίδιο συναίσθημα ενώνονται κατά την εργασία του ονείρου για την παραγωγή του.*⁵⁴⁴

Η κατανόηση αυτών των περίπλοκων πραγμάτων διευκολύνεται κάπως από την ανάλυση του ωραίου ονείρου με το «Non vixit» στο επίκεντρό του (βλέπε πιο πάνω, κεφ. ΣΤ, τέλος). Σε αυτό το όνειρο οι εκδηλώσεις συναισθημάτων διαφορετικής ποιότητας έχουν συγκεντρωθεί σε δύο σημεία του έκδηλου περιεχομένου. Εχθρικές και οδυνηρές παρορμήσεις (στο ίδιο το όνειρο λέγεται «με έχουν καταλάβει παράξενα συναισθήματα») επικαλύπτουν οι μεν τις δε εκεί που με τις δύο λέξεις διαλύω τον αντίπαλο φίλο. Στο τέλος του ονείρου είμαι γεμάτος χαρά και αναγνωρίζω ως υπαρκτή μια δυνατότητα που σε κατάσταση αγρύπνιας τη θεωρώ παράλογη, δηλαδή ότι υπάρχουν φαντάσματα, τα οποία μπορεί κανείς να εξαφανίσει με την επιθυμία και μόνο.

Δεν ανακοίνωσα ακόμη την αφορμή αυτού του ονείρου. Είναι ουσιώδης και οδηγεί στη βαθύτερη κατανόησή του. Από τον φίλο μου στο Βερολίνο (που τον ονομάζω Fl. [δηλαδή Fliess]) είχα λάβει την είδηση ότι θα υποβληθεί σε εγχείρηση και ότι συγγενείς του που ζουν στη Βιέννη θα με πληροφορούσαν στη συνέχεια για την κατάστασή του. Οι πρώτες πληροφορίες μετά την εγχείρηση δεν ήταν ευχάριστες και με έκαναν να ανησυχώ. Θα προτιμούσα να πάω ο ίδιος στον φίλο μου, εκείνη την περίοδο όμως με είχε καθηλώσει ένα επώδυνο πρόβλημα υγείας και κάθε κίνησή μου ήταν βασανιστική. Από τις ονειρικές ιδέες μαθαίνω τώρα ότι ανησυχούσα για τη ζωή του ακριβού φίλου. Η μοναδική αδελφή του, που δεν την είχα γνωρίσει, είχε πεθάνει, όπως ήξερα, σε νεαρή ηλικία ύστερα από συντομότατη ασθένεια. (Στο όνειρο: *Ο Fl. μιλώντας για την αδελφή του λέει: σε τρία τέταρτα της ώρας είχε πεθάνει*). Πρέπει να φαντάσθηκα πως και η κράση του δεν ήταν πολύ ανθεκτικότερη και επιπλέον ότι, αν τα νέα είναι πιο δυσάρεστα, θα ταξιδέψω παρά την αρρώστια μου και ότι θα φθάσω πολύ αργά, οπότε δεν θα πάψω ποτέ να επιρρίπτω κατηγορίες στον εαυτό μου.⁵⁴⁵ Αυτή η αυτομομφή λόγω καθυστερημένης άφιξης έγινε το επίκεντρο του ονείρου, παραστά-

θηκε όμως σε μια σκηνή όπου ο Brücke, ο δάσκαλος που λάτρευα στα φοιτητικά μου χρόνια, μου επιρρίπτει την κατηγορία με ένα φοβερό βλέμμα των γαλάζιων ματιών του. Θα δούμε σύντομα τι προκάλεσε αυτή τη μεταστροφή της σκηνής· την ίδια τη σκηνή το όνειρο δεν μπορεί να την αναπαραγάγει όπως ακριβώς την έζησα. Αφήνει μεν τα γαλάζια μάτια στον άλλον, δίνει όμως σε μένα τον ρόλο του εξοντωτή, μια αναστροφή που προφανώς είναι έργο της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας. Η ανησυχία για τη ζωή του φίλου μου, η κατηγορία για τη μη προσέλευσή μου, η ταπείνωσή μου (ήλθε «διακριτικά» στη Βιέννη, δηλαδή σε μένα), η ανάγκη μου να είμαι δικαιολογημένος λόγω ασθένειας, όλα αυτά συνθέτουν τη θύελλα συναισθημάτων που, όπως ένοιωσα σαφώς στο όνειρο, μαίνεται στην περιοχή των ονειρικών ιδεών.

Η αφορμή του ονείρου περιείχε όμως και κάτι άλλο, που είχε την αντίθετη επίδραση πάνω μου. Με τις δυσάρεστες ειδήσεις των πρώτων ημερών της εγχείρησης έλαβα και την υπόδειξη να μη μιλήσω για όλα αυτά με κανέναν, η οποία με προσέβαλε, διότι προϋπέθετε μια περιττή δυσπιστία στην εχεμύθειά μου. Ήξερα βέβαια ότι αυτή η εντολή δεν δόθηκε από τον φίλο μου, αλλά οφειλόταν σε αδεξιότητα ή σε υπερβολικό φόβο του διαμεσολαβητή αγγελιαφόρου, με ενόχλησε όμως πολύ η κρυμμένη μομφή, επειδή δεν ήταν εντελώς αδικαιολόγητη. Άλλες μομφές σαν τέτοιες, που «έχουν δόση αλήθειας», δεν «πιάνουν», όπως είναι γνωστό, δεν έχουν ερεθιστική δύναμη. Όχι βέβαια στην υπόθεση του φίλου μου, αλλά παλαιότερα, όταν ήμουν πολύ νεότερος, συνέβη κατά περιττό τρόπο να μεταφέρω μεταξύ δύο φίλων, που και οι δυο τους προς τιμή μου ήθελαν να αποκαλούν και μένα φίλο, κάτι που είχε πει ο ένας για τον άλλον. Δεν ξέχασα ούτε τις κατηγορίες που τότε είχα ακούσει. Ο ένας από τους δύο φίλους, ανάμεσα στους οποίους είχα σπείρει τότε τη διχόνοια με την ακριτομυθία μου, ήταν ο καθηγητής Fleischl, ο άλλος μπορεί να καλυφθεί με το μικρό όνομα Josef, το οποίο έφερε και ο φίλος και αντίπαλος P., που εμφανίζεται στο όνειρό μου.⁵⁴⁶

Η μομφή για έλλειψη εχεμύθειας μαρτυρείται στο όνειρο από τα στοιχεία *διακριτικά* και την ερώτηση του Fl. *πόσα από τα πράγματά του ανακοίνωσα στον P.* Η ανάμειξη αυτής της ανάμνησης [της παλαιότερης αδιακρισίας και των συνεπειών της] είναι όμως αυτή που μεταθέτει την κατηγορία για την καθυστερημένη προσέλευση από το παρόν στην περίοδο όπου εργαζόμουν στο εργαστήριο του Brücke, και καθώς αντικαθιστώ το δεύτερο πρόσωπο στη σκηνή εξόντωσης του ονείρου με έναν Josef, βάζω αυτή τη σκηνή να παραστήσει όχι μόνο την κατηγορία ότι έρχομαι πολύ αργά, αλλά και την άλλη, που υπόκειται σε εντονότερη απώθηση, ότι δεν μπορώ να κρατήσω κανέ-

να μυστικό για τον εαυτό μου. Οι εργασίες συμπύκνωσης και μετάθεσης, όπως και τα κίνητρά τους, είναι σε αυτή την περίπτωση οφθαλμοφανείς.

Η μικρή σήμερα προσβολή από την υπόδειξη να μην αποκαλύψω τίποτε [από την αρρώστια του Fl.] δέχεται όμως ενισχύσεις από βαθύτερες πηγές και έτσι φουσκώνει, για να γίνει ποταμός εχθρικών παρορμήσεων εναντίον προσώπων που στην πραγματικότητα αγαπώ. Η πηγή που προσφέρει την ενίσχυση αναβλύζει στην παιδική ηλικία. Ανέφερα ήδη [βλέπε πιο πάνω, κεφ. ΣΤ, τέλος] ότι οι θερμές μου φιλίες και έχθρες με συνομήλικους ανάγονται στην παιδική μου συναναστροφή με έναν κατά ένα χρόνο μεγαλύτερον ανιψιό μου, όπου αυτός ήταν ανώτερός μου, εγώ έμαθα νωρίς να αμύνομαι, ήμασταν αχώριστοι και ο ένας αγαπούσε τον άλλον, ενώ ενδιάμεσα, όπως μαρτυρούν οι μεγαλύτεροι, τσακωνόμασταν και *καταγγέλλαμε* ο ένας τον άλλον. Όλοι οι φίλοι μου είναι κατά κάποιον τρόπο ενσάρκώσεις αυτής της πρώτης μορφής, η οποία «νωρίς κάποτε φανερώθηκε στη θολή ματιά»,⁵⁴⁷ *φαντάσματα*. Ο ανιψιός μου ξαναήλθε στην εφηβική ηλικία και τότε παίξαμε μαζί τον Καίσαρα και τον Βρούτο. Ένας στενός φίλος και ένας μισητός εχθρός ήταν πάντοτε αναγκαίες απαιτήσεις της συναισθηματικής μου ζωής· πάντοτε ήξερα να αποκτώ και τους δυο και συχνά το ιδανικό της παιδικής ηλικίας επιτυγχανόταν σε τέτοιο βαθμό, ώστε φίλος και εχθρός συνέπιπταν στο ίδιο πρόσωπο, όχι φυσικά ταυτόχρονα ή σε επαναλαμβανόμενες εναλλαγές, όπως μπορούσε να συμβαίνει στα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας.

Εδώ δεν θα παρακολουθήσω με ποιόν τρόπο στην περίπτωση τέτοιων σχέσεων μια νωπή αφορμή συναισθήματος μπορεί να φθάσει ως την ανάλογη παιδική, για να υποκατασταθεί από αυτή στη συναισθηματική εκδήλωση. Αυτό υπάγεται στην ψυχολογία της ασυνείδητης σκέψης και θα έβρισκε τη θέση του σε μια ψυχολογική εξήγηση των νευρώσεων. Για τους σκοπούς της ερμηνείας των ονείρων ας υποθέσουμε ότι αναδύεται μια παιδική ανάμνηση ή ότι πλάθεται με τη φαντασία και έχει το ακόλουθο περιεχόμενο: Τα δύο παιδιά φιλονικούν για ένα αντικείμενο – ας μην εξετάσουμε ποιό είναι αυτό, μολονότι η μνήμη ή η πλάνη της μνήμης αναφέρονται σε ένα εντελώς συγκεκριμένο. Καθένα από τα παιδιά ισχυρίζεται ότι *ήλθε ενωρίτερα*, ότι έχει δηλαδή το προνόμιο· ακολουθεί διαπληκτισμός, η δύναμη υπερισχύει του δικαίου. Σύμφωνα με τα υποδηλωνόμενα από το όνειρο ενδέχεται να ήξερα πως έχω άδικο (*ενώ αντιλαμβάνομαι το λάθος μου*)· αυτή τη φορά όμως είμαι ο ισχυρότερος, παραμένω σταθερός στο πεδίο της μάχης, ο ηττημένος τρέχει στον πατέρα μου, που είναι παππούς του, με καταγγέλλει και εγώ υπερασπί-

ζομαι τον εαυτό μου με τα γνωστά από την αφήγηση του πατέρα μου λόγια: *Τον βάρε(σ)α, γιατί με βάρε(σ)ε*: έτσι αυτή η ανάμνηση ή ίσως φαντασίωση, που κατά την ανάλυση του ονείρου μου «κόλλησε» – χωρίς άλλη εγγύηση, δεν ξέρω πώς⁵⁴⁸ – είναι ένα ενδιάμεσο κομμάτι των ονειρικών ιδεών και συγκεντρώνει τα συναισθήματα που επικρατούν στις ονειρικές ιδέες, όπως μια γούρνα τα συρρέοντα νερά. Από εδώ κυλούν οι ονειρικές ιδέες μέσα από τους εξής δρόμους: Καλά να πάθεις που πρέπει να μου παραχωρήσεις τη θέση γιατί ήθελες να με εκτοπίσεις; Δεν σε χρειάζομαι, θα βρω άλλον για να παίξω κλπ. Ύστερα ανοίγουν οι δρόμοι, από τους οποίους αυτές οι σκέψεις εισρέουν πάλι στην ονειρική παράσταση. Ένα τέτοιο «*ôte-toi que je m'y mette*»⁵⁴⁹ ήταν και το περιεχόμενο της κατηγορίας που αναγκάστηκα κάποτε να επιρρίψω στον φίλο μου Josef [P.], που ήδη έχει πεθάνει. Είχε ακολουθήσει τα βήματά μου στο εργαστήριο του Brücke, εκεί όμως η προαγωγή ήταν δύσκολη. Κανένας από τους δύο βοηθούς δεν προωθήθηκε, οι νέοι ανυπομονούσαν. Ο φίλος μου, που ήξερε ότι τα περιθώρια της ζωής του ήταν περιορισμένα και δεν είχε στενούς δεσμούς με τον προϊστάμενό του, εξέφρασε την ανυπομονησία του πολλές φορές ανοικτά. Επειδή αυτός ο προϊστάμενος [Fleisch] ήταν βαριά άρρωστος, η επιθυμία να φύγει από τη μέση δεν είχε μόνο την έννοια: εκκένωση της θέσης λόγω προαγωγής, αλλά μπορούσε να έχει και μια δεύτερη, απρεπή σημασία. Μερικά χρόνια ενωρίτερα είχα φυσικά και εγώ την ίδια, αλλά πολύ ζωηρότερη επιθυμία, να καταλάβω μια θέση που είχε χηρέψει: όπου στον κόσμο υπάρχει ιεραρχία και προαγωγή, είναι ανοικτός ο δρόμος για επιθυμίες που είναι ανάγκη να καταπιέζονται. Ο πρίγκιπας Hal στον Shakespeare δεν μπορεί ούτε μπροστά στο κρεβάτι του άρρωστου πατέρα να αντισταθεί στον πειρασμό να δοκιμάσει κατά πόσο του πάει το στέμμα.⁵⁵⁰ Το όνειρο όμως τιμωρεί, όπως είναι κατανοητό, εκείνον και όχι εμένα γι' αυτή την αδυσώπητη επιθυμία.⁵⁵¹

«Επειδή ήταν αρχομανής, γιαυτό τον σκότωσα».⁵⁵² Επειδή δεν μπορούσε να περιμένει να του δώσει ο άλλος τη θέση, γιαυτό παραμερίσθηκε ο ίδιος. Αυτές οι σκέψεις με διακατείχαν, όταν είχα παραβρεθεί στα αποκαλυπτήρια του αγάλματος προς τιμήν του άλλου στο πανεπιστήμιο. Ένα μέρος της ικανοποίησης που ένοιωσα στο όνειρο σημαίνει λοιπόν: δίκαιη τιμωρία· καλά να πάθεις.

Στην κηδεία αυτού του φίλου [του P.] ένας νέος άντρας έκανε τη φαινομενικά αταίριαστη παρατήρηση: Ο ομιλητής θέλησε να πει ότι τώρα ο κόσμος δεν μπορεί να υπάρξει πια χωρίς αυτόν τον έναν άνθρωπο. Αντέδρασε μέσα του η εξανάσταση του αληθινού ανθρώπου, που η υπερβολή τού διατάραξε την οδύνη. Με αυτόν τον λόγο συν-

δέονται οι ονειρικές σκέψεις: Πράγματι κανένας δεν είναι αναντικατάστατος· πόσους δεν συνόδευσα στον τάφο· εγώ όμως ζω ακόμη, επιζώ μετά τον θάνατο όλων, παραμένω σταθερός στη θέση μου. Μια τέτοια σκέψη τη στιγμή που φοβούμαι μήπως δεν βρω πια ζωντανόν τον φίλο μου [Fliess], όταν φθάσω εκεί, έχει ως λογικό επακόλουθο τη χαρά μου για το γεγονός ότι και πάλι επιζώ μετά τον θάνατο κάποιου, ότι δεν πέθανα εγώ, αλλά εκείνος, ότι παραμένω σταθερός στη θέση μου όπως τότε στην παιδική σκηνή της φαντασίας μου. Αυτή η ικανοποίηση για τη διατήρηση της θέσης, που προέρχεται από την παιδική ηλικία, καλύπτει το κύριο μέρος του συναισθήματος που έγινε δεκτό στο όνειρο. Χαίρομαι που επιζώ και το εκφράζω με τον απλοϊκό εγωισμό του ανέκδοτου ανάμεσα στους συζύγους: «Αν πεθάνει ένας από μας, θα μετοικήσω στο Παρίσι». Είναι για την προσδοκία μου αυτονόητο ότι αυτός ο ένας δεν είμαι εγώ.

Δεν μπορεί κανείς να αποκρύψει ότι απαιτείται δύσκολη αυθυπέρβαση για να ερμηνεύσει και να ανακοινώσει τα δικά του όνειρα. Πρέπει να αποκαλύψει τον εαυτό του ως τον μόνο κακό άνθρωπο ανάμεσα σε όλες τις ευγενικές υπάρξεις με τις οποίες μοιράζεται τη ζωή του. Βρίσκω λοιπόν εντελώς κατανοητό ότι τα φαντάσματα υπάρχουν μόνον όσο τα θέλουμε και ότι μπορούν να εξαφανισθούν, αρκεί να το επιθυμήσουμε. Είναι λοιπόν εκείνο για το οποίο τιμωρήθηκε ο φίλος μου Josef. Τα φαντάσματα όμως είναι οι διαδοχικές ενσαρκώσεις του παιδικού μου φίλου· είμαι λοιπόν ικανοποιημένος για το γεγονός ότι διαρκώς αντικαθιστούσα αυτό το πρόσωπο· θα βρεθεί ασφαλώς ο αντικαταστάτης και γι' αυτόν που τώρα πάω να χάσω. Κανένας δεν είναι αναντικατάστατος.

Εδώ όμως πού είναι η λογοκρισία του ονείρου; Γιατί δεν εγείρει τις σθεναρότερες αντιρρήσεις της εναντίον αυτής της ιδέας της πιο ωμής φιλαυτίας και δεν μετατρέπει τη σύστοιχη ικανοποίηση σε βαρειά δυσαρέσκεια; Νομίζω επειδή άλλες μη επιλήψιμες σκέψεις για τα ίδια πρόσωπα καταλήγουν επίσης σε ικανοποίηση και με το συναισθημά τους καλύπτουν εκείνο που προέρχεται από την απαγορευμένη πηγή της παιδικής ηλικίας. Σε ένα άλλο στρώμα ιδεών είπα μέσα μου σε εκείνα τα πανηγυρικά αποκαλυπτήρια του αγάλματος: Έχασα τόσους πιστούς φίλους, τους μεν λόγω του θανάτου τους, τους άλλους λόγω διάλυσης της φιλίας· είναι παραταύτα ωραία που τους αντικατέστησα, που κέρδισα τον έναν, ο οποίος σημαίνει για μένα κάτι περισσότερο απότι μπορούσαν να σημαίνουν οι άλλοι και τον οποίο σε αυτή την ηλικία, που δεν αποκτά κανείς εύκολα νέους φίλους, θα τον κρατήσω για πάντα. Την ικανοποίηση για την αντικατάσταση του χαμένου φίλου μπορώ ανενόχλητα να τη μεταφέρω μέ-

σα στο όνειρο, καλυπτόμενη όμως πίσω της περνάει και η εχθρική ικανοποίηση που προέρχεται από την πηγή της παιδικής ηλικίας. Η παιδική τρυφερότητα συντελεί ασφαλώς στην ενίσχυση αυτής που σήμερα είναι δικαιολογημένη· αλλά και το παιδικό μίσος βρήκε τον δρόμο του προς το όνειρο.

Όμως στο όνειρο υπάρχει και μια σαφής ένδειξη για μια άλλη σκέψη, που επιτρέπεται να καταλήξει σε ικανοποίηση. Ο φίλος μου [Fliess] είχε γίνει προηγουμένως, μετά μακρά αναμονή, πατέρας ενός κοριτσιού. Ξέροντας πόσο είχε πενθήσει για τον πρόωγο θάνατο της αδελφής του του έγραφα ότι σε αυτό το παιδί θα μεταφέρει την αγάπη που έτρεφε για την αδελφή του· αυτό το μικρό κορίτσι θα τον έκανε να ξεχάσει επιτέλους την αναντικατάστατη απώλεια.

Έτσι λοιπόν και αυτή η σειρά συνδέεται με μια ενδιάμεση ιδέα του λανθάνοντος ονειρικού περιεχομένου, από την οποία διακλαδίζονται οι δρόμοι προς αντίθετες κατευθύνσεις: Κανένας δεν είναι αναντικατάστατος. Δες, μόνο *φαντάσματα*,⁵⁵³ όλα όσα χάσαμε, επανέρχονται. Και τώρα οι συνειρμικοί δεσμοί ανάμεσα στα αντιφατικά συστατικά στοιχεία των ονειρικών ιδεών γίνονται στενότεροι από το τυχαίο γεγονός ότι η μικρή κόρη του φίλου μου έχει το ίδιο όνομα με τη μικρή μου παιδική φίλη, την συνομήλική μου αδελφή του πιο μεγάλου στην ηλικία από τους φίλους και αντιπάλους μου. Με *ικανοποίηση* άκουσα το όνομα Pauline και για να υποδηλώσω αυτή τη σύμπτωση αντικατέστησα στο όνειρο έναν Josef με άλλον Josef και το βρήκα αδύνατο να καταπιέσω τα όμοια αρχικά γράμματα στα ονόματα Fl. και Fleischl. Από εδώ ξεκινάει ένας ειρμός σκέψεων και φθάνει στην ονοματοδοσία των δικών μου παιδιών. Θεώρησα σημαντικό να μην επιλεγούν ονόματα σύμφωνα με τον συρμό της εποχής, αλλά με αυτά να τιμηθεί η μνήμη αγαπημένων προσώπων. Με τα ονόματά τους τα παιδιά γίνονται «*φαντάσματα*». Και τέλος, η απόκτηση παιδιών δεν είναι για όλους μας η μόνη πρόσβαση στην *αθανασία*;

Για τα συναισθήματα του ονείρου δεν έχω να προσθέσω παρά μόνο λίγες παρατηρήσεις από μια διαφορετική σκοπιά. Στην ψυχή του κοιμώμενου μπορεί να υπάρχει μια συναισθηματική ροπή ως κυρίαρχο στοιχείο – αυτό που αποκαλούμε διάθεση – και να συγκαθορίζει το όνειρο. Αυτή η διάθεση μπορεί να προέρχεται από τα βιώματα και τους λογισμούς της ημέρας, ή οι πηγές της μπορεί να είναι σωματικές. [Βλέπε μέρος V, κεφ. Γ, τέλος]. Και στις δύο περιπτώσεις συνοδεύεται από ανάλογους λογισμούς. Το γεγονός ότι αυτό το παραστασιακό περιεχόμενο των ονειρικών ιδεών τη μια φορά ορίζει πρωτογενώς τη συναισθηματική τάση, ενώ την άλλη φορά

αφυπνίζεται δευτερογενώς από τη συναισθηματική διάθεση, η οποία πρέπει να εξηγηθεί σωματικά, είναι αδιάφορο για την ονειροπλασία. Αυτή υπόκειται πάντοτε στον περιορισμό ότι δεν μπορεί να παραστήσει παρά μόνον ό,τι είναι εκπλήρωση επιθυμίας και ότι μόνον από την επιθυμία μπορεί να αντλήσει την κινητήρια ψυχική δύναμη. Η εκάστοτε επίκαιρη διάθεση θα έχει την ίδια μεταχείριση όπως και η εκάστοτε αναδυόμενη αίσθηση κατά τη διάρκεια του ύπνου (βλέπε μέρος V, κεφ. Γ, τέλος), η οποία θεωρείται αμελητέα ή μεθερμηνεύεται υπό την έννοια της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας. Δυσάρεστες διαθέσεις κατά τη διάρκεια του ύπνου γίνονται κινητήριες δυνάμεις του ονείρου, καθώς προκαλούν έντονες επιθυμίες, τις οποίες το όνειρο οφείλει να εκπληρώσει. Το υλικό με το οποίο συνδέονται δέχεται τόση μεταποίηση, ώσπου να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την έκφραση της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας. Όσο πιο έντονο και όσο πιο κυρίαρχο είναι το στοιχείο της δυσάρεστης διάθεσης στις ονειρικές ιδέες, τόσο ασφαλέστερα οι καταπιεσμένες επιθυμίες θα εκμεταλλευθούν την ευκαιρία να παρασταθούν, αφού με την πραγματική ύπαρξη της δυσαρέσκειας, την οποία διαφορετικά θα έπρεπε να παραγάγουν από μόνες τους, βρίσκουν ήδη ολοκληρωμένο το δυσκολότερο μέρος της εργασίας για τη διείσδυσή τους στην παράσταση. Με αυτές τις παρατηρήσεις αγγίζουμε πάλι το πρόβλημα των ονείρων άγχους, τα οποία θα αποδειχθούν οριακή περίπτωση του ονειρικού έργου. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Δ].

Η ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ

Και τώρα ας στραφούμε στον τέταρτο από τους παράγοντες που συμμετέχουν στη διαμόρφωση του ονείρου.

Συνεχίζοντας την εξέταση του ονειρικού περιεχομένου με τον τρόπο που δείξαμε προηγουμένως, ερευνώντας δηλαδή εμφανή στοιχεία του ονειρικού περιεχομένου ως προς την προέλευσή τους από τις ονειρικές ιδέες, συναντούμε και μερικά άλλα στοιχεία, η εξήγηση των οποίων απαιτεί μια εντελώς νέα παραδοχή. Θυμίζω τις περιπτώσεις όπου ο ονειρευόμενος απορεί στο όνειρο, αγανακτεί, αντιστέκεται, και μάλιστα εναντίον ενός μέρους του ίδιου του ονειρικού περιεχομένου. Οι περισσότερες από αυτές τις τάσεις κριτικής μέσα στο όνειρο δεν κατευθύνονται κατά του ονειρικού περιεχομένου, αλλά καταδεικνύονται ως μέρη του ονειρικού υλικού, που έχουν παρθεί από αυτό και χρησιμοποιούνται με ταιριαστό τρόπο, όπως έδειξα πάνω σε κατάλληλα παραδείγματα. Μερικά όμως από αυτά τα φαινόμενα δεν αρμόζουν σε μια τέτοια αναγωγή· δεν μπορεί να βρεθεί κάτι αντίστοιχο μέσα στο ονειρικό υλικό. Τι σημαίνει π.χ. η όχι και τόσο σπάνια κριτική μέσα στο όνειρο: Αυτό βέβαια είναι απλώς όνειρο; [Βλέπε πιο πάνω, κεφ. Γ, τέλος]. Είναι μια πραγματική κριτική του ονείρου, όπως θα μπορούσα να την ασκήσω και σε κατάσταση αγρύπνιας· ακόμη πιο συχνά προηγείται ένα οδυνηρό συναίσθημα, το οποίο μετά τη διαπίστωση της ονειρικής κατάστασης καταπραύνεται. Η σκέψη: «Αυτό βέβαια είναι απλώς όνειρο» κατά τη διάρκεια του ονείρου έχει όμως τον ίδιο στόχο με όσα λέγονται πάνω στην ανοικτή σκηνή από το στόμα της ωραίας Ελένης του Offenbach:⁵⁵⁴ Θέλει να μειώσει τη σημασία όσων μόλις βιώθηκαν και να διευκολύνει την ανοχή όσων θα ακολουθήσουν. Αποσκοπεί στο αποκοίμισμα μιας ορισμένης αρχής, η οποία στη δεδομένη στιγμή θα είχε κάθε λόγο να κινηθεί και να απαγορεύσει τη συνέχιση του ονείρου ή της σκηνής. Είναι όμως πιο βολικό για τον ονειρευόμενο να συνεχίσει τον ύπνο του και να ανεχθεί το όνειρο, «αφού δεν είναι παρά μόνον όνειρο». Υποθέτω ότι η περιφρονητική κριτική: Αυτό βέβαια είναι απλώς όνειρο, εμφανίζεται στο όνειρο, όταν η λογοκρισία, που δεν κοιμάται ποτέ, νοιώθει ότι έχει αιφνιδιασθεί από το όνειρο που αυτή ήδη επέτρεψε. Είναι πολύ αργά για να το καταστείλει, οπότε με αυτή την παρατήρηση θέλει να αποτρέψει το άγχος, ή την οδυνηρή αίσθηση, που αναδύεται ως αντίδραση στο όνειρο. Είναι μια εκδήλωση της *στερνής γνώσης* από τη μεριά της ψυχικής λογοκρισίας.

Αυτό το παράδειγμα μας προσφέρει όμως μια άψογη απόδειξη

ότι δεν προέρχονται από τις ονειρικές ιδέες όλα τα στοιχεία που περιέχει το όνειρο, αλλά ότι μια ψυχική λειτουργία, αδιαχώριστη από την άγρυπνη σκέψη μας, μπορεί να συμβάλει στο ονειρικό περιεχόμενο. Το ερώτημα είναι τώρα αν αυτό συμβαίνει μόνο κατ' εξαίρεση ή μήπως η ψυχική αρχή, που κατά τα άλλα ενεργεί μόνον ως λογοκρισία, έχει κανονική συμμετοχή στη διαμόρφωση του ονείρου.

Πρέπει να αποφανθούμε αταλάντευτα υπέρ της δεύτερης εκδοχής. Είναι αναμφίβολο ότι η λογοκριτική αρχή, την επιρροή της οποίας ως τώρα γνωρίσαμε μόνο σε περιορισμούς και περικοπές στο ονειρικό περιεχόμενο, ευθύνεται επίσης για παρενθήκες και προσαυξήσεις. Αυτές οι παρενθήκες είναι συνήθως ευδιάγνωστες· αναφέρονται διστακτικά, εισάγονται με ένα «σαν να», δεν έχουν καθ' εαυτές ιδιαίτερη ζωντάνια και παρεμβάλλονται πάντοτε σε σημεία όπου πρόκειται να συνδεθούν δύο μέρη του ονειρικού περιεχομένου, να συναφθεί μια σχέση μεταξύ τους. Παρουσιάζουν μικρότερη εμπεισιμότητα στη μνήμη απότι τα γνήσια προϊόντα του ονειρικού υλικού· αν το όνειρο περιέλθει στη λήθη, αυτές ξεχνιούνται πρώτες, και υποθέτω σοβαρά ότι το παράπονο που ακούγεται συχνά, πως ονειρευθήκαμε πολλά πράγματα, αλλά ξεχάσαμε τα περισσότερα και συγκρατούμε μόνον αποσπάσματα [βλέπε πιο πάνω, κεφ. Α, αρχή], οφείλεται στη γρήγορη απώλεια αυτών ακριβώς των συγκολλητικών σκέψεων. Στην πλήρη ανάλυση αυτές οι παρενθήκες αποκαλύπτονται μερικές φορές από το γεγονός ότι σε αυτές δεν ανταποκρίνεται κανένα υλικό από τις ονειρικές ιδέες. Και όμως, αν κρίνουμε προσεκτικά, αυτή η περίπτωση είναι η σπανιότερη· τις περισσότερες φορές πάντως οι συνδετικές σκέψεις μπορούν να αναχθούν σε υλικό των ονειρικών ιδεών, το οποίο όμως δεν θα μπορούσε να διεκδικήσει μια θέση στο όνειρο ούτε βάσει του δικού του σθένους ούτε λόγω υπερχαθορισμού. Η ψυχική λειτουργία που εξετάζουμε τώρα δεν φθάνει, όπως φαίνεται, παρά μόνο σε ακραίες περιπτώσεις να πλάσει κάτι το νέο· όσο είναι δυνατόν, αξιοποιεί ό,τι από το ονειρικό υλικό μπορεί να θεωρήσει κατάλληλο.

Αυτό που χαρακτηρίζει και προδίδει αυτό το μέρος της εργασίας του ονείρου είναι η μεροληπτική τάση του.⁵⁵⁵ Αυτή η λειτουργία ακολουθεί μια τακτική παρόμοια με εκείνη που ο ποιητής κακεντρέχως αποδίδει στον φιλόσοφο: με τα κουρέλια και τα μπαλώματά της στουπώνει τα κενά στη δομή του ονείρου.⁵⁵⁶ Το αποτέλεσμα της προσπάθειάς της είναι ότι το όνειρο παύει να δίνει την εντύπωση του παράλογου και ασυνάρτητου και πλησιάζει το πρότυπο ενός κατανοητού βιώματος. Όμως η προσπάθεια δεν στέφεται κάθε φορά από πλήρη επιτυχία. Δημιουργούνται έτσι όνειρα που σε μια επιφανειακή θεώρηση φαίνονται ίσως εντελώς λογικά και άψογα· ξεκι-

νούν από μια πιθανή κατάσταση, την οδηγούν μέσα από μη αντιφατικές μεταλλαγές και φθάνουν σε ένα τέλος που δεν ξενίζει, αν και αυτό το τελευταίο συμβαίνει σπανιότατα. Αυτά τα όνειρα έχουν δεχθεί την πιο βαθειά επεξεργασία από την ψυχική λειτουργία που μοιάζει με την άγρυπνη σκέψη· φαίνεται πως έχουν νόημα, αλλά αυτό το νόημα απέχει από την πραγματική σημασία του ονείρου περισσότερο από οτιδήποτε. Όταν τα αναλύσουμε, αποκτούμε την πεποίθηση ότι εδώ η δευτερογενής επεξεργασία του ονείρου έχει μεταχειρισθεί το υλικό με τον πιο ελεύθερο τρόπο και διατήρησε ελάχιστες από τις σχέσεις του. Είναι όνειρα για τα οποία θα μπορούσε να πει κανείς ότι έχουν ερμηνευθεί ήδη μια φορά, προτού τα ερμηνεύσουμε σε κατάσταση αγρύπνιας.⁵⁵⁷ Σε άλλα όνειρα αυτή η επεξεργασία με τη μεροληπτική τάση ευδοκίμει μόνο κατά μέρος· ως ένα σημείο φαίνεται πως υπάρχει συνοχή, ύστερα το όνειρο γίνεται ανόητο και συγκεχυμένο, για να αποκτήσει ίσως και πάλι στην εξέλιξή του την επίφαση της λογικότητας. Σε άλλα όνειρα η επεξεργασία αποτυγχάνει εντελώς· έχουμε μπροστά μας έναν ανόητο σωρό αποσπασματικών περιεχομένων και δεν βρίσκουμε άκρη.

Σε αυτή την τέταρτη από τις δυνάμεις που διαμορφώνουν το όνειρο, η οποία σύντομα θα μας φαίνεται γνωστή — στην πραγματικότητα είναι ο μόνος γενικότερα γνώριμος από τους διαμορφωτικούς παράγοντες του ονείρου —, δεν θα ήθελα να αρνηθώ αμετάκλητα την ικανότητα να συμβάλλει δημιουργικά στο όνειρο. Ασφραγώς όμως και η επιρροή της, όπως και αυτή των άλλων τριών, εξωτερικεύεται προπάντων στην προτίμηση και επιλογή ήδη διαμορφωμένου ψυχικού υλικού των ονειρικών ιδεών. Υπάρχει τώρα μια περίπτωση όπου αυτή η δύναμη απαλλάσσεται από την εργασία, με την οποία τρόπον τινά χτίζει μια πρόσοψη ως προσθήκη στο όνειρο, αφού στο υλικό των ονειρικών ιδεών προϋπάρχει ήδη μια τέτοια κατασκευή που περιμένει τη χρησιμοποίησή της. Το στοιχείο των ονειρικών ιδεών που έχω τώρα υπόψη μου συνηθίζω να το αποκαλώ «φαντασίωση»· για να αποφευχθούν τυχόν παρανοήσεις, κατονομάζω αμέσως ως ανάλογο της στην άγρυπνη ζωή το *ονειροπόλημα*.⁵⁵⁸ Ο ρόλος αυτού του στοιχείου στην ψυχική μας ζωή δεν έχει ειπωθεί και αποκαλυφθεί ακόμη από τους ψυχιάτρους στις πραγματικές του διαστάσεις· ο M. Benedikt έκανε με τις εκτιμήσεις του μια αρχή, που κατά την κρίση μου υπόσχεται πολλά.⁵⁵⁹ Η σημασία του ονειροπολήματος δεν ξέφυγε από την οξυδέρκεια των λογοτεχνών· γενικότερα γνωστή είναι η περιγραφή των ονειροπολημάτων ενός από τα δευτερεύοντα πρόσωπα του μυθιστορήματος *Ο βαθύπλουτος* του A. Daudet. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Β, αρχή]. Η μελέτη των ψυχονευρώσεων οδηγεί στην απροσδόκητη ανακάλυψη ότι αυτές οι φαντασιώσεις ή τα ονειροπο-

λήματα αποτελούν τα τελικά προστάδια των υστερικών συμπτωμάτων — τουλάχιστον μιας σειράς από αυτά· τα υστερικά συμπτώματα δεν συνδέονται με τις ίδιες τις αναμνήσεις, αλλά με τις φαντασιώσεις που βασίζονται στις αναμνήσεις. Η συχνή εμφάνιση συνειδητών ονειροπολημάτων κάνει αυτά τα μορφώματα προσιτά στη γνώση μας· όπως υπάρχουν όμως τέτοιες συνειδητές φαντασιώσεις, έτσι παρουσιάζονται και άφθονες ασυνείδητες, οι οποίες λόγω του περιεχομένου τους και της προέλευσής τους από το απωθημένο υλικό μένουν κατ' ανάγκη ασυνείδητες. Μια βαθύτερη εξέταση των χαρακτηριστικών αυτών των ονειροπολημάτων μάς διδάσκει πόσο δικαιολογημένα αυτά τα πλάσματα της φαντασίας έλαβαν την ίδια ονομασία όπως τα νυχτερινά νοητικά προϊόντα μας, δηλαδή *όνειρα*. Τα κοινά σημεία με τα νυχτερινά όνειρα αφορούν ένα ουσιαστικό μέρος των ιδιοτήτων τους· η διερεύνησή τους θα μπορούσε στην πραγματικότητα να μας είχε ανοίξει την πιο σύντομη και πιο καλή πρόσβαση στην κατανόηση των νυχτερινών ονείρων.

Όπως και τα όνειρα, είναι εκπληρώσεις επιθυμιών· βασίζονται όπως και αυτά κατά ένα μεγάλο μέρος σε βιώματα της παιδικής ηλικίας και απολαμβάνουν μια ορισμένη χαλάρωση της λογοκρισίας αναφορικά με τα πλάσματά τους. Ανιχνεύοντας τη δομή τους αντιλαμβανόμαστε πως το κίνητρο της επιθυμίας, που δρα στην παραγωγή τους, έχει φέρει άνω κάτω το υλικό από το οποίο είναι δομημένα, το έχει ανακατατάξει και ανασυναρμολογήσει σε νέο σύνολο. Απέναντι στις παιδικές αναμνήσεις, στις οποίες ανάγονται, διατηρούν περίπου την ίδια σχέση όπως μερικά ανάκτορα μπαρόκ στη Ρώμη απέναντι στα αρχαία ερείπια, από τα οποία έχουν ληφθεί οι τετραγωνισμένες πέτρες και οι στύλοι ως υλικό για τη δόμηση των νεότερων μορφών.

Στη «δευτερογενή επεξεργασία» του ονειρικού περιεχομένου, την οποία έχουμε αποδώσει στον τέταρτο ονειροπλαστικό μας παράγοντα, ξαναβρίσκουμε την ίδια δραστηριότητα, που μπορεί να εκδηλώνεται κατά τη δημιουργία των ονειροπολημάτων ανεμπόδιστη από άλλες επιρροές. Θα μπορούσαμε χωρίς άλλο να πούμε ότι αυτός ο τέταρτος παράγων μας επιζητεί να διαμορφώσει από το υλικό που του προσφέρεται *κάτι σαν ονειροπόλημα*. Όπου όμως ένα τέτοιο ονειροπόλημα έχει ήδη διαμορφωθεί στο πλαίσιο των ονειρικών ιδεών, αυτός ο παράγων της εργασίας του ονείρου θα προτιμήσει να γίνει κύριός του και να το προωθήσει στο ονειρικό περιεχόμενο. Υπάρχουν τέτοια όνειρα, που συνίστανται μόνο στην αναπαραγωγή ενός ονειροπολήματος, το οποίο έμεινε ίσως ασυνείδητο, όπως π.χ. το όνειρο του αγοριού ότι πορεύεται σε ένα άρμα μαζί με τους ήρωες του τρωικού πολέμου [μέρος III, τέλος]. Το όνειρό μου «Au-

todidasker» [μέρος VI, κεφ. Β, V], τουλάχιστον το δεύτερο μέρος, είναι πιστή αναπαραγωγή μιας πράγματι αθώας φαντασίωσης γύρω από τη συναναστροφή μου με τον καθηγητή Ν. Το γεγονός ότι πιο συχνά η προϋπάρχουσα φαντασίωση αποτελεί μόνον ένα μέρος του ονείρου ή ότι μόνον ένα τμήμα της περνάει στο ονειρικό περιεχόμενο σχετίζεται με τις περίπλοκες προϋποθέσεις που πρέπει να εκπληρώσει το όνειρο κατά τη γένεσή του. Γενικά τότε η φαντασίωση έχει την ίδια μεταχείριση όπως και κάθε άλλο συστατικό στοιχείο του λανθάνοντος υλικού· συχνά όμως αναγνωρίζεται μέσα στο όνειρο ως ενιαίο σύνολο. Στα όνειρά μου υπάρχουν συχνά μέρη που ξεχωρίζουν, επειδή δίνουν μια εντύπωση διαφορετική από τα άλλα. Μου φαίνονται πως κυλούν καλύτερα, έχουν μεγαλύτερη συνοχή, αλλά είναι και πιο φευγαλέα από άλλα μέρη του ίδιου ονείρου· ξέρω ότι είναι ασυνείδητες φαντασιώσεις, που φθάνουν στο όνειρο μαζί με κάτι άλλο, αλλά ποτέ δεν κατάφερα να προσδιορίσω μια τέτοια φαντασίωση. Εξάλλου αυτές οι φαντασιώσεις συνωθούνται, συμπυκνώνονται, αλληλοεπικαλύπτονται κλπ., όπως και όλα τα άλλα συστατικά των ονειρικών ιδεών. Υπάρχουν όμως μεταβατικά στάδια, από την περίπτωση όπου μπορούν να εκπροσωπούν σχεδόν αμετάβλητες το ονειρικό περιεχόμενο, ή τουλάχιστον την πρόσοψη του ονείρου, ως την αντίθετη περίπτωση, όπου εκπροσωπούνται μόνον από ένα στοιχείο τους ή από μία υπαινικτική αναφορά σε ένα στοιχείο του ονειρικού περιεχομένου. Καθοριστικό για την τύχη των φαντασιώσεων ως ονειρικών ιδεών παραμένει προφανώς το ζήτημα των πλεονεκτημάτων που προσφέρουν απέναντι στις απαιτήσεις της λογοκρισίας και της ανάγκης για συμπύκνωση.

Επιλέγοντας παραδείγματα για την ερμηνεία των ονείρων απέφυγα να συμπεριλάβω όνειρα όπου παίζουν σημαντικό ρόλο οι ασυνείδητες φαντασιώσεις, διότι η εισαγωγή αυτού του ψυχικού στοιχείου θα απαιτούσε εκτεταμένες αναφορές στην ψυχολογία της ασυνείδητης σκέψης. Δεν μπορώ όμως και να παρακάμψω εντελώς τη «φαντασίωση» σε αυτό το πλαίσιο αναφοράς, διότι συχνά εισέρχεται ολόκληρη στο όνειρο και ακόμη πιο συχνά διαφαίνεται καθαρά. Θα παραθέσω ακόμη ένα όνειρο, το οποίο, καθώς φαίνεται, συντίθεται από δύο διαφορετικές, αντίθετες μεταξύ τους φαντασιώσεις, που σε μερικά σημεία συμπύκνουν· από αυτές η μία είναι η επιφανειακή, ενώ η άλλη είναι σαν να ερμηνεύει την πρώτη.⁵⁶⁰

Το όνειρο — είναι το μόνο για το οποίο δεν έχω ακριβείς σημειώσεις — έχει περίπου ως εξής: Ο ονειρευόμενος — ένας ανύπαντρος νέος άντρας — κάθεται στην ταβέρνα όπου συχνάζει και την οποία βλέπει σωστά· έρχονται πολλοί που θέλουν να τον πάρουν, ανάμεσα

τους ένας που θέλει να τον συλλάβει. Ο ονειρευόμενος λέει στους ομοτράπεζούς του: Θα πληρώσω αργότερα, θα επιστρέψω. Αυτοί όμως φωνάζουν ειρωνικά: Τα ξέρουμε, όλοι αυτό λένε. Ένας πελάτης τού φωνάζει, καθώς αυτός απομακρύνεται: Πάλι χάνεται ένας. Ο ονειρευόμενος οδηγείται σε έναν στενό εσωτερικό χώρο, όπου βρίσκει μια γυναίκα με ένα παιδί στην αγκαλιά. Ένας από τους συνοδούς του λέει: Είναι ο κύριος Müller. Ένας αστυνόμος, ή δημόσιος υπάλληλος άλλης υπηρεσίας, που ξεφυλλίζει ένα πακέτο σημειωμάτων ή εντύπων επαναλαμβάνει: Müller, Müller, Müller. Τελικά θέτει στον ονειρευόμενο μια ερώτηση, στην οποία αυτός απαντά με το «ναι». Ύστερα ο τελευταίος στρέφει το βλέμμα του προς τη γυναίκα και παρατηρεί ότι αυτή απέκτησε μεγάλο μούσι.

Είναι εύκολο να ξεχωρίσουμε τα δύο μέρη. Το *επιφανειακό* είναι μια *φαντασίωση σύλληψης*, την οποία, όπως φαίνεται, έπλασε η εργασία του ονείρου. Πίσω όμως από αυτή είναι ορατό το υλικό που υποβλήθηκε σε ελαφρό ανασχηματισμό από την εργασία του ονείρου, η *φαντασίωση της παντρείας*, και τα χαρακτηριστικά που μπορούν να είναι κοινά και στις δύο διακρίνονται πάλι με ιδιαίτερη σαφήνεια, όπως σε μια μεικτή φωτογραφία του Galton. Η υπόσχεση του ως εκείνη τη στιγμή ανύπαντρου, ότι θα επιστρέψει στο στέκι του, η δυσπιστία των πονηρεμένων από τις πολλές εμπειρίες θαμώνων, η φράση που του φώναξε κάποιος από πίσω: Πάλι χάνεται (παντρεύεται) ένας, όλα αυτά είναι χαρακτηριστικά που γίνονται εύκολα κατανοητά και για την άλλη ερμηνεία. Το ίδιο ισχύει και για το «ναι», τη συγκατάθεσή του απέναντι στον δημόσιο υπάλληλο. Το ξεφύλλισμα των χαρτιών με την επανάληψη του ίδιου ονόματος ανταποκρίνεται σε ένα κατώτερο, αλλά ευδιάκριτο γνώρισμα της τελετής του γάμου, την ανάγνωση μπροστά σε άλλους των συγχαρητήριων τηλεγραφημάτων, που φθάνουν κατά στοίβες και απευθύνονται όλα στο ίδιο όνομα. Με την προσωπική εμφάνιση της νύφης σε αυτό το όνειρο η φαντασίωση της παντρείας νίκησε μάλιστα τη φαντασίωση της σύλληψης, η οποία την επικάλυπτε. Το γεγονός ότι αυτή η νύφη τελικά παρουσιάζεται με μούσι, μπόρεσα να το εξηγήσω ζητώντας πληροφορίες, αφού ανάλυση δεν έγινε. Την προηγούμενη ημέρα ο ονειρευόμενος, όταν περνούσε από έναν δρόμο με έναν φίλο του, που έχει την ίδια εχθρική στάση απέναντι στον γάμο, επέστησε την προσοχή αυτού του φίλου σε μια καστανή καλλονή, που ερχόταν από την απέναντι πλευρά του δρόμου. Ο φίλος όμως παρατήρησε: Ναι, αρκεί μόνο αυτές οι γυναίκες να μην έβγαζαν με τα χρόνια γένεια όπως οι πατεράδες τους.

Φυσικά δεν λείπουν ούτε από αυτό το όνειρο τα στοιχεία, στα οποία η ονειρική παραμόρφωση έχει κάνει δουλειά σε βάθος. Έτσι

η φράση: «Θα πληρώσω αργότερα» μπορεί να στοχεύει στην αναμενόμενη με φόβο συμπεριφορά του πεθερού αναφορικά με την προίκα. Είναι φανερό ότι ο ονειρευόμενος έχει πολλούς ενδοιασμούς να δοθεί με ευχαρίστηση στη φαντασίωση της παντρειάς. Ένας από αυτούς τους ενδοιασμούς, ότι με την παντρειά θα χάσει την ελευθερία του, εκφράστηκε με τη μετατροπή της σε σκηνή σύλληψης.

Αν θελήσουμε να επανέλθουμε στην ιδέα ότι η εργασία του ονείρου προτιμά να χρησιμοποιεί μια προϋπάρχουσα φαντασίωση, αντί να συνθέτει μια καινούργια από το υλικό των ονειρικών ιδεών, με αυτή την ανακάλυψη λύνουμε ίσως ένα από τα πιο ενδιαφέροντα αινίγματα του ονείρου. Στο μέρος I, κεφ. Γ, 1 παρουσίασα το όνειρο του Maugy, ο οποίος, χτυπημένος στον αυχένα από μια μικρή σανίδα, ξύπνησε με ένα μακροσκελές όνειρο, ένα ολόκληρο μυθιστόρημα με θέμα από την εποχή της μεγάλης επανάστασης. Αφού το όνειρο εμφανίζεται από τον ονειρευόμενο ως συνεκτικό και σχετίζεται εξ ολοκλήρου με την εξήγηση του αφυπνιστικού ερεθίσματος, για την πραγματοποίηση του οποίου ο ίδιος δεν μπορούσε να έχει ιδέα, δεν απομένει παρά μόνον η υπόθεση ότι όλο αυτό το πλούσιο όνειρο έχει συντεθεί και διαδραματισθεί κατ' ανάγκη στο σύντομο διάστημα ανάμεσα στην πτώση της σανίδας πάνω στους αυχενικούς σπονδύλους και την αφύπνισή του από αυτό το χτύπημα. Δεν θα τολμούσαμε να αποδώσουμε τέτοια ταχύτητα στη νοητική εργασίω σε κατάσταση αγρύπνιας και έτσι θα φθάναμε να αναγνωρίσουμε στην εργασία του ονείρου το προνόμιο να επιταχύνει με αξιοσημείωτο τρόπο τη ροή των γεγονότων.

Αυτό το συμπέρασμα, που δεν άργησε να γίνει δημοφιλές, αμφισβητήθηκε έντονα από νεότερους συγγραφείς (Le Lograin, 1894 και 1895· Egger, 1895 κ.ά.). Ενμέρει έθεσαν υπό αμφισβήτηση την ακρίβεια στην απόδοση του ονείρου από τον Maugy και ενμέρει προσπάθησαν να εξηγήσουν ότι η ταχύτητα των άγρυπνων νοητικών μας λειτουργιών δεν είναι μικρότερη από αυτή που μπορεί κανείς να αναγνωρίσει χωρίς περιορισμούς στη λειτουργία του ονείρου. Η συζήτηση ξετυλίγει βασικά ερωτήματα που δεν πιστεύω ότι μπορούν να εκκαθαρισθούν στο προσεχές μέλλον. Πρέπει όμως να ομολογήσω ότι η επιχειρηματολογία, π.χ. του Egger, ειδικά εναντίον του ονείρου καρατόμησης του Maugy δεν με έπεισε. Θα πρότεινα την ακόλουθη εξήγηση γι' αυτό το όνειρο: Θα ήταν λοιπόν τόσο απίθανο να υποθέσουμε ότι το όνειρο του Maugy αντιπροσωπεύει μια φαντασίωση, που είχε διατηρηθεί πολλά χρόνια έτοιμη στη μνήμη του και αφυπνίσθηκε — θα έλεγα: *ήλθε η σειρά της να παίξει* — τη στιγμή της αναγνώρισης του αφυπνιστικού ερεθίσματος; Παύει τότε να

υπάρχει όλη αυτή η δυσκολία για τον ονειρευόμενο, να συνθέσει μια τόσο μακροσκελή ιστορία με όλες της τις λεπτομέρειες στο τόσο σύντομο διάστημα που έχει στη διάθεσή του· η ιστορία ήταν ήδη συντεθειμένη. Αν η σανίδα είχε πλήξει τον Maugy σε κατάσταση αγρύπνιας, τότε θα υπήρχε ας πούμε περιθώριο για τη σκέψη: Αυτό είναι πράγματι σαν εκτέλεση με λαιμητόμο. Καθώς όμως η σανίδα πέφτει πάνω του στον ύπνο, η εργασία του ονείρου χρησιμοποιεί το εισερχόμενο ερέθισμα ταχύτατα για την παραγωγή της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας, σαν να σκέφθηκε (αυτό πρέπει να το εννοήσουμε εντελώς μεταφορικά): «Είναι μια καλή ευκαιρία να πραγματοποιηθεί η κατ' επιθυμίαν φαντασίωση που έπλασα τότε και τότε διαβάζοντας». Το γεγονός ότι το μυθιστόρημα του ονείρου είναι σαν αυτά που ένας νεαρός συνηθίζει να πλάθει υπό την επιρροή ερεθιστικών εντυπώσεων μου φαίνεται αδιαμφισβήτητο. Ποιός δεν θα αισθανόταν αιχμαλωτισμένος – προπάντων όταν είναι Γάλλος και ιστορικός του πολιτισμού – διαβάζοντας τις περιγραφές της εποχής του τρόμου, όπου οι ευγενείς, άντρες και γυναίκες, ο ανθός του έθνους, έδειχνε πώς μπορεί κανείς να πεθαίνει με ευθυμία ψυχής διατηρώντας τη φρεσκάδα του πνεύματος και τη λεπτότητα των τρόπων ζωής ως την μοιραία εκπνοή; Πόσο δελεαστικό να φαντασθεί κανείς τον εαυτό του μέσα εκεί σαν έναν από τους νέους άντρες, που αποχαιρετούν την κυρία με χειροφίλημα, για να ανεβούν ατρόμητοι στο ικρίωμα! Ή, αν το κεντρικό κίνητρο της φαντασίωσης ήταν η φιλοδοξία, να έλθει κανείς στη θέση εκείνων των ισχυρών ατόμων, που μόνο με τη δύναμη των ιδεών τους και της πύρινης ρητορείας τους κυβερνούν την πόλη, στην οποία τότε χτυπάει με σπασμούς η καρδιά της ανθρωπότητας, που από πεποίθηση στέλνουν στον θάνατο χιλιάδες ανθρώπους και χαράζουν τον δρόμο του μετασχηματισμού της Ευρώπης, ενώ ούτε και οι ίδιοι είναι σίγουροι για τα κεφάλια τους και μια μέρα τα τοποθετούν κάτω από τη λαιμητόμο, π.χ. στον ρόλο των μετριοπαθών (girondins) ή του ήρωα Δαντών; Μια ένδειξη ότι η φαντασία του Maugy ήταν πράγματι φιλόδοξη είναι ο προσδιορισμός που διατηρήθηκε στη μνήμη: «συνοδευόμενος από αμέτρητο πλήθος ανθρώπων».

Αυτή η από καιρό έτοιμη φαντασίωση δεν χρειάζεται όμως να διαδραματισθεί ολόκληρη κατά τη διάρκεια του ύπνου· αρκεί απλώς να «θιγεί». Το εννοώ ως εξής: Αν παιχθούν μερικές μουσικές νότες και κάποιος όπως στον *Δον Ζουάν* πει: Είναι από τους *Γάμους του Φιγκαρό* του Mozart, τότε σηκώνονται ξαφνικά μέσα μου κύματα αναμνήσεων, από τις οποίες την επόμενη στιγμή τίποτε ξεχωριστό δεν μπορεί να φθάσει στη συνείδηση. Το σύνθημα παίζει τον ρόλο του σταθμού της πρώτης εκκίνησης, από την οποία τίθεται σε ταυτό-

χρονη κίνηση μια συνολική περιοχή. Τα πράγματα δεν πρέπει να είναι διαφορετικά στην ασυνείδητη σκέψη. Από το αφυπνιστικό ερέθισμα κινητοποιείται ο ψυχικός σταθμός που ανοίγει μια πρόσβαση σε ολόκληρη τη φαντασίωση της καρατόμησης. Αυτή όμως δεν διατρέχει ακόμη ολόκληρη την πορεία της κατά τη διάρκεια του ύπνου, αλλά μόνο στην ανάμνηση του αφυπνισμένου. Μόλις ξυπνήσει κανείς, θυμάται στις λεπτομέρειές της τη φαντασίωση που ως σύνολο είχε θιγεί στο όνειρο. Εδώ δεν υπάρχουν πειστήρια ότι θυμάται κανείς πράγματι κάτι που ονειρεύθηκε. Μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει την ίδια εξήγηση, ότι πρόκειται για έτοιμες φαντασιώσεις που κινητοποιούνται ως σύνολο από το αφυπνιστικό ερέθισμα, και για άλλα όνειρα που προκαλούνται από το αφυπνιστικό ερέθισμα, π.χ. για το όνειρο μάχης του Ναπολέοντα πριν από την έκρηξη μιας ωρολογιακής βόμβας. [Βλέπε μέρος I, κεφ. Γ, 1, καθώς και μέρος V, κεφ. Γ]. Ανάμεσα στα όνειρα⁵⁶¹ που συνέλεξε η Justine Tobowolska στη διατριβή της για τη φαινομενική χρονική διάρκεια του ονείρου το πιο πειστικό από όλα μου φαίνεται πως είναι εκείνο του Casimir Bonjour, ενός θεατρικού συγγραφέα, το οποίο ανακοίνωσε ο Macario (1857 [46]).⁵⁶² Αυτός ο συγγραφέας θέλησε να παρευρεθεί ένα βράδυ στην προεμιέρα ενός έργου του, αλλά πολύ κουρασμένος αποκοιμήθηκε στο κάθισμά του στο παρασκήνιο τη στιγμή που άνοιγε η αυλαία. Στον ύπνο του διέτρεξε και τις πέντε πράξεις του έργου του και παρατήρησε τα πολλά και διάφορα δείγματα συγκίνησης που εκδήλωσε το κοινό στις επιμέρους σκηνές. Μόλις τελείωσε η παράσταση άκουσε πανευτυχής να αναγγέλλεται το όνομά του μέσα σε ζωηρότατες επευφημίες. Ξαφνικά ξύπνησε. Δεν ήθελε να πιστέψει στα μάτια του και στα αυτιά του· η παράσταση δεν είχε προχωρήσει πέρα από τους πρώτους στίχους της πρώτης σκηνής· δεν μπορούσε να είχε κοιμηθεί περισσότερο από δύο λεπτά. Δεν θα ήταν ασφαλώς πολύ τολμηρό να ισχυρισθούμε ότι η παρακολούθηση των πέντε πράξεων του δράματος και της συμπεριφοράς του κοινού στα επιμέρους σημεία του έργου δεν χρειάζεται να είναι πρωτογενής σύνθεση του ονείρου, αλλά μπορεί να αποτελεί επανάληψη της αποπερατωμένης φαντασίωσης υπό την προαναφερόμενη έννοια. Η Tobowolska τονίζει μαζί με άλλους συγγραφείς ως κοινά χαρακτηριστικά των ονείρων με ραγδαία ροή των παραστάσεων δύο στοιχεία: αυτά τα όνειρα φαίνονται ιδιαίτερα συνεκτικά, σε αντίθεση προς άλλα όνειρα, και η ανάμνησή τους είναι μάλλον συνοπτική παρά λεπτομερής. Αυτά όμως ακριβώς είναι τα γνωρίσματα που θα έπρεπε να αποδοθούν στις έτοιμες φαντασιώσεις που θίγονται από την εργασία του ονείρου, ένα συμπέρασμα στο οποίο βέβαια δεν φθάνουν οι συγγραφείς. Δεν θέλω να ισχυρισθώ ότι όλα τα όνειρα αφύπνισης επι-

τρέπουν αυτή την εξήγηση, ή ότι το πρόβλημα της επιτάχυνσης στη ροή των παραστάσεων μέσα στο όνειρο μπορεί γενικά να αρθεί με αυτόν τον τρόπο.

Είναι απαραίτητο τώρα να ρωτήσουμε για τη σχέση αυτής της δευτερογενούς επεξεργασίας του ονειρικού περιεχομένου προς τους παράγοντες της εργασίας του ονείρου. Μπορούμε να δεχθούμε ότι οι παράγοντες διαμόρφωσης του ονείρου, η τάση συμπύκνωσης, η ανάγκη αποφυγής της λογοκρισίας και η μέριμνα για την παραστασιμότητα με τα ψυχικά μέσα του ονείρου, πλάθουν πρώτα με το διαθέσιμο υλικό ένα προσωρινό ονειρικό περιεχόμενο και ότι αυτό αναπλάθεται ύστερα, ώσπου να μπορέσει να ανταποκριθεί στις αξιώσεις μιας δεύτερης αρχής; Αυτή η εκδοχή φαίνεται απίθανη. Πρέπει μάλλον να υποθέσουμε ότι οι απαιτήσεις αυτής της αρχής αποτελούν εξαρχής έναν από τους όρους, τους οποίους πρέπει να τηρήσει το όνειρο, και ότι τόσο αυτός ο όρος όσο και εκείνοι της συμπύκνωσης, της αντιστεκόμενης λογοκρισίας και της παραστασιμότητας επενεργούν στο μεγάλο υλικό των ονειρικών ιδεών επάγοντας και επιλέγοντας. Από τους τέσσερις όρους της ονειροπλασίας η δευτερογενής επεξεργασία είναι πάντως αυτή με τις λιγότερο αναγκαίες απαιτήσεις για το όνειρο. Η ταύτιση αυτής της λειτουργίας, που επιτελεί η λεγόμενη δευτερογενής επεξεργασία του ονειρικού περιεχομένου, με την εργασία της άγρυπνης σκέψης μας προκύπτει με μεγάλη πιθανότητα από την ακόλουθη εκτίμηση: Η άγρυπνη (προσυνειδητή⁵⁶³) μας σκέψη συμπεριφέρεται απέναντι σε οποιοδήποτε υλικό της αισθητήριας αντίληψης ακριβώς όπως η συζητούμενη λειτουργία απέναντι στο ονειρικό περιεχόμενο. Είναι φυσικό γι' αυτή να βάζει τάξη σε αυτό το υλικό, να αποκαθιστά σχέσεις, να αναμένει νοητές συναρτήσεις. [Βλέπε μέρος I, κεφ. Γ, 1, τέλος, καθώς και κεφ. Δ]. Εδώ ξεπερνούμε συχνά το όριο· τα τεχνάσματα των ταχυδακτυλουργών μάς κοροϊδεύουν, καθώς στηρίζονται σε αυτή τη διανοητική μας συνήθεια. Επιδιώκοντας να συνθέσουμε με κατανοητό τρόπο τις προσφερόμενες αισθητήριες εντυπώσεις διαπράττουμε συχνά τα πιο παράξενα σφάλματα ή και νοθεύουμε την αλήθεια του προκείμενου υλικού. Οι σχετικές αποδείξεις είναι πολύ γνωστές και δεν είναι ανάγκη να τις αναπτύξουμε. Κατά την ανάγνωση παραβλέπουμε τυπογραφικά λάθη που αλλοιώνουν το νόημα εκλαμβάνοντας το ορθό ως δεδομένο. Ένας συντάκτης γαλλικού περιοδικού με ευρύ αναγνωστικό κοινό έβαλε, όπως λέγεται, στοίχημα ότι σε κάθε πρόταση ενός μακροσκελούς άρθρου θα παρεμβάλει ενείδει τυπογραφικού λάθους τον προσδιορισμό «από μπροστά» ή «από πίσω», χωρίς να το αντιληφθεί κανένας αναγνώστης, και το κέρδισε. Ένα κωμικό

παράδειγμα εσφαλμένης συνάρτησης έπεσε στην αντίληψή μου πριν από μερικά χρόνια. Ύστερα από εκείνη τη συνεδρίαση της γαλλικής Βουλής, όταν ο Duruy με τη θαρραλέα φράση «*Η συνεδρίαση συνεχίζεται*» διέλυσε τον τρόπο από την έκρηξη της βόμβας που είχε ρίξει μέσα στην αίθουσα ένας αναρχικός, οι επισκέπτες του θεωρείου κλήθηκαν να καταθέσουν τις εντυπώσεις τους από αυτή την απόπειρα. Ανάμεσά τους υπήρχαν δύο άνθρωποι από την επαρχία, ένας από τους οποίους ανέφερε ότι αμέσως μετά το τέλος μιας αγόρευσης άκουσε βέβαια μια έκρηξη, αλλά νόμισε ότι στο κοινοβούλιο επικρατεί το έθιμο να ρίχνουν μια βολή στο τέλος κάθε αγόρευσης. Ο άλλος, που ίσως είχε ακούσει περισσότερους ομιλητές, σχημάτισε την ίδια σφαλερή κρίση, με την παραλλαγή ότι αυτός ο πυροβολισμός αποτελεί αναγνώριση και συνηθίζεται μόνο στο τέλος μιας ιδιαίτερα καλής ομιλίας.

Δεν είναι λοιπόν καμιά άλλη ψυχική αρχή παρά η κανονική μας σκέψη αυτή που θέτει στο ονειρικό περιεχόμενο την αξίωση να είναι κατανοητό, που το υποβάλλει σε μια πρώτη ερμηνεία, επιφέροντας έτσι την πλήρη παρανόηση. Για την ερμηνευτική μας εργασία ισχύει η προδιαγραφή να μη δίνουμε σημασία στην φαινομενική λογική συνοχή του ονείρου, θεωρώντας την προέλευσή της ύποπτη, και να ακολουθούμε πάντοτε τον ίδιο δρόμο της αναδρομής στο ονειρικό υλικό, είτε πρόκειται για κάτι σαφές είτε για κάτι συγκεχυμένο.

Τότε όμως αντιλαμβανόμαστε από τι εξαρτάται ουσιαστικά η προαναφερθείσα (πιο πάνω, κεφ. Γ, τέλος) ποιοτική κλίμακα των ονείρων από το συγκεχυμένο ως το σαφές. Σαφή μάς φαίνονται τα μέρη του ονείρου, στα οποία η δευτερογενής επεξεργασία ήταν αποτελεσματική, και συγκεχυμένα εκείνα, στα οποία αυτή η λειτουργία απέτυχε. Επειδή τα συγκεχυμένα μέρη του ονείρου είναι πολύ συχνά και τα λιγότερο εναργή, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η δευτερογενής εργασία του ονείρου πρέπει να θεωρηθεί υπεύθυνη και για μια συμβολή στην πλαστικότητα των επιμέρους ονειρικών μορφωμάτων.

Αν ήταν να αναζητήσω κάπου ένα συγκρίσιμο αντικείμενο για την οριστική διαμόρφωση του ονείρου, όπως αυτή προκύπτει με τη σύμπραξη της κανονικής σκέψης, το βρίσκω μόνο σε εκείνες τις αιγιματώδεις επιγραφές, με τις οποίες το περιοδικό *Fliegende Blätter* είχε διασκεδάσει επί τόσο διάστημα τους αναγνώστες του. Για μια ορισμένη πρόταση, που για λόγους αντίθεσης είναι παρμένη από τη διάλεκτο και έχει όσο γίνεται πιο αλλόκοτη σημασία, δημιουργείται η προσδοκία ότι περιέχει μια λατινική επιγραφή. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού τα γράμματα των λέξεων αποδιαρθρώνονται από τις οικείες συλλαβές και αναδιατάσσονται. Πού και πού σχηματίζε-

ται μια γνήσια λατινική λέξη, αλλού νομίζουμε ότι έχουμε μπροστά μας συντμήσεις τέτοιων λέξεων, ενώ σε άλλα σημεία της επιγραφής παρασυρόμαστε από την εντύπωση δήθεν παρεφθαρμένων μερών ή κενών της επιγραφής και έτσι παραγνωρίζουμε το ανόητο των γραμμάτων που στέκουν μόνα τους. Αν θέλουμε να μην πέσουμε στην παγίδα αυτού του αστείου, πρέπει να αγνοήσουμε όλα τα χρειώδη μιας επιγραφής, να βάλουμε μπροστά μας τα γράμματα και μη λαμβάνοντας υπόψη την προσφερόμενη διάταξή τους να σχηματίσουμε λέξεις της μητρικής μας γλώσσας.⁵⁶⁴

Η δευτερογενής επεξεργασία⁵⁶⁵ ως στοιχείο της εργασίας του ονείρου προσέχθηκε από τους περισσότερους ονειρολόγους, οι οποίοι αποτίμησαν και τη σημασία της. Παραθέτω την εύθυμη παράσταση της λειτουργίας της από τον H. Ellis (1911, Εισαγωγή, σελ. 10):

«Μπορούμε όντως να φαντασθούμε το πράγμα ως εξής: Η συνείδηση κατά τη διάρκεια του ύπνου λέει μέσα της: Τώρα θα έλθει το αφεντικό μας, η συνείδηση κατά την αγρύπνια, που δίνει πολύ μεγάλη σημασία στην ευθυκρισία, τη λογική κλπ. Γρήγορα! Πιάσε τα πράγματα, τακτοποίησέ τα, κάθε διάταξη είναι επαρκής — προτού μπει μέσα και καταλάβει τη σκηνή».

Η ταυτότητα αυτού του τρόπου εργασίας με τον αντίστοιχο της άγρυπνης σκέψης υποστηρίζεται με ιδιαίτερη σαφήνεια από τον Delacroix (1904, 926):

«Cette fonction d'interprétation n'est pas particulière au rêve; c'est le même travail de coordination logique que nous faisons sur nos sensations pendant la veille.»⁵⁶⁶

Την ίδια αντίληψη εκπροσωπεί και ο J. Sully [1893, 355 κ.ε.]. Αλλά και η Tobowolska:

«Sur ces sucesions incohérentes d'hallucinations, l'esprit s'efforce de faire le même travail de coordination logique qu'il fait pendant la veille sur les sensations. Il relie entre elle par un lien imaginaire toutes ces images décousues et bouche les écarts trop grands qui se trouvaient entre elles.»⁵⁶⁷ (1900, 93).

Μερικοί συγγραφείς θεωρούν ότι αυτή η συντονιστική και ερμηνευτική δραστηριότητα αρχίζει ήδη κατά τη διάρκεια του ονείρου και συνεχίζεται στην αγρύπνια. Ο Paulhan (1894, 546) γράφει:

«Cependant j'ai souvent pensé qu'il pouvait y avoir une certaine déformation, ou plutôt reformation, du rêve dans le souvenir... La tendance systématisante de l'imagination pourrait fort bien achever après le réveil ce qu'elle a ébauché pendant le sommeil. De la sorte, la rapidité réelle de la pensée serait augmentée en apparence par les perfectionnements dus à l'imagination éveillée.»⁵⁶⁸

Ο [Bernard-] Leroy και η Tobowolska (1901, 592) γράφουν:

«Dans le rêve, au contraire, l'interprétation et la coordination se font non seulement à l'aide des données du rêve, mais encore à l'aide de celles de la veille...»⁵⁶⁹

Οι συγγραφείς δεν μπόρεσαν όμως να μην υπερτιμήσουν τη σημασία αυτού του μόνου παράγοντα ονειροπλασίας που διέκριναν και έτσι του φόρτωσαν όλο το έργο της διαμόρφωσης του ονείρου. Αυτή η δημιουργία υποτίθεται ότι συντελείται τη στιγμή της αφύπνισης, όπως δέχεται ο Goblot (1896 [288 κ.ε.]), αλλά κατά βάση και ο Foucault (1906), οι οποίοι αποδίδουν στην άγρυπνη σκέψη την ικανότητα να σχηματίζει το όνειρο από τις ιδέες που αναδύονται στον ύπνο.

Ο [Bernard-] Leroy και η Tobowolska (1901) γράφουν γι' αυτή την αντίληψη: «On a cru pouvoir placer le rêve au moment du réveil, et ils ont attribué à la pensée de la veille la fonction de construire le rêve avec les images présentes dans la pensée du sommeil.»⁵⁷⁰

Μετά τις εκτιμήσεις για τη δευτερογενή επεξεργασία θα ασχοληθώ τώρα με μια νέα συμβολή στην εργασία του ονείρου, που αντιπροσωπεύουν οι λεπτές παρατηρήσεις του H. Silberer. Όπως έχω ήδη αναφέρει (πιο πάνω, στο κεφ. Δ), ο Silberer συνέλαβε τρόπον τινά επ' αυτοφώρω τη μετατροπή των σκέψεων σε εικόνες, καθώς, όντας σε κατάσταση κόπωσης και υπνηλίας, ανάγκαζε τον εαυτό του να εργασθεί πνευματικά. Τότε του χανόταν η σκέψη που επεξεργαζόταν και αντ' αυτής παρουσιαζόταν ένα όραμα, το οποίο αποδεικνυόταν ως υποκατάστατο της συνήθως αφηρημένης ιδέας. (Βλέπε ό.π. τα σχετικά παραδείγματα). Σε αυτά τα πειράματα η αναδυόμενη εικόνα, που μπορεί να ταυτισθεί με ένα ονειρικό στοιχείο, παρίστανε κάτι διαφορετικό από τη σκέψη που αυτός επεξεργαζόταν, δηλαδή την ίδια την κόπωση, τη δυσκολία ή την ανορεξία γι' αυτή την εργασία, με άλλα λόγια την υποκειμενική κατάσταση ή τον τρόπο λειτουργίας του μοχθούντος ατόμου και όχι το αντικείμενο του μόχθου του. Ο Silberer αποκάλεσε αυτή την περίπτωση, που του παρουσιαζόταν αρκετά συχνά, «λειτουργικό φαινόμενο» σε αντίθεση προς το αναμενόμενο «θεματικό».

Παράδειγμα: «Ένα απόγευμα είμαι ξαπλωμένος στον καναπέ μου και νυστάζω πάρα πολύ, αλλά πιέζω τον εαυτό μου να σκεφθεί ένα φιλοσοφικό πρόβλημα: Ζητώ να συγκρίνω τις αντιλήψεις του Kant και του Schopenhauer για τον χρόνο. Λόγω υπνηλίας δεν καταφέρνω να κρατήσω σε παραλληλία τους λογισμούς των δύο φιλοσόφων, κάτι που είναι αναγκαίο για τη σύγκριση. Ύστερα από πολλές μάταιες προσπάθειες ανακαλώ και πάλι στη μνήμη μου με όλη τη δύναμη της θέλησής μου τον καντιανό συλλογισμό, για να τον εφαρμό-

σω στον προβληματισμό του Schopenhauer. Έπειτα στρέφω την προσοχή μου σε αυτόν τον δεύτερο. Όταν όμως θέλω να επιστρέψω στον Kant, παρατηρώ ότι πάλι εξαφανίστηκε μάταια προσπαθώ να τον επαναφέρω. Αυτή η μάταιη απόπειρα να ξαναβρώ τα στοιχεία του Kant, που παράπεσαν κάπου στο κεφάλι μου, εικονίζεται ξαφνικά μπροστά μου, ενώ έχω κλείσει τα μάτια, όπως στο ονειροπόλημα ως εναργές εποπτικό σύμβολο: *Ζητώ πληροφορίες από έναν κατσοφιασμένο γραμματέα, ο οποίος, σκυμμένος στο γραφείο του, δεν σκοτίζεται από το αίτημά μου. Ανασηκώνει λίγο το κεφάλι του και με κοιτάζει απρόθυμα και αποπεμπτικά*. (Silberer, 1909, 513 κ.ε.). [Η υπογράμμιση είναι του Freud].

Άλλα παραδείγματα σχετικά με την ταλάντευση μεταξύ ύπνου και αγρύπνιας. «Παράδειγμα 2. – Συνθήκες: πρωί, ώρα αφύπνισης. Λαγοκοιμούμαι και συλλογίζομαι ένα όνειρο που προηγήθηκε, σαν να το ξαναονειρεύομαι ή να θέλω να το δω ως το τέλος, νοιώθω να προσεγγίζω την άγρυπνη συνείδηση, αλλά θέλω να παραμείνω κάτω από το επίπεδο συνείδησης.

Σκηνή: *Περνώ με ένα πόδι ένα ρέμα, αλλά ξαναμαζεύω το πόδι, επιδιώκοντας να μείνω σε τούτη την όχθη*». (Silberer, 1912, 625).

«Παράδειγμα 6. – Συνθήκες όπως στο παράδειγμα 4. (Θέλει να μείνει ακόμη λίγο στο κρεβάτι, χωρίς να τον πάρει ο ύπνος). Θέλω να δοθώ ακόμη λίγο στον ύπνο.

Σκηνή: *Αποχαιρετώ κάποιον και συμφωνώ μαζί του (της) να ξανασυναντηθούμε σύντομα*». (Στο ίδιο, 627).

Το «λειτουργικό» φαινόμενο, την «παράσταση της κατάστασης αντί του αντικειμένου», ο Silberer το παρατήρησε κυρίως σε συνθήκες αποκοίμησης και αφύπνισης. Είναι ευνόητο ότι μόνον η τελευταία περίπτωση ενδιαφέρει την ερμηνεία των ονείρων. Ο Silberer έδειξε βάσει καλών παραδειγμάτων ότι τα τελικά μέρη του έκδηλου περιεχομένου πολλών ονείρων, τα οποία διαδέχεται αμέσως το ξύπνημα, δεν παριστάνουν τίποτε άλλο παρά μόνο την πρόθεση ή την διαδικασία του ίδιου του ξυπνήματος. Αυτός ο σκοπός εξυπηρετείται από τις ακόλουθες σκηνές: το πέρασμα ενός κατωφλιού («συμβολισμός του κατωφλιού»), η εγκατάλειψη ενός χώρου προς την κατεύθυνση ενός άλλου, η αναχώρηση για ταξίδι, ο γυρισμός, ο χωρισμός από έναν συνοδό, το βύθισμα σε νερό κ.ά. Δεν μπορώ πάντως να μην παρατηρήσω ότι τα στοιχεία του ονείρου, που σχετίζονται με τη συμβολική του κατωφλιού, δεν τα συνάντησα, σε δικά μου όνειρα όπως και σε εκείνα των αναλυόμενων, τόσο συχνά όσο θα ανέμενε κανείς σύμφωνα με τις ανακοινώσεις του Silberer.

Πάντως δεν είναι αδιανόητο ή απίθανο ότι αυτή η «συμβολική του κατωφλιού» θα μπορούσε να φωτίσει και μερικά στοιχεία του ίδιου

του ονείρου, π.χ. σημεία όπου το βάθος του ύπνου κυμαίνεται και υπάρχει μια τάση διακοπής του ονείρου. Όμως δεν έχουν ανακοινωθεί ακόμη ασφαλή παραδείγματα γι' αυτό το φαινόμενο.⁵⁷¹ Συχνότερα φαίνεται πως παρουσιάζεται η περίπτωση του υπερκαθορισμού, όπου ένα σημείο του ονείρου που προσλαμβάνει το θεματικό του περιεχόμενο από τη δομή των ονειρικών ιδεών χρησιμοποιείται επιπλέον για την παράσταση μιας κατάστασης που αφορά την ψυχική δραστηριότητα.

Πολλοί καταχράσθηκαν το εξαιρετικά ενδιαφέρον λειτουργικό φαινόμενο του Silberer χωρίς δική του υπαιτιότητα, καθώς η παλαιά τάση για ερμηνείες ονείρων μέσω αφηρημένων συμβόλων βρήκε σε αυτό ένα νέο στήριγμα. Η προτίμηση της «λειτουργικής κατηγορίας» φθάνει σε μερικούς σε τέτοιο σημείο, ώστε να μιλούν για λειτουργικό φαινόμενο κάθε φορά που στο περιεχόμενο των ονειρικών ιδεών παρουσιάζονται διανοητικές δραστηριότητες ή συναισθηματικές διεργασίες, μολονότι αυτό το υλικό δικαιούται, ως υπόλειμμα της ημέρας, όσο και οποιοδήποτε άλλο να εισέλθει στο περιεχόμενο του ονείρου. [Βλέπε σημ. 242].

Θα αναγνωρίσουμε ότι αυτά τα φαινόμενα του Silberer αντιπροσωπεύουν μια δεύτερη συμβολή στην ονειροπλασία από τη μεριά της άγρυπνης σκέψης, αλλά αυτή είναι λιγότερο σταθερή και σημαντική από την πρώτη συμβολή, που φέρει το όνομα «δευτερογενής επεξεργασία». Ήταν φανερό ότι ένα μέρος της ενεργού κατά την ημέρα προσοχής παραμένει και κατά τη διάρκεια του ύπνου στραμμένη προς το όνειρο, το ελέγχει, το υποβάλλει σε κριτική και είναι στην εξουσία της να το διακόπτει. Ήταν ευνόητο για μας να αναγνωρίσουμε σε αυτή την άγρυπνη ψυχική αρχή τον λογοκριτή⁵⁷² που ασκεί πολύ ισχυρή περισταλτική επιρροή στη διαμόρφωση του ονείρου. Αυτό που προσθέτουν οι παρατηρήσεις του Silberer είναι το γεγονός ότι κατά περίπτωση στην ονειροπλασία ενεργεί και ένα είδος αυτοπαρατήρησης, που συμβάλλει στο περιεχόμενο του ονείρου. Για τις πιθανές σχέσεις αυτής της αρχής της αυτοπαρατήρησης, που ιδιαίτερα σε φιλοσοφούντες μπορεί να προέχει, προς την ενδοψυχική αντίληψη, τη μανία παρατήρησης, την ηθική συνείδηση και τον λογοκριτή του ονείρου αρμόζει καλύτερα να μιλήσω αλλού.⁵⁷³

Θα προσπαθήσω τώρα να ανακεφαλαιώσω τις εκτεταμένες παρατηρήσεις για την εργασία του ονείρου. Προϋπήρχε το ερώτημα αν η ψυχή αναπτύσσει απρόσκοπτα όλες τις ικανότητές της, θέτοντάς τες στην υπηρεσία της ονειροπλασίας, ή μόνον ένα μέρος τους με περιορισμένη λειτουργία. Οι έρευνές μας μας οδηγούν να απορρίψουμε ένα τέτοιο ερώτημα γενικά, καθόσον δεν ανταποκρίνεται στα πράγ-

ματα. Αν όμως οφείλουμε να απαντήσουμε παραμένοντας σε αυτή τη βάση, όπως μας ζητείται από τον τρόπο τοποθέτησης του προβλήματος, τότε πρέπει να αποδεχθούμε και τις δύο αντιλήψεις, που φαινομενικά η μία αποκλείει την άλλη λόγω αντίθεσης. Η ψυχική εργασία κατά την ονειροπλασία διαιρείται σε δύο λειτουργίες: την παραγωγή των ονειρικών ιδεών και τη μετατροπή τους σε ονειρικό περιεχόμενο. Οι ονειρικές ιδέες είναι διαμορφωμένες εντελώς άψογα και με όλα τα ψυχικά δεδομένα που διαθέτουμε· αποτελούν μέρος της μη συνειδητοποιημένης σκέψης μας, από την οποία ύστερα από μια ορισμένη μετατροπή προέρχονται και οι επιμέρους συνειδητές σκέψεις μας. Ότι αξιοπρόσεκτο και αινιγματικό και αν έχουν, αυτά τα αινίγματα που παρουσιάζουν δεν έχουν καμιά ιδιαίτερη σχέση με το όνειρο και δεν αξίζει να μελετηθούν ως ονειρικά προβλήματα.⁵⁷⁴ Απεναντίας, το άλλο μέρος της εργασίας, που μετατρέπει τις ασυνειδητες σκέψεις σε περιεχόμενο του ονείρου, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της ζωής του ονείρου. Αυτή η κυρίως εργασία του ονείρου απομακρύνεται από το πρότυπο της άγρυπνης σκέψης πολύ περισσότερο απότι νόμιζαν ακόμη και οι πιο κατηγορηματικοί εκπρόσωποι της σμίκρυνσης του ψυχικού έργου κατά τη διαμόρφωση του ονείρου. Δεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι πιο αμελής, πιο ανακριβής, πιο επιλήσιμων, πιο ατελής από την άγρυπνη σκέψη· είναι ποιοτικά εντελώς διαφορετική από αυτή και γιαυτό κατ' αρχάς μη συγκρίσιμη. Δεν σκέφτεται, δεν λογαριάζει και γενικά δεν κρίνει, αλλά περιορίζεται στην εργασία του μετασχηματισμού. Η περιγραφή της εξαντλείται, αν λάβουμε υπόψη τους όρους που πρέπει να εκπληρώνει το προϊόν της. Αυτό το προϊόν, το όνειρο, έχει προπάντων να αποφύγει τη *λογοκρισία* και αυτόν τον σκοπό η εργασία του ονείρου τον επιτυγχάνει με τη *μετάθεση των ψυχικών εντάσεων* ως την μεταξίωση όλων των ψυχικών αξιών· το ζητούμενο γι' αυτή είναι να αποδοθούν ιδέες αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο με το υλικό οπτικών και ακουστικών ιχνών ανάμνησης, και αυτή η απαίτηση σημαίνει για την εργασία του ονείρου τη *μέριμνα για την παραστασιμότητα*, στην οποία ανταποκρίνεται με νέες μεταθέσεις. Πρέπει να παραχθούν (ίσως) υψηλότεροι βαθμοί έντασης από αυτούς που υπάρχουν τη νύχτα μέσα στις ονειρικές ιδέες, και αυτόν τον σκοπό υπηρετεί η εντατική *συμπύκνωση*, στην οποία υποβάλλονται τα συστατικά των ονειρικών σκέψεων. Οι λογικές σχέσεις του υλικού αυτών των ιδεών δεν λαμβάνονται ιδιαίτερα υπόψη· τελικά παριστάνονται συγκαλυμμένα μέσα στις *μορφικές* ιδιαιτερότητες των ονείρων. Τα συναισθήματα που συνοδεύουν τις ονειρικές ιδέες υφίστανται μικρότερες μεταβολές απότι το παραστασιακό περιεχόμενό τους. Κατά κανόνα καταπιέζονται, όπου όμως διατηρούνται, αποκό-

πτονται από τις παραστάσεις και αναδιατάσσονται σε ομάδες ομοειδών. Μόνον ένα μέρος της εργασίας του ονείρου, που σχετίζεται με τη μεταβλητή στις διαστάσεις της πρόσθετη επεξεργασία από την άγρυπνη σκέψη, που ενμέρει έχει αφυπνισθεί, συντάσσεται περίπου με την αντίληψη που οι συγγραφείς θέλησαν να προβάλουν για τη συνολική διεργασία της διαμόρφωσης του ονείρου.⁵⁷⁵

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΙΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ⁵⁷⁶

Ανάμεσα στα όνειρα που περιήλθαν σε γνώση μου από ανακοινώσεις τρίτων βρίσκεται και ένα που αξίζει την ιδιαίτερη προσοχή μας. Μου το ανέφερε μια ασθενής μου, που με τη σειρά της το άκουσε σε μια διάλεξη για το όνειρο· η πρώτη πηγή του μου είναι άγνωστη. Η κυρία αυτή εντυπωσιάσθηκε τόσο πολύ από το περιεχόμενό του, που δεν παρέλειψε να ονειρευθεί και αυτή, δηλαδή να αναπαραγάγει στοιχεία αυτού του ονείρου σε δικό της όνειρο, εκφράζοντας με αυτή τη μεταβίβαση μια συμφωνία σε ένα ορισμένο σημείο.

Οι συνθήκες πριν από αυτό το υποδειγματικό όνειρο έχουν ως εξής: Ένας πατέρας αγρυπνούσε μέρες και νύχτες στο κρεβάτι του άρρωστου παιδιού του. Όταν το παιδί πέθανε, πήγε να αναπαυθεί στο διπλανό δωμάτιο, άφησε όμως ανοιχτή την πόρτα, για να βλέπει προς τον χώρο με το φέρετρο του παιδιού του, που περιστοιχιζόταν από μεγάλα κεριά. Ένας ηλικιωμένος άντρας κλήθηκε να φυλάξει τον νεκρό· κάθεται πλάι του μουρμουρίζοντας προσευχές. Ο πατέρας, αφού κοιμήθηκε μερικές ώρες, ονειρεύθηκε *ότι το παιδί στέκεται πλάι στο κρεβάτι του, τον πιάνει από το μπράτσο του και του ψιθυρίζει επικριτικά: Πατέρα, δεν βλέπεις ότι καίγομαι;* Ξύπνησε και είδε μια φωτεινή λάμψη προερχόμενη από το δωμάτιο του νεκρού· τρέχει και βρίσκει τον γηραιό φύλακα αποκοιμισμένο, ενώ τα σάβανα και ένα μπράτσο του μονάκριβου νεκρού είχαν καεί από ένα αναμμένο κεριό που είχε πέσει.

Η εξήγηση αυτού του συγκινητικού ονείρου είναι αρκετά απλή, και όπως ανέφερε η ασθενής μου, δόθηκε σωστά και από τον ομιλητή. Η φωτεινή λάμψη μπήκε από την ανοιχτή πόρτα και ερέθισε το μάτι του κοιμώμενου, υποβάλλοντάς του το ίδιο συμπέρασμα που θα έβγαζε και σε κατάσταση αγρύπνιας, δηλαδή ότι από την πτώση ενός κεριού άναψε μια φωτιά κοντά στον νεκρό. Ενδέχεται και ο πατέρας να αποκοιμήθηκε με τον φόβο μήπως ο ηλικιωμένος φύλακας δεν μπορέσει να εκπληρώσει το καθήκον του.

Ούτε εμείς βρίσκουμε να αλλάξουμε κάτι σε αυτή την ερμηνεία, θα θέλαμε μόνο να προσθέσουμε ότι το περιεχόμενο του ονείρου πρέπει να είναι υπερακαθορισμένο και τα λόγια του παιδιού πρέπει να έχουν συντεθεί από λόγια που είχε εκφέρει πράγματι στη ζωή του και συνδέονται με γεγονότα σημαντικά για τον πατέρα. Π.χ. το παράπονο: *Καίγομαι*, μπορεί να σχετίζεται με τον πυρετό πριν από τον θάνατό του, ενώ η φράση: *Πατέρα, δεν βλέπεις;* μπορεί να αναφέρεται σε άλλη περίπτωση, που μας είναι άγνωστη, αλλά που θα είναι συναισθηματικά φορτισμένη.

Αφού γνωρίσαμε όμως το όνειρο ως μια διαδικασία που έχει νόημα και αρμόζει στο πλαίσιο συναρτήσεων του ψυχικού γίνεσθαι, είναι εύλογο να απορούμε πώς επιτεύχθηκε ένα όνειρο κάτω από συνθήκες που επέβαλλαν την ταχύτατη αφύπνιση. Θα παρατηρήσουμε έπειτα ότι και από αυτό το όνειρο δεν λείπει η εκπλήρωση μιας επιθυμίας. Το παιδί συμπεριφέρεται μέσα στο όνειρο σαν ζωντανό και μάλιστα κάνει μια επιτακτική υπενθύμιση στον πατέρα: έρχεται στο κρεβάτι του και του τραβάει το μπράτσο, όπως θα έκανε ίσως σε εκείνη την ανάμνηση, από την οποία το όνειρο πήρε το πρώτο μέρος από τα λόγια που είπε το παιδί. Χάρη σε αυτή την εκπλήρωση επιθυμίας ο πατέρας παράτεινε λοιπόν μια στιγμή τον ύπνο του. Το όνειρο έλαβε το προνόμιο απέναντι στην άγρυπνη σκέψη, επειδή μπόρεσε να δείξει ακόμη μια φορά το παιδί ζωντανό. Αν ο πατέρας είχε ξυπνήσει πρώτα και ύστερα είχε βγάλει το συμπέρασμα που τον οδήγησε στο δωμάτιο του νεκρού, θα ήταν σαν να είχε συντομεύσει τη διάρκεια ζωής του παιδιού κατά τούτη τη μία στιγμή.

Δεν υπάρχει καμμιά αμφιβολία χάρη σε ποιά ιδιαιτερότητά του αυτό το μικρό όνειρο απορροφά το ενδιαφέρον μας. Μέχρι τώρα ενδιαφερθήκαμε να μάθουμε σε τι συνίσταται το κρυφό νόημα των ονείρων, με ποιόν τρόπο ανακαλύπτεται και ποιά μέσα μεταχειρίζεται η εργασία του ονείρου για να το κρύψει. Τα προβλήματα που καλείται να λύσει η ερμηνεία των ονείρων βρίσκονταν μέχρι τώρα στην εστία του οπτικού μας πεδίου. Και τώρα συναντούμε αυτό το όνειρο, που δεν θέτει προβλήματα ερμηνείας, που το νόημά του είναι ολοφάνερο, και παρατηρούμε ότι αυτό το όνειρο διατηρεί ακόμη τα ουσιώδη χαρακτηριστικά, που κάνουν ένα όνειρο να αποκλίνει αισθητά από την άγρυπνη σκέψη μας και μας προκαλούν την ανάγκη να το εξηγήσουμε. Μόνο μετά την άρση των προβλημάτων που αφορούν την ερμηνευτική εργασία μπορούμε να αντιληφθούμε πόσο ημιτελής έχει απομείνει η ψυχολογία του ονείρου που επεξεργασθήκαμε.

Προτού όμως ακολουθήσουμε με τη σκέψη μας αυτόν τον νέο δρόμο, ας κάνουμε μια ανάπαυλα και ας κοιτάξουμε πίσω μήπως στην ως τώρα πορεία μας αφήσαμε κάτι απαρατήρητο. Διότι πρέπει να κατανοήσουμε ότι το εύκολο και άνετο μέρος της συνολικής μας πορείας το έχουμε ήδη διανύσει. Όλοι οι δρόμοι που ακολουθήσαμε ως τώρα, αν δεν πλανώμαι, οδήγησαν στο ξέφωτο, στη διαφώτιση και στην πλήρη κατανόηση των ζητημάτων από τη στιγμή που θέλουμε να εμβαθύνουμε στις ψυχικές διεργασίες κατά τη διάρκεια του ονειρεύεσθαι όλα τα μονοπάτια οδηγούν στο σκοτάδι. Θα σταθεί αδύνατο να φωτίσουμε το όνειρο ως ψυχική διεργασία, διότι εξηγώ σημαίνει ανάγω σε κάτι γνωστό, και δεν υπάρχει σήμερα

καμιά ψυχολογική γνώση, την οποία θα μπορούσαμε να ασπασθούμε και η οποία θα μπορούσε να δείξει τι μπορεί από μια ψυχολογική εξέταση των ονείρων να κριθεί συμπερασματικά ως βάση εξήγησης. Απεναντίας, θα είμαστε αναγκασμένοι να διατυπώσουμε αρκετές νέες υποθέσεις, που θα προσεγγίζουν με εικασίες τη δομή του ψυχικού μηχανισμού και τη δράση των δυνάμεων στο πλαίσιο του, και ταυτόχρονα να αποφύγουμε με μεγάλη προσοχή να τις προεκτείνουμε πολύ πέρα από την πρώτη λογική προσάρτηση, διότι τότε η αξία τους θα χαθεί στο απροσδιόριστο. Ακόμη και αν δεν κάνουμε κανένα λάθος στην εξαγωγή συμπερασμάτων και λάβουμε υπόψη μας όλες τις λογικά προκύπτουσες δυνατότητες, η πιθανή ατέλεια στην εκτίμηση των στοιχείων μπορεί να οδηγήσει σε εντελώς εσφαλμένους λογαριασμούς. Συμπεράσματα σχετικά με την κατασκευή και τον τρόπο εργασίας του ψυχικού οργάνου δεν μπορεί κανείς να εξαγάγει από ακριβέστατη εξέταση του ονείρου ή άλλης μεμονωμένης λειτουργίας, ή τουλάχιστον δεν θα μπορέσει να τα αιτιολογήσει, αλλά θα πρέπει προς αυτόν τον σκοπό να συγκεντρώσει ό,τι κατά τη συγκριτική μελέτη μιας ολόκληρης σειράς ψυχικών λειτουργιών αποδεικνύεται σταθερά αναγκαίο. Έτσι οι ψυχολογικές υποθέσεις που βγαίνουν από την ανάλυση των διεργασιών του ονείρου πρέπει τρόπον τινά να περιμένουν σε μια στάση, ώσπου να συνδεθούν με τα συμπεράσματα άλλων ερευνών, οι οποίες επιχειρούν από άλλη σκοπιά να εισχωρήσουν στον πυρήνα του ίδιου προβλήματος.

ΤΟ ΞΕΧΑΣΜΑ ΤΩΝ ΟΝΕΙΡΩΝ

Ας στραφούμε πρώτα σε ένα θέμα που έδωσε λαβή για μια ένταση, την οποία ως τώρα δεν λάβαμε υπόψη μας, αν και θα μπορούσε να αφαιρέσει το έδαφος από τις προσπάθειές μας για την ερμηνεία των ονείρων. Μας κατηγορήσαν από πολλές πλευρές πως κατά βάθος δεν γνωρίζουμε το όνειρο που θέλουμε να ερμηνεύσουμε ή, πιο σωστά, πως δεν έχουμε καμιά εγγύηση ότι το γνωρίζουμε στη μορφή που είχε πραγματικά. (Βλέπε μέρος I, κεφ. Δ).

Αυτό που θυμούμαστε από το όνειρο και που πάνω του ασκούμε τις ερμηνευτικές μας τέχνες είναι, πρώτον, ακρωτηριασμένο από την έλλειψη πιστότητας της μνήμης μας, η οποία φαίνεται ιδιαίτερα ανίκανη να το διατηρήσει και έχασε ίσως τα σημαντικότερα μέρη του περιεχομένου του. Συχνά βέβαια, όταν θέλουμε να δώσουμε προσοχή στα όνειρά μας, παραπονούμαστε πως είδαμε πολύ περισσότερα πράγματα στο όνειρό μας, δυστυχώς όμως δεν συγκρατήσαμε παρά μόνον αυτό το απόσπασμα, που μοιάζει και αυτό αβέβαιο. Δεύτερον, όμως, όλα δείχνουν πως η ανάμνηση το αναπαράγει όχι μόνο με κενά, αλλά επιπλέον χωρίς πιστότητα, νοθευμένο. Όπως μπορεί κανείς από τη μία μεριά να αμφιβάλλει αν αυτά που ονειρευθήκαμε ήταν πράγματι τόσο ασυνάρτητα και συγκεχυμένα, όπως τα αποδίδει η ανάμνηση, μπορεί από την άλλη μεριά να αμφιβάλλει αν ένα όνειρο είχε τόση εσωτερική συνοχή όπως όταν το διηγούμαστε, μήπως δηλαδή κατά την απόπειρα αναπαραγωγής του γεμίζουμε τα κενά που υπήρχαν ή που δημιουργήθηκαν από το ξέχασμα με άλλο υλικό αυθαίρετης επιλογής, στολίζουμε το όνειρο, το στρογγυλεύουμε, το «μαγειρεύουμε», οπότε δεν μπορούμε κατά κανέναν τρόπο να αποφανθούμε ποιο ήταν το πραγματικό περιεχόμενό του. Ένας συγγραφέας (Spitta [1882, 338])⁵⁷⁷ διατύπωσε μάλιστα την εικασία πως ό,τι στο όνειρο είναι τάξη και συνάρτηση προστίθεται απλώς κατά την απόπειρα να το ανακαλέσουμε στη μνήμη. [Βλέπε μέρος I, κεφ. Δ]. Έτσι κινδυνεύουμε να μας πάρουν από τα χέρια ακόμη και το αντικείμενο που επιχειρήσαμε να αξιολογήσουμε.

Στις ερμηνείες ονείρων που κάναμε ως τώρα αγνοήσαμε αυτές τις προειδοποιήσεις. Απεναντίας μάλιστα, θελήσαμε να ερμηνεύσουμε τα πιο μικρά, αφανή και αβέβαια συστατικά του ονειρικού περιεχομένου με την ίδια προθυμία που δείξαμε απέναντι στα σαφή και βέβαια. Στο όνειρο με την ένεση της Irma [βλέπε μέρος II] αναφερόταν: Καλώ γρήγορα τον Dr. M., και δεχθήκαμε τότε πως ούτε αυτό το συμπλήρωμα θα είχε εισχωρήσει στο όνειρο, αν δεν αναγόταν κάπου. Έτσι φθάσαμε στο ιστορικό εκείνης της δυστυχισμένης ασθε-

νούς, στο κρεβάτι της οποίας κάλεσα τον μεγαλύτερο συνάδελφό μου. Σε ένα φαινομενικά παράλογο όνειρο, όπου η διαφορά μεταξύ 51 και 56 παρουσιάζεται ως *αμελητέα ποσότητα*, ο αριθμός 51 αναφερόταν πολλές φορές. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Ζ, IV, πρώτη σειρά]. Αντί να το θεωρήσουμε αυτονόητο ή αδιάφορο, οδηγηθήκαμε συμπερασματικά σε έναν δεύτερο ειρμό σκέψεων στο λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου, ο οποίος καταλήγει στον αριθμό 51, και τα ίχνη της συνέχειας μας οδήγησαν σε φόβους που παρουσιάζουν τα 51 χρόνια ως όριο ζωής, σε πλήρη αντίθεση προς την δεσπόζουσα σκέψη που μεταχειρίζεται τα χρόνια ζωής με κομποαστική αδιαφορία. Στο όνειρο «Non vixit» [μέρος VI, κεφ. ΣΤ, τελευταίο όνειρο] υπήρχε μια αφανής παρενθήκη, που στην αρχή την είχα παραβλέψει: «*Επειδή ο Ρ. δεν τον καταλαβαίνει, ο Fl. με ρωτάει*» κλπ. Όταν η ερμηνεία κόλλησε σε ένα σημείο, ανέτρεξα σε αυτά τα λόγια και ξεκινώντας από αυτά οδηγήθηκα σε μια φαντασίωση της παιδικής ηλικίας, η οποία έχει μια ενδιάμεση κομβική θέση στις ονειρικές ιδέες. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Η, τέλος]. Αυτό έγινε μέσω του τετράστιχου του ποιητή:

«Σπάνια με καταλαβαίνατε εσείς,
Σπάνια σας καταλάβαινα κι εγώ,
Μόνον όταν βρισκόμασταν μέσα στα σκατά,
Καταλαβαινόμασταν ευθύς!»⁵⁷⁸

Κάθε ανάλυση θα μπορούσε να τεκμηριώσει με παραδείγματα πόσο απαραίτητα είναι για την ερμηνεία τα μικρά και ανεπαίσθητα σημεία του ονείρου και πως η λύση του προβλήματος καθυστερεί από το γεγονός ότι ο αναλυτής δεν τα προσέχει από την πρώτη στιγμή. Την ίδια σημασία αποδίδαμε κατά την ερμηνεία των ονείρων σε κάθε απόχρωση της γλωσσικής έκφρασης του ονειρικού περιεχομένου· όταν μάλιστα ένα όνειρο μας ανακοινωνόταν σε ανόητη ή ανεπαρκή διατύπωση, σαν να μην είχε ευδοκιμήσει η προσπάθεια για σωστή απόδοση, σεβόμασταν και αυτές τις εκφραστικές ελλείψεις. Με λίγα λόγια, αυτό που κατά τη γνώμη των συγγραφέων είναι αυθαίρετο αυτοσχεδίασμα, που σκαρώθηκε στα πεταχτά από τον αμήχανο ονειρευόμενο, εμείς το μεταχειρισθήκαμε πάντοτε σαν ιερό κείμενο. Αυτή η αντίφαση χρειάζεται εξήγηση.

Αυτή η εξήγηση αποβαίνει ευνοϊκή για μας, χωρίς όμως να δίνει άδικο στους συγγραφείς. Από τη σκοπιά των νέων μας συμπερασμάτων για τη δημιουργία του ονείρου οι αντιφάσεις συμβιβάζονται πλήρως. Είναι σωστό ότι κατά την απόπειρα αναπαραγωγής το όνειρο παραμορφώνεται· ξαναβρίσκουμε μέσα του αυτό που αποκαλέ-

σαμε δευτερογενή και συχνά παρανοήσιμη επεξεργασία του ονείρου από την αρχή της κανονικής σκέψης. Αλλά αυτή η παραμόρφωση δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της επεξεργασίας που υφίστανται νομοτελειακά οι ονειρικές ιδέες εξαιτίας της ονειρικής λογοκρισίας. Οι συγγραφείς διαισθάνθηκαν ή αντιλήφθηκαν εδώ το φανερά εργαζόμενο μέρος της ονειρικής παραμόρφωσης· για μας αυτό δεν είναι κάτι ιδιαίτερα σημαντικό, αφού γνωρίζουμε ότι μια πολύ ευρύτερη εργασία παραμόρφωσης, που δεν συλλαμβάνεται τόσο εύκολα, έχει επιλέξει ήδη από τις κρυφές ονειρικές ιδέες το όνειρο ως αντικείμενό της. Οι συγγραφείς πλανώνται μόνο καθόσον θεωρούν την τροποποίηση του ονείρου κατά τη μνημονική αναπαραγωγή και διατύπωσή του αυθαίρετη, δηλαδή όχι εξηγήσιμη και συνεπώς κατάλληλη να μας παραπλανήσει στην προσπάθειά μας να γνωρίσουμε το όνειρο. Υποτιμούν τον καθορισμό του από την ψυχική σφαίρα. Τίποτε το αυθαίρετο δεν υπάρχει εδώ. Μπορούμε γενικά να δείξουμε ότι μια δεύτερη σειρά σκέψεων αναλαμβάνει τον καθορισμό ενός στοιχείου, όταν από την πρώτη έχει αφεθεί ακαθόριστο. Ζητώ π.χ. εντελώς αυθαίρετα να μου έλθει στον νου ένας αριθμός. Δεν είναι δυνατόν· ο αριθμός που έρχεται στον νου μου είναι καθορισμένος με σαφήνεια και αναγκαιότητα από σκέψεις μέσα μου, οι οποίες ενδέχεται να βρίσκονται μακριά από τη στιγμιαία πρόθεσή μου.⁵⁷⁹ Εξίσου λίγο αυθαίρετες είναι οι αλλαγές που υφίσταται το όνειρο στην αγρύπνια κατά τη διατύπωσή του. Μένουν συνειρμικά συνδεδεμένες με το περιεχόμενο που αντικαθιστούν και μπορούν να μας δείξουν τον δρόμο προς αυτό το περιεχόμενο, το οποίο επίσης μπορεί να είναι υποκατάστατο ενός άλλου.

Κατά τις αναλύσεις ονείρων με τους ασθενείς συνηθίζω να υποβάλλω σε δοκιμασία αυτή τη θέση, ποτέ μάλιστα χωρίς επιτυχία. Όταν η αφήγηση ενός ονείρου μού φαίνεται αρχικά δυσνόητη, παρακαλώ τον αφηγητή να την επαναλάβει. Σπάνια τότε μεταχειρίζεται τις ίδιες λέξεις. Τα σημεία όμως στα οποία έχει τροποποιήσει την έκφραση είναι για μένα ευδιάκριτα ως τα αδύνατα σημεία στην ένδυση του ονείρου, που μου χρησιμεύουν όπως στον Hagen το κεντητό σημάδι στο ένδυμα του Siegfried. Από εκεί μπορεί να ξεκινήσει η ερμηνεία του ονείρου. Ο αφηγητής έχει προειδοποιηθεί από την παράκλησή μου για επανάληψη ότι σκοπεύω να καταβάλω ιδιαίτερη προσπάθεια για την εξήγηση του ονείρου· προσπατεύει λοιπόν γρήγορα, υπό την πίεση της εσωτερικής αντίστασης, τα αδύνατα σημεία στην αμφίεση του ονείρου, αντικαθιστώντας μια προδίδουσα έκφραση με μια πιο απόμακρη. Έτσι μου εφιστά την προσοχή στην έκφραση που εγκατέλειψε. Από την προσπάθεια που καταβάλλεται προς υπεράσπιση του ονείρου μπορώ να βγάλω συμπερά-

σματα και για την προσοχή με την οποία έχει υφανθεί το ένδυμα του ονείρου.

Λιγότερο δίκαιο έχουν οι συγγραφείς, όταν αποδίδουν πολύ μεγάλη σημασία στις αμφιβολίες που συνοδεύουν την κρίση μας για την αφήγηση του ονείρου. Αυτές οι αμφιβολίες δεν έχουν καμιά διανοητική εγγύηση· η μνήμη μας δεν γνωρίζει καθόλου εγγυήσεις, και όμως είμαστε αναγκασμένοι, πολύ συχνότερα απότι δικαιολογείται αντικειμενικά, να πιστεύουμε τα δεδομένα της. Η αμφιβολία για την ορθή απόδοση του ονείρου ή μερικών ονειρικών στοιχείων είναι και πάλι απλώς προϊόν της ονειρικής λογοκρισίας, της αντίστασης εναντίον της διείσδυσης των ονειρικών ιδεών στη συνείδηση.⁵⁸⁰ Αυτή η αντίσταση δεν εξαντλείται πάντοτε με τις μεταθέσεις και αντικαταστάσεις που επέβαλε, αλλά προσκολλάται ως αμφιβολία και σε αυτά που επέτρεψε να περάσουν. Είναι εύκολο να παραγνωρίσουμε αυτή την αμφιβολία, καθόσον επιδεικνύει την προσοχή να μην προσβάλλει ποτέ τα έντονα στοιχεία του ονείρου, αλλά μόνο τα αδύναμα και ασαφή. Ήδη όμως γνωρίζουμε ότι ανάμεσα στις ονειρικές σκέψεις και στο όνειρο έχει συμβεί πλήρης μεταξίωση όλων των ψυχικών αξιών [βλέπε μέρος VI, κεφ. Γ, τέλος]· η παραμόρφωση είναι δυνατή μόνο με αφαίρεση της αξίας, σε αυτή εκδηλώνεται κατά κανόνα και με αυτή κατά περίπτωση ικανοποιείται. Αν σε ένα ασαφές στοιχείο του ονειρικού περιεχομένου προστεθεί και η αμφιβολία, τότε μπορούμε, ακολουθώντας την ένδειξη, να διακρίνουμε σε αυτή ένα πιο άμεσο προϊόν μιας από τις καταφρονημένες ονειρικές ιδέες. Εδώ συμβαίνει ό,τι και στις πολιτείες της αρχαιότητας ή της Αναγέννησης μετά από μια ανατροπή του πολιτεύματος. Οι ευγενείς και κραταιές οικογένειες καθαιρέθηκαν και εξορίστηκαν, όλες οι υψηλές θέσεις έχουν καταληφθεί από νεοανερχόμενους· ανεκτοί στην πόλη είναι πια μόνο τα εξαθλιωμένα και ανίσχυρα μέλη ή μακρινοί οπαδοί των ανατραπέντων. Αλλά ούτε και αυτοί έχουν πλήρη δικαιώματα πολιτών και επιτηρούνται με δυσπιστία. Τη θέση αυτής της δυσπιστίας έχει στην περίπτωση μας η αμφιβολία. Γιαυτό κατά την ανάλυση ενός ονείρου ζητώ να απαλλαγούμε από όλη την κλίμακα της βεβαιότητας, ενώ την παραμικρή δυνατότητα να έχει παρουσιασθεί αυτό ή εκείνο στο όνειρο να τη μεταχειριζόμαστε σαν εντελώς ασφαλές δεδομένο. Ενόσω κάποιος δεν έχει αποφασίσει κατά την παρακολούθηση ενός στοιχείου του ονείρου να μην λαμβάνει υπόψη του αυτή την κλίμακα, η ανάλυση δεν θα προχωρεί. Η υποτίμηση του σχετικού στοιχείου επενεργεί ψυχικά στον αναλυόμενο έτσι ώστε να μην έρχεται στον νου του τίποτε από τις αθέλητες παραστάσεις που βρίσκονται πίσω από αυτό το στοιχείο. Η επενέργεια

αυτού του είδους δεν είναι κατά βάθος αυτονόητη· δεν θα ήταν παράλογο να έλεγε κανείς: Δεν είμαι βέβαιος αν το όνειρο περιείχε αυτό ή εκείνο το στοιχείο· αυτό όμως μου φέρνει στον νου τα εξής. Ποτέ όμως ένας αναλύόμενος δεν μιλάει έτσι, και αυτή ακριβώς η επενέργεια της αμφιβολίας, που εμποδίζει την ανάλυση, αποκαλύπτει ότι η αμφιβολία είναι προϊόν και όργανο της ψυχικής αντίστασης. Η ψυχανάλυση έχει δίκαιο να είναι δύσπιστη. Ένας από τους κανόνες της είναι ο εξής: *Οτιδήποτε παρακωλύει τη συνέχιση της εργασίας είναι αντίσταση.*⁵⁸¹

Αδιερεύνητο παραμένει και το ξέχασμα των ονείρων, ενόσω για την εξήγησή του δεν λαμβάνουμε υπόψη μας την εξουσία της ψυχικής λογοκρισίας. Η εντύπωση ότι στο όνειρο μιας νύχτας είδαμε πολλά πράγματα, αλλά συγκρατήσαμε πολύ λίγα, μπορεί σε μερικές περιπτώσεις να έχει άλλο νόημα, π.χ. ότι η εργασία του ονείρου ήταν δραστήρια όλη τη νύχτα, αλλά άφησε πίσω της μόνον αυτό το ένα και σύντομο όνειρο. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Α, αρχή, κεφ. Θ, αρχή, και μέρος VII, κεφ. Δ, αρχή]. Διαφορετικά δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε το γεγονός ότι μετά το ξύπνημα το όνειρο όλο και περισσότερο ξεχνιέται. Συχνά το ξεχνούμε παρά τις επίπονες προσπάθειες να το διατηρήσουμε στη μνήμη. Νομίζω όμως ότι, όπως κατά κανόνα υπερτιμούμε την έκταση του ξεχάσματος, έτσι υπερτιμούμε και τη δυσκολία συγκράτησης του ονείρου λόγω των κενών που παρουσιάζει. Όλα όσα στοίχισε στο ονειρικό περιεχόμενο το ξέχασμα μπορούν συχνά να επαναφερθούν με τη βοήθεια της ανάλυσης· τουλάχιστον σε πολλές περιπτώσεις μπορεί κανείς ξεκινώντας από ένα ξεκομμένο απόσπασμα να ξαναβρεί όχι βέβαια το όνειρο – αυτό πράγματι δεν ενδιαφέρει –, οπωσδήποτε όμως όλες τις ονειρικές ιδέες. Η ανάλυση απαιτεί περισσότερη προσοχή και αυθυπέμβαση· αυτό είναι όλο, αλλά δείχνει ότι το ξέχασμα του ονείρου δεν είναι άσχετο προς μια εχθρική [δηλαδή οφειλόμενη στην αντίσταση] πρόθεση.⁵⁸²

Μια πειστική απόδειξη για την μεροληπτική υπέρ των σκοπών της αντίστασης φύση του ξεχάσματος ενός ονείρου⁵⁸³ αποκτούμε στις αναλύσεις αξιολογώντας ένα προστάδιο του ξεχάσματος. Δεν είναι τόσο σπάνιο το φαινόμενο να αναδύεται κατά την ερμηνευτική εργασία ξαφνικά ένα μέρος του ονείρου που είχε παραλειφθεί. Αυτό το ονειρικό μέρος που αποσπάσθηκε από τη λήθη είναι πάντοτε το σπουδαιότερο· βρίσκεται στη μικρότερη απόσταση από τη λύση του ονείρου και γιαυτό ήταν περισσότερο εκτεθειμένο στην αντίσταση. Ανάμεσα στα παραδείγματα ονείρων που παρέθεσα στο πλαίσιο αυτής της μελέτης συνέβη μια φορά να παρεμβάλω ένα τέτοιο κομμάτι

ονειρικού περιεχομένου εκ των υπέρων.⁵⁸⁴ Είναι ένα ταξιδιωτικό όνειρο, που εκδικείται δύο αντιπαθητικούς συνταξιδιώτες· λόγω του ενμέρει ακατάλληλου περιεχομένου του το άφησα σχεδόν ανερμήνευτο. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Ζ, VIII]. Το μέρος που είχε παραλειφθεί είναι το ακόλουθο: *Λέω σχετικά με ένα βιβλίο του Schiller: It is from ... Διορθώνω όμως τον εαυτό μου, αφού αντιλήφθηκα το λάθος: It is by ... Ο άντρας παρατηρεί τότε στην αδελφή του: «Το είπε σωστά».*⁵⁸⁵

Η αυτοδιόρθωση στο όνειρο, που μερικοί συγγραφείς τη θεώρησαν κάτι θαυμαστό, δεν αξίζει ασφαλώς να μας απασχολήσει. Προτιμώ να παρουσιάσω ως αντιπροσωπευτικό για το γλωσσικό λάθος στο όνειρο το υπόδειγμα από τη μνήμη μου. Ήμουν 19 ετών και είχα πάει για πρώτη φορά στην Αγγλία. Πέρασα μία ολόκληρη μέρα στο ακρογιάλι της Ιρλανδικής Θάλασσας. Χαιρόμουν φυσικά να πιάνω τα θαλασσινά ζώα, που είχε αφήσει πίσω η πλημμυρίδα, και ήμουν απασχολημένος με έναν αστερία (το όνειρο αρχίζει με το *Hollthurn - Holothurien*), όταν ένα χαριτωμένο κοριτσάκι με πλησίασε και με ρώτησε: *Is it a starfish? Is it alive?*⁵⁸⁶ Απάντησα: *Yes he is alive*, έπειτα όμως ντράπηκα για το σφάλμα και επανέλαβα την πρόταση σωστά. Αντί αυτού του γλωσσικού σφάλματος, που διέπραξα τότε, στο όνειρο εμφανίζεται ένα άλλο, στο οποίο εύκολα υποπίπτει ο γερμανόφωνος. «Το βιβλίο είναι του Schiller» δεν πρέπει να αποδίδεται με το *from...*, αλλά με το *by...* Το γεγονός ότι η εργασία του ονείρου κάνει αυτή την αντικατάσταση, επειδή το *from* ως ομόηχο του γερμανικού επιθέτου *fromm* επιτρέπει μια υπέροχη συμπύκνωση, δεν μας εκπλήσσει ύστερα από όσα ακούσαμε για τις προθέσεις της εργασίας του ονείρου και για το αδιάκριτο της επιλογής των μέσων που τη χαρακτηρίζει. Τι θέλει όμως να πει η αθώα ανάμνηση από την ακρογιαλιά σε αυτό το όνειρο; Διευκρινίζει με ένα κατά το δυνατόν αθώο παράδειγμα ότι χρησιμοποίησα σε εσφαλμένη περίπτωση το *άρθρο*, δηλαδή αναφέρθηκα στο *γενετήσιο* (με το αρσενικού γένους *he*) εκεί που δεν έπρεπε. Αυτό είναι πάντως ένα από τα κλειδιά για την ερμηνεία του ονείρου. Όποιος άκουσε και την παραγωγή του τίτλου του βιβλίου «*Matter and Motion* (Ο Molière στο *Malade Imaginaire: La matière est-elle laudable?*⁵⁸⁷ – *a motion of the bowels*) εύκολα θα μπορέσει να αναπληρώσει αυτό που λείπει.

Εξάλλου μπορώ με μια πρακτική επίδειξη να αποδείξω ότι το ξέχασμα του ονείρου είναι κατά ένα μεγάλο μέρος έργο της αντίστασης. Ένας ασθενής λέει ότι ονειρεύθηκε, αλλά δεν θυμάται ούτε ίχνος αυτού του ονείρου· έτσι είναι σαν να μην το είδε. Συνεχίζουμε τη δουλειά, συναντώ μια αντίσταση, εξηγώ κάτι στον ασθενή, τον βοηθώ με προτροπές και επιμονή να εξοικειωθεί με μια δυσάρεστη

ιδέα· δεν είχα προλάβει ακόμη να τον πείσω, όταν αυτός αναφώνησε: Τώρα θυμήθηκα και το όνειρό μου. Η ίδια αντίσταση, που εκείνη την ημέρα τον είχε εμποδίσει στη δουλειά, τον είχε κάνει να ξεχάσει και το όνειρο. Με το ξεπέραςμα αυτής της αντίστασης βοήθησα και το όνειρο να ανακληθεί στη μνήμη.

Μόλις ένας ασθενής έχει φθάσει σε ένα ορισμένο σημείο της εργασίας, μπορεί να θυμηθεί ένα όνειρο που είχε δει πριν από τρεις, τέσσερις ή περισσότερες ημέρες και που είχε περιέλθει σε λήθη.⁵⁸⁸

Η ψυχαναλυτική εμπειρία⁵⁸⁹ μας πρόσφερε ακόμη μια απόδειξη για το γεγονός ότι το ξέχασμα των ονείρων εξαρτάται πολύ περισσότερο από την αντίσταση παρά από την ξενικότητα μεταξύ των καταστάσεων της αγρύπνιας και του ύπνου, όπως νομίζουν οι ονειρολόγοι (βλέπε μέρος I, κεφ. Δ). Συμβαίνει συχνά, τόσο σε μένα και σε άλλους αναλυτές όσο και σε ασθενείς, όταν ξυπνούμε από ένα όνειρο, όπως θα μπορούσαμε να πούμε, να ανακτούμε αμέσως τις πνευματικές μας δυνάμεις και να καταπιανόμαστε με την ερμηνεία του ονείρου. Συχνά σε τέτοιες περιπτώσεις δεν ησύχαζα, ώσπου να κατανοήσω πλήρως το όνειρο, μερικές φορές όμως μετά το ξύπνημα ξεχνούσα εντελώς τόσο την ερμηνευτική εργασία όσο και το περιεχόμενο του ονείρου, μολονότι ήξερα ότι είχα ονειρευθεί και ότι είχα ερμηνεύσει το όνειρο. Πολύ συχνότερες ήταν οι περιπτώσεις όπου το όνειρο παρέσυρε μαζί του στη λήθη το αποτέλεσμα της ερμηνευτικής εργασίας προτού η πνευματική δραστηριότητα καταφέρει να διατηρήσει το όνειρο στη μνήμη. Ανάμεσα σε αυτή την ερμηνευτική εργασία και την αγρύπνη σκέψη δεν υφίσταται όμως εκείνο το ψυχικό κενό, με το οποίο οι συγγραφείς θέλουν αποκλειστικά να εξηγήσουν το ξέχασμα του ονείρου. Ο Morton Prince [1910, 141], αντιτάσσοντας στη δική μου εξήγηση για το ξέχασμα του ονείρου το επιχείρημα ότι πρόκειται μόνο για μια ειδική περίπτωση αμνησίας σε καταστάσεις ψυχικής διάσπασης (dissociated states), και ότι η αδυναμία μεταφοράς της δικής μου εξήγησης γι' αυτή την ειδική αμνησία σε άλλους τύπους αμνησίας την κάνει άχρηστη ακόμη και για τον πιο κοντινό σκοπό της, θυμίζει με αυτόν τον τρόπο στον αναγνώστη ότι σε όλες τις δικές του περιγραφές τέτοιων καταστάσεων διάσπασης ποτέ δεν αποπειράθηκε να βρει τη δυναμική εξήγηση αυτών των φαινομένων. Διαφορετικά θα έπρεπε να είχε ανακαλύψει ότι η απώθηση (ή η αντίσταση που δημιουργήθηκε από αυτή) είναι η αιτία τόσο αυτών των διασπάσεων όσο και της αμνησίας αναφορικά με το ψυχικό περιεχόμενο.

Το γεγονός ότι τα όνειρα ξεχνιούνται τόσο λίγο όσο και οι άλλες ψυχικές πράξεις και ότι ακόμη και ως προς τη διατήρησή τους στη μνήμη πρέπει ανεπιφύλακτα να θεωρηθούν ισοδύναμα των άλλων

ψυχικών λειτουργιών μου το δείχνει μια εμπειρία που είχα συντάσσοντας αυτό το χειρόγραφο. Διατηρούσα στις σημειώσεις μου πολλά προσωπικά όνειρα, τα οποία τότε για διάφορους λόγους δεν είχαν ερμηνευθεί ή είχαν υποβληθεί μόνο σε πρόχειρες ερμηνείες. Μερικά από αυτά προσπάθησα να τα ερμηνεύσω ένα ή δύο χρόνια αργότερα, για να έχω υλικό προς διευκρίνιση των θέσεών μου. Αυτή η απόπειρα ήταν χωρίς εξαίρεση επιτυχής· θα ισχυριζόμουν μάλιστα ότι η ερμηνεία ύστερα από τόσον καιρό ήταν ευχερέστερη απότι παλαιότερα, όταν τα όνειρα ήταν ακόμη νωπά βιώματα· η πιθανή εξήγηση είναι ότι στο μεταξύ είχα ξεπεράσει μέσα μου πολλές από τις αντιστάσεις που τότε με εμπόδιζαν. Σε μερικές από αυτές τις εκ των υστέρων ερμηνείες συνέκρινα τα τότε συμπεράσματα σε ονειρικές ιδέες με τα σημερινά, που συνήθως είναι πλουσιότερα, και ανάμεσα στα σημερινά ξαναβρήκα αμετάβλητα τα παλαιά. Έπαψα μάλιστα έγκαιρα να εκπλήσσομαι, αναλογιζόμενος ότι έχω ήδη καθιερώσει στους ασθενείς μου τη συνήθεια να προχωρούμε στην ερμηνεία ονείρων τους από προηγούμενα χρόνια — τα οποία μου διηγούνται μερικές φορές — σαν να ήταν όνειρα της προηγούμενης νύχτας, με τις ίδιες μεθόδους και με την ίδια επιτυχία. Κατά τη συζήτηση των ονείρων άγχους θα ανακοινώσω δύο παραδείγματα τέτοιων μεταγενέστερων ερμηνειών. [Βλέπε πιο κάτω, κεφ. Δ]. Όταν έκανα την πρώτη απόπειρα, στηριζόμουν στη δικαιολογημένη προσδοκία ότι το όνειρο θα είναι και σε αυτή την περίπτωση απλώς όπως ένα νευρωτικό σύμπτωμα. Όταν θεραπεύω ψυχαναλυτικά έναν ψυχονευρωτικό, που πάσχει π.χ. από υστερία, πρέπει να εξηγήσω τόσο τα πρώτα, ήδη ξεπερασμένα συμπτώματα της πάθησής του όσο και τα σημερινά, που τον οδήγησαν σε μένα· τα παλαιότερα εξηγούνται ευκολότερα απότι τα επείγοντα σημερινά. Ήδη στις *Μελέτες για την υστερία*,⁵⁹⁰ που δημοσιεύθηκαν το 1895, μπόρεσα να ανακοινώσω την εξήγηση μιας πρώτης υστερικής κρίσης, την οποία είχε στο δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας της μια γυναίκα, που ήλθε σε μένα σε ηλικία σαράντα ετών και παραπάνω.⁵⁹¹

Θα παραθέσω τώρα σε χαλαρή διάταξη μερικές ακόμη παρατηρήσεις για την ερμηνεία των ονείρων, που ίσως θα προσανατολίσουν εκείνους τους αναγνώστες που θέλουν να με ελέγξουν εκ των υστέρων δουλεύοντας με προσωπικά τους όνειρα.

Κανένας δεν πρέπει να περιμένει ότι η ερμηνεία των ονείρων του θα του πέσει άκοπα στην ποδιά σαν ώριμος καρπός. Ήδη η αντίληψη ενδοπτικών φαινομένων και άλλων αισθήσεων που συνήθως διαφεύγουν από την προσοχή μας απαιτεί άσκηση, μολονότι κανένα ψυχικό κίνητρο δεν εναντιώνεται σε αυτή την κατηγορία αισθητή-

ριων αντιλήψεων. Είναι πολύ πιο δύσκολο να συλλάβουμε τις «αθέλητες παραστάσεις». Όποιος το ζητεί, θα πρέπει να αρκестθεί στις προσδοκίες που υποκινούνται σε αυτή τη μελέτη και, ακολουθώντας τους κανόνες που δίδονται εδώ, θα επιδιώκει να παραμερίζει μέσα του κάθε κριτική, κάθε προκατάληψη, κάθε συναισθηματική ή πνευματική μεροληψία κατά τη διάρκεια της εργασίας. Θα έχει πάντοτε υπόψη του την προδιαγραφή του Claude Bernard⁵⁹² για τον πειραματιστή στο εργαστήριο φυσιολογίας: *Travailler comme une bête*,⁵⁹³ δηλαδή με την ίδια αντοχή, αλλά και χωρίς να νοιάζεται για το αποτέλεσμα. Πάντως όποιος ακολουθεί αυτές τις συμβουλές, δεν θα βρίσκει πια δύσκολη τη δουλειά του. Εξάλλου η ερμηνεία ενός ονείρου δεν γίνεται πάντοτε με μία και μόνο προσπάθεια. Μερικές φορές νοιώθει κανείς την αποδοτικότητα του εξαντλημένη, όταν έχει παρακολουθήσει μια αλυσίδα συνειρμικών ιδεών, και εκείνη την ημέρα το όνειρο δεν του λείει τίποτε πια· τότε είναι καλύτερα να διακόψει την εργασία και να την ξαναπιάσει τις επόμενες ημέρες. Τότε θα τραβήξει την προσοχή του άλλο μέρος του ονειρικού περιεχομένου και θα βρει πρόσβαση σε νέο στρώμα ονειρικών ιδεών. Αυτό μπορούμε να το αποκαλέσουμε ερμηνεία των ονείρων «με κλασματική απόσταση».

Το πιο δύσκολο είναι να κάνουμε τον αρχάριο στην ερμηνεία των ονείρων να αναγνωρίσει ότι το καθήκον του δεν έχει εκπληρωθεί εντελώς, όταν έχει στα χέρια του μια πλήρη ερμηνεία του ονείρου, που έχει νόημα και συνοχή και δίνει πληροφορίες για όλα τα στοιχεία του ονειρικού περιεχομένου. Μπορεί να υπάρχει και μια άλλη ερμηνεία, μια υπερερμηνεία του ίδιου ονείρου, η οποία του ξέφυγε. Πραγματικά δεν είναι εύκολο να σχηματίσουμε μια ιδέα για τον πλούτο των ασυνείδητων λογισμών στη σκέψη μας, που πασχίζουν να εκφραστούν, και να πιστέψουμε στην επιδεξιότητα της εργασίας του ονείρου, με την οποία κάθε φορά, χρησιμοποιώντας πολυσήμαντες εκφράσεις, είναι σαν να σκοτώνει κανείς εφτά μύγες με ένα χτύπημα, όπως ο ράφτης στο παραμύθι. Ο αναγνώστης θα έχει πάντοτε την τάση να κατηγορεί τον συγγραφέα ότι σπαταλά κατά περιττό τρόπο το «πνεύμα» του· όποιος απέκτησε προσωπική πείρα θα βρίσκει ότι πάνε να του ανοίξουν τα μάτια. [Βλέπε σημ. 325].

Από την άλλη μεριά⁵⁹⁴ όμως δεν μπορώ να συμφωνήσω με τον ισχυρισμό, που τον διατύπωσε πρώτος ο H. Silberer [π.χ. 1914, μέρος II, κεφ. 5], ότι κάθε όνειρο — ή έστω απλώς πολλά όνειρα και ορισμένες κατηγορίες ονείρων — απαιτεί δύο διαφορετικές ερμηνείες, οι οποίες μάλιστα έχουν σταθερή σχέση μεταξύ τους. Η μία από αυτές τις ερμηνείες, την οποία ο Silberer αποκαλεί *ψυχαναλυτική*, δίνει στο όνειρο ένα οποιοδήποτε, συνήθως παιδικό-σεξουαλικό

νόημα· η άλλη, η σημαντικότερη, την οποία αυτός αποκαλεί *αναγωγική*, φανερώνει τις σοβαρότερες, συχνά βαθύνουσες ιδέες, που η εργασία του ονείρου τις παρέλαβε ως υλικό. Ο Silberer δεν επαλήθευσε αυτόν τον ισχυρισμό με ανακοίνωση ενός αριθμού ονείρων, τα οποία θα έπρεπε να αναλύσει και προς τις δύο κατευθύνσεις. Εγώ έχω να αντιπαρατηρήσω ότι αυτό το πράγμα δεν υφίσταται. Τα περισσότερα όνειρα δεν απαιτούν όντως κανενός είδους υπερερμηνεία και ιδίως δεν επιδέχονται καμιά αναγωγική ερμηνεία. Η συμμετοχή μιας μεροληπτικής τάσης, που θέλει να κουκουλώσει τα πραγματικά περιστατικά κατά τη διαμόρφωση του ονείρου και να αποσπασει το ενδιαφέρον από τις ορμικές ρίζες της, είναι ολοφάνερη τόσο στη θεωρία του Silberer όσο και σε άλλες θεωρητικές απόπειρες των τελευταίων ετών. Σε αρκετές περιπτώσεις στάθηκε δυνατόν να επιβεβαιώσω όσα δηλώνει ο Silberer· η ανάλυση μου έδειξε τότε ότι η εργασία του ονείρου είχε να επιλύσει το πρόβλημα πώς να μετατρέψει σε όνειρο μια σειρά πολύ αφηρημένων ιδεών της άγρουπνης ζωής, που δεν μπορούν να παρασταθούν με άμεσο τρόπο. Ζήτησε να επιλύσει αυτό το πρόβλημα καταλαμβάνοντας άλλο υλικό ιδεών, το οποίο είχε χαλαρή, συχνά *αλληγορική*, όπως θα μπορούσαμε να πούμε, σχέση προς τις αφηρημένες σκέψεις και επιπλέον μπορούσε να παρασταθεί ευκολότερα. Η αφηρημένη ερμηνεία ενός ονείρου που δημιουργήθηκε με αυτόν τον τρόπο δίδεται άμεσα από τον ονειρευόμενο· η σωστή ερμηνεία του παρεισαχθέντος υλικού πρέπει να αναζητείται με τα γνωστά τεχνικά μέσα.⁵⁹⁵

Στο ερώτημα, αν κάθε όνειρο μπορεί τελικά να ερμηνευθεί, πρέπει να απαντήσουμε αρνητικά. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι κατά την ερμηνευτική εργασία είναι εναντίον μας οι ψυχικές δυνάμεις που ευθύνονται για την παραμόρφωσή του. Είναι ζήτημα συσχετισμού των δυνάμεων, αν μπορεί κανείς με το πνευματικό του ενδιαφέρον, την ικανότητά του για αυθυπέμβαση, τις ψυχολογικές του γνώσεις και την τριβή του στην ερμηνεία των ονείρων να βάλει στη θέση τους τις εσωτερικές αντιστάσεις. Αυτό είναι πάντοτε δυνατόν ως έναν βαθμό, τουλάχιστον ώσπου να πεισθεί κανείς ότι το όνειρο είναι ένα μόρφωμα με νόημα, συνήθως μάλιστα και ώσπου να διαβλέψει κάπως αυτό το νόημα. Αρκετά συχνά ένα προσεχές όνειρο επιτρέπει την επιβεβαίωση και την παραπέρα ανάπτυξη της ερμηνείας που δεχθήκαμε για το πρώτο. Πολλά από τα όνειρα που επαναλαμβάνονται επί εβδομάδες ή μήνες έχουν συχνά κοινή βάση και πρέπει να ερμηνεύονται σε αλληλοσυσχέτιση. [Βλέπε μέρος V, κεφ. Β, αρχή, και μέρος VI, κεφ. Ε, 2]. Στην περίπτωση αλληλοδιαδεχόμενων ονείρων παρατηρούμε συχνά ότι το επίκεντρο του ενός βρίσκεται απλώς στην περιφέρεια του επόμενου και αντίστροφα, οπότε το ένα

συμπληρώνει το άλλο και στην ερμηνεία τους. Έχω δείξει ήδη με παραδείγματα ότι τα διάφορα όνειρα της ίδιας νύχτας πρέπει γενικά να ερμηνεύονται ως ενιαίο σύνολο. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Γ, τέλος].

Στα πιο καλά ερμηνευμένα όνειρα αναγκάζεται κανείς συχνά να αφήσει ένα σημείο σκοτεινό, διότι κατά την ερμηνεία αντιλαμβάνεται ότι από εκεί αρχίζει ένα κουβάρι ονειρικών ιδεών που δεν εννοεί να ξεμπερδευθεί, αλλά και δεν έχει προσφέρει πια καμιά συμβολή στο ονειρικό περιεχόμενο. Αυτό αποτελεί τότε τον ομφαλό του ονείρου, το σημείο σύνδεσης με το αδιάγνωστο. [Βλέπε σημ. 113]. Οι ονειρικές ιδέες που συναντούμε στην πορεία της ερμηνείας μένουν γενικά χωρίς κατακλείδα και πρέπει από κάθε άποψη να καταλήγουν μέσα στα δικτυώματα του κόσμου των σκέψεών μας. Μέσα από το πιο πυκνό σημείο αυτού του πλέγματος ορθώνεται ύστερα η ονειρική επιθυμία όπως ο μύκητας από το μυκήλιό του.

Επανερχόμαστε στα γεγονότα του ξεχάσματος του ονείρου. Παραλείψαμε να συναγάγουμε από αυτά ένα σημαντικό συμπέρασμα. Αν η άγρυπνη ζωή φανερώνει τη σαφή πρόθεση να ξεχνάει το όνειρο, που είναι πλάσμα της νύχτας, είτε στο σύνολό του αμέσως μετά το ξύπνημα είτε κατά μέρη στην πορεία της ημέρας, και αν ως κύριο συμμετοχο σε αυτό το ξέχασμα αναγνωρίζουμε την ψυχική αντίσταση κατά του ονείρου, τότε είναι ευνόητο να ρωτήσουμε τι είναι αυτό που παρά την προαναφερόμενη αντίσταση επέτρεψε τη διαμόρφωση του ονείρου. Ας πάρουμε την πιο αδρή περίπτωση, όπου η άγρυπνη ζωή αφανίζει το όνειρο, σαν να μην είχε υπάρξει· αν τώρα εξετάσουμε τις κινήσεις των ψυχικών δυνάμεων, πρέπει να αποφανθούμε ότι το όνειρο δεν θα έφθανε καν να διαμορφωθεί, αν η ένταση της αντίστασης ήταν τη νύχτα όση και την ημέρα. Το συμπέρασμά μας είναι ότι η αντίσταση κατά τη διάρκεια της νύχτας έχει χάσει ένα μέρος της δύναμής της· ξέρουμε ότι δεν είχε αρθεί, αφού διαπιστώσαμε τη συμμετοχή της στην ονειροπλασία, που εκφράστηκε στην παραμόρφωση του ονείρου. Όλα δείχνουν όμως ότι τη νύχτα είχε μειωθεί, ότι αυτή η μείωση της αντίστασης κατέστησε δυνατή την ονειροπλασία, και έτσι είναι εύκολο να καταλάβουμε ότι, μόλις με το ξύπνημα ανακτήσει τις δυνάμεις της, εμποδίζει πάλι ό,τι στην αδυναμία της αναγκαζόταν να επιτρέπει. Η περιγραφική ψυχολογία μάς διδάσκει, όπως είναι γνωστό, ότι η κυριότερη προϋπόθεση για την ονειροπλασία είναι η κατάσταση ύπνου της ψυχής· τώρα μπορούμε να προσθέσουμε την εξήγηση: *η κατάσταση ύπνου κάνει δυνατή την ονειροπλασία υποβιβάζοντας την ενδοψυχική λογοκρισία.*

Βρισκόμαστε ασφαλώς στον πειρασμό να θεωρήσουμε αυτό το

συμπέρασμα ως το μόνο δυνατό που μπορεί να συναχθεί από τα γεγονότα του ξεχάσματος του ονείρου και από αυτό να προχωρήσουμε σε παραπέρα συμπεράσματα για τις ενεργειακές συνθήκες στον ύπνο και στην αγρύπνια. Όμως εδώ πρέπει να σταματήσουμε λίγο. Όταν θα έχουμε εμβαθύνει ακόμη περισσότερο στην ψυχολογία του ονείρου, θα δούμε ότι μπορούμε να φαντασθούμε και με διαφορετικό τρόπο πώς καθίσταται δυνατή η ονειροπλασία. Η αντίσταση κατά της συνειδητοποίησης των ονειρικών ιδεών είναι ίσως δυνατόν να παρακαμφθεί, χωρίς να έχει υποστεί πραγματική υποβίβαση. Είναι επίσης εύλογο ότι και οι δύο παράγοντες που ευνοούν τη διαμόρφωση του ονείρου, η υποβίβαση και η παράκαμψη της αντίστασης, καθίστανται ταυτόχρονα δυνατές από την κατάσταση ύπνου. Εδώ θα διακόψουμε, για να συνεχίσουμε αργότερα. [Βλέπε πιο κάτω, κεφ. Δ, αρχή].

Υπάρχουν αρκετές αντιρρήσεις ως προς την ερμηνευτική μας μέθοδο, για τις οποίες πρέπει τώρα να ενδιαφερθούμε. Όπως είναι γνωστό, κατά την ερμηνεία ενός ονείρου εγκαταλείπουμε κάθε άλλον στόχο που δεσπόζει στις σκέψεις μας, συγκεντρώνουμε την προσοχή μας σε ένα επιμέρους στοιχείο του ονείρου και σημειώνουμε τις ιδέες που μας έρχονται άθελά μας στον νου. Έπειτα πιάνουμε άλλο στοιχείο του ονειρικού περιεχομένου, επαναλαμβάνουμε σε αυτό την ίδια διαδικασία και, αμέριμνοι για την κατεύθυνση των σκέψεών μας, αφήνουμε να μας κατευθύνουν αυτές, ενώ πηδούμε από το ένα θέμα στο άλλο. Εδώ μας διακατέχει η πεποίθηση πως στο τέλος, χωρίς άλλη συμβολή, θα φθάσουμε στις ονειρικές ιδέες από τις οποίες δημιουργήθηκε το όνειρο. Σε αυτά η κριτική θα έχει να αντιτάξει περίπου τα εξής: Το γεγονός ότι από ένα επιμέρους στοιχείο του ονείρου φθάνει κανείς κάπου δεν αποτελεί θαύμα. Κάθε παράσταση συνδέεται συνειρμικά με κάτι· αξιοπερίεργο είναι μόνον ότι αυτή η αυθαίρετη και άσκοπη ροή των σκέψεων μέλλει να μας οδηγήσει ακριβώς στις ονειρικές ιδέες. Αυτό είναι ίσως αυταπάτη· ακολουθούμε την αλυσίδα συνειρμών ξεκινώντας από ένα στοιχείο, ώσπου αντιλαμβανόμαστε ότι για κάποιον λόγο τελειώνει· όταν πιάνουμε ένα δεύτερο στοιχείο, είναι φυσικό ότι οι αρχικά απεριοριστοι συνειρμοί τώρα στενεύουν. Διατηρούμε ακόμη στη μνήμη μας την προηγούμενη αλυσίδα ιδεών, γιαυτό και κατά την ανάλυση της δεύτερης ονειρικής παράστασης είναι εύκολο να συναντήσουμε μερικές ιδέες που έχουν κάτι κοινό με τις αντίστοιχες της πρώτης αλυσίδας. Τότε φανταζόμαστε ότι βρήκαμε μια σκέψη που αποτελεί ένα κομβικό σημείο μεταξύ δύο ονειρικών στοιχείων. Επειδή αφήνει κανείς στον εαυτό του κάθε ελευθερία σύνδεσης ιδεών και στην πραγματι-

κότητα αποκλείει μόνον όσες μεταβάσεις γίνονται και στην κανονική σκέψη, δεν είναι τελικά δύσκολο να συγκεράσει από μια σειρά «ενδιάμεσων ιδεών» κάτι που αποκαλείται ονειρικές ιδέες και, χωρίς καμιά εγγύηση, αφού αυτές δεν είναι κατά τα άλλα γνωστές, παρουσιάζεται ως ψυχικό υποκατάστατο του ονείρου. Όλα όμως εδώ είναι αυθαιρεσία και εκμετάλλευση της σύμπτωσης, που φαίνεται πνευματώδης, και όποιος μπαίνει σε αυτόν τον άχρηστο κόπο μπορεί με αυτόν τον τρόπο να σκαρώσει με τη σκέψη του για οποιοδήποτε όνειρο οποιαδήποτε αρεστή σε αυτόν ερμηνεία.

Όταν πράγματι μας προβάλλονται τέτοιες αντιρρήσεις, τότε μπορούμε να αμυνθούμε επικαλούμενοι την εντύπωση που δίνουν οι δικές μας ερμηνείες των ονείρων, τις αναπάντεχες συνδέσεις με άλλα στοιχεία του ονείρου, που αναδύονται κατά την παρακολούθηση των επιμέρους παραστάσεων, καθώς και την απιθανότητα ότι κάτι, που καλύπτει με τόση πληρότητα το όνειρο και το φωτίζει έτσι όπως μια δική μας ερμηνεία, θα μπορούσε να κερδηθεί αλλιώς, αν δεν παρακολουθήσει κανείς τα ίχνη των ψυχικών συνδέσεων που έγιναν προηγουμένως. Θα μπορούσαμε επίσης να υπερασπίσουμε τη θέση μας αναφέροντας ότι η διαδικασία κατά την ερμηνεία των ονείρων είναι ταυτόσημη με την ακολουθούμενη κατά την εξήγηση των υστερικών συμπτωμάτων, όπου η ορθότητα της μεθόδου εξασφαλίζεται από την εμφάνιση και εξαφάνιση των συμπτωμάτων επί τόπου, όπου δηλαδή η εξήγηση του κειμένου μπορεί να στηρίζεται στις παρεμβαλλόμενες εικονογραφήσεις. Δεν έχουμε όμως κανέναν λόγο να παρακάμψουμε αυτό το πρόβλημα, πώς μπορεί κανείς ακολουθώντας μια αυθαίρετα και χωρίς στόχο συνεχιζόμενη αλυσίδα σκέψεων να φθάσει σε έναν προϋπάρχοντα στόχο, διότι, εάν δεν μπορούμε να το λύσουμε, μπορούμε να το άρουμε εντελώς.

Είναι αποδεδειγμένα εσφαλμένη η αντίληψη ότι παραδιδόμαστε σε μια ροή παραστάσεων χωρίς στόχο, όταν εγκαταλείπουμε τους συλλογισμούς και αφήνουμε να αναδυθούν οι αθέλητες παραστάσεις, όπως συμβαίνει κατά την ερμηνεία των ονείρων. Μπορούμε να δείξουμε ότι μόνον από τις ιδέες γνωστών στόχων μπορούμε να παραιτηθούμε και ότι με την παύση τους επιβάλλονται αμέσως ιδέες άγνωστων — όπως λέμε ανακριβώς: ασυνείδητων — στόχων, που ορίζουν τώρα τη ροή των αθέλητων παραστάσεων. Ένα σκέπτεσθαι χωρίς παραστάσεις στόχων δεν μπορεί να επιτευχθεί καν με αυτοεπιρροασμό της ψυχικής μας ζωής· μου είναι επίσης άγνωστο σε ποιές καταστάσεις ψυχικού κλονισμού μπορεί να επιτευχθεί.⁵⁹⁶

Οι ψυχίατροι παραιτήθηκαν πολύ νωρίς εδώ από την ιδέα μιας στέρεης ψυχικής δομής. Γνωρίζω ότι τόσο στην υστερία και την παράνοια όσο και στη διαμόρφωση ή την εξήγηση των ονείρων δεν πα-

ρουσιάζεται καμιά ακανόνιστη ροή σκέψεων χωρίς παραστάσεις στόχων. Δεν εμφανίζεται ίσως καθόλου στις ενδογενείς ψυχικές παθήσεις· ακόμη και τα παραληρήματα των συγχυσμένων έχουν, σύμφωνα με μια ευφυή εικασία του Leuret [1834, 131] νόημα και μόνο λόγω παραλείψεων γίνονται ακατανόητα για μας. Απέκτησα και εγώ την ίδια πεποίθηση, όπου είχα την ευκαιρία να κάνω παρατηρήσεις. Τα παραληρήματα είναι έργο μιας λογοκρισίας που δεν μπαίνει πια στον κόπο να συγκαλυφθεί, που, αντί να συνδράμει για μια όχι πια ενοχλητική μεταποίηση, διαγράφει αδυσώπητα καθετί που της φαίνεται απαράδεκτο, οπότε το υπόλοιπο γίνεται ασυνάρτητο. Αυτή η λογοκρισία ακολουθεί μια τακτική ανάλογη με εκείνη της ρωσικής λογοκρισίας του τύπου στα σύνορα, που μόνο ξένες εφημερίδες γεμάτες μαύρα σβησίματα αφήνει να φθάσουν στα χέρια των προστατευόμενων αναγνωστών.

Η ελεύθερη κίνηση των παραστάσεων, που ακολουθούν οποιουσδήποτε αλυσιδωτούς συνειρμούς, εκδηλώνεται ίσως σε περιπτώσεις καταστροφικών οργανικών διαδικασιών του εγκέφαλου· αυτό που στις ψυχονευρώσεις δίνει την ίδια εντύπωση μπορεί κάθε φορά να εξηγηθεί από την επίδραση της λογοκρισίας πάνω σε ειρμούς σκέψεων, που από τις κρυφές παραστάσεις στόχων μετατίθεται στο προσκήνιο.⁵⁹⁷ Αυτό θεωρήθηκε αλάθητο σημάδι του απαλλαγμένου από παραστάσεις στόχων συνειρμού, όταν οι αναδυόμενες παραστάσεις (ή εικόνες) εμφανίζονται συνδεδεμένες μεταξύ τους με τον δεσμό του λεγόμενου επιφανειακού συνειρμού, δηλαδή με συνήχηση, διαφορούμενες λέξεις, χρονική σύμπτωση ή εσωτερική νοηματική σχέση, με όλους τους συνειρμούς που εκμεταλλευόμαστε στα ευφυολογήματα και στα λογοπαίγνια. Αυτό το γνώρισμα αρμόζει στους ειρμούς σκέψεων που από τα στοιχεία του ονειρικού περιεχομένου μας οδηγούν στις ενδιάμεσες ιδέες και από αυτές στις κυρίως ονειρικές ιδέες· σε πολλές αναλύσεις ονείρων βρήκαμε τέτοια παραδείγματα, που δεν μπορούσαν παρά να μας προκαλέσουν έκπληξη. Καμιά σύνδεση εκεί δεν ήταν πολύ χαλαρή, κανένα ευφυολόγημα πολύ απορριπτικό, ώστε να μη μπορεί να γεφυρώσει μια ιδέα με την άλλη. Όμως δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε σωστά αυτή την επιείκεια. *Κάθε φορά που ένα ψυχικό στοιχείο συνδέεται με ένα άλλο με απρεπή ή επιφανειακό συνειρμό, υπάρχει και ένας άψογος και βαθύτερος σύνδεσμος μεταξύ τους, ο οποίος υφίσταται την αντίσταση της λογοκρισίας.*⁵⁹⁸

Η πίεση της λογοκρισίας και όχι η άρση των παραστάσεων στόχων είναι η ορθή αιτία για την επικράτηση των επιφανειακών συνειρμών. Οι επιφανειακοί συνειρμοί αντικαθιστούν στη διαμόρφωση του ονείρου τους βαθείς, όταν η λογοκρισία διακόπτει αυτούς τους

κανονικούς συνδέσμους. Είναι όπως όταν ένα γενικό εμπόδιο κυκλοφορίας, π.χ. μια πλημμύρα, κάνει τους μεγάλους και πλατείς ορεινούς δρόμους αδιάβατους· η κυκλοφορία γίνεται τότε μέσα από άβολα και απόκρημνα μονοπάτια, που συνήθως χρησιμοποιούνται μόνον από τους κνηγούς.

Εδώ μπορούμε να διακρίνουμε δύο περιπτώσεις, που ουσιαστικά είναι μία. Στην πρώτη περίπτωση η λογοκρισία στρέφεται μόνον κατά της συνάρτησης δύο σκέψεων, οι οποίες, αν ήταν χωριστές, θα διέφευγαν την ένστασή της. Τότε οι δύο σκέψεις εμφανίζονται διαδοχικά στη συνείδηση· η σχέση τους παραμένει κρυφή· αντ' αυτού παρατηρούμε έναν επιφανειακό δεσμό μεταξύ τους, τον οποίο δεν θα είχαμε διανοηθεί και ο οποίος κατά κανόνα ξεκινάει από μια γωνιά του παραστασιακού συμπλέγματος διαφορετική από εκείνη που χρησιμοποιεί ως αφετηρία ο καταπιεσμένος, αλλά ουσιαστικός σύνδεσμος. Στη δεύτερη περίπτωση και οι δύο σκέψεις υπόκεινται στη λογοκρισία λόγω του περιεχομένου τους· τότε εμφανίζονται και οι δύο όχι υπό την σωστή μορφή, αλλά τροποποιημένες και υποκατεστημένες, ενώ οι δύο υποκατάστατες σκέψεις έχουν επιλεγεί έτσι, ώστε με έναν επιφανειακό συνειρμό να αποδίδεται ο ουσιαστικός σύνδεσμος μεταξύ των υποκατεστημένων. *Υπό την πίεση της λογοκρισίας σημειώθηκε και στις δύο περιπτώσεις μια μετάθεση από έναν κανονικό, σοβαρό συνειρμό προς έναν επιφανειακό, που φαίνεται παράλογος.*

Έχοντας υπόψη μας αυτές τις μεταθέσεις εμπιστευόμαστε κατά την ερμηνεία των ονείρων και αυτούς τους επιφανειακούς συνειρμούς χωρίς κανέναν ενδοιασμό.⁵⁹⁹

Η ψυχανάλυση κάνει εκτενή χρήση αυτών των δύο προτάσεων στις νευρώσεις: ότι με την εγκατάλειψη των συνειδητών παραστάσεων στόχων η κυριαρχία πάνω στη ροή των παραστάσεων περνάει σε κρυφές παραστάσεις στόχων και ότι οι επιφανειακοί συνειρμοί δεν είναι παρά υποκατάστατα καταπιεσμένων και βαθύτερων υπό την έννοια της μετάθεσης· η ψυχανάλυση τις αναγορεύει μάλιστα σε θεμέλιους στύλους της τεχνικής της. Όταν δίνω σε έναν ασθενή την εντολή να παραιτηθεί από κάθε συνειδητό συλλογισμό και να μου αναφέρει οτιδήποτε του έρχεται τότε στον νου, κρατώ την προϋπόθεση ότι δεν μπορεί να εγκαταλείψει τους στόχους της θεραπείας και θεωρώ ότι δικαιούμαι να συμπεράνω πως και το φαινομενικά πιο αθώο και πιο αυθαίρετο που μου αναφέρει βρίσκεται σε συνάρτηση με την κατάσταση της ασθένειάς του. Μια άλλη παράσταση στόχου, την οποία ο ασθενής δεν υποπτεύεται, αφορά το άτομό μου. Η πλήρης αξιολόγηση καθώς και η εμπειριστατωμένη απόδειξη των

δύο εξηγήσεων είναι κατ' αυτά αντικείμενο της έκθεσης της ψυχαναλυτικής τεχνικής ως θεραπευτικής μεθόδου. Εδώ έχουμε φθάσει σε ένα από τα σημεία σύνδεσης, όπου εγκαταλείπουμε με πρόθεσή μας το θέμα της ερμηνείας των ονείρων.⁶⁰⁰

Ένα μόνον είναι σωστό και αντέχει στις επικρίσεις, ότι δηλαδή δεν χρειάζεται να υποθέσουμε ότι όλες οι ιδέες της ερμηνευτικής εργασίας υπάρχουν μέσα στη νυχτερινή εργασία του ονείρου. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Α, αρχή, και κεφ. Γ, αρχή]. Ερμηνεύοντας το όνειρο σε κατάσταση αγρύπνιας ανατρέχουμε από τα στοιχεία του ονείρου στις ονειρικές ιδέες. Η εργασία του ονείρου ακολούθησε την αντίστροφη πορεία, και δεν είναι οπωσδήποτε πιθανό ότι αυτή η αντίδρομη πορεία είναι εφικτή. Μάλλον αποδεικνύεται ότι την ημέρα ανοίγουμε σήραγγες μέσω νέων συνδέσεων ιδεών, που συναντούν τις ενδιάμεσες ιδέες και τις ονειρικές ιδέες άλλοτε στο ένα και άλλοτε στο άλλο σημείο. Μπορούμε να δούμε το νωπό υλικό ιδεών της ημέρας να μπαίνει μέσα στις σειρές της ερμηνείας και ίσως ακόμη και η αυξημένη αντίσταση, που παρατηρείται κατά τις νυχτερινές ώρες, επιβάλλει να ακολουθηθούν νέοι και μακρύτεροι παρακαμπτήριοι δρόμοι. Ο αριθμός και το είδος των παράπλευρων δρόμων όμως, που με αυτόν τον τρόπο διανοίγουμε την ημέρα, είναι χωρίς οποιαδήποτε ψυχολογική σημασία, αρκεί μόνο να μας οδηγούν στις ζητούμενες ονειρικές ιδέες.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΡΟΦΗ

Τώρα όμως, αφού διαμαρτυρηθήκαμε για τις επικρίσεις ή τουλάχιστον δείξαμε πού βρίσκονται τα αμυντικά μας όπλα, είναι ώρα να αναλάβουμε τις ψυχολογικές διερευνήσεις, για τις οποίες είμαστε ήδη προετοιμασμένοι. Ας ανακεφαλαιώσουμε τα κύρια συμπεράσματα των ως τώρα ερευνών μας. Το όνειρο είναι μια ψυχική πράξη πλήρους σημασίας· αν είναι δυσδιάκριτο ως επιθυμία και αν παρουσιάζει πολλές παραξενιές και παραλογισμούς, αυτό οφείλεται στην επιρροή της ψυχικής λογοκρισίας, που υπέστη κατά τη διαμόρφωσή του. Εκτός από την ανάγκη διαφυγής από αυτή τη λογοκρισία, κατά τη διαμόρφωσή του συνέβαλε η ανάγκη συμπύκνωσης του ψυχικού υλικού, μια μέριμνα για την παραστασιμότητα του υλικού σε αισθητές εικόνες και — μολονότι όχι κατά κανόνα — μια μέριμνα για μια οικονομικά έλλογη και νοητή εξωτερική μορφή του ονειρικού πλάσματος. Καθεμιά από αυτές τις προτάσεις οδηγεί σε παραπέρα ψυχολογικές θέσεις και εικασίες. Πρέπει να εξετασθούν οι σχέσεις ανάμεσα στο κίνητρο της επιθυμίας και τις τέσσερις προϋποθέσεις καθώς και οι σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις προϋποθέσεις. Το όνειρο πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο του ψυχικού βίου.

Θέσαμε στην πρώτη γραμμή αυτού του μέρους ένα όνειρο, για να επιστήσουμε την προσοχή στα αινίγματα που απομένουν ακόμη να λυθούν. Η ερμηνεία αυτού του ονείρου με το φλεγόμενο παιδί δεν παρουσίασε δυσκολίες, μολονότι για μας δεν ήταν πλήρης. Διερωτηθήκαμε γιατί ο ονειρευόμενος είδε ένα όνειρο, αντί να ξυπνήσει, και ως ένα από τα κίνητρά του αναγνωρίσαμε την επιθυμία του να φαντασθεί το παιδί ζωντανό. Θα δούμε αργότερα [τέλος του κεφαλαίου Γ] ότι έναν ρόλο έπαιξε και μια άλλη επιθυμία. Κατ' αρχάς λοιπόν είναι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας, για χάρη της οποίας οι σκέψεις μέσα στον ύπνο μετατράπηκαν σε όνειρο.

Αν αυτή ακυρωθεί, απομένει μόνον ένα χαρακτηριστικό, που διαχωρίζει τα δύο είδη του ψυχικού γίγνεσθαι. Η ονειρική ιδέα θα είχε την εξής διατύπωση: Βλέπει ένα φως προερχόμενο από το δωμάτιο όπου κείται η σορός. Ίσως να έπεσε ένα κερί και το παιδί καίγεται! Το όνειρο αποδίδει απaráλλακτο το αποτέλεσμα αυτού του συλλογισμού, το παριστάνει όμως μέσα σε μια κατάσταση που τοποθετείται στο παρόν και είναι αντιληπτή με τις αισθήσεις, οπότε μπορεί να συλληφθεί σαν βίωμα σε κατάσταση αγρύπνιας. Αυτό όμως είναι το πιο γενικό και πιο χτυπητό ψυχολογικό χαρακτηριστικό του ονειρεύεσθαι· μια σκέψη, κατά κανόνα η επιθυμητή, αντικειμενοποιείται στο όνειρο, παριστάνεται ως σκηνή ή, όπως νομίζουμε, βιώνεται.

Πώς πρέπει λοιπόν να εξηγηθεί αυτή η χαρακτηριστική ιδιότητα της εργασίας του ονείρου ή — πιο μετριοφρόνα — να ενταχθεί στο πλαίσιο των ψυχικών διεργασιών;

Αν προσέξουμε καλύτερα, θα παρατηρήσουμε ότι αυτό το όνειρο παρουσιάζει δύο σχεδόν ανεξάρτητα μεταξύ τους χαρακτηριστικά. Το ένα είναι η παράστασή του ως παρούσα κατάσταση με παράλειψη του «ίσως»: το άλλο είναι η μετατροπή της σκέψης σε οπτικές εικόνες και σε λόγο.

Η μεταβολή που με αυτόν τον τρόπο υφίστανται οι ονειρικές ιδέες, ότι η εκφραζόμενη σε αυτές προσδοκία τίθεται στο παρόν, δεν φαίνεται ίσως τόσο καθαρά σε αυτό το όνειρο. Αυτό σχετίζεται με τον ιδιαίτερο, μάλλον δευτερεύοντα ρόλο της εκπλήρωσης της επιθυμίας σε αυτό το όνειρο. Ας πάρουμε ένα άλλο όνειρο, στο οποίο η επιθυμία του ονείρου δεν αποχωρίζεται από την προέκταση της άγρυπνης σκέψης μέσα στον ύπνο, π.χ. το όνειρο με την ένεση της Irma [μέρος II]. Εδώ η ονειρική ιδέα που παριστάνεται στο όνειρο είναι ευκτική: Μακάρι για την αρρώστια της Irma να ευθυνόταν ο Otto! Το όνειρο παραμερίζει την ευκτική αντικαθιστώντας την με απλή οριστική του ενεστώτα: Ναι, ο Otto είναι υπεύθυνος για την αρρώστια της Irma. Αυτή λοιπόν είναι η πρώτη από τις μεταβολές που επιφέρει στις ονειρικές ιδέες και το μη παραμορφωμένο όνειρο. Δεν θα μείνουμε πολύ σε αυτή την πρώτη ιδιοτυπία του ονείρου. Την παρακάμπτουμε παραπέμποντας στη συνειδητή φαντασίωση, το ονειροπόλημα, που κάνει το ίδιο με το περιεχόμενο της φαντασίωσης. Όταν ο M. Joyeuse⁶⁰¹ του Daudet περιπλανάται άεργος στους δρόμους του Παρισιού, ενώ οι κόρες του πρέπει να πιστεύουν ότι εργάζεται στο γραφείο του, ονειρεύεται περιστατικά που τον φέρουν προστατευόμενο και του εξασφαλίζουν μια θέση εργασίας, τα οποία εκφράζονται στον ενεστώτα. Το όνειρο λοιπόν μεταχειρίζεται τον ενεστώτα με τον ίδιο τρόπο και με το ίδιο δικαίωμα όπως το ονειροπόλημα. Ο ενεστώτας είναι ο χρόνος όπου η επιθυμία παριστάνεται ως εκπληρωνόμενη.

Το χαρακτηριστικό που προσιδιάζει όμως μόνο στο όνειρο, σε αντίθεση προς το ονειροπόλημα, είναι το δεύτερο, ότι δηλαδή το περιεχόμενο των παραστάσεων δεν νοείται, αλλά μετατρέπεται σε αισθητές εικόνες, τις οποίες έρχεται κανείς να πιστέψει νομίζοντας πως τις βιώνει. Εδώ πρέπει να προσθέσουμε ότι δεν παρουσιάζουν όλα τα όνειρα τη μετατροπή της παράστασης σε αισθητή εικόνα: υπάρχουν όνειρα που συνίστανται μόνο σε σκέψεις, ενώ δεν μπορεί κανείς γιαυτό να τους αρνηθεί τον ονειρικό χαρακτήρα. Τέτοιο είναι το όνειρό μου: «Autodidasker — η φαντασίωση με τον καθηγητή N.» [βλέπε μέρος VI, κεφ. A, V], καθώς δεν περιέχει περισσότερα

αισθητά στοιχεία απότι αν είχα σκεφθεί το περιεχόμενό του σε κατάσταση αγρύπνιας. Αλλά και σε κάθε μακροσκελές όνειρο υπάρχουν στοιχεία που δεν έχουν μετατραπεί σε αισθητές εικόνες, που ο ονειρευόμενος απλώς τα σκέφθηκε ή τα ήξερε, όπως συμβαίνει και σε κατάσταση αγρύπνιας. Επιπλέον αν θυμηθούμε ότι μια τέτοια μετατροπή παραστάσεων σε αισθητές εικόνες δεν προσιδιάζει μόνο στο όνειρο, αλλά και στις παραισθήσεις, στα οράματα, που εμφανίζονται αυτοτελώς σε υγιείς ή ως συμπτώματα στις ψυχονευρώσεις. Με λίγα λόγια, η εξεταζόμενη σε αυτό το πλαίσιο σχέση δεν είναι από καμιά άποψη αποκλειστική· παραμένει όμως γεγονός ότι αυτό το χαρακτηριστικό του ονείρου, όπου εμφανίζεται, μας φαίνεται το πιο αξιοσημείωτο και έτσι δεν θα μπορούσαμε να φαντασθούμε τη ζωή του ονείρου χωρίς αυτό. Η κατανόησή του όμως απαιτεί πολύ εκτενέστερες διερευνήσεις.

Από όλες τις παρατηρήσεις πάνω στη θεωρία του ονείρου, που αναφέρουν οι διάφοροι συγγραφείς, θέλω να εξάρω μία, επειδή επιδέχεται προεκτάσεις. Ο μεγάλος G. Th. Fechner εκφράζει στην *Ψυχοφυσική* του (1889, τόμ. 2, 520 κ.ε.), όπου αφιερώνει μερικούς συλλογισμούς στο όνειρο, την υπόθεση ότι *ο τόπος των ονείρων είναι άλλος από εκείνον των παραστάσεων σε κατάσταση αγρύπνιας*. [Βλέπε μέρος I, κεφ. E, αρχή]. Καμιά άλλη υπόθεση, γράφει, δεν μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της ζωής του ονείρου.

Η ιδέα που μας προσφέρεται εδώ αναφέρεται στον *τοπικό προσδιορισμό του ψυχισμού*. Θα αφήσουμε κατά μέρος το γεγονός ότι ο ψυχικός μηχανισμός, για τον οποίο γίνεται λόγος, μας είναι γνωστός και ως ανατομικό παρασκεύασμα· δεν θα μπούμε λοιπόν στον πειρασμό να προσδιορίσουμε τον ψυχικό τόπο ανατομικά. Θα παραμείνουμε στη βάση της ψυχολογίας και θα ακολουθήσουμε μόνο το παράγγελμα να φαντασθούμε το όργανο, που υπηρετεί τις ψυχικές λειτουργίες, περίπου σαν σύνθετο μικροσκόπιο, φωτογραφική μηχανή και άλλα παρόμοια. Ο ψυχικός τόπος αντιστοιχεί τότε σε ένα σημείο μέσα σε έναν μηχανισμό, όπου εντοπίζεται ένα από τα προστάδια της εικόνας. Στο μικροσκόπιο και το τηλεσκόπιο πρόκειται, όπως γνωρίζουμε, για ενμέρει ιδεατούς τόπους, για περιοχές όπου δεν βρίσκεται κανένα από εξάρτημα του μηχανισμού. Θεωρώ περιττό να ζητήσω συγγνώμη για τις ατέλειες αυτών και όλων των παρεμφερών εικόνων. Αυτές οι παρομοιώσεις σκοπεύουν μόνο να μας στηρίξουν στην απόπειρα να κάνουμε κατανοητή την πολυπλοκότητα της ψυχικής λειτουργίας, αναλύοντας αυτή τη λειτουργία και αποδίδοντας την επιμέρους λειτουργία στα επιμέρους συστατικά του μηχανι-

σμού. Καθόσον γνωρίζω, κανένας δεν έχει επιχειρήσει ως τώρα να εξαγάγει συμπεράσματα από μια τέτοια ανάλυση σχετικά με τη σύνθεση του ψυχικού μηχανισμού. Μια τέτοια απόπειρα μου φαίνεται αθώα. Νομίζω ότι θα μπορούσαμε ελεύθερα να κάνουμε εικασίες, αρκεί να μείνουμε νηφάλιοι στην κρίση μας και να μην εκλάβουμε τον σκελετό ως το πραγματικό οικοδόμημα. Αφού για μια πρώτη προσέγγιση σε κάτι άγνωστο δεν χρειαζόμαστε παρά μόνο βοηθητικές παραστάσεις, θα προτιμήσουμε κατ' αρχάς προπάντων τις πιο ωμές και πιο απτές υποθέσεις.

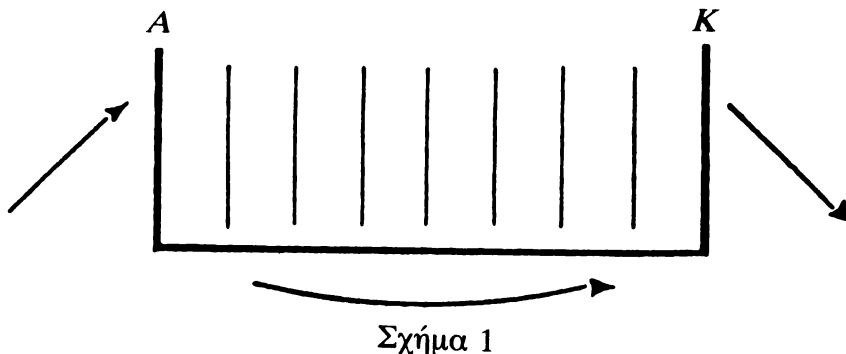
Φανταζόμαστε λοιπόν τον ψυχικό μηχανισμό σαν σύνθετο όργανο και ονομάζουμε τα συστατικά του αρχές ή, εποπτικότερα, συστήματα. Στη συνέχεια προσδοκούμε ότι αυτά τα συστήματα θα έχουν ίσως έναν σταθερό αμοιβαίο προσανατολισμό χώρου, περίπου όπως τα διάφορα συστήματα φακών του τηλεσκοπίου, που στέκονται το ένα πίσω από το άλλο. Για την ακρίβεια δεν χρειαζόμαστε την υπόθεση ότι τα ψυχικά συστήματα έχουν πράγματι μια διάταξη στον χώρο. Μας αρκεί η αποκατάσταση μιας σταθερής σειράς, καθώς σε ορισμένα ψυχικά συμβάντα η διέγερση διατρέχει τα συστήματα ακολουθώντας μια ορισμένη χρονική διαδοχή. Αυτή η διαδοχή μπορεί σε άλλα συμβάντα να είναι διαφορετική· αυτή τη δυνατότητα θα την κρατήσουμε ανοικτή. Στο εξής, για λόγους συντομίας, θα αποκαλούμε τα συστατικά του μηχανισμού «συστήματα ψ».

Το πρώτο που παρατηρούμε τώρα είναι ότι αυτός ο μηχανισμός, που συντίθεται από συστήματα ψ, έχει μια κατεύθυνση. Όλη η ψυχική μας δραστηριότητα ξεκινάει από (εσωτερικά ή εξωτερικά) ερεθίσματα και καταλήγει σε εννευρώσεις.⁶⁰² Έτσι λοιπόν αποδίδουμε στον μηχανισμό δύο άκρα, ένα αισθητήριο και ένα κινητικό· στο αισθητήριο άκρο βρίσκεται ένα σύστημα, που δέχεται τις αισθητήριες αντιλήψεις, στο κινητικό υπάρχει ένα άλλο σύστημα, το οποίο ανοίγει τους υδροφράχτες της κινητικότητας. Το ψυχικό συμβάν κινείται γενικά από το άκρο της αντίληψης προς το άκρο της κινητικότητας. Το γενικό σχήμα του ψυχικού μηχανισμού θα είχε λοιπόν την μορφή του σχήματος 1 [που ακολουθεί στην επόμενη σελίδα].

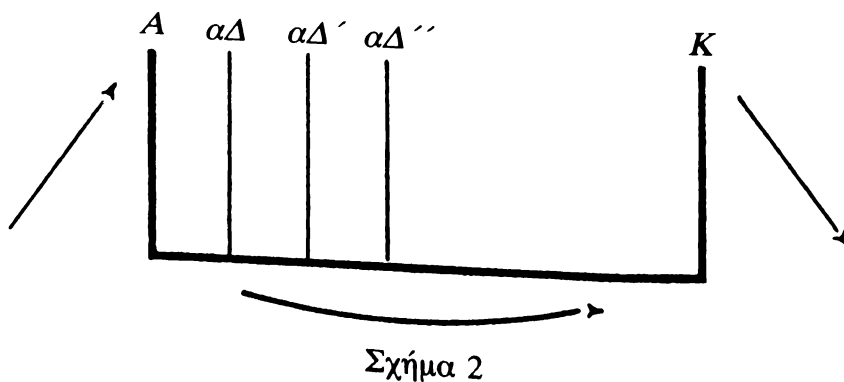
Αυτό όμως είναι μόνον η εκπλήρωση της γνώριμης πια σε μας απαίτησης ότι ο ψυχικός μηχανισμός πρέπει να είναι δομημένος σαν αντανakλαστικός μηχανισμός. Η διαδικασία της αντανάκλασης παραμένει το πρότυπο και κάθε ψυχικής λειτουργίας.

Έχουμε κάθε λόγο να δεχθούμε μια πρώτη διαφοροποίηση στο αισθητήριο άκρο του μηχανισμού. Από τις αντιλήψεις που σχηματίζουμε παραμένει στον ψυχικό μας μηχανισμό ένα ίχνος, που το αποκαλούμε «αναμνηστικό ίχνος». Τη λειτουργία που αναφέρεται σε

αυτό το ~~αναμνηστικό~~ ~~ίχνος~~ την αποκαλούμε, όπως είναι γνωστό, «~~μνήμη~~». Αν πάρουμε στα σοβαρά την πρόθεσή μας να συνδέσουμε τα ψυχικά συμβάντα με συστήματα, τότε το αναμνηστικό ίχνος δεν μπορεί να συνίσταται παρά μόνο σε παραμόνιμες μεταβολές των στοιχείων του συστήματος. Όμως, όπως έχει ήδη τονισθεί,⁶⁰³ δημιουργεί προφανώς δυσκολίες η υπόθεση ότι ένα και το αυτό σύστημα διατηρεί πιστά τις μεταβολές στα στοιχεία του, ενώ από την άλλη

μεριά πρέπει να είναι πάντα φρέσκο και έτοιμο να δεχθεί κάτι καινούργιο, σε κάθε νέα πρόκληση μεταβολής. Σύμφωνα με την αρχή που διέπει την απόπειρά μας θα κατανείμουμε λοιπόν αυτές τις ~~δύο λειτουργίες σε διαφορετικά συστήματα~~. Υποθέτουμε ότι ένα πρώτιστο σύστημα του μηχανισμού ~~δέχεται τα αισθητήρια ερεθίσματα~~, αλλά δεν διατηρεί τίποτε από αυτά, δηλαδή δεν έχει μνήμη, και ότι πίσω από αυτό υπάρχει ένα ~~δεύτερο σύστημα, το οποίο μετατρέπει τη στιγμιαία διέγερση του πρώτου σε μόνιμα ίχνη~~. Τότε η εικόνα του ψυχικού μας μηχανισμού θα ήταν η ακόλουθη (σχήμα 2):

Είναι γνωστό ότι από τα αισθητήρια ερεθίσματα που επενεργούν στο σύστημα A διατηρούμε⁶⁰⁴ μόνιμα κάτι διαφορετικό από το περιεχόμενό τους. Οι αισθητήριες αντιλήψεις μας αποδεικνύονται επίσης συνδεδεμένες μεταξύ τους στη μνήμη, και μάλιστα σύμφωνα με

ΣΥΝΘΕΣΕΙΣ

το ταυτόχρονο της εισδοχής των ερεθισμάτων. Αυτό το αποκαλούμε το γεγονός του συνειρμού. Είναι λοιπόν σαφές ότι το σύστημα Α, αν δεν διαθέτει μνήμη, δεν μπορεί να διατηρήσει ούτε τα ίχνη για τον συνειρμό· τα επιμέρους στοιχεία Α θα παρεμποδίζονταν αφόρητα στη λειτουργία τους, αν σε κάθε νέα αντίληψη εναντιωνόταν ένα υπόλειμμα παλαιότερης σύνδεσης. Πρέπει λοιπόν να δεχθούμε ως βάση του συνειρμού μάλλον τα συστήματα ανάμνησης. Το γεγονός του συνειρμού συνίσταται τότε στο εξής: λόγω των μειώσεων της αντίστασης και της διάνοιξης των δρόμων από ένα στοιχείο $\alpha\Delta$ η διέγερση μεταδίδεται μάλλον προς ένα δεύτερο παρά προς ένα τρίτο στοιχείο $\alpha\Delta$.

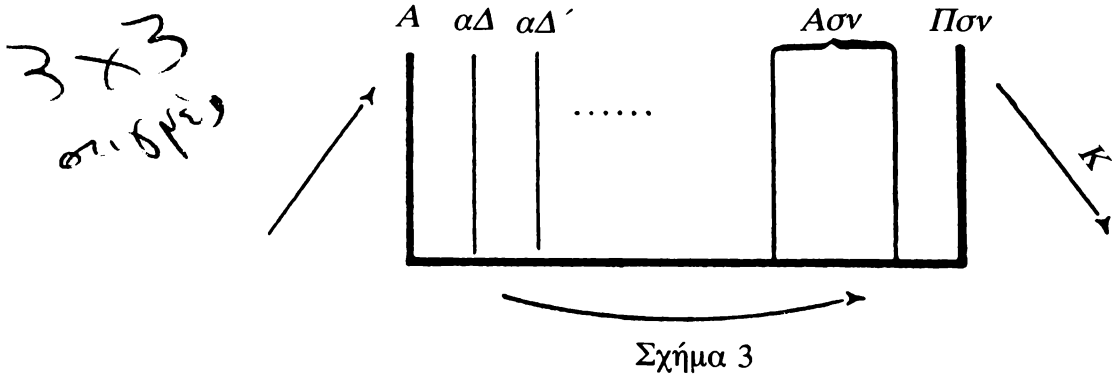
Εξετάζοντας προσεκτικότερα βλέπουμε την αναγκαιότητα να δεχθούμε όχι ένα, αλλά περισσότερα από αυτά τα στοιχεία $\alpha\Delta$, στα οποία η ίδια διέγερση, που μεταδίδεται από τα στοιχεία Α, υφίσταται μια διαφορετική εμπέδωση. Πάντως το πρώτο από αυτά τα συστήματα $\alpha\Delta$ περιέχει την εμπέδωση του συνειρμού βάσει ταυτοχρονίας, ενώ στα ευρισκόμενα σε μεγαλύτερη απόσταση το ίδιο υλικό διέγερσης θα είναι τακτοποιημένο σύμφωνα με άλλα είδη ανάκνυψής του, οπότε αυτά τα επόμενα συστήματα θα παριστάνουν π.χ. σχέσεις ομοιότητας κλπ. Θα ήταν φυσικά περιττό να θελήσει κανείς να περιγράψει με λόγια την ψυχική σημασία ενός τέτοιου συστήματος. Ο χαρακτηρισμός του θα μπορούσε να έγκειται στη στενότητα των σχέσεών του προς στοιχεία των πρώτων υλών της ανάμνησης, δηλαδή, αν θέλουμε να παραπέμψουμε σε μια βαθύτερη θεωρία, στις διαβαθμίσεις της αντίστασης του αγωγού προς αυτά τα στοιχεία.

Εδώ πρέπει να παρεμβάλουμε μια παρατήρηση γενικής φύσης, η οποία παραπέμπει ίσως σε κάτι σημαντικό. Το σύστημα Α, που δεν έχει την ικανότητα να διατηρεί τις μεταβολές, δηλαδή δεν διαθέτει μνήμη, προσφέρει στη συνείδησή μας όλη την ποικιλομορφία των αισθητών ποιότητων. Αντίθετα, οι αναμνήσεις μας χωρίς να εξαιρούνται ούτε οι πιο βαθιά εγχαραγμένες, είναι ασυνείδητες. Μπορούν να συνειδητοποιηθούν· δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι στην ασυνείδητη κατάσταση αναπτύσσουν όλες τις επενέργειές τους. Αυτό που αποκαλούμε χαρακτήρα βασίζεται βέβαια στα αναμνηστικά ίχνη των εντυπώσεών μας, μάλιστα δε ειδικά οι εντυπώσεις που επέδρασαν πιο έντονα επάνω μας, αυτές της πρώτης νεότητάς μας, δεν συνειδητοποιούνται σχεδόν ποτέ. Όταν όμως οι αναμνήσεις γίνονται πάλι συνειδητές, δεν παρουσιάζουν καμμία αισθητή ποιότητα, ή ίσως μια πολύ ασήμαντη, σε σύγκριση με τις εντυπώσεις που αντιλαμβανόμαστε. Αν μπορούσε να επιβεβαιωθεί ότι η μνήμη και η ποιότητα στα συστήματα ψ αλληλοαποκλείονται για τη συνείδησή μας, θα ήταν ένα ελπιδοφόρο βήμα στην προσπάθειά μας να κατα-

νοήσουμε τις προϋποθέσεις διέγερσης των νευρώνων.⁶⁰⁵

Ό,τι δεχθήκαμε ως τώρα για τη σύνθεση του ψυχικού μηχανισμού στο αισθητήριο άκρο έγινε χωρίς να λάβουμε υπόψη μας το όνειρο και τις ψυχολογικές εξηγήσεις που προκύπτουν από αυτό. Για τη γνώση όμως ενός άλλου μέρους του μηχανισμού το όνειρο θα είναι για μας πηγή αποδεικτικών στοιχείων. Είδαμε πιο πάνω [μέρος IV] ότι θα ήταν αδύνατον να εξηγήσουμε την ονειροπλασία, εάν δεν τολμούσαμε να δεχθούμε την ύπαρξη δύο ψυχικών αρχών, η μία από τις οποίες υποβάλλει σε κριτική τη δραστηριότητα της άλλης, με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό της από τη συνείδηση.

Η κρίνουσα αρχή, όπως συμπεράναμε, διατηρεί στενότερες σχέσεις προς τη συνείδηση απότι η κρινόμενη. Στέκει ανάμεσα σε αυτή και στη συνείδηση σαν ομπρέλα. Βρήκαμε επίσης στηρίγματα [βλέπε μέρος VI, κεφ. Θ, αρχή], ώστε να μπορούμε να ταυτίζουμε την κρίνουσα αρχή με αυτό που κατευθύνει την άγρυπνη ζωή μας και είναι αποφασιστικό για τις ηθελημένες, συνειδητές πράξεις μας. Αν τώρα αντικαταστήσουμε αυτές τις αρχές υπό την έννοια των υποθέσεών μας με συστήματα, τότε η τελευταία ανακάλυψη μετακινεί το κριτικό σύστημα προς το κινητικό άκρο. Εγγράφουμε τώρα τα δύο συστήματα στο σχήμα μας και με τις αποδιδόμενες ονομασίες εκφράζουμε τη σχέση τους προς τη συνείδηση (σχήμα 3):

Το τελευταίο σύστημα στο κινητικό άκρο το αποκαλούμε προσυνειδητό,⁶⁰⁶ για να υποδηλώσουμε ότι οι διεγέρσεις του μπορούν να φθάσουν ανεμπόδιστες στη συνείδηση, όταν εκπληρώνονται μερικές προϋποθέσεις, π.χ. η επίτευξη ορισμένης έντασης, μια ορισμένη κατανομή της λειτουργίας που αποκαλείται προσοχή κλπ. Είναι ταυτόχρονα το σύστημα που κρατάει τα κλειδιά προς την ηθελημένη κινητικότητα. Το σύστημα πριν από αυτό το αποκαλούμε ασυνειδητό, διότι δεν έχει πρόσβαση προς τη συνείδηση, εκτός μέσω του προσυνειδητού, ενώ κατ' αυτή τη διάβαση η διέγερση πρέπει να δεχθεί τροποποιήσεις.⁶⁰⁷

Σε ποίο λοιπόν από αυτά τα συστήματα θα τοποθετήσουμε την ώθηση για την ονειροπλασία; Απλούστερο είναι να αποδοθεί στο σύστημα *Ασν*. Πιο κάτω θα ακούσουμε ότι αυτό δεν είναι εντελώς σωστό, ότι η ονειροπλασία είναι αναγκασμένη να συνδέεται με ονειρικές ιδέες που ανήκουν στο σύστημα του προσυνειδητού. Σε άλλο σημείο όμως, όπου πραγματευόμαστε την ονειρική επιθυμία, θα δούμε επίσης ότι το κίνητρο για το όνειρο παρέχεται από το *Ασν* και αυτό το τελευταίο μας κάνει να δεχθούμε το ασυνείδητο σύστημα ως αφετηρία της ονειροπλασίας. Αυτό το ονειρικό ερέθισμα θα έχει λοιπόν όπως και όλες οι άλλες ιδέες την τάση να προεκτείνεται στο *Πσν* και από αυτό να βρίσκει την πρόσβαση στη συνείδηση.

Η πείρα μάς διδάσκει ότι την ημέρα η αντιστεκόμενη λογοκρισία κλείνει στις ονειρικές ιδέες αυτόν τον δρόμο, που μέσω του προσυνειδητού οδηγεί στη συνείδηση. Τη νύχτα βρίσκουν την πρόσβαση στη συνείδηση, αλλά εγείρεται το ερώτημα μέσα από ποιόν δρόμο και χάρη σε ποιά μεταβολή. Αν αυτή η πρόσβαση γινόταν δυνατή, επειδή τη νύχτα ελαττώνεται η αντίσταση, η οποία αγρυπνεί στα όρια μεταξύ του ασυνείδητου και του προσυνειδητού, τότε θα είχαμε όνειρα στη βάση του υλικού των παραστάσεών μας που δεν παρουσιάζουν τον χαρακτήρα παραίσθησης, ο οποίος μας ενδιαφέρει σε αυτό το πλαίσιο.

Η μείωση της λογοκρισίας ανάμεσα στα δύο συστήματα, *Ασν* και *Πσν*, δεν μπορεί λοιπόν να μας εξηγήσει παρά μόνον όνειρα όπως το *Autodidasker*, όχι όμως τέτοια σαν εκείνο με το *φλεγόμενο παιδί*, το οποίο θέσαμε ως πρόβλημα στην αρχή αυτών των διερευνήσεων.

Αυτό που συμβαίνει στο όνειρο παραίσθησης δεν μπορούμε να το περιγράψουμε παρά μόνο λέγοντας: Η διέγερση ακολουθεί *αντίδρομη* πορεία. Αντί να πορεύεται προς το κινητικό άκρο του μηχανισμού, μεταδίδεται προς το αισθητήριο άκρο και τελικά φθάνει στο σύστημα αντίληψης. Αν την κατεύθυνση, προς την οποία το ψυχικό συμβάν κινείται από το ασυνείδητο σε κατάσταση αγρύπνιας, την αποκαλέσουμε *προϊούσα*, για το όνειρο μπορούμε να πούμε ότι έχει *επαναστροφικό χαρακτήρα*.⁶⁰⁸

Αυτή η επαναστροφή είναι τότε ασφαλώς μία από τις ψυχολογικές ιδιαιτερότητες της διαδικασίας του ονείρου· δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε ότι δεν προσιδιάζει μόνο στο όνειρο. Και η εσκεμμένη ανάμνηση, όπως και άλλες επιμέρους διαδικασίες της κανονικής μας σκέψης, μοιάζει με μια αναδρομή μέσα στον ψυχικό μηχανισμό από κάποια σύνθετη παραστασιακή πράξη προς το πρωτογενές υλικό των αναμνηστικών ιχνών, που βρίσκονται στη βάση της. Κατά την αγρύπνια όμως αυτή η αναδρομή δεν προχωρεί ποτέ πέρα από τις αναμνηστικές εικόνες· δεν μπορεί να δημιουργήσει το παραισθησια-

κό ζωντάνεμα των αντιληπτών μέσω των αισθήσεων εικόνων. Γιατί αυτό είναι διαφορετικό στο όνειρο; Όταν μιλούσαμε για την εργασία συμπύκνωσης του ονείρου, δεν μπορέσαμε να αποφύγουμε την παραδοχή ότι μέσω της εργασίας του ονείρου οι εντάσεις που χαρακτηρίζουν τις παραστάσεις μεταβιβάζονται πλήρεις από τη μία στην άλλη. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Γ]. Ίσως είναι αυτή η μεταβολή του συνήθους ψυχικού συμβάντος που επιτρέπει σε αντίστροφη κατεύθυνση να καταληφθεί το σύστημα της *A* από ιδέες πλήρους εποπτικής ζωντάνιας.

Ελπίζω ότι κάθε άλλο παρά πλανιόμαστε ως προς τη σημασία αυτών των σκέψεων. Δεν κάναμε τίποτε άλλο, παρά δώσαμε απλώς ένα όνομα σε ένα φαινόμενο που δεν μπορούμε να εξηγήσουμε. Μιλούμε για επαναστροφή, όταν στο όνειρο η παράσταση ξαναμεταμορφώνεται στην αισθητή εικόνα από την οποία κάποτε προήλθε. Αλλά και αυτό το βήμα πρέπει να αιτιολογηθεί. Προς τι η ονοματοδοσία, όταν δεν μας διδάσκει τίποτε το νέο; Έχω λοιπόν τη γνώμη ότι η ονομασία «επαναστροφή» μας χρησιμεύει καθόσον συνδέει το γνωστό μας φαινόμενο με το σχήμα του ψυχικού μηχανισμού, ο οποίος έχει μία κατεύθυνση. Σε αυτό το σημείο όμως αποδεικνύεται για πρώτη φορά η χρησιμότητα ενός τέτοιου σχήματος. Διότι μια άλλη ιδιαιτερότητα της ονειροπλασίας θα μας γίνει κατανοητή μόνο με τη βοήθεια του σχήματος, χωρίς να αναπτύξουμε νέους συλλογισμούς. Αν θεωρήσουμε τη διαδικασία του ονείρου ως επαναστροφή μέσα στο πλαίσιο του ψυχικού μηχανισμού, όπως τον δεχθήκαμε ως τώρα, τότε εξηγείται χωρίς άλλο το εμπειρικά διαπιστωμένο γεγονός ότι όλες οι νοητικές σχέσεις των ονειρικών ιδεών χάνονται κατά την εργασία του ονείρου ή εκφράζονται μόνο με δυσκολία. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Γ, αρχή]. Αυτές οι νοητικές σχέσεις δεν περιέχονται σύμφωνα με το σχήμα μας στα πρώτα συστήματα *aΔ*, αλλά σε πιο προχωρημένα, και κατά την επαναστροφή χάνουν κατ' ανάγκη την έκφρασή τους, εκτός από τις εικόνες της αντίληψης. *Η δομή των ονειρικών ιδεών διαλύεται κατά την επαναστροφή στο πρωτογενές υλικό της.*

Ποιά μεταβολή όμως επιτρέπει την επαναστροφή, που την ημέρα είναι αδύνατη; Εδώ θα περιορισθούμε σε εικασίες. Πρέπει μάλλον να πρόκειται για μεταβολές στις ενεργειακές επενδύσεις των επιμέρους συστημάτων, οι οποίες τα κάνουν λιγότερο ή περισσότερο διαβατά προκειμένου για τη ροή της διέγερσης· αλλά σε κάθε τέτοιον μηχανισμό θα μπορούσε να επιτευχθεί το ίδιο αποτέλεσμα για την πορεία της διέγερσης με τη βοήθεια διάφορων τέτοιων μεταβολών. Φυσικά σκέφτεται κανείς αμέσως την κατάσταση ύπνου και τις μεταβολές στην ενεργειακή επένδυση που προκαλεί στο αισθητήριο

άκρο του μηχανισμού. Την ημέρα υπάρχει μια διαρκής ροή από το σύστημα ψ της Α προς την κινητικότητα: τη νύχτα παίρνει τέλος και δεν θα μπορούσε πια να εμποδίσει την αντίδρομη ροή της διέγερσης. Αυτό θα ήταν η «απομόνωση από τον εξωτερικό κόσμο», που στη θεωρία μερικών συγγραφέων προτείνεται ως εξήγηση των ψυχολογικών χαρακτηριστικών του ονείρου. [Βλέπε μέρος I, κεφ. Ε, αρχή]. Ωστόσο για την εξήγηση της επαναστροφής του ονείρου πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και τις άλλες επαναστροφές, που παρατηρούνται σε νοσηρές καταστάσεις στη ζωή της ημέρας. Σε αυτές τις μορφές η παραπάνω εξήγηση μας αφήνει αβοήθητους. Η επαναστροφή σημειώνεται παρά την αδιάκοπη ροή των εντυπώσεων σε προοίτια κατεύθυνση.

Για τις παραισθήσεις της υστερίας, της παράνοιας, για τα οράματα διανοητικά σφαλμάτων μπορώ να δώσω την εξήγηση ότι ανταποκρίνονται πράγματι σε επαναστροφές, δηλαδή είναι ιδέες μεταμορφωμένες σε εικόνες, και ότι αυτή τη μεταμόρφωση την υφίστανται μόνον ιδέες που σχετίζονται στενά με καταπιεσμένες ή ασυνείδητες αναμνήσεις. Π.χ. ένας από τους νεότερους υστερικούς μου, ένα αγόρι δώδεκα ετών, δυσκολεύεται να αποκοιμηθεί λόγω «πρασινών προσώπων με κόκκινα μάτια», που του προξενούν τρόμο. Πηγή αυτής της οπτασίας είναι η καταπιεσμένη, αλλά κάποτε συνειδητή ανάμνηση από ένα αγόρι, που πριν από τέσσερα χρόνια το έβλεπε συχνά και που αποτέλεσε τρομακτικό παράδειγμα πολλών παιδικών απρεπειών: ανάμεσα στα άλλα του έδειξε και τον αυνανισμό, για τον οποίο ακόμη και τώρα μέμφεται τον εαυτό του. Η μαμά του είχε προσέξει τότε ότι το κακοαναθρεμμένο αγόρι είχε πρασινωπό χρώμα στο πρόσωπό του και κοκκινάδες γύρω από τα μάτια. Από αυτό προέρχεται το φόβητρο, που σκοπό έχει μόνο να του θυμίζει μια άλλη πρόγνωση της μαμάς, ότι τέτοια αγόρια γίνονται βλάκες, είναι ανίκανα να μάθουν οτιδήποτε στο σχολείο και πεθαίνουν νωρίς. Ο μικρός μας ασθενής επαληθεύει ένα μέρος της πρόγνωσης: στο γυμνάσιο δεν κάνει προόδους και, όπως δείχνει η ακρόαση των αθλήτων συνειρμών του, τρέφει τρομερούς φόβους για το άλλο μέρος. Η θεραπεία έχει πάντως γρήγορα αποτελέσματα, αφού το παιδί κοιμάται, χάνει τους φόβους του και στο σχολείο προοιβάται με εξαιρετους βαθμούς.

Εδώ μπορώ να παραθέσω την εξήγηση ενός οράματος, που μου διηγήθηκε μια σαραντάχρονη υστερική. Ένα πρωί, όταν ακόμη ήταν υγιής, ανοίγει τα μάτια της και βλέπει στο δωμάτιο τον αδελφό της, ο οποίος, όπως της είναι γνωστό, πρέπει να βρίσκεται στο ψυχιατρείο. Ο μικρός της γιός κοιμάται στο κρεβάτι του πλάι της. Για να μην τρομάξει το παιδί και περιέλθει σε σπασμούς βλέποντας τον

θείο του, το καλύπτει εντελώς με το σκέπασμα, και τότε η οπτασία εξαφανίζεται. Το όραμα είναι διασκευή μιας παιδικής ανάμνησης της γυναίκας, που ήταν μεν συνειδητή, αλλά σχετιζόταν στενότερα με πολύ ασυνείδητο υλικό στον εσωτερικό της κόσμο. Η νταντά της της είχε διηγηθεί ότι η μητέρα της, που είχε πεθάνει πολύ νωρίς (η ίδια ήταν τότε ενάμισι χρόνων), είχε συχνές κρίσεις επιληψίας και υστερίας, και αυτές είχαν την αφετηρία τους σε έναν κλονισμό που της είχε προκαλέσει ο αδελφός της (ο θείος της ασθενούς μου), όταν της παρουσιάστηκε σαν φάντασμα, τυλιγμένος με ένα κλινοσκέπασμα. Το όραμα περιέχει τα ίδια στοιχεία όπως η ανάμνηση: τη φασματική εμφάνιση του αδελφού, το σκέπασμα, τον τρόπο και την επίδρασή του. Όμως αυτά τα στοιχεία είναι αναδιαταγμένα σε νέο πλαίσιο και μεταβιβασμένα σε άλλα πρόσωπα. Το ολοφάνερο κίνητρο του οράματος, η ιδέα που αυτό υποκαθιστά, είναι η ανησυχία μήπως ο μικρός της γιός, που εξωτερικά έμοιαζε πολύ με τον θείο του, έχει την ίδια τύχη με αυτόν.

Αυτά τα δύο παραδείγματα δεν είναι άσχετα προς την κατάσταση του ύπνου και γιαυτό είναι ίσως ακατάλληλα για την απόδειξη που χρειάζομαι. Παραπέμπω λοιπόν στην ανάλυση μιας παραινόιας που παρουσίαζε παραισθήσεις⁶⁰⁹ και στα συμπεράσματα των αδημοσίευτων ακόμη μελετών μου πάνω στην ψυχολογία των ψυχονευρώσεων,⁶¹⁰ για να ενισχύσω τη θέση ότι σε αυτές τις περιπτώσεις επαναστροφικής μεταμόρφωσης ιδεών δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την επιρροή μιας καταπιεσμένης ή ασυνείδητης ανάμνησης, συνήθως παιδικής. Αυτή η ανάμνηση παρασύρει τρόπον τινά τη συνδεόμενη με αυτή ιδέα, που η λογοκρισία δεν της επιτρέπει να εκφραστεί, με επαναστροφή σε εκείνη την μορφή παρουσίας, στην οποία υπάρχει ψυχικά και η ίδια. Παραθέτω τώρα ως ένα από τα συμπεράσματα των μελετών για την υστερία⁶¹¹ τη θέση ότι οι παιδικές σκηνές (είτε πρόκειται για αναμνήσεις είτε για φαντασιώσεις), όταν επιτυγχάνεται η συνειδητοποίησή τους, εμφανίζονται σαν παραισθήσεις και μόνο κατά την ανακοίνωσή τους αποβάλλουν αυτόν τον χαρακτήρα. Είναι επίσης γνωστό ότι ακόμη και σε άτομα που συνήθως δεν ενθυμούνται οπτικά, οι πρώιμες παιδικές αναμνήσεις διατηρούν ως τα ώριμα χρόνια την εποπτική ενάργηιά τους. -

Αν θυμηθούμε τώρα ποιόν ρόλο στο πλαίσιο των ονειρικών ιδεών έχουν τα παιδικά βιώματα ή οι φαντασιώσεις που βασίζονται σε αυτά, πόσο συχνά ορισμένα μέρη τους επανεμφανίζονται μέσα στο ονειρικό περιεχόμενο, πως ακόμη και οι ονειρικές επιθυμίες προέρχονται συχνά από αυτά, δεν θα απορρίψουμε ούτε στην περίπτωση του ονείρου την πιθανότητα ότι η μεταμόρφωση ιδεών σε οπτικές εικόνες μπορεί να είναι επίσης συνέπεια της έλξης που η οπτικά δια-

μορφωμένη ανάμνηση, στην τάση της να ξαναζωντανέψει, ασκεί πάνω στην ιδέα που αδημονεί να εκφρασθεί και είναι αποκομμένη από τη συνείδηση. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη θα μπορούσαμε να περιγράψουμε το όνειρο και *σαν υποκατάστατο της παιδικής σκηνης μέσω της μεταβίβασης σε πρόσφατο υλικό*. Η παιδική σκηνή δεν μπορεί να επιβάλει την ανανέωσή της· πρέπει να αρκεσθεί στην επάνοδό της ως όνειρο.

Η παρατήρηση για την τρόπον τινά υποδειγματική σημασία των παιδικών σκηνών (ή των φανταστικών αναπαραγωγών τους) για το ονειρικό περιεχόμενο κάνει περιττή μια από τις παραδοχές του Scherner και των οπαδών του σχετικά με τις εσωτερικές πηγές ερεθισμάτων. Ο Scherner [1861] υποθέτει μια κατάσταση «οπτικού ερεθισμού», μιας εσωτερικής διέγερσης του οπτικού οργάνου, όταν τα όνειρα παρουσιάζουν ιδιαίτερη ζωηρότητα στα οπτικά τους στοιχεία ή είναι πολύ πλούσια σε οπτικές εικόνες. [Βλέπε μέρος V, κεφ. Γ]. Δεν χρειάζεται να εναντιωθούμε σε μια τέτοια υπόθεση και μπορούμε να αρκεσθούμε στην αναγνώριση μιας τέτοιας διέγερσης μόνον αναφορικά προς το ~~ψυχικό σύστημα αντίληψης του οπτικού οργάνου~~, αλλά θα υποστηρίξουμε ότι αυτή η κατάσταση διέγερσης προκαλείται από την ανάμνηση και αποτελεί την αναζωογόνηση της άλλοτε επίκαιρης οπτικής διέγερσης. Η προσωπική μου εμπειρία δεν μου προσφέρει κανένα καλό παράδειγμα τέτοιας επιρροής μιας παιδικής ανάμνησης· τα δικά μου όνειρα δεν είναι γενικά τόσο πλούσια σε αισθητά στοιχεία όσο τα όνειρα άλλων, όπως εκτιμώ· όμως στο πιο ωραίο και πιο ζωντανό όνειρό μου των τελευταίων ετών είναι εύκολο για μένα να αναγάγω την παραισθησιακή ευκρίνεια του ονειρικού περιεχομένου σε αισθητήριες ποιότητες πρόσφατων και ζωντών εντυπώσεων. Πιο πάνω, μέρος VI, κεφ. Η, III, ανέφερα ένα όνειρο, στο οποίο το βαθυγάλαζο χρώμα του νερού, το καφετί του καπνού από τα φουγάρα των πλοίων και το σκοτεινό καφετί και κόκκινο των κτιρίων που είδα, μου άφησαν βαθιές εντυπώσεις. Αν ένα όνειρο πρέπει να ερμηνευθεί αναγόμενο σε οπτικά ερεθίσματα, τότε δεν μπορεί να είναι παρά κυρίως αυτό το όνειρο. Και τι είχε μεταφέρει το οπτικό μου όργανο σε αυτή την κατάσταση διέγερσης; Μια νωπή εντύπωση, που ήλθε να προστεθεί σε μια σειρά άλλων. Τα χρώματα που είδα ήταν προπάντων τα χρώματα στο κουτί με τα μαστορέματα των παιδιών μου, όπου την προηγούμενη του ονείρου τα παιδιά είχαν στήσει ένα μελεπήβολο πέτρινο κτίριο, για να το παρουσιάσουν στα έκθαμβα μάτια μου. Εκεί υπήρχαν το ίδιο σκοτεινό κόκκινο των μεγάλων πετρών, το γαλάζιο και το καφετί των μικρών. Εδώ ήλθαν να προστεθούν οι χρωματικές εντυπώσεις από τα τελευταία ταξίδια μου στην Ιταλία, το ωραίο γαλάζιο του

Ισονο και της λιμνοθάλασσας και το καφέ του Carso.⁶¹² Η ομορφιά των χρωμάτων στο όνειρο ήταν μια αναπαραγωγή εκείνης που είχε εντυπωθεί στη μνήμη μου.

Ας ανακεφαλαιώσουμε όσα μάθαμε για την ιδιοτυπία του ονείρου να μετασχηματίζει το παραστασιακό του περιεχόμενο σε αισθητές εικόνες. Δεν εξηγήσαμε βέβαια αυτό το χαρακτηριστικό της εργασίας του ονείρου, δεν το αναγάγαμε σε γνωστούς νόμους της ψυχολογίας, αλλά το πιάσαμε σαν κάτι που παραπέμπει σε άγνωστες συναρτήσεις και το αναδείξαμε με την ονομασία «επαναστροφικό». Διατυπώσαμε τη γνώμη ότι αυτή η επαναστροφή, όπου και αν εμφανίζεται, οφείλεται στην αντίσταση που προβάλλεται κατά τη διεύθυνση της ιδέας στη συνείδηση μέσα από τον κανονικό δρόμο καθώς και στην έλξη που ασκούν σε αυτή οι έντονες προϋπάρχουσες αναμνήσεις.⁶¹³ Στην περίπτωση του ονείρου η επαναστροφή υποβοηθείται ίσως και από τη διακοπή της προϊούσας ροής της ημέρας από τα αισθητήρια όργανα, ενώ αυτός ο βοηθητικός παράγων στις άλλες μορφές επαναστροφής πρέπει να αντισταθμισθεί από την ενίσχυση των άλλων κινήτρων επαναστροφής. Δεν πρέπει επίσης να μας διαφεύγει ότι σε αυτές τις παθολογικές περιπτώσεις επαναστροφής όπως μέσα στο όνειρο η διαδικασία της μεταβίβασης ενέργειας θα μπορούσε να είναι διαφορετική απότι στις επαναστροφές της κανονικής ψυχικής ζωής, αφού αυτή η διαδικασία επιτρέπει την πλήρη παραισθησιακή κάθεξη των συστημάτων αντίληψης. Αυτό που στην ανάλυση της εργασίας του ονείρου το περιγράψαμε ως «μέριμνα για την παραστασιμότητα» θα μπορούσε να συσχετισθεί με την *επιλεκτική έλξη* των σκηνών που θίγονται από τις ονειρικές ιδέες και ανακαλούνται στη μνήμη οπτικά.

Σχετικά με την επαναστροφή θα παρατηρήσουμε ακόμη⁶¹⁴ ότι παίζει εξίσου σημαντικό ρόλο στη θεωρία της διαμόρφωσης των νευρωτικών συμπτωμάτων όσο και στη θεωρία του ονείρου. Διακρίνουμε τότε *τρία είδη* επαναστροφής: α) μία *τοπική*, υπό την έννοια του σχήματος των συστημάτων ψ , που αναπτύξαμε πιο πάνω, β) μία *χρονική*, καθόσον πρόκειται για μια αναδρομή σε παλαιότερα ψυχικά μορφώματα και γ) μία *τυπική*, όταν πρωτόγονοι τρόποι έκφρασης και παράστασης αντικαθιστούν τους συνηθισμένους. Τα τρία αυτά είδη επαναστροφής είναι όμως κατά βάθος ένα και το αυτό και στις περισσότερες περιπτώσεις συμπύκνωση, αφού το χρονικά παλαιότερο είναι ταυτόχρονα το τυπικά πρωτόγονο και στην ψυχική τοπολογία το πλησιέστερο προς το άκρο της αντίληψης.

Δεν μπορούμε βέβαια να εγκαταλείψουμε το θέμα⁶¹⁵ της επαναστροφής μέσα στο όνειρο χωρίς να αναφερθούμε σε μια εντύπωση που είχαμε επανειλημμένα και που μετά την εμβάθυνση στη μελέτη των ψυχονευρώσεων επανέρχεται ενισχυμένη: Το ονειρευέσθαι εμφανίζεται γενικά σαν ένα είδος επαναστροφής προς τις παιδικές συνθήκες του ονειρευόμενου, ένα ξαναζωντάνεμα της παιδικής του ηλικίας, των κυρίαρχων σε αυτή παρορμήσεων και των διαθέσιμων τότε τρόπων έκφρασης. Πίσω από αυτή την ατομική παιδική ηλικία προσδοκούμε να φωτίσουμε τη φυλογενετική παιδική ηλικία, την εξέλιξη του ανθρώπινου γένους, καθώς η ατομική ανάπτυξη είναι πράγματι μια συντομευμένη επανάληψη, που επηρεάζεται από τις τυχαίες συνθήκες ζωής. Διαισθανόμαστε πόσο εύστοχα είναι τα λόγια του Nietzsche, ότι στο όνειρο «επιβιώνει κατά ένα μέρος η πανάρχαια ανθρώπινη ύπαρξη, την οποία ίσως δεν μπορούμε πια να προσπελάσουμε με άμεσο τρόπο», και έχουμε λόγο να ευελπιστούμε ότι με την ανάλυση των ονείρων θα γνωρίσουμε την αρχαϊκή κληρονομιά του ανθρώπου, το ψυχικά έμφυτο του ανθρώπινου γένους. Φαίνεται πως το όνειρο και η νεύρωση διαφυλάσσουν για μας περισσότερη ψυχική αρχαιότητα απότι θα μπορούσαμε να υποθέτουμε, οπότε η ψυχανάλυση διεκδικεί μια υψηλή θέση ανάμεσα στις επιστήμες που προσπαθούν να ανασυνθέσουν τις αρχαιότερες και σκοτεινότερες φάσεις από τις απαρχές της ανθρωπότητας.

Είναι αρκετά πιθανό ότι αυτή η πρώτη ψυχολογική προσέγγιση του ονείρου δεν ικανοποιεί ιδιαίτερα ούτε εμάς τους ίδιους. Μας παρηγορεί η ιδέα ότι ήμασταν αναγκασμένοι να οικοδομήσουμε μέσα στο σκοτάδι. Αν δεν πλανηθήκαμε εντελώς, τότε πρέπει, ξεκινώντας από άλλη αφετηρία, να φθάσουμε περίπου στην ίδια περιοχή, όπου τότε ίσως θα μπορούσαμε να προσανατολισθούμε καλύτερα.

Η ΕΚΠΛΗΡΩΣΗ ΕΠΙΘΥΜΙΩΝ

Το όνειρο με το φλεγόμενο παιδί, που προτάξαμε σε αυτό το μέρος, μας δίνει μια ευπρόσδεκτη ευκαιρία να εκτιμήσουμε τις δυσκολίες που συναντά η θεωρία της εκπλήρωσης επιθυμιών. Οπωσδήποτε προκάλεσε σε όλους μας έκπληξη ο ισχυρισμός ότι το όνειρο δεν είναι παρά μια εκπλήρωση επιθυμιών, και αυτό όχι μόνο λόγω των αντιρρήσεων που ξεκινούν από το όνειρο άγχους. Αφού οι πρώτες ανάλυσεις μάς δίδαξαν ότι πίσω από το όνειρο κρύβεται ένα νόημα και μια ψυχική αξία, διόλου δεν θα περιμέναμε έναν τόσο μονοσήμαντο προσδιορισμό αυτού του νοήματος. Σύμφωνα με τον άψογο, αλλά πενιχρό ορισμό του Αριστοτέλη το όνειρο είναι η σκέψη που έχει προεκταθεί μέσα στην κατάσταση ύπνου — καθόσον κανείς κοιμάται. [Βλέπε μέρος I, αρχή]. Αν λοιπόν η σκέψη μας την ημέρα εκτελεί τόσο ποικιλόμορφες πράξεις, όπως κρίσεις, εξαγωγές συμπερασμάτων, αναιρέσεις ισχυρισμών, προσδοκίες, σχέδια κλπ., τι την αναγκάζει τη νύχτα να περιορίζεται μόνο στην παραγωγή επιθυμιών; Δεν υπάρχουν δηλαδή άφθονα όνειρα, που παρουσιάζουν μεταμορφωμένα σε όνειρο μια διαφορετική ψυχική πράξη, π.χ. μια ανησυχία, και δεν είναι τέτοιο ακριβώς το ιδιαίτερα διαφανές όνειρο του πατέρα, που προτάξαμε σε αυτό το μέρος; Βλέποντας ακόμη και στον ύπνο του το φως βγάζει το ανησυχητικό συμπέρασμα ότι έπεσε ένα κερί και μπορεί να πυρπόλησε τη σορό· αυτό το συμπέρασμα το μεταμορφώνει σε όνειρο τοποθετώντας το σε μια κατάσταση αντιληπτή με τις αισθήσεις και στον ενεστώτα. Ποιόν ρόλο παίζει εδώ η εκπλήρωση επιθυμιών, και μπορεί πράγματι να παραγνωρισθεί με οποιονδήποτε τρόπο το κυρίαρχο βάρος της σκέψης, που προεκτείνεται από την αγρύπνια ή προκαλείται από τη νέα αισθητήρια εντύπωση;

Όλα αυτά είναι σωστά και μας αναγκάζουν να ασχοληθούμε περισσότερο με τον ρόλο της εκπλήρωσης επιθυμιών στο όνειρο και με τη σημασία των άγρυπνων σκέψεων που προεκτείνονται μέσα στον ύπνο.

Η εκπλήρωση επιθυμιών ήταν αυτή που μας έκανε να χωρίσουμε τα όνειρα σε δύο ομάδες. Βρήκαμε όνειρα με πρόδηλη την εκπλήρωση μιας επιθυμίας· σε άλλα η εκπλήρωση μιας επιθυμίας ήταν δυσδιάκριτη και συγκαλυμμένη με όλα τα μέσα. Σε αυτά τα τελευταία αναγνωρίσαμε το έργο της ονειρικής λογοκρισίας. Τα απαραμόρφωτα όνειρα επιθυμιών τα διαπιστώσαμε κυρίως σε παιδιά· *σύντομα*, ανυπόκριτα όνειρα επιθυμιών *φάνηκαν* — τονίζω αυτή την επιφύλαξη — να παρουσιάζονται και σε ενήλικους.

Μπορούμε τώρα να διερωτηθούμε από πού προέρχεται κάθε φορά η επιθυμία που εκπληρώνεται στο όνειρο. Αλλά με ποιά αντίθεση ή με ποιά ποικιλομορφία συσχετίζουμε αυτό το «από πού»; Νομίζω, με την αντίθεση ανάμεσα στη συνειδητοποιημένη ζωή της ημέρας και σε μια ασυνείδητη ψυχική δραστηριότητα, που μόνο τη νύχτα μπορεί να παρατηρηθεί. Τρεις δυνατότητες βλέπω σχετικά με την προέλευση μιας επιθυμίας. Μπορεί 1) να έχει διεγερθεί την ημέρα και λόγω εξωτερικών συνθηκών να μην έχει βρει ικανοποίηση· για τη νύχτα απομένει τότε μια αναγνωρισμένη και ανικανοποίητη επιθυμία· 2) μπορεί να εμφανίστηκε την ημέρα, αλλά να απορροφήθηκε· απομένει τότε για μας μια ανεκπλήρωτη, αλλά καταπιεσμένη επιθυμία· ή 3) μπορεί να μη σχετίζεται με τη ζωή της ημέρας και να ανήκει στις επιθυμίες που μόνο τη νύχτα προβαίνουν από την καταπίεση. Αν λάβουμε υπόψη μας το σχήμα του ψυχικού μηχανισμού, τότε εντοπίζουμε μια επιθυμία του πρώτου τύπου στο σύστημα *Πσν*. Για την επιθυμία του δεύτερου τύπου υποθέτουμε ότι από το σύστημα *Πσν* απωθήθηκε στο *Ασν*, όπου και μόνον ενδέχεται να έχει διατηρηθεί. Και για την επιθυμία του τρίτου τύπου πιστεύουμε ότι είναι εντελώς ανίκανη να ξεπεράσει το σύστημα του *Ασν*. Το ερώτημα είναι τώρα αν οι επιθυμίες από αυτές τις διαφορετικές πηγές έχουν την ίδια αξία για το όνειρο, την ίδια δύναμη να προκαλούν όνειρα.

Μια επισκόπηση των ονείρων, που μας προσφέρονται για την απάντηση σε αυτό το ερώτημα, μας υποβάλλει κατ' αρχά; την ιδέα να προσθέσουμε ως τέταρτη πηγή της ονειρικής επιθυμίας τις επικαιρες παρορμήσεις επιθυμιών που ανακύπτουν τη νύχτα (π.χ. το ερέθισμα της δίψας, τη σεξουαλική ανάγκη). Έτσι είναι πιθανό ότι η προέλευση της ονειρικής επιθυμίας δεν μεταβάλλει διόλου την ικανότητά της να προκαλεί όνειρα. Θυμίζω το όνειρο της μικρής, το οποίο συνεχίζει τον πλου που είχε διακοπεί την ημέρα, καθώς και τα παρακείμενα παιδικά όνειρα [βλέπε μέρος III]· εξηγούνται από μια ανεκπλήρωτη, αλλά όχι καταπιεσμένη επιθυμία της ημέρας. Παραδείγματα για το γεγονός ότι μια επιθυμία, που την ημέρα καταπιεσθήκε, εκτονώνεται στο όνειρο είναι υπεράφθονα· ένα πολύ απλό παράδειγμα αυτού του είδους μπορώ να το παραθέσω τώρα. Μια κάπως σκωπτική κυρία, που η νεότερη φίλη της αρραβωνιάστηκε, απαντάει την ημέρα στις ερωτήσεις των γνωστών της, αν γνωρίζει τον μνηστήρα και τι φρονεί γι' αυτόν, με απεριόριστα εγκώμια και αποσιωπά τη δική της κρίση, ενώ θα προτιμούσε να πει την αλήθεια: *Είναι άνθρωπος της σειράς*. Τη νύχτα ονειρεύεται πως της απευθύνουν την ίδια ερώτηση, οπότε αυτή απαντά στερεότυπα: *Σε περίπτωση επανάληψης της παραγγελίας αρκεί η δήλωση της σειράς*. Τέλος, όπως έδειξαν πολλές αναλύσεις, σε όλα τα όνειρα, όταν

δεν έχουν υποστεί παραμόρφωση, η επιθυμία προέρχεται από το ασυνείδητο και την ημέρα δεν-μόρεσε να γίνει αντιληπτή. Έτσι λοιπόν κατ' αρχάς όλες οι επιθυμίες φαίνεται να έχουν την ίδια αξία και ισχύ για τη διαμόρφωση του ονείρου.

Δεν μπορώ να αποδείξω ότι τα πράγματα είναι κατά βάθος διαφορετικά, αλλά τάσσομαι αποφασιστικά υπέρ της υπόθεσης ότι η ονειρική επιθυμία είναι πιο αυστηρά καθορισμένη. Τα όνειρα των παιδιών δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι μια ανεκπλήρωτη κατά την ημέρα επιθυμία είναι δυνατόν να υποκινήσει ένα όνειρο. Δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε ότι πρόκειται για την επιθυμία ενός παιδιού με την ιδιόζουσα παιδική ένταση. Είναι πράγματι αμφίβολο για μένα αν η επιθυμία ενός ενήλικου, που την ημέρα έμεινε ανεκπλήρωτη, αρκεί για να δημιουργήσει ένα όνειρο. Έχω απεναντίας την εντύπωση ότι με την προϊούσα κυριαρχία, που ασκεί στην ορμική μας ζωή η νοητική δραστηριότητα, παραιτούμαστε όλο και περισσότερο από τη διαμόρφωση και διατήρηση τόσο έντονων επιθυμιών, όπως είναι αυτές του παιδιού, επειδή τις θεωρούμε ανώφελες. Μπορεί βέβαια να υπογραμμισθεί ότι υπάρχουν ατομικές διαφορές, ότι ο ένας διατηρεί τον παιδικό τύπο των ψυχικών γεγονότων περισσότερο απότι ο άλλος, καθώς βέβαια αυτές οι διαφορές ισχύουν και αναφορικά με την εξασθένηση της αρχικά σαφώς οπτικής φαντασίας. Γενικά όμως πιστεύω ότι στους ενήλικους οι επιθυμίες, που την ημέρα απέμειναν ανικανοποίητες, δεν αρκούν για να δημιουργήσουν όνειρα. Δέχομαι ευχαρίστως ότι η επιθυμία που προέρχεται από τη συνείδηση θα συμβάλει στην υποκίνηση ενός ονείρου, αλλά πιθανότατα θα περιορισθεί σε μια απλή συμβολή. Το όνειρο δεν θα μπορούσε να δημιουργηθεί, αν η προσυνειδητή επιθυμία δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσει μια ενίσχυση από αλλού.

Δηλαδή από το ασυνείδητο. *Πιστεύω ότι η συνειδητή επιθυμία δεν μπορεί να γίνει υποκινήτης ονείρου, αν δεν καταφέρει να αφυπνίσει μια ταυτόσημη ασυνείδητη επιθυμία προς ενίσχυσή της.* Αυτές τις ασυνείδητες επιθυμίες τις θεωρώ πάντοτε ενεργητικές, σύμφωνα με όσα υπαινίχθηκα σχετικά με την ψυχανάλυση των νευρώσεων, και κάθε στιγμή έτοιμες να βρουν την έκφρασή τους: όταν τους δοθεί η ευκαιρία να συμμαχήσουν με μια συνειδητή διάθεση, μεταβιβάζουν τη μεγάλη τους ένταση στην μικρότερη αυτής της τελευταίας.⁶¹⁶ Τότε δίδεται η εντύπωση ότι μόνο η συνειδητή επιθυμία πραγματοποιήθηκε στο όνειρο· όμως μια μικρή ιδιαιτερότητα στη διαμόρφωση αυτού του ονείρου μας παρέχει μια υπόδειξη για την ανίχνευση του ισχυρού αρωγού από το ασυνείδητο. Αυτές οι πάντοτε ζωντανές, οι αθάνατες, όπως θα λέγαμε, επιθυμίες του ασυνειδήτου μας, που θυμίζουν τους τιτάνες της μυθολογίας, που από τα πανάρχαια χρόνια

τους βαραίνουν οι ασήκωτες μάζες βουνών που κύλισαν κάποτε πάνω τους οι νικηφόροι θεοί και που ακόμη και σήμερα τραντάζονται κατά διαστήματα από τα τινάγματα των μελών του σώματός τους – αυτές οι υπό απώθηση επιθυμίες είναι, λέω, παιδικής προέλευσης, όπως συμπεραίνουμε από την ψυχολογική διερεύνηση των νευρώσεων. Θέλω λοιπόν την πρόταση που διατύπωσα λίγο πιο πάνω, ότι η προέλευση της ονειρικής επιθυμίας είναι αδιάφορη, να την απαλείψω και να την αντικαταστήσω με την ακόλουθη: *Η επιθυμία που εκφράζεται στο όνειρο πρέπει να είναι παιδική*. Στους ενήλικους προέρχεται από το Ασν. Στο παιδί, όπου ο διαχωρισμός και η λογοκρισία μεταξύ Πσν και Ασν δεν υπάρχουν ακόμη και μόνο σιγά-σιγά διαμορφώνονται, πρόκειται για μια ανεκπλήρωτη, μη απωθημένη επιθυμία της άγρουπνης ζωής. Γνωρίζω ότι αυτή η άποψη δεν μπορεί να αποδειχθεί γενικά: πιστεύω όμως ότι συχνά μπορεί να αποδειχθεί, ακόμη και εκεί που δεν θα το περιμέναμε, και ότι δεν μπορεί να αναιρεθεί γενικά.

Σχετικά με την ονειροπλασία αφήνω λοιπόν κατά μέρος τις επιθυμίες που απομένουν από τη συνειδητή ζωή της ημέρας. Δεν τους αναγνωρίζω άλλον ρόλο από εκείνον που έχει π.χ. το υλικό των επίκαιρων εντυπώσεων κατά τη διάρκεια του ύπνου για το ονειρικό περιεχόμενο (βλέπε μέρος V, κεφ. Γ). Παραμένω στη γραμμή που μου επιβάλλει αυτός ο συλλογισμός, καθώς τώρα εξετάζω τα άλλα ψυχικά κεντρίσματα που απομένουν από τη ζωή της ημέρας και δεν αποτελούν επιθυμίες. Είναι δυνατόν να θέσουμε προς το παρόν τέρμα στις ενεργειακές επενδύσεις της άγρουπνης σκέψης μας, αν αποφασίσουμε να αναζητήσουμε τον ύπνο. Όποιος το καταφέρνει έχει καλόν ύπνο: ο Ναπολέον Α΄ φέρεται ως παράδειγμα αυτού του είδους. Αυτό όμως δεν το επιτυγχάνουμε πάντοτε ή τουλάχιστον όχι πάντοτε πλήρως. Ανεπίλυτα προβλήματα, βασανιστικές φροντίδες, υπέρμετρες εντυπώσεις κρατούν σε λειτουργία τη νοητική μας δραστηριότητα ακόμη και κατά τη διάρκεια του ύπνου και συντηρούν ψυχικές διεργασίες στο σύστημα που αποκαλέσαμε προσυνειδητό. Αν πρέπει να διαιρέσουμε αυτές τις νοητικές δραστηριότητες που προεκτείνονται στον ύπνο, θα τις χωρίζαμε στις ακόλουθες κατηγορίες: 1. Ό,τι κατά τη διάρκεια της ημέρας δεν αποπερατώθηκε λόγω τυχαίων εμποδίων. 2. Ό,τι δεν διεκπεραιώθηκε, δεν επιλύθηκε, επειδή παρέλυσαν οι νοητικές μας δυνάμεις. 3. Ό,τι κατά τη διάρκεια της ημέρας αποκρούστηκε και καταπιέστηκε. Εδώ πρέπει να προσθέσουμε μια τέταρτη, ισχυρή κατηγορία, ότι την ημέρα ανακινήθηκε στο ασυνείδητό μας από την εργασία του προσυνειδητού, και μια τελευταία, την πέμπτη κατηγορία: τις αδιάφορες και γιαυτό αδιεκπεραιώτες εντυπώσεις της ημέρας.

Οι ψυχικές εντάσεις, που με αυτά τα υπολείμματα από τη ζωή της ημέρας, εισάγονται στην κατάσταση ύπνου, προπάντων από την κατηγορία των μη επιλυμένων, δεν χρειάζεται να υποτιμώνται. Αυτές οι διεγέρσεις επιζητούν ασφαλώς και κατά τις νυχτερινές ώρες την έκφρασή τους, και με την ίδια βεβαιότητα μπορούμε να υποθέσουμε ότι η κατάσταση ύπνου κάνει αδύνατη την συνήθη προώθηση της διέγερσης μέσα στο προσυνειδητό και τον τερματισμό της με τη συνειδητοποίηση. Καθόσον μπορούμε να συνειδητοποιούμε μέσα από τους κανονικούς δρόμους τα δρώμενα στη σκέψη μας, ακόμη και κατά τις νυχτερινές ώρες, είναι βέβαιο ότι δεν κοιμούμαστε. Δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω ποιά μεταβολή επιφέρει η κατάσταση ύπνου στο σύστημα *Πσν*⁶¹⁷ Είναι όμως αναμφίβολο ότι ο ψυχολογικός χαρακτηρισμός του ύπνου πρέπει κυρίως να αναζητηθεί στις μεταβολές επένδυσης αυτού ακριβώς του συστήματος, το οποίο ελέγχει και την πρόσβαση στην κινητικότητα, που στον ύπνο είναι παραλυμένη. Σε αντίθεση προς αυτά δεν γνωρίζω κανέναν λόγο που θα μας έκανε να υποθέσουμε ότι ο ύπνος αλλάζει κάτι, εκτός ίσως κατά δευτερογενή τρόπο, στις συνθήκες του συστήματος *Ασν*. Η νυχτερινή διέγερση μέσα στο *Πσν* δεν έχει λοιπόν άλλη δυνατότητα παρά να λάβει τις επιθυμίες από το *Ασν*. Πρέπει να επιζητήσει την ενίσχυση από το *Ασν* και να ακολουθήσει την παρακαμπτήριο των ασυνείδητων διεγέρσεων. Πώς στέκονται όμως απέναντι στο όνειρο τα προσυνειδητά υπολείμματα της ημέρας; Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εισχωρούν σε μεγάλο βαθμό στο όνειρο, ότι χρησιμοποιούν το ονειρικό περιεχόμενο για να επιβληθούν και κατά τις νυχτερινές ώρες στη συνείδηση, μερικές φορές μάλιστα δεσπάζουν στο ονειρικό περιεχόμενο και το αναγκάζουν να συνεχίσει την εργασία της ημέρας. Είναι επίσης βέβαιο ότι τα υπολείμματα της ημέρας μπορούν να έχουν και κάθε άλλον χαρακτήρα όπως αυτόν των επιθυμιών· εδώ όμως είναι πολύ ενδιαφέρον και για τη θεωρία της εκπλήρωσης επιθυμιών και έχει όντως αποφασιστική σημασία να δούμε ποιούς όρους πρέπει να εκπληρώνουν, για να γίνονται δεκτά στο όνειρο.

Ας πάρουμε ένα από τα προηγούμενα παραδείγματα ονείρων, π.χ. εκείνο που μου παρουσίαζε τον φίλο Otto με τα συμπτώματα της ασθένειας του Basedow (βλέπε μέρος V, κεφ. Δ(β), IV). Είχα ανησυχήσει εκείνη την ημέρα με αφορμή την εμφάνιση του Otto, που με στενοχωρούσε πολύ, όπως καθετί που αφορούσε τον φίλο μου. Η ανησυχία με ακολούθησε και στον ύπνο, όπως μπορώ να υποθέσω. Ήθελα ίσως να εξακριβώσω τι θα μπορούσε να του λείπει. Τη νύχτα αυτή η ανησυχία εκφράσθηκε μέσα στο όνειρο που ανακοίνωσα, το περιεχόμενο του οποίου, πρώτον, ήταν ανόητο και, δεύτερον, δεν αντιστοιχούσε σε καμμιά εκπλήρωση επιθυμίας. Άρχισα όμως να

ερευνώ από πού προέρχεται η ασύμμετρη έκφραση της ανησυχίας που είχα νιώσει την ημέρα και με την ανάλυση βρήκα ένα πλαίσιο αναφοράς, όπου ταύτιζα τον Otto με τον βαρόνο L. και τον εαυτό μου με τον καθηγητή R. Γιατί όμως χρειάστηκε να επιλέξω αυτό ακριβώς το υποκατάστατο της ιδέας της ημέρας; Εδώ υπήρχε μόνο μία εξήγηση. Προς την ταύτιση με τον καθηγητή R. πρέπει να έτεινα πάντοτε στο Ασν, αφού με αυτή εκπληρωνόταν μία από τις αθάνατες παιδικές επιθυμίες, αυτή της επιδίωξης μεγαλείων. Άσχημες σκέψεις για τον φίλο μου, που την ημέρα θα τις απέρριπτα σίγουρα, χρησιμοποίησαν την ευκαιρία να παρεισφρήσουν στο περιεχόμενο του ονείρου, αλλά και η ανησυχία της ημέρας βρήκε έναν τρόπο έκφρασης μέσα από ένα υποκατάστατο στο ονειρικό περιεχόμενο. Η ιδέα της ημέρας, που καθ' εαυτή δεν ήταν επιθυμία, αλλά, αντίθετα, μια ανησυχία, έπρεπε με κάποιον τρόπο να συνδεθεί με μια παιδική, καταπιεσμένη και ασυνείδητη πια επιθυμία, την οποία ύστερα άφησε να «αναδυθεί» στη συνείδηση, έστω και αρκετά ζημιωμένη. Όσο πιο κυρίαρχη ήταν αυτή η ανησυχία, τόσο πιο βίαια μπορούσε να είναι η σύνδεση που έπρεπε να εξασφαλισθεί: ανάμεσα στο περιεχόμενο της επιθυμίας και το αντίστοιχο της ανησυχίας δεν ήταν ανάγκη να υπάρχει σχέση και πράγματι δεν υπήρχε στο παράδειγμά μας.

Ίσως είναι σκόπιμο⁶¹⁸ να πραγματευθούμε το ίδιο ζήτημα και υπό τη μορφή του ερωτήματος πώς συμπεριφέρεται το όνειρο, όταν οι ονειρικές ιδέες του προσφέρουν ένα υλικό που αντιφάσκει πλήρως σε μια εκπλήρωση επιθυμίας, δηλαδή δικαιολογημένες ανησυχίες, οδυνηρές εκτιμήσεις, ενοχλητικές ανακαλύψεις. Η ποικιλομορφία των πιθανών αποτελεσμάτων θα έχει τότε την ακόλουθη διάρθρωση: α) Η εργασία του ονείρου κατορθώνει να αντικαταστήσει όλες τις οδυνηρές ιδέες με άλλες αντίθετές τους και να καταπιέσει τα αντίστοιχα δυσάρεστα συναισθήματα. Τότε προκύπτει ένα όνειρο καθαρής ικανοποίησης, μια απτή «εκπλήρωση επιθυμίας», που κατά τα φαινόμενα δεν δίνει λαβή για άλλα σχόλια. β) Οι οδυνηρές ιδέες καταλήγουν, λίγο ή πολύ αλλαγμένες, αλλά οπωσδήποτε αναγνωρίσιμες, στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου. Είναι η περίπτωση που γεννά αμφιβολίες σχετικά με τη θεωρία των επιθυμιών του ονείρου και απαιτεί πρόσθετες έρευνες. Τέτοια όνειρα οδυνηρού περιεχομένου μπορεί να γίνουν αισθητά ως αδιάφορα ή να φέρουν μαζί τους ολόκληρο το δυσάρεστο συναίσθημα, που φαίνεται δικαιολογημένο από το περιεχόμενο των ιδεών τους, ή ακόμη και να οδηγήσουν στην αφύπνιση εξαιτίας ανάπτυξης του άγχους.

Η ανάλυση δείχνει τότε ότι και αυτά τα δυσάρεστα όνειρα είναι εκπληρώσεις επιθυμιών. Μια ασυνείδητη και απωθημένη επιθυμία,

την εκπλήρωση της οποίας το εγώ του ονειρευόμενου δεν θα μπορούσε να την αισθανθεί παρά μόνον ως οδυνηρή, εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία που της προσφέρθηκε από τη συνεχιζόμενη κάθεξη των ενοχλητικών υπολειμμάτων της ημέρας, παρέσχε την ενίσχυση της σε αυτά και έτσι τα κατέστησε ικανά για το όνειρο. Αλλά ενώ στην περίπτωση α η ασυνείδητη επιθυμία συνέπεσε με τη συνειδητή, στην περίπτωση β το σχίσμα μεταξύ ασυνείδητου και συνειδητού – του απωθημένου και του Εγώ – εκτίθεται στο φως και προκύπτει μια κατάσταση σαν εκείνη του παραμυθιού με τις τρεις επιθυμίες που μπορεί να εκφράσει το ανδρόγυννο, ενώ η νεράιδα θα τις εκπληρώσει (βλέπε σημ. 638). Η ικανοποίηση για την εκπλήρωση της απωθημένης επιθυμίας μπορεί να είναι τόσο μεγάλη, ώστε να αντισταθμίζει τα οδυνηρά συναισθήματα που συνδέονται με τα υπολείμματα της ημέρας. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Η, IV]. Τότε το όνειρο είναι ως προς τον συναισθηματικό του τόνο αδιάφορο, μολονότι εκφράζει αφενός την εκπλήρωση μιας επιθυμίας, αφετέρου την επαλήθευση ενός φόβου. Ή μπορεί να συμβεί και τούτο: το κοιμώμενο Εγώ έχει ακόμη μεγαλύτερη συμμετοχή στη διαμόρφωση του ονείρου, στην πραγματοποιηθείσα ικανοποίηση της απωθημένης επιθυμίας αντιδρά με έντονη αγανάκτηση και θέτει τέρμα στο ίδιο το όνειρο υπό το κράτος του άγχους. Δεν είναι λοιπόν δύσκολο να διακρίνουμε ότι τα όνειρα δυσαρέσκειας και άγχους αποτελούν εξίσου εκπληρώσεις επιθυμιών υπό την έννοια της θεωρίας όπως και τα προφανή όνειρα ικανοποίησης.

Τα όνειρα δυσαρέσκειας μπορεί να είναι και «όνειρα τιμωρίας». [Βλ. μέρος VI, κεφ. Η, IV]. Πρέπει να ομολογηθεί ότι με την αναγνώρισή τους κατά κάποιον τρόπο προστίθεται κάτι νέο στη θεωρία του ονείρου. Αυτό που με αυτά εκπληρώνεται είναι επίσης μια ασυνείδητη επιθυμία: να τιμωρηθεί ο ονειρευόμενος για μια απωθημένη ανεπίτρεπτη επιθυμία του. Από αυτή τη σκοπιά τα όνειρα συντάσσονται με το εκπροσωπούμενο σε αυτό το πλαίσιο παράγγελμα, ότι η κινητήρια δύναμη της ονειροπλασίας έπρεπε να προσφερθεί από μια επιθυμία που ανήκει στο ασυνείδητο. Αλλά μια πιο λεπτή ψυχολογική ανατομή κάνει διακριτή τη διαφορά από τα άλλα όνειρα επιθυμιών. Σε περιπτώσεις της κατηγορίας β η ασυνείδητη ονειροπλαστική επιθυμία ανήκε στο απωθημένο, στα όνειρα τιμωρίας πρόκειται επίσης για ασυνείδητες επιθυμίες, τις οποίες όμως πρέπει να καταλογίσουμε όχι στο απωθημένο, αλλά στο «Εγώ». Τα όνειρα τιμωρίας παραπέμπουν λοιπόν στη δυνατότητα για μια ευρύτερη συμμετοχή του Εγώ στη διαμόρφωση του ονείρου. Ο μηχανισμός της ονειροπλασίας γίνεται γενικά πολύ διαφανέστερος, αν αντί της αντίθε-

σης «συνειδητού» και «ασυνείδητου» χρησιμοποιήσουμε αυτή μεταξύ «Εγώ» και «απωθημένου». Αυτό δεν μπορεί να γίνει χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τις διεργασίες στην ψυχονεύρωση και γιατί δεν το κάναμε σε αυτό το βιβλίο. Θα παρατηρήσω μόνον ότι τα όνειρα τιμωρίας δεν συνδέονται γενικά με την προϋπόθεση οδυνηρών υπολειμμάτων της ημέρας. Δημιουργούνται μάλλον πιο εύκολα υπό την αντίθετη προϋπόθεση, ότι τα υπολείμματα της ημέρας είναι ιδέες ικανοποίησης, αλλά εκφράζουν ανεπίτρεπτες ικανοποιήσεις. Από αυτές τις ιδέες τίποτε δεν καταλήγει στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου παρά μόνο το διαμετρικά αντίθετό τους, όπως συνέβαινε και στα όνειρα της κατηγορίας α. Ως ουσιαστικό χαρακτηριστικό των ονείρων τιμωρίας θα απέμενε κατ' αυτά το γεγονός ότι διαμορφωτής του ονείρου δεν είναι η ασυνείδητη επιθυμία από το απωθημένο (το σύστημα Ασν), αλλά η ασυνείδητη βέβαια (δηλαδή προσυνειδητή) επιθυμία για τιμωρία, που αντιδρά εναντίον της και ανήκει στο Εγώ.⁶¹⁹

Θα διευκρινίσω μερικές από τις προβαλλόμενες πιο πάνω σκέψεις βάσει ενός δικού μου ονείρου, προπάντων τον τρόπο με τον οποίο η εργασία του ονείρου μεταχειρίζεται το υπόλειμμα της ημέρας που αφορά οδυνηρές προσδοκίες:

«Ασαφής αρχή. Λέω στη γυναίκα μου πως έχω μια είδηση γι' αυτή, κάτι πολύ ξεχωριστό. Τρομάζει και δεν θέλει να ακούσει τίποτε. Τη διαβεβαιώνω ότι, αντίθετα, πρόκειται για κάτι που θα τη χαροποιήσει και αρχίζω να διηγούμαι ότι το σώμα αξιωματικών του γιού μας έστειλε ένα χρηματικό ποσό (5000 κ;)... κάτι για αναγνώριση... διανομή... Τότε πήγα μαζί της σε ένα μικρό δωμάτιο, σαν αποθήκη, για να βρούμε κάτι. Ξαφνικά βλέπω μπροστά μου τον γιό μου· δεν φοράει τη στολή, αλλά μάλλον μια στενή αθλητική φόρμα (σαν φώκια;) με μικρή κουκούλα. Ανεβαίνει σε ένα καλάθι, που βρίσκεται πλάι σε μια ντουλάπα, σαν να ήθελε να βάλει κάτι πάνω σε αυτή τη ντουλάπα. Τον φωνάζω, αλλά δεν απαντά. Μου φαίνεται πως έχει δεμένο το πρόσωπο ή το μέτωπο, τακτοποιεί κάτι μέσα στο στόμα του, σπρώχνει κάτι μέσα. Τα μαλλιά του έχουν μια γκριζα απόχρωση. Σκέφτομαι: Να είναι τόσο εξαντλημένος; Και έχει ψεύτικα δόντια; Προτού τον ξαναφωνάξω, ξυπνάω χωρίς άγχος, αλλά με χτυποκάρδι. Το ρολόι δείχνει δύο και μισή».

Είναι και πάλι αδύνατο να παραθέσω πλήρη ανάλυση του ονείρου. Αρχούμαι στην υπογράμμιση μερικών κρίσιμων σημείων. Αφορμή για το όνειρο στάθηκαν μερικές βασανιστικές προσδοκίες της ημέρας· από το μέτωπο, όπου πολεμούσε ο γιός μας, είχαμε και πάλι πάνω από μια εβδομάδα να λάβουμε ειδήσεις. Εύκολα διαφαίνεται ότι στο ονειρικό περιεχόμενο εκφράζεται η πεποίθηση ότι ο

γιός τραυματίστηκε ή έπεσε. Στην αρχή του ονείρου παρατηρούμε την έντονη προσπάθεια για αντικατάσταση των οδυνηρών σκέψεων με το αντίθετό τους. Έχω να ανακοινώσω κάτι πολύ ευχάριστο, κάτι για αποστολή χρημάτων, αναγνώριση, διανομή. (Το χρηματικό ποσό προέρχεται από ένα ευχάριστο περιστατικό στο ιατρείο, δηλαδή επιδιώκει να αποστρέψει την προσοχή από το θέμα). Αλλά αυτή η προσπάθεια αποτυγχάνει. Η μητέρα έχει κακά προαισθήματα και δεν θέλει να ακούσει. Οι μεταμφιέσεις είναι βέβαια πολύ λεπτές, παντού διαφαίνεται η σχέση προς αυτό που μέλλει να καταπιεσθεί. Αν ο γιός έχει πέσει, οι σύντροφοί του θα στείλουν πίσω τα πράγματά του· ό,τι δικό του απομένει θα το διανείμω στα αδέρφια και σε άλλους· αναγνωρίζεις απονέμονται συχνά σε αξιωματικούς μετά τον «ηρωικό θάνατό» τους. Το όνειρο αρχίζει λοιπόν να εκφράζει αυτό που αρχικά ήθελε να αρνηθεί, ενώ η τάση για εκπλήρωση επιθυμιών γίνεται αντιληπτή παρά τις παραμορφώσεις. (Η αλλαγή τόπου στο όνειρο πρέπει μάλλον να γίνει κατανοητή ως συμβολισμός του κατωφλιού σύμφωνα με τον Silberer. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Θ, τέλος]. Δεν υποπτευόμαστε βέβαια τι του δίνει την απαιτούμενη κινητήρια δύναμη. Ο γιός όμως δεν εμφανίζεται σαν κάποιος που «πέφτει», αλλά που «ανεβαίνει». Υπήρξε μάλιστα τολμηρός ορειβάτης. Δεν φοράει τη στολή, αλλά μια αθλητική φόρμα, δηλαδή στη θέση του δυστυχήματος, που με φόβο αναμέναμε τώρα, εμφανίστηκε ένα παλαιότερο ατύχημα, που είχε υποστεί στον αθλητισμό, όταν σε μια χιονοδρομία έπεσε και έσπασε τον μηρό του. Όμως η περιβολή του, που τον έκανε να μοιάζει με φώκια, θυμίζει αμέσως ένα νεότερο αγόρι, τον εύθυμο μικρό μας εγγονό· τα γκριζα μαλλιά θυμίζουν τον πατέρα του μικρού και γαμπρό μας, που ο πόλεμος τον ταλαιπώρησε πολύ. Τι σημαίνουν αυτά; Ωστόσο ας μην επεκταθούμε περισσότερο· τα τοπικά δεδομένα, μια αποθήκη τροφίμων, η ντουλάπα, από την οποία θέλει να πάρει κάτι (στο όνειρο: να βάλει κάτι επάνω), όλα αυτά υποδηλώνουν σαφώς ένα δικό μου ατύχημα σε ηλικία μεταξύ δύο και τριών ετών.⁶²⁰ Στην αποθήκη τροφίμων ανέβηκα σε ένα σκαμνί, για να πάρω κάτι καλό που βρισκόταν πάνω σε μια ντουλάπα ή τραπέζι. Το σκαμνί ανατράπηκε και η κόχη του με χτύπησε πίσω από το κάτω σαγόνι. Θα μπορούσε να μου είχε σπάσει όλα τα δόντια. Αυτό εμπεριέχει μια ειδοποίηση: Καλά να πάθεις, σαν μια εχθρική διάθεση κατά του γενναίου πολεμιστή. Η εμβάθυνση της ανάλυσης μου επιτρέπει να βρω την κρυφή διάθεση, που θα μπορούσε να ικανοποιηθεί με το ατύχημα του γιού που με φόβο αναμέναμε. Είναι ο φθόνος για τη νεότητα, τον οποίο ο γερασμένος νομίζει πως έχει πνίξει στη ζωή του εντελώς, και φαίνεται καθαρά ότι ακριβώς η ένταση της οδυνηρής συγκίνησης, όταν πράγματι συμβεί ένα τέτοιο

δυστύχημα, ανιχνεύει μια τέτοια απωθημένη εκπλήρωση επιθυμίας για την καταπράυνσή της.

Τώρα μπορώ να χαρακτηρίσω με ακρίβεια τι σημαίνει για το όνειρο η ασυνείδητη επιθυμία. Παραδέχομαι πως υπάρχει μια ολόκληρη τάξη ονείρων, για τα οποία το *έναυσμα* προέρχεται κατά κύριο λόγο ή και αποκλειστικά από τα υπολείμματα της ζωής της ημέρας και νομίζω ότι ακόμη και η επιθυμία μου να γίνω επιτέλους κάποτε έκτακτος καθηγητής θα μπορούσε εκείνη τη νύχτα να μου επιτρέψει να κοιμηθώ ήρεμα, αν δεν ήταν ακόμη έντονη η ανησυχία που ένοιωσα την ημέρα για την υγεία του φίλου μου. [Βλέπε μέρος V, κεφ. Δ(β), τέλος]. Ωστόσο αυτή η ανησυχία δεν θα είχε προκαλέσει όνειρο. Η *κινητήρια δύναμη* που το όνειρο χρειαζόταν έπρεπε να συνεισφερθεί από μια επιθυμία, και ήταν δουλειά της ανησυχίας μου να βρει μια τέτοια επιθυμία ως κινητήρια δύναμη του ονείρου. Και για να το εκφράσω με μία παραβολή: Μια ιδέα της ημέρας μπορεί άνετα να παίξει για το όνειρο τον ρόλο του *επιχειρηματία*: ο επιχειρηματίας όμως, που, όπως λέγεται, έχει την ιδέα και τη διάθεση να την υλοποιήσει, δεν μπορεί να κάνει τίποτε χωρίς κεφάλαιο· χρειάζεται έναν *κεφαλαιούχο*, που θα αναλάβει τα έξοδα, και αυτός ο κεφαλαιούχος, που για το όνειρο αναλαμβάνει τις ψυχικές δαπάνες, είναι πάντοτε και αδιαμφισβήτητα, όποια και αν είναι η ιδέα της ημέρας, *μια επιθυμία από το ασυνείδητο*.⁶²¹

Σε άλλες περιπτώσεις κεφαλαιούχος είναι ο ίδιος ο επιχειρηματίας, στο όνειρο μάλιστα είναι η συνηθισμένη περίπτωση. Η εργασία της ημέρας έχει διεγείρει μια ασυνείδητη επιθυμία, και αυτή δημιουργεί το όνειρο. Τα δρώμενα στο όνειρο διατηρούν τον παραλληλισμό και για όλες τις άλλες δυνατότητες της οικονομικής σχέσης που χρησιμοποιήσαμε ως παράδειγμα· ο επιχειρηματίας μπορεί να συνεισφέρει ένα μικρό μερίδιο κεφαλαίου· πολλοί επιχειρηματίες μπορούν να απευθυνθούν στον ίδιο κεφαλαιούχο· πολλοί κεφαλαιούχοι μπορούν να συγκεντρώσουν από κοινού το απαραίτητο κεφάλαιο για τους επιχειρηματίες. Έτσι υπάρχουν και όνειρα που στηρίζονται σε περισσότερες από μία επιθυμίες· τέτοιες παραλλαγές είναι πολλές, που εύκολα παραβλέπονται και δεν παρουσιάζουν άλλο ενδιαφέρον για μας. Τα τυχόν κενά που αφήνει αυτή η θεώρηση της ονειρικής επιθυμίας θα συμπληρωθούν αργότερα.

Ο *κοινός όρος* της παραπάνω παραβολής, η διατιθέμενη προς ελεύθερη χρήση μετρημένη ποσότητα⁶²² επιτρέπει μια ακόμη πιο λεπτή χρήση, προκειμένου να φωτισθεί η δομή του ονείρου. Στα περισσότερα όνειρα μπορούμε να διακρίνουμε ένα κέντρο εφοδιασμένο με ιδιαίτερη αισθητήρια ένταση, όπως αναφέραμε πιο πάνω (μέ-

ρος VI, κεφ. Β, αρχή). Αυτό συμβαίνει κατά κανόνα στην άμεση παράσταση της εκπλήρωσης επιθυμιών, διότι, εάν ακυρώσουμε τις μεταθέσεις της εργασίας του ονείρου, βρίσκουμε ότι η ψυχική ένταση των στοιχείων στις ονειρικές ιδέες έχει αντικατασταθεί από την αισθητήρια ένταση των στοιχείων στο ονειρικό περιεχόμενο. Τα στοιχεία κοντά στην εκπλήρωση της επιθυμίας συχνά δεν έχουν καμιά σχέση με το νόημά της, αλλά αποδεικνύονται παράγωγα οδυνηρών ιδεών που αντίκεινται στην επιθυμία. Με τη συχνά τεχνητή σχέση τους προς το κεντρικό στοιχείο αποκόμισαν όμως τόση ένταση, ώστε έγιναν ικανά να παρασταθούν στο όνειρο. Έτσι η παραστατική δύναμη της εκπλήρωσης επιθυμιών μεταδίδεται σε μια ορισμένη σφαίρα συναρτήσεων, μέσα στην οποία όλα τα στοιχεία, ακόμη και τα καθ' εαυτά αδιαμεσολάβητα, αναδεικνύονται ικανά να συμμετάσχουν στην παράσταση. Σε όνειρα με περισσότερες κινητήριες επιθυμίες είναι εύκολο να οριοθετηθούν οι σφαίρες των επιμέρους εκπληρώσεων, συχνά μάλιστα είναι δυνατόν και τα κενά στο όνειρο να γίνουν αντιληπτά ως οριακές ζώνες.

Αν και με τις παραπάνω παρατηρήσεις περιορίσαμε τη σημασία των υπολειμμάτων της ημέρας για το όνειρο, αξίζει εντούτοις τον κόπο να δώσουμε σε αυτά ακόμη λίγη προσοχή. Πρέπει οπωσδήποτε να αποτελούν αναγκαίο συστατικό της ονειροπλασίας, αφού η πείρα μπορεί να μας εκπλήσσει με το γεγονός ότι σε κάθε όνειρο διακρίνουμε στο περιεχόμενό του μια σύνδεση με μια νωπή, συχνά εντελώς ασήμαντη εντύπωση της ημέρας. Δεν μπορέσαμε ακόμη να διαπιστώσουμε την αναγκαιότητα αυτής της προσθήκης στο μείγμα του ονείρου (βλέπε μέρος V, κεφ. Α, μέση). Αυτή προκύπτει μόνον αν επιμείνουμε στον ρόλο της ασυνείδητης επιθυμίας και συμβουλευθούμε και την ψυχολογία των νευρώσεων. Μαθαίνουμε τότε ότι η ασυνείδητη ιδέα σαν τέτοια είναι εντελώς ανίκανη να εισχωρήσει στο προσυνειδητό και ότι εκεί μπορεί να δράσει μόνο συνδεόμενη με μια αθώα ιδέα που ανήκει ήδη στο προσυνειδητό, στην οποία μεταβιβάζει την έντασή της και από την οποία καλύπτεται. Πρόκειται για το γεγονός της *μεταβίβασης*,⁶²³ που περικλείνει την εξήγηση για τόσα αξιοσημείωτα δρώμενα στην ψυχική ζωή των νευρωτικών. Η μεταβίβαση μπορεί να αφήσει την ιδέα από το προσυνειδητό, η οποία έτσι αποκτά αδικαιολόγητα μεγάλη ένταση, αμετάβλητη, ή να της επιβάλει μια τροποποίηση σύμφωνα με το περιεχόμενο της μεταβιβάζουσας ιδέας. Ας μου συγχωρηθεί η προτίμηση στις παραβολές από την καθημερινή ζωή, αλλά νοιώθω τον πειρασμό να πω ότι για την απωθημένη ιδέα οι συνθήκες είναι περίπου όπως στη χώρα μας για τον οδοντίατρο από την Αμερική, που δεν μπορεί να ασκήσει το

επάγγελμά του, αν δεν χρησιμοποιήσει ως πινακίδα και προκάλυμμα απέναντι στον νόμο το όνομα ενός κανονικού διδάκτορα της ιατρικής. Και όπως αυτοί που συνάπτουν τέτοιες συμμαχίες με τον οδοντοτεχνίτη δεν είναι οι πιο απασχολημένοι γιατροί, έτσι και στη σφαίρα του ψυχικού δεν επιλέγονται εκείνες οι προσυνειδητές ή ασυνειδητές ιδέες για την κάλυψη μιας απωθημένης, οι οποίες από μόνες τους έχουν τραβήξει αρκετή από την προσοχή που είναι ενεργός στο προσυνειδητό. Το ασυνείδητο περιβάλλει με το πλέγμα σχέσεων του κατά προτίμηση τις εντυπώσεις και ιδέες του προσυνειδητού που, ως αδιάφορες, δεν έχουν αποσπάσει καμιά προσοχή ή που η όποια προσοχή θα τις εγκαταλείψει και πάλι, επειδή θα τις απορρίψει. Είναι γνωστή η πρόταση από τη θεωρία του συνειρμού, επιβεβαιωμένη από όλες τις εμπειρίες, ότι ιδέες που έχουν συνάψει πολύ στενές σχέσεις προς τη μια πλευρά συμπεριφέρονται απορριπτικά απέναντι σε ολόκληρες ομάδες νέων σχέσεων· κάποτε αποπειράθηκα να θεμελιώσω πάνω σε αυτή την πρόταση μια θεωρία των υστερικών παραλύσεων.⁶²⁴

Αν υποθέσουμε ότι η ίδια ανάγκη για μεταβίβαση, όπως αυτή που μας επιτρέπει να γνωρίσουμε η ανάλυση των νευρώσεων, από τις απωθημένες ιδέες προβάλλεται και μέσα στο όνειρο, τότε εξηγούνται μεμιάς δύο από τα αινίγματα του ονείρου, ότι κάθε ανάλυση ονείρου καταδεικνύει την εμπλοκή μιας νωπής εντύπωσης και ότι αυτό το νωπό στοιχείο συχνά είναι χωρίς κανένα ενδιαφέρον. Σε αυτά προσθέτουμε ότι διδαχθήκαμε ήδη σε άλλο σημείο [βλέπε μέρος V, κεφ. Α, μέση], ότι αυτά τα νωπά και αδιάφορα στοιχεία συχνά φθάνουν στο περιεχόμενο του ονείρου ως υποκατάστατα των πιο παλαιών από όλες τις ονειρικές ιδέες, ακριβώς επειδή ταυτόχρονα έχουν να φοβηθούν λιγότερο από όλες την αντιστεκόμενη λογοκρισία. Ενώ όμως η απαλλαγή από τη λογοκρισία μας εξηγεί μόνο την προτίμηση των τετριμμένων στοιχείων, η σταθερή παρουσία των νωπών στοιχείων αφήνει να διαφανεί η αναγκαιότητα της μεταβίβασης. Στην απαίτηση του απωθημένου για υλικό που παραμένει απαλλαγμένο από συνειρμούς ανταποκρίνονται και οι δύο ομάδες εντυπώσεων, οι αδιάφορες, επειδή δεν έδωσαν αφορμή για πλούσιες συνδέσεις, και οι νωπές, επειδή δεν είχαν τον απαραίτητο χρόνο στη διάθεσή τους.

Έτσι βλέπουμε ότι τα υπολείμματα της ημέρας, στα οποία μπορούμε τώρα να καταλογίσουμε και τις αδιάφορες εντυπώσεις, δεν δανείζονται κάτι μόνον από το Ασν, όταν συμμετέχουν στην ονειροπλασία, δηλαδή την κινητήρια δύναμη που διαθέτει η απωθημένη επιθυμία, αλλά ότι προσφέρουν επίσης στο ασυνείδητο κάτι απαραίτητο, την αναγκαία πρόσδεση στη μεταβίβαση. Αν εδώ θέλαμε

να εισχωρήσουμε βαθύτερα στις ψυχικές διεργασίες, θα έπρεπε να φωτίσουμε καλύτερα την κίνηση των διεγέρσεων μεταξύ προσυνειδητού και ασυνείδητου, κάτι που επιβάλλει όντως η μελέτη των ψυχονευρώσεων, αλλά το όνειρο δεν δίνει καμιά σχετική λαβή.

Απομένει ακόμη μια παρατήρηση για τα υπολείμματα της ημέρας. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι αυτά είναι οι κύριοι παράγοντες διαταραχής του ύπνου και όχι το όνειρο, το οποίο απεναντίας προσπαθεί να προστατεύσει τον ύπνο. Σε αυτό το σημείο θα επανέλθουμε. [Στο επόμενο κεφάλαιο].

Μέχρι τώρα παρακολουθήσαμε την ονειρική επιθυμία. Την είδαμε να προέρχεται από την περιοχή του *Ασν* και αναλύσαμε τη σχέση της προς τα υπολείμματα της ημέρας, τα οποία μπορούν να είναι επίσης επιθυμίες ή ψυχικές διεγέρσεις οιαδήποτε τύπου ή απλώς νωπές εντυπώσεις. Έτσι κερδίσαμε χώρο για τις απαιτήσεις που μπορεί κανείς να εγείρει υπέρ της ονειροπλαστικής σημασίας της άγρυπνης νοητικής εργασίας σε όλη της την ποικιλομορφία. Δεν θα ήταν αδύνατο βάσει των συλλογισμών μας να φωτίσουμε ακόμη και τις ακραίες περιπτώσεις, όπου το όνειρο ως συνεχιστής της εργασίας της ημέρας αποπερατώνει με επιτυχία ένα άλτο πρόβλημα της ημέρας. [Βλέπε μέρος I, κεφ. E, τέλος]. Μας λείπει μόνον ένα παράδειγμα αυτού του είδους, ώστε αναλύοντάς το να αποκαλύψουμε την παιδική ή απωθημένη πηγή επιθυμιών, που η προσφυγή σε αυτή ενίσχυσε με τόση επιτυχία τις προσπάθειες της προσυνειδητής δραστηριότητας. Αλλά δεν κάναμε κανένα βήμα προς τη λύση του αινίγματος: γιατί το ασυνείδητο στον ύπνο δεν μπορεί να προσφέρει τίποτε άλλο από την κινητήρια δύναμη για την εκπλήρωση μιας επιθυμίας; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα πρέπει να ρίξει φως στην ψυχική φύση του επιθυμείν· πρέπει να δοθεί βάσει του σχήματος του ψυχικού μηχανισμού.

Δεν έχουμε καμιά αμφιβολία ότι και αυτός ο μηχανισμός χρειάστηκε μια μακρόχρονη εξέλιξη για να φθάσει στη σημερινή του τελειότητα. Ας προσπαθήσουμε να τον μεταφέρουμε σε μια παλαιότερη βαθμίδα αποδοτικότητας. Διαφορετικά θεμελιωμένες υποθέσεις μας λένε ότι ο μηχανισμός αρχικά επεδίωκε να διατηρηθεί κατά το δυνατόν ανερέθιστος⁶²⁵ και γιαυτό στην αρχική του διάταξη είχε το σχήμα του αντανάκλαστικού μηχανισμού, που του επέτρεπε να παροχετεύει αμέσως κινητικά όποια αισθητήρια διεγερση δεχόταν από έξω. Αλλά οι ανάγκες της ζωής διαταράσσουν αυτή την απλή λειτουργία· σε αυτές οφείλει ο μηχανισμός και την παρώθηση για την παραπέρα εξέλιξή του. Η αρχική πίεση της ζωής ασκείται σε αυτόν υπό τη μορφή των μεγάλων σωματικών αναγκών. Η σύστοιχη με την

εσωτερική ανάγκη διέγερση θα αναζητήσει μια εκτόνωση στην κινητικότητα, που μπορεί να χαρακτηριστεί «εσωτερική μεταβολή» ή «έκφραση της συγκίνησης». Το πεινασμένο παιδί θα βάλει αβοήθητο τα κλάματα ή θα σπαρταράει. Η κατάσταση παραμένει όμως αμετάβλητη, καθώς η εκπορευόμενη από την εσωτερική ανάγκη διέγερση δεν είναι μια δύναμη στιγμιαίας ώθησης, αλλά συνεχούς δράσης. Μια τροπή μπορεί να επέλθει μόνον όταν με οιονδήποτε τρόπο, στην περίπτωση του παιδιού με ξένη βοήθεια, συντελεσθεί το *βίωμα της ικανοποίησης*, που αίρει το εσωτερικό ερέθισμα. Ουσιώδες συστατικό αυτού του βιώματος είναι η εμφάνιση μιας ορισμένης αισθητήριας αντίληψης (της τροφής στο παράδειγμά μας), η αναμνηστική εικόνα της οποίας στο εξής θα παραμείνει συνδεδεμένη με το μνημονικό ίχνος της διέγερσης της ανάγκης. Μόλις αυτή η ανάγκη επανεμφανισθεί, θα ανακύψει, χάρη στη σύνδεση που έχει εγκατασταθεί, μια ψυχική κίνηση, η οποία θέλει να επανακαταλάβει ως κάθεξη τη μνημονική εικόνα εκείνης της αντίληψης και να ξαναπροκαλέσει την ίδια την αντίληψη, κατά βάθος δηλαδή να αποκαταστήσει τις συνθήκες της πρώτης ικανοποίησης. Μια τέτοια κίνηση είναι αυτό που αποκαλούμε επιθυμία: η επανεμφάνιση της αντίληψης είναι η εκπλήρωση της επιθυμίας, και η πλήρης επένδυση της αντίληψης από τη διέγερση της ανάγκης ο πιο σύντομος τρόπος εκπλήρωσης της επιθυμίας. Τίποτε δεν μας εμποδίζει να υποθέσουμε μια πρωτογενή κατάσταση του ψυχικού μηχανισμού, στην οποία αυτή η πορεία πραγμάτων ακολουθεί αυτή την τροχιά, δηλαδή το επιθυμείν καταλήγει σε μια παραισθήση. Αυτή η πρώτη ψυχική δραστηριότητα στοχεύει λοιπόν σε μια *αντιληπτική ταυτότητα*,⁶²⁶ δηλαδή στην αναπαραγωγή εκείνης της αντίληψης, που συνδέεται με την ικανοποίηση της ανάγκης.

Μια πικρή εμπειρία ζωής πρέπει να έχει μετατρέψει αυτή την πρωτογενή νοητική δραστηριότητα σε πιο σκόπιμη, δευτερογενή. Η εγκατάσταση της αντιληπτικής ταυτότητας με τη σύντομη επαναστροφική πορεία στο εσωτερικό του μηχανισμού δεν έχει σε άλλο σημείο το αποτέλεσμα που συνδέεται με την κάθεξη της ίδιας αντίληψης από έξω. Η ικανοποίηση δεν επέρχεται, η ανάγκη εξακολουθεί να υπάρχει. Για να γίνει η εσωτερική κάθεξη ισότιμη της εξωτερικής, θα έπρεπε συνεχώς να διατηρείται η υπόστασή της, όπως συμβαίνει πράγματι και στις παραισθησιακές ψυχώσεις ή στις φαντασιώσεις της πείνας, όπου η ψυχική λειτουργία εξαντλείται στην *κράτηση* του επιθυμητού αντικειμένου. Για να επιτευχθεί μια πιο σκόπιμη χρήση της ψυχικής δύναμης, είναι ανάγκη να τροχοπεδηθεί η πλήρης επαναστροφή, ώστε να μην πάει πέρα από την αναμνηστική εικόνα και από αυτή να μπορέσει να αναζητήσει άλλους δρό-

μους, οι οποίοι τελικά οδηγούν στην αποκατάσταση της επιθυμούμενης ταυτότητας με αφητηρία τον εξωτερικό κόσμο.⁶²⁷ Αυτή η αναστολή καθώς και η επακόλουθη εκτροπή της διέγερσης γίνεται το έργο ενός δεύτερου συστήματος, το οποίο ελέγχει τη θεληματική κινητικότητα και με τη λειτουργία του οποίου έρχεται να συνδεθεί η χρήση της κινητικότητας υπηρετώντας σκοπούς που προηγουμένως ανακλήθηκαν στη μνήμη. Όλη η πολύπλοκη νοητική δραστηριότητα όμως, η οποία εκτυλίσσεται από την αναμνηστική εικόνα ως την αποκατάσταση της αντιληπτικής ταυτότητας μέσω του εξωτερικού κόσμου, αποτελεί απλώς μια *παρακαμπτήριο για την εκπλήρωση της επιθυμίας*, που η εμπειρία την έκανε αναγκαία.⁶²⁸ Η σκέψη δεν είναι τίποτε άλλο παρά μόνο το υποκατάστατο της παραισθησιακής επιθυμίας, και αν το όνειρο είναι μια εκπλήρωση επιθυμίας, αυτό ακριβώς γίνεται αυτονόητο, αφού μόνο μια επιθυμία μπορεί να κάνει τον ψυχικό μας μηχανισμό να εργασθεί. Το όνειρο, που εκπληρώνει τις επιθυμίες του ακολουθώντας μια σύντομη, επαναστροφική πορεία, έχει διατηρήσει έτσι απλώς ένα δείγμα του *πρωτογενούς* τρόπου εργασίας του ψυχικού μηχανισμού, που ως μη σκόπιμος έχει εγκαταλειφθεί. Φαίνεται πως έχει εξορισθεί στη ζωή της νύχτας αυτό που άλλοτε δέσποζε την ημέρα, όταν ακόμη η ψυχική ζωή ήταν νεαρή και ελάχιστα ικανή: έτσι και τα πρωτόγονα όπλα, το βέλος και το τόξο, που η ενήλικη ανθρωπότητα τα έχει καταθέσει, τα ξαναβρίσκουμε στο δωμάτιο του παιδιού. *Το ονειρεύεσθαι είναι ένα μέρος της ξεπερασμένης ψυχικής ζωής του παιδιού.* Στις ψυχώσεις αυτοί οι τρόποι εργασίας του ψυχικού μηχανισμού, που σε κατάσταση αγρύπνιας διαφορετικά καταπιέζονται, επιβάλλουν τη λειτουργία τους και φανερώνουν στον έξω κόσμο την ανικανότητά τους να ικανοποιήσουν τις ανάγκες μας.⁶²⁹

Οι ασυνείδητες επιθυμίες επιδιώκουν προφανώς και την ημέρα να επιβληθούν, και το γεγονός της μεταβίβασης καθώς και οι ψυχώσεις μάς διδάσκουν ότι θα ήθελαν μέσω του συστήματος του προσυνειδητού να διεισδύσουν στη συνείδηση και να αναλάβουν τον έλεγχο της κινητικότητας. Στη λογοκρισία μεταξύ *Ασν* και *Πσν*, την ύπαρξη της οποίας μας επέβαλε όντως το όνειρο, πρέπει λοιπόν να αναγνωρίσουμε και να τιμήσουμε τον φρουρό της πνευματικής μας υγείας. Δεν είναι λοιπόν απροσεξία του φρουρού να ελαττώνει κατά τις νυχτερινές ώρες τη δραστηριότητά του, να αφήνει τις καταπιεσμένες παρορμήσεις του *Ασν* να εκφραστούν, να επιτρέπει πάλι την παραισθησιακή επαναστροφή; Δεν το πιστεύω, διότι αν ο κριτικός φρουρός αργεί – διαθέτουμε αποδείξεις ότι πράγματι δεν πέφτει σε βαθύ ύπνο –, τότε κλείνει και την πύλη προς την κινητικότητα. Όποιες παρορμήσεις από το κατά τα άλλα ανεσταλμένο *Ασν* και αν γυρο-

φέρνουν στον τόπο δράσης τους, μπορούν να αφεθούν ανεπιτήρητες· παραμένουν ακίνδυνες, διότι δεν είναι ικανές να θέσουν σε λειτουργία τον κινητικό μηχανισμό, που μόνον αυτός μπορεί να επιφέρει αλλαγές στον εξωτερικό κόσμο. Η κατάσταση ύπνου εγγυάται την ασφάλεια του οχυρού, που απαιτεί περιφρούρηση. Περισσότερο επικίνδυνη είναι η κατάσταση, όταν η αλλαγή στον συσχετισμό δυνάμεων δεν σημειώνεται λόγω της νυχτερινής ελάττωσης των δυνάμεων που διαθέτει η κριτική λογοκρισία, αλλά λόγω παθολογικής εξασθένησής της ή λόγω παθολογικής ενίσχυσης των ασυνείδητων διεγέρσεων, όσο το προσυνειδητό είναι κατειλημμένο και οι πύλες προς την κινητικότητα είναι ανοικτές. Τότε ο φρουρός υπερνικάται, οι ασυνείδητες διεγέρσεις υποτάσσουν το *Πσν* και από αυτή τη θέση ελέγχουν την ομιλία και τις πράξεις μας ή επιβάλλουν την παραισθησιακή επαναστροφή και διευθύνουν τον μηχανισμό, που δεν είναι προορισμένος γι' αυτές, δυνάμει της έλξης που ασκούν οι ασθητήριες αντιλήψεις στην κατανομή της ψυχικής μας ενέργειας. Αυτή την κατάσταση την αποκαλούμε ψύχωση.

Είμαστε καθ' όλα έτοιμοι να συνεχίσουμε τη δόμηση του ψυχολογικού σκελετού που με την παρενθήκη των δύο συστημάτων, του *Ασν* και του *Πσν*, εγκαταλείψαμε. Έχουμε όμως και αρκετούς λόγους να παραμείνουμε στη θεώρηση της επιθυμίας ως μοναδικής ψυχικής κινητήριας δύναμης για το όνειρο. Μάθαμε ότι το όνειρο είναι κάθε φορά μια εκπλήρωση επιθυμιών, επειδή αποτελεί μια λειτουργία του συστήματος *Ασν*, το οποίο στην εργασία του δεν γνωρίζει άλλον στόχο από την εκπλήρωση επιθυμιών και δεν διαθέτει άλλες δυνάμεις από αυτές των επιθυμιακών παρορμήσεων. Αν εμμείνουμε λίγο ακόμη στο δικαίωμα να κάνουμε εκτενείς ψυχολογικές θεωρήσεις με αφετηρία την ερμηνεία των ονείρων, τότε είμαστε υποχρεωμένοι να δείξουμε ότι έτσι εντάσσουμε το όνειρο σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, το οποίο μπορεί να περικλείσει και άλλα ψυχικά μορφώματα. Εάν υπάρχει ένα σύστημα του *Ασν* — ή κάτι για τη συζήτησή μας ανάλογο με αυτό —, τότε το όνειρο δεν μπορεί να είναι η μοναδική του έκφραση· μπορεί κάθε όνειρο να είναι μια εκπλήρωση επιθυμίας, αλλά πρέπει να υπάρχουν και άλλες μορφές μη κανονικών εκπληρώσεων εκτός από τα όνειρα. Και πραγματικά η θεωρία όλων των ψυχονευρωτικών συμπτωμάτων αποκορυφώνεται σε μία πρόταση: *και αυτά πρέπει να γίνουν αντιληπτά ως εκπληρώσεις επιθυμιών του ασυνείδητου.*⁶³⁰ Με την εξήγησή μας το όνειρο γίνεται απλώς το πρώτο μέλος μιας πολύ σημαντικής για τον ψυχίατρο σειράς, η κατανόηση της οποίας σημαίνει τη λύση του καθαρά ψυχολογικού μέρους του ψυχιατρικού προβλήματος.⁶³¹ Από άλλα μέλη αυτής της

σειράς εκπληρώσεων, π.χ. από τα υστερικά συμπτώματα, γνωρίζω όμως ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό, που δεν το βρίσκω ακόμη στο όνειρο. Από τις έρευνες, που σε τούτη την πραγματεία επισημάνθηκαν συχνά, ξέρω ότι για τον σχηματισμό ενός υστερικού συμπτώματος πρέπει να συμπέσουν και τα δύο ρεύματα της ψυχικής μας ζωής. Το σύμπτωμα δεν είναι απλώς η έκφραση μιας υλοποιημένης ασυνείδητης επιθυμίας· πρέπει να προστεθεί και μια επιθυμία από το προσυνειδητό, που εκπληρώνεται από το ίδιο σύμπτωμα, οπότε το σύμπτωμα καθορίζεται *τουλάχιστον* από δύο στοιχεία, ανά μία φορά από κάθε σύστημα που βρίσκεται στη σύγκρουση. Ένας παραπέρα υπερκαθορισμός – όπως και στο όνειρο – δεν προσκρούει σε κανένα εμπόδιο. Ο καθορισμός, που δεν προέρχεται από το Ασν, είναι, καθόσον μπορώ να διακρίνω, κατά κανόνα ένας ειρμός σκέψεων ως αντίδραση κατά της ασυνείδητης επιθυμίας, π.χ. μια αυτοτιμωρία. Μπορώ λοιπόν εντελώς γενικά να πω ότι *ένα υστερικό σύμπτωμα δημιουργείται μόνον όπου μπορούν να συμπέσουν σε μία έκφραση δύο αντίθετες εκπληρώσεις επιθυμιών, καθεμιά από την πηγή ενός άλλου ψυχικού συστήματος.* (Βλέπε σχετικά τις τελευταίες μου διατυπώσεις για τη γένεση των υστερικών συμπτωμάτων στην εργασία μου «Hysterische Phantasien und ihre Beziehung zur Bisexualität», 1908a⁶³²). Τυχόν σχετικά παραδείγματα δεν θα ήταν ιδιαίτερα γόνιμα, καθώς μόνον η πλήρης αποκάλυψη των προκείμενων περιπλοκών μπορεί να πείσει. Γιαντό θα περιορισθώ στη διατύπωση του ισχυρισμού και θα παραθέσω ένα παράδειγμα απλώς για λόγους ευκρίνειας και όχι για την αποδεικτική του αξία. Ο υστερικός εμετός μιας ασθενούς αποδείχθηκε από τη μια μεριά η εκπλήρωση μιας ασυνείδητης φαντασίωσης της εφηβείας, δηλαδή της επιθυμίας να είναι συνεχώς έγκυος, να έχει αμέτρητα παιδιά, η οποία αργότερα διευρύνθηκε: από όσο γίνεται περισσότερους άντρες. Εναντίον αυτής της υπέρμετρης επιθυμίας είχε προβληθεί μια ισχυρή αμυντική τάση. Επειδή η ασθενής μπορούσε με τους εμετούς να χάνει σωματικό βάρος και την ομορφιά της, οπότε δεν άρεσε πια στους άντρες, το σύμπτωμα ικανοποιούσε και την ιδέα της τιμωρίας και, καθώς ήταν επιτρεπτό και από τις δύο μεριές, μπόρεσε να πραγματοποιηθεί. Είναι ο ίδιος τρόπος να εκπληρώνει κανείς μια επιθυμία όπως αυτός που προτίμησε η βασίλισσα των Πάρθων απέναντι στο μέλος της τριανδρίας Crassus. Θεωρούσε ότι αυτός ανέλαβε την εκστρατεία λόγω απληστίας για τον χρυσό· έτσι ανέθεσε να χύσουν στο στόμα τού πτώματός του λιωμένον χρυσό. «Ορίστε αυτό που είχες επιθυμήσει». Για το όνειρο γνωρίζουμε ως τώρα ότι εκφράζει την εκπλήρωση μιας επιθυμίας του ασυνείδητου· φαίνεται πως το κυρίαρχο προσυνειδητό σύστημα της επιτρέπει να πραγματοποιηθεί.

αφού πρώτα της επιβάλλει ορισμένες παραμορφώσεις. Πραγματικά δεν είναι κανείς σε θέση να καταδείξει γενικά έναν αντίθετο στην ονειρική επιθυμία ειρμό σκέψεων, που να πραγματοποιείται στο όνειρο όπως ο αντίπαλός του. Πού και πού μόνο συναντήσαμε στις αναλύσεις ονείρων ενδείξεις μορφωμάτων αντίδρασης, π.χ. την τρυφερότητα για τον φίλο R. στο όνειρο με τον θείο (βλέπε μέρος IV). Την προσθήκη από το προσυνειδητό, που εδώ λείπει, μπορούμε να τη βρούμε σε άλλο σημείο. Το όνειρο μπορεί να εκφράσει μια επιθυμία από το *Ασν* ύστερα από πολλαπλές παραμορφώσεις της, ενώ το κυρίαρχο σύστημα έχει αποσυρθεί στην *επιθυμία για ύπνο* και υλοποιεί αυτή την επιθυμία επιφέροντας μέσα στον ψυχικό μηχανισμό τις αλλαγές κάθεξης, που του είναι δυνατόν να επιβάλει, και εμμένει σε αυτή την επιθυμία καθ' όλη τη διάρκεια του ύπνου.⁶³³

Αυτή η σταθερά διατηρούμενη επιθυμία ύπνου του προσυνειδητού διευκολύνει γενικά την ονειροπλασία. Ας θυμηθούμε το όνειρο του πατέρα, που το φως από το δωμάτιο του νεκρού τον κάνει να συναγάγει το συμπέρασμα ότι η σορός μπορεί να καίγεται. [Βλέπε πρώτη σελίδα αυτού του μέρους]. Δείξαμε ότι μία από τις ψυχικές δυνάμεις, αυτή που ώθησε αποφασιστικά τον πατέρα να βγάλει αυτό το συμπέρασμα αντί να ξυπνήσει από το φως, είναι η επιθυμία για μια στιγμιαία παράταση της ζωής του παιδιού, το οποίο εμφανίστηκε στο όνειρο. Άλλες επιθυμίες προερχόμενες από το απωθημένο μάς διαφεύγουν ίσως, καθώς δεν μπορούμε να κάνουμε την ανάλυση αυτού του ονείρου. Αλλά ως δεύτερη κινητήρια δύναμη αυτού του ονείρου μπορούμε να δεχθούμε την επιθυμία του πατέρα για ύπνο· όπως με το όνειρο παρατείνεται η ζωή του παιδιού, έτσι παρατείνεται κατά μία στιγμή και ο ύπνος του πατέρα. Αυτό το κίνητρο σημαίνει ελευθερία δράσης στο όνειρο, διαφορετικά θα ξυπνήσω. Όπως σε αυτό το όνειρο, έτσι και σε όλα τα άλλα η επιθυμία του ονειρευόμενου να κοιμηθεί προσφέρει ένα στήριγμα στην ασυνείδητη επιθυμία. Στο μέρος III, αρχή, μιλήσαμε για όνειρα που εκδηλώνονται ανοιχτά ως όνειρα άνεσης. Κατά βάθος όλα τα όνειρα δικαιούνται αυτόν τον χαρακτηρισμό. Στα όνειρα αφύπνισης, τα οποία επεξεργάζονται το εξωτερικό αισθητήριο ερέθισμα έτσι, ώστε να συμβιβάζεται με τη συνέχιση του ύπνου, το ενυφαίνουν σε ένα όνειρο, ώστε να του αφαιρέσουν τα δικαιώματα που θα μπορούσε να προβάλει ως υπόμνηση προς τον εξωτερικό κόσμο, είναι πολύ εύκολο να διακρίνουμε τη δράση της επιθυμίας για συνέχιση του ύπνου. Αυτή όμως πρέπει να συμμετέχει και στην παροχή άδειας σε όλα τα άλλα όνειρα, τα οποία μόνον από μέσα θα μπορούσαν να ταρακουνήσουν σαν ξυπνητήρι την κατάσταση ύπνου. Αυτό που το *Πσν* σε μερικές περιπτώσεις ανακοινώνει στη συνείδηση, όταν το όνειρο «το παρα-

κάνει»: άφησέ το και συνέχισε τον ύπνο, είναι απλώς όνειρο [βλέπε μέρος VI, κεφ. Θ, αρχή], το περιγράφει χωρίς λόγια γενικά η συμπεριφορά της κυρίαρχης ψυχικής μας δραστηριότητας απέναντι στο φαινόμενο του ονείρου. Πρέπει να συμπεράνω ότι καθ' όλη τη διάρκεια της κατάστασης ύπνου γνωρίζουμε ότι ονειρευόμαστε με την ίδια βεβαιότητα όπως και ότι κοιμούμαστε. Είναι πράγματι ανάγκη να μη δώσουμε μεγάλη σημασία στο αντεπιχείρημα ότι η συνείδησή μας ποτέ δεν κατευθύνεται προς τη μία γνώση, ενώ προς την άλλη στρέφεται μόνο με ορισμένη αφορμή, όταν η λογοκρισία νοιώθει σαν αιφνιδιασμένη. Από την άλλη μεριά⁶³⁴ υπάρχουν άτομα με ολοφάνερη την νυχτερινή επίγνωση ότι κοιμούνται και ονειρεύονται, τα οποία δηλαδή φαίνονται εφοδιασμένα με την συνειδητή ικανότητα να καθοδηγούν την ονειρική τους ζωή. Ένας τέτοιος ονειρευόμενος δεν είναι π.χ. ευχαριστημένος με την τροπή που παίρνει ένα όνειρο, το διακόπτει χωρίς να ξυπνήσει και ξαναρχίζει, για να το συνεχίσει διαφορετικά, όπως ακριβώς ένας δημοφιλής συγγραφέας, όταν του ζητηθεί, δίνει στο δράμα του ένα πιο αίσιο τέλος. Η άλλη φορά σκέφτεται στον ύπνο του, όταν το όνειρο τον έχει μεταφέρει σε μια κατάσταση σεξουαλικής διέγερσης: «Δεν θέλω να συνεχίσω αυτό το όνειρο, για να μην εξαντληθώ σε μια ονειρωξη, αλλά θα προτιμήσω να διατηρήσω τις δυνάμεις μου για μια πραγματική κατάσταση».

Ο μαρκήσιος d'Hervey [1867, 268 κ.ε.]⁶³⁵ (Vaschide, 1911, 139) ισχυρίσθηκε ότι είχε αποκτήσει μια τέτοια εξουσία πάνω στα όνειρά του, ότι μπορούσε να επιταχύνει κατά βούληση την πορεία τους και να της δίνει όποια κατεύθυνση ήθελε. Φαίνεται ότι σε αυτόν η επιθυμία να κοιμηθεί παραχώρησε τη θέση της σε μια άλλη προσυνειδητή επιθυμία, να παρακολουθεί τα όνειρά του και να ευφραίνεται με αυτά. Με μια τέτοια επιθυμητή πρόθεση το όνειρο συμβιβάζεται όπως ακριβώς και με μια επιφύλαξη ως όρο αφύπνισης (ύπνος της τροφού). [Βλέπε μέρος V, κεφ. Γ, αρχή]. Είναι επίσης γνωστό ότι το ενδιαφέρον για το όνειρο πολλαπλασιάζει σε όλους τους ανθρώπους σημαντικά τον αριθμό των ονείρων που θυμούνται μετά το ξύπνημα.

Σχετικά με άλλες περιπτώσεις καθοδήγησης ονείρων ο Ferenczi λέει [1911]: «Το όνειρο επεξεργάζεται από κάθε πλευρά την ιδέα που εκείνη τη στιγμή απασχολεί την ψυχική ζωή, εγκαταλείπει τη μία εικόνα του ονείρου, όταν υπάρχει κίνδυνος να ματαιωθεί η εκπλήρωση της επιθυμίας, δοκιμάζει τότε μια άλλη λύση, ώσπου τελικά καταφέρνει να πλάσει μια εκπλήρωση της επιθυμίας, που συμβιβαστικά ικανοποιεί και τις δύο αρχές της ψυχικής ζωής».

Η ΑΦΥΠΝΙΣΗ ΕΞΑΙΤΙΑΣ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ
Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ
ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ ΑΓΧΟΥΣ

Ξέροντας ότι το προσυνειδητό τη νύχτα είναι προσανατολισμένο προς την ικανοποίηση της επιθυμίας για ύπνο, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη διεργασία του ονείρου με κατανόηση. Κατ' αρχάς όμως θα συνοψίσουμε τις ως τώρα διαπιστώσεις μας. Έστω λοιπόν ότι από την εργασία της αγρύπνιας υπάρχουν υπολείμματα της ημέρας, από τα οποία η ενεργειακή επένδυση δεν αποσπάσθηκε εντελώς, ή ότι η εργασία της αγρύπνιας ανακίνησε την ημέρα μία από τις ασυνείδητες επιθυμίες, ή ότι συμβαίνουν και τα δύο. Μέχρι τώρα έχουμε συζητήσει όλες τις πιθανές εκδοχές. Ήδη κατά τη διάρκεια της ημέρας ή με την είσοδο της κατάστασης ύπνου η ασυνείδητη επιθυμία έχει οδεύσει προς τα υπολείμματα της ημέρας και έχει επιτύχει τη μεταβίβαση σε αυτά. Τώρα γεννάται μια επιθυμία μεταβιβασμένη στο νωπό υλικό, ή η καταπιεσμένη πρόσφατη επιθυμία αναζωογονήθηκε με την ενίσχυση από το ασυνείδητο. Θέλει τώρα, ακολουθώντας την κανονική οδό των νοητικών διεργασιών μέσω του *Πον*, στο οποίο βέβαια ανήκει με ένα συστατικό του, να προχωρήσει στη συνείδηση. Αλλά προσκρούει στη λογοκρισία, η οποία υπάρχει ακόμη και στην επιρροή της οποίας τώρα υπόκειται. Εδώ δέχεται την παραμόρφωση, η οποία είχε προετοιμασθεί ήδη με τη μεταβίβαση στα νωπά υπολείμματα. Ός τώρα βρίσκεται καθ' οδόν να γίνει κάτι σαν ψυχαναγκαστική παράσταση, παραληρηματική ιδέα κλπ., δηλαδή μια σκέψη που έχει ενισχυθεί με τη μεταβίβαση, αλλά είναι παραμορφωμένη στην έκφρασή της από τη λογοκρισία. Τώρα όμως η κατάσταση ύπνου του προσυνειδητού δεν επιτρέπει την παραπέρα προέλασή της· ίσως το σύστημα προστατεύεται έναντι της προέλασης με τη μείωση των διεγερσεών του. Η διεργασία του ονείρου παίρνει λοιπόν τον δρόμο της επαναστροφής, που η ιδιομορφία της κατάστασης ύπνου αφήνει ανοικτόν, ακολουθώντας την έλξη που ασκούν σε αυτή οι ομάδες αναμνήσεων που και αυτές ενμέρει υπάρχουν μόνον ως οπτικές καθέξεις και όχι ως μετάφραση στα σημεία των μετέπειτα συστημάτων. [Βλέπε πιο πάνω, κεφ. Β, τέλος]. Στον δρόμο της επαναστροφής αποκτά παραστασιμότητα. Η συμπίεση θα μας απασχολήσει αργότερα [βλέπε κεφ. Ε]. Τώρα έχει διανύσει το δεύτερο μέρος του τεθλασμένου δρόμου της. Το πρώτο μέρος ήταν η προϊούσα πορεία από τις ασυνείδητες σκηνές ή φαντασιώσεις προς το προσυνειδητό· το δεύτερο μέρος τείνει από το όριο της λογοκρισίας πάλι προς τις αισθητήριες αντιλήψεις. Αν όμως η ονειρική

διεργασία έγινε πάλι περιεχόμενο της αντίληψης, έχει παρακάμψει τρόπον τινά το εμπόδιο που της είχαν θέσει στο *Πσν* η λογοκρισία και η κατάσταση ύπνου. Καταφέρνει να προσελκύσει την προσοχή και να γίνει αντιληπτή από τη συνείδηση. Η συνείδηση, πρέπει να πούμε, που για μας σημαίνει ένα αισθητήριο όργανο για την αντίληψη ψυχικών ποιοτήτων, μπορεί στην κατάσταση αγρύπνιας να ερεθισθεί από δύο σημεία. Από την περιφέρεια του όλου μηχανισμού, το σύστημα της αισθητήριας αντίληψης, κατά κύριο λόγο, και ακόμη από τις ευχάριστες ή δυσάρεστες διεγέρσεις, τη μόνη σχεδόν ψυχική ποιότητα που προκύπτει στο εσωτερικό του μηχανισμού κατά τις μεταθέσεις της ενέργειας. Όλες οι άλλες διεργασίες στα συστήματα ψ , συμπεριλαμβανομένων και εκείνων στο *Πσν*, στερούνται κάθε ψυχική ποιότητα και γιαυτό δεν αποτελούν αντικείμενο της συνείδησης, εφόσον δεν της προσφέρουν την αίσθηση της ευχαρίστησης ή της δυσαρέσκειας. Είναι ανάγκη να προχωρήσουμε στην παραδοχή ότι αυτές οι αποδεσμεύσεις ευχαρίστησης ή δυσαρέσκειας ρυθμίζουν αυτόματα τη ροή των διαδικασιών κάθεξης. Αργότερα όμως προέκυψε η αναγκαιότητα, προκειμένου να καταστούν δυνατές οι λεπτότερες λειτουργίες, η ροή των παραστάσεων να διαμορφωθεί πιο ανεξάρτητα από τα σημεία δυσαρέσκειας. Γι' αυτόν τον σκοπό το σύστημα *Πσν* χρειάστηκε δικές του ποιότητες, οι οποίες θα μπορούσαν να προσελκύσουν τη συνείδηση, και πιθανότατα τις έλαβε με τη σύνδεση των προσυνειδητών διεργασιών με το σύστημα αναμνήσεων των γλωσσικών σημείων, που δεν είναι άμοιρο ποιοτήτων. [Βλέπε πιο κάτω, κεφ. ΣΤ, μέση]. Με τις ποιότητες αυτού του συστήματος η συνείδηση, που προηγουμένως ήταν μόνο αισθητήριο όργανο των αντιλήψεων, γίνεται τώρα και αισθητήριο όργανο για ένα μέρος των νοητικών μας διεργασιών. Τώρα υπάρχουν τρόπον τινά δύο αισθητήριες επιφάνειες, από τις οποίες η μία είναι στραμμένη προς την αισθητήρια αντίληψη και η άλλη προς τις προσυνειδητές νοητικές διεργασίες.

Πρέπει να υποθέσω ότι η κατάσταση ύπνου κάνει τη στραμμένη προς το *Πσν* αισθητήρια επιφάνεια πολύ λιγότερο διεγερσιμη από την κατευθυνόμενη προς τα συστήματα *A*. Η απουσία ενδιαφέροντος για τις νυχτερινές νοητικές διεργασίες δεν είναι βέβαια άσκητη. Στο πεδίο της σκέψης δεν πρέπει να συμβεί τίποτε· το *Πσν* ζητεί να κοιμηθεί. Αν όμως το όνειρο λάβει τον χαρακτήρα της αντίληψης, τότε μπορεί, με τις ποιότητες που έχει αποκτήσει, να διεγείρει τη συνείδηση. Αυτή η αισθητήρια διέγερση επιτελεί αυτό που γενικά συνιστά τη λειτουργία της· οδηγεί ένα μέρος της διαθέσιμης στο *Πσν* ενέργειας κάθεξης υπό τη μορφή της προσοχής προς αυτό που προκαλεί τη διέγερση. [Βλέπε επόμενο κεφάλαιο, αρχή]. Έτσι λοι-

πόν πρέπει να δεχθούμε ότι το όνειρο αφυπνίζει κάθε φορά, θέτοντας σε κίνηση ένα μέρος της αδρανούς δύναμης του Πον. Από αυτή υφίσταται τώρα εκείνη την επιρροή που του προσδίδει συνοχή και κατανοησιμότητα και που την αποκαλέσαμε δευτερογενή επεξεργασία. Αυτό σημαίνει ότι μεταχειρίζεται το όνειρο όπως ακριβώς και κάθε άλλο αντιληπτικό περιεχόμενο· έχει τις ίδιες προσδοκίες από αυτό, όσο τις επιτρέπει το υλικό του. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Θ, μέση]. Εφόσον σε αυτό το τρίτο τμήμα της ονειρικής διεργασίας μπορεί να γίνεται λόγος για μια κατεύθυνση της πορείας, αυτή είναι και πάλι προϊούσα.

Προς αποφυγή παρανοήσεων είναι ενδεδειγμένο να πούμε δυο λόγια για τις χρονικές ιδιότητες αυτών των ονειρικών διεργασιών. Με έναν πολύ ενδιαφέροντα συλλογισμό ο Goblot [1896, 289 κ.ε.], ωθούμενος προφανώς από το αίνιγμα του ονείρου με τη λαιμητόμο του Mauzy, υποστηρίζει ότι το όνειρο δεν χρειάζεται άλλον χρόνο από την μεταβατική περίοδο μεταξύ ύπνου και αφύπνισης. Η αφύπνιση χρειάζεται χρόνο· σε αυτόν τον χρόνο εμφανίζεται το όνειρο. Έχει κανείς την εντύπωση ότι η τελευταία εικόνα του ονείρου ήταν τόσο έντονη, γιαυτό επέβαλε την αφύπνιση. Στην πραγματικότητα ήταν τόσο έντονη, επειδή τότε ήμασταν τόσο κοντά στο ξύπνημα. «Un rêve c'est un réveil qui commence». ⁶³⁶

Έχει υπογραμμισθεί ήδη από τον Dugas [1897b] ότι ο Goblot αναγκάζεται να παραμερίσει πραγματικά δεδομένα, για να προσδώσει στη θέση του γενική ισχύ. Υπάρχουν και όνειρα από τα οποία δεν ξυπνούμε, π.χ. όταν ονειρευόμαστε ότι ονειρευόμαστε. Σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε για την εργασία του ονείρου είναι αδύνατο να δεχθούμε ότι αυτή καταλαμβάνει μόνο την περίοδο της αφύπνισης. Αντίθετα, θεωρούμε πιθανό ότι το πρώτο μέρος της εργασίας του ονείρου αρχίζει ήδη την ημέρα, ακόμη υπό την κυριαρχία του προσυνειδητού. Το δεύτερο μέρος της, η μεταβολή που επιφέρει η λογοκρισία, η έλξη που ασκούν οι ασυνείδητες σκηνές, η εισχώρηση στην αντίληψη, αυτά μάλλον συνεχίζονται καθ' όλη τη νύχτα, και κατ' αυτά πρέπει να έχουμε πάντοτε δίκαιο, όταν εκφράζουμε την αίσθηση πως όλη τη νύχτα ονειρευόμασταν, ακόμη και όταν δεν μπορούμε να πούμε τι [Βλέπε πιο πάνω, κεφ. Α, αρχή]. Δεν πιστεύω όμως ότι είναι ανάγκη να δεχθούμε ότι οι ονειρικές διεργασίες τήρησαν ως τη συνειδητοποίηση πραγματικά τη χρονική σειρά που περιγράψαμε: ότι πρώτα υπήρξε η μεταβιβασμένη ονειρική επιθυμία, έπειτα σημειώθηκε η παραμόρφωση από τη λογοκρισία, ακολούθησε ως αλλαγή κατεύθυνσης η επαναστροφή κλπ. Ήταν ανάγκη κατά την περιγραφή να θεσπίσουμε μια τέτοια διαδοχή των δρώμενων· στην πραγματικότητα πρόκειται μάλλον για μια ταυτόχρονη δοκιμή αυτών

ή εκείνων των δρόμων, για έναν παλινδρομικό κυματισμό της διεγερσης, ώπου τελικά με την πιο σκόπιμη συσσώρευσή της επικρατεί η μία ομάδα. Θέλω να πιστεύω, στηριζόμενος και σε προσωπικές εμπειρίες, ότι η εργασία του ονείρου συχνά χρειάζεται περισσότερο από μία μέρα και μία νύχτα για να αποδώσει το προϊόν της, οπότε η έκτακτη τέχνη στη δόμηση του ονείρου χάνει τον θαυματουργό της χαρακτήρα. Ακόμη και η μέριμνα για την κατανοησιμότητα ως αντιληπτικό γεγονός μπορεί κατά τη γνώμη μου να δράσει προτού ακόμη το όνειρο προσελκύσει τη συνείδηση. Από αυτό το σημείο και έπειτα η διαδικασία πάντως επιταχύνεται, αφού τώρα το όνειρο έχει την ίδια μεταχείριση όπως καθετί που έγινε αντιληπτό. Είναι όπως ένα πυροτέχνημα, που ετοιμάζεται επί ώρες και σε μια στιγμή αναφλέγεται.

Μέσω της εργασίας του ονείρου η ονειρική πορεία αποκτά αρκετή ένταση για να προσελκύσει τη συνείδηση και να αφυπνίσει το προσυνειδητό, ανεξάρτητα από τον χρόνο και το βάθος του ύπνου, ή η έντασή της δεν είναι επαρκής γι' αυτό, οπότε πρέπει να παραμείνει σε ετοιμότητα, ώπου αμέσως πριν από το ξύπνημα να δεχθεί την προσοχή, που τώρα έχει γίνει πιο ευκίνητη. Τα περισσότερα όνειρα φαίνεται πως εργάζονται με σχετικά χαμηλές ψυχικές εντάσεις, αφού περιμένουν την αφύπνιση. Έτσι όμως εξηγείται και το γεγονός ότι κατά κανόνα αντιλαμβανόμαστε κάτι που ονειρευθήκαμε, όταν μας ξυπνούν απότομα από βαθύ ύπνο. Η πρώτη ματιά τότε αφορά, όπως και κατά την αυθόρμητη αφύπνιση, το περιεχόμενο της αντίληψης, που δημιουργήθηκε από την εργασία του ονείρου, η δεύτερη το προσφερόμενο από τον εξωτερικό κόσμο.

Το μεγαλύτερο θεωρητικό ενδιαφέρον στρέφεται όμως στα όνειρα που προκαλούν την απότομη αφύπνιση. Αναλογιζόμενοι τη σκοπιμότητα των φαινομένων, που είναι παντού διαπιστώσιμη, μπορούμε να διερωτηθούμε γιατί το όνειρο, δηλαδή η ασυνείδητη επιθυμία, διατηρεί τη δυνατότητα να διαταράσσει τον ύπνο, δηλαδή την εκπλήρωση της προσυνειδητής επιθυμίας. Αυτό πρέπει να έγκειται στους συσχετισμούς ενέργειας, οι οποίοι παραμένουν για μας σκοτεινοί. Αν τους γνωρίζαμε, θα βρίσκαμε ίσως ότι η ελευθερία δράσης του ονείρου και η διάθεση μιας ορισμένης προσοχής που αποσπάται προς αυτό συνιστούν εξοικονόμηση ενέργειας, σε σύγκριση με την περίπτωση όπου το ασυνείδητο θα βρισκόταν υπό περιορισμό και τη νύχτα, όπως συμβαίνει την ημέρα. Όπως δείχνει η εμπειρία, το φαινόμενο του ονείρου συμβιβάζεται με τον ύπνο, μολονότι σε μια νύχτα μπορεί να τον διακόψει πολλές φορές. Ξυπνούμε για λίγο και πάλι αποκοιμούμαστε. Είναι σαν να αποδιώχνουμε στον ύπνο μας για μύγα· αφυπνιζόμαστε προς το παρόν. Όταν αποκοιμηθούμε

πάλι, η διαταραχή έχει αρθεί. Η εκπλήρωση της επιθυμίας για ύπνο, όπως δείχνουν γνωστά παραδείγματα, ο ύπνος της τροφού κλπ., συμβιβάζεται χωρίς άλλο με τη διατήρηση ορισμένης προσοχής προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση.

Εδώ όμως αξίζει να ακουσθεί μια αντιπαρατήρηση, που βασίζεται σε καλύτερη γνώση των ασυνείδητων διεργασιών. Πιο πάνω χαρακτηρίσαμε και εμείς τις ασυνείδητες επιθυμίες αεικίνητες. Και όμως δεχόμαστε ότι την ημέρα δεν είναι αρκετά ισχυρές για να γίνουν αντιληπτές. Όταν όμως η κατάσταση ύπνου υφίσταται και η ασυνείδητη επιθυμία έδειξε τη δύναμή της να σχηματίζει ένα όνειρο και με αυτό να αφυπνίζει το προσυνειδητό, γιατί στερεύει αυτή η δύναμη, όταν έχουμε λάβει γνώση αυτού του ονείρου; Δεν θα έπρεπε μάλλον το όνειρο να ανανεώνεται διαρκώς, όπως ακριβώς αρέσκειται να πράττει και η ενοχλητική μύγα, που επιστρέφει μετά την κάθε εκδίωξή της; Με ποιο δικαίωμα ισχυρισθήκαμε ότι το όνειρο εξαφανίζεται τη διαταραχή του ύπνου;

Είναι σωστό ότι οι ασυνείδητες επιθυμίες βρίσκονται πάντοτε σε κίνηση. Συνιστούν δρόμους, που είναι πάντοτε βατοί, όταν τους χρησιμοποιεί μια ποσότητα διέγερσης. [Βλέπε σημ. 616]. Είναι μάλιστα μια διακεκομμένη ιδιαιτερότητα των ασυνείδητων διεργασιών, ότι παραμένουν ακατάλυτες. Στο ασυνείδητο τίποτε δεν αποτελειώνεται, τίποτε δεν παρέρχεται ούτε ξεχνιέται. Αυτό το γεγονός μας εντυπωσιάζει περισσότερο στη μελέτη των νευρώσεων, ιδιίτερα της υστερίας. Ο δρόμος των ασυνείδητων σκέψεων, που στην κρίση οδηγεί στην εκφόρτιση, γίνεται αμέσως πάλι βατός, μόλις συσσωρευθεί αρκετή διέγερση. Η προσβολή που δέχθηκε κανείς πριν από τριάντα χρόνια δρα και τα τριάντα χρόνια σαν πρόσφατη, αφότου έχει εξασφαλίσει την πρόσβαση στις ασυνείδητες πηγές των συναισθημάτων. Κάθε φορά που ανακαλείται στη μνήμη, αναβιώνει και εμφανίζεται κατειλημμένη με διέγερση, η οποία εκτονώνεται κινητικά σε μια κρίση. Εδώ ακριβώς πρέπει να επέμβει η ψυχοθεραπεία. Δουλειά της είναι να επιφέρει την εξαφάνιση και το ξέχασμα των ασυνείδητων διεργασιών. Αυτό που τείνουμε να θεωρήσουμε αυτονόητο και να το αποδώσουμε σε μια πρωτογενή επιρροή του χρόνου πάνω στα ψυχικά μνημονικά κατάλοιπα, την ωχρίαση των αναμνήσεων και τη συναισθηματική εξασθένηση των όχι πια νωπών εντυπώσεων, στην πραγματικότητα είναι δευτερογενείς μεταβολές, που οφείλονται σε επίπονη εργασία. Αυτή η εργασία επιτελείται από το προσυνειδητό, και η ψυχοθεραπεία δεν μπορεί να ακολουθήσει άλλον δρόμο παρά να θέσει το Ασν υπό την κυριαρχία του Πον. [Βλέπε σημ. 616].

Για κάθε μεμονωμένη ασυνείδητη διέγερση υπάρχουν λοιπόν δύο εκβάσεις. Ή επαφίεται στον εαυτό της, οπότε τελικά θα ξεσπάσει

κάπου και αυτή τη μία φορά θα διοχετεύσει το ερέθισμα στην κινητικότητα, ή θα υποστεί την επιρροή του προσυνειδητού, οπότε αυτό θα δεσμεύσει το ερέθισμα αντί να το παροχετεύσει. Το τελευταίο συμβαίνει στην περίπτωση του ονείρου. [Βλέπε σημ. 651]. Η κάθεξη στην οποία υποβάλλεται από το Πον το όνειρο που έγινε αντίληψη, επειδή στράφηκε προς αυτό λόγω της διέγερσης της συνείδησης, δεσμεύει την ασυνείδητη διέγερση του ονείρου και την εξουδετερώνει ως διαταραχή. Αν ο ονειρευόμενος για μια στιγμή ξυπνήσει, θα έχει εκδιώξει πράγματι τη μύγα, που απειλούσε να του διαταράξει τον ύπνο. Τώρα διαισθανόμαστε ότι ήταν όντως πιο σκόπιμο και πιο φτηνό να αφηθεί στη διάθεσή της η ασυνείδητη επιθυμία, να της επιτραπεί η επαναστροφή, ώστε να πλάσει ένα όνειρο, και ύστερα να δεσμεύσει και να εξουδετερώσει αυτό το όνειρο δαπανώντας μια μικρή ποσότητα προσυνειδητής εργασίας παρά να κρατάει το ασυνείδητο υπό περιορισμό και καθ' όλη τη διάρκεια του ύπνου. Βέβαια ήταν αναμενόμενο ότι το όνειρο, έστω και αν αρχικά δεν ήταν μια χρήσιμη διεργασία, θα είχε αναλάβει μια λειτουργία μέσα στο παιχνίδι των δυνάμεων της ψυχικής ζωής. Βλέπουμε ποιά είναι αυτή η λειτουργία. Το όνειρο έχει αναλάβει να θέσει την απελευθερωμένη διέγερση του Ασν υπό την κυριαρχία του προσυνειδητού· εκτονώνει τότε τη διέγερση του Ασν χρησιμεύοντάς του ως δικλίδα ασφαλείας και ταυτόχρονα διασφαλίζει τον ύπνο του προσυνειδητού, κάτι που απαιτεί ελάχιστη επιτήρηση. Έτσι, ως συμβιβασμός, τίθεται, όπως και όλα τα άλλα ψυχικά μορφώματα της σειράς του, ταυτόχρονα στην υπηρεσία και των δύο συστημάτων, ικανοποιώντας τις επιθυμίες και των δύο, καθόσον αυτές συμβιβάζονται μεταξύ τους. Μια ματιά στην προαναφερθείσα «θεωρίας της έκκρισης» [1886] του Robert, μέρος I, κεφ. Z, 2, θα δείξει ότι στο βασικό ζήτημα, τον περιορισμό της λειτουργίας του ονείρου, πρέπει να δώσουμε δίκαιο στον συγγραφέα, ενώ στις προϋποθέσεις και στην εκτίμηση της ονειρικής διεργασίας δεν τον ακολουθούμε. [Βλέπε μέρος V, κεφ. A, μέση].⁶³⁷

Ο προαναφερόμενος περιορισμός, καθόσον αυτές οι δύο επιθυμίες συμβιβάζονται μεταξύ τους, περιέχει μια επισήμανση των πιθανών περιπτώσεων όπου η λειτουργία του ονείρου ναυαγεί. Η ονειρική διεργασία είναι κατ' αρχάς επιτρεπτή ως εκπλήρωση επιθυμιών του ασυνείδητου· αν αυτή η απόπειρα εκπλήρωσης επιθυμιών ταρακουνάει τόσο έντονα το προσυνειδητό, ώστε αυτό να μη μπορεί να διατηρήσει την ηρεμία του, τότε το όνειρο έχει παραβεί τον συμβιβασμό μη εκπληρώνοντας πια το άλλο μέρος του έργου του. Τότε διακόπτεται αμέσως και αντ' αυτού επέρχεται η πλήρης αφύπνιση. Και εδώ κατά βάθος δεν ευθύνεται το όνειρο, αν, ενώ συνήθως είναι ο φύλακας του ύπνου, τώρα εμφανίζεται ως ταραξίας του, οπότε

δεν έχουμε λόγο να αμφισβητήσουμε την χρησιμότητά του. Δεν είναι η μοναδική περίπτωση στον οργανισμό, όπου ένας κατά τα άλλα χρήσιμος μηχανισμός γίνεται απρόσφορος και ενοχλητικός μόλις μεταβληθούν οι όροι γένεσής του, οπότε η βλάβη εξυπηρετεί τουλάχιστον τον νέο σκοπό, να δηλώσει την μεταβολή και να κινητοποιήσει τους ρυθμιστικούς μηχανισμούς του οργανισμού για την άρση της διαταραχής. Έχω φυσικά στον νου μου τα όνειρα άγχους και, για να μη δικαιώσω τη φαινομενική εντύπωση ότι αποφεύγω αυτόν τον μάρτυρα κατηγορίας κατά της θεωρίας της εκπλήρωσης επιθυμιών, όπου και αν τον συναντώ, θα προσπαθήσω τουλάχιστον να σκιαγραφήσω μια εξήγηση του αγχώδους ονείρου.

Το γεγονός ότι μια ψυχική διεργασία που παράγει άγχος μπορεί παραταύτα να είναι εκπλήρωση μιας επιθυμίας δεν περιέχει πια για μας καμιά αντίφαση. Όπως μάθαμε να εξηγούμε αυτό το γεγονός, η επιθυμία ανήκει στο ένα σύστημα, στο *Ασν*, ενώ το άλλο σύστημα, το *Πσν*, έχει απορρίψει και καταπιέσει αυτή την επιθυμία.⁶³⁸ Η καθυπόταξη του *Ασν* από το *Πσν* δεν είναι ούτε στην περίπτωση πλήρους ψυχικής υγείας απόλυτη· το μέτρο αυτής της καταπίεσης αναλογεί στο βαθμό της ψυχικής μας ομαλότητας. Τα νευρωτικά συμπτώματα μας δηλώνουν ότι αυτά τα δύο συστήματα βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, είναι τα αποτελέσματα αυτής της σύγκρουσης, που προσωρινά την τερματίζουν. Αφενός παρέχουν στο *Ασν* μια διέξοδο για την απορροή της διέγερσής του, αποτελούν γι' αυτό μια πύλη εξόδου, αφετέρου όμως δίνουν στο *Πσν* τη δυνατότητα να ελέγχει ως έναν βαθμό το *Ασν*. Χρήσιμο είναι π.χ. να εξετάσουμε τη σημασία μιας υστερικής φοβίας ή της αγοραφοβίας. Έστω ότι ένας νευρωτικός είναι ανίκανος να βγεί μόνος στον δρόμο, κάτι που δικαιολογημένα το αναφέρουμε ως «σύμπτωμα». Αίρουμε λοιπόν αυτό το σύμπτωμα, αναγκάζοντάς τον να πράξει αυτό που πιστεύει ότι δεν το κατορθώνει. Τότε εκδηλώνεται μια αγχώδης κρίση· συχνά εξάλλου μια αγχώδης κρίση στον δρόμο ήταν η αφορμή για την δημιουργία της αγοραφοβίας. Βλέπουμε έτσι ότι το σύμπτωμα έχει συσταθεί για να αποφευχθεί το ξέσπασμα του άγχους· η φοβία είναι για το άγχος σαν ένα οχυρό στη μεθόριο.

Η θεώρησή μας δεν μπορεί να συνεχισθεί, αν δεν εξετάσουμε τον ρόλο των συναισθημάτων σε αυτές τις διεργασίες, κάτι όμως που εδώ δεν μπορεί να γίνει με την απαραίτητη πληρότητα. Ας διατυπώσουμε λοιπόν τη θέση ότι η καταπίεση του *Ασν* είναι αναγκαία, προπάντων επειδή η ανεξάρτητη ροή των παραστάσεων στο *Ασν* θα ανέπτυξε ένα συναίσθημα, που αρχικά είχε τον χαρακτήρα της ευχαρίστησης, αλλά μετά το συμβάν της *απώθησης* έχει τον χαρακτήρα της δυσαρέσκειας. Η καταπίεση έχει τον σκοπό, αλλά και την επιτυ-

χία, να αποσοβήσει αυτή την δυσαρέσκεια. Η καταπίεση αφορά το περιεχόμενο των παραστάσεων του *Ασν*, διότι από αυτό θα μπορούσε να προκύψει η έκλυση της δυσαρέσκειας. Εδώ στηρίζομαστε σε μια εντελώς συγκεκριμένη υπόθεση σχετικά με τη φύση της ανάπτυξης συναισθημάτων.⁶³⁹ Αυτή η ανάπτυξη συναισθημάτων θεωρείται κινητική ή εκκριτική λειτουργία, ενώ το σχετικό κλειδί εννεύρωσης βρίσκεται στις παραστάσεις του *Ασν*. Με την καθυπόταξή τους από το *Πσν* αυτές οι παραστάσεις τρόπον τινά τροχοπεδούνται, καθώς η αποστολή των παρορμήσεων που εκλύουν συναισθήματα παρακωλύεται. Ο κίνδυνος, όταν η κάθεξη από την πλευρά του *Πσν* παύσει, συνίσταται λοιπόν στο γεγονός ότι οι ασυνείδητες διεγέρσεις εκλύουν ένα τέτοιο συναίσθημα, το οποίο – λόγω της προηγούμενης απώθησης – μόνον ως δυσαρέσκεια, ως άγχος, μπορεί να γίνει αισθητό.

Αυτός ο κίνδυνος προκύπτει μόνον αν η ονειρική διεργασία αφηθεί στη διάθεσή της. Οι προϋποθέσεις για την πραγματοποίησή του βρίσκονται στο γεγονός ότι έχουν σημειωθεί απωθήσεις και ότι οι καταπιεσμένες επιθυμιακές παρορμήσεις μπορούν να γίνουν αρκετά ισχυρές. Βρίσκονται λοιπόν εντελώς έξω από το ψυχολογικό πλαίσιο της ονειροπλασίας. Αν το θέμα μας δεν τύχαινε να συναρτάται με το θέμα της ανάπτυξης άγχους, μέσω αυτού του ενός στοιχείου, της απελευθέρωσης του *Ασν* κατά τη διάρκεια του ύπνου, θα μπορούσα να μην πραγματευθώ καθόλου το όνειρο άγχους και να αποφύγω εδώ όλα τα σκοτεινά σημεία που το χαρακτηρίζουν.

Η θεωρία του ονείρου άγχους πρέπει, όπως έχω πει επανειλημμένα, να αποτελεί μέρος της ψυχολογίας των νευρώσεων. Δεν θα μας απασχολήσει πια, αφού έχουμε δείξει το σημείο επαφής της με το θέμα της ονειρικής διεργασίας. Μόνον ένα μπορώ να κάνω. Αφού υποστήριξα ότι το νευρωτικό άγχος προέρχεται από σεξουαλικές πηγές, μπορώ να αναλύσω τα όνειρα άγχους, για να διαπιστώσω το σεξουαλικό υλικό στις ονειρικές ιδέες τους.⁶⁴⁰

Έχω λόγους να μη χρησιμοποιήσω κανένα από τα πολλά παραδείγματα που μου προσφέρουν οι νευρωτικοί ασθενείς και προτιμώ όνειρα άγχους νεαρών ατόμων.

Εγώ ο ίδιος δεν είχα τις τελευταίες δεκαετίες κανένα πραγματικό όνειρο άγχους. Θυμούμαι ένα τέτοιο όνειρο, που το είχα δει σε ηλικία επτά ή οχτώ ετών και το υπέβαλα σε ερμηνεία τριάντα περίπου χρόνια αργότερα. Ήταν πολύ ζωντανό και μου παρουσίαζε την αγαπημένη μου μητέρα με μια ιδιαίτερα ήρεμη έκφραση στο κοιμισμένο της πρόσωπο, καθώς δύο (ή τρία) άτομα με ράμφη πουλιών τη μετέφεραν στο δωμάτιο και την ξάπλωσαν στο κρεβάτι. Ξύπνησα με κλάματα και κραυγές, διαταράσσοντας τον ύπνο των γονιών μου. Οι

— παράξενα μεταμφιεσμένες — υπέρμακρες μορφές με ράμφη πουλιών προέρχονταν από τις εικονογραφήσεις της Βίβλου του Philipsson.⁶⁴¹ Νομίζω πως ήταν θεοί με κεφάλια τσιχλογέρακα, από ανάγλυφο αιγυπτιακού τάφου. Η ανάλυση όμως μου θυμίζει και το ανάγωγο παιδί ενός θυρωρού, που έπαιζε με μας τα παιδιά στη χλοερή αυλή του σπιτιού και απ' όσο θυμούμαι το λέγαν Philipp. Και μου φαίνεται ότι από αυτό το αγόρι άκουσα πρώτη φορά τη χυδαία λέξη που χαρακτηρίζει τη σεξουαλική επαφή και που οι μορφωμένοι την έχουν απλώς αντικαταστήσει με μια λατινική, με το «coitieren», αλλά αυτό γίνεται αρκετά σαφές με την εκλογή των κεφαλιών του τσιχλογέρακα. Πρέπει να μάντεψα τη σεξουαλική σημασία της λέξης από την έκφραση του προσώπου του έμπειρου δάσκαλου. Η έκφραση του προσώπου της μητέρας στο όνειρο ήταν αντίγραφο από την όψη του παλπού, τον οποίο είχα δει να ροχαλίζει σε κατάσταση κώματος μερικές ημέρες πριν από το θάνατό του. Η ερμηνεία της δευτερογενούς επεξεργασίας [βλέπε μέρος VI, κεφ. Θ, αρχή] στο όνειρο πρέπει λοιπόν να αποφάνθηκε ότι η *μητέρα* πεθαίνει, καθώς με αυτό συμφωνεί και το ανάγλυφο του *τάφου*. Με τέτοιο άγχος ξύπνησα και δεν θα ησύχαζα, αν δεν ξυπνούσα και τους γονείς. Θυμούμαι ότι είχα ηρεμήσει αμέσως, όταν είδα μπροστά μου τη μητέρα, λες και χρειαζόμουν την καθησυχαστική διαπίστωση ότι δεν είχε πεθάνει. Αλλά αυτή η δευτερογενής ερμηνεία του ονείρου έγινε υπό την επιρροή του ανεπτυχθέντος άγχους. Δεν είναι ότι φοβήθηκα, επειδή ονειρεύθηκα τη μητέρα μου νεκρή, αλλά ερμήνευσα το όνειρο στην προσυνειδητή επεξεργασία έτσι, επειδή βρισκόμουν υπό το κράτος του άγχους. Το άγχος όμως μπορεί, μέσω της απώθησης, να αναχθεί σε μια σκοτεινή, ολοφάνερα σεξουαλική διάθεση, η οποία βρήκε τη σωστή της έκφραση στο οπτικό περιεχόμενο του ονείρου.

Ένας άντρας 27 ετών, που εδώ και ένα χρόνο υποφέρει από μια βαρεία πάθηση, ονειρεύθηκε επανειλημμένα μεταξύ ένδεκα και δεκατριών ετών υπό το κράτος μεγάλου άγχους *ότι τον κυνηγάει ένας άντρας με ένα τσεκούρι· πάει να τρέξει, αλλά είναι σαν παράλυτος και δεν κάνει βήμα*. Πρόκειται ασφαλώς για καλό δείγμα ενός πολύ κοινού και σεξουαλικά ανύποπτου ονείρου άγχους. Κατά τη διάρκεια της ανάλυσης ο ονειρευόμενος θυμήθηκε πρώτα ένα περιστατικό που του διηγήθηκε ο θεός του μετά από το όνειρο, ότι ένα ύποπτο άτομο του επιτέθηκε τη νύχτα στον δρόμο, και από αυτόν τον συνειρμό έβγαλε ο ίδιος το συμπέρασμα ότι κατά την περίοδο του ονείρου μπορεί να έχει ακούσει κάτι παρόμοιο. Το *τσεκούρι* τού θυμίζει ότι σε εκείνη την ηλικία είχε τραυματισθεί κόβοντας ξύλα με το *τσεκούρι*. Στη συνέχεια αρχίζει ξαφνικά να μιλάει για τη σχέση του με τον νεότερο αδελφό του, τον οποίο κακομεταχειριζόταν και

έρριχνε κάτω. Θυμάται ιδιαίτερα ότι μια φορά τον χτύπησε με τη μπότα στο κεφάλι προκαλώντας του αιματώματα και η μητέρα είπε τότε: Φοβούμαι ότι θα αποπειραθεί και πάλι να τον σκοτώσει. Ενώ φαινόταν να έχει κολλήσει στο θέμα της βιαιοπραγίας, αναδύεται ξαφνικά μια ανάμνηση από το ένατο έτος της ζωής του. Οι γονείς επέστρεψαν αργά στο σπίτι και, ενώ αυτός έκανε πως κοιμάται, πήγαν στην κρεβατοκάμαρα. Άκουσε τότε ένα αγκομαχητό και άλλους θορύβους, που του φάνηκαν τρομακτικοί, και μάντεψε την κατάσταση των δύο στο κρεβάτι. Η συνέχεια των σκέψεών του δείχνει ότι ανάμεσα στη σχέση των γονιών και στη δική του προς τον νεότερο αδελφό είχε επέλθει μια αναλογία. Αυτά που συνέβαιναν ανάμεσα στους γονείς τα είχε συμπεριλάβει υπό τον τίτλο: *βία και διαπληκτισμός*. Απόδειξη γι' αυτή την αντίληψή του είχε θεωρήσει το *αίμα στο κρεβάτι της μητέρας*, που συχνά είδε δει.

Ότι η σεξουαλική επαφή των ενήλικων φαίνεται αλλόκοτη στα παιδιά που την παρακολουθούν και ότι τους προκαλεί άγχος, τεκμηριώνεται, μπορώ να πω, από την καθημερινή εμπειρία. Γι' αυτό το άγχος έχω δώσει την εξήγηση ότι πρόκειται για σεξουαλική διέγερση, η οποία δεν χωράει στην αντίληψή τους και, μάλλον επειδή εμπλέκονται σε αυτή οι γονείς, απορρίπτεται από τα παιδιά: γιαυτό μετατρέπεται σε άγχος. Σε μια ακόμη παλαιότερη περίοδο της παιδικής ηλικίας η σεξουαλική προτίμηση για τον γονέα του άλλου φύλου δεν απωθείται και εκφράζεται ελεύθερα, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, στο μέρος V, κεφ. Δ (β).

Σχετικά με τις συχνές σε παιδιά νυχτερινές αγχώδεις κρίσεις με παραισθήσεις (*panor nocturnus*) θα έδινα χωρίς ενδοιασμούς την ίδια εξήγηση. Δεν μπορεί και εδώ παρά να πρόκειται για μη κατανοημένες και απορριμμένες σεξουαλικές παρορμήσεις, η καταγραφή των οποίων θα φανέρωνε πιθανώς και μια χρονική περιοδικότητα, αφού μια αύξηση της σεξουαλικής λίμπιντο δεν παράγεται μόνον από τυχαίες ερεθιστικές εντυπώσεις, αλλά και από τις αωθόρμητες, κατά κύματα εκδηλωνόμενες διεργασίες της ανάπτυξης.

Δεν διαθέτω το απαραίτητο υλικό από παρατηρήσεις, ώστε να τεκμηριώσω αυτή την εξήγηση.⁶⁴² Αντίθετα, οι παιδίατροι δεν διαθέτουν, καθώς φαίνεται, τη βασική αντίληψη, τη μόνη που θα τους επέτρεπε να κατανοήσουν όλη τη σειρά των φαινομένων, τόσο από σωματική όσο και από ψυχική άποψη. Ός κωμικό παράδειγμα αβλεψίας, όταν κανείς φοράει τις παρωπίδες της ιατρικής μυθολογίας, θα παραθέσω την περίπτωση που βρήκα στη θέση του Debacker για τον *panor nocturnus* (1886, 66).

Ένα δεκατριάχρονο αγόρι με επισφαλή υγεία άρχισε να εμφανίζεται έμφοβο και βυθισμένο σε όνειρα: κοιμόταν ανήσυχα και σχε-

δόν κάθε εβδομάδα ξυπνούσε κατειλημμένο από άγχος με παραισθήσεις. Θυμόταν αυτά τα όνειρα με κάθε λεπτομέρεια. Μπορούσε λοιπόν να αναφέρει ότι ο διάβολος του φώναξε: Τώρα σε πιάσαμε, τώρα σε πιάσαμε, και ύστερα μύριζε πίσσα και θειάφι και η φωτιά του έκαψε το δέρμα. Από αυτό το όνειρο ξυπνούσε έντρομο· στην αρχή δεν μπορούσε να φωνάξει, ώσπου ξανάβρισκε τη φωνή του, και τότε ακουγόταν να λέει καθαρά: «Όχι, όχι, όχι εμένα, δεν το έκανα εγώ», ή επίσης: «Παρακαλώ, όχι, δεν θα το ξανακάνω». Μερικές φορές έλεγε επίσης: «Ο Αλμπέρ δεν το έκανε αυτό». Αργότερα απεύφευγε να γδύνεται, «επειδή η φωτιά τον αρπάζει μόνον όταν είναι γυμνός». Ακριβώς μέσα σε αυτή την περίοδο με τα όνειρα του διαβόλου, που απειλούσαν την υγεία του, το έστειλαν στην εξοχή, όπου έμεινε ενάμισι χρόνο και συνήλθε· δεκαπέντε ετών τότε, ομολόγησε: «Je n'osais pas l'avouer, mais j'éprouvais continuellement des picotements et des surexcitations aux parties,⁶⁴³ à la fin, cela m'énervait tant que plusieurs fois, j'ai pensé me jeter par la fenêtre du dortoir».⁶⁴⁴

Όντως δεν είναι δύσκολο να μαντέψουμε: 1) Ότι το αγόρι παλαιότερα αυνανιζόταν, ότι ίσως δεν ήθελε να το παραδεχθεί και ότι θα το είχαν απειλήσει για την κακή συνήθεια με βαρείες ποινές. (Η ομολογία του: «Δεν θα το ξανακάνω»· η απάρνησή του: «Ο Αλμπέρ δεν το έκανε αυτό»). 2) Ότι υπό την πίεση της εφηβείας ο πειρασμός να αυνανισθεί ξυπνούσε με το γαργάλισμα των γεννητικών οργάνων· αλλά ότι τώρα 3) ξέσπασε μέσα του ένας αγώνας απώθησης, που καταπίεζε τη λίμπιντο και την μετέτρεπε σε άγχος, το οποίο ερχόταν να εφαρμόσει εκ των υστέρων τις ποινές με τις οποίες το είχαν απειλήσει.

Ας ακούσουμε όμως κατ' αντιπαράθεση τα συμπεράσματα του συγγραφέα μας (ό.π., 69): «Από την παρακολούθηση αυτής της περιπτώσεως προκύπτει ότι, 1) η επιρροή της εφηβείας σε ένα αγόρι με εξασθενημένη υγεία μπορεί να επιφέρει μια κατάσταση μεγάλης αδυναμίας με συνέπεια μια πολύ σημαντική αναιμία του εγκεφάλου».⁶⁴⁵

2) Αυτή η αναιμία του εγκεφάλου δημιουργεί μια μεταβολή του χαρακτήρα, δαιμονομανείς παραισθήσεις και πολύ έντονες αγχώδεις κρίσεις τη νύχτα, ίσως και την ημέρα.

3) Η δαιμονομανία και οι αυτομομφές του αγοριού ανάγονται στις επιρροές της θρησκευτικής ανατροφής, τις οποίες δέχθηκε στην παιδική ηλικία.

4) Όλα τα φαινόμενα εξαφανίσθηκαν, χάρη στην μακρόχρονη παραμονή στην εξοχή, με σωματική άσκηση και την επανάκτηση των δυνάμεων ύστερα από την περάτωση της εφηβείας.

5) Στην κληρονομικότητα και την παλαιά σύφιλη του πατέρα μπορούμε ίσως να αποδώσουμε μια προδιαθέτουσα επιρροή στη δημιουργία της κατάστασης του εγκεφάλου του παιδιού».

Η κατακλείδα: «Nous avons fait entrer cette observation dans le cadre des délires apyrétiques d'inanition, car c'est à l'ischémie cérébrale que nous rattachons cet état particulier.»⁶⁴⁶

Η ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΚΑΙ Η ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΑ Η ΑΠΩΘΗΣΗ

Αποπειρώμενος να εισχωρήσω βαθύτερα στην ψυχολογία των ονειρικών διεργασιών ανέλαβα ένα δύσκολο εγχείρημα, που ίσως ξεπερνάει τις συγγραφικές μου ικανότητες. Το ταυτόχρονο ενός τόσο πολύπλοκου πλέγματος σχέσεων, εφόσον πρέπει να το περιγράψω ως ακολουθία διεργασιών, παρουσιάζοντας μάλιστα κάθε ισχυρισμό χωρίς τις προϋποθέσεις του, δημιουργεί δυσκολίες, στις οποίες μάλλον δεν μπορώ να ανταποκριθώ. Πληρώνω βαρύ τίμημα για το γεγονός ότι κατά την παρουσίαση της ψυχολογίας των ονείρων δεν μπορώ να ακολουθήσω την ιστορική πορεία των γνώσεών μου. Τις αντιλήψεις μου προκειμένου για την κατανόηση του ονείρου τις είχα κατακτήσει σε προγενέστερες εργασίες πάνω στην ψυχολογία των νευρώσεων, στις οποίες οφείλω να μην αναφέρομαι στην παρούσα εργασία, αλλά εντούτοις συχνά αναγκάζομαι να αναφερθώ, ενώ θα ήθελα να ακολουθήσω την αντίστροφη πορεία, να ξεκινήσω από το όνειρο και ύστερα να προσεγγίσω την ψυχολογία των νευρώσεων. Γνωρίζω όλες τις δυσχέρειες που αυτό συνεπάγεται για τον αναγνώστη· αλλά δεν έχω τον τρόπο να τις αποσοβήσω. [Βλέπε σημ. 106].

Ανικανοποίητος από αυτή την κατάσταση, προτιμώ να σταματήσω σε μια άλλη άποψη, η οποία μου φαίνεται πως ανεβάζει την αξία των προσπαθειών μου. Στη βιβλιογραφία βρήκα ένα θέμα, στο οποίο κυριαρχούσαν οι πιο οξείες αντιθέσεις στις γνώμες των συγγραφέων, όπως είδαμε στο εισαγωγικό πρώτο μέρος. Επεξεργασθήκαμε τα προβλήματα του ονείρου με τέτοιο τρόπο, ώστε οι περισσότερες από αυτές τις αντιγνωμίες να έχουν τη θέση τους σε αυτόν τον προβληματισμό. Αντίρρηση, και μάλιστα κατηγορηματική, είχαμε μόνο για δύο από αυτές τις απόψεις, ότι το όνειρο στερείται κάθε νόημα [μέρος I, κεφ. Ε] και ότι είναι σωματική διεργασία. [Μέρος I, κεφ. ΣΤ]. Όλες όμως τις άλλες αντιτιθέμενες απόψεις τις δικαιώσαμε σε κάποιο σημείο του πολύπλοκου πλαισίου αναφοράς, δείχνοντας ότι έχουν ανακαλύψει και κάτι σωστό. Η θέση ότι το όνειρο προεκτείνει εναύσματα και ενδιαφέροντα της άγρυπνης ζωής [μέρος I, κεφ. Α] επιβεβαιώθηκε γενικά με την αποκάλυψη των κρυφών *ονειρικών ιδεών*. Αυτές ασχολούνται μόνο με ό,τι μας φαίνεται σημαντικό και μας ενδιαφέρει έντονα. Το όνειρο δεν καταπιάνεται ποτέ με μικροπράγματα. Πιστοποιήσαμε όμως και το αντίθετο, ότι το όνειρο σταχυολογεί τα αδιάφορα απορρίμματα της ημέρας και

ότι δεν μπορεί να αδράξει κανένα από τα ενδιαφέροντα της ημέρας, αν αυτό δεν έχει ξεφύγει κάπως από την εργασία της αγρύπνιας. [Μέρος I, κεφ. Β]. Διαπιστώσαμε ότι αυτό ισχύει για το ονειρικό περιεχόμενο, το οποίο εκφράζει με παραμορφωμένον τρόπο τις ονειρικές ιδέες. Η ονειρική διεργασία, είπαμε, αδράζει, για λόγους της μηχανικής των συνειρμών, ευκολότερα το πρόσφατο, νωπό ακόμη ή αδιάφορο υλικό των παραστάσεών μας, το οποίο δεν έχει καταληφθεί ακόμη από την άγρυπνη νοητική δραστηριότητα, και εξαιτίας της λογοκρισίας μεταβιβάζει την ψυχική ένταση από το σημαντικό, αλλά απρεπές, στο αδιάφορο. Η υπερμνησία του ονείρου και η κατοχή του υλικού της παιδικής ηλικίας [μέρος I, κεφ. Β] έγιναν ακρογωνιαίοι λίθοι της θεωρίας μας· στην ονειρολογία μας αποδώσαμε στην επιθυμία που προέρχεται από την παιδική ηλικία τον ρόλο του απαραίτητου κινητήρα για τη διαμόρφωση του ονείρου. Δεν θα μπορούσαμε φυσικά να διανοηθούμε ότι θα ήταν δυνατόν να αμφισβητήσουμε την πειραματικά αποδειγμένη σημασία των εξωτερικών αισθητήριων ερεθισμάτων, όμως εντάξαμε αυτό το υλικό στην ίδια σχέση προς την ονειρική επιθυμία όπως και τα νοητικά υπολείμματα που βρέθηκαν περιττά στην εργασία της ημέρας. Το γεγονός ότι το όνειρο ερμηνεύει το αντικειμενικό αισθητήριο ερέθισμα πλάθοντας μια αυταπάτη [μέρος I, κεφ. Γ, 1] δεν έχουμε λόγο να το αμφισβητήσουμε· όμως προσθέσαμε για την ερμηνεία το εσωτερικό αίτιο, που οι συγγραφείς είχαν αφήσει απροσδιόριστο. Η ερμηνεία προβλέπει λοιπόν ότι το αντικείμενο που υποπίπτει στις αισθήσεις εξουδετερώνεται ενόψει της διαταραχής του ύπνου και χρησιμοποιείται για την εκπλήρωση της επιθυμίας. Την υποκειμενική κατάσταση διέγερσης των αισθητήριων οργάνων κατά τη διάρκεια του ύπνου, που φαίνεται να έχει αποδειχθεί από τον Trumbull Ladd [1892· βλέπε μέρος I, κεφ. Γ, 2] δεν την αναγνωρίζουμε βέβαια ως ιδιαίτερη πηγή του ονείρου, αλλά μπορούμε να την εξηγήσουμε με το επαναστροφικό ζωντάνεμα των αναμνήσεων που ενεργούν πίσω από το όνειρο. Αλλά και στις εσωτερικές οργανικές εντυπώσεις, που προτιμήθηκαν ως άξονας για την εξήγηση του ονείρου [μέρος I, κεφ. Γ, 3], απέμεινε στο πλαίσιο της αντίληψής μας ένας, έστω μέτριος, ρόλος. Για μας οι εντυπώσεις της πτώσης, της αιώρησης, της παρακώλυσης αποτελούν πάντοτε ένα έτοιμο υλικό, που η εργασία του ονείρου το χρησιμοποιεί, όποτε το χρειάζεται, για να εκφράσει τις ονειρικές ιδέες.

Η θέση ότι η ονειρική διεργασία είναι ακαριαία, στιγμιαία [μέρος I, κεφ. Ε, τέλος], μας φαίνεται σωστή αναφορικά με την αντίληψη του προδιαμορφωμένου ονειρικού περιεχομένου από τη συνείδηση· για τα προγενέστερα μέρη της ονειρικής διεργασίας θεωρούμε πιθανή μια πιο αργή, κυματίζουσα πορεία. Σχετικά με το αίνιγμα του

υπερπλούσιου ονειρικού περιεχομένου, που συμπύσσεται σε μια συντομότερη στιγμή, συνεισφέραμε την άποψη ότι πρόκειται για τη σύλληψη έτοιμων μορφωμάτων της ψυχικής ζωής. Επιβεβαιώσαμε ότι το όνειρο παραμορφώνεται και ακρωτηριάζεται από την ανάμνηση [μέρος I, κεφ. Δ], αλλά αυτό δεν το θεωρούμε εμπόδιο, καθώς πρόκειται μόνο για το τελευταίο έκδηλο μέρος μιας παραμορφωτικής εργασίας, που επεμβαίνει ήδη από την αρχή της ονειροπλασίας. Στην αδυσώπητη και, όπως φαίνεται, κατά βάση ανειρήνευτη διαμάχη για το αν η ψυχική ζωή τη νύχτα κοιμάται ή αν επιτελεί όλες τις λειτουργίες της όπως και την ημέρα [μέρος I, κεφ. Ε], δώσαμε και στα δύο μέρη δίκαιο, αλλά δεν δικαιώσαμε κανένα μέρος απόλυτα. Στις ονειρικές ιδέες είδαμε την απόδειξη για μια πολύ περίπλοκη διανοητική λειτουργία, που στηρίζεται σχεδόν σε όλα τα μέσα του ψυχικού μηχανισμού· όμως δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι αυτές οι ονειρικές ιδέες έχουν δημιουργηθεί την ημέρα, και είναι απαραίτητο να δεχθούμε ότι υπάρχει μια κατάσταση ύπνου της ψυχικής ζωής. Έτσι δικαιώθηκε ακόμη και η άποψη για τον μερικό ύπνο. [Μέρος I, κεφ. Ζ, αρχή]. Θεωρούμε όμως ότι η κατάσταση ύπνου δεν χαρακτηρίζεται από τη διάλυση των ψυχικών συναρτήσεων, αλλά από τον προσανατολισμό του ψυχικού συστήματος, το οποίο εξουσιάζει την ημέρα, προς την επιθυμία για ύπνο. Η αποστροφή από τον εξωτερικό κόσμο [μέρος I, κεφ. Α, αρχή] διατηρεί σύμφωνα και με τη δική μας αντίληψη τη σημασία της· βοηθάει ώστε να καταστεί δυνατή η επαναστροφή του ονειρικού μορφώματος, αν και δεν είναι ο μόνος παράγων. Η παραίτηση από την θεληματική καθοδήγηση της ροής των παραστάσεων [μέρος I, κεφ. Ε, αρχή] είναι αδιαμφισβήτητη· η ψυχική ζωή όμως δεν στερείται έτσι κάθε στόχο, διότι, όπως ακούσαμε, μετά την εγκατάλειψη των ηθελημένων παραστάσεων επικρατούν οι αθέλητες. Την χαλαρή συνειρμική σύνδεση στο όνειρο [μέρος I, κεφ. Ε, μέση] όχι μόνο την αναγνωρίσαμε, αλλά αποδώσαμε στην κυριαρχία της πολύ μεγαλύτερη έκταση απότι θα μπορούσε κανείς να μαντέψει· κρίναμε όμως ότι αυτή είναι απλώς το επιβεβλημένο υποκατάστατο μιας άλλης, ορθής και έλλογης. Ασφαλώς αποκαλέσαμε και εμείς το όνειρο παράλογο· υπάρχουν όμως παραδείγματα, που μας έπεισαν πόσο ευφυές είναι το όνειρο, όταν εμφανίζεται παράλογο. Για τις λειτουργίες που έχουν αποδοθεί στο όνειρο δεν έχουμε αντιρρήσεις. Η αντίληψη ότι το όνειρο ανακουφίζει σαν δικλίδα ασφαλείας την ψυχή [μέρος I, κεφ. Ζ] και ότι, σύμφωνα με τη διατύπωση του Robert [1886, 10 κ.ε.], η ονειρική φαντασία εξουδετερώνει κάθε είδους βλαβερά στοιχεία δεν συμπίπτει μόνον εντελώς με τη θεωρία μας για τη διπλή εκπλήρωση επιθυμιών, αλλά, ακόμη και στη δική του διατύπωση, γίνεται πιο κατανοητή απότι στη

θεωρία του. Η ελεύθερη έκφραση της ψυχής στην εκδήλωση των ικανοτήτων της [μέρος I, κεφ. Z] ξαναβρίσκεται και σε μας στην ελευθερία δράσης που παρέχεται στο όνειρο από το προσυνειδητό. Η «επάνοδος στην εμβρυώδη κατάσταση της ψυχικής ζωής κατά το όνειρο» και η παρατήρηση του Havelock Ellis [1899, 721], «an archaic world of vast emotions and imperfect thoughts»,⁶⁴⁷ μας φαίνονται επιτυχημένες προδρομικές διατυπώσεις των δικών μας αναφορών, που βλέπουν *πρωτόγονους*, την ημέρα καταπιεζόμενους τρόπους εργασίας να συμμετέχουν στη διαμόρφωση του ονείρου. Τον ισχυρισμό του Sully [1893, 362], «ότι το όνειρο επαναφέρει στο προσκήνιο παλαιότερα στάδια της βαθμιαία αναπτυγμένης προσωπικότητάς μας, τον παλαιό μας τρόπο να βλέπουμε τα πράγματα, παρορμήσεις και τρόπους αντίδρασης που άλλοτε δέσποζαν σε μας», τον υιοθετήσαμε πλήρως.⁶⁴⁸ Όπως στον Delage [1891] έτσι και για μας το «*καταπιεσμένο*» γίνεται ελατήριο του ονειρεύεσθαι. [Μέρος I, κεφ. Z].

Τον ρόλο που αποδίδει στην ονειρική φαντασίωση ο Scherner [1861], αλλά και τις ερμηνείες του ίδιου, τα αναγνωρίσαμε πλήρως [μέρος I, κεφ. Z], αλλά χρειάστηκε τρόπον τινά να τους δώσουμε άλλη θέση μέσα στην προβληματική. Δεν είναι το όνειρο που πλάθει τη φαντασίωση, αλλά στη διαμόρφωση των ονειρικών ιδεών οι ασυνείδητες φαντασιώσεις έχουν τη μεγαλύτερη συμμετοχή. Στον Scherner χρωστούμε την υπόδειξη ότι οι ονειρικές ιδέες αποτελούν πηγή του ονείρου· αλλά σχεδόν όλα όσα αποδίδει στην εργασία του ονείρου πρέπει να καταλογισθούν στη δραστηριότητα του ενεργού κατά την ημέρα ασυνείδητου, στην οποία οφείλονται οι παρωθήσεις τόσο για τα νευρωτικά συμπτώματα όσο και για τα όνειρα. Την εργασία του ονείρου έπρεπε να τη διαχωρίσουμε από αυτή τη δραστηριότητα, σαν κάτι εντελώς διαφορετικό και πολύ πιο εξαρτημένο. Τέλος, διόλου δεν εγκαταλείψαμε τη σχέση του ονείρου προς τις ψυχικές διαταραχές [μέρος I, κεφ. Η], αλλά τη θεμελιώσαμε σε άλλη βάση σταθερότερα.

Με τα νέα στοιχεία στην ονειρολογία μας ενσωματώσαμε λοιπόν σε μια υψηλότερη ενότητα τα πιο ποικίλα και πιο αντιφατικά συμπεράσματα των συγγραφέων· στο οικοδόμημά μας μερικά είναι αναδιαταγμένα και μόνο λίγα από αυτά έμειναν εντελώς έξω. Αλλά και το δικό μας οικοδόμημα είναι ακόμη ημιτελές. Εκτός από τις πολλές ασάφειες, που τις χρεωθήκαμε με τη διείσδυσή μας στα σκοτεινά της ψυχολογίας, μας βαραίνει, καθώς φαίνεται, μια νέα αντίφαση. Από τη μια μεριά θεωρήσαμε ότι οι ονειρικές ιδέες είναι προϊόν εντελώς κανονικής πνευματικής εργασίας, από την άλλη όμως βρήκα-

με πολλές από τις εντελώς μη κανονικές νοητικές διεργασίες ανάμεσα στις ονειρικές ιδέες, και από αυτές προς το ονειρικό περιεχόμενο, τις οποίες επαναλαμβάνουμε αργότερα κατά την ερμηνεία των ονείρων. Όλα όσα αποκαλέσαμε «εργασία του ονείρου» φαίνεται πως απέχουν πολύ από τις διεργασίες που μας είναι γνωστές ως ορθές διαδικασίες, ώστε οι σκληρότατες κρίσεις των συγγραφέων για τη χαμηλή ψυχική απόδοση του ονείρου πρέπει να μας φαίνονται μάλλον ενδεδειγμένες.

Εδώ είναι οπωσδήποτε απαραίτητο να εισχωρήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος, αν θέλουμε να βγούμε από το αδιέξοδο και να αποκτήσουμε σαφέστερη εικόνα. Θα αναφερθώ τώρα σε έναν από τους συνδυασμούς παραγόντων που οδηγούν στην ονειροπλασία:

Είδαμε ότι το όνειρο υποκαθιστά έναν αριθμό ιδεών, οι οποίες προέρχονται από τη ζωή της ημέρας και έχουν λογική συνοχή. Γιαυτό δεν μπορούμε να αμφιβάλλουμε ότι αυτές οι ιδέες έχουν τη ρίζα τους στην ομαλή πνευματική μας ζωή. Όλες τις ιδιότητες που εκτιμούμε στους συλλογισμούς μας, αυτές που κάνουν τις σκέψεις μας να διακρίνονται ως πολύπλοκες επιδόσεις ανώτερης τάξης, χαρακτηρίζουν και τις ονειρικές ιδέες. Τίποτε όμως δεν μας αναγκάζει να δεχθούμε ότι αυτή η νοητική εργασία έχει επιτελεσθεί κατά τη διάρκεια του ύπνου, πράγμα που θα προκαλούσε μεγάλη σύγχυση στη σταθερή ως τώρα ιδέα μας για την ψυχική κατάσταση ύπνου. Αντίθετα, αυτές οι σκέψεις μπορούν κάλλιστα να προέρχονται από την ημέρα, να έχουν συνεχισθεί από την πρώτη στιγμή της σύλληψής τους, χωρίς να τις αντιληφθεί η συνείδηση, και με την επέλευση του ύπνου να είναι ήδη έτοιμες. Αν πρέπει να συμπεράνουμε κάτι από αυτή την κατάσταση πραγμάτων, αυτό είναι μάλλον η απόδειξη ότι και οι πιο περίπλοκες επιδόσεις της σκέψης είναι εφικτές χωρίς τη σύμπραξη της συνείδησης, κάτι που διδαχθήκαμε έτσι και αλλιώς από κάθε ψυχανάλυση ενός υστερικού ή ενός ατόμου με έμμονες ιδέες. Αυτές οι ονειρικές σκέψεις καθ' εαυτές δεν είναι ασφαλώς ανεπίδεκτες συνειδητοποίησης, και αν κατά τη διάρκεια της ημέρας δεν μας έγιναν συνειδητές, αυτό μπορεί να οφείλεται σε διάφορους λόγους. Η συνειδητοποίηση συναρτάται με την αφιέρωση μιας ορισμένης λειτουργίας, της προσοχής, η οποία, καθώς φαίνεται, δίδεται μόνο σε ορισμένη ποσότητα· άλλοι στόχοι μπόρεσαν ίσως να την αποσπάσουν από αυτές τις ιδέες.⁶⁴⁹ Μια άλλη δυνατότητα μη συνειδητοποίησης τέτοιων σκέψεων είναι η ακόλουθη: Από τη συνειδητή σκέψη μας ξέρουμε ότι κατά τη στροφή της προσοχής σε κάτι ακολουθούμε μια ορισμένη πορεία. Αν σε αυτή την πορεία συναντήσουμε μια ιδέα που δεν αντέχει στην κριτική, τότε ανακόπτουμε την πορεία· η επένδυση προσοχής εγκαταλείπεται. Φαίνεται λοιπόν πως η

εγκινημένη και εγκαταλειμμένη πορεία της σκέψης μπορεί τότε να συνεχισθεί, χωρίς να ξαναστραφεί σε αυτή η προσοχή μας, αν δεν αποκτήσει κάπου μια ιδιαίτερα υψηλή ένταση, η οποία θα επιβάλει τη στροφή της προσοχής. Μια αρχική, ίσως συνειδητή απόρριψη μιας ιδέας από την κρίση μας ως μη ορθής ή ως άχρηστης για τον επίκαιρο σκοπό των συλλογισμών μας μπορεί λοιπόν να είναι ο λόγος για τον οποίο μια σκέψη εκτυλίσσεται ως την επέλευση του ύπνου μένοντας απαρατήρητη από τη συνείδηση.

Ας πούμε συνοπτικά ότι μια τέτοια σκέψη την αποκαλούμε προσυνειδητή, ότι τη θεωρούμε εντελώς σωστή και ότι μπορεί να είναι τόσο μια απλώς παραμελημένη όσο και μια διακεκομμένη, καταπιεσμένη σκέψη. Ας πούμε επίσης ανεπιφύλακτα με ποιόν τρόπο θα διευκρινίζαμε απτά την πορεία αυτής της σκέψης. Πιστεύουμε ότι ξεκινώντας από την παράσταση ενός στόχου, μια ορισμένη ποσότητα διέγερσης, την οποία αποκαλούμε «ενέργεια κάθεξης», μετατίθεται κατά μήκος των συνειρμικών οδών που έχουν επιλεγεί από αυτή την παράσταση στόχου. Ένας «παραμελημένος» ειρμός σκέψεων δεν έχει δεχθεί τέτοια κάθεξη, ενώ από έναν «καταπιεσμένο» ή «απορριμμένο» έχει αποσπασθεί πάλι και οι δύο έχουν εγκαταλειφθεί στις δικές τους διεγέρσεις. Η εμπορούμενη από έναν στόχο σκέψη γίνεται υπό ορισμένες προϋποθέσεις ικανή να τραβήξει την προσοχή της συνείδησης, με τη διαμεσολάβηση της οποίας δέχεται τότε μια «υπερκάθεξη». Τις υποθέσεις μας για τη φύση και το έργο της συνείδησης πρέπει να τις εξηγήσουμε λίγο αργότερα. [Κεφ. ΣΤ, μέση].

Μια τέτοια σκέψη που παρακινήθηκε στο προσυνειδητό μπορεί να σβήσει αυθόρμητα ή να διατηρηθεί. Την πρώτη έκβαση τη φανταζόμαστε ως εξής: η ενέργειά της διαδίδεται προς όλες τις κατευθύνσεις των συνειρμών που ξεκινούν από αυτή, μεταφέρει όλον τον ειρμό σκέψεων σε μια κατάσταση διέγερσης, που διαρκεί ένα διάστημα, ύστερα όμως εξασθενεί, καθώς η διέγερση, που έχει την ανάγκη της εκτόνωσης, μετατρέπεται σε αδρανή κάθεξη. Στην περίπτωση αυτής της πρώτης έκβασης αυτή η διεργασία δεν έχει πια καμιά σημασία για τη διαμόρφωση του ονείρου. Αλλά στο προσυνειδητό μας ενεδρεύουν άλλες παραστάσεις στόχων, οι οποίες προέρχονται από τις πηγές των ασυνειδητών και πάντα ζωντανών επιθυμιών μας. Αυτές μπορούν να σφετερισθούν τη διέγερση που ενυπάρχει στον εγκαταλειμμένο στην τύχη του κύκλο ιδεών, αποκαθιστούν τη σύνδεση ανάμεσα σε αυτόν και στην ασυνείδητη επιθυμία, μεταβιβάζουν σε αυτόν την ενέργεια που διαθέτει η ασυνείδητη επιθυμία, και στο εξής η παραμελημένη ή καταπιεσμένη σκέψη είναι σε θέση να συντηρηθεί, μολονότι αυτή η ενίσχυση δεν του παρέχει το δικαίωμα να βρει μια πρόσβαση στη συνείδηση. Μπορούμε να πούμε ότι η ως τώ-

ρα προσυνειδητή σκέψη προσελκυσθήκε στο ασυνείδητο.

Άλλοι συνδυασμοί παραγόντων, που οδηγούν στην ονειροπλασία, θα μπορούσαν να είναι ότι η προσυνειδητή σκέψη ήταν από την αρχή συνδεδεμένη με την ασυνείδητη επιθυμία και γιαυτό απορρίφθηκε από την κυρίαρχη κάθεξη του στόχου, ή ότι μια ασυνείδητη επιθυμία ανακινήθηκε για άλλους λόγους (π.χ. σωματικούς) και χωρίς συγκατάβαση αναζητεί μια μεταβίβαση στα ψυχικά υπολείμματα που δεν έχουν καταληφθεί από το Πσν. Και οι τρεις περιπτώσεις συναντώνται τελικά σε ένα αποτέλεσμα, ότι στο προσυνειδητό πραγματοποιείται ένας ειρμός σκέψεων, ο οποίος, αφού έχει εγκαταλειφθεί από την προσυνειδητή κάθεξη, κατέχεται πια από την ασυνείδητη επιθυμία.

Στο εξής ο ειρμός σκέψεων υφίσταται πολλές μετατροπές, τις οποίες δεν αναγνωρίζουμε πια ως κανονικές ψυχικές διεργασίες και οι οποίες έχουν ένα αποτέλεσμα που μας ξενίζει, μια ψυχοπαθολογική συνέπεια. Θα προσπαθήσουμε να τις υπογραμμίσουμε και να τις συγκεντρώσουμε:

1) Οι εντάσεις των επιμέρους παραστάσεων γίνονται εξ ολοκλήρου ικανές να παροχετευθούν και περνούν από μία παράσταση στην άλλη, οπότε σχηματίζονται μερικές παραστάσεις εφοδιασμένες με μεγάλη ένταση. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Γ, τέλος]. Καθώς αυτή η διεργασία επαναλαμβάνεται πολλές φορές, η ένταση ενός ολόκληρου ειρμού σκέψεων μπορεί τελικά να συγκεντρωθεί σε ένα και μόνο στοιχείο παράστασης. Αυτό είναι το γεγονός της συμπίεσης ή συμπύκνωσης, που το γνωρίσαμε στην εργασία του ονείρου. Φέρει την κύρια ευθύνη για την ξενίζουσα εντύπωση του ονείρου, αφού τίποτε ανάλογο δεν μας είναι γνωστό από την κανονική και προσιτή στη συνείδηση ψυχική ζωή. Έχουμε και εδώ παραστάσεις που, ως κομβικά σημεία ή τελικά αποτελέσματα ολόκληρων αλυσίδων σκέψεων, έχουν μεγάλη ψυχική σημασία, αλλά αυτή δεν εκφράζεται σε κανένα αισθητό για την εσωτερική αντίληψη χαρακτηριστικό· γιαυτό και το παριστανόμενο σε αυτή δεν γίνεται κατά κανέναν τρόπο πιο έντονο. Στη διαδικασία συμπύκνωσης όλο το ψυχικό πλαίσιο συναρτήσεων μετατρέπεται σε ένταση του παραστασιακού περιεχομένου. Είναι όπως όταν γράφοντας ένα βιβλίο θέλω να εξάρω τη σημασία μιας λέξης για την κατανόηση του κειμένου και παραγγέλλω να στοιχειοθετηθεί αραιωμένη ή με πλάγια. Στον προφορικό λόγο θα πρόφερα την ίδια λέξη δυνατά και αργά δίνοντάς της έμφαση. Η πρώτη παρομοίωση οδηγεί κατ' ευθείαν σε ένα παράδειγμα παρόμοιο από την εργασία του ονείρου (τριμεθυλαμίνη στο όνειρο με την ένεση της Irma). Οι ιστορικοί της τέχνης μάς θυμίζουν ότι τα πιο παλαιά γλυπτά ακολουθούσαν μια παρόμοια αρχή, εκφράζοντας τις ιε-

Επιπλέον:
συμπύκνωση
ψυχολογικών

ραρρημένες θέσεις των παριστανόμενων προσώπων με ανάλογα μέγεθος. Το μέγεθος του βασιλιά είναι διπλάσιο ή τριπλάσιο από εκείνο της ακολουθίας του ή του ηττημένου εχθρού. Τα γλυπτά της ρωμαϊκής εποχής χρησιμοποιούν πιο λεπτά μέσα. Τοποθετούν τη μορφή του αυτοκράτορα στη μέση της εικόνας, τον δείχνουν στη μέση ψηλά, η διαμόρφωση των λεπτομερειών έχει γίνει με ιδιαίτερη προσοχή, οι εχθροί είναι πεσμένοι μπροστά στα πόδια του, αλλά ο ίδιος δεν παριστάνεται πια σαν γίγαντας ανάμεσα σε νάνους. Ωστόσο η υπόκλιση του υφιστάμενου μπροστά στον προϊστάμενό του είναι ακόμη και σήμερα ένας απόηχος εκείνης της παλαιάς εικαστικής αρχής.

Η κατεύθυνση που ακολουθούν οι συμπυκνώσεις του ονείρου προδιαγράφονται αφενός από τις σωστές προσυνειδητές σχέσεις των ονειρικών ιδεών και αφετέρου από την έλξη των οπτικών αναμνήσεων στο ασυνείδητο. Η εργασία συμπύκνωσης επιτυγχάνει τελικά εκείνες τις εντάσεις που απαιτούνται για το πέρασμα μέσα από τα συστήματα αντίληψης.

2) Με την ελεύθερη μεταβιβασιμότητα των εντάσεων και στην υπηρεσία της συμπύκνωσης σχηματίζονται πάλι ενδιάμεσες παραστάσεις, κάτι σαν συμβιβασμοί (βλέπε τα πολυάριθμα παραδείγματα [μέρος VI, κεφ. Α]). Είναι και αυτό κάτι ανήκουστο στην κανονική ροή των παραστάσεων, όπου το ζητούμενο είναι προπάντων η επιλογή και η εμπέδωση του «ορθού» παραστασιακού στοιχείου. Όμως τα μεικτά μορφώματα ενείδει συμβιβασμού είναι πολύ συχνά, όταν αναζητούμε τη γλωσσική έκφραση για τις προσυνειδητές ιδέες, και παρουσιάζονται ως είδη «ολίσθησης της γλώσσας».

3) Οι παραστάσεις που μεταβιβάζουν η μία στην άλλη τις εντάσεις τους έχουν τις πιο χαλαρές σχέσεις μεταξύ τους και συνδέονται με εκείνους τους συνειρμούς που περιφρονούνται από τη σκέψη μας και μόνο στα ευφυολογήματα χρησιμοποιούνται. Ιδιαίτερα οι συνειρμοί ομοηχίας και λεκτικής συγγένειας θεωρούνται ισότιμοι των άλλων.

4) Ιδέες που αντιφάσκουν μεταξύ τους δεν τείνουν να αλληλοαναιρεθούν, αλλά συνυπάρχουν η μία πλάι στην άλλη, συχνά συμπύκνωσης ή συμβιβασμού, τα οποία ποτέ δεν θα συγχωρούσαμε στη σκέψη μας, αλλά τα εγκρίνουμε στις πράξεις μας.

Αυτές είναι μερικές από τις πιο εμφανείς ανώμαλες διαδικασίες, στις οποίες υποβάλλονται κατά τη διάρκεια της εργασίας του ονείρου οι ονειρικές ιδέες, που είχαν σχηματισθεί με ορθολογικό τρόπο. Το κύριο χαρακτηριστικό τους είναι ότι προπάντων θέλουν να κάνουν την ενέργεια κάθεξης κινητή και επιδεκτική εκφόρτισης· το

περιεχόμενο των ψυχικών στοιχείων και η σημασία τους, με τα οποία συναρτώνται αυτές οι καθέξεις, γίνονται δευτερεύοντα. Θα μπορούσαμε ακόμη να πιστέψουμε ότι η συμπύκνωση και ο συμβιβασμός γίνονται μόνο προς εξυπηρέτηση της επαναστροφής, όταν οι ιδέες πρόκειται να μετατραπούν σε εικόνες. Όμως η ανάλυση – και ακόμη σαφέστερα η σύνθεση – ονείρων που δεν παρουσιάζουν την επαναστροφή σε εικόνες, π.χ. του ονείρου «Autodidasker – συνομιλία με τον καθηγητή Ν.» [βλέπε μέρος VI, κεφ. Α, V], δείχνει τις ίδιες διαδικασίες μετάθεσης και συμπύκνωσης όπως και σε άλλα όνειρα.

Έτσι λοιπόν θα πρέπει να δεχθούμε ότι στην ονειροπλασία συμμετέχουν δύο ουσιωδώς διαφορετικές ψυχικές διεργασίες: η μία δημιουργεί εντελώς άψογες και ισότιμες της κανονικής σκέψης ονειρικές ιδέες: η άλλη μεταχειρίζεται αυτές τις ιδέες με έναν πολύ παράξενο και επιλήψιμο τρόπο. Την τελευταία την ξεχωρίσαμε ήδη στο μέρος VI ως την κυρίως εργασία του ονείρου. Τι μπορούμε τώρα να πούμε για τη γένεση αυτής της τελευταίας ψυχικής διεργασίας;

Εδώ δεν θα μπορούσαμε να δώσουμε απάντηση, αν δεν εισχωρούσαμε ως ένα βαθμό στην ψυχολογία των νευρώσεων, ιδιαίτερα της υστερίας. Από αυτή λοιπόν μαθαίνουμε ότι οι ίδιες μη κανονικές ψυχικές διεργασίες – καθώς και άλλες μη αναφερόμενες – κυριαρχούν στην παραγωγή των υστερικών συμπτωμάτων. Και στην υστερία διαπιστώνουμε κατ' αρχάς πολλές εντελώς άψογες σκέψεις, οπωσδήποτε ισότιμες με τις συνειδητές, των οποίων την ύπαρξη υπό αυτήν τη μορφή δεν μπορούμε να γνωρίζουμε και πρέπει να τις ανασυνθέσουμε εκ των υστέρων. Όταν έχουν εισχωρήσει κάπου στην αντίληψή μας, από την ανάλυση των σχηματισθέντων συμπτωμάτων διαπιστώνουμε ότι αυτές οι κανονικές σκέψεις έχουν υποστεί μια αντικανονική μεταχείριση και *με τη συμπύκνωση, τον συμβιβασμό, μέσω επιφανειακών συνειρμών, με κάλυψη των αντιφάσεων, ίσως μέσω επαναστροφής έλαβαν τη μορφή του συμπτώματος*. Η πλήρης ταυτότητα μεταξύ των χαρακτηριστικών της εργασίας του ονείρου και της ψυχικής δραστηριότητας που καταλήγει στα ψυχονευρωτικά συμπτώματα μας δίνει το δικαίωμα να θεωρήσουμε ότι τα συμπεράσματα που μας επιβάλλει η υστερία ισχύουν και στο όνειρο.

Από τη θεωρία της υστερίας δανειζόμαστε την πρόταση ότι *μόνο τότε παρατηρείται μια τέτοια μη κανονική ψυχική επεξεργασία ενός κανονικού ειρμού σκέψεων, όταν αυτός έχει μεταβιβάσει μια ασυνείδητη επιθυμία, η οποία προέρχεται από την παιδική ηλικία και διατελεί υπό απώθηση*. Χάρη σε αυτή την πρόταση οικοδομήσαμε τη θεωρία του ονείρου πάνω στην παραδοχή ότι η κινητήρια ονειρική

επιθυμία προέρχεται πάντοτε από το ασυνείδητο, πράγμα που, όπως ομολογήσαμε, δεν μπορεί να αποδειχθεί γενικά, αλλά ούτε να αποκρουσθεί. Για να μπορέσουμε όμως να πούμε τι είναι η «απώθηση», στην οποία έχουμε αναφερθεί ήδη πολλές φορές, πρέπει να συνεχίσουμε λίγο την οικοδόμηση του ψυχολογικού μας σκελετού.

Είχαμε εμβαθύνει στον πλασματικό πρωτόγονο ψυχικό μηχανισμό, η εργασία του οποίου ρυθμίζεται από την τάση να αποφεύγεται η συσσώρευση της διέγερσης και ο ίδιος να διατηρείται κατά τον δυνατόν γχωρίς διεγέρσεις. Γιαυτό ήταν δομημένος σύμφωνα με το σχήμα ενός αντανάκλαστικού μηχανισμού· η κινητικότητα, κατ' αρχάς ο δρόμος προς την εσωτερική μεταβολή του σώματος, ήταν η τροχιά εκτόνωσης που διέθετε. Συζητήσαμε έπειτα τις ψυχικές συνέπειες ενός βιώματος ικανοποίησης και εκεί θα μπορούσαμε ήδη να έχουμε προσθέσει τη δεύτερη υπόθεση, ότι η συσσώρευση διέγερσης – υπό ορισμένες συνθήκες που δεν ενδιαφέρουν – γίνεται αισθητή ως δυσσαρέσκεια και θέτει τον μηχανισμό σε κίνηση, για να επιτευχθεί και πάλι το αποτέλεσμα της ικανοποίησης όπου η μείωση της διέγερσης γίνεται αισθητή ως ηδονή! Ένα τέτοιο ρεύμα, που ξεκινάει από τη δυσσαρέσκεια και στοχεύει προς την ηδονή, το αποκαλούμε επιθυμία. Έχουμε πει ότι τίποτε εκτός από μια επιθυμία δεν είναι σε θέση να ενεργοποιήσει τον μηχανισμό και ότι η πορεία της διέγερσης μέσα του ρυθμίζεται αυτόματα από την εκάστοτε αντίληψη της ηδονής και της δυσσαρέσκειας. Η πρώτη επιθυμία θα πρέπει να ήταν μια παραισθησιακή κάθεξη της ανάμνησης από μια ικανοποίηση. Αυτή η παραισθηση όμως, αν δεν επέμενε εξαντλητικά, αποδεικνυόταν ανίκανη να επιφέρει την κατάπαυση της ανάγκης, δηλαδή τη συνδεδεμένη με την ικανοποίηση ηδονή.

Έτσι έγινε αναγκαία μια δεύτερη δραστηριότητα – σύμφωνα με τον δικό μας τρόπο έκφρασης, η δραστηριότητα ενός δεύτερου συστήματος –, που δεν επέτρεπε στην κάθεξη της ανάμνησης να προελάσει στην αντίληψη και από εκεί να δεσμεύσει τις ψυχικές δυνάμεις, αλλά που οδηγούσε την εκπορευόμενη από το ερέθισμα της ανάγκης διέγερση σε μια παρακαμπτήριο, η οποία τελικά μέσω της ηθελημένης κινητικότητας αλλάζει τον εξωτερικό κόσμο έτσι, ώστε να μπορεί να επέλθει η πραγματική αντίληψη του αντικειμένου ικανοποίησης. Ός αυτό το σημείο παρακολούθησαμε ήδη το σχήμα του ψυχικού μηχανισμού· τα δύο συστήματα είναι οι πυρήνες αυτών που στον πλήρως αναπτυγμένο μηχανισμό αποκαλούμε *Ασν* και *Πσν*.

Για να καταστεί δυνατή η ενδεδειγμένη μεταβολή του εξωτερικού κόσμου μέσω της κινητικότητας, είναι αναγκαία η συσσώρευση μιας μεγάλης ποσότητας εμπειριών στα συστήματα ανάμνησης καθώς και

μια πολλαπλή εμπέδωση των σχέσεων που προκαλούνται σε αυτό το υλικό των αναμνήσεων από διάφορες παραστάσεις στόχων. Προχωρούμε τώρα περισσότερο στις υποθέσεις μας. Η δραστηριότητα του δεύτερου συστήματος, που συχνά ψηλαφεί, που εκπέμπει και ανακαλεί καθέξεις, από τη μια μεριά είναι ανάγκη να έχει στη διάθεσή της όλο το υλικό των αναμνήσεων· από την άλλη μεριά θα ήταν υπέρμετρη δαπάνη, αν εξέπεμπε μεγάλες ποσότητες κάθεξης στους επιμέρους δρόμους της σκέψης, οι οποίες θα εξέρρεαν άσκοπα και θα μείωναν την ποσότητα που απαιτείται για την αλλαγή του εξωτερικού κόσμου. Στο όνομα της ενδεδειγμένης χρήσης υποστηρίζω λοιπόν την υπόθεση ότι το δεύτερο σύστημα καταφέρει να διατηρεί σε αδράνεια το μεγαλύτερο μέρος από τις ενέργειες κάθεξης και μόνον ένα μικρότερο μέρος να χρησιμοποιεί για μετάθεση. Η μηχανική αυτών των διεργασιών μου είναι εντελώς άγνωστη· όποιος θα ήθελε να πάρει στα σοβαρά αυτές τις ιδέες, θα έπρεπε να διαλέξει τις φυσικές αναλογίες και να χαράξει έναν δρόμο για την αναπαράσταση των κινήσεων κατά τη διέγερση των νευρώνων. Εγώ επιμένω μόνο στην ιδέα ότι η δραστηριότητα του πρώτου συστήματος ψ είναι προσανατολισμένη προς την ελεύθερη εκροή των ποσοτήτων διέγερσης και ότι το δεύτερο σύστημα, με τις καθέξεις που εκπορεύονται από αυτό, επιφέρει μια αναστολή αυτής της εκροής, μια μετατροπή σε αδρανή κάθεξη, μάλλον με ανήγωση της στάθμης. Υποθέτω λοιπόν ότι η ροή της διέγερσης υπό την κυριαρχία του δεύτερου συστήματος έχει να κάνει με πολύ διαφορετικές μηχανικές συνθήκες από τις υπό την κυριαρχία του πρώτου. Όταν το δεύτερο σύστημα τελειώνει τη δοκιμαστική νοητική εργασία του, αίρει και την αναστολή και συσσωρεύει τις διεγέρσεις και τις αφήνει να διοχετευθούν στην κινητικότητα.

Μια ενδιαφέρουσα αλληλουχία σκέψεων προκύπτει από την εξέταση των σχέσεων αυτής της αναστολής της απορροής, την οποία επιφέρει το δεύτερο σύστημα, προς τη ρύθμιση μέσω της αρχής της δυσαρέσκειας.⁶⁵⁰ Ας αναζητήσουμε τον αντίποδα του πρωτογενούς βιώματος ικανοποίησης, το εξωτερικό βίωμα τρόμου. Έστω ότι στον πρωτόγονο μηχανισμό επενεργεί ένα ερέθισμα της αντίληψης, το οποίο είναι η πηγή μιας επώδυνης διέγερσης. Θα ακολουθήσουν τότε άτακτες κινητικές εκδηλώσεις, ώσπου μία από αυτές θα αποσπάσει τον μηχανισμό από την αντίληψη και ταυτόχρονα από τον πόνο, και αυτή θα επαναληφθεί αμέσως σε περίπτωση επανεμφάνισης της αντίληψης (π.χ. ως κίνηση φυγής), ώσπου η αντίληψη να εξαφανισθεί και πάλι. Δεν θα απομείνει όμως καμιά τάση να επανακαταληφθεί, παραισθησιακά ή με άλλον τρόπο, η αντίληψη της πηγής του πόνου. Αντίθετα, στον πρωτογενή μηχανισμό θα υπάρχει η τάση να

εγκαταλειφθεί αμέσως η εικόνα της οδυνηρής ανάμνησης, αν κατά κάποιον τρόπο ανακληθεί στη μνήμη, διότι η υπερχειλίση της διέγερσής της θα προκαλούσε δυσαρέσκεια στην αντίληψη (ακριβέστερα: αρχίζει να προκαλεί). Η απομάκρυνση από την ανάμνηση, που είναι απλώς μια επανάληψη της ~~άλλοτε φυγής~~ από την αντίληψη, διευκολύνεται από το γεγονός ότι η ανάμνηση δεν έχει όπως η αντίληψη αρκετή ποιότητα για να διεγείρει τη συνείδηση και να προσελκύσει νέα κάθεξη. Αυτή η άνετα και τακτικά σημειωνόμενη απομάκρυνση της ψυχικής διεργασίας από την ανάμνηση οδυνηρών βιωμάτων μάς δίνει το πρότυπο και το πρώτο παράδειγμα της ψυχικής απώθησης. Είναι γενικά γνωστό πόση από αυτή την απομάκρυνση από κάτι οδυνηρό, την τακτική της στρουθοκαμήλου, έχει απομείνει αποδεδειγμένα και στην κανονική ψυχική ζωή των ενηλίκων.

Σύμφωνα με την αρχή της δυσαρέσκειας το πρώτο σύστημα ψ είναι λοιπόν γενικά ανίκανο να προσελκύσει κάτι δυσάρεστο μέσα στο πλαίσιο της σκέψης. Το σύστημα δεν μπορεί παρά μόνο να επιθυμεί. Αν τα πράγματα έμεναν έτσι, θα εμποδιζόταν η νοητική εργασία του δεύτερου συστήματος, το οποίο χρειάζεται να έχει στη διάθεσή του όλες τις αναμνήσεις που έχουν κατασταλάξει στην πείρα. Τώρα λοιπόν ανοίγουν δύο δρόμοι: ή η εργασία του δεύτερου συστήματος αποδεσμεύεται εντελώς από την αρχή της δυσαρέσκειας και συνεχίζει τον δρόμο της, χωρίς να νοιάζεται για τη δυσαρέσκεια που προκαλούν οι αναμνήσεις, ή μπορεί να θέσει υπό την κατοχή της τη δυσάρεστη ανάμνηση με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποφευχθεί η αποδέσμευση δυσαρέσκειας. Μπορούμε να αποκρούσουμε την πρώτη δυνατότητα, διότι η αρχή της δυσαρέσκειας αποδεικνύεται και ρυθμιστής της ροής των διεγέρσεων του δεύτερου συστήματος: έτσι παραπεμπόμαστε στη δεύτερη, ότι αυτό το σύστημα καταλαμβάνει μια ανάμνηση έτσι, ώστε να εμποδίζεται η απορροή από αυτή, κατά συνέπεια και η συγκρίσιμη με μια κινητική εννεύρωση απορροή που προκαλεί δυσαρέσκεια. Στην υπόθεση ότι η κάθεξη από το δεύτερο σύστημα αναστέλλει και την εκροή της διέγερσης οδηγούμαστε λοιπόν από δύο αφετηρίες, από το γεγονός ότι λαμβάνεται υπόψη η αρχή της δυσαρέσκειας και [όπως εξηγήθηκε στην προτελευταία παράγραφο] από την αρχή του πιο μικρού κόστους εννεύρωσης. Ας υπογραμμίσουμε όμως — είναι το κλειδί για τη θεωρία της απώθησης — ότι μόνο τότε το δεύτερο σύστημα μπορεί να καταλάβει μια παράσταση, όταν είναι σε θέση να αναστείλει την έκλυση δυσαρέσκειας που ξεκινάει από αυτή. Ότι ίσως θα μπορούσε να αποσπασθεί από αυτή την αναστολή θα έμενε και για το δεύτερο σύστημα απρόσιτο, σύμφωνα με την αρχή της δυσαρέσκειας θα εγκαταλειπόταν αμέσως. Η αναστολή της δυσαρέσκειας δεν χρειαζέ-

ται ωστόσο να είναι πλήρης· μια επανάκαμψή της πρέπει να είναι επιτρεπτή, διότι αυτό δηλώνει στο δεύτερο σώμα τη φύση της ανάμνησης και ίσως την ελλιπή καταλληλότητά της για τον σκοπό που αναζητείται από τη σκέψη.

Τη μόνη ψυχική διεργασία που το πρώτο σύστημα επιτρέπει θα την αποκαλέσω πρωτογενή διεργασία: αυτή που προκύπτει υπό την ανασταλτική επίδραση του δεύτερου συστήματος την αποκαλώ δευτερογενή διεργασία.⁶⁵¹ Μπορώ να δείξω και σε άλλο σημείο για ποιόν σκοπό το δεύτερο σύστημα πρέπει να διορθώσει την πρωτογενή διεργασία. Η πρωτογενής διεργασία επιδιώκει την εκφόρτιση της διέγερσης, ώστε με την έτσι συγκεντρωνόμενη ποσότητα διέγερσης να αποκαταστήσει μια αντιληπτική ταυτότητα [με το βίωμα ικανοποίησης]. Η δευτερογενής διεργασία έχει εγκαταλείψει αυτή την πρόθεση και στη θέση της υιοθέτησε την άλλη, να επιτύχει μια νοητική ταυτότητα. Όλη η σκέψη είναι απλώς μια παρακαμπτήριος από την ανάμνηση ικανοποίησης, που λαμβάνεται ως παράσταση στόχου, ως την ταυτόσημη κάθετη της ίδιας ανάμνησης, η οποία πρέπει να επιτευχθεί μέσω των κινητικών εμπειριών. Η σκέψη πρέπει να ενδιαφέρεται για τους δρόμους σύνδεσης μεταξύ των παραστάσεων, χωρίς να παρασύρεται από τις εντάσεις τους. Είναι όμως σαφές ότι οι συμπυκνώσεις των παραστάσεων, τα ενδιάμεσα σχήματα και οι σχηματισμοί συμβιβασμού εμποδίζουν την επίτευξη του στόχου της ταυτότητας· αντικαθιστώντας τη μια παράσταση με την άλλη προκαλούν παρεκκλίσεις από τον δρόμο, που θα είχε συνεχισθεί από την αντικατασταθείσα. Τέτοιες διεργασίες αποφεύγονται λοιπόν στη δευτερογενή σκέψη προσεκτικά. Δεν είναι επίσης δύσκολο να δούμε ότι η αρχή της δυσαρέσκειας θέτει εμπόδια στη σκέψη, στην οποία συνήθως προσφέρει τα σημαντικότερα ερείσματα, κατά την επιδίωξη της νοητικής ταυτότητας. Η τάση της σκέψης πρέπει λοιπόν να είναι η κατά το δυνατόν μεγαλύτερη αποδέσμευση από την αποκλειστική ρύθμιση μέσω της αρχής της δυσαρέσκειας και ο περιορισμός της έκλυσης συναισθημάτων από τη νοητική εργασία σε ένα ελάχιστο όριο, το οποίο είναι ακόμη αξιοποιήσιμο ως προειδοποιητικό σήμα.⁶⁵² Αυτή η εκλέπτυνση της λειτουργίας επιδιώκεται από μία εκ νέου υπερκάθεξη, την οποία παρέχει η συνείδηση. [Βλέπε επόμενο κεφάλαιο]. Γνωρίζουμε όμως ότι αυτή η εκλέπτυνση, ακόμη και στην κανονική ψυχική ζωή, σπάνια επιτυγχάνεται πλήρως και ότι η σκέψη μας, εξαιτίας της ανάμειξης της αρχής της δυσαρέσκειας, παραμένει πάντοτε ευάλωτη στη νόθευση.

Αυτό όμως δεν είναι εκείνο το κενό στη λειτουργική ικανότητα του ψυχικού μας μηχανισμού, το οποίο επιτρέπει στις σκέψεις που πα-

ρουσιάζονται ως προϊόντα της δευτερογενούς νοητικής εργασίας να πέφτουν θύματα στην πρωτογενή ψυχική διεργασία, μια διατύπωση με την οποία μπορούμε τώρα να περιγράψουμε την εργασία που οδηγεί στο όνειρο και στα υστερικά συμπτώματα. Η περίπτωση της ανεπάρκειας προκύπτει από τη σύμπτωση δύο παραγόντων από την ιστορία της εξέλιξής μας, ένας από τους οποίους ανήκει εντελώς στον ψυχικό μηχανισμό και έχει ασκήσει καθοριστική επιρροή στη σχέση των δύο συστημάτων, ενώ ο άλλος προβάλλει με ποσοτικές εναλλαγές και εισάγει στην ψυχική ζωή ορμικές δυνάμεις οργανικής προέλευσης. Και οι δύο προέρχονται από την παιδική ηλικία και είναι καταστάλαγμα της αλλαγής που σημειώθηκε στον ψυχικό και σωματικό οργανισμό μετά την παιδική ηλικία.

Αν τη μία ψυχική διεργασία στον ψυχικό μηχανισμό την αποκάλεσα πρωτογενή, δεν το έκανα μόνο λαμβάνοντας υπόψη μου την ιεραρχία και την αποδοτικότητα, αλλά και τα ~~χρονικά~~ δεδομένα. Ένας ψυχικός μηχανισμός που θα διέθετε μόνο την πρωτογενή διεργασία δεν υπάρχει, καθόσον γνωρίζουμε, και κατ' αυτά αποτελεί θεωρητική επινόηση: πάντως είναι γεγονός ότι διαθέτει εξαρχής τις πρωτογενείς διεργασίες, ενώ οι δευτερογενείς αναπτύσσονται μόνο βαθμιαία κατά τη διάρκεια της ζωής, επενεργούν ανασταλτικά πάνω στις πρωτογενείς και τις επικαλύπτουν, και αποκτούν την πληρη κυριαρχία ίσως στην ακμή της ζωής. Λόγω αυτής της καθυστερημένης εμφάνισης των δευτερογενών διεργασιών ο πυρήνας τού είναι μας, που αποτελείται από ασυνείδητες επιθυμιακές παρορμήσεις, παραμένει ασύλληπτος και ανεπίσχετος για το προσυνειδητό, ο ρόλος του οποίου περιορίζεται στη δυνατότητα να δείχνει στις επιθυμίες που προέρχονται από το ασυνείδητο τους πιο πρόσφορους δρόμους. Αυτές οι ασυνείδητες επιθυμίες αποτελούν για όλες τις μεταγενέστερες ψυχικές επιδιώξεις έναν καταναγκασμό, στον οποίο πρέπει να υποτάσσονται, ενώ τους επιτρέπεται ίσως να τον εκτρέπουν και να τον οδηγούν σε υψηλότερους στόχους. Ένα μεγάλο μέρος του υλικού των αναμνήσεων παραμένει απρόσιτο σε προσυνειδητές κατέξεις, και λόγω αυτής της καθυστέρησης.

Ανάμεσα σε αυτές τις ακατάλυτες και ανεπίσχετες επιθυμίες από την παιδική ηλικία υπάρχουν (και) αυτές που οι εκπληρώσεις τους έχουν περιέλθει σε σχέση αντίφασης προς τις παραστάσεις στόχων της δευτερογενούς σκέψης. Η εκπλήρωση αυτών των επιθυμιών δεν θα προκαλούσε ευχαρίστηση, αλλά δυσαρέσκεια, και ακριβώς αυτή η συναισθηματική μεταλλαγή συνιστά την ουσία αυτού που ονομάζουμε «απόθηση». Με ποιόν τρόπο, με ποιές ορμικές δυνάμεις μπορεί να συντελεσθεί μια τέτοια μεταλλαγή, αυτό είναι το πρόβλημα της απόθησης, που εδώ απλώς το θίγουμε.⁶⁵³ Αρχούμαστε στην πα-

ρατήρηση ότι μια τέτοια συναισθηματική μεταλλαγή εκδηλώνεται στην πορεία της ανάπτυξης (ας σκεφθούμε μόνο την εμφάνιση του συναισθήματος της αηδίας, που στην αρχική περίοδο της παιδικής ηλικίας λείπει) και συνδέεται με τη δραστηριότητα του δευτερογενούς συστήματος. Οι αναμνήσεις, με αφετηρία τις οποίες η ασυνείδητη επιθυμία προκαλεί την έκλυση του συναισθήματος, δεν ήταν ποτέ προσιτές στο *Πσν*: γιατί και η έκλυση του συναισθήματος δεν είναι ανασταλτή. Ακριβώς λόγω αυτής της ανάπτυξης του συναισθήματος αυτές οι παραστάσεις δεν είναι ούτε τώρα προσιτές από τη μεριά των προσυνειδητών ιδεών, στις οποίες έχουν μεταβίβασει την επιθυμιακή τους δύναμη. Απεναντίας, τίθεται σε ισχύ η αρχή της δυσαρέσκειας και επιβάλλει στο *Πσν* να απομακρυνθεί από αυτές τις ιδέες της μεταβίβασης. Οι ίδιες εγκαταλείπονται στην τύχη τους, «απωθούνται», και έτσι η ύπαρξη ενός παιδικού θησαυρού αναμνήσεων, ο οποίος ήταν εξαρχής αποσπασμένος από τη δικαιοδοσία του *Πσν*, γίνεται πρωταρχικός όρος της απώθησης.

Στην καλύτερη περίπτωση η έκλυση δυσαρέσκειας τερματίζεται, καθώς από τις ιδέες της μεταβίβασης στο *Πσν* αποσπάται η κάθεξη, και αυτή η έκβαση χαρακτηρίζει την παρέμβαση της αρχής της δυσαρέσκειας ως σκόπιμη. Διαφορετικά όμως έχουν τα πράγματα, όταν η απωθημένη ασυνείδητη επιθυμία δέχεται μια οργανική ενίσχυση, την οποία μπορεί να δανείσει στις δικές της ιδέες μεταβίβασης και έτσι να τις καταστήσει ικανές να δοκιμάσουν τη διείσδυση με τη διέγερσή τους, ακόμη και αν έχουν εγκαταλειφθεί αιό την κάθεξη του *Πσν*. Τότε αρχίζει ο αμυντικός αγώνας, καθώς το *Πσν* ενισχύει την αντίθεση κατά των απωθημένων ιδεών (αντικάθεξη⁶⁵⁴), και στη συνέχεια σημειώνεται η διείσδυση των ιδεών της μεταβίβασης, οι οποίες είναι φορείς της ασυνείδητης επιθυμίας, υπό οποιαδήποτε μορφή συμβιβασμού μέσω σχηματισμού συμπτώματος. Από τη στιγμή που οι απωθημένες ιδέες υποπέσουν σε ισχυρή κάθεξη από την ασυνείδητη επιθυμιακή παρόρμηση, ενώ εγκαταλείπονται από την προσυνειδητή κάθεξη, υπόκεινται στην πρωτογενή ψυχική διεργασία, αποσκοπούν μόνο στην κινητική εκτόνωση ή, όταν ο δρόμος είναι ανοικτός, στο παραισθησιακό ζωντάνεμα της επιθυμητής αντιληπτικής ταυτότητας. Παλαιότερα διαπιστώσαμε εμπειρικά ότι οι επιλήψιμες διεργασίες που περιγράψαμε διαδραματίζονται μόνο με ιδέες που υπόκεινται στην απώθηση. Τώρα καταπιανόμαστε με άλλο ένα μέρος του πλαισίου αναφοράς. Αυτές οι επιλήψιμες διεργασίες είναι οι πρωτογενείς στον ψυχικό μηχανισμό: εμφανίζονται οπουδήποτε οι παραστάσεις εγκαταλείπονται από την προσυνειδητή κάθεξη, αφήνονται στην τύχη τους και μπορούν να πληρωθούν από την ανεμπόδιστη ενέργεια που προέρχεται από το ασυνείδητο και

ζητεί να αποχετευθεί. Μερικές άλλες παρατηρήσεις έρχονται να στηρίξουν την αντίληψη ότι αυτές οι διεργασίες, που χαρακτηρίστηκαν επιλήψιμες, δεν είναι όντως νοθεύσεις των κανονικών διεργασιών, λάθη της σκέψης, αλλά οι απαλλαγμένοι από την αναστολή τρόποι εργασίας του ψυχικού μηχανισμού. Έτσι βλέπουμε πως η μεταγωγή της προσυνειδητής διέγερσης στην κινητικότητα γίνεται με τις ίδιες διαδικασίες και ότι η σύγδεση των προσυνειδητών παραστάσεων με λόγια παρουσιάζει με ευδιάκριτο τρόπο τις ίδιες μετατοπίσεις και αναμειξεις, που αποδίδονται στην έλλειψη προσοχής. Τέλος, μια απόδειξη για την πρόσθετη εργασία που απαιτείται κατά την αναστολή αυτών των πρωτογενών διεργασιών θα μπορούσε να προκύψει από το γεγονός ότι επιτυγχάνουμε ένα κομικό αποτέλεσμα, ένα πλεόνασμα που εκφορτίζεται με το γέλιο, όταν αφήνουμε αυτές τις διεργασίες της σκέψης να προελάσουν στη συνείδηση.⁶⁵⁵

Η θεωρία των ψυχονευρώσεων ισχυρίζεται με απόλυτη βεβαιότητα ότι μόνο σεξουαλικές επιθυμίες από την παιδική ζωή μπορούν να είναι αυτές που στις παιδικές φάσεις ανάπτυξης έχουν υποστεί την απώθηση (δυναίσθηματική μεταλλαγή), που στις μεταγενέστερες περιόδους ανάπτυξης είναι ικανές να ανανεωθούν, είτε εξαιτίας της σεξουαλικής ιδιοσυγκρασίας, η οποία, όπως είναι γνωστό, αναπτύσσεται μέσα από την αρχική αμφισεξουαλικότητα, είτε εξαιτίας δυσμενών επιρροών της σεξουαλικής ζωής, και που έτσι αποτελούν τις ορμικές δυνάμεις για τον σχηματισμό όλων των ψυχονευρωτικών συμπτωμάτων.⁶⁵⁶ Μόνο με την εισαγωγή αυτών των σεξουαλικών δυνάμεων μπορούμε να κλείσουμε τα κενά που παρουσιάζει ακόμη η θεωρία της απώθησης. Θα αφήσω ανοικτό το ζήτημα αν η θέση για τη σεξουαλικότητα και την παιδική ηλικία μπορούν να ισχύσουν και στη θεωρία του ονείρου· θα αφήσω την τελευταία σε αυτό το σημείο ημιτελή, διότι ήδη με την παραδοχή πως η ονειρική επιθυμία προέρχεται κάθε φορά από το ασυνείδητο προχώρησα ένα βήμα πέρα από αυτό που μπορεί να αποδειχθεί.⁶⁵⁷ Επίσης δεν θα εξετάσω πια σε τι συνίσταται η διαφορά στη δράση των ψυχικών δυνάμεων μεταξύ της ονειροπλασίας και του σχηματισμού των υστερικών συμπτωμάτων, αφού μας λείπουν οι ακριβείς γνώσεις για ένα από τα δύο σκέλη της σύγκρισης. Σε ένα άλλο σημείο αποδίδω όμως σημασία και σπεύδω να ομολογήσω ότι εξαιτίας αυτού του σημείου συμπεριέλαβα εδώ όλες τις παρατηρήσεις για τα δύο ψυχικά συστήματα, τους τρόπους εργασίας τους και την απώθηση. Το ζήτημα δεν είναι αν συνέλαβα τα ψυχολογικά δεδομένα, για τα οποία γίνεται λόγος, κατά προσέγγιση σωστά ή — όπως είναι εύκολο να συμβεί, όταν πρόκειται για τόσο δύσκολα πράγματα — στραβά και με πολλά κε-

νά. Όσο και αν αλλάξει η ερμηνεία της ψυχικής λογοκρισίας, της άφογης ή ανώμαλης επεξεργασίας του ονειρικού περιεχομένου, παραμένει σε ισχύ το γεγονός ότι τέτοιες διεργασίες συμβαίνουν κατά την ονειροπλασία και ότι παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη αναλογία κυρίως προς τις διεργασίες που γνωρίσαμε στα υστερικά συμπτώματα. Το όνειρο βέβαια δεν είναι παθολογικό φαινόμενο· δεν προϋποθέτει τη διαταραχή της ψυχικής ισορροπίας· δεν αφήνει πίσω του καμιά εξασθένηση των λειτουργικών ικανοτήτων. Το αντεπιχείρημα που διατυπώθηκε, ότι τα δικά μου όνειρα και αυτά των νευρωτικών ασθενών μου δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων για τα όνειρα των υγιών ανθρώπων, μπορεί ασφαλώς να απορριφθεί χωρίς σχολιασμό. Όταν λοιπόν από τα φαινόμενα βγάζουμε συμπεράσματα για τις κινητήριες δυνάμεις τους, αναγνωρίζουμε ότι ο ψυχικός μηχανισμός, που χρησιμοποιεί η νεύρωση, δεν πρέπει πρώτα να δημιουργηθεί από μια νοσηρή διαταραχή που προσβάλλει την ψυχική ζωή, αλλά βρίσκεται ήδη έτοιμος στην κανονική δομή του ψυχικού μηχανισμού. Τα δύο ψυχικά συστήματα, η μεταβατική λογοκρισία ανάμεσά τους, η παρακώλυση και επικάλυψη της μιας δραστηριότητας από την άλλη, οι σχέσεις των δύο προς τη συνείδηση — ή ό,τι στη θέση τους θα μπορούσε να προσφέρει μια ορθότερη ερμηνεία των πραγματικών δεδομένων —, όλα αυτά ανήκουν στο κανονικό οικοδόμημα του ψυχικού μας μηχανισμού, και το όνειρο μας δείχνει έναν από τους δρόμους που οδηγούν στη γνώση της δομής του. Αν θέλουμε να αρκεσθούμε σε μια μικρή, πλήρως εγγυημένη αύξηση των γνώσεων, θα πούμε ότι το όνειρο μας αποδεικνύει ότι το καταπιεσμένο εξακολουθεί και στον ομαλό άνθρωπο να υφίσταται και παραμένει ικανό να επιτελεί ψυχικές λειτουργίες. Το ίδιο το όνειρο είναι μία από τις εκδηλώσεις αυτού του καταπιεσμένου, σύμφωνα με τη θεωρία μάλιστα σε όλες τις περιπτώσεις, ενώ σύμφωνα με την απτή πείρα τουλάχιστον σε μεγάλο ποσοστό, που παρουσιάζει τα εμφανή χαρακτηριστικά της ζωής του ονείρου με τη μεγαλύτερη σαφήνεια. Το ψυχικά καταπιεσμένο, που στην άγρυπνη ζωή λόγω της αντιτιθέμενης απάλειψης των αντιφάσεων δεν αφέθηκε να εκφρασθεί και αποκόπηκε από την εσωτερική αντίληψη, στη νυχτερινή ζωή και υπό την κυριαρχία των σχηματισμών συμβιβασμού βρίσκει μέσα και τρόπους για να επιβληθεί στη συνείδηση.

«Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.»⁶⁵⁸

Η ερμηνεία των ονείρων είναι όμως η βασιλική οδός της γνώσης του ασυνείδητου στην ψυχική ζωή.

Ακολουθώντας την ανάλυση του ονείρου μπορούμε να φωτίσουμε

ώς ένα σημείο τη σύνθεση αυτού του πιο θαυμαστού και πιο μυστηριώδους μηχανισμού, μολονότι βέβαια μόνον ως ένα σημείο, αλλά έτσι έγινε η αρχή, ώστε ξεκινώντας από άλλα μορφώματα – που πρέπει να αποκληθούν παθολογικά – να προχωρήσουμε περισσότερο στην ανατομή του. Διότι η ασθένεια – τουλάχιστον αυτή που δικαιολογημένα λέγεται λειτουργική – δεν προϋποθέτει την καταστροφή αυτού του μηχανισμού, τη δημιουργία νέων διασπάσεων στο εσωτερικό του· πρέπει να εξηγηθεί δυναμικά, με την ενίσχυση και εξασθένηση των συντελεστών της σύνθετης δράσης, όπου κατά τη διάρκεια της κανονικής λειτουργίας πολλές κινήσεις μένουν κρυμμένες. Σε άλλο σημείο θα μπορούσαμε να δείξουμε πώς η σύνθεση του μηχανισμού από τις δύο αρχές επιτρέπει μια εκλέπτυνση και της κανονικής λειτουργίας, κάτι που θα ήταν αδύνατο για μία και μόνο.⁶⁵⁹

Αρχή ευερίστησης
Αρχή δυναμικότητας ?

Αρχή
Αιτιότητας

ΤΟ ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΟ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Αν κοιτάξουμε προσεκτικότερα, θα δούμε ότι δεν είναι η ύπαρξη δύο συστημάτων κοντά στο κινητικό άκρο του μηχανισμού, αλλά δύο διαφορετικών διεργασιών ή τύπων ροής της διέγερσης, στην παραδοχή των οποίων μας οδήγησαν οι ψυχολογικές αναλύσεις των προηγούμενων κεφαλαίων. Θα μας ήταν αδιάφορο, διότι πρέπει να είμαστε πάντοτε έτοιμοι να εγκαταλείψουμε τις βοηθητικές μας παραστάσεις, αν πιστεύουμε πως είμαστε σε θέση να τις αντικαταστήσουμε με κάτι άλλο που προσεγγίζει περισσότερο την άγνωστη πραγματικότητα. Ας προσπαθήσουμε τώρα να διορθώσουμε μερικές παρεξηγήσιμες απόψεις, που δημιουργήθηκαν από το γεγονός ότι θεωρούσαμε τα δύο συστήματα με στενότατη έννοια ως δύο τύπους μέσα στον ψυχικό μηχανισμό και που καταστάλαξαν στις εκφράσεις «απόληση» και «εισχώρηση». Όταν λοιπόν λέμε πως μια ασυνείδητη σκέψη επιδιώκει να περάσει στο προσυνειδητό και από εκεί να εισχωρήσει στη συνείδηση, δεν εννοούμε ότι πρέπει να σχηματισθεί μια δεύτερη σκέψη σε ένα νέο σημείο, κάτι σαν μεταγραφή, πλάι στην οποία το πρωτότυπο εξακολουθεί να υπάρχει· αλλά και από την εισχώρηση στη συνείδηση θέλουμε να αφαιρέσουμε προσεκτικά κάθε ιδέα αλλαγής τύπου. Όταν λέμε ότι μια προσυνειδητή ιδέα απωθείται και στη συνέχεια γίνεται δεκτή από το ασυνείδητο, αυτές οι εικόνες, που είναι παρμένες από τον κύκλο παραστάσεων του αγώνα για την κατάκτηση εδαφών, δεν πρέπει να μας παρασύρουν να δεχθούμε ότι πράγματι μια διάταξη δυνάμεων διαλύεται στον ένα ψυχικό τύπο και αντικαθίσταται από μια νέα στον άλλον. Στη θέση αυτών των παρομοιώσεων βάζουμε αυτό που φαίνεται να ανταποκρίνεται καλύτερα στην πραγματική κατάσταση, ότι μια ενεργειακή κάθεξη καταλαμβάνει μια ορισμένη διάταξη ή αποσύρεται από αυτή, οπότε το ψυχικό μόρφωμα περιέρχεται στην ηγεμονία μιας αρχής ή αποσπάται από αυτή. Εδώ αντικαθιστούμε έναν τοπολογικό τρόπο παράστασης με έναν δυναμικό, δεν μετακινείται το ψυχικό μόρφωμα, αλλά η εννεύρωσή του.⁶⁶⁰

Και όμως θεωρώ σκόπιμο και δικαιολογημένο να τηρήσω την παραστατική εικόνα των δύο συστημάτων. Θα αποφύγουμε κάθε κατάχρηση αυτών των τρόπων παράστασης, αν θυμηθούμε ότι παραστάσεις, ιδέες, ψυχικά μορφώματα γενικά δεν επιτρέπεται να εντοπίζονται σε οργανικά στοιχεία του νευρικού συστήματος, αλλά τρόπον τινά ανάμεσα σε αυτά, όπου τα αντίστοιχα είναι οι αντιστάσεις και οι διανοίξεις διόδων. Ότι μπορεί να γίνει αντικείμενο της εσωτερι-

κής μας αντίστασης, έχει *δυνητικό* χαρακτήρα, όπως η εικόνα στο τηλεσκόπιο, που σχηματίζεται από τη δίοδο των φωτεινών ακτίνων. Τα συστήματα όμως, που δεν είναι κάτι ψυχικό και ποτέ δεν είναι προσιτά στην ψυχική μας αντίληψη, μπορούμε να τα συλλάβουμε σαν όμοια με τους φακούς του τηλεσκοπίου, οι οποίοι σχεδιάζουν την εικόνα. Στην προέκταση αυτής της παρομοίωσης η λογοκρισία μεταξύ δύο συστημάτων θα μπορούσε να αντιστοιχεί στη θλάση των ακτίνων κατά τη μετάβαση σε έναν νέο φορέα διεργασιών.

Ός τώρα ασκήσαμε την ψυχολογία με δική μας ευθύνη· είναι καιρός να αναζητήσουμε τις θεωρητικές αντιλήψεις που επικρατούν στη σημερινή ψυχολογία και να εξετάσουμε τη σχέση τους προς τις δικές μας θέσεις. Το ζήτημα του ασυνείδητου στην ψυχολογία δεν είναι, σύμφωνα με τη θαρραλέα ρήση του Lipps (1897), τόσο ένα ψυχολογικό ζήτημα όσο κυρίως το ζήτημα της ψυχολογίας. Όσο ακόμη η ψυχολογία εκκαθάριζε αυτό το ζήτημα με τη λεκτική εξήγηση ότι το «ψυχικό» είναι ακριβώς το «συνειδητό» και ότι «ασυνείδητες ψυχικές διεργασίες» είναι απτή παραδοξολογία, αποκλειόταν κάθε ψυχολογική αξιοποίηση των διαπιστώσεων που μπορούσε να κάνει ένας γιατρός παρατηρώντας ανώμαλες ψυχικές καταστάσεις. Μόνο τότε συναντώνται ο γιατρός και ο φιλόσοφος, όταν και οι δύο αναγνωρίζουν ότι οι ασυνείδητες ψυχικές διεργασίες είναι «η ενδεδειγμένη και δικαιολογημένη έκφραση ενός βέβαιου γεγονότος». Ο γιατρός δεν μπορεί παρά σηκώνοντας τους ώμους να απορρίψει τη διαβεβαίωση «ότι η συνείδηση είναι το απαραίτητο χαρακτηριστικό του ψυχικού» και ίσως, αν ο σεβασμός του προς τα λεγόμενα από τους φιλοσόφους είναι ακόμη αρκετά μεγάλος, να υποθέσει ότι αυτοί δεν πραγματεύονται το ίδιο αντικείμενο και δεν ασκούν την ίδια επιστήμη. Διότι μία και μόνο ευφυής διαπίστωση σχετικά με την ψυχική ζωή ενός νευρωτικού, η ανάλυση ενός και μόνο ονείρου είναι αρκετές για να του επιβάλουν την ατράνταχτη πεποίθηση ότι και οι πιο πολύπλοκες και πιο άσφογες νοητικές διεργασίες, στις οποίες δεν θα αρνηθεί κανείς την ονομασία ψυχικές διεργασίες, μπορούν να γίνουν χωρίς να διεγείρουν τη συνείδηση.⁶⁶¹ Ο γιατρός βέβαια δεν λαμβάνει γνώση αυτών των ασυνείδητων διεργασιών, αν αυτές δεν επενεργήσουν πρώτα στη συνείδηση με τρόπο που να επιτρέπει μια ανακοίνωση ή παρατήρηση. Όμως αυτή η επενέργεια στη συνείδηση μπορεί να έχει έναν ψυχικό χαρακτήρα εντελώς διαφορετικό από την ασυνείδητη διεργασία, οπότε η εσωτερική αντίληψη είναι αδύνατο να αναγνωρίσει τη μια ως υποκατάστατο της άλλης. Ο γιατρός πρέπει να διατηρήσει το δικαίωμα να προχωρήσει με μια συμπερασματική διαδικασία από την επενέργεια πάνω στη συνείδηση προς

την ασυνείδητη ψυχική διεργασία· σε αυτή την πορεία διαπιστώνει ότι η επενέργεια στη συνείδηση δεν είναι παρά μια μακρινή ψυχική επίδραση της ασυνείδητης διεργασίας και ότι η τελευταία δεν έχει συνειδητοποιηθεί σαν τέτοια, επιπλέον δε ότι αυτή υπήρχε και δρούσε, χωρίς με οποιονδήποτε τρόπο να αποκαλύπτεται στη συνείδηση.

Η παραίτηση από την υπερτίμηση του χαρακτήρα της συνείδησης γίνεται απαραίτητη πρωταρχική προϋπόθεση για κάθε ορθή κατανόηση της δομής του ψυχικού. Το ασυνείδητο πρέπει σύμφωνα με τα λόγια του Lipps [1897, 146 κ.ε.] να γίνει δεκτό ως γενική βάση της ψυχικής ζωής. Το ασυνείδητο είναι ο μεγαλύτερος κύκλος, που περικλείνει μέσα του τον μικρότερο του συνειδητού· καθετί συνειδητό έχει ένα προγενέστερο ασυνείδητο στάδιο, ενώ το ασυνείδητο μπορεί να σταματήσει σε αυτό το στάδιο και όμως δικαιούται να του αποδοθεί η συνολική αξία μιας ψυχικής λειτουργίας. Το ασυνείδητο είναι ουσιαστικά το πραγματικό ψυχικό, ενώ η εσωτερική του φύση μας είναι τόσο άγνωστη όσο και το πραγματικό του εξωτερικού κόσμου· μας αποκαλύπτεται τόσο ατελώς μέσα από τα δεδομένα της συνείδησης όσο και ο εξωτερικός κόσμος μέσα από τις πληροφορίες των αισθητήριων οργάνων μας.

Αν η παλαιά αντίθεση της συνειδητής και της ονειρικής ζωής υποβαθμίζεται με την απόδοση της πρέπουσας θέσης στο ασυνείδητο ψυχικό, εκλείπουν πολλά από τα ονειρικά προβλήματα που απασχολούσαν εντατικά τους παλαιότερους συγγραφείς. Αρκετές λειτουργίες, των οποίων η επιτέλεση στο όνειρο μπορούσε να προκαλεί έκπληξη, τώρα δεν πρέπει να καταλογίζονται πια στο όνειρο, αλλά στην ασυνείδητη σκέψη, που εργάζεται και την ημέρα. Αν το όνειρο, σύμφωνα με τον Scherner [βλέπε μέρος I, κεφ. Z, τέλος], φαίνεται πως παίζει με τη συμβολική παράσταση του σώματος, εμείς γνωρίζουμε ότι αυτό είναι το έργο ασυνείδητων φαντασιώσεων, οι οποίες ίσως ενδίδουν σε σεξουαλικές παρορμήσεις· άλλωστε δεν εκδηλώνονται μόνο στο όνειρο, αλλά και στις υστερικές φοβίες και σε άλλα συμπτώματα. Αν το όνειρο συνεχίζει και αποπερατώνει εργασίες της ημέρας και ακόμη φέρνει στο φως πολύτιμες ιδέες, εμείς πρέπει απλώς να αφαιρέσουμε από αυτό την ονειρική μεταμφίεση ως επίδοση της εργασίας του ονείρου και ως σήμα της βοήθειας που παρέχουν οι σκοτεινές δυνάμεις από τα βάθη της ψυχής (βλέπε τον διάβολο στο όνειρο με τη σονάτα του Tartini⁶⁶²). Η ίδια η πνευματική λειτουργία ανήκει στις ίδιες ψυχικές δυνάμεις, που την ημέρα την επιτελούν ολόκληρη. Ίσως τείνουμε σε πολύ μεγάλο βαθμό να υπερτιμούμε τον συνειδητό χαρακτήρα και της πνευματικής και καλλιτεχνικής παραγωγής. Από τις ανακοινώσεις μερικών πολύ παραγωγικών ανθρώπων, όπως ο Goethe και ο Helmholtz, μαθαίνουμε όμως

μάλλον ότι το ουσιώδες και νέο στις δημιουργίες τους το εμπνεύσθηκαν ενείδει ξαφνικών ιδεών και περιήλθε σχεδόν έτοιμο στην αντίληψή τους. Η συνδρομή της συνειδητής δραστηριότητας σε άλλες περιπτώσεις έντασης όλων των πνευματικών δυνάμεων δεν παρουσιάζει τίποτε το παράξενο, αλλά η συνειδητή δραστηριότητα κάνει κατάχρηση του προνομίου της, όταν σκεπάζει όλες τις άλλες που συμπράττουν.

Δεν αξίζει ίσως τον κόπο να πραγματευθεί κανείς την ιστορική σημασία των ονείρων ως ιδιαίτερο θέμα. Όταν π.χ. ένας φύλαρχος παρακινήθηκε από ένα όνειρο να αναλάβει ένα τολμηρό εγχείρημα, που μετέβαλε τον ρου της ιστορίας, το νέο πρόβλημα τίθεται μόνον ενόσω το όνειρο αντιπαρατίθεται σαν ξένη δύναμη σε άλλες πιο γνώριμες ψυχικές δυνάμεις, όχι όμως όταν το βλέπουμε σαν μια μορφή έκφρασης εκείνων των παρορμήσεων, που την ημέρα τις βάραινε μια αντίσταση και που τη νύχτα μπορούσαν να αντλήσουν ενίσχυση από βαθύτερες πηγές διεγέρσεων.⁶⁶³ Η εκτίμηση όμως των αρχαίων λαών προς το όνειρο είναι θεμελιωμένη σε μια σωστή ψυχολογική διαίσθηση και εκφράζει τον σεβασμό τους για το αδάμαστο και ακατάλυτο στην ανθρώπινη ψυχή, το δαιμονικό, που προσφέρει την ονειρική επιθυμία και που το ξαναβρίσκουμε στο ασυνείδητό μας.

Λέω επίτηδες «στο ασυνείδητό μας», διότι αυτό που εμείς αποκαλούμε έτσι δεν ταυτίζεται με το ασυνείδητο των φιλοσόφων ούτε με το ασυνείδητο στον Lipps. Εκεί σημαίνει απλώς την αντίθεση προς το συνειδητό. Το γεγονός ότι εκτός από τις συνειδητές διεργασίες υπάρχουν και ασυνείδητες ψυχικές διεργασίες είναι κάτι που αμφισβητείται έντονα, αλλά και υποστηρίζεται θερμά. Από τον Lipps ακούμε την ευρύτερη πρόταση ότι όλο το ψυχικό υπάρχει σε ασυνείδητη μορφή, ενώ ένα μέρος από αυτό το συναντούμε και ως συνειδητό. Δεν ανατρέξαμε όμως στα φαινόμενα του ονείρου και των υστερικών συμπτωμάτων για να αποδείξουμε αυτή την πρόταση· για την αναμφισβήτητη πιστοποίησή του αρκεί μόνο να παρατηρήσουμε την κανονική ζωή της ημέρας. Το νέο στοιχείο που μας δίδαξε η ανάλυση των ψυχοπαθολογικών μορφωμάτων και του πρώτου ήδη μέλους τους, των ονείρων, συνίσταται στο γεγονός ότι το ασυνείδητο — δηλαδή το ψυχικό — εμφανίζεται ως λειτουργία δύο χωριστών συστημάτων και σαν τέτοια εμφανίζεται ήδη στην κανονική ψυχική ζωή. Υπάρχουν λοιπόν *δύο ειδών ασυνείδητα*, μια διάκριση που δεν κάνουν ακόμη οι ψυχολόγοι. Και τα δύο είναι ασυνείδητα υπό την έννοια της ψυχολογίας· αλλά υπό τη δική μας το ένα, που εμείς το αποκαλούμε *Ασν*, είναι και *ανίκανο να εισχωρήσει στη συνείδηση*,

ενώ στο άλλο, το *Πσν*, δίνουμε αυτό το όνομα, επειδή οι διεγέρσεις του, έστω υπό την τήρηση ορισμένων κανόνων, ίσως μόνον αν περάσουν από μια νέα λογοκρισία, οπωσδήποτε όμως χωρίς να λάβουν υπόψη το σύστημα *Ασν*, μπορούν να φθάσουν στη συνείδηση. Το γεγονός ότι οι διεγέρσεις πρέπει, για να έλθουν στη συνείδηση, να ακολουθήσουν μια πάγια σειρά σταθμών, μια ιεραρχία βαθμών, όπως μας αποκαλύφθηκε από τη μεταβολή που υπέστησαν από τη λογοκρισία, μας παρακίνησε να χρησιμοποιήσουμε μια παρομοίωση από τον χώρο. Περιγράψαμε τις σχέσεις των δύο συστημάτων μεταξύ τους και προς τη συνείδηση λέγοντας ότι το σύστημα *Πσν* βρίσκεται σαν προκάλυμμα μεταξύ του συστήματος *Ασν* και της συνείδησης. Το σύστημα *Πσν* δεν φράζει μόνο την πρόσβαση προς τη συνείδηση, αλλά ελέγχει και την πρόσβαση προς την ηθελημένη κινητικότητα και έχει τη δυνατότητα να εκπέμπει μια κινητή ενέργεια κάθεξης, ένα μέρος της οποίας μας είναι γνώσιμο με τη μορφή της προσοχής. [Βλέπε πιο πάνω, κεφ. Ε, αρχή].⁶⁶⁴

Πρέπει να αποστασιοποιηθούμε και από τη διάκριση μεταξύ *υπερσυνείδητου* και *υποσυνείδητου*, που έγινε πολύ προσφιλής ιδιαίτερα στη νεότερη βιβλιογραφία των ψυχονευρώσεων, διότι αυτή ακριβώς μοιάζει να τονίζει την εξίσωση του ψυχικού προς το συνειδητό.

Ποιόν ρόλο επιφυλάσσουμε λοιπόν στην άλλοτε παντοδύναμη συνείδηση, που υπερχάλυπτε τα πάντα; Κανέναν άλλον εκτός από αυτόν ενός αισθητηρίου οργάνου που αντιλαμβάνεται τις ψυχικές ποιότητες. Σύμφωνα με τη βασική ιδέα του σχήματός μας μπορούμε να συλλάβουμε αυτή την αντιληπτική λειτουργία της συνείδησης μόνον ως εγγενές έργο ενός ιδιαίτερου συστήματος, για το οποίο ενδείκνυται η συντομογραφία *Συν*. Αυτό το σύστημα το φανταζόμαστε, στα μηχανικά του χαρακτηριστικά, παρόμοιο με τα συστήματα αντίληψης *A*, δηλαδή διεγέρισμο από ποιότητες και ανίκανο να διατηρήσει τα ίχνη των μεταβολών, δηλαδή χωρίς μνήμη. Ο ψυχικός μηχανισμός, που είναι στραμμένος προς τόν εξωτερικό κόσμο με το αισθητήριο όργανο των συστημάτων *A*, είναι και αυτός εξωτερικός κόσμος για το αισθητήριο όργανο του *Συν*, η τελεολογική δικαιολόγηση του οποίου έγκειται σε αυτή τη σχέση. Η αρχή της ιεραρχικής πορείας που φαίνεται να διέπει τη δομή του μηχανισμού, εμφανίζεται και πάλι μπροστά μας. Το υλικό των διεγέρσεων συρρέει στο αισθητήριο όργανο *Συν* από δύο πλευρές, από το σύστημα *A*, του οποίου η διέγερση, που οφείλεται σε ποιότητες, ίσως περνάει από μια νέα επεξεργασία, ώσπου να γίνει συνειδητή αίσθηση, και από το εσωτερικό του ίδιου του μηχανισμού, οι ποσοτικές διεργασίες του οποίου

γίνονται αισθητές ως σειρά των ποιοτήτων της ηδονής και της δυσαρέσκειας, όταν αυτές οι ποιότητες έχουν φθάσει σε ορισμένες μεταβολές.

Οι φιλόσοφοι, που αντιλήφθηκαν ότι άψογοι και πολυσύνθετοι ειρμοί σκέψεων είναι εφικτοί και χωρίς την επέμβαση της συνείδησης, είδαν ότι είναι δύσκολο να αποδοθεί στη συνείδηση ειδική λειτουργία· τους φάνηκε σαν περιττό καθρέφτισμα της τέλει ψυχικής διεργασίας. Η αναλογία ανάμεσα στο σύστημα *Συν* και στα συστήματα αντίληψης μας βγάζει από αυτή την αμηχανία. Βλέπουμε ότι η αντίληψη μέσω των αισθητηρίων οργάνων μας έχει ως συνέπεια να προετοιμάζει σε μια κάθεξη προσοχής τους δρόμους μέσα από τους οποίους μεταδίδεται η ερχόμενη διέγερση των αισθητηρίων οργάνων· η ποιοτική διέγερση του συστήματος *A* χρησιμεύει στην κινητή ποσότητα μέσα στον ψυχικό μηχανισμό ως ρυθμιστής της ροής της. Την ίδια λειτουργία μπορούμε να αποδώσουμε στο επικάλυπτον αισθητήριο όργανο του συστήματος *Συν*. Καθώς αυτό αντιλαμβάνεται νέες ποιότητες, προσφέρει μια νέα συμβολή στην καθοδήγηση και στην πρόσφορη κατανομή των κινητών ποσοτήτων κάθεξης. Μέσω της αντίληψης της ηδονής και της δυσαρέσκειας επηρεάζει την πορεία των καθέξεων μέσα στον ψυχικό μηχανισμό, ο οποίος κατά τα άλλα εργάζεται ασυνείδητα και με τη βοήθεια μετατοπίσεων των ποσοτήτων. Είναι πιθανό ότι η αρχή της δυσαρέσκειας ρυθμίζει τις μεταθέσεις της κάθεξης κατ' αρχάς αυτόματα· είναι όμως επίσης πιθανό ότι η συνείδηση αυτών των ποιοτήτων προσθέτει μια δεύτερη και λεπτότερη ρύθμιση, η οποία μάλιστα μπορεί να αντιστέκεται στην πρώτη και τελειοποιεί την αποδοτικότητα του μηχανισμού καθιστώντας τον παρά την αρχική του προδιάθεση ικανόν να υποβάλλει σε κάθεξη και επεξεργασία ακόμη και ό,τι συναρτάται με την απελευθέρωση δυσαρέσκειας. Η ψυχολογία των νευρώσεων μας διδάσκει ότι σε αυτές τις ρυθμίσεις μέσω της ποιοτικής διέγερσης των αισθητηρίων οργάνων έχει επιφυλαχθεί ένας μεγάλος ρόλος κατά τη λειτουργική δραστηριότητα του μηχανισμού. Η αυτόματη κυριαρχία της πρωτογενούς αρχής της δυσαρέσκειας και ο σύστοιχος περιορισμός της λειτουργικότητας διακόπτονται από τις ευαίσθητες ρυθμίσεις, που είναι και αυτές αυτοματισμοί. Μαθαίνουμε ότι η απώθηση, η οποία, αρχικά χρήσιμη, καταλήγει παραταύτα σε επιβλαβή εγκατάλειψη της ανασταλτικής δραστηριότητας και του ψυχικού ελέγχου, εκτελείται πολύ ευκολότερα στην περίπτωση των αναμνήσεων παρά των αντιλήψεων, επειδή στις πρώτες η πρόσθετη κάθεξη από τη διέγερση των ψυχικών αισθητηρίων οργάνων κατ' ανάγκη εκλείπει. Όταν από το ένα μέρος μια σκέψη που πρέπει να αποκρουσθεί δεν συνειδητοποιείται, επειδή έχει υποβληθεί σε απώθηση, άλλες φορές

μπορεί να απωθηθεί, επειδή απουσιάστηκε για άλλους λόγους από την αντίληψη της συνείδησης. Αυτά αποτελούν υποδείξεις για θεραπευτική χρήση, όταν πρόκειται να ακυρωθούν απωθήσεις που έχουν πραγματοποιηθεί.

Η αξία του φαινομένου της υπερκάθεξης, το οποίο παράγεται από την ρυθμιστική επιρροή του αισθητηρίου οργάνου Συν στην κινητή ποσότητα, εξηγείται στο τελεολογικό πλαίσιο καλύτερα με τη δημιουργία μιας νέας σειράς ποιότητων, άρα με μια νέα ρύθμιση, που είναι το προνόμιο του ανθρώπου απέναντι στα ζώα. Οι νοητικές διαδικασίες καθ' εαυτές δεν διαθέτουν καμιά ποιότητα εκτός από τις δυσάρεστες ή ευχάριστες διεγέρσεις που τις συνοδεύουν, οι οποίες μάλιστα ως πιθανοί παράγοντες διαταραχής της σκέψης οφείλουν να περιορίζονται. Για να προσδώσουν σε αυτές μια ποιότητα, συνδέονται στον άνθρωπο με τις αναμνήσεις λέξεων, τα ποιοτικά υπολείμματα των οποίων αρκούν για να τραβήξουν την προσοχή της συνείδησης και από αυτή την τελευταία να προμηθεύσουν στη σκέψη μια νέα κινητή κάθεξη. [Βλέπε πιο πάνω, κεφ. Δ, αρχή, καθώς και σημ. 660].

Για να αποκτήσουμε μια γενική εικόνα της ποικιλομορφίας των προβλημάτων της συνείδησης, πρέπει πρώτα να ανατάμουμε τις υστερικές νοητικές διαδικασίες. Θα αποκτήσουμε τότε την εντύπωση ότι και το πέραςμα από το προσυνειδητό στην κάθεξη της συνείδησης συνδέεται με μια λογοκρισία όπως εκείνη μεταξύ *Ασν* και *Πσν*.⁶⁶⁵ Αλλά και αυτή η λογοκρισία αρχίζει να λειτουργεί μόνο μετά από ένα ορισμένο ποσοτικό όριο και έτσι της ξεφεύγουν οι λιγότερο έντονες σκέψεις. Όλες οι πιθανές περιπτώσεις φραγμού του δρόμου προς τη συνείδηση καθώς και διείσδυσης σε αυτή με περιορισμούς βρίσκονται συγκεντρωμένες στο πλαίσιο των ψυχονευρωτικών φαινομένων: παραπέμπουν όλες στη στενή και αμφίπλευρη συνάρτηση μεταξύ λογοκρισίας και συνείδησης. Θα κλείσω αυτές τις ψυχολογικές αναλύσεις με την ανακοίνωση δύο τέτοιων περιστατικών.

Ένα ιατρικό συμβούλιο με οδήγησε πέρυσι σε ένα έξυπνο κορίτσι με ατάραχο βλέμμα. Η εμφάνισή της είναι παράξενη· ενώ γενικά η ενδυμασία των γυναικών είναι φροντισμένη ως την τελευταία πτυχή, αυτή έχει μια κάλτσα κρεμασμένη και δύο κουμπιά της μπλούζας της ανοικτά. Παραπονιέται για πόνους στο ένα πόδι και, χωρίς να της ζητηθεί, απογυμνώνει μια γάμπα. Το κύριο παράπονό της όμως ήταν κατά λέξη: *Αισθάνεται σαν να υπάρχει μέσα στην κοιλιά της κάτι που κινείται πέρα-δώθε και τη συγκλονίζει ολόκληρη*. Μερικές φορές όλη της η κοιλιά γίνεται σαν *δύσκαμπτη*.⁶⁶⁶ Τότε ο συνάδελφός μου, που ήταν παρών, έστρεψε το βλέμμα του προς εμένα: βρίσκει

το παράπονό της σαφές. Μας παραξενεύει και τους δύο το γεγονός ότι η μητέρα της ασθενούς μένει ανυποψίαστη, τη στιγμή μάλιστα που πρέπει να βρέθηκε επανειλημμένα στην κατάσταση που περιγράφει το παιδί της. Το ίδιο το κορίτσι δεν έχει ιδέα τι σημαίνουν τα λόγια της, αλλιώς δεν θα τα εξέφερε. Εδώ στάθηκε δυνατόν να συσκοτισθεί η λογοκρισία με τέτοιον τρόπο, ώστε μια φαντασίωση, που συνήθως παραμένει στο προσυνειδητό, να περάσει σε αθώα μορφή, με τη μάσκα ενός παράπονου, στη συνείδηση.

Άλλο παράδειγμα: Αρχίζω μια ψυχαναλυτική θεραπεία με ένα δεκατετράχρονο αγόρι, που πάσχει από σπασμωδικό τικ, υστερικό εμετό, πονοκέφαλο κλπ., διαβεβαιώνοντάς το ότι κλείνοντας τα μάτια θα δει εικόνες ή θα του έλθουν ιδέες, που πρέπει να μου τις ανακοινώσει. Απαντά με εικόνες. Η τελευταία εντύπωση πριν από την επίσκεψη ξαναζει οπτικά στις αναμνήσεις του. Με τον θείο του είχε παίξει ένα επιτραπέζιο παιχνίδι και τώρα βλέπει μπροστά του το πινάκιο. Εξηγεί ποιές θέσεις είναι ευνοϊκές ή δυσμενείς, ποιές κινήσεις δεν πρέπει να κάνει. Ύστερα βλέπει πάνω στο πινάκιο ένα σιλέτο, αντικείμενο που κατέχει ο πατέρας του, αλλά η δική του φαντασία το τοποθετεί πάνω στο πινάκιο. Έπειτα βρίσκεται ένα δρεπάνι στο πινάκιο, ακολουθεί μια κόσσα, και τώρα αναδύεται η εικόνα ενός ηλικιωμένου αγρότη, που θερίζει με την κόσσα το χορτάρι μπροστά στο μακρινό σπίτι της πατρίδας του. Σε λίγες ημέρες κατάφερα να κατανοήσω αυτή τη σειρά εικόνων. Δυσάρεστες οικογενειακές καταστάσεις έφεραν το αγόρι σε αναστάτωση. Ένας σκληρός, οξύθυμος πατέρας, που ζούσε σε διχόνοια με τη μητέρα και τα παιδαγωγικά μέσα που χρησιμοποιούσε ήταν οι απειλές· ακολούθησε ο χωρισμός του πατέρα από την ήπια και τρυφερή μητέρα, έπειτα ο δεύτερος γάμος του πατέρα, ο οποίος κάποια στιγμή έφερε στο σπίτι μια νεαρή γυναίκα, που την παρουσίασε ως νέα μαμά. Σε λίγες ημέρες ξέσπασε η αρρώστια του δεκατετράχρονου αγοριού. Η καταπιεσμένη οργή κατά του πατέρα εκφράσθηκε με τους κατανοητούς υπαινιγμούς που συνθέτουν αυτές οι εικόνες. Επιβιώσεις της μυθολογίας πρόσφεραν το υλικό. Το δρεπάνι είναι το εργαλείο με το οποίο ο Ζευς ενούχισε τον πατέρα του, η κόσσα και η εικόνα του αγρότη παριστάνουν τον Κρόνο, τον βιαιοπραγή γέρο που τρώει τα παιδιά του και που ο Ζευς τον εκδικείται με τόσο μη παιδικό τρόπο. [Βλέπε σημ. 284]. Ο γάμος του πατέρα έδωσε στον γιό μια ευκαιρία να του ανταποδώσει τις μομφές και τις απειλές που είχε ακούσει κάποτε το παιδί, επειδή έπαιζε με τα γεννητικά του όργανα (το επιτραπέζιο παιχνίδι· οι απαγορευμένες κινήσεις· το σιλέτο, που είναι φονικό εργαλείο). Εδώ έχουμε μακρόχρονα απωθημένες αναμνήσεις και τα ασυνειδητοποιήτα παράγωγά τους, που μέσα από

τον ανοιγμένο πλάγιο δρόμο υπεισέρχονται στη συνείδηση ως φαινομενικά άνευ νοήματος εικόνες.

Έτσι λοιπόν τη θεωρητική αξία της ενασχόλησης με το όνειρο θα την αναζητούσα στις συμβολές στην ψυχολογική γνώση και στην προετοιμασία για την κατανόηση των ψυχονευρώσεων. Ποιός μπορεί να υποπτευθεί ποιά σημασία μπορεί να αποκτήσει μια συστηματική γνωριμία με τη δομή και τις λειτουργίες του ψυχικού μηχανισμού, αφού ακόμη και η σημερινή στάθμη των γνώσεών μας μας επιτρέπει να ασκούμε επιτυχή θεραπευτική επιρροή στις κατά βάση θεραπεύσιμες μορφές ψυχονευρώσεων; Και η πρακτική αξία αυτής της ενασχόλησης για την ψυχογνωσία, ακούω να ρωτούν, για την εύρεση των κρυμμένων γνωρισμάτων του χαρακτήρα του ανθρώπου; Μήπως οι ασυνείδητες παρορμήσεις, που εκδηλώνει το όνειρο, δεν έχουν την αξία αντικειμενικά πραγματικών δυνάμεων στην ψυχική ζωή; Πρέπει να θεωρηθεί μικρή η ηθική σημασία των καταπιεσμένων επιθυμιών, οι οποίες, όπως δημιουργούν όνειρα, μια μέρα θα δημιουργήσουν και κάτι άλλο;

Δεν αισθάνομαι αρμόδιος να απαντήσω σε αυτά τα ερωτήματα. Η σκέψη μου δεν παρακολούθησε περισσότερο αυτή την πλευρά του προβλήματος των ονείρων. Πιστεύω μόνον ότι ο αυτοκράτορας της Ρώμης είχε οπωσδήποτε άδικο, όταν έδωσε την εντολή να εκτελέσουν έναν υποτελή, επειδή ονειρεύθηκε πως σκότωσε τον ανώτατο άρχοντα. [Βλέπε μέρος I, κεφ. ΣΤ, αρχή]. Έπρεπε πρώτα να ενδιαφερθεί για τη σημασία αυτού του ονείρου· πιθανότατα δεν ήταν αυτό που έδειχνε. Αλλά ακόμη και αν ένα όνειρο άλλου περιεχομένου είχε τη σημασία ενός τέτοιου εγκλήματος σε βάρος του αυτοκράτορα, θα ήταν πρόπον να σκεφθεί τη ρήση του Πλάτωνα, ότι ο ενάρετος αρκείται να ονειρεύεται απλώς αυτά που ο κακός πράττει στη ζωή. Νομίζω λοιπόν ότι το καλύτερο είναι να αφεθούν τα όνειρα ελεύθερα. Αν οι ασυνείδητες επιθυμίες μπορούν να θεωρηθούν πραγματικές, αυτό δεν μπορώ να το πω. Πρέπει φυσικά να αρνηθούμε αυτόν τον πραγματικό χαρακτήρα σε όλες τις μεταβατικές και ενδιάμεσες σκέψεις. Όταν έχουμε μπροστά μας τις ασυνείδητες επιθυμίες, στις οποίες έχουμε αποδώσει την τελική και πιο αληθινή τους έκφραση, τότε πρέπει να πούμε ασφαλώς ότι η ψυχική πραγματικότητα είναι μια ιδιαίτερη μορφή ύπαρξης, που δεν πρέπει να συγχέεται με την υλική πραγματικότητα.⁶⁶⁷ Τότε φαίνεται αδικαιολόγητη η άρνηση των ανθρώπων να αναλάβουν την ευθύνη για την ανηθικότητα των ονείρων τους. Με την εκτίμηση του τρόπου λειτουργίας του ψυχικού μηχανισμού και τη διαλεύκανση της σχέσης μεταξύ συνειδητού και ασυνείδητου εξαφανίζεται κατά κανόνα το ηθικά

σκανδαλώδες της ζωής των ονείρων μας και των φαντασιώσεών μας.

«Τις σχέσεις με το παρόν (την πραγματικότητα), που μας κατέδειξε το όνειρο, θα θελήσουμε στη συνέχεια να τις αναζητήσουμε και στη συνείδηση και δεν πρέπει να απορούμε, αν το τέρας που είδαμε κάτω από τον μεγεθυντικό φακό της ανάλυσης το ξαναβρούμε ως εγχυματογενές ζώαριο». (H. Sachs [1912, 569]).

Για την πρακτική ανάγκη της εκτίμησης του ανθρώπινου χαρακτήρα αρκεί συνήθως η πράξη και το συνειδητά εκφραζόμενο φρόνημα. Προπάντων η πράξη αξίζει να τεθεί στην πρώτη γραμμή, διότι πολλές από τις παρορμήσεις που εισχωρούν στη συνείδηση αίρονται από πραγματικές δυνάμεις της ψυχικής ζωής ακόμη και πριν από την κατάληξή τους στην πράξη· συχνά μάλιστα δεν συναντούν στον δρόμο τους κανένα ψυχικό εμπόδιο, επειδή το ασυνείδητο είναι βέβαιο για την παρακώλυσή τους από άλλες δυνάμεις. Παραμένει πάντως ενδιαφέρον να γνωρίσουμε το πολυσκαλισμένο έδαφος, πάνω στο οποίο υψώνονται περήφανες οι αρετές μας. Η πολύπλοκη υφή ενός ανθρώπινου χαρακτήρα, η οποία κινείται δυναμικά προς όλες τις κατευθύνσεις, πολύ σπάνια χωράει σε μια απλή διαζευκτική πρόταση, όπως θα το ήθελε η απαρχαιωμένη μας ηθική διδασκαλία.⁶⁶⁸

Και η αξία του ονείρου για τη γνώση του μέλλοντος; Γι' αυτό φυσικά δεν μπορεί να γίνει λόγος. [Βλέπε σημ. 14 καθώς και την σχετική παράγραφο στο μέρος I, αρχή]. Αντ' αυτού θα θέλαμε να πούμε: για τη γνώση του παρελθόντος. Διότι από κάθε άποψη το όνειρο προέρχεται από το παρελθόν. Βέβαια και η παλαιά δοξασία, ότι το όνειρο μας δείχνει το μέλλον, μπορεί να έχει μια δόση αλήθειας. Καθώς το όνειρο μας παρουσιάζει μια επιθυμία ως εκπληρωμένη, μας οδηγεί οπωσδήποτε στο μέλλον· αλλά αυτό το μέλλον, που ο ονειρευόμενος το εκλαμβάνει ως παρόν, είναι διαμορφωμένο από την ακατάλυτη επιθυμία ως ομοίωμα εκείνου του παρελθόντος.

1. [Ο πατέρας του Freud είχε πεθάνει το 1896. Παρατηρήσεις για τα συναισθήματα που διακατείχαν τότε τον Freud βρίσκονται στην επιστολή του προς τον Fliess της 2ας Νοεμβρίου 1896 (Freud, 1950a, επιστολή 50)].
2. [*Προσθήκη 1914:*] Οι αγκύλες εγκαταλείφθηκαν πάλι στις επόμενες εκδόσεις [μετά την τέταρτη έκδοση].
3. [Κυκλοφόρησε το 1934. Εκτός από τις αναφερόμενες σε αυτούς τους προλόγους μεταφράσεις, στις μέρες του Freud κυκλοφόρησαν μια ρωσική το 1913, μια ιαπωνική το 1930, και μία τσεχική έκδοση το 1938].
4. [Über Psychoanalyse, 1910a].
5. [Αυτή όπως και η επόμενη παράγραφος προστέθηκαν το 1914].
6. [*Προσθήκη 1914:*] Αυτές οι παρατηρήσεις ακολουθούν την προσεγμένη παρουσίαση του Büchschütz (1868).
7. [Von der Traumdeutung, κεφ. 2, γερμανική μετάφραση του H. Bender, 1855-97, σελ. 73, και Über Träume und Traumdeutung, κεφ. 3, στο ίδιο, σελ. 69]. (Τα δύο βιβλία του Αριστοτέλη είναι *Περί ένυπνίων* και *Περί τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς*. Σ.τ.μ.).
8. [Von der Traumdeutung, κεφ. 1, στο ίδιο, σελ. 72].
9. [*Προσθήκη 1914:*] Τη σχέση του ονείρου προς τις ασθένειες πραγματεύεται ο Έλληνας γιατρός Ιπποκράτης σε ένα κεφάλαιο του περίφημου έργου του. (Στο *Περί ἀρχαίης ἰητρικῆς*. Σ.τ.μ.).
10. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε ως υποσημείωση το 1911 και ενσωματώθηκε στο κείμενο το 1914].
11. Μία από τις έννοιες της λέξης *χρηματισμός*, ιδίως στην όψιμη αρχαιότητα, ήταν: *χρησμός*, *θεία εντολή*. (Σ.τ.μ.)
12. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1914].
13. [*Προσθήκη 1914:*] Για τη μεταγενέστερη τύχη της ερμηνείας του ονείρου στον μεσαίωνα βλέπε Diepgen (1912) και τις ειδικές μελέτες του M. Förster (1910 και 1911), Gotthard (1912) κ.ά. Την ερμηνεία των ονείρων στους Εβραίους πραγματεύονται ο Almoli (1848), ο Amram (1901), ο Löwinger (1908) καθώς πρόσφατα και ο Lauer (1913), ο οποίος λαμβάνει υπόψη του την ψυχαναλυτική άποψη. Πληροφορίες για την ερμηνεία των ονείρων στους Άραβες μεταδίδουν ο Drexl (1909), ο F. Schwarz (1913) και ο ιεραπόστολος T'finkdji (1913), στους Ιάπωνες ο Miura (1906) και ο Iwaya (1902), στους Κινέζους ο Secker (1909-10) και στους Ινδούς ο Negelein (1912).
14. [Ο Friedrich Schelling υπήρξε ο κυριότερος εκπρόσωπος της πανθειστικής «φιλοσοφίας της φύσης», η οποία στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν δημοφιλής στη Γερμανία. Ο Freud επανήλθε πολλές φορές στο ζήτημα της αποκρυφιστικής σημασίας των ονείρων. Βλέπε ιδιαίτερα *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, 1933a (30ή παράδοση)].
15. [Αυτή η πρόταση προστέθηκε το 1914].
16. «Ονειρευόμαστε γι' αυτά που είδαμε, είπαμε, ποθήσαμε ή κάναμε».
17. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1914].
18. [«Σε όποια δουλειά αφοσιώνεται κανείς με τον μεγαλύτερο ζήλο ή σε όποια πράγματα έχουμε επιμείνει περισσότερο και ο νους μας έκανε τις μεγαλύτερες προσπάθειες, αυτά ακριβώς ξαναεμφανίζονται και στο όνειρό μας. Οι νομοδιδάσκαλοι κάνουν δίκες και συντάσσουν νόμους· οι στρατηγοί ετοιμάζουν τον στρατό για μάχες... κλπ.»].

19. «Προπάντων όμως ανακινούνται και σαλεύουν στις ψυχές τα κατάλοιπα των πραγμάτων που άγρυπνοι σκεφθήκαμε και κάναμε». Αναφέρεται από τον G. H. Moser στο *Von der Weissagung*, βιβλίο II, 67.

20. [*Προσθήκη 1914:*] Ο Vaschide (1911) ισχυρίζεται επίσης ότι έχει παρατηρηθεί συχνά να μιλάει κανείς ξένες γλώσσες πιο άνετα και πιο καθαρά στο όνειρο παρά στην αγρύπνια.

21. [Αυτή και η επόμενη παράγραφος προστέθηκαν το 1914].

22. [Η τελευταία πρόταση μετά το κόμμα προστέθηκε το 1909, περιέχεται σε όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις μέχρι το 1922, ύστερα όμως παραλείφθηκε].

23. «Τα βαθιά συναισθήματα της άγρυπνης ζωής, τα ερωτήματα και τα προβλήματα στα οποία κατανέμουμε την κύρια εθελούσια πνευματική ενεργητικότητά μας, δεν είναι εκείνα που συνήθως παρουσιάζονται αμέσως στην ονειρική συνείδηση! Όσον αφορά το άμεσο παρελθόν, τις πιο πολλές φορές επανεμφανίζονται στα όνειρά μας οι επουσιώδεις, τυχαίες, “ξεχασμένες” εντυπώσεις της καθημερινής ζωής. Οι ψυχικές δραστηριότητες που αγρυπνούν εντονότερα είναι αυτές που κοιμούνται βαθύτερα».

24. «Ότι κάθε εντύπωση, ακόμη και η πιο ασήμαντη, αφήνει ένα αναλλοίωτο ίχνος, επ’ άπειρον κατάλληλο να επανέλθει στο φως».

25. [*Προσθήκη 1909:*] Βάσει μεταγενέστερων εμπειριών προσθέτω ότι δεν είναι τόσο σπάνιο το φαινόμενο στα όνειρα να επαναλαμβάνονται αθώες και ασήμαντες λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής, όπως ετοιμασία της βαλίτσας, μαγείρεμα στην κουζίνα και άλλα παρόμοια. Σε αυτές τις περιπτώσεις όμως το ίδιο το άτομο δεν τονίζει τον χαρακτήρα της ανάμνησης, αλλά το στοιχείο της «πραγματικότητας». «Όλα αυτά τα έκανα πραγματικά εκείνη την ημέρα».

26. Εννοεί τις μάχες του Ιουνίου, όταν οι εργάτες έστησαν οδοφράγματα στο Παρίσι επιχειρώντας την πρώτη σοσιαλιστική εξέγερση στην Ευρώπη, η οποία όμως πνίγηκε στο αίμα. (Σ.τ.μ.)

27. Πρόκειται για τον Ιταλό χημικό Giovanni Maria Farina (1685-1766), ο οποίος εγκαταστάθηκε στην Κολωνία της Γερμανίας, όπου παρασκεύαζε τη γνωστή κολώνια eau de Cologne. (Σ.τ.μ.)

28. *Chauffeurs* αποκαλούσαν [κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης] τις σπείρες ληστών στη Vendée που χρησιμοποιούσαν αυτή τη μέθοδο βασανισμού.

29. Το «ω, ναι» στα γερμανικά είναι «oh, ja»· η υποτιθέμενη κραυγή της τάξης «orja» είναι σχεδόν ομόηχη με αυτό και παρώνυμο του επόμενου «eurjo» (όριγιο)· έτσι κλιμακωτά αναδύεται στην ακοή του ονειρευόμενου εκείνο το τελικό «Feuerjo», που είναι η συμβατική κραυγή σε περιπτώσεις πυρκαγιάς. (Σ.τ.μ.)

30. «Μια οποιαδήποτε συγγένεια, η οποία όμως δεν είναι μοναδική και αποκλειστική».

31. [*Προσθήκη 1911:*] Γιγαντιαίοι άνθρωποι στο όνειρο υποβάλλουν την υπόθεση ότι πρόκειται για σκηνή από την παιδική ηλικία του ονειρευόμενου. [*Προσθήκη 1925:*] Η παραπάνω ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία πρόκειται για αναμνήσεις από τα *Ταξίδια του Γκιούλιβερ*, είναι εξάλλου ένα καλό παράδειγμα ανεπίτρεπτης ερμηνείας. Ο ερμηνευτής ονείρων δεν θα έπρεπε να αφήσει το πνεύμα του να μπει στο παιγνίδι και έτσι να πάψει να στηρίζεται στους συνειρμούς του ονειρευόμενου.

32. [*Προσθήκη 1914:*] Εκτός από αυτή τη διαγνωστική αξιοποίηση των ονεί-

ρων (π.χ. στον Ιπποκράτη [βλέπε σημ. 9]) δεν πρέπει να ξεχνούμε και τη θεραπευτική τους σημασία στην αρχαιότητα.

Οι Έλληνες είχαν ονειρομαντεία, τα οποία συνήθως επισκέπτονταν ασθενείς που αναζητούσαν τη θεραπεία τους. Ο άρρωστος πήγαινε στον ναό του Απόλλωνα ή του Ασκληπιού, όπου τον υπέβαλλαν σε διάφορες διαδικασίες, τον έλουαν, τον έτριβαν, τον κάπνιζαν, μεταφέροντάς τον έτσι σε κατάσταση έξαρσης, και τον απέθεταν μέσα στον ναό στην προβιά ενός θυσιασμένου κριαριού. Τον έπαιρνε ο ύπνος και ονειρευόταν γιατρικά, τα οποία εμφανίζονταν στη φυσική τους μορφή ή μεταμφιεσμένα σε σύμβολα και σε εικόνες, οπότε οι ιερείς έδιναν την ερμηνεία.

Περισσότερα για τα θεραπευτικά όνειρα των Ελλήνων στους Lehmann (1908, τόμ. 1, 74), Bouché-Leclercq (1879-1882), Hermann (1858, § 41, 262 κ.ε., και 1882, § 38, 356), Böttinger (1795, 163 κ.ε.), Lloyd (1877), Döllinger (1857, 130).

33. Κοινωνισθησία είναι η κοινή αίσθηση κάθε ανθρώπου για την ύπαρξή του στη ζωή, χωρίς την επίδραση των προσλαμβανόμενων από τον εξωτερικό κόσμο εντυπώσεων: έχει αποκληθεί και «έκτη αίσθηση». (Σ.τ.μ.)

34. [Μάλλον των «παραισθήσεων»].

35. [*Προσθήκη 1914:*] Περισσότερες παρατηρήσεις για τα πρακτικά των ονείρων αυτού του ερευνητή, που στο μεταξύ έχουν δημοσιευθεί σε δύο τόμους (1910 και 1912), βρίσκονται πιο κάτω [σημ. 249].

36. «Δεν υπάρχουν όνειρα απολύτως ψυχικής προέλευσης». «Οι σκέψεις των ονείρων μας μας έρχονται από έξω...».

37. [Τα θέματα αυτού του κεφαλαίου εξετάζονται και στο μέρος V, κεφ. Γ].

38. Έχουν παρατηρηθεί πολλές φορές όνειρα που περιοδικά επανέρχονται· βλέπε τη συλλογή του Chabaneix (1897). [Βλέπε μέρος V, κεφ. Β].

39. «Η παρακολούθηση των ονείρων έχει τις ιδιαίτερες δυσκολίες της και το μόνο μέσον να αποφύγει κανείς τα λάθη σε τέτοια ζητήματα είναι να μεταφέρει στο χαρτί χωρίς την παραμικρή καθυστέρηση αυτό που πρόκειται να εξετασθεί ή να παρατηρηθεί: διαφορετικά, το ξέχασμα, ολικό ή μερικό, επέρχεται γρήγορα· το ολικό ξέχασμα δεν έχει μεγάλη σημασία· το μερικό όμως είναι ύπουλο, διότι, όταν πάει κανείς να διηγηθεί αυτό που δεν ξέχασε, κινδυνεύει να αρτιώσει με τη φαντασία του τα ασυνάρτητα και αποσυνδεδεμένα αποσπάσματα που του προσφέρει η μνήμη... Χωρίς να το ξέρει γίνεται καλλιτέχνης και η περιοδικά επαναλαμβανόμενη αφήγηση επικρατεί στην πεποίθηση του δημιουργού της, ο οποίος καλόπιστα την παρουσιάζει σαν αυθεντικό γεγονός, κανονικά εξακριβωμένο σύμφωνα με καλές μεθόδους...».

40. [Τα ζητήματα που τίθενται σε αυτό το κεφάλαιο ξανασυζητούνται στο μέρος VII, κεφ. Α].

41. Η πρώτη από τις εναλλακτικές εκφράσεις (mir hat geträumt), που δεν έχει ακριβές αντίστοιχο στα ελληνικά, δηλώνει ότι «το όνειρο μου συνέβη», δηλαδή ότι ήμουν ο αυτόπτης μάρτυρας που απλώς το είδε. (Σ.τ.μ.)

42. [Αυτή η ιδέα αναπτύσσεται περισσότερο στο μέρος VII, κεφ. Β].

43. [*Προσθήκη 1911:*] Ο H. Silberer έδειξε με ωραία παραδείγματα πώς σε κατάσταση υπνηλίας ακόμη και αφηρημένες σκέψεις μετατρέπονται σε εναργείς-ανάγλυφες εικόνες, που θέλουν να εκφράσουν το ίδιο πράγμα (1909). [*Προσθήκη 1925:*] Θα επανέλθω σε άλλο πλαίσιο αναφοράς σε αυτά τα ευρήματα. [Μέρος VI, κεφ. Δ και Θ].

44. Μια παρόμοια απόπειρα, όπως αυτή του Delboeuf, να εξηγήσει την ονειρι-

κή δραστηριότητα μέσα από τη μεταβολή της κατά τα άλλα σωστής λειτουργίας του ανέπαφου ψυχικού μηχανισμού, την οποία κατ' ανάγκη συνεπάγεται μια ανώμαλη προϋπόθεση, ανέλαβε ο Haffner (1887, 243), μόνο που περιέγραψε αυτή την προϋπόθεση με διαφορετικά λόγια. Το πρώτο γνώρισμα κατ' αυτόν είναι το άτοπο και άχρονο, δηλαδή η αποδέσμευση της παράστασης από το αρμόζον στο άτομο σημείο μέσα στην τοπική και χρονική τάξη πραγμάτων. Με αυτό συνδέεται το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό του ονείρου, η σύγχυση των παραισθήσεων, των φαντασιώσεων και των φαντασιακών συνδυασμών με την αισθητήρια αντίληψη. «Επειδή το σύνολο των ανώτερων ψυχικών δυνάμεων, ιδιαίτερα η διαμόρφωση εννοιών, η κρίση και η εξαγωγή συμπερασμάτων αφενός και η ελεύθερη αυτοδιάθεση αφετέρου, συνάπτονται με τις αισθητήριες εικόνες της φαντασίας και τις χρησιμοποιούν κάθε στιγμή ως ερείσματα, υπόκεινται και αυτές οι δραστηριότητες στο ακανόνιστο των ονειρικών παραστάσεων. Λέμε ότι υπόκεινται, διότι κατά βάση η κριτική ικανότητα, όπως και η δύναμη της βούλησης, διόλου δεν αλλοιώνεται κατά τη διάρκεια του ύπνου. Στη δραστηριότητά μας είμαστε εξίσου οξύνοες και ελεύθεροι όπως και στην κατάσταση αγρύπνιας. Ο άνθρωπος δεν μπορεί ούτε στο όνειρο να παραβεί τους νόμους της σκέψης, δηλαδή να θεωρήσει ταυτόσημο αυτό που του εμφανίζεται ως αντίθετο. Ακόμη και στο όνειρο δεν μπορεί να επιθυμήσει παρά μόνο ό,τι φαντάζεται καλό (sub ratione boni). Αλλά στην εφαρμογή αυτών των νόμων της σκέψης και της βούλησης το ανθρώπινο πνεύμα πλανάται στο όνειρο συγχέοντας μια παράσταση με μια άλλη. Έτσι λοιπόν στο όνειρο θέτουμε και διαπραότουμε τις μεγαλύτερες αντιφάσεις, ενώ από την άλλη μεριά μπορούμε να σχηματίσουμε τις πιο οξύνοες κρίσεις, να βγάλουμε τα πιο συνεπή συμπεράσματα και να λάβουμε τις πιο ενάρετες και πιο άγιες αποφάσεις. Έλλειψη προσανατολισμού είναι όλο το μυστικό της πτήσης, που χαρακτηρίζει την κίνηση της φαντασίας στο όνειρο, και έλλειψη κριτικού στοχασμού καθώς και συνεννόησης με άλλους είναι η κύρια πηγή των άμετρων υπερβολών, που χαρακτηρίζει τις κρίσεις μας καθώς και τις ελπίδες και τις επιθυμίες μας στο όνειρο». [Το πρόβλημα του «ελέγχου της πραγματικότητας» συζητείται αργότερα, στο μέρος VII, κεφ. Γ].

45. [*Προσθήκη 1914:*] Παράβαλε σχετικά το «*désintéret*» (αδιαφορία), στο οποίο ο Claragède (1905, 306 κ.ε.) βρίσκει τον μηχανισμό της αποκοίμησης.

46. «Δεν υπάρχουν απολύτως λογικά όνειρα, που δεν περιέχουν καμμιά ασυναρτησία, κανέναν αναχρονισμό, κανέναν παραλογισμό».

47. «Το όνειρο είναι η ψυχική αναρχία, συναισθηματική και πνευματική, είναι το παιγνίδι των εγκαταλειμμένων στον εαυτό τους λειτουργιών, που ασκούνται χωρίς έλεγχο και χωρίς στόχο· μέσα στο όνειρο το πνεύμα είναι ένα εξαϊλωμένο αυτόματο».

48. «Δεν είναι δυνατόν να διανοηθεί κανείς κάτι τόσο ανάποδο, τόσο ακατάστατο, τόσο τερατώδες, που να μη μπορούμε να το ονειρευθούμε».

49. «Η παραγωγή αυτών των εικόνων, την οποία στον άγρυπνο άνθρωπο προκαλεί τις πιο πολλές φορές η θέληση, είναι για τη νοημοσύνη ό,τι για την κινητικότητα μερικές κινήσεις με τις οποίες εκδηλώνονται η χορεία και οι παραλυτικές παθήσεις...». Το επόμενο απόσπασμα: «Μια ολόκληρη σειρά μειώσεων της ικανότητας να σκεφτόμαστε και να κρίνουμε λογικά». (Χορεία είναι μια νευρική πάθηση που εκδηλώνεται με άρρυθμες αθέλητες κινήσεις των άκρων και των μυών του προσώπου. Σ.τ.μ.).

50. «Παραλήρηματος»: 1) μια αυθόρμητη και τρόπον τινά αυτόματη δράση του

πνεύματος· 2) έναν ελαττωματικό και άτακτο συνειρμό των ιδεών.

51. [*Προσθήκη 1909:*] Αργότερα [βλέπε σημ. 599] θα μας γίνει προσιτό το νόημα τέτοιων ονείρων, όπου μεγάλο ρόλο παίζουν οι λέξεις με όμοιο το πρώτο γράμμα ή με παρόμοια αρχική συλλαβή.

52. «Το όνειρο δεν είναι ούτε ανοησία ούτε καν κάτι καθαρά άλογο».

53. «Έναν αρχαϊκό κόσμο με απέραντα συναισθήματα και ατελείς σκέψεις».

54. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1914].

55. «Τα όνειρά μας τώρα είναι ένα μέσον διατήρησης αυτών των αλληλοδιαδεχόμενων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών. Όταν κοιμόμαστε, επανερχόμαστε στους παλαιούς τρόπους να βλέπουμε και να αισθανόμαστε τα πράγματα, στις παρορμήσεις και στις δραστηριότητες που κυριάρχησαν σε μας πριν από πολύ καιρό».

56. «Στον ύπνο όλες οι ικανότητες του πνεύματος, εκτός από την αισθητήρια αντίληψη, η ευφυΐα, η φαντασία, η μνήμη, η θέληση, η ηθικότητα, μένουν στην ουσία τους ανέπαφες· εφαρμόζονται μόνο σε φανταστικά και κινητά αντικείμενα. Ο ονειρευόμενος είναι ένας ηθοποιός που παίζει κατά βούληση τον τρελό και τον εχέφρονα, τον δήμιο και το θύμα, τον νάνο και τον γίγαντα, τον δαίμονα και τον άγγελο».

57. [Αυτό το έργο του περίφημου σινολόγου εκδόθηκε ανώνυμο].

58. «Ο μαρκήσιος d'Hervey αποδίδει στη νοημοσύνη κατά τη διάρκεια του ύπνου όλη της την ελευθερία δράσης και προσοχής και φαίνεται να θεωρεί ότι ο ύπνος συνίσταται απλώς στην έμφραξη των αισθήσεων, στο κλείσιμό τους απέναντι στον εξωτερικό κόσμο, έτσι ώστε ο άνθρωπος που κοιμάται δεν διακρίνεται διόλου, σύμφωνα με την άποψή του, από τον άνθρωπο που αφήνει τη σκέψη του να πλανιέται κλείνοντας τις αισθήσεις. Όλη η διαφορά λοιπόν, που χωρίζει την κανονική σκέψη από αυτή του κοιμώμενου, είναι ότι σε αυτόν παίρνει ορατή, αντικειμενική μορφή και μοιάζει να είναι ίδια και απαράλλακτη με την αίσθηση που προκαλείται από εξωτερικά αντικείμενα· η ανάμνηση προσλαμβάνει την όψη ενός παρόντος γεγονότος».

59. «Ότι υπάρχει μια πρόσθετη και κεφαλαιώδης διαφορά, ότι δηλαδή οι πνευματικές ικανότητες του κοιμώμενου δεν προσφέρουν την ισορροπία την οποία διαφυλάσσουν στον άγρυπνο».

60. [Αυτή και η επόμενη παράγραφος προστέθηκαν το 1914].

61. «Η εικόνα του ονείρου είναι το αντίγραφο της ιδέας. Το κύριο είναι η ιδέα· το όραμα είναι απλώς βοηθητικό. Έτσι λοιπόν πρέπει να ξέρει κανείς να ακολουθεί την πορεία των ιδεών, πρέπει να ξέρει να αναλύει την υφή των ονείρων· η ασυναρτησία γίνεται κατανοητή, οι πιο αλλόκοτες συλλήψεις γίνονται απλά και απολύτως λογικά γεγονότα». Και: «Ακόμη και τα πιο παράξενα όνειρα βρίσκουν την πιο λογική εξήγηση, όταν ξέρει κανείς να τα αναλύσει».

62. Βλέπε Haffner (1887) και Spitta (1882 [11 κ.ε.]).

63. [*Προσθήκη 1914:*] Ο πνευματώδης μυστικιστής Du Prel, ένας από τους λίγους συγγραφείς από τους οποίους θέλω να ζητήσω συγγνώμη, επειδή στις προηγούμενες εκδόσεις παρέλειψα να τον αναφέρω, λέει ότι δεν είναι η άγρυπνη ζωή, αλλά το όνειρο η πύλη που οδηγεί στη μεταφυσική, καθόσον αυτή αφορά τον άνθρωπο (1885, 59).

64. [*Προσθήκη 1914:*] Πρόσθετη βιβλιογραφία και κριτική ανάλυση αυτών των προβλημάτων υπάρχουν στη διατριβή της J. Tobowolska (1900).

65. [*Προσθήκη 1914:*] Βλέπε την κριτική του H. Ellis (1911, 268).

66. (1850 [72 κ.ε.]), παρατίθεται στον Spitta (1882 [188]).

67. [Αυτή η πρόταση προστέθηκε το 1914. Η επισήμανση αναφέρεται χωρίς αμφιβολία στα πρώτα τμήματα του ένατου βιβλίου της *Πολιτείας* του Πλάτωνα].

68. 1868 [9], (στον Spitta, 1882, 192).

69. [*Προσθήκη 1914:*] Δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον να μάθουμε τη θέση της Ιεράς Εξέτασης στο πρόβλημά μας. Στο *Tractatus de Officio sanctissimae Inquisitionis* του Th. Careña, 1659, υπάρχει το ακόλουθο χωρίο: «Αν κάποιος στο όνειρό του ξεστομίζει αιρετικά λόγια, οι Εξεταστές έχουν λόγο να ερευνήσουν τη διαγωγή του, διότι στον ύπνο ενός ανθρώπου εμφανίζονται συνήθως όσα τον απασχόλησαν την ημέρα». (Dr. Ehniger, S. Urban, Ελβετία). [Βλέπε *Caesare Careña* (1631)].

70. [Προφανώς δεν περιέχεται σε αυτό το έργο].

71. [Οι δύο τελευταίες προτάσεις προστέθηκαν το 1914].

72. [«Μερικές επιθυμίες μας, που ένα διάστημα τις θεωρήσαμε καταπλακωμένες και σβησμένες, αναζωπυρώνονται· παλαιά και θαμμένα πάθη αναβιώνουν· μας έρχονται στον νου πρόσωπα και πράγματα που δεν τα σκεφτόμαστε ποτέ»].

73. «Οι ροπές μας μιλούν και αυτές μας κάνουν να δρούμε, χωρίς να μας συγκρατεί η συνείδηση, αν και μερικές φορές μας ειδοποιεί. Έχω τα ελαττώματά μου και τις αμαρτωλές ροπές μου· σε κατάσταση αγρύπνιας προσπαθώ να αγωνισθώ εναντίον τους και μου συμβαίνει αρκετά συχνά να μην υποκύπτω. Αλλά στα όνειρά μου υποκύπτω πάντα, ή για να το πω καλύτερα, ενεργώ παρορμώμενος από αυτές, χωρίς φόβο και τύψεις... Προφανώς τα οράματα που ξετυλίγονται μπροστά στη σκέψη μου και που συνιστούν το όνειρο μου υποβάλλονται από τα κεντρίσματα που νοιώθω και που η απύσχα θέλησή μου δεν ζητεί να απωθήσει».

74. «Στο όνειρο ο άνθρωπος αυτοαποκαλύπτεται ολόκληρος στη γύμνια του και τη φυσική του απλότητα. Από τη στιγμή που αναστέλλει την άσκηση της θέλησής του γίνεται έρμαιο όλων των παθών, από τα οποία, σε κατάσταση αγρύπνιας, η συνείδηση, το αίσθημα της τιμής και ο φόβος μάς προστατεύουν».

75. «Στο όνειρο αποκαλύπτεται ο άνθρωπος των ενστίκτων... Ο άνθρωπος επανέρχεται, θα λέγαμε, σε φυσική κατάσταση, όταν ονειρεύεται· όμως, όσο λιγότερο οι κεκτημένες ιδέες έχουν εισχωρήσει στο πνεύμα του, τόσο περισσότεροι οι ροπές που βρίσκονται σε ασυμφωνία με αυτές διατηρούν ακόμη την επιρροή τους μέσα στο όνειρο».

76. Ψυχολογικό αυτοματισμό.

77. [Το πρόβλημα των συναισθημάτων στο όνειρο συζητείται στο κεφ. Η του μέρους VI. Το ζήτημα της ηθικής υπευθυνότητας για τα όνειρα θίγεται στην κατακλείδα του βιβλίου].

78. [Στον «Φάουστ» του Goethe, Α' μέρος, 3η σκηνή].

79. [Η θεωρία του Robert συζητείται και πάλι στη σημ. 165, στο κεφ. Α του μέρους V και στο κεφ. Δ του μέρους VII].

80. «Πριν από τον γάμο ή μέσα στον μήνα του μέλιτος, όταν ήταν έντονα ερωτευμένοι, σχεδόν ποτέ δεν ονειρεύθηκαν ο ένας τον άλλον· και όταν ονειρεύθηκαν τον έρωτα, επρόκειτο για απιστία με πρόσωπα αδιάφορα ή μισητά».

81. «Ασυνείδητη ανάμνηση».

82. «Εξίσου τεταμένες κινητήριες δυνάμεις».

83. [*Προσθήκη 1909:*] Με παρόμοιο τρόπο εκφράζεται ο λογοτέχνης Anatole France (*Le lys rouge*): *Ce que nous voyons la nuit, ce sont les restes malheureux*

de ce que nous avons négligé dans la veille. Le rêve est souvent la revanche des choses qu'on méprise dans la veille. Le rêve est souvent la revanche des choses qu'on méprise ou le reproche des êtres abandonnés. (Στο: Το κόκκινο κρίνο): Αυτά που βλέπουμε τη νύχτα είναι τα θλιβερά υπολείμματα όσων αμελήσαμε στην αγρύπνια. Συχνά το όνειρο είναι η εκδίκηση των περιφρονούμενων πραγμάτων ή η κατηγορία των εγκαταλειμμένων υπάρξεων.

84. «Με λίγα λόγια το όνειρο είναι προϊόν της σκέψης που πλανιέται χωρίς στόχο και χωρίς κατεύθυνση, προσκολλώμενο διαδοχικά στις αναμνήσεις που έχουν διατηρήσει αρκετή ένταση για να μπουν στον δρόμο του και να του ανακόψουν την πορεία, εγκαθιδρύοντας μεταξύ τους έναν δεσμό, άλλοτε αδύνατο και αβέβαιο, άλλοτε πιο ισχυρό και πιο στενό, ανάλογα αν η παρούσα δραστηριότητα του εγκεφάλου έχει καταργηθεί από τον ύπνο λιγότερο ή περισσότερο».

85. [Heinrich von Ofterdingen (1802), μέρος I, κεφ. 1].

86. [Ο Freud επανέρχεται στις θεωρίες του Scherner στο μέρος V, κεφ. Γ, και μέρος VI, κεφ. Δ].

87. [Προσθήκη 1914:] Μεταγενέστεροι συγγραφείς που πραγματεύονται αυτές τις σχέσεις είναι οι ακόλουθοι: Féré [1887], Ideler [1862], Lasègue [1881], Pichon [1896], Régis [1894], Vespa [1897], Giessler [1888], Kazowsky [1901], Pachanton [1909] και άλλοι.

88. «Αληθινή αιτία που προσδιορίζει την τρέλα».

89. [Ο ίδιος ο Freud μελέτησε αργότερα αυτό το ζήτημα (1922b)].

90. [Μια ανάλυση της σχέσης μεταξύ ονείρου και ψύχωσης βρίσκεται στην 29η παράδοση της *Νέας σειράς των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση* (Freud 1933a)].

91. «Οι σοφοί δεν είναι περίεργοι».

92. [Μια παρουσίαση των θεωριών του Fliess καθώς και των σχέσεών του προς τον Swoboda υπάρχει στην εισαγωγή του Ernst Kris στις επιστολές του Freud προς τον Fliess (Freud, 1950a)].

93. [Οι δύο τελευταίες προτάσεις χρονολογούνται υπό αυτή τη μορφή από το 1911· το υπόλοιπο μέρος της περιόδου προστέθηκε το 1911].

94. [Προσθήκη 1930:] Βλέπε «Josef Popper-Lynkeus und die Theorie des Traumes» (1923f). [Ο Freud έγραψε και μια δεύτερη μελέτη γι' αυτό το θέμα (1932c). Το εδάφιο που επισημαίνεται στο κείμενο παρατίθεται ολόκληρο πιο κάτω, σημ. 336].

95. [Προσθήκη 1909:] Στη νουβέλα *Gradiva* του W. Jensen ανακάλυψα τυχαία πολλά τεχνητά όνειρα, που είχαν πλασθεί εντελώς σωστά και μπορούσαν να ερμηνευθούν, σαν να μην είχαν επινοηθεί, αλλά να τα είχαν δει πραγματικοί άνθρωποι στον ύπνο τους. Ο συγγραφέας επιβεβαίωσε ύστερα από ερώτησή μου ότι η ονειρολογία μου του ήταν άγνωστη. Αυτή τη συμφωνία της έρευνάς μου με τη δημιουργία του λογοτέχνη την αξιοποίησα ως απόδειξη για την ορθότητα της δικής μου ανάλυσης ονείρων. (Der Wahn und die Träume in W. Jensens «Gradiva»). [Freud, 1907a].

96. [Προσθήκη 1914:] Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο καλύτερος ερμηνευτής ονείρων είναι αυτός που συλλαμβάνει πιο καλά τις ομοιότητες: διότι οι ονειρικές εικόνες είναι, όπως οι εικόνες μέσα στο νερό, παραμορφωμένες από την κίνηση, και όποιος μπορεί να διακρίνει μέσα στην παραμορφωμένη εικόνα το σωστό, είναι ο πιο εύστοχος (Büchschütz, 1868, 65). (Πρόκειται για το έργο του Αριστοτέλη *Περί τής καθ' ύπνον μαντικής*. Σ.τ.μ.)

97. [*Προσθήκη 1914:*] Ο Αρτεμίδωρος ο Δαλδιανός, που γεννήθηκε πιθανώς στις αρχές του δεύτερου μεταχριστιανικού αιώνα, μας παρέδωσε την πληρέστερη και πιο επιμελημένη ερμηνευτική των ονείρων του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Όπως τονίζει ο Th. Gomperz (1866 [7 κ.ε.]), ο Αρτεμίδωρος θεωρούσε σημαντικό για την ερμηνεία των ονείρων να στηρίζεται στην παρατήρηση και την εμπειρία και διαχώριζε αυστηρά την τέχνη του από άλλες απατηλές τέχνες. Η αρχή της ερμηνευτικής του, σύμφωνα με τον Gomperz, ήταν ταυτόσημη με τη μαγεία, καθώς βασιζόταν στην αρχή του συνειρμού. Ένα πράγμα στο όνειρο σημαίνει αυτό που θυμίζει. Δηλαδή αυτό που θυμίζει στον ερμηνευτή του ονείρου! Μια ανεξέλεγκτη πηγή αυθαιρεσίας και αβεβαιότητας αποτελεί το γεγονός ότι τα ονειρικά στοιχεία μπορεί να θυμίζουν στον ερμηνευτή διάφορα πράγματα και στον καθένα και κάτι άλλο. Η τεχνική που θα παρουσιάσω πιο κάτω διαφέρει από την αρχαία σε ένα σημαντικό σημείο: η ερμηνευτική εργασία ανατίθεται στον ίδιο τον ονειρευόμενο. Δεν λαμβάνει υπόψη τους συνειρμούς του ερμηνευτή, αλλά τις ιδέες που το κάθε στοιχείο του ονείρου φέρνει στον νου του ονειρευόμενου. Σύμφωνα με νεότερες εκθέσεις του ιεραπόστολου Tfinkdji (1913 [516-17 και 523]) καλούν όμως και οι σύγχρονοι ερμηνευτές ονείρων της Ανατολής τον ονειρευόμενο να συμμετάσχει σε μεγάλο βαθμό στην ερμηνευτική εργασία. Αναφερόμενος στους ερμηνευτές ονείρων της αραβικής Μεσοποταμίας λέει: «Pour interpréter exactement un songe, les oniromanciens les plus habiles s'informent de ceux qui les consultent de toutes les circonstances qu'ils regardent nécessaires pour la bonne explication... En un mot, nos oniromanciens ne laissent aucune circonstance leur échapper et ne donnent l'interprétation désirée avant d'avoir parfaitement saisi et reçu toutes les interrogations désirables.» («Για να ερμηνεύσουν ακριβώς ένα όνειρο, οι πιο ικανοί ονειρομάντεις πληροφορούνται από αυτούς που συμβουλεύουν όλες τις συνθήκες ζωής, τις οποίες θεωρούν αναγκαίες για την καλή εξήγηση... Με μια λέξη, οι ονειρομάντεις μας δεν αφήνουν να τους ξεφύγει καμιά λεπτομέρεια γύρω από τις συνθήκες ζωής του ονειρευόμενου και δεν δίνουν την επιθυμητή ερμηνεία, προτού λάβουν όλες τις επιθυμητές απαντήσεις στα ερωτήματα που έθεσαν»). Πολλές από αυτές τις ερωτήσεις κατά κανόνα αφορούν λεπτομέρειες για τους στενούς συγγενείς (γονείς, γυναίκα, παιδιά): δεν λείπει και το χαρακτηριστικό ερώτημα: «habuistine in hac nocte copulam conjugalem ante vel post somnium?» [«Συνουσιάσθηκες εκείνη τη νύχτα με τη γυναίκα σου πριν ή μετά το όνειρο;»] — «L'idée dominante dans l'interprétation des songes consiste à expliquer le rêve par son opposé.» («Η κύρια ιδέα στην ερμηνεία των ονείρων συνίσταται στο γεγονός ότι το όνειρο πρέπει να εξηγηθεί από την άλλη πλευρά»).

98. [*Προσθήκη 1909:*] Ο Dr. Alfred Robitsek μου επιστά την προσοχή στο γεγονός ότι οι ονειροκρίτες της Ανατολής, οικτρά κακέκτυπα των οποίων είναι οι δικοί μας, ερμηνεύουν τα επιμέρους στοιχεία του ονείρου συνήθως σύμφωνα με την ομοηχία και την ομοιότητα των λέξεων. Αυτή η συγγένεια χάνεται κατ' ανάγκη κατά τη μετάφραση στη γλώσσα μας: γιατί στους λαϊκούς μας ονειροκρίτες αυτές οι ερμηνευτικές αντιστοιχίες φαίνονται ακατανόητες. Γι' αυτή την εξαιρετική σημασία των λογοπαιγνίων στους αρχαίους πολιτισμούς της Ανατολής μπορεί κανείς να συμβουλευθεί τα βιβλία του Hugo Winckler (του γνωστού αρχαιολόγου). — [*Προσθήκη 1911:*] Το ωραιότερο παράδειγμα ερμηνείας ονείρου που διασώθηκε από την αρχαιότητα στηρίζεται σε ένα παιγνίδι με τις λέξεις. Ο Αρτεμίδωρος διηγείται [Βιβλίο IV, κεφ. 24]: «Μου φαίνεται όμως πως

και ο Αρίστανδρος έδωσε στον Αλέξανδρο της Μακεδονίας μια πολύ ευτυχή εξήγηση, όταν αυτός είχε περικυκλώσει και πολιορκήσει την Τύρο και, αγανακτισμένος και λυπημένος λόγω της μεγάλης απώλειας χρόνου, είχε την εντύπωση πως βλέπει έναν σάτυρο να χορεύει πάνω στην ασπίδα του. Ο Αρίστανδρος βρισκόταν τυχαία κοντά στην Τύρο και στη συνοδεία του βασιλιά που πολεμούσε τους Σύρους. Αναλύοντας λοιπόν τη λέξη *σάτυρος* σε *σά* και *τύρος* έκανε τον βασιλιά να εντείνει την πολιορκία της πόλης, την οποία και κυριεύσε». (Σά - Τύρος = δική σου η Τύρος). – Άλλωστε το όνειρο συνδέεται τόσο στενά με τη γλωσσική έκφραση, ώστε ο Ferenczi [1910] έχει δίκιο να λέει πως κάθε γλώσσα έχει τη δική της γλώσσα του ονείρου. Ένα όνειρο είναι κατά κανόνα αμετάφραστο σε άλλες γλώσσες, γιατί λοιπόν νομίζω ότι ούτε το παρόν βιβλίο μπορεί να μεταφραστεί. – [Προσθήκη 1930:] Παραταύτα έχουν επιτευχθεί μεταφράσεις της *Ερμηνείας των ονείρων*, πρώτα από τον Α. Α. Brill, Νέα Υόρκη, στη συνέχεια και από άλλους.

99. Μετά την αποπεράτωση αυτού του χειρογράφου μου έλαβα ένα βιβλίο του Stumpf (1899), που στην πρόθεσή του να δείξει ότι το όνειρο έχει νόημα και είναι ερμηνεύσιμο συμφωνεί με την εργασία μου. Η ερμηνεία όμως γίνεται με τη βοήθεια αλληγορικών συμβόλων χωρίς εγγύηση για τη γενική ισχύ της μεθόδου.

100. Breuer und Freud (1895).

101. [Το κλείσιμο των ματιών (κατάλοιπο της παλαιάς θεραπευτικής μεθόδου του υπνωτισμού) ο Freud έπαψε αργότερα να το θεωρεί σημαντικό].

102. [Η λειτουργία της προσοχής συζητείται στο μέρος VII, κεφ. Ε].

103. [Προσθήκη 1919:] Παρατηρώντας άμεσα αυτή τη μετατροπή των παραστάσεων σε οπτικές εικόνες ο Η. Silberer συγκέντρωσε υλικό χρήσιμο στην ερμηνεία των ονείρων. (1909, 1910 και 1912). [Βλέπε πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. Δ και Θ].

104. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1909 και η ακόλουθη τροποποιήθηκε ανάλογα].

105. [Η τεχνική της ερμηνείας των ονείρων συζητείται περισσότερο στο μέρος VII, κεφ. Α].

106. [Στην αρχή του κεφαλαίου Ε του μέρους VII ο Freud μιλάει για τις δυσκολίες στην παρουσίαση αυτού του θέματος, που ήδη στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης εμφανίζεται ως μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος. Όπως παρατηρεί στο μέρος IV, μπήκε πολλές φορές στον πειρασμό να μη λάβει υπόψη του αυτό το πρόγραμμα. Παρά τη δηλωμένη αντίθετη πρόθεσή του χρησιμοποιεί πολλά όνειρα ασθενών του και συχνά (π.χ. στο μέρος IV) φθάνει να συζητεί τον μηχανισμό νευρωτικών συμπτωμάτων].

107. «Κάθε ψυχολόγος είναι υποχρεωμένος να ομολογήσει και τις αδυναμίες του, αν πιστεύει ότι έτσι θα ρίξει φως σε μερικά σκοτεινά προβλήματα».

108. Πάντως δεν θέλω να παραλείψω, περιορίζοντας τα πιο πάνω αναφερόμενα, να δηλώσω ότι σχεδόν ποτέ δεν ανακοίνωσα την πλήρη επιφάνεια οποιοδήποτε προσωπικού ονείρου. Είχα μάλλον δίκιο να μην εμπιστεύομαι πάρα πολύ τη διακριτικότητα των αναγνωστών.

109. [Προσθήκη 1914:] Είναι το πρώτο όνειρο που ανέλυσα σε βάθος.

110. [Η λέξη «λευκή» έχει παραλειφθεί, χωρίς αμφιβολία κατά λάθος, μόνο στην έκδοση των *Απάντων* του (σελ. 112)].

111. [Το Kahlenberg είναι προσφιλής τόπος εκδρομών πολύ κοντά στη Βιέννη].

112. Σε αυτή την τρίτη γυναίκα μπορεί να αναχθεί το αδιευκρίνιστο ακόμη παράπονο για *κοιλόπονους*. Πρόκειται φυσικά για τη γυναίκα μου. Οι κοιλόπονοι μου θυμίζουν μία περίπτωση όπου η συστολή της μου έγινε φανερή. Πρέπει να ομολογήσω πως σε αυτό το όνειρο δεν είμαι ιδιαίτερα αξιαγάπητος απέναντι στην Irma και τη γυναίκα μου, έχω όμως τη δικαιολογία ότι τις παραβάλλω με το ιδανικό της φρόνιμης και ευπροσάρμοστης ασθενούς.

113. Διαισθάνομαι πως η ερμηνεία αυτού του μέρους δεν έχει προχωρήσει αρκετά, ώστε να βρει όλο το κρυφό νόημα. Αν συνέχιζα την αντιπαραβολή των τριών γυναικών, θα απομακρυνόμουν πολύ. Κάθε όνειρο παρουσιάζει τουλάχιστον ένα σημείο όπου είναι ανεξερεύνητο, τρόπον τινά έναν ομφάλιο λώρο που το συνδέει με το αδιάγνωστο.

114. [Είναι τυπογραφικό λάθος σε όλες τις προηγούμενες γερμανικές εκδόσεις. Το σωστό είναι: 1884, διότι τότε εκδόθηκε η πρώτη εργασία του Freud για την κοκαΐνη. Μια διεξοδική παρουσίαση των ερευνών σχετικά με την κοκαΐνη υπάρχει στον πρώτο τόμο, κεφάλαιο VI, της βιογραφίας του Freud από τον Ernest Jones (1960). Εκεί πληροφορούμαστε ότι αυτός ο «ακριβός φίλος» ήταν ο Fleischl von Marxow (βλέπε σημ. 546). Άλλοι έμμεσοι υπαινιγμοί σε αυτό το επεισόδιο γίνονται πιο κάτω – μέρος V, κεφ. A, όνειρο για τη βοτανολογική μονογραφία, κεφ. B, I και II καθώς και μέρος VI, κεφ. H].

115. [Στο Kassowitz-Institut, Βιέννη].

116. [Είναι τα δύο κεντρικά πρόσωπα του άλλοτε πολυδιαβασμένου μυθιστορήματος, γραμμένου στη διάλεκτο του Mecklenburg, *Ut mine Stromtid* του Fritz Reuter (1862-64)].

117. Η λέξη «ανανάς» έχει εξάλλου μια αξιοσημείωτη ηχητική συγγένεια με το επώνυμο της ασθενούς μου Irma.

118. [*Προσθήκη 1909*, η οποία όμως παραλείφθηκε μετά το 1925:] Σε αυτό το σημείο το όνειρο δεν στάθηκε προφητικό. Από μια άλλη άποψη δικαιώθηκε, αφού τα «μη αμβλυνόμενα» στομαχικά ενοχλήματα της ασθενούς μου, για τα οποία δεν ήθελα να φέρω την ευθύνη, ήταν προμηνύματα μιας σοβαρής χολολιθίασης.

119. Amylalkohol: αμυλική αλκοόλη. Propyl: προπύλιο. Methyl: μεθύλιο. (Σ.τ.μ.)

120. [Ήταν ο Wilhelm Fliess, βιολόγος και ρινολαρυγγολόγος στο Βερολίνο, που τα τελευταία χρόνια πριν από τη δημοσίευση της *Ερμηνείας των ονείρων* είχε ασκήσει μεγάλη επιρροή στον Freud και που εμφανίζεται συχνά, μολονότι κατά κανόνα ανώνυμα, στο προκείμενο βιβλίο. Βλ. Freud (1950a)].

121. [Αυτό το μέρος του ονείρου αναλύεται περισσότερο πιο κάτω, στο μέρος VI, κεφ. A].

122. [Αυτή η γηραιά κυρία (που εμφανίζεται πολλές φορές στα έργα του Freud εκείνης της περιόδου) αναφέρεται και πιο κάτω, μέρος V, κεφ. Γ].

123. [*Προσθήκη 1909*:] Όπως είναι ευνόητο, δεν ανακοίνωσα καθετί που μου ήλθε στον νου σχετικά με την ερμηνεία.

124. [Αυτό το ανέκδοτο ο Freud το συζητεί και στα κεφ. II και VII του βιβλίου του για το ευφυολόγημα, 1905c].

125. [Σε επιστολή του προς τον Fliess της 12ης Ιουνίου 1900 (Freud, 1950a, επιστολή 137) ο Freud περιγράφει μια μεταγενέστερη επίσκεψή του στο Bellevue, το σπίτι όπου είχε δει αυτό το όνειρο. «Πιστεύεις άραγε», γράφει, «ότι στον τοίχο αυτού του σπιτιού θα υπάρξει κάποτε μια μαρμάρινη πλάκα με την επιγραφή:»

“Εδώ αποκαλύφθηκε στις 24 Ιουλίου 1895 στον
Dr. Sigm. Freud
το μυστικό του ονείρου”

Μέχρι τώρα αυτή η πιθανότητα είναι ελάχιστη»].

126. [Σε επιστολή του προς τον Fliess της 6ης Αυγούστου 1899 (Freud, 1950_a, επιστολή 114) ο Freud περιγράφει τα εισαγωγικά κεφάλαια του βιβλίου του ως εξής: «Όλα λοιπόν στηρίζονται σε μια οδοιπορική φαντασία. Στην αρχή το σκοτεινό δάσος των συγγραφέων (που δεν βλέπουν τα δέντρα), χωρίς προοπτική, γεμάτο εσφαλμένους δρόμους. Ύστερα μια κρυμμένη στενωπός, μέσα από την οποία οδηγώ τον αναγνώστη – το δείγμα ονείρου μου με τα παράδοξά του, τις λεπτομέρειες, τις αδιακρισίες, τα κακά ευφυολογήματα – και έπειτα ξαφνικά το ύψωμα και η θέα και το ερώτημα: Παρακαλώ, πού θέλετε να πάτε;»]

127. Ο πραγματικός χαρακτήρας των ονείρων δίψας ήταν γνωστός και στον Weygandt, ο οποίος γράφει σχετικά (1893, 41): «Ειδικά η αίσθηση της δίψας γίνεται αντιληπτή ακριβέστερα απότι όλες οι άλλες: παράγει πάντοτε μια ιδέα του ξεδιψάσματος. Οι τρόποι με τους οποίους παριστάνεται στο όνειρο το ξεδιψάσμα είναι ποικίλοι και εξειδικεύονται ανάλογα με πρόχειρες αναμνήσεις. Είναι και εδώ γενικό το φαινόμενο ότι αμέσως μετά την εικόνα του ξεδιψάσματος επέρχεται μια απογοήτευση για την πολύ μικρή δραστικότητα του δήθεν δροσίσματος». Του διαφεύγει όμως ότι η αντίδραση του ονείρου στο ερέθισμα έχει γενική ισχύ. Αν άλλοι άνθρωποι, που τη νύχτα καταλαμβάνονται από δίψα, ξυπνούν χωρίς να έχουν ονειρευθεί, αυτό δεν αμφισβητεί το πείραμά μου, αλλά χαρακτηρίζει τον κακό ύπνο αυτών των άλλων. – [Προσθήκη 1914:] Βλέπε σχετικά: Ησαΐας, ΚΘ' 8: «Και έσονται ως οί έν τῷ ὕπνῳ πίνοντες και έσθοντες, και έξανασάντων μάταιον αυτών τὸ ένύπνιον, και ὄν τρόπον ένυπνιάζεται ὁ διψῶν ως πίνων και έξανασάσ ετι διψᾷ, ή δὲ ψυχή αυτού εἰς κενὸν ἤλπισεν».

128. [Αυτή η λέξη προστέθηκε το 1911].

129. [Το 1911 το «έπειτα» αντικατέστησε το «γιαυτό»].

130. [Στη λοφώδη περιοχή κοντά στη Βιέννη].

131. Την ίδια λειτουργία όπως στην πιο μικρή εγγονή της επιτελεί σε λίγο το όνειρο στη γιαγιά, της οποίας η ηλικία, αν προστεθούν και οι μήνες της μικρής, φθάνει τα 70. Αναγκασμένη μια ολόκληρη μέρα λόγω της ενοχλητικής νεφροπρωσίας να μη φάει τίποτε, ονειρεύεται στη συνέχεια, προφανώς μετατιθέμενη στα ευτυχισμένα χρόνια της ανθηρής νεότητάς της, ότι ήταν καλεσμένη και για τα δύο κύρια γεύματα και ότι κάθε φορά της πρόσφεραν τις πιο εξαισίες λιχουδιές.

132. [Προσθήκη 1911:] Η συστηματική ενασχόληση με την ψυχική ζωή των παιδιών μάς διδάσκει βέβαια ότι οι σεξουαλικές ορμές σε παιδική μορφή παίζουν αρκετά μεγάλο ρόλο στον ψυχισμό του παιδιού, που όμως παραγνωρίζονται πολύν καιρό. Αυτό μας κάνει να αμφιβάλλουμε κάπως για την ευτυχία των παιδικών χρόνων, όπως την κατασκευάζουν μετέπειτα οι ενήλικοι. (Πρβλ. το έργο μου *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, 1905_d). [Η παραπάνω πρόταση βρίσκεται πάντως σαφέστατα σε αντίφαση προς πολλές άλλες ρήσεις, π.χ. μέρος V, κεφ. Δ(α)].

133. [Προσθήκη 1911:] Πρέπει να σημειωθεί ότι στα μικρά παιδιά δεν αργούν να εμφανισθούν πιο περίπλοκα και λιγότερο διαφανή όνειρα και ότι από την άλλη μεριά παρουσιάζονται συχνά και στους ενήλικους όνειρα με τόσο απλό παιδικό χαρακτήρα. Πόσο πλούσια σε απροσδόκητο περιεχόμενο μπορούν να είναι

ήδη τα όνειρα παιδιών ηλικίας τεσσάρων ως πέντε ετών, το δείχνουν τα παραδείγματα της εργασίας μου *Ανάλυση της φοβίας ενός πεντάχρονου αγοριού* [*«Ο μικρός Χανς»*] (1909b) και του άρθρου του Jung (1910a). – [*Προσθήκη 1914:*] Ψυχαναλυτικά ερμηνευμένα όνειρα παιδιών βλέπε επίσης στους: v. Hug-Hellmuth (1911 και 1913), Putnam (1912), van Raalte (1912), Spielrein (1913) και Tausk (1913): άλλα υπάρχουν στους: Bianchieri (1912), Busemann (1909 και 1910), Doglia και Bianchieri (1910 ως 11) και ιδιαίτερα στον Wiggam (1909), ο οποίος τονίζει την τάση εκπλήρωσης επιθυμιών του ονείρου. – [*Προσθήκη 1911:*] Στους ενήλικους εξάλλου φαίνεται πως τα όνειρα παιδικού τύπου επανεμφανίζονται με ιδιαίτερη συχνότητα, όταν αυτοί περιέρχονται σε ασυνήθιστες συνθήκες ζωής. Έτσι ο Otto Nordenskjöld διηγείται στο βιβλίο του *Antarctic* (1904) για τους συντρόφους που ξεχειμώνιασαν μαζί του (τόμ. I, 336 κ.ε.): «Πολύ χαρακτηριστικά για την κατεύθυνση των πιο βαθιών μας σκέψεων ήταν τα όνειρά μας, που ποτέ δεν ήταν τόσο ζωντανά και τόσο συχνά όσο τώρα. Ακόμη και εκείνοι οι σύντροφοί μας, που μόνο κατ' εξαίρεση ονειρεύονταν, είχαν να διηγηθούν μεγάλες ιστορίες τα πρωινά, όταν ανταλλάσσαμε τις τελευταίες εμπειρίες μας από αυτόν τον κόσμο της φαντασίας. Όλα τα όνειρα περιστρέφονταν γύρω από τον εξωτερικό κόσμο, που τώρα βρισκόταν τόσο μακριά από μας, συχνά όμως ήταν προσαρμοσμένα στις τωρινές συνθήκες μας. Ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό όνειρο μετέφερε έναν σύντροφό μας πάλι στο θρανίο, όπου του είχε ανατεθεί να αφαιρέσει το δέρμα από φώκιες σε μικρογραφία ειδικής κατασκευής για διδακτικούς σκοπούς. Κεντρικά σημεία αναφοράς των περισσότερων ονείρων μας ήταν εξάλλου το φαγητό και το ποτό. Ένας από μας, που τη νύχτα διέπρεπε σε συμμετοχές σε μεγάλα μεσημβρινά γεύματα, μπορούσε το πρωί να διηγείται κατευχαριστημένος ότι “απόλαυσε ένα γεύμα τριών πιάτων”. Ένας άλλος είδε στον ύπνο του καπνό, βουνά από καπνό. Άλλοι πάλι ονειρεύθηκαν το πλοίο που περνούσε πλησίον στα ανοιχτά. Ένα όνειρο αξίζει ακόμη να αναφερθεί: Ο ταχυδρόμος μοιράζει τα γράμματα και εξηγεί με λεπτομέρειες ότι καθυστέρησε τόσο πολύ να τα φέρει, επειδή τα μπέρδεψε στην παράδοση και με πολύ κόπο κατόρθωσε να τα πάρει πίσω. Στον ύπνο μάς απασχολούσαν και πιο αλλόκοτα πράγματα, αλλά η έλλειψη φαντασίας σχεδόν σε όλα τα όνειρα, δικά μου και των άλλων, ήταν εντυπωσιακή. Η καταγραφή όλων αυτών των ονείρων θα παρουσίαζε οπωσδήποτε μεγάλο ψυχολογικό ενδιαφέρον. Αλλά θα είναι εύκολο να καταλάβει κανείς πόσο λαχταρούσαμε τον ύπνο, αφού μπορούσε να μας προσφέρει ό,τι καθένας από μας ποθούσε περισσότερο». – [*Προσθήκη 1914:*] Παραθέτω ακόμη το ακόλουθο απόσπασμα από τον Du Prel (1885, 231): «Ο Mungo Park, σχεδόν πεθαμένος από τη δίψα σε ταξίδι του στην Αφρική, ονειρευόταν ακατάπαιυστα κοιλάδες με πολλά νερά και ποταμιές της πατρίδας του. Έτσι ο λιμασμένος Trenck στο Μαγδεβούργο έβλεπε να τον περιβάλλουν πλουσιοπάροχα γεύματα και ο George Back, μέλος της πρώτης αποστολής του Franklin, που σχεδόν λιμοκτόνησε από τις φοβερές στερήσεις, ονειρευόταν συνεχώς το ίδιο: πλούσια φαγητά».

134. [*Προσθήκη 1911:*] Μια συγγρική παροιμία, που την αναφέρει ο Ferenczi [1910], υποστηρίζει πληρέστερα ότι «το γουρούνι ονειρεύεται βελανίδια, η χίνα καλαμπόκι». – [*Προσθήκη 1914:*] Μια εβραϊκή παροιμία λέει: «Τι ονειρεύεται η όρνιθα; – Κεχρί». Bernstein και Segel, 1908, 116.

135. [*Προσθήκη 1914:*] Δεν έχω την πρόθεση να ισχυρισθώ ότι κανένας συγγραφέας πριν από μένα δεν είχε σκεφθεί να θεωρήσει το όνειρο προϊόν μιας

επιθυμίας. (Βλέπε τις πρώτες προτάσεις του επόμενου κεφαλαίου). Όποιος αποδίδει σημασία σε τέτοιες αναφορές θα μπορούσε να μνημονεύσει ήδη τον αρχαίο γιατρό Ηρόφιλο, που έζησε επί Πτολεμαίου Α'. Σύμφωνα με τον Büchschütz (1868, 33) ο Ηρόφιλος διέκρινε τρία είδη ονείρων: τα θεόπεμπτα, τα φυσικά, που δημιουργούνται καθώς η ψυχή πλάθει μια εικόνα όσων της είναι ωφέλιμα και όσων πρόκειται να συμβούν, και τα μεικτά, τα οποία δημιουργούνται από μόνα τους με την προσέγγιση εικόνων, όταν βλέπουμε ό,τι επιθυμούμε. Από τη συλλογή παραδειγμάτων του Scherner ο J. Stärcke (1913 [248]) υπογραμμίζει ένα όνειρο που ο ίδιος ο συγγραφέας το χαρακτηρίζει εκπλήρωση επιθυμίας (1861, 239). Ο Scherner λέει: «Την άγρυπνη επιθυμία της ονειρευόμενης η φαντασία την εκπλήρωσε αμέσως, διότι ήταν ζωντανή μέσα της». Αυτό το όνειρο ανήκει στα «όνειρα ψυχικής διάθεσης»: κοντά του βρίσκονται τα όνειρα «ερωτικής λαχτάρας αντρών και γυναικών» και «δυσάρεστης διάθεσης». Δεν μπορεί να λεχθεί, όπως βλέπουμε, ότι ο Scherner απέδιδε στην επιθυμία άλλη σημασία για το όνειρο απότι σε οποιαδήποτε άλλη ψυχική κατάσταση της αγρύπνιας, πόσο μάλλον ότι συσχέτιζε την επιθυμία με την ουσία του ονείρου.

136. Κατά λέξη: Τα όνειρα είναι αφροί, δηλαδή σαπουνόφουσκες, κενά περιεχομένου, φούμαρα. (Σ.τ.μ.)

137. [Παιδικά όνειρα (ανάμεσα στα οποία και τα περισσότερα από τα αναφερόμενα σε αυτό το κεφάλαιο) και όνειρα παιδικού τύπου συζητεί ο Freud στην 8η από τις *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση* (1916-17)].

138. [*Προσθήκη 1914:*] Ήδη ο νεοπλατωνικός Πλωτίνος λέει: «Όταν γεννιέται ο πόθος, τότε έρχεται η φαντασία και είναι σαν να μας παρουσιάζει το αντικείμενό του». (Du Prel, 1885, 276).

139. Νυκτερινός τρόμος, παιδικός βραχνάς με απότομο ξύπνημα. (Σ.τ.μ.)

140. [*Προσθήκη 1909:*] Είναι απίστευτο πόσο επίμονα αναγνώστες και κριτικοί αρνούνται να δεχθούν αυτόν τον συλλογισμό και δεν λαμβάνουν υπόψη τους τη βασική διάκριση μεταξύ έκδηλου και λανθάνοντος περιεχομένου του ονείρου. – [*Προσθήκη 1914:*] Καμιά από τις καταγεγραμμένες σκέψεις που βρίσκονται στη βιβλιογραφία δεν ευνοεί τόσο πολύ αυτή τη θέση μου όσο ένα χωρίο στο άρθρο του J. Sully: «The Dream as a Revelation» (1893, 364), η αξία του οποίου δεν μειώνεται, έστω και αν το παραθέτω μόνο εδώ: «It would seem, then, after all, that dreams are not the utter nonsense they have been said to be by such authorities as Chaucer, Shakespeare and Milton. The chaotic aggregations of our night-fancy have a significance and communicate new knowledge. *Like some letter in cypher, the dream-inscription when scrutinized closely loses its first look of balderdash and takes on the aspect of a serious, intelligible message. Or, to vary the figure slightly, we may say that, like some palimpsest, the dream discloses beneath its worthless surface-characters traces of an old and precious communication*». [Η πλάγια γραφή είναι του Freud]. («Φαίνεται λοιπόν ότι τα όνειρα τελικά δεν είναι τόσο ανόητα, όπως έχει λεχθεί από αυθεντίες όπως ο Chaucer, ο Shakespeare και ο Milton. Τα χαστικά συναθροίσματα των νυκτερινών μας φαντασιώσεων έχουν μια σημασία και μας μεταδίδουν μια γνώση. *Όπως ένα κρυπτογραφημένο γράμμα η ονειρική εγγραφή, όταν εξετασθεί εξονυχιστικά, παύει να δίνει την εντύπωση της μωρολογίας και παίρνει την όψη ενός σοβαρού, κατανοητού μηνύματος. Ή, για να παραλλάξουμε ελαφρά την εικόνα, μπορούμε να πούμε ότι, όπως ένα παλίμψηστο, το όνειρο αφήνει να φανούν κάτω από τους χωρίς αξία χαρακτήρες ίχνη μιας παλαιάς και πολύτιμης ανακοίνωσης*»).

141. [Η έκφραση «θρησκευτικοί λόγοι» αναφέρεται φυσικά στον αντισημιτισμό, που ήδη στη δεκαετία του 1890 βρισκόταν σε έξαρση].

142. Είναι αξιοσημείωτο πώς σε αυτό το σημείο η μνήμη μου – σε κατάσταση εγρήγορσης – εμφανίζεται μειωμένη για τους σκοπούς της ανάλυσης. Γνώρισα πέντε από τους θείους μου, έναν από αυτούς τον αγάπησα και τον τίμησα. Αλλά τη στιγμή που ξεπέρασα την αντίστασή μου κατά της ερμηνείας λέω στον εαυτό μου: Είχα μόνο έναν θείο, δηλαδή αυτόν που υπονοεί το όνειρο.

143. [Λόγια του Μεφιστοφελή στον *Φάουστ* του Goethe, μέρος Α', τέταρτη σκηνή – από τις αγαπημένες αναφορές του Freud, που την παραθέτει και πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. Z, VII. Πολύ αργότερα, κατά την παραλαβή του βραβείου Goethe, ο Freud ξαναπαρουσιάζει το δίστιχο υπαινισσόμενος τον ίδιο τον Goethe (Freud, 1930e)].

144. [*Προσθήκη 1919:*] Η Dr. H. v. Hug-Hellmuth ανακοίνωσε το 1915 ένα όνειρο, το οποίο είναι, ίσως όσο κανένα άλλο, κατάλληλο να δικαιολογήσει την ονοματοδοσία μου. Η ονειρική παραμόρφωση δουλεύει σε αυτό το παράδειγμα με την ίδια μέθοδο όπως η λογοκρισία επιστολών, σβήνοντας τα σημεία που της φαίνονται ενοχλητικά. Η λογοκρισία επιστολών επιχρωματίζει αυτά τα σημεία κάνοντάς τα μη αναγνώσιμα, η ονειρική λογοκρισία τα αντικαθιστά με ένα ακατανόητο μουρμούρισμα.

Για την κατανόηση αυτού του ονείρου σημειώνουμε ότι η ονειρευόμενη, μια πολύ ευπρόληπτη κυρία με λεπτή καλλιέργεια, είναι πενήντα ετών, χήρα ενός ανώτερου αξιωματικού που πέθανε περίπου πριν από δώδεκα χρόνια και μητέρα ενήλικων γιών, ένας από τους οποίους κατά τον χρόνο του ονείρου βρισκόταν στο πεδίο της μάχης.

Και τώρα το όνειρο των «ερωτικών υπηρεσιών». «Εκείνη πηγαίνει στο στρατιωτικό νοσοκομείο 1 και λέει στον φρουρό της πύλης ότι πρέπει να μιλήσει στον αρχίατρο... (λέγοντας ένα άγνωστο σε αυτή όνομα), διότι θέλει να προσφέρει υπηρεσίες στο νοσοκομείο. Τονίζει τη λέξη “υπηρεσίες” με τέτοιον τρόπο, ώστε ο υπαξιωματικός αντιλαμβάνεται αμέσως πως πρόκειται για “ερωτικές υπηρεσίες”. Επειδή είναι περασμένης ηλικίας, αυτός υπερβαίνει τον δισταγμό του και την αφήνει να μπει. Αντί όμως να πάει στον αρχίατρο, φθάνει σε ένα μεγάλο, σκοτεινό δωμάτιο, όπου κάθονται γύρω από ένα μακρύ τραπέζι πολλοί αξιωματικοί και στρατιωτικοί γιατροί. Αποτείνεται με το αίτημά της σε έναν επίατρο, ο οποίος την καταλαβαίνει ήδη από τα πρώτα της λόγια. Είπε στο όνειρο κατά λέξη: “Εγώ και πολλές άλλες γυναίκες και νέες κοπέλες της Βιέννης είμαστε έτοιμες... στους στρατιώτες, στρατευμένους και αξιωματικούς χωρίς διάκριση...” Τα αποσιωπητικά αντιστοιχούν σε ένα μουρμούρισμα, το οποίο όμως όλοι οι παρόντες καταλαβαίνουν κανονικά, όπως δείχνουν οι ενμέρει αμήχανες και ενμέρει χαιρέκακες εκφράσεις των προσώπων τους. Η κυρία συνεχίζει: “Ξέρω ότι η απόφασή μας ξενίζει, αλλά για μας το ζήτημα είναι πολύ σοβαρό. Άλλωστε ούτε τον στρατιώτη στο πεδίο της μάχης τον ρωτάει κανείς αν θέλει να πεθάνει ή όχι”. Ακολουθεί επί μερικά λεπτά μια οδυνηρή σιωπή. Ο επίατρος την πιάνει με ένα χέρι από τη μέση και λέει: “Αξιότιμη κυρία, υποθέστε ότι αυτό θα γίνει πραγματικά...” (μουρμούρισμα). Ξεφεύγει από το μπράτσο του με τη σκέψη: Όλοι ίδιοι είναι, και απαντά: “Θεέ μου, είμαι ηλικιωμένη γυναίκα και ίσως δεν θα έχω αυτή την ευκαιρία. Εξάλλου θα έπρεπε να τηρηθεί ένας όρος: να ληφθεί υπόψη η ηλικία: να μη... μια μεγάλη γυναίκα σε ένα πολύ νέο αγόρι... (μουρμούρισμα)· θα ήταν τρομακτικό”. Ο επίατρος: “Κατανόω πλήρως”. Μερικοί αξιω-

ματικοί, ανάμεσά τους ένας που στα νιάτα της είχε διεκδικήσει την εύνοιά της, ξεσπούν σε γέλια, και η κυρία επιθυμεί να την οδηγήσουν στον γνωστό της αρχίατρο, ώστε το ζήτημα να ξεκαθαρισθεί. Προς μεγάλη της έκπληξη διαπιστώνει τότε ότι δεν γνωρίζει το όνομά του. Ο επίαιτρος της εξηγεί παραταύτα ευγενικά και με σεβασμό πώς θα πάει στον δεύτερο όροφο περνώντας από μια στενή, σιδερένια ελικωτή σκάλα, η οποία από το δωμάτιο οδηγεί στους επάνω ορόφους. Ανεβαίνοντας ακούει έναν αξιωματικό να λέει: “Είναι μια κολοσσιαία απόφαση, αδιάφορο αν πρόκειται για νέες ή ηλικιωμένες γυναίκες· τους βγάζω το καπέλο!”

Με την αίσθηση ότι κάνει απλώς το καθήκον της ανεβαίνει την ατέλειωτη σκάλα.

Αυτό το όνειρο επαναλαμβάνεται ακόμη δύο φορές μέσα σε λίγες εβδομάδες με εντελώς ασήμαντες αλλαγές – όπως παρατηρεί η κυρία – που δεν έχουν κανένα νόημα».

145. [Βλέπε μέρος VII, ιδιαίτερα το κεφάλαιο ΣΤ].

146. [Η ανάλυση αυτού του ονείρου συνεχίζεται στο μέρος V, κεφ. Β]. – [Προσθήκη 1911:] Τέτοια υποκριτικά όνειρα δεν είναι σπάνια, ούτε σε μένα ούτε σε άλλους. [Επανερχονται στη συζήτηση πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. Η]. Ενώ είμαι απασχολημένος με ένα επιστημονικό πρόβλημα, έρχεται στον ύπνο μου επί μερικές νύχτες μέσα σε μικρό διάστημα ένα όνειρο που με βγάζει κάπως από τον ρυθμό μου· αντικείμενό του είναι η συμφιλίωση με έναν φίλο που πριν από καιρό τον έκανα πέρα. Την τέταρτη ή πέμπτη φορά καταφέρνω τελικά να συλλάβω το νόημα αυτών των ονείρων. Έγκειται στην προτροπή να εγκαταλείψω και τα τελευταία κατάλοιπα εκτίμησης γι’ αυτό το άτομο, να αποκοπώ εντελώς από αυτό, ενώ με υποκριτικό τρόπο είχε μεταμφιεσθεί στο αντίθετό του. Έχω ανακοινώσει ένα όνειρο κάποιου, αποκαλώντας το «υποκριτικό οιδιπόδειο όνειρο», στο οποίο οι εχθρικές διαθέσεις και η ευχή θανάτου που περιέχονται στην ιδέα του ονείρου αντικαθίστανται από έκδηλη τρυφερότητα. («Χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός συγκαλυμμένου οιδιπόδειου ονείρου»). Ένα άλλο είδος υποκριτικών ονείρων αναφέρεται πιο κάτω (βλέπε μέρος VI, κεφ. Η). [Ο φίλος για τον οποίο μιλάει εδώ ο Freud είναι ολοφάνερα ο Fliess].

147. [Προσθήκη 1930:] Πιο κάτω θα γνωρίσουμε και την περίπτωση όπου το όνειρο εκφράζει μια επιθυμία αυτής της δεύτερης αρχής. [Βλέπε σημ. 541 και μέρος VI, κεφ. Γ].

148. Πόζα μπροστά στον ζωγράφο.

Goethe: «Κι αν δεν έχει πισινό,

πώς μπορεί ο ευγενής να καθήσει;»

149. Λυπούμαι και ο ίδιος για την παρεμβολή τέτοιων παρατηρήσεων από την ψυχοπαθολογία της υστερίας, οι οποίες, λόγω της αποσπασματικότητας και επειδή είναι ξεκομμένες από το πλαίσιο αναφοράς τους, δεν μπορούν να είναι πολύ διαφωτιστικές. Αν με αυτές σταθεί δυνατόν να επισημανθούν οι βαθιές σχέσεις μεταξύ του θέματος του ονείρου και των ψυχονευρώσεων, τότε έχει επιτευχθεί ο σκοπός της παράθεσής τους. [Αυτές είναι οι πρώτες δημοσιευμένες παρατηρήσεις του Freud για την έννοια της ταύτισης. Το θέμα θίγεται σποραδικά και σε επόμενες δημοσιεύσεις, αλλά μια εκτενέστερη παρουσίαση, μετά την παρούσα, γίνεται μόλις είκοσι χρόνια αργότερα, στο κεφάλαιο VII του βιβλίου του *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ* (Freud, 1921c). Το θέμα της ταύτισης στο πλαίσιο της εργασίας του ονείρου, που διαφέρει από το παρόν, συζητείται πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. Γ].

150. [Το όνειρο αναφέρεται και πιο κάτω, μέρος V, κεφ. Δ (β) καθώς και μέρος VI, κεφ. Η].
151. Όπως και ο καπνιστός σολωμός στο όνειρο με το ματαιωμένο δείπνο.
152. [Αυτό το όνειρο συζητείται πάλι στο μέρος V, κεφ. Δ(β) και αναφέρεται σύντομα στη 13η από τις *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση*].
153. Συχνά οι ονειρευόμενοι δεν διηγούνται ολόκληρο το όνειρο και τα παραλειπόμενα μέρη έρχονται στη μνήμη μόλις κατά τη διάρκεια της ανάλυσης. Κατά κανόνα αυτά τα συμπληρώματα παρέχουν το κλειδί για την ερμηνεία του ονείρου. Βλέπε πιο κάτω σχετικά με το ξέχασμα των ονείρων. [Μέρος VII, κεφ. Α].
154. [Αυτή και η επόμενη παράγραφος προστέθηκε το 1909].
155. [*Προσθήκη 1911:*] Παρόμοια «όνειρα αντεπιθυμίας» μου ανακοινώθηκαν πολλά τα τελευταία χρόνια από τους ακροατές μου ως αντίδρασή τους στο πρώτο άκουσμα της θεωρίας για τα όνειρα ως εκπληρώσεις επιθυμιών.
156. [Αυτή και οι δύο επόμενες παράγραφοι προστέθηκαν το 1914].
157. [Από την ανακοίνωση δεν προκύπτει πράγματι ότι ονειρευόμενος είναι ο ίδιος ο Stärcke].
158. Primäraffekt: πρώτη ένδειξη μολυσματικών νόσων, ιδίως της σύφιλης. Η prima affectio είναι η πρώτη προσβολή από το βέλος του Έρωτα. Το αναφερόμενο πάθος λέγεται Affekt, που σημαίνει και αψιθυμία, έξαψη, δυνατή συγκίνηση, ερεθισμένο συναίσθημα. (Σ.τ.μ.)
159. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1909].
160. [Οι διορθωμένες απόψεις του Freud επ' αυτού του θέματος βρίσκονται στη μελέτη «Το οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού», 1924c].
161. Επισημαίνω ότι αυτό το θέμα δεν εξαντλείται εδώ και θα το πραγματευθώ πάλι αργότερα. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Γ].
162. [*Προσθήκη 1914:*] Ένας μεγάλος από τους ζώντες λογοτέχνες, ο οποίος, όπως με πληροφορούν, δεν θέλει να ακούσει για ψυχανάλυση και ερμηνεία των ονείρων, βρίσκει παραταύτα μια δική του και σχεδόν ταυτόσημη διατύπωση για την ουσία του ονείρου: «Μη νομιμοποιημένη εμφάνιση μιας καταπιεσμένης λαχτάρας ή επιθυμίας με πλαστό πρόσωπο και όνομα». C. Spitteler (1914, 1).
- [*Προσθήκη 1911:*] Προτρέχοντας αναφέρω τη διευρυμένη και τροποποιημένη από τον Otto Rank εκδοχή της παραπάνω βασικής διατύπωσης: «Το όνειρο παριστάνει κατά κανόνα, στη βάση και με τη βοήθεια απωθημένου υλικού της παιδικής σεξουαλικότητας, επίκαιρες, κατά κανόνα και ερωτικές επιθυμίες υπό συγκαλυμμένη και συμβολικά ντυμένη μορφή ως εκπληρωμένες». (Rank, 1910 [519]).
- [*Προσθήκη 1925:*] Πουθενά δεν είπα πως υιοθέτησα αυτή τη διατύπωση του Rank. Η συντομότερη εκδοχή, που περιέχεται στο κείμενο, μου φαίνεται ότι αρκεί. Αλλά το γεγονός ότι απλώς ανέφερα τη διατύπωση του Rank στάθηκε αρκετό για να αποφέρει στην ψυχανάλυση την αμέτρητες φορές επαναληφθείσα κατηγορία: ότι ισχυρίζεται πως *όλα τα όνειρα έχουν σεξουαλικό περιεχόμενο*. Αν εννοήσει κανείς αυτή την πρόταση όπως η ίδια θέλει να εννοηθεί, τότε αποδεικνύει πόσο λίγη ευσυνειδησία χρειάζονται συνήθως οι κριτικοί στις δουλειές τους και πόσο πρόθυμα οι αντίπαλοι παραβλέπουν τις πιο σαφείς παρατηρήσεις, όταν αυτές δεν εξυπηρετούν την επιθετικότητά τους, διότι λίγες σελίδες πιο πάνω [μέρος III] είχα αναφέρει τις διάφορες εκπληρώσεις επιθυμιών στα παιδικά όνειρα (μια εκδρομή στην εξοχή, μια βόλτα με το πλοίο, η αναπλήρωση ενός χαμένου φαγητού κλπ.), μίλησα για όνειρα πείνας, όνειρα υποβαλλόμενα από τη

δίψα, από τις εκκρίσεις, για όνειρα καθαρής άνεσης. Ακόμη και ο Rank δεν διατυπώνει κανέναν απόλυτο ισχυρισμό. Λέει «κατά κανόνα και ερωτικές επιθυμίες», και αυτό ισχύει πράγματι για τα περισσότερα όνειρα των ενήλικων.

Το πράγμα έχει διαφορετικά, αν χρησιμοποιήσει κανείς τον όρο «σεξουαλικός» υπό την έννοια του «έρως», όπως συνηθίζεται πλέον στην ψυχανάλυση. Αλλά το ενδιαφέρον πρόβλημα, μήπως όλα τα όνειρα δημιουργούνται από «λίμπιντικές» ορμικές δυνάμεις (σε αντίθεση προς τις «καταστροφικές»), οι αντίπαλοι δεν το αναλογίσθηκαν ίσως καθόλου. [Βλέπε Freud, *Das Ich und das Es*, κεφ. IV (1923b)].

163. [Οι μεταγενέστερες αντιλήψεις του Freud για τη σχέση μεταξύ της λίμπιντο και του άγχους βρίσκονται στο *Hemmung, Symptom und Angst* (1926d)].

164. [Σε αυτό το σημείο ο Freud άλλαξε προφανώς γνώμη: Βλέπε μέρος VII, κεφ. Δ, όπου πάντως αναλύονται δύο όνειρα άγχους και συζητείται και πάλι ολόκληρο το θέμα των ονείρων αυτού του είδους].

165. Είναι σαφές ότι οι αντιλήψεις του Robert [1886, 9 κ.ε.], σύμφωνα με τις οποίες ο προσορισμός του ονείρου είναι να απαλλάσσει τη μνήμη μας από τις άχρηστες εντυπώσεις της ημέρας, είναι αστήρικτες, καθώς στα όνειρα αναδύονται αρκετά συχνά αδιάφορες μνημονικές εικόνες από την παιδική μας ηλικία. Θα έπρεπε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι το όνειρο εκπληρώνει πολύ ανεπαρκώς το καθήκον που του έλαχε.

166. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1909].

167. [*Προσθήκη 1911:*] Ο H. Swoboda [1904], όπως ανακοίνωσα στο μέρος I, *Προσθήκη 1909*, μετέφερε τις βιολογικές περιόδους των 23 και 28 ημερών, που βρήκε ο W. Fliess [1906], κατά μεγάλο μέρος στις ψυχικές διεργασίες και ισχυρίστηκε ειδικά ότι αυτές οι περίοδοι είναι αποφασιστικές για την εμφάνιση των ονειρικών στοιχείων στα όνειρα. Η ερμηνεία των ονείρων δεν θα δεχόταν ουσιαστικές μεταβολές, αν αυτό μπορούσε να αποδειχθεί, αλλά για την προέλευση του ονειρικού υλικού θα προέκυπτε μια νέα πηγή. Τελευταία εξέτασα μερικά δικά μου όνειρα για να δοκιμάσω την εφαρμοσιμότητα της θεωρίας των περιόδων στο ονειρικό υλικό επιλέγοντας ιδιαίτερα χτυπητά στοιχεία του ονειρικού περιεχομένου, ώστε να μπορώ να προσδιορίσω με βεβαιότητα πότε εμφανίσθηκαν στη ζωή μου.

Όνειρο I, 1/2 Οκτωβρίου 1910

(Απόσπασμα)... *Κάπου στην Ιταλία. Τρεις κόρες μου δείχνουν μικρά πολύτιμα αντικείμενα, όπως στα παλαιοπωλεία, ενώ έρχονται και κάθονται στα γόνατά μου. Στην περίπτωση ενός από αυτά λέω: Αυτό το έχετε ασφαλώς από μένα. Διακρίνω καθαρά μια μικρή μάσκα κατατομής με τα αδρά χαρακτηριστικά του Savonarola.*

Πότε ήταν η τελευταία φορά που είδα την εικόνα του Savonarola; Όπως δείχνει το ημερολόγιό μου, ήμουν στη Φλωρεντία στις 4 και 5 Σεπτεμβρίου· τότε είχα σκεφθεί να δείξω στον συνταξιδιώτη μου το μενταγιόν με τα χαρακτηριστικά του φανατικού μοναχού στο λιθόστρωτο της Piazza Signoria, στο σημείο όπου βρήκε τον θάνατο στην πυρά, και νομίζω πως στις 3 Σεπτεμβρίου [η ημερομηνία «5» που αναφέρεται σε νεότερες εκδόσεις είναι τυπογραφικό λάθος], τις πρωινές ώρες, του το έδειξα. Από αυτή την εντύπωση ως την επάνοδο στο όνειρο πέ-

ρασαν πάντως 27 + 1 ημέρες, μια «γυναικεία περίοδος», σύμφωνα με τον Fließ. Δυστυχώς για την αποδεικτική αξία αυτού του παραδείγματος πρέπει όμως να αναφέρω ότι την ημέρα του ονείρου ακριβώς ήταν κοντά μου ο ικανός, αλλά καθηφής συνάδελφος (πρώτη φορά μετά την επιστροφή μου), στον οποίο πριν από χρόνια είχα προσάψει το παρατσούκλι Rabbi Savonarola. Μου παρουσίασε έναν τραυματία, που έπαθε ατύχημα στο τραίνο της Pontebba, με το οποίο είχα ταξιδέψει και εγώ πέντε μέρες ενωρίτερα, και έτσι με έκανε να σκεφθώ αρκετά το τελευταίο ταξίδι στην Ιταλία. Η εμφάνιση του έντονου στοιχείου «Savonarola» στο περιεχόμενο του ονείρου εξηγήθηκε από αυτή την επίσκεψη του φίλου μου την ημέρα του ονείρου, το διάστημα των είκοσι οκτώ ημερών χάνει τη σημασία του για τον χρονικό προσδιορισμό του.

Όνειρο II, 10/11 Οκτωβρίου

Εργάζομαι πάλι στο χημικό εργαστήριο του πανεπιστημίου. Ο σύμβουλος της Αυλής L. με καλεί να πάμε κάπου και προχωρεί πρώτος στον διάδρομο, κρατώντας στο σηκωμένο χέρι του μια λάμπα ή ένα άλλο όργανο, οξύνους (;) (οξυδερχής;), με παράξενη στάση και προτεταμένο κεφάλι. Περνούμε έναν υπαίθριο χώρο... (το υπόλοιπο το ξέχασα).

Το πιο χαρακτηριστικό στο περιεχόμενο αυτού του ονείρου είναι ο τρόπος με τον οποίο ο σύμβουλος της Αυλής κρατάει μπροστά του τη λάμπα (ή τον μεγεθυντικό φακό), καθώς το βλέμμα του είναι στραμμένο στο βάθος και παρατηρεί προσεκτικά. Έχω πολλά χρόνια να δω τον L., όμως ξέρω κιόλας ότι υποκαθιστά έναν άλλον, μεγαλύτερον, τον Αρχιμήδη, που στέκεται κοντά στην πηγή των Συρακουσών Αρέθουσα ακριβώς όπως ο L. στο όνειρο και χειρίζεται το κάτοπτρό του, βιγλίζοντας τον ρωμαϊκό στρατό πολιορκίας. Πότε ήταν η πρώτη (και η τελευταία) φορά που είδα αυτό το άγαλμα; Σύμφωνα με τις σημειώσεις μου ήταν στις 17 Σεπτεμβρίου το βράδυ και από τότε ως την ημέρα του ονείρου πέρασαν πράγματι 13 + 10 = 23 μέρες, μια «ανδρική περίοδος», σύμφωνα με το Fließ.

Δυστυχώς η εμβάθυνση στην ερμηνεία του ονείρου αφαιρεί και εδώ ένα μέρος από την αναγκαιότητα αυτής της συνάρτησης. Αφορμή για το όνειρο ήταν η είδηση που έλαβα την ημέρα του ονείρου, ότι η κλινική, που μου παραχώρησε ενείδει φιλοξενίας μια αίθουσα για να δίνω τις παραδόσεις μου, θα μεταφερθεί προσεχώς αλλού. Υπέθεσα ότι το νέο κτίριο θα βρίσκεται σε μέρος που δεν εξυπηρετεί και είπα μέσα μου πως θα είναι σαν να μην έχω πια αίθουσα· από εκεί οι σκέψεις μου πρέπει να ανέτρεξαν ως την αρχή της διδακτικής μου δραστηριότητας, όταν πράγματι δεν είχα αίθουσα διδασκαλίας και οι προσπάθειές μου για εξασφάλισή της δεν έβρισκαν μεγάλη ανταπόκριση στους κυρίους με επιρροή, τους συμβούλους της Αυλής και τους καθηγητές του πανεπιστημίου. Είχα πάει τότε στον L. [καθηγ. Ernst Ludwig], ο οποίος τότε κατείχε το αξίωμα του κοσμητορα και τον οποίο θεωρούσα υποστηρικτή, για να του πω το παράπονό μου. Μου υποσχέθηκε ότι θα αναζητήσει μια λύση, αλλά δεν ξανάκουσα ποτέ κάτι από αυτόν. Στο όνειρο αυτός είναι ο Αρχιμήδης, που μου δίνει *ποῦ σῶ* [αναφορά στη ρήση του Αρχιμήδη: «δός μου ένα σημείο να σταθώ, και θα κινήσω τη γη»] και μάλιστα με συνοδεύει στην άλλη αίθουσα. Ότι η εκδίκηση και η συνείδηση μεγαλείου δεν είναι ξένες προς τις σκέψεις του ονείρου, αυτό μαντεύεται εύκολα από τον ειδήμονα της ερμηνευτικής. Πρέπει όμως να αποφανθώ ότι χω-

ρίς αυτή την ονειρική αφορμή ο Αρχιμήδης ίσως δεν θα είχε εμφανισθεί στο όνειρο εκείνης της νύχτας· παραμένει για μένα αβέβαιο αν η έντονη και νοπή ακόμη εντύπωση του αγάλματος στις Συρακούσες δεν θα εμφανιζόταν και σε ένα άλλο διάστημα.

Όνειρο III, 2/3 Οκτωβρίου 1910

(Απόσπασμα)... *Κάτι για τον καθηγ. Oser, που μαγείρευε ο ίδιος για μένα, κάτι πολύ καθησυχαστικό* (τα άλλα ξεχάστηκαν).

Το όνειρο είναι η αντίδραση σε μια πεπτική ενόχληση αυτής της ημέρας, που με έκανε να αναλογισθώ μήπως πρέπει να αποταθώ σε συνάδελφο, για να μου καθορίσει μια δίαιτα. Το γεγονός όμως ότι στο όνειρο επιλέγω τον Oser, που πέθανε το καλοκαίρι, συνδέεται με τον εντελώς πρόσφατο (1 Οκτωβρίου) θάνατο ενός άλλου πανεπιστημιακού καθηγητή, που τον εκτιμούσα πολύ. Πότε όμως πέθανε ο Oser και πότε πληροφορήθηκα τον θάνατό του; Σύμφωνα με την είδηση της εφημερίδας στις 22 Αυγούστου· επειδή τότε ήμουν στην Ολλανδία, όπου είχα αναθέσει να μου στέλνουν τακτικά τη βιεννέζικη εφημερίδα μου, πρέπει να έχω διαβάσει την αγγελία του θανάτου στις 24 ή 25 Αυγούστου. Αυτό το χρονικό διάστημα δεν αντιστοιχεί όμως σε καμιά «περίοδο», αφού περιλαμβάνει $7 + 30 + 2 = 39$ ημέρες ή ίσως 40 ημέρες. Δεν μπορώ να θυμηθώ ότι σε αυτό το διάστημα μίλησα για τον Oser ή ότι τον σκέφθηκα.

Τέτοια διαστήματα, που χωρίς άλλη επεξεργασία δεν μπορούν να χρησιμεύσουν στη θεωρία των περιόδων, συμπεραίνονται από τα όνειρά μου πολύ πιο συχνά από τα κανονικά. Σταθερή βρίσκω μόνο τη σχέση με μια εντύπωση της ίδιας της ημέρας του ονείρου, όπως υποστήριξα και στο κείμενο.

168. [Η ακόλουθη παράγραφος προστέθηκε το 1914].

169. [Βλέπε σημ. 114].

170. Gärtner, το όνομα του καθηγητή, σημαίνει κηπουρός. Στο πρωτότυπο η *λαμπρή* εμφάνιση παραπέμπει επίσης στη φυτολογία, καθώς η συνήθης για την περίπτωση έκφραση *blühend* σημαίνει κατά λέξη ανθηρός, θαλερός, ακμαίος. Το όνομα Flora (Ανθούλα), που εμφανίζεται πιο κάτω στο κείμενο, αλλά στο ίδιο νοηματικό πλαίσιο, σημαίνει χλωρίδα· η Φλώρα ήταν ρωμαϊκή θεότητα φυτών και ανθέων. (Σ.τ.μ.)

171. Βλέπε την εργασία μου «Über Deckerinnerungen» [1899a].

172. Το λέει ο φίλος του Άμλετ Οράτιος: «Κύριέ μου, δεν χρειάζεται να βγει από τον τάφο κανένα πνεύμα, για να μας το πει». (Σ.τ.μ.)

173. [Σε ένα από τα *Sinngedichte* του Lessing. Αυτό το όνειρο συζητείται διεξοδικά και πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. A, I].

174. [Εδώ αναφέρεται για πρώτη φορά αυτή η βασική και σημαντική έννοια, στην οποία είναι αφιερωμένο το έκτο και εκτενέστερο μέρος του βιβλίου].

175. Η τάση της εργασίας του ονείρου να συγχωνεύει οτιδήποτε ενδιαφέρον προϋπάρχει ταυτόχρονα, υποβάλλοντας όλα τα υλικά σε κοινή διαδικασία, έχει παρατηρηθεί ήδη από πολλούς συγγραφείς, π.χ. από τον Delage (1891, 41) και τον Delboeuf: *rapprochement forcé* (1885, 237). [Ο ίδιος ο Freud είχε εξηγήσει αυτή την αρχή ήδη στο *Studien über Hysterie* (Breuer και Freud, 1895). Σε αυτό το σημείο ο Freud είχε προσθέσει το 1909 την ακόλουθη πρόταση, η οποία περιλαμβάνόταν στις επόμενες εκδόσεις μέχρι το 1922, αργότερα όμως παραλείφθη-

κε: «Αυτόν τον καταναγκασμό για σύνθεση θα τον γνωρίσουμε σε άλλο κεφάλαιο πιο κάτω (για την εργασία του ονείρου) ως μέρος της *συμπύκνωσης*, μιας άλλης ψυχικής πρωτογενούς διαδικασίας». (Βλέπε μέρος V, κεφ. Γ και μέρος VI, κεφ. Α)].

176. Το όνειρο με την ένεση της Irma· το όνειρο με τον φίλο που είναι θεός μου.

177. Το όνειρο με τον επικήδειο του νεαρού γιατρού.

178. Το όνειρο με την βοτανολογική μονογραφία.

179. Τέτοια είναι τα περισσότερα όνειρα των ασθενών μου στην περίοδο της ανάλυσης.

180. Βλέπε μέρος VII σχετικά με τη «μεταβίβαση».

181. [*Προσθήκη 1919:*] Μια σημαντική συμβολή σχετικά με τον ρόλο των πρόσφατων εντυπώσεων στη διαμόρφωση του ονείρου προσέφερε ο Rötzl σε μια εργασία (1917) που πραγματεύεται πάρα πολλά ανοικτά ερωτήματα. Ο Rötzl ανέθεσε πειραματικά σε πολλά άτομα να καταγράψουν σε σχέδια τι υπέπεσε συνειδητά στην αντίληψή τους από μια ταχιστοσκοπικά εκτεθειμένη εικόνα [με τη βοήθεια μιας συσκευής που επιτρέπει να παρουσιάζεται μια εικόνα στα μάτια του θεατή επί χρονικά διαστήματα τα οποία συντομεύονται κατά βούληση]. Στη συνέχεια ενδιαφερόταν για το όνειρο που έβλεπε την επόμενη νύχτα ο συμμετέχων στο πείραμα και του ανέθετε πάλι να σχεδιάσει ορισμένα μέρη του ονείρου. Τότε προέκυπτε καθαρά ότι οι μη προσληφθείσες λεπτομέρειες της εκτεθειμένης εικόνας είχαν προσφέρει υλικό για τη διαμόρφωση του ονείρου, ενώ αυτές που είχε προσλάβει συνειδητά και τις κατέγραψε στο σχέδιό του δεν επανεμφανίστηκαν πια στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου. Το υλικό που δέχθηκε η εργασία του ονείρου το επεξεργάστηκε με τον γνωστό «αυθαίρετο», πιο σωστά: αυταρχικό τρόπο στην υπηρεσία των ονειροπλαστικών τάσεων. Τα ερεθίσματα από τις έρευνες του Rötzl ξεπερνούν το πλαίσιο προθέσεων της ερμηνείας των ονείρων, όπως επιχειρείται σε αυτό το βιβλίο. Ας επισημανθεί ακόμη με έναν λόγο πόσο απέχει αυτός ο νέος τρόπος πειραματικής μελέτης της ονειροπλασίας από την παλαιότερη χοντροκομμένη τεχνική, κατά την οποία εισάγονταν στο περιεχόμενο του ονείρου ερεθίσματα που διατάρασσαν τον ύπνο. [Βλέπε σημ. 249].

182. [*Προσθήκη 1914:*] Ο H. Ellis, αυτός ο αξιαγάπητος κριτικός της *Ερμηνείας των ονείρων*, γράφει (1911, 169): «Είναι το σημείο μετά από το οποίο πολλοί από μας δεν θα μπορούσαν πια να ακολουθήσουν τον F.» Μόνο που ο H. Ellis δεν έχει κάνει αναλύσεις ονείρων και δεν θέλει να πιστέψει πόσο αδικαιολόγητο είναι να κρίνει κανείς σύμφωνα με το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου.

183. Η πεπαλαιωμένη έκφραση υπαινίσσεται το ανδρικό παντελόνι που ξεχάστηκε ξεκούμπωτο, το «μαγαζί» που πρέπει να κλείσει. (Σ.τ.μ.)

184. Βλέπε σχετικά με την ομιλία στο όνειρο το μέρος για την εργασία του ονείρου [μέρος VI, κεφ. ΣΤ]. Μόνο ένας από τους συγγραφείς φαίνεται πως διέκρινε την προέλευση των ομιλιών στο όνειρο, ο Delboeuf (1885, 226), καθώς τις παραβάλλει με τα «στερεότυπα».

185. [Ίσως να αναφέρεται σε κάποιον εικονόγραφο ή άλλη σπαζοκεφαλιά, όπως συνηθίζονταν τότε στα *Fliegende Blätter* και σε άλλα χιουμοριστικά φύλλα]. Schwarzer, rett'dich!: μαύρε, κοίτα να σωθείς! Είναι ομόηχο της ονομασίας του μαύρου ραπανιού: Schwarzer Rettich. (Σ.τ.μ.)

186. Για τους φιλομαθείς έχω να παρατηρήσω ότι πίσω από αυτό το όνειρο κρύβεται μια φαντασίωση για απρεπή, σεξουαλικά προκλητική συμπεριφορά

από την πλευρά μου και άρνηση από την πλευρά της κυρίας. Αν σε κάποιον αυτή η ερμηνεία φαίνεται ανήκουστη, του υπενθυμίζω τις τόσες περιπτώσεις όπου γιατροί έχουν δεχθεί τέτοιες κατηγορίες από υστερικές γυναίκες, στις οποίες η ίδια φαντασίωση δεν εμφανίσθηκε παραμορφωμένη και με τη μορφή του ονείρου, αλλά έγινε απροκάλυπτα συνειδητή και παρανοϊκή. – [Προσθήκη 1909:] Με αυτό το όνειρο άρχισε η ασθενής την ψυχαναλυτική της θεραπεία. Αργότερα μόνο αντιλήφθηκα ότι με αυτό αναπαρήγαγε το αρχικό τραύμα που στάθηκε η αφετηρία της νεύρωσής της και από τότε διαπίστωσα την ίδια συμπεριφορά και σε άλλα πρόσωπα, που στην παιδική τους ηλικία είχαν γίνει αντικείμενο σεξουαλικών επιθέσεων και τώρα ήταν σαν να επιθυμούσαν την επανάληψή τους.

187. Μια αντικατάσταση με το αντίθετο, όπως θα αντιληφθούμε μετά την ερμηνεία.

188. Το Kasten (κουτί, κιβώτιο), συμπληρωνόμενο με το Brust (στήθος) ως πρώτο συνθετικό, γίνεται Brustkasten: θωρακικό κύτος. (Σ.τ.μ.)

189. Η σχετική λέξη, που σημαίνει επενδύτης και προφυλακτικό, είναι το μη αναφερόμενο στο όνειρο Überzieher. Στα ελληνικά υπάρχει η αντιστοιχία: καπότα - καπότο - κά(π)πα. (Σ.τ.μ.)

190. [«Κεριά του Απόλλωνα» ήταν τότε μια γνωστή μάρκα κεριών. Οι στίχοι είναι απόσπασμα από ένα δημοφιλές φοιτητικό τραγούδι με πολλές παρόμοιες στροφές. Η παραλειπόμενη λέξη είναι «αυνανίζεται»].

191. [Βλέπε σημ. 38. Μερικές παρατηρήσεις για τα «πολυετή» όνειρα βρίσκονται στο έργο του Freud *Bruchstück einer Hysterie-Analyse* (1905e). Βλέπε και πιο κάτω, σημ. 637].

192. Reisen: ταξίδια· Reissen: ρευματικοί πόνοι. (Σ.τ.μ.)

193. [Η φιλελεύθερη κυβέρνηση που σχηματίσθηκε μετά την εισαγωγή του νέου αυστριακού συντάγματος του 1867].

194. [Προσθήκη 1909:] Εν τω μεταξύ έμαθα ήδη ότι και για την εκπλήρωση επιθυμιών, που τις θεωρούσα επί πολύν καιρό απραγματοποίητες, απαιτείται απλώς λίγο θάρρος, [Προσθήκη 1925:] και στη συνέχεια έγινα ένθερμος προσκυνητής της Ρώμης.

195. [Τουριστικό κέντρο στη Στυρία, κοντά στο Γκρατς].

196. [Στην επιστολή της 12ης Ιουνίου 1897 προς τον Fliess (Freud, 1950a, επιστ. 65) ο Freud αναφέρει ότι συλλέγει τέτοια ανέκδοτα· πολλή χρήση αυτής της συλλογής έκανε στο βιβλίο του για το ευφυολόγημα (Freud, 1905c). Το πρώτο από τα ανέκδοτα που αναφέρονται στο κείμενο το υπαινίσσεται πολλές φορές στα γράμματά του· τις δύο πόλεις, Ρώμη και Karlsbad, τις έχει διαγνώσει ως σύμβολα απραγματοποιήτων στόχων. (Βλέπε π.χ. τις επιστολές 112 και 130)].

197. Zucker σημαίνει ζάχαρη, σάκχαρο· η ασθένεια διαβήτη (Diabetes, Zuckerkrankheit) ανήκει στις konstitutionelle Krankheiten, στις ασθένειες που συναρτώνται με την κράση. Το Karlsbad, γνωστό για τα ιαματικά λουτρά, ανήκει τότε, όπως και η Πράγα, στην Αυστροουγγαρία. (Σ.τ.μ.)

198. [Προσθήκη 1925:] Ο συγγραφέας στον οποίο διάβασα αυτό το χωρίο πρέπει να είναι μάλλον ο Jean Paul. – [Η απόφαση να πάει στη Ρώμη αποτέλεσε σημείο καμπής και στη ζωή του Winckelmann, ιδρυτή της κλασικής αρχαιολογίας κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα].

199. [Προσθήκη 1909:] Στην πρώτη έκδοση του βιβλίου είχα γράψει εδώ το όνομα Hasdrubal (ελληνικά: Ασδρούβας, σ.τ.μ.). Πρόκειται για παράξενη πλάνη,

την εξήγηση της οποίας έδωσα στην *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής* [1901b, κεφ. X (2)].

200. Πρόκειται για την *Histoire du Consulat et de l'Empire* του Ad. Thiers, γνωστού ως *Θιέρσου*. (Σ.τ.μ.)

201. [*Προσθήκη 1930:*] Εξάλλου αμφισβητείται η εβραϊκή καταγωγή του αρχιστρατήγου.

202. [Αυτή η πρόταση προστέθηκε το 1914].

203. [Μια διεξοδικότερη παρουσίαση αυτών των συναρτήσεων υπάρχει πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. ΣΤ, τέλος, και κεφ. Η, V].

204. Eine Hetz· ιδιωματικός τύπος, αντί eine Hetze, με τη σημασία: φασαρία γλέντι, διασκέδαση. Hetze: κυνηγητό, βιασύνη, προτροπή σε βιασύνη, αλλά και υποκίνηση μίσους, επιθετικών διαθέσεων. (Σ.τ.μ.)

205. [Ο Freud αναπτύσσει αυτό το θέμα διεξοδικά στο *Charakter und Analeptik* (1908b)].

206. Κατά λέξη: Με χτυπήματα βγάζω τον πάτο του βαρελιού· ξεπατώνω, κάνω χαλάστρα, το παρακάνω. (Σ.τ.μ.)

207. Πρόκειται για παραδοσιακά εύθυμα τετράστιχα που αρχίζουν πάντοτε έτσι: *Δύο αγόρια...* (Σ.τ.μ.)

208. Η παραστρατημένη λέγεται *Gefallene*, δηλαδή πεσμένη· ο άνθρωπος που «πέφτει κάτω» (*der Hinfallende*) είναι ο επιληπτικός, αυτός που πάσχει από την *Fallsucht*, επιληψία. Όλες αυτές οι λέξεις παράγονται από το *fallen*: πέφτω, και το *Fall*: πώση. (Σ.τ.μ.)

209. Η «χυλόπιττα», ως σύμβολο ερωτικής απόρριψης, λέγεται *Korb*: (κατά λέξη) καλάθι. (Σ.τ.μ.)

210. Η νυχτερινή είσοδος του εραστή στο δωμάτιο της ερωμένης, που γίνεται από το παράθυρο. (Σ.τ.μ.)

211. Συνήθως τα (πενιχρά) «υπάρχοντα», τα λίγα προσωπικά αντικείμενα λέγονται *die Siebensachen* (τα επτά πράγματα), όπου το μαγικό και βιβλικό 7 υποσημαίνει ένα ομοιογενές σύνολο. Το δαμάσκηνο, ως ξηρός καρπός, δύσμορφο αλλά και ακουστικά κακόηχο (*Zwetschke*), χρησιμοποιείται υβριστικά, ως δηλωτικό της ασχήμιας. (Σ.τ.μ.)

212. [Παρατήρηση για μια θεωρία του μηχανισμού της υστερίας, την οποία ο Freud αναπτύσσει στο πρώιμο έργο του *Entwurf einer Psychologie* (1950a), αλλά αργότερα την εγκαταλείπει].

213. [Πρόκειται ολοφάνερα για μια παράφραση ρήσης του Shakespeare (*Ερρίκος Δ΄*, πρώτο μέρος, πέμπτη πράξη, πρώτη σκηνή): λέει εκεί ο πρίγκιπας Hal στον Falstaff: «Χρωστάς στον θεό έναν θάνατο»]. — Και τα δύο συναισθήματα που ανήκουν σε αυτές τις παιδικές σκηνές, η έκπληξη και η παράδοση στο αναπόφευκτο, υπήρχαν σε ένα πρόσφατο όνειρο, το οποίο μου πρωτοθύμισε αυτό το παιδικό βίωμα.

214. Το όνομα *Knödl* σημαίνει πατατοκεφτέδες. (Σ.τ.μ.)

215. Τους πλαγίοστομους δεν τους προσθέτω αυθαίρετα· μου θυμίζουν μια δυσάρεστη περίπτωση ντροπιάσματος ενώπιον του ίδιου δασκάλου. (Το *Plagiat* σημαίνει λογοκλοπία και το *Fischblase* είναι η κύστη των ψαριών. Σ.τ.μ.)

216. [Βλέπε σημ. 189].

217. [Για τον *Brücke* και τον *Fleischl* βλέπε σημ. 546]. (*Brücke* σημαίνει γέφυρα και το όνομα *Fleischl* παραπέμπει στο *Fleisch*: κρέας. Σ.τ.μ.)

218. [Goethe, *Φάουστ*, μέρος Α΄, σκηνή 4η].

219. [Βλέπε σημ. 114].

220. [Ο πρώτος στίχος είναι εδάφιο από ένα εύθυμο γράμμα του Herder προς τον Goethe, όπου του ζητεί να του δανείσει μερικά βιβλία. – Ο δεύτερος στίχος, ακόμη ένας ελεύθερος συνειρισμός του Freud, προέρχεται από τη γνωστή σκηνή αναγνώρισης στην *Ιφιγένεια εν Ταύροις* (δεύτερη πράξη, δεύτερη σκηνή) του Goethe· έτσι αναφωνεί η Ιφιγένεια, όταν ο Πυλάδης της διηγείται για τον θάνατο τόσων ηρώων κατά την πολιορκία της Τροίας]. (Μετάφραση των δύο στίχων: «Εσύ που κατάγεσαι από θεούς, από Γότθους ή από τη λάσπη». «Ετσι και εσείς τα ομοιώματα θεών γίνετε χόμα». Σ.τ.μ.).

221. [Το Spalato και το Cattaro είναι πόλεις στην ακτή της Δαλματίας].

222. Carpe diem: απολάμβανε την ημέρα. (Σ.τ.μ.)

223. [Αντιδραστικός Αυστριακός πολιτικός (1847-1916), εκπρόσωπος της τοπικής κυβέρνησης της Βοημίας, αντίπαλος των γερμανογενών εθνικιστών· στα 1898-99 πρωθυπουργός της Αυστρίας. – Στη λουτρόπολη Bad Ischl της περιοχής Salzkammergut συνήθιζε να περνάει τους θερινούς μήνες η Αυλή].

224. Thun, παλαιότερος τύπος του tun: πράττω, κάνω· Nichtstun: δεν κάνω τίποτε. (Σ.τ.μ.)

225. [Ως δημόσιος υπάλληλος πλήρωσε μόνο το μισό εισιτήριο].

226. [Αυστριακός πολιτικός (1833-95)· στα 1870-71 και 1879-93 υπήρξε πρωθυπουργός. Όπως και ο κόμης Thun υποστήριζε μια σχετική ανεξαρτησία των μη γερμανογενών μέσα στην αυτοκρατορία].

227. Αυτή η επανάληψη παρεισέφρησε στο κείμενο προφανώς από απροσεξία, αλλά την άφησα έτσι, διότι η ανάλυση δείχνει ότι έχει τη σημασία της.

228. [Το Krems στην Κάτω Αυστρία και το Znaim στη Μοραβία δεν ήταν ποτέ αυτοκρατορικές έδρες. Το Γκρατς είναι η πρωτεύουσα της Στυρίας].

229. [*Προσθήκη 1925:*] Λάθος, αλλά αυτή τη φορά όχι παραδρομή! Αργότερα έμαθα ότι το Emmersdorf του Wachau δεν ταυτίζεται με το ομώνυμο άσυλο του επαναστάτη Fischhof.

230. [Φαίνεται πως δεν υπάρχει ποίημα του Tennyson με αυτόν τον τίτλο. Ίσως να αναφέρεται στην ωδή του «On the Jubilee of Queen Victoria», όπου οι λέξεις «fifty years» (όχι όμως «fifty years ago») επαναλαμβάνονται συχνά, ή ακόμη και στο «Locksley Hall»: «Sixty Years After»]. (Οι αγγλόφωνες εκφράσεις στο κείμενο: «πριν από πενήντα χρόνια» και «πριν από δέκα πέντε χρόνια» αντίστοιχα. Σ.τ.μ.).

231. [Το «φυτό της Ανάστασης», που, αν το υγράνουμε, ανοίγει τα στεγνωμένα φύλλα του].

232. [Ερρίκος ΣΤ΄, πρώτη πράξη, πρώτη σκηνή].

233. Ρόδα, τουλίπες, γαρύφαλα,
όλα τα λουλούδια μαραίνονται.

234. *Ισαβελίτα*, μην κλαις
που τα λουλούδια μαραίνονται.

235. [Ίσως πρόκειται για τον Αυστριακό σοσιαλδημοκράτη Viktor Adler (1852-1918). Βλέπε και μεθεπόμενη παράγραφο]. (Adler σημαίνει αετός. Σ.τ.μ.).

236. Hufblattich: χαμολεύκι – lattice (αγγλ.): δικτυωτό πλέγμα – Salat: σαλάτα, Salathund (βλέπε παρενθετική εξήγηση στο κείμενο). Lattich, δεύτερο συνθετικό του Hufblattich, σημαίνει μαρούλι. (Σ.τ.μ.)

237. [«Pissenlit» είναι βέβαια το «ραδίκι»].

238. Όχι στο Germinal, αλλά στο La terre. Μια πλάνη που την αντιλήφθηκα

μετά την ανάλυση. — Εξάλλου θέλω να επιστήσω την προσοχή στα κοινά γράμματα των λέξεων *Huflattich* και *flatus*.

239. [«Φύσηξε και διαλύθηκαν»]. — [*Προσθήκη 1925:*] Ο απρόσκλητος βιογράφος που βρήκα, ο Dr. Fritz Wittels, με κατηγορεί [1924, 21] ότι στην προαναφερόμενη ρήση παρέλειψα το όνομα του Ιεχωβά. — [*Προσθήκη 1930:*] Στο αγγλικό αναμνηστικό νόμισμα περιέχεται το όνομα του θεού, γραμμένο με εβραϊκά γράμματα, και μάλιστα πίσω από ένα σύννεφο, έτσι όμως που μπορεί κανείς να το εκλάβει ως μέρος τόσο της εικόνας όσο και της επιγραφής.

240. *Frauenzimmer*: άλλοτε σήμαινε δώματα γυναικών, αλλά και το σύνολο των γυναικών που κατοικούσαν σε αυτά· μετά τον 17ο αιώνα πήρε τη σημασία της *γυναίκας*, χωρίς όμως την αρνητική απόχρωση («θηλυκό») που έχει προσλάβει σήμερα. (Σ.τ.μ.)

241. Franz Grillparzer (1791-1872), Αυστριακός θεατρικός συγγραφέας, από τους σημαντικότερους του 19ου αιώνα. (Σ.τ.μ.)

242. [*Προσθήκη 1911:*] Βασιζόμενος σε αυτό το μέρος του ονείρου ο H. Silberger προσπάθησε να δείξει σε μια μεστή περιεχομένου μελέτη (1910) ότι η εργασία του ονείρου δεν αποδίδει μόνο τις λανθάνουσες ονειρικές σκέψεις, αλλά και τις ψυχικές διαδικασίες κατά τη διαμόρφωση του ονείρου. («Το λειτουργικό φαινόμενο»). — [*Προσθήκη 1914:*] Νομίζω όμως ότι παραβλέπει πως οι «ψυχικές διαδικασίες κατά τη διαμόρφωση του ονείρου» για μένα είναι ένα υλικό σκέψων όπως όλα τα άλλα. Σε αυτό το υπεροπτικό όνειρο είμαι προφανώς υπερήφανος ότι ανακάλυψα αυτές τις διαδικασίες.

243. [Το πρώτο από αυτά τα δύο μέρη αναλύεται πάντως πιο κάτω, βλέπε μέρος VI, κεφ. Z, III (πρώτη σειρά)].

244. [Αυτή η πρόταση προστέθηκε το 1914].

245. Άλλη ερμηνεία: Είναι μονόφθαλμος όπως ο *Odhin*, ο πατέρας των θεών. — *Η παρηγοριά του Odhin* [μυθολογικό μυθιστόρημα του Felix Dahn (1880)]. Η *παρηγοριά* στην παιδική σκηνή ότι θα του αγοράσω καινούργιο κρεβάτι.

246. Μερικά ερμηνευτικά υλικά: Το κράτημα του γυάλινου ουροδοχείου μπροστά στον τυφλό θυμίζει την ιστορία του χωρικού, ο οποίος δοκιμάζει στον οπτικό ένα γυαλί μετά το άλλο, αλλά δεν μπορεί να διαβάσει. — (*Bauernfänger* — *Mädchenfänger* στο προηγούμενο μέρος του ονείρου. *Bauernfänger*: αγρευτής χωρικών, απατεώνας· *Mädchenfänger*: αγρευτής κοριτσιών, το προαναφερόμενο έπιπλο. Σ.τ.μ.). Η μεταχείριση του αποβλακωμένου πατέρα εκ μέρους των χωρικών στο *La terre* του Zola. — Η θλιβερή ικανοποίηση ότι ο πατέρας τις τελευταίες ημέρες της ζωής του βρώμιζε σαν παιδί το κρεβάτι του [βλέπε μέρος VI, κεφ. Z, II]: γιαντό στο όνειρο είμαι ο νοσοκόμος του. — Το «σκέψη και βίωμα είναι τρόπον τινά ένα» θυμίζει ένα έντονα επαναστατικό δράμα του Oskar Panizza [*Das Liebeskonzil* (1895)], στο οποίο ο θεός καθυβρίζεται ως παράλυτος γέρος· εκεί υπάρχει η εξής αναφορά: Θέληση και πράξη είναι σε αυτόν ένα και το αυτό, και ο αρχάγγελός του, ένα είδος Γανυμήδη, πρέπει να τον συγκαταεί για να μη βρίζει και βλασφημεί, διότι αυτές οι κατάρες εκπληρώνονται αμέσως. — Η κατάρτιση *σχεδίων* είναι μια κατηγορία κατά του πατέρα που προέρχεται από μεταγενέστερη φάση κριτικής, όπως και όλο το στασιαστικό περιεχόμενο του ονείρου, το έγκλημα καθοσιώσεως και ο χλευασμός των υψηλών ιθυνόντων, ανάγεται στην εξέγερση κατά του πατέρα. Ο ηγεμόνας λέγεται πατέρας της χώρας, και ο πατέρας είναι η πιο παλαιά, η πρώτη και για το παιδί η μοναδική αυθεντία, από την πλήρη εξουσία της οποίας στην πορεία της ιστορίας του ανθρω-

πινου πολιτισμού προήλθαν οι άλλες κοινωνικές εξουσιαστικές αρχές (αν η «μητριάρχια» δεν επιβάλλει περιορισμούς σε αυτή τη θέση). -- Η διατύπωση στο όνειρο «σκέψη και βίωμα είναι ένα» παραπέμπει στην εξήγηση των υστερικών συμπτωμάτων, με την οποία σχετίζεται και το ανδρικό ουροδοχείο. Στους Βιεννέζους δεν χρειάζεται να εξηγήσω την αρχή του «Gschpas»: να κατασκευάζει κανείς σπανίζοντα αντικείμενα γοήτρου από τετριμμένο, κατά προτίμηση κωμικό και χωρίς αξία υλικό, π.χ. πανοπλίες από κατσαρόλες, σκούπες, όπως προτιμούν οι καλλιτέχνες μας στις εύθυμες βραδιές. Παρατήρησα λοιπόν ότι το ίδιο κάνουν και οι υστερικές: πλάι σε όσα πράγματι τους έχουν συμβεί αυτές πλάθουν ασυνείδητα και άλλα, φανταστικά περιστατικά, φρικτά και ακόλαστα, που τα συνθέτουν με αθώα και πεζά υλικά. Με αυτές τις φαντασιώσεις συναρτώνται τα συμπτώματα και όχι με τις αναμνήσεις των πραγματικών περιστατικών, είτε αυτά είναι σοβαρά είτε επίσης ανώδυνα. Αυτή η εξήγηση με βοήθησε να ξεπεράσω πολλές δυσκολίες και με χαροποίησε πολύ. Την υποδήλωσα με το ονειρικό στοιχείο του «ανδρικού ουροδοχείου», επειδή μου είχαν διηγηθεί ότι την τελευταία βραδιά, που είχε παιχθεί πάλι «Gschpas», είχαν εκθέσει εκεί μια φαρμακοδόχη της Λουκρητίας Βοργία, το κύριο μέρος της οποίας ήταν ένα ουροδοχείο για άντρες, όπως συνηθίζεται στα νοσοκομεία.

247. [Αυτό το όνειρο συζητείται πάλι πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. Ζ].

248. [Προσθήκη 1914:] Η διαστρωμάτωση των εσφαλμένων σημασιών του ονείρου είναι ένα από τα πιο δύσκολα, αλλά και περιεκτικά ζητήματα της ερμηνείας των ονείρων. Όποιος ξεχνά αυτή τη δυνατότητα θα οδηγηθεί εύκολα σε πλάνες και θα παρασυρθεί στη διατύπωση αστήρικτων ισχυρισμών για τη φύση του ονείρου. Οπωσδήποτε όμως έχουν γίνει πολύ λίγες έρευνες πάνω σε αυτό το θέμα. Ός τώρα έχει αξιολογηθεί συστηματικά από τον O. Rank (1912a) μόνο το αρκετά συχνά διαπιστωνόμενο συμβολικό στρώμα στο όνειρο που υποκινείται από την ανάγκη σύρσης. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Ε, τέλος].

249. [Προσθήκη 1914:] Συνιστώ στον καθένα να διαβάσει όλα τα διεξοδικά και ακριβή πρακτικά των πειραματικά παραγμένων ονείρων του Morigly Vold, που είναι συγκεντρωμένα σε δύο τόμους [1910-12], για να πεισθεί πόσο λίγο φωτίζεται το περιεχόμενο κάθε επιμέρους ονείρου από τους δηλωνόμενους όρους του πειράματος και πόσο μικρό είναι γενικά το όφελος αυτών των πειραμάτων για την κατανόηση των προβλημάτων του ονείρου.

250. [Προσθήκη 1919:] Βλέπε σχετικά K. Landauer, «Handlungen des Schlafenden» (1918). Οι κοιμώμενοι προχωρούν σε πράξεις με νόημα, που είναι ορατές σε κάθε παρατηρητή. Δεν είναι εντελώς αποβλακωμένοι, αντίθετα: μπορούν να ενεργήσουν λογικά και με ισχυρή θέληση.

251. [Αυτά τα όνειρα συζητούνται πάλι πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. Ε, 12].

252. Παράβαλε το χωρίο στον Griesinger [1861, 106. Εδώ μέρος I, κεφ. Η] και την παρατήρηση στο δεύτερο άρθρο μου για τις αμυντικές νευροψυχώσεις (1896b). [Στην πραγματικότητα ο Freud εννοεί μια παράγραφο προς το τέλος της πρώτης του εργασίας πάνω σε αυτό το θέμα (1894a)].

253. Η έκφραση sich aufs hohe Ross setzen (παίρνω υπεροπτική στάση) σημαίνει κατά λέξη: παίρνω θέση στο ψηλό άλογο. (Σ.τ.μ.)

254. [Στην επιστολή του της 7ης Ιουλίου 1898 προς τον Fliess (Freud, 1950a, επιστ. 92) ο Freud μιλάει για την «περιφρημη αρχή του Itzig, του κυριακάτικου καβαλάρη»: «Itzig, πού πας με το άλογο;» — «Πού να ξέρω, ρώτα το άλογο»].

255. Η έκφραση fest im Sattel sitzen (έχω εξασφαλισμένη τη θέση μου) σημαί-

νει κατά λέξη: κάθομαι σταθερά στη σέλα. (Σ.τ.μ.)

256. Gen Italien: προς την Ιταλία: Genitalien: γεννητικά όργανα. (Σ.τ.μ.)

257. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1914. Το όνειρο είχε ήδη αναφερθεί σύντομα στο: Freud, 1913h (Nr. 1): βρίσκεται επίσης στην 5η από τις *Παράδοσεις* (1916-17)].

258. Ο συνειρμός είναι ηχητικός: Hussiatyn-husten (βήχω). (Σ.τ.μ.)

259. Το περιεχόμενο αυτού του ονείρου δεν είναι ταυτόσημο στις δύο πηγές από τις οποίες το γνωρίζω.

260. [Βλέπε Shakespeare, *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*, πράξη III, σκηνή 5η].

261. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Η, τέλος. Η τελευταία πρόταση προστέθηκε το 1914].

262. [*Προσθήκη 1914:*] Σε μια σειρά εργασιών του [1910, 1912a και 1912b] ο Rank έδειξε ότι ορισμένα όνειρα αφύπνισης που προκαλούνται από οργανικά ερεθίσματα (όνειρα ουρητικών ερεθισμάτων και όνειρα ονειρώξης) μας παρουσιάζουν με ιδιαίτερα χαρακτηριστικό τρόπο τον αγώνα ανάμεσα στην ανάγκη για ύπνο και στις απαιτήσεις της οργανικής ανάγκης καθώς και την επιρροή αυτής της δεύτερης στο περιεχόμενο του ονείρου. [Βλέπε μέρος VI, κεφ. Ε, τέλος].

263. [Η αίσθηση της αναστολής στα όνειρα συζητείται διεξοδικά πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. Γ, τέλος. Το παρόν όνειρο αναλύεται περισσότερο στο επόμενο κεφάλαιο (Δ, α)].

264. [*Προσθήκη 1925:*] Η πρόταση, ότι η ερμηνευτική μας μέθοδος είναι ανεφάρμοστη, αν δεν διαθέτουμε το υλικό των συνειρμών του ονειρευόμενου, πρέπει να συμπληρωθεί με την παρατήρηση ότι η ερμηνευτική μας εργασία σε μία περίπτωση είναι ανεξάρτητη από αυτούς τους συνειρμούς: όταν ο ονειρευόμενος έχει χρησιμοποιήσει στο περιεχόμενο του ονείρου *συμβολικά* στοιχεία. Τότε εφαρμόζουμε, για την ακρίβεια, μια δεύτερη, *βοηθητική* μέθοδο ερμηνείας των ονείρων. (Βλέπε πιο κάτω [μέρος VI, κεφ. Ε]).

265. [Αυτές οι δύο τελευταίες παράγραφοι με την παρούσα μορφή χρονολογούνται από το 1914. Στην (τέταρτη) έκδοση εκείνης της χρονιάς προστέθηκε στο μέρος VI το κεφάλαιο για την παρουσίαση των συμβόλων, πράγμα που οδήγησε σε σημαντικές αλλαγές στο παρόν κεφάλαιο, το υλικό του οποίου κατά ένα μεγάλο μέρος περιλήφθηκε στο νέο κεφάλαιο].

266. [Η διαδικασία της «δευτερογενούς επεξεργασίας» είναι το θέμα του Θ κέφ. του μέρους VI].

267. Το παιδί όμως εμφανίζεται και στο παραμύθι, διότι εκεί ξαφνικά φωνάζει ένα μικρό παιδί: «Αλλά δεν έχει τίποτε πάνω του».

268. [Αυτή η αναφορά στις διαστρεφές ως κατάλοιπα παιδικής σεξουαλικής δραστηριότητας προαναγγέλλει ήδη τη μεταγενέστερη ανάλυση από τον Freud, 1905d, της σεξουαλικής ορμής στις *Drei Abhandlungen (Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας)*].

269. [*Προσθήκη 1911:*] Μερικά ενδιαφέροντα όνειρα γυμνότητας, που τα είδαν γυναίκες και που χωρίς δυσκολία μπορούν να αναχθούν στην παιδική διάθεση επιδειξιμανίας, αλλά σε μερικά χαρακτηριστικά αποκλίνουν από το προαναφερόμενο «χαρακτηριστικό» όνειρο γυμνότητας, ανακοίνωσε ο Ferenczi [1910]. — [Η προτελευταία πρόταση αυτής της παραγράφου του κειμένου προσκιαγραφεί, όπως φαίνεται, μερικές σκέψεις που ο Freud κατέγραψε είκοσι χρόνια αργότερα στο *Jenseits des Lustprinzips* (1920g)].

270. [*Προσθήκη 1909:*] Το ίδιο σημαίνει, για κατανοητούς λόγους, η παρουσία «ολόκληρης της οικογένειας» στο όνειρο.
271. [Μέρος III, κεφ. 2]. Gottfried Keller (1819-1890), ο σημαντικότερος Ελβετός πεζογράφος του 19ου αιώνα. (Σ.τ.μ.)
272. Μια υπερερμηνεία αυτού του ονείρου: Το φτύσιμο στη σκάλα, αφού το «στοίχειωμα» είναι κάτι που το κάνουν τα πνεύματα, αν μεταφρασθεί ελεύθερα, οδηγεί στο «esprit d'escalier». Στερνή γνώση σημαίνει έλλειψη ετοιμότητας. Σε αυτό το σημείο πρέπει όντως να κατηγορήσω τον εαυτό μου. Έδειχνε όμως και η παιδαγωγός έλλειψη «ετοιμότητας»; (Ο ειρμός ακολουθεί τη γραμμή: Auf der Treppe sprucken = φτύσιμο στη σκάλα → Spruken = στοίχειωμα → esprit d'escalier ή γερμανικά Treppenwitz = πνεύμα της σκάλας – μια ευφυής ιδέα ή απάντηση που μας έρχεται στον νου μόλις στη σκάλα, δηλαδή μετά την αναχώρηση – στερνή γνώση, επομένως *έλλειψη ετοιμότητας*. Σ.τ.μ.).
273. [Βλέπε τη συζήτηση των συναισθημάτων στα όνειρα πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. Η, αρχή].
274. [*Προσθήκη 1909:*] Βλέπε σχετικά: Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben (1909b) και Über infantile Sexualtheorien (1908c).
275. [*Προσθήκη 1909:*] Ο Χανς, 3 1/2 ετών, η φοβία του οποίου είναι αντικείμενο της προαναφερόμενης δημοσίευσης, φωνάζει στον πυρετό του λίγο μετά τη γέννηση της αδελφής του: «Εγώ όμως δεν θέλω να έχω αδελφούλα». Στη νεύρωσή του, ενάμισι χρόνο αργότερα, ομολογεί απερίφραστα την επιθυμία του να αφήνε η μητέρα του το μωρό να πέσει μέσα στη μπανιέρα καθώς το πλένει, για να πεθάνει. Και όμως ο Χανς είναι ένα τρυφερό παιδί καλών ηθών, που σε λίγο αρχίζει να αγαπάει αυτή την αδελφή και του αρέσει πολύ να την προστατεύει. (*Ο μικρός Χανς, ανάλυση της φοβίας ενός πεντάχρονου αγοριού*).
276. [*Προσθήκη 1914:*] Τέτοιες περιπτώσεις θανάτου, που βιώθηκαν στην παιδική ηλικία, μπορεί να έχουν ξεχασθεί στην οικογένεια, η ψυχαναλυτική έρευνα δείχνει όμως ότι υπήρξαν πολύ σημαντικές για τη μεταγενέστερη νεύρωση.
277. [*Προσθήκη 1914:*] Παρατηρήσεις αναφερόμενες στην αρχικά εχθρική συμπεριφορά παιδιών απέναντι σε αδέρφια και έναν γονέα έχουν γίνει πολλές και έχουν κατατεθεί στην ψυχαναλυτική βιβλιογραφία. Με ιδιαίτερα γνήσιο και αφελή τρόπο περιέγραψε αυτή τη χαρακτηριστική παιδική στάση στη νηπιακή του ηλικία ο ποιητής Spitteler [1914, 40]: «Άλλωστε υπήρχε και δεύτερος Αδόλφος. Ένα μικρό πλάσμα, για το οποίο υποστηριζόταν πως είναι αδελφός μου, ενώ εγώ δεν καταλάβαινα σε τι χρησίμευε· ακόμη λιγότερο, γιατί του έδιναν τόση σημασία όση και σε μένα. Ήμουν αρκετός για τις ανάγκες μου, τι τον χρειαζόμουν τον αδελφό; Και δεν ήταν μόνον άχρηστος, αλλά μερικές φορές εμπόδιζε κιόλας. Όταν εγώ πείραζα τη γιαγιά, ήθελε να την πειράξει και αυτός· όταν με πήγαιναν περίπατο με το καρτσάκι, καθόταν απέναντί μου καταλαμβάνοντας τον μισό χώρο, και έτσι τα πόδια του προσέκρουαν στα δικά μου».
278. [*Προσθήκη 1909:*] Τα ίδια λόγια χρησιμοποιεί ο Χανς στα τριάντισι του χρόνια, όταν ασκεί εξουθενωτική κριτική στη μικρή αδελφή του (1909b). Υποθέτει ότι εκείνη δεν μπορεί να μιλήσει, επειδή δεν έχει δόντια.
279. Engelmacherin: (κατά λέξη: αγγελοποιός) γυναίκα που αναλαμβάνει μικρά, ιδίως εξώγαμα παιδιά υπό την κηδεμονία της, αλλά, αφού έχει καρπωθεί τη σχετική αμοιβή, τα αφήνει επίτηδες να πεθάνουν, τρόπον τινά τα κάνει αγγέλους. (Σ.τ.μ.)
280. [*Προσθήκη 1909:*] Από ένα εξαιρετικά προικισμένο δεκάχρονο αγόρι

άκουσα, μετά τον ξαφνικό θάνατο του πατέρα του, με έκπληξη την ακόλουθη παρατήρηση: 'Ότι ο πατέρας πέθανε, το καταλαβαίνω, δεν μπορώ όμως να εξηγήσω γιατί δεν έρχεται στο σπίτι για το βραδινό φαγητό. [Προσθήκη 1919:] Υλικό γι' αυτό το θέμα βρίσκεται στη στήλη της Dr. von Hug-Hellmuth «[Η αληθινή φύση της] παιδικής ψυχής» στο περιοδικό *Imago, Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften* [τόμ. 1-7, 1912-21].

281. [Προσθήκη 1919:] Η παρατήρηση ενός ψυχαναλυτικά εκπαιδευμένου πατέρα συλλαμβάνει και τη στιγμή κατά την οποία η πνευματικά πολύ αναπτυγμένη τετράχρονη κορούλα του αναγνωρίζει τη διαφορά μεταξύ «έχω φύγει» και «είμαι νεκρός». Το παιδί δημιουργούσε δυσκολίες στο φαγητό και αισθανόταν ότι μία από τις υπαλλήλους της πανσιόν το παρακολουθεί επιτιμητικά. «Η Γιοζεφίνε θα έπρεπε να είναι νεκρή», είπε τότε στον πατέρα. «Γιατί όμως και νεκρή;» ρώτησε ο πατέρας κατευναστικά. «Δεν αρκεί να φύγει;» «Όχι», απάντησε το παιδί, «διότι τότε θα ξανάρθει». Για την απεριόριστη φιλαντία (τον ναρκισσισμό) του παιδιού κάθε ενόχληση είναι ένα *crimen laesae majestatis* και, όπως η δρακόντεια νομοθεσία, το αίσθημα του παιδιού τιμωρεί όλα αυτά τα αδικήματα μόνο με τη μία και μη διαβαθμιζόμενη ποινή. (*Crimen laesae majestatis*: έγκλημα καθοσιώσεως. Σ.τ.μ.).

282. [Η στάση των ενήλικων απέναντι στον θάνατο συζητείται από τον Freud ιδιαίτερα στο δεύτερο δοκίμιο του βιβλίου του *Τοτέμ και ταμπού* (1912-13), στην εργασία *Das Motiv der Kästchenwahl* (1913f) καθώς και στο δεύτερο μέρος του *Zeitgemässes über Krieg und Tod* (1915b)].

283. [Προσθήκη 1925:] Αυτό το γεγονός συγκαλύπτεται συχνά από την εμφάνιση μιας ποινικής τάσης, η οποία αντιδρώντας ηθικά απειλεί με την απώλεια του αγαπημένου γονέα.

284. Τουλάχιστον όπως παρουσιάζονται τα πράγματα σε μερικά βιβλία της μυθολογίας. Σύμφωνα με άλλες ερμηνείες ο ευνουχισμός γίνεται μόνον από τον Κρόνο σε βάρος του πατέρα του, του Ουρανού.

Σχετικά με τη μυθολογική σημασία αυτού του θέματος βλέπε Otto Rank, 1909 [Προσθήκη 1914] και 1912c, κεφάλαιο IX, 2. — [Αυτές οι φράσεις στο κείμενο είναι φυσικά μια πρόωμη επισήμανση των σκέψεων που ο Freud ανέπτυξε στο *Τοτέμ και ταμπού* (1912-13)].

285. Εξουσία του πατέρα της οικογένειας. (Σ.τ.μ.)

286. [Αργότερα ο Freud τροποποίησε τις απόψεις του σε αυτό το ζήτημα. Βλέπε Freud, 1925j και 1931b].

287. Οι λύγκες φημίζονται για την όρασή τους. Η βροσιά υπονοεί την οξυδερκεία του πανούργου που καρδοκεί να υπαρπάξει κάτι: αντιστοιχεί περίπου στην έκφραση: πονηρή αλεπού. (Σ.τ.μ.)

288. [Στον ίδιο ασθενή γίνεται πάλι αναφορά πιο κάτω, μέρος VI, κεφ. Z, τέλος].

289. [Προσθήκη 1914:] Καμιά από τις ανακαλύψεις της ψυχαναλυτικής έρευνας δεν προκάλεσε τόσο πεισματώδεις αντιρρήσεις, τόσο οργισμένη εναντίωση, αλλά και τόσο διασκεδαστικές ακροβασίες της κριτικής όσο αυτή η επισήμανση των αιμομεικτικών τάσεων του παιδιού, που διατηρούνται ακόμη στο ασυνείδητο. Τελευταία υπήρξε ακόμη και μια απόπειρα να αποδοθεί στην αιμομειξία απλώς «συμβολικό» νόημα, σε πείσμα όλων των εμπειριών. Μια πνευματώδη υπερερμηνεία του οιδιπόδειου μύθου, βασισμένη σε εδάφιο επιστολής του Schopenhauer, προσφέρει ο Ferenczi (1912). — [Προσθήκη 1919:] Το περίφημο «οι-

διπλόδειο σύμπλεγμα», που πρώτη φορά θίγεται εδώ στην *Ερμηνεία των ονείρων*, απέκτησε ύστερα από πρόσθετες μελέτες απροσδόκητα μεγάλη σημασία για την κατανόηση της ανθρώπινης ιστορίας και της εξέλιξης της θρησκείας και της ηθικής. (Βλέπε *Τοτέμ και ταμπού*, 1912-13, [δοκίμιο IV]). [Τον πυρήνα αυτών των συλλογισμών για το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και τον *Οιδίποδα τύραννο*, καθώς άλλωστε και σχετικά με το επόμενο θέμα γύρω από τον Άμλετ, ο Freud τον είχε ανακοινώσει ήδη στις 15 Οκτωβρίου 1897 σε μια επιστολή του προς τον Fliess (βλέπε Freud, 1950a, επιστ. 71)].

290. [*Προσθήκη 1919:*] Τις πιο πάνω νύξεις για την ψυχαναλυτική κατανόηση του Άμλετ τις ολοκλήρωσε στη συνέχεια ο E. Jones και τις υπερασπίστηκε απέναντι σε άλλες που έχουν καταγραφεί στη βιβλιογραφία. (Βλέπε Jones, 1910a [και, ακόμη διεξοδικότερα, 1949]). – [*Προσθήκη 1930:*] Από τότε βέβαια με έχουν καταλάβει αμφιβολίες σχετικά με την προϋπόθεση που έκανα πιο πάνω, πως ο συγγραφέας των έργων του Shakespeare είναι ο άντρας από το Stratford. [Βλέπε Freud, 1930e]. – [*Προσθήκη 1919:*] Πρόσθετες προσπάθειες για την ανάλυση του *Μάκβεθ* στη μελέτη μου *Einige Charaktertypen aus der psychoanalytischen Arbeit* (1916a) καθώς και στον L. Jekels (1917). – [Ο Freud αναφέρθηκε επίσης στη μορφή του Άμλετ στη μικρή εργασία του *Psychopathische Personen auf der Bühne* (1942a), που πιθανώς συντάχθηκε το 1905 ή το 1906, αλλά δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του].

291. Παιδικό χαρακτηριστικό θα μπορούσε να είναι και το μεγάλο, υπεράφθονο, υπέρμετρο και υπερβολικό στοιχείο στο όνειρο. Η πιο ένθερμη επιθυμία του παιδιού είναι να μεγαλώσει, προπάντων να παίρνει όσο και οι μεγάλοι· δύσκολα ικανοποιείται, δεν ξέρει τι θα πει «αρκετά», και ακόρεστο επιθυμεί την επανάληψη ενός πράγματος που του άρεσε ή που ήταν νόστιμο. Μόνο μέσω της αγωγής μαθαίνει να *τηρεί το μέτρο*, να αρκείται σε κάτι, να παραιτείται. Όπως είναι γνωστό, τείνει και ο νευρωτικός προς το άμετρο και το υπέρμετρο.

292. [Η υπόθεση είναι όμως σωστή. Τον 18ο αιώνα υπήρχε ένας οπαδός του Rousseau με αυτό το όνομα, που ήταν ονομαστός παιδαγωγός].

293. [*Προσθήκη 1911:*] Όταν ο Ernest Jones σε επιστημονική του διάλεξη σε μια αμερικανική εταιρία μιλούσε για τον εγωισμό των ονείρων, μια μορφωμένη κυρία διαμαρτυρήθηκε γι' αυτή τη μη επιστημονική γενίκευση, αντιτεινόντας ότι ο συγγραφέας δεν μπορεί να κρίνει παρά μόνο τα όνειρα Αυστριακών, ενώ δεν θα έπρεπε να αποφαινεται διόλου για τα όνειρα Αμερικανών. Για τον εαυτό της είναι βέβαιη, είπε, πως όλα τα όνειρά της είναι αυστηρώς αλτρουϊστικά.

[*Προσθήκη 1925:*] Προς δικαιολόγηση αυτής της υπερήφανης για τη φυλή της κυρίας έχω ωστόσο να παρατηρήσω ότι δεν πρέπει να παρανοεί κανείς την πρόταση ότι τα όνειρα είναι απολύτως εγωιστικά. Επειδή καθετί που γενικά εμφανίζεται στην προσυνειδητή σκέψη μπορεί να μεταπηδήσει στο όνειρο (περιεχόμενο και λανθάνουσες ονειρικές σκέψεις), αυτή η δυνατότητα παραμένει ανοικτή και στις αλτρουϊστικές παρορμήσεις. Με τον ίδιο τρόπο μπορεί να εμφανισθεί στο όνειρο και ένα τρυφερό και ερωτικό συναίσθημα για άλλο άτομο, όταν βρίσκεται στο ασυνείδητο. Το ορθό της πιο πάνω πρότασης περιορίζεται λοιπόν στο γεγονός ότι ανάμεσα στις ασυνείδητες παρορμήσεις του ονείρου πολύ συχνά βρίσκονται εγωιστικές τάσεις, οι οποίες στην άγρυπνη ζωή φαίνονται ξεπερασμένες.

294. [Βλέπε το όνειρο με την ένεση της Irma στο μέρος II].

295. [Αυτό το όνειρο συζητείται και πάλι στο μέρος VII, κεφ. Γ].

296. [Η πρώτη πρόταση αυτής της παραγράφου υπήρχε στην αρχική έκδοση του 1900, αλλά στη συνέχεια παραλείφθηκε ως το 1925. Οι ακόλουθες προτάσεις καθώς και η επόμενη παράγραφος χρονολογούνται από το 1900, αλλά το 1914 μπήκαν στο μέρος VI, κεφ. Ε. Στην έκδοση του 1930 παρουσιάζονται και στα δύο σημεία].

297. [*Προσθήκη 1925:*] Η αναλυτική έρευνα μας επέτρεψε να μαντέψουμε ότι στην προτίμηση των παιδιών για γυμναστικές επιδείξεις και στην επανεμφάνισή της στην υστερική κρίση, εκτός από την οργανική ευχαρίστηση, ρόλο παίζει και ένας άλλος παράγων, η (συχνά ασυνείδητη) μνημονική εικόνα της συνουσίας, που παρατήρησαν τα παιδιά σε ανθρώπους ή σε ζώα.

298. Ένας νεαρός συνάδελφος, εντελώς απαλλαγμένος από κάθε νευρική κίνηση, μου ανακοινώνει σχετικά: «Γνωρίζω από προσωπική εμπειρία ότι παλαιότερα στην κούνια, και μάλιστα τη στιγμή που η καθοδική κίνηση έχει τη μεγαλύτερη ορμή, ένοιωθα κάτι παράξενο στα γεννητικά όργανα, που, μολονότι δεν μου ήταν όντως ευχάριστο, πρέπει να το χαρακτηρίσω ηδονική αίσθηση». Από ασθενείς έχω ακούσει συχνά ότι πρώτες στύσεις με ηδονική αίσθηση που μπορούν να θυμηθούν είχαν εμφανισθεί κατά την προεφηβική ηλικία στο σκαρφάλωμα. Από τις ψυχαναλύσεις προκύπτει με πλήρη βεβαιότητα ότι συχνά οι πρώτες σεξουαλικές παρορμήσεις έχουν τις ρίζες τους στα παιγνίδια με διαπληκτισμούς και πάλαιμα κατά την παιδική ηλικία. — [Αυτό το θέμα ο Freud το πραγματεύεται διεξοδικά στο τελευταίο κεφάλαιο της δεύτερης από τις *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας* (1905d)].

299. «Ημέρα οργής, εκείνη η ημέρα», το γνωστό νεκρώσιμο άσμα, που αναφέρεται στη Δευτέρα Παρουσία. «Την ημέρα της κρίσεως» υπαινίσσεται πιο κάτω και ο «δίκαιος» που δειλιάζει. (Σ.τ.μ.)

300. [Αυτή και η επόμενη παράγραφος προστέθηκαν το 1909].

301. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1914].

302. [Ο Freud πρόσθεσε αυτή την παράγραφο το 1925. Βλέπε Stekel (1909, 464 και 471)].

303. [Στις εκδόσεις του 1909 και του 1911 αυτό το κεφάλαιο κλείνει με τη συζήτηση «χαρακτηριστικών» ονείρων άλλων ειδών. Από το 1914 όμως αυτή η παρουσίαση μετατέθηκε στο μέρος VI, κεφ. Ε, στη συνέχεια του υλικού για τα ονειρικά σύμβολα, με το οποίο εμπλουτίστηκε το βιβλίο].

304. [*Προσθήκη 1914:*] Πολλοί συγγραφείς επισημαίνουν τη συμπύκνωση που διακρίνει το όνειρο. Ο Du Prel γράφει σε ένα σημείο (1885, 85) πως είναι απόλυτα βέβαιο ότι έχει σημειωθεί μια διαδικασία συμπύκνωσης των παραστάσεων.

305. Αυτό το ερώτημα επανέρχεται πιο κάτω στο κεφάλαιο Γ, αρχή, και πολύ διεξοδικότερα συζητείται στο τέλος του κεφαλαίου Α του μέρους VII, στην τελευταία σελίδα].

306. [Εδώ ο Freud υπαινίσσεται προφανώς ένα στοιχείο των ονειρικών ιδεών που δεν το είχε αναφέρει ως τώρα].

307. [Goethe, *Φάουστ*, μέρος Α', σκηνή 4η].

308. [*Προσθήκη 1911:*] Για την αξιολόγηση αυτής της περιγραφής που δίνει ο συγγραφέας ας λάβει κανείς υπόψη του τη σημασία της σκάλας στα όνειρα, όπως παρουσιάζεται στο κεφάλαιο για τα σύμβολα (βλέπε σημ. 407).

309. [Uhland, *Wanderlieder*, 8].

310. [Goethe, *Φάουστ*, μέρος Α', σκηνή 21η].

311. Η κυριολεκτική σημασία της λέξης *partette* στα γερμανικά είναι «ισόγειος». (Σ.τ.μ.)
312. [Εδώ ο Freud υπαινίσσεται μάλλον την ανακάλυψη που είχε κάνει λίγο ενωρίτερα, ότι τα παιδικά σεξουαλικά τραύματα, τα οποία κατά τα φαινόμενα μπορούσαν να αποκαλυφθούν στην ανάλυση νευρωτικών ασθενών, στην πραγματικότητα ήταν πολλές φορές απλώς φαντασιώσεις. Βλέπε Freud, 1906a].
313. Η φανταστική φύση της κατάστασης που αναφέρεται στην τροφό του ονειρευόμενου αποδεικνύεται από το αντικειμενικά διαπιστωμένο γεγονός ότι σε αυτή την περίπτωση τροφός ήταν η μητέρα του. Θυμίζω εξάλλου το ανέκδοτο (βλέπε μέρος V, Β) με τον νεαρό, ο οποίος λυπόταν που δεν εκμεταλλεύθηκε καλύτερα την κατάσταση με την τροφό του: αυτή είναι μάλλον και η πηγή αυτού του ονείρου.
314. Οι χρυσοκάνθαροι λέγονται στα γερμανικά *Maikäfer*, δηλαδή κάνθαροι του Μαΐου. (Σ.τ.μ.)
315. Αυτό είναι το πραγματικό ερέθισμα που προκάλεσε το όνειρο.
316. Συμπλήρωμα: Τέτοια αναγνώσματα, λέει, είναι *δηλητήριο* για ένα νεαρό κορίτσι. Στα νιάτα της είχε αντλήσει και αυτή πολλά από απαγορευμένα βιβλία.
317. [Ο Sarastro στην *Pamina* στην κατακλείδα της πρώτης πράξης της όπερας του Mozart].
318. [Kleist, *Käthchen von Heilbronn*, πράξη IV, σκηνή 2η]. Ένας άλλος ειρμός σκέψεων οδηγεί στην *Penthesilea* του ίδιου συγγραφέα: *σκληρότητα* απέναντι στον αγαπημένο.
319. [Ο Freud σκέφθηκε μάλλον την αρχική πρόταση της κατάρας που εξέφρασε ο πάπας: την αναφέρει ο *Tannhäuser* στην τελευταία σκηνή της όπερας του Wagner. Η πραγματική ρήση έχει ως εξής: «Συμμερισθήκες τόσο κακή επιθυμία»].
320. [Βλέπε κεφ. Γ και μέρος VII, κεφ. Ε].
321. [Ο Freud πραγματεύθηκε τη σχέση ανάμεσα στις παραστάσεις των λέξεων και των πραγμάτων πολύ αργότερα, στις τελευταίες σελίδες της εργασίας του για το «*Ασυνείδητο*» (1915e)].
322. [Πρόκειται για τα έργα *Νόρα* ή *Ένα κουκλόσπιτο* και *Η αγριόπαπια*]. (*Kolossal*: *κολοσσιαίος*; *pyramidal*: *πυραμιδικός*, και μεταφορικά *γιγαντιαίος*. Σ.τ.μ.).
323. *Mais*: *καλαμπόκι*; *toll*: *τρελός*, *μανιακός*; *mannstoll*: *νυφομανής*; *Olmütz* είναι το όνομα της πόλης, στη σημερινή Τσεχία. Σ.τ.μ.).
324. *Zimmertelegraph*: *τηλέφωνο* για επικοινωνία από δωμάτιο σε δωμάτιο μόνο, στις αρχές της τηλεφωνίας. *Zimmer*: *δωμάτιο*. *Zimmerlein* (προφανώς κατά το *stubenlein*): *καθαρός*, για εσωτερικούς χώρους. (Σ.τ.μ.)
325. Ο ίδιος τρόπος ανάλυσης και σύνθεσης συλλαβών – πραγματική συλλαβοχημεία – μας χρησιμεύει σε κατάσταση αγρύπνιας για να κάνουμε διάφορα αστεία. «Ποιός είναι ο πιο φθηνός τρόπος απόκτησης ασημιού; Πηγαίνουμε σε μια αλέα με *Silberpappeln*, επιβάλλουμε ησυχία, οπότε παύει το “*Pappeln*” (θρόισμα = *φλυαρία*) και απελευθερώνεται το ασήμι». (*Silberpappeln*: κατά λέξη: *ασημόλευκες*. Σ.τ.μ.). Ο πρώτος αναγνώστης και κριτικός αυτού του βιβλίου πρόβαλε την αντίρρηση, που θα τη συμμερισθούν ίσως και οι κατοπινότεροι, «ότι ο ονειρευόμενος συχνά εμφανίζεται ως πολύ ευφυολόγος». Αυτό είναι σωστό, ενόσω συσχετίζεται μόνο με τον ονειρευόμενο, αλλά περιέχει μια μομφή, αν επεκταθεί και στον ερμηνευτή των ονείρων. Όσον αφορά την κατάσταση αγρύ-

πνιας, δεν μπορώ να διεκδικήσω σοβαρά την ιδιότητα του «ευφυλόγου»: αν τα όνειρά μου φαίνονται πνευματώδη, αυτό δεν σχετίζεται με το άτομό μου, αλλά με τις ιδιάζουσες ψυχολογικές προϋποθέσεις της ονειροπλασίας και συναρτάται στενά με τη θεωρία του πνευματώδους και του κωμικού. Το όνειρο γίνεται πνευματώδες, επειδή ο πιο άμεσος και ευθύς τρόπος έκφρασης των ιδεών του αποκλείεται: αναγκάζεται λοιπόν να γίνει. Οι αναγνώστες μπορούν να διαπιστώσουν ότι τα όνειρα των ασθενών μου είναι τουλάχιστον εξίσου πνευματώδη (ειρωνικά) όσο τα δικά μου. — [*Προσθήκη 1909:*] Αυτή η επίκριση μου έδωσε πάντως την αφορμή να παραβάλω την τεχνική του ευφυολογήματος με την εργασία του ονείρου, πράγμα που έγινε στο βιβλίο μου *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten* (1905c). [Ιδιαίτερα στο κεφάλαιο VI. Προς το τέλος αυτού του κεφαλαίου ο Freud παρατηρεί ότι τα ονειρικά ευφυολογήματα είναι πάντοτε κακά αστεία και εξηγεί γιατί αυτό συμβαίνει κατ' ανάγκη. Την ίδια διαπίστωση κάνει ο Freud στη 15η από τις *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση*. Ο πιο πάνω αναφερόμενος «πρώτος αναγνώστης» ήταν ο Fliess].

326. Ο Freud αποδίδει το λατινικό *meae deliciae* (οι τέρψεις μου) με το «*meine Freud*» (οι χαρές μου): αφαιρώντας την κατάληξη *en* από το *Freuden* υπαινίσσεται τον εαυτό του. Το ψευδώνυμο του συνεργάτη των *Fliegende Blätter*, στη συνέχεια του κειμένου, «*Sagter Hatergesagt*» θα μπορούσε να μεταγλωττισθεί ως εξής: «Ελέγεται Εχειπείς». Προηγείται στον συνειρμό ο κρίκος *hearsay*, μια σύνθετη αγγλική λέξη από το *hear*: ακούω, και το *say*: λέγω, δηλαδή άκουσα να λένε, διάδοση. (Σ.τ.μ.)

327. [Ο Ferdinand Lassalle, ιδρυτής του σοσιαλδημοκρατικού κινήματος στη Γερμανία, γεννήθηκε το 1825 στο Breslau και πέθανε το 1864. Ο Eduard Lasker (1829-1884), γεννήθηκε στο Jarotschin κοντά στο Breslau και ήταν συνιδρυτής του γερμανικού Εθνικοφιλελεύθερου Κόμματος. Και οι δύο ήταν εβραϊκής καταγωγής]. (Τα άλλα δύο συνθετικά: *Autor* = συγγραφέας: *Autodidakt* = αυτοδίδακτος. Σ.τ.μ.)

328. Ο Lasker πέθανε από προϊούσα μαλάκυνση εγκεφάλου, επακόλουθο μιας μόλυνσης από γυναίκα (σύφιλη). Ο Lassalle σκοτώθηκε, όπως είναι γνωστό, σε μια μονομαχία εξαιτίας μιας γυναίκας. (*Cherchez la femme*: αναζητήστε τη γυναίκα. Σ.τ.μ.)

329. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1914].

330. *Erzieherisch*: παιδαγωγικός. Πιο κάτω στο κείμενο: *erzählerisch*, ανορθόγραφος τύπος του *erzählerisch*: αφηγηματικός. Ο νεολογισμός συναιρεί την *αφήγηση*, την *αγωγή* και τη *σύφιλη*, σχηματίζοντας έναν επιρρηματικό τύπο. (Σ.τ.μ.)

331. [Βλέπε το κεφ. IV του βιβλίου του Freud για το ευφυολόγημα (1905c)].

332. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1919].

333. [*Προσθήκη 1909:*] Σε έναν νέο άντρα με έμμονες ιδέες, οι διανοητικές λειτουργίες του οποίου ήταν άρτιες και πολύ αναπτυγμένες, βρήκα πρόσφατα τη μοναδική εξαίρεση από αυτόν τον κανόνα. Τα λόγια στα όνειρά του ούτε τα είχε ακούσει ούτε τα είχε πει ο ίδιος, αλλά αποτελούσαν την απαραίτητη διατύπωση των έμμονων ιδεών του που σε κατάσταση αγρύπνιας τις συνειδητοποιούσε απλώς παραλλαγμένες. [Πρόκειται για τον «*Rattenmann*», τον ασθενή στην ιστορία μιας περίπτωσης ψυχαναγκαστικής νεύρωσης: εκεί υπάρχει και μια σχετική επισήμανση (Freud, 1909d) λίγο μετά την αρχή του κεφαλαίου II (A). Το ζήτημα του λόγου στο όνειρο συζητείται πολύ διεξοδικότερα πιο κάτω, στο κεφάλαιο ΣΤ αυτού του μέρους].

334. Ψυχική ένταση, ισχύς και βαθμός ενδιαφέροντος πρέπει φυσικά να ξεχωρίζονται από την αισθησιακή ένταση, την ένταση του περιεχομένου μιας παράστασης.

335. [Παλαιός εμπειρικός κανόνας των νομικών: «Το έκανε όποιος ωφελήθηκε»].

336. [Προσθήκη 1909:] Επειδή θεωρώ την αναγωγή της ονειρικής παραμόρφωσης στη λογοκρισία πυρήνα της αντίληψής μου για το όνειρο, παρεμβάλλω σε αυτό το σημείο το τελευταίο μέρος του αφηγήματος «Όνειρο και αγρύπνια», το οποίο περιλαμβάνεται στις *Φαντασιώσεις ενός ρεαλιστή* του Lynkeus (Βιέννη, δεύτερη έκδοση, 1900, όπου ξαναβρίσκω αυτό το κύριο χαρακτηριστικό της αντίληψής μου. [Βλέπε μέρος I, Προσθήκη 1909· επίσης Freud, 1923f και 1932c]:

«Για έναν άντρα που έχει την αξιοσημείωτη ιδιότητα να μην ονειρεύεται ποτέ ανοησίες». —

«“Η υπέροχη ιδιομορφία σου να ονειρεύεσαι και να αγρυπνάς στηρίζεται στις αρετές σου, στην καλωσύνη σου, τη δικαιοσύνη σου, τη φιλαλήθειά σου· είναι η ηθική διαύγεια της φύσης σου που με κάνει να κατανοώ στιδήποτε δικό σου”.

“Αν το καλοσκεφθώ όμως”, απάντησε ο άλλος, “πρέπει μάλλον να πιστέψω πως όλοι οι άνθρωποι είναι καμωμένοι σαν και μένα και κανένας δεν ονειρεύεται ποτέ ανοησίες! Ένα όνειρο που το θυμάται κανείς τόσο καθαρά, ώστε να μπορεί πράγματι να το διηγηθεί, σε αντίθεση προς τις φαντασιώσεις λόγω πυρετού, έχει πάντοτε νόημα, και ούτε θα μπορούσε να είναι διαφορετικά! Διότι όσα αντιφάσκουν το ένα προς το άλλο δεν θα μπορούσαν να απαρτίσουν ένα όλον. Το γεγονός ότι ο χρόνος και ο χώρος γίνονται συχνά φύρδην μίγδην δεν αφαιρεί τίποτε από το αληθινό περιεχόμενο του ονείρου, διότι και ο ένας και ο άλλος ασφαλώς δεν έχουν καμιά σημασία για το ουσιαστικό περιεχόμενο του ονείρου. Άλλωστε το ίδιο κάνουμε και στην αγρύπνια· σκέψου τα πασαμύθια, τόσα άλλα τολμηρά μορφώματα της φαντασίας που είναι μεστά σε νόημα· μόνον ένας αδαής θα μπορούσε να πει γι’ αυτά: είναι παράλογο! Διότι δεν είναι δυνατόν”.

“Μόνο που θα έπρεπε να μπορεί κανείς να τα ερμηνεύει πάντοτε σωστά, όπως έκανες εσύ τώρα με το δικό μου”, είπε ο φίλος.

“Αυτό βέβαια δεν είναι εύκολη δουλειά, αλλά μάλλον με λίγη προσοχή θα έπρεπε να το καταφέρνει ο ίδιος ο ονειρευόμενος. Γιατί όμως τις πιο πολλές φορές δεν γίνεται αυτό; Στα όνειρά σας φαίνεται πως υπάρχει κάτι κρυφό, κάτι μη αγνό ιδιαίτερου και ανώτερου τύπου· μια μυστικότητα χαρακτηρίζει το είναι σας, που δύσκολα μπορεί κανείς να τη διανοηθεί· γιαυτό και τα όνειρά σας μοιάζουν συχνά χωρίς νόημα ή ακόμη και παράλογα. Κατά βάθος όμως δεν είναι έτσι, και δεν μπορεί να είναι έτσι, αφού ο άνθρωπος είναι πάντοτε ο ίδιος, είτε αγρυπνά είτε ονειρεύεται”».

337. [Ο πρώτος όρος που αναφέρθηκε ήταν ο υπερκαθορισμός].

338. [Προσθήκη 1909:] Από τότε έχω δώσει την πλήρη ανάλυση και σύνθεση δύο ονείρων στο Bruchstück einer Hysterie-Analyse, 1905c. [Βλέπε επίσης τη σύνθεση του ονείρου του «Wolfsmann» στο κεφάλαιο IV του Freud, 1918b]. — [Προσθήκη 1914:] Ως η πληρέστερη ερμηνεία ενός εκτεταμένου ονείρου πρέπει να αναγνωρισθεί η ανάλυση του O. Rank «Ein Traum, der sich selbst deutet» [1910].

339. [Οι τελευταίες τρεις προτάσεις (που αρχίζουν από το «Στο άλλο μέρος»), υπό αυτή τη διατύπωση, προστέθηκαν το 1919].

340. [Ο Freud εννοεί εδώ, όπως και αμέσως πιο κάτω, τους συνδέσμους].

341. [Η ισχύς αυτής της παρατήρησης περιορίζεται ενμέρει στη σημείωση 518].
342. [Τοιχογραφίες του Ραφαήλ στο Βατικανό].
343. [Ένας παραλληλισμός που ο Freud χρησιμοποιεί κατά προτίμηση. Τον συναντούμε πιο πάνω, μέρος V, κεφ. Δ, αλλά και στη μέση του κεφαλαίου I του ιστορικού ασθένειας της «Ντόρας» (1905ε)].
344. Η έκφραση «durch die Blume», κατά λέξη: μέσω του λουλουδιού, σημαίνει *αλληγορικά, με υπαινιγμούς*. (Σ.τ.μ.)
345. [Το δεύτερο ήμισυ αυτής της περιόδου προστέθηκε το 1914. Το ερώτημα τίθεται πάλι στις τελευταίες σελίδες αυτού του κεφαλαίου, μαζί με το όλο θέμα των ονείρων που βλέπει κανείς την ίδια νύχτα, και συζητείται εκτενέστερα στο τέλος του κεφαλαίου E].
346. Το κλείσιμο ενός ματιού (ein Auge zudrücken) σημαίνει: κάνω στραβά μάτια, κάνω πως δεν βλέπω, δείχνω επιείκεια. Το κλείσιμο των ματιών (die Augen zudrücken) σχετίζεται με τον νεκρό. (Σ.τ.μ.)
347. [Ο Freud αναφέρεται σε αυτό το όνειρο ήδη σε ένα γράμμα του προς τον Fliess, στις 2 Νοεμβρίου 1906. (Βλέπε Freud, 1950a, επιστ. 50). Εκεί πάντως γράφει ότι το είδε τη νύχτα μετά την κηδεία].
348. [Η ισχύς αυτής της θέσης περιορίζεται στη μέση και προς το τέλος αυτού του κεφαλαίου καθώς και πιο κάτω στο κεφάλαιο Z, όνειρο III της πρώτης σειράς].
349. [*Προσθήκη 1911:*] Από μια εργασία του K. Abel, *Der Gegensinn der Urworte* (1884) (βλέπε την εισήγησή μου, 1910ε), έμαθα το εκπληκτικό γεγονός, που επιβεβαιώνεται και από άλλους γλωσσολόγους, ότι οι πιο παλαιές γλώσσες συμπεριφέρονται σε αυτό το σημείο ακριβώς όπως το όνειρο. Αρχικά έχουν μόνο μία λέξη για τα δύο αντίθετα στις άκρες μιας σειράς ποιότητων ή δραστηριοτήτων (δυνατοαδύνατος, παλαιονέος, κοντινόμακρος, δένω-χωρίζω), ενώ για τα δύο αντίθετα σχηματίζουν ιδιαίτερους όρους μόνο δευτερογενώς, τροποποιώντας ελαφρά την κοινή αρχική λέξη. Ο Abel διαπιστώνει αυτό το φαινόμενο σε μεγάλη έκταση στα αρχαία αιγυπτιακά, παραπέμπει όμως και σε σαφή κατάλοιπα αυτού του σταδίου ανάπτυξης στις σημιτικές και τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες.
350. [Το πλήρες όνειρο αναφέρεται πιο κάτω, κεφ. Δ, τέλος].
351. [*Προσθήκη 1914:*] Παράβαλε την παρατήρηση του Αριστοτέλη για τις ικανότητες του ερμηνευτή ονείρων [στη σημείωση 96].
352. [Σχετικά με το θέμα των μεικτών προσώπων βλέπε πιο πάνω, κεφ. Α, στη συνέχεια του ονείρου με τους κανθάρους (III). Οι επόμενες τρεις προτάσεις προστέθηκαν το 1911, η τελευταία πρόταση της παραγράφου το 1914. Η «ταύτιση» χρησιμοποιείται εδώ υπό διαφορετική έννοια απότι στο μέρος IV].
353. [*Προσθήκη 1925:*] Βλέπε σχετικά τη σημείωση 293.
354. Όταν δεν είμαι βέβαιος πίσω από ποιο ονειρικό πρόσωπο πρέπει να αναζητήσω το εγώ μου, μπορώ να τηρήσω τον ακόλουθο κανόνα: Το πρόσωπο που στο όνειρο υπόκειται σε μια συναισθηματική φόρτιση, που την αισθάνομαι κι εγώ, αυτό είναι που κρύβει το εγώ μου.
355. [Αυτή η περίοδος προστέθηκε το 1925].
356. [Βλέπε το «επαναστατικό όνειρο», μέρος V, κεφ. Β].
357. Βλέπε σημείωση 344. (Σ.τ.μ.)
358. [Αυτή η πρόταση προστέθηκε το 1909].
359. [Το τέλος αυτής της παραγράφου προστέθηκε το 1911].

360. [Στο τέλος αυτού του κεφαλαίου καθώς και στο κεφάλαιο Z, όνειρο III της πρώτης σειράς ο Freud διατυπώνει αντιλογίες σε αυτόν τον ισχυρισμό].
361. Η «ανάποδη πλευρά» (Kehrseite) μπορεί να σημαίνει απλώς την πίσω μεριά ή την αρνητική όψη ενός πράγματος, αλλά και τη *ράχη* ή τον *πισινό*. (Σ.τ.μ.)
362. [Αυτή η πρόταση προστέθηκε το 1911].
363. [Αυτή και η επόμενη παράγραφος προστέθηκαν το 1911].
364. [*Προσθήκη 1909:*] Την ίδια αυτή τακτική της χρονικής αντιστροφής χρησιμοποιεί μερικές φορές και η υστερική κρίση, για να κρύψει από τον θεατή το νόημά της. Ένα υστερικό κορίτσι πρέπει π.χ. σε μια κρίση της να παραστήσει ένα μικρό μυθιστόρημα, που το παρήγαγε ασυνείδητα με τη φαντασία της μετά από μια συνάντηση στο τραμ: Πώς ένας άντρας, γοητευμένος από την ομορφιά του ποδιού της, της μιλάει την ώρα που αυτή διαβάζει, πώς στη συνέχεια πηγαίνει μαζί του και ζει μια θυελλώδη ερωτική σκηνή. Η κρίση της αρχίζει κατά την παράσταση αυτής της ερωτικής σκηνής με σπασμούς (ενώ τα χείλη της κινούνται για φίλημα και τα μπράτσα της διασταυρώνονται για τον εναγκαλισμό)· τρέχει αμέσως στο άλλο δωμάτιο, κάθεται σε μια καρέκλα, σηκώνει το φουστάνι για να δείξει το πόδι, κάνει σαν να διαβάζει ένα βιβλίο και μου μιλάει (μου απαντάει). [Σε αυτή την περίπτωση γίνεται αναφορά και στο: Freud, 1909a. — [*Προσθήκη 1914:*] Παράβαλε σχετικά την παρατήρηση του Αρτεμίδωρου: «Κατά την εξήγηση ονειρικών ιστοριών πρέπει να τις εξετάζουμε μια φορά από την αρχή προς το τέλος και μια φορά από το τέλος προς την αρχή...».
365. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1911].
366. [Υπαινίσσεται την περιφρημη επωδό των επιθέσεων του Nietzsche κατά του χριστιανισμού].
367. [*Προσθήκη 1930:*] Σήμερα δεν ξέρω αν ήταν σωστό να εγκαταλείψω αυτή την ιδέα].
368. [Αυτό το θέμα συζητείται πολύ διεξοδικότερα πιο κάτω, κεφ. Z, μέση].
369. Συνοδευτικά υστερικά συμπτώματα: διακοπή της περιόδου και μεγάλη δυσθυμία, η κύρια πάθηση αυτής της ασθενούς. [Το όνειρο συζητείται πιο κάτω, βλέπε προηγούμενη σημείωση].
370. [Η τελευταία πρόταση προστέθηκε το 1909, η επόμενη παράγραφος το 1911].
371. [Αυτή και οι δύο επόμενες παράγραφοι προστέθηκαν το 1911].
372. [Αυτή η πρόταση προστέθηκε το 1909. Το υπόλοιπο μέρος της παραγράφου καθώς και οι τρεις επόμενες είναι προσθήκες του 1911. — Ο Freud πραγματεύεται αυτό το θέμα ακόμη μια φορά προς το τέλος της 29ης παράδοσης στη *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση* (1933a)].
373. Η σχέση προς ένα παιδικό βίωμα αποκαθίσταται στην πλήρη ανάλυση με τον εξής ενδιάμεσο κρίκο: Ο αράπης έπραξε το χρέος του, ο αράπης *μπορεί να πηγαίνει*. [Schiller, *Fiesco*, πράξη III, σκηνή τέταρτη]. Και έπειτα το αστείο ερώτημα του αινίγματος: Πόσων ετών είναι ο αράπης, όταν έχει πράξει το χρέος του; Ενός έτους, τότε μπορεί να φύγει. (Μου διηγούνται πως, όταν γεννήθηκα, είχα τόσο πολλά ανακατωμένα μαύρα μαλλιά, που η νεαρή μητέρα μου με ανακήρυξε μικρό αράπη). — Το γεγονός ότι δεν βρίσκω το καπέλο είναι ένα βίωμα της ημέρας, που χρησιμοποιήθηκε με πολλά νοήματα. Η υπηρέτριά μας, μεγαλοφυΐα στη φύλαξη πραγμάτων, το είχε κρύψει. — Πίσω από αυτό το τέλος του ονείρου κρύβεται και η απόρριψη θλιβερών σκέψεων γύρω από τον θάνατο: Χρειάζεται πολύς καιρός ακόμη, ώσπου να εκτελέσω το χρέος μου· δεν επιτρέ-

πεται ακόμη να αποχωρήσω. — Γέννηση και θάνατος όπως στο όνειρο με τον Goethe και τον παράλυτο, που είχα δει λίγο πιο πριν (βλέπε πιο πάνω στο παρόν κεφάλαιο [καθώς και κεφ. Ζ, όνειρο V της πρώτης σειράς]).

374. [*Προσθήκη 1930:*] Αυτή η πρόταση δεν αντέχει πια στο φως νεότερων αντιλήψεων. [Βλέπε σημ. 163 καθώς και 563].

375. [Αυτή η παράγραφος (εκτός από την προτελευταία και ένα μέρος της τελευταίας πρότασης) προστέθηκε το 1911].

376. [Αυτή η πρόταση προστέθηκε το 1919].

377. [Το δεύτερο ήμισυ της περιόδου, μετά το «απόρριψης», προστέθηκε το 1919].

378. [*Προσθήκη 1909:*] Το ευφυολόγημα και η σχέση του προς το ασυνείδητο, 1905c [ιδιαίτερα οι τελευταίες παράγραφοι του κεφαλαίου VI], και οι «λεκτικές γέφυρες» στις λύσεις νευρωτικών συμπτωμάτων.

379. [Η υπόλοιπη παράγραφος προστέθηκε το 1909].

380. [*Προσθήκη 1925:*] Hugo Wolf. (Το επώνυμο Wolf σημαίνει λύκος. Σ.τ.μ.).

381. [Λαϊκό τραγούδι].

382. [Το στοιχείο του παράλογου σε αυτό το όνειρο σχολιάζεται πιο κάτω, κεφ. Ζ, III της πρώτης σειράς]. — (Δεν είναι ίσως άσκοπο να προσθέσουμε: το «ψηλός πύργος» δεν είναι αυθαίρετο, αλλά αντιστοιχεί στη συνήθη έκφραση: turm-hoch = πυργοϋψής, ψηλός σαν πύργος· ο «πύργος των τρελών» («Narrenturm») είναι παλαιότερη μορφή και έκφραση του *τρελοκομείου*: το «είχαν μείνει καθιστές» κυριολεκτεί αφενός, αλλά σημαίνει επίσης: *έμειναν στο ράφι*. Η μετοχή «υψηλά ιστάμενος» (Hochstehender), δηλαδή ένα μέρος του λόγου μεταξύ ρήματος και επιθέτου, εκφράζει και γραμματικά το κοινό σημείο, τον συνδετικό κρίκο μεταξύ του αριστοκράτη και του μουσικού. Σ.τ.μ.).

383. [Οι δύο πρώτες ήταν η συμπύκνωση και η μετάθεση].

384. [Αυτή η παράγραφος και το ακόλουθο απόσπασμα του Silberer προστέθηκαν το 1914].

385. [*Προσθήκη 1925:*] Αυτή την παράσταση ονειρικών ιδεών πράγματι δεν την ξανασυνάντησα και έτσι μου δημιουργήθηκαν αμφιβολίες για την ορθότητα της ερμηνείας. — (Η έκφραση «Kraut und Rüben», κατά λέξη: χόρτα και γογγύλια, αντιστοιχεί περισσότερο στη «σαλάτα» υπό την έννοια του άνω-κάτω, του κυκεώνα. Σ.τ.μ.).

386. [Το θέμα των ονειρικών συμβόλων συζητείται διεξοδικότερα στο επόμενο κεφάλαιο].

387. [*Προσθήκη 1914:*] Πλούσιο υλικό τεκμηρίωσης αυτής της θέσης προσφέρεται στους τρεις συμπληρωματικούς τόμους του Ed. Fuchs (1909-12).

388. Σχετικά με την ερμηνεία αυτού του προονείρου, που πρέπει να θεωρηθεί «αιτιώδες», βλέπε πιο πάνω, κεφ. Γ.

389. Η βιογραφία της.

390. Υψηλή καταγωγή, επιθυμητή αντίθεση προς το προόνειρο.

391. Μεικτό μόρφωμα που συνενώνει δύο χώρους, το πατάρι του πατρικού σπιτιού, όπου έπαιζε με τον αδελφό της, το αντικείμενο των κατοπινότερων φαντασιώσεών της, και την αυλή ενός κακού θείου, ο οποίος συνήθιζε να την πειράζει.

392. Επιθυμητή αντίθεση προς μια πραγματική ανάμνηση από την αυλή του θείου, όπου στον ύπνο της ξεγυμνωνόταν.

393. Όπως ο άγγελος στον ευαγγελισμό της θεοτόκου, που κρατάει έναν κρίνο.

394. Η εξήγηση αυτού του μεικτού μορφώματος δόθηκε πιο πάνω, βλέπε σημ. 388: αθωότητα, περίοδος, *Κυρία με τις καμέλιες*.
395. Για την πλειονότητα των ατόμων που τρέφουν τις φαντασιώσεις της.
396. Αν επιτρέπεται να τραβήξει μία, δηλαδή να αυνανισθεί. [Βλέπε σημ. 440 καθώς και το κείμενο στο οποίο αναφέρεται].
397. Το κλαδί έχει αναλάβει ήδη την εκπροσώπηση του ανδρικού γεννητικού οργάνου. Εξάλλου περιέχει έναν σαφέστατο υπαινιγμό για το επώνυμό της.
398. Αυτό, όπως και το αμέσως επόμενο, αναφέρεται σε συζυγικές προφυλάξεις.
399. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1925. — Η σημείωση (αρχικά για την προηγούμενη παράγραφο) προέρχεται από το 1911]. — Ένα ανάλογο «βιογραφικό» όνειρο είναι το τρίτο από τα παραδείγματα σχετικά με τα ονειρικά σύμβολα [βλέπε επόμενο κεφάλαιο]: επίσης το διεξοδικά περιγραφόμενο από τον Rank «Όνειρο που αυτοερμηνεύεται» (1910). Ένα άλλο, που πρέπει να αναγνωσθεί «αντίστροφα», βρίσκεται στον Stekel (1909, 486).
400. [Εκτός από δύο παραγράφους η πρώτη έκδοση δεν περιείχε τίποτε από το περιεχόμενο του κεφαλαίου E. Ένα μεγάλο μέρος του υλικού προστέθηκε ήδη στις εκδόσεις του 1909 και του 1911, αλλά τότε βρισκόταν στο μέρος V (κεφ. Δ) υπό τον τίτλο «Χαρακτηριστικά όνειρα». Στην έκδοση του 1914 εμφανίζεται πρώτη φορά το παρόν κεφάλαιο E (ανάλογα μεταβλήθηκε η σειρά των γραμμάτων στα ακόλουθα κεφάλαια), το οποίο συντίθεται ενμέρει από υλικό που προηγουμένως είχε ενσωματωθεί στο μέρος V και ενμέρει από νεότερο. Στις μετέπειτα εκδόσεις προστέθηκε και άλλο υλικό. Εξαιτίας αυτής της περιπλοκής γένεσης του κεφαλαίου δηλώνεται στο τέλος κάθε παραγράφου μέσα σε αγκύλες το έτος ενσωμάτωσής του. Από τα παραπάνω γίνεται αυτονόητο ότι τα χωρία του 1909 και του 1911 αρχικά είχαν περιληφθεί στο μέρος V και μόλις το 1914 μετατέθηκαν στο παρόν κεφάλαιο].
401. [*Προσθήκη 1911:*] Παράβαλε τις εργασίες του Bleuler [1910] και των μαθητών του από τη Ζυρίχη, Maeder [1908], Abraham [1909] κ.ά. πάνω στη συμβολική, καθώς επίσης και των μη γιατρών συγγραφέων στους οποίους αναφέρονται (Kleinpaul [1898] κ.ά.). [*Προσθήκη 1914:*] Το πιο εύστοχο που έχει γραφεί γι' αυτό το αντικείμενο βρίσκεται στο βιβλίο των O. Rank και H. Sachs, 1913, κεφάλαιο I. [*Προσθήκη 1925:*] Βλέπε επίσης E. Jones (1916).
402. [*Προσθήκη 1925:*] Αυτή η αντίληψη θα έβρισκε ένα εξαιρετικό στήριγμα σε μια θεωρία που πρόβαλε ο Dr. Hans Sperber. Ο Sperber (1912) πιστεύει ότι όλες οι πρώτες λέξεις του ανθρώπου χαρακτηρίζαν σεξουαλικά πράγματα και ύστερα έχασαν αυτή τη σεξουαλική σημασία, καθώς πέρασαν σε άλλα πράγματα και δραστηριότητες, που παρομοιάζονταν με σεξουαλικά δεδομένα.
403. [Η τελευταία δευτερεύουσα πρόταση προστέθηκε το 1919. Η ακόλουθη σημείωση είναι από το 1914:] Έτσι π.χ. το καράβι που πλέει στο νερό εμφανίζεται στα όνειρα σύρσης Ούγγρων, μολονότι στη γλώσσα τους το ρήμα που αντιστοιχεί στο «πλέω» (schiffen) δεν έχει και τη σημασία του «ουρώ» (Ferenczi [παρατίθεται στον Rank, 1912a, σελ. 100]: βλέπε και πιο κάτω, όνειρο 7 του παρόντος κεφαλαίου). Στα όνειρα Γάλλων και άλλων με λατινογενείς γλώσσες το δωμάτιο συμβολίζει τη γυναίκα, μολονότι στις γλώσσες αυτών των λαών δεν υπάρχει κάτι ανάλογο της γερμανικής έκφρασης «Frauenzimmer». (Frauenzimmer· η παλαιότερη σημασία ήταν *δωμάτιο γυναικών*, αργότερα *δωμάτιο της γυναίκας*: σήμερα σημαίνει, κάπως υποτιμητικά, απλώς *γυναίκα*. Σ.τ.μ.).

404. [Προσθήκη 1919:] «Ένας ασθενής που μένει σε πανσιόν ονειρεύεται ότι συνάντησε μια γυναίκα από το υπηρετικό προσωπικό και τη ρώτησε ποιόν αριθμό έχει προς έκπληξη του εκείνη απάντησε: 14. Στην πραγματικότητα είχε συνάψει σχέσεις με αυτή τη γυναίκα και είχε συννευρεθεί πολλές φορές μαζί της στο δωμάτιό του. Είναι ευνόητο ότι εκείνη φοβόταν πως η ιδιοκτήτρια την υποψιάζεται και την ημέρα πριν από το όνειρο του είχε προτείνει να συναντώνται σε ένα από τα μη κατειλημμένα δωμάτια. Στην πραγματικότητα αυτό το δωμάτιο είχε τον αριθμό 14, ενώ στο όνειρο αυτός ήταν ο αριθμός της γυναίκας. Δύσκολα μπορούμε να διανοηθούμε σαφέστερο τεκμήριο ταύτισης της γυναίκας με το δωμάτιο». (Ernest Jones, 1914a). (Παράβαλε: Αρτεμίδωρος, Symbolik der Träume [βιβλίο II, κεφ. X], Βιέννη, 1881, σελ. 110): «Έτσι π.χ. το υπνοδωμάτιο σημαίνει τη σύζυγο, εάν υπάρχει τέτοια στο σπίτι»).

405. Ελληνική μετάφραση: «Ντόρα, η ανάλυση μιας υστερίας», Αθήνα 1991, σελ. 70 και σημ. 41.

406. [Βλέπε το κεφάλαιο για τις «θεωρίες της γέννησης» στη δεύτερη από τις Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας (Freud, 1905d)].

407. [Προσθήκη 1911:] Επαναλαμβάνω σχετικά κάτι που έγραψα σε άλλο σημείο (Die zukünftigen Chancen der psychoanalytischen Therapie, 1910d): Πριν από ένα διάστημα πληροφορήθηκα ότι ένας όχι προσκείμενος σε μας ψυχολόγος παρατήρησε σε έναν δικό μας ότι υπερτιμούμε την κρυφή σεξουαλική σημασία των ονείρων. Το πιο συχνό του όνειρο είναι, όπως είπε, το ανέβασμα μιας σκάλας, και πίσω από αυτό δεν κρύβεται ασφαλώς τίποτε το σεξουαλικό. Αυτή η παρατήρηση μας έκανε να προσέξουμε τις κάθε είδους σκάλες στο όνειρο· σύντομα διαπιστώσαμε ότι η σκάλα (και ό,τι ανάλογό της) είναι ένα βέβαιο σύμβολο της συνουσίας. Η βάση αυτής της παραβολής δεν είναι δύσκολο να ανευρεθεί· με ρυθμικές κλιμακωτές κινήσεις και με προοδευτική δύσπνοια φθάνει κανείς σε ένα ύψος, από όπου με μερικά γρήγορα άλματα μπορεί να ξαναβρεθεί κάτω. Ο ρυθμός της συνουσίας επαναλαμβάνεται έτσι στο ανέβασμα των σκαλοπατιών. Ας μη λησμονούμε να συμβουλευθούμε την κοινή χρήση της γλώσσας. Μας δείχνει πως η «αναβίβαση» (Steigen) χρησιμοποιείται κατ' ευθείαν ως υποκατάστατος χαρακτηρισμός για τη σεξουαλική πράξη. Λέγεται συνήθως ότι ο άντρας είναι «αναβάτης» (Steiger) και έχουμε και το ρήμα «nachsteigen». (Το ρήμα σημαίνει: *παίρνω κάποιον από πίσω, ενοχλώ, ιδίως γυναίκα*· ο πιο προσκείμενος χαρακτηρισμός για τον άντρα στα ελληνικά είναι ο *επιβήτορας*, που όμως παραπέμπει επίσης στο άλογο, όπως και τα αναβάτης, καβάλα κλπ. Σ.τ.μ.). Στα γαλλικά το σκαλοπάτι λέγεται la marche· «un vieux marcheur» ταυτίζεται εντελώς με το γερμανικό «ein alter Steiger» (παλιός αναβάτης).

408. Όπως το Madeira (Μαδέρα) έτσι και το (κληρονομημένο από τους Ενετούς) μαδέρι: χοντρή σανίδα, είναι παράγωγα του λατινικού materia: *ύλη*, στην πραγματικότητα *μητρικό υλικό* (από το mater: *μητέρα*), αργότερα *οικοδομικά υλικά, ξυλεία*, αλλά και *τροφή*. Εξάλλου και το αρχαιοελληνικό *ύλη* σήμαινε *δάσος, ξύλα* κλπ. (υλοτόμος). Στο ιδίωμα της γερμανόφωνης Ελβετίας τα «πολλά ξύλα μπροστά στο σπίτι» υπονοούν το ευτραφές στήθος της γυναίκας. (Σ.τ.μ.)

409. [Βλέπε όμως την 29η από τη *Νέα σειρά των παραδόσεων* (Freud, 1933a)].

410. [Προσθήκη 1914:] Βλέπε στο Zentralblatt für Psychoanalyse, τόμ. 2, 675, τη ζωγραφιά μιας δεκαεννιάχρονης μανιακής: ένας άντρας με ένα φίδι ως *γραβάτα*, που στρέφεται προς ένα κορίτσι, αλλά και την ιστορία «Ο ντροπαλός» (Anthropophyteia, τόμ. 6, 334): Μια κυρία μπαίνει στα δημόσια λουτρό, όπου

βρίσκεται ένας κύριος που δυσκολευόταν να φορέσει το πουκάμισο· αισθάνθηκε μεγάλη ντροπή, κάλυψε όμως αμέσως τον λαιμό του με το μπροστινό μέρος του πουκαμίσου του και είπε: «Με συγχωρείτε, είμαι χωρίς γραβάτα».

411. [Βλέπε το βιβλίο του Freud για το ευφυολόγημα (1905c), στο οποίο εισήγαγε τον όρο «εργασία του ευφυολογήματος» (κατ' αναλογία προς την «εργασία του ονείρου»), για να χαρακτηρίσει τις ψυχικές διεργασίες κατά την επινόηση ευφυολογημάτων].

412. [Αυτό το θέμα αναπτύσσεται περισσότερο στο κεφάλαιο II της εργασίας του Freud «Das Unheimliche» (1919b). Βλέπε και πιο κάτω, κεφ. ΣΤ, παράδειγμα 13].

413. [Προφανώς και για τον μικρό αδελφό, βλέπε λίγο πιο πάνω].

414. [Μια έρευνα για τον αριθμό εννέα βρίσκεται στο κεφάλαιο 3 του: Freud, 1923d].

415. [*Προσθήκη 1911:*] Παρ' όλες τις διαφορές ανάμεσα στην αντίληψη του Scherner για τη συμβολική των ονείρων και στην άποψη που αναπτύσσω εδώ, πρέπει να τονίσω ότι ο Scherner θα έπρεπε να αναγνωρισθεί ως ο μελετητής που ανακάλυψε τη συμβολική στο όνειρο και ότι οι εμπειρίες της ψυχανάλυσης έρχονται να τιμήσουν ύστερα από τόσον καιρό το βιβλίο του, που εκδόθηκε πριν από πολλά χρόνια (1861) και που είχε παραπεμφθεί στον χώρο της φαντασίας.

416. [Αυτό και τα δύο επόμενα όνειρα πρωτοδημοσιεύθηκαν στην εργασία «Συμπληρώματα στην ερμηνεία των ονείρων» (Freud, 1911a). Το κείμενο προλογιζόταν με τις ακόλουθες παραγράφους, που ως τώρα δεν έχουν ξαναδημοσιευθεί στα γερμανικά:

«Μερικά παραδείγματα ονειρικών συμβόλων»

«Ανάμεσα στις πολλές επικρίσεις, που δέχεται η ψυχαναλυτική πρακτική, η πιο παράξενη και, αν μπορεί κανείς να πει, η πιο αδαής μου φαίνεται πως είναι η αμφιβολία ως προς την ύπαρξη συμβολισμών στο όνειρο και στο ασυνείδητο, αφού κανένας από όσους εργάζονται ψυχαναλυτικά δεν μπορεί να αγνοήσει αυτούς τους συμβολισμούς και αφού η εξήγηση των ονείρων με τη βοήθεια της ερμηνείας συμβόλων ασκείται από τους πανάρχαιους χρόνους. Εμείς βέβαια είμαστε πρόθυμοι να ομολογήσουμε ότι η διαπίστωση αυτής της συμβολικής πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη αυστηρότητα, για να ανταποκρινόμαστε στην πολυμορφία που επικρατεί στο πεδίο του ονείρου.

Στο κείμενο που ακολουθεί έχω συλλέξει μερικά παραδείγματα από την πρόσφατη εμπειρία μου, στα οποία η εξήγηση μέσω ενός ορισμένου συμβόλου μου φάνηκε ιδιαίτερα πειστική. Το όνειρο αποκτά τότε ένα νόημα που διαφορετικά ποτέ δεν θα μπορούσε να το έχει, εντάσσεται στο πλαίσιο των σκέψεων του ονειρευόμενου και αναγνωρίζεται από τον ίδιο τον αναλυόμενο ως ερμηνευμένο.

Ως προς την τεχνική έχω να παρατηρήσω ότι ακριβώς στα συμβολικά στοιχεία των ονείρων οι συνειρμικές ιδέες του ονειρευόμενου είναι συνήθως ατελέσφορες, έτσι που αυτή η αφλογιστία προτρέπει από μόνη της στην απόπειρα για μια ερμηνεία με τη χρήση συμβόλων. Στην παρουσίαση των λίγων επιλεγμένων παραδειγμάτων επεδίωξα να διαχωρίσω σαφέστατα τις εκάστοτε δικές μου παρεμβάσεις από την αυτοτελή εργασία του ασθενούς (και ονειρευόμενου)».

Η εργασία τελείωνε με μερικά σύντομα παραδείγματα, τα οποία περιλαμβάν-

νονται στο κεφάλαιο ΣΤ του παρόντος μέρους (αριθμ. 2, 3, και 4). Στην αρχική εργασία εισάγονται με την εξής επιγραφή:

«Μερικές σπανιότερες ονειρικές παραστάσεις»

«Ως έναν από τους παράγοντες που επηρεάζουν την ονειροπλασία ανέφερα τη “μέριμνα για την παραστασιμότητα”. Στην αναμόρφωση μιας σκέψης σε οπτική εικόνα εμφανίζεται μια ιδιαίτερη ικανότητα των ονειρευόμενων, την οποία ο αναλυτής σπάνια μόνο προσεγγίζει με το μάντεμά του, έτσι που είναι αρκετά ευχαριστημένος, όταν ο ονειρευόμενος και πρωτουργός με τη διαίσθησή του του δηλώνει τη σημασία των παραστάσεων αυτού του είδους»].

417. Η έκφραση λέγεται για τη γυναίκα και σημαίνει: *παντρεύομαι*, κατά λέξη: *μπαίνω κάτω από τον σκούφο*. (Σ.τ.μ.)

418. [*Προσθήκη 1911:*] Πρβλ. ένα τέτοιο παράδειγμα στην ανακοίνωση του Kirchgraber (1912). Ο Stekel (1909, 475) αναφέρει ένα όνειρο, όπου το καπέλο, με πλαγιοκατεβασμένα τα φτερά στη μέση, συμβολίζει τον (ανίκανο) άντρα.

419. [Αυτό το όνειρο μαζί με την ερμηνεία ο Freud το περιέλαβε στις *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση* (1916-17), 12η παράδοση, αριθμ. 7].

420. [Η πρώτη δημοσίευση αυτού του ονείρου (στο Freud, 1911a) περιείχε και την ακόλουθη παράγραφο:]

«Γενικά αυτό το όνειρο ανήκει στην όχι σπάνια ομάδα των “βιογραφικών” ονείρων, στα οποία ο ονειρευόμενος με τη μορφή μιας συνεχιζόμενης αφήγησης δίνει μια εικόνα της σεξουαλικής του ζωής. (Βλέπε πιο πάνω το όνειρο στο τέλος του κεφαλαίου Δ). Η συχνή χρήση κτιρίων, χώρων και τοπίων για τη συμβολική παράσταση του σώματος και προπάντων πολύ τακτικά των γεννητικών οργάνων θα άξιζε να παρουσιασθεί ανακεφαλαιωτικά και με πολλά διευκρινιστικά παραδείγματα σε ιδιαίτερη μελέτη».

421. «Η παρεκκλήσι = γυναικείος κόλπος».

422. «Σύμβολο της συνουσίας».

423. «Όρος της Αφροδίτης».

424. «Ηβικό τρίχωμα».

425. «Δαίμονες με μανδύες και κουκούλες, όπως εξηγεί ένας ειδικός, είναι φαλλικής φύσης».

426. «Τα δύο μισά του σάκκου των όρχεων».

427. [Προφανώς δεν δημοσιεύθηκε πουθενά αλλού].

428. [Παραπομπή του Freud].

429. [Βλέπε μέρος V, κεφ. A, V. Σε αυτό το σημείο — δηλαδή ότι μια ιδιαίτερα έντονη αίσθηση του αφυπνιζόμενου, ότι το όνειρο ή ένα μέρος του ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, συνδέεται με τις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου — ο Freud επιμένει και αλλού, προς το τέλος του κεφαλαίου II της μελέτης του για το διήγημα του Jensen «Gradiva» (1907a) καθώς και στα πρώτα σχόλια του για το όνειρο του «Wolfsmann» (1918b)].

430. Alfred Robitsek (1912).

431. Βλέπε σημ. 344. Viol: βιασμός· violate: βιάζω. Defloration (διακόρευση) σημαίνει κατά λέξη: ξελουλούδισμα. Centre piece: κεντρικό κομμάτι, διακόσμηση στο κέντρο του τραπέζιου. Decorate: στολίζω, διακοσμών· decorum: ευπρέπεια. (Σ.τ.μ.)

432. [Ο Sachs χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο προφανώς μόνο με το νόημα μιας «πρόσθετης επένδυσης» και όχι με αυτό που του δίνει ο Freud πιο κάτω, μέρος VII, κεφ. E και ΣΤ].

433. [Λέξη εβραϊκής προέλευσης με τη σημασία του κακορίζικου, αδέξιου ανθρώπου]. (Ο αστεϊσμός της ερμηνείας στηρίζεται στην ομοηχία των καταλήξεων *yl* (-ύλιο) και *-ihl*. Η επιγραφή του κεφαλαίου: «Οι αποκλεισμένοι από τον έρωτα». Σ.τ.μ.).

434. [Αυτή και οι επόμενες οκτώ παράγραφοι είναι του 1909].

435. [Οι δύο πρώτοι στίχοι της δεύτερης στροφής της ωδής του Schiller που ο Beethoven τη μελοποίησε στην 9η συμφωνία του. Ο στίχος που παρατίθεται πιο πάνω ακολουθεί μετά το δίστιχο, αλλά είναι και η αρχή του τελευταίου μέρους του τελικού χορωδιακού μέρους της όπερας του Beethoven *Fidelio*, καθώς ο λιμπρετίστας διέπραξε λογοκλοπία σε βάρος του Schiller]. (Ως μεγάλη τύχη αποδίδεται το «*grosser Wurf*», κατά λέξη η μεγάλη ριξιά, τρόπον τινά η πολύ τυχερή ζαριά. Σ.τ.μ.).

436. [*Προσθήκη 1914:*] Η εξαγωγή ενός δοντιού από άλλον μπορεί συνήθως να ερμηνευθεί ως ενουχιτισμός (όπως και το κούρεμα από τον κουρέα: *Stekel*). Πρέπει να γίνεται διάκριση ανάμεσα στα όνειρα οδοντικών ερεθισμάτων και σε αυτά με θέμα τον οδοντογιατρό γενικά, όπως εκείνα που ανακοίνωσε π.χ. ο Coriat (1913).

437. [Σχετικά παραδείγματα υπάρχουν στο ιστορικό της «Ντόρας» (Freud, 1905e)].

438. *Hinterbacken*: οι γλουτοί, κατά λέξη: τα πίσω μάγουλα. (Σ.τ.μ.)

439. [*Προσθήκη 1909:*] Σύμφωνα με ανακοίνωση του C. G. Jung τα όνειρα οδοντικών ερεθισμάτων στις γυναίκες έχουν τη σημασία ονείρων τοκετού. [*Προσθήκη 1919:*] Ο E. Jones προσκόμισε μια καλή επιβεβαίωση αυτής της θέσης [1914b]. Το κοινό σημείο αυτής της ερμηνείας με την εκπροσωπούμενη στο κείμενο έγκειται στο γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις (ενουχιτισμός – γέννα) πρόκειται για την απόσπαση ενός μέρους από το όλον του σώματος.

440. [*Προσθήκη 1911:*] Βλέπε σχετικά το «βιογραφικό» όνειρο πιο πάνω, κεφ. Δ, τέλος [και τη σημ. 396].

441. [Αυτή η παράγραφος και το πολυσέλιδο κείμενο του Rank πρωτομπήκαν στην έκδοση του 1911. Το παρατιθέμενο εδώ απόσπασμα βρίσκεται στο: Rank, 1911c. Βλέπε πιο πάνω και το όνειρο με τη σκάλα, κεφ. E, 7].

442. *Zahn* – (*ziehen* - *Zug* - *reissen* - *reisen*). *Zahn* = δόντι· *ziehen* = τραβώ, σύρω (εδώ εξάγω δόντι). *Zug* = τραίνο, συρμός (παράγωγο του *ziehen*). *Reissen* = τραβώ δυνατά (το βασικό ρήμα των προαναφερόμενων «αγενών χαρακτηρισμών του αυνανισμού»). *Reisen* = ταξιδεύω. (Σ.τ.μ.)

443. [*Προσθήκη 1930:*] Η παράγραφος [ή μάλλον οι δύο τελευταίες παράγραφοι] για τα όνειρα κίνησης επαναλαμβάνεται εδώ λόγω νοηματικής συνάφειας. Βλέπε μέρος V, κεφ. Δ (γ). [Εκεί υπάρχουν και μερικές συμπληρωματικές σημειώσεις].

444. [Σε μια συνεδρίαση της Ψυχαναλυτικής Ένωσης της Βιέννης. Βλέπε το σχετικό άρθρο του Federn, που δημοσιεύθηκε ύστερα. (Federn, 1914, 126)].

445. Στο μέρος II, πρώτο όνειρο. Έκδοση στα ελληνικά: *Ντόρα, η ανάλυση μιας υστερίας*, Αθήνα, 1991. (Σ.τ.μ.)

446. [Αυτό το «δύο» είναι κατάλοιπο των εκδόσεων του 1909 και 1911, στις οποίες όλες οι παρατηρήσεις για τα «χαρακτηριστικά» όνειρα ήταν συγκεντρω-

μένες στο μέρος V. Στις μεταγενέστερες εκδόσεις πάντως αυτά τα χωρία διευρύνθηκαν αρκετά με την προσθήκη νέου υλικού. Στην έκδοση του 1909 οι «δύο παρατηρήσεις» καταλάμβαναν περίπου μόνο πέντε σελίδες, ενώ στην έκδοση του 1930 σαράντα δύο].

447. Βλέπε τις *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, 1905d.

448. *Die Sprache des Traumes*, 1911 [71].

449. *Der psychische Hermaphroditismus im Leben und in der Neurose* (1910) καθώς και μεταγενέστερες εργασίες στο *Zentralblatt für Psychoanalyse*, τόμ. 1 (1910-11).

450. [Σε αυτό ο Freud αναφέρεται εκτενέστερα στη σημείωση 162].

451. [*Προσθήκη 1911:*] Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου συγκαλυμμένου οιδιπόδειου ονείρου ανακοίνωσα στο τεύχος 1 του *Zentralblatt für Psychoanalyse*. [Freud, 1910: παρατίθεται τώρα στο τέλος αυτής της σημείωσης]. Άλλο ένα, με διεξοδική ερμηνεία, δημοσίευσε ο O. Rank (1911a). [*Προσθήκη 1914:*] Σχετικά με άλλα συγκαλυμμένα οιδιπόδεια όνειρα, όπου εμφανίζεται ο συμβολισμός του ματιού, βλέπε O. Rank (1913). Εκεί βρίσκονται και εργασίες, για «όνειρο ματιών» και τα μάτια ως σύμβολα, του Eder [1913], του Ferenczi [1913] και του Reitler [1913a]. Η τύφλωση στον μύθο του Οιδίποδα καθώς και αλλού ως υποκατάστατο του ευνουχισμού. [*Προσθήκη 1911:*] Στους αρχαίους άλλωστε δεν ήταν ξένη ούτε η συμβολική σημασία των απροκάλυπτων οιδιπόδειων ονείρων. (Βλέπε O. Rank, 1910, 534): «Έτσι μας έχει παραδοθεί ένα όνειρο του Ιουλίου Καίσαρα που αναφέρεται στη συνουσία με τη μητέρα του, το οποίο οι εξηγητές ονείρων ερμήνευσαν ως ευνοϊκό σημάδι για την κατάληψη της γης (*μητέρα-γη*). Γνωστός είναι επίσης ο χρησμός που δόθηκε στους Ταρκύνιους, σύμφωνα με τον οποίο κυρίαρχος της Ρώμης θα γίνει όποιος *φιλήσει* πρώτος τη *μητέρα* (*osculum matri tulit*), πράγμα που ο Βρούτος συνέλαβε ως παραπομπή στη *μητέρα-γη* (*terram osculo contigit, scilicet quod ea communis mater omnium mortalium esset*). [Ο Βρούτος... φίλησε... τη γη, ως κοινή μητέρα όλων των θνητών]. Livius I, LVI». [*Προσθήκη 1914:*] Βλέπε σχετικά και το όνειρο του Ιππία στον Ηρόδοτο VI, 107: «Τους βαρβάρους όμως ο Ιππίας τους οδήγησε στον Μαραθώνα, αφού την προηγούμενη νύχτα είχε δει το ακόλουθο όνειρο: Φάνηκε στον Ιππία πως κοιμάται με τη μητέρα του. Από αυτό το όνειρο συμπέρανε λοιπόν πως θα γύριζε στην Αθήνα και θα αναλάμβανε πάλι την κυριαρχία και ότι στα γηρατειά του θα πέθαινε στην πατρίδα». [*Προσθήκη 1911:*] Αυτοί οι μύθοι και οι ερμηνείες τους δείχνουν μια σωστή ψυχολογική γνώση. Διαπίστωσα πως τα άτομα, που έχουν επίγνωση ότι η μητέρα τους τα προτιμά ή τα διακρίνει, εκδηλώνουν στη ζωή τους εκείνη την ιδιαίτερη αυτοπεποίθηση και την απρόνταχτη αισιοδοξία, που συχνά μοιάζουν ηρωικές, και κατακτούν την πραγματική επιτυχία. [Στην εργασία του «Μια παιδική ανάμνηση στο *Ποίηση και αλήθεια*» (1917b) ο Freud αναφέρει ως παράδειγμα επιτυχίας στη ζωή τον Goethe, που ήταν το αγαπημένο παιδί της μητέρας του.

Ακολουθεί εδώ η παράθεση της μικρής εργασίας του Freud (1910i), που αναφέρθηκε στην αρχή αυτής της σημείωσης και που περιλαμβάνεται στις εκδόσεις από το 1925 και ύστερα:]

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΕΝΟΣ ΣΥΓΚΑΛΥΜΜΕΝΟΥ ΟΙΔΙΠΟΔΕΙΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ:

Ένας άντρας ονειρεύεται: *Διατηρεί μια κρυφή σχέση με μια γυναίκα, την οποία θέλει να παντρευθεί ένας άλλος. Ανησυχεί μήπως αυτός ο άλλος ανακαλύψει τη*

σχέση και έτσι ματαιωθεί ο γάμος, γιατί φέρνεται πολύ τρυφερά απέναντι σε αυτόν τον άντρα· χώνεται στην αγκαλιά του και τον φιλάει. — Τα πραγματικά γεγονότα στη ζωή του ονειρευόμενου τέμνουν το περιεχόμενο αυτού του ονείρου μόνο σε ένα σημείο. Διατηρεί μια κρυφή σχέση με μια παντρεμένη γυναίκα, και μια πολυσήμαντη παρατήρηση του άντρα της, που είναι φίλος του, του κίνησε την υποψία πως μπορεί να έχει αντιληφθεί κάτι. Στην πραγματικότητα όμως υπάρχει ένα άλλο στοιχείο στο παιγνίδι, που στο όνειρο αποφεύγεται η αναφορά του, αλλά είναι το μόνο κλειδί για την κατανόηση του ονείρου. Η ζωή του συζύγου βρίσκεται σε κίνδυνο λόγω μιας οργανικής πάθησης. Η γυναίκα του έχει προετοιμασθεί για την πιθανότητα του ξαφνικού θανάτου του, και ο ονειρευόμενος μας καλλιεργεί συνειδητά την πρόθεση να παντρευθεί τη νεαρή χήρα μετά την αποβίωση του άντρα της. Αυτή η εξωτερική κατάσταση έχει μεταφέρει τον ονειρευόμενο στις συνθήκες του οιδιπόδειου ονείρου. Η επιθυμία του μπορεί να θανατώσει τον άντρα, ώστε η γυναίκα να περιέλθει σε αυτόν· το όνειρό του εκφράζει αυτή την επιθυμία με υποκριτική παραμόρφωση. Ενώ η γυναίκα είναι ήδη παντρεμένη, το όνειρο εμφανίζει έναν άλλον που θέλει τώρα να την παντρευθεί, κάτι που ανταποκρίνεται στη δική του κρυφή πρόθεση, και οι εχθρικές του επιθυμίες σε βάρος του συζύγου κρύβονται πίσω από επιδεικτικές τρυφερότητες, οι οποίες έλκουν την καταγωγή τους από αναμνήσεις σχετικές με την παιδική του σχέση με τον πατέρα του. [Υποκριτικά όνειρα συζητούνται στη σημείωση 146 καθώς και πιο κάτω στο κεφάλαιο Η, VI].

452. [Το θέμα του déjà vu τίγεται ακόμη μια φορά πιο κάτω, κεφ. Ζ, III]. (Déjà vu: ήδη ειδωμένο· πλάνη της μνήμης, όπου επικρατεί η εντύπωση ότι κάτι παρόν το έχουμε ξαναδεί ή ξαναβιώσει. Σ.τ.μ.).

453. [*Προσθήκη 1914:*] Σχετικά με τη μυθολογική σημασία της γέννησης μέσα από το νερό βλέπε Rank (1909).

454. La lune: το φεγγάρι, αλλά και ο πισινός. (Σ.τ.μ.)

455. [*Προσθήκη 1909:*] Τη σημασία των φαντασιώσεων και των ασυνείδητων σκέψεων για τη ζωή στην κοιλιά της μητέρας άρχισα να την κατανοήσω. Περιέχουν τόσο την εξήγηση του παράξενου φόβου πολλών ανθρώπων μην ταφούν ζωντανοί, όσο και την βαθύτατη ασυνείδητη αιτιολογία της πίστης σε μια ζωή μετά τον θάνατο, η οποία αποτελεί απλώς προβολή στο μέλλον αυτής της μυστηριώδους ζωής πριν από τη γέννηση. Η πράξη της γέννησης είναι άλλωστε το πρώτο βίωμα άγχους και κατά συνέπεια πηγή και πρότυπο του συναισθήματος του άγχους. [Βλέπε την πολύ μεταγενέστερη αναφορά στο θέμα σε ένα χωρίο στην αρχή περίπου του κεφαλαίου VIII του βιβλίου του Freud *Hemmung, Symptom und Angst* (1926d)].

456. [Αυτή και οι ακόλουθες δύο παράγραφοι προστέθηκαν το 1914].

457. [*Προσθήκη 1919:*] «Οι ίδιες συμβολικές παραστάσεις που κατά νηπιακό τρόπο βρίσκονται στη βάση του κυστικού ονείρου εμφανίζονται ανανεωμένες με εξαιρετικά σεξουαλική σημασία: Νερό = ούρα = σπέρμα = αμνιακό υγρό· πλοίο = “πλέω” (και ουρώ) = σπερμοθήκη (κουτί)· υγραίνομαι = ενούρηση = συνουσία = εγκυμοσύνη· κολυμπώ = πληθώρα ούρων = παραμονή του αγέννητου· βροχή = ουρώ = σύμβολο γονιμοποίησης· ταξιδεύω (οχούμαι = αποβιβάζομαι) = σηκώνομαι από το κρεβάτι = συνουσιάζομαι (“οχούμαι”, γαμήλιο ταξίδι)· ουρώ = σεξουαλική εκκένωση (ονείρωση)». (Rank, 1912a, 95).

458. Βλέπε Freud (1908b)· Rank (1912a)· Dattner (1913)· Reik (1915). [Βλέπε επίσης Freud (1957a)].

459. [*Προσθήκη 1914:*] Βλέπε ακόμη Rank (1911b): Reik (1911). [*Προσθήκη 1919:*] Rank (1914).
460. [Όπως και στην περίπτωση του κεφαλαίου E, ένα μεγάλο μέρος του πρώτου μισού του παρόντος κεφαλαίου προστέθηκε στις μεταγενέστερες εκδόσεις του έργου. Έτσι και εδώ δηλώνεται σε αγκύλες το έτος της προσθήκης κάθε παραγράφου. Το δεύτερο μισό του κεφαλαίου προέρχεται από την πρώτη έκδοση. Μια ακόμη συλλογή παραδειγμάτων ανάλυσης ονείρων βρίσκεται στη 12η από τις *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση* (1916-17)].
461. Überflüssig: περιττός· (κατά την ετυμολογία:) υπέρρρευτος, υπερχειλίζων. (Σ.τ.μ.)
462. Kuss in Ehren: έντιμο φιλή, ασπασμός χωρίς (ερωτική) υστεροβουλία· Ähren: τα στάχυα· Ehren και Ähren διαφέρουν ελάχιστα στην προφορά. (Σ.τ.μ.)
463. Schrank: ερμάριο, (άλλοτε περίφρακτο), ντουλάπα· Schranke: φραγμός, κιγκλίδωμα· einschränken: περιορίζω. (Σ.τ.μ.)
464. [Αυτό καθώς και το επόμενο παράδειγμα περιλαμβάνονται (με κάπως διαφορετικά σχόλια) και στην 7η και 8η από τις *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση* (1916-17)].
465. [Του Gottfried Keller, μέρος IV, κεφ. 6].
466. Η έκφραση έχει τη μεταφορική σημασία: *αποθρασύνομαι*. (Σ.τ.μ.)
467. [Αυτό καθώς και τα δύο επόμενα παραδείγματα πρωτοδημοσιεύθηκαν σε μια μικρή εργασία, «Nachträge zur Traumdeutung» (Freud, 1911a). Βλέπε σημ. 416].
468. [Αυτό το όνειρο αναφέρεται με κάπως διαφορετική διατύπωση και στη 15η από τις *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση*]. (Πβλ. *αυτοκίνητο, αυτωρωτισμός*. Σ.τ.μ.)
469. [Και αυτό το όνειρο αναφέρεται στις *Παραδόσεις*, και μάλιστα στην 7η. Τα όνειρα 5, 6, 8 και 9 της παρούσας σειράς πρωτοδημοσιεύθηκαν στο: Freud, 1913h]. (Heranziehen: τραβάω μπροστά, ανασύρω· vorziehen: προτιμώ. Σ.τ.μ.)
470. [Σε αυτό το παράδειγμα ο Freud αναφέρεται στην 11η από τις *Παραδόσεις* του, όπου σε μια υποσημείωση περιγράφει μια «πράξη με χαρακτήρα συμπτώματος», η οποία επιβεβαιώνει αυτή την ερμηνεία]. (Knochenbruch: κάταγμα οστού· Ehebruch: «σπάσιμο του γάμου», μοιχεία. Σ.τ.μ.)
471. [Βλέπε Freud, *Τοτέμ και ταμπού* (1912-13), IV, 3].
472. Η διφορούμενη λέξη είναι die Seite, η οποία σημαίνει *πλευρά, μεριά*, αλλά και *σελίδα* (δηλαδή μεριά του φύλλου)· η δεύτερη σημασία της δίνει στη σχετική φράση, όπως παρατίθεται στο ερμηνευτικό σχόλιο, το νόημα: *αυτός όμως δεν πηγαίνει κατά μέρος*, δηλαδή δεν παρεκκλίνει από το σχέδιό του. (Σ.τ.μ.)
473. Το στιλπνό ύφασμα του φορέματος λέγεται Lüster, το φιλήδονος είναι ομόηχο: lüsteren. (Σ.τ.μ.)
474. Λευκός: weiss. (Σ.τ.μ.)
475. Η ουροδόχος κύστη λέγεται Blase, ένα ομόηχο του ονόματος Basel· ακμαία: rüstig, επίσης ομόηχο του Rüstung: πανοπλία. (Σ.τ.μ.)
476. Leiste: πήχη, αλλά και βουβωνική χώρα· Leistung: επίτευγμα. (Σ.τ.μ.)
477. [Αυτό το παράδειγμα είχε δημοσιευθεί αρχικά σε εκτενέστερη έκδοσή ως αυτοτελής εργασία (Freud, 1914c)].
478. Vous me trompez: με ξεγελάτε. (Σ.τ.μ.)
479. [Βλέπε σημ. 546. Αυτό το όνειρο συζητείται και πάλι πιο κάτω, κεφ. Z, VII].

480. [Ασημόχαρτο = φύλλο κασιτέρου· Stanniol, παράγεται από το λατινικό stagnum = κασσίτερος].

481. [Αυτό το όνειρο συζητείται και στην 7η από τις *Παραδόσεις* του Freud].

482. [Το υπόλοιπο μέρος αυτού του κεφαλαίου (ΣΤ), με εξαίρεση το παράδειγμα IV, υπήρχε ήδη στην πρώτη έκδοση του 1900].

483. Schatz σημαίνει θησαυρός, αλλά και αγαπούλα (αγαπητικός, αγαπητική). (Σ.τ.μ.)

484. [Αυτό το όνειρο αναλύεται διεξοδικότερα σε διάφορα σημεία των *Παραδόσεων* του Freud, ιδιαίτερα στο τέλος της 7ης και στη 14η παράδοση].

485. [Αυτό το παράδειγμα προστέθηκε το 1911].

486. [*Προσθήκη 1914:*] Βλέπε αναλύσεις και άλλων ονείρων με αριθμούς στον Jung [1911], τον Marciniowski [1912b] και άλλους. Αυτές προϋποθέτουν συχνά πολύ περίπλοκες υπολογιστικές πράξεις, τις οποίες όμως ο ονειρευόμενος εκτελεί με εκπληκτική βεβαιότητα. Βλέπε επίσης Jones (1912a).

487. [*Προσθήκη 1909:*] Όπως ακριβώς το όνειρο, έτσι ενεργεί και η νεύρωση. Γνωρίζω μια ασθενή που πάσχει από το γεγονός ότι άθελα και με αποστροφή ακούει (παραισθάνεται) τραγούδια ή μέρη τραγουδιών, χωρίς να εννοεί τη σημασία τους για την ψυχική της ζωή. Οποσδήποτε όμως δεν είναι παρανοϊκή. Η ανάλυση δείχνει ότι κάθε φορά, τρόπον τινά ποιητική άδεια, έχει κάνει κατάχρηση του κειμένου αυτών των τραγουδιών. «Leise, leise, fromme Weise». [Τραγούδι της Agathe από τον *Ελεύθερο σκοπευτή* του Weber]. Για το ασυνείδητό της αυτό σημαίνει: Fromme Waise, και υπονοεί την ίδια. «O du selige, o du fröhliche» είναι η αρχή ενός χριστουγεννιάτικου τραγουδιού· μη συνεχίζοντάς το ως το «Weihnachtszeit» (Χριστούγεννα) το μετατρέπει σε τραγούδι της νύφης κλπ. (Weise = μελωδία. Waise = ορφανή. Selige = ευτυχισμένη. Fröhliche = εύθυμη. Σ.τ.μ.). Ο ίδιος μηχανισμός παραμόρφωσης μπορεί εξάλλου να εικρατήσσει και στην περίπτωση μιας απλής ξαφνικής ιδέας, χωρίς την παραισθήση. Γιατί καταδύεται ένας ασθενής μου από την ανάμνηση ενός ποιήματος [του von Platen], το οποίο έπρεπε να μάθει στη νεότητά του;

«Nächtlich am Busento lispeln...»

Επειδή η φαντασία του ικανοποιείται με ένα μέρος αυτής της αναφοράς:

«Nächtlich am Busen.»

(Ο κανονικός στίχος: «Ψιθυρίζοντας τη νύχτα στο Busento» έγινε «Τη νύχτα κολλητά στο, γυναικείο, στήθος. Σ.τ.μ.).

Είναι γνωστό ότι η ευφυής παρωδία δεν παύει να χρησιμοποιεί αυτή την τεχνική. Τα *Fliegende Blätter* έβαλαν κάποτε ανάμεσα στις εικονογραφήσεις για Γερμανούς «κλασικούς» και μια εικόνα για το ποίημα του Schiller «Siegessfest», όπου το παρατιθέμενο μέρος του ποιήματος διακοπτόταν πρόωρα.

«Und des frisch erkämpften Weibes
Freut sich der Atrid' und strickt.»

Η συνέχεια: Um den Reiz des schönes Leibes
Seine Arme hochbeglückt.

(«Και ο Ατρείδης χαιρέται τη φρεσκοκατακτημένη γυναίκα και πλέκει» η σκωπτικά παραλειπόμενη συνέχεια «γύρω από το θέλγητρο του ωραίου κορμιού τα μπράτσα του πανευτυχής» θα παρουσίαζε τον Αγαμέμνονα ως τρυφερό εραστή, ενώ έτσι εμφανίζεται να πλέκει. Σ.τ.μ.).

488. Κατά λέξη: «φύγετε από δω»· μαζί με τις φράσεις «αυτό δεν μπορώ να το βλέπω» και «είναι πολύ καλό» (ως αντίθεση) αναπαράγουν προτάσεις από το κείμενο του ονείρου. (Σ.τ.μ.)

489. [Βλέπε σημ. 546, όπου δίδονται αρκετές πληροφορίες για τα αναφερόμενα πρόσωπα].

490. [Αυτή η λεπτομέρεια αναλύεται πιο κάτω, μέρος VII, κεφ. Α, αρχή].

491. [«Δεν έζησε πολύ, αλλά εντελώς για το καλό της πατρίδας». [*Προσθήκη 1925:*] Η ορθή εκδοχή της επιγραφής είναι: *Saluti publicae vixit, non diu sed totus*. Το αίτιο της παραδρομής: *patriciae* αντί *publicae*, το μάντεψε πιθανώς σωστά ο Wittels [1924, 86].

492. Ως συμβολή στον υπερκαθορισμό: Η δικαιολογία μου για την αργοπορημένη μου προσέλευση ήταν ότι το πρωί, μετά την εργασία ως αργά τη νύχτα, είχα να κάνω τη μεγάλη διαδρομή από την *Kaiser Josef-Strasse* μέχρι τη *Währinger Strasse*.

493. [Αυτή η λεπτομέρεια εξηγείται πιο κάτω, κεφάλαιο Η, τέλος].

494. Επιπλέον το *Kaίσαρ-Kaiser*. (Το *Kaiser*: αυτοκράτορας, όπως εξάλλου και το τσάρος, ανάγεται ετυμολογικά στο λατινικό *Caesar*, όνομα και αργότερα τίτλος αυτοκρατόρων. Σ.τ.μ.).

495. [Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα ποίημα σε μορφή διαλόγου, το οποίο απαγγέλλει ο Karl Moor στην τέταρτη πράξη, πέμπτη σκηνή, της πρώτης μορφής του δράματος του Schiller *Οι ληστές*].

496. [Αν εξαιρέσουμε μερικά χωρία, όπου κάθε φορά σημειώνεται ο μεταγενέστερος χρόνος παρεμβολής τους, όλα όσα ακολουθούν ως το τέλος του βιβλίου περιλαμβάνονταν ήδη στην πρώτη έκδοση (1900)].

497. [«Τη ζωή μας για τη βασίλισσά μας!» φώναξαν οι Ούγγροι ευγενείς, όταν η Μαρία Θηρεσία, το 1740, μετά την άνοδό της στον θρόνο, τους ζήτησε να την υποστηρίξουν στον πόλεμο της κληρονομικής διαδοχής στην Αυστρία]. – Δεν ξέρω σε ποιόν συγγραφέα διάβασα ένα όνειρο γεμάτο από ασυνήθιστα μικρές μορφές, πηγή του οποίου αποδείχθηκε μια χαλκογραφία του Jacques Callot, την οποία ο ονειρευόμενος είχε δει την παραμονή του ονείρου. Αυτές οι χαλκογραφίες περιέχουν βέβαια πολλές πολύ μικρές φιγούρες· μια σειρά χαλκογραφιών παριστάνει τις φρικαλεότητες του Τριακονταετούς πολέμου.

498. [Αυτό το δίστιχο είναι από τον επίλογο στο «Τραγούδι της καμπάνας» του Schiller, που τον έγραψε ο Goethe για το μνημόσυνο προς τιμήν του φίλου του στις 10 Αυγούστου 1805]. («Και πίσω του, σε ανυπόστατη επίφαση, κρυβόταν αυτό που όλους μάς τιθασεύει, το χυδαίο». Σ.τ.μ.).

499. *Obstruktion*· εδώ σημαίνει *έμφραξη*, πιο πάνω η ίδια λέξη αποδόθηκε ως *κωλυσιεργία*. Ας σημειωθεί ότι στα γερμανικά η λέξη *Stuhl* (*καρέκλα, έδρα*) εύκολα παραπέμπει στην *αφόδευση*. (Σ.τ.μ.)

500. [Αυτό το όνειρο συζητείται επίσης πιο κάτω, IV, δεύτερη σειρά του παρόντος κεφαλαίου].

501. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1909].

502. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1911. Η πρώτη πρόταση συνεπάγεται ότι ο Freud έχει ήδη εξηγήσει το παράλογο στα όνειρα προβάλλοντας την

«ειρωνεία και τη χλεύη» που υπάρχουν στις ονειρικές ιδέες. Αυτό όμως δεν συνέβη· αυτή η εξήγηση δίδεται ρητά πιο κάτω (III, τελευταίο μέρος), όπου ο Freud συνοψίζει τη θεωρία του για τα παράλογα όνειρα. Ίσως η παρούσα παράγραφος από αβλεψία τοποθετήθηκε εδώ και όχι πιο κάτω].

503. [*Προσθήκη 1911:*] Βλέπε σχετικά «Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens» (1911b), [όπου στο τέλος συζητείται το ίδιο όνειρο. Ένα παρόμοιο όνειρο αναλύεται στη 12η από τις *Παραδόσεις* του Freud. Η ακόλουθη παράγραφος προστέθηκε το 1919].

504. *Vorfahren* είναι οι πρόγονοι· ως ρήμα σημαίνει: *έρχομαι με όχημα μπροστά* (στην είσοδο σπιτιού, κτιρίου κλπ.). Η προαναφερόμενη στο κείμενο «όχηση» λέγεται *Fahren*. *Nachkommen* είναι οι απόγονοι· ως ρήμα σημαίνει: *ακολουθώ*, αλλά και *ικανοποιώ την επιθυμία κάποιου*. (Σ.τ.μ.)

505. Η εργασία του ονείρου παρωδεί λοιπόν την ιδέα που απέναντί της χαρακτηρίστηκε γελοία, δημιουργώντας κάτι γελοίο σε συνάρτηση με αυτή. Παρόμοια ενεργεί ο Heine, όταν θέλει να χλευάσει τους κακούς στίχους του βασιλιά της Βαυαρίας. Το κάνει με ακόμη χειρότερους:

Ο κύριος Λουδοβίκος είναι μέγας ποιητής,
Και όταν τραγουδάει, ο Απόλλων πέφτει γονυπετής
Μπροστά του, παρακαλεί και ικετεύει: «ω!
Σταμάτα, γιατί αλλιώς θα τρελαθώ».

506. [Ο Theodor Meynert (1833-1892) ήταν καθηγητής της ψυχιατρικής στο πανεπιστήμιο της Βιέννης].

507. [Πρόκειται ασφαλώς για υπαινιγμό στη θεωρία των περιόδων του Fliess. $51 = 23 + 28$ είναι η ανδρική και η γυναικεία περίοδος αντίστοιχα. Βλέπε σημ. 167. Το γεγονός ότι ο αριθμός 51 εμφανίζεται περισσότερες από μία φορές επισημαίνεται πιο κάτω, μέρος VII, κεφ. Α, αρχή. Η ανάλυση του ονείρου συνεχίζεται στο παρόν κεφάλαιο, VI].

508. [Βλέπε πιο πάνω, κεφ. Γ, μέση, όπου ήδη γίνεται αναφορά σε αυτό το όνειρο].

509. «Είναι δική μου υπόθεση». (Σ.τ.μ.)

510. [Αυτό το όνειρο συζητείται και πιο κάτω, V. Σύμφωνα με τον Pestalozzi (1956) το άρθρο «Fragment über die Natur» στην πραγματικότητα είναι του Ελβετού συγγραφέα G. C. Tobler και ο Goethe το κατέταξε στα δικά του έργα λόγω πλάνης της μνήμης].

511. Στο επανιδείν. Σε αυτόν τον χαιρετισμό παραπέμπει εκτός από τη φύση της σκηνης και η κοινή πρόθεση auf· η αντίθεση προκύπτει από το στερητικό un. (Σ.τ.μ.)

512. [*Άμλετ*, δεύτερη πράξη, δεύτερη σκηνή]. Αυτό το όνειρο είναι ένα καλό παράδειγμα και για την πρόταση που ισχύει γενικότερα, ότι τα όνειρα της ίδιας νύχτας, μολονότι στην ανάμνηση χωριστά, είναι ριζωμένα στο ίδιο υλικό ιδεών. Οι ονειρικές συνθήκες της φυγάδευσης των παιδιών μου από την πόλη της Ρώμης είναι εξάλλου παραμορφωμένες μέσα από την αναδρομική συσχέτιση με ένα ανάλογο γεγονός στην παιδική μου ηλικία. Το νόημα είναι ότι ζηλεύω μερικούς συγγενείς, που πριν από πολλά χρόνια είχαν βρει μια αφορμή να μεταφέρουν τα παιδιά τους αλλού.

513. [Το θέμα του παράλογου στο όνειρο συζητείται και στο κεφάλαιο VI του

βιβλίου του Freud για το ευφυολόγημα (1905c). Προς το τέλος του κεφαλαίου I στο ιστορικό του «Rattenmann» (1909d) ο Freud παρατηρεί σε μια σημείωση ότι ο ίδιος μηχανισμός χρησιμοποιείται και στις ψυχαναγκαστικές νευρώσεις].

514. [Δηλαδή της συμπύκνωσης, της μετάθεσης και της μέριμνας για την παραστασιμότητα].

515. Η μεταφορική σημασία είναι: «αυτή η ιδέα δεν βγήκε από το δικό μου μυαλό, δεν είναι δική μου». (Σ.τ.μ.)

516. [*Προσθήκη 1909:*] Η υπόμνηση ή πρόθεση που περιλαμβάνεται ακόμη στο όνειρο: *Πρέπει να το πω στον γιατρό*, σε όνειρα κατά τη διάρκεια της ψυχαναλυτικής θεραπείας ανταποκρίνεται κατά κανόνα σε μια μεγάλη αντίσταση κατά της εξομολόγησης του ονείρου και συχνά ακολουθείται από το ξέχασμα του ονείρου.

517. Ένα θέμα, πάνω στο οποίο ξετυλίχθηκε μια μακροσκελής συζήτηση τις τελευταίες χρονιές της *Revue philosophique* [1896-98] (παραμνησία στο όνειρο). [Σε αυτό το όνειρο ξαναγίνεται αναφορά πιο κάτω στο κεφ. Η, V].

518. Αυτά τα πορίσματα διορθώνουν σε μερικά σημεία προηγούμενα συμπεράσματά μου για την παρουσίαση των λογικών σχέσεων (βλέπε πιο πάνω, κεφ. Γ, αρχή. (Εκείνα περιγράφουν τη γενική συμπεριφορά της εργασίας του ονείρου, αλλά δεν λαμβάνουν υπόψη τις πιο λεπτές και πιο προσεκτικές επιδόσεις της.

519. Schluss σημαίνει *τέλος, κλείσιμο, αλλά και συμπέρασμα*. (Σ.τ.μ.)

520. Stanniol, υπαινιγμός για τον Stannius, *Nervensystem der Fische*, βλέπε το σχετικό κείμενο με την παραπομπή στη σημείωση 480.

521. Η τοποθεσία αντιστοιχεί στον διάδρομο του σπιτιού όπου μένω· εκεί βρίσκονται τα καροτσάκια παιδιών των ενοίκων· υπάρχουν όμως πρόσθετα γνωρίσματα.

522. [Βλέπε σημ. 143].

523. [Η αυτοανάλυση του Freud στα χρόνια πριν από την έκδοση της *Ερμηνείας των ονείρων* είναι ένα από τα θέματα των επιστολών του στον Fließ].

524. [Αυτή τη λεπτομέρεια ο Freud τη χρησιμοποιεί διευκρινιστικά στο κεφάλαιο III του έργου του *Die Zukunft einer Illusion* (1927c)].

525. [Η ανάλυση αυτού του ονείρου συνεχίζεται πιο κάτω στο κεφάλαιο Η, V].

526. Αυτή η περιγραφή είναι και για μένα ακατανόητη, ακολουθώ όμως την αρχή να αποδίδω το όνειρο με τα λόγια που μου έρχονται στον νου, όταν το καταγράφω. Η λεκτική διατύπωση είναι και αυτή ένα μέρος της παράστασης του ονείρου. [Βλέπε μέρος VII, κεφ. Α, αρχή].

527. [Η ανάλυση αυτού του ονειρικού αποσπάσματος συνεχίζεται στο μέρος VII, κεφ. Α].

528. [*Προσθήκη 1909:*] Ο Schiller δεν γεννήθηκε σε κανένα Marburg, αλλά στο Marbach, όπως ξέρει κάθε μαθητής γερμανόφωνου γυμνασίου και όπως ήξερα και εγώ. Αυτή είναι πάλι μία από εκείνες τις πλάνες (βλέπε σημ. 199), που παρεισέρχονται ως υποκατάστατο μιας σκόπιμης παραποίησης σε άλλο σημείο· προσπάθησα να τις εξηγήσω στην *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής* [1901b, κεφ. X, 1].

529. [*Προσθήκη 1919:*] Αν δεν απατώμαι πολύ, το πρώτο όνειρο που μπόρεσα να διαπιστώσω στον ηλικίας 20 μηνών έγγονό μου μαρτυρεί ότι η εργασία του ονείρου κατόρθωσε να μεταμορφώσει το θεματικό υλικό της σε εκπλήρωση μιας επιθυμίας, ενώ το σύστοιχο συναίσθημα επιβλήθηκε και στην κατάσταση ύπνου

αμετάβλητο. Τη νύχτα πριν από την ημέρα στράτευσης του πατέρα του το παιδί φωνάζει με γοερούς λυγμούς: Μπαμπά, μπαμπά — μπέμπη. Αυτά δεν μπορεί παρά να σημαίνουν: Ο μπαμπάς και ο μπέμπης θα μείνουν μαζί, ενώ το κλάψιμο αναγνωρίζει τον επικείμενο αποχωρισμό. Το παιδί ήταν τότε κάλλιστα σε θέση να εκφράσει την έννοια του χωρισμού. «Fort» (που το υποκαθιστούσε με ένα ιδιότυπα τονιζόμενο, μακρόσυρτο οοο) ήταν μία από τις πρώτες του λέξεις (αντιστοιχεί προς το: πάει, έφυγε· σ.τ.μ.), και πολλούς μήνες πριν από αυτό το πρώτο όνειρο χρησιμοποιούσε σε όλα τα παιγνίδια του αυτό τα «fort», πράγμα που αναγόταν στην πρώιμη επιτυχή αυθυπέρβασή του να αφήσει τη μητέρα του να φύγει. [Γι' αυτό το παιδί ο Freud ξαναμιλάει στο κεφάλαιο II του βιβλίου του *Jenseits des Lustprinzips* (1920g)].

530. *Grosses Tier*, (κατά λέξη): μεγάλο ζώο, άνθρωπος με επιρροή. Το προαναφερόμενο όνομα *Loewe* σημαίνει λιοντάρι. Λεοντιδέας (εδώ με τη μεταφορική έννοια): ερωτύλος των σαλονιών. (Σ.τ.μ.)

531. [Την *Aquileja*, που απέχει μερικά χιλιόμετρα από τη θάλασσα, τη συνδέει μια μικρή διώρυγα με τη λιμνοθάλασσα, που σε ένα από τα νησιά της βρίσκεται το *Grado*. Αυτή η βόρεια γωνιά της αδριατικής ακτής ανήκε μέχρι το 1918 στην Αυστρία].

532. *Nachen*: μικρή λέμβος (ποιητ.). Η ετυμολογία είναι πάντως αμφισβητήσιμη και μάλλον είναι πιθανότερη η συγγένεια προς το ναυς: πλοίο. (Σ.τ.μ.)

533. [Schiller, *Nachträge zu den Xenien*, «Erwartung und Erfüllung». Με αυτόν τον στίχο κλείνει μια αλληγορία για τη ζωή και τον θάνατο].

534. *Fastenbrecher* (ετυμολογική μετάφραση του *breakfast*): νηστειοσπάστης. (Σ.τ.μ.)

535. [Αυτό το όνειρο αναφέρεται και πάλι στο μέρος VII, κεφ. Β, τέλος].

536. [Η έκλυση συναισθημάτων (μολονότι στρέφεται προς το εσωτερικό του σώματος), θεωρούμενη από τη σκοπιά του ψυχικού μηχανισμού χαρακτηρίζεται «φυγοκεντρική». Βλέπε επίσης μέρος VII, κεφ. Δ. — Σχετικά με τη χρήση του όρου «εννεύρωση» βλέπε σημ. 602].

537. «Φύσηξε και διαλύθηκαν». Βλέπε σημείωση 239 καθώς και το κείμενο στο οποίο αντιστοιχεί. (Σ.τ.μ.)

538. [Αυτή και η επόμενη παράγραφος προστέθηκαν το 1919].

539. [Αυτή η παράγραφος όπως και το ακόλουθο απόσπασμα του *Rosegger* μαζί με τη συζήτηση αυτού του παραδείγματος προστέθηκαν το 1911. Ο *Peter Rosegger* (1843-1918) ήταν γόνος φτωχής αγροτικής οικογένειας].

540. [Οι δύο τελευταίες προτάσεις προστέθηκαν το 1919].

541. [*Προσθήκη 1930:*] Αφότου η ψυχάνάλυση έκανε τον διαχωρισμό ανάμεσα στο Εγώ και το Υπερεγώ (*Massenpsychologie und Ich-Analyse*, 1921c [και *Das Ich und das Es*, 1923b]), εύκολα διακρίνουμε σε αυτά τα όνειρα τιμωρίας εκπληρώσεις επιθυμιών του Υπερεγώ. [Βλέπε και μέρος VII, κεφ. Γ, τρίτη παράγραφος της προσθήκης του 1919].

542. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1919 και φαίνεται ότι κατά λάθος περιήλθε σε αυτό το σημείο. Η θέση της είναι ίσως πίσω από τις επόμενες δύο παραγράφους. Αυτές είναι προσθήκες του 1911 όπως και η προηγούμενη συζήτηση του ονείρου του *Rosegger*, με την οποία συνδέονται ολοφάνερα. Η συνέχεια του κειμένου χρονολογείται πάλι από το 1900. Μερικές ακόμη παρατηρήσεις για τα υποκριτικά όνειρα βρίσκονται προς το τέλος του κεφαλαίου III της εργασίας του Freud για μια περίπτωση γυναικείας ομοφυλοφιλίας (1920a)].

543. Grauen: φρίττω, φρίκη· σημαίνει όμως και *βγάζω γκριζα μαλλιά*. (Σ.τ.μ.)

544. [*Προσθήκη 1909*:] Ανάλογα εξήγησα την εξαιρετικά ισχυρή απόλαυση που προκαλούν τα ευφυολογήματα με μεροληπτική τάση. [Βλέπε Freud, 1905c, κεφ. IV, τέλος].

545. Αυτή η φαντασίωση από τις ασυνείδητες ονειρικές ιδέες είναι που ζητά επιτακτικά το non vivit αντί του non vixit. «Εφθασες αργά, δεν ζει πια». Το γεγονός ότι και η έκδηλη κατάσταση του ονείρου στοχεύει στο non vivit δηλώνεται στα ερμηνευτικά σχόλια. (Non vivit: δεν ζει· non vixit: δεν έζησε. Σ.τ.μ.)

546. [Για την καλύτερη κατανόηση όσων ακολουθούν πρέπει να αναφέρουμε μερικά στοιχεία, τα οποία έχουν ανακοινωθεί από τον Bernfeld (1944). Από το 1876 μέχρι το 1882 ο Freud εργάστηκε στο Ινστιτούτο Φυσιολογίας της Βιέννης («εργαστήριο του Brücke»), διευθυντής του οποίου ήταν ο Ernst Brücke (1819-1892)· οι δύο βοηθοί του στην περίοδο του Freud, ο Sigmund Exner (1846-1925) και ο Ernst Fleischl von Marxow (1846-1891), ήταν λουπόν δέκα χρόνια μεγαλύτεροι από τον Freud. Ο Fleischl υπέφερε αργότερα από μια σοβαρή οργανική ασθένεια. Στο ίδιο ινστιτούτο ο Freud συναντήθηκε με τον πολύ μεγαλύτερό του Josef Breuer (1842-1925), μαζί με τον οποίο έγραψε τις *Μελέτες για την υστερία* (1895a)· αυτός είναι ο δεύτερος Josef σε αυτή την ανάλυση. Ο πρώτος – ο «φίλος και αντίπαλος P.» του Freud, που πέθανε νωρίς – ήταν ο Josef Paneth (1857-90), ο οποίος διαδέχθηκε τον Freud στο Ινστιτούτο Φυσιολογίας. – Βλέπε γι' αυτά επίσης τον πρώτο τόμο της βιογραφίας του Freud από τον Ernest Jones (1960)].

547. [Goethe, *Φάουστ*, Αφιέρωση].

548. [Αυτό το σημείο συζητείται πιο κάτω, μέρος VII, κεφ. Α, αρχή].

549. «Φύγε εσύ, για να καθήσω εγώ». (Σ.τ.μ.)

550. [Ερρικός Δ', δεύτερο μέρος, πράξη 4η, σκηνή 5η].

551. Ο αναγνώστης πρέπει να έχει προσέξει ότι το όνομα Josef παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στα όνειρά μου (βλέπε το όνειρό μου για τον θείο [μέρος IV, αρχή]). Πίσω από τα πρόσωπα με αυτό το όνομα μπορεί πολύ εύκολα να κρύβεται στα όνειρα το εγώ μου, αφού Josef λεγόταν και ο γνωστός από τη Βίβλο *ονειροκρίτης*.

552. [Ο Βρούτος στον *Ιούλιο Καίσαρα* του Shakespeare, πράξη 3η, σκηνή 2η].

553. Ο Freud χρησιμοποιεί στο πλαίσιο αυτού του ονείρου τον γαλλικό όρο revenant: *φάντασμα, το πνεύμα ενός νεκρού*, που η κυριολεκτική του σημασία είναι *επανερχόμενος*. (Σ.τ.μ.)

554. [Στο ερωτικό ντουέτο με τον Πάρι και την Ελένη, πράξη 2η του *Η ωραία Ελένη*, όπου στο τέλος το ζευγάρι αιφνιδιάζεται από τον Μενέλαο].

555. [Σε άλλο σημείο ο Freud παρατηρεί ότι υπό μία αυστηρή έννοια η «δευτερογενής επεξεργασία» δεν είναι μέρος της εργασίας του ονείρου].

556. [Υπαινικτική αναφορά σε μερικούς στίχους από το ποίημα του Heine «Die Heimkehr» (LVIII):

«Με τα σκουφιά και τα κουρέλια που φορά στον ύπνο του
γεμίζει τα κενά της γνώσης για τον κόσμο».

Ο Freud παραθέτει αυτούς τους στίχους στην τελευταία παράδοση από τη *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση* (1933a)].

557. [Τέτοια είναι π.χ. τα όνειρα που αναφέρονται λίγο πιο κάτω, καθώς και στο μέρος VII, κεφ. Δ].

558. Rêve, petit roman – day-dream, story.

559. [Αργότερα αφιέρωσε και ο Freud δύο εργασίες στο θέμα των ονειροπολημάτων: 1908a και 1908e. Το 1921 εκδόθηκε το βιβλίο του J. Varendonck *The Psychology of Day-Dreams* με μια εισαγωγή του Freud (Freud, 1921b)].

560. [*Προσθήκη 1909*:] Ένα καλό παράδειγμα ενός ονείρου που δημιουργήθηκε με τη στρωμάτωση πολλών φαντασιώσεων ανέλυσα στην περίπτωση της «Ντόρας», 1905e. [Το πρώτο όνειρο]. Εξάλλου υποτιμούσα τη σημασία των φαντασιώσεων για την ονειροπλασία, ενόσω ανέλυα κυρίως τα δικά μου όνειρα, τα οποία σπάνια στηρίζονται σε ονειροπολήματα και περισσότερο σε συζητήσεις και συγκρούσεις ιδεών. Σε άλλα άτομα είναι συχνά πολύ ευκολότερο να καταδειχθεί η πλήρης αναλογία του νυχτερινού ονείρου με το ονειροπόλημα. Πολλές φορές σε υστερικούς επιτυγχάνεται η αντικατάσταση μιας κρίσης με ένα όνειρο: μπορούμε τότε να αποκτήσουμε την πεποίθηση ότι η ονειροποληματική φαντασίωση είναι το τελευταίο προστάδιο και των δύο ψυχικών μορφωμάτων.

561. [Το υπόλοιπο αυτής της παραγράφου, με εξαίρεση την τελευταία πρόταση, που υπήρχε ήδη στην πρώτη έκδοση, προστέθηκε το 1914].

562. Tobowolska [1900], σελ. 53.

563. [Φαίνεται ότι ο Freud χρησιμοποίησε σε δημοσιευμένο κείμενο αυτόν τον όρο για πρώτη φορά στην *Ερμηνεία των ονείρων*].

564. [Παραδείγματα επενέργειας της διαδικασίας της δευτερογενούς επεξεργασίας σε παραμύθια και στον *Οιδίποδα τύραννο* αντίστοιχα αναφέρονται πιο πάνω, μέρος V, κεφ. Δ (α) και (β). Οι ίδιες διεργασίες σε περιπτώσεις ψυχαναγκασμού και σε φοβίες αναφέρονται επίσης στο μέρος V, κεφ. Δ (α). Για την περίπτωση της παράνοιας βλέπε την 24η από τις *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση* (1916-17). Η αναλογία μεταξύ δευτερογενών ονειρικών επεξεργασιών και της κατασκευής νοητικών «συστημάτων» συζητείται αρκετά διεξοδικά στο *Τοτέμ και ταμπού*, III, 4].

565. [Το υπόλοιπο μέρος αυτού του κεφαλαίου, με εξαίρεση την τελευταία παράγραφο, που υπήρχε ήδη στην πρώτη έκδοση, προστέθηκε το 1914].

566. «Αυτή η ερμηνευτική εργασία δεν είναι μια ιδιαιτερότητα του ονείρου: είναι η ίδια εργασία ενός λογικού συντονισμού, στην οποία υποβάλλουμε τις εντυπώσεις μας κατά τη διάρκεια της αγρύπνιας».

567. «Πάνω σε αυτές τις ασυνάρτητες ακολουθίες παραισθήσεων το πνεύμα προσπαθεί να επιτελέσει την ίδια εργασία λογικού συντονισμού όπως αυτή που επιτελεί σε κατάσταση αγρύπνιας πάνω στις αισθήσεις. Συνδέει μεταξύ τους με έναν φανταστικό δεσμό όλες αυτές τις ασυνάρτητες εικόνες και αποφράσσει τα υπερβολικά μεγάλα κενά που υπήρχαν μεταξύ τους».

568. «Ωστόσο έχω σκεφθεί συχνά ότι θα μπορούσε να υπάρχει μια ορισμένη παραμόρφωση ή μάλλον αναμόρφωση του ονείρου μέσα στην ανάμνηση... Η συστηματική τάση της φαντασίας θα μπορούσε κάλλιστα να ολοκληρώσει μετά την αφύπνιση αυτό που σχεδίασε κατά τη διάρκεια του ύπνου. Έτσι λοιπόν η πραγματική ταχύτητα της σκέψης θα αυξανόταν φαινομενικά χάρη στις τελειοποιήσεις που οφείλονται στην άγρυπνη φαντασία».

569. «Στο όνειρο αντιθέτως η ερμηνεία και ο συντονισμός γίνονται με τη βοήθεια των δεδομένων όχι μόνον του ονείρου, αλλά και της αγρύπνιας...».

570. «Θεωρήσαμε ότι το όνειρο θα ήταν δυνατόν να τοποθετηθεί στη στιγμή της αφύπνισης, και στη σκέψη της αγρύπνιας αποδόθηκε η λειτουργία της κατασκευής του ονείρου με τις εικόνες που είναι παρούσες στη σκέψη του ύπνου».

571. [Βλέπε όμως και την κατοπινότερη παρατήρηση του Freud, μέρος VII, κεφ. Γ, στο σχόλιο του δικού του ονείρου για τον στρατευμένο γιό].

572. [Ο Freud χρησιμοποιεί σχεδόν πάντοτε τη λέξη «λογοκρισία» αντί της προσωποποιημένης μορφής «λογοκριτής», που εμφανίζεται και μετά από λίγες αράδες παρακάτω].

573. [*Προσθήκη 1914:*] «Zur Einführung des Narzissmus» (1914c). [κεφ. III].

574. Παλαιότερα το έβρισκα εξαιρετικά δύσκολο να κάνω τον αναγνώστη να συνηθίσει τη διάκριση ανάμεσα στο έκδηλο ονειρικό περιεχόμενο και στις λανθάνουσες ονειρικές ιδέες. Πολλοί αντλούσαν συνεχώς επιχειρήματα και στηρίγματα για τις αντιρρήσεις τους από το μη ερμηνευμένο όνειρο, όπως το διατήρησε η μνήμη, αγνοώντας το αίτημα της ερμηνείας. Τώρα όμως που τουλάχιστον οι ψυχαναλυτές εξοικειώθηκαν με την ιδέα να δώσουν στο έκδηλο όνειρο το νόημά του, που το βρήκαν με την ερμηνεία, πολλοί από αυτούς ευθύνονται για μια άλλη σύγχυση, στην οποία εμμένουν με πείσμα. Αναζητούν την ουσία του ονείρου σε αυτό το λανθάνον περιεχόμενο και παραβλέπουν τη διαφορά ανάμεσα στις λανθάνουσες ονειρικές ιδέες και την εργασία του ονείρου. Το όνειρο δεν είναι κατά βάθος παρά μια ιδιαίτερη μορφή της σκέψης μας, που την καθιστούν δυνατή οι συνθήκες της κατάστασης ύπνου. Η *εργασία του ονείρου* είναι αυτή που παράγει την προαναφερόμενη μορφή και μόνον αυτή είναι το ουσιώδες στο όνειρο, η εξήγηση της ιδιαιτερότητάς του. Αυτό το λέω παίρνοντας θέση απέναντι στη διαβόητη «προοπτική τάση» του ονείρου. [Βλέπε σημ. 637]. Η ιδέα ότι το όνειρο καταπιάνεται με την αναζήτηση λύσεων για τα προβλήματα που απασχολούν την ψυχική μας ζωή δεν είναι πιο παράξενη από την άλλη, ότι αυτή είναι η ασχολία της συνειδητής μας άγρυπνης ζωής, και απλώς προσθέτει ότι αυτή η εργασία μπορεί να γίνεται και στο προσυνειδητό, πράγμα που μας είναι ήδη γνωστό.

575. [Σε αυτό το σημείο ακολουθούσαν στην τέταρτη, πέμπτη, έκτη και έβδομη έκδοση (από το 1914 μέχρι το 1922) δύο αυτοτελείς μελέτες του Otto Rank με τους τίτλους «Traum und Dichtung» (1914a) και «Traum und Mythos» (1914b). Μετά την έκδοση των *Απάντων* (Gesammelte Schriften), δηλαδή από το 1925, έπαψαν να συμπεριλαμβάνονται].

576. [Οι δυσκολίες που παρουσιάζουν ιδιαίτερα τα τελευταία κεφάλαια αυτού του μέρους φωτίστηκαν κάπως ύστερα από την δημοσίευση των επιστολών του Freud προς τον Wilhelm Fliess (Freud, 1950a)].

577. [*Προσθήκη 1914:*] Τη θέση αυτή συμμερίζονται ο Foucault [1906, 141 κ.ε.] και ο Tannery [1898].

578. [Heine, *Buch der Lieder*, «Die Heimkehr», LXXVIII].

579. [*Προσθήκη 1909:*] Βλέπε *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής* (1901b). [Κεφ. XII, Α, αριθμ. 2 έως 7].

580. [Σχετικά με τον ίδιο μηχανισμό της αμφιβολίας σε περιπτώσεις υστερίας βλέπε ένα χωρίο στο κεφ. I του ιστορικού ασθενείας της «Ντόρας» (1905c)].

581. [*Προσθήκη 1925:*] Αυτή η κατηγορηματικά ανατρεπτική θέση: «Οτιδήποτε παρακωλύει τη συνέχιση της εργασίας είναι αντίσταση», θα μπορούσε εύκολα να παρανοηθεί. Έχει φυσικά μόνο τη σημασία ενός τεχνικού κανόνα, μιας υπενθύμισης για τον αναλυτή. Δεν αρνούμαστε ότι κατά τη διάρκεια μιας ανάλυσης είναι δυνατόν να συμβούν διάφορα γεγονότα, που δεν πρέπει κανείς να τα φορτώσει στις προθέσεις του αναλυόμενου. Μπορεί να πεθάνει ο πατέρας του ασθενούς, χωρίς να τον έχει σκοτώσει αυτός, μπορεί να ξεσπάσει και ένας πόλεμος, που θα θέσει τέρμα στην ανάλυση. Όμως πίσω από την ολοφάνερη υπερβολή

αυτής της θέσης κρύβεται ένα νέο και χρήσιμο νόημα. Έστω και αν το ενοχλητικό γεγονός είναι πραγματικό και ανεξάρτητο από τον ασθενή, συχνά εξαρτάται μόνον από τον ίδιο κατά πόσο το αφήνει να τον ενοχλήσει, και η αντίσταση εκδηλώνεται σαφώς στην πρόθυμη και υπέρμετρη εκμετάλλευση μιας τέτοιας ευκαιρίας.

582. [*Προσθήκη 1919:*] Ως παράδειγμα για τη σημασία της αμφιβολίας και της αβεβαιότητας στο όνειρο με ταυτόχρονη συρρίκνωση του ονειρικού περιεχομένου σε ένα και μόνο στοιχείο αντλώ από τις *Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση* (1916-17) [έβδομη παράδοση] το ακόλουθο όνειρο, η ανάλυση του οποίου, ύστερα από μικρή αναβολή, τελικά επιτεύχθηκε:

«Μια ασθενής που διακατέχεται από σκεπτικισμό είδε ένα μακροσκελές όνειρο, όπου σε μια σκηνή μερικά άτομα της μιλούν εγκωμιαστικά για το βιβλίο μου “Το ευφυολόγημα”. Τότε γίνεται λόγος για ένα “κανάλι”, ίσως ένα άλλο βιβλίο μου, στο οποίο αναφέρεται ένα κανάλι ή κάτι με κανάλια... δεν το ξέρει... είναι εντελώς ασαφές.

Θα τείνετε ασφαλώς να πιστέψετε ότι το στοιχείο “κανάλι” δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί, διότι είναι από μόνο του ακαθόριστο. Έχετε δίκαιο να θεωρείτε την ερμηνεία δύσκολη, αλλά η δυσκολία δεν οφείλεται στην ασάφειά του· είναι ασαφές για άλλον λόγο, αυτόν που δυσχεραίνει και την ερμηνεία του. Η ονειρευόμενη δεν έχει συνειρμούς σχετικά με το κανάλι· ούτε εγώ φυσικά μπορώ να πω οτιδήποτε γι’ αυτό. Λίγο αργότερα, στην πραγματικότητα την άλλη μέρα, είπε ότι της ήλθε κάτι στον νου, που ίσως είναι σχετικό με αυτά. Ήταν ένα ανέκδοτο που το είχε ακούσει. Πάνω σε ένα πλοίο μεταξύ Ντόβερ και Καλαί ένας γνωστός συγγραφέας κουβεντιάζει με έναν Άγγλο, ο οποίος στο πλαίσιο του θέματος αναφέρει την πρόταση: *Du sublime au ridicule il n’y a qu’un pas.* (Από το υπέροχο ως το γελοίο είναι μόνον ένα βήμα). Ο συγγραφέας απαντά: *Oui, le pas de Calais* (Ναι, το πέρασμα [*pas*: βήμα, πέρασμα, εδώ: πορθμός] του Καλαί. Σ.τ.μ.). Με αυτό ήθελε να πει ότι βρίσκει τη Γαλλία υπέροχη και την Αγγλία γελοία. Ο πορθμός του Καλαί είναι όμως κανάλι (Channel) ανάμεσα στη Θάλασσα της Μάγχης και τη Β. Θάλασσα. Μήπως αυτή η ιδέα έχει να κάνει με το όνειρο; Ασφαλώς, λέω, μας δίνει όντως τη λύση του αινιγματικού ονειρικού στοιχείου. Ή αμφιβάλλετε ότι αυτό το ανέκδοτο υπήρχε πριν από το όνειρο ως το ασυνείδητο του στοιχείου “κανάλι”; Μπορείτε να δεχθείτε ότι βρέθηκε και προστέθηκε μετά το όνειρο; Η ιδέα μαρτυρεί τον σκεπτικισμό που κρύβεται πίσω από τον φορτικό της θαυμασμό και η αντίσταση είναι ασφαλώς η κοινή αιτία και για τα δύο δεδομένα, τόσο ότι η ιδέα άργησε να της έλθει στον νου όσο και ότι το σχετικό ονειρικό στοιχείο στάθηκε τόσο ακαθόριστο. Κοιτάξτε τώρα τη σχέση του ονειρικού στοιχείου προς το ασυνείδητό του. Είναι σαν ένα μικρό μέρος αυτού του ασυνείδητου, σαν ένας υπαινιγμός σε αυτό· όντας έτσι απομονωμένο έγινε εντελώς ακατανόητο».

583. Σχετικά με την πρόθεση στην περίπτωση του ξεχάσματος βλέπε τη μικρή μου μελέτη για τον «ψυχικό μηχανισμό της επιληψιοσύνης» στο περιοδικό *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie* (1898b). – [*Προσθήκη 1909:*] (Αποτέλεσε αργότερα [τροποποιημένη] το κεφάλαιο I της *Ψυχοπαθολογίας της καθημερινής ζωής*, 1901b).

584. [Άλλο ένα παράδειγμα παραπέμπει στη σημ. 153· ακόμη ένα βρίσκεται στην ανάλυση του δεύτερου ονείρου της «Ντόρας»].

585. [*Προσθήκη 1914:*] Τέτοιες διορθώσεις στη χρήση ξένων γλωσσών δεν εί-

ναι σπάνιες στα όνειρα, αλλά πιο συχνά φορτώνονται σε άλλους. Ο Maury (1878, 43), όταν μάθαινε αγγλικά, ονειρεύθηκε ότι, θέλοντας να ανακοινώσει σε κάποιον ότι τον επισκέφθηκε χθες, του είπε: I called for you yesterday. Ο άλλος απάντησε: Το σωστό είναι: I called on you yesterday.

586. *Είναι αστερίας; Είναι ζωντανός;* Η απάντηση: *Ναι, είναι ζωντανός*, περιέχει το προσωπικό *he* αντί του απρόσωπου *it*. Το γερμανικό *fromm*, ομόηχο του αγγλικού *from* (από), σημαίνει *ευλαβής*. Ο τίτλος του βιβλίου (του Clerc-Maxwell): *Ύλη και κίνηση*. Η κωμωδία του Μολιέρου: *Ο κατά φαντασίαν ασθενής*. Βλέπε μέρος VI, κεφ. Z, VIII. (Σ.τ.μ.)

587. [Παλαιά ιατρική έκφραση: «Είναι εντάξει τα περιττώματα;»] (Η ακόλουθη αγγλική έκφραση: «μια κίνηση των εντέρων» εννοεί την αφόδευση. Σ.τ.μ.)

588. [Προσθήκη 1914:] Ο E. Jones [1912b] περιγράφει την ανάλογη και συχνά παρουσιαζόμενη περίπτωση όπου κατά τη διάρκεια της ανάλυσης ενός ονείρου ο αναλυόμενος θυμάται ένα δεύτερο όνειρο της ίδιας νύχτας, που το είχε ξεχάσει ή και που δεν υποπτευόταν καν την ύπαρξή του.

589. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1911].

590. [Breuer και Freud, 1895. Αυτή η ασθενής ήταν η Cäcilie M., που αναφέρεται προς το τέλος του ιστορικού ασθeneίας V].

591. [Προσθήκη 1919:] Τα όνειρα που εμπíπτουν στα πρώτα παιδικά χρόνια και μερικές φορές διατηρούνται στη μνήμη με πλήρη ενάργεια επί δεκαετίες αποκτούν σχεδόν πάντοτε μεγάλη σημασία για την κατανόηση της ανάπτυξης και της νεύρωσης του ονειρευόμενου. Η ανάλυσή τους προστατεύει τον γιατρό από πλάνες και αβεβαιότητες, που θα μπορούσαν να του προκαλέσουν ακόμη και θεωρητική σύγχυση.

592. [Γάλλος φυσιολόγος (1813-78)].

593. Να δουλεύει σαν ζώο. (Σ.τ.μ.)

594. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1919].

595. [Ο Freud συζητεί αυτό το σημείο και σε μια μακροσκελή υποσημείωση στην εργασία του «Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre» (1917b)].

596. [Προσθήκη 1914:] Πολύ αργότερα μου επέστησαν την προσοχή στο γεγονός ότι ο Ed. von Hartmann εκπροσωπεί την ίδια αντίληψη σε αυτό το ψυχολογικά σημαντικό σημείο: «Συζητώντας τον ρόλο του ασυνείδητου στην καλλιτεχνική δημιουργία (1890, τόμος 1, μέρος B, κεφ. V), ο E. von Hartmann διατύπωσε με σαφήνεια τον νόμο του συνειρμού ιδεών που κατευθύνονται από ασυνείδητες παραστάσεις στόχων, χωρίς να έχει συναίσθηση του εύρους ισχύος αυτού του νόμου. Επεδίωκε να δείξει ότι “κάθε συνδυασμός αισθητήριων παραστάσεων, αν δεν έχει αφεθεί καθαρά στην τύχη, αλλά πρόκειται να οδηγήσει σε ορισμένο στόχο, χρειάζεται τη βοήθεια του ασυνείδητου” και ότι το συνειδητό ενδιαφέρον για μια αλληλουχία σκέψεων είναι παρότρυνση προς το ασυνείδητο να βρει ανάμεσα στις αμέτρητες δυνατές παραστάσεις αυτή που ανταποκρίνεται στον σκοπό. “Είναι το ασυνείδητο που διαλέγει σύμφωνα με τους σκοπούς του ενδιαφέροντος: και αυτό ισχύει για τον συνειρμό ιδεών στην αφηρημένη σκέψη, υπό τη μορφή αισθητής παράστασης ή καλλιτεχνικού συνδυασμού” και στην ξαφνική ιδέα. Γιαντό ο περιορισμός του συνειρμού ιδεών στην προκαλούσα και την προκαλούμενη παράσταση υπό την έννοια της καθαρής ψυχολογίας των συνειρμών δεν μπορεί να σταθεί. Ένας τέτοιος περιορισμός θα ήταν “πράγματι δικαιολογημένος, μόνον αν στη ζωή των ανθρώπων υπήρχαν καταστάσεις όπου ο άνθρωπος θα ήταν απωλαγμένος όχι μόνον από κάθε συνειδητό σκοπό, αλλά και από την

κυριαρχία ή τη συμμετοχή κάθε συνειδητού ενδιαφέροντος, κάθε θυμικής διάθεσης. Τέτοια κατάσταση όμως είναι σχεδόν ανύπαρκτη, διότι, *ακόμη και όταν αφήνει κανείς την αλληλουχία των σκέψεών του κατά τα φαινόμενα εντελώς στην τύχη ή όταν παραδίδεται εντελώς στα αθέλητα ονειροπολήματα της φαντασίας του, τη μία ώρα επικρατούν εντούτοις διαφορετικά κύρια ενδιαφέροντα, καθοριστικά συναισθήματα και διαθέσεις στην ψυχική του ζωή απότι την άλλη, και αυτά θα επηρεάζουν πάντοτε τον συνειρμό των ιδεών*". Στα ημιασυνείδητα όνειρα υπάρχουν μόνο παραστάσεις που αντιστοιχούν στο στιγμιαίο (ασυνείδητο) κύριο ενδιαφέρον. Η υπογράμμιση της επιρροής των συναισθημάτων και διαθέσεων στον ελεύθερο συνειρμό δικαιολογεί λοιπόν απόλυτα τη μέθοδο της ψυχανάλυσης και από τη σκοπιά της ψυχολογίας του Hartmann». (N. E. Rohrigilles, 1913). — Από το γεγονός ότι ένα όνομα, που μάταια προσπαθούμε να το θυμηθούμε, συχνά μας έρχεται ξαφνικά και αδιαμεσολάβητα στον νου, ο Du Prel συμπεραίνει ότι υπάρχει ένα ασυνείδητο και όμως ένστοχο σκέπτεσθαι, το αποτέλεσμα του οποίου εισέρχεται έπειτα στη συνείδηση (1885, 107).

597. [Προσθήκη 1909:] Βλέπε σχετικά τη λαμπρή επιβεβαίωση αυτής της θέσης που προσέφερε ο C. G. Jung με αναλύσεις στην πρόωρη άνοια (1907).

598. [Παντού σε αυτό το βιβλίο ο Freud μεταχειρίζεται γενικά τον αντίστροφο όρο «λογοκρισία της αντίστασης». Η σχέση ανάμεσα στις έννοιες «αντίσταση» και «λογοκρισία» αποσαφηνίζεται αργότερα, στην 29η παράδοση της *Νέας σειράς των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση* (1933a)].

599. Οι ίδιες εκτιμήσεις ισχύουν φυσικά και στην περίπτωση όπου οι επιφανειακοί συνειρμοί στο περιεχόμενο του ονείρου αποκαλύπτονται, όπως π.χ. στα δύο όνειρα που ανακοίνωσε ο Maury (μέρος I, κεφ. E: *pélerinage - Pelletier - pelle. Kilometer - Kilogramm - Gilolo - Lobelia - Lopez - Lotto*). Από την εργασία μου με νευρωτικούς γνωρίζω ποιές αναμνήσεις αρέσκονται να τ αίρουν αυτή τη μορφή. Είναι το ψάξιμο στα εγκυκλοπαιδικά λεξικά (στα λεξικά γενικότερα), με το οποίο οι περισσότεροι κατά την περίοδο της εφηβικής περιέργειας ικανοποιούσαν την ανάγκη τους για εξήγηση των σεξουαλικών αινιγμάτων. [Σχετικό παράδειγμα βρίσκουμε στην ανάλυση του δεύτερου ονείρου της «Ντόρας». (Freud, 1905e)].

600. [Προσθήκη 1909:] Οι προτάσεις που διατυπώνονται εδώ και που τότε έμοιαζαν απίθανες βρήκαν αργότερα, στις «διαγνωστικές μελέτες συνειρμών» του Jung και των μαθητών του, μια πειραματική αιτιολόγηση και αξιοποίηση. [Jung, 1906].

601. [Στον *Βαθύπλουτο* (βλέπε μέρος VI, κεφ. Θ, αρχή)].

602. [Ο όρος «εννεύρωση» δεν είναι μονοσήμαντος. Συχνά έχει δομική σημασία και εννοεί την ανατομική διάταξη των νεύρων σε έναν οργανισμό ή σε μια περιοχή του σώματος. Ο Freud τον χρησιμοποιεί συχνά (αλλά όχι αποκλειστικά) υπό την έννοια της μεταφοράς ενέργειας σε ένα νευρικό σύστημα ή (όπως στην παραπάνω περίπτωση) ειδικά σε ένα *φυγόκεντρο* σύστημα — για να περιγράψει μια διαδικασία προσανατολισμένη στην εκφορά ενέργειας].

603. [Από τον Breuer σε μια υποσημείωση του κεφαλαίου I της θεωρητικής συμβολής του στο βιβλίο που έγραψε μαζί με τον Freud, 1895, όπου μεταξύ άλλων γράφει: «Το κάτοπτρο ενός αντανakλαστικού τηλεσκοπίου δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα φωτογραφική πλάκα»].

604. Το A αντιπροσωπεύει τις αντιλήψεις που σχηματίζουμε από τα ερεθίσματα, το K την κινητικότητα, το ΔΔ την απομνημονευόμενη διέγερση. (Σ.τ.μ.)

605. [*Προσθήκη 1925:*] Αργότερα φρονούσα ότι η συνείδηση αναδύεται ακριβώς στη θέση του αναμνηστικού ίχνους. (Βλέπε πρόσφατα: «Notiz über den "Wunderblock"», 1925a). [Βλέπε και το κεφάλαιο IV στο *Jenseits des Lustprinzips* (1920g), όπου γίνεται η ίδια διαπίστωση. Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις για τη μνήμη γίνονται καλύτερα κατανοητές, αν τις παραβάλουμε με τα δύο αντίστοιχα χωρία των προαναφερόμενων μεταγενέστερων δημοσιεύσεων του Freud. Ακόμη πιο σαφείς γίνονται πάντως στο φως των παλαιότερων σκέψεων του Freud, που βρέθηκαν στις επιστολές του προς τον Fliess (Freud, 1950a). Βλέπε π.χ. μέρος I, κεφάλαιο 3 του «Entwurf einer Psychologie» (γραμμένου το φθινόπωρο του 1895) καθώς και επιστολή 52 (6 Δεκεμβρίου 1896)].

606. Στο σχήμα: *Πσν*, ενώ το ασυνείδητο συντομογραφείται *Ασν*. (Σ.τ.μ.)

607. [*Προσθήκη 1919:*] Η παραπέρα ανάπτυξη αυτού του γραμμικού σχήματος θα πρέπει να δεχθεί ότι το σύστημα που ακολουθεί το *Πσν* είναι εκείνο στο οποίο αποδίδουμε τη συνείδηση, δηλαδή ότι $A = \Sigma\nu\nu$. [Βλέπε πιο κάτω, κεφ. ΣΤ. Για μια λεπτομερέστερη ανάπτυξη βλέπε την μεταψυχολογική εργασία του Freud για τα όνειρα (1917d). Η μεταγενέστερη σχηματική περιγραφή του ψυχικού μηχανισμού στο έργο του *Das Ich und das Es* (1923b), κεφάλαιο II, την οποία παρουσιάζει (με μερικές αλλαγές) και στη *Νέα σειρά των παραδόσεων* (1933a), παράδοση 31η, τονίζει περισσότερο τη δομή παρά τη λειτουργία].

608. [*Προσθήκη 1914:*] Ο πρώτος υπαινιγμός για το στοιχείο της επαναστροφής βρίσκεται ήδη στον Albertus Magnus. Η φαντασία, γράφει, οικοδομεί το όνειρο από τις διαφυλασσόμενες εικόνες των αισθητών αντικειμένων. Η διαδικασία είναι αντίστροφη από εκείνη κατά την αγρύπνια (βλέπε Dierpen, 1912, 14). — Ο Hobbes λέει επίσης (στο *Λεβιάθαν*, 1651 [μέρος I, κεφ. 2]): «In sum, our dreams are the reverse of our waking imaginations, the motion, when we are awake, beginning at one end, and when we dream at another.» (Βλέπε H. Ellis, 1911, 112). («Με λίγα λόγια τα όνειρά μας είναι η αντίστροφη πλευρά όσων φανταζόμαστε κατά την αγρύπνια, με την κίνηση να αρχίζει στη μία άκρη, όταν είμαστε άγρυπνοι, και να τελειώνει στην άλλη, όταν ονειρευόμαστε»).

609. «Weitere Bemerkungen über die Abwehr-Neuropsychosen» (1896b) [στο κεφ. III].

610. [Δεν υπάρχει καμιά δημοσίευση υπό αυτόν τον τίτλο].

611. [Βλέπε *Studien über Hysterie*, Breuer και Freud, 1895 — π.χ. το παρατιθέμενο από τον Breuer ιστορικό ασθeneίας της «Anna O.»].

612. [Το οροπέδιο ασβεστολίθου πίσω από την Τεργέστη].

613. [*Προσθήκη 1914:*] Κατά την περιγραφή της θεωρία της απώθησης θα έπρεπε να εξηγηθεί ότι μια σκέψη περιέχεται σε απώθηση λόγω ταυτόχρονης επίδρασης δύο παραγόντων που επενεργούν σε αυτή. Από τη μια μεριά (τη λογοκρισία της συνείδησης) αποκρούεται, από την άλλη (το ασυνείδητο) έλκεται, όπως δηλαδή φθάνει κανείς στην κορυφή της μεγάλης πυραμίδας. [*Προσθήκη 1919:*] (Βλέπε τη μελέτη μου «Η απώθηση», 1915d [πρώτες σελίδες]).

614. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1914].

615. [Αυτή η παράγραφος προστέθηκε το 1919].

616. Έχουν κοινό αυτό το χαρακτηριστικό του ακατάλυτου μαζί με όλες τις άλλες πράγματι ασυνείδητες ψυχικές πράξεις, δηλαδή αυτές που ανήκουν μόνο στο σύστημα *Ασν*. Πρόκειται για δρόμους πάντοτε ανοικτούς, που ποτέ δεν ερημώνουν και οδηγούν τη διέγερση διαρκώς σε εκφόρτιση, όταν το ασυνείδητο ερέθισμα τις ανακαταλαμβάνει. Για να χρησιμοποιήσω μια παρομοίωση: δεν υπάρχει

άλλος τρόπος καταστροφής τους όπως και για τις σκιές στον άδη της Οδύσσειας, που επιστρέφουν πάλι στη ζωή, μόλις πουν αίμα. Τα εξαρτώμενα από το προσυνηδητό σύστημα δρώμενα καταλύονται υπό μια εντελώς διαφορετική έννοια. Σε αυτή τη διαφορά στηρίζεται η ψυχοθεραπεία των νευρώσεων. [Βλέπε πιο κάτω, κεφ. Δ].

617. [*Προσθήκη 1919:*] Στην εργασία μου «*Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre*» (1917d) προσπάθησα να διαγνώσω καλύτερα τις συνθήκες της κατάστασης ύπνου και τις προϋποθέσεις της παραίσθησης.

618. [Οι επόμενες έξι παράγραφοι προστέθηκαν το 1919].

619. [*Προσθήκη 1930:*] Εδώ είναι το κατάλληλο σημείο για την παρενθήκη του Υπερεγώ, που η ψυχανάλυση διέγινωσεν αργότερα. [Βλέπε σημ. 541. — Μια κατηγορία ονείρων που δεν ακολουθούν τη θεωρία της εκπλήρωσης επιθυμιών (δηλαδή όνειρα σε περιπτώσεις τραυματικών νευρώσεων) συζητείται στο κεφάλαιο II του *Jenseits des Lustprinzips* (1920g) και στις τελευταίες σελίδες της 29ης παράδοσης της *Νέας σειράς των παραδόσεων* (1933a)].

620. [Ίσως η ανάμνηση του χρόνου αφύπνισης δημιούργησε τον συνειρμό με αυτή την ηλικία].

621. [Ο Freud παραθέτει αυτή την παράγραφο πιστά στο τέλος της ανάλυσης του πρώτου ονείρου της «Ντόρας» (1905e). Παρατηρεί σχετικά ότι αυτό το όνειρο επαληθεύει όλες του τις υποθέσεις].

622. [Κεφαλαίου στην περίπτωση του παραδείγματος, ψυχικής ενέργειας στην περίπτωση ενός ονείρου].

623. [Σε μεταγενέστερα έργα ο Freud χρησιμοποιεί την έκφραση «μεταβίβαση» κατά κανόνα για να περιγράψει μια κάπως διαφορετική, μολονότι συγγενική ψυχική διεργασία, την οποία αρχικά είχε ανακαλύψει στην ψυχαναλυτική θεραπευτική πρακτική — δηλαδή τη διαδικασία της «μεταβίβασης» συναισθημάτων, που πρωτογενώς ήταν στραμμένα σε ένα παιδικό αντικείμενο (και ασυνείδητα συνεχίζουν να αφορούν αυτό), σε ένα άλλο, τωρινό αντικείμενο].

624. [Βλέπε Freud, 1893c, κεφ. IV].

625. [Πρόκειται για τη λεγόμενη «αρχή της σταθερότητας», η οποία συζητείται στις πρώτες σελίδες του έργου *Jenseits des Lustprinzips* (1920g). Ως βασική παραδοχή εμφανίζεται όμως ήδη σε μερικές από τις πρώτες ψυχολογικές εργασίες του Freud].

626. [Δηλαδή σε κάτι που γίνεται αντιληπτό ως ένα και το αυτό με το «βίωμα της ικανοποίησης»].

627. [*Προσθήκη 1919:*] Με άλλα λόγια: αναγνωρίζεται ως αναγκαίο να τεθεί σε ενέργεια ένας «έλεγχος της πραγματικότητας».

628. Δικαιολογημένα εξαιρείται η εκπλήρωση επιθυμιών στο όνειρο από τον Le Lorrain [1895]: «*Sans fatigue sérieuse, sans être obligé de recourir à cette lutte opiniâtre et longue qui use et corrode les jouissances poursuivies.*» («Χωρίς σοβαρή κόπωση, χωρίς να είναι κανείς υποχρεωμένος να καταφύγει σε αυτόν τον επίμονο και μακρύ αγώνα, που επιφέρει φθορά και διάβρωση στις επιδιωκόμενες απολαύσεις»).

629. [*Προσθήκη 1914:*] Σε άλλη εργασία (*Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens*, 1911b) ανέπτυξα περισσότερο αυτόν τον συλλογισμό και παρουσίασα ως δύο βασικές αρχές την αρχή της ηδονής και την αρχή της πραγματικότητας. [Αυτές οι σκέψεις συνεχίζονται και πιο κάτω, κεφ. E, μέση].

630. [*Προσθήκη 1914:*] Ακριβέστερα: Ένα μέρος του συμπτώματος αντιστοιχεί στην ασυνείδητη εκπλήρωση μιας επιθυμίας, ένα άλλο στον σχηματισμό αντίδρασης εναντίον της.

631. [*Προσθήκη 1914:*] Ο Hughlings Jackson είπε: «Βρείτε την ουσία του ονείρου, και τότε θα έχετε βρει όλα όσα μπορεί να ξέρει κανείς για την τρέλα». («Find out all about dreams and you will have found out all about insanity.») [Παρατίθεται από τον Ernest Jones (1911), που άκουσε ο ίδιος αυτή την παρατήρηση του Hughlings Jackson].

632. [Η πρόταση σε παρένθεση προστέθηκε το 1909].

633. Αυτή τη σκέψη τη δανείζομαι από τη θεωρία του ύπνου του Liébeault, του σημερινού ανανεωτή της έρευνας του υπνωτισμού (1889).

634. [Το υπόλοιπο κείμενο αυτής της παραγράφου προστέθηκε το 1909].

635. [Αυτές οι δύο τελευταίες παραγράφους προστέθηκαν το 1914].

636. «Ένα όνειρο είναι μια αφύπνιση που αρχίζει».

637. [*Προσθήκη 1914:*] Πρόκειται για τη μόνη λειτουργία που μπορούμε να παραχωρήσουμε στο όνειρο; Δεν γνωρίζω άλλη. Ο A. Maeder αποπειράθηκε βέβαια [1912] να προβάλλει άλλες, «δευτερεύουσες» λειτουργίες του ονείρου. Ξεκίνησε από την ορθή παρατήρηση ότι μερικά όνειρα περιέχουν δοκιμές για τη λύση συγκρούσεων, που αργότερα μπαίνουν σε εφαρμογή, που φαίνονται δηλαδή σαν προγυμνάσματα για δραστηριότητες της αγρύπνιας. Γιαυτό έχει παραλληλίσει τα όνειρα προς τα παιγνίδια των ζώων και των παιδιών, που μπορούμε να τα αντιληφθούμε ως ασκήσεις που θέτουν σε λειτουργία τα κληρονομημένα ένστικτα και ως προετοιμασία για μεταγενέστερες σοβαρές δραστηριότητες, και διατύπωσε την θέση για μια *παιγνιδιστική λειτουργία* του ονειρεύεσθαι. Λίγο πριν από τον Maeder είχε τονισθεί και από τον Alfred Adler [1911, 215, σημ.] η «προνοητική» λειτουργία του ονείρου. (Σε ανάλυσή μου που δημοσιεύθηκε το 1905 [*«Ντόρα»*, 1905e, κεφ. II], ένα όνειρο, που περιείχε μια πρόθεση, επαναλαμβανόταν κάθε νύχτα μέχρι την εκτέλεση της πρόθεσης). [Βλέπε και μέρος V, κεφ. B, αρχή].

Όμως μια σύντομη σκέψη αρκεί για να μας διδάξει ότι αυτή η «δευτερεύουσα» λειτουργία του ονείρου δεν αξίζει να αναγνωρισθεί στο πλαίσιο μιας ερμηνείας των ονείρων. Η προνοητική σκέψη, η σύλληψη σχεδίων για την επίλυση προβλημάτων και προθέσεων για δράση, που ίσως υλοποιηθούν στην άγρυπνη ζωή, αυτά και πολλά άλλα είναι λειτουργίες της ασυνείδητης και προσυνειδητής δραστηριότητας του πνεύματος, που ως «υπόλειμμα της ημέρας» έχει προεκταθεί στην κατάσταση ύπνου και εκεί μπορεί να συμπράξει με μια ασυνείδητη επιθυμία στη διαμόρφωση του ονείρου. Η προνοητική λειτουργία του ονείρου είναι λοιπόν μάλλον μια λειτουργία της προσυνειδητής άγρυπνης σκέψης και το αποτέλεσμά της μπορεί να μας αποκαλυφθεί μέσω της ανάλυσης των ονείρων ή και άλλων φαινομένων. Καθώς τόσο καιρό το όνειρο ταυτιζόταν με το έκδηλο περιεχόμενό του, τώρα πρέπει να προσέξουμε ώστε να μη συγχέεται πια με το λανθάνον περιεχόμενό του. [Βλέπε σημ. 574].

638. [*Προσθήκη 1919:*] «Ένα δεύτερο, πολύ σπουδαιότερο και βαθύτερο στοιχείο, που ο μη ειδικός επίσης το παραμελεί, είναι το ακόλουθο. Η εκπλήρωση μιας επιθυμίας θα έπρεπε να αποφέρει ευχαρίστηση, το ερώτημα όμως είναι: σε ποιόν; Φυσικά σε αυτόν που έχει την επιθυμία. Αλλά μας είναι γνωστό ότι ο ονειρευόμενος έχει εντελώς ιδιάζουσα σχέση προς τις επιθυμίες του. Τις απορρίπτει, τις λογοκρίνει, με λίγα λόγια, δεν τις θέλει. Μια εκπλήρωσή τους δεν

μπορεί λοιπόν να του προσφέρει ευχαρίστηση, αλλά μόνο το αντίθετο. Η εμπειρία δείχνει ότι αυτό το αντίθετο, που πρέπει ακόμη να εξηγηθεί, εκδηλώνεται υπό τη μορφή του άγχους. Ο ονειρευόμενος μπορεί λοιπόν στη σχέση του προς τις ονειρικές του επιθυμίες να εξισωθεί μόνο με ένα άθροισμα δύο προσώπων, τα οποία όμως συνδέονται με πολλά κοινά σημεία. Αντί κάθε άλλων αναφορών σάς θυμίζω ένα γνωστό παραμύθι, όπου θα ξαναβρείτε τις ίδιες σχέσεις: Μια καλή νεράιδα υπόσχεται σε ένα ζευγάρι φτωχών ανθρώπων, σε έναν άντρα και σε μια γυναίκα, την εκπλήρωση των πρώτων τριών επιθυμιών τους. Είναι πανευτυχείς και αποφασίζουν να διαλέξουν προσεκτικά αυτές τις τρεις επιθυμίες. Η γυναίκα όμως παρασύρεται από τη μυρωδιά των ψητών λουκάνικων που έρχεται από το πιο κοντινό καλύβι και επιθυμεί ένα ζευγάρι τέτοιων λουκάνικων. Αυτά παρουσιάστηκαν αστραπιαία: είναι η εκπλήρωση της πρώτης επιθυμίας. Ο άντρας θυμώνει και στην οργή του επιθυμεί τα λουκάνικα να κρεμαστούν στη μύτη της γυναίκας του. Αυτό γίνεται πράγματι και τα λουκάνικα δεν μπορούν να ξεκολλήσουν από τη νέα τους θέση: αυτή λοιπόν είναι η εκπλήρωση της δεύτερης επιθυμίας, αλλά πρόκειται για μια επιθυμία του άντρα: για τη γυναίκα αυτή η εκπλήρωση είναι πολύ δυσάρεστη. Γνωρίζετε τη συνέχεια του παραμυθιού. Επειδή οι δύο, άντρας και γυναίκα, είναι κατά βάθος ένα, η τρίτη επιθυμία πρέπει να είναι να φύγουν τα λουκάνικα από το μύτη της γυναίκας. Θα μπορούσαμε να αξιολογήσουμε αυτό το παραμύθι και από άλλες σκοπιές: εδώ ας μας χρησιμεύσει ως παράδειγμα για τη δυνατότητα η εκπλήρωση της επιθυμίας του ενός να οδηγεί στη δυσaréσκεια του άλλου, όταν οι δύο δεν συμφωνούν μεταξύ τους». (*Εισαγωγικές παραδόσεις στην ψυχανάλυση* [Freud, 1916-17], παράδοση 14η).

639. [Σχετικά με αυτή την υπόθεση βλέπε σημ. 536 καθώς και το αντίστοιχο κείμενο].

640. [Υπό το φως των μεταγενέστερων αντιλήψεων του Freud για το άγχος θα έπρεπε να αναθεωρηθούν αρκετά σημεία στις παρατηρήσεις που ακολουθούν. Βλέπε επίσης μέρος IV, τέλος: μέρος V, κεφ. Γ, τέλος, και μέρος VI, κεφ. Γ, τέλος].

641. [*Η ισραηλιτική Βίβλος*, μια έκδοση της Παλαιάς Διαθήκης στην εβραϊκή και τη γερμανική γλώσσα, Λειψία, 1839-54 (2η έκδοση 1858). Στο Πέμπτο Βιβλίο του Μωυσή, κεφ. 4, μια υποσημείωση περιέχει ξυλογραφίες αιγυπτιακών θεοτήτων, μεταξύ των οποίων μερικές με κεφάλια πουλιών].

642. [*Προσθήκη 1919*:] Αυτό το υλικό έχει συγκεντρωθεί στο μεταξύ σε επαρκή ποσότητα από την ψυχαναλυτική βιβλιογραφία.

643. Η αραιώση είναι δική μου: άλλωστε δεν δημιουργεί παρεξηγήσεις.

644. «Δεν θα τολμούσα να το ομολογήσω, αλλά υπέφερα συνεχώς από κνισμούς και υπερερεθισμούς στα όργανα, στο τέλος αυτό με εκνεύριζε τόσο, που πολλές φορές είχα σκεφθεί να πηδήσω από το παράθυρο του κοιτώνα».

645. Η υπογράμμιση είναι δική μου.

646. «Εισαγάγαμε αυτή την παρατήρηση μέσα στο πλαίσιο των απύρετων παραληρημάτων αστίας, διότι συνδέουμε αυτή την ιδιαίτερη κατάσταση με την εγκεφαλική ισχαιμία».

647. Βλέπε σημ. 53. (Σ.τ.μ.)

648. [Η πρόταση από «τον ισχυρισμό» μέχρι «πλήρως» προστέθηκε το 1914].

649. [Η έννοια της «προσοχής» δεν παίζει κεντρικό ρόλο στις μεταγενέστερες εργασίες του Freud. Αντίθετα, περίοπτη θέση έχει στο, από το 1895, «Entwurf einer Psychologie» (Freud, 1950a)].

650. [Στα μεταγενέστερα έργα του ο Freud αποκαλεί αυτόν τον παράγοντα «αρχή της ηδονής»].

651. [Η διάκριση μεταξύ του πρωτογενούς και του δευτερογενούς συστήματος και η υπόθεση ότι η ψυχή σε καθένα από αυτά λειτουργεί διαφορετικά ανήκουν στις σημαντικότερες βασικές παραδοχές του Freud. Με αυτές συνδέεται (όπως σημειώνεται λίγο πιο πάνω και στην αρχή του επόμενου κεφαλαίου) η υπόθεση ότι η ψυχική ενέργεια εμφανίζεται υπό δύο μορφές: ως «ελεύθερη» ή «κινητή» (όπως στο σύστημα *Ασν*) και ως «δεσμευμένη» ή «αδρανής» ενέργεια (όπως στο σύστημα *Πσν*). Όπου ο Freud στις μεταγενέστερες εργασίες του συζητεί αυτό το θέμα (π.χ. στην εργασία του «Das Unbewusste», 1915ε, στο τέλος του κεφ. V, και στο *Jenseits des Lustprinzips*, 1920g, κεφ. IV), αποδίδει αυτή την τελευταία διάκριση σε ορισμένους συλλογισμούς του Breuer στην κοινή εργασία τους *Studien über Hysterie* (1895)].

652. Σε αυτή την ιδέα μιας ελάχιστης ποσότητας δυσαρέσκειας, που χρησιμεύει ως «σήμα» για την προστασία από ακόμη μεγαλύτερη δυσαρέσκεια, ο Freud επανήλθε αργότερα και την εφάρμοσε στο πρόβλημα του άγχους. Βλέπε *Hemmung, Symptom und Angst* (1926d)].

653. [Ο Freud πραγματεύθηκε αυτό το θέμα αργότερα με πιο διεξοδικό τρόπο στην εργασία του «Die Verdrängung» (1915d). Οι μεταγενέστερες απόψεις του για την απώθηση βρΐσκονται στην 32η παράδοση της *Νέας σειράς των παραδόσεων* (1933a)].

654. [Αυτή η λέξη προστέθηκε το 1919].

655. [Αυτός ο συλλογισμός εκτίθεται διεξοδικά στο κεφάλαιο V του βιβλίου για το ευφυολόγημα (1905c)].

656. [Το θέμα αυτής της πρότασης αναπτύσσεται περισσότερο στις *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας* (Freud, 1905d)].

657. Σε αυτό όπως και σε άλλα σημεία η επεξεργασία του θέματος παρουσιάζει κενά, τα οποία άφησα επίτηδες, διότι η πλήρωσή τους θα απαιτούσε αφενός πολλή δουλειά και αφετέρου την προσφυγή σε υλικό ξένο προς το όνειρο. Έτσι απέφυγα π.χ. να αποσαφηνίσω αν με τον όρο «καταπιεσμένο» εννοώ κάτι άλλο απότι με τον όρο «απωθημένο». Σαφές θα έγινε μόνον ότι η δεύτερη λέξη τονίζει περισσότερο από την πρώτη την υπαγωγή στο ασυνείδητο. Δεν εξέτασα το εύλογο ερώτημα γιατί οι ονειρικές ιδέες υφίστανται την παραμόρφωση από τη λογοκρισία ακόμη και στην περίπτωση όπου παραιτούνται από την προϊούσα προέκταση στη συνείδηση και επιλέγουν τον δρόμο της επαναστροφής. Το ίδιο συμβαίνει και με άλλες παραλείψεις. Θέλησα προπάντων να δώσω μια εικόνα των προβλημάτων, στα οποία οδηγεί η παραπέρα ανάλυση της ονειρικής εργασίας, και να υποδηλώσω με ποιά άλλα θέματα συμπλέκεται αυτό στην προέκτασή του. Δεν ήταν πάντοτε εύκολο να αποφασίσω σε ποιο σημείο πρέπει να διακόψω την ανάλυση. Το γεγονός ότι δεν πραγματεύθηκα εξαντλητικά τον ρόλο των σεξουαλικών φαντασιώσεων στο όνειρο καθώς και ότι απέφυγα να ερμηνεύσω όνειρα με φανερά σεξουαλικό χαρακτήρα έχει ιδιαίτερους λόγους, οι οποίοι δεν ταυτίζονται ίσως με τις προσδοκίες των αναγνωστών. Η ιδέα ότι η σεξουαλική ζωή πρέπει για λόγους αιδούς να μην ενδιαφέρει ούτε τον γιατρό ούτε τον επιστημονικό ερευνητή απέχει πολύ από τις δικές μου απόψεις και τις θεωρητικές αντιλήψεις που εκφράζω στη νευροπαθολογία. Επίσης βρίσκω γελοία την ηθική αγανάκτηση, που έκανε τον μεταφραστή του Αρτεμίδωρου του Δαλδιανού στην *συμβολική των ονείρων* να στερήσει από τους αναγνώστες το

κεφάλαιο για τα σεξουαλικά όνειρα. Καθοριστική για μένα ήταν η επίγνωση ότι κατά την εξήγηση σεξουαλικών ονείρων θα αναγκάζομουν να εμπλακώ βαθιά στα αξεκαθάριστα ακόμη προβλήματα της διαστροφής και της αμφισεξουαλικότητας, και έτσι κράτησα αυτό το υλικό για άλλες εργασίες.

[Ας σημειώσουμε ότι ο μεταφραστής των *Ονειροκριτικών*, F. S. Krauss, δημοσίευσε αργότερα στο περιοδικό του *Anthropophyteia*, στο οποίο ο Freud αναφέρεται πιο πάνω (σημ. 410), το κεφάλαιο που είχε παραλειφθεί].

658. [«Αν δεν μπορώ να λυγίσω τις ανώτερες δυνάμεις, θα κινήσω τον Αχέρωνα». Ο Freud παρατηρεί το 1925 σε μια σημείωση στα *Άπαντα* (G. S. τόμ. 3, σελ. 16) ότι αυτός ο στίχος από την *Αινειάδα* (VII, 312) του Βιργιλίου «μέλλει να υποδηλώσει την επιδίωξη των απωθημένων παρορμήσεων». Τον επέλεξε και ως αποφθεγματικό έμβλημα ολόκληρου του βιβλίου. — Η επόμενη πρόταση προστέθηκε το 1909].

659. Το όνειρο δεν είναι το μόνο φαινόμενο που μας επιτρέπει να θεμελιώσουμε την ψυχοπαθολογία πάνω στην ψυχολογία. Σε μια μικρή, ημιτελή ακόμη σειρά άρθρων στο *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie* («Über den psychischen Mechanismus der Vergesslichkeit», 1898b — «Über Deckerinnungen», 1899a) προσπαθώ να ερμηνεύσω μερικά από τα καθημερινά ψυχικά φαινόμενα ως στηρίγματα αυτής της αντίληψης. — [*Προσθήκη 1909:*] Αυτά και άλλα άρθρα για το ξέχασμα, το ολίσθημα της γλώσσας, το εσφαλμένο πιάσιμο κλπ. δημοσιεύθηκαν στο μεταξύ υπό τον τίτλο *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής* (1901b).

660. [*Προσθήκη 1925:*] Αυτή η αντίληψη διαμορφώθηκε πληρέστερα και τροποποιήθηκε, αφού πρώτα έγινε φανερό ότι το ουσιώδες χαρακτηριστικό μιας προσυνειδητής ιδέας είναι η σύνδεση με υπολείμματα λεκτικών παραστάσεων («Das Unbewusste» 1915e). [Όπως παρατηρείται εκεί, αυτό υποδηλώνόταν ήδη στην πρώτη έκδοση του παρόντος έργου (μέρος VII, κεφ. Δ και ΣΤ). — Σχετικά με τη χρήση του όρου «εννεύρωση» βλέπε σημ. 602].

661. [*Προσθήκη 1914:*] Με χαρά μου παραπέμπω σε έναν συγγραφέα, που από τη μελέτη του ονείρου κατέληξε στο ίδιο συμπέρασμα για τη σχέση της συνειδητής προς την ασυνείδητη δραστηριότητα.

Ο Du Prel λέει: «Το ερώτημα τι είναι η ψυχή απαιτεί προφανώς μια προεξέταση του ερωτήματος αν συνείδηση και ψυχή είναι ταυτόσημα. Αυτό ακριβώς το προερώτημα δέχεται αρνητική απάντηση από το όνειρο, το οποίο δείχνει ότι η έννοια της ψυχής είναι ευρύτερη από την έννοια της συνείδησης, όπως περίπου η ελκτική δύναμη ενός άστρου από τη φωτιστική του σφαίρα» (1885, 47).

«Είναι μια αλήθεια, στην οποία πρέπει να δοθεί η μεγαλύτερη δυνατή έμφαση, ότι συνείδηση και ψυχή δεν είναι έννοιες της ίδιας έκτασης» (ό.π., 306 [κατά τον Maudsley, 1868, 15]).

662. [Λέγεται ότι ο συνθέτης και βιολιστής Tartini (1692-1770) ονειρεύθηκε κάποτε πως πούλησε την ψυχή του στον διάβολο. Αμέσως τότε ο διάβολος άρπαξε ένα βιολί και με τέλεια τεχνική έπαιξε μια πολύ ωραία σονάτα. Όταν ο Tartini ξύπνησε, κατέγραψε αμέσως όσα μπορούσε να θυμηθεί από τη μουσική του ονείρου και έτσι δημιουργήθηκε το περίφημο έργο του, η «Σονάτα με τις τριλλίες του διαβόλου»].

663. [*Προσθήκη 1911:*] Βλέπε σχετικά το πιο πάνω (σημ. 98) αναφερόμενο όνειρο (Σά Τύρος) που είδε ο Μέγας Αλέξανδρος κατά την πολιορκία της Τύρου.

664. [*Προσθήκη 1914:*] Βλέπε σχετικά την εργασία μου «Bemerkungen über den Begriff des Unbewussten in der Psychoanalyse» [1912g] (στα αγγλικά στο *Proceedings of the Society for Psychical Research*, τόμ. 26), όπου διαχωρίζονται μεταξύ τους η περιγραφική, η δυναμική και η συστηματική σημασία της πολυσήμαντης λέξης «ασυνείδητο». [Ολόκληρο το θεματικό σύμπλεγμα στο φως των μεταγενέστερων απόψεων του Freud συζητείται στο κεφ. I του βιβλίου του *Das Ich und das Es* (1923b)].

665. [Για τη λογοκρισία μεταξύ *Πσν* και *Συν* σπάνια πια γίνεται λόγος στα μεταγενέστερα έργα του Freud. Παρουσιάζεται όμως διεξοδικά στο κεφάλαιο VI της εργασίας του «*Das Unbewusste*» (1915e)].

666. Η λέξη *steif* (δύσκαμπτος, σκληρός) χρησιμοποιείται και για το πέος και σημαίνει *σε στύση*. (Σ.τ.μ.)

667. [Αυτή η πρόταση, με την παρούσα μορφή, προστέθηκε το 1914. Εκεί όμως γινόταν λόγος για την πραγματικότητα «των γεγονότων» αντί για την «υλική» πραγματικότητα, όπως διορθώθηκε το 1919. — Η υπόλοιπη παράγραφος καθώς και η επόμενη προστέθηκαν το 1914].

668. [Στην έκδοση του 1911, αλλά μόνο σε αυτή, είχε προσαρτηθεί σε αυτό το σημείο η ακόλουθη σημείωση: «Ο καθηγητής Ernst Oppenheim (Βιέννη) μου έδειξε βάσει λαογραφικού υλικού ότι υπάρχει μια κατηγορία ονείρων, για τα οποία και ο λαός εγκαταλείπει την προσδοκία ότι σημαίνουν κάτι για το μέλλον και τα οποία κατά εντελώς ορθό τρόπο ανάγονται σε επιθυμιακές παρορμήσεις και ανάγκες που ανακύπτουν κατά τη διάρκεια του ύπνου. Γι' αυτά τα όνειρα, που οι άνθρωποι τα διηγούνται συνήθως σαν «φαρσοκωμωδίες», θα γράψει προσεχώς μια λεπτομερή έκθεση». — Βλέπε την εργασία «*Träume im Folklore*» (1957a [1911]), την οποία συνέγραψαν ο Freud και ο Oppenheim].

Τίτλοι βιβλίων και περιοδικών είναι με πλάγια γραφή, τίτλοι συμβολών σε περιοδικά και βιβλία είναι εντός εισαγωγικών. Τα μικρά γράμματα της λατινικής αλφαβήτου πίσω από τις χρονολογίες των παρατιθέμενων εδώ έργων του Φρόυντ αντιστοιχούν στην κατάταξή τους στην συστηματική γενική βιβλιογραφία, που περιέχεται στην αγγλική έκδοση των *Απάντων* του Φρόυντ, την Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Οι συντομογραφίες G.S. και G.W. αντιστοιχούν στις εκδόσεις των *Απάντων* του Φρόυντ (η G.S. δεν εμφανίζεται σε αυτό το βιβλίο): G.S. = Gesammelte Schriften (12 τόμοι), Leipzig-Wien-Zürich, 1924-1934. G.W. = Gesammelte Werke (18 τόμοι), τόμοι 1-17 London, 1940-1952, τόμος 18 Frankfurt a.M. Από το 1960 και οι 18 τόμοι στον S. Fischer Verlag, Frankfurt a.M., ο οποίος έχει εκδώσει και την δεκάτομη Studienausgabe, 1969 κ.ε.

Α

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΓΩΝ

- ABEL, K. (1884) *Über den Gegensinn der Urworte*, Leipzig.
- ABRAHAM, K. (1909) *Traum und Mythos: Eine Studie zur Völkerpsychologie*, Leipzig-Wien. Νέα έκδοση στο: K. Abraham, *Psychoanalytische Studien zur Charakterbildung*, Frankfurt a.M., 1969.
- ADLER, A. (1910) «Der psychische Hermaphroditismus im Leben und in der Neurose», *Fortschr. Med.*, τόμ. 28, σελ. 486.
- (1911) «Beitrag zur Lehre vom Widerstand», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 214.
- ALLISON, A. (1868) «Nocturnal Insanity», *Med. Times & Gaz.*, τόμ. 947.
- ALMOLI, S. (1637) βλ. Salomon Almoli (1637).
- ARISTOTELES *De somniis* και *De divinatione per somnum*, στο *Langenscheidtsche Bibliothek griechischer und römischer Klassiker*, τόμ. 25. [Γερμανική μετάφραση από τον Hermann Bender: «Über Träume und Traumdeutung» και «Von der Traumdeutung»), Berlin-Stuttgart, 1855-97, μέρος IV, σελ. 60-70 και 70-75].
- ARTEMIDORUS VON DALDIS *Oneirocritica*. [Γερμανική μετάφραση από τον F. S. Krauss: *Symbolik der Träume*, Wien, 1881. Από τον Hans Licht: «*Erotische Träume und ihre Symbolik*», *Anthropophyteia*, τόμ. 9 (1912), σελ. 316].
- ARTIGUES, R. (1884) *Essai sur la valeur sémiologique du rêve*, (διδασκτορική διατριβή), Paris.
- BENINI, V. (1898) «La memoria e la durata dei sogni», *Riv. ital. filos.*, τόμ. 13a, σελ. 149.
- BERNARD-LEROY, E., και TOBOWOLSKA, J. (1901) «Mécanisme intellectuel du rêve», *Rev. phil.*, τόμ. 51, σελ. 570.

- BERNFELD, S. (1944) «Freud's Earliest Theories and the School of Helmholtz», *Psychoanal. Quart.*, τόμ. 13, σελ. 341.
- BERNSTEIN, I., και SEGEL, B. W. (1908) *Jüdische Sprichwörter und Redensarten*, Warschau.
- BETLHEIM, S., και HARTMANN, H. (1924) «Über Fehlreaktionen des Gedächnisses bei der Korsakoffschen Psychose», *Arch. Psychiat. Nervenkr.*, τόμ. 72, σελ. 278.
- BIANCHIERI, F. (1912) «I sogni dei bambini di cinque anni», *Riv. psicol.*, τόμ. 8, σελ. 325. Βλ. επίσης Doglia S., και Bianchieri F.
- BINZ, C. (1878) *Über den Traum*, Bonn.
- BLEULER, E. (1910) «Die Psychoanalyse Freuds», *Jb. psychoanal. psychopath. Forsch.*, τόμ. 2, σελ. 623.
- BONATELLI, F. (1880) «Del sogno», *La filosofia delle scuole italiane*.
- BÖRNER, J. (1855) *Das Alpdrücken, seine Begründung und Verhütung*, Würzburg.
- BÖTTINGER (1795) Στο C.P.J. Sprengel, *Beiträge zur Geschichte der Medizin*, τόμ. 2.
- BOUCHÉ-LECLERCQ, A. (1879-82) *Histoire de la divination dans l'antiquité*, Paris.
- BREUER, J., και FREUD, S. (1895) βλ. Freud, S. (1895a).
- BÜCHSENSCHÜTZ, B. (1868) *Traum und Traumdeutung im Altertum*, Berlin.
- BURDACH, K.F. (1838) *Die Physiologie als Erfahrungswissenschaft*, τόμ. 3 της 2ης έκδοσης, 1832-40.
- BUSEMANN, A. (1909) «Traumleben der Schulkinder», *Z. päd. Psychol.*, τόμ. 10, σελ. 294.
- CABANIS, P.J.G. (1802) *Rapports du physique et du moral de l'homme*, Paris.
- CALKINS, M.W. (1893) «Statistics of Dreams», *Am. J. Psychol.* τόμ. 5, σελ. 311.
- CAREÑA, CAESARE (1631) *Tractatus de Officio Sanctissimae Inquisitionis, ... etc.*, Cremona.
- CHABANEIX, P. (1897) *Physiologie cérébrale: le subconscient chez les artists, les savants, et les écrivains*, Paris.
- CICERO *De divinatione*. [Γερμανική μετάφραση από τον G.H. Moser: «Von der Weissagung», στο Cicero, *Werke*, τόμ. 7/8, Stuttgart 1828].
- CLAPARÈDE, E. (1905) «Esquisse d'une théorie biologique du sommeil», *Arch. psychol.*, τόμ. 4, σελ. 245.
- CLERK-MAXWELL, J. (1876) *Matter and Motion*, London.
- CORIAT, I.H. (1913) «Zwei sexual-symbolische Beispiele von Zahnarzt-Träumen», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 3, σελ. 440.
- DATTNER, B. (1913) «Gold und Kot», *Int. Z. ärztl. Psych.*, τόμ. 1, σελ. 495.
- DAVIDSON, WOLF (1799) *Versuch über den Schlaf* (2η έκδοση) Berlin.
- DEBACKER, F. (1881) *Des hallucinations et terreurs nocturnes chez les enfants* (διδασκτορική διατριβή), Paris.
- DELACROIX, H. (1904) «Sur la structure logique du rêve», *Rev. métaphys.*, τόμ. 12, σελ. 921.
- DELAGE, Y. (1891) «Essai sur la théorie du rêve», *Rev. industr.*, τόμ. 2.
- DELBOEUF, J.R.T. (1885) *Le sommeil et les rêves*, Paris.

- DIEPGEN, P. (1912) *Traum und Traumdeutung als medizinisch-naturwissenschaftliches Problem im Mittelalter*, Berlin.
- DOGLIA, S., και BIANCHIERI, F. (1910-11) «I sogni dei bambini di tre anni», *Contrib. psicol.*, τόμ. 1, σελ. 9.
- DÖLLINGER, J. (1857) *Heidenthum und Judenthum*, Regensburg.
- DREXL, F.X. (1909) *Achmets Traumbuch: Einleitung und Probe eines kritischen Textes* (διδασκτορική διατριβή), München.
- DUGAS, L. (1897a) «Le sommeil et la cérébration inconsciente durant le sommeil», *Rev. Phil.*, τόμ. 43, σελ. 410.
- (1897b) «Le souvenir du rêve», *Rev. Phil.*, τόμ. 44, σελ. 220.
- DU PREL, C. (1885) *Die Philosophie der Mystik*, Leipzig.
- EDER, M.D. (1913) «Angsträume», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.* τόμ. 1, σελ. 157.
- EGGER, V. (1895) «La durée apparente des rêves», *Rev. Phil.*, τόμ. 40, σελ. 41.
- (1898) «Le souvenir dans le rêve», *Rev. Phil.*, τόμ. 46, σελ. 154.
- ELLIS, HAVELOCK (1899) «The Stuff that Dreams are made of», *Popular Science Monthly*, τόμ. 54, σελ. 721.
- (1911) *The World of Dreams*, London.
- ERDMANN, J.E. (1852) *Psychologische Briefe* (επιστολή VI), Leipzig.
- FECHNER, G.T. (1860) *Elemente der Psychophysik* (2 τόμοι), Leipzig.
- FEDERN, P. (1914) «Über zwei typische Traumsensationen», *Jb. Psychoanalyse*, τόμ. 6, σελ. 89.
- FÉRÉ, C. (1886) «Note sur un cas de paralysie hystérique consecutive à un rêve», *Soc. biolog.*, τόμ. 41.
- (1887) «A Contribution to the Pathology of Dreams and of Hysterical Paralysis», *Brain*, τόμ. 9, σελ. 488.
- FERENCZI, S. (1910) «Die Psychoanalyse der Träume», *Psychiat-neurol. Wschr.*, τόμ. 12, σελ. 102, 114, 125.
- (1911) «Über lenkbare Träume», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 31.
- (1912) «Symbolische Darstellung des Lust- und Realitätsprinzips im Ödipus-Mythos», *Imago*, τόμ. 1, σελ. 276.
- (1913) «Zur Augensymbolik», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 161.
- (1916) «Affektvertauschung im Traume», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 4, σελ. 112. Νέα έκδοση στο: S. Ferenczi, *Schriften zur Psychoanalyse I*, Frankfurt a.M., 1970, σελ. 227.
- (1917) «Träume der Ahnungslosen», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 4, σελ. 208. Νέα έκδοση ό.π., σελ. 239.
- FICHTE, I.H. (1864) *Psychologie: die Lehre vom bewussten Geiste des Menschen* (2 τόμοι), Leipzig.
- FISCHER, K.P. (1850) *Grundzüge des Systems der Anthropologie* (μέρος I, τόμ. 2, στο *Grundzüge des Systems der Philosophie*), Erlangen.
- FLIESS, W. (1906) *Der Ablauf des Lebens*, Wien.
- FÖRSTER, M. (1910) «Das lateinisch-altenglische pseudo-Danielsche Traumbuch in Tiberius A. III», *Archiv. Stud. Sprachen und Literaturen*, τόμ. 125, σ. 39.
- (1911) «Ein mittelenglisches Vers-Traumbuch des 13. Jahrhunderts», ό.π., τόμ. 127, σελ. 31.

- FOSTER, M., και SHERRINGTON C.S. (1897) «The Central Nervous System», *A Textbook of Physiology*, μέρος III, 7η έκδοση, London.
- FOUCAULT, M. (1906) *Le rêve: études et observations*, Paris.
- FREUD, S. (1877a) «Über den Ursprung der hinteren Nervenwurzeln im Rückenmarke von Ammocoetes (Petromyzon Planeri)», *S.B. Akad. Wiss. Wien*, τόμ. 75, σελ. 15.
- (1884ε) «Über Coca», *Zentbl. ges. Ther.*, τόμ. 2, σελ. 289.
 - (1893c) «Quelques considérations pour un étude comparative des paralyties motrices organiques et hystériques», *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 39.
 - (1894a) «Die Abwehr-Neuropsychosen», *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 59.
 - (1895b) [1894] «Über die Berechtigung, von der Neurasthenie einen bestimmten Symptomkomplex als “Angstneurose” abzutrennen», *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 315.
 - (1895d) και Breuer J., *Studien über Hysterie*, Wien. *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 77 (χωρίς τις συμβολές του Breuer). Νέα έκδοση με τις συμβολές και του Breuer: Fischer Taschenbuch, Frankfurt a.M., 1970.
 - (1896b) «Weitere Bemerkungen über die Abwehr-Neuropsychosen», *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 379.
 - (1898b) «Zum psychischen Mechanismus der Vergesslichkeit», *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 519.
 - (1899a) «Über Deckerinnerungen», *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 531.
 - (1900a) *Die Traumdeutung*, Wien. *G.W.*, τόμ. 2-3.
 - (1901a) *Über den Traum*, Wiesbaden. *G.W.*, τόμ. 2-3, σελ. 643. Ελληνική μετάφραση: «Το όνειρο». Περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Όνειρο και τηλεπάθεια*, Αθήνα, 1983.
 - (1901b) *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, Berlin 1904. *G.W.*, τόμ. 4. Ελληνική έκδοση: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*, Αθήνα, 1992.
 - (1905c) *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*, Wien. *G.W.*, τόμ. 6.
 - (1905d) *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, Wien. *G.W.*, τόμ. 5. Ελληνική έκδοση: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, Αθήνα, 1991.
 - (1905e) [1901] «Bruchstück einer Hysterie-Analyse» (Der Fall «Dora»), *G.W.*, τόμ. 5. Ελληνική έκδοση: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ντόρα, η ανάλυση μιας υστερίας*, Αθήνα, 1991.
 - (1906a) «Meine Ansichten über die Rolle der Sexualität in der Ätiologie der Neurosen», *G.W.*, τόμ. 5.
 - (1907a) [1906] *Der Wahn und die Träume in W. Jensens «Gradiva»*, Wien. *G.W.*, τόμ. 7.
 - (1908a) «Hysterische Phantasien und ihre Beziehung zur Bisexualität», *G.W.*, τόμ. 7.
 - (1908b) «Charakter und Analerotik», *G.W.*, τόμ. 7.
 - (1908c) «Über infantile Sexualtheorien», *G.W.*, τόμ. 7. Ελληνική μετάφραση: «Οι σεξουαλικές θεωρίες των παιδιών». Περιέχεται στο: Σίγκ-

- μουντ Φρόυντ, Βίλχελμ, Ράιχ, Κ. Γκ. Γιούνγκ, *Η σεξουαλική διαφώτιση του μικρού παιδιού*, Αθήνα, 1991.
- (1908e) [1907] «Der Dichter und das Phantasieren», *G.W.*, τόμ. 7.
 - (1909a) [1908] «Allgemeines über den hysterischen Anfall», *G.W.*, τόμ. 7.
 - (1909b) «Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben», *G.W.*, τόμ. 7. Ελληνική έκδοση: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ο μικρός Χανς, ανάλυση της φοβίας ενός πεντάχρονου αγοριού*, Αθήνα, 1992.
 - (1909d) «Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose», *G.W.*, 7.
 - (1910a) [1909] *Über Psychoanalyse*, Wien. *G.W.*, τόμ. 8. Ελληνική μετάφραση: «Η ψυχανάλυση». Περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, Αθήνα, 1979.
 - (1910d) «Die zukünftigen Chancen der psychoanalytischen Therapie», *G.W.*, τόμ. 8.
 - (1910e) «Über den Gegensinn der Urworte», *G.W.*, τόμ. 8.
 - (1910h) «Über einen besonderen Typus der Objektwahl beim Manne», *G.W.*, τόμ. 8. Ελληνική μετάφραση: «Για έναν ιδιαίτερο τύπο της εκλογής του ερωτικού αντικειμένου από τον άνδρα». Περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ: *Ψυχολογία της ερωτικής ζωής*, Αθήνα, 1974. Επίσης στο: Κ. Γκ. Γιούνγκ, Άλφρεντ Άντλερ, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ο γάμος ως ψυχολογική σχέση*, Αθήνα, 1992.
 - (1910i) «Typisches Beispiel eines verkappten Ödipustraumes», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 45, αναδημοσιευμένο στο *Die Traumdeutung*, *G.W.*, τόμ. 2-3, σελ. 404.
 - (1911a) «Nachträge zur Traumdeutung», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 45, αναδημοσιευμένο (μερικώς) στο *Die Traumdeutung*, *G.W.*, τόμ. 2-3, σελ. 365 κ.ε. και σελ. 412 κ.ε. Ολόκληρο στην *Studienausgabe*, τόμ. 2, σελ. 354-5 και σημείωση, σελ. 356-9, σελ. 397-8. Βλ. στο παρόν βιβλίο σημ. 416, 420, και 467.
 - (1911b) «Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens», *G.W.*, τόμ. 8.
 - (1911e) «Die Handhabung der Traumdeutung in der Psychoanalyse», *G.W.*, τόμ. 8.
 - (1912g) «A Note on the Unconscious in Psycho-Analysis» *Proc. Soc. Psychological Research*, τόμ. 26, σελ. 312. «Einige Bemerkungen über den Begriff des Unbewussten in der Psychoanalyse», *G.W.*, τόμ. 8.
 - (1912-13) *Totem und Tabu*, Wien 1913. *G.W.*, τόμ. 9. Ελληνική έκδοση: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Τοτέμ και ταμπού*, Αθήνα, 1978.
 - (1913a) «Ein Traum als Beweismittel», *G.W.*, τόμ. 10.
 - (1913d) «Märchenstoffe in Träumen», *G.W.*, τόμ. 10.
 - (1913f) «Das Motiv der Kästchenwahl», *G.W.*, τόμ. 10.
 - (1913h) «Erfahrungen und Beispiele aus der analytischen Praxis», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 377. Επίσης (μερικώς) *G.W.*, τόμ. 10.
 - (1914c) «Zur Einführung des Narzissmus», *G.W.*, τόμ. 10. Ελληνική μετάφραση: «Εισαγωγή στον ναρκισσισμό». Περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, Αθήνα, 1991.
 - (1914d) «Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung», *G.W.*, 10.

- (1914e) «Darstellung der “grossen Leistung” im Traume», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 284. Επίσης (μερικώς) στο *Die Traumdeutung*, *G.W.*, τόμ. 2-3, σελ. 384. Βλ. στο παρόν βιβλίο μέρος VI, κεφ. ΣΤ, παράδειγμα 13.
- (1915b) «Zeitgemässes über Krieg und Tod», *G.W.*, τόμ. 10.
- (1915d) «Die Verdrängung», *G.W.*, τόμ. 10.
- (1915e) «Das Unbewusste», *G.W.*, τόμ. 10.
- (1916d) «Einige Charaktertypen aus der psychoanalytischen Arbeit», *G.W.*, τόμ. 10.
- (1916-17) [1915-17] *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, Wien. *G.W.*, τόμ. 11.
- (1917d) [1915] «Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre», *G.W.*, τόμ. 10.
- (1918b) [1914] «Aus der Geschichte einer infantilen Neurose», *G.W.*, 12.
- (1919h) «Das Unheimliche», *G.W.*, τόμ. 12.
- (1920a) «Über die Psychogenese eines Falles von weiblicher Homosexualität», *G.W.*, τόμ. 12.
- (1920f) «Ergänzungen zur Traumlehre», *Int. Z. Psychoanal.*, τόμ. 6.
- (1920g) *Jenseits des Lustprinzips*, Wien. *G.W.*, τόμ. 13.
- (1921b) Introduction zu Varendonck, *The Psychology of Day-Dreams*, London. Επίσης (μερικώς) *G.W.*, τόμ. 13.
- (1921c) *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, Wien. *G.W.*, τόμ. 13. Ελληνική έκδοση: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, Αθήνα, 1977.
- (1922a) «Traum und Telepathie», *G.W.*, τόμ. 13. Ελληνική μετάφραση: «Όνειρο και τηλεπάθεια». Περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Όνειρο και τηλεπάθεια*, Αθήνα, 1983.
- (1922b) «Über einige neurotische Mechanismen bei Eifersucht, Paranoia und Homosexualität», *G.W.*, τόμ. 13.
- (1923b) *Das Ich und das Es*, Wien. *G.W.*, τόμ. 13.
- (1923c) «Bemerkungen zu Theorie und Praxis der Traumdeutung», *G.W.*, τόμ. 13.
- (1923d) [1922] «Eine Teufelsneurose im siebzehnten Jahrhundert», *G.W.*, τόμ. 13.
- (1923f) «Josef Popper-Lynkeus und die Theorie des Traumes», *G.W.*, 13.
- (1924c) «Das ökonomische Problem des Masochismus», *G.W.*, τόμ. 13. Ελληνική μετάφραση: «Το οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού». Περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, Αθήνα, 1991.
- (1925a) [1924] «Notiz über den “Wunderblock”», *G.W.*, τόμ. 14.
- (1925i) «Einige Nachträge zum Ganzen der Traumdeutung», *G.W.*, 14.
- (1925j) «Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds», *G.W.*, τόμ. 14.
- (1926d) [1925] *Hemmung, Symptom und Angst*, Wien. *G.W.*, τόμ. 14.
- (1927c) *Die Zukunft einer Illusion*, Wien. *G.W.*, τόμ. 14. Ελληνική μετάφραση: «Το μέλλον μιας αυταπάτης». Περιέχεται στο: Σίγκμουντ

- Φρόντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Αθήνα, 1974.
- (1929b) Brief an Maxim Leroy: «Über einen Traum des Cartesius» (γαλλική μετάφραση προφανώς από τον Maxime Leroy), *G.W.*, τόμ. 14.
 - (1930a) *Das Unbehagen in der Kultur*, Wien. *G.W.*, τόμ. 14. Ελληνική έκδοση: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Αθήνα, 1974.
 - (1930e) Ansprache im Frankfurter Goethe-Haus, *G.W.*, τόμ. 14.
 - (1931b) «Über die weibliche Sexualität», *G.W.*, τόμ. 14.
 - (1932c) «Meine Berührung mit Josef Popper-Lynkeus», *G.W.*, τόμ. 16.
 - (1932e) [1931] Preface to the Third (revised) English Edition of *The Interpretation of Dreams*, London-New York.
 - (1933a) [1932] *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, Wien. *G.W.*, τόμ. 15. Ελληνική έκδοση: Σίγκμουντ Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, Αθήνα, 1978.
 - (1933e) [1932] Drei Briefe an André Breton [γαλλική μετάφραση], *Le surréalisme au service de la révolution*, Nr. 5, σελ. 10.
 - (1940a) [1938] *Abriss der Psychoanalyse*, *G.W.*, τόμ. 17.
 - (1940d) [1892] και Breuer J., «Zur Theorie des hysterischen Anfalls», *G.W.*, τόμ. 17.
 - (1941c) [1899] «Eine erfüllte Traumdeutung», *G.W.*, τόμ. 17.
 - (1950a) [1887-1902] *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, London. Και Frankfurt am Main (Fischer Paperbacks), 1962. (Περιέχει το: «Entwurf einer Psychologie», 1895).
 - (1942a) [1905-6] «Psychopathische Personen auf der Bühne», *Neue Rundschau*, τόμ. 73 (1962), σελ. 53. *Studienausgabe*, τόμ. 10.
 - (1957a) [1911] και Oppenheim, D.E., «Träume im Folklore», *Dreams in Folklore*, New York, 1958, μέρος II. Στο: S. Freud, *Über Träume und Traumdeutung*, Frankfurt am Main (Fischer Bücherei), 1971.
- FUCHS, E. (1909-12) *Illustrierte Sittengeschichte* (συμπληρωματικοί τόμοι), München.
- GALTON, F. (1907) *Inquiries into Human Faculty and its Development* (2η έκδοση), London.
- GARNIER, A. (1872) *Traité des facultés de l'âme, contenant l'histoire des principales théories psychologiques* (3 τόμοι), Paris. (1η έκδοση 1852).
- GISSLER, C.M. (1882) *Beiträge zur Phänomenologie des Traumlebens*, Halle.
- GIROU DE BOUZAREINGES, C., και L. (1848) *Physiologie: essai sur le mécanisme des sensations, des idées et des sentiments*, Paris.
- GOBLOT, E. (1896) «Sur le souvenir des rêves», *Rev. phil.*, τόμ. 42, σελ. 288.
- GOMPERZ, T. (1866) *Traumdeutung und Zauberei*, Wien.
- GOTTHARDT, O. (1912) *Die Traumbücher des Mittelalters*, Eisleben.
- GRIESINGER, W. (1845) *Pathologie und Therapie der psychischen Krankheiten*, Stuttgart.
- GRUPPE, P.O. (1906) *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, München. Στο: I.E.P. von Müller, *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft*, τόμ. 5.
- GUISLAIN, J. (1883) *Leçons orales sur les phrenopathies* (3 τόμοι), Brüssel.

- HAFFNER, P. (1887) «Schlafen und Träumen», *Sammlung Zeitgemässer Broschüren*, Frankfurt, σελ. 226.
- HAGEN, F.W. (1846) «Psychologie und Psychiatrie», *Wagners Handwörterbuch der Physiologie*, Braunschweig.
- HALLAM, F., και WEED, S. (1896) «A Study of Dream Consciousness», *Am. J. Psychol.*, τόμ. 7, σελ. 405.
- HARTMANN, E. VON (1890) *Philosophie des Unbewussten* (10η έκδοση), Leipzig.
- HARTMANN, H. (1924) βλ. Beilheim, S., και Hartmann, H. (1924).
- HENNINGS, J.C. (1784) *Von den Träumen und Nachtwandlern*, Weimar.
- HENZEN, W. (1890) *Über die Träume in der altnordischen Sagaliteratur* (διδακτορική διατριβή), Leipzig.
- HERBART, J.F. (1892) *Psychologie als Wissenschaft neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik*, Langensalza.
- HERMANN, K.F. (1858) *Lehrbuch der gottesdienstlichen Alterthümer der Griechen* (2η έκδοση), Heidelberg.
- (1882) *Lehrbuch der griechischen Privatalterthümer* (3η έκδοση), Freiburg.
- HERODOT *Geschichte*. [Γερμανική μετάφραση από τον Friedrich Lange: *Die Geschichten des Herodotos*, μέρος II, Leipzig, 1885, βιβλίο 6, *Erato*].
- HERVEY DE SAINT-DENYS, MARQUIS D' (1867) *Les rêves et les moyens de les diriger*, Paris.
- HILDEBRANDT, F.W. (1875) *Der Traum und seine Verwerthun für's Leben*, Leipzig.
- HIPPOKRATES Περί ἀρχαίας ἰητρικῆς (*Die alte Heilkunst*). [Γερμανική μετάφραση από τον Hans Diller: Hippocrates, *Schriften*, 10, Hamburg, 1962].
- Περί διαίτης (*Die Regelung der Lebensweise*, τέταρτο βιβλίο, «Über die Träume», ό.π.).
- HITSCHMANN, E. (1913) «Goethe als Vatersymbol», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 569.
- HOBBS, T. (1651) *Leviathan*, London.
- HOFFBAUER, J.C. (1796) *Naturlehre der Seele*, Halle.
- HOHNBAUM, C. (1830) στο: C.F. Nasse: *Jb. Anthrop.*, τόμ. 1.
- HUG-HELLMUTH, H. VON (1911) «Analyse des Traumes eines 5¹/₂jährigen Knaben», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 122.
- (1913) «Kinderträume», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 470.
- (1915) «Ein Traum der sich selbst deutet», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 3, σελ. 33.
- IDELER, K.W. (1853) «Über die Entstehung des Wahnsinns aus Träumen», *Annalen des Charité-Krankenhauses*, Berlin, τόμ. 3, σελ. 284.
- IWAYA, S. (1902) «Traumdeutung in Japan», *Ost-Asien*, τόμ. 5, σελ. 312.
- JEKELS, L. (1917) «Shakespeares Macbeth», *Imago*, τόμ. 5, σελ. 170.
- JESSEN, P. (1855) *Versuch einer wissenschaftlichen Begründung der Psychologie*, Berlin.
- JODL, F. (1896) *Lehrbuch der Psychologie*, Stuttgart.

- JONES, E. (1910a) «The Oedipus Complex as an Explanation of Hamlet's Mystery», *Am. J. Psychol.*, τόμ. 21, σελ. 72.
- (1910b) «Freud's Theory of Dreams», *Am. J. Psychol.*, τόμ. 21, σελ. 283.
- (1911) «The Relationship between Dreams and Psychoneurotic Symptoms», *Am. J. Insanity*, τόμ. 68, σελ. 57.
- (1912a) «Unbewusste Zahlenbehandlung», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 241.
- (1912b) «A forgotten Dream», *J. abnorm. Psychol.*, τόμ. 7, σελ. 5.
- (1914a) «Frau und Zimmer», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 380.
- (1914b) «Zahnziehen und Geburt», ό.π., τόμ. 2, σελ. 380.
- (1916) «The Theory of Symbolism», *Brit. J. Psychol.*, τόμ. 9, σελ. 181.
- (1949) *Hamlet and Oedipus*, London.
- (1960) *Das Leben und Werk von Sigmund Freud*, τόμ. 1, Bern-Stuttgart.
- JOSEPHUS, FLAVIUS *Antiquitates Judaicae*. [Γερμανική μετάφραση από τον Heinrich Clementz, Halle 1900. Ο Φρόνυτ δεν αναφέρεται σε αυτή τη μετάφραση].
- JUNG, C.G. (1906) *Diagnostische Assoziationsstudien* (2 τόμοι), Leipzig.
- (1907) *Über die Psychologie der Dementia praecox*, Halle.
- (1910a) «Über Konflikte der kindlichen Seele», *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, τόμ. 2. Ελληνική μετάφραση: «Οι συγκρούσεις της παιδικής ψυχής». Περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόνυτ, Βίλχελμ Ράιχ, Κ. Γκ. Γιούνγκ κ.ά., *Η σεξουαλική διαφώτιση του μικρού παιδιού*, Αθήνα, 1991.
- (1910b) «Ein Beitrag zur Psychologie des Gerüchtes», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 567.
- KANT, I. (1764) *Versuch über die Krankheiten des Kopfes*, Königsberg.
- (1798) *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht abgefasst*, Königsberg.
- KARPINSKA, L. VON (1914) «Ein Beitrag zur Analyse "sinnloser" Worte im Traume», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 164.
- KAZOWSKY, A.D. (1901) «Zur Frage nach dem Zusammenhange von Träumen und Wahnvorstellungen», *Neurol. Zentbl.*, τόμ. 20, σελ. 440 και 508.
- KIRCHGRABER, F. (1912) «Der Hut als Symbol des Genitales», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 3, σελ. 95.
- KLEINPAUL, R. (1898) *Die Lebendigen und die Toten in Volksglauben, Religion und Sage*, Leipzig.
- KRAUSS, A. (1858-59) «Der Sinn im Wahnsinn», *Allg. Z. Psychiat.*, τόμ. 15, σελ. 617 και τόμ. 16, σελ. 10 και 222.
- KRIS, E. (1950) Einleitung zu S. Freud, *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, London. Frankfurt am Main (Fischer Paperbacks), 1962.
- LADD, G.T. (1892) «Contribution to the Psychology of Visual Dreams», *Mind*, (New Series), τόμ. 1, σελ. 299.
- LANDAUER, K. (1918) «Handlungen des Schlafenden», *Z. ges. Neurol. Psychiat.*, τόμ. 39, σελ. 329.
- LASÈGUE, G. (1881) «Le délire alcoolique n'est pas un délire, mais un rêve», *Archs gén Méd.*, τόμ. 2, σελ. 513.
- LAUER, C. (1913) «Das Wesen des Traumes in der Beurteilung der talmudischen und rabbinischen Literatur», *Int. Z. ärztl. Psych.*, τόμ. 1, σελ. 459.

- LEHMANN, A. (1908) *Aberglaube und Zauberei von den ältesten Zeiten bis in die Gegenwart*, Stuttgart.
- LE LORRAIN, J. (1894) «La durée du temps dans les rêves», *Rev. phil.*, τόμ. 40, σελ. 59.
- LÉLUT, L.-F. (1852) «Memoire sur le sommeil, les songes et le sonnambulisme», *Ann. méd.-psychol.*, τόμ. 4, σελ. 331.
- LEMOINE, A. (1855) *Du sommeil au point de vue physiologique et psychologique*, Paris.
- LEROY Βλ. Bernard-Leroy.
- LEURET, F. (1834) *Fragments psychologiques sur la folie*, Paris.
- LIÉBEAULT, A.A. (1889) *Le sommeil provoqué et les états analogues*, Paris.
- LIPPS, T. (1883) *Grundtatsachen des Seelenlebens*, Bonn.
 – (1897) «Der Begriff des Ubewussten in der Psychologie», *Records of the Third Int. Congr. Psychol.*, München.
- LLOYD, W. (1877) *Magnetism and Mesmerism in Antiquity*, London.
- LÖWINGER (1908) «Der Traum in der jüdischen Literatur», *Mitt. jüd. Volksk.*, τόμ. 10.
- LUCRETIVUS *De rerum natura*. [Γερμανική μετάφραση από τον K. L. von Knebel, Verlag Göschen (2η έκδοση), Leipzig, 1831].
- LYNKEUS [J. POPPER] (1899) *Phantasien eines Realisten*, Dresden.
- MAASS, J.G.E. (1805) *Versuch über die Leidenschaften*, Halle.
- MACARIO, M.M.A. (1847) «Des rêves considérés sous le rapport physiologique et pathologique», *Ann. méd.-psychol.*, τόμ. 9, σελ. 27.
 – (1857) *Du sommeil, des rêves et du sonnambulisme dans l'état de santé et de maladie*, Paris-Lyon.
- MACNISH, R. (1830) *Philosophy of Sleep*, Glasgow.
- MAEDER, A. (1908) «Die Symbolik in den Legenden, Märchen, Gebräuchen und Träumen», *Psychiat.-neurolog. Wschr.*, τόμ. 10, σελ. 55.
- MAINE DE BIRAN, M.F.P. (1834) *Nouvelles considerations sur les rapports du physique et du moral de l'homme*, Paris.
- MARCINOWSKI, J. (1911) «Eine kleine Mitteilung», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 575.
 – (1912a) «Gezeichnete Träume», ό.π., τόμ. 2, σελ. 490.
 – (1912b) «Drei Romane in Zahlen», ό.π., τόμ. 2, σελ. 619.
- MAUDSLEY, H. (1868) *Physiology and Pathology of Mind* (2η έκδοση), London.
- MAURY, L.F.A. (1853) «Nouvelles observations sur les analogies des phénomènes du rêve et de l'aliénation mentale», μέρος II, *Ann. méd.-psychol.*, τόμ. 5, σελ. 404.
 – (1878) *Le sommeil et les rêves*, Paris.
- MEIER, G.F. (1758) *Versuch einer Erklärung des Nachtwandeln*, Halle.
- MEYNERT, T. (1892) *Sammlung von populärwissenschaftlichen Vorträgen über den Bau und die Leistungen des Gehirns*, Wien.
- MIURA, K. (1906) «Über japanische Traumdeuterei», *Mitt. dt. Ges. Naturk. Ostasiens*, τόμ. 10, σελ. 291.
- MOREAU, J. (1855) «De l'identité de l'état de rêve et de folie», *Ann. méd.-psychol.*, (3η σειρά) τόμ. 1, σελ. 361.

- MÜLLER, J. (1826) *Über die phantastischen Gesichterscheinungen*, Koblenz.
- MYERS, F.W.H. (1892) «Hypermnestic Dreams», *Proc. Soc. Psych. Res.*, τόμ. 8, σελ. 362.
- NÄCKE, P. (1903) «Über sexuelle Träume», *Arch. KrimAnthropol.*, σελ. 307.
- (1905) «Der Traum als feinstes Reagens f. d. Art d. sexuellen Empfindens», *M Schr. Krim.-Psychol.*, τόμ. 2, σελ. 500.
- (1907) «Kontrasträume und spezielle sexuelle Kontrasträume», *Arch. KrimAnthropol.*, τόμ. 24, σελ. 1.
- (1908) «Beiträge zu den sexuellen Träumen», *Arch. KrimAnthropol.*, τόμ. 29, σελ. 363.
- (1911) «Die diagnostische und prognostische Brauchbarkeit der sexuellen Träume», *Ärztl. Sachv.-Ztg.*, Nr. 2.
- NEGELEIN, J. VON (1912) «Der Traumschlüssel des Jaggadeva», *Relig. Gesch. Vers.*, τόμ. 11, σελ. 4.
- NELSON, J. (1888) «A Study of Dreams», *Am. J. Psychol.*, τόμ. 1, σελ. 367.
- NORDENSKJÖLD, O. et al. (1904) *Antarctic. Zwei Jahre in Schnee und Eis am Südpol* (2 τόμοι), Berlin.
- OPPENHEIM, D.E. και FREUD, S. (1957) βλ. Freud, S. (1957a) [1911].
- PACHANTONI, D. (1909) «Der Traum als Ursprung von Wahnideen bei Alkoholdelirianten», *Zentbl. Nervenheilk.*, τόμ. 32, σελ. 796.
- PAULHAN, F. (1894) «À propos de l' activité de l'esprit dans le rêve», *Rev. Phil.*, τόμ. 38, σελ. 546.
- PEISSE, L. (1857) *La médecine et les médecins*, Paris.
- PESTALOZZI, R. (1956) Άρθρο στην *Neue Zürcher Zeitung*, 1η Ιουλίου.
- PFÄFF, E.R. (1868) *Das Traumleben und seine Deutung nach cen Prinzipien der Araber, Perser, Griechen, Inder und Ägypter*, Leipzig.
- PFISTER, O. (1909) «Ein Fall von psychoanalytischer Seelsorge und Seelenheilung», *Evangelische Freiheit*, Tübingen, (νέα σειρά) τόμ. 9, σελ. 108.
- (1911-12) «Die psychologische Enträtselung der religiösen Glossolalie und der automatischen Kryptographie», *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, τόμ. 3, σελ. 427 και 730.
- (1913) «Kryptolalie, Kryptographie und unbewusstes Vexierbild bei Normalen», *ό.π.*, τόμ. 5, σελ. 117.
- PICHON, A.E. (1896) *Contribution à l'étude des délires oniriques ou délires de rêve*, Bordeaux.
- PILCZ, A. (1899) «Über eine gewisse Gesetzmässigkeit in den Träumen», *M Schr. Psychiat. Neurol.*, τόμ. 5, σελ. 231.
- PLATO *Staat*.
- POHORILLES, N.E. (1913) «Eduard von Hartmanns Gesetz der von unbewussten Zielvorstellungen geleiteten Assoziationen», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 605.
- PÖTZL, O. (1917) «Experimentell erregte Traumbilder in ihren Beziehungen zum indirekten Sehen», *Z. ges. Neurol. Psychiat.*, τόμ. 37, σελ. 278.
- PRINCE, MORTON (1910) «The Mechanism and Interpretation of Dreams», *J. abnorm. Psychol.*, τόμ. 5, σελ. 139.
- PURKINJE, J.E. (1846) «Wachen, Schlaf, Traum und verwandte Zustände»,

- στο: R. Wagner, *Handwörterbuch der Physiologie mit Rücksicht auf physiologische Pathologie*, Braunschweig, τόμ. 3, σελ. 412.
- PUTNAM, J.J. (1912) «Ein charakteristischer Kindertraum», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 328.
- RAALTE, F. VAN (1912) «Kinderdroomen», *Het Kind*, Ιανουάριος.
- RADESTOCK, P. (1879) *Schlaf und Traum*, Leipzig.
- RANK, O. (1909) *Der Mythos von der Geburt des Helden*, Leipzig-Wien.
- (1910) «Ein Traum der sich selbst deutet», *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, τόμ. 2, σελ. 465.
- (1911a) «Beispiel eines verkappten Ödipustraumes», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 167.
- (1911b) «Belege zur Rettungsphantasie», *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 331.
- (1911c) «Zum Thema der Zahnreizträume», *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 408.
- (1912a) «Die Symbolschichtung im Wecktraum und ihre Wiederkehr im mythischen Denken», *Jb. psychoan. psychopath. Forsch.*, τόμ. 4, σελ. 51.
- (1912b) «Aktuelle Sexualregungen als Traumanlässe», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 596.
- (1912c) *Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage*, Leipzig-Wien.
- (1913) «Eine noch nicht beschriebene Form des Ödipus-Traumes», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 151.
- (1914a) «Traum und Dichtung», στο: S. Freud, *Die Traumdeutung* (από την 4η μέχρι την 7η έκδοση), Leipzig-Wien.
- (1914b) «Traum und Mythos», *ό.π.*
- (1914c) «Die “Geburts-Rettungsphantasie” in Traum und Dichtung», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 43.
- RANK, O., και SACHS, H. (1913) *Die Bedeutung der Psychoanalyse für die Geisteswissenschaften*, Wiesbaden.
- RÉGIS, E. (1894) «Les hallucinations oniriques ou du sommeil des dégénérés mystiques», *Compte rendu Congrès Méd. Alién.*, Paris, 1895, σελ. 260.
- REIK, T. (1911) «Zur Rettungssymbolik», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 1.
- (1915) «Gold und Kot», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 3, σελ. 183.
- REITLER, R. (1913a) «Zur Augensymbolik», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 159.
- (1913b) «Zur Genital- und Sekret-Symbolik», *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 492.
- ROBERT, W. (1886) *Der Traum als Naturnotwendigkeit erklärt*, Hamburg.
- ROBITSEK, A. (1912) «Zur Frage der Symbolik in den Träumen Gesunder», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 340.
- ROFFENSTEIN, G. (1923) «Experimentelle Symbolträume», *Z. ges. Neurol. Psychiat.*, τόμ. 87, σελ. 362.
- RORSCHACH, H. (1912) «Zur Symbolik der Schlange und der Krawatte», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 675.
- SACHS, H. (1911) «Zur Darstellungs-Technik des Traumes», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 413.
- (1912) «Traumdeutung und Menschenkenntnis», *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, τόμ. 3, σελ. 568.
- (1913) «Ein Traum Bismarcks», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 80.

- (1914) «Das Zimmer als Traumdarstellung des Weibes», ό.π., τόμ. 2, σελ. 35.
- SACHS, H., και RANK, O. (1913) βλ. Rank, O., και Sachs, H. (1913).
- SALOMON ALMOLI BEN JACOB (1637) *Pithrôn Chalômôth*, Amsterdam.
- SANCTIS, SANTE DE (1896) *I sogni e il sonno nell' isterismo e nella epilessia*, Roma.
- (1897b) «Sui rapporti d'identità, di somiglianza, di analogia e di equivalenza fra sogno e pazzia», *Riv. quindicinale Psicol. Psichiat. Neuropatol.*, 15 Νοεμβρίου.
- (1898a) «Psychoses et rêves», *Rapport au Congrès de neurol. et d'hypnologie de Bruxelles 1897. Comptes rendus*, τόμ. 1, σελ. 137.
- (1898b) «I sogni dei neuropatici e dei pazzi», *Arch. psichiat. antrop. crim.*, τόμ. 19, σελ. 342.
- (1899) *I sogni*, Torino.
- SCHERNER, K.A. (1861) *Das Leben des Traumes*, Berlin.
- SCHLEIERMACHER, F.E.D. (1862) *Psychologie*, στο: *Gesammelte Werke*, τόμ. 6, III, Berlin.
- SCHOLZ, F. (1887) *Schlaf und Traum*, Leipzig.
- SCHOPENHAUER, A. (1862) Versuch über das Geistersehen und was damit zusammenhängt», *Parerga und Paralipomena* (V) (2η έκδοση), τόμ. 1, σελ. 213, Berlin.
- SCHRÖTTER, K. (1912) «Experimentelle Träume», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 638.
- SCHUBERT, G.H. VON (1814) *Die Symbolik des Traumes*, Bamberg.
- SCHWARZ, F. (1913) «Traum und Traumdeutung nach "Abdalgani an-Nabulusi"», *Z. dt. morgenl. Ges.*, τόμ. 67, σελ. 437.
- SECKER F. (1910) «Chinesische Ansichten über den Traum», *Neue Metaphysische Rundschau*, τόμ. 17, σελ. 101.
- SEGEL, B.W., και BERNSTEIN, I. (1908) βλ. Bernstein, I., και Segel, B.W. (1908).
- SIEBECK, H. (1877) «Das Traumleben der Seele», *Sammlung gemeinverständlicher Vorträge*, Berlin.
- SILBERER, H. (1909) «Bericht über eine Methode, gewisse Halluzinations-Erscheinungen hervorzurufen und zu beobachten», *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, τόμ. 1, σελ. 513.
- (1910) «Phantasie und Mythos», ό.π., τόμ. 2, σελ. 541.
- (1912) «Symbolik des Erwachens und Schwellensymbolik überhaupt», ό.π., τόμ. 3, σελ. 621.
- (1914) *Probleme der Mystik und ihrer Symbolik*, Leipzig.
- SIMON, P.M. (1888) *Le monde des rêves*, Paris.
- SPERBER, H. (1912) «Über den Einfluss sexueller Momente auf Entstehung und Entwicklung der Sprache», *Imago*, τόμ. 1, σελ. 405.
- SPIELREIN, S. (1913) «Traum von "Pater Freudenreich"», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 484.
- SPITTA, H. (1882) *Die Schlaf- und Traumzustände der menschlichen Seele* (2η έκδοση), Tübingen.
- SPITTELER, C. (1914) *Meine frühesten Erlebnisse*, Jena.

- STANNIUS, H. (1849) *Das peripherische Nervensystem der Fische, anatomisch und physiologisch untersucht*, Rostock.
- STÄRCKE, A. (1911) «Ein Traum, der das Gegenteil einer Wunscherfüllung zu verwirklichen schien», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 86.
- STÄRCKE, J. (1913) «Neue Traumexperimente in Zusammenhang mit älteren und neueren Traumtheorien», *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, τόμ. 5, σελ. 233.
- STEKEL, W. (1909) «Beiträge zur Traumdeutung», *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, τόμ. 1, σελ. 458.
- (1911) *Die Sprache des Traumes*, Wiesbaden.
- STRICKER, S. (1879) *Studien über das Bewusstsein*, Wien.
- STRÜMPELL, A. VON (1883-84) *Lehrbuch der speciellen Pathologie und Therapie der inneren Krankheiten*, Leipzig.
- STRÜMPELL, L. (1877) *Die Natur und Entstehung der Träume*, Leipzig.
- STUMPF, E.J.G. (1899) *Der Traum und seine Deutung*, Leipzig.
- SULLY, J. (1893) «The Dream as a Revelation», *Fortnightly Rev.*, τόμ. 53.
- SWOBODA, H. (1904) *Die Perioden des menschlichen Organismus in ihrer psychologischen und biologischen Bedeutung*, Leipzig-Wien.
- TANNERY, M.P. (1898) «Sur la mémoire dans le rêve», *Rev. Phil.*, τόμ. 45.
- TAUSK, V. (1913) «Zur Psychologie der Kindersexualität», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 444.
- (1914) «Kleider und Farben im Dienste der Traumdarstellung», *ό.π.*, τόμ. 2, σελ. 464.
- TFINKDJI, J. (1913) «Essai sur les songes et l'art de les interpréter (onirocritie) en Mésopotamie», *Anthropos*, τόμ. 8, σελ. 505.
- THOMAYER, J. (1897) «La signification de quelques rêves», *Rev. neurol.*, τόμ. 5, σελ. 98.
- TISSIÉ, P. (1898) *Le rêves, physiologie et pathologie*, Paris.
- TOBOWOLSKA, J. (1900) *Étude sur les illusions de temp dans les rêves du sommeil normal* (διδασκατορική διατριβή), Paris.
- TOBOWOLSKA, J., και BERNARD-LEROY, E. (1901) βλ. Bernard-Leroy E., και Tobowolska, J. (1901).
- VARENDONCK, J. (1921) *The Psychology of Day-Dreams*, London.
- VASCHIDE, N. (1911) *Le sommeil et les rêves*, Paris.
- VESPA, B. (1897) «Il sonno e i sogni nei neuro- e psicopatici», *Boll. Soc. Lancisiana Osp.*, τόμ. 17, σελ. 193.
- VOLD, J. MOURLY (1896) «Expériences sur les rêves et en particulier sur ceux d'origine musculaire et optique» (ανακοίνωση), *Rev. Phil.*, τόμ. 42.
- (1910-12) *Über den Traum* (2 τόμοι), Leipzig.
- VOLKELT, J. (1875) *Die Traum-Phantasie*, Stuttgart.
- WALDEYER, W., (1891) «Über einige neuere Forschungen im Gebiete der Anatomie des Centralnervensystems», *Berl. klin. Wschr.*, τόμ. 28.
- WEED, S., και HALLAM, F. (1896) βλ. Hallam, F., και Weed, S. (1896).
- WEYGANDT, W. (1893) *Entstehung der Träume*, Leipzig.
- WHITON CALKINS βλ. Calkins, M.W.
- WIGGAM, A. (1909) «A Contribution to the Data of Dream Psychology», *Ped.*

- Sem. J. Genet. Psychol.*, τόμ. 16, σελ. 250.
 WINTERSTEIN, A. VON (1912) «Zwei Belege für die Wunscherfüllung im Traume», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 292.
 WITTELS, F. (1924) *Sigmund Freud: der Mann, die Lehre, die Schule*, Wien.
 WUNDT, W. (1874) *Grundzüge der physiologischen Psychologie*, Leipzig.
 ZELLER, A. (1818) «Irre», στο: J. S. Ersch και J. G. Gruber, *Allgemeine Encyclopedie der Wissenschaften und Künste*, τόμ. 24, σελ. 120.

B

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟ ΤΟΥ 1900 ΕΚΔΟΘΕΝΤΩΝ
 ΕΡΓΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ

[Πρόκειται για έργα, τα οποία ο Φρόνντ είχε συμπεριλάβει μεν στις βιβλιογραφίες του, δεν αναφέρονται όμως στο κείμενο].

- AHMAD IBN SİRĪN *Achmetis f. Seirim Oneirocriticae*, έκδοση N. Rigaltius, Paris, 1603.
 ALBERTI, MICHAEL (1744) *Diss. de insomniorum influxi in sanitatem et morbos*.
 ALIX (1883) «Les rêves», *Rev. Sci. Industr.* (3η σειρά), τόμ. 6, σελ. 554.
 ANON (1890) «Rêves et l'hypnotisme», *Le Monde*, 25 Αυγούστου.
 – (1890) «Science of Dreams», *The Lyceum*, σελ. 28, Dublin.
 – (1893) «The Utility of Dreams», *J. Comp. Neurol.*, τόμ. 3, σελ. 17.
 BACCI, DOMENICO (1857) *Sui sogni e sul sonnambulismo, pensiero fisiologico-metafisici*, Venedig.
 BALL, B. (1885) *La morphinomanie, les rêves prolongés*, Paris.
 BENEZÉ, EMIL (1897) «Das Traummotiv in der mittelhochdeutschen Dichtung bis 1250 und in alten deutschen Volksliedern», Benezé: *Sageng. und lit.-hist. Unters.*, 1, *Das Traummotiv*, Halle.
 BENINI, V. (1898) «Nel moneto dei sogni», *Il Pensiero nuovo*, Απρίλιος.
 BIRKMAIER, HIERON (1715) *Licht im Finsterniss der nächtlichen Gesichte und Träume*, Nürnberg.
 BISLAND, E. (1896) «Dreams and their Mysteries», *N. Am. Rev.*, τόμ. 162, σελ. 716.
 BRADLEY, F.H. (1894) «On the Failure of Movement in Dream», *Mind* (νέα σειρά), τόμ. 3, σελ. 373, London.
 BRANDER, R. (1884) *Der Schlaf und das Traumleben*, Leipzig.
 BREMER, L. (1893) «Traum und Krankheit», *New York med. Mschr.*, τόμ. 5, σελ. 281.
 BUSSOLA, SERAFINO (1834) *De somniis* (διδασκτορική διατριβή), Ticini Reg.
 CAETANI-LOVATELLI, E. (1889) «I sogni e l' ipnotismo nel mondo antico», *Nuova Antologia*, τόμ. 24, σειρά III, 1 Δεκεμβρίου.
 CANE, FRANCIS E. (1889) «The Physiology of Dreams», *The Lancet*, τόμ. 67, (II), σελ. 1330 (28 Δεκεμβρίου).

- CARDANO, GIROLAMO (1562) *Somniorum synesiorum, omnis generis insomnia explicantes libri IV*, Basel.
- CALIERO, ALESSANDRO (1575) *De somniis deque divinatione per somnia*, Padua.
- CARPENTER (1849-52) «Dreaming», *Cyclop. of Anat. and Physiol.*, τόμ. 4, σελ. 687, London.
- CLAVIÈRE (1897) «La rapidité de la pensée dans le rêve», *Rev. phil.*, τόμ. 43, σελ. 507.
- COUTTS, G.A. (1896) «Night-terrors», *Am. J. med. Sc.*
- D.L. (1895) «À propos de l'appréciation du temps dans le rêve», *Rev. phil.*, τόμ. 40, σελ. 69.
- DAGONET, H. (1889) «Du rêve et du délire alcoolique», *Ann. méd.-psychol.*, (7η σειρά) τόμ. 10, σελ. 193.
- DANDOLO, G. (1889) *La coscienza nel sogno*, Padua.
- DECHAMBRE, A. (1880) «Cauchemar», *Dict. encycl. sc. méd.*, τόμ. 2, σελ. 48.
- DIETRICH, J.D. (1726) *An ea, quae hominibus in sonno et somnio accidunt, iisdem possint imputari?* Wittenberg.
- DOCHMASA, A.M. (1890) *Dreams and their Significance as Forebodings of Disease*, Kazan.
- DREHER, E. (1890) «Sinneswahrnehmung und Traumbild», *Reichsmed. Anzeiger*, τόμ. 15, Nr. 20, 21, 22, 23, 24· τόμ. 16, Nr. 3, 8, Leipzig.
- DUCOSTÉ, M. (1899) «Les songes d'attaques des épileptiques», *Journ. Méd. Bordeaux*, 26 Νοεμβρίου και 3 Δεκεμβρίου.
- DU PREL, C. (1869) «Oneirokritikon: der Traum vom Standpunkte des transcend. Idealismus», *Deutsche Vierteljahrschrift*, τόμ. 2, Stuttgart.
 – (1880) *Psychologie der Lyrik*, Leipzig.
 – (1889) «Künstliche Träume», *Sphinx*, Ιούλιος.
- EGGER, V. (1888) «Le sommeil et la certitude, le sommeil et la memoire», *Critique philos.*, τόμ. 5, σελ. 341, Paris.
- ELLIS, HAVELOCK (1895) «On Dreaming of the Dead», *Psychol. Rev.*, τόμ. 2, σελ. 458.
 – (1897) «A Note on hypnagogic Paramnesia», *Mind*, τόμ. 6, σελ. 283.
- ERDMANN, J.E. (1855) «Das Träumen», *Ernste Spiele*, κεφ. 12, Berlin.
- ERK, VINZ. VON (1874) *Über den Unterschied von Traum und Wachen*, Prag.
- ESCANDE DE MESSIÈRES (1895) «Les rêves chez les hystériques» (διδασκαλική διατριβή), Bordeaux.
- FAURE (1876) «Études sur les rêves morbides. Rêves persistants», *Arch. gén. Méd.*, (6η σειρά) τόμ. 27, σελ. 550.
- FENIZIA (1896) «L'azione suggestiva delle cause esterne nei sogni», *Arch. per l'Antrop.*, τόμ. 26.
- FÉRE, C. (1897) «Les rêves d'accès chez les épileptiques», *Méd. mod.*, 8 Δεκεμβρίου.
- FISCHER, JOH. (1899) *Ad artis veterum onirocriticae historiam symbola* (διδασκαλική διατριβή), Jena.
- FLORENTIN, V. (1899) «Das Traumleben: Plauderei», *Alte und neue Welt*, τόμ. 33, σελ. 725.

- FORNASCHON, H. (1897) «Die Geschichte eines Traumes als Beitrag der Transcendentalpsychologie», *Psychische Studien*, τόμ. 24, σελ. 274.
- FRENSBERG (1885) «Schlaf und Traum», *Sammlung gemeinverst. wiss. Vortr.*, Virchow-Holtzendorff, σειρά 20, τόμ. 466.
- FRERICHS, J.H. (1866) *Der Mensch: Traum, Herz, Verstand*, Norden.
- GALEN *De praecognitione, ad Epigenem*, Lyon, 1540.
- GIRGENSOHN, L. (1845) *Der Traum: psychol.-physiol. Versuch*.
- GLEICHEN-RUSSWURM, A. VON (1899) «Traum in der Dichtung», *Nat. Z.*, Nr. 553-559.
- GLEY, E. (1898) «Appréciation du temps pendant le sommeil», *L'intermediaire des Biologistes*, τόμ. 10, σελ. 228.
- GORTON, D.A. (1896) «Psychology of the Unconscious», *Amer. med. Times*, τόμ. 24, σελ. 33 και 37.
- GOULD, G.M. (1889) «Dreams, Sleep, and Consciousness», *The Open Court* (Chicago), 2, 1433-6 και 1444-7.
- GRABENER, G.C. (1710) *Ex antiquitate judaica de menûdim bachalôm sive excommunicatis per insomnia exerc. resp.* Klebius, Wittenberg.
- GRAFFUNDER, P.C. (1894) «Traum und Traumdeutung», *Sammlung gemeinverst. wiss. Vortr.*, τόμ. 197.
- GREENWOOD, F. (1894) *Imaginations in Dreams and their Study*, London.
- GROT, N. (1878) *Dreams, a Subject of Scientific Analysis* (στα ρωσικά), Kiew.
- GUARDIA, J.M. (1892) «La personnalité dans les rêves», *Rev. phil.*, τόμ. 34.
- GUTFELDT, I. (1899) «Ein Traum», *Psychol. Studien*, τόμ. 26, σελ. 491.
- HAMPE, T. (1896) «Über Hans Sachsens Traumgedichte», *Z. deutsch. Unterr.*, τόμ. 10, σελ. 616.
- HEERWAGEN (1889) «Statist. Untersuch. über Träume u. Schlaf», *Phil. Stud.*, τόμ. 5, σελ. 301.
- HILLER, G. (1899) «Traum, Ein Kapitel zu den zwölf Nächten», *Leipz. Tagbl. und Anz.*, Nr. 657, προσθήκη 1.
- HITSCHMANN, F. (1894) «Über das Traumleben der Blinden», *Z. Psychol.*, τόμ. 7, σελ. 387.
- JASTROW, J. (1888) «The Dreams of the Blind», *New Princeton Rev.*, τόμ. 5, σελ. 18.
- JENSEN, J. (1871) «Träumen und Denken», *Sammlung gemeinverst. wiss. Vortr.*, Virchow-Holtzendorff, σειρά 6, τόμ. 134.
- KINGSFORD, A. (1888) *Dreams and Dream-Stories* (2η έκδοση), London.
- KLOEPFEL, F. (1899) «Träumerei und Traum: Allerlei aus unserem Traumleben», *Universum*, τόμ. 15, σελ. 2469 και 2607.
- KRAMAR, OLDRICH (1882) *O spánku a snu*, *Prager Akad. Gymn.*
- KRASNICKI, E. VON (1897) «Karls IV. Wahrtraum», *Psych. Stud.*, τόμ. 24.
- KUCERA, E. (1895) «Aus dem Traumleben», *Mähr.-Weisskirchen Gymn.*
- LAISTNER, L. (1889) *Das Rätsel der Sphinx* (2 τόμοι), Berlin.
- LANDAU, M. (1892) «Aus dem Traumleben», *Münchener Neueste Nachrichten*, 9 Ιανουαρίου.
- LAUPTS. (1895) «Le fonctionnement cérébral pendant le rêve et pendant le sommeil hypnotique», *Ann. méd.-psychol.*, (8η σειρά) τόμ. 2, σελ. 354.

- LEIDESDORF, M. (1880) «Das Traumleben», *Sammlung der «Alma Mater»*, Wien.
- LERCH, M.F. (1883-84) «Das Traumleben und seine Bedeutung», *Gymn. Progr.*, Konotau.
- LIBERALI, FRANCESCO (1834) *Dei sogni* (διδασκτορική διατριβή), Padua.
- LIÉBEAULT, A. (1893) «A travers les états passifs, le sommeil et les rêves», *Rev. hypnot.*, τόμ. 8, σελ. 41, 65 και 106.
- LUKSCH, L. (1894) *Wunderbare Traumerfüllung als Inhalt des wirklichen Lebens*, Leipzig.
- MACARIO, M.M.A. (1846) «Des rêves considérés sous le rapport physiologique et pathologique», μέρος I, II, III, *Ann. méd.-psychol.*, τόμ. 8, σελ. 170, 180 και 184.
- (1889) «Des rêves morbides», *Gaz. méd. de Paris*, τόμ. 8, σελ. 1, 85, 97, 109 και 121.
- MACFARLANE, A.W. (1890) «Dreaming», *Edinb. med. J.*, τόμ. 36, σελ. 499.
- MAINE DE BIRAN, M.F.P. (1792) «Nouvelles considérations sur le sommeil, les songes, et le sonnambulisme», *Oeuvres Philosophiques*, σελ. 209, Paris.
- MAURY, L.F.A. (1857) «De certains faits observés dans les rêves», *Ann. méd.-psychol.*, (3η σειρά) τόμ. 3, σελ. 157.
- MEISEL, JOS. (ψευδώνυμο) (1783) *Natürlich-göttliche und teuflische Träume*, Sieghartstein.
- MELINAND, M.C. (1898) «Dream and Reality», *Popular Science Monthly*, τόμ. 54, σελ. 96.
- MELZENTIN, C. (1899) «Über wissenschaftliche Traumdeutung», *Gegenwart*, Nr. 50, Leipzig.
- MENTZ, R. (1888) *Die Träume in den altfranzösischen Karls- und Artusepen*, Marburg.
- MONROE, W.S. (1899) «A study of taste-dreams», *Am. J. Psychol.*, τόμ. 10.
- MOREAU DE LA SARTHE, J.L. (1820) «Rêve», *Dict. sc. méd.*, τόμ. 48, σελ. 245.
- MOTET (1829-36) «Cauchemar», *Dict. méd. chir. pratiques*, Paris.
- MURRAY, J.C. (1894) «Do we ever dream of tasting?» *Proc. Am. psychol. Ass.*, σελ. 20.
- NAGELE, A. (1889) «Der Traum in der epischen Dichtung», *Programm der Realschule*, Marburg.
- NEWBOLD W.R. (1896) «Sub-conscious Reasoning», *Proc. Soc. psychic. Res.*, τόμ. 12, σελ. 11, London.
- PASSAVANTI, J. (1891) *Libro dei sogni*, Rom.
- PAULHAN, F. (1894) «À propos de l'activité de l'esprit dans le rêve», *Rev. phil.*, τόμ. 38, σελ. 546.
- PICK, A. (1896) «Über pathologische Träumerei und ihre Beziehungen zur Hysterie», *Jb. Psychiat.*, τόμ. 14, σελ. 280.
- RAMM, K. (1889) *Diss. pertractans somnia*, Wien.
- RÉGIS, E. (1890) «Les rêves Bordeaux», *La Gironde*, 31 Μαΐου.
- RICHARD, JEROME (1766) *La théorie des songes*, Paris.
- RICHARDSON, B.W. (1892) «The Physiology of Dreams», *Asclep.*, τόμ. 9.
- RICHIER, E. (1816) *Onéirologie ou dissertation sur les songes, considérés dans*

- l'état de maladie* (διδασκατορική διατριβή), Paris.
- RICHTER, J.P. [JEAN PAUL] (1813) «Blicke in die Traumwelt», *Museum*, τόμ. 2, (επίσης στο: *Werke*, τόμ. 44, σελ. 128).
- «Über Wahl- und Halbträume», *Werke*, τόμ. 44, σελ. 142.
- (1826-33) *Wahrheit aus Jean Pauls Leben*.
- ROBINSON, L. (1893) «What Dreams are made of», *N. Am. Rev.*, τόμ. 157, σελ. 687.
- ROUSSET, C. (1876) *Contribution à l'étude du caucemar* (διδασκατορική διατριβή), Paris.
- ROUX, J. (1898) «Le rêve et les délires oniriques», *Province méd. Lyon*, τόμ. 12, σελ. 212.
- RYFF, W.H. (1554) *Traumbüchlein*, Strassburg.
- SANTEL, A. (1874) «Poskus raz kladbe nekterih pomentjivih prokanzi spanja in sanj», *Progr. Gymn.*, Görz.
- SARLO, F. DE (1887) *I sogni. Saggio psicologico*, Neapel.
- SCH. FR. (1897) «Etwas über Träume», *Psych. Studien*, τόμ. 24, σελ. 686.
- SCHLEICH, K.L. (1899) «Schlaf und Traum», *Zukunft*, τόμ. 29, σελ. 14 και 54.
- SCHWARTZKOPFF, P. (1887) *Das Leben im Traum: eine Studie*, Leipzig.
- STEVENSON, R.L. (1892) «A Chapter on Dreams», *Across the Plain*.
- STRYK, M. VON (1899) «Der Traum und die Wirklichkeit» (κατά τον C. Mélinand), *Baltische Mschr.*, σελ. 189, Riga.
- SULLY, J. (1881) *Illusions, a Psychological Study*, London.
- (1882) «Études sur les rêves», *Rev. scientif.*, (3η σειρά) τόμ. 3, σελ. 385.
- (1892) *The Human Mind* (2 τόμοι), London.
- (1875-89) «Dreams», *Enc. Brit.* (9η έκδοση).
- SUMMERS, T.O. (1895) «The Physiology of Dreaming», *St. Louis Clin.*, τόμ. 8, σελ. 401.
- SURBLED, G. (1895) «Origine de rêves», *Rev. quest. scient.*
- (1898) *Le rêve*, Paris.
- SYNESIUS OF SYRENE *Liber de insomniis*. [Γερμανική μετάφραση από τον F. S. Krauss: *Oneiromantik*, Wien, 1888].
- TANNERY, M.P. (1894) «Sur l'activité de l'esprit dans le rêve», *Rev. phil.*, τόμ. 38, σελ. 630.
- (1898) «Sur la paramnésie dans les rêves», *ό.π.*, τόμ. 46, σελ. 420.
- THIÉRY, A. (1896) «Aristote et la psychologie physiologique du rêve», *Rev. neo-scol.*, τόμ. 3, σελ. 260.
- THOMAYER, S. (1897) «Beiträge zur Pathologie der Träume» (στα τσεχικά), *Poliklin. der tschech. Univs.*, Prag.
- TISSIÉ, P. (1896) «Le rêves; rêves pathogènes et thérapeutiques; rêves photographiés», *Journ. méd. Bordeaux*, τόμ. 36, σελ. 293, 308 και 320.
- TITCHENER, E.B. (1895) «Taste Dreams», *Am. J. Psychol.*, τόμ. 6, σελ. 505.
- TONNINI, S. (1887) «Suggestione e sogni», *Arch. psichiatr. antrop. crim.*, τόμ. 8, σελ. 264.
- TONSOR, J.H. (1627) *Disp. de vigilia, somno et somniis, prop. Lucas*, Marburg.
- TUKE, D.H. (1892) «Dreaming», *Dict. of Psychol. Med.*, London.

- ULLRICH, M.W. (1896) *Der Schlaf und das Traumleben, Geisteskraft und Geisteschwäche* (3η έκδοση), Berlin.
- UNGER, F. (1898) *Die Magie des Traumes als Unsterblichkeitsbeweis. Nebst e. Vorwort: Okkultismus und Sozialismus von C. du Prel* (2η έκδοση), München.
- VIGNOLI, T. (1879) *Mito e scienza: Saggio*, Mailand.
- VISCHER, F.T. (1876) «Studien über den Traum», *Beilage Allg. Z.*, σελ. 105.
- VOLD, J. MOURLY (1897) «Einige Experimente über Gesichtsbilder im Traume», *Z. Psychol. Physiol. Sinnesorgane*, τόμ. 13, σελ. 66.
- VYKOUKAL, F.V. (1898) *Über Träume und Traumdeutungen* (στα τσεχικά), Prag.
- WEDEL, R. (1899) «Untersuchungen ausländischer Gelehrter über gew. Traumphänomene», *Beitr. zur Grenzwissenschaft*, σελ. 24.
- WEHR, H. (1887) «Das Unbewusste im menschlichen Denken», *Programm der Oberrealschule*, Klagenfurt.
- WEILL, A. (1872) *Qu' est-ce que le rêve?* Paris.
- WENDT, K. (1858) *Kriemhilds Traum* (διδακτορική διατριβή), Rostock.
- WILKS, S. (1893-94) «On the Nature of Dreams», *Med. Mag.*, τόμ. 2, σελ. 597, London.
- WILLIAMS, H.S. (1891-92) «The Dream State and its Psychic Correlatives», *Am. J. Insanity*, τόμ. 48, σελ. 445.
- WOODWORTH, R.S. (1897) «Note on the Rapidity of Dreams», *Psychol. Rev.*, τόμ. 4, σελ. 524.
- (1886) «Ce qu'on peut rêver en cinq secondes», *Rev. sc.*, (3η σειρά) τόμ. 11, σελ. 572.
- ZUCCARELLI (1894-95) «Polluzioni notturne ed epilepsia», *L'anomalo*, τόμ. 1, 2 και 3.

Η Ερμηνεία των ονείρων είναι, κατά την εκτίμηση του δάδο του Φρόντ, το σημαντικότερο έργο του, προϊόν μια μεγάλης εμπνεύσης, απ' αυτές που «μόνο μια φορά εμφανίζονται στη ζωή των θνητών».

Η Ερμηνεία των ονείρων δεν είναι ούτε καλαμιάς ούτε ονειροφιλίας. Είναι η Βασιλική Οδός, που οδηγεί κατευθείαν στο ασυνείδητο, στην πιο σκοτεινή περιοχή της ψυχής, τη γεμάτη μινικανοποίητα πάθη και απωθημένες επιθυμίες.

Στην ακριβώς στη σκοτεινή περιοχή, ο Φρόντ έταξε τον εαυτό της ζωής του να την εξερευνήσει. Έτσι, η Ερμηνεία των ονείρων, το κλειδί για την είσοδο στο ασυνείδητο, περιέχει με πολλούς τρόπους όλο το κατοπινό οικοδόμημα της ψυχανάλυσης, και γίνεται προσημείο μιας σειράς αποδομών έργων, που ανήκουν στην ιστορία της ψυχολογίας. Η Ερμηνεία των ονείρων είναι η θεματική περίοδος.

· #

μ , μ :
Sigmund Freud, *Die Traumdeutung*, 1900

© 2013 « μ »
:
:

3-5, « μ »
10678, . 210-380.7689

18 . 978-960-7105-31-8

www.protoporia.gr

μ μ	9
	17
μ []	17
	18
	19
	21
μ	21
;	21
	22
Preface to the third (revised) English edition	23
I	
μ	25
μ	30
	34
μ	44
1) μ	44
2) (μ)	51
3) () μ	54
4) μ	59
μ μ μ ;	63
	67
μ	81
	89
μ μ	101
1909	105
1914	106
II	
μ μ μ —	109
III	
μ μ	129
IV	
μ	137
V	
	159
	160

.			178
.	μ		203
.			221
()	μ μ μ		221
()		μ	226
[()]			245
[]			247

VI

.			251
.	μ		253
.	μ		275
.	μ		279
.	μ μ μ		303
.	μ μ	—	312
.	μ — μ μ		357
.	μ —		373
.	μ		402
.			427

VII

.			445
.	μ		448
.			464
.	μ		478
.		—	497
.		—	509
.		— μ	527
μ			537
.			599
.	μ μ		599
.			
.	1900		613

μ

μ ,

TRAUMDEUTUNG

VON

D^K SIOM. FREUD.

**F/ECJERE S! NEQVEO SUJ'EROS, AC//EKO.VTA MOI /-./>{<«*

LFJPZIO UND WIEN
FRANZ DEUTICKE.
1900.

SIGMUND FREUD: DIE TRAUMDEUTUNG

Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.

1895, 1896, 1899, 1900, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100.

Wilhelm Fliess

1900, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100.

Deuticke (Leipzig-Wien).

. μ , , -
 μ , μ
 μ . μ μ
 , μ . μ μ
 μ μ μ , -
 μ μ μ μ -
 μ » (. , , 1977, .9). μ
 , μ μ μ . -
 , μ μ μ -
 μ . μ 600 . 1909 μ , -
 , 1914 , 1919 μ , 1921 , 1922
 μ , 1930 , 1925 μ 2
 μ μ 3 (Gesammelte Schriften), Leipzig-
 Wien-Zürich, 1942 μ 2/3
 (Gesammelte Werke), London-Frankfurt a.M.
 μ , , μ ,
 μ μ μ μ μ μ .
 μ μ μ μ μ μ μ . -
 , μ μ μ 1900, -
 μ μ , μ μ
 μ , μ .
 , μ , μ , -
 , μ -
 Löwenfeld μ μ . μ μ -
 μ μ 1/10 μ μ > , μ -

μ
 μ
 μ
 «Gradiva» μ
 , «μ μ -
 μ ». μ
 μ
 μ ,
 μ .
 μ μ
 μ ,
 μ
 μ μ μ
 μ μ , μ
 μ μ , μ
 μ μ , μ
 μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ

μ
 Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, Frankfurt am
 Main, 1982, Studienausgabe, μ. II, μ

μ Standard Edition of the
 Complete Psychological Works of Sigmund Freud.

μ μ μ μ μ μ
 , μ μ . μ .

μ

(1013) Dr. A. A. Brill,
Interpretation of Dreams. G. Allen & Co.,
O Dr. Otto Rank
VI).
1914

1914.
Dr. Hollos Dr. Ferenczi,
1916/17 (. Heller,),
1918

» « μ »,
μ Otto Rank.
, μ 1929

PREFACE TO THE THIRD (REVISED) ENGLISH EDITION

In 1909 G. Stanley Hall invited me to Clark University, in Worcester, to give the first lectures on psycho-analysis.⁴ In the same year Dr. Brill published the first of his translations of my writings, which were soon followed by further ones. If psycho-analysis now plays a role in American intellectual life, or if it does so in the future, a large part of this result will have to be attributed to this and other activities of Dr. Brill's.

His first translation of *The Interpretation of Dreams* appeared in 1913. Since then much has taken place in the world, and much has been changed in our views about the neuroses. This book, with the new contribution to psychology which surprised the world when it was published (1900), remains essentially unaltered. It contains, even according to my present-day judgement, the most valuable of all the discoveries it has been my good fortune to make. Insight such as this falls to one's lot but once in a lifetime.

Vienna, March 15, 1931

